روم جي شهنشاهت جو زوال ۽ خاتمو

ايڊورڊ گبن

(پاڃوپيو)

THE DECLINE AND FALL OF THE ROMAN EMPIRE

EDWARD GIBBON

سنڌيڪار:
عنايت بلوچ

سنڌي ادبي بورڊ

روم جي شهنشاهت جو زوال ۽ خاتمو

ايڊورڊ گبن

(پاڳو ڀيو)

سنڌيڪار:

عنايت بلوچ

سنڌي ادبي بورڊ

ڄامشورو، سنڌ

2012ع

چاپو پهريون آڪٽوبر 2012ع تعداد هڪ هزار

هيءُ ڪتاب بورڊ طرفان تيار ڪيل اشاعتي رٿا موجب سنڌ حڪومت جي ساليانی ترقياتي پروگرام تحت خصوصي طور شايع ڪيو پيو وڃي. ڪتاب جي اشاعت لاءِ مالي وسيلا سنڌ حڪومت طرفان مالي سال 06-2005ع جي بجيٽ مان فراهم ڪيا ويا.

قيمت: ست سؤ رپيا

[Price Rs.700.00]

خريداري لاءِ رابطو:

سنڌي ادبي بورڊ ڪتاب گهر
تلڪ چاڙهي، حيدرآباد سنڌ

(Ph: 022-2633679, Fax: 022-9213422)

Email: sindhiab@yahoo.com

www. sindhiadabiboard.org

هيءُ ڪتاب ميسرز نعيم پرنٽنگ پريس ڪراچيءَ مان الهڏنو وگهيو سيڪريٽري سنڌي ادبي بورڊ ڇپائي پڌرو ڪيو.

ڇپائيندڙ پاران

هيءُ ڪتاب برطانيہ جي جڳ مشهور محقق ايڊورڊ گِبن جي تاريخي ڪتاب THE DECLINE AND FALL OF THE ROMAN EMPIRE جو سنڌي ترجمو آهي. هن ڪتاب کي برطانيہ جي وڪٽورين دور ۾ تاريخ نويسيءَ جي هڪ عظيم شاهڪار طور تسليم ڪيو ويو ۽ هن ڪتاب جو شمار دنيا جي عظيم ڪتابن ۾ ٿيڻ لڳو. هن اهم ۽ تاريخي ڪتاب جو سنڌي ترجمو سنڌي ادب جي نامياري ليکڪ ۽ شاعر محترم عنايت بلوچ صاحب وڏي محنت سان سولي سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪري هڪ عظيم ڪارنامو سرانجام ڏنو آهي.

سنڌي ادبي بورڊ شروع کان ئي ادب، تاريخ، تهذيب ۽ ثقافت تي اعليٰ درجي جا معياري ڪتاب شايع ڪندو رهيو آهي ۽ ان کان علاوه پرڏيهي ادب جي ڪيترن ئي معياري ڪتابن جا سنڌي ۾ ترجما ڪرائي ۽ انهن اهم ۽ معلوماتي ڪتابن کي شايع ڪري بورڊ پاڻ ملهايو آهي. پرڏيهي ادب جي تاريخي ڪتابن مان "روم جي شهنشاهت جو زوال ۽ خاتمو" هڪ اهم ۽ بين الاقوامي شهرت يافتہ ڪتاب آهي، جنهن جو پهريون ڀاڱو ڊسمبر 2010ع ۾ بورڊ طرفان ڇپجي منظرِعام تي آيو ۽ هاڻي هن عالمي سطح جي تاريخي ڪتاب جو ٻيو ڀاڱو آئون پنهنجي ايامڪاريءَ ۾ اداري طرفان شايع ڪري سُرهائي محسوس ڪري رهيو آهيان. جنهن لاءِ آئون جناب مخدوم جميل الزمان صاحب چيئرمن سنڌي ادبي بورڊ، جو تهدل سان شڪر گذار آهيان، جنهن پنهنجي مفيد مشورن سان منهنجي رسنمائي ڪري اشاعتي مرحلي کي آسان ڪيو.

اميد آهي تہ، اسان جو هيءُ پيار ڀريو پورهيو پڙهندڙن وٽ مانُ لهندو.

الهڏنو وگهيو
سيڪريٽري

16- ذوالقعد 1433هه
4- آڪٽوبر 2012ع

سنڌيڪار پاران....

”روم جي شهنشاهت جو زوال ۽ خاتمو“ جو ٻيو جُلد مهربان پڙهندڙن آڏو پيش ڪيو پيو وڃي، جنهن جي هر باب جي اهميت، هڪ تاريخي حقيقت جي آئيني مثل آهي جنهن ۾ روم جي شهنشاهت جي صدين جي تاريخ کي چڱيءَ طرح ڏسي ۽ پسي سگهجي ٿو، پر هن سڄي ڪتاب جو باب پنجاهون، جيڪو طويل ترين ۽ تفصيلي باب آهي، جي نرالي خصوصيت ۽ تمام وڏي اهميت آهي ڇاڪاڻ ته هن باب ۾ اسلام جي مذهب، قرآن پاڪ جي تعليم ۽ ختم المرسلين مُحَمَّد مصطفيٰ ﷺ جن جي اعليٰ ترين انساني عظمت بابت اُهو ڪجهه لکيل آهي جيڪو شايد گهٽ ڪتابن ۾ اهڙي انداز سان لکيل هجي. ٻنهي جهانن جي وارث ۽ وسيلي، ڪارڻي ۽ رحمت اللعٰلمين لاءِ، هن ڪتاب جو مصنف ايڊورڊ گِبن، جيڪو هڪ ڪئٿولڪ عيسائي هيو، باب پنجاهين ۾ پنهنجي راءِ جو اظهار هن ريت ٿو ڪري:

”حضرت موسيٰؑ توڙي حضرت عيسيٰؑ جن جي مذهبي عقيدي ۽ تعليم موجب، مستقبل جي پيغمبر جي آمد تي هر طرف خوشيءَ جي لهر ڇانيل هئي، جيڪو اُنهن کان به وڌيڪ ناميارو ۽ عظيم هوندو، ۽ اهڙيءَ طرح جيڪو واعدو انجيل پاڪ ۾ ڪيل هو ته هڪ ”شفا ڏياريندڙ مقدس روح“ ايندو يا وري روح القدس کان اڳ پنهنجون نشانيون نروار ڪندو ته **”اُهو واعدو عظيم مُحَمَّد مصطفيٰ ﷺ جن جي روپ ۾ سندن آمد تي پورو ٿيو جيڪو سيني پيغمبرن کان مٿاهون، عظيم تر ۽ ختم المرسلين يا الله جو آخري پيغمبر آهي.“**

ساڳئي باب ۾ ايڊورڊ گِبن اسان جي پياري پيغمبر، جيڪو خوبين جي کاڻ هو، جي واکاڻ خوبصورت لفظن ۾ هن طرح بيان ڪئي آهي:

”مُحَمَّد مصطفيٰ ﷺ جن بيحد حسين شخصيت جا مالڪ هيا، محفل ۾ سندن موجودگي ايتري ته اثرائتي ۽ ڪشش ڪندڙ هوندي هئي جو ماڻهو ڪين داد ڏيڻ کانسواءِ رهي نه سگهندا هيا. سندن پُروقار طريقو، رعبدار نظرون، منهن مبارڪ تي سدائين منڙي مُرڪ، سندن سونهن واري ريش مبارڪ ۽ سندن من موهيندڙ چهرو جنهن جو اثر هر ماڻهوءَ جي روح تائين پهچندو هو. زندگيءَ سان تعلق رکندڙ هر ڪم ۾ سنجيده ۽ بااخلاق هوندا هيا ۽ هر ماڻهوءَ سان مهرباني سان پيش ايندا هيا، غريبن ۽ مسڪينن ڏانهن ڀرپور توجهه ڏيندا هيا ۽ اُنهن جا مسئلا وجهي معلوم ڪندا هيا ۽ ماڻهن سان ڳالهائڻ ٻولهائڻ ۾ سِڌا سنوان ۽ کُليل هوندا هيا. سندن يادگيريءَ جي صلاحيت تعريف لائق هئي، سندن ذهانت آسان ۽ سماجي پلائي واري هئي. سندن خيالن جي پهچ تمام بلندي واري، سندن راءِ

واضح، ڪليل ۽ فيصلائتي هوندي هئي ۽ خيالن کي عملي جامو پهرائڻ جي منجهن پوري صلاحيت هوندي هئي......"

گبن نه رڳو دنيا جي آخري ۽ اولوالعزم پيغمبر ﷺ جي تعريف ڪري پر خود عيسائي هوندي به عيسائي مذهب تي خاص طرح ٽِن جي ايڪي (تثليث جي نظريئي) جي حوالي سان ڪڙي تنقيد ڪري ٿو. باب پنجاهين ۾ هڪ هنڌ لکي ٿو:

"اسرائيل جو نسل هاڻي انسانن وارو نه رهيو هو ۽ دنيا جا مذهب، نئين پيغمبر جي نظرن ۾، ان نُقطي تي قصوروار ضرور هيا جن الله تعاليٰ جي پاڪ ذات کي پُٽ، ڌيئرون يا ساٿي ڏئي ڇڏيا هيا. مذهب ۾ فتنو پيدا ڪندڙن جو هڪ گروهه عربستان ۾ به پيدا ٿي ويو هو جن بيبي مريم پاڪ کي ديوي جو لقب ڏنو هو ۽ 'ٽِن' جو مونجهارو پيدا ڪيو هو جيڪو خدائي وحدت جي اٽل حقيقت جي اصول جي نفي ڪري ٿو. انهي عقيدي مان صاف ظاهر ٿئي ٿو ته اهڙو عقيدو رکندڙ، ٽن هڪ جهڙن خدائن کي دنيا اڳيان پيش ڪن ٿا ۽ حضرت عيسيٰ ؑ جيڪو هڪ انسان هو، کي الله جو پٽ ڪري ڄاڻائن ٿا. پر مُحَمَّد ﷺ جن جو مذهب اهڙي ڪنهن به شڪ يا مونجهاري کان آجو ۽ پاڪ آهي ۽ قرآن، الله پاڪ جي وحدانيت جي شاندار شاهدي ڏئي ٿو. هڪ اهڙو فيلسوف، جيڪو خدا جي وجود کان به انڪاري آهي، اُهو به شايد مُحَمَّد ﷺ جن جي عقيدي کي مڃڻ ۾ دير نه ڪندو - هڪ اهڙو اُتاهون فلسفو جيڪو شايد اسان جي ذهني سطح کان به گهڻو مٿيرو آهي."

" قرآن پاڪ الله تعاليٰ جو سچ ڪلام آهي."

هن سلسلي ۾ گبن اسان کي هيئنئن ٿو ٻڌائي:

"مُحَمَّد ﷺ جن قرآن جي ايڊيٽر جي حيثيت ۾ ان جي سادگي واري اوچي ڪردار بابت مطمئن هيا ته ان جو روح اصل شڪل ۾ برقرار رهيو هو ۽ سندن پنهنجي ذات توڙي سندن سيني عقيدتمندن کي يقين هو ته قرآن تخليق ڪيل نه پر اصل ۾ دائمي هو جيڪو الله پاڪ جو ڪلام ۽ سندس اصلي جوهر مان نڪري دنيا ۾ نازل ٿيو هو ۽ جيڪو روشنيءَ جي قلم سان لکجي، دائمي فرمانن جي صورت ۾ انسان ذات آڏو آيو هو."

مطلب ته هن جُلد جو باب پنجاهون وري وري پڙهڻ وٽان آهي جنهن ۾ عربستان جي تاريخ، جاگرافي، عربن جي رهڻي ڪهڻي ۽ تهذيب تمدن، اسلام جي اُتاهن اصولن، ۽ حضور پاڪ ﷺ جن جي رسالت، پنجتن پاڪ، چئن پاڪ خليفن ۽ ٻين اسلامي عظمت جي منارن بابت دليلن سان گڏ مفيد معلومات پڻ ڏني وئي آهي.

هن جلد جي باب ستونجاهين ۾ گبن، هندستان جي فاتح محمود غزنوي توڙي مجموعي طور مسلمان مجاهدن جو ذڪر ڪهڙن نه خوبصورت لفظن ۾ ڪيو آهي: " ٻي موسمون ڪيڏيون به خراب چو نه هجن، يا جبل ڀلي ڪيتري به اوچائيءَ وارا هجن، ندبون ڀلي وڏيون ۽ ويڪريون هجن، صحرا ۽ رڻ پٽ ڀلي ويران هجن ۽ دشمنن جا ڀلي ڪيڏا به وڏا لشڪر ڇو نه هجن ۽ ڀلي مخالفن جي فوج ۾

هيبتناڪ هاٿي هجن جيڪي جنگ ۾ وڙهڻ جي ڪيڏي به مهارت ڇو نه رکندا هجن، پر مسلمان مجاهد ڪنهن به خوف خطري ڪان ڊڄڻ ۽ هيسجڻ وارا هرگز نه هيا. غزني جي سلطان، سڪندراعظم جي فتحن کي به مات ڏئي ڇڏي هئي.“

ساڳئي باب ۾ ترڪيءَ جي ٻن عظيم حڪمرانن جن کي سلطان چيو ويندو هو، جو ذڪر ڪيو ويو آهي. پهريون الپ ارسلان ۽ ٻيو مالڪ شاهه آهي. مالڪ شاهه جو ذڪر ڪندي گِبن لکي ٿو: ”اهڙي وقت ۾ جڏهن يورپ سخت جهالت ۽ جهنگلي پڻي جي اونداهين ۾ غرق هو، تڏهن ايشيا جي شهرن ۾ روشنيون ۽ رونقون موجود هيون ۽ اهو ڪارنامو ترڪ فاتحن جي علم ۽ ڄاڻ جو گهڻ پر سندن حلم ۽ فرمانبرداريءَ جو وڏيڪ آهي. سندس حڪومت جي دؤر ۾ امن امان بحال رهيو ۽ رعيت جا ماڻهو بيحد سکيا ستابا هيا. ايشيا جي شهرن کي مسجدن، محلاتن، ڪاليجن ۽ اسپتالن جي تعمير سان سينگاريو ۽ سنواريو ويو. سلجوقن جي دؤر ۾ زبان توڙي فارس جي علم ۽ ادب کي ٻيهر جياريو ويو ۽ فلڪيات جي ماهرن جي مشاورت سان ڪئلينڊر کي صحيح ڪيو ويو.“

هن جُلد جي ٻن بابن يعني انونجاهين ۽ اوڻهٺئين ۾ صليبي جنگين جو تفصيل سان ذڪر ٿيل آهي. مسلمانن جي عظيم سپوت ۽ نورالدين زنگي جي ڪمانڊر صلاح الدين ايوبي جو ذڪر ڪندي گِبن لکي ٿو:

’صلاح الدين سادگيءَ سان زندگي گذاريندو هو، طبيعت ۽ سُياءُ ۾ وڻندڙ ۽ پنهنجن ملازمن ۽ نوڪرن سان به صبر ۽ سهڻي ورتاءَ سان پيش ايندو هو. سندس ڪردار ايڏو ته عظيم هو جو عيسائي به ڪيس عزت ۽ احترام جي نظر سان ڏسندا هيا. جرمني جو شهنشاهه پڻ سندس دوستيءَ تي ناز ڪندو هو. يونان جي شهنشاهه ساڻس ايڪو ڪيو ۽ قريبي رشتا بحال ڪري ڇڏيا. جيروسلم جي فتح سندس شهرت کي، هوا جي صورت ۾ اوڀر ۽ اولهه جي ملڪن جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ هر طرف ڦهلائي ڇڏيو هو. پرهيزگاريءَ ۾ هو پنهنجي پياري پيغمبرﷺ جي ڀرپور پيروي ڪندو هو، عقيدت ۽ عمل ۾ هو پڪو مسلمان هو. انسانيت جي عظيم ڪارنامن سبب صلاح الدين جو ڪردار، اسان کان سندس تعريف ۽ محبت جي تقاضا ٿو ڪري.‘

ساڳي وقت گِبن، نورالدين زنگي جي به بيحد تعريف ڪئي آهي ۽ ٻين ڪيترن ئي مسلمان سپهه سالارن جي زندگين جا احوال هن جُلد ۾ آيل آهن، جن جي مطالعي سان پڙهندڙ جي دلچسپي ويتر وڌي ويندي.

29- مئي، 1453ع جو ڏينهن، دنيا جي اهم تاريخن ۾ هڪڙو يادگار ڏينهن هو جڏهن ترڪيءَ جو جوشيلو ۽ جذبن سان ڀرپور سلطان محمّد-II، عيسائين جي وڏن لشڪرن ۽ سندن اتحادين جي گڏيل طاقت کي جنگ جي ميدان ۾ ڪليل شڪست ڏيئي قسطنطنيه جو حاڪم بڻجي ويو. هن جنگ جو داستان دلچسپ ۽ حيران ڪندڙ آهي جيڪو باب انهنئين ۾ تفصيل سان بيان ڪيل آهي.

ڪتاب جي هن حصي ۾ پيار ۽ محبت جا دل وندرائيندڙ قصا بہ آهن جن کي مصنف بہ سؤ ٽيهہ-چاليهہ سال اڳ جي شايد حياداريءَ واري دؤر ۾ ڪافي نرم لهجي ۽ ڌيمي رنگ ۾ بيان ڪيو آهي. باب پنجٽيهين ۾ هڪ چوڪري آنريا جي پيار جا داستان پڙهڻ وٽان آهن جيڪا مختلف مردن جي ياڪُرن کان گذرندي آخرڪار هُنن (HUNS) جي ظالم ۽ جابر بادشاهہ اٽيلا جي راڻي بڻجي وڃي ٿي. اٽيلا اهڙو تہ جابر شخص هو جنهن جي تڪبر جي سلسلي ۾ هڪ چوَڻي گهڻي مشهور ٿي هئي تہ: ”جنهن بہ زمين جي ٽڪري تي اٽيلا جي گهوڙن جا سُنبَ لڳا هوندا تہ اُتي گاهہ بيهر ڪڏهن بہ نہ ڦُٽو هوندو.“

هن جلد جي باب سنٽيهين ۾ راهبن، سنياسين ۽ خانقاهي زندگي گذارڻ وارن جا داستان بيحد دلچسپ ۽ انوکا آهن. هي اُهو گروهہ هو جن دنيا دولت کي ترڪ ڪري خوشين ۽ عياشين کي ڇڏي ڏنو هو، شراب نوشي، گوشت کائڻ ۽ شادين ڪرڻ کي بہ ڇڏي ڏنو هيائون. پنهنجي ٽن بدن کي تسيا ۽ سزائون ڏيڻ شروع ڪيائون ۽ ظاهري پيار ۽ عشق جي جذبن کان جڻ آجا ٿي چڪا هيا ۽ اندروني ۽ روحاني خوشي حاصل ڪرڻ لاءِ پاڻ تڪليفن، ڏکن ۽ اذيتن ۾ گذارڻ لڳا ۽ تارڪ الدنيا ٿي رڻ پٽ وڃي وسايائون، جتي ظاهري دنيا وارن کان ڪوهين دور ٿي اڪيلائيءَ جي زندگي گذارڻ لڳا.

جڏهن مون هي داستان پڙهيو تہ مون کي لاڪيڻي لطيف جو سُر رامڪلي ذهن تي تري آيو جنهن جي هرهڪ بيت ۾ اهڙن ئي سنياسين ۽ ويراڳين جي تصوير هوبهو چِٽيل آهي. نموني طور هتي فقط هڪ بيت لکان ٿو:

بُک وڌائون بگرئين، جوڳي ڪندا جُج،
طلب نہ رکن طعام جي، اوتيو پين اُج،
لاهوتين لطيف چئي، من ماري ڪيو مُج،
سامي جهاڳي سُج، وَسنئون کي ويجها ٿيا.

اجا بہ تمام گهڻيون ڳالهيون، گهڻا داستان ۽ ڪيئي قصا آهن جنکي ڪتاب ۾ تفصيل سان پڙهڻ ۾ پڙهندڙ کي وڌيڪ لطف ايندو ۽ ڪتاب جي مڪمل مطالعي لاءِ سندس دلچسپي ويتر وڌي ويندي.

گِبن پنهنجي ڪتاب جي ايڪهترئين يا آخري باب ۾ روم جي شهنشاهت جي تباهيءَ جا ڪيترائي ڪارڻ ڄاڻايا آهن جن مان سيني کان وڌيڪ زوردار سبب رومين جي اندروني خانہ جنگين، اختلافن ۽ بربرن ۽ عيسائين جي لُٽ مار کي ڄاڻايو ويو آهي. گِبن لکي ٿو: ”هر اُها شئي يا نقش نگار جا لاجواب ۽ نادر نمونا جيڪي ان وقت ڪٺي سگهڻ جهڙا هيا، جيئن ديوتائن ۽ سورمن جا مجسما، مهانگا ڳهہ زيوَر جن تي چٽسالي ٿيل هئي ۽ جن کي پتل مان ناهي اُنهن کي سون ۽ چانديءَ جي جڙاوَت سان سينگاريو ويو هيو، اُهي ناياب ۽ اَملهہ فنپارا، فاتحن، جنونين، بربرن ۽ عيسائين جي لوڀ ۽ لالچ جي ور چڙهي ويا.“

روم جي تباهيءَ تي ان وقت جي تاريخدان ۽ اديب پيٽرارچ ڪيڏو نه خوبصورت لکيو آهي:

"**اي روم**! مون کي تنهنجي تباهيءَ جي منظرن کي ڏسي خوشي فقط انڪري ٿئي ٿي ته تنهنجي بربادي ۾ به تنهنجي عظمت جا آثار ڪيڏا نه نمايان آهن."

اڳتي هلي پيٽرارچ لکي ٿو:

"روم جي تبرڪن ۽ سندس عظمت جي نشانين ڏي نهاريو! نه وقت جو وهڪرو ۽ نه بربرن جا حملا سندس بربادي جي دعويٰ ڪري سگهيا، پر اهو ڪارنامو سندس پنهنجن شهرين سرانجام ڏنو ۽ سندس پنهنجي ڌرتيءَ جي پُٽن ان کي تباهه ڪيو، افسوس جو اڄ نئپلس، جيڪو ماربل جي ٿنين ۽ ديوارن سان سينگاريل هوندو هو ۽ جنهن جي چانئٺ ۾ اندر داخل ٿيڻ کان پوءِ شاندار مندر نظر ايندا هيا، اڄ اُتي هر طرف ويراني ۽ خاموشي آهي ۽ اهو منظر بيحد ڏکوئيندڙ، مجرماڻو ۽ شرمندگي وارو آهي."

ان ۾ ڪوبه شڪ ناهي ته چند بين عظيم تهذيبن وانگر روم جي تهذيب جو ڏاڪو به ملڪن ۾ مشهور هو، پر چوندا آهن ته هر ڪمال کي زوال ضرور ايندو آهي ته روم جي تهذيب به زوال پذير ٿيندي ٿيندي نيٺ ختم ٿي وئي. هاڻي فقط ان جي قديمي عظمت جون ڳالهيون ڪرڻيون آهن جيڪي فلمن ۾ ڏيکاريون ۽ ڪتابن ۾ لکيو ويون آهن.

روم جي زوال ۽ خاتمي تي انگريزي توڙي بين ٻولين ۾ ڪيترائي ڪتاب لکيا ويا آهن پر سيني کان وڌيڪ مستند گِبن جي هن ڪتاب کي مڃيو ويو آهي. جيڪو ورلڊ ڪلاسڪس ۾ پڻ شامل آهي. مون کي بهرحال خوشي آهي، ته روم جي شهنشاهت جي زوال ۽ خاتمي تي، پهرئين سنڌي ترجمي پيش ڪرڻ جو اعزاز حاصل ڪري رهيو آهيان جنهن ۾ مون کي سنڌي ادبي بورڊ جي چيئرمن سائين مخدوم جميل الزمان صاحب جي ڀرپور همت افزائي ۽ بورڊ جي موجوده سيڪريٽري جناب الهڏتي وگهيي جو پورو تعاون حاصل رهيو آهي.

اُميد ته سنڌ جا ماڻهو توڙي ٻين ملڪن جا رهندڙ سنڌي هن تاريخي ڪتاب کي چاهه سان پڙهندا.

وما توفيقي الابالله!

پينٽ هائوس، ايس.ايم ريزيڊنسي،
گرين هومز، قاسم آباد، حيدرآباد (سنڌ)

علم جو طالب
عنايت بلوچ

پنهنجي پاران

مون کي بيحد خوشي ٿي رهي آهي ته سنڌي ادبي بورڊ پاران، گِبن جي مشهور معروف ڪتاب: THE DECLINE AND FALL OF THE ROMAN EMPIRE (**روم جي شهنشاهت جو زوال ۽ خاتمو**) جي ترجمي جي پهرئين جُلد ڇيڇڻ کان پوءِ هاڻي ان جي ٻي ڀاڱي کي پيش ڪيو ويو آهي، جنهن جي سنڌي ترجمي ڪرڻ جو اعزاز سنڌ جي سهڻي ۽ لاجواب شاعر ۽ اديب جناب عنايت بلوچ حاصل ڪيو آهي. هڪ اهڙو ڪتاب جيڪو اڄ کان 240-230 سال اڳ ڇپيو هو، جنهن جي ٻولي به خاصي پيچيده ۽ ڏکي آهي پر عنايت بلوچ صاحب کي جَس هجي جو هن صاحب ان کي اهڙي ته رواني‌ءَ سان پيش ڪيو آهي جو هي ڪتاب، ترجمو گهٽ پر جڻ سنڌس ئي تحرير پيو لڳي. اهڙي ڪامياب ۽ معياري ترجمي ڪرڻ تي آءٌ عنايت صاحب کي دلي مبارڪباد پيش ڪريان ٿو ۽ گڏوگڏ مسٽر الهڏتو وگهيو سيڪريٽري سنڌي ادبي بورڊ کي پڻ مبارڪ باد ڏيان ٿو جو ڪتابن جي ڇپائي ۾ وڌ کان وڌ دلچسپي وٺي سنا ۽ معياري ڪتاب شايع ڪرائي رهيو آهي.

سنڌي ادبي بورڊ جي چيئرمن شپ دؤران، هر ميٽنگ ۾ مون ترجمن جي اهميت تي زور پئي ڏنو آهي جو ته ترجمن ذريعي ئي بين الاقوامي ادب، تاريخ ۽ ٻين صنفن کي نه رڳو پنهنجي ٻوليءَ ۾ روشناس ڪرائي سگهجي ٿو پر پنهنجي ٻوليءَ جي دامن کي پڻ وسيع ڪري سگهجي ٿو.

مون کي اُميد آهي ته اسان جا ٻيا اديب به پرڏيهي ادب، شاعري، فِڪشن توڙي تاريخي ڪتابن جي سنڌي ترجمي ڪرڻ ۾ پنهنجون ڪوششون جاري رکندا. بورڊ جي چيئرمن جي حيثيت ۾ آءٌ پنهنجي طرفان کين يقين ٿو ڏياريان ته هر معياري ترجمي کي بورڊ طرفان شايع ڪيو ويندو.

تاريخ: 25-09-2012

مخدوم جميل الزمان
چيئرمن

فهرست

روم جي شهنشاهت جو زوال ۽ خاتمو
(پاڳو پيو)

باب اٺاويهون

ڪفر جي مڪمل تباهي، عيسائين ۾ بزرگن ۽ برڪت پرين شين جي پوڄا جو رواج:

ٿوڊوسيَس جي دؤر ۾ لامذهبيت يا ڪفر جي تباهي شايد مشهور ۽ قديمي وهمن وسوسن جي مڪمل بربادي‌ءَ جو اڪيلو مثال آهي ۽ ان ڪي ئي انساني ذهن جي تاريخ جو هڪ انوکو واقعو تسليم ڪجي ته غلط نه ٿيندو. عيسائين ۽ خاص طرح تي مذهب سان لاڳاپيل ماڻهن بيصبري‌ءَ مان ڪانسٽنٽائن طرفان هر ڳالهه جي حل ڪرڻ ۾ جاٽي واٽي دير ڪرڻ جي حمايت ڪئي هئي ته ساڳي وقت وڏي وئلينٽينين جي ساڳي سطح جي صبر ڪي داد ڏنو هو: اُنهن جي سوچ ڪي تيستائين مڪمل يا محفوظ نه پئي سمجهيو ويو جيستائين سندن مخالفن ۽ دشمنن ڪي زنده رهڻ جي اجازت مليل هئي. ائمبروز ۽ سندس برادري وارن جي اثر ۽ ٿوڊوسيَس جي نيڪين ڪي گرئشين جي جوانن ۾ منتقل ڪيو ويو ته جيئن اذيتن جي اصولن ڪي، شاهي خاندان جي نوَن مذهب اختيار ڪندڙن جي سينن ۾ محفوظ ڪيو وڃي. مذهبي قانون جي سلسلي ۾ به شاندار اصول قائم ڪيا ويا جتان هنن شهنشاهت جي رعيت جي اُنهن ماڻهن خلاف هڪ سڌو سنئون ۽ سخت قدم کڻڻ جو فيصلو ڪيو جن اجا تائين پنهنجن ابن ڏاڏن جي رسمن رواجن ڪي اختيار ڪري رکيو هو: ۽ اهو به ته مئجسٽريٽ ڪي به ڪنهن حد تائين ڏوهن ۾ شريڪ سمجهجي ٿو ته هو ڏوهن ڪي ختم ڪرڻ يا ڏوهارين ڪي سزا ڏيارڻ ۾ غفلت ٿو ڪري ۽ ٻيو ته مصنوعي خدائن يا ديوتائن ۽ بدروحن جي بت پرستي‌ءَ واري عبادت، ازلي ۽ ابدي خالق جي مٿاهين ۽ اعليٰ عظمت جي خلاف هڪ نفرت لائق ڏوهه هو. حضرت موسيٰؑ جا قانون ۽ يهودين جي تاريخ(1) جا مثال مذهبي ماڻهن اُبهرائي‌ءَ يا شايد غلطي‌ءَ مان عيسائيت(2) جي محبت واري ۽ آفاقي مذهب سان وابسته ڪيا هئا. شهنشاهن جي جذبن ڪي، سندن پنهنجي وقار ۽ عظيم تر معبود جي شان ڪي بحال ڪرڻ لاءِ جاڳايو ويو هو، ۽ روم جي مندرن ڪي، ڪانسٽنٽائن جي مذهبي تبديلي‌ءَ کان سٺ سال پوءِ برباد ڪيو ويو هو.

نوما جي دؤر کان وٺي گرئشين* جي حڪومت تائين، روم وارن، پادرين جي سرشتي(3) جو هڪ باقاعدگي‌ءَ وارو سلسلو شروع ڪري ڇڏيو هو.(*) سيني ڳالهين ۽ ماڻهن تي، جنڪي ديوتائن جي خدمت لاءِ پاڪ ڪيو ويو هو. پندرهن مکيه پادري پنهنجو اعليٰ انتظام پاڻ هلائيندا هئا. ۽ ڪيترائي سوال، جيڪي لڳاتار ۽جدا جدا طريقن يا روايتي طرح سان پڇيا ويندا هئا ته اُنهن ڪي مقرر ٿيل ججن جي مشاورتي ڪائونسل ڏانهن فيصلن واسطي موڪليو ويندو هو. پندرهن سنجيدگي پسند ۽ علم وارن پيشن گوئي ڪندڙن، بهشتن جي رُخن تي غور ٿي ڪيو ۽ سپوتن جي ڪمن ڪي، پکين جي اڏام ڪي نظر ۾ رکندي، اڳتي وڌائڻ لاءِ چيو ٿي ويو. پندرهن رکوالا اهڙا مقرر ڪيا ويا هئا جيڪي پيشنگوئي ڪندڙ عورتن بابت ڪتاب* ڏسندا هيا، جن مطابق مستقبل جي تاريخ تي ڪڏهن ڪڏهن غور ڪيو

ويندو هو ته وري ساڳيءَ طرح حادثاتي ڳالهين ۽ واقعن بابت پڻ مشورا ڪيا ويندا هئا. ڇه ڪنواريون ڇوڪريون جن پنهنجو ڪنوارپڻو مقدس باهه جي رکوالي ۽ روم جي اڻجاتل مدي جي واعدي سان ارپي ڇڏيو هو، جنهن منظر کي ڪوبه خاڪي بندو سزا کان بچڻ بغير ڏسڻ جي جرئت نه ڪري سگهندو.(4) ستَ دعوتن ڪارائڻ جا ماهر ديوتائن جي ٽيبل کي سينگاريندا ۽ سنواريندا هيا، جلوس جي اڳواٽي ڪندا هيا ۽ سالينانن ميڙن ۽ موقعن جي نگراني ڪرڻ ۾ مشغول رهندا هيا. جوپيٽر، مارس ۽ ڪئرينس ديوتائن لاءِ ٽي خاص خدمتگار رکيل هيا جن جو رتبو وزيرن جي برابر هو ڇو ته ذڪر ڪيل وڏ ۾ وڏ طاقتور ديوتا هيا جيڪي روم ۽ پوري ڪائنات جي قسمتن ۽ مستقبل تي ڪڙي نظر رکندا هئا. قربانين جو بادشاهه مذهبي معاملن ۾ نوما توڙي سندس جانشينن جي نمائندگي ڪندو هو ۽ جيڪي به هن سلسلي ۾ ڪم ٿيندا هيا ته اُنهن کي بادشاهي هٿن سان ڪيو ويندو هو. پادرين جي برادريءَ جا ماڻهو ۽ خدمتگار(†) مختلف جشنن جي موقعن تي(‡) اهڙيون عجيب و غريب رسمون ملهائيندا هيا جن کي ڏسي هر ماڻهوءَ کان نفرت ۽ حقارت واري ڪِلَ نڪري ويندي هئي ۽ اُهي وري لافاني ديوتائن اڳيان سندن شفقتن ۽ مهربانين عطا ڪرڻ لاءِ پاڻ کي پيش ڪندا هئا. روم جي پادرين کي جمهوريه ۾ جيڪي اختيار اڳ ۾ مليل هوندا هيا. اُهي موروثي بادشاهت جي قائم ٿيڻ سان آهستي آهستي ختم ٿيندا ويا ڇوته هاڻي شهنشاهت جي گاديءَ جو هنڌ به بدلجي چڪو هو. پر سندن مقدس ڪردار جي مان مرتبي کي، ملڪ جي قانون ترڙي رسمن روايتن ذريعي برقرار رکيو ويو هو ۽ ڪين اجا تائين به خاص طرح مڪيه پادرين کي ڪليسائي حقن ۽ شهري انتظام جي دائرن ۾ پورا پورا اختيار مليل هيا جن کي هو گاديءَ جي هنڌ ۽ ڪڏهن ڪڏهن صوبن ۾ پڻ استعمال ڪندا هيا. سندن شاهي لباسن وارا جُبا، گاڏيون ۽ سندن لذيذ کاڌا پيتا، ماڻهن جي ڪشش ۽ تعريف جو محور هيا، ۽ ڪين وقف ڪيل زمينن ۽ عوامي ناڻي منجهان ايتري گهڻي رقم ملندي هئي جو سندن پادريت جي شاهاڻي شان شوڪت ۽ دبدبي کي قائم رکڻ توڙي شهنشاهت جي مذهبي عبادتن کي سرانجام ڪرڻ لاءِ ڪافي کان به وڌيڪ هوندي هئي. جيئن ته قربانگاهن جون خدمتون فوجين لاءِ غير مطابقت رکندڙ نه هيون ته رومي، سفارتي ۽ ججن جي نوڪرين ڏيڻ کان پوءِ، پادرين يا پيشنگويون ڪندڙن جون خدمتون ڏيڻ لاءِ آتا هوندا هيا، سِسرو(5) ۽ پامپي جون جڳهون. چوٿين صدي عيسويءَ ۾ سينيٽ جي تمام معزز ميمبرن اڇي والاريون ۽ سندن اوچائيءَ واري ڄَمَ، پادريت واري ڪردار سان گڏ سندن شان شوڪت کي اجا اُتاهون ڪري ڇڏيو هو. پندرَهن پادرين، جن گڏجي بشپن جي ڪاليج کي ناهيو هو، کي هڪ نمايان مرتبو حاصل هيو ڇو ته اُهي حاڪمن جا ساٿي هوندا هيا ۽ عيسائي شهنشاهن وڏي نيازمنديءَ منجهان سندن جُبن ۽ ٻين امتيازي نشانن، جيڪي وڏي پادري کي ڏنا ويا هيا، جو قدر ڪندي سندن احترام ڪندا هيا. پر جڏهن گرئشين تخت تي وينو جيڪو اصولن جو وڌيڪ پابند ۽ روشن خيال شخص هو، هن فورن اهڙين سيني لاديني نشانين کي رد ڪيو(6) جن جو تعلق ملڪ يا ڪليسا سان قائم ڪيو ويو هو، پادرين توڙي ڪنوارين ڇوڪرين کي جيڪا رقم ملندي هئي، بند ڪئي وئي ۽ سندن واڌارا اعزاز ۽ خاص رعايتون به ختم ڪيون ويون ۽ روم جي وهمن وسوسن جي پوري نظام کي درهم برهم ڪيو ويو، جڏهن ته خيالن، راين ۽ اختيار ڪيل عادتن جي ان نظام کي گذريل يارهن سو سالن جي حمايت حاصل هئي. ڪفريا لامذهبيت اجا تائين سينيٽ جو آئيني مذهب هو. هال يا مندر جنهن ۾ هو گڏ ٿيندا هيا، ان کي فتح(7) جي قربان گاهه جي

مجسمي سان سينگاريو ويو هو، هڪ باوقار عورت کي پڙڪيدار لباس ۾ گولي تي ويٺل ڏيکاريو ويو هو، ڪيس پکيءَ جيان پَرَ پاتل هيا ۽ سندس ٻاهر ڦهلايل هٿن(8) تي سدا بهار ڪافوري گلن جو تاج رکيل هو. سينيٽرن کي ديويءَ جي قربانگاهه وٽ قسم کڻايو ويو ته جيئن شهنشاهه ۽ شهنشاهت جي قانون جي پوئواري ڪئي وڃي ۽ هن موقعي تي شراب هاري ۽ لوبان ٻاري رسم ادا ڪئي وئي جيڪا عوامي ڪمن جي لهه وچڙ کان اڳ ضروري هوندي آهي.(9) قديم مناري کي هٽائڻ هڪ اهڙو زخم هو جيڪو ڪانسٽنٽيَس، روم وارن جي وهمن وسوسن کي تحفي ۾ آڇيو هو. فتح جي قربان گاهه کي جوليَن ٻيهر ساڳي صورت ۾ واپس آندو هو، جنهن کي وئليٽينين برداشت ڪيو هو پر هڪ دفعو وري گرئشين جي جوش(10) ۽ ڪاوڙ جي ڪري سينيٽ ان تي پابندي مڙهي ڇڏي. ان جي باوجود به شهنشاهه، ديوتائن جي مجسمن کي سلامت رهڻ ڏنو جتي ماڻهو پنهنجي عقيدت ۽ احترام جي جذبن جو اظهار وڃي ڪندا هيا. چار سوءِ چوويهه مندر ۽ گرجائون اجا به ماڻهن کي مطمئن ڪرڻ لاءِ موجود هيون ۽ روم جي جڳهه تي عيسائين جي نفاست جي جذبن کي، بت پرستيءَ جي قربانين جي دونهين ۽ بوندن سان مجروح ڪيو ٿي ويو.(11)

پر عيسائي، روم جي سينيٽ ۾(12) اقليت ۾ هيا ۽ لادينيت جي اڪثريت جي غير مذهبي ڪمن ۾ اُهي پنهنجن اعتراضن جو قانوني آواز اٿاريندا هيا پر فقط تڏهن جڏهن هو سينيٽ جي اجلاسن مان غير حاضر هوندا هيا. تنهنڪري سندن احتجاج ۽ اعتراض غير موثر ٿي ويندا هيا. ان اسيمبليءَ ۾، آزاديءَ جي اُجهامندڙ چڻنگ، ڪجهه وقت لاءِ جنون جي ڦُوڪ ڏيڻ سان ٻيهر ٻري پئي هئي. چار معزز نمائندا لڳاتار شاهي محلات لاءِ چونڊيا ويا هيا(13) ته جيئن پادرين توڙي سينيٽ بابت شڪايتون ۽ ڏک سور اُتي پهچايا وڃن ۽ ساڳئي وقت فتح جي قربانگاهه کي پنهنجي حيثيت ۾ واپس آڻڻ لاءِ گذارشون به ڪيون وڃن. هن اهم ڪم جي نمائندگي ڪرڻ جو ڪم فصاحت بلاغت جي ماهر سماڪَس(14) کي سونپيو ويو جيڪو هڪ دولتمند ۽ پروقار سينيٽر هيو جنهن پادري ۽ پيشنگوئي ڪندڙ جي ڪمن کي ملائي انکي آفريڪا جي مئجسٽريٽ ۽ شهر جي مُنهندار جي شهري مرتبن مطابق ڪري ڇڏيو هو. سماڪَس جي دل ۾ ڪفر جي زوال جي مقصد لاءِ گرم ۽ نيڪ جذبا موجود هيا ۽ سندس مذهبي مخالف، سندس اعليٰ ذهني صلاحيتن جي ضايع ٿيڻ ۽ سندس اخلاقي ڪردار جي بي اثر هئڻ تي افسوس جو اظهار ڪري رهيا هيا.(15) تقرير جو ماهر، جنهن جي اپيل شهنشاهه وئليٽينين وٽ اجا تائين سلامت آهي، پنهنجي مشڪل ڪم کان آگاهه هو ۽ ان عهدي جي خطرن کان به باخبر هو جنهن تي هو فائز هيو. هو احتياط ڪندي هر ان موضوع تي ڪجهه چوڻ کان ٽائي ٿو جيڪو سندس حاڪم جي مذهب متعلق هجي، ۽ نماڻائيءَ مان ظاهر ٿو ڪري ته عبادتون ۽ آزيون نيزاريون فقط سندس هٿيار هيا، ۽ وڏي هوشياريءَ سان پنهنجا دليل فلسفي جي بجاءِ تقرير بازيءَ جي سِکيا مان ڪڍي ٿو. سماڪَس، فتح جي ديويءَ جي نمايان وصفن کي ظاهر ڪندي، نوجوان شهنشاهه جي تصوير ۽ خيالن کي آهستي آهستي متاثر ڪرڻ جي ڪوشش ٿو ڪري، هو اشارن ۾ ڪيس ٻڌائي ٿو ته اُنهيءَ رقم کي، جيڪا ديوتائن جي خدمت لاءِ وقف ڪئي وئي هئي، بند يا ضبط ڪرڻ سندس اعليٰ تعريف جوڳي ڪردار جي شايان- شان هرگز نه هيو، ۽ هو دليل ٿو ڏئي ته روم جون هن وقت تائين ڏنل قربانيون رائگان ٿي ويندي ۽ اُنهن جي سڄي اهميت ختم ٿي ويندي جيڪڏهن اُنهن کي جمهوريه جي خرچ تي ملهايو نه ٿو وڃي ۽ ان جي نالي ۾ خرچ نٿو ڪيو

وجي. مذهب ۾ شڪ ۽ گمان جي صورت ۾ وهمن وسوسن جو پڻ دفاع ڪيو ويندو آهي. ڪائنات جو زبردست ۽ نه سمجهه ۾ ايندڙ راز به انسان جي اندر ۾ جهاتي پائڻ کان پاسو ڪري. جتي دليل، گهُربل هدايتون ڏيڻ ۾ ڪوتاهي ڪري ته اُتي رسمن رواجن کي رهبري ڪرڻ جي اجازت ڏجي؛ ۽ ايئن ٿو لڳي ته هر قوم دورانديشي ۽ دانائيءَ جي نعمتن کي نظرانداز نه ڪندي پنهنجن روايتن ۽ نظرين جي روشنيءَ ۾ سرخرو ۽ سرفراز پئي رهي آهي ۽ هن ڪامياب سلسلي کي عُمرين ۽ جُڳن جي سَند حاصل رهي آهي. جيڪڏهن اُنهن دؤرن ۾ قومن جي عظمت ۽ خوشحالي يقيني هئي، ۽ جيڪڏهن مذهبي ماڻهن يا دينداري کي اڳ به اُهي نعمتون ميسر هيون جيڪي هو ديوتائن جي قربانگاهه تي هٿئي وجي طلب ڪن تا يا اُنهن کي حاصل ڪرڻ لاءِ ٻاڏائن تا ته، ان صورتحال ۾ عقلمنديءَ جي تقاضا اها هجڻ گهرجي ته ساڳين صحتمند لاڙن کي بيهر پنهنجو ڪجي ۽ اُنهن فائديمند روايتن کي معاشري ۾ وري واپس آڻجي، بجاءِ ان جي جو اڻڄاتل رستن جي خدشن ۽ خطرن جي واٽ وٺي مصيبتن کي دعوت ڏجي ۽ اها ابهرائيءَ اسان جي لاءِ هاجيڪار ثابت ٿئي. قديمي روايتن جي ڪاميابيءَ کي نوما جي مذهب توڙي روم ۾ پڻ آزمايو ويو، هڪ بهشتي ذهن، جنهن شهر جي مقدر جي نگهباني تي ڪئي، ڪي فصاحت ۽ بلاغت جي ماهر ماڻهن ۾ واقف ڪرايو ته جيئن پنهنجو معاملو شهنشاهن جي اجلاس اڳيان پيش ڪري سگهي. 'جيئندا قبلا! هڪ معزز عورت پڪاريو،' 'پنهنجي ملڪ جا پيئرئو! منهنجي عمر تي رحم ۽ ان جي عزت ڪريو جيڪا هن وقت تائين نيڪيءَ جي لڳاتار دؤر مان گذري آهي. جيئن ته مون کي ڪوبه پڇتاءُ ڪونهي. تنهنڪري مون کي اجازت ڏيو ته آءٌ پنهنجن قديمي رسمن رواجن کي جاري رکيون اچان. جيئن ته آءٌ آزاد حيثيت ۾ ڄائي هيس ته مون کي پنهنجن گهريلو رسمن ۽ ادارن کي قائم رکڻ جي اجازت هجڻ گهرجي. هن مذهب منهنجن ئي قانونن هيٺ دنيا کي نئيو ڪري ڇڏيو آهي. هنن رسمن هئنيبل کي شهر مان ڊِڪي ٻاهر ڪڍيو آهي ۽ گالن کي ڪئپيٽول منجهان بيدخل ڪيو آهي. ڇا آءٌ پنهنجن سفيد وارن ۾ هن قسم جي ناقابل- برداشت بيعزتي لاءِ زنده آهيان؟ آءٌ ان نئين سرشتي کان صفا اڻ واقف آهيان، جنهن کي اختيار ڪرڻ لاءِ مون کي چيو ويندو، پر مون کي اها پڪ آهي ته منهنجي پوڙهائپ ۾ مون کي تبديل ڪرڻ وارو ڪم بيحد غير احسانمنديءَ وارو ۽ مذمت جوڳو هوندو.'(16) ماڻهن جي خدشن اُهي ڳالهيون ظاهر ڪري ڇڏيون جيڪي تقرير جي ماهر ماڻهن کان لڪايون هيون، ۽ جن مصيبتن زوال پذير شهنشاهت کي اجا وڌيڪ للڪاريندڙ اذيتون تي پهچايون، ڪافرن طرفان ان جو سڄو الزام عيسائيت جي نئين مذهب ۽ ان جي پوئلڳ ڪانسٽنٽائن تي مڙهيو ويو.

پر سماڄس جي اُميدن کي، مِلن جي مکيه بشپ جي هوشياريءَ واري سخت مخالفت سبب ڪافي جهٽڪو لڳو جنهن روم جي وڪيل جي گمراهه ڪندڙ فصاحت بلاغت خلاف شهنشاهن جا ڪَن پريا. هن اختلافي مرحلي تي، ائمبروز وڏي مهرباني ڪندي ۽ هڪ فيلسوف جي زبان ڳالهائيندي، نفرت منجهان سوال پڇي ٿو ته اهو ضروري ڇو ٿو سمجهيو وڃي ته هڪ خيالي ۽ گمنام طاقت کي اُنهن سوڀن جو ڪارڻ سمجهيو وڃي جيڪي فقط فوجن جي نظم ۽ ضبط ۽ سندن ئي بهادريءَ سبب روم کي حاصل ٿيون هيون؟ هو جائز طور تي قدامت پرستيءَ کي عزت، جي نگاهه سان ڏسڻ تي ٺٺوليون ٿو ڪري ڇو ته ان روَيي سان جيڪي واڌارا ۽ تبديليون فن جي دنيا ۾ آيون هيون، اُنهن کي ترڪ ڪرڻ پوندو ۽ انساندات وري بربريت ۽ وحشي پڻي جي اصلي روپ ۾ واپس ٿي ويندي. اتان وري پاڻ کي سنياليندي

۽ مذهبي ۽ سنجيدگيءَ وارو لهجو اختيار ڪندي هو اعلان ٿو ڪري ته عيسائيت ئي فقط سچ ۽ چوٽڪاري جي ضامن آهي ۽ گهڻن خدائن کي مڃڻ جو هر طريقو، پنهنجن گمراهه عقيدتمندن کي غلطين ۽ گناهن جي رستي ڏانهن وني ٿو وڃي جيڪو سڌو سنئون دائمي تباهي ۽ روحاني موت جي غار ۾ ٿو وڃي ڪيرائي.(17) جڏهن هڪ من پسند پادريءَ طرفان اهڙي قسم جا دليل ڏنا ويا ته اُنهن ۾ ڪافي طاقت هئي ته فتح جي قربانگاهه جي بحاليءَ کي روڪرائي سگهن. پر جڏهن ساڳيا ئي دليل هڪ فاتح جي واتان نڪتا ته اُنهن جو اجا به وڌيڪ زوردار اثر ٿيو ۽ قديمي خدائن کي ٿيوڊوسيَس جي گاڏيءَ ۾ وجهي فتح واري انداز ۾ گهليو ويو.(18) سينيٽ جي هڪ وڏي اجلاس ۾، جمهوريه جي دستور ۽طور طريقن موجب شهنشاهه هڪ اهم سوال پڇيو: 'اوهان ٻڌايو ته جوپيٽر يا حضرت عيسيٰؑ جي عبادت منجهان روم جو مذهب ڪهڙو هجڻ گهرجي؟' انهن ٻنهي مان چوندُ اوهان کي ڪرڻي آهي. هن ماڻهن کي ووٽ ڏيڻ جو حق ته ڏنو پر سندس موجودگيءَ سبب ماڻهن ۾ جيڪو اُميدن ۽ خوف جو گڏيل ڏهڪاءُ دلين تي ڇانيل هيو، ان آزاديءَ جي ماحول کي بريءَ طرح متاثر ڪيو، ٻيو ته جيڪو سماچس کي، هڪ طرفي فيصلي ذريعي شهر بدر ڪيو ويو هو ته ان پوري پس منظر ۾ شهنشاهه جي خواهشن جي مخالفت ڪرڻ ماڻهن کي هڪ خطرناڪ قدم تي نظر آيو، اهڙيءَ طرح سينيٽ اندر هلڪا اختلاف ته اُپريا پر پوءِ وڏي اڪثريت جي راءِ موجب جوپيٽر کي نندبو ۽ ذليل ڪيو ويو، ۽ اها ڳالهه حيرت جوڳي آهي ته سينيٽ جي ڪنهن به ميمبر کي پنهنجي تقرير يا ووٽ ذريعي اها جرئت ڪانه ٿي ته جرئتمنديءَ مان اُٺي بيهي چوي ته هو اجا به عقيدي موجب ان ديوتا سان لاڳاپيل هيا جنهن کي هاڻي، هاڻي نندبو ويو هو.(19) سينيٽ جي اُبهرائيءَ واري مذهبي تبديلي يا ته مافوق الفطرت عمل جو نتيجو هئي يا وري ان کي هڪ ذلت واري ڪِريل حرڪت سان تعبير ڪري سگهجي ٿو، ڇو ته جن پنهنجي مرضيءَ جي خلاف نئون مذهب قبول ڪيو هو اُنهن هر موقعي تي فريب ۽ دوکيبازي ڪئي هئي، توڙي جو اُنهن مخفي طرح سان چاهيو ٿي ته هو بنادير جي پنهنجي بهروپيائيءَ وارو لباس لاهي اڇلائي ڇڏن. پر پوءِ، حالت پٺاندر، اُهي آهستي آهستي نئين مذهب کي اختيار ڪندا رهيا، ڇو ته قديمي مذهبيت مان هاڻي هو نااُميد ٿي ويا هيا؛ هنن شهنشاهه جي اختيارن کي تسليم ڪيو، وقت جي وهڪري ۽ حالتن مطابق پاڻ کي تبديل ڪيائون، ۽ پنهنجين زالن ۽ ٻارن جي منٿن کي به ڪين مڃڻو پيو(20) جن جي جذبن ۽ خيالن کي روم جي مذهبي ماڻهن ۽ اوپر جي ٻاوَن طرفان متاثر ڪري ۽ سندن ذهنن کي قبضي ۾ آڻي ڇڏيو هو. انيسيَن جي خاندان جي بهترين مثال کي بين معززن به اختيار ڪيو جيئن باسي، پاليني، گراچي ۽ بين دنيا جي اهم ماڻهن عيسائيت جي مذهب کي اختيار ڪيو ۽ ڪاٺوز جي باوقار اسيمبلي (جيئن پروڊينشيس اُنهنکي مٿانهن لفظن ۾ ڪوني ٿو) جا ماڻهو بيصبريءَ مان پنهنجا پادريت وارا جُبا لاهي اڇلائڻ لاءِ آتا وينا هيا ته جيئن پراڻي نانگ واري کل لاهي عيسائيت جو بظاهر معصوميت وارو لباس پاڻ کي پهرائي ڇڏجي ۽ مئجسٽريٽن جي لنين ۽ ڏنڊن جي طاقت کي شهيدن جي مقبرن جي اڳيان وڃي بيڪار بڻائجي.(21) اُهي شهري جيڪي پاڻ هُرتو پنهنجن پيرن تي بيٺل هيا ۽ ٻيو عوام هو جن جو گذر گذران ماڻهن جي مالي مدد ذريعي ٿيندو هو، سيني لٽران ۽ ويٽيڪن جي ڪليسائن کي وڃي وَسايو جن ۾ نئين مذهب ۾ شامل ٿيندڙ مذهبي جوشيلا گهڻي تعداد ۾ هيا. سينيٽ جي حڪمن مطابق بُتن جي پوڄا ڪرڻ کي بند ڪرايو ويو، اهڙن حڪمن کي روم جي عوام(22) جي پڻ ڀرپور حمايت

حاصل هئي؛ هاڻي ڪئپيٽول جي اڳين رونق مرجهايل نظر ٿي آئي ۽ جيڪڏهن ڪٿي ڪي هيڪڙ ٻيڪڙ مندر نظر آيا به ٿي ته اُهي هاڻي تباهي، نفرت ۽ ويڳاڻائپ جو نمونو ٻڻجي چڪا هيا.(23) روم هاڻي انجيل جي نظريي هيٺ اچي چڪو هو ۽ جن صوبن کي شڪست آيل هئي، اُنهن جي دلين ۾ به روم جي نالي ۽ سندس اختيارن لاءِ احترام هو.

شهنشاهن جي پنهنجي اولاد لاءِ نيڪيءَ جي جذبن، ڪين 'ٻقادار شهر' جي ٻهبود ۽ ٻهتريءَ لاءِ احتياط ۽ نرم مزاجيءَ سان ڪجهه ڪرڻ جو سوچيو. آمر نما حاڪمن، ويچارن سادڙن ڳوناڻن جي جذبن جو ڪو گهڻو خيال نه رکيو هو. مزدوريءَ جو چڱو ڪم، جيڪو ڪانسٽنٽئيس(24) جي موت کان وٺي ويهن سالن تائين بند رهيو هو، ٻيهر شروع ڪيو ويو جنهن کي ٿودوسيَس جي خلوص واري جذبي سان جلد مڪمل ڪيو ويو. هڪ طرف جنگجو شهنشاهه شان شوڪت واسطي نه پر جهمهوريہ کي بچائڻ لاءِ ڳاٽن سان محاذ آرائيءَ ۾ مصروف هو ته ٻي طرف هن پنهنجي رعيت جي ڪيترن ماڻهن کي ڪجهه اهڙن عملن ذريعي ناراض ڪري ڇڏيو جيڪي ڪين حفاظت جي ضمانت ته ڏئي پئي سگهيا پر انساني دوراندیشيءَ جي نظر ۾ اُهي ڪُمهلا ۽ اُبهرائيءَ وارا قدم هيا. لادينن خلاف سندس ٻهرين ڪاميابيءَ، نيڪ شهنشاهه کي موت جي فتوائن بابت پنهنجي حڪمن کي جاري ڪرڻ ۽ اُنهن تي عمل ڪرائڻ لاءِ آماده ڪيو، ساڳيا قانون جيڪي اوير وارن صوبن ۾ شايع ڪيا ويا هيا، مئڪسيمَس* جي شڪست کان پوءِ اولهه جي شهنشاهت تي به لاڳو ڪيا ويا، ۽ مذهبي خيالن واري ٿودوسيَس جيڪا به سوپ ماڻي ٿي، ان جڻ عيسائيت ۽ ان جي عقيدي کي وڌيڪ تقويت ٿي بخشي ۽ شيدائين کي وڌيڪ سرخرو ۽ سرفراز ٿي ڪيو.(25) هن وهمن وسوسن جي دل تي ان وقت زبردست وار ڪيو جڏهن هن قربانگاهن تي قربانين ڏيڻ جي رسم تي سخت پابندي لڳائي ڇڏي ۽ ان کي وڏي ڏوهه ۽ بدناميءَ جو ڪم سڏيو ۽ سندس حڪمن جي سخت شرطن موجب جانورن جي آنڊن ڳوندن کي(26) ٻاهر ڪڍي غور سان جاچڻ جي لامذهبي تجسُس ۽ ڪوششن کي به نِنديو ويو هو ڇاڪاڻ ته سندن ٻيا به ڪيترائي عمل جيئن پاڻ کي ساڙڻ جو جيڪو عام رواج هو ته اُنهن سڀني ڪمن تي پابندي لڳائي وئي جيڪي لامذهب فرقي جي مذهب جو حصو ٻڻجي ويا هيا. جيئن ته مندر فقط ان ڪري ناهيا ويا هيا ته اُتي قربانيون ڏجن ته اها هاڻي هڪ مهربان شهنشاهه جي ذميواري هئي ته پنهنجي رعيت جي ماڻهن کي اُنهن غير فطري ۽ خطرناڪ ڪمن کان روڪي جن ذريعي سندس اُنهن قانونن جي ڀڃڪڙي جو امڪان هو جيڪي هن ملڪ جي قانون موجب ناهيا ۽ سختيءَ سان نافذ ڪيا هيا. هڪ خاص ڪميشن جوڙي وئي جنهن ۾ اوير جي شاهي مُنهندار سنيجيَس ۽ ٻن عملدارن جوويَس ۽ گاڊينٽيَس، جيڪي اولهه ۾ وڏن رتبن وارا آفيسر هيا، کي شامل ڪيو ويو ۽ کين حڪم ڏنو ويو ته مندرن کي، فورن بند ڪرايو وڃي، بُت پرستيءَ جي سڀني طور طريقن کي ضبط يا وري پوريءَ طرح تباهه ڪيو وڃي، پادرين کي ڏنل خاص رعايتن کي ختم ڪيو وڃي ۽ اهڙن سڀني ملڪيتن کي ضبط ڪيو وڃي جيڪي شهنشاهه طرفان ڪليسا يا فوج جي فائدن لاءِ کين ارپيون ويون هيون.(27) هتي سُڃ ۽ ويرانيءَ جي ويرَ کي رڪجڻ گهربو هو ۽ اُهي ڪليل ۽ عاليشان عمارتون جيڪي بت پرستيءَ لاءِ هرگز استعمال نه ٿينديون هيون، اُنهن کي شايد انڌي جنونيت جي تباهيءَ واري عمل کان بچائي سگهجي ها. هنن منجهان ڪيترائي مندر اهڙا به هيا جيڪي يوناني تعمير جي فن جا نادر نمونا ۽ خوبصورتي ۽ شان شوڪت جا عظيم منارا هيا ۽ شهنشاهه خود چاهيو ٿي

ته سندس ئي شهنشاهت جي عظمت جي يادگارن کي نه بگاڙيو وڃي ۽ جيڪي ڪجهه سندس ورثو هيو ان جي حيثيت ۽ قدردانيءَ کي گهٽ نه ڪيو وڃي. هنن شاندار عمارتن کي شايد انڪري نقصان پهچايو ٿي ويو ته جيئن اُهي تباهين جا منظر حضرت عيسيٰؑ جي فتح جا دائمي يادگار رهجي وڃن. فن جي زوال پذير وقتن ۾، انهن کي قلعن ۽ ماڙهن جي گڏ ٿيڻ جي مکيه هنڌن طور به استعمال ڪري سگهجي ٿو ۽ شايد، جڏهن مندرن جي ديوارن کي مقدس رسمن ذريعي پوريءَ طرح پاڪ ڪيو ويندو تڏهن ان حقيقي معبود جي عبادت ذريعي قديمي بت پرستيءَ جي گناهن جو ڪفارو به ادا ٿي سگهندو. پر جيستائين اُنهن جو وجود باقي هيو ته لامذهبن جي اندر ۾ هڪ لڪل اُميد جو امڪان ضرور موجود هو ته ممڪن آهي ته سندن پاڳ ۾ اهڙو انقلاب اچي جنهن ۾ جولين جهڙو ڪو ٻيو مرد مجاهد نڪري نروار ٿئي جيڪو ديوتائن جي قربانگاهن کي وري واپس آڻي؛ ۽ جنهن درد ۽آس منجهان هنن پنهنجون منتون ۽ گذارشون تخت ۽ تاج(28) جي مالڪن ڏانهن اُماڻيون ٿي، ان جي شدت، ويتر عيسائي اڳواڻن کي بت پرستي ۽ وهمن وسوسن جي بنيادن کي ئي، بغير ڪنهن رحم يا انساني جذبي جي، بنادير مٽائڻ ۽ ميسارڻ لاءِ آماده ٿي ڪيو. شهنشاهن جي ناهيل قانونن ۾ سختيءَ سان گڏ نرميءَ جا عنصر پڻ موجود هوندا آهن.(39) پر سندن ڍرائيءَ واريون اينگهه ڪندڙ ڪوششون، جنون ۽ ڦرمار جي وهڪري کي روڪڻ ۾ ناڪام ٿين ٿيون، جيڪي هن سلسلي ۾ ڪليسا جي روحاني اڳواڻن طرفان جارحيت واري انداز ۾ ڪيون ٿي ويون. گال ۾ ٽورس جو بشپ،(30) نيڪ مارٽن پنهنجي وفادار ٻاون جو وفد وٺي، پنهنجي انتظامي ضلعي جي بتن، مندرن ۽ پاڪ ڪيل وڻن کي تباهه ڪرڻ جي ارادي سان نڪتو، ۽ هن ڏکئي ڪم کي پوري ڪرڻ لاءِ پڙهندڙ پاڻهي فيصلو ڪندو ته مارٽن وٽ ڪا روحاني طاقت هئي يا نفساني خواهشون سندس رهبري ڪري رهيون هيون. شام ۾، هڪ روحاني شهرت جو مالڪ مارسيلَس(31)، هڪ اهڙو پادري جيڪو حوارين جهڙن جذبن سان سرشار هو، جيئن ڪيس ٿيوڊوريٽ ڪوٺي ٿو، ان عزم ڪيو ته هُو اپاميا جي ضلعي جي سيني شاندار مندرن کي ڊاهي زمين سان ملائي ڇڏيندو. پر سندس حملي جو، اوتري ئي دماغي صلاحيت ۽ ڀرپور طاقت سان مقابلو ڪيو ويو جيترين صلاحيتن سان جوپيٽر جي مندر کي ناهيو ويو هو. عمارت چئني طرفن کان شهرت جي بلندين تي بيٺل هئي، ڇت جي بلندي پندرهَن ٿنڀن جي مدد سان بيهاري وئي هئي جيڪي سورهَن فوٽن جي دائري ۾ ڦهليل هيا ۽ وڏا وڏا پٿر جن مان اُهي ٿنڀا ناهيا ويا هيا، پاڻ ۾ سيمنٽ، شيهي ۽ لوهه سان ڳنڍي مضبوط ڪيا ويا هئا. وڏن مضبوط ۽ تِکن اوزارن کي آزمايو ويو هو پر انهن جو ڪوبه اثر نه ٿيو هو. تنهنڪري اهو ضروري سمجهيو ويو ته ٿنڀن جي بنيادن کي ڪمزور ڪيو وڃي جيڪي نيٺ هيٺ ڪري پيا چاڪاڻ ته ٿنڀن کي ڏنل ڪاٺ جو ٽوڪيون يا ٽيڪون باهه ۾ سڙي خاڪ ٿي ويون ۽ هن مهم ۾ آيل تڪليفن کي ڪاري شيطان جي شرارت سان تعبير ڪيو ويو جنهن ڪم ۾ رنڊڪ ته وڌي هئي، پر عيسائي انجنيرن جي هن ڪارنامي کي شڪست ڏيڻ ۾ ناڪام ويو هو. فتح جي احساس ۾ سندس همت وڌي وئي هئي ۽ هاڻي مرسيلَس پاڻ، انڌاري جي قوتن خلاف هٿيار کنيا ۽ سپاهين ۽ ڪُشتي بازن جي هڪ وڏي فوج عيسائي جهنڊي هيٺ گڏ ٿي، جن اپاميا جي ضلعي جي ڳوٺن ۽ ٻهراڙين ۾ لڳاتار حملا ڪرڻ شروع ڪيا. جڏهن به ڪا رڪاوٽ يا ڪنهن خطري جو امڪان نظر ايندو هو ته مذهب جو اڳواڻ جيڪو منڊو به هيو ۽ هن عيب سبب نه ته هو وڙهي سگهندو هو نه وري ميدان ڇڏي ڀڄي ٿي سگهيو، پاڻ تيرن جي مار کان پري

ڪنهن ڪُنڊ ۾ ويهي رهندو هو. پر اهائي دورانديشي سندس موت جو سبب پڻ بنجي وئي، ۽ مٿس اوچتو حملو ڪري ڪاوڙ ۾ مچريل ڳوٺاڻن کيس قتل ڪري ڇڏيو ۽ صوبي جي مشاورتي ڪائونسل بغير ڪنهن هٻڪ جي اعلان ڪيو ته مرسيلس الله پاڪ جي نالي ۾ پنهنجي سِر جي قرباني ڏني هئي. هن مقصد جي حمايت ۾ بيابان منجهان تڙتڪڙ ۾ باوا پهچندا ويا ۽ پنهنجن جذبن ۽ اورچائيءَ جي مظاهري سان پنهنجي حيثيت مجرايائون. سندن خلاف لامذهب ماڻهن جي ڪاوڙ ۽ دشمني ناجائز نه هئي ۽ ڪجهه ماڻهن خلاف ته ان ڪري به ڪين نفرت هئي جو هو لالچي ۽ شرابي هيا؛ لالچ به اها جنهن ۾ هو قرلُت کي پارسائيءَ جو نالو ڏئي پاڻ کي خوش ڪندا هيا ۽ شرابي ان ڪري ته هو بين جي ڏوڪڙن تي اهو نشو واپرائيندا هيا. ۽ ماڻهو سندن ڦاٽل ۽ ڇتيون لڱل ڪپڙن جي تعريف ڪندا هيا، زور سان ڳائيندا هيا ۽ پنهنجي ڇهري کي مصنوعي پيلاڻ تي مائل رکندا هيا.(32) ڪجهه مندرن کي، خوف، رشوت، نفاست ۽ شهري توڙي ڪليسائي گورنرن جي دورانديشيءَ جي ڪري سلامت رکيو ويو هو. ڪارٿيج ۾ بهشتي وينس (زهره) جو مندر، جنهن جي مقدس حد ٻن ميلن جي دائري تائين ڦهليل هئي، کي دوراند‌يشيءَ مان عيسائي ڪليسا ۾ تبديل ڪيو ويو(33) ۽ ساڳئي مثال کي روم(34) جي عظيم الشان سيني ديوتائن جي گڏيل مندر پئنٿيَن ۾ دهرايو ويو جيڪو هن وقت تائين مقدس ۽ پنهنجي اصلي حيثيت ۾ برقرار رکيو ويو هو. پر رومي دنيا جي هر صوبي ۾، جنونين جي هڪ وڏي فوج، پر اُمن رهواسين تي، بغير ڪنهن اجازت ۽ اختيارن جي، حملن ڪرڻ ۾ مصروف هئي ۽ قديمي تعمير جي عظيم عمارتن جي ڊاهه ڊوهه ۽ تباهي اجا تائين بربرن جي طرفان بربادي‌ءَ جي آثارن طور موجود آهي جن وٽ وقت جي تاريخي نشانن کي ڊاهڻ جي خواهش موجود هئي ته جيئن جلد کان جلد پنهنجن ڪُٽن ڪمن کي عملي جامو پارائي سگهن.

تباهيءَ جي هن منظر نامي ۾، تماشبين، سڪندريه ۾ سيراپس جي مندر(35) جي بربادي‌ءَ کي غور سان ڏسي سگهن ٿا. سيراپس نه ته مقامي ديوتائن منجهان هيو ۽ نه وري هو راڪاس هو جيڪو وهمن وسوسن جي ڳڙهه مصر جي ميويدار مٽيءَ منجهان نڪري نروار ٿيو هجي.(36) حقيقت ۾ جيڪي پهريان بطليموس هيا اُنهن کي خواب ۾ حڪم ڪيو ويو هو ته اُهي پونٽس* جي ڪنارن تان هن پُراسرار ڌاريي کي پنهنجي ملڪ ۾ آڻين، جتي هو سنوپ جي رهواسين طرفان پوڄيو ويندو هو پر سندس وصفن توڙي حڪومت کي ايتري ته اڻپوري طريقي سان سمجهيو ويو جو اُهو بنهه فساد جو باعث بڻجي ويو ۽ اهو سمجهڻ ڏکيو ٿي پيو هو ته هو ڏينهن جي روشن دنيا جو نمائندو هو يا وري فريبي علائقن جي بدبخت حاڪمن منجهان هڪ هيو.(37) مصر جي رهواسين، جيڪي پنهنجن ابن ڏاڏن جي مذهب سان پوري عقيدت منجهان لاڳاپيل هيا، پنهنجن شهرن جي حدن يا ديوارن جي دائرن اندر هن ڌارئي ديوتا کي داخل ڪرڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو.(38) پر خوشامدڙين ۽ چاپلوس پادرين، جيڪي بطليموسن جي فراخدليءَ مان فائدو حاصل ڪرڻ جي لالچ ۾ رهندا هيا، پونٽس ديوتا جي طاقت آڏو هڪدم ڪٽي آڻ مڃيائون، نه رڳو ايترو پر ان جي اوچي حسب نسب ۽ شجري کي به ڪٿان پيدا ڪري ڇڏيائون ۽ هن ڌارئي غاصب کي اوريسِس جي تخت تي ويهاريو (39) ۽ سندس بستري تي سمهاريو ويو جيڪو آئسِس جو مڙس ۽ مصر جو مٿاهين مرتبي وارو بادشاهه هيو. سڪندريه جنهن کيس پناهه ڏني هئي، پنهنجي شهر کي 'سيراپس جو شهر' مشهور ڪرڻ تي فخر محسوس ڪيو. سندس مندر،(40)

جيڪو شان ۽ دٻدٻي ۾ ڪئپيٽول جي مندر کي به پنتي ڇڏي ويو هو، هڪ مصنوعي جبل، جي مٿاهين ۽ ڪشادي چوٽيءَ تي تعمير ڪيو ويو هو ۽ ان کي پوري شهر ۾ پر وارن حصن جي سطح کان سو قدم مٿي ڪيو ويو هو ۽ اندرئين خال کي سهڻن محرابن ذريعي سجائي اُنهن کي قُبن ۽ ڪمرن ۾ ورهايو ويو هيو. مقدس عمارتون چؤڪُنڊن وراندن ۽ ڇپرانن ۾ وڪوڙيل هيون، گڏوگڏ شاندار هال، زبردست مجسما تعمير جي فن جي ڪمال کي ظاهر ڪري رهيا هيا ۽ قديمي علم ۽ ڄاڻ جا بي بها خزانا سڪندريه جي جڳ مشهور لائبرري ۾ محفوظ ڪيا ويا هيا ۽ هي اهڙيون عمارتون هيون جيڪي خاڪ مان ايري شان شوڪت جي عروج تي پهتيون هيون.(41) توڙي جو ٿوڊوسيَس جي حڪم موجب لامذهبن طرفان قربانين ڪرڻ جي سختيءَ سان منع ٿيل هئي، پوءِ به ڪين شهر توڙي سراپس جي مندر ۾ برداشت ڪيو ٿي ويو، ۽ هيءَ خاص مهرباني خود عيسائين جي وهمن وسوسن جي خوف سبب مٿن ڪئي وئي هئي ۽ ڪين خطرو هو ته جيڪڏهن هنن قديمي رسمن رواجن کي ختم ڪيو ته پوءِ نيل نديءَ ۾ ٻوڏ به نه ايندي چو ته ڪين وهم ويهجي ويو هو ته قديمي رسمن کي جاري رکڻ سان نيل ۾ واڌارو پاڻي ايندو هو جنهن سان مصر ۾ فصل پچندا هيا ۽ قسطنطنيه ۾ پڻ ماڻهن جو سکيو گذر گذران ٿيندو هو.(42)

ان وقت (43) سڪندريه جي پاپائي تخت تي هڪ شخص ٿيوفيليَس(44) موجود هو جيڪو امن ۽ اخلاق جو وڏو ويري هو؛ هو بهادر هئڻ سان گڏ هڪ برو انسان هو، سندس هٿ ڪڏهن سون ته ڪڏهن رت سان ناپاڪ ٿيل هوندا هيا. سندس ڪاوڙ کي، سراپس جي اعزاز ۽ احترام ويتر اُياري ڇڏيو هو ۽ هن پئچس جي نندي ڪليسا جي جيڪا بيعزتي ڪئي هئي ان لامذهبن کي يقين ڏياريو هو ته هو هڪ اهم ۽ خطرناڪ ڪم ۾ سندن مدد ڪري سگهي ٿو. مصر جي گوڙ شور واري گاديءَ جي هنڌ ۾، ٿورڙي بدمزگيءَ تي به خانه جنگي شروع ٿي ويندي هئي، سراپس جا عقيدتمند، جن جي طاقت توڙي تعداد اُنهن ماڻهن کان گهڻو گهٽ هو جيڪي سندن مخالف هوندا هيا، فيلسوف اولمپيَس(45) جي ٽِيڪر تي هٿيار کڻي وڙهڻ لاءِ تيار ٿي ويا، جنهن مٿن زور پريو ته هو هر صورت ۾ ديوتائن جي قربانگاهن کي برباد ٿيڻ کان بچائن ۽ ان مقصد لاءِ ڪين پنهنجي حياتي به قربان ڪرڻي پوي ته ان کان به نه ڪيٻائن. هنن لامذهب جنونين مندر ۾ بلڪ ايئن چئجي ته سراپس جي قلعي ۾ پاڻ کي هٿيارن سان مسلح ڪيو، قبضي ڪندڙن کي جرئمنديءَ وارن حملن ذريعي پوئتي ڌڪي پڇاڙيون ۽ مندر جو پرعزم دفاع ڪيائون ۽ غير انساني ظلمن ذريعي جيڪي هنن عيسائي قيدين تي ڪيا، ۽ هاڻي هن ويڙهه کي ’ڪٽين جي هارائين هنڌ تنهنجو هيءُ‘ سمجهي ان ۾ جُنبي ويا. هن سلسلي ۾ هڪ دورانديش مئجسٽريٽ جي خلوص ۽ مدد سان ٻنهي ڌرين ۾ تيستائين ناهه ڪرائڻ جون ڪوششون ڪيون ويون جيستائين ٿوڊوسيَس کان سراپس جي مندر جي قسمت بابت ڪو جواب اچي وڃي. ٻئي ڌريون ٻنان هٿيارن جي هڪ وڏي چؤسول تي ڪٺيون ٿيون ۽ هاڻي شاهي فرمان کي ماڻهن جي اڳيان پڙهيو ويو. پر جڏهن سڪندريه جي ٻُتن جي تباهيءَ بابت حڪم کي پڙهيو ويو ته عيسائين خوشي ۽ سوڀ جي احساس مان رڙيون ڪندي پنهنجي سرهائيءَ جو اظهار ڪيو ۽ هوڏانهن بدقسمت لامذهب جن جي ڪاوڙ هاڻي حيراني ۽ اچرج ۾ بدلجي چڪي هئي، هڪدم پوئتي هٽي ويا ۽ هورڙيان قدم کڻندي، خاموشي اختيار ڪندي ۽ مخالفن جي نظرن کان بچندي ۽ لنوائيندي واپس هليا ويا. ٿيوفيلَيس، سراپس جي مندر کي

ڍاهڻ لاءِ اڳتي وڌيو، جنهن کي پي ته ڪابه مشڪل پيش نه آئي سواءِ ان جي جو عمارت جي پيڙهه ايتري ته مضبوط، پڪي ۽ ڳري هئي جو ڪيس ائين لڳو ته هو ان کي هرگز اکوڙي ۽ ڍاهي نه سگهندو تنهنڪري مجبور ٿي مندر جي بنيادن کي ڪيس ڇڏڻو پيو ۽ هاڻي هن فيصلو ڪيو ته سڄي عمارت کي ئي ڍاهي ان کيٰ هو هڪ مٽيءَ جي ڍير ۾ تبديل ڪري ڇڏيندو، پر ان جي هڪ حصي کي بعد ۾ صاف ڪيو ويو ته جيئن اُتي عيسائي شهيدن جي ياد ۾ هڪ ڪيلسا ناهي سگهجي. سڪندريه جي لاثاني لائبرري کي تباهه ۽ تاراج ڪيو ويو، ۽ ويهن سالن ڪان پوءِ، ڪتابن جي خالي ڪبٽن کي ڏسي اُنهن راهه ويندڙن جي اندر ۾ ڪاوڙ ۽ آهُن جو طوفان برپا ٿي ويو جن جا قلب مذهبي ڪٽر پڻي سان اجا تائين ڪارا نه ٿيا هيا.(46) قديم زماني جي ذهنن جو اسلوب، جن ۾ ڪيترائي هميشه لاءِ ختم ٿي ويا، ڪجهه اهڙو هو جو اُنهن کي يقيني طور تي بت پرستيءَ جي تباهيءَ ڪان آجو رکيو ويو هوندو ته جيئن اُهي ايندڙ نسلن لاءِ وندرورونهن يا هدايتن ڏيڻ لاءِ ڪم اچي سگهن: ۽ هن سلسلي ۾ پادرين(47) جي جوش جذبي ۽ لالچ کي به، فتح جي انعام طور ايترو ڪجهه مليو هوندو جو هو ڍاپجي ويا هوندا. بتن، سون ۽ چانديءَ جي گلدانن کي احتياط مان پگهاريو ويو ۽ جيڪو سامان گهڻ قيمت وارو هو، ان کي ڏِڪار مان پجي پورا پورا ڪري گهٽين ۾ اڇلايو ويو. ٿيو فيليس وڏي محنت ڪري، بتن جي وزيرن طرفان ڪيل فريب ڪاري ۽ غبن سان سراغ لڳايا ۽ اُنهن کي عام منظر تي آڻڻ جي ڪوشش ڪئي، ۽ چقمق جي پٿر جي سلسلي ۾ اُنهن وڏي هوشياريءَ سان هيراقيري ڪئي هئي: ۽ هڪ خالي مجسمي جي جڳهه تي هڪ انساني ائڪٽر ڪان ڪم ونڻ جو ڳجهو طريقو: ۽ مذهبي طريقي جي مڙسن ۽ شڪ ڪان بالاتر عورتن(48) جي اعتماد کي بدنام ڪرڻ جا ڪم جيڪي وزيرن ڪيا هيا اُنهن سيني فريبڪارين جي پچا ڳاچا شروع ڪئي وئي. هن قسم جا الزام ڪجهه نه ڪجهه داد ضرور لهڻن ٿا چو ته اُهي وهمن وسوسن جي چالاڪيءَ واري روح جي بلڪل خلاف ناهن. پر ساڳيو جذبو، هڪ ڪريل دشمن کي ويتر ذليل ڪرڻ ۽ ان تي بهتان مڙهڻ جي ذليل حرڪت سان به سهمت نظر اچي ٿو ۽ اسان جو عقيدو ان خيال اچڻ سان اڳتي نٿو وڌي ته ڪوڙي ڪهاڻيءَ کي ايجاد ڪرڻ، هڪ جائز غبن ۽ فريبڪاريءَ جي حمايت ڪرڻ ڪان، گهڻ ڏکيو ڪم آهي. حقيقت ۾ سراپس جي وڏي سائيز جي مُورتي(49) ئي سندس مندر ۽ مذهب جي تباهيءَ جو ڪارڻ هئي. مختلف ڌاتن جي تمام گهڻين پليٽن کي جوڙي ناهي، ان منجهان ان ديوتا جو شاندار مجسمو ناهيو ويو هو جنهن ان مقدس جڳهه جي ديوارن کي هر طرف ڪان ڇُهيو ٿي. سراپس جو سڄو حُليو، سندس ويهڻ جو نمونو، ۽ شاهي لٺ جيڪا سندس ڪابي هٿ ۾ هئي، اهي سڀئي عنوان ۽ آثار ذري گهڻ ساڳيا جوپيٽر جي طريقي وارا هيا. هو جوپيٽر ڪان هڪ ٽوڪريءَ جي ڪري مختلف هيو جيڪا سندس مٿي تي رکيل هئي، ۽ ساڳئي وقت هڪ علامتي راڪاس ذريعي پڻ هو مختلف هو جنهن کي هن ساڄي هٿ ۾ جهلي ڇڏيو هو، سندس سِر ۽ جسم هڪ نانگ وارو هو جنهن کي ٽي پيچ هيا جيڪي اڳتي وري ڪتي، شينهن ۽ بگهڙ جي ٽِن سِرن تي پهچي ختم ٿي ويا ٿي. اها ڳالهه وڏي اعتماد مان چئي ويندي هئي ته ڪنهن به ناپاڪ هٿ جيڪڏهن هن ديوتا جي شان ۾ ڪا گستاخي ڪئي ته آسمان ۽ زمين وري پنهنجي اصلي مونجهاري ۽ پريشانيءَ ۾ مبتلا ٿي ويندا. هڪ بهادر سپاهي، جوش جذبي سان سرشار هو ۽ وٽس هڪ وزندار جنگي ڪهاڙي هئي، ڏاڪڻ تي چڙهي ويو ته ان موقعي تي عيسائين جي هڪ وڏي هجوم به انتظار ۽ تجسُس مان هڪ مقابلي جي اُميد ٿي رکي.(50) هن همٿ

ڪنڌي سراپس جي ڳَني تي هڪ زوردار ڌڪ هنيو ته سندس ڳَنو زمين تي ڪري پيو؛ ان جي باوجود ڳجگوڙ به ڪانه ٿي ۽ ٻنهي يعني آسمان توڙي زمين پنهنجي دستوري عمل ۽ سرشتي کي خاموشيءَ سان اهڙيءَ طرح جاري رکيو جيئن اڳ هيو. فاتح سپاهيءَ پنهنجن زوردار ڌڪن کي جاري رکيو ته وڏو بت پري وڃي ڪريو ۽ پڇي ٽڪرا ٽڪرا ٿي ويو، ۽ سراپس جي جدا ٿيل عضون کي وڏي نفرت ۽ ڌڪار منجهان سڪندريه جي گهٽين ۾ گهليو ويو. سندس بچڙي ٿيل مردي کي نمائش ۾ ساڙيو ويو جتي هزارين ماڻهن رڙيون ڪندي اهو منظر ڏٺو ۽ ڪيترن ماڻهن پنهنجي مذهب مٽائڻ کي هن واقعي جو اثر پڻ سمجهيو ته سندن ديوتا پاڻ کي بچائڻ ۾ به ڪيڏو نه ڪمزور ۽ بيوس هيو. اُهي مذهب جيڪي ماڻهن ۾ گهڻا مقبول آهن ۽ ماڻهن کي ڏسڻ ۾ ايندڙ يا ظاهري شين جي عبادت ڪرڻ جي صلاح ڏين ٿا ته ڪين اهو فائدو ضرور پهچي ٿو ته اُهي انسانذات جي سمجهه ۽ سوچ مطابق هلڻ جي ڪوشش ڪن ٿا ۽ ذهني طرح انهن جي ويجهو اچي وڃن ٿا پر هي طريقو مختلف ۽ اڻٽر حادثن جي ڪري جڏهن ابتو اثر ڏيکارڻ شروع ٿو ڪري ته ان گهڙيءَ ۾ هڪ بت پرست جو عقيدو صفا وائکو ٿي پوي ٿو. اهو شايد ٿي ممڪن هجي ته ذهن جي هر قسم جي مرضيءَ مطابق هو بتن يا تبرڪن سان پنهنجي پڪي عقيدي کي لڳاتار قائم رکي سگهي جن کي ظاهري اکيون ۽ لامذهب هٿ، فطرت جي نمونن ۽ انساني فريبڪاريءَ سان ناهيل شين ۾ فرق ظاهر ڪري سگهن؛ ۽، جيڪڏهن خطري جي گهڙيءَ ۾، سندن مخفي ۽ معجزاتي نيڪي، سندن ئي حفاظت ڪرڻ ۾ ناڪام رهي ٿي ته انوقت هو پنهنجي نصيحت ڪندڙ پادريءَ جي ڳالهين کان سخت نفرت ڪري ٿو ۽ جنهن شئي جي به هو پوڄا ڪري ٿو ته ان تي به طنز ڪري ان کي ڌڪاري ٿو ۽ پنهنجي وهمن وسوسن واري عقيدت جي حماقت ڪرڻ تي پنهنجي پاڻ کان به بچان ٿو ڪري.(51) سراپس جي شڪست کان پوءِ، لامذهبن کي اڃا به ڪجهه اُميدون هيون ته نيل ندي، مصر جي لامذهب ملحدن کي ساليانو پاڻي نه پهچائيندي ۽ جيڪا هن دفعي ٻوڏ اچڻ ۾ گهڻي دير ٿي هئي، اها، سندن خيال موجب دريائن جي ديوتا جي ناراضگيءَ جي واضح نشاني هئي. پر ٻوڏ ۾ دير ٿيڻ جو ڪفارو ان وقت ادا ٿي ويو جڏهن نديءَ ۾ جهجهي انداز ۾ پاڻي اچي ويو. اُهي هاٿي اوچتو مٿانهين سطح تائين پهچي ويا جن ناراض ذر کي خوشخبري ٻڌائي ته ندي هاٿي ٻوڏ آڻيندي. پر نيل امن ۽ سڪون سان پوکن کي دستوري پاڻي ڏيڻ واري سطح تي وڃي بيٺي يعني سورنهن ڪيوبٽس يا انگريزيءَ جي ٽيهن فوٽن تائين اچي وئي.(52)

روم جي شهنشاهت جا مندر ويران ٿي ويا يا تباهه ڪيا ويا پر لامذهبن جا ذهني وسوسا اڃا جاري هئا ۽ هنن ٿيوڊوسيَس جي قانونن جي پرواهه ڪانه ٿي ڪئي جنهن موجب هر قسم جي قرباني ڏيڻ جي سختيءَ سان منع ڪئي وئي هئي. ملڪ جا رهواسي جن جو ڪردار ڪدورت رکندڙ اکين کان بظاهر لڪل هيو، پنهنجي مذهب کي خوشي ۽ زنده دليءَ جي ميلن ۽ ميٽنگن ۾ لڪائيندا رهيا. مقدس ڏڻن ۽ ورسين جي موقعن تي، هو پاڪ ڪيل وڻن جي ڇانوَ ۾ گهڻي تعداد ۾ گڏ ٿيندا هيا، جتي رڍن ۽ ڏاندن کي ذبح ڪيو ويندو هو ۽ اُتي ئي انهن کي پچائي کاڌو ويندو هو ۽ هن ٻهراڙي جي روح رهاڻ کي لوبان جي ٻارڻ ۽ ديوتائن جي تعريف ۽ قصيدن ڳائڻ سان مقدس بڻائي ملهايو ويندو هو. پر اهو الزام لڳايو ويو ته جيئن ته ڪنهن به جانور جو ڪو به حصو سڙيل- قربانيءَ ذريعي نه آڇيو ويو هو، چاڪاڻ ته ڪنهن به قربانگاهه تي جانور جو رت نه پهتو هو، ۽ جيئن ته لوڻ جي ڪيڪن جي ڀرئين صدقي ۽

تقريب ختم ٿيڻ واري صدقي، ﭘﻨﻬﻲ کي نظرانداز ڪيو ويو هو، تہ هنن دعوتن وارين ميٽنگن ۾ مهمانن جو ڪوبہ قصور ڪونہ هو تنهنڪري نہ انهن تي ڏنڊ وڌو ويندو ۽ نہ وري ان کي غير قانوني قرباني چيو ويندو.(53) هنن حقيقتن بابت جيڪو بہ سچ يا حالتن جي نزاڪت هجي،(54) هي اجايا سجايا بهانا، ٿيوڊوسيَس جي آخري فرمان صادر ٿيڻ ڪان پوءِ، سڀ ختم ٿي ويا، جنهن لامذهبن جي وهمن وسوسن کي موتمار زخم رسايو.(55) منع نامي جو هي قانون تمام صاف ۽ قطعي واضح لفظن ۾ بيان ڪيو ويو آهي: ”اها اسان جي خواهش ۽ مرضي آهي، شهنشاهہ فرمائي ٿو تہ، ’اسان جي رعيت جو ڪوبہ ماڻهو، پوءِ اُهو توڙي مئجسٽريٽ هجي يا عام شهري، سندس مرتبو مٿاهون هجي يا ڪو عام ننڍو ماڻهو هجي، ڪنهن بہ شهر يا ڪنهن بہ جڳهہ تي ڪنهن بت جي پوڄا نہ ڪندو نہ وري ڪنهن بيگناهہ جي قرباني ڪندو. قربانيون ڏيڻ ۽ جانورن جا آنڊا گونڊا ڪڍي اُنهن ذريعي اڳڪٿيون ڪرڻ کي ملڪ خلاف غداري ڪرڻ جو ڏوهہ هوندو (هن ۾ پڇاڳاڇا جو مقصد هجي يا نہ هجي) جنهن جو ڪفارو ان ڪان سواءِ ٻيو ڪوبہ نہ هوندو تہ مجرم کي هر صورت ۾ موت جي سزا ڏني ويندي. لامذهبن جي وهمن ۽ وسوسن کي، جيڪي شايد بظاهر گهٽ خطرناڪ ۽ ظالماڻا لڳن، مڪمل طور تي ختم ڪيو ٿو وڃي ڇو تہ اُهي مذهب جي سچ ۽ احترام لاءِ سخت هاڃيڪار آهن: چراغان ڪرڻ، هار پارائڻ، لوبان هارڻ ۽ شراب جو صدقو ڏيڻ کي خاص طرح بيان ڪيو ٿو وڃي ۽ اهڙن ڪمن کي سختيءَ سان ننديو ٿو وڃي ۽ جيڪي گهريلو شين جون دعوائون آهن جيئن گهريلو ديوتا وغيره تہ اُهي بہ هن منع نامي ۾ شامل آهن. هنن لامذهبيت وارن ڪمن ۽ غير قانوني ورسين جي سخت قانون کي جيڪو بہ ٽوڙيندو تہ ان جي گهر توڙي سندس سچي ملڪيت کي ان جڳهہ تي ضبط ڪيو ويندو جتي بہ اهڙن غير قانوني ڪمن کي ڪيو ويو هوندو: ۽ جيڪڏهن هن فريب ۽ چالاڪيءَ سان ملحداڻي ڪم جي جڳهہ پنهنجي بجاءِ ڪنهن ٻي جي ٻڌائي آهي تہ ان تي سخت ۽ وڏو ڏنڊ رکيو ويندو جيڪو سون جي پنجويهن پائونڊن يا وري هڪ هزار پائونڊ اسٽرلنگ جي برابر هوندو جيڪو ڪيس بنا دير ادا ڪرڻو پوندو. ان ڪان سواءِ مذهب جي ڳجهن دشمنن جي سازشن تي بہ وڏو ڏنڊ مڙهيو ويندو جيڪي پنهنجي منصب جي ذميوارين کي سرانجام ڪرڻ ۾ غفلت ڪندا يا بت پرستيءَ جي واقعن کي ظاهر ڪرڻ ۾ ڪوتاهي ڪندا يا ان ڏوهہ جي سزا ڏيڻ ۾ ڪا سُستي ڏيکاريندا.“ ٿيوڊوسيَس جي سخت قانونن جو اهو طريقو هو جنهن کي سندس پٽن ۽ پوٽن مختلف وقتن تي لاڳو ٿي ڪيو ۽ هن تي عمل ڪرڻ تي عيسائي دنيا ڪين وڏي واکي داد ۽ آفرين پيش ٿي ڪيو.(56)

ڊيسيَس ۽ ڊائيڪليشين جي ظالماڻي دؤر ۾ عيسائيت جي مذهب تي مڪمل پابندي لڳائي وئي هئي ڇاڪاڻ جو هنن شهنشاهت جي قديم ۽ موروثي مذهب خلاف بغاوت ڪرڻ ٿي چاهي، ۽ جيڪي ناانصافيءَ وارا شڪ، ڪجهہ جاهل ۽ خطرناڪ فرقن طرفان مٿن لڳايا ويا هيا، اُنهن جو، ڪجهہ حد تائين ڪئٿولڪ ڪليسا جي تڪڙين سوڀن ۽ سندن اٽوٽ اتحاد سبب، مظاهرو بہ ڪيو ويو هو. پر خوف ۽ جهالت جا ساڳيا دليل عيسائي شهنشاهن تي لاڳو نٿا ڪري سگهجن جن انسانذات جي اصولن ۽ انجيل جي پيچڪڙي ڪئي هئي. زمانن ۽ عمرين جي تجربن لامذهبيت جي حماقتن ۽ ڪمزورين جي حقيقت کي کولي ڇڏيو هو، دليلن ۽ عقيدن جي روشني، انسانذات جي ڪيترن ئي حصن ۾ اڳ ۾ ئي بت پرستيءَ جي اجائي ۽ ڪوڪلي عبادت کي رد ڪري ڇڏيو هو، هي هڪ اهڙو فرقو هو جيڪو زوال پذير

تي رهيو هو پر جنهن اجا به پنهنجين عبادتن کي جاري رکڻ تي زور تي پريو، جن کي شايد پنهنجن ابن ڏاڏن جي مذهبي روايتن کي جاري رکڻ جي اجازت، امن ۽ اٿچٿائيءَ ۾ ڏني وجي ها. جيڪڏهن بيدين فرقو پنهنجي اڻمِٽ بهادريءَ جي جذبن سان ايئن سرشار هجي ها جيئن اوائلي دؤر جا عقيدتمند هوندا هيا ته ان صورت ۾ چرچ جي ڪاميابيءَ تي شايد رت جا داغ لڳل هجن ها؛ ۽ جوپيٽر ۽ اپولو جا شهيد پوءِ شايد پنهنجون زندگيون ۽ قسمتون پنهنجن قربانگاهن جي پيرن ۾ ويهي گذارڻ جو سونهري موقعو پنهنجي هٿان وڃڻ نه ڏين ها. پر اهڙو اٽنر ۽ اٿمِٽ جذبو مشرڪن جي ڇڙواڳ طبيعتن ۽ فضول خيالن سان مطابقت رکندڙ هرگز ڪونه هو. بنياد پرست شهنشاهن جي زوردار ڌڪن ۽ جهٽڪن ڪي، نرمي ۽ تابعداري جي جذبي جهڪو ڪري ڇڏيو ۽ هاڻي لامذهبن يا مشرڪن جي فرمانبرداريءَ کين ٿوبوسين ڪوڊ(57) جي سورن ۽ سزائن کان محفوظ ڪري ڇڏيو هو. بجاءِ ائين چوڻ جي ته ديوتائن جي طاقت، شهنشاه جي اختيارن کان مٿاهين هئي، هو غمگين ۽ ڌيمي لهجي ۾، پنهنجين مقدس ريتن رسمن جي ورجائڻ کان پاسيرا رهيا چو ته سندن حاڪم اُنهن کي سختيءَ مان ٻنديو هو. جيڪڏهن ڪڏهن ڪڏهن پنهنجن مذهبي جذبن کان مجبور ٿي يا لِڪ ڇَپ وارين اُميدن جي آسري تي ۽ پنهنجي دل جي چوَڻ تي پنهنجن وهمن وسوسن کي ورجائيندا هيا ته ان ڳُجهه جي ڪلڻ تي فورن پڇتائيندا هيا ۽ سندن پڇتاءُ، مئجسٽريٽ جي سختيءَ کي نرميءَ ۾ تبديل ڪري ڇڏيندو هو ۽ پوءِ هو پنهنجي اُبهرائيءَ جو ڪفارو بيدلي ۽ ناراضگيءَ سان نئي سهي انجيل جي حڪمن جي تعميل ڪرڻ سان ڪري ڇڏيندا هيا. ڪليسائون هاڻي اهڙن نالائق ماڻهن ۽ نئين مذهب ۾ داخل ٿيندڙن سان ڀرجي ويون هيون. جن عارضي ۽ دنياوي مقصدن سان، حاڪمن وارو مذهب اختيار ڪري ڇڏيو هو، ۽ حقيقي صورتحال هيءَ هئي جو هڪ طرف هنن نئين مذهب جون عبادتون تي ڪيون ۽ سڀ اُهي طريقا اختيار ڪري رکيا هيا جيڪي عيسائين وارا هيا، پر اُهي پنهنجي دل ۽ ضمير مطابق مطمئن هيا ته هو خاموشيءَ سان پنهنجي قديمي خدائن جي عبادت ۾ مشغول ۽ مصروف رهندا هيا.(58) جيڪڏهن لامذهبن صبر کي وڃائڻ چاهيو هو ته اُنهن کي بهادريءَ واري دليريءَ جي ضرورت هئي جيڪا مهاڏو اٽڪائي سگهي؛ ۽ ٽڙيل پکڙيل ماڻهن جو وڏو تعداد، جن کي مندرن جي بربادي ۽ ويرانيءَ تي وڏو افسوس هيو، بغير مقابلي يا ڪنهن مخالفت جي، پنهنجن دشمنن جي خوش بختيءَ آڏو آسانيءَ سان آڻ مڃي ڇڏيائون. ذاتي جنونيت خلاف شام جي هارين ۽ سڪندريه جي عوام جي مخالفت(59) کي شهنشاهه پنهنجي شان ۽ اختيارين ذريعي خاموش ڪرائي ڇڏيو. اولهه جي مشرڪن، يوجينيَس* جي ترقيءَ ۾ ڪو ڪردار ادا ڪرڻ کان سواءِ، غاصب جي مقصد ۽ سخت ڪردار جي بيعزتي ڪئي چو ته اُنهن جو ساٿس اٿپورو لڳاءُ هو. مذهبي ماڻهن پنهنجي سخت ناراضگيءَ جو اظهار ڪندي چيو ته هن مرتد ٿيڻ جي خطا ڪرڻ سبب فساد کي ويتر وڌائي ڇڏيو هو ۽، پنهنجي اجازت سان؛ فتح جي قربانگاهه کي ٻيهر بحال ڪيو ويو هو ۽ جوپيٽر ۽ هرڪيولس جي نشانين کي، صليب جي اُجيت جهنڊي جي سامهون لڳايو ويو هو. پر ڪافرن جون اجايون اُميدون يوجينيَس جي شڪست سان گڏ ختم ٿي چڪيون هيون ۽ اُهي فاتح جي ناراضگيءَ اڳيان صاف پڌرائي ٿي پيا هيا، ۽ سندن فاتح هاڻي فقط پنهنجي رب جي خوشنوديءَ جو طلبگار هيو ڇاڪاڻ ته هن بت پرستيءَ جي هوندي کي پاڙئون پٽي ختم ڪري ڇڏيو هو.(60)

غلامن جي قوم هميشه پنهنجي مالڪ جي شفقت ۽ مهربانيءَ جي تعريف ڪندي آهي، جيڪو مڪمل طاقت جي غلط ۽ ناجائز استعمال ڪرڻ ۾، ناانصافي ۽ ظلمن جي آخري حدن ڪي ڇُهڻ جي ڪوشش هرويرو نہ ڪندو آهي. ان ۾ ڪوبہ شڪ ناهي تہ ٿيوڊوسيَس پنهنجي لامذهب رعيت جي ماڻهن ڪي ٻن مان هڪ چونڊ ڪرڻ جو موقعو ڏنو هوندو: عيسائيت يا موت: ۽ فصاحت بلاغت جي ماهر لبانيَس شهنشاهہ جي اعتدال پسنديءَ جي تعريف ڪئي آهي جنهن ڪڏهن بہ اهڙو قانون نہ ناهيو هو جنهن موجب هو رعيت جي سڀني ماڻهن ڪي حڪم ڏئي تہ هو هڪدم ۽ اڪيون ٻوٽي پنهنجي حاڪم جو مذهب اختيار ڪري ڇڏين.(61) عيسائيت سان لاڳاپي ڪي، معاشري جي شهري حقن حاصل ڪرڻ لاءِ، ضروري لياقت نہ سمجهيو ويندو هو، نہ وري ٻين فرقن جي ماڻهن سان اڏيون سختيون روا رکيون وينديون هيون جيڪي سادگيءَ ۾ اوود جي قصن ڪهاڻين تي تہ اعتبار ڪندا هيا پر انجيل جي معجزن ڪي ضد ۾ اچي رد ڪري ڇڏيندا هيا. محلات، اسڪول، فوج ۽ سينيٽ مطلب تہ هر جڳهہ جاتل سجاتل ۽ عقيدتمند لامذهبن يا ڪافرن سان ڀريل هوندي هئي پر ڪين شهنشاهت جا شهري توڙي فوجي حق، بغير ڪنهن فرق جي، حاصل هوندا هيا. ٿيوڊوسيَس، نيڪي ۽ ذهني قابليت ڪي قدر جي نگاهہ سان ڏسندو هو ۽ اهڙن ماڻهن ڪي پنهنجي فراخدليءَ سان نوازيندو هو، اهوئي سبب هو جو هن سماڪَس(62) ڪي هڪ اعليٰ مرتبي جو سفارتي عهدو عطا ڪيو تہ ساڳي وقت لبانيَس(63) سان ذاتي دوستيءَ جا ناتا بہ نڀايائين، ۽ ٻن فصاحت ۽ بلاغت رکندڙ ماڻهن، جن مشرڪن جو دفاع ڪيو هو، ڪي اجازت هئي تہ پلي پنهنجي مذهب سان لاڳاپيل هجن ۽ پنهنجن مذهبي نظرين لاءِ ڪين ڀهروپيائي جي ڪردار ادا ڪرڻ جي ڪابہ ضرورت ڪانہ هئي. لامذهبن يا مشرڪن ڪي، مهربانين طور، تقرير يا تحرير جي نہ رڳو پوري پر ڇڙواڳ آزادي هئي، يونئپيَس، زوسيمَس(64) ۽ افلاطون جي فلسفي جي اسڪول جي جنوني استادن جي تحريرن مان معلوم ٿيو تہ اُنهن پنهنجن فاتح دشمنن لاءِ نہ رڳو سخت تعصب جو اظهار ڪيو آهي پر اُنهن جي جذبن ۽ ڪردار لاءِ ڪليل گارگند ڪي بہ پنهنجين تحريرن ۾ جڳهہ ڏني آهي. جيڪڏهن اهڙين توهين آميز تحريرن جي گستاخي عالم آشڪار هئي تہ پوءِ عيسائي شهنشاهن ڪي يقينن داد ڏيڻو پوندو جن، مشرڪن جي وهمن وسوسن جي آخري جدوجهد(65) ۽ نا اُميدي مان اُميد جي رستي ڳولڻ جي ناڪام ڪوشش تي، پنهنجي مُنهن تي نفرت جي مرڪ سان ئي سهي، پر ڪين برداشت ٿي ڪيو. پر اُنهن شهنشاهي قانون تي، جنهن مطابق ملحدن طرفان قربانيون ڏيڻ ۽ ورسين ملهائڻ جي منع ڪيل هئي، سختيءَ سان عمل ڪيو ويو، ۽ هر لمحي تي ان مذهب جو اثر تيزيءَ سان ختم ٿيندو ٿي رهيو جنهن ڪي منطق ۽ دليلن جي بجاءِ فقط رسمن ۽ روايتن جي حمايت حاصل هئي. ڪنهن بہ شاعر يا فيلسوف جي عقيدتمنديءَ ڪي، عبادت، ڳوڙهي فڪر ۽ مطالعي جي خوراڪ ذريعي اڳتي وڌائي سگهجي ٿو، پر جيڪا عبادت خاطر عبادت آهي اُهائي ماڻهن جي مذهبي جذبن ڪي مضبوط بنيادن تي هلائي سگهي ٿي ۽ اُها فقط لڳاتار جاري رکڻ ۽ ان جي مستقل عادت ناهڻ سان ئي روح ڪي قرار ۽ سڪون ٿو ملي. ماڻهن جي ان لڳاتار عمل ۾ جيڪو وقفو اچي ٿو، اُهو شايد ٿورڙن ئي سالن اندر هڪ قومي انقلاب جي راهہ هموار ڪري ٿو. ديني نظرين جي يادگيرين ڪي، پادرين، مندرن ۽ ڪتابن جي مصنوعي مدد ڪان سواءِ، گهڻي عرصي تائين محفوظ نٿو ڪري سگهجي.(66) ڪجهہ جاهل ۽ نادانن ڪي، جن جي دماغن ۾ اڃا تائين بہ وهمن وسوسن جي واڌاري جي انڌي اُميد ڇانيل آهي، پاڻهي سندن وڏڙا

ڪين قائل ڪري ونندا تہ پنهنجي دؤر جي ديوتائن ڏانهن متوجه ٿين ۽ اُهي آهستي آهستي نئين فلسفي ڪي جوش ۽ جذبي سان سندن منَ ۾ اوتيندا، نہ رڳو ايترو پر ان جي حمايت ۽ پرچار بہ ڪندا، جنهن لاءِ سندن روحاني ٻُڪ اڳ ۾ بہ انکي قبول ڪرڻ لاءِ ڪين قائل ڪري ڇڏيو هو. شاهي قانونن جي لاڳو ٿيڻ کان پوءِ، دنيا اندر جيڪو نسل پيدا ٿيو، اُن کي، ڪئٿولڪ ڪليسا جي ڪشش پاڻ ڏانهن ڇڪيندي رهي، ۽ لامذهبيت جي تباهي ايتري تہ تيزيءَ سان، پر سانت سڪون سان آئي جو ٿيوڊوسيَس جي موت کان فقط اناويهہ سال پوءِ، ڪنهن بہ عام ماڻهو توڙي اسيمبليءَ جي ميمبر کي، اُنهن جو نالو نشان يا جهَڪو پاڇو بہ ڪٿي نظر ڪونہ آيو.(67)

فيلسوفن، مشرڪن جي مذهب جي تباهيءَ کي هڪ خوفناڪ، حيرت انگيز ۽ انوکو واقعو ڪوٺيو آهي جنهن سڄي ڌرتيءَ کي اونداهو ڪري ڇڏيو هو ۽ مونجهارن ۽ رات جي انڌاري جي اوائلي حڪومت کي ٻيهر وجود ۾ آندو هو. اُهي ادب ۽ ڏڪاري انداز ۾ ٻڌائن ٿا تہ مندر قبرن ۽ تربتن سان پرجي ويا هئا، ۽ اُهي مقدس جايون جيڪي اڳ ديوتائن جي مجسمن سان سينگاريل هونديون هيون، هاڻي اُنهن کي عيسائي شهيدن جي تبرڪن سان گندو ڪيو ويو آهي. 'ٻاوا، (گندن جانورن جي قوم جن لاءِ يونئپيَس ڪين انسان جو نالو ڏيڻ بہ پسند نٿو ڪري)، نئين عبادت جا اڳواڻ آهن. جن کي، انهن جي ڪجهہ ديوتائن جي جڳهہ تي، گڏيل صلاح مشوري سان تخليق ڪيو تو وڃي، ڪين ذليل ترين ۽ نفرت لائق غلامن ۾ تبديل ڪيو ويندو آهي. اهڙن بدنام ۽ بد ڪردارن جا مٿا جن کي لوڻ ۾ آچار لڳائي بچڙو بڻايو ويو آهي ۽ جن کي سندن ڪيترن ئي ڏوهن جي سلسلي ۾ ذلت واري موت جي سزا ڏني وئي آهي، سندن جسمن تي اجا بہ ڦٽڪن جا نشان صاف نظر پيا اچن، ۽ انهن اذيتن جا نشان جيڪي مئسجٽريٽ جي فيصلي کان پوءِ سندن جسمن تي لڳايا ويا هيا، اهڙا (يونئپيَس پنهنجي بيان کي جاري رکندي چوي ٿو) اڄڪلهہ جا ديوتا آهن جن کي اسان جي ڏينهن ۾ ڌرتي جنم ڏئي ٿي، اسان جي دؤر جا شهيد بہ اهڙائي آهن جيڪي حقيقي معبود لاءِ اسان جي عبادتن جا عظيم منصف ۽ امين آهن، جن جي مقبرن کي ماڻهن جي عقيدت ۽ احترام لاءِ مقدس بڻايو ويو آهي.'(68) ڪدورت جي ڳالهہ کان هٽي ڪري فيلسوف، جيڪو هن انقلاب جو مشاهدو ڪندڙ بہ هو، جي حيرت فطري تي لڳي ۽ ڪيئن نہ روم جي اٽجاتل ۽ اٽڇڻ مظلومن کي آسماني درجو ڏنو ويو هو ۽ ڪين روم جي شهنشاهت جي نامعلوم يا غيبي بچائيندڙن ۾ شامل ڪيو ويو. عقيدي جي شهيدن لاءِ عيسائين جي عزت ۽ احترام وقت ۽ سوڀ جي لحاظ سان مذهبي عبادت ۾ بدلجي ويو ۽ ڪيترائي بزرگ، درويش ۽ پيغمبر جائز طرح سان، شهيدن جي اعزازن ۽ رتبن سان شامل ڪيا ويا هيا. سينٽ پيٽر ۽ سينٽ پال جي عظمت واري موت کان ڏيڍ سو سال پوءِ، وٽنيڪن ۽ اوسٽين جا رستا مقبرن بلڪ روحاني سپوتن جي ٽرافين ذريعي ڄاتا سڃاتا ويندا هيا.(69) جنهن دؤر ۾ ڪانسٽنٽائن مذهب بدلايو هو، شهنشاهہ، سفارتخانو، مئجسٽريٽ ۽ فوج جا جنرل عقيدت منجهان هڪ تنبو- ناهيندڙ ۽ هڪ مهاڻي(70) جي مقبري جو ديدار وڃي ڪندا هئا ۽ سندن احترام لائق هذا حضرت عيسيٰؑ جي قربانگاهہ هينان پُوريا ويا هيا. جنهن تي شاهي شهر جا پادري وقفي وقفي سان اهڙيون قربانيون اچي ڪندا هيا جنهن ۾ رت وهائڻ جي منع ٿيل هوندي هئي.(71) اوير جي دنيا جو نئون گاديءَ جو هنڌ، جيڪو ان قابل نہ هيو تہ قديمي يا مقامي ٽرافيون ناهي سگهي، مٿس ڀاڙيندڙ صوبن جي غنيمت جي مال مان شاهوڪار ٿي ويو. سينٽ ائنڊريوز، سينٽ

ليوڪ ۽ سينٽ ٽِمٿي جي جسمن اڻجاتل ۽ نامعلوم قبرن ۾، ٽن سو سالن تائين آرام ڪيو هو، جتان ڪين ڪڍي وڏي ڌوم ڌام سان حوارين جي ڪليسا ڏانهن موڪليو ويو جنهن کي ڪانسٽنٽائن جي عظمت ۽ سخا جي جذبن سان ٿريس جي باسفورس(72) جي ڪنارن تي تعمير ڪيو ويو هو. پنجاهه سالن ڪان پوءِ، سئموئيل، جيڪو جج ۽ اسرائيل جي ماڻهن جو پيغمبر هيو، ساڳين ئي ڪنارن کي پنهنجي آمد سان عزت بخشي هئي. سندس خاڪ جنهن کي هڪ سوني گلدان ۾ وجهي ريشم جي ڪپڙي سان ڍڪيو ويو هو، پادرين طرفان ان جي، هڪ ٻئي جي هٿن ۾ احترام مان مَٿ سٽ ڪئي وئي هئي. سئموئيل جا تبرڪ ماڻهن ساڳي خوشي ۽ احترام مان وصول ڪيا جنهن جو اظهار هونئن ڪنهن زنده پيغمبر جي مان ۾ ڪيو وڃي ها؛ فلسطين ڪان قسطنطنيه جي گيٽن تائين شاهي رستا ماڻهن جي جلوسن سان پريل هيا، ۽ شهنشاهه آرڪئڊيَس خود، مذهبي ماڻهن ۽ سينيٽ جي ميمبرن جي هڪ وڏي تعداد جي اڳواڻي ڪندي اڳتي هليو ويو تہ جيئن پنهنجي خاص الخاص مهمان جو استقبال ڪري سگهي، جنهن کي بادشاهن(73) طرفان عزت احترام پيش ڪيو ويندو هو جنهن جو هو بجا طور تي لائق پڻ هيو. روم ۽ قسطنطنيه جي روشن مثال، ڪئٿولڪ دنيا جي مذهبي عقيدي ۽ نظم ۽ ضبط جي تصديق ڪري ڇڏي هئي. بزرگن ۽ شهيدن جا اعزاز، ملحدن ۽ مشرڪن جي ڪمزور ۽ بي اثر پُڻ پڻ ڪان پوءِ آفاقي سطح تي تسليم ڪيا ويا،(74) ۽ ائمبروز ۽ جيروم جي دؤر ۾، عيسائي چرچ ۾ اجا ڪجهه ڳالهين جي گهٽتائي نظر تي آئي، پر پوءِ ان کي پاڪ تبرڪن سان مقدس بنايو ويو هو جنهن سبب عقيدتمندن جا جوش ۽ جذبا نئين سر ڀڙڪي اٿيا هئا.

ٻارهن سؤ سالن جي تمام ڊگهي عرصي ۾ جيڪو ڪانسٽنٽائن جي دؤر ڪان شروع ٿي لوٿر جي مذهبي تحريڪ تي ختم ٿئي ٿو، بزرگن ۽ تبرڪن جي عبادت، عيسائين جي اصلي روپ ۽ سادگي وارين وصفن کي گهٽي حد تائين بگاڙي ڇڏيو هو ۽ پهرين نسل ۾ ئي بگاڙ جا آثار صاف نظر اچي ويا هيا جن عيسائيت جي سنن اصولن کي ڇڏڻ ۽ بگڙڻ جي زهريلي انداز کي اختيار ڪري ڇڏيو هو.

I بزرگن جي تبرڪن جي سون ۽ قيمتي پٿرن ڪان وڌيڪ قيمتي هجڻ جي اطمينان بخش تجربي،(75) مذهبي پنڊتن کي سرهو ڪيو جن ڪليسا جي مال خزانن کي ڀيٽو ٽيٽو ڪري ڇڏيو. سچ کي پاسيرو ڪندي ۽ هئڻ يا ٿيڻ جي حقيقت جي پرواهه نہ ڪندي هنن هڏاوَن پيجرن لاءِ نالا ايجاد ڪيا ۽ وري نالن کي ڪم يا عمل سونپيا ويا. حوارين ۽ معتبر ماڻهن جي شهرت، جن سندن نيڪين کي اختيار ڪيو هو، کي مذهب جي افسانوي انداز اونداهو بنائي ڇڏيو هو. اصلي، اڻموت ۽ اوائلي شهيدن جي فهرست ۾ هنن بيشمار نقلي ۽ خيالي سپوت بہ شامل ڪري ڇڏيا هيا، جن جو ڪوبہ وجود نہ هو پر جي هيو تہ چالاڪ يا سادڙن روايتي ماڻهن جي فقط تصور يا خيالن ۾ هيو، هڪ ڳالهه ۾ شڪ ڪرڻ جي گهٽي گنجائش آهي تہ ٽورس فقط هڪڙو ضلعو نہ هو جنهن جي اصلي بزرگن ۽ درويشن جي بجاءِ، بدمعاشن ۽ بدنام ماڻهن جي هڏن کي پوڄيو ويندو هو.(76) هيءُ هڪ اهڙو وهمن وسوسن وارو غلط عمل هيو جنهن فريب، دوکيبازي ۽ پورڙائيءَ کي عام ڪري ڇڏيو جنهن اڻ محسوس ٿيندڙ طريقي سان عيسائي دنيا جي تاريخ توڙي منطق جي روشنيءَ جي لاٽ کي جهڪو ڪندي ڪندي نيٺ وِسائي ڇڏيو.

اا پر وهمن وسوسن جي واڌاري ۾ ايتري تيزي هرگز نہ اچي ها جيڪڏهن ماڻهن جي عقيدن جي، خوابن ۽ معجزن ذريعي مدد نہ ڪئي وڃي ها تہ جيئن بيحد مشڪوڪ تبرڪن جي نيڪي ۽ صداقت جي باري ۾ حقيقت صاف طرح سان معلوم ٿي سگهي ها. ننڍي ٿيوڊوسيس* جي حڪومت ۾، ليوسيَن،(77) جيروسلم جي نائب پادري ۽ ڪفارگمالا جي ڳوٺ جي هڪ وزير، جيڪي شهر کان ويهن ميلن جي پنڌ تي رهندا هئا، هڪ عجيب ۽ انوکي خواب جو قصو بيان ڪيو، جنهن کي فقط شڪن گمانن کي دور ڪرڻ لاءِ، ساندهہ ٽن ڇنڇرن تي دهرايو ويو. رات جي خاموشيءَ ۾ هڪ بزرگ ماڻهو سندن سامهون اچي بيٺو، سندس ڊگهي ڏاڙهي هئي ۽ ڪيس اڇو جُبو پاتل هو ۽ سندس هٿ ۾ هڪ سوني لٺ هئي، پنهنجو تعارف ڪرايائين تہ سندس نالو گماليل هو، ۽ اچرج ۾ ورتل نائب پادريءَ کي پنهنجي ميت يا هڏائين پچري، سندس پٽ ابيباس ۽ سندس دوست نڪوديمَس ۽ مشهور استيفن- جيڪو عيسائي مذهب جو پهريون شهيد هو- بابت ڪجهہ حقيقتن جو انڪشاف ڪيائين جيڪي پر واري زمين ۾ ڳجهيءَ طرح دفنايا ويا هئا. هن اُبهرائيءَ مان چيو تہ هاڻي وقت هو جو هو پاڻ توڙي پنهنجن ساٿين کي هڪ اٺجاتل جيل مان آزاد ڪرائي، ۽ سندن ظاهر ٿيڻ، تڪليف ۾ مبتلا ماڻهن لاءِ صحتمند ۽ سنو سنؤڻ هو، ۽ هنن ليوسين کي چونڊيو هو تہ سندن صورتحال ۽ خواهشن بابت هو جيروسلم جي پادريءَ کي سڀ ڪجهہ ٻڌائي ڇڏي. هن اهم خواب ۽ انڪشاف بابت جيڪي بہ شڪ، تڪليفون ۽ رڪاوٽون هيون، اُنهن کي وقت سان گڏ نوَن خوابن ذريعي دور ڪيو ويو، ۽ زمين کي، بشپ طرفان ماڻهن جي وڏي تعداد جي موجودگيءَ ۾ کوليو ويو. گماليَل، سندس پُٽ ۽ سندس دوست جا تابوت بلڪل صحيح سلامت هيا، پر جڏهن چوٿون تابوت، جنهن ۾ استيفن جو مڙهہ رکيل هو، کوليو ويو ۽ جيئن ان تي روشني پئي تہ سڄي زمين جن ڏڏي وئي ۽ هڪ بهشت واري معطر خوشبوءِ هر طرف ڦهلجي وئي جنهن فورن ٽيهتر مددگارن کي مختلف بيمارين کان ڪين ڇوٽڪارو ڏياري ڇڏيو. استيفن جي ساٿين کي ڪفار گمالا جي رهائش گاهہ جي پُرسڪون ماحول ۾ ڇڏيو ويو، پر پهرئين شهيد جي تبرڪن کي هڪ جلوس جي شڪل ۾ هڪ ڪليسا ۾ نيو ويو جيڪا جبل سينا تي سندن اعزاز ۾ تعمير ڪئي وئي هئي، ۽ انهن تبرڪن جا ننڍڙا ذرڙا، رت جو هڪ ڦڙو،(78) يا هڏي جون ڇيتيون وغيره سڄي رومي دنيا ۾ تسليم ڪيون ويون هيون تہ اُنهن ۾ قدرتي ۽ معجزاتي نيڪين ۽ چڱائيءَ جا عنصر هيا. آگسٽائين(79) جيڪو سنجيدو ۽ هڪ وڏو عالم هو ۽ جنهن جي جاڻ ڪنهن بہ سادگيءَ کي مڃڻ لاءِ تيار نہ هوندي هئي، ان بہ سينٽ استيفن جي تبرڪن بابت ڪيترائي اهم ۽ انوکا واقعا جيڪي آفريڪا ۾ ٿيا هيا جو ذڪر ڪيو آهي، هي لاجواب ۽ ڪمال جو بيان جيڪو ڪتاب 'خدا جي شهر' ۾ درج آهي، ۽ هِپو جي پادري، انهن واقعن کي، عيسائيت جي سچ بابت بيحد مضبوط ۽ لازوال دليلن طور پيش ڪيو آهي. آگسٽائين پوري سچائيءَ سان چوي ٿو تہ هن فقط اُهي معجزا چونڊيا آهن جن جي ماڻهن جي ميڙ جي آڏو تصديق ٿي وئي هئي جيڪي يا تہ خود هيا يا تماشبين هيا جن شهيدن جي طاقت جي شاهدي ڏني هئي. ڪيترائي ٻيا غير معمولي ماڻهو آڏو نہ آيا هيا يا اُنهن کي وساريو ويو هو ۽ هپو کي، صوبي جي شهرن جي مقابلي ۾ گهٽ اهميت ڏني وئي هئي. ان جي باوجود بہ پادري ستر واقعن کان بہ گهڻا تو ٻڌائي جن مان ٽي تہ اهڙا هيا جيڪي مئلن مان جيئرا ٿيا هيا ۽ اهي واقعا سندس ئي انتظامي ضلعي اندر فقط ٻن سالن جي عرصي ۾ ٿيا هيا.(80) جيڪڏهن اسان پنهنجن مشاهدن کي

وڏيڪ وسيع ڪندا وڃون ۽ عيسائي دنيا جا سڀئي درويش ۽ بزرگ ڳڻايون ته پوءِ اهو ممڪن نه ٿيندو ۽ اهڙن قصن ڪهاڻين توڙي ڪجهه غلطين جو حساب ڪتاب به ڏکيو ٿي پوندو جو ته جن ذريعن وٽان اهي واقعا بيان ڪيا ويا آهن اُهي وڏا ۽ اڻکُٽ آهن. پر اسان کي ايتري اجازت ضرور ملڻ گهرجي ته اسان غور ڪريون ته وهمن ۽ وسوسن جي پورڙائي ۽ سادگيءَ جي دؤر ۾، معجزن جو نالو توڙي اُنهن جي اهميت ختم ٿي وئي هئي جو ته اهڙيون ڳالهيون فطرت جي قانون جي اُبتڙ ۽ ٽڪراءَ ۾ آهن.

III بيشمار معجزا جن ۾ شهيدن جا مقبرا دائمي نمائش جو هنڌ هوندا هيا ۽ هڪ نيڪ عقيدتمند تي پراسرار دنيا جا راز ۽ اصل حقيقتن جو انڪشاف ٿيو هو ۽ لڳي ٿو ته سندس مذهبي انداز حقيقت ۽ تجربي جي مضبوط بنيادن تي بدل هوندا هيا. بيهودن روحن جي جيڪا به حالت، سندن پڄاڻيءَ ۽ سندن مئل جسمن جي بيهر زنده ٿيڻ جي طويل وقفي دوران ٿي هجي، اهو صاف ظاهر هو ته بزرگن ۽ شهيدن جي عظيم روحن پنهنجي زندگيءَ جو قيمتي حصو خاموشي ۽ بدناميءَ واري ننڊ ۾ هرگز نه گذاريو هوندو.(81) اهو به ظاهر هو (سواءِ سندن رهڻ جي جڳهه ۽ اُنهن جي سرهائيءَ جي طريقي کي ڄاڻڻ جي اندازي لڳائڻ جي) ته اهي پنهنجي خوشي، شادماني، نيڪي ۽ سندن اختيارن جي احساس کي چستي ۽ سرهائيءَ سان ملهائيندا هيا؛ ۽ هنن اڳي ئي پنهنجو دائمي انعام حاصل ڪري ڇڏيو هو. سندن ذهني لياقتن ۽ قابليتن جي بلندي ايتري ته وڌي هئي جو ان کي انساني تصور جي ماپي ۾ نٿو سمائي سگهجي. جيئن ته تجربي اهو ثابت ڪيو هو ته هو پنهنجن بيشمار عقيدتمندن جون دانهون ۽ فريادون ٻڌندا ۽ سمجهندا هيا، جيڪي، ساڳي ئي وقت، پر دنيا جي دور دراز علائقن ۾، اسٽيفن يا مارٽن(82) جا نالا ڪڻي اُنهن کي مدد لاءِ پڪاريندا هيا. سندن عرضدارن جو اعتماد ان دليل تي ٻڌل هو ته اُهي بزرگ جيڪي حضرت عيسيٰ سان گڏ حڪومت ڪندا هيا، زمين تي پنهنجي رحم جي نظر ڪندڙ هيا ۽ اُهي ڪيٿولڪ ڪليسا جي ترقي ۽ واڌاري جا هر وقت خواهشمند ۽ دلچسپي رکندڙ هيا ۽ اُهي فرد جيڪي، سندن نيڪي ۽ عقيدي جي مثالن جي تقليد ڪندا هيا، اُهي ئي سندن پسنديده ماڻهو هيا ۽ سندن دِلي احترام ۽ عزت جو محور ۽ مرڪز به اُهي ئي هيا. ڪڏهن ڪڏهن ته وري اُنهن جي دوستي اهڙين ڳالهين جي ڪري به متاثر ٿيندي هئي جيڪي نندڙيون ۽ خسيس هونديون هيون، هر اُن جڳهه کي هڪ طرفي يا جانبداريءَ جي نظر سان ڏسندا هيا جنهن کي سندن جَم، سندن رهائشگاهه، سندن موت، سندن ذهن يا سندن تبرڪن جي وٽن هئڻ ذريعي مقدس بنايو ويو هو. تڪبر، لوڀ، لالچ ۽ انتقام جي ذليل جذبن کي هو ڌڪاريندا هيا ۽ چوندا هيا ته اهڙا جذبا بهشتي سينن ۾ هرگز سمائجي نٿا سگهن، ان جي باوجود بزرگَ پنهنجين مهربانين سان، پنهنجي عقيدتمند جي فراخدليءَ جي تعريف ڪندا هيا ۽ احسانمنديءَ مان سندن اهڙن سنن گڻن جي منظوري ڏئي ڇڏيندا هيا پر اُنهن بدنصيب لامذهبن ۽ ملحدن جي خلاف هو سخت ڪاوڙ ۽ جوش منجهان ڳالهائيندا هيا جيڪي سندن عظيم الشان مقبرن جي تقدس جي مخالفت ڪندا هيا ۽ سندن روحاني ۽ متاهين طاقت ۾ اعتبار نه ڪندا هيا.(83) پوءِ اهڙن هنيلن ۽ منڪرن کي سخت سزائون پڻ ڏنيون وينديون هيون. پر اُنهن جو قصور ۽ خطا ايتري ته وحشياڻي ۽ سندن شڪ ۽ گمان ايترا ته انوکا هيا جو اُنهن خدا پاڪ جي معرفت جي ثبوتن کي هٿ ۽ هوڏ ذريعي غلط ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي، جڏهن ته اُنهن عنصرن، يا جاندارن جي سڄي تخليق توڙي انساني ذهن جي نفيس، نازڪ ۽ لڪل جذبن به مجبور ٿي سندس وجود جو اقرار ڪيو هو.(84) عبادت يا ڪنهن ڏوهه جي ٽُرت ۽

تڪڙي اثر عيسائين کي اطمينان تي ڏياريو ته سندن بزرگن ۽ درويشن کي ڪيترا نه وڏا اختيار مليل هيا ۽ أهي الله تعاليٰ جي عظيم ترين هستيءَ جا ڪيڏا نه لاڏلا هيا جو، اهو معلوم ڪرڻ اجايو ٿيندو ته أهي حقيقي معبود آڏو ماڻهن جي شفاعت ڪرڻ جي سفارش ڪرڻ جا حقدار هيا، يا سندن مهرباني ۽ انصاف جي تقاضائن موجب، واسطيدار وزارت طرفان ڪين اهڙي اجازت نه ڏني وئي هئي. اهڙو آفاقي تصور، جيڪو وڏي سوچ ۽ ويچار کان پوءِ أتاهون بڻجي عالمي ڪارڻ، جو ادراڪ رکي ۽ ان جي عبادت ڪري، پوڄا ڪرڻ جي ننڍين ننڍين شين ۽ اڻپورين صُلاحيتن جي ڀرپور سوچ کي به پنهنجي پاڻ ۾ سمائي ٿو ڇڏي. اوائلي عيسائين جي مثاهين ۽ نج سادگي واري مذهبي رواداري وقت سان گڏ ڪافي حد تائين بگڙي چڪي هئي، ۽ جنت جي بادشاهي، جنهن تي مابعدالطبيعات جا ڪارا ڪڪر اڳ ۾ ئي ڇانئجي چڪا هيا، هڪ اهڙي ديني رجحان سان هيناهين سطح تي اچي چڪي هئي جنهن ذريعي گهڻن خدائن جي عبادت ڪرڻ وارن جي حڪومت کي قائم ڪيو ويو هو.(85)

IV جيئن ته مذهب جي مقصد کي هاڻي فقط تصوراتي دنيا تائين محدود ڪيو ويو هو، ته اهڙين رسمن ۽ رواجن کي عام ڪيو ويو هو جيڪي ايتريون ته طاقتور هيون جو أنهن ذريعي بيهودگيءَ جي احساسن کي جاڳايو ويو هو. جيڪڏهن پنجين صدي عيسوي ۾، ٽرٽوليَن(86) يا لئڪٽئنٽيَس(87) اوچتو پنهنجين قبرن مان أٿي جيئرا ٿي پوَن ها ۽ ڪنهن بزرگ يا شهيد(88) جي ورسيءَ جي انتظامن ۾ هٿ ونڊائين ها ته لامذهبيت يا ڪفر جي ماحول ۽ منظر تي حيرت، ڪاوڙ ۽ اچرج مان سندن اکيون ڦاٽل رهجي وڃن ها ته ڪيئن نه عيسائين جي ميڙن ۽ هجومن جي روحاني عبادتن ۾ ڪفر ڪاهي پيو هو. جيئن ئي ڪليسا جي دروازن کي کوليو وڃي ها ته أتي لوبان جي ٻرڻ جو دونهون، گلن جي خوشبوءِ ۽ بتين ۽ مشعلن جي روشني جا منظر ڪين ڏک پهچائن ها جيڪي منجهند جهڙي وقت ۾ به، سندن خيال ۾، چمڪندڙ ۽ ڀڙڪيدار روشنيءَ سان ناپاڪي ۽ بيحرمتيءَ جو نظارو پيش ڪندا هيا. جيڪڏهن أهي قربانگاهن جي احاطي يا ڏاڪڻ جي ويجها وڃن ها ته بيشمار سُتل ۽ سنوان نوان تي ليٽيل ماڻهن جا هجوم ڪين رستي تي ملن ها جيڪي گهڻو ڪري سيئي ڏاريا هيا يا زيارتن لاءِ أتي ترسيل هيا جيڪي شهر ۾ ته ڪنهن موقعي کي ملهائڻ خاطر آيا هيا پر ڪين اڳ ۾ ئي مذهبي جنونيت توڙي شراب جي نشي جو خمار ۽ مدهوشيءَ جو ماحول محسوس ٿيو هو. سندن عقيدت جون چُميون، مقدس عمارتن جي ديوارن تي نقش ٿي ويون هيون ۽ سندن عبادتون، ان ڪليسا جي خاص ٻوليءَ ۾، أنهن درويشن ۽ بزرگن جي هڏن، رت ۽ سندن خاڪ کي ارپيون ويون هيون. جن کي جاهلن ۽ جِنن جي نظرن کان بچائڻ خاطر، پَٽ ريشم ۽ اطلس جي پردن ۾ لِڪايو ويو هو. عيسائي، شهيدن جي مقبرن جي زيارت لاءِ اڪثر ايندا ويندا رهندا هيا ۽ سندن نيت اها هوندي هئي ته اتان أنهن جي معرفت ۽ سفارش سان ڪين روحاني دولت ملي وڃي پر سندن دعائون گهڻو ڪري ماليٰ ۽ دنياوي فائدن لاءِ وڌيڪ هونديون هيون. أهي پنهنجي صحت کي قائم رکڻ ۽ جسماني ڪمزورين کي دور ڪرڻ لاءِ گهڻو ٻاڏائيندا هيا ته ساڳئي وقت پنهنجين زالن، جيڪي سنڍون ٿي چڪيون هيون، جي جهولي ڀرڻ توڙي پنهنجي اولاد جي خوشين لاءِ پڻ ليلائي دعائون گهرندا هيا. هو جڏهن به ڪنهن ڏورانهين يا خطري جهڙي سفر تي أسهندا هيا ته أهي پنهنجن بزرگن ۽ شهيدن کي منتون ڪندا هيا ته اڻ ڏنل ۽ ڏکئي رستي ۾ أهي سندن رهبري ۽ حفاظت ڪندا، ۽ جڏهن هو پنهنجي سفر تان سلامتيءَ سان واپس ورندا هيا ۽ رستي تي ڪنهن به تڪليف پيش

نہ اچڻ تي بيهر پنهنجن شهيدن ۽ بزرگن جي مقبرن تي وڃي حاضر ٿيندا هيا، تہ وڏي خلوص ۽ عقيدت منجهان شڪرانا بجا آڻيندا هيا ۽ پنهنجن بهشتي درويشن جي تبرڪن تي نذرانا ڏيندا هيا ۽ اُنهن جي يادن ۽ احسانن کي ڳائيندا ۽ هيج منجهان ملهائيندا هيا. جيڪي ۽ جهڙي قسم جا احسان مٿن ڪيا ويندا هيا تہ انهن سان مطابقت رکندڙ نشان ناهي ديوارن تي لڙڪايا ويندا هيا: سون ۽ چانديءَ سان ناهيل اکيون، هٿ ۽ پير ۽ ٻيون ڪيتريون ئي تصويرون يا نقش. جيڪي پڻ بت پرستيءَ جي وهمن وسوسن ۽ اوڳڻن کان بچي نہ سگهيا هيا. اُنهن بزرگن ۽ شهيدن جي وصفن، معجزن ۽ شڪل صورت سان منسوب ڪيا ويندا هيا. ساڳين ۽ هڪجهڙن وهمن وسوسن جون روايتون، جيڪي قديم زماني کان وٺي ڪيترن ئي ملڪن ۾ رائج رهيون آهن، سادڙن ۽ پورڙن ماڻهن کي دوکي ۽ فريب ۾ مبتلا ڪرڻ لاءِ جاري رکيون ويون آهن تہ جيئن انسانذات جي احساسن ۽ سمجهہ تي اثرانداز ٿي سگهجي،(89) پر اها ڳالهہ ضرور مڃڻي پوندي جيڪا ڪيڏي نہ تضاد واري آهي تہ ڪيٿولڪ ڪليسا جي رکوالن ۽ نمائندن، لامذهبيت ۽ ڪفر جي اُنهن نمونن جي خود ڪاپي ڪئي هئي جن کي تباهہ ڪرڻ لاءِ بيچينيءَ ۽ بيصبريءَ مان پاڻ ڪوششون ڪري رهيا هيا. بيحد محترم ۽ معزز پادرين پاڻ کي ان ڳالهہ تي خوش ڪيو هو تہ جاهل، ڳوناٺا ۽ اٽپڙهيل لادينن جي وهمن وسوسن کي پاڻهي ڇڏي ڏيندا جيڪڏهن کين عيسائيت جي چانوَ ڏيندڙ پاڇن ۾ ڪجهہ هڪجهڙائيءَ وارو معاوضو ملي وڃي. هڪ صديءَ کان بہ گهٽ وقت ۾، ڪانسٽنٽائن جي مذهب روم جي شهنشاهت کي پوريءَ طرح فتح ڪري ڇڏيو هو: پر حيرت واري ڳالهہ اها هئي تہ فاتح خود، پنهنجن ئي شڪست کاڌل مخالفن جي چالاڪين کان اڻ محسوس ٿيندڙ طريقي سان، مات کائيندي نظر اچي رهيا هيا.(90)

باب اٺاويهون

(حاشين بابت وضاحتون)

(1) سينٽ ائمبروز (ٽام- ii، دي اوبٽ ٿوڊوسيَس- ص- 1208) بت پرستيءَ جي تباهي جي سلسلي ۾ جوشئا جي جذبن کي ساراهي ٿو ۽ ان جي سفارش ٿو ڪري. ساڳئي موضوع تي جوليَس فرميڪَس مئٽرنس جي زبان ڀهروپيائي واري ۽ غير انساني آهي (مذهبي لامذهبيت ص- 467 جنهن کي گرونوف ايڊٽ ڪيو) 'حضرت موسيٰؑ جو قانون اسان کي پنهنجي پُٽ يا ڀاءُ جي حياتيءَ کي بچائڻ جو حڪم نٿو ڪري پر ان مطابق ته پنهنجي محبوبه توڙي پنهنجي گهر واريءَ جي خلاف پڻ انتقام جي ترار وهائڻي آهي'.

(2) بيل (فلسفي تي تبصرو- 406، ii) يهودين تي جيهووا جي عارضي ۽ ناقابل- برداشت حڪومت کي هو جائز ٿو سمجهي پر ان کي ڪنهن حد تائين هجڻ جي سفارش ٿو ڪري. بهرحال سندس ڪوشش تعريف لائق آهي.

(*) (ستين صدي ق-م کان وٺي 383-367 تائين)

(3) ڏسو سِسرو جي تحرير: 'روم جي مذهبي درجه بندي' (ڊي- ليگيبَس 8-7، ii) لِوي (20،i) ڊائنوسيَس هئليڪارنيسيس _129-119،ii جنهن کي هڊسن ايڊٽ ڪيو، بيوفورٽ (روم جي جمهوريه 90-1، i) ۽ مئائل (55-10، i) پويون هڪ انگريز سڌارڪ هئڻ سان گڏ روم جو قديم آثار شناس به آهي.

(†) (وڏو لامذهب پادري)

(‡) (پيشنگوين جا ڪتاب)

(4) اهڙين صوفياڻين ۽ خيالي نشانين، مختلف افسانوي ڪهاڻين ۽ اندازن کي جنم ڏنو آهي. اهو عين ممڪن آهي ته پئليڊيم، منروا جو هڪ ننڍو مجسمو هيو (ساڍا ٽي ڪيوبٽس اوچو) جنهن جي هٿ ۾ نيزو ۽ پشم ويڙهيل رهندو هو؛ ان کان سواءِ پاسن کان بي نالي پڻ لڳل هوندي هئي ته جيئن ڪنهن به تجسُس يا بيحرمتيءَ جي امڪان کي دور ڪري سگهجي. ڏسو ميزيرئڪ کي (تبصرا 66-60، i) ۽ لپسيَس (610، iii، ڊي ويسٽا وغيره باب 10)

(*) (عبادت لائق بنائڻ کان پوءِ روميولسس جو نالو)

(†) (رومي جنگي ديوتا جا پادري)

(5) سِسرو ڪليل نموني يا وري غير سِڌيءَ طرح تسليم ٿو ڪري ته 'آگيوريٽ' سندس خواهشن جو عظيم تر مقصد آهي. (ائڊ ائٽيڪم ii، تحرير 5) (ائڊفئميليَر XV، تحرير 4) پاڻهي ان ڳالهه تي فخر محسوس ٿو ڪري ته هن سِسرو جي قدمن پنيان هلڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. (iv، تحرير 8) ۽ روايتن جو سلسلو تاريخ ۾ پٽر کان شروع ڪجي ته مناسب ٿيندو.

(6) زوزيمَس (iv،249-250) مون بيوقوفيءَ واري تجنيس حرفيءَ کي، پوتنيفيڪس ۽ مئڪيسمَس جي سلسلي ۾ دبائي ڇڏيو آهي.

(7) هي مجسمو ٽارينٽم کان روم آندو ويو هو جنهن کي سيزر 'ڪيوريا جوليا' ۾ محفوظ ڪرايو هو ۽ مصر جي مال- غنيمت جي زور تي آگسٽس ان کي سينگاريو هو.

(8) پروڊينشيَس (ڪتاب II) فتح جو نهايت ئي ڪِلڻ جهڙو مجسمو ٺاهيو آهي پر سنجيدگيءَ واري پڙهندڙ کي ماٺفاڪن جون قديمي تحريرون وڌيڪ اطمينان ڏينديون. (341، i).

(9) سوٽونيَس کي ڏسو (آگسٽس ۾ باب- 35) ان کان سواءِ مهاڳ ۾ پلني جي مدح سرائي جو به مطالعو ڪجي.

(10) ٻه وڪيل يعني سماچَس ۽ ائمبروز ٽن حقيقتن جي گڏيل اجازت ڏين ٿا.

(11) نوٽيٽيا اُربس ۾، جيڪو ڪانسٽنٽائن جي مقابلي ۾ وڌيڪ جديد ۽ هاٽوڪو ڪتاب آهي، شهر جي عمارتن ۾ ڪنهن به نالي واري ڪليسا جو ذڪر ڪيل ڪونهي. ائمبروز (ii، تحرير 825، xvii) روم جي بدناميءَ وارن واقعن تي پنهنجي طرفان افسوس جو اظهار ڪري ٿو، جن ڪنهن به عقيدتمند جي اکين، ڪنن ۽ نڪ ناسُن کي تڪليف تي پهچائي ۽ گنهگار ٿي بنايو.

(12) ائمبروز، عام فهم تاثر جي تضاد ۾ (مئائل جون تحريرون 147،ii) ان ڳالهه کي ڪيئي دفعا دهرايو آهي ته سينيٽ اندر عيسائين جي اڪثريت هئي

(13) پهريون اشارو گرئشين طرف آهي جنهن ساٿس ملڻ کان انڪار ڪيو، (382ع) ٻيو وئلينٽينين ڏانهن آهي، (384ع) جڏهن سماچَس ۽ ائمبروز ماحول خراب ڪري ڇڏيو هو، ٽيون، ٿوڊوسيَس سان تعلق رکي ٿو، (388ع) ۽ چوٿون، وئلينٽينين سان لاڳاپيل آهي (392ع) لاردنر هن سڄي معاملي کي مناسب نموني سمجهائڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. (شيطاني، يا ڪافراڻيون شاهديون iv ،372-399)

(14) سماچَس، جنهن کي شهري توڙي ڪليسائي اعزاز حاصل هيا، ٻن ڪردارن جي روپ ۾ شهنشاهه جي نمائندگي تي ڪئي: هڪ پوتنيفيڪس مئڪسيمَس ۽ ٻيو پرنسيپس سينيٽَس (سينيٽ جي اڳواڻ) جي صورت ۾. ڏسو سندس تحرير جا فخر وارا نقش.

(15) پروڊينشسَ چوي ٿو: 'جڻ ته ڪنهن ماڻهوءَ زمين کي سون ۽ عاج سان ويهي ڪوٽيو آهي.' درويش توڙي مذهبي مباحثو ڪندڙ بزرگ به هن مخالفت کي عزت ۽ احترام جي نظر سان ڏسن ٿا.

(16) سماچَس جي ڏهين ڪتاب جي چوونجاهين تحرير کي ڏسو. سندس تحريرن کي ڏهن ڪتابن جي اسلوب ۽ طريقي ۾ هن ننڍي پلني جي تحرير جي انداز کي اختيار ڪيو آهي: جنهن اسٽائيل جي سينگار ۽ پرڪشش طريقي ۾، سندس دوستن جي چوَڻ مطابق، هو يا ته ساٿس پيڇي وڃي ٿيو آهي يا وري اڃا به اڳتي وڌي ويو آهي. (مئڪراب سٽرنئليا -I، V) پر سماچس جو ڪمال اهو آهي ته ان ۾ ميوَن بنان سُڪل پن آهن جن ۾ گُل به غائب آهن پر پوءِ به سندس تحرير سينگاريل نظر اچي ٿي. سندس لفاظيءَ وارين تحريرن منجهان ڪجهه حقيقتن ۽ جذبن کي حاصل ڪري سگهجي ٿو.

(17) ائمبروز کي پڙهو. (ii، تحريرون 833-825، xvii, xviii) هنن منجهان جيکي شروعاتي تحريرون آهن اُهي جڻ محتاط ڪرڻ لاءِ ٻي کي خبردار ڪرڻ جي برابر آهن ۽ ٻيون، سماچس جي توهين آميز تحرير جي جواب ۾ لکيل آهن. ساڳيا خيال وڌيڪ ڪليل نموني شاعريءَ ۾ بيان ڪيا ويا آهن، جيڪڏهن اُنهن کي پروڊينشسَ طرفان حق ادا ڪرڻ لائق سمجهي ويو هجي جنهن سماچس جي خلاف به ڪتاب لکيا هيا، (404ع) جڏهن ته اهو سينيٽر اجا زنده هيو. اها ڳالهه، بهرحال، عجيب ٿي لڳي ته مانٽيسڪيو، (خيالَ يا غور طلب فکر وغيره 487، xix, iii) سماچَس جي ٻن مخالفن جي راءِ کي اهميت نه ڏني ۽ فقط اوروسيَس، سينٽ آگسٽائن ۽ سئلوَين جي غير لاڳاپيل سُرن سان پنهنجي سُرَ ملائڻ جي ڪوشش ڪئي آهي.

(18) پروڊينشس کي پڙهو (سماچس ۾ 545، i وغيره) عيسائي، لامذهب زوسيمس سان، ٻي خانه جنگي ڪان پوءِ ٿوڊوسيَس جي دوري بابت، همراءِ ۽ متفق آهي: 'ٻن آمرن جي موت سان جڻ هن به دفعا سوپ ماڻي هئي'، هي حوالو هڪ غاصب يوجينيَس ۽ سندس فوجي جنرل آربوگيٽس جي شڪست جو آهي جيڪا ڪين 394ع ۾ ملي هئي. پر وقت ۽ حالتون سندس پهرين فتح کي اهميت ڏين ٿيون.

(19) سينيٽ جي تسليم ٿيل اڪثريت ثابت ڪرڻ ڪان پوءِ پروڊينشس چوي ٿو: 'هاڻي ڏسجو ته اسان جي طرف ڪاميابي ماڻيندڙ سموري سينيٽ پنهنجن ووٽن جي اڪثريت سان جوپيٽر جي بدنام ۽ بدعت واري عبادت کي پاڻهئي ختم ڪندي.' (مانواري شهزادي جي هن تجويز کي سچي سينيٽ جي اسيمبليءَ طرفان ڀرپور موٽ ملي ۽ جذبن جي اظهار سان ان جي تائيد ڪئي وئي.' زوسيمس ناميارن سينيٽرن جي ان قدم کي لاديني يا ڪافراڻي جرئت ٿو ڪوٺي جنهن جو مظاهرو ڪجهه سينيٽرن طرفان ڪيو ويو هو.

(20) جيروم مکيه پادري البيٽس جو تعارف ٿو ڪرائي جنهن جا پُٽ، پوٽا توڙي سندس سڄو خاندان ايترو ته مذهبي ۽ عقيدتمند هو جو جوپيٽر جهڙي يهودي کي به پنهنجي مذهب ڏانهن تبديل ڪري ٿي سگهيا. (ٽامر- ائڊليٽمر ص- 54)

(21) فتح جي احساس سان پروڊينشس پنهنجي تصوراتي دنيا ۾ خوشيءَ ۾ ٻرجي ٿو وڃي.

(22) سينيٽ توڙي ٻين ماڻهن سان پنهنجي گفتگو کي بيان ڪرڻ ڪان پوءِ پروڊينشس سچائي ۽ اعتماد واري لهجي ۾ سوال ٿو ڪري:

"اي يسوع مسيح! ڇا اسان اجا به شڪ ۾ رهون ته روم، جنهن کي تنهنجي تقدس ۽ پاڪ نان وَ سان سجاتو وڃي ٿو،ته ڇا ان ۾ تنهنجا قانون ۽ اصول به نافذ ٿي سگهندا يا نه؟"

(23) ڪئيپيٽول توڙي روم جي ٻين مندرن جي ويراني ۽ بربادي‍ءَ تي جيروم سَرهائيءَ جو اظهار ڪري ٿو. (95،ii، 54، i)

(24) لبانيَس، (ڏسو مندرن بابت تحرير جيڪا 1634ع) ۾ جيمس گوڊ فراءِ طرفان جينيوا ۾ ڇپرائي وئي هئي، پر هاڻي اڻ لڀ آهي) وئلينٽينيَن ۽ وئلنس تي قربانين کي ختم ڪرڻ جو الزام ٿو ڏئي. شايد اوير جي شهنشاهه هن سلسلي ۾ ڪو جُزوي حڪم نامو جاري ڪيو هجي پر هن

قسم جي حڪم نامي، جنهن کي عام ماڻهن لاءِ جاري ڪيو ويو هجي، جو ثبوت ڪٿي به نٿو ملي ۽ نه وري عيسائيت جي تاريخ ۾ اهڙي ڪا شاهدي ملي ٿي.

(*) (388ع).

(25) ٿوڊوسين ڪوڊ ۾ سندس قانون ڏسو. (11-7، X ,XVi)

(26) هومر جي قربانين سان جانورن جي آنڊن گوندن جو ذڪر آيل ڪونهي جن ذريعي پيشنگويون ڪري سگهبيون هيون. (ڏسو ڪتاب فيٿيَس جيڪو هومر جي قديمي تحريرن سان وابسته آهي. (16، 10، 1) ٽسڪنس جنهن جانورن جي آنڊن گوندن ذريعي قدرت جي ڳُجهن بابت سڀ ڪان پهريون پيشنگوين جي روايت کي قائم ڪيو هو، يونانين ۽ رومين کي هن بنهه مات ڏني هئي. (سِسرو- قدرتي حڪمتون 23، ii)

(27) زوسيمس، (249، 245، iV) ٿوڊوريٽ، (21، V) تاريخوار واقعن ۾ ادبيٽس، پراسپراڪيٽن (38، iii) بئرونيمَ (تاريخوار واقعن ۾) ۽ عيسائي تاريخ- 52 نمبر جيڪا 389ع ۾ ڇپي ۽ لبانيَس (مندرن جي تاريخ ص- 10) سڀئي گڏجي ان ڳالهه کي ثابت ڪن ٿا ته ٿوڊوسيَس جا حڪم نه ته سِڌا ۽ نه وري مانائتا هوندا هيا)

(28) ٿوڊوسين ڪوڊ (18، 8، XVi, X)، اها ڳالهه هرگز اعتبار جوڳي ناهي ته ايڊيسا جو مندر، جنهن کي ٿوڊوسيَس شهري سهولتن لاءِ استعمال ڪرڻ ٿي چاهيو. جلد ئي تباهيءَ جي ڪناري تي پهچي ويو هو. (لبانيَس- مندرن جي تاريخ صفحا- 27-26 ۽ گوڊ فراءِ جون تحريرون (ص- 59).

(29) لبانيَس جي اُها اهم تحرير ڏسو جيڪا مندرن جي تاريخ ۾ 390ع ۾ ڇپي هئي. مون ڊاڪٽر لارڊنر جي موقف جو پڻ مطالعو ڪيو آهي. (ڏسو ڪافراڻيون شاهديون 163-135، iV)

(30) سلپيشس سيورَس طرفان ڇپرايل 'مارٽن جي زندگي' کي ڏسو. (باب- 14-9) هن بزرگ غلط فهميءَ مان، جنازي جي هڪ ميڙ کي بت پرستيءَ جو جلوس سمجهيو هو (شايد فقط ڊان ڪئڪزوٽ ئي اهڙ عمل ڪري پئي سگهيو) ۽ غير ارادي طور هڪ معجزو ڪري ڏيکاريو هئائين.

(31) سوزومين (15، Vii) جي پيٽ ٿوڊوريٽ (21، V) سان ڪريو. ٻنهي جي وچ ۾ هڪ جهاد ۽ مارسيلَس جي موت جو تعلق لاڳاپيل آهي.

(32) لبانيَس کي ڏسو (مندرن جي تاريخ ۾ صفحا 13-10) هو ڪارا ويس پاتل ماڻهن خلاف بُرو ۽ بدشد لهجي ۾ ڳالهائي ٿو ته ساڳي وقت عيسائي ڀاوَن کي به بُرو ڀلو چوي ٿو جيڪي هاٿين کان به گهڻو ۽ هيڃ سان کائن ٿا. ويچارا هاٿي! اُهي ته سندن پيٽ ۾ وڌيڪ مناسب جانور آهن.

(33) پراسپراڪيٽن، (38، iii) بئرونيَم (عيسائي واقعا- 389ع، نمبر 58 وغيره) ڪجهه وقت لاءِ مندر بند هو ۽ ان ۾ اندر داخل ٿيڻ لاءِ ڊپن ۽ ڪانڊيرن منجهان گذرڻو پوندو هو.

(34) ڊونٽس (قديم روم- 468، 4، iV) هيءَ پاڪائيءَ مکيه پادري بونيفيس-iV ذريعي حاصل ٿي هئي. آلا اُنهن سازگار حالتن کان بيخبر آهيان جن وسيلي، ٿوڊوسيَس جي حڪومت جي ڏِڙ ڪان پوءِ، گهڻن ديوتائن جي مندر کي به سؤ سالن کان به وڌيڪ عرصي لاءِ محفوظ رکيو ويو هو.

(35) سوفرونيَس هڪ جديد ۽ نرالي قسم جي تاريخ لکي هئي (جيروم اهڙو انڪشاف هڪ عيسائي مسودي ۾ ڪيو آهي. 303، i) جنهن ذريعي سقراط کي پڻ مدد ملي هئي (16، V) ٿوبوريٽ (22، V) ۽ روفينس (22، ii) پڻ اهڙي شاهدي ڏين ٿا. پر آخري بيان ڪيل جيڪو ان واقعي کان اڳ توڙي پوءِ سڪندريہ ۾ هيو تہ ان کي اصلي شاهد هئڻ جو اعزاز حاصل آهي.

(36) گيرارڊ ووسيَس (غنائيو- 80، V ۽بُت پرستي 29، i) ڪوشش ڪندي پادرين جي سلسلي ۾ هڪ عجيب خيال پيش ڪيو آهي تہ حضرت يوسفؑ کي مصر ۾، ائپس سانَ (سانڍ) يا سراپس ديوتا جيان پوڄيو ويندو هو.

(*) ڪارو سمنڊ

(37) ديوتا جي اصل نسل جي اجا رومر وارن کي ڪا خبر ڪانہ هئي پر مصر جا پادري، بهرحال سندس ياد کي تازو رکيو ايندا هيا. (ٽئسِڪن تاريخ- 83، iV) يوناني جيڪو سفر ڪري مصر پهتا هيا، اُهي بہ هن نئين ديوتا بابت بيخبر هيا.

(38) مارڪوبيَس (سٽرنل- 7،i) اهڙي نمايان حقيقت سندس ڌارئي نسل هئڻ بابت وڏي ۾ وڏي ثابتي آهي.

(39) آئسِس ۽ سراپس ديوتا رومر ۾ ساڳئي مندر ۾ هڪ ٻئي سان ايڪي ۾ هئا ۽ راڻيءَ کي ٻين جي پيٽ ۾ فوقيت حاصل هئي. پر ڌارئي پوتنس سان سندس غير برابريءَ وارن لاڳاپن ٿي ڪيس دوکو رسايو. ساڳي وقت اها بہ حقيقت آهي تہ مصر ۾ عورت ذات کي مردن جي مقابلي ۾ شهري توڙي مذهبي برتري حاصل هئي، (ڊايو ڊورَس- 31، 1، i، جنهن کي ويسلنگ ايڊٽ ڪيو ۽ ساڳيو ئي سرشتو پلوٽارچ جي مقالي ۾ بيان ٿيل آهي جنهن جو عنوان آهي: ”آئسِس ۽ اوسيرِس“، جنهن کي هو سراپس سان ٿو وڃي ملائي.

(40) لميئنَس (16، XXii) هڊسن جي جاگرافي ۽ صفحي 8 تي (ٿامر- iii) ۽ روفينس (22، ii) ٻئي گڏجي سراپس جي مندر جي يادن کي ملهائن ٿا جنهن کي دنيا جي عجائبات ۾ شمار ڪيو ويو آهي.

(41) ڏسو نقش و نگار جي اڪيڊمي، (397-416، iX) جون يادون جن مطابق بطليموسن جي سڄي لائبرري سيزر جي ان جنگ ۾ ختم ٿي وئي هئي جيڪا سڪندريہ ۾ لڳي هئي. مارڪ انٽني، پرگئمَس جا سمورا ڪتاب (اندازي موجب 2 لک جُلد) قلو پطره (CLEOPATRA) جي حوالي ڪري ڇڏيا هيا تہ جيئن اليگزينڊريا (سڪندريہ) ۾ قائم ڪيل نئين لائبرري کي مضبوط بنيادن تي بيهاري سگهجي.

(42) لبانيَس (مندرن جي تاريخ ص- 21) پنهنجن عيسائي آقائن کي نهايت ئي ناشائستہ لفظن ذريعي چيڙائي ٿو ڇڏي.

(43) اسان کي مرسيلينس (389ع) يا پراسپر (391ع) جي وچ ۾ ڪا تاريخ مقرر ڪرڻي پوندي. ٽليمانٽ (شهنشاهن جي تاريخ 756، 310، V) پهرين سَنَ کي ۽ پاڳي پوئين سنَ کي ترجيح ڏين ٿا.

(44) ٽليمانٽ (عيسائي يادگيريون- 500-441، Xi) ٿيوفيلس، جيڪو هڪ بزرگ، جيرومر جو دوست، هڪ شيطان ۽ ڪرسوسٽمر جي دشمن طور سندس شهرت مجيل آهي، پر تاثر غير جانبداري جو ٿو ڏئي، پر مجموعي طور ماڻهن ۾ جيڪو اثر ويٺل آهي تہ اُهو سندس مخالفت ۾ آهي.

(45) لارڊنر (ڪافراڻيون شاهديون- (411، iv) هڪ خوبصورت ادبي ٽڪري جو حوالو ڏنو آهي جيڪو سُئيداس يا وري دمئيَس منجهان ورتل آهي جنهن منجهان ائين ٿو معلوم ٿئي ته نيڪ اولمپيَس هڪ جنگجو نه پر پيغمبر صفت رکندڙ هو.

(46) اوروسيَس منجهان هڪ حوالو (421، 15، vi) جنهن کي هيوَر ڪئمپ ايڊٽ ڪيو. توڙي جو هڪ ڪٽر ۽ اختلافي شخصيت هو، پوءِ به اوروسيَس حيادار ۽ لچارو هو.

(47) يونئيپَس، ائنٽونيَس ۽ ايڊيسيَس جو ذڪر ڪندي ٽيوفيلس جي ذلت واري لالچ کي سخت لفظن ۾ نندي ٿو. ٽليمانٽ (عيسائي يادگيريون- 453، xiii) پيلوسيم جي ايسيڊور جي مضمون منجهان حوالو پيش ٿو ڪري جنهن ۾ وڏي پادري تي سونَ سان پيار ڪرڻ بلڪ ان کي پوڄڻ لاءِ مٿس ملامت ٿو ڪري. (ورجل- اينيڊ- 57، iii)

(*) چقمق ذريعي چالاڪيون ڪرڻ.

(48) روفيئس سئٽرن جي پادري کي ڪو نالو ٿو ڏئي جيڪو هڪ ديوتا جي روپ ۾ ڪيترين ئي پاڪدامن عورتن سان آزاديءَ سان وجي ڪچهريون ٿو ڪري، نيٺ اهڙيءَ ريت هلندي هن سان ان وقت خودبخود فريبڪاري ٿي وئي جڏهن هو پنهنجي آواز جي انداز کي نه ته بدلائي سگهيو ۽ نه لڪائي سگهيو. ڏسو ايسچنس جو غير جانبداريءَ وارو، ۽ مستند بيان (بائل کي اسڪئمنڊر جي تنقيد جي لغت ۾) ته ساڳئي وقت مُنڊِس جي ڪوشش کي به پروڙجي (يوسف جي قديمي تذڪري ۾ 877، 3، xviii، جنهن کي هيوَر ڪئمپ ايڊٽ ڪيو، جن منجهان ثابت ٿو ٿئي ته عاشق مزاجيءَ جا بيهودا دوکا به ڪاميابيءَ سان ڪري سگهبا هيا.

(49) ماٽنفاڪن ۾ سراپس ديوتا جون مورتيون ڏسو (297، ii) پر مئڪروبيَس جو بيان (سئٽرنل (20، i) وڌيڪ دلچسپ ۽ اطمينان بخش آهي.

(50) "سندن مضبوط هٿ ڏکيا ٿي، چو ته ان جڳهه جو تقدس اهڙو هو جو هو صفا ششدر ٿي ويا، اُنهن خيال ڪيو ته جيڪڏهن هنن شاهه بلوط جي پاڪ وڻن کي ڌڪ هنيو ته ڌڪ هڻندڙ ڪهاڙيون واپس ٿي سندن جسمن مٿان اچي لڳنديون." (ليوسن 429، iii) "اهو برابر سچ آهي"، آگسٽس اٽلي جي هڪ بزرگ کي چيو جنهن جي گهر ۾ هن رات جي ماني کاڌي هئي ته "جنهن ماڻهوءَ انئِٽِس ديوتا جي مجسمي کي پهريون ڌڪ هنيو هو ته هڪدم سندس اکيون غائب ٿي ويون هيون ۽ پوءِ سندس زندگي به ختم ٿي وئي." "اُهو آءٌ هيس"، ساڳئي بزرگ جواب ڏنو جيڪو نهاريندڙ اکين سان سندس سامهون بيٺو هو، 'ءِ هاڻي تون پلي ديويءَ جي ڪنهن جنگهه تي پلٽي ماري مزي سان رات جي ماني ويهي کاءُ.' (پلني، فطري تاريخ، 24، xxxiii)

(51) مذهبي تاريخ منجهان ايئن ٿو معلوم ٿئي ته اهڙا ڪيترائي مثال موجود آهن جڏهن به ڪا اوچتي تبديلي آئي ته پوءِ وهم وسوسا نفرت ۾ تبديل ٿي ويا.

(52) سوزومين (20، vii) مون ماپو ڏئي ڇڏيو آهي. هيروڊوٽس کان وٺي ماپڻ ۽ ڪيچ ورچ جو ساڳيو معيار رهندو آيو آهي. هن سلسلي ۾ ڏسو فريريٽ کي نقش و نگار جي اڪيڊمي ۾. 344-353، xvi) ان کان سواءِ گريوز جا مختلف ڪم پڻ ڏسو (233، i) مصر جو ماپو جنهن کي ڪيوبٽ چئجي ٿو انگريزي ماپ جي ٻاويهَن انچن جي برابر آهي.

(53) لبانيَس (مندرن جي تاريخ صفحا 17-15) هنن جي موقف جي تائيد نرمي سان ۽ پڻ پنهنجي مرضيءَ واري جذبي سان ٿو ڪري. اوائلي دؤر کان وني اهڙن خوشيءَ ۽ شادمانن جي جشنن سڄي ملڪ ۾ هڪ نئون روح ڦوڪي ڇڏيو هو ۽ خاص طرح بئڪس سان جيڪي لاڳاپيل هيا، (جارجيڪس 380، ii) ۽ جن جي شهرت سبب اٿينس جو ٿيٽر نهيو هو. ڏسو گوڊ فراءِ لبانيس ۽ ٿوڊوسيَن ضابطو. (284، vi)

(54) هانريس، (399ع) ڳوناٽن جي اهڙن جشنن کي برداشت ڪندو رهندو هو جيڪي: 'ڪنهن قربانيءَ يا وهمن وسوسن جهڙي نفرت آميز ڪم کان آجا هوندا هيا.' پر نوَن سالن کان پوءِ ڪيس وري ساڳيا قاعدا قانونَ سختيءَ سان نافذ ڪرڻا پيا. (ٿوڊوسيَن ضابطو. 17،19،x،xvi)

(55) ٿوڊوسيَن ڪوڊ (12،x،xvi) جارٽن (عيسائي تاريخ تي تبصرو 134، iv) برداشت کان ٻاهر هن قانون کي سختيءَ سان نندي ٿو ۽ هر زاويي کان ان کان بچان ٿو ڪري.

(56) جيڪڏهن الزام سخت آهي ته ان کي نرميءَ سان نه لڳائجي پر ان کي سينٽ آگسٽائين جي اختيارن سان ثابت پڻ ڪجي. بهرحال هو ڊونٽئسٽن کي مخاطب ٿيندي چوي ٿو: "اسان يا اوهان مان اُهو ڪير آهي جيڪو لامذهبن جي قربانين خلاف شهنشاهي قانونن جي حمايت نٿو ڪري. اسان يقين سان چئي سگهون ٿا ته خلاف ورزي ڪندڙن خلاف وڏيون سزائون آهن ۽ اهڙي گمراهيءَ لاءِ ته موت جي سزا مقرر ٿيل آهي." (تحريرون xciii نمبر 10 جن کي لي ڪلرڪ چاڙهيو آهي. (277، viii) جيڪو فاتح عيسائين جي اَڻ سَهپ وارن روَين لاءِ پنهنجا مانائتا خيال پيش ٿو ڪري.

(57) اوروسيَس (537، 28، vii) آگسٽائين (لاردنر- ڪافراڻيون شاهديون 458، iv) هنن جي بزدلي تي سندن مذمت ٿو ڪري. 'هنن مان هن وقت تائين ڪير آهي جنهن کي قرباني ڪندي پڪڙيو ويو هجي (جو ته قربانيون ڏيڻ قانون موجب سخت منع آهي) ۽ جيڪڏهن ڪو پڪڙيو ويو به آهي ته هن وقت تائين ڪنهن تي ڏوهه ثابت ٿيو آهي؟'

(58) لبانيَس (مندرن جي تاريخ- صفحا 18-17) سواءِ مذمت ڪرڻ جي ڪجهه ماڻهن جي غلط حرڪتن سان ماڻهن جي پڪڙ ٿيڻ تي، ان کي منافقيءَ جو عمل ٿو ڪوٺي.

(59) لبانيَس پنهنجي دفاع کي (ص- 32) هنن لفظن سان پڄاڻيءَ تي ٿو پهچائي ته: "جيسٽائين شهنشاهه مندرن کي تباهه ڪرڻ جو کليو اعلان نٿو ڪري، تيسٽائين ڪجهه نه ٿيندو نه ته ٻي صورت ۾ ماڻهو پنهنجو توڙي قانونن جو دفاع پنهنجي مرضيءَ مطابق ڪندا.

(*) هن کي 394-392 جي خانه جنگيءَ دوران شهنشاهه تسليم ڪيو ويو.

(60) وِٽ ائمبروز ۾ پالينَس (باب- 26) آگسٽائين (ڊي سوِٽيٽ 26، V) ٿوڊوريٽ (24، V).

(61) لبانيَس، 'قانونن ۽ اصولن' کي اذيتن ڏيڻ جي رٽ سان ٿو وجي ملائي ته ٿوڊوسيَس اهڙا قانون ٺاهيا. (مندرن جي تاريخ ص- 32) هي هڪ اهڙو چرچو هو جيڪو بيحد خطرناڪ ثابت ٿئي ها ۽ شايد شهنشاهه ته ان مذاق کي سچو سمجهي، ڪائنس صلاح مشورا به وٺن ها.

(62) هي ننڍڙو فقرو لاطيني يا يوناني زبان ۾ لکيل آهي جنهن جو ترجمو نٿو ڪري سگهجي. (سنڌيڪار)

(63) لبانيَس (مندرن جي تاريخ ص- 32) کي فخر آهي ته ٿيوڊوسيَس ان ماڻهوءَ کي سجاڻي ويو جيڪو سندس موجودگيءَ ۾ به جوپيٽر جو قسم کڻي پئي سگهيو. پر هن قسم جي حاضري رڳو لفظي حاضريءَ کان وڌيڪ ڪجهه به نه هئي.

(64) زوسيمَس جيڪو پاڻ کي نواب سڏائيندو هو ۽ حڪومت جو وڪيل به هو، عيسائي شهنشاهن کي تعصب ۽ نفرت منجهان گاريون ٿو ڏئي؛ هو ان حد تائين وڃي ٿو جو پنهنجي حاڪم جي پيءُ کي به نٿو بخشي ۽ ان خلاف به گارگند جو وسڪارو لائي ٿو ڏئي. سندس تحريرون شايد ٿوري تعداد ۾ ۽ خانگي طرح سان ماڻهن تائين پهتيون جو ته اوئگريَس (40-42، iii) کان اڳ اُهي عيسائي مورخن جي جوابي حملي ۽ گارگند کان بچي ويون جيڪي ڇهين صدي عيسوي جي آخر تائين اُتي رهندا هيا.

(65) آفريڪا جي لامذهب ماڻهن اجا تائين شڪايتون ٿي ڪيون ته وقت جي نزاڪت کين اجازت نٿي ڏني ته 'خدا جي شهر' خلاف هو آزاديءَ سان جواب ڏئي سگهن (جنهن ۾ رهي ڪري سينٽ آگسٽائين عيسائيت جو دفاع ڪندو هو) ۽ نه وري سينٽ آگسٽائين ان الزام جو جواب ڏئي سگهيو هو. (26، V).

(66) اسپين جا مسلمان جيڪي هڪ صدي کان به وڌيڪ عرصو مخفي طرح سان پنهنجي مذهب سان لاڳاپيل رهيا، وٽن قرآن جهڙو ڪتاب هو ۽ عربي زبان ڳالهائيندا هيا. پر سندن اتان نيڪاليءَ جو قصو نهايت ئي دلچسپ آهي. (متفرقات، 198، 1، i)

نوٽ: فاضل مصنف اسپين ۾ مسلمانن جو عرصو بجاءِ اٺ صديون يا اٺ سو سال لکڻ جي خبر ناهي ائين ڇو لکيو آهي ته 'هڪ صدي کان به وڌيڪ عرصو'. اهو سندس فقرو نه رڳو نامناسب پر غلط آهي. (سنڌيڪار).

(67) جيڪي لامذهب آهن.... (پر اسان کي يقين نٿو اچي ته اُنهن جو وجود آهي وغيره) ٿيوڊوسيَن ضابطو (22، XVi,X ۽ 423ع) ننڍي ٿيوڊوسيس بهرحال اها ڳالهه مڃي ورتي هئي ته سندس فيصلو وقتائتو نه هيو.

(68) فيلسوف ايڊيسيَس جي زندگيءَ ۾ يونئپيَس کي ڏسو؛ وري اڳتي هلي يوسٽٿيَس ۾ هو لامذهبيت جي مڪمل بربادي‌ءَ جي پيشنگوئي ٿو ڪري ۽ چوي ٿو: "هڪ خاص نقشو يا ائين کڻي چئجي ته زمين جي خوبصورت شين تي ڪاراڻ ڇانئجي ويندي ۽ اُنهن جو ڪوبه روپ نه هوندو."

(69) ڪئيڊس (يوسيبيَس- عيسائي تاريخ 25، ii) روم جو هڪ نائب پادري هو جيڪو زيفرينس جي دؤر ۾ رهندو هو. (219-202ع) ۽ اُهوئي وهمن وسوسن بابت هڪ مستند شاهد آهي.

(70) ڪرسوسٽم (ٽام-I جنهن کي نوو ايڊٽ ڪيو) بنيڊڪٽ (XIV) چوڏهين جو ذاتي طور شڪرگذار آهيان جوهن سال 1750ع جي جشن تي هڪ اهڙو خط لکيو هو جيڪو مڪيه پادريءَ جي شان وٽان هيو. هن سلسلي ۾ ايم. چئس جا دلچسپ خط به مطالعي هيٺ آڻيو. (ٽام- III)

(71) حاشيي جو هي ننڍڙو ٽڪرو به يوناني يا لاطيني ٻولي ۾ آهي جنهن جو سنڌي ترجمو نٿو ڪري سگهجي (سنڌيڪار)

(72) جيروم (122، ii) هنن ترجمن جو شاهد آهي جنکي عيسائي تاريخدانن اهميت نہ ڏني هئي پاتري ۾ سينٽ ائنڊريو جي جنبن کي آڪائيا جي هڪ تحرير ۾ بيان ڪيو ويو آهي جن کي بئرونيَس (عيسائي تاريخوار واقعا 60ع، نمبر 35) تي سچو تو سمجهي پر ٽليمانٽ اُنهن کي رد ڪري ٿو ڇڏي. سينٽ ائنڊريو کي قسطنطنيه جي هڪ روحاني پايو وجهندڙ طور تسليم ڪيو ويو هو. (عيسائي يادگيريون 594-588، 323-317، i).

(73) جيروم (122، ii) سئموئل جي ترجمي کي وڏي مان شان سان بيان تو ڪري جنهنکي ان وقت جي تاريخوار واقعن ۾ پڙهي سگهجي ٿو.

(74) نائب پادري وجيلئنٽيَس جيڪو هڪ پروٽيسٽنٽ عيسائي هو، مضبوط ارادي پر ناڪام ڪوشش سان، ٻاوَن جي وهمن وسوسن، سندن بزرگن، اُنهن جي تبرڪن، روزن ۽ عبادتن وغيره جو مقابلو ڪري رهيو هو، ان ڪري جيروم سندس پيٽ هائيڊرا، سربيرس ۽ سينٽئورس وغيره سان ٿو ڪري ۽ ڪيس شيطان جو هڪ ايجنٽ ٿو ڪوني. (126-120، ii) جيڪوبہ ماٿهو سينٽ جيروم ۽ وجيلئنٽيَس جي هڪ ٻئي سان مخالفت جو مطالعو ڪندو، ۽ سينٽ آگسٽائين طرفان ٻڌايل سينٽ اسٽيفنز جي معجزن جو جائزو وٺندو تہ ڪيس مڪيہ پادرين (فادرس) جي جنبن جو پاٿهئي پتو پئجي ويندو.

(75) ايم. ڊي بيوسوبر (هڪ تاريخ 648، ii) سمرنا جي هڪ مذهبي ماڻهوءَ جي نيڪ نيتي جي مشاهدي کي بہ دنياداري طرف وٺي ويو آهي جنهن وڏي احتياط مان سينٽ پالي ڪارپ شهيد جي تبرڪن کي محفوظ ڪيو هو.

(76) ٽورس جي مارٽن (ڏسو سلپيشيَس سيورَس طرفان سندس زندگي بابت تحرير، باب- 8) هڪ مئل ماڻهوءَ جي واتان هڪ اعتراف ڪرايو ويو هو. غلطي هڪ فطري معلوم ٿئي ٿي ۽ ان بابت انڪشاف معجزاتي آهي. ٻنهي مان ڏسجي تہ ڪهڙو اڳ ۾ ۽ ڪيترا پيرا تو ٿئي؟

(*) ٿوڊوسيَس-II جيڪو 450-408ع تائين شهنشاهہ هو.

(77) ليوسيَن پنهنجو اصلي مضمون يوناني زبان ۾ لکيو جنهن جو ترجمو ائويَس ڪيو ۽ بئرونيَس ان کي ڇاپيو. (عيسائي تاريخوار واقعا- 415ع نمبر 16-7) سينٽ آگسٽائن ۽ سينٽ بينيڊڪٽ جي ايڊيٽرن اهڙن تحريرن جون ڪيتريون ئي ڪاپيون ڇپرايون پر اُنهن جون پڙهڙيون الڳ الڳ هيون. ڪوڙ جي خاصيت هوندي ئي اهڙي آهي تہ ان کي پير نہ هوندا آهن ۽ ڦرٽو گهرٽو هوندو آهي. ان روايت جي ناقابل اعتبار ڳالهين کي ٽليمانٽ گهڙي، پالش ڪري ۽ نرم ڪيو تہ جيئن ماڻهو ويساهہ ڪري سگهن. (عيسائي يادگيريون- 9، ii)

(78) سينٽ اسٽيفن جي رت جي پيالي کي هر سال نئپلس ۾ پاڻياٺ ۾ تبديل ڪيو ويندو هو ۽ اهو سلسلو تيستائين جاري رهيو جيستائين سينٽ جئنوريَس سندس جڳهہ ورتي. (رئنائٽ- اڊيٽن جي تاريخ- وئنڊل ص- 529).

(79) آگسٽائين 'شهري زندگي ۽ ان جا اصول' بابت ٻاويهہ ڪتاب فقط تيرهن سالن جي عرصي ۾ لکي ورتا (426-413ع) (ٽليمانٽ- عيسائي يادگيريون- 608، XIV وغيره)سندس علم گهٽو ڪري

ڏاريو آهي ۽ سندس دليل هنجا پنهنجا آهن، پر سندس سڄو ڪم شاندار طريقي سان ٽيل آهي جنهن ڪي هن وڏي محنت ۽ نفاست سان مڪمل ڪيو آهي.

(80) آگسٽائين ڪي ڏسو 'شهري زندگي ۽ ان جا اصول' ۾ (22، xxii) ۽ بيو سندس واڌارو ڪم پڻ ڪيل آهي جنهن ۾ سينٽ اسٽيفن جا معجزن بابت به ڪتاب پڻ شامل آهن جن ڪي اُزالِس جي پادري اِووديَس ترتيب ڏنو هو. هن سلسلي ۾ فريڪلفس هڪ مشهور محاورو، جيڪو گال يا اسپيني زبان جو آهي، ڪتاب ۾ درج ڪيو آهي. (بسنيج- جوئفس جي تاريخ 249، viii) اُهو محاورو هن ريت آهي: "جيڪو ماڻهو به اِها دعويٰ ٿو ڪري ته هن سينٽ اسٽيفنز جا سيئي معجزا پڙهيا آهن ته هو ڪوڙ ٿو ڳالهائي."

(81) برنيٽ ڪوشش ڪندي وڏن پادرين (فادرس) جا ويچار پاڻ وٽ قلمبند ڪيا آهن جيڪي انسانن جي ننڊ، خوابن يا آرام سان سُمهي رهڻ ۽ سندن روحاني ڪيفيتن جي باري ۾ آهن جيڪي سندن زندگيءَ کان قيامت جي ڏينهن تائين ڦهليل آهن. پرپوءِ هو هن سلسلي ۾ ايندڙ مشڪلن ۽ مسئلن (صفحا 91 وغيره) جوذڪر ٿو ڪري ته جيڪڏهن اُنهن ماڻهن مانائتي ۽ ڪم واري زندگي گذاري هوندي ته پوءِ سندن خيالن جي اهميت شايد اوتري نه رهندي.

(82) وجيلئنٽيَس پيغمبرن ۽ شهيدن جي روحن ڪي يا ته حضرت ابراهيمؑ جي دل ۾ جڳهه ڏني (ته سدائين سُڪون ۾ رهن) يا وري رب العزت طرفان ترتيب ڏنل قربانگاهه جي پناهن ۾ سندن جڳهه جو تعين ڪيو ويو. (اُهي پنهجن مقبرن ۾ هن وقت تائين هوندائي ڪين چو ته اُنهن جتي پاڻ چاهيو هو اُهي اُتي ئي هوندا.) پر جيروم (122، ii) هن بدعت واري غلط ڳالهه جي سختيءَ سان ترديد ٿو ڪري: "چا اوهان الله پاڪ تي پنهنجا قانونَ مڙهيندوءِ؟ چا اوهان حوارين ڪي زنجيرن ۾ جڪڙي ڇڏيندوءِ ته اُهي قيامت تائين قيد جي بوسٽ ۾ بند رهن ۽ اوهان سمجهو ٿا ته اُهي پنهنجي وڏي آقا کان پري هوندا ۽ ان جي صحبت ۽ شفقت جي ڇانوَ ۾ نه هوندا؟ هنن عام ماڻهن لاءِ (جيڪي سمجهه سوچ کان خالي آهن) مشهور آهي ته 'اُهي رڍ جي پنيان هلندا آهن ته رڍ جيڏانهن به وڃي، اُهي ان جي پنيان پيا هلندا. جيڪڏهن رڍ هر جڳهه تي موجود آهي ته پوءِ جيڪي رڍ سان گڏ ۽ ان جي پويان هلن ٿا ته اُهي پنهنجي لاءِ به ايئن ٿا سمجهن ته اُهي به هر جڳهه تي موجود آهن. ياد رکجو بدروح ۽ شيطان سڄي دنيا ۾ پنهنجو گشت ڪندا رهن ٿا.

(83) فلُري (عيسائي تاريخ تي مذاڪرو- 80، iii).

(84) منورڪا وٽ، سينٽ اسٽيفن جي تبرڪن فقط اٺن ڏينهن ۾ 540 يهودين ڪي مذهب مٽائڻ تي مجبور ڪيو پر ان ۾ ڪجهه سختيون به شامل هيون جيئن يهودين جون ڪجهه عبادتگاهون ساڙيون ويون ۽ ڪجهه لامذهب ماڻهن ڪي گهرن مان ٽڙي ٻاهر ڪڍيو ويو ۽ ڪين جبلن جي چوٽين تي موڪليو ويو ته بُکون وڃي بُکون ڪاٽين؛ وڌيڪ تفصيلن لاءِ منورڪا جي پادريءَ جو اصلي خط ڏسو (سينٽ آگسٽائين ۾) ۽ ان سان گڏ بسنيج جو تبصرو پڻ پڙهڻ وٽان آهي. (251-245، viii)

(85) مسٽر هيوم (مضمون- 434، ii) هڪ فيلسوف جيان، گهڻن خدائن جي عبادت توڙي هڪ خدا ۽ عقيدي ۾ تبديلين ڪي غور سان جاچي ۽ پروڙي ٿو.

(86) دي آبين (ڏسو سندس پنهنجيون يادگيريون صفحا 160-150) هُن پاڻ، هگنات وزيرن جي مشوري سان 400 سالن تائين عقيدي جي حڪمراني آڇي هئي. ڪاردينل پئرن هرويرو چاليهن سالن تائين معاملي کي اينگهايو، پر پوءِ سندس ڳالهه کي مڃيو ويو. بهرحال ڪنهن بہ ڏُر کي ان بيوقوفيءَ جي ڳالهه مان ڪو فائدو ڪونہ ٿيو.

(87) جيڪا عبادت ٽرٽوليَن، لئڪٽئنٽيَس ۽ آرنوبيَس وغيره ڪئي، اُها ايتري تہ صاف، سچي ۽ روحاني هئي جو لامذهبن خلاف سندن تقريرون ڪڏهن ائين لڳندو هو تہ جڻ يهودين جي ڏِڻن ۽ تقريبن جي خلاف هيون.

(88) فاسٽس، جيڪو مئنيڪيَن مذهبي سرشتي سان تعلق رکندو هو، ڪئٿولڪ عيسائين کي سندن بت پرستيءَ تي ٺوڪي ٿو. "توهان بتن کي شهيدن وارو رتبو ڏيو ٿا تنهنڪري اوهان اُنهن جي پوڄا ٿا ڪريو." (ايم- ڊي- بيوسوبر- مئنيڪيَنس جي تنقيدي تاريخ (700-629، ii)

(89) وهمن وسوسن جي هڪ جهڙائيءَ، جنهن جي ڪاپي نٽي ڪري سگهجي، کي يا تہ جپان يا وري ميڪسيڪو ۾ ڳولي سگهجي ٿو. واربرٽن کي ان قسم جو خيال سپ کان پهريون آيو پر پوءِ پنهنجن خيالن کي پاڻ ئي بگاڙي ٿو ڇڏي ۽ اُنهن کي عام ماڻهن سان لاڳو ڪري ٿو ڇڏي (خدائي قانون 126، iv وغيره)

(90) لامذهبيت جو نقل درحقيقت ڊاڪٽر مدلٽن جي خط جو موضوع آهي جيڪو هن روم ۾ لکيو هو. واربرٽن جي لعنت ملامت کيس مجبور ڪيو تہ بن مذهبن جي تاريخ کي هڪ ٻئي سان ملائي ڇڏي تہ ساڳي وقت کيس عيسائي نقل جي قدامت کي بہ ثابت ڪرڻو هو.

باب اُٺٽيهون

(خلاصو)

ٿيوڊوسيَس جي پُٽن ۾ روم جي شهنشاهت جو قطعي ورهاڱو- آرڪئڊيَس ۽ آنريَس جي حڪومتن جا دؤر- روفينَس ۽ اسٽيليچو جو حڪومتي انتظام- بغاوت ۽ آفريڪا ۾ گِلڊو جي شڪست.

اُٺٽيهين باب ۾ گبن سياسي منظر نامي جي تصوير پيش ڪندي اوپر ۽ اولهه جي حڪومتن جو ذڪر ٿو ڪري جن جي واڳ ٿيوڊوسيَس جي بيڪار پُٽن آرڪئڊيَس ۽آنريَس جي حوالي هئي جيڪي شهنشاهه پڻ هيا. اوڀر ۾، آنريَس جي لالچي ۽ ذليل وزير روفينَس ڪي، اولهه مان موڪليل اسٽيليچو جي فوجين 395ع ۾ گرفتار ڪري ۽ قتل ڪري ڇڏيو. روفينَس، آنريَس جو محافظ ۽ جنرل پڻ هيو. اسٽيليچو، آفريڪا ۾ هڪ آمر گِلڊو پاران برپا ڪيل بغاوت کي پڻ 398ع ۾ ڪچليو. هن ابتريءَ جي دؤر ۾ گبن، روم جي شهنشاهت کي ٽُٽندڙ ۽ وِکرندڙ نموني سان ڏٺو چو تہ اوڀر ۽ اولهه جي شهنشاهن جا هڪٻئي سان جهيڙا ۽ تڪرار شروع ٿي چڪا هيا جن جي سرحدن تي بربَر پڻ سازشن ڪرڻ ۾ مصروف ٿي ويا هيا. ٿيوڊوسيَس، جيڪو روم جي ناليوارن شهنشاهن ۾ شامل هيو، آخري شهنشاهه هو جنهن پنهنجي فوج جي اڳواڻي ڪندي دشمنن سان جنگيون جوٽيون، پرگبن تبصرو ڪندي چوي ٿو تہ 'سندس موت سان گڏ روم جو جذبو ۽ دٻدٻو بہ جڻ مري ۽ دفن ٿي ويو.'

باب ٽيهون

گاٿن جي بغاوت، اُهي يونان کي ڦُري تاراج ڪن ٿا، آلارڪ ۽ رداگئسيَس اٽلي تي ٻه وڏا حملا ڪن ٿا. اُنهن حملن کي اسٽيليچو ناڪام بنائي ٿو ڇڏي. جرمن جوڌا گال کي اُڪري اڳتي وڌن ٿا. اسٽيليچو جي بيعزتي ۽ سندس موت.

اها ڳالهه آهي ته روم جا ماڻهو ٿيوڊوسيَس جي ڪارنامن ۽ احسانن کان ڪافي وقت تائين اڻ واقف رهيا، پرپوءِ جلد ئي کين خبر پئجي وئي ته سندن شهنشاهه تڪليفون برداشت ڪري پنهنجي جمهوريه جي ڪمزور ۽ ڪرنديڙ عمارت کي ڪيڏو نه سهارو ڏنو هو. هن جو موت جنوري جي مهيني ۾ ٿيو پر ساڳي سال سياري جي ختم ٿيڻ کان اڳ ۾ ئي گاٿن جي قوم جنگ لاءِ تيار ٿي چڪي هئي.(1) بربرن جي فوجي جٿن پنهنجو جهنڊو جدا ڦڙڪائي ڇڏيو ۽ کُلم کلا پنهنجي طاقت ۽ جنگجو ارادن جو برملا اظهار ڪرڻ لڳا. جيڪي هنن ڪيتري وقت کان وٽي پنهنجن خطرناڪ ذهنن ۾ سمائي ڇڏيا هيا. سندن ملڪ جا ماڻهو، جن کي، آخري عهدنامي جي شرطن ۽ حالتن سبب، سخت ٻنديو ويو هو چو ته هاڻي کين خاموشيءَ سان مزدرون واري زندگي گذارڻي هئي، جنگ جي پهرين توتارن جي آواز تي، پنهنجا ٻنيون ٻارا ڇڏي، هٿيار ڪڍي جنگ ۾ جُنبي ويا، يعني اُهي هٿيار جيڪي هنن اڳ مجبور ٿي ڦٽا ڪيا هيا. دنيوب جي رڪاوٽن کي ختم ڪري ڇڏيائون، سيٿيا جا وحشي ويڙهاڪ پڻ پنهنجن جهنگلن مان نڪري نروار ٿيا، ۽سياري جي سخت ٿڌ تي هڪ شاعر پنهنجو خيال هن طرح پيش ڪيو: 'هنن پنهنجيون وڏيون ۽ ڳريون گاڏيون تيزيءَ سان وهندڙ برف جي ٿهَن ۾ تبديل ٿيل نديءَ(2) مٿان اجلائي ڇڏيون.' دنيوب جي ڏکڻ جي صوبن ۾ رهندڙ مقامي ماڻهن عارضي طور تي ته تڪليفن آڏو آڻ مڃي ورتي پر اٽڪل ويهن سالن جي عرصي گذرڻ ڪانپوءِ اُهي اُنهن تڪليفن يا موسم جي سختين سان مانوس ٿي ويا ۽ بربرن جا فوجي جٿا، جيڪي پاڻ کي گاٿ سڏرائي وڏيڪ فخر محسوس ڪندا هيا، بيقاعدگيءَ سان هيڏي هوڏي پکڙجي ويا ۽ خاص طرح تي ڊالمئيا جي جهنگلن کان وٺي قسطنطنيه جي ديوارن تائين هر طرف ڦهلجي ويا.(3) ٿيوڊوسيَس جي سخاوت مان جيڪا گاٿن کي ڪشادي امداد ملندي هئي سا يا ته بند ٿي وئي يا گهٽي ٻاگي گهٽجي وئي ۽ اهوئي شاندار سبب هو ته هُو بغاوت ڪرڻ تي آماده ٿي ويا، ويتر ٿيوڊوسيَس جي نِڪمن پٽن، جيڪي جنگ جي خلاف هيا، سندن نفرتن کي اُڀاريو ۽ سندن ڪاوڙ تڏهن ويتر چوٽ چڙهي وئي جڏهن آرڪيڊيئَس جي وزير جي ڪمزوري جيڪا غداريءَ ۾ تبديل ٿي چڪي هئي، کين بغاوت ڪرڻ جو ڀرپور موقعو ڏنو. بربرن جي ڪئمپن ۾ روفيئَس* جو گهڻو اچڻ وڃڻ ۽ سندس طرفان بربرن جهڙو لباس پائڻ، سندس شخصيت کي ٻين جي نظر ۾ پوريءَ طرح مشڪوڪ بڻائي ڇڏيو هو ۽ رعيت جو دشمن،

احسامنديءَ جي احساس يا وري ڪنهن سازش جي خيال ڪان، هر طرف تباهيءَ جي منظرن جي باوجود، هڪ بدنام مُنهندار جي ذاتي ملڪيت بچائڻ جي ڪوشش ۾ مصروف هو. گاٿ، پنهنجن سردارن يا مُنهندارن جي انڌي تقليد ڪرڻ بجاءِ، هاڻي چالاڪ ۽ ذهين الارڪ جي اڳواڻيءَ ۾ وڏي جرئتمنديءَ جو مظاهرو ڪري رهيا هيا. اهو مشهور ۽ ناميارو اڳواڻ، بلتي(4) جي وڏي خاندان سان تعلق رکندو هو جيڪي فقط اَمالي جي شاهي خاندان جي شهرت ۽ دبدبي اڳيان جهُڪندا هيا جو تہ اُنهيءَ خاندان وري روم جي فوجين سان ويجها لڳ لاڳاپا قائم ڪري رکيا هيا ۽ اُنهن جو حڪم بہ مڃيندا هيا. شاهي گهراڻي ڪيس اُڪسايو تہ هو پنهنجي انڪار جي حماقت توڙي پنهنجي نقصان جي اهميت جو پلي اقرار ۽ اظهار ڪري. قسطنطنيه جي فتح ڪرڻ لاءِ جيڪي بہ اُميدون ۽ امڪان هيا، اُنهن کي دورانديش جنرل هڪدم رد ڪري ڇڏيو ڇو تہ سندس حڪمت عمليءَ موجب اها مهم جوکائتي ۽ خطرن کان خالي نہ هجي ها. گهَرُو اختلافن ۽ رعيت جي ناراضگيءَ سبب، شهنشاھ آرڪيڊيَس، گاٿن جي جنگي اسلحي جو نماءُ ڏسي بنھ خوفزده ٿي ويو پر سندس بيوقوفي ۽ بزدليءَ جو ازالو ڪنهن حد تائين شهر جي مضبوطي ۽ قلعن جي هجڻ ڪري ٿي ويو ڇو تہ قلعا هر طرف يعني زميني توڙي سامونڊي طرفن کان شهر جو بچاءُ ڪيون بيٺا هيا جيڪي بربرن جي ناڪام تيرن توڙي نيزن کان چڱيءَ طرح محفوظ هيا. الارڪ کي ان ڳالھ کان بنھ بچان لڳندي هئي تہ هو ٿريس ۽ ڊئسيا جهڙن برباد ٿيل ۽ ڪمزور شهرن تي زور آزمائي ڪري. تنهنڪري هن عزم ڪيو تہ هو هاڻي اهڙي صوبي تي ڪاھ ڪري پنهنجي شهرت، دولت ۽ بهادريءَ جو فصل لُٽندو جيڪو هن وقت تائين جنگ جي تباھ ڪارين کان محفوظ رهيو هو.(5)

جن فوجي توڙي شهري آفيسرن کي روفينَس يونان جي حڪومت جي واڳ سونپي هئي، اُنهن جي ڪِريل ڪردار عوام جي شڪن کي تقويت پهچائي هئي تہ هن عظيم ۽ قديم تهذيب جي ملڪ سان غداري ڪئي هئي ۽ هو گاٿن جي حملي آوو سان اندروني طرح ملي چڪو هو. مئجسٽريٽ ائنٽيوڪَس، هڪ عزت واري پيءُ جو نالائق پُٽ هو ۽گرونٽيَس، جنهن صوبائي فوجن جي ڪمان ٿي سنڀالي، هڪ آمر جي ظالماڻن حڪمن جي تہ پوريءَ طرح بجا آوري ٿي ڪئي پر جنهن ملڪ ۾ قلعن جو فطري جار وڇايل هو ان جي حفاظت ڪرڻ ۽ بچائڻ ۾ بزدلي ۽ نااهليءَ جو مظاهرو ڪيائين. الارڪ سواءِ ڪنهن رڪاوٽ جي مئسيڊونيا ۽ ٿسلي جا ميدان اُڪري اِيٽا جبل تائين پهچي ويو هو جيڪو هڪ اونهو ۽ وڻن سان ڍڪيل پهاڙي گس هيو ۽ جتي گهوڙيسوار فوج سان اڳتي وڌڻ ذري گهٽ ناممڪن هيو. اُهي اوپر کان اولھ تائين پکڙجي سمنڊ جي ڪنارن تائين پهچي ويا ۽ ڪابي طرف ٽن سؤ فوٽن جو هڪ ڏکيو پيچرو هو جنهن تي زميني رستي کان فقط هڪڙي گاڏي وڃڻ جي گنجائش هئي،(6) جيڪو جبل جي چوٽي ۽ ماليَن چوڙ جي وچ تي هو، اُهو بہ اُڪرڻ ۾ ڪامياب ٿي ويا. ٿرمو پائلي جي هن سوڙهي لنگھ ۾ جتي لونيداس ۽ اسپارٽا جي ٽن سؤ ماڻهن پنهنجون حياتيون* شاندار طريقي سان گذاريون هيون، اُتي گاٿ بہ شايد نہ وڃي سگهن ها يا وري جيڪڏهن هُو وڃڻ جي حماقت ڪن ها تہ هوشيار جنرل هتان ماريا وڃن ها؛ ۽ شايد هن مقدس جڳھ جو نظارو ئي ناڪام ۽ نِڪمن يونانين جي دلين ۾ بهادريءَ جي باھ ڀڙڪائي ڇڏي ها. جن فوجن جي ڊيوٽي لڳائي وئي هئي تہ ٿرموپائلي جي لنگھ جي حفاظت ڪن، اُنهن کي رٽائر ڪري اُتان هٽايو ويو پر الارڪ(7) جي اڳتي وڌڻ جو رستو بلڪل صاف ۽ سلامت هو جنهن ۾ ڪابہ رڪاوٽ ڪانہ هئي ۽ فوسز ۽ بوٽيا جون

زرخيز ۽ آباد ٻنيون هر طرف کان بربرن جي لشڪرن سان تمتار نظر ٿي آيون جن اُنهن مردن جو قتلام شروع ڪري ڏنو جيڪي هٿيار کڻي ۽ استعمال ڪري ٿي سگهيا پر اُتان جون خوبصورت دوشيزائون پاڻ سان گڏ وٺي ويا جن ۾ چوپايو مال ۽ ڦرلٽ جو پڻ جهجهو سامان موجود هو، جڏهن ته ڳوٺن جا ڳوٺ باهه جي شعلن جي نذر ٿي ويا. ڪيترن سالن کان پوءِ جڏهن سياحن يونان جو چڪر لڳايو ته گاٿن جي خوني ڪارنامن جون اکين ڏٺيون شاهديون ڏنائون پر ٿيبس سلامت رهيو، اهو ان ڪري نه ته سندس ستن گيٽن جي حفاظت سبب بچيل رهيو پر فقط ان ڪري ته آلارڪ کي اُتان جلدي نڪرڻ جي تڪڙ هئي چو ته ڪيس ايٿنس تي جلد قبضو ڪرڻو هو ته ساڳي وقت پائريَس جي اهم بندرگاهه کي به هٿ ڪرڻو هو. ساڳي بيصبريءَ ڪيس شهر جي گهيري ڪرڻ لاءِ آماده ڪيو ۽ ڪنهن به خطري جي امڪان جي ڪري هو ان مهم ۾ ٿورڙي دير به برداشت نٿي ڪري سگهيو پر پوءِ جلد ئي شهرين طرفان آڻ مڃڻ جي آڇ اچي وئي. جيئن ئي يونانين گاٿن جي بهادر فوج جون گجگوڙون ٻڌيون ته هنن هڪدم فاتح کي پنهنجي گهٽي ۾ گهٽي دولت ڏيڻ جي آڇ ڪئي ته جيئن مِنروا شهر ۽ ان جا رهواسي امن امان ۾ رهن. صلح نامي کي مقدس قسمن ۽ پڪن اقرارن ذريعي نافذ ڪيو ويو ۽ پوري وفاداريءَ سان ان تي عمل ڪيو ويو. گاٿن جي شهزادي کي سندس خاص ساٿين ۽ حمايتين سان شهر جي اندروني ديوارن ۾ آندو ويو جتي هن آرام ڪيو ۽ شاهي غسل پڻ ڪيائين ۽ شهر جي مئجسٽريٽ طرفان هڪ شاندار دعوت کائڻ به قبول ڪيائين ۽ شهر وارن کي اهو تاثر ڏنائين ته گاٿ شهزادو، تهذيب يافته قومن جي اخلاق عادتن تورڙي ريتن رسمن کان چڱيءَ طرح واقف هو.(8) پر اٽيڪا جو سڄو علائقو سُنيَم جي چوٽين کان وٺي ميگرا جي شهر تائين شهزادي جي منحوس موجودگيءَ سبب برباد نظر ٿي آيو ۽ هڪ فيسلوف جي پيٽ ڪرڻ جي لفظن ۾ اهو منظر هيئن هو: ”ايٿنس خود هڪ ڪُنل ۽ رَت سان وهنتل جانور جيان لڳي رهيو هو جنهن مٿان فقط سُڪل چمڙي باقي وڃي بچي هئي.“ ميگرا ۽ ڪورنٿ جي وچ ۾ مفاصلو ٽيهن ميلن کان مٿي نه هيو پر ان تورڙي مفاصلي تي به رستي جي ايڏي ته بُري حالت هئي جو ان کي شايد دشمن جي ڪاهه ڪرڻ کان آجو ڪيو ويو هو ته جيئن ڪوبه ان تي گهمي ڦري نه سگهي. ’برو رستو‘ اها چوٽي يونانين ۾ اجا به عام آهي. سِتارن جبل جا مغموم وڻ ملڪ جي اندروني حصي ۾ هيا ۽ اسڪرونيا جا جبل وري پاڻيءَ جي چوڙن کي وڃي ڇُهندا هيا ۽ هڪ سوڙهي ۽ وڙ وڪڙ رستي مٿان چڙ لڙڪندڙ هيا ۽ انهن جبلن جو سلسلو سمنڊ جي ڪناري سان ڇهن ميلن تائين لاڳو هيو.(9) انهن جبلن جو لنگهه، جيڪو هر دؤر ۾ بدنام رهيو هو، ڪورنٿ جي سوڙهي پٽيءَ ذريعي جدا ٿي ٿيو ۽ اهڙي ڏکئي لنگهه کي فقط ڪجهه مضبوط ۽ هوشيار فوجي ئي ڪاميابيءَ سان محفوظ بنائي ٿي سگهيا چو ته ان سوڙهي پٽيءَ جو ڳانڍاپو آيونين کان ايجيَن سمنڊ تائين پنجن کان ڇهن ميلن تائين لاڳاپيل هيو. پيلوپونيسِس جي شهرن جي فطري بيهڪ بذات خود هڪ دفاعي مورچي واري هئي تنهنڪري ان اعتماد شهرين کي پنهنجي قديم ديوارن ۽ عمارتن جي حفاظت کان غافل بنائي ڇڏيو هو ۽ روم جي گورنرن جي حرص ۽ لالچي فطرت هن بدقسمت صوبي سان بيوفائي ۽ دغا ڪئي هئي.(10) ڪورنٿ، آرگوس ۽ اسپارٽا جلد ئي گاٿن اڳيان آڻ مڃي پنهنجا هٿيار ڦِٽا ڪيا ۽ رهواسين مان شايد اُهي خوش قسمت رهيا جن کي موت جو مزو چکرايو ويو ته جيئن اُهي پنهنجن ڪٽنبن ۽ خاندانن کي غلاميءَ جي زنجيرن ۾ جڪڙيل نه ڏسن ۽ نه ئي وري پنهنجن شهرن کي پنهنجين اکين سان باهه جي شعلن جو ٻَڪُ ٿيندي

ڏسن.(11) گلدستن ۽ قيمتي مجسمن کي بربرن ۾ ورهايو ويو، جن کي اُنهن تحفن تي ٿيل نازڪ ڪم جي شان شوڪت جي سڃاڻپ ئي ڪانہ هئي، بس هو اُنهن شين جي ظاهري ڏيک ۾ محو ٿي ويا هيا؛ قيدي عورتن جنگ جي قانونن کي مڃيو ڇو تہ حسن جو مزو ماڻڻ ئي گاٿن جي فتح جو انعام هيو ۽ يوناني هن ڪُڌي رسم جي خلاف احتجاج بہ نہ ٿي ڪري سگهيا ڇو تہ اهڙن اهم موقعن تي هر شئي ۽ هر ڳالھ جائز سمجهي ويندي هئي.(12) هن غيرمعمولي قوم جو اولاد جيڪو جرئت، نظم ۽ ضبط کي اسپارٽا جي مضبوط ديوارن جيان سمجهندو هو، ڪان شايد سندن بهادر ابن ڏاڏن جو اُهو جملو وسري ويو هو جيڪو هنن هڪ حملي ڪندڙ کي وڏي جرئت مان چيو هو ۽ اهو جملو اَلارڪ ڪان بہ وڌيڪ بهادري وارو هو: "جيڪڏهن تون ديوتا آهين تہ پوءِ تون اُنهن بيقصور ماڻهن کي هٽ بہ نہ لائيندين جن توکي بہ ڪو نقصان نہ پهچايو آهي؛ پر جي تون مرد آهين تہ پوءِ پلي اڳتي وڌڻ جي ڪوشش ڪر ۽ تون ڏسندين تہ اسان وٽ بہ اهڙا مرد موجود آهن جيڪي تنهنجا هيسي جيسي آهن ۽ توسان پرپور بهادريءَ سان مقابلو ڪندا."(13) ٿرموپائلي ڪان اسپارٽا تائين گاٿن جي اڳواڻ کي اڳتي وڌڻ ۾ ڪابہ روڪ ۽ رنڊڪ پيش نہ آئي ۽ نہ وري ڪنهن سندس مخالفت يا مقابلو ڪيو پر لادينيت جي هڪ علمبردار اعتماد سان ٻڌايو آهي تہ اٿينس جي ديوارن جي حفاظت ديوي مِنروا جي ذمي هئي جنهن وٽ هڪ طاقتور ۽ مضبوط ڍال* هوندي هئي ۽ ائچليز(14) جي غضبناڪ صورت سامهون اچڻ تي، جيڪو بہ فاتح هوندو هو تہ اُهو يونان جي اهڙين غيبي ۽ مخالف طاقتن ڪان خوفزده ٿي ويندو هو. معجزن ۾ يقين رکڻ جي دؤر ۾، اهو شايد مناسب نہ ٿيندو تہ تاريخدان زوسيمَس جي ان دعويٰ کي رد ڪري ڇڏجي جيڪا عام ماڻهن جي اعتقاد لاءِ هوندي هئي تہ وري ساڳئي وقت ايئن چوڻ بہ نامناسب ٿيندو تہ اَلارڪ، ننڊ ۾ توڙي جاڳڻ واري ڪيفيت ۾ يونانين جي وهمن وسوسن ۾ يقين نہ رکندو هو. هومر جي شاعريءَ جا آلاپ يا ائچليز جي شهرت شايد اجا تائين جاهل بربرن جي ڪنن تائين نہ پهتي هئي ۽ الارڪ جيڪو عيسائي مذهب ۾ پوريءَ طرح يقين رکندو هو تہ ان جي اثر، روم يا يونان جي مصنوعي خدائن ۾ اعتماد رکڻ ڪان ڪيس نفرت ڏياري ڇڏي هئي. گاٿن جي حملي يونانين جي روايتي اعتقاد ۽ نظرين کي مضبوط ڪرڻ جي بجاءِ، حادثاتي طور ئي سهي، لامذهبيت جي آخري آثارن ۽ نشانين کي بہ تباھ ڪري ڇڏيو ۽ سيرِس جا ڳُجها رازَ، جيڪي لڳاتار ارڙهن سو سالن تائين ماڻهن ۾ رائج هيا، اِليوسِس جي تباهيءَ ۽ يونان مٿان آيل آفتن ۽ مصيبتن ڪانپوءِ، مڪمل طور تي ختم ٿي ويا.(15)

ماڻهن جي آخري اُميد يا سهارو، جيڪي نہ پنهنجن هٿيارن، ديوتائن يا پنهنجي حاڪم تي ڀروسو ڪري ٿي سگهيا، هاڻي ڪين آسرو فقط اهو وڃي رهيو هو تہ هو اولھ جي جنرل جي طاقتور مدد تي ويساھ ڪن، ۽ اسٽيليچو، جنهنکي حملي کي ناڪام بنائڻ جي اجازت نہ ڏني وئي هئي، اڳتي پيشقدمي جاري رکي تہ جيئن هو يونان تي حملو ڪندڙن کي نہ رڳو مُنهن ٽوڙ جواب ڏئي پر اڳرائي ڪرڻ تي ڪين سبق پڻ سيکاري.(16) پر هڪ هيبتناڪ بحري جنگي ٻيڙي کي اٽلي جي ساموندي بندر تي ڪامياب بحري اڳيرائيءَ ڪان پوءِ، ڪورنٿ جي ويجهو هڪ ننڍي ٻيٽ تي سلامتيءَ سان لاٿو ويو. آرڪيڊيا جو پهاڙي ۽ ٻيلن وارو ملڪ، جيڪو پان ۽ ڊريَڊس جي عياشيءَ وارو آرامگاھ رهيو هو، ٻن طاقتور جنرلن جي ڊگهي ۽ مشڪوڪ زور آزمائيءَ جو منظر بڻجي ويو. پر روم وارن جي طاقت توڙي جنگي تجربي کي نيٺ سوڀ حاصل ٿي ۽ گاٿن کي بيمارين ۽ سندن ساٿين جي ڇڏي وڃڻ

سبب نہ رڳو ناڪامي تي پر ڪين وڏو نقصان پڻ برداشت ڪرڻو پيو ۽ اُهي پوئتي هٽندا فولي جي جبلن تائين پهچي ويا جيڪي پينيَس ۽ ايلس جي سرحدن جي نزديڪ هيا. هي هڪ اهڙو تہ پاڳ پريو ملڪ هو جنهن کي اڳ جنگين جي آفتن ۽ مصيبتن کان آجو ڪيو ويو هو.(17) بربرن جي فوج کي مڪمل گهيري ۾ آندو ويو ۽ نديءَ جي پاڻيءَ جو رُخ تبديل ڪيو ويو،(18) هاڻي هڪ طرف هو اُڃ ۽ بُک کان پاهه تي رهيا هيا تہ ٻي طرف قلعن جي ديوار ناهي* ڪنهن بہ طرف کان سندن ڀڄي وڃڻ جو رستو پوري طاقت سان روڪيو ويو هو. اهڙين احتياطي تدبيرن کان پوءِ اسٽيليچو، جنهن کي پنهنجي فتح جو پورو يقين هو، هاڻي آرام ۽ عياشيءَ جي مستين ۾ محو ۽ راندين روندين ۽ يونانين جي نفس پرستيءَ جي شغلن ۽ ناچ گانن ۾ مست تي ويو، سندس فوجي بہ اهڙي صورتحال ڏسي، پنهنجي جهنڊي کي اڇلائي پنهنجي اتحادي ملڪن ڏانهن هليا ويا ۽ جيڪو ڪجهہ بہ دشمن جي هٿان ڪين مليو هو اُهو سڀ ڪجهہ پاڻ سان کڻي رمندا رهيا. اَلارڪ اهڙي موقعي کي غنيمت سمجهي ڀرپور وار ڪرڻ چاهيو، ڇو تہ اهڙن ئي موقعن تي تجربيڪار جنرلن جي فوجي اهليت ۽ قابليت جو اصل امتحان هوندو آهي جيڪو جنگ جي ميدان کان بہ وڌيڪ اهم ۽ ڪارائتو ثابت ٿيندو آهي. هن پيلوپونيِنسِس جي جيل مان پاڻ کي آزاد ڪيو، هاڻي هن لاءِ ضروري هو تہ اُنهن مورچن* تائين پهچڻ ۾ ڪامياب تي وڃي جن ۾ سندس فوجي وڪوڙيل ۽ جڪڙيل هيا ۽ سندس ارادو اهو هو تہ هاڻي هو ڪورنٿ جي چوڙ تائين ٽيهن ميلن تائين وڃڻ جي بيحد جوکائتي مهم ۾ ڪامياب ٿئي. يعني هو پنهنجا فوجي، قيدي ۽ جنگ ۾ ڦُرلٽ جو سامان پاڻ سان گڏ ان ساموندي پٽيءَ تان کڻي وڃي جيڪا گهٽ ۾ گهٽ اڌ ميل ويڪري هئي.(19) اَلارڪ جي فوجي مهم نهايت مخفي، دورانديشيءَ واري ۽ تيز تر هوندي هئي ڇو تہ روم جو جنرل پنهنجي دشمن بابت معلومات رکڻ ۾ ڪجهہ منجهيل هو ۽ ڪيس خبر هئي تہ گاٿن سندس ڪوشش کي پوريءَ طرح ڪامياب ٿيڻ نہ ڏنو هو ۽ ڪيس اها بہ خبر هئي تہ ايپيرس صوبي تي گاٿن جو مڪمل قبضو هو. بدقسمتيءَ سان وچ ۾ جيڪا دير تي هئي ان الارڪ کي موقعو ڏنو تہ هو هڪ صلح نامي کي عمل ۾ آڻي جيڪو هن ڳجهيءَ طرح سان قسطنطنيه جي وزيرن سان طئي ڪري ڇڏيو هو. خانہ جنگيءَ شروع ٿيڻ جي خطري سبب اسٽيليچو پنتي هٽڻ تي مجبور ٿيو ڇو تہ هن محسوس ڪيو تہ سندس مخالف هن جي مقابلي ۾ وڌيڪ طاقتور هو ان ڪري هن آرڪيڊيَس جي صوبي تان بہ پنهنجي دعويداري ختم ڪئي ۽ هن روم جي دشمن کي مانُ ڏيندي اوپر جي شهنشاهہ جي حمايتي ۽ نوڪر ٿيڻ ۾ بہ ڪوبہ عار نہ سمجهيو بلڪ اهو ڪردار پنهنجي لاءِ معتبريءَ وارو سمجهيائين.

هڪ گريشيَن فيلسوف، (20) جنهن ٿوڊوسيَس جي مرڻ کان پوءِ جلد ئي قسطنطنيه جو دؤرو ڪيو، روم جي جمهوريہ جي حالت ۽ ان جي بادشاهن جي ڪارڪردگيءَ بابت پنهنجا فراخدليءَ وارا تاثرات هڪ ڪتاب ۾ شايع ڪيا. سُنيسيَس افسوس جو اظهار ڪندي اسان کي ٻڌائي ٿو تہ اڳين شهنشاهہ سخا ۽ سوڪڙين پاڪڙين ڏيڻ جو انتهائي ناجائز استعمال ڪيو هو ۽ ان بيجا روايت کي پنهنجي فوج ۾ پڻ رائج ڪيو هو. نيٺ نوبت اها وڃي تي هئي جو شهرين ۽ رعيت جي ماڻهن پنهنجي ملڪ جي بچاءَ کي داوَ تي لڳائيندي ملڪي حفاظت جي ڊيوٽي خريد ڪري ورتي هئي، يعني هنن پنهنجي جڳهہ تي ڪرايي تي آندل بربرن کي ملڪي حفاظت جي ذميواري سونپي ڇڏي هئي. سيٿيا جي ڀاجوڪڙن کي ڪليل اجازت هئي تہ هو ڀلي کن ڳالهين تي شهنشاهن سان بہ اختلاف کن

۽ اُنهن جي مان شان کي بہ هو کڏهن مٽيءَ ۾ ملائي ڇڏيندا هيا؛ سندن آواره گرد نوجوان، جيڪي لازمي قانون جي بندشن کان نفرت ڪندا هيا، انساني خصلتن پرائڻ جي بجاءِ، راتو رات دولتمند ٿيڻ جا خواب ڏسڻ ۽ هر چڱي ڳالهہ کان ٻُچان ڪرڻ لڳا ۽ ڳاٿن جي طاقت وري ٿئينلَس جو پٽر* هو جنهن کي ملڪ جي سلامتي ۽ حفاظت خاطر دائمي طور غير موثر بنايو ويو هو. سنيسيَس پنهنجي طرفان ماڻهن کي جرئتمندي ڏانهن مائل ڪري ٿو تہ ساڳي وقت رعيت جي ماڻهن کي حب الوطني ڏانهن پڻ آماده ڪري ٿو. هو شهنشاهہ تي زور ٿو ڀري تہ پنهنجي رعيت جي ماڻهن ۾ همت ۽ جرئت جو جذبو پيدا ڪري ۽ هن سلسلي ۾ مردانگيءَ وارين وصفن کي پنهنجي شهنشاهت ۾ رائج ڪرائي، گهرن توڙي فوجي ڪئمپن منجهان عياشيءَ کي مڪمل طور ختم ڪرائي، ۽ ڪرايي تي ڀرتي ڪيل بربرن جي جڳهہ تي پنهنجي رعيت جي اُنهن مخلص ماڻهن کان ملڪي حفاظت جي ڊيوٽي ڪرائي جيڪي وطن جي بچاءَ ڪرڻ ۾ دلچسپي رکندا هجن، قانون جو احترام ڪن ۽ پنهنجين ملڪيتن جو دفاع ڪري سگهن: جڏهن ملڪ خطري جي صورتحال ۾ مبتلا ٿي وڃي تہ مستري يا ڪي ٻيا ڪم ڪار ڪندڙ پنهنجن دڪانن کي ڇڏي ڏين، فيلسوف پنهنجن اسڪولن مان نڪري اچن، جيڪي ڪاهل شهرين کي عياشيءَ جي ننڊن مان جهنجهوڙي جاڳائن ۽ زراعت جي پيشي جي بچاءَ لاءِ ڪڙمين ۽ ڪاسبين جي ڀرپور مدد ڪن. فوجين جي اڳواٽي بہ اُهو ڪري جيڪو اهڙي رتبي جو لائق هجي ۽ جيڪو روم جي عظيم شهنشاهت سان مطابقت رکندڙ جذبي جو مالڪ هجي: اهڙيءَ طرح سنيسيَس، ٿيوڊوسيَس جي پُٽ کي بيدار ڪندي ڪيس چوي ٿو تہ هو بربرن جي قوم سان مردانگيءَ وارو مقابلو ڪري چو تہ منجهن ڪابہ همت ڪانہ هئي ۽ هو اُنهن جي مقابلي ۾ هار هرگز نہ مڃي ۽ تيستائين سندن پيڇو ڪندو رهي جيستائين هو سيٿيا جي تنهائين تائين ڊِڪجي هليا وڃن ۽ وري ڪين اهڙي حيثيت ۾ بدلائي ڇڏي جو هُو ذلت واري زندگي گذارڻ تي ايئن مجبور ٿي وڃن جيئن اڳ لئسيڊيمونيَنس، قيدي هيلات سان ڪاروائي ڪئي هئي.(21) آرڪئڊيَس جي ماڻهن جوش جذبي ۾ حصو ورتو، اثرائتي تقرير کي پسند ڪيائون پر سنيسيَس جي مشوري تي غور ئي نہ ڪيائون. فيلسوف، جنهن اوپر جي شهنشاهہ سان دليلن ۽ اخلاقيات واري مهذب زبان ۾ بلڪل اهڙيءَ طرح خطاب ڪيو هو جيئن هو اسپارٽا جي بادشاهن سان ڳالهائيندو هو، پنهنجي رتبي ۽ معيار کان هيٺ نہ لٿو هو ۽ نہ وري ڪانئس اها اُميد ڪري پئي سگهجي تہ اخلاقي طور بگڙيل ماڻهن جي سطح تائين هو هيٺ لهي ايندو. شايد ايئن بہ هو تہ شهنشاهہ جا وزير جيڪي هر فهم ۽ عقل کان وانجهيل هيا ۽جن جي ڪوڪلن طور طريقن ۾ ڪنهن بہ هن وقتن تائين مداخلت نہ ڪئي هئي، تہ اُنهن لاءِ هر نئون موضوع يا مهذب گفتگو سندن سمجهہ ۽ سوچ جي وِٽ ۽ حدن کان مٿاهين هئي تنهن ڪري هو هر نئين ڳالهہ کي جلد ئي رد ڪري ڇڏيندا هيا. بهرحال سنيسيَس جي ڪمال جي تقرير توڙي بربرن جي تباهيءَ جو چرچو ۽ چوبول هر گهر ۽ گهٽيءَ ۾ ماڻهن جي گفتگو جو موضوع بڻجي چڪو هو. انهيءَ دؤران قسطنطنيه ۾ هڪ شاهي فرمان ڇپجي ويو جنهن مطابق آلارڪ کي مشرقي اِليريڪَم جي 'ماسٽر- جنرل' جي عهدي تي ترقي ڏني وئي. روم جي صوبن جا عهديدار توڙي سندن حمايتي، جيڪي هن وقت تائين طئي ٿيل صلحنامن جو احترام ڪندا پئي آيا، ناراض ٿيڻ ۾ حق تي هيا تہ يونان ۽ ايپيرَس کي تباهہ ڪندڙ کي ويتر ايڏي فياضيءَ سان نوازيو ويو هو. بهرحال گاٿ فاتح جي، هر جڳهہ تي ۽ اُنهن شهرن ۾ پڻ مئجسٽريٽ طور آجيان ڪئي وئي جن جو تازو هن گهيرو ڪيو هو.

اُهي بزرگ والدين جن جي پٽن کي هن قتل ڪرايو هو يا اُهي مڙس جن جي زالن سان هن زيادتيون ڪيون هيون، هاڻي سندس ئي حڪم هيٺ هيا ۽ سندس بغاوت جي ڪاميابي، هر ڪرايي تي وڪاميل ڌارئي شخص کي هٿي ڏني هئي ته اُهي به ڪُڌن ڪمن ۾ شامل ٿي اڳتي وڌڻ جي ڪوشش ڪن. هاڻي هن پنهنجي طرفان جيڪي حڪم جاري ٿي ڪيا، اُنهن ۾ سندس حڪومتي حڪمت عمليءَ جي مضبوط پاليسي ۽ مستقل مزاجي شامل هئي. هن چئن ڪمپنين کي اڳرائيءَ توڙي بچاءَ ۾ استعمال ٿيندڙ هٿيارن ناهڻ جا حڪم ناما جاري ڪيا: اُهي هي آهن، مارگس، رتياريا، نئسَس ۽ ٿِسالونيڪا. جن جنگي هٿيارن ناهڻ جا حڪم جاري ڪيا ويا هيا اُهي هي هيا: بچاءَ بندَ يا شيلڊون، حفاظتي ٽوپلا، ترارون، نيزا ۽ ڀالا وغيره، ۽ بدقسمت صوبن جا ماڻهو جڻ پنهنجي تباهيءَ جي سامان جي پاڻ همت افزائي ڪري رهيا هيا ۽ بربرن جڻ پنهنجي راهه جي فقط هڪڙي رڪاوٽ به دور ڪري ڇڏي هئي جنهن سبب اڳ سندن جرئت وارين ڪوششن کي ڪاميابي نصيب نه ٿيندي هئي.(22) اَلارڪ جو جِهر، ماضيءَ ۾ سندس شاندار ڪاميابيون ۽ ايندڙ وقت جي رٿيل پروگرامن ۾ سندس اعتماد جي خاصيتن سندس قوم کي هن جي سوين جي جهنڊي هيٺ ايڪي ۽ اتحاد ۾ هڪ ڪري ڇڏيو ۽ بربرن جي سردارن جي هڪڙي ۽ گڏيل راءِ سان اِليريڪَم جي 'ماسٽر- جنرل' کي، اوائلي رسم و رواج مطابق شيلڊ تي ويهاري ڪيس مٿي کنيو ويو ۽ وڏي مان شانَ سان 'وِزيگاٿن' جو ڪيس بادشاهه بنايو ويو.(23) هاڻي هو ٻن شهنشاهتن جي وچ تي وڏي طاقت سان وينل هو، پر هن پنهنجي ڌوڪي وارن واعدن کي آرڪيڊيَس ۽ آنريس(24) جي دربارن ۾ وڪڻي ڇڏيو؛ تيستائين هن اولهه جي حڪومتن تي حملي ڪرڻ جو نه رڳو اعلان ڪيو پر اُنهيءَ تي عمل به ڪري ڇڏيو. يورپ جا صوبا، جن تي اوڀر جي شهنشاهه جي مالڪي هئي، اڳ ۾ ذري گهٽ ختم ٿي چڪا هيا ۽ ايشيا جي علائقن تائين پهچڻ ناممڪن هيو ۽ قسطنطنيه سندس حملي کي ناڪام بنايو هو. پر اٽلي جي سُونهن شهرت ۽ دولت ڪيس هرڪائي ڇڏيو هو جو ته هو به ٻيهرا پاڻ اُتي وڃي به چڪو هو ۽ سندس خواهش هئي ته اٽلي جي ديوارن تي مخفي طرح سان گاٿن جي جهنڊي کي ڦڙڪايو وڃي ته ساڳي وقت هن پنهنجي فوجن کي به ڦرلٽ جي ان دولت سان شاهوڪار ڪرڻ ٿي چاهيو جيڪا هن پنهنجن ٽن سَوَن ڪامياب ڪارنامن مان هٿ ڪئي هئي.(25)

اٽلي تي اَلارڪ جي فوجن جي پهرئين حملي بابت، حقيقتن جي گهٽتائي(26) ۽ تاريخن جي غير يقيني(27) اسان جي ڪوششن ۾ رڪاوٽ بنجن ٿيون ۽ اسان پوري تصديق سان ان حملي بابت ڪجهه نٿا چئي سگهون. ٿِسالونيڪا کان سندس پيش قدمي جيڪا شايد هڪ جنگجو ۽ سندس دشمن ملڪ پنونيا مان ٿي هوندي ۽ جتان هو جولين جبلن منجهان پڻ گذريو هوندو، اهڙيءَ طرح جابلو رستن منجهان گذرڻ جن کي فوجين جي پهري ذريعي محفوظ بنايو ويو هو، ان ڪانسواءِ عقيليا جو گهيرو ۽ استيريا ۽ وئنيشيا جي صوبن جي فتح منجهان لڳي ٿو ته انهن سيني جهنجهٽن کي طئي ڪرڻ ۾ تمام گهڻو وقت لڳي ويو هوندو. جيئن ته سندس مهم ۽ پيش قدمي وڏيڪ محتاط ۽ سُست رفتاري واري هئي ته جيڪو وچ تي ڊگهو عرصو گذريو ان مان هڪ شڪ واري صورتحال نظر اچي ٿي ته مبادا گاٿن جو بادشاهه اڳتي وڌڻ بدران پٺتي موٽيو هجي ۽ دنيوب جي ڪنارن ڏانهن وڃي پنهنجي فوج ۽ بربرن جي لشڪرن کي اٽلي تي حملي ڪرڻ لاءِ نئين سر تيار ڪيو هجي. جيئن ته ڪيترين ئي عوامي ڳالهيون ۽ اهم واقعا ڪڏهن ڪڏهن محنتي تاريخدانن جي ذهنن مان به نڪري ويندا آهن ته

ممڪن آهي ته هنن ننڍين ننڍين ڳالهين ۾ هُن پاڻ کي ويهي وِندرايو هجي، ۽ اهو به ممڪن آهي ته آلارڪ جو جيڪو بِن غير اهم ماڻهن، يعني عقيليا جي نائب پادري ۽ ويرونا جي هاريءَ تي اثر هو، ان باري ۾ اُنهن ڪجهه لکيو هجي. عقلمند روفينس، جنهن کي سندس دشمنن سڏيو هو ته هُو روم جي ڪائونسل آڏو وجي حاضر ٿئي،(28) وڏي دانائيءَ مان گهيري ۾ آيل شهر جي خطرن کي سمجهي ويو هو، جو ته بربرن جي خوف ۽ دهشت کان عقيليا شهر جون ديوارون به لُڏي ۽ لرزي ويون هيون، جتي اڳ ۾ ئي هڪ مرتد کي پادرين نه رڳو قتڪا هٽايا هيا، پرکيس ملڪ نيڪالي ڏئي هڪ برپٽ بيابان ۾ کيس اڪيلو ڇڏيو ويو هيو.(29) ويچارو پوڙهو ماڻهو، (30) جنهن پنهنجي سموري زندگي سادگي ۽ معصوميت سان ويرونا جي اوسي پاسي ۾ گذاري هئي، کنهن به اهم معلومات کان بيخبر هو. کيس نه بادشاهن جي باري ۾ ڪا ڄاڻ هئي ۽ نه وري پادرين کان آشنا هو؛ بس سندس خوشين، خواهشن ۽ معلومات جو محدود دائرو سندس بنيون بارا هيا جيڪي پيءُ کان کيس ورثي ۾ مليا هيا ۽ بيو سهارو سندس لٺ هئي جيڪا پيريءَ ۾ رِڙهڻ ۽ قدمن کڻڻ ۾ سندس سات ڏيندي هئي ۽ هو به ساڳي زمين تي ئي هلندو هو جيڪا بالڪپڻ کان وٺي سندس پيرن هينان رهي هئي. ان جي باوجود، سندس ننڍڙيون ۽ معصوميت واريون خوشيون (جن کي ڪلاڊين پوري سچائيءَ ۽ اندر جي احساسن سان بيان تو ڪري) به جنگ جي شدت ۽ تباهيءَ جي وَر چڙهي ويون. سندس وَڻ- اُهي وَڻ جيڪي سندس ئي عمر جيترا ۽ ساٿي رهيا هيا، (31) سڄي مِلڪ ۾ لڳايل پڙڪندڙ باهه جو بَکُ بڻجي ويا، ڳاٽن جي گهوڙيسوار فوجي جتي سندس نماڻي جهوپڙيءَ کي ڊاهي ۽ سندس ڪٽنب کي دربدر ڪري ڇڏيو ۽ آلارڪ جي طاقت جي نشي سندس ننڍڙين خوشين کي به برباد ڪري ڇڏيو جن جي ذائقي چکڻ جي به منجهس صلاحيت نه رهي هئي. هڪ شاعر تبصرو ڪندي چوي ٿو: ”شهرت، دهشتگردي جي روپ ۾ پنهنجا پَرَ پکيڙي، بربرن جي پيش قدميءَ جو ڏوڪو وڄايو ۽ سڄي اٽليءَ ۾ هراس ڦهلجي ويو؛ هر ماڻهو رنج ۽ پريشانيءَ ۾ مبتلا ٿي ويو؛ شڪ ۽ بدگمانيءَ جا آثار هر طرف وڌي ويا ۽ جيڪي ويچارا ڪمزور طبيعت جا هيا، اُنهن لڏڻ جا سانباها ڪري ڇڏيا هيا ۽ ڪيترن ماڻهن سِسلي جي ٻيٽ يا آفريڪا جي ڪنارن طرف وڃڻ جو پروگرام ٺاهي ڇڏيو هو. ماڻهو جيڪي اڳيئي عذابن ۾ مبتلا ٿي چڪا هيا. ويتر وهمن وسوسن جي خوف ۽ ندامتن سان تڪليفن کي ويتر وڌائي ڇڏيو هو.(32) هر لمحي کان پوءِ نياڳ ۽ نحوست جي ڪانه ڪا خبر ٿي آئي جنهن ماڻهن کي نراسائيءَ ۾ مبتلا ڪري ڇڏيو هو؛ لامذهبن ان تي افسوس ٿي، ڪين ته وهمن يا بدشگونين کي فراموش ڪيو ويو هو يا وري قربانين کي ختم ڪيو ويو هو، پر عيسائين تي وري اهو اطمينان هو ته چڱو ٿيو جو درويشن ۽ شهيدن جي شور کان ڪين ڪجهه عرصي لاءِ نجات ملي هئي ۽ هو ان ۾ ڪافي مطمئن هيا.(33)

شهنشاهه آنريَس خوف ۽ خطرن توڙي رتبي جي لحاظ کان پنهنجي رعيت ۾ مٿاهون ۽ نمايان هو. جنهن آرام آسائش ۽ فخر منجهان هن تعليم حاصل ڪئي هئي ان موجب کيس شڪ ڪرڻ جي ڪابه گنجائش ڪانه هئي ته هن ڌرتيءَ تي آگسٽس جي جانشين سان همسري ڪرڻ جي ڪنهن ۾ به طاقت ڪانه هئي. خوشامدڙين جي ڳالهين جي ڏوڪي، ايندڙ خطرن کي راز ۾ رکيو هو تانجو نوبت اتي اچي پهتي جو الارڪ مِلن جي محلات تائين پهچي ويو. پر، جڏهن جنگ جي طبل نوجوان شهنشاهه کي ننڊ مان جاڳائي ڇڏيو ته، بجاءِ ڪنهن جوش جذبي ڏيکارڻ ۽ هٿيارن کڻڻ جي، هو پنهنجي خوشامدي ڪائونسلرن جي مشورن ڏي ڪنائڻ لڳو جن کيس مشورو ڏنو ته هو پنهنجي پاڻ کي توڙي

پنهنجن وفادار ساٿين کي ساڻ وٺي گال جي صوبن ۾ ڪنهن سلامتيءَ واري هنڌ وڃي پناهه وٺي. فقط اسٽيليچو(34) ئي اهڙو بهادر هو جيڪو هن بيعزتي واري صورتحال کي هرگز برداشت نه ڪري ها ۽ مڙس ٿي منهن ڏئي ها. هو روم ۽ اٽلي کي بربرن جي حوالي ڪري وڃي ها، پر، جيئن ته محلات تي مقرر فوجين کي رهيشيا جي سرحدن تي موڪليو ويو هو ۽ جيئن ته نين ڀرتين جو طور طريقو پڻ نهايت سُستيءَ وارو ۽ خطرن کان خالي نه هو، ته ان صورتحال ۾ اولهه جو جنرل فقط هڪ واعدو ئي ڪري سگهيو ته جيڪڏهن سندس غيرموجودگيءَ ۾ مِلن جي محلات کي بربر بچائي ٿي سگهيا ته پوءِ هو جلد اهڙي طاقتور فوج کي پاڻ سان گڏ آڻيندو جيڪا گاٿن جي بادشاهه سان ڀرپور مقابلو ڪندي. ڪنهن به وقت وڃائڻ کانسواءِ (جو ته ماڻهن جي حفاظت کي نظر ۾ رکندي، هر گهڙي نهايت ئي اهم هئي) اسٽيليچو تڙتڪڙ ۾ لئرين ڍنڍ * جو رستو ورتو، برف سان ڇميل ۽ ان سان ڍڪيل پهاڙن تي چڙهي ويو جو ته سياري ۾ ٿڌ جو سخت زور هو، پر هو اوچتو ظاهر ٿيو ته سندس دشمن خوف وچان ڪنبي ويا جو ته اُنهن رهيشيا جي امن امان کي تباهه ڪري ڇڏيو هو.(35) بربرن منجهان ڪجهه ذاتيون اليماني قبيلي جون هيون جن پنهنجي جنرل جي بهادريءَ کي ساراهيو هو جيڪو اڃا به ڪين حڪم ڏئي رهيو هو ۽ سندس ان قدم کي ساراهيو ويو ته هن انهن ذاتين ۽ قبيلن منجهان نهايت ئي بهادر نوجوان چونڊيا هيا ان ڪري هو سندس احسانمند هيا. مددگار فوجي جٿا جيڪي پاڙيوارن دشمن منجهان ڀرتي ڪيا ويا هيا، محنت ڪري جلد ئي شاهي جهنڊي سان مطابقت ۾ اچي ويا ۽ هاڻي اسٽيليچو اولهه جي دور دراز علائقن ۾ مقرر فوجين کي اڳتي وڌڻ جو حڪم ڏنو ته هو پنهنجا قدم تيزيءَ سان اڳتي وڌائن ۽ شهنشاهه آنريَس ۽ اٽلي جي حفاظت لاءِ اُتي پهچن. رائين نديءَ جي سرحدن کي ڇڏيو ويو ۽ گال جي حفاظت فقط جرمنيءَ جي جيالن تي ڪئي* ته ساڳي وقت روم جي قديمي نالي جي ڏهڪاءَ جو به ان ۾ وڏو دخل هو. اُهي فوجون جن کي برطانيه جي ديوارن جي حفاظت لاءِ موڪليو ويو هو ته جيئن اُهي اُتر جي ڪئليڊونيا جي حملن کان محفوظ رهي سگهن، اُنهن کي به واپس گهرايو ويو(36) ۽ گهوڙيسوار الاني فوج جي هڪ وڏي دستي کي خاص طور تي شهنشاهه جي حفاظت ۽ سار سنڀال لاءِ موڪليو ويو، جيڪي جنرل جي واپسيءَ جو سختيءَ سان انتظار ڪري رهيا هيا. اسٽيليچو جي دورانديشي ۽ همت هن موقعي تي ڏسڻ وٽان هئي پر ساڳي وقت شهنشاهت جي ڪمزوري ۽ ان جي زوال جا آثار به نظر اچي رهيا هيا. روم جا فوجي جن ۾ ڪيتري وقت کان وٺي همت، نظم ۽ ضبط جو جذبو مُرجهائبو رهيو هو، گاٿن جي حملن ۽ خانه جنگين سبب تباهه ۽ برباد ٿي چڪا هيا ۽ هاڻي ظاهري صورتحال اها نظر ٿي آئي ته صوبن جي طاقت کي آزمائڻ يا ڀرپور قوت سان مقابلو ڪرڻ جي باوجود به ايتري فوج جمع ڪري اٽلي کي بچائڻ جو رستو نظر نٿي آيو.

جڏهن اسٽيليچو کي محسوس ٿيو ته هو پنهنجي حاڪم کي اٽلي جي محلات ۾ بغير ڪنهن حفاظت جي ڇڏڻ تي مجبور ٿيو هو ته هن شايد پنهنجي غير حاضري کي به ذهن ۾ رکيو هو ته دشمن جي مفاصلي جوبه احاطو ڪيو هو ۽ رستي تي جيڪي رڪاوٽون سندس پيش قدميءَ ۾ اچڻيون هيون، اُنهن جو به ڪيس اونو هو. هن گهڻو ڪري اٽلي جي ندين تي ڀاڙيوڻي يعني ايڊِج، مِنسيَس، اوگليو ۽ اَدوئا جيڪي سياري يا بهار جي موسمن ۾ مينهن وسڻ ڪري يا وري برف جي رجڻ سبب ڀرجي تاروتار ٿي ۽ تمام تيز وهڪرن ۾ تبديل ٿي وينديون آهن.(37) پر موسم انتهائي سازگار ۽ خشڪ هئي تنهڪري گاٿ ندين جي پٿريلن پيٽن کي به آسانيءَ سان اُڪري ويا ۽ندين جي

وچ ۾ وري ننڍا تانگها بيا وهڪرا پڻ موجود هيا. اُدوئا نديءَ مٿان پل توڙي لنگهه کي گاٿن جي فوج جي پهري سان محفوظ بنايو ويو هو ۽ جيئن ئي الارڪ ديوارن جي ويجهو يا وري مِلن جي ٻاهرين علائقن تائين پهچي ويو، تہ هن جو ڪَنڌ فخر وچان اوچو ٿي ويو جو هن پنهنجين اکين سان پاڻ روم جي شهنشاهہ کي ڀاڄ ڪندي ڏٺو. آنريَس، جيڪو پنهنجن چند ڪمزور ساٿين ۽ ڪدڙن سان گڏ هو، تڪڙ ۾ ائيلپس جبل ڏانهن وڌيو تہ جيئن آرلس جي شهر ۾ پهچي پاڻ کي دشمن کان بچائي سگهي ڇو تہ اهوئي شهر سندس ابن ڏاڏن جي وقت ۾ شاهي رهائش گاهہ طور استعمال ڪيو ويندو هو. پر آنريَس(38) اڃا پو (Po) کان لنگهيو مَس هو تہ گاٿن جي گهوڙيسوار فوج اُتي پهچي وئي،(39) ۽ تڪڙي خطري جي خوف کان هن آسٽا جي قلعي ۾ پناهہ وجي ورتي جيڪو لِگوريا يا پيمانٽ جو شهر هو ۽ تنارس نديءَ جي ڪناري تي نهيل هو.(40) هن غير اهم جڳهہ جو گهيرو، جنهن تي وڏو انعام پڻ رکيل هو پر ائين تي لڳو تہ اهو شهر زياده دير مقابلو نہ ڪري سگهندو، مڪمل ڪيو ويو ۽ گاٿن جي بادشاهہ وڏي جرئتمنديءَ سان پنهنجو دٻاءُ جاري رکيو ۽ شهنشاهہ هڪ همت وارو اعلان ڪيو تہ سندس دل ڪڏهن بہ ڪنهن خوف کان ڊني يا لرزي نہ هئي، پر ان اعلان تي ڪنهن بہ اعتبار نہ ڪيو، ان حد تائين جو سندس پنهنجن ساٿين بہ جرئتمندي جي ان کوکلي اعلان تي يقين نہ ڪيو.(41) آخري ۽ نااُميديءَ جي لمحن ۾، جڏهن بربرن طرفان شهنشاهہ کي ذلت سان پيش پوڻ جي آڇ ڪئي وئي تہ عين انهيءَ وقت ڪيس اُميد جو هڪ ترورو نظر آيو جڏهن اوچتو هڪ بهادر سپوت نمودار ٿيو جنهن جو شهنشاهہ کي شدت سان انتظار هو. چونديل ۽ بهادر فوجين جي اڳواٽي ڪندي اسٽيليچو اُدوئا نديءَ کي اُڪاريو، ۽ جيڪو پُل کي پار ڪرڻ ۾ ڪيس وقت لڳو هو ان جو ازالو ڪندي هن پو (Po) کي جلدي پار ڪيو ڇو تہ اُهو لنگهہ تمام آسان هو، اهڙي طرح ترت پيش قدمي ڪندي هو آسٽا جي ديوارن جي هيٺان گاٿن جي ڪئمپ ۾ داخل ٿيو تہ بربرن جي ڪئمپ ۾ اُميدن جا ڏيئا ٻري پيا ۽ روم جي آبرو ۽ عزت سلامت رهي. پنهنجي فتح جي ميوَن کي چکڻ جي بجاءِ، بربرن جو اڳواڻ هر طرف کان پنهنجين اولهہ جي فوجين جي حفاظت ۾ هو جيڪي ائلپس جي سيني گذر گاهن کان نڪري نروار ٿيا، هن پنهنجا سڀئي سلسلا درست ڪيا توڙي جو سندس فوجي دستن کي ڪٽي ڪٽي رڪاوٽون بہ پيش آيون هيون؛ روم وارن گهٽي احتياط ۽ خبرداريءَ کان ڪم وٺندي هر طرف قلعن جا ڪوٽ ٺاهي ڇڏيا تہ جيئن دشمنن جي حملن کان هر لحاظ سان محفوظ رهن ۽ گهيري ڪندڙن جي رستن ۽ گسن جو گهيرو ڪري ڇڏيائون. پر گاٿن جي قوم جي بزرگن جي هڪ گڏجاڻي ٿي جنهن ۾ ڏِگهن وارن وارا اڳواڻ بہ موجود هيا جن ۾ وڏي عمر وارا ويڙهاڪ پڻ شريڪ ٿيا جن جا جسم پشم پاتل لباسن ۾ ڍڪيل هيا ۽ جن جا چهرا ڪاوڙيل ۽ پوائتا هيا ۽ سندن عزت ۽ وقار جي نشاني اِها هئي تہ ڪين زخم رسيل هيا. هنن جنگ جي هر پهلو تي غور ڪيو، نيٺ ان نتيجي تي پهتا تہ دوراانديشي جي تقاضا اها هئي تہ اڳتي وڌڻ بجاءِ سندن فوج پوئتي هٽي وڃي. هن بحث مباحثي جي گرما گرميءَ ۾ الارڪ پنهنجي جرئتمنديءَ جا جوهر ڏيکاريا ۽ روم جو فاتح هُو ئي هيو ۽ پنهنجي ملڪ جي ماڻهن ۾ همت ۽ مردانگيءَ جو روح ڦوڪيائين، ڪين سندن پويان ڪارناما ياد ڏياريائين ۽ پنهنجي پروگرام کان بہ آگاهہ ڪيائين ۽ آخر ۾ پنهنجي جذباتي تقرير ختم ڪندي پختو عزم ڪيائين ۽ پنهنجن جوڌن جوانن کي يقين ڏياريائين تہ هو اٽلي ۾ يا تہ بادشاهت قائم ڪندو يا وري اُتي ئي سندس قبر ٺهندي. (42)

بربرن ۾ نظم ۽ ضبط جي ڪمي سبب ڪين گهٽو ڪري خطري جي گهڙين مان گذرڻو پوندو هو، پر اسٽيليچو، ڪنهن بہ بدڪاري ۽ شراب نوشيءَ جي عياشيءَ ۾ لطف اندوز ٿيڻ بدران، عيسائي گاٿن تي حملو ڪري ڏنو جڏهن اُهي ايسٽر(43) جو ڏينهن ملهائڻ جي خوشين ۽ شادمانن ۾ مشغول هيا. هن مهم جي اڳواڻي، جنهن ڪي مذهبي ماڻهن بي حرمتي ۽ بي ادبي جو نالو ڏنو، هڪ بربر جي حوالي ڪئي وئي جيڪو ساڳئي وقت لامذهب پڻ هيو. هن جي شهرت اها هئي جو هن ٿوبوسيَس جي جنرلن سان گڏجي بهادريءَ جا ڪارناما ڏيکاريا هيا. گاٿن جي فوجي ڪئمپ، جنهن ڪي الارڪ پولينشيا(44) جي اوسي پاسي ۾ قائم ڪيو هو، افراتفري جو شڪار ٿي وئي ڇو تہ ان تي شاهي گهوڙيسوار فوج حملو ڪري ڇڏيو هو، پر ٿوري دير ڪان پوءِ سندن بهادر اڳواڻ ڪين سڪون ۾ آندو ۽ جيئن هو جنگ جي ميدان جي ڪارروائين منجهان سامت ۾ آيا تہ هڪ مقدس اعتماد وارو آواز سندن ڪنن تي پيو تہ عيسائين جو خدا ضرور سندن مدد ڪندو، اهو پڪندي ئي اعتماد ۽ مقامي جرتمندي منجهن بيهر موٽي آئي. هن جنگي محاذ ۾ ڪافي وقت لڳو ۽ ٻنهي طرفن ڪان هڪ جيتري ڇٽا پيٽي ۽ جرئت جو مظاهرو ڪيو ويو ۽ ٻنهي ڌرين ڪي ذري گهٽ هڪ جيتريون ڪاميابيون نصيب ٿيون. ان دوران الاني قبيلي جي سردار جنهن جي ننڍڙي قد ۽ وحشي جسم ۾ هڪ ڪمال جو انسان موجود هو ۽ توڙي جو سندس وفاداري مشڪوڪ هئي پر هو وڏي بهادريءَ سان وڙهيو. پر پوءِ وڙهندي وڙهندي مارجي ويو، اهڙي طرح هن روم جي جمهوريہ لاءِ پنهنجو سر قربان ڪيو: سندس بهادريءَ جي ڪارنامن ڪي شاعر ڪلاڊيَن پوريءَ طرف بيان نہ ڪري ساڻس انصاف نہ ڪيو آهي، ڇو تہ شاعر سندس گڻ تہ بيان ڪيا آهن پر بدقسمتيءَ سان سندس نالي ڪي بيان ڪرڻ ڪانئس رهجي ويو آهي. سندس موت ڪان پوءِ هن جي سپاهين ۾ مايوسي ۽ نراسائي پکڙجي وئي ۽ گهوڙيسوار فوج جي ڪجهہ حصي جي شڪست شايد الارڪ جي فتح ۾ تبديل ٿي وڃي ها جيڪڏهن اسٽيليچو عين ان وقت رومين ۽ بربرن جي وڏي فوج وٺي اوچتو حملو نہ ڪري ها. جنرل جي فوجي مهارت ۽ سپاهين جي بهادريءَ جي طاقت سان هنن هر رڪاوٽ ڪي پنهنجي رستي تان هٽايو. خوني ڏينهن جي شام جو گاٿن جي صفن ۾ ڀاڄ پئجي وئي ۽ سندن ڪئمپن ڪي بہ اَڪوڙيو ويو ۽ بعد ۾ جيڪو ڦُرلٽ ۽ ماڻهن جي ڪوس ۽ قتل جو منظر ٿيو ان درحقيقت ماڻهن جي تڪليفن ۽ مصيبتن جو ڪجهہ قدر ازالو ڪيو جن ۾ روم جي جمهوريہ جي رعيت مبتلا رهي هئي.(45) ڪورنٿ ۽ آرگوس جي شهرن مان اولهہ وارن ڪي ايترو تہ جهجهو مال غنيمت هٿ آيو هو جو اُهي مالدار ۽ شاهوڪار ٿي ويا هيا: الارڪ جي زال، جنهن ڪي قيد ڪيو ويو هو، روم جي هيرن ۽ خانداني نوڪرياڻين(46) تي پنهنجي دعويٰ رکي، پر پوءِ جلد ئي سندس دماغ مان هوا نڪري وئي جڏهن هن هڪ بادشاهہ جي زال مان پاڻ ڪي قيدياڻي جي روپ ۾ ڏٺو، نيٺ هن پنهنجي دشمن ڪي رحم جي درخواست ڪئي: اهڙيءَ طرح هزارن جي تعداد ۾ قيدي جيڪي گاٿن جي قيد ۾ زنجيرن ۾ جڪڙيل هيا اُنهن ڪي آزاد ڪيو ويو، جيڪي ڪين آزاد ڪندڙ محسن جا گُڻ ڳائيندا اٽلي جي مختلف صوبن ۾ هليا ويا. اسٽيليچو جي فتح (47) ڪي هڪ شاعر توڙي عوام جي ڪيترن ماڻهن مارِيَس سان ڀيٽ ڪئي آهي جنهن اٽلي جي ساڳئي علائقي ۾ اُتر جي بربرن جي فوج سان مهاڏو اٽڪايو هو ۽ ڪين تباهہ ڪري ڇڏيو هو.* اينڊڙ نسلن ڪي جڏهن وڏا هڏاون بوٽا ۽خالي ٽوپلا ملندا جيڪي يقينن سِمبري ۽گاٿن جا هوندا تہ اُهي حيران پريشان ٿي ويندا ۽ ساڳئي وقت اهو بہ ممڪن آهي تہ اينڊڙ نسلن جا ڪي قدردان ماڻهو بيحد ئي ناليوارن ۽

جنرلن جي ياد ۾ ڪو يادگار تعمير ڪرائڻ جن ساڳي يادگار جنگ جي ميدان تي روم جي ٻن مضبوط ۽ انتهائي خطرناڪ دشمنن کي نيست ۽ نابود ڪري ڇڏيو هو.(48)

شاعر ڪلاڊيَن(49) پنهنجي شاعريءَ ۾ پولينشيا جي فتح کي زبردست تعريفي لفظن سان ياد ڪيو آهي ۽ اُهي ئي سندس محسن جي زندگي جا شاندار ڏينهن هيا، پر هو گاٿن جي بادشاهه جي تعريف ۾ ڪجهه هڪ طرفو ۽ ناراض نظر ٿو اچي. سندس نالي کي هن نفرت ۽ ٻچان ڏياريندڙ لفظن ۾ ياد ڪيو آهي. هو ڪيس لُٽيرو ۽ رهزن ٿو سڏي؛ پر هي ڪا نئين ڳالهه ڪانه آهي ڇو ته هر دؤر جي فاتحن کي مخالفن طرفان اهڙا ئي خطاب ملندا آهن؛ پر اسٽيليچو جو شاعر اها ڳالهه مڃي ٿو ته آلارڪ تمام مضبوط ۽ اٽل ارادن ۽ عزم جو مالڪ هو جيڪو ڏکين ۽ تڪليفن جي ڏينهن ۾ پيي مٿاهون رهندو هو ۽ مصيبتن جي آجيان ڪندي اُنهن کي سُڪون سان مُنهن ڏيندو هو ۽ پريشان هرگز نه ٿيندو هو. جڏهن هن جي زميني فوجن کي مڪمل شڪست ملي ته هو پوئتي هٽيو ۽ جنگ جي ميدان مان ٻچي ويو پر پنهنجي پوري گهوڙيسوار فوج کي با سلامت بچائي ويو. پنهنجن بهادر ساٿين جي مارجي وڃڻ جي ناقابل- تلافي نقصان تي به هو پُر عزم رهيو؛ بجاءِ اُنهن جي وڇوڙي تي ماتم ڪرڻ ۽ ڳوڙها ڳاڙڻ جي، هن پنهنجي فاتح دشمن کي ڇڏيو ته پلي هو گاٿن جي بادشاهه (50) جون تصويرون مڙهائي پاڻ وٽ رکن، ۽ هو بهادريءَ سان ائپينائن جي لنگهن مان اُڪري اڳتي وڌيو ۽ تسڪني جي چمڪندڙ چهري تي مايوسيءَ جا آثار ڇڏيائين ۽ عزم ڪيائين ته يا ته هو فاتح ٿيندو يا وري روم جي گيٽن اڳيان مرڻ کي وڌيڪ ترجيح ڏيندو. بهرحال گاديءَ جي هنڌ کي ته اسٽيليچو جي اُورچائي ۽ لڳاتار جدوجهد بچائي ورتو، پر هُن به پنهنجي مخالف جي اهڙين محنتن کي مان ڏنو ۽ جمهوريه جي مقدر جي فيصلي ڪرڻ لاءِ پنهنجي دشمن سان ٻي جنگ جوٽڻ بجاءِ، هن بربرن جي ڪمي محسوس ڪندي ان کي خريد ڪرڻ چاهيو. الارڪ جو جيڪو فطري مزاج هو، اُهو اهڙن شرطن کي فورنَ رد ڪري ڇڏي ها. يعني پنتي هٽڻ جي اجازت يا پينشن جي آڇ وغيره کي نفرت ۽ ناراضگيءَ منجهان ٺُڏي ڇڏي ها، پر سندس سردارن ۽ مکيه ماڻهن تي سندس اختيار محدود ۽ جوڪائتا هيا ڇو ته اُنهن ئي پنهنجي خدمت ۽ مطلب لاءِ ڪيس ايترو مٿاهون بڻايو هو جو هو پنهنجن هڪ جهڙن کان به رتبي ۾ وڌو ٿي ويو هو؛ تنهنڪري هاڻي اُهي هڪ ناڪام جنرل جي هر ڳالهه يا حڪم مڃڻ لاءِ گهٽ آماده هيا؛ اُنهن منجهان گهڻن ماڻهن ته اڳواٽ ئي آنريَس جي وزير سان رابطا ڪري پنهنجا ذاتي مطلب تارڻ ۽ پنهنجي خانگي حيثيت ناهڻ جون ڪوششون پڻ شروع ڪري ڏنيون هيون. بادشاهه ماڻهن جي راءِ جو احترام ڪندي اولهه جي شهنشاهت سان صلحنامي ڪرڻ جي منظوري ڏئي ڇڏي ۽ جنهن فوج کي هو اڳ اٿلي وٺي ويو هو، ان سان گڏ هيهر پو (Po) جي لنگهه کان گذريو. روم جي فوجن جو هڪ چڱو خاصو انگ سندس خدمتن لاءِ وقف هو؛ ۽ اسٽيليچو، بربرن جي چُرپر ۽ هر ان قدم کان چڱيءَ طرح باخبر هو جيڪو ڪجهه به الارڪ جي ڪئمپ ۾ ٿي رهيو هو يا سوچيو ٿي ويو. گاٿن جي بادشاهه پنهنجي پاڇ يا شڪست جي ازالو ڪجهه نمايان ڪارنامن ذريعي ڪرڻ ٿي چاهيو، تنهنڪري هن فيصلو ڪيو ته هو ويرونا جي اهم شهر تي پنهنجو قبضو ڄمائيندو ڇو ته اُتان ئي رهيشيا جي ائلپس جبلن جو رستو ڪيس آسانيءَ سان ملي ويندو. سندس پروگرام ۾ اهو به شامل هو ته هو پنهنجي پيش قدمي جرمن قبيلن جي سرحدن ذريعي جاري رکندو ڇاڪاڻ ته اُنهن قبيلن جو اتحاد سندس وجايل قوت کي تازگي ۽ مضبوطي بخشيندو ۽ اهڙيءَ طرح هو رائين جي طرف کان گال جي مالدار صوبن تي

هڪ ڪامياب حملو ڪندو ۽ سندس ان مهم تي ڪو شڪ بہ نہ ڪندو. پر هن سان غداري جي شروعات ٿي چڪي هئي جنهن کان هو بلڪل بيخبر هو: هن جبلن جي اُنهن رستن ۽ گسن ڏانهن پيش قدمي جاري رکي جن تي شاهي فوجن جو اڳ ۾ ئي قبضو ٿي چڪو هو جتي هر طرف کان يعني اڳيان، پويان توڙي ڪابي ساڄي کان مٿس زوردار حملو ڪيو ويو. رتوڇاڻ جي هن خوني راند ۾ جيڪا ويرونا جي ديوارن جي ويجهو ڪيڏي وئي، گاٿن جو جاني توڙي مالي نقصان سندن ان شڪست کان هرگز گهٽ نہ هو جيڪا اڳ هنن پولينشيا جي جنگ ۾ کاڌي هئي، ۽ سندن بهادر بادشاهہ جيڪو پنهنجي گهوڙي جي تيز قدمن سبب پڄي وڃڻ ۾ ڪامياب ٿي ويو، يقيني طور تي قتل ڪيو وڃي ها يا ڪيس قيدي بنايو وڃي ها پر الاني قبيلي جي ڪجهہ ماڻهن جي اُبهرائيءَ سبب روم جي جنرل جون رٿون ڪامياب ٿي نہ سگهيون. الارڪ، بهرحال پنهنجي بچيل فوج وٺي پر وارن جبلن تي هليو ويو ۽ بيهر پڪو عزم ڪيائين تہ توڙي جو سندس دشمن ڪانئس وڌيڪ مضبوط ۽ مستحڪم هو پر تڏهن بہ هو مٿس حملو ضرور ڪندو. پر ان عزم جي باوجود، هو بُک ۽ بيمارين جو مقابلو نہ ڪري سگهيو جيڪي سندس فوج ۾ ڪاهي پيون هيون ۽ نہ وري هو اُنهن بيوفا ۽ ڦرندڙ گهرندڙ بربرن کي روڪي ٿي سگهيو جيڪي بيصبر ۽ اُتاولا ٿيندي ڪيس ڇڏيندا ۽ رمندا رهيا. اهڙي بيوسيءَ جي حالت ۾ بہ هن همت نہ هاري ۽ فقط پاڻ تي ڀاڙيائين يا وري مخالف سان، حالتن پٽاندر، ڊرائي اختيار ڪيائين ۽ پنتي هٽڻ جو سوچيائين: اهڙيءَ طرح گاٿن جي بادشاهہ جي شڪست کي 'اٽلي جي ڇوٽڪاري' سان تعبير ڪيو ويو.(51) ان جي باوجود عوام توڙي مذهبي ماڻهن، جن کي جنگ يا امن بابت ڪنهن بہ فيصلي ڪرڻ جي گهٽي صلاحيت نہ هوندي آهي، اسٽيليچو جي پاليسين جي مذمت ڪرڻ چاهي هئي جو تہ هو رڳو فتحن، هنگامن ۽ خطرناڪ دشمنن کي دَسڻ ۽ شڪستون ڏيڻ جي ڌنڌن ۾ مشغول رهندو هو. ماڻهن جي حفاظت جي پهرين گهڙين ۾ خوشي ۽ احسانمنديءَ جا احساس هوندا آهن جڏهن تہ بين لمحن ۾ حسد، ساڙ ۽ بهتان بازين جو راڄ هوندو آهي.(52)

روم جا شهري الارڪ جي اوچتي ظاهر ٿيڻ تي حيران ٿي ويا هيا ۽ جنهن محنت ۽ مشقت سان ماڻهن گاديءَ جي هنڌ جي بنيادن کي بيهر سنوارڻ جي ڪوشش ڪئي هئي ان منجهان سندن خوف خطرا اجا وڌي ويا هيا تہ ساڳي وقت شهنشاهت جي زوال جا آثار بہ ڪين نمايان طور نظر اچي رهيا هيا. بربرن جي پنتي هٽڻ کان پوءِ، آنريَس کي هدايت ڪئي وئي تہ هو سينيٽ جي ذميداري واري دعوت قبول ڪري ۽ شاهي شهر ۾ گاٿن جي فتح جي خوشگوار دؤر توڙي پنهنجي مئجسٽريٽ هجڻ جي ڇهين سال جون خوشيون ملهائي.(53) پاڙي وارن ڳوٺن توڙي شهر جون گهٽيون مِلوين پل کان پالاٽين جبل تائين روم جي ماڻهن سان ڀريون پيون هيون جن کي هڪ سو سالن جي عرصي ۾ فقط ٽي دفعا اهڙا موقعا نصيب ٿيا هيا جو سندن پنهنجا حاڪم ساڻن گڏ هيا. هوڏانهن سيني جون اکيون ان گاڏيءَ تي کپيل هيون جتي اسٽيليچو پنهنجي شاهي شاگرد سان گڏ فخر ۽ شان وچان ويٺل هيو ۽ سيني ماڻهن فتح جي جشن جي جلوَن ۽ خوبصورتيءَ کي ملهايو ٿي، جنهن تي ڪانسٽنٽائن يا ٿيوڊوسيَس جي دؤرن وانگر ڪو داغ يا چُٽو لڳل نہ هو چاڪاڻ تہ هن ڀيري شهري رت وهڻ بنان هي جشن ملهايو ويو هو. جشن جو جلوس هڪ وڏي محرابي گيٽ کان گذريو جنهن کي هن موقعي لاءِ خاص طرح تعمير ڪيو ويو هو، پر ستن سالن کان بہ گهٽ عرصي ۾ روم جا گاٿ فاتح شايد پڙهي سگهن جيڪڏهن اُهي پڙهڻ جا اهل هيا تہ يادگار جي هڪ ڪتبي تي شايد ڪين واضح لکيل نظر آيو

هوندو تہ سندن قوم جي واضح شڪست ۽ مڪمل تباهي هاڻي جڻ تاريخ ۾ لکجي چڪي هئي.(54) شهنشاهہ ڪيترائي مهينا گاديءَ جي هنڌ ۾ ترسيل هيو ۽ سندس هلت چلت ۽ اٿڻي ويهڻي ڪي بہ ڪنهن مانائتي طريقہ ڪار جو پابند بنايو ويو هو تہ جيئن مذهبي ماڻهو، سينيٽ توڙي روم جي رعيت جا ماڻهو شهنشاهہ کان خوش ۽ مطمئن هجن. مذهبي ماڻهو، شهنشاهہ جي، پاڻ ڏي گهڻي اچڻ وڃڻ، ۽ سندن مقبرن ۽ حوارين کي تحفن ۽ انعامن جي بارش وسائڻ تي ڏاڍا خوش هيا. فتح جي هن جشن ۾ سينيٽ کي بہ روايتي بيعزتي کان بچايو ويو هو جو شاهي گاڏيءَ کان اڳ ۾ ڪين پيرين پيادو هلڻو پوندو هو، پر هن دفعي اسٽيليچو ڪين پورو مان ۽ احترام ڏنو هو جيڪو هن اسيمبلي جو جائز حق هو. عوام جي اڪثريت ان تي بہ خوش هئي تہ آنريَس وڏي چاهہ مان سندن راندين روندين ۾ بہ گهڻي دلچسپي ورتي هئي جيڪي شاندار طريقي سان رچايون ويون هيون ۽ جيڪي تماشبينن جي ڏسڻ وٽان هيون. جيئن گاڏين جي گوءِ يا ڊوڙ پنهنجي پڄاڻيءَ تي پهتي تہ سرڪس جي ڏيک وئک کي تبديل ڪيو ويو ۽ هاڻي جهنگلي جانورن جي شڪار ڪرڻ جو وارو هو جن ماڻهن کي وڏي وِندر ورونهن مهيا ڪئي. ان کان پوءِ فوجي ناچ ماڻهن کي ونداريو جنهن جو ذڪر ڪلاڊين پڻ ڪيو آهي جنهن سڄي ٽورناميٽ جو دلچسپ احوال قلمبند ڪيو آهي.

آنريَس جي هنن راندين ۾ سڀ کان خراب ۽ غير انساني تماشو ڪُشتي بازن(55) جو هو جن روم جي نمائش گاهہ جي سڄي ماحول کي گندو ۽ غليظ ڪري ڇڏيو هو. پهرين عيسائي شهنشاهہ کي اهو داد ڏيڻو پوندو تہ هن هڪ اهڙو فرمان جاري ڪيو جنهن ذريعي اهڙين راندين کي سختيءَ سان بنديو ويو جن ذريعي انساني رت وهايو ويجي(56) ۽ هن رحمدليءَ جي قانون ۾ شهنشاهہ جي خواهش شامل هئي پر ان ذلت واري رسم ۾ ڪنهن سڌاري جي ڪا تجويز ڪانہ هئي جنهن هڪ مهذب قوم کي جهنگلي آدمخورن جي درجي کان بہ هيٺ ڪيرائي ڇڏيو هو. شهنشاهت جي وڏن شهرن ۾ سوين نہ پر هزارين ماڻهو هر سال هن گندي شغل ۾ ڪُنا ويندا هيا ۽ خاص طرح ڊسمبر جو مهينو ڪشتي بازن جي مقابلن لاءِ وقف ٿيل هوندو هو ۽ روم جا ماڻهو رت جي هن ظالماڻي راند ۾ خوش ۽ احسانمنديءَ جي احساس* هيٺ رهندا هيا. پولينشيا جي سوپ جي موقعي تي هڪ عيسائي شاعر، شهنشاهہ تي زور پريو تہ هو پنهنجا اختيار استعمال ڪندي ذلت واري هن شغل کي، جيڪو لازمي رسم جو روپ وٺي چڪو هو، هميشه واسطي ختم ڪرڻ جو اعلان ڪري جنهن ڪيتري عرصي کان وٺي انسانيت توڙي مذهب جي آواز ٻڌڻ کان پنهنجا ڪن بند ڪري ڇڏيا هيا.(57) پروڊينشيَس جي درد ڀري دانهن ٽيلمئچَس جي جرئتمنديءَ کان گهڻ اثرائتي نہ هئي. هي ايشيا جو هڪ ٻائو هو جنهن جو موت انسان ذات لاءِ سندس زندگيءَ کان وڌيڪ ڪارائتو ثابت ٿيو.(58) جڏهن رومين جي خوشين ملهائڻ ۾ رڪاوٽ آئي تہ اُهي ڪاوڙجي پيا ۽ جذباتي ٻائو هيٺ لهي ان ڪٽهڙي ۾ اچي ويو تہ جيئن ڪشتي بازن کي هڪ ٻئي کان ڌار ڪري ڇڏي، پر ويچاري تي ماڻهن طرفان پٿرن جو وسڪارو شروع ٿي ويو. پر پوءِ جلد ئي ماڻهن جو جنون ماٺار ۾ اچي ويو، هنن ٽيليمئچَس جي ياد کي عزت ۽ مان ڏنو جنهن کي شهيد ڪوٺيو ويو ۽ عوام گڏجي آنريَس جي قانون جو احترام ڪيو جنهن نمائش گاهن ۾ ڪشتي بازي ۽ انساني رت هارڻ تي سختيءَ سان پابندي وجهي ڇڏي هئي. جن شهرين پنهنجن وڏڙن جي مهذب رَوين کي وري زنده ڪندي غير انساني رسمن کي ڇڏي ڏنو هو، اُنهن اُن ڳالهہ کي بہ ضروري سمجهيو تہ ان عظيم انسان کي 'صبر ۽ بردباريءَ جي اسڪول' جي احاطي ۾ دفنائن تہ

جيئن سندس يادگار رت جي راند واري موت کان کين نفرت ڏياريندو رهي ته سندن فضول ۽ اجاين رسمن تي کين وڏيک بُڇان پڻ لڳندي رهي يعني اُها کُڌي رسم جنهن کي قديم يونان جي بهادري توڙي جديد يورپ جي رواداري مڪمل طور تي رد ڪيو ڇڏيو آهي.(59)

مِلن جي غير محفوظ محلات ۾ شهنشاهه کي خطرو نظر آيو، تنهنڪري هو اُتان نڪري اٽلي جي قلعي واري محل ۾ وڃي رهيو جتي دشمن جو پهچڻ ذري گهٽ ناممڪن هيو ۽ جتي رهندي شهنشاهه کي سُڪون ۽ آٿت اچي ويو هو جڏهن ته ٻي سڄي ملڪ ۾ جڻ بربرن جي ٻوڏ آيل هئي. پو (Po) جي ڏاکڻين ستن چوڙن کان ڏهن- ٻارهَن ميلن جي پنڌ تي ۽ ائڊرئٽڪ جي ڪنارن تي ٿِساليا جي ماڻهن روينا(60) جي ڪالوني کي قديم زماني کان قائم ڪيو هو، جيڪا پوءِ امبريا جي ماڻهن کي تحفو ڪري ڏني وئي هئي. آگسٽس، جنهن ان هنڌ جي اهميت کي سمجهي ورتو هو، پراڻي شهر کان فقط ٽن ميلن جي مفاصلي تي هڪ وڏو بندرگاهه قائم ڪيو جتي اڍائي سو جي لڳ ڀڳ جهاز لنگر انداز ٿي سگهندا هيا. نيوي جي هن هيڊڪوارٽر تي، جتي وڏو بارود خانو ۽ جنگي سامان موجود هو ۽ فوجين جي لاءِ وڏيون بيرڪون پڻ قائم ڪيون ويون هيون ته ساڳئي وقت هنرمندن ۽ ڪاريگرن لاءِ گهر پڻ تعمير ڪيا ويا هيا، روم جي هڪ وڏي جنگي آرماڙ جو نالو پئجي ويو هو. هيڊڪوارٽر جي آس پاس بڇيل زميني ٽڪرن تي ماڙيون ۽ جايون جڳهون جوڙايون ويون جتي تمام گهڻا ماڻهو وڃي آباد ٿيا، اهڙيءَ طرح روينا جي ٽِنهين طرفن کان آبادين جي رونق ايتري ته وڌي وئي جو هن جڳهه جو شمار اٽلي جي اهم شهرن ۾ ٿيڻ لڳو. آگسٽس جي قائم ڪيل پاڻي پهچائڻ جي سرشتي ذريعي پو (Po) نديءَ جو جهجهو پاڻي، شهر جي وچ مان گذاري بندر تائين پيو پهچندو هو: ان ساڳئي پاڻيءَ کي اونهن تلائن ۾ وهايو ويو جن کي ديوارن سان مضبوط بنايو ويو هو ۽ اتان وري ان پاڻيءَ کي هڪ هزار ننڍين نهرن ذريعي شهر جي هر حصي ۾ پهچايو ويو ۽ اهڙيءَ طرح ان پاڻيءَ ننڍا ننڍا ٻيٽ ٺاهي ڇڏيا ۽ آمدرفت جو سلسلو ٻيڙين ۽ پُلن ذريعي جاري رهندو هو ۽ روينا جا گهر، جن جي مشابهت وينِس جي گهرن سان ڪري پئي سگهجي، اُنهن کي ڪاٺيءَ جي مضبوط ٿنڀن تي بيهاريو ويو. پاڙيوارو ملڪ، جيڪو ڪيترائي ميل پري هو، اونهو ۽ ڏٻڻ جيان هو ۽ جيڪو رستو ڪچھ مٽانهينءَ تي ٺاهيو ويو هو جنهن روينا کي باقي ملڪ سان ڳنڍيو ٿي، ان جي حفاظت به آسان هئي ته وري ان کي دشمن فوج تباهه به ڪري ٿي سگهي. هنن ڏٻڻن منجهان وري انگورن جا باغ اُڀري پيا هيا توڙي جو نرم زمين ۾ ڪيترائي فصل پيدا ٿي پيا هيا، ان هوندي به شهر ۾ تازي پاڻيءَ جي مقابلي ۾ شراب زياده مقدار ۾ ۽ آسانيءَ سان ٿي مليو.(61) هوا به تازي ۽ خوشگوار هئي ۽ اهڙي نه هئي جيڪا بيماريون پکيڙي يا جنهن مان وبائي صورتحال پيدا ٿيڻ جو خدشو هجي. اها صحت بخش هوا پاڙيسري ملڪ سڪندريه جهڙي هئي جيڪا پڻ غير معمولي طور تي صاف ۽ صحت بخش هئي ۽ ان جو سبب هئڊرئٽڪ جي طرف کان گهُلندڙ هوائون هونديون هيون جيڪي واهن جو واسُ وٺنديون اڳتي وڌنديون ويندديون هيون ۽ بيٺل ۽ سينوريل پاڻيءَ جي غلاظت کي به دور ڪري ڇڏينديون هيون ۽ پاڙيواري ملڪ جي هلندڙ ٻيڙن کي به پنهنجي خوشبوءِ پهچائينديون هيون، جيڪي ٻيڙا روينا جي ڪنارن تي اچي لنگر انداز ٿيندا هيا. سمنڊ آهستي آهستي پنتي هٽندو ويو جنهن سان هي جديد شهر ائڊرئٽڪ کان چئن ميلن جي پنڌ تي هليو ويو آهي ۽ پنجين يا ڇهين صدي عيسوي ۾ آگسٽس جو بندر هڪ باغيچي ۾ بدلجي ويو ۽ ولين جي هڪ جهڳٽي ان زمين جي ٽڪري کي ڍڪي ڇڏيو هو

جتي ڪڏهن روم جو بحري ٻيڙو لنگر انداز ٿيندو هو.(62) هن جڳهه جي فطري بيهڪ ۽ انجي پسگردائيءَ جي مٿ سٽ پڻ هن هنڌ کي زور ونرايو ۽ تراڪڙو پاڻيءَ پڻ دشمنن جي جهازن جي داخل ٿيڻ لاءِ وڏي ۾ رڪاوٽ هو. هن جڳهه کي جيڪو فطري فائدو هو ان کي ويتر ماڻهن جي فن ۽ محنت سبب وڌيڪ بهتر بڻايو ويو هو. اولهه جي شهنشاهه فقط ويهن ورهن جي عمر ۾ روينا جي ديوارن ۽ ڍبڻ ۾ دائمي رهائش اختيار ڪئي ته جيئن پاڻ محفوظ رهي. آنريَس جي مثال جي سندس ڪمزور جانشينن تقليد ڪئي جيڪي گاٿن جا بادشاهه هيا ۽ ان ڪان پوءِ ايگزارڪس* هيا جن شهنشاهن جي تخت ۽ محلات کي وجهي والاريو ۽ اهو سلسلو انين صدي عيسوي تائين جاري رهيو جيستائين روينا کي حڪومت ڪرڻ جو هنڌ ۽ اٽلي کي شهنشاهت جي گاديءَ جو هنڌ تسليم ڪيو ويو.(63)

آنريَس جا خوف خطرا بي بنياد نه هيا ۽ نه وري سندس احتياط بي اثر هيا. هيڏانهن اٽلي، گاٿن کان جان ڇڏائڻ تي بيحد خوش هيو، هوڏانهن جرمني جي قومن ۾ هڪ خطرناڪ طوفان جون تياريون ٿي رهيو هيون پر اُنهن اتل طاقت اڳيان آڻ مڃي جيڪو لڳي ٿو ته ايشيا جي پڇڙي وارن ملڪن طرفان متن وڌو ويو هو. چين جا تاريخوار واقعا، جن کي جيئن موجوده زماني جي سُڌ سماءُ جي ذريعن سمجهيو آهي، ڪيترين ئي ڳالهين جو ذڪر ڪن ٿا جن ۾ روم جي شهنشاهت جي زوال جي باري ۾ به ڪجهه اشارا ملن ٿا ته ان بابت ڪي سبب پڻ بيان ڪيل آهن. عظيم چين جي ديوار جي اُتر واريون حدون، هُنن (Huns) جي ياچ ڪان پوءِ، سين- پِي جي قبضي ۾ اچي ويون هيون، انهن حدن جا ماڻهو ڪڏهن ڪڏهن پاڻ ۾ اختلاف ڪري جدا جدا قبيلن ۾ ورهائجي ويندا هيا، ۽ پاڻ ۾ ٻيهر تڏهن ايڪو ڪندا هيا جڏهن سندن ڪو سردار وچ ۾ ايندو هو: نيٺ، پاڻ کي 'ٽوپا' يا 'ڌرتيءَ جا ڌڻي' سڏائيندي فخر محسوس ڪيائون ۽ وٽن زميني طاقت به ڪافي اچي وئي. ٽوپا جي ٽولي، اوپر جي برپٽ ۾ رهندڙ رڍون، ٻڪريون چاريندڙ سادين قومن کي مجبور ڪيو ته هو ڪين معتبر ۽ مٿاهون ڪري مڃين: اُنهن چين تي ان وقت حملو ڪيو جڏهن ملڪ ڪمزور ۽ اندروني اختلافن جو شڪار هو، ۽ هنن خوش قسمت تاتارين، سندن فتح ڪيل قومن جا قانون ۽ رسم و رواج اختيار ڪندي، پنهنجو شاهي گهراڻو قائم ڪيو جن بادشاهت جي اُترين صوبن تي هڪ سو سٺ سال حڪومت ڪئي. سندن چين جي تخت تي ويهڻ کان اڳ ۾ ٽوپا نسل جي هڪ بادشاهه پنهنجي گهوڙيسوار فوج ۾ موڪو نالي هڪ غلام کي شامل ڪيو، جيڪو پنهنجي بهادريءَ جي ڪري مشهور هو پر ڪيس سزا جو خوف هو ته متان هو پنهنجي جهنڊي کي ڇڏي ڏئي ۽ پنهنجن هڪ سو ساٿين سميت ٻيهر پنهنجي برپٽ واري هنڌ پهچي وڃي. چورن، ڦورن ۽ رهزنن جي هن ٽولي هڪ ڪئمپ ۾ قبيلو ناهي ورتو جيڪو بيشمار ماڻهن تي مشتمل هو ۽ جيڪي 'جُوگن' جي خطاب سان سڃاتا ويندا هيا ۽ سندن موروثي سردار جيڪو موڪو جي نسل منجهان هو ۽ خود به غلام هو، اُنهي ۽ سندس ساٿين سيٿيا جي حاڪمن جو واڳون وجهي سنڀاليون. ٽولون جو نوجوان جيڪو سندن پوئلڳن ۾ وڏي ۾ وڏو هيو اُن کي ڪافي ڏک ڏسڻا پيا. بهرحال هن مصيبتن سان مقابلو ڪيو ۽ ٽوپا جي ظالماڻي غلاميءَ مان آزادي حاصل ڪيائين ۽ پنهنجي قوم جو اسيمبليءَ جو رڪن بنجي ۽ ٽارٽري جو فاتح بنجي ويو. هن پنهنجن فوجن کي هڪ سو ۽ هڪ هزار جي جٿن جي حساب سان ورهائي ڇڏيو، ماڻهن جي لشڪرن مٿان پٽر وسايا ويا، بهادري ڏيکارڻ تي وڏا انعام اڪرام آڇيا ويا ۽ ٽولون جيڪو ڪافي هوشيار

ماڻهو هو تنهنڪري هن چين ۾ سکيا ونڻ کان نفرت ڪئي ۽ فقط اهڙا علم سکيو ۽ ادارن ۾ ويو جيڪي سندس حڪومت جي فوجي روح سان مطابقت رکندڙ هيا. سياري ۾ هن پنهنجا خيما اکيڙي ڇڏيا جن کي ڏاکڻين علائقن ۾ نيو ويو ۽ اُنهن کي اونهاري ۾ سيلنگا نديءَ جي بهترين ڪنارن تي لڳايو ويو. سندس سوپون ڪورا کان وٺي اِرتش نديءَ جي ڪنارن تائين ڦهليل هيون. هن ڪئسپين سمنڊ جي اُترئين پاسي هُنن (Huns) کي شڪست ڏني ۽ هن پنهنجي يادگار فتح کان پوءِ پنهنجي لاءِ 'خان' يا ڪاگن جو خطاب چونڊيو ۽ اُنهيءَ سان ئي مشهور ٿيو.(64)

واقعن جو تسلسل بگڙي ويو يا وري اُنهن کي لڪايو ويو يا وري اُنهن کي وولگا کان وِسٽولا تائين نيو ويو جنهن ۾ هڪ انتاري وارو وقفو بہ شامل هو جيڪو چين جي آخري حدن کي روم جي جاگرافي کان ڌار ڪري ٿو. ان هوندي بہ بربرن جي جيڪا طبيعت هئي ۽ بين ملڪن ڏانهن هجرت ڪرڻ جو جيڪو لڳاتار سندن تجربو رهيو ان مان ظاهر ٿيو تہ هُنن (Huns) جن کي جُوگن جي هٿيارن تمام گهڻو پريشان ڪيو هو، اُهي ان فاتح کان هڪدم پري هليا ويا جيڪو سندن بيعزتي ڪندو رهندو هو. ايگزين طرف جيڪي ملڪ هيا اُهي اڳيئي سندن برادريءَ وارن ماڻهن والاري ڇڏيا هيا، تنهنڪري اوڏانهن وڃڻ ۾ اُنهن تڪڙ اهڙي ڪئي جهڙوڪر اُتي حملو ڪيائون ۽ پنهنجي رهڻ لاءِ اهڙا زرخيز ۽ هموار ٿيل پَٽ ڳولي لڌائون جن منجهان وِسٽولا ندي وهندي وڃي بالٽڪ سمنڊ ۾ چوڙ ڪري ٿي. اُتر جا ملڪ يقيني طرح سان هُنن (Huns) جي حملي سان ڇرڪي ويا هوندا تہ ساڳي وقت پريشان پڻ ٿيا هوندا ۽ جن قومن هنن اڳيان پنهنجي آڻ مڃي هئي تہ اُنهن جا ماڻهو اتان لڏي جرمني جي سرحدن جي ويجهو وڃي آباد ٿيا.(65) اهڙن علائقن جا رهواسي جن کي قديمي ماڻهن سُووِي، وئنڊل ۽ برگنڊي جي نالن سان سڏيندا هيا، اُنهن وري پنهنجا ٻيلا ۽ ڏٻٽيون سرماٽيا جي رُولو ماڻهن جي حوالي ڪري ڇڏيون ۽ پاڻ گهڻي تعداد ۾ روم جي شهنشاهت جي مختلف صوبن ۾ پنهنجي رهائش اختيار ڪيائون.(66) جڏهن فاتح ٽولون پنهنجي لاءِ 'خان' جو لقب اختيار ڪيو هو تہ ان کان پورا چار سال پوءِ هڪ ٻيو بربر جيڪو ضِدي رودوگاسٽ يا رداگئسَس(67) جي نالي سان مشهور ٿيو، جرمني جي اُترين سرحد کان پيش قدمي ڪندي ذري گهٽ روم جي گيٽن تائين پهچي ويو ۽ پنهنجي فوج کي اُتي ڇڏيائين تہ جيئن اولهہ وارن ملڪن جي مڪمل تباهي تي وڃي. وئنڊل، سُووي ۽ برگنڊي جي قبيلن هن طاقتور بربر جو ساٿ ڏئي سندس طاقت وڌائي، پر الاني قبيلي جن پنهنجي نئين آباديءَ ۾ سڪون جو ساهہ کنيو هو، اُنهن پنهنجي گهوڙيسوار فوج، جرمني جي طاقتور زميني فوج جي مدد لاءِ موڪلي ڏني، ۽ گاٿن جا مُهم جُو ماڻهو رداگئسَس جي جهنڊي هينان جمع ٿي ويا ۽ هڪ تاريخدان بعدِ ۾ تبصرو ڪندي لکي ٿو تہ رداگئسَس کي جڻ گاٿن جو بادشاهہ ڪري مڃيو ويو. ٻارهن هزار ويڙهاڪ جيڪي عام يا هلڪڙا ماڻهو نہ هيا پر پنهنجي متاهين جم ۽ عظيم ڪارنامن سبب، رهبر جي حيثيت ۾(68) سڄي سٽ ۾ چمڪيا ٿي ۽ سندن تعداد لڳ ڀڳ ٻن لکن جيترو هو جيڪو وري عورتن، ٻارن ۽ غلامن جي شامل ٿيڻ ڪري چئن لکن تائين پهچي ويو بالٽڪ جي ڪنارن تان بيشمار ماڻهن جو قافلو روانو ٿيو جنهن ۾ سمبري ۽ ٽيٽونس قبيلن جا لشڪر پڻ شامل هيا ۽ سيئي گڏجي جمهوريہ جي طاقت* جي ڏينهن ۾ روم ۽ اٽلي تي حملي ڪرڻ لاءِ پيش قدمي ڪندا رهيا. بربرن جي رواني ٿيڻ کان پوءِ، سندن اباڻو ملڪ جيڪو ڪڏهن قلعن ۽ بندرگاهن سبب عظمت جو اُهڃاڻ هو،(69) ڪجهہ زماني تائين اڪيلائيءَ جي مغموم ڪيفيت ۾ مبتلا ٿي ويو هو، جيستائين وري انسانذات ۾

نوَن نسلن جي آمد تي ۽ اُهو اڪيلائي وارو خال نوَن رهواسين سبب پرجي ويو. اُهي قومون جيڪي بين ماڻهن جي زمينن يا ملڪيت تي قبضو ڪن ٿيون تہ ڪين هڪدم خبر پوندي تہ مفلسي ڪان تنگ آيل سندن پاڙيسري جلد ئي سندن خبر لهندا ۽ اهو سلسلو تيستائين جاري رهندو جيستائين يورپ جي حڪومت جائز دعويدارن جي حقن ۽ سندن ملڪيت جي پوريءَ طرح حفاظت نٿي ڪري.

ان زماني ۾ قومن جو هڪ ٻئي سان رابطو ايترو تہ اٽپورو ۽ مشڪوڪ هيو جو اُتر جي انقلاب جي شايد روينا جي ڪئمپ ۾ تيستائين خبر ئي نہ پئي هجي، جيستائين بالٽڪ جي ڪنارن تي گڏ ٿيل ڪارونيار ڪڪر گجگوڙون ڪري متانهين دنيوب تي وسي نہ پيا هجن. اولهہ جي شهنشاهہ جي وندر ورونهن جي گهڙين ۾ جهنگ جي خطري جي خبر تي شايد ڪجهہ خلل پيو هجي، پر ان موقعي تي هُو مطمئن هو چو تہ هاڻي هو خود چڻ تماشبين تي ويو هو.(70) روم جي حفاظت هاڻي ڪائونسلن ۽ اسٽيليچو جي ترار جي حوالي هئي. پر، شهنشاهت جي حالت، بدقسمتيءَ سان ايتري تہ ڪمزور، ٿاڪُئين ۽ ٿڪل ٿڪل هئي جو اُنهن لاءِ اِهو بہ ممڪن ڪونہ هو تہ دنيوب جي حفاظت جو بندوبست ڪن يا وري مڙسي ۽ مردانگي وارين ڪوششن سان جرمني جي حملي کي ٽاري سگهن يا بهادريءَ سان وڙهن.(71) هاڻي آنريَس جي بيدار دماغ وزير جون اُميدون فقط اٽلي جي بچاءَ ڪرڻ تي لڳل هيون. هن هڪ دفعو ٻيهر صوبن کي ڇڏيو، فوجن کي گڏ ڪيائين، نوَن جٿن کي شامل ڪرڻ جي ڪوشش ڪيائين ۽ اُنهن سان سختيءَ سان پيش آيو پر اُنهن اوتري ئي بزدليءَ مان پنهنجي جان ڇڏائي، ۽ هر ممڪن ڪوشش ڪيائين تہ جيڪي ڀاڄوڪڙ هيا، اُنهن کي فوج ۾ آڻڻ لاءِ لالچ ڏجي، ڪين گرفتار ڪيو وڃي، يا ڪين آزاديءَ جا تحفا آڇجن ۽ آخر ۾ غلامن کي بہ پنهنجي فوج ۾ شامل ڪرڻ تي هرهڪ کي سون جا ٻہ ٻہ ٽڪرا آڇيا ويا.(72) هيترن سارين ڪوششن لالچن ۽ منتن جي باوجود هيڏي ساري وڏي شهنشاهت مان فقط ٽيهن ڪان چاليهہ هزار ماڻهو پرتي ٿي سگهيا، جيڪي اسڪيپيو ياڪئميلَس جي زمانن ۾ روم جي شهرين منجهان ئي ايترو يا ان ڪان وڌو تعداد خود پنهنجي مرضيءَ سان فوج ۾ شامل ٿيڻ لاءِ تيار ٿي وڃي ها.(73) اسٽيليچو جي ٽيهہ هزار فوجين ۾ بيشمار بربر ۽ ٻيا مددگار جٿا بہ شامل ٿي ويا، باقي الاني قبيلي جا ماڻهو تہ اڳيئي سندس وفادار ۽ سندس خدمت ۾ حاضر هيا؛ ۽ هُنن (Huns) ۽ گاٿن جون فوجون جيڪي سندن پيش قدمي ڪري رهيون هيون، اُهي دلچسپي توڙي ناراضگيءَ مان رداگئيسَس جي ارادن جي مخالفت ڪري رهيون هيون. جرمني جي گڏيل فوجن جو بادشاهہ بغير ڪنهن روڪ يا رنڊڪ جي اُتان گذري ويو ۽ ائلپس، پو (Po) ۽ ائپينائن بہ پار ڪري ويو. هڪ طرف آنريَس جو محلات هو جتي پهچڻ ناممڪن هو چو تہ اُهو روينا جي ڍنڍن ۾ ڍڪيل يا پوريل هيو ۽ ٻي طرف اسٽيليچو جي ڪئمپ هئي جنهن پنهنجو هيڊڪوارٽر ٽِسينم يا پاويا ۾ قائم ڪيو هو، پر هن تيستائين فيصلائتي جنگ نہ پئي ڪرڻ چاهي جيستائين هو پنهنجا اُهي فوجي هڪ هنڌ گڏ ڪري وٺي جيڪي پري سرحدن تي مقرر ٿيل هيا. اٽلي جي ڪيترن شهرن کي تاراج ۽ تباهہ ڪيو ويو ۽ رداگئيسَس طرفان فلورينس(74) جو گهيرو، روم جي جمهوريہ جي تاريخ جي شروعاتي دؤر جو آهي ۽ سندس عزم ۽ همت، بربرن جي بدنظميءَ سبب ڪين پوئتي ڪري ڇڏيو. رداگئيسَس جي فوج جڏهن روم ڪان فقط هڪ سو اسي ميل پري هئي تہ جمهوريہ جي سينيٽ توڙي عوام ۾ خوف ۽ هراس جي لهر ڊوڙي وئي ۽ هن بن خطرن جي پيٽ تي ڪئي، هڪ بلڪل تازو هو جنهن مان اتفاق سان هو بچي ويا هئا ۽ ٻيو خطرو جيڪو سندن سِرن متان اچي ڪڙڪيو هو

جنهن کان سڄي ملڪ جا ماڻهو هراسيل هيا. الارڪ عيسائي هئڻ سان گڏ هڪ جنرل به هيو جيڪو هڪ اهڙي فوج جي اڳواڻي ڪري رهيو هو جيڪا نظم ۽ ضبط جي پابند هئي، هو جنگ جي قانونن کي چڱيءَ طرح سمجهندو هو ۽ صلحنامن جي تقدس جو احترام ڪندو هو ۽ جنهن ساڳين ڪئمپن ۽ گرجائن ۾ شهنشاهت جي رعيت سان ڳالهايو هو. سندس مقابلي ۾ رداگئسَس هڪ جهنگلي جڻ هو جنهن کي جنگي نظم ۽ ضبط يا اخلاق ۽ تهذيب جي ڪابه ڄاڻ ڪانه هئي، نه وري کيس هِتان جي ماڻهن جي مذهب يا زبان بابت ڪو علم هو ۽ نه وري ڏکڻ جي مهذب قومن جي اٿڻي ويهڻي يا تهذيب جي ڪا کيس خبر هئي. سندس سخت مزاجي ويتر وهمن وسوسن جي ظالماڻن روَين سبب اجا بگڙي چڪي هئي ۽ ماڻهن ۾ اها ڳالهه عام ٿي وئي هئي ته هن قسم کنيو هو ته سڄي شهر کي برباد ڪري ان کي پٿرن ۽ خاڪ جي ڍير ۾ بدلائي ڇڏيندو ۽ روم جا جيڪي مشهور سينيٽر هيا اُنهن جي قرباني اهڙن ديوتائن اڳيان وڃي ڏيندو جيڪي فقط انساني رت وهائڻ سان خوش رهندا هيا. عوام جي لاءِ خطري واري هيءَ صورتحال، مقامي ماڻهن جي هڪ ٻئي سان ملڻ جلڻ ڪري خودبخود ٽري وڃي ها، پر نئين مذهبي جنون سبب ماڻهو سخت حيران پريشان ٿي ويا هيا. جوپيٽر ۽ عطارد ديوتا جا مظلوم پوئلڳ، جن روم جي هن بدترين دشمن کي هڪ عقيدتمند لامذهب ٿي ڪونيو ۽ سندس عزت به ڪيائون ٿي، پر پوءِ به هو ايترا ته خوفزده هيا جو هنن وڏي آواز مان اعلان ڪيو ته رداگئسَس جي فوجن جي مقابلي ۾ هو رت جي قربانين کان وڌيڪ ڊنل هيا پر ساڳئي وقت هو پنهنجي ملڪ کي مصيبتن ۾ وڪوڙيل ڏسي پنهنجي اندر ۾ خوش به ٿي رهيا هيا ڇاڪاڻ ته سندن ملڪ عيسائين جي مذهب کي نِنديو هو.(75)

فلورينس کي ڪافي نقصان پهتو هو ۽ شهرين جي مايوسيءَ جي باوجود هنن حوصلو نه هاريو هو؛ ويتر سينٽ ائمروز جي خواب کين همت ڏياري هئي جنهن ۾ هن ڏٺو هو ته فلورينس جا شهري جلد تڪليفن کان آجا ٿي خوش ۽ سَرها ٿيندا.(76) اوچتو ئي اوچتو هنن پنهنجي ديوارن منجهان اسٽيليچو جا جهنڊا ڏٺا جيڪو ڏوڪيندو اڳتي وڌي رهيو هو ته جيئن مصيبت ۾ آيل شهر وارن جي مدد ڪري سگهي، نه رڳو ايترو پر هن هڪدم هڪ جڳهه تي نشان لڳايو ۽ اعلان ڪيائين ته ان هنڌ تي بربرن جي ميزبان جي قبر نهندي. اڳتي هلي مختلف ليڪڻ رداگئسَس جي شڪست تي پنهنجا جدا جدا رايا ڏنا آهن جيڪي ڪٿي ڪٿي هڪ ٻئي جي ٽڪراءَ ۾ پڻ آهن ۽ ان لڙائيءَ بابت مليل شاهدين ۾ به تضاد آهن. بهرحال اوروسيَس ۽ آگسٽائين جيڪي مذهب ۽ پنهنجي ذاتي دوستيءَ سبب هڪ ٻئي جي ويجها هيا، هن فتح کي جنرل جي بهادري جي بجاءِ ربي ڪرشمو ڪونين ٿا.(77) اُهي ڪنهن اتفاق يا رت جي وهڻ جي امڪان کي به رد ڪن ٿا ۽ يقين سان چون ٿا ته رومين جي ڪئمپ خود پي سُستي ۽ نراسائيءَ جو شڪار هئي پر تڏهن به هو بربرن جي تڪليفن ۽ سندن غمناڪ ڪيفيت ڏسي خوش پئي ٿيا چو ته اُهي آهستي آهستي فلورينس جي ٽڪرين ۾ مرندا رهيا، اهي ٽڪريون فلورينس شهر جي مٿان لياڪا پائي رهيون هيون. پر اُنهن جو اهو چوڻ ته عيسائي فوج جو هڪڙو سپاهي به نه مئو هو ۽ نه زخمي ٿيو هو، سراسر غلط آهي، البت آگسٽائين ۽ اوروسيَس جو باقي بيان جنگ جي حالتن ۽ اسٽيليچو جي ڪردار سان مطابقت رکي ٿو. کيس خبر هئي ته هو روم جي جمهوريه جي شايد آخري فوج جي ڪمان ڪري رهيوهو، پر دورانديشيءَ جي گهرج اها هئي ته ان راز کي بيِن ماڻهن اڳيان نه کولي ڇاڪاڻ ته جرمن فوج جا دشمن سندس سرحدن تي موجود هيا.

سندس ڪامياب فوجي حڪمت عملي اها هوندي هئي تہ هو دشمن فوج جي چوڌاري قلعا ناهي اُنهن کي گهيري ۾ آڻي ڇڏيندو هو، جو تہ ساڳي حڪمت عملي هن بہ پيرا ڳاٿن جي بادشاهه تي آزمائي هئي ۽ هاڻي بہ هن وڏيڪ هوشياريءَ سان ان کي ٻيهر آزمايو. سيزر جا مثال رومر جي هر ماڻهوءَ کي ياد هيا ۽ جاهل ويڙهاڪن کان پڻ اُهي نہ وسريا هيا ۽ ڊراچيم جا قلعا* جن ذريعي چوويهن ميلن جي ڪاهيُن ۽ دفاعي مورچن جي سلسلي کي ڳنڍيو ويو هو ۽ ٻي جڳهہ تي وري پندرهن ميلن جو ساڳيو سلسلو ڳنڍيل هيو ۽ فوجين جي مورچابندي اهڙي تدبير سان ڪئي وئي جن ذريعي بربرن کي قيد ڪري رکجي تہ جيئن هو گهٽي ۾ گهٽي تعداد ۾ ٻُکن وِگهي مري ڪپي ۽ ختم ٿي وڃن.(78) رومي فوجي پنهنجي پيشي جي لحاظ کان تہ ايترا نہ بگڙيا هيا پر پنهنجن وڏڙن واري بهادري جا جوهر منجهن نہ رهيا هيا. انجو شايد سبب اهو بہ هيو تہ محنت مزدوري وارن ڪمن ڪرڻ کان هو ڪيٻائيندا هيا جو تہ ان پيشي کي هو عزت ۽ فخر جي خلاف سمجهندا هيا: اهڙي صورتحال ۾ ٽسڪني اهڙو صوبو هو جيڪو هزارين ڪڙمي ڪاسبي ۽ مزدور مهيا ڪري پئي سگهيو، پر اُهي محنت مشقت تہ ڪري ٿي سگهيا پر پنهنجي ملڪ جي بچاءَ خاطر وڙهي نٿي سگهيا. بيشمار ماڻهو ۽ گهوڙا،(79) جن کي قيد ۾ رکيو ويو هو، ڏڪار پوڻ سبب ترار جي ڏڪ کان سواءِ ئي پنهنجي موت مري ويا، پر رومي سندن اُبهري دشمن آڏو جلد وائڪا ٿي پيا جو تہ هن سندن ڪم ڪار ۽ هر چُرپر تي نظر ٿي رکي. بڪايل بربرن جي نااُميدي شايد اسٽيليچو جي دفاعي مورچن خلاف کين 'ڪتين جي هارائين، هنڌ تنهنجو هيءُ' واري قدم کڻڻ تي مجبور ڪري، ۽ جنرل بہ شايد اوچتو پنهنجن بهادر مددگار جٽن کي جوش ڏياري ۽ اُهي پڻ جرمن فوجين تي حملي ڪرڻ لاءِ رڳو حڪمر ملڻ جا منتظر هيا، ۽ ان ڳالهہ جو بہ امڪان هو تہ جوش جذبن جي گرمي ۾ اهڙا حادثا پيش اچي وڃن جيڪي سخت خون خرابي جو باعث بڻجن ۽ اهڙن ئي واقعن زوسيمَس جي بيان ۽ پراسپر ۽ مارسلينَس جي لکڻين کي گهٽي زينت بخشي آهي.(80) فلورينس جي شهر ۾ ٻاهر کان بيشمار ماڻهو آندا ويا هيا ۽ ڪافي حد تائين کائڻ پيئڻ جي سيڌي سامان کي بہ ڪنو ڪيو ويو هو، هوڏانهن وري ٻُک ۾ پاهہ ٿيل رداگئيسَس جو گهيرو ڪيو ويو. ڪيترين قومن جي نمائندگي ڪندڙ مغرور حاڪم، پنهنجن بهادر سپاهين جي مارجڻ کان پوءِ هاڻي ايترو ڪمزور ۽ بيوس ٿي ويو هو جو هاڻي پيش پوڻ يا اسٽيليچو کي رحم جي درخواست يا نرمي جي ورتاءُ جي التجا ڪرڻ کان سواءِ ونس ٻيو ڪو بہ چارو ڪونہ هو.(81) پر سندس سِرُ ڏڙ کان ڌار ڪيو ويو ۽ هن شاهي قيديءَ جي ذلت واري موت رومر جي آبرو عزت کي خاڪ ۾ ملائي ڇڏيو ۽ عيسائيت کي بہ داغدار ڪري ڇڏيو ۽ رداگئيسَس جي موت ۾ جيڪا دير ڪئي وئي هئي، ان فاتح کي متس ڄاڻي واڻي ظلم ڪرڻ جي الزام جو اٿمٽ داغ هڻي ڇڏيو هو.(82) ٻُک ۾ پاهہ ٿيل جرمني جا ماڻهو، جيڪي مددگار جٽن جي ظلمن کان بچي ويا هيا، اُنهن کي پُڳڙن جي مٺ جيتري قيمت تي وِڪيو ويو يعني ڪيترن ئي ماڻهن کي سون جي فقط هڪ ٽڪري جي عيوض وڪرو ڪيو ويو، پر ڪاڏي ۽ آبهوا جي فرق اُنهن بدقسمت ڌارين ماڻهن کي بيمارين ۾ مبتلا ڪري ڇڏيو ۽ بعد ۾ هڪ تجربو ڪيو ويو تہ جيڪي غير انساني وصفن وارا انسانن جا خريدار هيا اُنهن کي اهو سودو مهانگو پئجي ويو ڇاڪاڻ تہ اُنهن کي بند ڪرڻ ۽ سندن سيوا ڪرڻ جو پورو خرچ کين برداشت ڪرڻو پئجي ويو. اسٽيليچو پنهنجي شاندار ڪاميابين جي باري ۾ سينيٽ ۽ شهنشاهہ کي اطلاع ڏنو ۽ اهڙي شاندار سوڀ ماڻڻ تي ٻيهر بہ کيس 'اٽلي کي نجات ڏياريندڙ' جو خطاب ڏنو ويو.(83)

هن سوپ يا ايئن ڪٽي چئجي تہ هڪ معجزي جي شهرت، هڪ اجائي بحث يا موضوع ڪي جنم ڏنو تہ سڄي فوج يا جرمني جي قوم جيڪا بالٽڪ سمنڊ جي ڪنارن کان وڏا خواب پاڻ سان کڻي هلي هئي، فلورينس جي ديوارن اندر بريءَ طرح برباد ۽ تباهہ ٿي وئي. اهوئي بدقسمتيءَ وارو مقدر رداگئيسَس جو بہ هيو تہ سندس بهادر ۽ وفادار ساٿين جو پڻ ساڳيو برو حال ٿيو جو سووي، وئنڊل، الاني ۽ برگنڊي قبيلن جا بيشمار ماڻهو هن جنگ ۾ مارجي ويا جيڪي آخر تائين پنهنجي جنرل جي جهنڊي سان وفادار رهيا هيا.(84) اهڙين فوجين جو ايڪو شايد اسان ڪي حيرت ۾ وجهي ڇڏي پر سندن ٽُنڊ يا هڪ ٻئي کان جدا ٿي وڃڻ جا ڪيترائي زوردار سبب هيا: مثال طور: ڄمر جي برتري ۽ ان تي فخر، بهادريءَ جي وڏائي ۽ بي ادبي، حڪمن ملڻ تي حسد ڪرڻ، حڪمن مڃڻ ۾ اُبهرائپ، ۽ نظرين، دلچسپين ۽ جذبن ۾ هٺ وارو تضاد جيڪو ڪيترن ئي بادشاهن توڙي سندن ويڙهاڪن ۾ موجود هو جن کي اها سکيا ئي نہ ڏني وئي هئي تہ وقت پوڻ تي پيش پوڻ ۽ حڪم مڃڻ زياده مانائتو هوندو آهي جو تہ سنڌي زبان جي مشهور چوڻي آهي تہ: ’جت پڇڻ ڪم پاهہ، اُت پڇڻ ڪم وريام جو.‘ رداگئيسَس جي شڪست کان پوءِ، جرمن فوج جا بہ حصا جيڪي لڳ ڀڳ هڪ لک کن ٿين ها، اُهي اجا بہ فوج ۾ شامل هيا جيڪي اٽيپنائن ۽ ائلپس يا وري ائلپس ۽ ڊنيوب جي علائقن ۾ هيا. اها ڳالهہ اجا شڪ ڳاڙ آهي تہ هنن پنهنجي ليڊر جي موت جي بدلي وٺڻ جي ڪوشش ڪئي يا نہ، پر سندن ڪاوڙ ۽ سخت ناراضگيءَ ڪي اسٽيليچو جي عزم ۽ سندس دوراندیشيءَ ٿڌو ڪري ڇڏيو، هن سندن پيش قدميءَ جي مخالفت ڪئي، ۽ پوئتي هٽڻ ۽ آسانيءَ سان نڪري وڃڻ ۾ سندن مدد ڪئي ڇو تہ هن جي خلوص واري خواهش اها هئي تہ روم ۽ اٽلي جي هر صورت ۾ حفاظت ڪجي تہ ساڳي وقت پري وارن صوبن جي بہ پوري سار سنڀار لهجي.(85) پنونيا جي بيابانن منجهان بربرن هن خطي ۽ ملڪ بابت ڪجهہ ضروري ڄاڻ حاصل ڪري ورتي هئي، تہ ساڳي وقت رستن ۽ پيچرن توڙي ڳال تي حملي ڪرڻ جي ڳُرن ڪي بہ معلوم ڪري ورتو هو جنهن جو نتيجو اهو نڪتو جو الارڪ، رداگئيسَس جي بچيل بهادر فوج جي مدد سان ڳال تي ڪامياب حملو ڪيو.(86)

ان جي باوجود جيڪڏهن ڪين اهو آسرو هو تہ جرمن قبيلا سندن مدد ڪندا جيڪي رائين جي ڪنارن سان لڳو لڳ رهندا هيا تہ اها سندن آس اجائي نڪتي. اليماني قبيلي پنهنجي الڳ حيثيت قائم رکي ۽ اُن ڪنهن بہ ڊر سان نہ مدد جي حامي ڀري ۽ نہ وري ڪنهن سان سندس دشمني هئي، باقي فرئنڪن جو اونو فقط اهو هو تہ هو پنهنجو جوش ۽ جذبو فقط روم جي جمهوريہ جي بچاءَ خاطر استعمال ڪندا. رائين کان ٿورو هيٺ ڪجهہ انتظامي اڳيرائي تي جيڪو ڪم اسٽيليچو جي اوليت ۾ شامل هو تہ جيئن هو جنگجو فرئنڪ قبيلن کي پاڻ سان ملائڻ تي راضي ڪري وٺي ۽ اُنهن عنصرن کان هميشه لاءِ پاڻ ڪي آجو ڪري جيڪي ضِدي ۽ هنيلا هيا ۽ جن جمهوريہ جي امن امان کي خراب پئي ڪيو. سندن هڪ بادشاهہ مارڪومير کي روم جي مئجسٽريٽ سزا ڏني جنهن تي ماڻهن جي هجوم اڳيان تعميل ڪئي وئي ڇو تہ هن صلحنامن کي ٽوڙيو هو. هن سان نرميءَ جو ورتاءَ ڪندي ڪيس ٽسڪني جي صوبي ۾ ملڪ بدر ڪيو ويو ۽ هڪ معتبر ماڻهوءَ جي ذلت هروڀرو اهڙي نہ هئي جو سندس رعيت جا ماڻهو هن جي انتقام وٺڻ لاءِ اُٿي پون ۽ هُل هنگامو ڪن، پر تڏهن بہ سُنو نالي سان هڪ شخص بغاوت ڪئي ۽ هن پنهنجي ڀاءُ جو پاند ڪرڻ چاهيو جنهن وري اُنهن بادشاهن سان لڳ لاڳاپا رکيا جن کي اسٽيليچو جي مرضي ۽ منظوريءَ سان تخت تي ويهاريو ويو هو،(87) پر

پوءِ سُنو کي بغاوت ڪرڻ تي موت جي سزا ڏني وئي. جڏهن گال ۽ جرمني جون حدون اُتر جي بيشمار ماڻهن جي لڏپلاڻ سبب صفا لُڏي ويون ته ان وقت فرئنڪن بهادريءَ سان وئنڊل قبيلن جي فوجي چرپر کي مردانگيءَ سان مُنهن ڏنو ۽ هنن تاريخ مان اجا سبق نه سکيو هو ۽ بيهر پنهنجي فوج کي پنهنجي بربر اتحادين کان جدا ڪري ڇڏيو ۽ سندن جهنڊي کي به ڇڏي ڏنو. ابهرائي ۽ بيوفائي جي کين جلد سزا ملي وئي ۽ ويهه هزار وئنڊل پنهنجي بادشاهه گادِگِسڪلَس سميت جنگ ۾ ماريا ويا. اُنهن جا سمورا ماڻهو يقيني طور تي تباهه ٿي وڃن ها پر الاني قبيلي جي هڪ فوجي جٿي جيڪو سندن مدد لاءِ آيو هو، فرئنڪن جي پيادل فوج کي سخت نقصان پهچايو. توڙي جو هنن همت سان مقابلو ڪيو پر جڏهن محسوس ڪيائون ته مقابلو غير برابري وارو هو ته ميدان ڇڏي ڀڄي ويا. فاتح اتحادين پنهنجي پيش قدميءَ کي جاري رکيو، ۽ سال جي آخري ڏينهن ۾ جڏهن رائين جو پاڻي ڄمي برف ٿي چڪو هو، اُهي بغير ڪنهن روڪ ۽ رڪاوٽ جي گال جي صوبن ۾ داخل ٿي ويا. هي هڪ يادگار موقعو هو جو سُووي، وئنڊل، الاني ۽ برگنڊي جا قبيلا هڪ خطرناڪ مهم منجهان آسانيءَ سان اُکري ويا ۽ ان کان بعد ڪڏهن به پنهنجي ساٿ کي ڇڏي نه ويا؛ شايد ائلپس کان اڳتي وارن ملڪن ۾ رومي شهنشاهت جي زوال جو اهو سبب هجي ته ٻن قومن ۽ نظرين جي وچ ۾ وڏيون رڪاوٽون هيون جن گهڻي عرصي کان وني زمين تي رهندڙ وحشي ۽ مهذب قومن کي هڪ ٻئي کان ڌار ڪري ڇڏيو هو ۽ ان موتمار لمحي کان سيئي قبيلا جڻ مٽيءَ ۾ ملي ويا.(88)

هڪ طرف جرمني جي امن امان جو مسئلو، فرئنڪن جي گڏجڻ ۽ اليماني قبيلي جي لاتعلقيءَ سبب حل ٿي ويو، ٻي طرف روم جي رعيت جا ماڻهو جيڪي ايندڙ خطرن کان بلڪل بيخبر هيا، ماڻ جي ماحول ۽ خوشحاليءَ مان لطف اندوز ٿي رهيا هيا. پر امن ۽ سڪون جون اهڙيون نعمتون گال جي سرحدن تي اڻ لڀ هيون. اُنهن جي مال جي ڌڻن کي بربرن جي ٻنين ٻارن ۾ چَرڻ جي عام اجازت هئي ۽ سندن شڪارين کي، بغير ڪنهن خوف خطري جي هرسينيا جي اونداهن ٻيلن ۾ شڪار ڪرڻ جي به اجازت هئي.(89) رائين جا ڪنارا، ٽائيبر جي ڪنارن وانگر، شاندار عمارتن سان سجايل هئا ته وري پوکن ۽ ساوڪن جا وڏا فارم پڻ موجود هيا، ۽ جيڪڏهن ڪو شاعر نديءَ ۾ هيٺ لهي وڃي ها ته سندس حيرانيءَ جي حد ئي نه رهي جو ڪيس اها خبر نه پئجي سگهي ها ته روم جون سرحدون ڪهڙي طرف هيون.(90) امن، سڪون ۽ آسودگيءَ جو هي نظارو هڪدم برپٽ ۾ تبديل ٿي ويو ۽ انسان جي مايوسي ۽ اڪيلائيءَ جو ويڳاڻو منظر دونهاٽيل تباهين مان نظر اچي رهيو هو. مينز* جي آباد شهر تي اوچتو حملو ٿيو ۽ هزارين بيقصور عيسائين کي بيدرديءَ سان چرچ ۾ قتل ڪيو ويو. اسٽراسبرگ، اسپائرس، رهيمس، ٽورني، آراس ۽ امينس جي شهرن جرمني جي غلاميءَ جو طوق پنهنجي ڳچيءَ ۾ پاتو ۽ ظلمن جي چڪيءَ ۾ پيسبا رهيا. جنگ جا خطرناڪ شعلا بيهر رائين جي ڪنارن کان پڙڪو ڏئي گال جي سترهن صوبن ۾ هر طرف پکڙجي ويا. هيڏو سارو شاهوڪار ۽ تمام وڏو ملڪ، جيڪو سمنڊ کان شروع ٿي، ائلپس کي پاڙ ۾ سمائيندو پائرينيز تائين هليو ويو هو، بربرن جي حوالي ڪيو ويو ۽ اُهي هڪ گڏيل هجوم ۾ هڪ پادري، سينيٽر ۽ هڪ ڪنواريءَ سان گڏ کين وني ٿي ويا ۽ ساڻن ڦُرلٽ جو مال به ڪافي انداز ۾ هو جيڪو بربرن، هنن جي گهرن ۽ قربانگاهن کي تاراج ڪري هٿ ڪيو هو.(91) ڪليسائي ماڻهن جا اسين ٿورائتا آهيون جو اُنهن تڪليفن ۽ مصيبتن بابت وڏو وڏاءُ ڪري 'نوڙيءَ مان نانگ' ڪڍي ناهيو هو، هاڻي پنهنجن ئي عيسائين تي زور پريو ويو ته پنهنجي

گناهن تي پشيمان ٿين ٿو ته سندن ڪرتوتن ربي انصاف کي ناراض ڪري ڇڏيو هو ۽ غريبن مسڪينن جي ننڍڙي ملڪيت تان هٿ کڻن ته ساڳئي وقت هن ڏوڪيباز ۽ دورنگي دنيا کي به ڇڏي ڏين. پر پيليجين* تضاد،(92) جيڪو مقدر جي اٿاهه رازن بابت کي پردا کڻي ٿو لاطيني پادريءَ جي ور چڙهي ويو. رب العزت جيڪو ڪجهه مقدر ۾ لکيو هو، اڳواٽ فيصلو ڪري ڇڏيو هو يا فطري نيڪي ۽ بديءَ جي جيڪا گنجائش رکيل هئي ان جو پادريءَ طرفان اٽپورو ۽ فضول تجزيو ڪيو ويو. جيڪي ماڻهو ڪُڌن ڪمن جي سزا ڀوڳين ٿا، اُنهن ڏوهن ۽ بدنصيبين کي اُنهن جي ابن ڏاڏن سان پيڻايو ويو ۽ اهڙي طرح جڻ خدائي انصاف تي تهمت مڙهي وئي جيڪو جڏهن تباهي آڻي ٿو ته ان ۾ ڪمزور، بيقصور توڙي انساني نسل جا صغير بار به آجا ٿي نٿا سگهن. هي فضول فساد مچائڻ وارا قدرت جي قانون کي پاسيرو رکي ڇڏن ٿا جيڪي امن کي معصوميت سان ملائن ٿا، شاهوڪاريءَ کي صنعتن سان ۽ اَمن ۽ سلامتيءَ کي بهادريءَ جي وصفن سان ٿا وجي ملائن. رومنا جي بزدلي ۽ مطلب پرستيءَ جي پاليسي شايد وري پيلاتائين جي فوجين کي دعوت ڏئي ته انلي جو بچاءُ ڪن؛ هن سلسلي ۾ ڪتي بينل يا بچيل فوجي ممڪن هو ته هن ڏکي ذميندايءَ کي مُنهن نه ڏئي سگهن ۽ بربرن جا مددگار جتا ممڪن هو ته پنهنجي دستوري پگهار ۽ مقرر ٿيل فائدن کي حاصل ڪرڻ بجاءِ بيهر ڦُرلُٽ جي پراڻي ڪاروبار ۾ لڳي وڃن. پر گال جا صوبا بيشمار محنت ڪش ۽ جوڌن جوانن سان پريل هيا جيڪي پنهنجي گهرن، پنهنجي ڪٽنب ۽ پنهنجين قربانگاهن جي حفاظت جي سلسلي ۾ جيڪڏهن ڪين مرڻ جي همت هئي ته پوءِ پَڪ سان اهو چئي سگهجي ٿو ته اهڙا جرئت وارا جوان پنهنجن دشمنن تي ضرور سوڀ حاصل ڪندا. پنهنجي اباڻي ملڪ بابت سندن ڄاڻ ڪين ان قابل ضرور ڪيو هوندو ته جيئن هو ڪنهن به ٻاهرئين حملي ڪندڙ جو رستو روڪن ۽ بربرن ۾ جيڪا فوجي پيشي ۽ نظم ۽ ضبط جي ڪمي هئي، اُن فقط هڪ بهاني کي به دور ڪري ڇڏيو هو ته هڪ وڏي ملڪ جا بيشمار ماڻهو ٿورڙن ماڻهن جي بهترين فوج اڳيان پيش پوڻ تي مجبور ٿي ويندا هيا. جڏهن فرانس تي چارلس پنجين* حملو ڪيو هو ته هن هڪ قيدي کان پڇيو هو ته 'پيرس، سرحدن کان ڪيترا ڏينهن پري رهندو؟' 'شايد ٻارنهن ڏينهن، پر اُهي جنگ جا ڏينهن هوندا.' اهو هيو قيديءَ جو بهادريءَ وارو جواب جنهن هڪ مغرور بادشاهه جي وڏائيءَ کي ختم ڪيو هو، آنريَس ۽ فرئنسِس- I جي رعيت جا ماڻهو مختلف جذبن سان ڀرپور هيا ۽ ٻن سالن کان به گهٽ عرصي ۾، بالٽڪ جي جهنگلي ماڻهن جا پاڙ ۾ ورهايل فوجي جن جو تعداد به تمام گهٽ هو پر ان جي باوجود هو بغير ڪنهن روڪ رنڊڪ جي پائرينيا جي جبلن تائين پهچي ويا هيا.

آنريَس جي حڪومت جي شروعاتي زماني ۾ استيليچو، برطانيه جي ڏورانهين ٻيٽ جي پنهنجي همت ۽ خبرداريءَ سان حفاظت ڪئي هئي ڇو ته ان جا دشمن سمندن، جبلن ۽ آئرلئنڊ جي ڪنارن تي رهندا هيا.(94) پر سدائين بيچين رهندڙ بربر، ڳاٿن جي جنگ جي بهتر موقعي کان هرگز غافل نه رهيا هيا جڏهن ديوارون توڙي مختلف هنڌ رومي فوجين کان بلڪل خالي ٿي ويا هيا. جيڪڏهن فوجين کي انلي جي فوجي مهم کان واپس ٿيڻ جي اجازت ڏني وئي هئي ته اُنهن لاءِ ڪئمپ جي بهتر رپورٽ ۽ آنريس جي ڪردار اها ڪوشش يقينن ڪئي هوندي ته وفاداريءَ جي شرطن کي ختم ڪيو وڃي ۽ برطانيه جي فوج جي شرارت ۽ شرانگيزي کي اجا وڌيڪ ڪاوڙائجي. بغاوت جي شوق، جنهن اڳ ۾ گئلئينس* جي دؤر کي ڪافي پريشان ڪيو هو، کي سپاهين جي تشدد بيهر جياري ڇڏيو هو. ۽

بدقسمت يا قسمت آزمائيندڙ اُميدوار جنکي هنن چونڊيو هو، اُهي ئي سندن جوش کي جاڳائيندڙ هيا ته وري اُهي ئي سندن سازشن جو شڪار به ٿي ويا.(95) مارڪس پهريون بادشاهه هو جنهن کي هنن تخت تي ويهاريو ۽ کيس نه رڳو برطانيه پر سڄي اولهه جي ملڪن جو شهنشاهه تسليم ڪيو ويو. مارڪس جي مشڪوڪ سُس پُس سبب هنن وفاداريءَ جي قسمَ کي ٽوڙيو جيڪو هنن پنهنجي لاءِ لازم ڪيو هو ۽ سندس اخلاق عادتن کي به هنن ناپسند ڪيو هو تنهنڪري هنن فيصلو ڪري ڇڏيو هو ته سندس مرڻ کان پوءِ سندس ڪتبي تي به اهو ڪجهه لڪرائيندا جهڙو هو زندگي ۾ هيو. ٻيو گرئشيَن هو جنهن کي به هنن تخت تي ويهاريو ۽ شاهي لباس پارايو ۽ فقط چئن مهينن کان پوءِ هن جو به ساڳيو حشر ٿيو جيڪو سندس اڳئين جانشين جو ٿيو هو. عظيم ڪانسٽنٽائن، جنهن کي برطانيه جا فوجي شهنشاهت جي سٺي دؤر ۽ ڪليسا جي حوالي سان گهڻو ياد ڪندا هيا، هاڻي ٽئين دفعي چونڊ ڪرڻ ۾ ڪجهه محتاط ٿي ويا. هنن پنهنجين خانگي فوجين ۾ هڪڙو سپاهي چونڊيو جنهن جو به نالو اتفاق سان ڪانسٽنٽائن هو پر هن جي اُبهرائي ۽ ترڙائپ پري کان ئي پڌري هئي جو هن پنهنجي پاڻ کي تخت تي ويهاي ڇڏيو هو ۽ فوجين اڳ ۾ ئي سمجهي ورتو هو ته هو نااهل هيو ۽ شاهي رتبي جي وڏي وزن کي ڪاميابيءَ سان کڻڻ ۾ هو ناڪام ٿيندو.(96) پر پوءِ سندس اختيار جون واڳون گهڻ خطرناڪ ثابت ٿيون ۽ سندس حڪومت مارڪس ۽ گرئشيَن جي مقابلي ۾ وڌيڪ ڪامياب رهي. سندس ڪاهل فوجين کي پنهنجين ڪئمپن ۾ ڇڏي ڏيڻ جي خطري، جن اڳ ۾ پڻ رت وهائڻ ۽ بغاوت برپا ٿيڻ سبب ماحول کي گندو ڪري ڇڏيو هو، کيس مجبور ڪيو ته هو اولهه جي صوبن ۾ اُنهن جي ڪمي آڻي ڇڏي. ان مقصد کي ذهن ۾ رکندي هو بولون ۾ آيو. ساڻس ٿورا فوجي پڻ گڏ هيا ۽ ڪجهه ڏينهن جي آرام کان پوءِ، هن گال جي شهرن جي نمائندن کي پاڻ وٽ سڏيو ته هو کيس جائز حاڪم طور تسليم ڪن. خوش قسمتيءَ سان گال بربرن جي يلغار کان هن وقت تائين محفوظ رهيو هو. گال جي نمائندن ۽ معتبرن سندس حڪم کي مڃيندي کيس پنهنجو جائز حاڪم مڃيو. جيئن ته روينا طرفان گال وارن کي نظر انداز ڪرڻ تي ڪين شڪايتون هيون ته هنن پنهنجي پاڻ کي ڪنهن به فرمانبرداريءَ ڪرڻ کان آجو ڪري ڇڏيو هو؛ هاڻي محروميءَ جي احساس کان تنگ اچي هنن سوچيو ته سندن حالتن ۾ جيڪو به تبديلي آڻيندو ان کي هو قبول ڪري وٺندا، تنهن ڪري بغير ڪنهن ۾ شڪ ڪرڻ جي ۽ اُميد آسرن کي پنهنجو ساڻي ڪري، هنن اطمينان سان پنهنجي پاڻ کي تسلي ڏني ته فوجون توڙي سندن اختيار يا وري روم جي شهنشاهه جو نالو ئي هنن کي آٿت ڏيڻ لاءِ ڪافي هوندو ته جيڪڏهن هو پنهنجو هيڊڪوارٽر گال ۾ قائم ڪندا ته پوءِ مقامي ماڻهن جي ڀلائي فقط ان ڳالهه ۾ هوندي ته هو بربرن جي ڪاوڙ ۽ ظلمن کان ايندڙ وقت ۾ بچي ويندا. جرمني جي جدا جدا ڌڙن خلاف، ڪانسٽنٽائن جي پهرين ڪاميابي اها هئي ته مخالفن سندس اجائي سجائي تعريف جا بند ٻڌي ڇڏيا جنهن سبب کيس نمايان سوڀون حاصل ٿيون پر دشمنن طرفان ٻيهر ايڪي ڪرڻ ۽ گستاخي واري لهجي ۾ ڳالهائڻ نين فتحن جي خوشين کي ڪجهه مانو ڪري ڇڏيو. دشمن سان ڳالهين جا دؤر هليا پر اُنهن جي نتيجي ۾ هڪ عارضي ۽ غير يقيني معاهدو عمل ۾ آيو، ۽ جيڪڏهن تحفن جي بارش وَسائڻ ۽ واعدن جا سبز باز ڏيکارڻ کان پوءِ بربرن جي فوج رائين جي بچاءَ لاءِ پنهنجي پيش قدمي جاري رکي به هئي ته اهو قدم، گالن جي سرحد جي اصل جرئت واري روپ موٽائڻ بجاءِ، شهنشاهه جي شان شوڪت جي به خلاف هوندو ۽ جيڪو ڪجهه به روم جي جمهوريه جي خزاني ۾ بچيل هو، ته اُهو

به خالي ٿي ويندو. تصوراتي ۽ اجاين خوشين جي ڦونڊ ۾ اچي، گالن جو فضول حمايتي ڏکڻ جي صوبن ۾ اڳتي وڌي ويو، ته جيئن اُتي هڪ اهڙي اوچتي خطري کي وجهي منهن ڏئي جيڪو ڪجهه قدر سندس ذات سان تعلق رکندو هو. هڪ گاٿ، جنهن جو نالو سارَس هو، کي حڪم ڏنو ويو ته هڪ باغيءَ جو سِر وڍي شهنشاهه آنريَس جي قدمن ۾ آڻي رکي، ۽ برطانيه ۽ اٽلي جي فوجن کي هن گهريلو جهڳڙي ۾ اجايو اُلجهائي بيعزتو ڪرايو ويو. هن فضول گهريلو لڙائيءَ ۾ سندس ٻه بهادر جنرل- هڪڙو جسٽينيَن ۽ ٻيو نيويگيسٽس مارجي ويا. پهريون جنگ جي ميدان تي ماريو ويو ۽ ٻي کي مات ميٽ ۾ غداريءَ سان ختم ڪيو ويو. هاڻي ڪانسٽنٽائن وئينا جي قلعن ۾ پنهنجي حفاظت جو بندوبست ڪرڻ لڳو. لڳاتار ستن ڏينهن تائين هن جڳهه تي ناڪام حملا ٿيندا رهيا ۽ شاهي فوج شڪست تسليم ڪندي پنهنجي ذلت جو سودو ڪيو يعني ائليپس جي ڦورن ۽ لُٽيرن کان سلامتيءَ سان ٻاهر نڪرڻ جو رستو خريد ڪيائون.(97) هاڻي انهن جبلن ٻن بادشاهن جي ملڪن کي ورهائڻ جو ڪم ٿي ڪيو ۽ شهنشاهت جي هن ٻٽي سرحد جي دفاعي مورچن جي جمهوريه جي فوجن حفاظت ٿي ڪئي پر افسوس ته سندن هٿيارن کي جرمني ۽ سيٿيا جي بربرن خلاف ڀرپور طريقي ۽ فوجي پيشي جي مطابق استعمال ڪري سگهجي ها ته ساڳي وقت رومي سرحدن جو به نئين سر تعُين ڪيو وڃي ها.

پائرينيز طرف، ڪانسٽنٽائن جا خدشا وڌي ويا ته خطري جي گهنٽي وڄي چڪي هئي، پر پوءِ وري به هو سوڀارو ٿيو ۽ تخت تي وڃي ويٺو. خاص طرح تي اسپين جي پيش پوڻ سان ٻين طرفن کان به شهنشاهت جي فرمانبرداري ٿيڻ لڳي ۽ هاڻي قانون توڙي مئجسٽريٽ به اُهي رکيا ويا جيڪي گال جا هيا. ڪانسٽنٽائن جي اختيارن توڙي حڪومت جي جيڪڏهن ڪا مخالفت هئي ته اُها نه ته سندس حڪومت کان نه وري ماڻهن جي جوش جذبي کان هئي پر اُها ٿودوسيَس جي ڪٽنب کان هئي جو ته اُنهن جا ڪجهه ذاتي مفاد وچڙيل هيا. چئن ڀائرن(98) پنهنجن مٽن مائٽن جي مدد سان مرحوم شهنشاهه کان ڪجهه رتبا ۽ ملڪيت حاصل ڪئي هئي جيڪا سندن اباڻي ملڪ ۾ هئي ۽ نوجوانن احسانمندي جي خيال يا ڪنهن ٻي سوچ کان پنهنجو ذاتي فائدو شهنشاهه جي پٽ جي حق ۾ منتقل ڪري ڇڏيو. هنن هڪ ناڪام ڪوشش ڪئي ته لوسيٽنيا ۾مقرر ٿيل فوجي پنهنجي شموليت ڪن يا اُنهن تي اثرانداز ٿي سگهن، هتان ناڪامي ملڻ کان پوءِ هو پنهنجن گهرن ۽ ملڪيت ڏانهن واپس ٿيا ۽ پنهنجي خرچ تي هن فوج ڳاهي ۽ ان ۾ ڀرتي ڪرڻ شروع ڪيائون ۽ تمام گهڻا غلام ۽ ٻيا ڪيترائي پنهنجا مددگار به پاڻ وٽ رکيائون ۽ هاڻي بهادريءَ سان پيش قدمي ڪندا اڳتي وڌندا ويا ته جيئن پائرينيز جبلن جي اهم جڳهن تي پنهنجو قبضو ڄمائي سگهن. مقامي طرز جي هن بغاوت، گال ۽ برطانيه جي حڪومتن کي محتاط ۽ پريشان ڪري ڇڏيو ۽ هن مجبور ٿي بربرن جي مددگار فوجين سان اسپين جي جنگ ۾ شامل ٿيڻ لاءِ ساڻن ڳالهيون ڪيون. ڪين آنريَس،(99) جو خطاب ڏئي به هرڪايو ويو ڇو ته اهو نالو ڪين ياد ڏياريندو ته ان حاڪم سان هو وفادار رهيا هيا ۽ هو مٽن مهربان هوندو هو، ۽ جيڪڏهن اهو مڃجي به سهي ته اسڪاٽلئنڊ جا ماڻهو برطانيه جي حاڪم ڏانهن ڪجهه قدر مائل به هيا پر اُتر- اولهه آفريڪا جا مسلمان توڙي مرڪماني قبيلا، غاصب طرفان گهڻي دولت لٽائڻ سان ئي هنن جو ساٿ ڏئي ٿي سگهيا جن اڳيئي اسپين جا فوجي توڙي شهري اعزاز بربرن ۾ ورهايا هيا. اهڙيءَ طرح ڳڏيل سڏيل فوجن جا نوَ ٽولا جن تائين اولهه جي شهنشاهت جي حدن ۾

آسانيءَ سان رسائي ممڪن هئي، اُنهن جو تعداد پنجن هزارن کان مٿي نہ هو پر اِهي ٽورڙا بہ هنن نندي جنگ جي خطري کي ٽاري ٽي سگهيا جنهن ڪانسٽنٽائن جي اختيارن توڙي سندس سلامتيءَ کي خطري ۾ وجهي ڇڏيو هو. ٿودوسيَس جي ڪٽنب جي غير پيشہ ور فوج جو هر طرف کان گهيراءُ ڪري ان کي پائرينيز ۾ تباهہ ڪيو ويو، ڇئن منجهان بہ پائر خوش قسمتيءَ سان سامونڊي رستي ذريعي اٽلي ڏانهن پڄي وڃڻ ۾ ڪامياب ٿي ويا ۽ بہ بيا ڪجهہ وقت کان پوءِ آرلس ۾ ماريا ويا ۽ جيڪڏهن آنريَس ماڻهن جي وچ ۾ پنهنجي بيعزتي کان اڪيون ٻوٽي ڇڏي ها تہ وسَ وارو هو پر حقيقت ۾ هو پنهنجن ويجهن عزيزن ۽ مٽن مائٽن جي ذاتي تڪليفن کان گهڻو متاثر ٿيو هو. معلوم ٿيو تہ نهايت ئي ڪمزور فوج ۽ ٽورڙن هٿيارن يورپ جي الهندي طرف وارن صوبن، يعني ائنٽونينَس جي ديوار کان هرڪيولَس جي ٿنڀن تائين جو قبضو حاصل ڪري ڇڏيو. امن توڙي جنگ جي واقعن کي وقت جي مورخن يقينن ڪجهہ تنگ نظري ۽ اٽپوري طريقي سان پئي ڏنو آهي جنهنڪري اُنهن جي اهميت گهٽجي گهٽجي وئي آهي. اهو شايد ان ڪري ٿيو تہ تاريخدان اهم انقلابن ۽ واقعن يا وري اُنهن جي سببن ۽ اثرن کان، بين ماڻهن وانگر خود پڻ اوترائي بيخبر هيا. پر قومي طاقت ۽ جوش جذبا جيڪي بلڪل مرده ٿي چڪا هيا، اُنهن آمراڻي حڪومت جي آمدني جي ذريعن کي بلڪل ختم ڪري ڇڏيو هو ۽ جيڪي صوبا مالي لحاظ کان صفا سُڃا ٿي ويا هيا تہ اُنهن کان هاڻي فوجي خدمتون وٺڻ جي تقاضا ڪرڻ بہ ناداني هئي ڇو تہ جيڪي ماڻهو ناراض، سڃا ۽ بزدل هجن تہ اُهي ڪابہ ديوٽي ڏيڻ جا اهل نہ رهندا آهن.

هڪ شاعر جنهن خوشامد ڪندي پولينشيا ۽ ويرونا جي سوبن کي روم جي عقاب سان منسوب ڪيو آهي تہ ساڳي وقت اٽلي جي حدن کان آلارڪ جي اُبهرائيءَ واري پاڄَ جنهن سان جنن ڀوتن جا بيشمار ۽ خطرناڪ پاڇا بہ گڏ هيا ۽ جن بربرن جي فوج مٿان پڻ لامارا ڏنا هيا تہ سيني ڏٺو هو تہ اُنهن جا فوجي جنگ، ڏُڪر ۽ بيمارين جي گڏيل حملي سبب مڪمل تباهہ ٿي ويا هيا.(100) هن نياڳي مهم ۾، گاٿن جي بادشاهہ کي پڻ تمام گهڻو نقصان ٿيو هوندو ۽ سندس پريشان ٿيل فوجن کي جنگ جي منحوس پاڇن کان ٿوري وقفي ڪرڻ جي ضرورت هئي تہ جيئن ان ساهي پٽڻ جي ٿورڙي وقت ۾ هو نوان فوجي ڀرتي ڪري سگهن تہ ساڳي وقت سندن اعتماد بہ وڌي. بدنصيبي پنهنجو جلوو پسائي چڪي هئي پر الارڪ جيڪو مضبوط ارادن جو مالڪ هو ۽ سندس بهادريءَ جي شهرت ايتري تہ عام هئي جو بربرن جا تمام بهادر ماڻهو سندن جهنڊي هيٺ جمع ٿي ويا جيڪي ايگزين سمنڊ کان وٺي رائين ندي تائين، ڦُرلٽ ۽ فتحن جي دائمي خواهش کان تنگ ۽ بيحد پريشان ٿي ويا هيا. جيئن تہ هن عزت ۽ مرحبا لهٽي هئي تنهنڪري هن بنادير اسٽيليچو جي دوستيءَ جي دعوت قبول ڪري ڇڏي. اوڀر جي شهنشاهہ سان پنهنجا ناتا رشتا ٽوڙيندي، الارڪ روينا جي حڪمران سان امن ۽ ايڪي جو معاهدو طئي ڪري ڇڏيو. ان صلحنامي سان الارڪ کي اليريڪم صوبي جي قديمي حدن ۽ رومي فوجن جو ماسٽر- جنرل مقرر ڪيو ويو ۽ هي اعلان آنريَس جي وزير طرفان ڪيو ويو.(101) خواهشن سان ڀرپور هي پروگرام، جنهن جا تفصيل صلحنامي ۾ درج هيا، رداگئسَس جي اوچتي زوردار حملي سبب ختم ڪيو ويو ۽ گاٿن جي بادشاهہ جي غير جانبداريءَ کي سيزر جي لاتعلقي جي روَيي سان ڀيٽ ڪري سگهجي ٿي جنهن ڪئٽيلين* جي سازش ۾ جمهوريہ جي دشمن جي نہ تہ مخالفت نہ وري ان جي حمايت ڪئي هئي. وئنڊل جي شڪست کان پوءِ اسٽيليچو پنهنجو توجہ اوڀر جي صوبن ڏانهن

ڪيو، ناٽي کي سنڀالڻ ۽ رعيت سان انصاف ڪرڻ جي سلسلي ۾ هن شهري مئجسٽريٽ مقرر ڪيا ۽ روم توڙي گاٿن جي گڏيل فوج وٽي قسطنطنيه جي گيٽن تائين پهچڻ لاءِ پنهنجي بي صبريءَ جي خواهش جو اظهار ڪيائين. اسٽيليچو جي دوراانديشي، خانہ جنگي کان سندس نفرت ۽ ملڪ جي ڪمزورين بابت سندس پوري پوري ڄاڻ وغيره مان پتو پوي ٿو بلڪ صاف ظاهر ٿئي ٿو تہ ٻاهرين ملڪن کي فتح ڪرڻ کان وڌيڪ ڪيس مقامي سطح تي امن ۽ سلامتيءَ کي قائم ڪرڻ جو وڌيڪ اونو هو. تنهنڪري هن هڪ ڳالهہ جو خاص خيال رکيو تہ الارڪ جي فوجن کي اٽلي کان گهٽو پري رکي. پر ان جي باوجود گاٿن جي بادشاهہ تي ڪو اثر نہ پيو ۽ هن مخالفن سان ڳجهہ ڳجهاندر ۾ ڏوڪيبازي وارا لاڳاپا جاري رکيا جن ڪرايي جي ناراض فوجين جيان پنهنجي فوجي مهم کي ٿيسلي ۽ ايپيرس ۾ وڏي اينگهہ ڪرائي. اسٽيليچو جلد واپس وريو تہ جيئن پنهنجين ناڪام ڪوششن لاءِ اٽلو انعام اڪرام بہ وٺي. اٽلي جي سرحدن تي ايمونا(102) جي ويجهو هن اولهہ جي شهنشاهہ کي هڪ پيغام موڪليو جنهن ۾ واعدن جو ڊگهو تفصيل ڏنل هو تہ ساڳئي وقت ڪجهہ خرچن ۽ سندس مطالبن جو بہ ذڪر ڪيل هو: ڪيس اهو بہ ڏڙڪو ڏنائينس تہ هو ڪيس مطمئن ڪري، ۽ اجا وڌيڪ تنبيهہ ڪندي للڪاريائينس تہ جيڪڏهن هن انڪار ڪيو تہ پوءِ ان جا نتيجا بہ پاڻ ڀوڳيندو. ان جي باوجود جيڪڏهن سندس روَيو تيزي ۽ تُرشيءَ وارو هو پر سندس زبان نهايت مهذب ۽ ادب واري هئي. هن ڏاڍي نيازمنديءَ سان پاڻ کي اسٽيليچو جو دوست ۽ آنريس جو سپاهي ڪوٺيو: ڪيس گال جي غاصب جي خلاف بنادير پيش قلمي ڪرڻ جي آڇ ڪيائين ۽ وڌيڪ چيائينس تہ هاڻي وقت اچي ويو هو جو گاٿن جي قوم جو نالو نشان ئي مٽائي ڇڏجي ۽ ان سان گڏ اهو مشورو بہ ڏنائينس تہ اولهہ جي شهنشاهت جا ڪجهہ صوبا نڌڻڪا هيا، اُنهن تي بہ هڪدم قبضو ڄمائجي.

ٻن مدبرن جي وچ ۾ جيڪي سياسي ۽ ڳجهيون ڳالهيون ٿيون، جن ۾ ٻنهي جي پوري پوري ڪوشش اها هئي تہ نہ رڳو هڪ ٻئي کي پر سڄي دنيا کي بہ ڏوڪي ۾ رکن، اُهي هميشه لاءِ سندن ڪابينا جي انڌارن ۾ مخفي ئي رهجي وڃن ها، جيڪڏهن اسيمبليءَ ۾ انهن رازن متعلق ڊگها بحث مباحثا نہ ڪيا وڃن ها ۽ اُنهن منجهان ئي ماڻهن کي ڪجهہ خبر پئي تہ الارڪ ۽ اسٽيليچو جي وچ ۾ ڳجهين ڳالهين ۾ ڇا وهيو واپريو هو. هاڻي ان ڳالهہ جي ضرورت هئي تہ هڪ اهڙي حڪومت لاءِ فرضي حمايت ئي ڪجي جنهن ڪمزوريءَ کي پنهجو اصول بڻايو هو، تنهنڪري ڪيس پنهنجي ئي رعيت جي ماڻهن سان ڳالهين جي شروعات ڪرڻي پئي، ۽ نيٺ آهستي آهستي هنن روم جي سينيٽ جي اختيارن کي ٻيهر جياري ڇڏيو ۽ آنريس جي وزير جلد ئي پنهنجي جمهوريہ جي قانون ساز اسيمبلي سان ايندڙ وقت لاءِ مشورا ڪيا. سيزر جي محلات ۾ اسٽيليچو سينيٽ جو اجلاس سڏرايو ۽ هڪ لڪيل تقرير ڪيائين جنهن ۾ جيڪو ڪجهہ ملڪ ۾ ٿي رهيو هو ان بابت سينيٽ کي آگاهہ ڪيائين، گاٿن جي بادشاهہ جي مطالبن بابت ڪجهہ مشورا ڏنائين ۽ پوءِ فيصلو سينيٽ تي ڇڏيائين تہ ان صورتحال ۾ جنگ ۽ امن مان ڪنهن جي چونڊ ڪرڻي هئي. ائين لڳو تہ سينيٽر صاحبان ڄڻ چار سؤ سالن جي لڳاتار خواب مان ڇرڪ ڀري جاڳي پيا هيا، ۽ هن اهم موقعي تي محسوس ٿي ٿيو تہ هو پنهنجن ابن ڏاڏن جي ڏاهپ جي بجاءِ سندن جرئت منجهان زياده متاثر ٿيا هيا؛ اُنهن وڏي واڪي جوشيلين تقريرون ڪندي اعلان ڪيو تہ اِها ڳالهہ روم جي شان شوڪت جي خلاف هئي تہ بربرن جي بادشاهہ سان ذلت وار معاهدو ڪري ان کان امن قائم ڪرڻ جي خيرات گهرجي، ۽ جيڪي قومون

پنهنجي عزت ۽ وقار کي متيرو رکنديون آهن تہ اُهي عزت واري مرڻ کي، بيعزتي واري جيئڻ تي ترجيح ڏينديون آهن. وزير، جنهن جي پئسفڪ وارن منصوبن جي تائيد فقط اُنهن ماڻهن ڪئي جيڪي نيچ قسم جا يا وري ڪرايي تي خريد ڪيل هيا، پوريءَ طرح ڪوشش ڪري رهيو هو تہ ڪيل غلطيءَ جو ڪنهن طرح ازالو ڪجي. بهرحال پوءِ بہ هن جيڪا ڪِريل حرڪت ڪئي هئي ان جي هن معافي ورتي تہ ساڳي وقت گاٿن جي بادشاهہ جيڪي غلط مطالبا پيش ڪيا هيا، ان جي لاءِ بہ معذرت ڪيائين. 'جيڪا مدد ٻاهران ملي هئي ۽ جنهن تي روم جا ماڻهو سخت ڪاوڙيا هيا، ان کي (اسٽيليچو رعبدار لهجي ۾ چيو) نہ تہ حقارت سان تعبير ڪيو وڃي ۽ نہ وري اُهو ڏنڊ يا ڇوٽڪاري حاصل ڪرڻ لاءِ ڀُنگ هو جيڪو بربر دشمن جي دهمانن يا ڊِڄ ڪان ادا ڪيو ويو هو. الارڪ پوري وفاداريءَ سان رومي جمهوريہ جي اُنهن صوبن تي دعويٰ بابت توجه ڏياريو جيڪي قسطنطنيه جي يونانين پنهنجي قبضي ۾ ڪيا هيا، هن ڏاڍي مانيٽي ۽ مهذب طريقي سان پنهنجين خدمتن جو جائز صلو طلب ڪيو: پر جيڪڏهن هو ڪن منصوبن کي تڪميل ڪرڻ جي سلسلي ۾ پوريءَ طرح ڪامياب نہ رهيو هو تہ هن پنهنجي پنتي هٽڻ جي صورت ۾ چڱ شهنشاهہ جي ذاتي خطن ۾ لکيل حڪمن جي پوريءَ طرح تعميل ۽ تابعداري ڪئي هئي. هي متضاد حڪم (هو پنهنجي ڪٽنب طرفان ڪيل غلطين کي بہ لڪائڻ جي ڪوشش نٿو ڪري) سيرينا* جي سفارشن سان مليا آهن. سندس زال جي نيڪيءَ جي فطرت کي شاهي پائرن ۾ سندس اختيار ڪيل ويڳي پيءُ جي پُٽن تمام گهڻو متاثر ڪيو هو ۽ وري فطري تقاضائون اهڙيون هيون جيڪي ماڻهن جي ڀلائيءَ جي سخت روَين تي بہ حاوي ٿي ويون هيون. اهڙا ظاهري سبب، روينا جي محلات ۾ ٿيندڙ ڳجهين سازشن کي لڪائي نٿي سگهيا، پر اُنهن کي اسٽيليچو جي پوري حمايت حاصل هئي، ۽ جن جي منظوري، ڪافي بحث مباحثي ڪان پوءِ، مجبوريءَ ۾ سينيٽ کي بہ ڏيڻي پئجي وئي. آزادي توڙي چڱائيءَ جو شور جڏهن گهٽ ٿيو تہ مدد جي نالي ۾ چئن هزار پائونڊن جي رقم منظور ڪئي وئي تہ جيئن اٽلي ۾ امن امان قائم ٿئي ۽ گاٿن جي بادشاهہ جي دوستي بہ جيئن قائم رهي. فقط هڪڙي لئمپيديَس، جيڪو اسيمبلي جو نهايت ئي معتبر ميمبر هيو، ان سمجهوتي سان واضح اختلاف ڪندي وڏي واڪي ۽ جوشيلي انداز ۾ پڪاريو: 'هي سمجهوتو امن امان جو نہ پر ذلت ۽ غلاميءَ جو آهي،' (103) ۽ سخت خطري سبب پنهنجي جڳهہ تان اُٿي هڪدم غائب ٿي ويو چاڪاڻ تہ هو سڄي سٽ ۾ اڪيلو شخص هو جنهن جرئت سان ان صلحنامي جي مخالفت ڪئي هئي ۽ هن هڪ عيسائي ڪليسا ۾ وڃي پناهہ ورتي.

پر هاڻي نظر ائين ٿي آيو اسٽيليچو جو دؤر ختم ٿيڻ وارو هو ۽ مغرور وزير خود پي شايد پنهنجي ذلت واري پڇاڙيءَ جا چِٽا آثار ڏسي رهيو هو. لئمپيديَس جي زبردست جرئتمنديءَ تي تاڙيون وڄايون ويون هيون ۽ سينيٽ جيڪا ڊگهي عرصي تائين غلاميءَ جي ماحول ۾ رهي هئي، وڏي حقارت وچان هن فضول ۽ نہ هٽڻ جهڙي آزاديءَ جي سمجهوتي کي رد ڪري ڇڏيو. سپاهي جن کي اجا تائين رومي فوجين جا فائدا ۽ اعزاز حاصل هيا، اسٽيليچو تي سخت ناراض هيا تہ هن بربرن سان پنهنجون وفاداريون نڀايون هيون ۽ روم وارن کي بيعزتو ڪري ڇڏيو هو، ۽ ماڻهن پڻ وزير جي شرارت وارين پاليسين جو مٿس الزام هنيو جنهن باعث رعيت جي تڪليفن ۾ اضافو ٿيو هو ۽ سندن خودداري داغدار ٿي هئي، پر وري ڏٺو وڃي تہ ان صورتحال ۾ عوامي عادتن جي بگڙڻ جي بہ اوتري ئي ذميواري هئي. ان هوندي بہ اسٽيليچو شايد عوام جي شور ۽ غوغاءِ توڙي سپاهين جي ڪا

پرواهه نه ڪري ها جيڪڏهن هو پنهنجي حڪومت جو رعب ۽ دٻدٻو پنهنجي شاگرد جي ڪمزور دماغ تي قائم رکڻ ۾ ڪامياب وڃي ها. پر آنريس جو سائنس عزت وارو اڳيون تعلق، هاڻي خوف، شڪن شبهن ۽ نفرت ۾ بدلجي ويو. چالاڪ ۽ حرفتي اولمپيَس،(104) جنهن پنهنجا ڏوهه، عيسائيت جي نيڪي ۽ سعادتمنديءَ جي پردي ۾ لڪايا هيا، پنهنجي ان محسن کي مات ميٽ ۾ پوئتي ڌڪي ڇڏيو هو، جنهن جي مهربانين ۽ شفقن سان ئي ڪيس ترقي ملي هئي ۽ جنهن جي ڪوشش سان هو ترقيون ڪندي ۽ اڳتي وڌندي نيٺ وڃي شاهي محلات تائين پهتو هو. اولمپيَس شهنشاهه کي ٻڌايو، جنهن جي هن وقت عمر پنجويهه سال هئي، ته هن وٽ نه ته اختيار هيا ۽ نه وري حڪومت ۾ ڪوبه سندس چيو مڃيندو هو ۽ پنهنجي بزدلي ۽ ڪاهلي واري طبيعت کي وڏي هوشياريءَ سان اسٽيليچو جي زنده دليءَ جي خوبصورت پردن ۾ لڪائي ويو، جنهن وري شهنشاهه جي موت جي اڳڪٿي اڳ ۾ ئي ڪري ڇڏي هئي چو ته سندس دلي خواهش هئي ته شهنشاهت جو تاج سندس پٽ يوچيريس جي سِرَ جو سينگار ٿئي. شهنشاهه کي سندس نئين ماڻهو جنهن ڏانهن هو گهڻو مائل هو گهڻو اُڪسايو ۽ هن پنهنجو لهجو ۽ ڳالهائڻ جوانداز هڪ وڏي معتبر ۽ وڏي ماڻهوءَ وارو رکيو ۽ وزير کي ان وقت تعجب لڳو جڏهن ڪئمپن ۾ توڙي ڪائونسلن ۾ ڳجها معاهدا ۽ اهڙا فيصلا ٿيندا هيا جيڪي سندس دلچسپي توڙي ارادن جي بلڪل مخالف هوندا هيا. شهنساهه آنريس پنهنجي روم واري محلات ۾ رهائش اختيار ڪرڻ جي بجاءِ اعلان ڪيو ته هو ان ۾ وڌيڪ خوشي محسوس ڪندو ته روينا جي محفوظ قلعي ۾ وڃي آرام ڪري. هن جي ڀاءُ آرڪئڊيَس جي موت جي خبر ٻڌڻ شرط هن هڪدم قسطنطنيه وڃڻ جو فيصلو ڪيو ته جيئن محافظ جي اجازت سان هو ٿيوڊوسيَس(105) جي صوبن کي قانون ۽ حڪومتي سرشتي جو پابند ڪري. ان وقت ٿيوڊوسيَس اجا معصوم ٻار هو. پري پنڌ جي هن مهم ۾ جيڪي تڪليفون ۽ خرچ اخراجات هيا، ان في الحال هن اوچتي ۽ عجيب ڪاهه ڪرڻ جي پروگرام کي ملتوي ڪري ڇڏيو، پر شهنشاهه کي پاڊُئا جي ڪئمپ تائين وڃڻ جي پروگرام جو خطرو، جتي رومي فوجي، اسٽيليچو جا دشمن ۽ بربرن جا مددگار جتا موجود هيا رٿيل تجويزن مطابق رهيو جنهن ۾ ڪابه ڦير ڦار نه ڪئي وئي هئي. وزير تي سندس صلاحڪار ۽ اعتماد واري ماڻهو جسٽينيَن، جيڪو روم جو ناميارو وڪيل ۽ تمام هوشيار ماڻهو هو، زور ڀريو ته اهڙو سفر هرگز اختيار نه ڪري جيڪو سندس شهرت ۽ سلامتيءَ جي سراسر خلاف هو. سندس زوردار پر ناڪام ڪوشش اولمپيَس کي سندس سوچ جو يقين ڏياريو ۽ دورانديش قانوندان پنهنجي راءِ ڪان پنتي هٽي ويو ۽ پنهنجي سرپرست جي ايندڙ تباهيءَ کان پاڻ ان منظرنامي منجهان ئي ٻاهر نڪري ويو.

شهنشاهه جڏهن بولوگنا ڪان گذري رهيو هو، ته ان وقت محافظن طرفان هڪ هنگامو برپا ٿي ويو، جنهن کي اسٽيليچو جي رازداري واري پاليسيءَ ذريعي خاموش ڪرايو ويو جنهن اعلان ڪيو ته هو ڏوهي ماڻهن کي سخت سزا ڏيندو ۽ پوءِ پاڻهي ان معاملي کي نبيريائين ۽ ڏوهين کي معافي ڏئي ڇڏيائين. هن گوڙ گهمسان ڪان پوءِ آنريَس پنهنجي وزير کي آخري ڀيرو ڀاڪر پاتو جنهن کي هاڻي هن هڪ آمر جي روپ ۾ لئي ڏٺو، بعد ۾ هو پاويا جي ڪئمپ ڏانهن روانو ٿي ويو جتي وفادار فوجين سندس پُرجوش استقبال ڪيو جيڪي اُن هنڌ تي گال جي جنگ واسطي جمع ٿيون هيون. چوٿين ڏينهن جي صبح جو جيئن ڪيس سيکاريو ويو هو شهنشاهه پنهنجين فوجين اڳيان تقرير ڪئي جنهن کي دراصل اولمپيَس جي ذهانت سان تيار ڪيو ويو هو ته جيئن رات جي انڌاري ۾ هڪ خوني ڊرامي

ڪي ڪاميابيءَ سان رچايو وڃي. پهرئين اشاري ملڻ تي هنن اسٽيليچو جي دوستن کي ڪُهي ڇڏيو، شهنشاهت جي ناميارن آفيسرن گال ۽ اٽلي جي ٻن مئجسٽريٽ جي رتبي وارن مُنهندارن، گهوڙيسوار توڙي پيادل فوج جي ٻن ماسٽر جنرلن ۽ آفيسن جي وڏي آفيسر، هڪ مئجسٽريٽ، هڪ خزانچي ۽ ٻهراڙين جي سنڀال لاءِ مقرر ٿيل منهندار کي پهرين کيپ ۾ ئي قتل ڪيو ويو. ڪيترن ئي ماڻهن کان حياتيون کسيون ويون، بيشمار گهرن کي لُٽي ڦري تاراج ڪيو ويو، ۽ هن خوني بغاوت جو سلسلو جيڪو رات جي انڌاري ۾ شروع ٿيو هو ٻي ڏينهن رات تائين جاري رهيو ۽ شهنشاهه جيڪو خود بہ ڏڪي ۽ ڪنبي رهيو هو ۽ جنهن کي شاهي تاج ۽ لباس کان سواءِ پاويا جي گهٽين ۾ ڏٺو ويو هو، پنهنجي پياري ماڻهوءَ جي مِنتن ڪرڻ تي پنتي هٽيو؛ جن کي قتل ڪيو ويو هو اُنهن کي ياد ڪري سندن قتل جي مذمت ڪيائين تہ ساڳئي وقت اُنهن جي قاتلن جي بيقصور هئڻ ۽ اُنهن جي وفاداريءَ جي بہ تعريف ڪيائين. پاويا ۾ ٿيل قتلام جي خبر جڏهن اسٽيليچو کي پئي تہ هو ڏاڍو اُداس ٿي ويو ۽ ساڳئي وقت کيس طرح طرح جا شڪ ۽ گمان وڪوڙي ويا؛ هن هڪدم بولوگنا جي پنهنجي دفاعي مورچي تي پنهنجن اعتماد وارن ماڻهن جي ڪائونسل جي ميٽنگ ڪئي جيڪي کيس گهٽي ۾ گهٽا ويجها هيا ۽ جن تي کيس هاڻي شڪ بہ هيو تہ شايد اُهي ئي کيس تباهه ۽ ختم ڪندا. ڪائونسل جي ميٽنگ ۾ وڏو شور ٿيو ۽ ماڻهن جذباتي انداز ۾ مخالفن تي ڪاهه ڪرڻ ۽ انتقام وٺڻ جو مشورو ڏنو ۽ چيائون تہ پيش قدمي ڪرڻ ۾ هڪ لمحي جي بہ دير نہ ڪجي جو تہ سندن ليڊر منجهن موجود هو جنهن جي پٺيان هلي هنن سوين ماڻيون هيون، ماڻهن کي اوچتو عجب ۾ وڌو هو، دشمنن کي پريشان ڪيو هو ۽ ساڳيءَ طرح هو نالائق اولمپيَس جي وجود کي بہ ختم ڪري ڇڏيندا ۽ بگڙيل رومين کي بہ ٺيڪ ڪندا ۽ اهو بہ عين ممڪن هو تہ هاڻي هو تاج پنهنجي جنرل جي مٿي تي رکندا جيڪو سخت زخمي ٿي پيو هو. پنهنجين خاص ساٿين جي مختلف مشورن تي عمل ڪرڻ بدران، جن ۾ شايد ڪاميابين ٿيڻ جي اُميد بہ هئي، اسٽيليچو سوچن ۾ گم ٿي صفا خاموش ٿي ويو. شهنشاهه جي مقدر ۽ قسمت بابت پڻ هو اڃا تائين بيخبر هو، ۽ پنهنجن ماڻهن جي سچائي ۽ وفاداريءَ تي بہ هاڻي کيس ڀروسو نہ رهيو هو، ۽ هاڻي هو ان ڳالهه جي بہ حق ۾ نہ هو تہ اٽلي جي سپاهين ۽ عوام جي خلاف هُو وحشي ۽ شهواني طبيعت رکندڙ بربرن کي آماده ڪري تہ هو مٿن حملو ڪن: جيڪي سندس بيصبرا ساٿي ۽ اتحادي هيا، اُهي سندس طرفان دشمنن تي ڪاهَ ڪرڻ ۾ دير ڪرڻ تي مٿس ڪاوڙجي ڇڙوڇڙ ٿي ويا. پوري اڌ رات هئي جڏهن سارَس، جيڪو گاٿن جو ويڙهاڪ هيو پر بربرن ۾ پڻ سندس طاقت ۽ بهادريءَ سبب مشهور هيو، پنهنجي ئي محسن مٿان حملو ڪري ڏنو، ۽ سڄي ڪئمپ کي لُٽي ڦري تاراج ڪيائين ۽ وفادار هُنن (Huns) کي قتل ڪري ٽڪرا ٽڪرا ڪري ڇڏيائين جن هن جي حفاظت ٿي ڪئي ۽ پوءِ ان خيمي ۾ گهڙي ويو جتي غم ۽ بي آراميءَ جو ستايل وزير موجوده ابتريءَ واري صورتحال بابت ڪنهن سوچ ۾ ٻڏل هو. وڏي مشڪل سان پر معجزاتي طور اسٽيليچو، گاٿ جي ترار کان بچي ۽ ڀڄي نڪرڻ ۾ ڪامياب ٿي ويو، ۽ اٽلي توڙي پروارن شهرن کي آخري چتاءُ ڏنائين تہ پنهنجا گيٽ بربرن لاءِ بند ڪري ڇڏين ۽ هاڻي هن فيصلو ڪيو تہ پاڻ کي روينا جي حوالي ڪري ڇڏي جنهن تي سندس دشمنن جو اڳيئي مڪمل قبضو هو. اولمپيَس، جنهن آنريَس جا اختيار سنڀالي ورتا هيا، کي جلد ڪنهن وجهي ٻڌايو تہ سندس دشمن هڪ ٻاڏائيندڙ جي حيثيت ۾ بدلجي ويو هو ۽ عيسائي ڪليسا کي مڃيندڙ ٿي ويو هو. منافق جي ظالماڻي ۽ ذليل

طبيعت ۾ رحم يا پڇتاءَ جو رتيءَ ماتر ذرو بہ موجود ڪونہ هو پر هو عقيدت سان ڪنهن مقدس جڳهہ جي احترام ڪرڻ ڪان پاڻ کي بچائي ويندو هو. اميرزادو هيرا ڪليَن صبح ٿيڻ سان سوير ئي پنهنجن سپاهين ۽ فوجين سميت روينا جي ڪليسا جي گيٽن تائين پهچي ويو. پادري مطمئن هو تہ هنڪي شاهي محل طرفان فقط اهو قسم کڻايو ويو هو تہ هو ڪنهن بہ صورت ۾ اسٽيليچو کي هٿ ڪندو، پر جيئن ئي بدقسمت وزير ڪنهن بهاني سان مقدس جڳهہ جي چانئٺ ڪان ٻاهر آيو تہ کيس سندس ئي موت جو پروانو ڏيکاريو ويو. اسٽيليچو خاموشيءَ سان ڪيس موت جي مُنهن ۾ ڏيندڙ غدار ۽ والدين جي قاتل جي حمايت ڪئي ۽ پنهنجن حمايتن جي اجائي جوش کي خاموش ڪيو جيڪي هن جار مان ڇڏائڻ جي ناڪام ڪوشش ڪري رهيا هيا ۽ هاڻي هن پوري عزم ۽ بهادريءَ سان، جيڪا روم جي آخري جنرلن جي عظمت جي نشاني هوندي هئي، پنهنجو سِرُ هيرا ڪليَن جي ترار اڳيان وجي رکيو.(106)

محلات جا ڪِريل ذهنيت جا ماڻهو، جن گهٽي عرصي ڪان وني اسٽيليچو جي تعريفن جا ڳُڻ ڳايا، هاڻي کيس گهٽ وڌ ڳالهائڻ ۽ سندس بيعزتي ڪرڻ لڳا ۽ جن ماڻهن جي اولهہ جي ماسٽر جنرل (يعني اسٽيليچو) سان ويجها يا پري جا تعلقات هيا، ۽ جنهن جو نالو پاڪ ۽ وقار جي علامت هوندو هو، سيني هاڻي زوردار طريقي سان اُنهن لاڳاپن ڪان انڪار ڪيو ۽ کيس سزا ڏيڻ کي جائز قرار ڏنو. سندس ڪٽنب، جيڪو ٽن طرفن ڪان شهنشاهہ ٿيوڊوسيَس جي خاندان سان لاڳاپيل هو، اهو خاندان بہ هاڻي کيس هڪ گهٽ درجي وارو ڪڙمي ڪوني کيس نندي رهيو هو. هن جي پٽ يوچيريَس ڀڄي نڪرڻ جي ڪوشش ڪئي پر پڪڙي پيو ۽ هِن نوجوان جو موت ٽرمئنٽيا جي طلاق ڪان پوءِ ٿيو، جنهن پنهنجي ڀيڻ ماريہ* جي جڳهہ وجي ورتي هئي ۽ جيڪا ماريہ وانگر ئي شاهي محلات جي بستري تي ڪنواري رهي هئي. (107) اسٽيليچو جا دوست، جيڪي پاويا جي قتلام ڪان بچي ويا هيا، اُنهن کي اولمپيَس ظالماڻي انتقام جو نشانو بنايو ۽ متن ظلم ۽ زبردستيءَ جو هر طريقو استعمال ڪيو ويو تہ جيئن ڪانئن غداري يا پاڪ جڳهن جي بيحرمتي ڪرڻ جا ڏوهہ باسرايا وجن. اهي چپ چاپ مري ويا، اُنهن جي عزم سندن چوندِ ڪرڻ کي سچو ثابت ڪيو،(108) ۽ شايد سندن سرپرست جي معصوميت کي واضح ڪري ڇڏيو هو: هوڏانهن وري هڪ آمر جا بي لغام اختيار هيا جن جي زور تي هڪ ماڻهوءَ جي حياتيءَ کي بنا ڪنهن کيس هلائڻ جي ختم ڪيو ويو ۽ سندس يادن کي سواءِ ڪنهن ثابتيءَ جي داغدار ڪيو ويو، ۽ اها ڳالهہ يقين سان چئي سگهجي ٿي تہ ايندڙ نسل جڏهن غير جانبداريءَ سان هن سانحي تي غور ڪندو تہ کين زبردست جهٽڪو ضرور لڳندو.(109) اسٽيليچو جون خدمتون نهايت ئي نمايان ۽ شاندار آهن، پر سندس ڏوهَ، جيڪي خوشامد ۽ نفرت جي زبان جي ور چڙهي ويا آهن، اڻ چِٽا ۽ اڻ ٿيڻ جهڙا آهن. سندس موت ڪان اندازي موجب چار مهينا ڪن پوءِ، آنريَس جي نالي ۾ هڪ فرمان کي جاري ڪيو ويو تہ ٻن شهنشاهن جي وچ ۾ اچڻ وڃڻ جي سهولتن کي هڪ ٻئي لاءِ کوليو وڃي جن کي عوام جي دشمن هيتري عرصي تائين بند رکيو هو.(110) جنهن وزير جي شهرت توڙي بخت جو دارومدار ملڪ جي خوشحاليءَ تي مدار رکندڙ هو، ان تي الزام مڙهيو ويو تہ هن بربرن کي متاهون ڪندي اٽلي سان غداري ڪئي هئي، جنهن کي هن ڪيئي ڀيرا پولينشيا، ويرونا ۽ فلورينس جي ديوارن وٽ فتح ڪيو هو. هن فقط هڪ منصوبي جو ڪوڙو بهانو ڪيو هو تہ هو پنهنجي پٽ يوچيريَس جي سِرَ تي تاج رکڻ جو خواهشمند هو، پر اهو منصوبو مڪمل تيارين ۽ بين ماڻهن جي مدد ڪان سواءِ هرگز

مڪمل نہ ٿئي ها ۽ هڪ آرزومند پيءُ ايندڙ وقت جي شهنشاهہ کي تيستائين نمائش تصديق ڪندڙن جي وچ ۾ نہ چڙهي ها جيستائين سندس پٽ گهڻ ۾ گهڻ ويهن سالن جي عمر کي نہ پهچي ها. دشمن جي ڪدورت ۽ نفرت ان حد تائين پهچي وئي هئي جو اسٽيليچو جي مذهب تي بہ بهتان ۽ الزام مڙهيا ويا. پادرين طرفان هن موقعي کي زبردست طريقي ۽ مذهبي جوش سان ملهايو ويو جن وڏي واڪي ظاهر ڪيو تہ جيڪڏهن يوچيريس تخت تي ويهي ها تہ هڪدم بتن جي پوڄا ٻيهر شروع ٿي وڃي ها ۽ عيسائين جي ڪليسا عذابن ۾ مبتلا ٿي وڃي ها. هونئن حقيقت هن طرح هئي تہ اسٽيليچو جي پٽ عيسائيت جي مرڪز ۾ تعليم حاصل ڪئي هئي جو تہ سندس پيءُ خود عيسائي مذهب سان جذباتي حدن تائين لاڳاپيل هو ۽ عيسائيت جي ڪليل حمايت ڪندو هو.(111) سيرينا پنهنجو شاندار هار ويسٽا(112) جي مورتيءَ کان اڌارو ونئي آئي هئي ۽ لامذهب اسٽيليچو جي يادن تي ان ڪري بہ لعنت ملامت پيا مڙهيندا هيا تہ سندن خيال موجب، سبلائين جا مقدس ڪتاب توڙي روم جي غيبي علمن ۽ اڳڪٿين جي مواد کي سندس ئي حڪم تي باهہ جي شعلن جي حوالي ڪيو ويو هو.(113) اسٽيليچو جي طاقت ۽ ان تي سندس فخر ئي سندس قصور هيو. سندس نالائق دشمن جي ڪاميابيءَ جو راز شايد اهو هو تہ هن پنهنجي ملڪ جي ماڻهن جي رت وهائڻ کان ڪيٻايو هو ۽ آنريَس جي اها آخري ذلت هئي تہ هو روم جي نوجوانن جي حفاظت ۽ شهنشاهت جي حمايت ڪرڻ جي ذميواري کان هٽي ويو هو ۽ نئين نسل ڪيس ان قابل نہ سمجهيو هو تہ هو هن جي ان ذهنيت جي مذمت ڪن.

اهڙا ڪيترائي ماڻهو يا پوئلڳ جن جي دولت ۽ وقار کان بيا بہ بيحد متاثر ٿيا آهن، اُنهن مجهان شاعر ڪلاڊيَن هڪ اهڙو ناميارو شخص هو جنهن اسان جو توجهہ پاڻ ڏي گهڻو ڇڪرايو آهي ۽ هو اسٽيليچو جو بيحد گهڻگهرو هو ۽ جڏهن هو قتل ٿيو تہ ڪلاڊين کي تمام گهڻو رنج پهتو تہ سندس سرپرست هاڻي هن دنيا ۾ نہ رهيو هو. جج ۽ رڪارڊ رکڻ جي رکوالي سندس مرتبي کي شاهي دربار ۾ مقرر ڪرايو هو. ساڳي وقت هو سيرينا سان پنهنجي لڳ لاڳاپن جو بيحد احسانمند هو جنهن سندس شادي آفريڪا جي هڪ شاهوڪار ڇوڪريءَ سان ڪرائي هئي.(114) ڪلاڊيَن جي يادگار کي ٽراجن جي گئلري اندر تعمير ڪرايو ويو جيڪو روم جي سينيٽ طرفان بيهاريل يادگارن جو هڪ نادر نمونو هو.(115) جڏهن اسٽيليچو جي تعريف ڪرڻ ڏوهہ ۽ جارحيت جي زمري ۾ اچڻ لڳي تہ هاڻي وري ڪلاڊين جو وارو هو جنهن تي وري هڪ انتقام پسند ۽ ڪنهن کي معاف نہ ڪرڻ واري درباري طرفان چوهڙ چنبيا ويا ڇو تہ ڪلاڊين ڪيس ذهانت سان ڀرپور ٺوڳن ڇرچن ذريعي ناراض ڪري ڇڏيو هو. هن اٽلي جي ٻن شاهي مُنهندارن جي هڪ ٻئي سان دلچسپ انداز ۾ ڀيٽ ڪئي هئي جن جو ڪردار ۽ سندن اٿڻي ويهڻي هڪ ٻئي کان مختلف هئي. هو هڪ فيلسوف جي مانيٺي ۽ پروقار طبيعت جو ذڪر ٿو ڪري جيڪو ڪم جي وقت ۾ ڪڏهن آرام ڪندو هو تہ ڪڏهن وري مطالعي ڪرڻ ۾ مصروف ٿي ويندو هو، سندس ڀيٽ وري هڪ محنتي ۽ لالچي وزير سان ڪئي وئي آهي جيڪو ڪم ڪندي هرگز نہ ٿڪبو هو ۽ سدائين نااِنصافين ۽ مقدس جاين جون بيحرمتيون ڪري ان ۾ بہ پنهنجي لوڀ لالچ جو پيو سوچيندو هو. 'اهو اٽلي جي ماڻهن لاءِ ڪيڏو نہ چڱو ٿئي، ڪلاڊيَس چوي ٿو، 'جيڪڏهن ماليَس سدائين سجاڳ رهي ۽ هئڊريُن سدائين آرامي هجي.'(116) ماليَس جو آرام دوستيءَ جي هن مانيٺي تنبيهہ سان هرگز خراب نٿي ٿيو پر ظالم هئڊرين شايد پاڻ کي طنز جو نشانو سمجهندي انتقام وٺڻ جي تاڙ ۾ هو ۽ آسانيءَ سان هن اسٽيليچو جي دشمنن کان هڪ ناپسنديده شاعر بابت معمولي قربانيءَ بابت معلومات

حاصل ڪري ورتي هئي. شاعرن هن شور غل واري هنگامي ۾ پنهنجو پاڻ کي لڪايو ۽ پنهنجي وقار جي مقابلي ۾ دوانديشي واري واٽ وٺندي هن هڪ خط لکيو جنهن ۾ نهايت ئي نماڻائي ۽ عجز واري زبان اختيار ڪندي مُنهندار کي عرض ڪيو تہ جيڪڏهن هُن کي، سندس رويي سبب ڪو ڏک يا تڪليف پهتي هئي تہ هو ان جي معافي بہ وٺي ٿو تہ توبهہ بہ ڪري ٿو. هو اٿاهہ درد جي تصوير بڻجي پنهنجي ناداني کي پاڻ نندي ٿو تہ ممڪن هو تہ بنا سوچئي سمجهئي شايد هن ڪجهہ حماقت جون ڳالهيون ڪيون هجن ۽ پنهنجي مخالف آڏو ڪجهہ رحمدلي ۽ معاف ڪرڻ جي مثالن کي ورجائي ٿو جن ۾ ديوتائن، بهادر سپوتن ۽ شينهن پڻ خطا ڪارن کي معاف ڪري ڇڏيو هو، تنهنڪري هو اُميد ٿو ڪري تہ هئڊرئن هڪ قابل- نفرت ۽ بي سهاري دشمن تي رحم جي نظرڪندو ڇو تہ سُجائي ۽ در در ڏکا کائڻ جي ڪيفيت توڙي جلاوطني جي گهرن زخمن اڳيئي سندس هيٺو حال ڪري ڇڏيو هو، ان کان سواءِ ڪيس بيشمار اذيتن مان گذرڻو پيو هو جن ۾ سندس پيارن دوستن جا موت بہ شامل هيا.(117)

هن جي دانهُن ۽ فريادن جو اثر تہ ڪونہ ٿيو باقي تورڙن ئي سالن ۾ وزير توڙي شاعرڪي قبرن ۾ پوريو ويو: پر هئڊرئن جونالو ايئن ميسارجي ويو جڏهن سندس وجود ئي ڪونہ هو، جڏهن تہ ڪلاڊِين کي اجا تائين هر اُن ملڪ ۾ وڏي چاهہ سان پڙهيو وڃي ٿو جيڪي لاطيني زبان سمجهن ۽ پڙهن ٿا. جيڪڏهن اسان سندس خاصيتن ۽ اوڻاين جي پيٽ ڪريون تہ اسان کي خبر پوندي تہ ڪلاڊين اسان جي ذهن کي نہ مطمئن ڪري ٿو ۽ نہ وري ان کي خاموش ٿو ڪري سندس شاعريءَ مان اهڙو ٽڪرو ڪڍڻ مشڪل هوندو جيڪو مٿاهين درجي جو هجي يا وري ڏڪوئيندڙ هجي، يا وري ڪو اهڙو شعر ملندو هجي جيڪو دل کي لوڏي ڇڏي يا تصوراتي دنيا کي بلندين تي وٺي وڃي. اسان ڪلاڊين جي شاعريءَ ۾ وڏ ۾ وڏ ڪا سُنن لفظن جي ايجاد لهي سگهنداسين يا وري ڪو مصنوعي روَيو* هوندو جنهن ۾ ڪا ڪهاڻي لڪل هوندي يا وري اهڙن ڪردان جي عڪاسي ٿيل هجي يا وري اهڙيون حالتون بيان ٿيل هجن جن جو تعلق عملي زندگي سان هجي. پنهنجي سرپرست لاءِ هن موقعي جي مناسبت سان هُن مدح سرائي يا وري ڳارگند لکي ڇپرايا ۽ اهڙي غلاميءَ واري شاعري جي ترتيب ڪيس مائل ڪيو تہ هو سچَ ۽ فطرت جي تقاضائن کي بہ اورانگهي وڃي. هن قسم جي ڪوتاهين جو، بهرحال ڪلاڊِين جي شاعريءَ جي بين خوبين ذريعي گهڻي حد تائين ازالو ٿي ويو آهي. قدرت طرفان ڪيس خداداد ذات اها مليل هئي تہ جيڪڏهن هو نندي ۾ نندي شئي کي جيترو وڏو ڪري پيش ڪرڻ چاهي تہ ڪري پئي سگهيو، يا هڪ برباد شئي کي آباد ڏيکارڻ چاهي تہ سندس شاعريءَ ۾ ايتري طاقت ضرور هئي ۽ جيڪڏهن هو چاهيندو هو تہ هڪڙي ننڍڙي موضوع کي وڏو ۽ وسيع ڪرڻ کان سواءِ ان ۾ خوبصورتيءَ جا رنگ پڻ پريندو هو. مطلب تہ سندس شاعري شاندار ۽ ڪمال جي هوندي هئي. هڪ مهذب صلاحيت، هڪ تصور جي ڪشادگي، يا وري سؤلو يا زوردار محاورو بہ پنهنجي شاعريءَ ۾ وڏي فنڪاري ۽ شاعراڻي مهارت سان چئي ويندو هو. اهڙن تعريفي جملن سان، جن ۾ وقت ۽ هنڌ جو ڪوبہ قيد ناهي، اسان سندس هڪ خاص خوبيءَ جو بہ اضافو ڪري ڇڏيون جنهن جو تعلق ڪلاڊِين جي جَم جي ناسازگار حالتن سان آهي. فنَ توڙي شهنشاهت جي زوال ۾، مصر(118) جو هڪ رهواسي، جنهن يوناني زبان ۾ تعليم حاصل ڪئي هئي ۽ جنهن وڏي عمر ۾ لاطيني زبان نہ رڳو سکي ورتي هئي پر ان جي استعمال ۾ پڻ ڪمال حاصل ڪيو هئائين،(119) پنهنجن همعصرن کان بہ سندس زبان ۽ ذهن جو قد مٿاهون ٿي ويو، ۽ وچ ۾ آيل ٽن سو سالن جي وقفي ۾، هن پنهنجي پاڻ کي قديم روم جي شاعرن ۾ شمار ڪري ڇڏيو هو.(120)

باب ٽيهون

(حاشين باب وضاحتون)

(1) ڪلاڊين، گاٿن جي بغاوت ۽ قسطنطنيه جي گهيري جو احوال تفصيل سان بيان ڪيو آهي. (روفينس 100-7، ii) زوسيمس (292، v) ۽ جارنئنڊيس (لي ريبس گيٽسز باب 29)

(*) ٽريس ۾ گاٿن جي آباد ٿيڻ کي گبن 26 باب جي آخر ۾ بيان ڪيو آهي.

(2) ڪلاڊين ۽ اووڊ گهڻو ڪري پنهنجي پنهنجي تصوراتي دنيا ۾ نرالا تجربا ڪيا آهن ۽ پاڻي ۽ سخت برف جي محاورن ۽ اُنهن جي خاصيتن کي هڪ ٻئي سان بدلايو آهي. هن تجربي ۾ مصنوعي خيالن کي پڻ آزمايو ويو آهي.

(3) جيروم (26، i) هو ڪوشش ڪري التينم جي پادري ۽ پنهنجي دوست هيلوڊورَس کي آٿت ڏئي جو جو سندس پاٽنيو نيپوٽين زماني جي گردش ۽ اوچتين آفتن سبب مري ويو هو. (ڏسو ٽيلمانٽ کي ڪليسائي يادگيرين ۾ 200، xii).

(*) آرڪئڊيَس جو وزير اعليٰ جنهن کي 395 عيسوي ۾ قتل ڪيو ويو هو.

(4) 'بهادري جي پئداوار' جارنئنڊيس چوي ٿو (باب 29) هن مان اهو معلوم ٿئي ٿو ته هڪ ذات جا ماڻهو گهڻي وقت کان ونني فرانس ۾ رهندا هيا، جيڪو ان زماني ۾ سيپٽيمئنيا يا لئنگئيڊاڪ جي صوبي ۾ شامل هو، ۽ ان ذات کي 'باڪس' جي لقب سان سڏيندا هيا ۽ ان ڪٽنب جا ڪجهه ماڻهو پوءِ وري نئپلس جي بادشاهت ۾ وڃي رهيا (گروٽيَس گاٿن جي تاريخ ۾ صفحو 53) آرلس جي ويجهو باڪس جا سردار پراوينس جي اميرن تي پاڙيندڙ نه پر پنهنجي مرضي توڙي اختيارن جا پاڻ مالڪ هيا. (لانگرو- فرانس جي تاريخ 357، i)

(5) زوسيمس (295-293، v) يونان جي فتح جي سلسلي ۾ اسان جو بهترين رهبر آهي پر ڪلاڊين بابت اشارا ۽ حوالا چڻ تاريخي روشنيءَ جا بيشمار ڪرڻا آهن.

(6) هيروڊوٽس (176، vii) جي لِوي (15، xxxvi) سان پيٽ ڪريو. يونان جي سوڙهي لنگهه کي هر حملي ڪندڙ وڌو ڪندو رهيو هو.

(*) (480 قبل مسيح ۾ ايران طرفان يونان تي حملي بابت).

(7) يونئپيَس چوي ٿو: 'هو نهري چوڙ ذريعي گذري ويو. (وٺ- فلسفي ۾ صفحو 93 جنهن کي ائميلن ايڊٽ ڪيو.'

(8) جيروم ۽ ڪلاڊين جي فرمانبرداري ڪندي (روفينس ۾ (191، ii) مون ڪجهه اونداها مضمون زوسيمس جي لکڻين سان شامل ڪري جڏيا آهن. جنهن جي خواهش هئي ته اٿينس جي مصيبتن کي ڪجهه نرم ڪري لکيو وڃي: 'هو اٿينس جي مائرن کي زنجيرن ۾ هرگز نه جڪڙي ها.' (سنيسيَس تحريرون ڪلوي، 272 جن کي پيٽاف ايڊٽ ڪيو) هو اڳتي هلي ٻڌائي ٿو ته اٿينس جون مصيبتون مئجسٽريٽ جي حرص ۽ هوَس ڪري وڌيون هيون جيڪو ان

زماني ۾ فلسفي جي اسڪولن سبب گهٽ ۽ ماڪيءَ جي ڪري زياده مشهور هو جتي ٻاهرين ملڪن جا ماڻهو ماڪيءَ جو واپار اچي ڪندا هيا.

(9) ڪلاڊيَن (ڊِي بيل گيٽيڪو) اسڪرونيا جا جبل جن جو پاسينياس ذڪر ڪري ٿو (107، 44، i جنهن کي ڪلون ايڊٽ ڪيو آهي) تہ ساڳي وقت اسانجن جديد سياحن بہ اُنهن جو ذڪر ڪيو آهي. ويلر (صفحو 436) ۽ چاندلر (صفحو 298) هئڊرئن رستي جي مرمت ڪرائي اهڙو ضرور ڪيو هو جتان بہ گاڏيون آسانيءَ سان گذري سگهن.

(10) (روفينس ۾ 186، ii، ڊيل بيل گيٽيڪو 611 وغيره) ڪلاڊيَن قُرلُٽ ۽ تباهيءَ جو زوردار نقشو چٽي ٿو.

(11) (يوناني ماڻهو ٽِيڻ تي بہ نہ پر شايد چوڻ تي رحمتي ۽ ٻهارين ۾ آهن) هومر جو اهو جملو (اوڊيسي 306، v). ڪورنٿ جي هڪ قيدي نوجوان ترجمو ڪيو هو) ۽ مَميَس جا گُوڙها (هڪ رومي جنرل جنهن ڪورنٿ کي 146 ق.م ۾ تباهہ ڪيو هو) شايد اهو ثابت ڪن تہ هڪ مغرور فاتح، توڙي جو هو اصلي صورتحال کان اڻ واقف هو، نفيس جذبن جو مالڪ ۽ رحمدل انسان هو. (پلو ٽارچ جا مختلف مضمون- 717، ii، ix جنهن کي ويچيل ايڊٽ ڪيو)

(12) هومر اُنهن قيدي عورتن جي مثالي صبر کي لڳاتار پئي بيان ڪيو آهي جن پنهنجو پيار ۽ پنهنجون دليون پنهنجن پيئرن ۽ ٻائرن جي قاتلن جي حوالي ڪري ڇڏيون هيون. اهڙي جذبي (جيڪو ايريفل، ائچليز لاءِ ظاهر ڪيو هو) کي رئسين ڏاڍي خوبصورت طريقي سان بيان ڪيو آهي. (ڏڪوئيندڙ داستان- آلس ۾ افيجينيا- 1676)

(*) (ايپيرس جو بادشاهہ- پرهَس جيڪو ٽين صدي ق.م ۾ هو.)

(13) پلوٽارچ (پرهس ۾ 471، ii جنهن کي برائن ايڊٽ ڪيو) صحيح ۽ مڪمل جواب ڏئي ٿو. پرهَس اسپرٽا تي حملو ڪيو هو جنهن ۾ 25000 پيادا 2000 گهوڙا ۽ 24 هاٿي هيا، ۽ ان ڪليل شهر جي دفاع تي بهترين تبصرو ٿيل آهي جيڪو لِڪرگس جي قانونن تي ڪيل آهي، توڙي جو اُهو شهر تباهيءَ جي آخري مرحلن ۾ هو.

(*) (بچاءُ بند)

(14) شايد هومر ان جي خوبصورت تصوير چٽي آهي.

(15) (وِٽ فلسفي ۾- صفحا 93-90) يونئيپَس اسان کي ٻڌائي ٿو تہ ٻاوَن جي فوج يونان سان ڌوڪو ڪيو هو ۽ اُنهن گاٿن جو ساٿ ڏنو هو.

(16) اسٽيليچو جي يونان واري جنگ جي سلسلي ۾ زوسيمَس جي سچائيءَ واري بيان جي پيٽ ڪلاڊيَن جي خوشامدي تحرير سان ڀيٽايو (اسٽيليچو بابت تحريرون 186-172 ۽ 487- 459) جيئن تہ موقعو ايترو شاندار نہ هو، تنهنڪري ان کي فنڪاريءَ سان پنٽي ڪيو ويو آهي.

(17) جن سپاهين ايلَس منجهان پيش قدمي جاري رکي اُنهن پنهنجا هٿيار صحيح سلامت پهچايا. بچاءَ جي اهڙين تدبيرن ايليَنس کي گهيري ۾ آڻي ڇڏيو، جيڪو ٻهراڙيءَ جي زندگي ۽ رهڻي ڪهڻيءَ سان پيار ڪندا هيا. دولت جي ڪري غرور اچي ٿو، تنهنڪري اُنهن پنهنجن حقن کي ڇڏي ڏنو ۽ ڪين نقصان پهتو. پاليبيَس ڪين مشورو ٿو ڏئي تہ هو ٻيهر پنهنجي جادوگريءَ

جي احاطي ۾ اچي وڃن. هن سلسلي ۾ هڪ علمي ۽ انصاف تي مبني تبصرو اولمپڪ رانديــن ۾ ڏسو جنهن کي مسٽر ويسٽ، پنهنجي ڪتاب پندار ۾ پڙرو ڪيو آهي.

(18) ڪلاڊيَن (تحريرن ۾ 480) هڪ حقيقت ڏانهن اشارو ڪري ٿو پر نديءَ جو نالو نٿو وٺي، شايد اُها اَلفيَس هئي. (اسٽيليچو 185، i) 'الفيَس جيڪا گاٿن جي لشڪرن هيٺ سبب نندي ٿي وئي آهي، اُها سِسلي جي منزل تائين پهچندي آهستي وهندي ٿي وڃي.'
ان جي باوجود آءُ پينيَس کي وڌيڪ پسند ڪندس جيڪا تانگهي پاٽيءَ جي ندي ڪشادي ۽ اونهي آهي، جيڪا ايلِس کان وهندي سائلين جي هينان سمنڊ ۾ وڃي ڇوڙ ڪري ٿي. اها هڪ جڳهه تي الفيَس سان ملي ٿي ۽ آجيَن جي ڪچري کي صاف ڪري ٿي. (سيلئريَس 760، i، چاندلرجا سفرناما ص- 286)

(19) استرابو (517، viii) پلني (فطري تاريخ 3، iv) ويلر (صفحو 308) چاندلر (صفحو 275) هنن زمين جي ٻن ٽڪرن جي ماپ ۽ اُنهن جي وچ ۾ مفاصلو مختلف هنڌن تان ماپيو.

(20) سنيسيَس (400-397) ٽي سال قسطنطنيه ۾ گذاريا ۽ هو سائرين ۾ ڊپٽي هو ۽ پوءِ اُهو شهنشاهه آرڪئڊيَس وٽ آيو ۽ ساڳئي عهدي تي ڪم ڪرڻ شروع ڪيائين. هن ڪيس سون جو تاج پيش ڪيو، ۽ هن جي آڏو هڪ تحرير پڙهيائين جنهن ۾ ڪيس 'ڊي ريگنو' جو لقب ڏنائين. (صفحا 32، i پيٽاف، پئرس 1612) فيلسوف کي بطليموسن جو پادري بڻايو ويو (410 عيسوي ۾ جيڪو 430 عيسوي ۾ مري ويو) ڏسو تليمانٽ (ڪليسائي يادگيريون 85-683، 554، 499، xii).

(*) گهڻين روايتن منجهان هڪڙي ۾ ايئن آيو آهي تہ جبل ٽئنٽلس مٿان ايندي رڪجي ويو هو، نہ تہ هو بنهہ سندس مٿان ٿي ڪِريو.

(21) سنيسيَس ڊي ريگنو (صفحا 26-21) ڪلاڊيَن (يوٽراپ ۾ 212، ii) اَلارڪ پنهنجين پاليسين جي پاڻ تعريف ٿو ڪري (ڊي بيل گيٽڪ 543، 533) ۽ بلڪل اهڙيءَ طرح جيئن هن اليريَن نظام هيٺ ڪيو هو.

(22) جارنئنديس (651، 29) گاٿن جو تاريخدان هڪ مثالي جوش مان هيئن ٿو چوي:

(23) "پنهنجن ساٿين سان مشوري ڪرڻ بعد، هن ڪين قائل ڪيو تہ بزدل ٿي ڌارين جي غلامي ڪرڻ کان بهتر هو تہ پنهنجون اڻٿڪ ڪوششون ۽ جدوجهد ڪري بادشاهت کي حاصل ڪجي."

(24) ڪلاڊيَن (ڊي- بيل گيٽڪ)

(25) 'توهان اٽلي جي ائلپس منجهان آسانيءَ سان اُڪري ويندا ۽ سلامتيءَ سان روم پهچي ويندا.' مٿي بيان ڪيل اعتماد واري پيشنگوئي اَلارڪ يا وري شايد ڪلاڊين طرفان، واقعي تيڻ کان ستَ سال اڳي ڪئي وئي هئي. پر جيئن تہ اُهو عمل پوريءَ طرح ڏنل وقت اندر مڪمل نہ ٿيو هو تہ ان پيشنگوئي جي ترجمانن پوءِ ان کي مشڪوڪ معنائون ڏنيون يا ان جون تشريحون ڪيون.

(26) ڪلاڊيَن جي شاعريءَ جا 970 شعر جيڪي هن گيٽڪ جنگ تي لکيا هيا اهوئي اسانجو بهترين ادبي سرمايو آهي ۽ انجي شروعات آنريَس جي ڪونسل بنجڻ جي ڇهين سال جي جشن ملهائڻ سان ٿئي ٿي. هن موقعي تي زوسيمَس بلڪل خاموش آهي ۽ اسان پڻ بيوس

بڻجي ويا آهيون تہ وڌيڪ مواد جي چونڊ ڪرڻ لاءِ اسانکي هاڻي شايد اوروسيَس يا وري تاريخوار واقعا ڏسڻا پوندا.

(27) جارنينديس جي سخت غلطين جي باوجود جيڪي هن الارڪ جي اٽلي جي جنگين بابت ڪيون آهن، (باب 29) اسيليچو ۽ آريليَن جي ڪونسل بنجڻ جون تاريخون جيڪي هن ڏنيون آهن اُهي بلڪل پڪيون ۽مستند آهن. انهن ڳالهہ جي ڪلاڊيَن بہ تصديق ڪري ٿو (ٽليمانٽ شهنشاهن جي تاريخ 804، v) تہ پولينشيا جي جنگ 403 عيسوي ۾ لڳي هئي پر وچ ۾ جيڪو وقفو آيو هو، ان جو پرجڻ ڏکيو آهي.

(28) 'توهان کي روم جي ڪورٽ اڳيان وجڻ ۾ ايترو تہ پئو ٿو ٿئي جو توهان بربرن طرفان گهيري ۾ اچڻ کي شايد وڌيڪ ترجيح ڏيو، بجاءِ ان جي جو هڪ امن واري شهر ۾ وجي انصاف جي دروازي اڳيان پنهنجو پاڻ کي پيش ڪيو.' روفينَس کي خطرو محسوس ٿي رهيو هو تہ امن واري شهر ۾ مرسيلا ۽ جيروم جي ماڻهن فسادن جي باهہ ٻاري ڇڏي هئي. (مرسيلا روم جي وڏي عمر واري عورت هئي جنهن کي گبن 31 باب جي حاشيي ۾ هيئن ٿو بيان ڪري: 'هوءَ هر لحاظ سان بيحد عزت واري عورت هئي يعني مرتبي، عمر ۽ پنهنجي نيڪ فطرت سبب ڪيس هر ڪو مان ڏيندو هو.' روفينَس، جنهن يوناني ڪتابن جو لاطيني زبان ۾ ترجمو ڪيو هو، جيروم کي سخت ناراض ڪري ڇڏيو هو ڇاڪاڻ تہ هن سندس اختيار پنهنجي نالي ۾ استعمال ڪيا هيا.

(29) جووينين 'روزن رکڻ ۽ ڪنوارو رهڻ' جو سخت مخالف هو جنهن کي سخت مزاج جيروم بيعزتو ڪيو هو ۽ڪيس تڪليف بہ پهچائي هئي. (ڏسو جارٽن جو تبصرو 104، iv وغيره) ان کان سواءِ ملڪ نيڪاليءَ بابت اصلي فرمان کي بہ ٿودوسيَن ڪوڊ ۾ ڏسو. 43، v، xvi)

(30) 'ويرونا جو پَريو مُڙس پنهنجي شهر کي ڇڏي ڪڏهن بہ ٻاهر نہ ويو' هي جملو ڪلاڊين جو چيل آهي جيڪو سندس پراڻين ۽ خوشگوار لکڻين ۾ شامل آهي. ڪائولي جي نقل ڪرڻ (1667- 1618) هَرڊ جي ڪتاب (241، ii) ۾ ڪجهہ مزيدار ۽ دلچسپ جملا ضرور آهن پر اُهي اصلي نقش نگاري کان گهڻا گهٽ درجي وارا آهن ڇو تہ انهن جو تعلق عملي زندگي سان آهي.

(31) 'ٻاڙي ۾ هڪ وڻ جائو تہ هو پاڻ سان گڏ پنهنجن ساڳي عمر جي وڻن کي ڏسي خوش ٿئي ٿو ۽ اُنهن سان پيار ٿو ڪري.' مٿئين خوبصورت اظهار ۾ ڪائولي شايد پنهنجي اصل نظم توڙي انگريزي شاعر جي فڪر کان بہ مٿاهون نظر ٿو اچي جيڪو وڻن ۽ ٻوٽن جي علم جو ماهر هو پر هڪ عام اظهار ۾ هو شاهہ بلوط جي ٻوٽي کي لڪائي ويو آهي.

(32) ڪلاڊيَن (ڊي بيل گيٽڪ 266- 192) شايد هتي ڊيگهہ ڪنڌڙ يا لباڙي لڳي، پر خوف ۽ وهمن وسوسن شايد اٽلي جي ماڻهن جي دماغن جي گهڻي حصي تي قبضو ڄمائي ڇڏيو هو.

(33) پالينَس جي تحريرن (فولا جو سينٽ پالينَس 431- 353 عيسوي جنهن سينٽ ائمبروز جي حياتيءَ جو احوال قلمبند ڪيو هو) جن کي بئرونيَس پڌرو ڪيو آهي (ڪليسائي تاريخوار واقعا 403 عيسوي نمبر 51) ۽ جن مان صاف ظاهر آهي تہ سڄي اٽلي ۾ خوف خطرن جو

غوغاءُ متل هو، ان حد تائين جو ڪمپانيا جي نولا تائين بہ خوف جي پچار پهچي وئي هئي، جنهن پنهنجو گهر اتي ئي اڏي ڇڏيو هو.

(34) 'اسٽيليچو فقط اڪيلو ئي اهڙو آهي.' اهي تعريفي جملا ڪلاڊيَن جا آهن (ڊي- بيل گيٽڪ 267) جنهن ۾ هو شهنشاهہ کي بہ واڪاڻ جي اهڙي جملي ۾ شامل نٿو ڪري آنريَس پنهنجي ئي محلات ۾ ڪيڏو نہ ننڍو ۽ غير اهم نظر آيو هوندو!

(*) (ڪومو ڊِنڊي).

(35) هتي روم جو حالتون ۽ اسٽيليچو جي سخت رويَي بابت تفصيل سان ذڪر ٿيل آهي. (ڊي- بيل- گيٽڪ 340-363)

(*) (وفاداري)

(36) (ڊي- بيل گيٽڪ) ان جي باوجود ايڊنبرا يا نيوڪاسل ڪان ملن تائين جي مسافريءَ ۾ اجا وڌيڪ وقت لڳڻ کپندو هو، پر ڪلاڊيَن گاٿن جي هن جنگ لاءِ گهٽي وقت جي اجازت نٿو ڏئي.

(37) هر سياح کي لومبارڊي جو نقشو چڱيءَ طرح ياد هوندو (ڏسو فانيٽينل 279، v) جنهن کي گهٽو ڪري اوچتي ۽ ڪُمهلي گهٽي پاڻيءَ اچڻ سبب تڪليف پئي آئي آهي. آسٽريا جا ماڻهو، جينئا ڪاِن پهريون، پاليسويرا جي خشڪ زمين تي رهيل هيا، ويچارن جرمني جي چگن ۽ سادن ماڻهن کي اهو خيال هرگز نہ آيو هوندو تہ ننڍڙي نهر يا ندي اڪ چنيڻ جي دير ۾ بہ خطرناڪ روپ وٺي ٻوڏ ۾ بدلجي سگهي ٿي. (اٽلي جا تاريخوار واقعا 443، xvi، مِلن- 1753).

(38) ڪلاڊين اسان جي سوال جو جواب نٿو ڏئي. آنريَس پاڻ ڪٿي هو؟ تڏهن بہ ان جي ياج ۽ سندس تلاش جو هڪ ٻئي سان ڪافي تعلق آهي، ۽ گاٿن جي جنگ بابت منهنجو خيال، اٽلي جي ابتري وارين حالتن سان نهڪندڙ ۽ صحيح آهي. سگونيَس (369، ii، i، آڪسيڊينٽ- بي- ڪي- x) ۽ مراتوري (اٽلي جا تاريخوار واقعا 45، iv)

(39) گهٽن رستن جي لسٽ منجهان شايد ڪو هڪڙو رستو هٽ اچي وجي. (صفحا 294، 288، 98 ۽ ويسلنگ جا حاشيا) آسٽا ساچي هٽ تي ڪجهہ ئي ميلن جي مفاصلي تي هو.

(40) آسٽا يا آسٽي جيڪا روم جي هڪ ڪالوني آهي. سا هاڻي هڪ خوبصورت ملڪ جي گاديءَ جو هنڌ آهي ۽ جنهن کي سورهين صدي عيسوي ۾ سئواءِ جي حاڪمن لاءِ ناهيو ۽ سينگاريو ويو هو. (لينبرو البرٽي، اٽلي صفحو- 382)

(41) 'آءُ خوفن خطرن کان ڪڏهن بہ ڊڄڻ وارو ناهيان.' هن شايد اها غرور واري زبان روم ۾ ٻي سال اختيار ڪئي هئي ۽ اُها بہ اُن وقت جڏهن هو خطري جي جاءِ واردات کان پنج سو ميل پري هو. (تحريرون- 449)

(42) گاٿن جي نيسٽر ۽ انگليز جون تقريرون زوردار، ڪارائتيون ۽ اثرائتيون آهن ۽ حالتن سان مطابقت رکن ٿيون ۽ اُهي لِوي جي تقريرن کان اصليت ۽ اثر ۾ ڪنهن بہ طرح گهٽ ناهن.

(43) اوروسيَس (37، vii) کي رومين جي لادينيت تي دلي صدمو ٿو پهچي جن ديندار عيسائين تي ايسٽر واري آچر تي حملو ڪيو هو. ان جي باوجود، ايڊيسا جي سينٽ ٿامَس جي مقبري تي

وڏي عوامي اجتماع جي عبادت ڪئي وئي تہ جيئن لُنيري آرين جي تباهي اچي سگهي. (ڏسو ٽليمانٽ شهنشاهت جي تاريخ ۾ 529، v) جيڪو هڪ خطبي جو حوالو ڏئي ٿو ۽ غلطيءَ مان سينٽ ڪرسوسٽم ڏانهن ڳالهہ کي منسوب ٿو ڪري.

(44) پولينشيا جا باقي نشان ٽُورن کان پنجويهہ ميل ڏکڻ اوپر طرف آهن. اُربس، ساڳي ئي پاڙي ۾، لومبارڊي جي بادشاهن جو شاهاڻو هنڌ هو، ۽ هڪ ننڍڙي ندي جنهن پيشنگوئيءَ کي پورو ڪرڻ نہ ڏنو يعني: 'تون روم پهچي ويندين' ڪلووَر، قديم اٽلي- i، صفحا 85-83 (اُربس سان مراد روم جو شهر آهي پر ان جو مطلب اُربس ندي بہ ٿي سگهي ٿو، جنهن جو حوالو هتي ڏنو ويو آهي. اهوئي سبب آهي جو اُربس کي حاشين ۾ مُبهم معنيٰ ڏني وئي آهي.

(*) (ثابت ٿي ويو)

(45) اوروسيَس، غير واضح لفظن ۾ روم وارن جي شڪست ڏانهن اشارو ٿو ڏئي. 'اسان ويڙهہ ۾ سوڀارا ٿيا آهيون، پر فاتح هئڻ جي باوجود بہ اسان چڻ شڪست کاڌي.' پراسپر (واقعن ۾) ان کي هڪ جهڙي خطرناڪ جنگ ٿو ڪوني، پر گاٿن جي ليکڪن ڪئسيوڊورَس (واقعن ۾) ۽ جارنئنڊيس (ڊي- ريب گيٽڪ باب- 29) هڪ واضح سوڀ جي دعويٰ ڪئي آهي.

(46) ڊي- بيل گيٽڪ (627).

(47) ڪلاڊيَن (ڊي- بيل گيٽڪ 647- 580) ۽ پروڊينشيَس 719- 694، ii) روم جي پولينشيا جي فتح جي ڳُليل جشن کي ملهائن ٿا. اُهي خوشيءَ ۾ شاعري بہ ڪن ٿا ۽ ڪجهہ لکن بہ ٿا، ان جي باوجود ڪجهہ داد مشڪوڪ شاهدن کي بہ ڏيڻو پوندو جن خراب حقيقتن ۽ بدناميءَ سبب هڪ سوڀ واري ڳالهہ کي پنتي ڪري ڇڏيو.

(*) (سِمبري 101 ق.م ۾)

(48) ڪلاڊيَن جا آخر ۾ چيل لفظ وزندار ۽ شانائتا آهن پر سمبري ۽گاٿن جي موضوعن جي سجاڻپ يا رُخن کي ضرور سمجهڻ گهرجي (ورجل جي فلپي يا جارجڪس وانگر 490، i) تہ ساڳي وقت شاعر جي ظاهري شبيهہ ۽ لا اُبالي طبيعت کي بہ سمجهڻ گهرجي. ورسيلي ۽ پولينشيا هڪ ٻئي کان سٺ ميلن جي مفاصلي تي آهن ۽ ويڪرائي ڦاڪ تہ اجا بہ وسيع آهي، اهوعين ممڪن هو تہ سمبري ويرونا جي ويران ۽ ڪشادي برپٽ ۾ شڪست کائي وڃن ها. (مافي- ويرونا جون ڳالهيون 62- 54، i)

(49) ڪلاڊيَن ۽ پروڊينشيَس کي چڱيءَ طرح جاچڻ گهرجي تہ جيئن تعداد کي گهٽ ڪجي ۽ هنن شاعرن بابت تاريخي حقيقتون اسان کي معلوم ٿي سگهن.

(50) سوڀ حاصل ڪرڻ وقت روم وارا هر صورت ۾ بادشاهن ۽ صوبن جون تصويرون ڪٺي ماڻهن کي ڏيکاريندا هيا. مثريڊيٽس جو پنهنجو ڏڻ ٻارنهن فوٽن جو هو جيڪو سراسر سونو هو. (يعني سندس يادگار) فرينشيم، لِوِيَن 47، ciii)

(51) گيٽڪ جي جنگ ۽ آنريَس جو ڇهون پيرو ڪونسل بنجڻ جا واقعا اتفاق سان آلارڪ جي جنگ مان ياڃ ۽ ڪيس ٿيل نقصانن کي ساڳئي سال ۽ وقت سان ملائن ٿا.

(52) اوروسيَس (567، 37. vii) ڪلاڊيَن (320، vi) پردي کي هيٺ ڪيرائي ٿو ڇڏي ۽ ذهن تي هڪ سٺو نقش نهي ٿو وڃي.

(53) آئريَس جي چهون پيرو ڪونسل ٽيڻ جي جشن تي ڪلاڊين جي باقي شاعري سندس مسافري، سندس سوپ ۽ ان موقعي تي ٽيل راندين بابت آهي.

(54) قديم جرمني جي ماڻهن ۽ تهذيب بابت لکيل مئسڪئو جي تاريخ ۾ نقش ڏسو. (12، viii) لفظ سني معنيٰ وارا پر سادگي ۽ لاشعوري طور لکيل آهن ۽ اڳتي اهو به لکيل آهي ته: 'گاڻن دائمي سوپ حاصل ڪري ڇڏي.'

(55) ڪُشتي بازي جي خطرناڪ موضوع تي، ٻن ڪتابن جو مطالعو ضرور ڪجي جن جو عنوان آهي 'لپسيَس جا جشن' جن ۾ قديم آثار شناسيءَ بابت اهم نڪتا آندل آهن.

(56) (ٿوڊوسين ڪوڊ- I، xii، xv) گوڊ فراءِ جي تبصري ۾ ڪُشتي بازي جي تاريخ بابت ڪافي مواد موجود آهي.

(57) پروڊينشيَس جا آخري الفاظ ڏسو (سماچ ۾ 1131، 1121، ii) جنهن يَڪ سان لئڪٽينٽيَس جي ڳارڳند ڪي پڙهيو هوندو (خدائي ادارو 20، vi) عيسائي دفاع ڪندڙن رَت جي راندين جي سخت مخالفت ڪئي آهي جيڪي لادينيت جي مذهبي جشن جي موقعي تي شروع ڪيون ويون هيون.

(58) ٿوڊوريٽ (26، v) منهنجي خواهش آهي ته مان سينٽ ٽيليمئڇس جي ڳالهه تي پروسو ڪريان. پر ان جي باوجود، ان ٻائي جي ياد ۾ جنهن انسانذات جي ڀلائيءَ جي سلسلي ۾ شهادت ماڻي، نه ته ڪا قربانگاهه تعمير ڪرائي وئي ۽ نه ڪا ڪليسا جوڙائي وئي.

(*) (پلي ڪري آيا).

(59) (ٽسڪيولن 17، iv) 'ڪجهه ماڻهو ڪُشتي بازيءَ کي ظالماڻو ۽ غير انساني عمل چون ٿا. پر مان سمجهان ٿو ته اڄ جي صورتحال اها ڪانهي.' هو ڏيمي لهجي ۾ ان جي غلط استعمال کي نندي ٿو ۽ صحيح طريقي کي ساراهي ٿو. 'پيو ڪوبه نظارو يا راند اسان کي تڪليف ۽ موت بابت ڪشتي بازي جيترو نٿي سيکاري.' سينيڪا (تحريرون، vii) ماڻهن جي احساسن بابت اسان کي ٻڌائي ٿو.

(60) روينا جي باري ۾ مواد اسٽرابو کان هٿ ڪيو ويو آهي. (327، v) پلني (20، iii) بائزينٽيم جو اسٽيفن (صفحو 651 جنهن کي برڪيل ايڊٽ ڪيو) ڪلاڊين (تحريرون 494 وغيره) سڊونيَس ايولنئيرس (i، تحريرون 8، v) جارنئنڊيس (ڊي ريب گيٽڪ باب- 29) پروڪوپيَس (ڊي- بيل گيٽڪ 309، I، i) جنهن کي لوور ايڊٽ ڪيو ۽ ڪلوويريَس (قديم اٽلي 307-301، i) ان جي باوجود منهنجي خواهش آهي ته ڪو مقامي آثار شناس هجي ها ته بهتر ٿئي ها جنهن کان مستند نقشا پڻ ملي سگهن ها.

(61) مارشل (ٽوٽڪا 57-56، III) هڪ ڏوڪيبازي واري اٽڪل ٿو ڪري جنهن پاڻيءَ جي بجاءِ ڪيس شراب وڪرو ڪيو هو پر هو سنجيدگيءَ سان ظاهر ٿو ڪري ته روينا ۾ پاڻيءَ جو حوض يا ٽانڪي انگورن جي باغ کان وڌيڪ قيمتي آهي. سڊونيَس شڪايت ٿو ڪري ته شهر ۾ نه ته ڪي ڦوهارا يا چشما آهن ۽ نه وري پاڻيءَ جو ڪو نظام آهي. ۽ پيو ته تازي پاڻيءَ جي به اڻاٺ آهي جنهن ڪري پيون خرابيون پيدا ٿين ٿيون. جيئن ڏيڏر ٽاڪندا رهن ٿا ۽ ڪيترا جيت جڻيا چڪ پائن ٿا يا ڏنگين ٿا، وغيره.

(62) ٿيوڊور ۽ آنريا جي ڪهاڻي جنهن ڪي ڊرائڊن، بوڪئشيو مان ورتي آهي ۽ ان کي خوبصورتيءَ سان پنهنجن لفظن ۾ آندو آهي (گيار ناتا iii، ناول viii) ان ناول تي ڪياسي جي جهنگلن ۾ (ڪياسي، ڪلاسڪس جو بگڙيل لفظ آهي) اداڪاري ڪئي وئي هئي جيڪو روينا جي ٽِه رُخي شهر جي به نمائندگي ڪري ٿو.

(*) (صوبي جا گورنر).

(63) سال 404 عيسوي کان ٿوڊوسيَن ڪوڊ جون تاريخون جڻ قسطنطنيه ۽ روينا ۾ بيهجي ويون هيون. ڏسو گوڊ فراءِ جا قانون بابت ويچار (i، cxiviii وغيره)

(64) ڏسو ايمر- ڊي گائگنز (هُنن جي تاريخ ۾ 338-334، 295، i ، 189- 179، i).

(65) پروڪوپيَس (ڊي- بيل وئنڊل 182، iii، i) پالُوس مئڪوتِس (آزوف جو سمنڊ) کان اتر جرمني ڏانهن بيشمار ماڻهن جي لڏپلاڻ ڏني جنهن لاءِ هو چوي ٿو ته اُها ڏڪار پوڻ سبب ٿي هئي. پر قديم تاريخ ۾ ڏنل سندس هي خيال جهالت ۽ ڪجھ غلطين سبب اونداها نظر اچن ٿا.

(66) زوسيمَس (331، v) دنيوب ۽ رائين ندين کان پري وارين قومن کي هڪ خاص زمري ۾ آڻي ٿو. اُنهن جا نالا توڙي سندن حالتون مختلف وصفن سان بيان ڪيون ويون آهن، جن کي وري هر قديمي ليکڪ پنهنجا پنهنجا خطاب ڏئي ڇڏيا آهن.

(67) رهڊگاسٽ جو نالو هڪ مقامي ديوتا جو هو جيڪو اوبوٽرائيٽس قبيلي سان تعلق رکندو هو. هڪ ناليوارو سپوت شايد ديوتا جو نالو اختيار ڪري سگهي ٿو پر اهو ممڪن ڪونهي ته بربر اهڙي سپوت جي پوڄا ڪرڻ شروع ڪن جيڪو ناڪام رهيو هجي. ڏسو مئسڪئو جرمني ماڻهن جي تاريخ ۾ (14، viii).

(68) اولمپير ڊورَس (فوٽيَم ص- 180) لاطيني لفظن لاءِ يوناني لفظ استعمال ٿو ڪري يعني اميرن ۽ نوابن لاءِ بهترين ماڻهو جو لفظ ٿو آڻي، جنهن مان صحيح مطلب هرگز نٿو نڪري، مون کي گمان آهي ته اُهي شهزادا ۽ شاهي گهراڻي جا ماڻهو آهن ۽ اُنهن جا وفادار ساٿي به آهن ۽ اُنهن مان ڪي وري سردار آهن ته اُنهن سان گڏ سندن چيلا جاگيردار به آهن جڻ اُهي ڪجھ صديون پوءِ به اهڙي طور طريقي سان رهڻ وارا هيا.

(*) (هي صدي ق.م جي آخر ۾).

(69) ٽئيٽس (باب 37)

(70) ڪلاڊيَن (vi ، تحريرون- 439) آنريَس نرم لهجي ۾ گفتگو ٿو ڪري جڏهن هو گاٿن جي جنگ جو ذڪر ڪري ٿو، جنهن لاءِ هن سمجهيو پئي ته اُها شايد ويجهي هئي.

(71) زوسيمَس (331، v) اسٽيليچو جي جنگ ۽ فتح کي دنيوب کان به اڳتي ڪٽي ٿو وجي. ڪانئس لفظن جي پڙهڻ ۾ به غلطي ٿي جنهن کي بعد ۾ ٺيڪ ڪيو ويو. (ٽليمانٽ- شهنشاهت جي تاريخ- 807، v) يعني دنيوب لاءِ آرنو استعمال ڪيو ويو. تنهنڪري اها بهتر پاليسي ٿيندي ته اسان زوسيمَس جي تصديق تي وڏيڪ اعتماد ڪريون، پوءِ اها اوهان جي مرضي ته مٿس اعتبار ڪريو يا نه، اِهو اوهان تي ڇڏيل آهي.

(72) (ٿوڊوسين، ڪوڊ 16، xiii، vii) هن قانون جي تاريخ (18 مئي، 406 عيسوي) مان آلا مطمئن آهيان جيئن گوڊ فراءِ پڻ ٿيو هو (387، ii) جنهن جو تعلق رداگئسَس جي حملي سان هيو. ٽليمانٽ،

پاڳي، ۽ مراتوري اڳئين سال جي حق ۾ آهن، پر پوءِ اُهي اخلاقيات توڙي احترام جي حوالي سان نولا جي سينٽ پالينس جي راءِ سان ٻڌل آهن.

(73) جڏهن روم تي گالن جو قبضو ٿيو، ان کان پوءِ جلد ئي (390 ق.م.) سينيٽ هڪ اوچتي ڪونايل ميٽنگ ۾ فيصلو ڪيو تہ 10 فوجي دستا، 3000 گهوڙا، 42000 پيادا تيار ڪيا وڃن ۽ هي ايترا گهڻا فوجي هيا جيڪي هن شهر مان آگسٽس جي ڏينهن ۾ نہ نڪرن ها (لِوي- 25، vii) هي بيان شايد آثار قديمہ وارن کي عجيب لڳي پر ان کي مانيٽسقيو چڱيءَ طرح سمجهايو آهي.

(74) مئڪياويل هڪ فيلسوف جي حيثيت ۾ فلورينس جي اصليت بابت اسان کي سمجهايو آهي. هي سلسلو آهستي آهستي فئسڪيولي جي جبل سان رشتو جوڙيندو آرنو جي ڪنارن تائين هليو ويو آهي. (فايورينٽينا 36، ii، i، لونڊرا 1747) ٽرائمورس هڪ ڪالوني فلورينس ڏي موڪلي هئي جيڪا ٽائبيريَس (ٽئسيٽس- تاريخوار واقعا 79، i) جي ڏينهن ۾ هڪ بهترين ۽ وسندڙ شهر جي شهرت رکندڙ هئي. وڌيڪ مطالعي لاءِ ڏسو- ڪلووَر (قديم اٽلي 507، i وغيره)

(75) رداگئسَس جوپيٽر، جيڪو ٿور ۽ وودن جي عبادت ڪندو هو، اولمپڪ يا ڪئپيٽولائن جَو کان بلڪل مختلف هو. گهڻن خدائن جي پوڄا جي سنجيدگي واري عقيدي مختلف ۽ گهڻن ديوتائن جي عبادت کي هڪ ٻئي سان ملائي ڇڏيو هو: پر جيڪي روم جا اصلوڪا ماڻهو هيا، اُنهن کي گال ۽ جرمني جي قربانين ڏيڻ جي رسمن کان تمام گهڻي نفرت هئي.

(76) پالينس (وِٽ ائمبروز ۾ باب- 50) هي ڳالهہ بيان ٿو ڪري جيڪا هن وري پئنسوفيا جي واتان ٻُڌي هئي جيڪا فلورينس جي مذهبي ۽ احترام لائق عورت هئي. ان جي باوجود وڏي پادري جلد ئي دنياداري جي معاملن ۽ ڏنڌن ۽ ڪمن ۾ پنهنجي عملي شرڪت بلڪل ختم ڪري ڇڏي، ۽ هو پوءِ ڪڏهن بہ مشهور بزرگ نہ ٿي سگهيو.

(77) آگسٽائين، ڊي سوينٽٽ (23، v)، اوروسيَس (571- 567، 37، vii) سوپ حاصل ٿيڻ کان ڏهہ، ٻارهن سال پوءِ ٻن دوستن آفريڪا ۾ ويهي لکيو ۽ سندن تحرير تي بسيوائل جي اِسيدور بہ ويساهہ ڪيو. (واقعا ص- 713، جنهن کي گراٽ ايڊٽ ڪيو) اوروسيَس الائي ڪيتريون دلچسپ ڳالهيون ان خال ۾ بيان ڪيون هونديون جنهن جو تعلق پاڪائيءَ واري بيوقوفيءَ سان آهي.

(*) (البانيا جي ڪنارن تي).

(78) 'سيزر جي حڪم تي جبلن کي ڊاهيو يا اکوڙيو ٿو وڃي ۽ رستي جون جيڪي بہ رڪاوٽون آهن تہ اُنهن کي هٽائي صاف ڪيو ٿو وڃي. هو وڏيون کاهيون ٿو کوٽائي، ٽڪرين جي چوٽين سان گڏوگڏ بچاءَ جا قلعا ٿو ٺهرائي، ۽ چوطرف قلعن جو هڪ ڄار ٿو وڇرائي ڇڏي. اهڙيءَ طرح هر طرف دفاعي مورچن سان هو جهنگل، وٽراهون ۽ ٻيلن کي بہ محفوظ بڻائي ٿو ڇڏي.' ان جي باوجود سچ جي سادگي (ڊي. بيل سوِل- 44، iii) ليوڪن جي مبالغي کان گهڻي متاهين آهي. (فرسال 63-29، vi)

(79) اوروسيَس جي هڪ دلچسپ اظهار کي ڏسو: 'هڪ خشڪ ۽ ڏکي ٽڪريءَ تي' 'هڪ ننڍڙي ٽڪريءَ ڏانهن' هڪ وڏي فوج لاءِ هيءَ مناسب جڳهہ ناهي. پر فاسٽولي، فلورينس کان فقط

ٽن ميلن جي مفاصلي تي هو جيڪو شايد رداگئيسَس جي هيڊڪوارٽرس لاءِ موزون هنڌ هو ۽ وڏي ڳالهه ته اهو روم جي حدن جي اندر هو.

(80) ڏسو زوسيمَس کي (331، v) ۽ ان کان سواءِ پراسپر ۽ مرسلينَس جا تاريخوار واقعا.

(81) اولمپيو ڊورَس (فوٽيَر ص- 180) هڪ اهڙو اظهار ٿو ڪري جنهن مان ايڪي ۽ دوستيءَ جي رشتي جو مطلب ٿو نڪري ۽ جنهن سان اسٽيليچو اجا وڌيڪ ڏوهي نظر ٿو اچي. اوروسيَس جي اظهار جو انداز: 'ٿوري وقت لاءِ کيس روڪيو ويو، پوءِ کيس ماريو ويو.' اوروسيَس صفا نفرت جوڳو ٿو لڳي.

(82) اوروسيَس جيڪو نيڪيءَ جي لباس ۾ غير انساني صفتن جو مالڪ آهي. بادشاهه، ماڻهن، اگاگ ۽ اَملڪائيٽس کي قربان ڪري ٿو ڇڏي جنهن ۾ کيس رتيءَ ماتر به انساني جذبو نٿو اُڀري. هيءُ خوني اداڪار پوءِ پڻ هڪ بي احساس تاريخدان جي مقابلي ۾ گهڻو نفرت لائق آهي.

(83) ڪلاڊيَن جا پُورَ: 'ڇا هوءَ ننڊ ۾ هوندي؟ ڇا هن کي اجورو گهڻو مليو هو؟ منهنجو خيال آهي ته آنريَس جو ستون پيرو ڪونسل ٿيڻ (407 عيسوي) هڪ بهترين شاعري لکڻ لاءِ سٺو موضوع هيو. جڏهن اها ڳالهه پڪ سان معلوم ٿي وئي ته ملڪ کي هاڻي بچائي نٿو سگهجي، ان کان اڳ اسٽيليچو (رومولَس، ڪئميلَس، ۽ ماريَس کان پوءِ) کي جائز طرح سان روم جو چوٿون باني چئي پيو سگهجي.

(84) پراسپر جي تحريرن مان هڪ روشن نڪرو: 'فوج ٽن حصن ۾ ورهائجي وئي هئي ۽ هر حصي جو سپهه سالار جدا جدا هو.' تحرير جو هي حصو فلورينس جي حيثيت کي ڪافي حد تائين گهٽائي ٿو ڇڏي ۽ اٽلي، گال ۽ جرمني جي تاريخ کي هڪ ٻئي سان ملائي ٿو ڇڏي.

(85) اوروسيَس ۽ جيروم مٿس الزام مڙهين ٿا ته حملي جو ذميوار فقط هو هيو. 'عوام کي اسٽيليچو ڀڙڪائي ڇڏيو هو.' هن جي وار ڪرڻ جو طريقو اڻ سڌيءَ طرح هوندو هو. هن گال جي قيمت تي اٽلي کي بچايو هو.

(86) مُنهندار ڊي باٽ مطمئن آهي ته جرمن وارا، جن گال تي حملو ڪيو هو، اجا ٽي حصا ٻچيل هيا جيڪي رداگئيسَس جي فوج مان باقي بچي ويا هيا. ڏسو يورپ جي قديمي تاريخ (1772- 121، 87، vii، پئرس) جيڪو هڪ واضح ڪم ٿيل آهي جنهن جي تڪميل لاءِ مون کي سال 1777 تائين وقت ئي نه مليو. البت سال 1771 ۾ مون کي موجوده تاريخ لکڻ جو هڪ خاڪو ذهن ۾ آيو هو. مون کي ساڳيو خيال مئسڪئو جو به لڳو (15، viii). اهڙي ذهني هڪ جهڙائي توڙي جو اسانجي وچ ۾ خيالن جي ڏي وٺ جو موقعو نه آيو آهي. شايد اسان کان ڪو اهم ڪارنامو سرانجام ڪرائي ڇڏي.

(87) 'هڪ روم جو صوبو اُنهن آفيسرن کي جلد پنهنجين حدن مان ٻاهر ڪڍي ڇڏيندو، پر فرانس اُنهن بادشاهن مان جان نه ڇڏائي سگهندو جن کي اوهان اُتي وڃڻ جا حڪم ڏنا آهن.' ڪلاڊيَن (تحريرون 235، I وغيره) صاف مطمئن آهي. فرانس جا هي بادشاهه ٽورس جي گريگري کان اڻ واقف آهن پر گيسٽا فرئنڪورم جو مصنف ٻڌائي ٿو ته سُنو ۽ مارڪومير فارامانڊ جو پيءُ

آهي (543، ii). هو اهڙي سني مواد مان لکڻ جي ڪوشش ٿو ڪري جنهن کي پاڻ بہ سمجهي نہ سگهيو هو.

(88) ڏسو زوسيمَس (373، vi) اوروسيَس (576، 40، vii) ۽ واقعا. ٽورس جو گريگري (165، 9، ii) فرانس جي تاريخ جي ٻي جُلد ۾، رِنئٽس پروفيوچَرس فرگيريدَس جي تاريخ جي ٻي جُلد ۾، رِنئٽس پروفيوچَرس فرگيريدَس بابت هڪ دلچسپ تحرير کي محفوظ ڪري ڇڏيو آهي، جنهن جي ٽن نالن مان معلوم ٿئي ٿو تہ هُو:

- عيسائي هو.
- روم جي رعيت جو ماڻهو هو، ۽
- اڌ- بربر هو.

(89) ڪلاڊيَن، اسٽيليچو (186، ii، 221، i) گال جي سرحدن تي امن ۽ خوشحاليءَ جو ذڪر ڪري ٿو. ابي ڊبوز (تنقيدي تاريخ 174، i) ۾ البيز جي بجاءِ پڙهيو ويندو (هڪ ٻي نانءُ آرڊينز جو وهڪرو) جتي گالن جي مال جي ڌڻن جي چَرڻ جو خطرو رهي ٿو. پر هي بيوقوفيءَ وارو تجزيو آهي. شاعريءَ جي جاگرافي ۽ايلبي ۽ هرسينيَن جو مطلب ڪنهن ندي جو هوندو آهي يا وري جرمني جو ڪو جهنگ. ڪلاڊيَن شايد اسانجي قدامت جو غور سان مطالعو نہ ڪيو آهي.

(90) نوٽ: هي لاطيني زبان جون بہ سٽون آهن، جن جو انگريزي ترجمو نہ ڏنو ويو آهي، تنهنڪري سنڌي ترجمو بہ نٿو ڏئي سگهجي. (سنڌيڪار)

(*) (مينز)

(91) جيروم (93، i) ڏسو فرانس جي تاريخ جي پهرئين جُلد ۾ (صفحا 782-777) جنهن ۾ ڪافي تفصيل موجود آهن. نامعلوم شاعر خود بہ هڪ قيدي هو ۽ ان سان گڏ پادري توڙي سندس پاڙي جا شهري پڻ هيا.

(*) (پلئجيَس، شروعاتي گناهہ جي فلسفي جي مخالفت ٿو ڪري)

(92) پلئجين فلسفو يا اصول، جنهن تي 405 عيسوي ۾ تمام گهڻو بحث مباحثو ٿيو هو، ان کي روم ۾ ڪارٿيج ۾ اينڊڙ ڏهن سالن جي عرصي ۾ ننديو ۽ رد ڪيو ويو هو. سينٽ آگسٽائين هن بحث ۾ سيني ڪان اڳتي هو ۽ هن فتح بہ حاصل ڪئي پر يونان جي ڪليسا وري سندس مخالفن سان ساٿ پئيءَ ڏنو (جيڪو حيرت انگيز ٿي لڳو). عام ماڻهن هن بحث ۾ هرگز حصو نہ پئي ورتو، ڇو تہ هنن سوچيو تہ جيڪا ڳالهہ سندن سمجهہ ۾ ئي نٿي آئي، ان جي لاءِ هو پنهنجو مغز ڇو کپائين.

(*) (جرمن شهنشاهہ 1556-1519 عيسوي)

(93) ڏسو يادگيريون- ڊي- بيلي ڪتاب- v. فرانسيسي زبان ۾ اصلي ڇاپو، لفظي ۽ معنوي لحاظ سان، نمايان گهٽ پر موضوع جي لحاظ کان وڏيڪ چڱو آهي جنهن مان ڏينهن جي مسافري يا جنگ جي باري ۾ بہ معلومات ملي ٿي.

(94) ڪلاڊيَن (i، اسٽيليچو، 50، ii) اندازو اهو ٿو لڳايو وجي تہ آئرلئنڊ جي اسڪاٽن برطانيہ جي سڄي اولهائين پيٽ تي حملو ڪيو هو ۽ ان ۾ نينيَس توڙي آئرلئنڊ جي ريتن رسمن جو بہ وڏو هٿ هو. (ڏسو ڪارٽ جي انگلنڊ جي تاريخ 169، i ۽ وٽاڪر جي برطانيہ جي ماڻهن جي ننڍ

۽ اصلي تاريخ ص- 199) سينٽ پيٽرڪ جون چاهڻ حياتيون، جيڪي نائين صدي ۾ به قائم هيون، ان ۾ خبر ناهي ته ڪيترائي يا وري هزارين ڪُوڙ شامل هوندا؛ پر پوءِ به اسان شايد اعتبار ڪريون ته آئرلينڊ وارن جي حملي ۾ ايندڙ وقت جي ٿيندڙ حواريءَ کي قيد ڪيو ويو هو. (اُشر، برطانيه جي ڪليسائي قدامت ص- 431 ۽ ٽليمانٽ ڪليسائي يادگيريون 782، 456، xvi وغيره.

(*) (شهنشاهه 268-253 عيسوي).

(95) برطانيه جي غاصبن جو احوال زوسيمَس کان ورتو ويو آهي. 375-371، vi) اوروسيَس (577-576، 40، vii) اولمپيودورَس (فوٽيم صفحا- 181- 180) ان کان سواءِ ڪليسائي تاريخدان ۽ تاريخوار واقعا پڻ ساڳي تاريخ جوحصو آهن. لاطيني، بهرحال مارڪَس کان بيخبر آهن.

(96) ’هنن ڪانسٽنٽائن جي غير مستقل مزاجيءَ کان نفرت ڪئي.‘ (سدونيَس اپولينئرس 139، v،9 جنهن کي سيڪُنڊ سرماند ايڊٽ ڪيو. ان جي باوجود سدونيَس کي شايد ڪنهن شاعري جي قافيي يا رديف ذريعي هرڪايو ويو ته هو ان بادشاهه جي ڪردار کي داغدار ڪري جنهن سندس ڏاڏي کي بيعزتو ڪيو هو.

(97) زوسيمَس هڪ نالي باگوڊي جو استعمال ڪيو آهي جيڪو اُنهن تي لاڳو ٿو ٿئي. شايد اُنهن کي ڪجهه گهٽ نفرت جي نالي سان ياد ڪيو وڃي ها. (ڏسو ڊيوڊوس، تنقيدي تاريخ ۾ 203، i ۽ هيءَ تاريخ 383، i) ان کان سواءِ باب- 13 جو حاشيو نمبر 16 به ڏسو. اسان انهن بابت پيهر ٻڌنداسين.

(98) ويرينئينَس، ڊائڊيمَس، ٿوڊوسيَس ۽ لئگوڊيَس، جيڪي جديد درٻارن ۾ هيا، ڪين رَت جا بادشاهه چئجي ته غلط نه ٿيندو ۽ اُنهن جو ڪو رتبو، حيثيت يا حق ڪونه هيا، بس اُهي به جڻ عام رعيت جي ماڻهن وانگر هيا.

(99) هي آنرياني يا آنرياسي جيڪي ٻن شاخن يعني اسڪاٽ ۽ اٽاڪوٽي مان هيا ۽ به شاخون اُتر-اولهه آفريڪا جي مسلمانن جون ته به مرڪماني جون هيون، وڪٽورس، عسڪري ۽ گئليساني پڻ هيا (امپيري قبيلو xxxviii جنهن کي لئب ايڊٽ ڪيو) اُهي محلات جا مددگار ۽ پنجهٽ جتن منجهان هيا جن کي زوسيمَس هڪ مخصوص نشاني ڏني هئي ته جيئن سڃاڻپي سگهن.

(*) (هڪ جرمن قبيلو).

(100) ڪلاڊيَن (تحريرن ۾ 321 وغيره).

(101) هن قسم جي مشڪوڪ ڪاروبارن جي مُنهندار دي باٽ طرفان تحقيق ڪئي وئي هئي (يورپ جي ماڻهن جي تاريخ 206- 69، viii، iii، vii) جنهن جي باريڪ بيني واري محنت شايد هڪ رواجي پڙهندڙ کي ٿڪائي وجهندي.

(102) ڏسو زوسيمَس (335- 334، v) هو پنهنجي دلچسپ ڳالهه کي پاڻ ئي وچ ۾ ڪٽي ٿو ته جيئن اُمونا جي کهاڻي کي بيان ڪري سگهي ته ساڳي وقت آرگو جهاز جي قصي کي به دُهرائي جنهن کي ان جڳهه تان گهلي هڊبرٽڪ سمنڊ ۾ لاٿو ويو هو. سوزومين (4، ix، 25، viii) ۽

سقراط (10، vii) ان باري ۾ ڪا خاص روشني نٿا وجهن ۽ اوروسيَس (571، 38، vii) وري نفرت جي حد تائين هڪ طرفو آهي.

(*) (توبوسيس- I جي پائٽي ۽ اسٽيليچو جي زال)

(103) زوسيمَس (339- 338، v) هو لئمبديَس جي لفظن کي دهرائي ٿو جيڪي لاطيني زبان ۾ چيا ويا هيا پر پوءِ اُنهن کي يُوناني ۾ ترجمو ڪيو ويو تہ جيئن سڀئي ماڻهو سمجهي سگهن.

(104) هو ايگزين سمنڊ جي ڪنارن کان آيو هو ۽ وڏي شان مان سان اچي ويٺو. 'سندس شاندار فوجي پيشي هن کي محلات ۾ وڏو مرتبو ڏياريو.' سندس عملن سندس اعليٰ ڪردار جي شاهدي تي ڏني جنهن کي زوسيمَس وڌيڪ نمايان ڪري ٿو چڏي (340، v) آگسٽائين، اولمپيَس جي مذهبي عقيدن جو احترام ٿو ڪري جنهن کي هو ڪليسا جو سچو پٽ ٿو ڪوٺي. (بئرونيَس، ڪليسائي واقعا- 408 عيسوي نمبر 19 وغيره) ٽليمانٽ- ڪليسائي يادگيرون (468- 467، xiii) پر آفريڪي بزرگ جيڪي سندس اجايون تعريفون ڪيون، اُهي يا تہ جهالت يا وري خوشامد جو نتيجو هيون.

(105) زوسيمَس 339- 338، v) سوزومين (4، ix) اسٽيليچو آڇ ڪئي تہ هو قسطنطنيه جي سفر تي اُسهڻ چاهي ٿو تہ جيئن هو آنريَس کي آماده ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿي وڃي تہ هو اجاين ڪوششن کي ڇڏي ڏئي. مشرقي شهنشاهت نہ سندس حڪم مڃي ها ۽ نہ وري اُها فتح ڪري سگهجي ها.

(106) زوسيمَس 345- 336، v) گهڻي وضاحت ۽ ڪشادي ذهن سان اسٽيليچو جي بيعزتي ۽ سندس موت جو ذڪر ڪيو آهي. اولمپيوڊورَس (فوٽيَم ص- 177) اوروسيَس (572- 571، 38، vii)، سوزومين (4، ix) ۽ فلوسٽور جيَس (2، xii، 3، xi) ان باري ۾ وڌيڪ مواد فراهم ڪن ٿا.

(*) ماريا ۽ ٿرمئنٽيا اسٽيليچو جون ڌيئرون هيون ساڳي وقت واري واري سان يا هڪ ٻئي پويان شهنشاهہ آنريَس جون زالون هيون.

(107) زوسيمَس (333، v) هڪ عيسائيءَ جي ٻن پيٽين سان شاديءَ کان ٽليمانٽ بُجان ڪئي. (شهنشاهن جي تاريخ 557، v) هن اجائي اميد تي ڪئي تہ وڏو بشپ جيڪو معصوم هو، هن سلسلي ۾ ڪجهہ ڪري ها: يا تہ هوڪيس بِندي ها يا وري ان خرابيءَ جو ڪو حل ڳولي وٺي ها. (قانون موجب هڪ مري ويل زال جي ڀيڻ سان شادي ڪرڻ، ناجائز عمل هو).

(108) هن جي ٻن دوستن کي وڏي احترام سان ياد رکيو ويو آهي. زوسيمَس (346، v) پيٽر اسڪول جي اسٽاف جو وڏو هو ۽ ٻيو وڏو ڪمدار ڊيٽيريَس هو جيڪو سندس مدد ڪندو هو. اسٽيليچو هڪ ڪمري ۾ محفوظ ٿي ويو هو، پر ان ڳالهہ تي تعجب ٿو ٿئي تہ هڪ ڪمزور بادشاهہ هيٺ سندس ڪمرو ڪيس محفوظ نہ رکي سگهيو.

(109) اوروسيَس (72- 571، 38، vii) شايد نمائشي ماڻهن جي ڪوڙي پر فضول ڪاپي ڪرڻ جي ڪوشش ٿو ڪري جن کي نئين انتظام رکندڙن سيني صوبن ۾ پکيڙي ڇڏيو هو.

(110) ڏسو ٿوڊوسيَن ڪوڊ (22، xiii، ix، 1، xvi، vii) اسٽيليچو کي هڪ عجيب نالي سان پڪاريو ويندو هو، جنهن پنهنجي دولت جو استعمال ڪرڻ ڄاڻي ورتو هو: 'پهريون پاڻ کي شاهوڪار ڪرڻ پوءِ ان دولت ذريعي دنيا کي پاڻ ڏي متوجه ڪرڻ' سندس مقصد هو.

(111) آگسٽائين پاڻ به اُنهن اثرائتن قانونن کان مطمئن آهي جن کي اسٽيليچو بُت پرستن ۽ دين جي منڪرن خلاف نافذ ڪيو هو ۽ جيڪي ٿوڊوسين ڪوڊ ۾ اجا تائين موجود آهن. هو فقط اُنهن قانونن جي تصديق لاءِ اُنهن کي اولمپيَس ڏانهن موڪلي ٿو ڏئي. (بئرونيَس، عيسائي واقعا، 408 عيسوي، نمبر 19).

(112) زوسيمَس (351، v) اسان هڪ زماني جي بيقدري ۽ نفيس جذبن کان نا آشنائي جو ذڪر ڪريون ٿا جڏهن اُهي پنهنجن يادگارن يا مجسمن کي به بُري ۽ اڻنگي طريقي سان ڏيکيندا هيا.

(113) ڏسو روٽيليَس نُو مئٽئينَس (تفصيل 60- 41، ii) جنهن کي مذهبي جوش جذبي کي شاندار ۽ زوردار ڳالهيون ٻڌايون آهن. اسٽيليچو ڪئپيٽول جي دروازن تان جيئن سون جون پليٽون لاهي ڇڏيون ته هڪ پيغمبري صفتن وارو جملو ڪيس نظرآيو جيڪو اُنهن جي هيٺان اُڪريل هو. (زوسيمَس 352، v) 'هي حماقت واريون ڳالهيون ۽ قصا آهن تنهن هوندي ۾ بيدينيت يا ناپاڪائي جي الزام ان تعريف کي اهميت ڏني آهي، جيڪا زوسيمَس، سندس سناين جي، مجبوريءَ مان ڪئي آهي.'

(114) آرفيَس جي شاديءَ جي وقت (هي هڪ وچٽري پيٽ آهي) زندگي سان ڀرپور فطرت جي سيني طرفن کان مختلف تحفا نظر ٿي آيا ۽ ائين ٿي لڳو ته ڄڻ ديوتا پاڻ به ان خوشيءَ ۾ شريڪ هيا. ڪلاڊين وٽ نه ته ڪي پکين جا ولر يا مال جا ڌڻ هيا، نه وٽس شراب جون وليون يا زيتونن جا وڻ هيا. بس هنجي سموري مُوڙي ۽ ملڪيت سندس شاهوڪار زال هئي جيڪا هر شئي جي پاڻ مالڪياڻي هئي. پر هن سيرينا کان هڪ سفارشي خط ورتو جيڪو هو آفريڪا ڪٺي ويو ۽ ان خط ڪيس گهڻو خوش ڪري ڇڏيو. (تحريرون-ii)

(115) ڪلاڊيَن پاڻ کي ان ماڻهوءَ وانگر عزت وارو ٿو سمجهي جيڪو واقعي ان لائق هوندو آهي. (پريفئٽ، بيل گينڪ) ماربل تي اُڪريل اصلي تحرير روم مان هٿ ڪئي وئي هئي جيڪا پاميونيَس ليٿَس جي گهر مان پندرهين صدي عيسوي ۾ ملي هئي. شاعر جو يادگار، جيڪو ڪلاڊيَن کان به تمام وڏو ۽ اوچو تخليق ڪار هو، پڙهيل لکيل علم وارن، سندس ملڪ جي ماڻهن ۽ سندس همعصرن طرفان سندس زندگيءَ ۾ ئي ناهيو وڃي ها ته ڪيڏو نه سنو ٿئي ها. بهرحال اهو هڪ تعريف لائق منصوبو هو. (هتي گبن والٽيئر جو حوالو ٿو ڏئي).

(116) ڏسو هڪ ٽوٽڪو (xxx). هئڊرئن فاريا (سڪندريه) جو هو. سندس عوامي زندگيءَ جي هڪ جهلڪ ڳوڊ فراءِ ۾ ڏسو (ٿوڊوسيس ڪوڊ 364، v) ماليَس هروڀرو سڄو وقت سُتو نه پيو هوندو هو. هن يونان جي فطري فلسفي بابت شاندار جملا تخليق ڪيا هيا. (ڪلاڊيَن مال ۾، ٿوڊوسين ڪوڊ 112- 61)

(117) ڪلاڊين جي پهرين تحرير. پر ڪن هنڌن يا موقعن تي سندس غرور ۽ ڪاوڙ جي لهجي سندس ڳجهي ناراضگيءَ کي ڪولي پڌرو ڪري ڇڏيو آهي.

(*) (مهارت سان مُنهن ڏيڻ يا علاج ڪرڻ).

(118) قومي ڪوڪلائپ جي خيال ڪيس فلورينس يا اسپين جو شهري بڻائي ڇڏيو آهي. پر ڪلاڊين جي پهرين تحرير ڪيس سڪندريہ جو رهندڙ ثابت ڪيو آهي. (فئبريشيَس، لاطيني ۾ زندگيءَ جو احوال 201- 191، iii جنهن کي ازنيست ايڊٽ ڪيو.

(119) لاطيني زبان ۾ پهريون سندس شاعري پروبيئس جي وقت ۾ ڇپي هئي (يعني 395 عيسوي ۾). يوناني زبان جي ڪجهہ ٽوٽڪن، جيڪي اجا تائين موجود آهن ڪانسواءِ، لاطيني زبان جي شاعر يوناني زبان ۾ پڻ شاعري ڪئي هئي ۽ ٿارسَسَ جي قدامت، انازاربَس، بيريٿَس، ۽نائيس وغيره تي بہ ڪافي لکيو هو. اهو وري بہ آسان آهي تہ سني شاعريءَ جي نقصان جو ازالو تہ ڪنهن حد تائين ڪري سگهجي ٿو پر هڪ مستند تاريخ جي وڃائجڻ جو ازالو هرگز نٿو ڪري سگهجي.

(120) استرائڊا (مقالو- vi، v) ڪيس اها اجازت ڏئي ٿو تہ پنهنجو مقابلو هِنن پنجن مشهور شاعرن سان ڪري: لوڪريٽيَس،ورجل، اووڊ، ليوڪن ۽ اسٽئٽيَس. سندن سرپرست بلٽزار ڪئسٽگلون آهي. سندس مداح تمام گهڻا ۽ جذباتي آهن. ان جي باوجود سخت قسم جا تنقيد نگار اُنهن ڌارين گلن پوٽن يا وَلين کان نفرت ڪن ٿا جيڪي لاطيني زمين جي فرحت بخش فضا ۾ لڳل آهن.

باب ايڪٽيهون

(خلاصو)

اَلارڪ طرفان اٽلي مٿان حملو، روم جي سينيٽ ۽ ماڻهن جا طور طريقا، ٽي دفعا روم جو فوجي گهيرو، آخرڪار گاٿن پاران ان کي ڦُري تاراج ڪرڻ، اَلارڪ جو موت، گاٿن اٽلي کي خالي ڪري ڇڏيو، ڪانسٽئنٽائن جو زوال، بربرن طرفان گال ۽ اسپين جو قبضو، برطانيه جي آزادي.

سن 408 عيسوي ۾ استيليچو جي موت کان پوءِ اولهه جي شهنشاهت ۾، آنرِيَس جي وزيرن جو گاٿن تي رعب ۽ حڪومت جو زور ختم ٿي ويو. هن باب ۾ گِبن اَلارڪ کان اڳ روم جي رهڻي ڪهڻي جو ذڪر ٿو ڪري، بعد ۾ گاٿن جو فوجي اڳواڻ شهر جو گهيرو ٿو ڪري ۽ ان جي آدمشماري 1200000 ٿو ٻڌائي. ڏُڪر ۽ وبا ٻه شهرين کي پريشان ڪيو ۽ الارڪ پنهنجو گهيرو پُنگ وٺي ختم ڪيو. روينا ۾ آنرِيَس، اَلارڪ کي دنيوب جي صوبن جي واڳ ڏيڻ کان انڪار ڪيو، ۽ الارڪ جي فوج طرفان 410 عيسوي ۾ روم جي گهيري کي آنريس طرفان سختيءَ سان ٻنديو ويو. الارڪ ڇَهن ڏينهن جي ڦُرلٽ ڪرڻ کان پوءِ پنهنجي فوج کي هٽايو ۽ سِسلي تي حملي ڪرڻ جي ڪوشش ۾ ميسينا جي جڳهه جي ويجهو مري ويو. سندس جانشين اوڊولفس شهنشاهه آنرِيَس سان امن قائم رکڻ جو معاهدو ڪيو ۽ سندس ڀيڻ پلاسيديا سان شادي ڪيائين. ڪجهه وقت کان پوءِ روم ٻيهر پنهنجي اڳئين عروج تي پهچڻ وارو هو ته وري آفريڪا، اسپين ۽ گال ۾ بغاوت ۽ جنگ شروع ٿي وئي. 411 ۾ برطانيه جي شاهي غاصب ڪانسٽئنٽائن گال ۾ شڪست کاڌي ۽ اوڊولفس 415 عيسوي ۾ اسپين ۾ ماريو ويو. گاٿ، فرئنڪ ۽ برگنڊي جا ماڻهو گال ۾ آباد ٿيا جيڪي روينا ۾ آنرِيَس سان وفادار رهيا پر برطانيه ۽ آرموريڪا، جيڪي اتر- اولهه گال ۾ هيا، هميشه لاءِ روم جي شهنشاهت جي حڪمن هيٺ هليا ويا.

باب ٻٽيهون

(خلاصو)

آرڪئڊيَس، اوڀر جي ملڪن جو شهنشاهہ، يوٽروپيَس جو حڪومتي نظام ۽ سندس بيعزتي، گيناس ۾ سياسي وڳوڙ، سينٽ جان ڪرسوسٽم ڪي ايذاءَ ۽ تڪليفون، ٿوڊوسيَس- II اوڀر جو شهنشاهہ، سندس ڀيڻ پلچيريا، سندس زال يوڊوسيا- فارس جي جنگ ۽ آرمينيا جو ورهاڱو.

باب- ٻٽيهين ۾، گبن آرڪئڊيَس جي حڪمرانيءَ ۾ اوڀر جي شهشاهت جو ذڪر ٿو ڪري. سن 395 عيسوي ۾ روفيئس جي شڪست ڪان پوءِ جيڪو وڏو وزير ٿيو اُهو ڪدڙو يوٽروپيَس هو جنهن جي لالچ ۽ سختي واري پاليسي هڪ بغاوت کي جنم ڏنو جنهن ڪري 399 عيسوي ۾ سندس زوال اچي ويو. سندس زوال کان اڳ انتاڪيا جي جان ڪرسوسٽم کي قسطنطنيه جو مکيہ پادري مقرر ڪيو ويو. گبن کيس چيڙاڪ طبيعت جو مالڪ ٿو سڏي جنهن جي خواهش هئي تہ ڪليسا جي طور طريقن ۾ سڌارا آڻجن، ان تي وڏا اختلاف ٿيا جيڪي دشمني جو روپ وٺي ويا. کيس آرمينيا ۾ جلا وطن ڪيو ويو ۽ 407 عيسوي ۾ سندس موت کان پوءِ کيس احترام ۽ عزت سان ياد ڪيو ويو. ٻي سال آرڪئڊيَس بہ مري ويو جنهن کان پوءِ سندس پٽ ٿوڊوسيَس کي سندس جانشين مقرر ڪيو ويو جنهن جي عمر ان وقت فقط ستَ سال هئي. سندس حڪومت جي شروعات ۾ امن امان رهيو ڇو تہ سندس وزير ائنٿيمَيس ڪافي هوشيار ۽ عقلمند هو. هن هڪ فيلسوف جي ڌيءُ سان شادي ڪئي جيڪا راڻي يوڊوسيا جي نالي سان مشهور ٿي. هن پلچيريا جي جڳهہ وٺڻ جي تمنا رکي جيڪا ٿوڊوسيَس جي وڏي ڀيڻ هئي تہ جيئن تخت ۽ تاج جي ويجهو رهي پر پوءِ کيس جيروسلم ڏانهن جلاوطن ڪيو ويو.

باب ٽيٽيهون

(خلاصو)

آنريَس جو موت، وئلينٽينيَن- III اولهه جي ملڪن جو شهنشاهه، سندس ماءُ پلاسيڊيا جو حڪومتي نظام- ايٽيَس ۽ بونيفيس، وئنڊل آفريڪا کي فتح ڪن ٿا.

گبن پنهنجو رخ اولهه طرف ڪري ٿو ۽ آنريَس جي ڏکھي ۽ بيعزتي واري حڪمراني جي آخري سالن بابت اسان کي ٻڌائي ٿو. 423 عيسوي ۾ سندس مرڻ تي، اوڀر جي هڪ فوج غاصب جان کي دٻائي هيسايو ۽ عظيم ٿوڊوسيَس جي ڌيءُ پلاسيڊيا جي اثر رسوخ سان سندس ڇهن سالن جي پٽ کي اولهه جو شهنشاهه بڻايو ويو، سندس نالو هو وئلينٽينين- III. فوجن جي واڳ ايٽيَس ۽ بونيفيس جي وچ ۾ ورهائي وئي. ايٽيَس جيئن ته هن جي خلاف سازشن ۾ لڳي ويو ته بونيفيس وئنڊلن کي دعوت ڏني ۽ کين اسپين ۾ آباد ڪيو ويو ته جيئن اُهي آفريڪا ۾ سندس مدد ڪن. سندن ليڊر جينسيرڪ هڪدم پنهنجي آزاديءَ جو اعلان ڪري ڇڏيو ۽ صوبي جي گهٽي حصي ۾ ڪاهي ويو ۽ ان کي ويران ڪري ڇڏيائين جيڪو اڳ روم جو آباد علائقو هوندو هو. بونيفيس جو گهيرو ڪيو ويو جنهن کي 431 ۾ هِپو وٽ شڪست ڏني وئي. گبن، هِپو جي پادري سينٽ آگسٽائين جي ڪردار کي هيئن تو بيان ڪري: 'هڪ مضبوط ارادن جو مالڪ، ڪشادي ذهن وارو ۽ دليل ۽ منطق جو ماهر جنهن کي رب جي رضا، مقدر جي معاملن، اظهار جي آزادي ۽ اصلوڪي گناهه بابت پوري ڄاڻ هئي.' وئنڊل، جن جي مدد، ڪليسا ۾ مذهبي قوت پوڻ سبب خود بخود ٿي وئي هئي، ڪارٿيج تي سن 439 عيسوي ۾ قبضو ڪري ورتو. تيستائين، بربرن يورپ ۽ آفريڪا جي سرسبز صوبن تي پنهنجو قبضو ڄمائي ورتو هو.

باب چوٿيهون

هُنن (Huns) جي بادشاهه اَٽيلا جو ڪردار، سوپون ۽ سندس محلات. ننڍي ٿيوڊوسيَس جو موت. اولهه جي شهنشاهت لاءِ مَرسيَن جو مٿاهين مرتبي تي پهچڻ

مغربي ملڪن جي ماڻهن کي ڳالهين ۽ وئنڊلن پريشان ڪري ڇڏيو هو جيڪي اتان پڄي هُنن (Huns) وٽ آيا پر هُنن جا ڪارناما ايترا ته ناڪافي هيا جو اُهي سندن طاقت ۽ خوشحاليءَ سان مطابقت رکندڙ نه هيا. سندن فاتح لشڪر وولگا کان دنيوب تائين ڦهلجي چڪا هيا، پر اُنهنجي عوامي طاقت سندن ئي مکيه ماڻهن ۽ سردارن جي اندروني اختلافن سبب ختم ٿي چڪي هئي. سندن بهادري فضول ڳالهين ۽ ڦُرلٽ جي مال تي گذارو ڪرڻ ۾ ضايع ٿي وئي هئي ۽ آئيندي لاءِ به ٻين جي مال ملڪيت تاراج ڪرڻ جي آسري تي هنن پنهنجي قومي عزت ۽ غيرت کي به ذليل ڪري ڇڏيو هو ۽ سدائين ان تاڙ ۾ رهندا هيا ته پنهنجن پاڄوڪڙ دشمنن جي جهنڊن هينان وڃي جمع ٿين ۽ پنهنجو نالو داخل ڪرائن. اٽيلا(1) جي حڪومت ۾، هُنن (Huns) وري دنيا ۾ خوف ۽ هراس ڦهلائي ڇڏيو هو ۽ هاڻي آءٌ ڌهڪائيندڙ بربرن جي ڪردار ۽ اُنهن جي ڪمن بابت اوهان کي ٻڌائيندس جن واري واري سان اوڀر توڙي اولهه جي ملڪن تي نه رڳو حملا ڪيا پر اُنهن جي بيعزتي به ڪئي ۽ روم جي شهنشاهت جي تڪڙي زوال جا خواهشمند رهيا.*

لَڏ پلاڻ جي جيڪا بيصبريءَ واري لهر هلي، اُها چين جي سرحدن کان وٺي جرمني جي ديوارن تائين پکڙيل هئي، ۽ جيڪي تمام طاقتور ۽ وڏي آدمشماري وارا قبيلا ۽ قومون هيون، اُنهن کي ئي روم جي صوبن ۾ گهڻي ۾ گهڻي تعداد ۾ ڏٺو ويو. ايترن بيشمار ماڻهن جي وزن کي مصنوعي طريقن سان ڪٽڻ جي ڪوشش ڪئي وئي ۽ شهنشاهن جي پنهنجي رتبي کان هيٺ لهي اچڻ ۽ ماڻهن سان آسانيءَ سان ملڻ، گستاخ بربرن کي مطمئن به نه ڪيو ۽ اُنهن جي مطالبن کي وڌيڪ وڌائي ڇڏيو جن کي هاڻي شهري زندگي گذارڻ جي عياشيءَ جو چسڪو لڳي چڪو هو. هنگري جا ماڻهو، جيڪي چاهه مان اَٽيلا جي نالي کي پنهنجن مقامي بادشاهن سان وڃي ملائن ٿا، شايد سچائيءَ سان ان ڳالهه جي تصديق ڪري سگهندا ته اُهي بيشمار ماڻهو جيڪي سندس چاچي رئوس يا رگيلاز جي رعيت ۾ شامل هيا، اُنهن پنهنجا جدا ٽولا ناهي جديد هنگري جي حدن اندر(2) پنهنجا خيما کوڙي ڇڏيا هيا جاڪاڻ ته هي ملڪ سرسبز ۽ آباد هو جنهن ۾ شڪارين توڙي مال جي ڌڻن يا پوري قوم لاءِ هر شئي گهڻي مقدار ۾ موجود هئي. هن خوشحاليءَ جا فائدو وٺندي رگيلاز ۽ سندس بهادر پائر، جيڪي طاقت توڙي شُهرت ۾ گهڻو اڳتي وڌي ويا هيا، هاڻي اهو مٿن ڇڏيل هو ته ٻن شهنشاهتن سان امن يا جنگ مان

جيڪو هو چاهين ها تہ ڪري پئي سگهيا ڇو تہ هو ايترائي طاقتور هيا. اولهہ جي رومين سان سندس اتحاد هڪ زبردست اڳواڻ اِيٽيَس سان سندس ذاتي دوستيءَ سبب ممڪن ٿي سگهيو جنهن ڪي بربرن جي ڪئمپ ۾ مهمان نوازي ۽ حفاظت جي سک ۽ سڪون ملڻ سان گڏ پنهنجي لاءِ پوري حمايت بہ ملندي هئي. غاصب جان جي نالي ۾ سندس ٿي چوڻ يا ڪيس قائل ڪرڻ تي، هُنن (Huns) جا سٺ هزار ماڻهو پيش قدمي ڪندا اٽلي جي سرحدن تائين پهچي ويا، پر سندن مهم جوئي توڙي سندن پاڄ ملڪ جي لاءِ ڏاڍي مهانگي پئجي وئي ۽ ايٽيس جي احسانمنديءَ واري پاليسي موجب پنونيا ۾ جيڪو ڪجهہ هيو، اُهو هن پنهنجن اتحادين جي حوالي ڪري ڇڏيو. اوپر جا رومي پڻ رگيلاز جي هٿيارن جي ڇُرڪُر ۽ ڌڪاوَ کان غافل نہ هيا جنهن سبب صوبن توڙي گاديءَ جي هنڌ ۾ خطري جا گهِنڊَ وڄڻ شروع ٿي ويا هيا. ڪجهہ ڪليسائي تاريخدانن پنهنجي پَرِ ۾، بربرن کي وِڄَ ڪرڻ ۽ وبائي بيمارين سبب تباهہ ڪري ڇڏيو آهي،(3) پر ٿوڊوسيَس خود پنهنجي حيثيت کان ايترو تہ هيٺ لهي آيو هو جو هن سون جا ٽي هزار پنجاهہ پائوند هر سال پنهنجي حفاظت لاءِ ڏيڻا ڪيا ۽ ان لاءِ بہ تہ جيئن هو ان ڏنَ ڏيڻ عيوض پنهنجي 'جنرل' هئڻ جي لقب توڙي پنهنجي وقار کي، بين ماڻهن جي نظرن کان لڪائي ۽ بچائي سگهي جيڪو ڪيس هُنن جي بادشاهہ عطا ڪيو هو. بربرن جي خطرناڪ اُبهرائيءَ ۽ بازنطيني دربار جي اوچتين سازشن، پاڙيندڙ قومن، جن مان اسان هڪ يعني بوَئريَنس کي بين کان نمايان ڪنداسين جن هُنن جي حڪومت کي مڃڻ کان انڪار ڪيو ۽ سندن بغاوت کي روم وارن جي پنيرائي ۽ ڀرپور تعاون تيستائين حاصل رهيو جيستائين رگيلاز طرفان جائز دعوائن ۽ سندس طاقت جو ڀرپور نُماءُ سندس سفير ايسلا جي آواز ۾ نہ ڪيو ويو هو. سينيٽ جي ايوان جي گڏيل خواهش هئي تہ امن قائم ٿئي. شهنشاهہ طرفان سندن فرمان جي تصديق ڪئي وئي، ان کان پوءِ ٻن سفيرن جا نالا گردش ۾ آيا. هڪڙو پِلنتاس جيڪو سيٿيا جو جنرل هيو ۽ اڳ ۾ ئي سفارتي رتبي وارو هو، ۽ ٻيو هڪ مئجسٽريٽ جنهن جو نالو ايپيجينس هو ۽ هُو هڪ داناءُ ۽ تجربيڪار سياستدان هو جنهن کي ان رتبي تي مقرر ٿيڻ لاءِ سندس هڪ ساٿي سفارش ڪئي هئي.

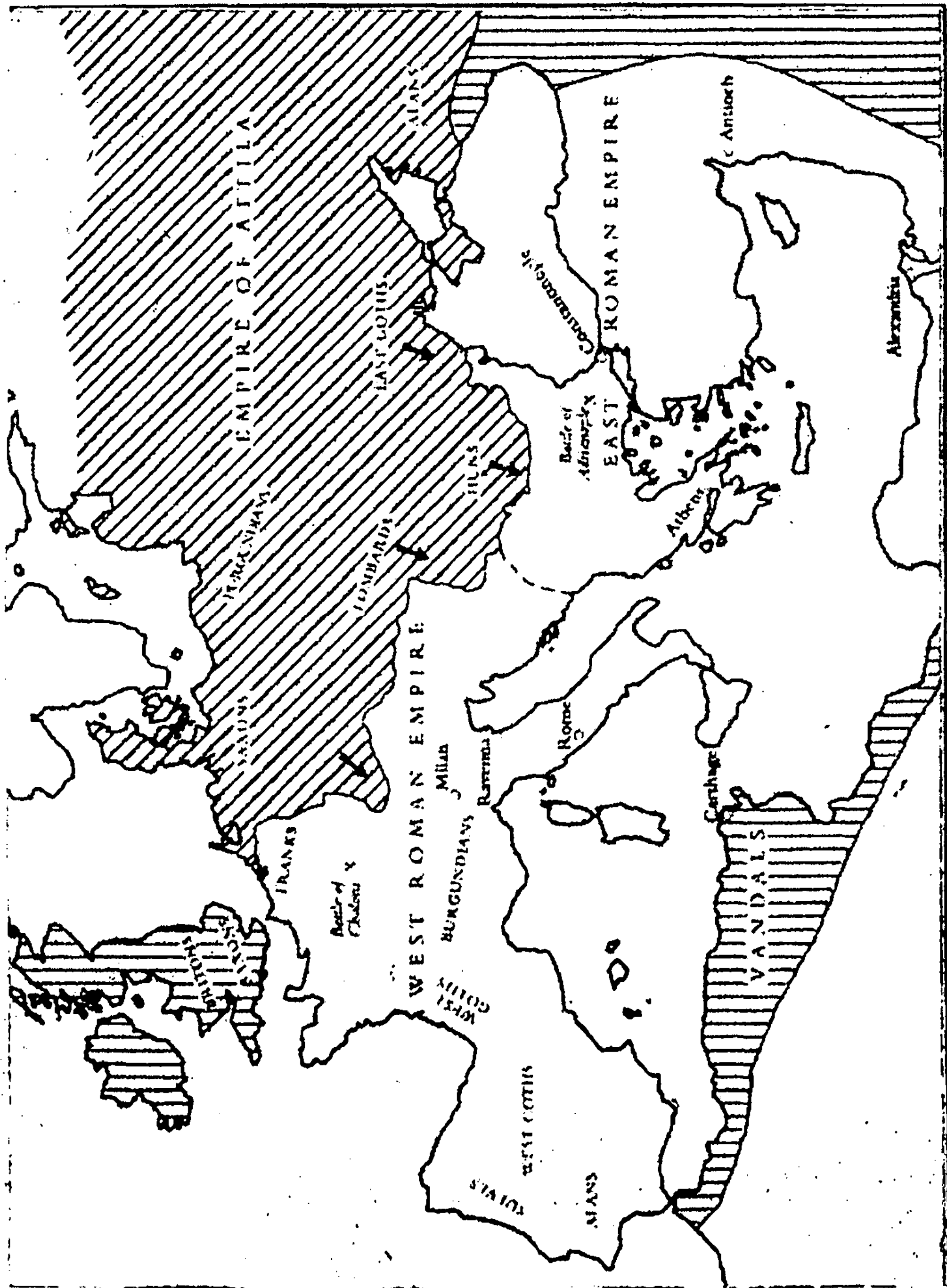
رگيلاز جي موت امن جي معاهدي کي اڳتي وڌڻ کان في الحال روڪي ڇڏيو. سندس بہ پاٽٿيا اَٽيلا ۽ بليدا جيڪي ٻئي پنهنجي چاچي جا جانشين مقرر ٿيا، قسطنطنيه جي سفير سان ملاقات ڪرڻ لاءِ راضي ٿيا، پر جيئن تہ اُنهن غرور مان پنهنجن گهوڙن تان هيٺ لهڻ مناسب نہ سمجهيو تہ سڀ معاملا هنن پنهنجي گهوڙن جي هَنَن تي ويهي طئي ڪيا ۽ هيءَ جڳهہ مٿين ميسيا جي هڪ وڏي ميدان تي مارگس شهر ۾ هئي. هُنن (Huns) جي بادشاهَن ڳالهين ٻولهين ۾ زبردست فائدا حاصل ڪيا تہ ساڳي وقت اجايا سجايا اعزاز پڻ ورتا. هنن امن امان قائم رکڻ جا شرط حڪم ڏيئي طئي ڪيا ۽ هر شرط شهنشاهت جي وقار تي ذلت نُما داغ جيان ٿي لڳو. دنيوب جي ڪنارن تي هر شئيءِ جي جهجهي مقدار ۾ موجودگي کي يقيني بنائڻ کان سواءِ هنن ساليانی ڏنَ ڏيڻ کي بہ وڌائڻ جو مطالبو ڪيو جيڪو ٿي سئو پنجاهہ کان ست سئو سون جي پائونڊن تائين ٻيڻو ڪيو ويو؛ اهو شرط بہ قبول ڪرايو ويو تہ جيڪڏهن ڪو بہ رومي قيدي پنهنجي بربر مالڪ جي قيد کان ڀڄي ويو هو تہ هر ڀڳل قيدي جي ڏوهہ ۾ سون جا اٺ ٽڪرا ڏنڊَ طور ڀريا ويندا، ٻيو تہ شهنشاهہ هُنن (Huns) جي دشمنن سان هر معاهدو يا هر تعلق کي ختم ڪندو، ان کان علاوه اُهي ماڻهو، جن خوف کان ڀڄي ٿوڊوسيس جي صوبن يا ان جي مَحل ۾ پناهہ وٺي ورتي هئي، سيني کي واپس موٽائي ان حاڪم جي انصاف جي

حوالي ڪيا وڃن جتان اُهي ڀڳا هيا. هن انصاف ڪي زوريءَ ڪجهه جوانن جي پُڪي ۾ وڏو ويو جيڪي شاهي خاندان سان تعلق رکندا هيا. اُنهن سيني ڪي اَٽيلا جي حڪم تي شهنشاهت جي حدن اندر ڦاهيءَ تي چاڙهيو ويو، ۽ جيئن ئي هُنن جي بادشاهه رومين ڪي پنهنجي ڏاڍَ ۽ ڌڪاوَ سان خوفزده ڪري مطمئن ڪيو تہ هاڻي هن ڪين مختصر ۽ عارضي مهلت ڏني تہ جيئن ساهہ کڻڻ جهڙا ٿين، ۽ ان وقفي ۾ هنن سيٿيا ۽ جرمني جي آزاد قومن جي بغاوت ڪي خاموش ڪرايو.(4)

مندزڪ جو پٽ اَٽيلا پنهنجي عزت واري خاندان ڪي قديمي هُنن (Huns) سان ٿو وڃي ملائي(5)، جن اڳ چين جي حاڪمن سان چٽا پيٽيءَ جي دعويٰ ڪئي هئي. گاٿن جي هڪ تاريخدان جي تجزيي موجب، هو پنهنجن مُهاندن مان ئي پنهنجي نِج قومي اصليت جو ثبوت پيش ڪري رهيو هو، ۽ اٽيلا جو نقش يا مورت ائين لڳندي آهي جيئن ڪنهن تاتاري جي بگڙيل تصوير هجي: وڏو مٿو، ڪارانجهڙو يا مشڪي رنگ، ننڍيون ۽ اونهيون اندر ٿيل اکيون، ويڪرو نڪ، ٻُچي ڏاڙهي، ڪشادا ڪُلها، ننيو قد ۽ ٻندرو جسم، طبيعت جو اُتاولو ۽ بيهڪ جو سراسر اٽپورو(6). هُنن جي بادشاهه جي جيڪا ضدي ۽ هنيلي طبيعت هئي، ان مطابق هو پاڻ ڪي دنيا جي سيني انسانن ڪان وڌيڪ اوچو ۽ مٿاهون سمجهندو هو ۽ سندس فطري عادت هوندي هئي تہ هو پنهنجين اکين ڪي خطرناڪ حد تائين هر طرف پيو ڦيرائيندو، هو جنهن مان لڳندو هو تہ جنهن هيبت ڪان هو متاثر ٿيندو هو ان جو عملي اظهار هو پنهنجين اکين ڪي هيڏي هوڏي ڦيرائڻ سان ڪندو هو. ان جي باوجود هي وحشي انسان هروڀرو رحمدليءَ ڪان پَرڀرو يا پاسيرو نہ هيو، اُهي دشمن جيڪي هن جا محتاج ۽ نماڻا عرضدار هوندا هيا تہ اُنهن سان بہ صلح ڪري ڇڏيندو هو يا ڪين معاف ڪري ڇڏيندو هو ۽ سندس رعيت جا ماڻهو اٽيلا ڪي انصاف پسند ۽ سندن معاملن ۾ دلچسپي رکندڙ سمجهندا هيا. هن ڪي جنگين ۾ خوشي محسوس ٿيندي هئي پر جڏهن هو پنهنجي سنجيدگيءَ واري عمر ۾ تخت تي وينو تہ سندس دماغ جي بجاءِ سندس هٿن اتر ۾ سوڀون حاصل ڪيون ۽ بادشاهه جي روپ ۾ هن سپاهيءَ جي شهرت هڪ دورانديش ۽ ڪامياب جنرل واري هئي. ذاتي بهادري جا اثر، شاعري ۽ عشق ڪان سواءِ، ايترا تہ اَڻ چٽا ٿين ٿا جو بربرن ۾ بہ فتح جو دارومدار فقط ذهن ۽ دماغ جي تيزي ۽ هوشياري تي هوندو هو تہ ڪيئن نہ بيشمار ماڻهن جي نفسيات ڪي سمجهي پوءِ ان مطابق عمل ڪرڻو پوي ٿو جيڪو وري فقط هڪ ماڻهوءَ جي خدمت ڪرڻ يا ان ڪي خوش ڪرڻ لاءِ ٿئي ٿو. سيٿيا جا فاتح اٽيلا ۽ چنگيز خان* پنهنجن مغرور هم وطن ماڻهن ڪان همت ۽ بهادريءَ ۾ نہ پر فنڪاري ۽ ذهانت ۾ اڳتي وڌي ويا هيا ۽ اهو چئي سگهجي ٿو تہ جيڪي بادشاهيون هُنن توڙي مغلن قائم ڪيون تہ اُنهن جا بنياد بہ گهٽو ڪري وهمن وسوسن جي پراڻي سرشتي تي ٻڌل هيا. چنگيز خان جي ڪنواري ماءُ ڪي جيڪو حمل ٿيو هو تہ ان ڏوڪي وار ڳالهہ جنهن ڪي وري ابوجهن ۽ پورڙن ماڻهن هڪ معجزي سان وڃي ملايو هو، ڪيس انساني فطرت ڪان مٿاهون ڪري پيش ڪيو ۽ هڪ پيغمبر، جيڪو خدا جي روپ ۾ هن ڏنو هو، ڪيس سڄي زمين جي شهنشاهت سونپي ويو هو ۽ ان ساڳئي وقت وڏي جوش مان مغلن جي بهادريءَ ڏانهن بہ اشارو ڪيو هو. (7) اٽيلا جا مذهبي جذبا بہ ان دؤر ۽ ملڪ جي ضرورتن ۽ گهُرجن مطابق هيا. اهو بلڪل فطري هو تہ سيٿيا جا ماڻهو، پنهنجي جنگي جنون سبب، جنگ جي ديوتا جي پوجا ڪن، پر جيئن تہ اُهي ڪنهن خيالي يا جسماني ديوتا ڪي ناهڻ يا ان ڪي ڪنهن شڪل ڏيڻ جا اهل نہ هيا. تنهنڪري اُنهن روايتي طور پنهنجي سرپرست ديوتا جي پوجا تي ڪئي جنهن جو نشان لوهہ

جي هڪ ترار هئي. (8) هُنن (Huns) جي هڪ ڏنار يا ڌراڙ محسوس ڪيو يا خواب ۾ ڏٺو ته هڪ وهڙي يا ڳابي چَرندي چَرندي پنهنجي پير کي زخمي ڪري ڇڏيو هو، ۽ هن ان وهڙيءَ جي رَت وهڻ جي نشانن ذريعي پيرو کڻڻ شروع ڪيو، ۽ هو وڏي ڳاهه جي هڪ ٻنيءَ ۾ وڃي پهتو جتي ڏٺائين ته هڪ قديمي ترار اُتي کُتل هئي جنهن کي هن کوٽي ٻاهر ڪڍيو ۽ اٽيلا جي خدمت ۾ نذراني طور وڃي پيش ڪيائين. هن شاناٿي ۽ چالاڪ بادشاهه وڏي احسانمنديءَ مان تحفو قبول ڪيو جنهن کي هن آسماني مهرباني سمجهي ۽ هاڻي هن کي هڪ فخر جو احساس ٿيو ته هن وٽ 'جنگ جي ديوتا جي ترار' هئي، تنهنڪري خدا جي سڄي زمين تي سندس دعويٰ جائز ۽ حق تي هئي. (9) هن ياڳ پريئي موقعي تي سيٿيا جي رسم موجب جشن ملهايو ويو، ڪانين جي هڪ وڏي ڍير تي هڪ قربانگاهه سجايو ويو جنهن جي ڊيگهه ۽ ويڪر هر طرف کان ٽي سو وال هئي، ان کي هڪ وڏي ۽ ويڪري ميدان تي پکيڙيو ويو ۽ 'جنگ جي ديوتا جي ترار' کي قربانگاهه جي مٿان اُڀو بيهاريو ويو، جنهن کي رڍن ۽ گهوڙن جي رت ۽ جيڪو قيدي سئو نمبر تي اچي، (10) ان جي پڻ رت سان هر سال پاڪ ڪيو ويندو هو. اهو چئي نٿو سگهجي ته اٽيلا جي عبادت ۾ ماڻهن جي قرباني شامل هئي يا نه. يا وري هن جنگ جي ديوتا کي اهڙي قرباني ڏئي خوش ڪرڻ ٿي چاهيو جنهن کي هو لڳاتار جنگ جي ميدان ۾ قربانيءَ لاءِ آڇيندو رهندو هو، بهرحال جنگ جي ديوتا جي سڪيلڌي بادشاهه پنهنجي لاءِ هڪ مقدس ڪردار اختيار ڪري ڇڏيو، جنهن ڪري سندس سوڀون به اڳ جي مقابلي ۾ وڌيڪ آسان ۽ دائمي ٿي ويون ۽ بربرن جي بادشاهن، خبر ناهي ته عقيدت کان يا وري خوشامد جي خيال کان، اها ڳالهه تسليم ڪئي ته هو، هُنن جي بادشاهه جي اکين ۾ گهُوريندي هُو ساڻس اکيون نٿا ملائي سگهن ڇاڪاڻ ته اُنهن ۾ شايد ڪو خدائي رعب ۽ جلال اچي ويو هو.(11) سندس پاءُ ٻليدا، جنهن قوم جي گهٽي حصي تي حڪومت ٿي ڪئي، کي مجبور ڪيو ويو ته اقتدار توڙي پنهنجي حياتيءَ تان هٿ کڻي. اهڙي ظالماڻي قدم کي به ڪنهن غيبي جذبي يا زور جو نالو ڏنو ويو ۽ جنهن طاقت ۽ توانائيءَ سان اٽيلا جنگ جي ديوتا جي ترار کي جهليو ته دنيا وارن تي هاڻي واضح ٿي ويو ته اها آسماني ترار فقط ان شخصيت لاءِ وقف ٿيل هئي جيڪو ناقابل- شڪست ٻنجي چڪو هو.(12) پر سندس شهنشاهت جي ڊيگهه توڙي ويڪر کي ڏسي اهو اندازو آسانيءَ سان لڳائي سگهجي ٿو ته هن ڪيترين نه گهٽيون ۽ اهم سوڀون حاصل ڪيون هيون ۽ سيٿيا جو حاڪم، خبرناهي ته هو خود سائنس ۽ فلسفي جي ڄاڻ رکندو هو يا نه، پر ڪيس شايد پڇتائڻو پوندو ته سندس رعيت جا ماڻهو جيڪي بلڪل جاهل هيا ۽ ڪنهن به هنر يا سائنسي علم کان اڻڄاڻ هيا ته اُهي شايد سندس ڪارنامن کي جاري نه رکي سگهن.

جيڪڏهن هن دنيا جي مهذب ۽ وحشي ماڻهن جي وچ ۾ حد بندي ڪئي وڃي، يا جيڪي شهرن جا رهواسي ۽ جيڪي هاري آهن ۽ پنهنجون زمينون کيڙين ٿا، ۽ جيڪي شڪاري ۽ ڌنار آهن ۽ تنبُن ۾ رهن ٿا ته اٽيلا ان حدبنديءَ ۾ شايد بربرن جي اڪيلي ۽ مٿاهين درجي واري حاڪم ٿيڻ جو خواهشمند نڪري پوي.(13) قديم توڙي جديد زمانن جي فاتحن ۾ اهو ۽ فقط اهو اڪيلو هو جنهن جرمني ۽ سيٿيا جي ٻن وڏين بادشاهتن جو هڪ ٻئي سان ايڪو ۽ اتحاد ڪرايو ۽ اُهي لقب جيڪي سندس حڪومت سان وابسته ڪيا وڃن ٿا، فقط تڏهن سمجهي سگهبا جڏهن خطابن کي اجا وڌيڪ وسيع ڪيو ويندو. ٿرنگيا، جنهن جو حدون ايتريون ته وڌيون هيون جو اُنهن دنيوب کي به اورانگهي ڇڏيو هو، سندس ٿي صوبن ۾ هو؛ هن پاڙي واري ملڪ جي مدد سان فرئنڪن جي پرڏيهي معاملن ۾

روم ۽ هُن شهنشاهتون- 450ع

دخل اندازي ڪئي ۽ هنن جي هڪ ليفٽيننٽ کي سزا ڏني وئي، ۽ رائين جي برگنڊي قبيلن جي ماڻهن کي صفا برباد ڪري نابوديءَ جي حدن تائين پهچايو ويو. هن سمنڊ جي ٻيٽن ۾ رهندڙ ماڻهن کي پنهنجي تابع ڪيو ته ساڳئي وقت اسڪئنڊينيويا جي بادشاهتن، جن کي هر طرف کان بالٽڪ جو پاڻي وڪوڙي ويو هو، کي به پنهنجن حڪمن هيٺ آندائين ۽ هُنن (Huns) هاڻي اُترين علائقن جي مشهور پشم تي به ڏن ونڻ شروع ڪيو. هي خِطو هتان جي سخت موسم ۽ مقامي ماڻهن جي همت ۽ مردانگيءَ سبب هن وقت تائين ٻين سيني فاتحن کان محفوظ رهيو هو. اوڀر طرف، اٽيلا جي حڪومت جي حَد جو ليکو ڪرڻ ڏکيو آهي ۽ خاص طرح سيٿيا جي بيابانن ۾، پوءِ به اسان يقين سان چئي سگهون ٿا ته هن جو اقتدار وولگا جي ڪنارن تائين پڪو پختو هو، پر هُنن جي بادشاهه کي هڪ جنگجو هئڻ جي ناتي سان نه پر هڪ جادوگر(14) جي حيثيت ۾ خطرو هو چاڪاڻ ته هن گوجن جهڙي خطرناڪ 'خانَ' کي نه رڳو شڪست ڏني هئي پر ڪيس بيعزتو به ڪيو هو، ته ساڳئي وقت هن سفيرن کي موڪليو ته چين جي شهنشاهت سان هڪ جهڙائيءَ وارن شرطن تي دوستي ۽ اَمن جي معاهدي ڪي طئي ڪري اچن. قومن جي فخر لائق ڪارنامن جو جيڪڏهن جائزو ونجي ۽ خاص طرح اُنهن جو جن اٽيلا جي سوين جي برتريءَ جو اعتراف ڪيو هو، ۽ جن سندس حياتيءَ ۾ هنجي خلاف ڪنهن بغاوت جو ڪڏهن سوچيو به نه هو، پر گيپيڊي* ۽ آسٽرو گاٿ تعداد ۾ تمام گهڻا هيا ته سندن بهادري به مشهور هئي ۽ سندن سردارن جو ذاتي ڪردار به تعريف لائق هو. نالي وارو آرڊئرڪ جيڪو گيپيڊي قبيلي جو بادشاهه هو، اُهو حاڪم جو عقلمند ۽ وفادار ڪائونسلر هو جنهن سندس بهادري جي جوهرن کي سڃاڻي ورتو هو، جڏهن ته هو باوقار والامير، جيڪو آسٽروگاٿن جو بادشاهه هو، جي نرم ۽ مهذب روَيي سان پيار ڪندو هو. ٻين عام بادشاهن سان لاڳاپيل ماڻهن جو هجوم توڙي ٻين ويڙهاڪ قبيلن جا اڳواڻ جيڪي اٽيلا جي مرڪزي جهنڊي هيٺان چوڪيدارن ۽ نوڪرن جون خدمتون ڏيندا هيا، سڀئي پنهنجي مالڪ جي حڪم هيٺ ڪم ڪندا هيا. هو فقط سندس اشاري ملڻ جا منتظر رهندا هيا، سندس مُنهن ۾ گهُنڊ پوڻ تي هو ٻنهه ڏڪي ويندا هيا، ۽ سندس خواهش يا مرضيءَ جي معلوم ٿيڻ شرط ڪنهن به پُڇ پُڇ ڪرڻ کان سواءِ سندس نادري حڪمن تي عمل ڪرڻ ۾ دير نه ڪندا هيا. امن امان جي زماني ۾، ننڍا ۽ سندس ماتحت بادشاهه پنهنجين فوجين سميت، شاهي ڪئمپ ۾ باقاعدگيءَ سان پنهنجي حاضري لڳائيندا هيا، پر جڏهن اٽيلا جي فوجي طاقت وڌيڪ زوردار ۽ مضبوط ٿي وئي ته هو جنگ جي ميدان ۾ بربرن جي پنجن کان ستن لکن جي فوج سميت موجود هو.(15).

هُنن (Huns) جي سفيرن شايد ٿيوڊوسيَس جو ڌيان ڇڪرائي ڪيس ياد ڏياريو هجي ته اُهي ٻه ايشيا توڙي يورپ ۾ سندس پاڙيسري هيا ڇو ته سندن حڪومتِ جون حدون به هڪ طرف ڊنيوب تائين ٿي ويون ته ٻي طرف ٽنائس* جي ڇيڙن کي وڃي ٿي ڇُهيائون. سندس پيءُ آرڪئڊيَس جي حڪومت ۾، هُنن جي هڪ مهم جُو ٽولي، اوڀر جي ڪجهه صوبن کي ڦري تاراج ڪري ڇڏيو هو، جتان اُنهن ڦرلٽ جي تمام گهڻي سامان سان گڏ بيشمار قيدي به پاڻ سان گڏ آندا هيا.(16) ڪئسپيَن سمنڊ جي ڪنارن جي ڳُجهن رستن سان سفر ڪندي، هنن آرمينيا جي برفاني جبلن کي اُڪاريو؛ دجله، فرات ۽ هئلس* ندين کي پار ڪيو؛ پنهنجي ٿڪل گهوڙيسوار فوج کي ڪپاڊوشيا جي بهترين نسل جي گهوڙن جي ڀرتي ڪرڻ سان طاقتور بڻايو*، سليشيا جي پهاڙي ملڪ تي قبضو ڄمايائون ۽ انٽئنڪ (انتاڪيا) جي شهرين جي مُسرتن ۽ شادمانن ۾ وڃي دخل انداز ٿيا جڏهن هُو هيج مان پنهنجا کي نغما ڳائي

خوشيءَ مان نچي ٽپي رهيا هيا. سندن آمد جي خبر پوڻ شرط مصر جا ماڻهو خوف مان ڏڪي رهيا هيا ۽ مقدس ملڪ جا ٻاوا ۽ زيارتي پانڌيئڙا پنهنجو ملڪ ڇڏڻ جي ترت تيارين جا سانباها ڪرڻ لڳا. هن حملي جون يادگيريون مشرق جي ماڻهن جي ذهنن ۾ اڃا تازيون هيون. اٽيلا جي رعيت جا ماڻهو، هنن مهم جُو ماڻهن جي بهادريءَ وارين رِٿن ۽ تجويزن جي مقابلي ڪرڻ لاءِ تياريون ڪرڻ لڳا ۽ ماڻهو ساڳئي وقت اهي اندازا به ڪرڻ لڳا ته هن دفعي مخالفتن جي شديد طوفان جو رخ روم يا فارس منجهان ڪهڙي طرف ٿيندو. هُنن جي بادشاهه جي غلامن کي، جن جو مرتبو به ذري گهٽ بادشاهن جيترو هو، شهنشاهه يا مغرب جي جنرل جي خدمت ۾ موڪليو ويو ته وچي امن جي معاهدي جا شرط طئي ڪري اچن. هنن روم ۾ پنهنجي رهائش دوران، اوپر ۾ هن مهم شروع ڪرڻ جي حالتن ۽ ضرورتن بابت پنهنجي وضاحت پيش ڪئي. هڪ بيابان ۽ ڏُٻڻ واري زمين، جنهن کي روم جا ماڻهو ميوٽس* جي ڍنڍ سڏيندا هئا، کي اُڪرڻ کان پوءِ هو جبلن جي هڪ لڳاتار سلسلي جو گس وٺي ميڊيا جي حدن اندر داخل ٿي ويا جيڪو اتان پندرهَن ڏينهن جي پنڌ تي هو، ۽ هاڻي سندن حيرت جي حد ئي نه رهي جڏهن فضا ۾ هر طرف کان تِيرن جو وسڪارو شروع ٿي ويو. پر پوءِ دشمن جي وڏي تعداد کي ڏسي هُنن (Huns) کي پوئتي هٽڻو پيو. هو مختلف رستي کان پُٺتي موٽيا، پر کين مال ۽ دولت جو وڏو نقصان برداشت ڪرڻو پيو، نيٺ هو شاهي ڪئمپ طرف موٽي ويا جتي کين ملڪ جي باري ۾ ڪجهه معلومات ملي چو ته هاڻي هو پنهنجي شڪست جي بدلي وٺڻ لاءِ بنهه بيتاب هيا. اٽيلا جي محلات جي آزاد ماحول ۾ ڳالهيون ڪندي، جتي ڪجهه شاهي سفير پڻ ويٺل هيا، سندن زوردار ۽ طاقتور دشمن جي ڪردار ۽ سندس ارادن بابت بحث ٿيو، اُتي قسطنطنيه جي وزيرن تجويز پيش ڪئي ۽ اُميد ڏيکاري ته دشمن جي طاقت کي ساسان جي بادشاهن طرف موڙي ۽ کين ڊگهن ۽ اينگهه ڪندڙ مقابلن ۾ اُلجهائي سگهجي ٿو. پر اٽلي جي ڪجهه درونديش ۽ ڏاهَن ماڻهن کين تنبيهه ڪئي ته اوپر جي پاڻرن طرفان ان مُهم کي شروع ڪرڻ وڏي غلطي هوندي جنهن ۾ بيشمار خطرا پيش اچي سگهن ٿا ۽ کين تسلي ڏياريائون ته ميڊيا توڙي فارس جا ماڻهو هُنن (Huns) جي فوج ۽ هٿيارن جو مقابلو هرگز نه ڪري سگهندا ۽ اهم شهرن توڙي مال دولت جي آسانيءَ سان هٿ اچڻ ڪري فاتح جي وڏائي توڙي طاقت ۾ اضافو اچي ويندو. هڪ معمولي حاصلات ۽ فوجي لقب، جنهن کيس ٿيوڊوسيَس جي جنرلن جي قطار ۾ وچي بيهاريو هو، ملڻ تي خوش ٿيڻ بدران، اٽيلا هاڻي فيصلو ڪري ورتو ته هو روم جي نِڊال قيدين جي ڳچين ۾ غلاميءَ جو طوق وجهندو ۽ روم وارن کي هر طرف کان گهيري ۾ آڻي هنن (Huns) جي هڪ عظيم شهنشاهت کي قائم ڪندو.(17)

هڪ طرف يورپ ۽ ايشيا جون طاقتون خطرن کي ٽارڻ جي ڪوششن ۾ رُڌل هيون ته ٻي طرف اٽيلا وئنڊلن سان اتحاد ڪري ورتو ته جيئن آفريڪا جي خطن تي به قبضو ڄمائي سگهجي.(15) روينا ۽ قسطنطنيه جي حڪومتن جي وچ ۾ ان اهم صوبي کي حاصل ڪرڻ لاءِ هڪ گڏيل رِٿ تي سمجهوتو ٿي ويو. باقي سِسلي جا بندرَ ته اڳيئي ٿيوڊوسيَس جي زميني توڙي سامونڊي فوجين سان ڀريا پيا هيا. پر جنسيرڪ جنهن پنهنجي عقلمندي ذريعي سڄي دنيا ۾ پنهنجين ڳالهين ٻولهين جو ڄار وڇائي ڇڏيو هو، سندن منصوبن کي ڪامياب ٿيڻ نه ڏنو ۽ هُنن (Huns) جي بادشاهه کي اوپر جي شهنشاهت تي حملي ڪرڻ لاءِ جوش ڏياريائين: ۽ ٿيووري ڇا جو هڪ معمولي واقعو، هڪ تباهه ڪندڙ جنگ جو

سبب ۽ بهانو بڻجي ويو.(18) مارگس جي معاهدي جي رُوح مطابق، دنيوب جي اترئين پاسي کان شين جي ڏيتي ليتي جي منڊي آزاديءَ سان پئي هلندي هئي، جنهن جي حفاظت هڪ قلعي جي ذريعي ڪئي ويندي هئي جيڪا ڪانسٽنٽنيا جي نالي سان مشهور هئي. بربرن جي هڪ فوجي جٿي هن منڊيءَ جي حفاظت جي پيچڪڙي ڪندي غير مشڪوڪ واپارين کي يا تہ ماري ڇڏيو يا زبردستيءَ سان کين ڀڄائي ڇڏيو ۽ سڄي قلعي کي ڊاهي پَٽ ڪري ڇڏيائون. هُنن (Huns) هن زيادتيءَ جي پنيرائي ڪندي ان کي 'جهڙي ڪرڻي، تهڙي ڀرڻي' ڪوٺيو، ويتر اهو الزام لڳايائون تہ مارگس جي پادري سندن حد دخلي ڪئي هئي تہ جيئن سندن بادشاهن جي مخفي خزاني کي ڳولي لهي ۽ چورائي وڃي ۽ ندامت سان پريل سردار کان هن بيحرمتيءَ واري قدم کڻڻ جي سخت لفظن ۾ پڇا ڳاڇا ڪيائين تہ ساڳي وقت رعيت جي اُنهن ماڻهن جو بہ پُڇاڻو ڪيائين جيڪي اٽيلا جي چنبي کان ڪنهن طرح ڀڄي نڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيا هيا. بازنطين جي محلات کان انڪار ٿيڻ تي جنگ جو طبل وڄي چڪو هو ۽ شروع ۾ ميسيا وارن پنهنجي حاڪم جي ارادي جي مضبوطيءَ تي ڪيس تمام گهڻو داد ڏنو هو. پر تڏهن هو خوف ۾ ڪنبي ويا هيا جڏهن ومينئسيَم توڙي پرپاسي وارا شهر تباهہ ٿي چڪا هيا، ۽ ماڻهن هاڻي ان چوَڻيءَ ۾ اعتبار ڪري ڇڏيو هو تہ هڪ خانگي شهري پلي ڪيترو بہ معصوم ۽ عزت وارو ڇو نہ هجي، پر هُو جڏهن جائو ئي انڪري هو تہ پنهنجي ملڪ جي سلامتيءَ لاءِ پلي ڪيس قربان ڪري ڇڏجي. ماگس جي بشپ، جنهن کي شهيد ٿيڻ جو ڪو شوق ڪونہ هو، سيني مشڪوڪ سازشن کي ناڪام بڻائي ڇڏيو. هُنن (Huns) جي بادشاهہ سان هو جرئتمنديءَ سان پيش آيو، پاڪ قسم کڻي پنهنجي لاءِ معافي وٺندي انعام حاصل ڪيائين، بربرن جي بيشمار ماڻهن جي پاڻ ڊيوٽي لڳايائين ۽ دنيوب جي ڪنارن تي مقرر ٿيل وقت تي خاموشيءَ ۾ لڪي حملو ڪيائين ۽ پنهنجي هٿن سان پادرين جي شهر جا گيٽ وڃي کوليائين. منافقت ۽ ڏوکي سان پادريءَ کي جيڪو فائدو رسيو هو، ان هنن لاءِ ڪيترين ئي وڏين ۽ فيصلاڪن سوڀن لاءِ رستو ناهي ڇڏيو هو. اليرين سرحد تي رکيو قلعا ۽ ڪوٽ نهيل هيا ۽ اُنهن منجهان ڪيترا اهڙا هيا جن جو فقط هڪڙو منارو ۽ ان سان گڏ ننڍي فوجي چوڪي هئي، پر ان جي باوجود اُهي قلعا پوءِ بہ دشمنن جي حملي کي ناڪام بنائڻ لاءِ ڪافي هيا ڇو تہ اُهي جَٽ هيا ۽ جنگ جي ڪرتبن کان ايترا واقف نہ هيا ۽ باقاعدگيءَ واري گهيري ڪرڻ ۾ بہ اُبهرائيءَ کان ڪم وٺندا هيا. پر هي ننڍڙيون رڪاوٽون هُنن (Huns) جي طوفاني ٻوڏ جي تيز وهڪري ۾ بنا دير لُڙهي ويون.(19) باهيون لڳائي ۽ ترارن جي طاقت سان هنن وڏين آدمشمارين وارا شهر تباهہ ڪري ڇڏيا جن ۾ سِرميَم، سنگيدونم، رتياريا، مارسينوپولِس، نئيسَس ۽ سارديڪا شامل هيا، جتي ماڻهن عمارتن اڏڻ جي سلسلي ۾ فقط هڪ نظم ۽ ضبط جوخيال رکيو هو تہ پنهنجي حفاظت ۽ بچاءَ جي تدبيرن کي مضبوط ڪيو وڃي. يورپ جي ويڪرائيءَ وارا ملڪ، جيڪي ايگزين کان هئدرئٽڪ سمنڊ جي حدن تائين پنج سو ميلن جي مفاصلي تائين بربرن جي حملي جو شڪار ٿي ويا؛ ملڪن تي قبضو ڪري اُنهن کي ويران ڪيو ويو جن کي اٽيلا جي ڪمان ۾ حاصل ڪيو ويو هو. عوام جي هيترين سارين تڪليفن توڙي خطرن بہ ٿودوسيَس جي جيءَ کي نہ جهنجهوڙيو ۽ نہ ئي هن پنهنجي وِندر ورونهن کان مُنهن موڙيو ۽ ڪڏهن بہ اها زحمت نہ ڪيائين تہ رومي فوجين کي پنهنجو منهن وجهي ڏيکاري. پر جن فوجين کي جينسيرڪ جي مقابلي لاءِ موڪليو ويو هو اُنهن کي بہ تڙ تڪڙ ۾ سِسلي کان واپس گهرايو ويو؛ جيڪي فوجي جٿا فارس طرف هيا اُنهن جي همت جواب ڏئي چڪي هئي؛

البت هڪ فوجي طاقت ڪي يورپ ۾ جمع ڪيو ويو جيڪي پنهنجن هٿيارن توڙي تعداد ۾ مضبوط ۽ طاقتور هيا، شرط اهو هو تہ سندن جنرل حڪم هلائڻ جي جنگي سائنس کان واقف هجن ها ۽ سپاهي اُنهن جي ڊيوٽي جي پابندي ۽ تابعداري صحيح معنيٰ ۾ ڪري سگهن ها. اوپر جي شهنشاهت جي فوجن ڪي ٽن لڳاتار حملن ۾ شڪست ڏني وئي ۽ اٽيلا جي سوڀن جو اندازو جنگي ميدانن تي سندس ڪاميابين ۾ لڳائي سگهجي ٿو. ٻہ جنگيون اُٽس نديءَ جي ڪنارن تي ۽ مئرسنو پولِسس جي ديوارن هينان ۽ ڊنيوب ۽ هيمَس جبل جي وچ ۾ وڏي ميدان تي وڙهيون ويون. جيئن تہ رومي فوج، فاتحن جي آڏو سخت دٻاءَ ۾ هئي تہ اها ٿريس طرف پنتي هٽندي وئي ۽ هي اُهو بيٽ هو جيڪو زمين جي آخري چيڙي تي هيو جتي ٽِين ۽ ناقابلِ تلافي شڪست جو مُنهن ڪين ڏسڻو پيو. هن فوج جي تباهيءَ ۾ اٽيلا کي چڻ جنگ جي سيني ميدانن جو قبضو ملي چڪو هو. هاڻي هن بغير ڪنهن روڪ ۽ رنڊڪ ۽ بنان ڪنهن رحم جي رتيءَ جي هيليسپانٽ کان ٿرمو پائلي تائين ۽ قسطنطنيه جي ڀِرواڙين سميت ٿريس ۽ مئسيڊونيا جي شهرن ۽ علائقن کي تاراج ۽ نابود ڪري ڇڏيو. شايد هراڪليا ۽ هئڊرئانوپل هُنن جي هن تباهڪاريءَ جي اثرن کان بچي ويا، پر جيڪي شهر جا علائقا پاڙئون پٽجي ۽ زمين تان بلڪل ميسارجي ويا اُنهن جي لاءِ تڪليف جهڙو غير اهم لفظ استعمال ڪيو ويو آهي ۽ اهڙو بُرو حشر اوپر جي شهنشاهت جي ستر شهرن سان ٿيو هو.(20) ٿوڊوسيَس، سندس محلات ۽ اُن جي رعيت جا آرام پسند ماڻهو، قسطنطنيه جي مضبوط ديوارن ذريعي محفوظ هيا پر تازو اُتي هڪ زلزلي اچڻ جي ڪري اُهي ديوارون لُڏي ۽لرزي ويون هيون ۽ انونجاهہ وڏا مُنارا ڊهي ۽ ڪري پيا هيا جنهنڪري ديوارن جي وچ ۾ هڪ وڏو خال پيدا ٿي پيو هو. بهرحال ان خال جي مرمت تہ ڪئي وئي هئي پر وهمن وسوسن جو هڪ خوف هر طرف پکڙجي ويو هو ۽ قدرت ۽ آسماني طاقت ان شاهي شهر کي سيٿيا جي ڌنارن کي بخشي ڇڏيو هو جيڪي روم وارن جي قانون، زبان ۽ مذهب کان بلڪل ناواقف هيا.(21)

ذڪڻ جي مهذب شهنشاهتن خلاف سيني حملن ۾ سيٿيا جي ڌنارن ۽ ريڍارن جو روَيو جهنگلي جانورن جهڙو هو جنهن ۾ هو هر شئي کي تباهہ ڪرڻ طرف مائل رهيا. جنگ جا قانون، جيڪي قومي دولت جي قُرمار ۽ ماڻهن جي قتلام تي بندش وجهن ٿا اُهي ٻن اصولن تي ٻڌل آهن: دائمي قاعدن جي ڄاڻ جيڪا سوڀن حاصل ڪرڻ بعد ملي ٿي ۽ ٻيو تہ شڪ يا گمان جو انديشو تہ جيڪا بربادي يا تباهي اسان دشمن جي ڪريون ٿا متان اُها سياڻي اسان کي پاڻ بہ ڀوڳڻي پوي تنهنڪري جنگ جي قانونن جي پوئواري ڪرڻ ۾ بہ اعتدال پسندي کي لاڳو ڪجي. پر اُميد ۽ خوف جا هي نازڪ احساس ريڍارن جي قومن جي سوچ ۽ پهچ کان تمام پري آهن. اٽيلا جي هُنن (Huns) جي منصف مزاجيءَ واري ڀيٽ مغلن ۽ تاتارين سان ڪري سگهجي ٿي: اها ٻي ڳالهہ آهي تہ بعد ۾ مذهب توڙي جديد رهڻي ڪهڻي سندن زندگين جي طور طريقن کي بدلائي ڇڏيو هو ۽ مشرقي ملڪن جي تاريخ جي شاهديءَ مان روم جي تاريخ ۾ پڻ نامڪمل اهڃاڻ ۽ ڪيترين ئي ڪوتاهيون ملن ٿيون. مغلن طرفان چين جي اُترين صوبن کي پنهنجي حڪومت هيٺ آڻڻ کان پوءِ، اهو سنجيدگيءَ سان سوچيو پئي ويو، جنهن ۾ فتح جا جذبا نہ پر غور ۽ فڪر جي مشورن وارا ويچار شامل هيا تہ، ان وڏي ۾ وڏي آبادي واري ملڪ جي سيني رهواسين کي نيست ۽ نابود ڪري سندن نالو نشان بہ ختم ڪري ڇڏجي ۽ جيڪا زمين انسانن کان سواءِ باقي بچي وڃي تہ اُها جانورن ۽ چوپائي مال جي چَرڻ لاءِ وقف ڪري

ڇڏجي. پر هڪ معزز چيني عهديدار،(22) جنهن قومي پاليسيءَ جا ڪجهه واضح اصول چنگيز خان کي سمجهايا ۽ سندس ئي مداخلت تي هڪ پوائنٽي ۽ غير انساني ڪم ڪرڻ کان کيس روڪيو ويو. پر ايشيا جي ڪجهه شهرن ۾ جن اڳي ئي مغلن آڏو آڻ مڃي ڇڏي هئي، هن غير انساني سلوڪ کي اهڙيءَ طرح روا رکيو ويو جيئن ڪو باقاعدگيءَ وارو نظم ۽ ضبط جو اصول هجي ۽ ان ظالماڻي ڪم جو سڄو الزام فاتح هُنن تي هو. اتان جي رهواسين کي جن سندن مرضيءَ آڏو پنهنجو ڪنڌ جهُڪايو هو، حڪم ڏنو ويو ته هو هڪدم پنهنجا گهر خالي ڪري شهر جي ڀر واري ميدان تي گڏ ٿين، جتي اُنهن کي ٽن جدا جدا حصن ۾ ورهايو ويو. پهرئين طبقي ۾ فوجي چوڪين جا سپاهي ۽ اُهي نوجوان هيا جيڪي هٿيارن کي استعمال ڪرڻ جي اهليت رکندا هيا ۽ اُنهن جي مقدر جو فيصلو بنا دير ڪيو ويو: اُنهن کي يا ته مغلن جي لسٽ ۾ شامل ڪيو ويو يا وري فوجين جي هٿان هڪدم قتل ڪيو ويو.جن ڪين نوڪدار نيزن ۽ مُڙيل ڪمانن سان بيشمار ماڻهن کي هڪ گول دائري ۾ بيهاري ختم ڪري ڇڏيو. ٻيو طبقو الهڙ ۽ خوبصورت عورتن جو هو جيڪي هنري ڪمن سان تعلق رکندڙ هيون ته ساڳي وقت اُنهن جو تعلق معزز ۽ شاهوڪار خاندانن سان هيو ۽ جن کان ڏن يا ڀُنگ وصول ٿيي تي سگهيو، اُنهن کي پڻ هڪ جيترن حصن ۾ ورهايو ويو. باقي جيڪي بچي ويا هيا ۽ جن جي زندگي يا موت، هئڻ يا نه هئڻ، فاتحن جي نظر ۾ هڪ جهڙو هو ۽ اُنهن کي بيڪار ۽ فضول ماڻهن جي لسٽ ۾ شامل ڪري ڪين شهر وڃڻ جي اجازت ڏني وئي چو ته اُنهن شهرن مان فرنيچر ۽ ٻيون ڪارائتيون شيون اڳي ئي غائب ڪيون ويون هيون؛ ويتر اُنهن بدنصيب ماڻهن مٿان ٽئڪس فقط ان ڪري مڙهيو ويو ته هو اتان جي شهرن جي تازي هوا پنهنجي زنده رهڻ ۽ ساهه کڻڻ لاءِ ته ضرور استعمال ڪندا هوندا. ماڻهن سان مغلن جو روَيو اهو ۽ اهڙو هو ۽ اهو ٻه تڏهن جڏهن ڪين ناقابل- برداشت اذيتن ۽ تڪليفن ڏيڻ جي سائنس جي خبر ئي ڪانه هئي.(23) پر معمولي ڳالهين يا ماڻهن طرفان پروگرام يا ارادي جي تبديلي يا اُبهرائي وغيره جهڙا غير اهم عمل ٻه ڪين ڪاوڙ ۾ ٽپي باهه تي وجهڻ جو سبب بڻبا هيا ۽ پوءِ اهڙن سيني ماڻهن کي گڏي قتل ڪري ڇڏيندا هيا ۽ اهڙن ئي معمولي سببن جي ڪري هو آباد ۽ سهڻن شهرن کي تباهه ڪري ڇڏيندا هيا ۽ اهڙن موقعن تي رحم يا احساس جي رتي ٻه منجهن ڪانه هوندي هئي ۽ هنن کي اڪثر ايئن چوندي ٻڌو ويو هو ته: ’گهوڙن کي ان زمين تي بغير ٿابڙجڻ جي سدائين هلندو ۽ ڀڄندو رهڻ گهرجي جتي هو اڳي بيهندا يا ڊوڙندا هيا.‘ خراسان، مارُو، نيشاپور ۽ هرات منجهان ٽن گادي جي هنڌن کي چنگيز خان جي فوجن تباهه ڪري ڇڏيو هو ۽ جن ماڻهن کي قتل ڪيو ويو هو اُنهن جو صحيح تعداد ستيتاليهه لک ستيتاليهه هزار ٻڌايو ويو آهي.(24) تيمور يا تيمور لنگ کي اهڙي وقت ۾ تعليم ڏياري وئي جيڪو ڏؤر بربريت وارو گهٽ هيو ۽ هو مسلمان مذهب سان تعلق رکندو هو، تنهن هوندي ٻه اٽيلا جي ظالماڻين ڪاروائين کي فقط تيمور لنگ(25) سان ئي ڀيٽي سگهجي ٿو؛ شايد ڪو تاتاري يا هُن (Hun) ئي ’خدا جي لٺ‘ جي خطاب جو حقدار ٿي سگهي ٿو.(26)

اها ڳالهه وڏي جرئت سان چئي سگهجي ٿي ته هُنن، (Huns)، شهنشاهت جي صوبن کي، ماڻهن کان خالي ڪرڻ شروع ڪيو هو جنهن ۾ گهٽو ڪري روم جا ماڻهو متاثر ٿيا چو ته اُنهن کي پڪڙي قيد ڪيو ويندو هو. جيڪڏهن اُهي ماڻهو ڪنهن علقمند قانوندان يا اسيمبلي جي ميمبر جي چانڊ هيٺ هجن ها ته اهڙا محنتي ماڻهو سيٿيا جي بيابانن ۾ يقينن ٻاڻ کي هنرن يا ڪاريگرين ۾ ڪارآمد

ثابت ڪن ها، پر هي قيدي جن کي جنگين جي ڪاج ٿيڻ لاءِ نيو ويو هو، ڪين مختلف جتن ۾ ورهايو ويو ۽ اُنهن لاءِ ان کان سواءِ ٻي ڪا واهه ئي ڪانه هئي ته هو اٽيلا جي هر حڪم جي پوئواري ۽ تابعداري ڪن. اُنهن جي اهميت جو اندازو خود بربرن به ڪيو هو جيڪي ويچارا پاڻ به ابوجهه هيا پر، بهرحال ايماندار ۽ غير متعصب هيا. اُهي شايد ان مذهبي پيشوا جي اهميت يا قابليت کي ته نه سمجهي سگهندا هيا جيڪو ٽن خدائن (تثليث) يا ٻيهر انساني روپ وٺڻ جي بحث مباحثن جو ماهر هوندو هو. ان جي باوجود هو هر ان ماڻهوءَ جي عزت ڪندا هيا جنهن جو ڪنهن به مذهب سان تعلق هوندو هيو يا وري عيسائي مذهب جي پرچارڪن جي جذبن جو به قدر ڪندا هيا، ۽ بغير ڪنهن حاڪم جي محل ۾ وڃڻ يا ڪنهن ماڻهوءَ جي ويجهي وڃڻ جي، پنهنجي مقدس ڪتاب جي شهرت ڪرڻ ۾ پنهنجي وَسان ڪونه گهٽائيندا هيا.(27) جيڪي ٻهراڙيءَ جا ڏنار يا مال چاريندڙ ماڻهو هيا، ۽ ٻني ٻاري جي ملڪيت جي اهميت کان بيخبر هيا، ته اُنهن کي ساڳي وقت شهري قانونن جي فائدن يا نقصانن جي به ڪا پرواهه ڪانه هئي؛ ۽ جيڪڏهن ڪو قانوندان ڪا زبردست تقرير ڪندو هو ته اُنڪان ڪين ٻنهه ٻچان لڳندي هئي يا وري ڪين پري ٻڇائي ڇڏيندي هئي.(28) هُنن (Huns) ۽ گاٿن جي پاڻ ۾ دائمي تعلق جي ڪري ٻن قومي ٻولين ۾ سندن هڪ ٻئي سان رابطو آسان ٿي ويو هو، ۽ خاص طرح بربرن کي لاطيني زبان سکڻ ۽ ڳالهائڻ جو وڏيڪ شوق هوندو هو جنهن ۾ اوپر جي شهنشاهت جا عام استعمال ۾ ايندڙ فوجي محاورا پڻ شامل هيا.(29) پر ڪين يوناني ٻولي توڙي سائنسي علمن کان نفرت هئي ۽ هڪ ڏاهو ۽ وڏو فيلسوف جنهن کي فلسفي جي اسڪولن ۾ ته وڏو داد ملندو هو پر ان وقت ڪيس شرمندگي جو مُنهن ڏسڻو پيو جڏهن سندس ئي هڪ نوڪر جي اهميت ۽ قدرداني ڪانئُس به وڌيڪ نظر آئي. مشيني ڪمن جي ماهرن جي وڌيڪ اهميت ۽ عزت هوندي هئي ڇاڪاڻ ته اُهي هُنن جون گهرجون پوريون ڪندا هيا. اونيجيسيَس جي خدمت ۾ هڪ عمارت ساز ڪاريگر کي موڪليو ويو، جيڪو اٽيلا کي ڏاڍو پسند ايندو هو، ته وڃي هڪ غسلخانو تعمير ڪري ۽ هي ڪم ذاتي عياشيءَ جو هڪ انوکو نمونو هو، پر ان جي مقابلي ۾ لوهر، رازا، ڊکڻ ۽ فوجي هٿيارن ناهڻ جا ماهر ان وقت جي حالتن مطابق وڌيڪ ڪارائتا ليکيا ويندا هيا ڇو ته اُهي ئي جنگ توڙي امن جي وقتن ۾ رولُو ماڻهن جي گهُرجن جو پورائو ڪندا هيا. پر جيڪي حڪيم يا طبيب هيا اُنهن جي عزت ۽ احترام اجا به گهٽو هوندو هيو، بربر جيڪي موت کان ڏاڍا ڊڄندا هيا، بيمارين کان به خوفزده رهندا هيا، ۽ هڪ مغرور فاتح ان وقت صفا ڏکِي ۽ ڪنبي رهيو هو جڏهن سندس ئي هڪ قيدي ساڻس گشو ملائيندي ڪيس چيو ته وٽس ايتري روحاني طاقت هئي جو هو فاتح جي زندگيءَ جا ڏينهن وڌائي به سگهي ٿو ته اُنهن جي حفاظت به ڪري سگهي ٿو.(30) هُنَ پنهنجن مجبور غلامن جي بيعزتي ڪرڻ ۾ دير نه ڪندا هيا ڇو ته اُنهن مٿان آمراڻن حڪمن هلائڻ جو ڪين پورو اختيار هوندو هو(31) پر سختين ڪرڻ ۾ به سندن طور طريقو ڪنهن سرشتي يا اصول جو پابند نه هوندو هو ۽ غلامن جي محنت، مشقت يا جرئت جو معاوضو گهٽو ڪري ڪين آزاد ڪرڻ جي تحفي جي صورت ۾ ملندو هو. تاريخدان پرسڪس، جنهن جي سفارتڪاري اسان کان وڌيڪ توجهه گهري ٿي، سان هڪ ڏاڙهي شخص اٽيلا جي ڪئمپ ۾ اڳتي وڌي بيڊڙڪ ٿي ڳالهايو، جنهن ڪيس يوناني زبان ۾ سلام ڪيو پر سندس ڪپڙا توڙي سندس شڪل شبيهه جا مُهاندا هڪ دولتمند سيٿيا جي رهواسيءَ جهڙا هيا. وِمينئسيَم جي قيد ۾، سندس پنهنجي چوڻ مطابق، سندس دولت توڙي آزادي ختم ٿي چڪي هئي، هو اونيجيسيَس جو غلام بڻجي

ويو پر رومين ۽ اڪٽزئرس جي خلاف سندس خدمتن جي بجا آوريءَ تي سندس مرتبو مقامي هُنن (Huns) جي برابر ڪيو ويو ۽ جن سان هو بعد وارو عرصو به لاڳاپيل رهيو ڇو ته اُنهن لاڳاپن ۾ سندس زوال توڙي بارن جا وَچن به شامل هيا. جنگ جي قُرمار ۾ سندس حالتون بهتر ٿيون ۽ سندس مالي پوزيشن به ڪافي نيڪ ٿي وئي. اڳئين مالڪ جي گهر ۾ اچڻ وڃڻ جي ڪيس اجازت ملي وئي ۽ هڪ يوناني مرتد، سندس قيد ۾ ڪيس خوشحال رکيو، ۽ ڪيس خوشگوار ڏينهن ۽ آزاد فضا ۾ رهڻ جي خوشخبري ڏنائين ۽ اهوئي پُروقار رتبو پنهنجي پوري فوجي نوڪريءَ دؤران حاصل ڪري ورتائين. ايڏي حيثيت ماڻڻ تي ڪجهه اعتراض اُٿيا، جيڪي روم جي حڪومت طرفان اٿاريا ويا پر پرسڪس هڪ ڏڳهي پر ڪمزور بحث ذريعي اُنهن جو دفاع ڪيو. اونيجيسيَس طرفان آزاد ڪيل ماڻهوءَ، روم جي شهنشاهت جي زوال ۽ خرابين بابت صحيح ۽ پيرائتي تصوير پيش ڪئي، جنهن جو هو ڪيترن سالن کان پاڻ شڪار رهيو هو. روم جي شهنشاهن جا ظالماڻا روَيا، جن ۾ اها صلاحيت ئي ڪانه هئي ته دشمنن جي حملن يا سازشن کان پنهنجي رعيت جي ماڻهن کي بچائي سگهن، ۽ شڪي مزاج وري ايترا هيا جو پنهنجن ماڻهن کي به هٿيار نه ڏيندا هيا ته ملڪي حفاظت ۾ شريڪ ٿي سگهن. ان کان سواءِ عوام تي ٽئڪسن جي بار به سندن چيلهه چِبي ڪري ڇڏي هئي ۽ وري ٽئڪسن کي وصول ڪرڻ جو سندن نظام هو جيڪو نهايت ڏکيو ۽ ظالماڻو هيو جنهن ڪري عوام، جيڪو اڳيئي مشڪلن جو شڪار هيو، اُهو هاڻي سخت مصيبتن جي ور چڙهي ويو هيو؛ بيشمار ۽ هڪ ٻئي جي تضاد ۾ قانون ناهيل هيا جن تي عمل ڪرڻ ناممڪن هوندو هو. عدالتي نظام ۾ به پيچيدگيون هيون ۽ ڪيس وڙهڻ غريبن لاءِ مشڪل ڪم هوندو هيو، معاشرو ۽ ماحول بگڙيل هيو ۽ اميرن ۽ دولتمندن ماڻهن جو غريبن تي راڄ هوندو هو بلڪ غريبن ۽ مسڪينن جا ڏک ۽ درد بيان ڪرڻ کان ٻاهر هيا. اهڙي ماحول ۾ نيڪ هڪڙي جلاوطن جي دل ۾ حُب الوطني جو ڏِيئو روشن ٿي ويو جنهن ڳوڙها وهائيندي اُنهن مئجسٽريٽن جي ڪمزورين ۽ مئل ضميرن تي ماتم ڪيو جن عقل ۽ ڏاهپ جي عظيم ادارن کي بگاڙي ۽ بدنام ڪري ڇڏيو هو.(32)

اولهه جي شهنشاهت جي رومين پنهنجي بزدلي ۽ خودمطلبيءَ سبب اوڀر جي شهنشاهت کي ڄڻ هُنن آڏو اڇلائي ڇڏيو هو.(33) فوجن جي کوٽ، نظم ۽ ضبط يا ڪردار جي اٿهوند جو پورائو ڪرڻ بادشاهه جي وَس ۾ ئي ڪونه هو. ٿودوسيَس وري به اهڙو ضرور هو جو پنهنجن وڏن جي مان شان جو ڪجهه ڀرم رکي ها ۽ اَجيت آگسٽس واري ڏِکَ به ڏئي ها، پر هن ته اٽيلا جي رحم ۽ مهربانين لاءِ ٻاڏايو ٿي جنهن وڏي هَٺ ۽ آڪڙ مان ذلت وارا شرط مٿن مڙهيا هيا. I. اوڀر جي شهنشاهه پنهنجي مرضيءَ سان يا وري ڪنهن سمجهوتي هيٺ استعيفا ڏئي ڇڏي ته ڪيس وسيع ۽ وڏي سرحد تان به هٿ ڪڍڻو پيو جيڪا دنيوب جي ڏاکڻي سرحد کان شروع پئي ٿي يعني سنگيدينم يا بلغراد کان نووِي تائين جيڪو ٿريس جو ضلعو هو. شهنشاهت جي ويڪرائيءَ جو تعين بس هڪ عام اندازي موجب لڳايو ويو هو ته اُها پندرهن ڏينهن جي مسافريءَ جيتري ٿيندي، پر اٽيلا طرفان هڪ تجويز آئي ته قومي مارڪيٽ جي جڳهه کي اتان هٽائجي ته پوءِ نئيسَس جو تباهه ٿيل شهر به سندس حڪومت جو حصو بڻجي ويندو. II. هُنن (Huns) جي بادشاهه پنهنجي ضرورت مطابق شرط رکيو ته ڪيس ساليانو ڏن سونَ جي ست سو پائونڊن مان وڌائي به هزار پائونڊ ڪيو وڃي ۽ ٻيو ته هن اندازو لڳايو هو ته جنگ ۾ جيڪو نقصان ٿيو هو، اُهو لڳ ڀڳ سونَ جي ڇهن هزار پائونڊن جي برابر هو، اُهو معاوضو به

ڪيس ڏنو وڃي. جيڪڏهن غور سان ڏنو وڃي ته اهڙا وڏا مطالبا جن جي پيٽ ذاتي يا خانگي دولت سان ته ڪري سگهجي ٿي، يا وري جيڪڏهن اوپر جي شهنشاهت جي حالت به شاهوڪاري واري هجي ها ته پوءِ ته هيترن سارن شرطن جو پورائو به آسانيءَ سان ڪري سگهجي ها پر ماڻهن توڙي ملڪ جي مالي حالت سُجائيءَ واري هئي ۽ ملڪي ڪاروبار پڻ ڊانوان ڊول ٿيا پيا هيا. ماڻهن کان جيڪي ٽئڪسون وڏي پئماني تي وصول ڪري ڪنيون ڪيون ويون هيون، اُنهن کي هيراقيريءَ ذريعي رستي تي روڪي، اُنهن جو رُخ موڙي قسطنطنيه جي خزاني ۾ جمع ڪرايون ويون. جمع ٿيل دولت کي ٿوڊوسيَس ۽ سندس خاص ايلچين طرفان عياشين ۾ اُڏائي ضايع ڪيو ويو جنهن کي وري شاهي شان شوڪت يا عيسائي سخاوت يا خيرات جهڙن پردن ۾ لڪائي عوام آڏو پيش ڪيو ويو. پهتل دولت کي پهريون ته فوجين جي فوري ضرورتن تي خرچ ڪيو ويو. هاڻي جيڪي سينيٽر هيا اُنهن مٿان پنهنجي هڙان پئسا جمع ڪرڻ جو حڪم مٿن مڙهيو ويو جو ته اهوئي هڪڙو طريقو هو جنهن سان اٽيلا جي دولت جمع ڪرڻ واري حرص کي ڪجهه مانو ۽ هلڪو ڪري پيو سگهجي؛ پر پنهنجي عزت کي هر صورت ۾ قائم رکندڙ خانداني ماڻهن وٽ، جيڪي خود ڪنگال ٿي چڪا هيا، وٽن بيو ڪوبه چارو ڪونه هو سواءِ ان جي ته پنهنجين زالن جا زيورَ عام نيلام ذريعي وڪڻي پنهنجي ناموس کي بچائن ۽ جيڪا دولت يا گِهَه زيور سندن شاهي محلن ۾ ورثي طور کين مليا هيا اُنهن تان به هٿ کڻن.(34) III. هُنن جي بادشاهه، هڪ قومي قانون جيان، پنهنجو اصول ناهي ڇڏيو هو ته هو ان دولت تان هرگز هٿ نه کڻندو جيڪا اُنهن ماڻهن، قبيلن يا قومن کان ڪيس هٿ آئي هئي جيڪي پنهنجي مرضيءَ سان يا بغير مرضيءَ جي به سندس حڪومت جي اختيارن هيٺ اچي ويا هيا. هِن اصول مان هُن اهونتيجو ڪڍيو، ۽ اٽيلا جيڪو به نتيجو ڪڍندو هو ان کي اَٽل قانون ۾ تبديل ڪري ڇڏيندو هو، ته جن هُنن (Huns) کي جتي به جنگ جو قيدي بڻايو ويو هو، اُنهن کي بغير ڪنهن معاوضي ڏيڻ جي آزاد ڪيو وڃي، ۽ روم جو هر قيدي جيڪو قيد مان ڀڄي ويو هو، اُهو پنهنجي آزاديءَ کي سونَ جي ٻارهَن ٽڪرن عيوض خريد ڪري؛ ۽ اُنهن بربرن کي جيڪي اٽيلا جي جهنڊي کي ڇڏي ڀڄي ويا هيا، هڪدم واپس ڪيو وڃي جن لاءِ اٽيلا طرفان کين معاف ڪرڻ جو ڪوبه واعدو يا ضمانت نه هوندي. هن ذلت ۽ ظلم واري ناهه تي عمل ڪرائيندي، شاهي آفيسرن کي مجبور ڪيو ويو ته اُهي بيشمار اهڙن وفادار ماڻهن کي به ماري ڇڏين جيڪي اٽيلا جي غير انساني ظلمن کان تنگ ٿي ڀڄي ويا هيا؛ هن معاهدي هيٺ رومين کي مجبور ڪيو ويو ته هو سيٿيا جي ماڻهن سان پنهنجا لڳ لاڳاپا نه رکندا ۽ پراڻيون دوستيون به ختم ڪري ڇڏيندا؛ جنهن ۾ اهو شرط به هو ته هُو عوام جي ميڙ آڏو اعلان ڪندا ته جن به ماڻهن عرضدار بڻجي ٿوڊوسيَس جي تخت هيٺ پناهه ورتي هئي ته اُهو عقيدي جي ڪمي يا طاقت جي ڪمزوريءَ سبب سندن حفاظت ڪرڻ ۾ پوريءَ طرح ناڪام رهيو هو.(35)

مضبوط ارادن جي هڪڙي شهر جيڪو ايترو ته اڻجاتل هو جو سواءِ هن موقعي جي، اڳ ڪنهن به تاريخدان يا جاگرافي جي ماهر انجو نالو به ڪٿي نه لکيو آهي، شهنشاهه توڙي سڄي شهنشاهت جي گنوايل وقار کي جڻ واپس ورائي ڇڏيو هو. عظيمَس يا عظيمنٽيَم جيڪو اليريا جي سرحدن تي ٿريس جو هڪ ننڍو شهر هو،(36) پنهنجي جوانن جي جذبن، اڳواڻن جي ڏاهپ ۽ سندن شُهرت جنکي هنن پاڻ چونديو هو ۽ بربرن جي لشڪرن خلاف سندن جرئت ۽ بهادريءَ جي ڪري مشهور هو. عظيمنٽيم جي بهادر ماڻهن، بجاءِ سندن انتظار ڪرڻ جي، هُنن (Huns) جي فوج تي حملن پنيان ڪامياب حملا شروع

ڪري ڇڏيا، جن پنهنجي خطرناڪ پاڙيسرين جي عرضن مڃڻ کان انڪار ڪيو هو، هاڻي هنن سندن
ٽن مان پنهنجن قيدين کي آزاد ڪرايو ۽ پنهنجي لٽيل دولت به واپس ورائي، ۽ پاجوڪڙن ۽ ٻين
مقامي ماڻهن کي ڀرتي ڪري جوشيلن جوانن جي هڪ فوج ناهيائون. نيٺ هڪ سمجهوتو طئي ٿيو،
پر اٽيلا اڃا به جنگ جا دڙڪا دهمان ڏئي رهيو هو، پر پوءِ عظيمنٽيم جي عوام ۽ جوانن کي منتون
ڪري مڃرايو ويو ته هو به اُنهن شرطن جي پاسداري ڪن جن جي سندن حاڪم اڳ ۾ ئي منظوري
ڏئي ڇڏي هئي. ٿوڊوسيَس جي وزيرن شرمندو ٿيندي سچ ڳالهايو ته ڪين اُنهن بهادر ماڻهن تي ڪوبه
اختيار ڪونه هو جن وڏي جرئت ۽ مردانگيءَ سان پنهنجي آزاديءَ جو اعلان ڪيو هو، ۽ هُنن (Huns)
جي بادشاهه هاڻي هيناهين واري روَش اختيار ڪندي، عظيمَس جي شهرين سان هڪجهڙائيءَ وارن
شرطن تي ناهه ڪرڻ جي منظوري ڏئي ڇڏي. اُنهن ڪجهه ڏنارن جي واپسيءَ جو مطالبو ڪيو جن کي
ٽن سميت غائب ڪيو ويو هو. هڪ سخت پر اجائي پڇا ڳاڇا جو سلسلو شروع ڪيو ويو پر هُنن کي
قسم ساڳ تي يقين ڏيارڻو پئجي ويو ته وٽن شهر جو ڪوبه قيدي موجود ڪونه هو: ان دوران هُنن
(Huns) جا به ساٿي ظاهر ٿيا جن کي عظيمَس جي شهرين پنهنجين ڪجهه ساٿين جي غائب ٿيڻ سبب،
يرغمال بنايو هو. پنهنجي طرفان اٽيلا ڏوڪي واري ان يقين ڪرائڻ تي مطمئن هو ته باقي قيدين کي
قتل ڪيو ويو هو ۽ اهو سندن معمول هوندو هو ته هُو رومين ۽ انهن پاجوڪڙن کي ختم ڪري
ڇڏيندا هيا جن اڳ ۾ وفادارين جو يقين ڏياريو هو. هن دورانديشي واري عجيب و غريب ٻهروپيائيءَ
کي شايد دليل بازن طرفان ٻڌيو ويندو يا وري معاف ڪيو ويندو جو ته اهو طريقو سينٽ آگسٽائين
جي سخت فيصلن، سينٽ جيروم ۽ سينٽ ڪرسوسٽم جي نرم مزاجيءَ سان مطابق رکندڙ هو، پر هر
سپاهي، هر دانشور ۽هر شعور رکندڙ ماڻهو ان ڳالهه جو اعتراف ضرور ڪندو ته جيڪڏهن عظيمنٽيمَ
جي قوم کي همٿايو وڃي ها ۽ اهي وڏي گهڻا ٿين ها ته بربرن کي پوءِ هرگز اها جرئت نه ٿئي ها ته
اهي شهنشاهت جي عظمت کي پنهنجن پيرن هينان لتاڙن ها.(37)

اهو واقعي عجيب لڳي ها جيڪڏهن ٿوڊوسيَس پنهنجي عزت گنوائي، پنهنجي لاءِ سُڪون سان
رهڻ جي هنڌ کي خريد ڪري ها، پر شرط اهو هو ته سندس بزدلي ساڳين پراڻن زخمن کي دعوت نه
ڏئي ها. پنجن يا ڇهن سفارتخانن طرفان بازنطيني دربار جي بيعزتي ڪئي وئي هئي(38) ۽ اٽيلا جي
وزيرن کي هڪ جهڙيون هدايتون مليون ته گنڊريل ناهه تي جهڙو تهڙو عمل ضرور ڪرايو وڃي ۽
جيڪي ڀڄي ويا هيا يا ڪين ڇڏي ويا هيا اُنهن جا نالا به ڪين ٻڌايا وڃن جن کي شهنشاهت اڃا به پناهه
ڏني ۽ ساڳي وقت نرم لهجي ۾ اها ڳالهه به واضح ڪئي وڃي ته جيستائين سندن حاڪم هن
سلسلي ۾ پوريءَ طرح مطمئن نه ٿيندو ته ان صورت ۾ سندس خواهش جي باوجود به پنهنجن
جوشيلن ۽ جذباتي ماڻهن جي ڪاوڙ کي روڪي نه سگهندو. غرور ۽ دلچسپيءَ کان سواءِ ٻيو جنهن
هُنن (Huns) جي بادشاهه کي ڳالهين بولهين ڪرڻ جي سلسلي کي جاري رکڻ تي آماده ڪيو هو، ۽ هو
ان ڳالهه تي به سوچي رهيو هو ته پنهنجن خاص ماڻهن کي دشمنن جي خرچ يا دولت ذريعي شاهوڪار
بنائي ڇڏي توڙي جو هي طريقو هن جي لاءِ پسنديده ۽ پُروقار نه هيو. سفارتڪارن توڙي سندن
سيڪريٽرين جي عهدن تي مقرري ڪرڻ لاءِ ناٽي جي گهرج هئي پر شاهي خزانو پوريءَ طرح خالي
ٿي چڪو هو پر اهو قدم امن امان قائم ڪرڻ لاءِ ضروري به هيو. بربرن جي بادشاهه جي وڏي خوشامد
درآمد ۽ هن جي وزيرن طرفان سندس مانَ ۾ وڏو آجياڻو ڏنو ويو جنهن ۾ ڪيس تحفا ۽ بيشمار

سوڪڙيون پڻ پيش ڪيون ويون، جنهن تي هن خوشيءَ جو اظهار ڪيو. اڳ ۾ ڪيل هر واعدي تي عمل ڪرايائين جيڪو سندس ماڻهن جي پگهارن يا ٻين مالي فائدن ۾ اضافي جو سبب ٿيندو ۽ پنهنجي سيڪريٽري ڪانسٽنٽيَس جي شادي(39) اهڙيءَ طرح ڪرايائين جڻ ڪو وڏي اهميت وارو مُلڪي ڪم هجي. ڳالهه جو هڪ سپهه سالار جيڪو قسطنطنيه جي وزيرن وٽ پنهنجون خدمتون آڇيندو هو، جي لاءِ اِيٽِيَس، هُنن (Huns) جي بادشاهه کي سفارش ڪئي ته ڪيس هڪ سني خاندان جي دولتمند زال تحفي ۾ ڏني وڃي، جنهن لاءِ هڪ رئيس سٽرنيئَس جي خوبصورت ڌيءَ کي چونڊيو ويو ته اُها ملڪ جي هن پلائيءَ واري ڪم ۾ حصيدار بڻجي وڃي. پر هي شِڪار مهانگو پئجي ويو چاڪاڻ جو ڇوڪري هن شادي ڪرڻ تي راضي ڪانه ٿي، ڇو ته هن جون ڪي مقامي مجبوريون به هيون ۽ ٻيو ته سندس دولت کي به ضبط ڪيو ويو هو، تنهنڪري سندس عاشق مجبور ٿي پيو*، پر هو اٽيلا جي حمايت ڪرڻ تي اجا به ضد ڪيون بيٺو هو ته جيڪڏهن اُها نه ته ٻي ڇوڪري هجي جيڪا پهرينءَ جهڙي خوبصورت ۽ خانداني هجي؛ نيٺ گهڻن ڏينهن جي دير ۽ بحثن کان پوءِ، بازنطين جي درٻار کي هن اجنبي شخص لاءِ قرباني ڏيڻي پئي ۽ هڪ شخص آرمنٽيَس جي بيوه تي وڃي ڪُٽو پيو. هوءَ خوبصورت، خانداني ۽ وڏي دولتمند عورت هئي جنهن جو رتبو روم جي عورتن ۾ تمام مٿاهون هو. اهڙن ٻاڏائيندڙ ۽ ڏکوئيندڙ سفارتخانن لاءِ، اٽيلا هڪ مناسب معاوضي جي گهُرَ ڪئي هن ڪجهه مشڪوڪ نظرن سان شاهي سفيرن جي ڪردار ۽ مقرري جي هنڌ جي صورتحال کي تڪيو ۽ توريو، پر هن نيٺ هٺَ کي ڇڏي واعدو ڪيائين ته هُو ساربِڪا تائين ويندو ۽ انهن وزيرن سان وڃي ملندو جيڪي مئجسٽريٽن ۽ سفارتي مرتبي جيترا مٿاهان هيا. ٿودوسيَس جي ايلچي اهڙي رِٽ جي مخالفت ڪندي ساربِڪا جي سُڃائي ۽ برباديءَ جي تصوير پيش ڪئي ۽ جرئت ڪندي پنهنجي طرفان اها تجويز ڏنائين ته فوج يا هر گهر جي هر آفيسر کي ايترا اختيار سونپيل هيا جو هو سيٿيا جي طاقتور شهنشاهن سان پڻ پنهنجن معاملن بابت ڳالهائي ۽ انهن کي نبيري ٿي سگهيا. مئڪسيمن،(40) جيڪو هڪ معزز درٻاري هيو ۽ جنهن جي قابليت جون ڳالهيون شهرين توڙي فوجين منجهه گهڻيون ئي مشهور هيون، ان ڏکي تجويز کي مجبور ٿي قبول ڪيو جيڪا ساڳئي وقت خطرناڪ به ٿِي سگهي ٿي چاڪاڻ ته ان تجويز کي قبول ڪرائڻ لاءِ هُنن جي بادشاهه اٽيلا جي غضبناڪ طبيعت کي ٿڌو ڪرڻو ۽ ڪيس مجرائڻو هو. سندس دوست پرسڪَس(41) هن موقعي جو فائدو وٺندي بربرن جي اڳواڻ کي سانت ۽ سڪونت ۾ جاچڻ ۽ پرکڻ شروع ڪيو پر سفارتخاني جو راز، جيڪو نهايت ئي خطرناڪ ۽ شرمساريءَ وارو هو*، وجيليَس جي حوالي ڪيو ويو جيڪو سندن ترجمان هيو. هُنن جا ٻه آخري سفارتڪار جن مان هڪ پنونيا جي صوبي جو هڪ معتبر ماڻهو اوريسٽس هيو ۽ ٻيو ايڊيڪان جيڪو اسڪائري قبيلي جو هڪ سردار هو، ساڳئي وقت تي قسطنطنيه مان موٽي آيا ۽ شاهي ڪئمپ ۾ هليا ويا. سندن اڻڄاتل نالن کي گهڻو پوءِ شهرت ملي ۽ ان ڪري به وڌيڪ نمايان ٿيا جو سندن پٽ اُنهن جي طبيعتن جي تضاد ۾ هيا، اٽيلا جا به نوڪر، اولهه ۽ اٽلي جي شهنشاهتن* جي آخري حاڪمن جا پيءُ بڻجي ويا.*

سفير صاحبان، جن سان ماڻهن ۽ گهوڙن جي پوري ريل گڏ هئي، پنهنجي پهرين منزل ساربِڪا ۾ وڃي ڪئي جيڪو قسطنطنيه کان ٽي سو پنجاهه ميل يا تيرهن ڏينهن جي مسافريءَ جيتري پنڌ تي هو. جيئن ته ساربِڪا جا ڪجهه بچيل آثار اجا شهنشاهت جو حصو هيا ته هاڻي روم جي ماڻهن لاءِ لازمي تي

ويو ته هو مهمان نوازيءَ جو حق سهڻي نموني سان ادا ڪن. ڪين صوبائي ماڻهن جي مدد حاصل هئي ۽ انهن بيشمار رڍون ۽ ڏاند ڪٺي ڪُنا، ۽ هُنن (Huns) کي رات جي شاندار ماني کائڻ جي دعوت ڏني. پر هن خوشگوار موقعي جي خوشي، گڏيل تعصبن ۽ ناشائسته روين جي ڪري ختم ٿي وئي. شهنشاهه توڙي شهنشاهت جي شان ۽ وڏائيءَ کي وزيرن ۽ هُنن (Huns) طرفان برقرار رکيو ويو پر اهڙيءَ طرح سان جو هر هڪ ڌُر پنهنجي پنهنجي حاڪم کي مٿيرو ڪيو، جهڳڙي ۽ فساد جي باهه ڀڙڪو تڏهن کاڌو جڏهن وگيليَس ناشائسته ۽ بيجا خوشامد ڪرڻ ۾ لڳي ويو جنهن جذباتي ٿيندي چيو ته ان عارضي رهڻ واري ماڻهوءَ جو هڪ خدائي صفتن واري شهنشاهه ٿيوڊوسيَس سان ڪهڙو مقابلو هو، بهرحال وڏي مشڪل کان پوءِ مئڪين ۽ پرسڪَس جي ڪوشش سان بحث جي موضوع کي بدلايو ويو ۽ بربرن جي هَٺَ ۽ ڪاوڙ کي ٿڌو ڪيو ويو. جڏهن اُهي کاڌي جي ٽيبل تان اُٿيا ته شاهي سفارتڪار ايڊيڪان ۽ اوريسٽس کي ريشمي ۽ پَٽَ جا جُبا ۽ هندستاني هيرا تحفي ۾ ڏنا ويا، جن کي هنن مهربانيون مڃيندي قبول ڪيو. ان جي باوجود اوريسٽس هن ڳالهه چوڻ کان رهي نه سگهيو ته ڪيس سدائين اهڙي عزت ۽ سخاوت سان هرگز نه نوازيو ويو هو، ۽ جيڪو فرق سندس شهري رتبي ۽ سندس ساٿي جي موروثي مرتبي جي وچ ۾ رکيو ويو هو، ان ايڊيڪان کي هڪ مشڪوڪ دوست ۽ اوريسٽس کي اهڙو دشمن بڻائي ڇڏيو هو جيڪو ڪڏهن به وري پرچاءُ نه ڪري سگهي. هن دعوت کان پوءِ هنن سارڊيڪا کان نئيسَس تائين هڪ سو ميلن جو سفر گڏجي ڪيو. اهڙي آباد شهر کي، جنهن عظيم ڪانسٽنٽائن کي جنم ڏنو هو، ڊاهي پَٽ ڪيو ويو، رهواسين کي تباهه ڪيو ويو، جيڪي بچي ويا هيا اُهي پنهنجو سرُ بچائي شهر ڇڏي ويا، ۽ ڪجهه بيمار ماڻهو هيڏي هوڏي نظر آيا پئي ۽ جن ڪليسائن جي ڪنڊرن جي اردگرد بدحاليءَ ۾ پنهنجي موت اچڻ تائين پنهنجا ڏينهن پورا پئي ڪيا، اُنهن جي هجڻ سان جڻ خوف ۽ پئو جو ماحول اجا وڌيڪ ٿي ويو هو. ملڪ جي زمين تي قتل ٿيل ماڻهن جا فقط هڏا نظر اچي رهيا هيا، ۽ سفارتڪار، جن پنهنجي سفر جو رخ اُتر- اولهه طرف رکيو، مجبور ٿي سروِيا جي جبلن جي لنگهه کان گذريا، ان کان پوءِ اُهي بيابانن ۽ ڏٻڻن جي زمين جي علائقي منجهان لانگهائو ٿيا جنهن کي دنيوب ندي جدا ڪري ڇڏي ٿي. هن نديءَ تي هُنن (Huns) جي وڏي مهارت هئي، هو نديءَ ۾ ننڍن ٻيڙين ۽ ٻيڙين ۾ سير ڪندا هيا جن جا سڙهه يا ٽُڙ وڻ جي هڪڙي ڪاٺ جا ٺهيل هوندا هيا؛ ٿيوڊوسيَس جا وزير نديءَ جي هُن پار سلامتيءَ سان وڃي لٿا ۽ سندن بربر ساٿي اُبهرائيءَ مان اٽيلا جي ڪئمپ ۾ هليا ويا جيڪا خاص طرح تي شڪار توڙي وِنڊُر ورونهن لاءِ جوڙائي وئي هئي. اجا مئڪسيمن دنيوب کان ٻن ميلن جيترو پنڌ مَس ڪيو هو ته هن، فاتح طرفان گستاخيءَ واري روَش کي محسوس ڪيو. هن کي سختيءَ سان منع ڪئي وئي ته سرسبز واديءَ ۾ پنهنجا خيما هرگز نه کوڙي ته متان هڪ اوچتو خطرو ڪيس وڪوڙي وڃي جيڪو شاهي محل تي اچڻو هو. اٽيلا جي وزيرن مٿس زور پريو ته هو جيڪا ڳالهه ڪٺي آيو هو ڪين ٻڌائي ڇڏي پر هو اهو راز فقط حاڪم جي ڪنن کي ٻڌرائڻ لاءِ آيو هو. جڏهن مئڪسيمن اطمينان سان قومن جي متضاد روين جي ڳالهه ڪئي ته ان وقت اهو ڏسي ڪيس اچرج لڳو ته مقدس اجلاس جا مطالبا يا شرط يعني 'اُهي راز' (پرڪس چويٽو) 'جيڪي ديوتائن اڳيان به سَلڻ نه گهرجن، سي ملڪ جي دشمن اڳيان وڏي ذلت ۽ غداريءَ سان ظاهر ڪيا ويا هيا.' بيعزتي وارن اهڙن شرطن جي تعميل کان انڪار ڪرڻ تي، شاهي سفارتڪار کي حڪم ڏنو ويو ته هو هڪدم هليو وڃي، حڪم کي ٻيهر ورجايو

ويو ۽ هُنن (Huns) مئڪسيمن جي صبر واري عزم کي ڪمزور ڪرڻ جون ناڪام ڪوششون شروع ڪري ڇڏيون. آخرڪار اونيجيسيَس جي ياءُ اسڪاتا جي تياڪڙي ڪرڻ تي، جنهن جي دوستيءَ کي بيحد مهانگن تحفن عيوض خريد ڪيو ويو هو، ڪيس اجازت ڏني وئي ته هو شهنشاهه آڏو پيش ٿئي، پر ڪنهن به خاطر خواهه جواب نه ملڻ تي هن کي اتر طرف ڏکهو سفر ڪرڻو پيو ته جيئن اٽيلا پنهنجي غرور کي وڌيڪ آڪڙبازيءَ سان خوش ڪري سگهي ته هن ساڳئي محلات ۾ اوپر توڙي اولهه جي شهنشاهتن جي سفيرن جو آدرياءُ ڪيو هو. هن جي سفر ڪرڻ دؤران رستي جي واقفڪارن هن جي رهنمائي تي ڪئي، جن ڪيس ٻڌايو ته ڪٿي ترسڻو هو يا گهڙيءَ پل لاءِ ساهي پٽڻي هئي، پر گهٽو ڪري هنن ڪيس تيز هلڻ تي زور ٿي پريو، جنهن لاءِ ڪيس سِڌي جي بجاءِ ٽيڙو يا ور وڪڙ رستو اختيار ڪرڻو پوي ته پلي اُهو به ڪري چو ته بادشاهه جي حڪمن ۽ مرضيءَ مطابق ڪين ڪم ڪرڻو هو. روم جا اُهي ماڻهو جن هنگري جو ميدانن تي سفر ڪيا هيا، اُنهن جو اندازو هو ته هنن ڪيترين ئي نديون نندين ٻيڙين يا ٻتيلن ذريعي پار ڪيون هونديون، جيئن ڊِيس يا ٽِبسڪَس جا وهڪرا جيڪي مختلف جڳهن تي مختلف نالن ذريعي سڃاتا ويندا هيا. پرپاسي وارن ڳوٺن مان ڪين ڪاڏي پيتي جو سامان ملندو رهيو جيئن شراب جي بجاءِ شربت يا ماکي، ٻاجهري جي ماني، ۽ ڪٿي ڪٿي ديسي شراب جنهن کي ڪئمَس چوندا هيا ۽ پرسڪَس جي اندازي موجب ان کي جوَن مان ناهيو ويندو هو.(42) اهڙيون مانيون ۽ مهمانيون شايد اُنهن ماڻهن کي ڏکيون ۽ اُگريون لڳن جن قسطنطنيه جي عياشين ۾ گذاريو هوندو، پر اهڙين اتفاقي تڪليفن ۽ ڏوجرن ۾ اهڙين مانين ۽ شربتن تي به ڪين سُڪون. پهتو هو ته اُنهن بربرن طرفان سندن مهمان نوازيءَ جي مهرباني ڪئي وئي هئي جيڪي جنگ جي ميدان تي ڪيڏا نه وحشي ۽ خطرناڪ ٿي ويندا هيا. سفيرن هڪ وڏي ڍبڻ جي علائقي ۾ وڃي پنهنجا خيما کوڙيا. اوچتو هوا ۽ مينهن جو تيز طوفان شروع ٿي ويو. ان سان گڏ ڪِنوٽيون ۽ گجگوڙون پڻ زور شور سان ٿيڻ لڳيون جنهن ڪري سندن تنبو اُکڙي ويا، سندن سڄو سامان ۽ فرنيچر پاڻيءَ ۾ ٻڏي ويو ۽ سندن خدمتگار به رات جي انڌاري ۾ ڇڙوڇڙ ٿي ويا ۽ ڪائنن رستو به پلجي ويو ۽ سڄي رات هيڏي هوڏي ڀٽڪندا رهيا ۽ اونداهيءَ ۾ خوف خطرن کان به ڊڄندا رهيا، نيٺ پر واري ڳوٺ جي ماڻهن سندن دانهون ڪُوڪون ٻڌي ورتيون ۽ اُهي جاڳي پيا، ۽ هي ڳوٺ بليدا جي بيوهه جو هو.* چند لمحن ۾ هر طرف روشني نظر اچڻ لڳي ۽ پوءِ ڪائنون گڏ ڪري ٻاهه ٻاري وئي ته جيئن ڪين هر طرح جي آسائش ميسر ٿي سگهي، رومين جي گهُرجن ۽ ضرورتن جو چڱيءَ طرح پُورائو ڪيو ويو ۽ بليدا جي بيوهه مٿن ايترين مهربانيون ڪيون جو هو بنهه احسانن جي بار کان شرمندا ٿيڻ لڳا، آخر ۾ بيوهه طرفان خوبصورت ۽ آزاد قسم جون بيشمار ڇوڪريون تحفي طور ڪين پيش ڪيون ويون. بيو ڏينهن آرام ڪرڻ جي حوالي ڪيو ويو ته جيئن سامان جيڪو طوفاني برسات ۾ پڇي ويو هو ان کي سُڪايو وڃي ۽ ماڻهن ۽ گهوڙن کي ڪارائڻ پيارڻ جو بندوبست ڪيو ويو. پر، شام جو پنهنجي نئين مسافري شروع ڪرڻ کان اڳ ۾، سفارتڪارن، ڳوٺ جي ان عورت جون مهربانيون مڃيون جنهن دل کولي سندن مهمان نوازي ڪئي هئي ۽ ويندي ويندي چانديءَ جا پيالا، ڳاڙهي پشم، خشڪ ميوو ۽ هندستان جا ڪارا مرچ ڪين تحفي ۾ ڏنا. هن جوڪائتي مهم کان پوءِ جلدي هو اٽيلا سان گڏ سفر ۾ شريڪ ٿي ويا جنهن کان هو ڇهن ڏينهن تائين الڳ رهيا هيا، ۽ آهستي آهستي ان شهنشاهت ڏانهن سفر ڪندا رهيا جنهن ۾ هزارن ميلن تائين به وچ ۾ ڪو هڪڙو شهر به نه آيو هو.

جيڪڏهن اسان پرسڪَس جي فضول قسم جي ۽ غير واضح جاگرافي کي ڏسي ۽ ان موجب اندازو لڳايون تا ته هي گاديءَ جو هنڌ دنيوب، ڊِيس ۽ ڪارپٿيَن ٽڪرين جي وچ تي، مٿين هنگري ۽ گهٽو ڪري جازبيرن، ائگريا يا ٽوڪي جي ميدانن ۾ آهي.(43) شروع ۾ اهو هنڌ هڪ اتفاقي ننڍي وسنديءَ کان وڌيڪ ڪجهه به نه هيو، جيڪو اٽيلا جي گهٽي اچڻ وڃڻ ۽ ڊگهي عرصي تائين رهڻ ڪري وقت سان گڏ هڪ وڏي ڳوٺ ۾ بدلجي ويو جيڪو سندس شاهي ڪٽنب جي استقبال ۽ رهائش ۽ سندس فوجين جي ڪئمپ جي استعمال ۾ ايندو رهيو، تحفن کان سواءِ بادشاهه جي ٻين غلامن، نوڪرن چاڪرن ۽ ٻين ڪم ڪار ڪندڙن جي استعمال لاءِ به مناسب هنڌ هو.(44) غسلخانا جيڪي اونيجيسيَس نهرايا هيا، اُهي ئي فقط پٿر جا نهيل هيا جنهن جو مال مسالو پنونيا مان گهرايو ويو هو، ۽ جيئن ته پاڙيسري ملڪ ۾ گهٽا وڻ به ڪونه هيا، تنهنڪري اندازو اهو ٿو لڳائجي ته هن شاهي ڳوٺ جا گهٽا گهر ڪکن ڪانن يا مِٽي ۽سِٽيءَ جا نهيل هيا. هنن (Huns) جا جيڪي ناميارا ماڻهو هيا اُنهن جا گهر ڪاٺ جا نهيل هيا جن کي شايان شان طريقي سان سينگاريو ويو هو ۽ اُهي گهر، هر هڪ جي رتبي، دولت يا وري مالڪن جي پسند مطابق تعمير ڪيا ويا هيا. اُنهن گهرن کي ترتيب ۽ طريقي سان اهڙيءَ طرح ماڻهن ۾ ورهايو ويو هو جو هر گهر جيئن پُروقار به نظر اچي ۽ وري جيئن ڪو رهواسي گهر کان ٻاهر نڪري ته پنهنجي حاڪم جي محل کي جيئن هو پنهنجي سامهون ڏسي. اٽيلا جو محلات جيڪو سڄو ڪاٺ جو تعمير ٿيل هو، سندس حڪومت جي سيني گهرن کان وڌيڪ شانائتو هو جنهن زمين جي وڏي حصي کي به والاري ڇڏيو هو. گهر جي ٻاهرئين حصي ۾ هڪ ڊگهي ديوار نهيل هئي يا وري ان کي هڪ جهنگلو به چئي سگهجي ٿو جيڪو پڻ چوڪور ڪانين جو نهيل هو، جن تي وري اُوچا منارا نهيل هيا پر اُهي حفاظت جي بجاءِ فقط محل جي سُونهن وڌائڻ لاءِ تعمير ڪيا ويا هيا. هيءَ ديوار، جيڪا هڪ ٽڪريءَ جي لاهيءَ کي وڪوڙيون بيني هئي. ان جي اردگرد ڪاٺ جون ٻيون به ڪيتريون ئي عمارتون نهيل هيون جيڪي شاهي خاندان جي ضرورتن مطابق تعمير ڪيون ويون هيون. اٽيلا جي ڪيترين ئي زالن کي جدا جدا گهرن ۾ رهايو ويو هو، پر بجاءِ سختيءَ ۽ بوسٽ واري قيد جي جيڪو ايشيا جي ملڪن ۾ رائج رکيو ويندو آهي، سندس زالن مهذب طريقي سان رومي سفيرن کي پنهنجي گهرن ۾ گهُرايو، پاڻ سان گڏ ويهاريو ۽ ڪين معصوميت وارا پاڪر به پاتا. جڏهن مئڪسيمن سيني کان وڌيڪ معتبر راڻي سرسا جي لاءِ سوکڙيون کڻي ڪيس ڏيڻ ويو ته هن سندس محلات جي تعمير جي فن جي تعريف ڪئي، جيڪي گول ٿنڀ هيا اُنهن جي اوچائي، ڪاٺ جي ڪم جي خوبصورتي، جيڪا وڏي ڪاريگريءَ جو مظهر هئي ۽ جنهن تي چٽسالي، گهڙاوَت يا پالش به زبردست طريقي جي ٿيل هئي، ۽سندس نظرون ڪجهه زيورن تي ڪپي ويون جيڪي پڻ ڏاڍا نازڪ طريقي سان جڙيا ويا هيا. چوڪيدارن کان گذرندي،جن گيٽ تي ديوٽي تي ڏني، سفارتڪارن کي سرسا جي ذاتي گهر جي اندر نِيو ويو. اٽيلا جي زال مهمان جو آدرڀاءُ ويني يا ليٽيئي ڪيو جيڪا پنهنجي صوفا سيٽ تي سمهيل هئي، فرش قالين سان ڍڪيل هو، گهريلو ماڻهن راڻيءَ جي چوگرد هڪ گول دائرو قائم ڪري رکيو هو، ۽ سندس چوڪريون جيڪي شايد سندس نوڪريائڻيون هيون، زمين تي وينيون هيون ۽سُئيءَ تي اُٽت ڪرڻ ۾ مشغول هيون ۽ بَرت جي اُٽت جي ڪم بربر ويڙهاڪن جي ڪپڙن کي خوبصورت بڻائي ڇڏيو هو. هُنن (Huns) کي پنهنجي دولت جي نمائش ڪرڻ جو وڏو شوق هو جيڪو سندن سوڀن جو نتيجو هو: سندن گهوڙن جا سَنجَ، سندن ترارون، توڙي سندن بوٽ پڻ سون ۽ قيمتي هيرن سان سينگاريل هيا

۽ سندن ڪاٺي جي ٽيبل تي قيمتي پليٽون رکيل هيون، ان ڪان سواءِ پيالا ۽ گلاس ۽ گلدان به سون ۽ چانديءَ جا ٺهيل هيا، جن ڪي يونان جي فن جي ماهرن ٺاهيو هيو. حاڪم، پنهنجي سيٿيا جي ابن ڏاڏن جي سادگي واري هلت چلت کي فخر جو باعث سمجهندو هو(45) ۽ اڳتي به اهوئي سندن طريقو رهيو. اٽيلا جي ڊريس، سندس هٿيار ۽ سندس گهوڙي جا سنج تمام سادا هيا، جن تي ڪي به زيور لڳل نه هيا ۽ اُهي فقط هڪ رنگ جا هيا. شاهي ٽيبل تي ڪاٺ جا پيالا ۽ پليٽون رکيل هيون، سندس ڪاٺي ۾ ڪيس فقط گوشت ڏنو ويندو هو ۽ اُتر جي فاتح مانيءَ کي ڪڏهن چکيو به نه هيو.

جڏهن دنيوب جي ڪنارن تي اٽيلا پهريون ڀيرو سفيرن سان مليو ته سندن تنبوءَ جي چوڌاري سندس محافظ بيٺا هيا. بادشاهه پاڻ هڪ ڪاٺ جي ٺهيل ڪرسيءَ تي ويٺو هو. سندس پوائتي شڪل شبيهه، ڪاوڙ ۽ غصي وارا اشارا ۽ اُبهرائيءَ واري لهجي مئڪسيمن جي پختن ارادن کي تعجب ۾ وجهي ڇڏيو، پر وگيليَس جي ڊڄڻ جا گهٽائي سبب هيا، ڇاڪاڻ ته هن خطري کي چڱيءَ طرح سمجهي ورتو هو ته جيڪڏهن اٽيلا قومن جي مجيل قانونن جي پڪڙي ڪئي ته هر ڏوکي واري ترجمان کي زنجيرن ۾ جڪڙائي صليب تي چاڙهي ڇڏيندو ۽ سندس جسم کي ڳجهن جو کاڄ بڻائي ڇڏيندو. بربر نيازمنديءَ مان صحيح لسٽ پيش ڪئي جنهن وگليَس جي جرئتمنديءَ سان ڳالهايل ڪوڙ کي صاف ظاهر ڪري ڇڏيو جنهن پنهنجي طرفان يقين ڏياريو ته سترهَن ڀاڄوڪڙن کان وڌيڪ تعداد هٿ نه اچي سگهيو هو. پر هن غرور مان ڳالهائيندي چيو ته پنهنجن ڀڄي ويندڙ غلامن سان بحث ڪندي ڪيس بعيزتيءَ جو احساس ٿو ٿئي چو ته هن کي سندن نااهليءَ وارين ڪوششن کان نفرت هئي جن سان هنن صوبن جي نالائقيءَ واري حفاظت ڪئي هئي جن کي ٿودوسيَس سندن فوجن جي حوالي ڪيو هو. ’قلعا ۽ شهر‘ اٽيلا ڳالهايو، ’رومي شهنشاهت جي حدن ۾ پنهنجي وجود کي قائم رکڻ جي اُميد ڇو رکن يا اُهي اُجيت اجا ڇو رهن، جيڪڏهن اسان ان ۾ خوش رهڻ ٿا چاهيون ته اُنهن جي وجود کي زمين تان مٽائي ۽ ميساري ڇڏجي؟‘ هن، بهرحال ترجمان کي فارغ ڪيو جيڪو قسطنطنيه واپس هليو ويو جنهن کي آخري يا قطعي فيصلو ٻڌايو ويو ته مڪمل ماڻهن جي واپسيءَ کي يقيني بنايو وڃي ۽ سفارتخاني کي به وڌيڪ شانائتو ڪيو وڃي. سندس ڪاوڙ ڪجهه هلڪي ۽ ٺڏي ٿي ۽ ڪيس وڌيڪ آٿت ۽ اطمينان هن کي هڪ شادي ڪرڻ مان آيو جيڪا هن ايسلام جي ڌيءُ سان رستي تي رچائي ڇڏي جنهن گهٽي پاڳي سندس غصي کي گهٽ ڪري اعتدال ۾ آندو. اٽيلا جي شاهي ڳوٺ ۾ سندس آمد کي ڏوم ڌام سان ملهايو ويو. عورتن جو وڏو تعداد ٻاهر نڪري آيو ته پنهنجي سورهيه سپوت ۽ بادشاهه جو ديدار ڪري سگهن. اُهي هن جي آڏو قطارون ڪري ترتيب سان هلنديون رهيون، قطارن جي وچ ۾ سنها ململ جا پردا لڳل هيا جن کي عورتن پنهنجن هٿن سان ڪٽي نازن ۽ نخرن سان مٿي ڪري تي ڇڏيو ۽ ان نظاري ننڍين ڪنوارين جو هڪ دلچسپ جُهڳٽو قائم ڪري ڇڏيو هو جيڪي سيٿيا جي زبان ۾ عقيدت جا نغما ۽ گيت ڳائينديون ٿي رهيون. اونيجيسَيس جي زال، جنهن سان ڪيترين ئي ٻين عورتون به گڏ هيون، پنهنجي گهر جي دروازي وٽ بيهي اٽيلا کي عزت ۽ عقيدت وارو سلام ان وقت پيش ڪيو جڏهن هو پنهنجي محلات ڏانهن وڃي رهيو هو ۽ هن ملڪ جي ريتن رسمن موجب اٽيلا جو احترام بجا آندو ۽ ڪيس عرض ڪيائين ته هن جي گهر کي پنهنجي آمد سان شرف بخشي ۽ جيڪو گوشت هن جي استقبال ڪرڻ لاءِ هن پچايو هو، اُهو ساڻن ويهي کائي ۽ انهن سان گڏجي شراب نوشي به ڪري. جيئن ئي حاڪم وڏيون مهربانيون ڪندي سندس دعوت

قبول ڪئي ته سندس نوڪرن چاڪرن ۽ خدمتگارن هن جي چانديءَ جي نهيل ٽيبل ڪي پنهنجن هٿن سان مٿي ڪيو ۽ هو گهوڙي جي پُٺي تي سوار ٿيو، ۽ اٽيلا جڏهن شراب جي پيالي کي پنهنجن چپن تي آڻي چکيو ته هن اونيجيسيَس جي زال جو بيهر سلام ڪيو ۽ پنهنجي هلڻ کي جاري رکيو. شهنشاهت جي گاديءَ جي هنڌ ۾ سندس رهائش دوران هن پنهنجو وقت سُستي ۽ ڪاهليءَ ۾ ضايع نه ڪيو هو ۽ هُنن (Huns) جو بادشاهه سدائين مٿاهين مرتبي ۽ شان مانَ سان رهندو هو جنهن ۾ هو پنهنجي شخصيت کي ماڻهن کان مخفي نه رکندو هو. هو اڪثر ڪري پنهنجي ڪائونسل جو اجلاس سڏرائيندو رهندو هو ۽ مختلف قومن جي سفيرن کي ملاقات جو شرف بخشيندو هو ۽ ظلم زيادتي ٿيڻ جي صورت ۾ ماڻهن کي اپيل ڪرڻ جو حق هوندو هو ۽ هن سلسلي ۾ مقرر ڪيل ڏينهن ۽ وقت تي ٽربيونل جي گڏجاڻي مشرقي روايتن مطابق سندس ڪاٺ جي محلات جي وڏي گيٽ وٽ ٿيندي هئي. اوپر توڙي اولهه جي شهنشاهت جي رومين کي هن پنهنجي دعوت ۾ سڏيو جتي اٽيلا بين بادشاهن ۽ سيٿيا جي معزز ماڻهن سان گڏ دعوت ڪاڏي. مئڪسيمن ۽ سندس ساٿين کي ٻاهر روڪيو ويو پر پوءِ انهن شراب کي اوتي پنهنجي بادشاهه جي صحت ۽ سرفرازي جو نذرانو پيش ڪيو، ۽ هن دعوت کان پوءِ کين وڏي هال ۾ وٺي ويهاريو ويو جتي هو پنهنجن مقرر ٿيل جڳهن تي وڃي وينا. شاهي ٽيبل ۽ صوفا جيڪي قالين ۽ سنهڙن ڪپڙن سان ڍڪيل هيا اُنهن کي هال جي وچ ۾ ڪٽي مٿين سطح تي رکيو ويو ۽ سندس پُٽ، چاچي ۽ سندس هڪ دوست بادشاهه، اٽيلا سان ويهي سندس من پسند طعام گڏجي کاڌا. ننڍين ٽيبلن جون ٻه قطارون جن مان هر هڪ تي ٽي يا چار مهمان وينل هيا ۽ اُنهن جي ترتيب اهڙيءَ طرح سان هئي جو ساڄي هٿ وارين ٽيبلن تي وينل چڻ وڌيڪ معزز ۽ مٿاهان مهمان هيا، پر رومي ماڻهن پنهنجي پوري سچائيءَ سان اها ڳالهه مڃي ته کين کابي پاسي کان ويهاريو ويو هيو ۽ ٻيو ته ٻيرڪ، جنهن کي گهٽا ماڻهو نه سڃاڻندا هيا ۽ جنهن جو تعلق گاٿن جي قوم سان هيو، ٿيوڊوسيَس ۽ وئلينٽينيَن جي نمائندن کان ٻه اڳ پهچي ويو. بربرن جي بادشاهه پنهنجي پيالي- پائيءَ کان شراب جو پيالو ورتو جنهن کي هن پيار مان مهمان جي صحت لاءِ ارپيندي پيتو، جيڪو پنهنجي ڪرسيءَ تان اُٿي بيٺو ۽ بادشاهه جي صحت ۽ ڀاڳ بخت لاءِ پنهنجو ساغر ارپيائين. هي دعوت يا جشن سيني جي صحت ۽ سلامتيءَ لاءِ ملهايو ويو جنهن ۾ اسيمبلي جا ميمبر پڻ شامل هيا. هن جشن جي ملهائڻ ۾ تمام گهڻو وقت لڳو ڇاڪاڻ ته ان کي ٽي ڀيرا دهرايو ويو هو، هر ڀيري ٽيبل تي شراب ۽ پيالا رکيا ويا جيڪي هڪدم پيتا ٿي ويا ۽ اهو سلسلو دير تائين هلندو رهيو. پر شراب اجا تائين موجود هو جڏهن ته گوشت کائجي يا کڄي چڪو هو ۽ هُنن (Huns) شراب نوشيءَ کي گهڻي وقت تائين جاري رکيو جڏهن ته سندن اعتدال پسند ۽ سنجيده طبيعت رکڻ وارا سفارتڪار رات جي هن دعوت مان لطف اندوز ٿي هليا ويا هيا. تنهن هوندي به وڃڻ کان اڳ ۾ هُنن هِن قوم جي خوشي ملهائڻ جي جشن ۽ سندن زنده دليءَ کي بيحد پسند ڪيو. جشن دوران سيٿيا جا ٻه ماڻهو اٽيلا جي ڪوچ آڏو اُٿي بيٺا ۽ سندس تعريف ۾ شعر پڙهڻ شروع ڪيائون جيڪي هنن سندس بهادري ۽ سوڀن بابت لکيا هيا. هال ۾ مڪمل سانت ڇانئجي وئي ۽سيني مهمانن جا ڪن هنن جي شاعريءَ ٻڌڻ لاءِ آتا نظر آيا ۽ شعرن ۾ موضوع اهڙا هيا جن سيني ٻڌندڙن جون جنگين ۽ فتحن جون يادون ورجائي ڇڏيون ۽ هڪ فوجي جو روح ڄڻ ٻيهر ماڻهن جي اندر ڀرجي ويو جيڪي جنگ ڪرڻ لاءِ تيار ٿي ويا: ان موقعي تي هڪ پيرسن ماڻهوءَ جي اکين ۾ ڳوڙها تري آيا جنهن کين ٻڌايو ته هي

وقت جنگ جو خطرو ۽ جنگ جي عظمت کي گڏ ڪٽي هلڻ وارو نه هيو.(46) هن جشن، جنهن کي فوجي ڪردار جو هڪ اسڪول چئي سگهجي ٿو، ڪان پوءِ ڏوڪي ۽ فريب جي هڪ اهڙي ڳالهه تي پئي جنهن انساني فطرت جي آبرو کي داغ لڳائي ڇڏيو. هڪ اُتر- اولهه آفريڪا جي مسلمان ۽ سيٿيا جي هڪ مسخري، خوشيءَ ۾ مست تماشبينن جي جذبن کي، ويچارا ڪڍي، اعتراض جوڳا ڪپڙا پائي،ڪِلِ ٺوڪ وارن اشارن، واهيات گُفتن ۽ لاطيني بولي جي نه سمجهه ۾ ايندڙ لفظن يا وري گاٿن يا هُنن جي بوليءَ جا عجيب فقرا دهرائيندي، گهڙي گهڙيءَ پڙڪايو ۽ کين چيڙايو ٿي، جنهن ڪري سڄو هال کِلِ ۽ ٺهڪن جي وڏن آوازن سان گونجي اٿيو. هن شور ۽ هنگامي دوران، اٽيلا فقط اڪيلو هو جنهن نه مُنهن گُهنجايو ۽ نه ڪنهن کي دڙڪو ڏنو، پر پوري سنجيدگيءَ سان هال ۾ موجود رهيو ۽ پنهنجي بردباريءَ ۾ هن ڪابه ڏَر يا تبديلي نه آندي سواءِ ان جي جو جڏهن سندس ننڍي ۾ ننڍو پُٽ اِرنئڪ اندر داخل ٿيو ته هن پنهنجي پٽ کي پيءُ واري پوري شفقت ۽ پيار منجهان ڀاڪر پاتو، ڳِٽن تي ڪيس چُميون ڏنائين ۽ پنهنجي محبت جو ڀرپور اظهار ڪيائين، جنهن کي سندن هڪ پيغمبر جي لفظن وڌيڪ تقويت پهچائي هئي جنهن اِرنئڪ لاءِ پيشنگوئي ڪندي چيو هو ته اهو پنهنجي ڪٽنب توڙي شهنشاهت لاءِ وڏو سهارو هوندو. فقط ٻن ڏينهن کان پوءِ سفارتڪارن کي ٻيهر دعوت ملي ۽ هنن وٽ اٽيلا جي نفيس طبيعت ۽ سندس زندهه دليءَ واري مهمان نوازي جي تعريف ڪرڻ جا گهڻائي سبب هيا. هُنن جي بادشاهه مئڪسيمن سان هڪ ڊگهي ۽ مانائتي گفتگو جاري رکي، پر سندس خوش خُلقي، اوچتو سندس سختيءَ جي لهجي ۾ تبديل ٿي وئي جنهنءِ سندس غرور مان ڇيل طنز ۽ ملامت وارا جملا به شامل هيا، ۽ هو شايد پنهنجي خود مطلبيءَ خاطر، سيڪريٽري ڪانسٽنٽئنٽيَس جي خانگي دعويٰ جي حمايت ۾ نامناسب جوش ۽ ناشائستگيءَ جي حدن تائين وڌي ويو. ’شهنشاهه‘ (اٽيلا چيو، ’ڪيس گهڻو وقت اڳ هڪ دولتمند زال سان پرڻائڻ جو ساڻس واعدو ڪيو هو، تنهنڪري ڪانسٽنٽئنٽيس کي نا اُميد هرگز نه ٿيڻ گهرجي، ۽ هڪ ڳالهه ياد رک ته روم جي شهنشاهه کي ڪوڙ ڳالهائڻ جو لقب ڏيڻ نه نهي ٿو ۽ نه سُونهين ٿو.‘ ٽئين ڏينهن تي، سفيرن کي وڃڻ جي اجازت ڏني وئي، ڪيترن ئي قيدين کي ٿورڙي رقم ڏيڻ تي آزاد ڪيو ويو، جن پنهنجي آزاديءَ لاءِ اڳ منٿون ٿي ڪيون، کين شاهي تحفن ڏيڻ کان سواءِ کين اها به اجازت ڏني وئي ته سيٿيا جي هر معزز ماڻهوءَ کان هڪ هڪ گهوڙي جو تحفو ضرور وٺن. مئڪسيمن ساڳئي رستي سان قسطنطنيه واپس ويو ۽ توڙي جو ٻيرڪ سان هن جا اتفاقي اختلاف ٿي پيا هيا جيڪو اٽيلا جو نئون سفير هو، پنهنجي اندر ۾ خوش ۽ مطمئن هيو ته هن هڪ ڏکيو سفر طئي ڪري ٻن قومن جي وچ ۾ امن قائم ڪرڻ جو ڪارنامو ڪري ڏيکاريو هو.(47)

پر روم جو سفير غداريءَ واري ان سازش کان اڻ واقف هو جنهن کي ماڻهن جي اعتماد جي پردن ۾ لڪايو ويو هو. ايڊيڪان جي حيرت ۽ اطمينان، جڏهن هن کي قسطنطنيه جي شان شوڪت جو تصور ٿي آيو، ترجمان وگيليَسس کي ڪدڙي ڪرسئفيَس (48) جي ڳجهي انٽرويو وٺڻ لاءِ همٿايو هو جنهن جو شهنشاهه توڙي شهنشاهت ٻنهي تي قبضو هو. اڳ واري گفتگو ۽ راز کي مخفي رکڻ جي قسم کڻڻ کان پوءِ، کدڙي جيڪو پنهنجي احساس ۽ تجربي جي باوجود، وزيرن جي اخلاق ۽ ڪردار کي پاڻ ۾ سمائي نه سگهيو هو، اٽيلا جي موت جي تجويز پيش ڪرڻ جي جرئت ڪري ويٺو ۽ اهو به چيائين ته اها هڪ وڏي خدمت ليندي. جنهن سان ايڊيڪان کي دولت جو ججهو حصو ملندو ۽ ان کان سواءِ هو عياشي

ٻه ڪندو جنهن جي ڪيس طلب رهندي هئي. هُنن (Huns) جي سفير هن لالچ واري آڇ کي غور سان ٻڌو ۽ وڏي جوش مان اقرار ڪيائين ته منجهس لياقت ٻه هئي ۽ هو ان خوني ڪم ڪرڻ لاءِ پوريءَ طرح تيار ٻه هيو، ان سازش جي خبر وڏي منهندار کي پئجي وئي ۽ ٿوڊوسيَس پنهنجي جاني دشمن کي قتل ڪرڻ جي سازش تي خوش ٿيندي پنهنجي رضامندي ڏيکاري. پر هي دغابازي ۽ نمڪ حرامي واري سازش ايڊيڪان جي پڇتائڻ تي ناڪام ٿي وئي، ۽ هُن غداريءَ جي هن ڪم لاءِ پنهنجي دلي نفرت ۾ شايد ڪجهه وڌاءُ ٻه ڪيو هوندو. هن جرئتمندي ڪندي اهو عزم ڪيو ته جيترو جلد ٿي سگهيو ته هر ان سازش جو اعتراف پاڻ ڪندو. جيڪڏهن اسان مئڪسيمن جي سفارتخاني ۽ اٽيلا جي رويي جو جائزو وٺون ته اسان بربر جي وڏ ۾ وڏ تعريف ڪنداسين جنهن مهمان نوازي جي قانون جو احترام ڪندي، شهنشاهه جي وزير کي فراخ دليءَ سان وچڻ ڏنو جنهن سندس زندگي ختم ڪرڻ جي سازش ڪئي هئي. پر وگيليس جي اُبهرائي اجا ٻه ڪمال واري لڳندي چاڪاڻ ته پنهنجي خطا توڙي خطرن کي پوريءَ طرح جاڻندي ٻه هو پنهنجي پُٽ سميت شاهي ڪئمپ ۾ هليو ويو ۽ پاڻ سان گڏ سون پريل هڪ ٿيلهو ٻه ڪنيو هيائين جيڪو خاص ڪدڙي طرفان ايڊيڪان جي شرطن کي پورو ڪرڻ لاءِ ته ساڳي وقت گيٽ جي چوڪيدار جي وفاداري خريد ڪرڻ لاءِ آڇيو ويو هو. ترجمان کي هڪدم سوگهو ڪيو ويو، جنهن کي اٽيلا جي انصاف جي ٽربيونل ۾ پيش ڪيو ويو جتي هن ارادي جي مضبوطيءَ سان پنهنجي معصوميت جو اقرار ڪيو، پر جڏهن ڪيس دڙڪو ڏنو ويو ته هن جي پُٽ کي هن جي سامهون ماريو ويندو ته هن هڪدم پوءِ پنهنجي ڏوهه جو اقرار ڪري ڇڏيو. ڏن يا ضبطي جي شڪل ۾ هُنن (Huns) جي لالچي بادشاهه، غدار جي زندگي بچائڻ عيوض سون جا ٻه سو پائونڊ وٺڻ قبول ڪيا چاڪاڻ ته هن کي ان ڳالهه کان ٻه نفرت هئي ته هن کي سزا ڏني وڃي. هن هڪ ٻي معزز ماڻهوءَ طرف پنهنجي ناراضگيءَ جو اشارو ڪيو. سندس سفارتڪارن ايسلا ۽ اوريسٽس کي هڪدم قسطنطنيه موڪليو ويو ۽ اُنهن کي سخت حڪم ڏنو ويو ته ايئن عمل ڪن جيئن ڪين حڪم ڏنو ويو هو چو ته انهيءَ ۾ ئي سندن سلامتي هئي. اُهي محلات ۾ داخل ٿيا ۽ سونَ سان پريل اُهو ٿيلهو اوريسٽس جي ڳچيءَ ۾ لڙڪندو ٿي رهيو، جنهن ڪدڙي ڪرسئفيس کان پڇاڳاڇا ڪرڻ شروع ڪئي ۽ سِڌو سوال ڪيائينس ته هو پنهنجي خطا ۽ پنهنجو ڏوهه قبول ڪري ٿو يا نه. پر ڏوهه يا الزام جو ٻي انداز سان نبيرو ڪرڻ فقط ايسلا جي بردباريءَ جو ڪم هو جيڪو اوپر جي شهنشاهه سان هيئڻ مخاطب ٿيو: 'ٿوڊوسيَس هڪ اهڙي ماڻهوءَ جو پٽ آهي جيڪو ناميارو ۽ عزت وارو پيءُ آهي، اهڙيءَ طرح اٽيلا جو تعلق پڻ هڪ وڏي عزت واري قوم سان آهي ۽ هن اُنهن ڪمن يا عملن جي هميشه حمايت پئي ڪئي آهي جيڪي ڪيس پنهنجي عظيم والد مُندزڪ کان ورثي ۾ مليا آهن. پرٿوڊوسيَس کي جيڪو ڪجهه ورثي ۾ مليو هو ان جي هن پيچڪڙي ڪئي آهي ۽ ڏن ڏيڻ جي شرط کي قبول ڪري هن پنهنجي مرتبي کي هيٺ ڪيرائي ان کي غلامن جي سطح تي ڪٺي آيو آهي. تنهنڪري اها حق ۽ سچ جي ڳالهه ٿيندي ته هُو ان ماڻهوءَ جو احترام ڪري جنهن کي سندس لياقتن توڙي سندس خوشنصيبيءَ هن کان گهڻو مٿاهون رکيو آهي ۽ ٻي طرف هڪ ذليل غلام جيان ڪردار هو جنهن پنهنجي مالڪ جي خلاف هڪ ڪريل حرڪت ۽ سازش ڪئي هئي.' آرڪئڊيَس جي پٽ، جيڪو فقط خوشامد ۽ چاپلوسيءَ جي آواز کي ٻڌندو هو، اچرج وچان سچ جهڙي تيز ۽ ڪڙي ٻوليءَ کي ٻڌي رهيو هو، هن جو منهن ڳاڙهو ٿي ويو ۽ خوف مان ڏڪي رهيو هو، ۽ ڪيس اها ٻه جرئت نه پئي ٿي ته هو ڪرسئفيَس جي سِر قربان ڪرڻ کان انڪار ڪري، جنهن جو ايسلا ۽

اوريسٽس مطالبو ڪري رهيا هيا. سڀ ساري سفارتخاني کي، جنهن کي پورا اختيار ۽ عاليشان تحفا مليا هيا، کي روانو ڪيو ويو ته اٽيلا جي اڳئين ۽ سخت ناراضگيءَ کي ڪجهه مانارو ڪيو وڃي، نوميس ۽ ائنيٽرليس جي انتخاب ذريعي سندس غرور کي مطمئن ڪرڻ جو ڪجهه ازالو ڪيو ويو، چاڪاڻ ته اهي ٻئي وزير هيا جن جو رتبو سفارتڪارن جهڙو هو، اُنهن منجهان هڪ وڏو خزانچي به هو ۽ ٻيو اوير جي فوجن جو ماسٽر- جنرل پڻ هيو. اٽيلا مهرباني ڪندي، هنن سفارتڪارن سان ڊرينڪو ندي جي ڪنارن تي ملڻ جو واعدو ڪيو، توڙي جو پهرئين ته پنهنجي هَٺ ۽ غرور جو ڏِکُ ڏنو، پر پوءِ سندس ڪاوڙ، سفارتڪارن جي مِنِي زبان ۽ سندن وڻندڙ اخلاق جي ڪري آهستي آهستي ڍري ٿيندي وئي. اٽيلا پنهنجي عظمت جو مظاهرو ڪندي، شهنشاهَ، ڪدڙي ۽ ترجمان- سيني کي معاف ڪري ڇڏيو، ۽ پاڻ کي صلح قائم رکڻ جي شرطن جو پابند بنايائين. بيشمار قيدين کي آزاد ڪرڻ جو حڪم ڏنائين ۽ ڀاڄوڪڙن توڙي سات ڇڏيندڙن کي به معاف ڪيائين ته پلي اُهي به آزاد هجن ۽ پنهنجي سرحد جي ڪجهه حدن تان، جيڪي دنيوب نديءَ جي ڏکڻ طرف هيون، هٿ ڪنيائين جو ته اُنهن علائقن جي دولت هو اڳيئي خرچ ڪري چڪو هيو ۽ اُتان جا رهواسي به پنهنجو علائقو ڇڏي پر پاسي وارن ملڪن ۾ هليا ويا. پر هي معاهدو ڪجهه اهڙي قيمت تي خريد ڪيو ويو هو جو اُهو هڪ تيز طوفاني ۽ ڪامياب جنگ وڙهڻ جو سبب بڻجي ها ۽ ٿيوڊوسيَس جي رعيت جا ماڻهو مجبور تي ان نالائق پر سندن پياري ماڻهو جي بچاءَ ڪرڻ لاءِ ظالماڻين ٽئڪسن جو مطالبو ڪن ها جيڪو هو سندس تباهيءَ لاءِ خوشيءَ سان ڏين ها.(49)

شهنشاهه ٿيوڊوسيَس، پنهنجي بدنصيب زندگيءَ جي ذلت وارن واقعن کان پوءِ گهڻو وقت زنده نه رهي سگهيو. جيئن هو قسطنطنيه جي ويجهن علائقن ۾ پنهنجي گهوڙي تي چڙهي شڪار ڪري رهيو هو ته هو پنهنجي ڀڄندڙ گهوڙي تان لائڪس نديءَ ۾ ڪري پيو، ڪِرڻ سبب سندس ڪرنگهي جون هڏيون ڀڄي پيون ۽ هو ٿورڙن ئي ڏينهن ۾ پنجاهه سالن جي عمر ۾ مري ويو ۽ هو پنهنجي حڪومت جو ٽيتاليهون شهنشاهه هيو.(50) سندس ڀيڻ پلچيريا کي، جنهن جي شهري توڙي ڪليسائي اختيارن تي ڪڏڙن جو ضابطو هوندو هو، اوير جي شهنشاهت جي راڻي بنايو ويو، ۽ اهو پهريون پيرو هو جو رومي شهنشاهت جا ماڻهو هڪ عورت جي حڪمرانيءَ هيٺ اچي ويا. جيئن ئي پُلچيريا تخت تي ويٺي ته هن پنهنجي توڙي عوام جي ناراضگيءَ کي انصاف جي دائري ۾ آڻڻ جي ڪوشش ڪئي. بغير ڪنهن به قانوني مقدمي هلائڻ جي، ڪدڙي ڪرسئفيس کي شهر جي گيٽن وٽ آڻي قتل ڪيو ويو، ۽ جيڪو بي انداز مال ۽ دولت هن پاڻ جمع ڪئي هئي، ان ويتر سندس موت کي وڌيڪ ويجهو ۽ جائز ڪري ڇڏيو هو.(51) مذهبي ماڻهن توڙي عوام ۾ هڪ عجيب شور پيدا ٿي ويو ته هڪ عورت سندن حڪمران ٿي وئي هئي ۽ خود پُلچيريا کي به عوام جي نفسيات جو اندازو هو ته هڪ عورت جي حڪمرانيءَ کي هو آسانيءَ سان قبول نه ڪندا تنهنڪري هن عقلمنديءَ سان فيصلو ڪيو ته ماڻهن جي پُڻ پُڻ کي بند ڪرڻ لاءِ ضروري هو ته هُو پنهنجي ساٿيءَ جي چونڊ ڪري جيڪو سندس مٿاهين حيثيت جو احترام ڪندو ۽ سندس ڪنوارپڻي جو پڻ خيال رکندو. تنهنڪري هن مرسين کي چونڊيو جيڪوهڪ سينيٽر ۽ سٺ سالن جي عمر جو هو ۽ اهڙي طرح پُلچيريا جي نالي ماتر مڙس کي به شاهي لباس پارايو ويو. جيئن ته هن مذهبي ماڻهن جو تمام گهڻو خيال رکيو جنهن جو عملي اظهار ڪئليڊونيا جي ڪائونسل ۾ ڪيو ويو، ان ڪئٿولڪ عيسائين کي تمام گهڻو متاثر ڪيو. مرسين جي هلت چلت ۽ سندس مانائتو طور

طريقو ڏاڍو وٽندڙ هو، سندس ذاتي زندگي توڙي تخت تي هن هڪ اهڙي شهنشاهت ۾ بيهر روح اچي ڦوڪيو هو، جيڪا نہ رڳو ڪمزور پر صفا ختم ٿي چڪي هئي جنهن ۾ لڳاتار هڪ ٻئي پنيان ايندڙ بن موروثي شهنشاهن جو وڏو هٿ هو. هو ٿريسس ۾ پيدا ٿيو هو، ۽ هن اسڪول ۾ فوجي تعليم پڻ ورتي هئي، پر سندس جواني گهٽو ڪري فلسفي ۽ بدقسمتيءَ ۾ گذري هئي، ڇاڪاڻ تہ جڏهن هو قسطنطنيه ۾ ويو هو تہ ان وقت سندس سڄي آمدني فقط سونَ جا ٻہ سوءِ ٽڪرا هئي، جيڪي پڻ هن پنهنجي هڪ دوست ڪان اوڌر تي ورتا هيا. هن پنهنجي عمر جا اٺويهہ سال اسپارٽا جي مقامي ۽ فوجي نوڪريءَ ۾ گذاريا ۽ سندس پٽ اردابوويَس وڏن جنرلن سان فارس توڙي آفريڪا جي جنگين ۾ گڏ رهيو ۽سندن اثر رسوخ جي ڪري مئجسٽريٽ جي عزت واري رتبي تائين پهچي، پوءِ اچا بہ سينيٽر جي وڏي منصب تي فائز ٿي ويو. سندس نرم طبيعت ۽ ڪارآمد ذهانت سببَ مرسِين پڻ پنهنجي پٽ جي محسنن ۽ سرپرستن تائين پهچڻ ۾ ڪامياب ٿي ويو. جيئن تہ هن رشوت خوري، بدعنواني ۽ ظلم تي مبني نظام پنهنجي اکين سان پاڻ ڏٺو هو، ۽ جيئن تہ سندس پنهنجي مثالَ قانون تي عمل ڪرڻ جي ڪيس ترغيب ڏني هئي ۽ هن اُهي قانون ۽ اخلاقي ضابطا نافذ ڪري ڇڏيا تہ جيئن ماڻهن جي اخلاق، عادتن ۽ هلت چلت ۾ هڪ صحتمند تبديلي نظر اچي.(52)

باب چوٿيھون

(حاشين بابت وضاحتون)

(1) اٽيلا جي تاريخ بابت مستند مواد جارنينديس ۾ ملي سگهي ٿو (ڊي ريبَس گيٽيس- 50-34، 688-660، جنهن کي گروٽيَس ايڊٽ ڪيو) ان کان سواءِ پرسڪَس (سفارتي تحريرون مان ٽڪرا- صفحا- 76-33، پئرس، 1648) 'اٽيلا جون ڄمارون' جووينڪس سيليَس ڪئلنس ڊالمئٽينس ٻارهين صدي عيسوي ۾ ترتيب ڏنو هو، مون نہ ڏٺو آهي ۽ نہ وري اهو ڪتاب جيڪو نڪولَس اولهَس جيڪو گراندا جو پادري هو ان سورهين صدي ۾ ڇپرايو هو، اُهو بہ منهنجين نظرن منجهان نہ گذريو آهي. ڏسو مئڪائو جي جرمني جي تاريخ (33، ix ۽ مافي- اوسر وازيني جو ادب- 89-88، i) جيڪو ڪجهہ بہ ان مواد ۾ هنگري جي جديد ماڻهن اضافو ڪيو آهي، اُهو قدر لائق آهي ۽ ان مان اها خبر بہ پوي ٿي تہ اُهي افسانن ۽ ڪهاڻين جي ادب ۾ ايترا اڳڀرا نہ هيا. اُهي اندازو لڳائن ٿا تہ جڏهن اٽيلا گال ۽ اٽلي تي حملو ڪيو هو ۽ ڪوڙ سارين عورتن کي پنهنجون زالون بنايو هئائين، تہ ان وقت سندس عمر هڪ سو ويهن سالن جي لڳ ڀڳ هئي. (ٿيوروز جا واقعا- 22، i، هنگر جي تحرير ۾، 76، i)

(*) (هن جلدي ڪئي)

(2) هنگري تي، سيٿيا جي ٽن ڪالونين طرفان ڪاميابيءَ سان قبضو ڪيو ويو آهي: (1) اٽيلا جي هنن (Huns) طرفان، (2) ڇهين صدي جي ابيئرس طرفان ۽ (3) ترڪن يا مئگيرس طرفان- 889 صدي عيسوي ۾. ترڪن لاءِ چيو ٿو وڃي تہ اُهي سيٿيا جي ماڻهن جي پيڙهين جا ابا ڏاڏا آهن پر پهرين ٻن سان سندن رشتن جون ڪڙيون نٿيون ملن. پروڊرومَس ۽ مئٿيو بيليَس جي حاشيائي تفصيلن ۾ جديد هنگري بابت ڪافي معلوماتي مواد موجود آهي. مون جديد توڙي قديم واقعاتي تحريرون ڏٺيون آهن (51، 1، xxii) ۽ ٻيو مواد پڻ مطالعو ڪيو آهي. (175، 127، xvi).

(3) سقراط (43، vii) ٿوڊوريٽ (36 v) ٽليمانٽ جيڪو هميشه ڪليسائي مصنفن تي ڀاڙيندو آهي، زوردار نموني سان دليل ٿو ڏئي تہ جنگيون ۽ خاص ماڻهو ساڳي ڳالهہ نہ آهي.

(4) ڏسو پرسڪَس (صفحا- 48-47) ۽ يورپ جي ماڻهن جي تاريخ (vii، باب- xii-xv).

(5) پرسڪَس ص-39. جديد هنگري وارن سندس حسب نسب ڪڍيو آهي جيڪو پنجٽيهہ ڊگريون حضرت نوحؑ جي پُٽ هام کان مٿي هليو ٿو وڃي، تنهن هوندي بہ هو هن جي پيءُ جي اصل نالي کان واقف نہ آهي. (ڊي- گائنس، هُنن جي تاريخ 297، ii)

(*) (تاتارين جي باري ۾).

(*) (مُشڪن وارو، طاقتور)

(6) جارنينڊيس (661، 35) جي پيٺ بفن سان ڪيو (فطري تاريخ- 380، iii) اڳيئين جو پنهنجو خيال هو (چاڪاڻ تہ هن پنهنجن ئي ابن ڏاڏن جي خاصيتن ڪي ڳڻائڻ شروع ڪيو هو) اٽيلا جو ڪردار ۽ ان جي شخصيت بابت مواد ڏسر ڪئسيڊورَس جي ترجمي ۾.

(*) (چنگيز خان).

(7) ابوالفراج شاهي گهراڻو پوڪوڪ جي مقابلي ۾ ص* 281 (تاتارين جي حسب نسب جي تاريخ- ابوالغازي، بهادرخان 3، 15، iii، چنگيز خان، 6، 1، i) تبليغي پرچارڪ جيڪي تيرهين صدي عيسوي ۾ تاتاري تي ويا هيا. (ڏسو ساموندي سفر جي تاريخ جو ستون جلد(ان ۾ مقامي مشهور بولي استعمال ٿيل آهي ۽ واضح خيالن جو اظهار پڻ ڪيل آهي. چنگيز خان کي خدا جو پٽ سڏيو ويو آهي وغيره وغيره.

(8) ('اُنهن وٽ نہ مندر هيا نہ مقبرا ۽ نہ وري وڻن جا ڪکائين جهوپڙي موجود هئي، پر بربرن جي پنهنجي رسم ۽ رواج موجب هڪ اگهاڙي ترار کي زمين ۾ کوڙيو ويندو آهي، جنهن جي هو وڏي عقيدت مان عبادت ڪندا آهن تہ اُها ترار، هنن جي لاءِ اُنهن علائقن ۾ جتي هو گهڻو اچن وڃن ٿا، جنگ جو ديوتا آهي.') ايميئينس مارسيلينس (2، xxxi) ۽ لنڊ منبرو جيَس ۽ وئليسيَس جا عالماڻا حاشيا هن سلسلي ۾ ڳڻائي سگهجن ٿا.

(9) پرسڪَس هيءَ شاهڪار آکاڻي پنهنجي زباني اسان کي ٻڌائي ٿو (ص- 65) تہ ساڳي وقت جارنينڊيس جي چوٽيءَ جي حوالي سان بہ پيش ٿو ڪري. (662، 35) هن شايد عام روايت يا افساني کي پنهنجو بنياد بڻايو هجي جيئن مشهور ترار جي قصي کي بيان ڪيو ويو آهي، ۽ نالي مان ايئن لڳي ٿو تہ ان جو تعلق سيٿيا جي ديوتا سان آهي جنهن کي هن ترجمو ڪري يونانين يا رومين جو جنگي ديوتا 'مارس' ڪوٺيو آهي.

(10) هيروڊوٽس (62، iv) مون بيان کي مختصر ڪرڻ لاءِ ان کي گهٽ ۾ گهٽ رقم (اسٽئڊيَم) ۾ آندو آهي. انساني قرباني ڏيڻ وقت هو انسان جي ٻانهن ڪُلهي کان ڪاٽي ڇڏين ٿا ۽ پوءِ ان کي مٿي هوا ۾ اُڇلائن ٿا ۽ ان جي ڪنهن ٽنڍ يا ٻُنڊَ مٿان ڪِرڻ تي ان منجهان ڪيترا انديشا ۽ انومان ڪڍن ٿا.

(11) پرسڪَس (ص- 55) هڪ آگسٽس جهڙو مهذب سپوت خود بہ ان ڳالهہ ۾ خوش ٿيندو هو جيڪڏهن ڪو ماڻهو جنهن تي هو پنهنجون نظرون کُپائي ڇڏيندو هو ۽ اُهو اُنهن نظرن جي شعاع يا چمڪ کي بيان ڪرڻ کان بيوَس ٿي ويندو هو. (سٽيٽن، آگسٽس ۾- باب -79)

(12) هڪ معتبر ڊي بئاٽ (يورپ جي ماڻهن جي تاريخ- 429- 428، vii) اٽيلا کي، پنهنجي ڀاءُ کي قتل ڪرائڻ جي الزام مان آزاد ڪري ٿو ڇڏي ۽ هن سلسلي ۾ هُو جارنينڊيس جي شاهدي توڙي ان وقت جي دستاويزن کي رد ڪرڻ تي وڏيڪ زور ٿو ڏئي.

(13) جارنينڊيس (684،.49) پرسڪَس، (ص- 65-64) ايم- ڊي گائنس پنهنجي زبان جي ڄاڻ ڊريعي اٽيلا جي شهنشاهت جي گهڻي معلومات حاصل ڪري ڇڏي آهي.

(14) ڏسو هُنن جي تاريخ (296، ii) گوجن جو اهو عقيدو هوندو هو تہ هُنن (Huns) کي ڪنهن بہ وقت ،سخت طوفان آڻڻ يا مينهن وسائڻ جي طاقت هوندي هئي. هن قسم جو معرڪو يا ڪرشمو هڪ پٿر گيزي سان منسوب ٿيل آهي جنهن جي جادو يا ڪرشماتي طاقت سان هڪ جنگ ۾

شڪست اچڻ جي واقعي کي چوڏهين صدي عيسوي جي مسلمان تاتارين بيان ڪيو آهي. (ڏسو شرف الدين علي تيمور لنگ جي تاريخ- 83-82، i)

(*) (گاٿن جو هڪ قبيلو).

(15) جارنينڊيس (667، 37، 661، 15) ڏسو ٽليمانٽ جي شهنشاهن جي تاريخ- 138، 129، vi) ڪارنيل اٽيلا جي تڪبر کي اُنهن بادشاهن سان پيتايو آهي جن کي هو پنهنجي رعيت سمجهندو هو. گيپڊي ۽ آسٽروگاٿن جا ٻه بادشاهه وڏا سياستدان ۽ جذباتي آهن ۽ سڄي ٽڪري ۾ ڪافي نقص آهن جنهن ۾ شاعر جي ذهانت اٿلي آهي.

(16) روفينَس ۽ ڪلاڊيَن (35-28، ii) ساڳي وقت يوٽراپ کي ٻه ڏسو (251-243، i) ۽ جيروم جو زبردست بيان جنهن پنهنجن جذبن جي ترجماني ڪئي آهي. (26، i، يا هيليو ڊرو ص- 220) فلوسٽور جيَس (8، ix) هن اوچتي حملي کي بيان ڪري ٿو. (نوٽ: هن حاشيي جي مُنڍ ۾ سَت سٽون لاطيني يا يوناني زبان ۾ ڏنل آهن. جن جو انگريزي ترجمو گبن طرفان نه ڏنو ويو آهي. تنهنڪري ان جو سنڌي ترجمو به هتي ڄاڻايل نه آهي، بهرحال پوءِ به ڪافي وضاحت بيان ڪئي وئي آهي. سنڌيڪار)

(*) (ننڍي ايشيا جي هڪ ندي).

(*) (اصلي يا ٺهيائتو)

(*) (ازوف جو سمنڊ)

(17) پرسڪَس ۾ ڏسو اصلي ڳالهه ٻولهه. (صفحا- 65-64)

(18) پرسڪَس (ص -331) سندس تاريخ ۾ جنگ بابت ڪافي شانائتو بيان ڪيو آهي. (اِوئگريَس- 17، I) پر تاريخ جا اُهي حصا جيڪي سفارتخانن بابت واقعا بيان ڪن ٿا، ته اُهي ئي ٽڪرا اسان جي وقت ۾ اسان کي ڪم آيا آهن. اصلي ڪم فقط اُنهن ليکڪن جي هٿ چڙهي ويو جن ڪان وري اسان ڄاڻ ورتي جيڪا اٽپوري آهي. جارنينڊيس، ٿيوفينس، منهندار مرسيلينَس پراسپر- ٽيرو يا وري اليگزينڊرين يا پاسچل جو مصنف ۽ واقعن ۾ ايم ڊي بئاٽ (يورپ جي ماڻهن جي تاريخ- xii, xv) اُنهن سببن، حالتن ۽ جنگ جي دوران جو چڱيءَ طرح جائزو ورتو آهي، جنهن مطابق اُها جنگ 444 صدي عيسوي کان اڳتي نٿي وڃي.

(19) پروڪوپيَس (5، iv) هنن قلعن کي پنهنجي اصلي حالت ۾ بنايو ويو، اُنهن کي شهنشاهه جسٽينيَن طرفان وڌيڪ مضبوط بنائي ۽ وڌايو ويو، پر پوءِ اُنهن کي جلد ئي ابيئرس طرفان تباهه ڪيو ويو جيڪي هُنن (Huns) کان پوءِ طاقت ۾ آيا ۽ جائدادن جا مالڪ بڻيا.

(20) هتي منهندار مارسيلينَس جي زبان وڌيڪ زوردار آهي.

(21) ٽليمانٽ (شهنشاهن جي تاريخ 107-106، vi) ۾ هن زلزلي بابت ڪافي مواد موجود آهي، جنهن جو اثر قسطنطنيه، اليگزينڊريا ۽ انتاڪيا تائين محسوس ڪيو ويو هو ۽ جنهن جو فڪر سيني ڪليسائي ليکڪن ڪيو آهي. هڪ تبليغ واري چيو هو ته زلزلو هڪ تعريف جوڳي مشين آهي جنهن جو زوردار اثر هوندو آهي.

(22) هن مغلن جي شهنشاهه آڏو بيان ڪيو ته چار صوبا (پيچلي، چنٽانگ، چانسي ۽ ليوٽانگ) جن تي سندس اڳ ۾ ئي قبضو هو، هڪ نرم انتظام ۾ هيٺ، چانديءَ جا 500000 آئونس، چانورن

جا 400000 ماڻا ۽ريشم جا 800000 ٽڪرا پيدا ڪن ٿا (مغلن جي شاهي حسب نسب جي تاريخ صفحا- 59-58) ييلُوچوسي (چيني اعليٰ آفيسر جو اهڙو نالو هو) هڪ داناء ۽ سٺي ڪردار وارو وزير هو جنهن ملڪ کي بچايو ۽ فاتحن کي مهذب بڻايو (ڏسو صفحا 103-102).

(23) خاص مثال ڳڻائبا ته اُهي بيشمار ٿي ويندا پر هڪ سنجيدو پڙهندڙ چنگيز خان جي زندگي بابت ڄاڻ ضرور رکي (مغلن جي تاريخ ۽ هُنن (Huns) جي تاريخ جو پندرهون ڪتاب به ضرور مطالعي هيٺ آڻجي).

(24) مارُو وٽ، 1300000 هرات وٽ، 1600000، نيشاپوري وٽ 1747000. ڊي هربيلوٽ جا لکيل اوپر جي ملڪن جا واقعا (صفحا- 381-380) مون ڊي- ائنول جي هِجي ڪرڻ جي نقشن کي استعمال ڪيو آهي. ان ڳالهه جي، بهرحال، گهڻي گنجائش موجود آهي ته فارس وارا پنهنجن نقصانن کي مبالغي سان پيش ڪندا آهن ۽ مغل وري پنهنجن سوڀن جي باري ۾ وڌيون دعوائون ڪندا آهن.

(25) شرف الدين علي ۽ سندس تعريف ڪندڙ غلام، اسان جي آڏو پوائتا مثال پيش ڪيا آهن. دهلي ۾ پنهنجي ڪئمپ قائم ڪرڻ کان اڳ، تيمور 100000 هندستاني قيدين کي قتل ڪرائي ڇڏيو هو جن جو ڏوهه اهو هو ته هنن فقط ان وقت کِلي ڏنو هو جڏهن سندن ملڪي ماڻهن جي فوج کين نظر آئي هئي، (تيمور لنگ جي تاريخ 90، iii) اصفحان جي عوام 70000 ماڻهن جون کوپڙيون جمع ڪري ورتون هيون جن سان ڪيترا اوچا مُنارا ناهيا ويا هيا. (434، i) ساڳي وقت بغداد ۾ ٿيندڙ بغاوت (370، iii) جي سلسلي ۾ به هڪ ڏنڊ مڙهيو ويو هو جنهن جو پورو اندازو شرف الدين علي نه لڳائي سگهيو هو، پر هڪ ٻي تاريخدان احمد عرب سيد موجب (175، ii) 90000 سِرَن جو کين ڏنڊ ڀرڻو پيو هو.

(26) قديمي تاريخ جا ماهر جارنينڊيس ۽ پرسڪَس وغيره هن خطاب کان ناواقف آهن. البت هنگري جا جديد ماڻهو اهو سمجهن ٿا ته اهو لقب گال جي هڪ بزرگ اٽيلا کي ڏنو هو جيڪو ان جي ملڻ تي خوش ٿيو هو ۽ ان کي پنهنجي شاهي مرتبي جي ٻين خطابن سان ملائي سَرهو ٿيندو هو. (مئسڪائو 23، ix ۽ ٽليمانٽ- شهنشاهن جي تاريخ ۾ 143، vi)

(27) سينٽ ڪرسوسٽم جي مذهبي پرچارڪن سيٿيا جي بيشمار ماڻهن کي پنهنجي مذهب ڏي مائل ڪيو هو جيڪي دنيوب کان به پرتي پنهنجن تنبُن ۽ گاڏين ۾ رهندا هيا. (ٿوڊوسيٽ 31، v، فوٽيَس ص- 1517) مسلمان، نسٽوري فرقي سان تعلق رکندڙ توڙي لاطيني عيسائي ان ڳالهه ۾ مطمئن هيا ته هنن چنگيز خان جي پٽن ۽ پوٽن کي پاڻ ڏي مائل ڪيو هو جيڪي مخالف تبليغين سان مهرباني ۽ انصاف سان پيش ايندا هيا.

(28) جرمني جي ماڻهن، وارَس ۽ سندس فوجن کي تباهه ڪري هن جو وجود ئي ختم ڪري ڇڏيو هو (9 صدي عيسوي) اُنهن روم جي قانون ۽ قانوندانن کان سدائين چڙ ۽ ٻُجهان جو اظهار پئي ڪيو هو. هڪڙي بربر گهڻي احتياط کان ڪم وٺندي هڪ قانوندان جي زبان وڍي ڇڏي ۽ ان کان پوءِ سندس وات کي سِبندي ۽ اطمينان جو اظهار ڪندي چيائين ته: 'هاڻي ڪُپر نانگ جو سات هميشه لاءِ ختم ٿي ويو. (فلورَس 12، iv)

(29) پرسڪَس (ص- 59) لڳي ائين ٿو تہ هُنن (Huns) کي گاٿن جي ٽوڙي لاطيني زبان، پنهنجي زبان کان بہ وڌيڪ وڻندي هئي، ڇاڪاڻ تہ سندن زبان شايد ڪجهہ اُگري ۽ ڏکي لهجي واري هئي.

(30) فلپ ڊي ڪومنس، ليوس-xi جي پوين پساهن جي زبردست تصوير چٽي آهي. (يادگيريون- 12، iv) ۽ هن جي حڪيم جي گستاخي ۽ واهياتپڻي کي بہ ظاهر ٿو ڪري فقط پنجن مهينن ۾ ڪائنس 54000 ڪرائون ڦري ڇڏيا هيا تہ ساڳئي وقت هڪ لالچي ۽ آمر شخص کان رتبو پڻ گسي ڇڏيو هو.

(31) پرسڪَس (ص- 61) روم جي قانونن جي گهڻي تعريف ٿو ڪري جنهن ڪري هڪ غلام جي زندگي کي بچاويو ويو هيو. جرمن ماڻهن لاءِ ٽئسيٽس چوي ٿو: 'اُهي هڪ غلام کي اصول تي يا سختيءَ مان هرگز نہ ماريندا پر فقط تڏهن جڏهن ڪين سخت ڪاوڙ ايندي بلڪل ائين جيئن ڪنهن دشمن سان ورتاءُ ڪندا هيا. اها ٻي ڳالهہ آهي تہ ڪم يا ڪرتوتَ بغير سزا جي رهجي وڃن ٿا.' ڪجهہ ماڻهو هيرُولي قبيلي جا هيا، جيڪي اٽيلا جي رعيت ۾ شامل هيا، ۽ دعويٰ ڪندا هيا تہ سندن غلامن تي موت ۽ زندگي جا اختيار ڪين حاصل هيا. ڏسو هڪ زبردست مثال جيڪو اگاٿياز جي ٻي ڪتاب ۾ آهي، ان جو مطالعو ضرور ڪجي.

(32) سڄي گفتگو جو احوال پرسڪَس ۾ ڏسو.

(33) پراسپر- ٽيرو پنهنجا احوال اولهہ ۾ وچي قلمبند ڪيا آهن ۽ سندس تجويز مذمت جي برابر آهي.

(34) ڪرسوسٽم جي بيان يا ڳارگند موجب، بازنطينيُن جي عياشيءَ جي سامان جو نيلام يقينن فائديمند ثابت ٿيو هوندو. هر دولتمند ماڻهوءَ وٽ چانديءَ جي هڪ گول ٽيبل هوندي هئي، پر اُها اهڙي هوندي جو اُن تان بہ ماڻهو گڏجي بہ هڪ گلدان يا گلدستو نہ کڻي سگهندا هيا ڇو تہ اُهو سمورو سون جو نهيل هوندو هو جنهن جو وزن چاليهہ پائونڊ ڪن ٿيندو. ساڳي وقت ٽيبل تي سون ۽ چانديءَ جا پيالا ۽ ٻيا قسمين قسمين طعامن جا ٿانوَ پڻ پيل هوندا هيا.

(35) معاهدي جا جيڪي شرط مبهم يا غير واضح هيا اُهي پرسڪَس ۾ ڏسي سگهجن ٿا. (صفحا- 59، 37-34-43) منهندار مارسيلينَس ڪجهہ اطمينان ڏياري ٿو جڏهن سڀ کان پهريون هو ٻڌائي ٿو تہ: اٽيلا خود اطمينان ڏياري ٿو جڏهن سڀ کان پهريون هو ٻڌائي ٿو تہ: اٽيلا خود صلح لاءِ آماده ٿيو هو ۽ تحفن وٺڻ کان هن انڪار ڪيو هو. ٻيو تہ ساڳئي وقت نہ هندستان جي سفيرن هڪ سهڻو، پاليل ۽ وڏو چيتو شهنشاهہ ٿودوسيَس کي تحفي ۾ ڏنو هو.

(36) پرسڪَس (ص، 36-35) ٿريس جي هڪ سو ٻياسي قلعن مان جيئن اُنهن کي پروڪوپيس ڳڻيو آهي (قلعا، 92، iv, xi, ii) جن کي ايڊٿ پئرس ۾ ڪيو ويو) اُنهن هڪڙو ايسيمونٽُو جي نالي سان مشهور آهي ۽ هن قلعي جي صورتحال جي ٻيٽي اهميت ان ڪري آهي جو اهو انئچئيلَس ۽ ايگزين سمنڊ جي ڀرپاسن ۾ آهي. عظيمنٽيَم جو نالو ديوارون شايد جسٽينيَن جي حڪومت جي دور تائين رهيون هونديون پر هنن بهادر محافظن جي قوم کي روم جي شهنشاهن تباهہ ڪري سندن وجود ئي مٽائي ڇڏيو هو.

(37) سينٽ جيروم ۽ سينٽ آگسٽائين جو هڪ ٻئي سان سخت جهيڙو هو جن جو مختلف ڳالهين تي هڪ ٻئي سان ٽڪراءُ ٿيندو رهندو هو، ۽ خاص طرح جيڪي ٻن حوارين سينٽ پيٽر ۽ سينٽ پال بابت سندن اختلاف هيا، ان جو دارومدار هڪ اهم سوال تي مبني هو، (مدلٽن جا ڪم 10-5) ۽ جنهن تي ڪئٿولڪ ۽ پروٽيسٽنٽ بزرگن طرفان هر دور ۾ اختلاف رهيا آهن ۽ اُنهن اختلافن جو دائرو هر دور جي قانوندانن ۽ فيلسوفن تائين به وڌي ويو آهي.

(38) ماٽنسقيو (وڌا خيال وغيره، باب- xix) وڏي جرئتمندي ۽ هڪ آسان پينسل سان، سخت ڏيکن ۽ حالتن ۾ اٽيلا جي غرور جو نقشو ويهي لِيڪيو آهي جنهن ۾ رومين جي بيعزتي پڻ شامل آهي. ڪيس اها به جَس هجي ته هن پرسڪَس جا علمي ٽڪرا به پڙهي ڇڏيا آهن، جن کي اڳ ڪا اهميت نه ڏني وئي هئي.

(39) ڏسو پرسڪَس (صفحا72-69،71 وغيره) آءٌ پنهنجي رضا خوشيءَ سان يقين ٿو ڪريان ته جوڪي جي ڪم سان ڪيڏنڊڙ کي اٽيلا جي حڪم تي ڦاهيءَ تي چاڙهيو ويو هو. چو ته مٽس غداريءَ جو الزام هو، پر پرسڪَس (ص- 57) ساڳئي نالي جي ٻن ماڻهن کي وڌيڪ نمايان ڪيو آهي، يعني ڪانسٽئنٽيَس، جيڪي پنهنجي زندگي جي ساڳين واقعن سان يقيني طور تي منجهي پيا هوندا يا پريشان ٿيا هوندا.

(*) (ڪرايي تي ڪم ڪندڙ)

(40) فارس جي امن جو معاهدو جيڪو 422 عيسوي ۾ طئي ٿيو هو، عقلمند مئڪسيمن، اردابوريَس جو تخمينو لڳايو هو (جنهن اوپر جي شهنشاهه پاران غاصب جان جي مخالفت ڪئي هئي. 25-423 عيسوي) (سقراط 20، vii) جڏهن مرسيَن تخت تي وينو ته عظيم چيمبرلين جو وڏو عهدو مئڪسيمن کي ڏنو ويو. جنهن کي هڪ فرمان ذريعي ملڪ جي چئن اهم وزيرن منجهان هڪ ليکيو ويو آهي. (نوويل، ٿودوسين ڪوڊ ص 31) هن هڪ شهري ۽ فوجي ڪميشن اوپر جي صوبن ۾ عمل ۾ آندي هئي ۽ سندس موت تي حبش (اٿوپيا) جي ماڻهن بيحد ڏک ۽ افسوس جو اظهار ڪيو هو ۽ جن جي حملن کي هن روڪيو هو. (ڏسو پرسڪَس، ص 41-40)

(41) پرسڪَس، پئنيم جو رهواسي هو جيڪو ٿريس ۾ هو ۽ هو هر لحاظ سان پنهنجي دور جي فيلسوفن ۾ وڏو عزت وارو نالو هو. سندس بازنطين جي تاريخ، جنهن جو تعلق سندس دور سان هيو، سٽن ڪتابن ۾ لکي وئي آهي. (ڏسو فئبريشيَس کي يونان جي واقعن ۾ 236-235، vi) تنقيد نگارن جي فياضيءَ واري فيصلي جي باوجود، مون کي پوءِ به شڪ ٿو پوي ته هو هڪ لامذهب ماڻهو هو.

(*) (هن کي اڳتي ايندڙ صفحن ۾ چڱيءَ طرح سمجهايو ويو آهي)

(*) (رومُولَس آگسٽولَس، 476-475 عيسوي)

(*) (اودوسر، 493-476 عيسوي)

(42) هنن (Huns) اجا تائين زراعت جي پيشي کان نفرت تي ڪئي، اُنهن هڪ فاتح قوم جي حقن کي غلط استعمال تي ڪيو ۽ ڳاٽ، جيڪي سندن محنتي رعيت جا ماڻهو هيا ۽ جيڪي

پنهنجون ٻنيون کيڙيندا هيا، سندن پاڙيسري هجڻ کان بڪايل بگهڙن جيان خوفزده رهندا هيا. (پرسڪَس ص 45) ساڳيءَ طرح سارت ۽ تاجِڪ بہ پنهنجو گذران پاڻ ڪندا هيا، باقي اُزبڪ جا تاتاري پنهنجن حاڪمن وانگر سُست ۽ لالچي هيا. (ڏسو تاتارين جي حسب نسب جي تاريخ. (صفحا 455-423).

(*) (اٽيلا جو پاءُ جنهن هن کي ماريو هو).

(43) اهو صاف ظاهر آهي تہ پرسڪَس دنيوب ۽ ٽِيس ندين کي اُڪاري ويو هو. پر هو ڪارپٿين جي ٽڪرين تائين اجا نہ پهتو هو. ائگريا، ٽوڪي ۽ جابير ڪليل ميدانن تي هر طرف کان وڪوڙيل آهن جيئن هن وضاحت ۾ آيل آهي. ايم- ڊي بئاٽ (عوام جي تاريخ 461، vii) ٽوڪي ۽ آسٽرو ڪوسي کي چونڊيو آهي (ص- 180 مئسڪائو، 23، ix) هنگري جي هڪ پڙهيل لکيل ماڻهوءَ جازبيرن کي پسند ڪيو آهي. هڪ اهڙو هنڌ جيڪو بودا ۽ دنيوب کان ڇٽيهہ ميل اولهہ طرف آهي.

(44) اٽيلا جي شاهي ڳوٺ جي پيٺ، ڪراڪورم جي شهر سان ڪري سگهجي ٿي جيڪو چنگيز خان جي جانشينن جي رهائشگاهہ رهيو هو، جيڪو، توڙي جو هڪ مستقل رهڻ جوهنڌ هو، پر پوءِ بہ اُهو تيرهين صدي ۾ سينٽ ڊينيز جي شهر جي شان شوڪت جي مقابلي ۾ گهٽو گهٽ هو. (ڏسو ربروقيز کي ساموندي سفر جي تاريخ ۾- 286، vii). اورنگزيب جي دربار، جيئن ان کي برنيئر بيان ڪيو آهي، سيٿيا جي طور طريقن ۽ هندستان جي شاندار عياشين جي گڏيل سڏيل تصوير پيش ڪري ٿي.

(45) جڏهن مغلن ٽونڪٽ وٽ، ايشيا جي قُرلت جي سامان جي نمائش ڪئي، تہ چنگيز خان جو تخت اجا تائين ان ڪاري قالين سان ڍڪيل هو جنهن تي هو ان وقت تخت نشين ٿيو هو جڏهن سندس تخت کي هن جي ملڪ جي ماڻهن مٿي کنيو هو. (ڏسو چنگيز خان 9، xv)

(46) جيڪڏهن اسان پلو ٽارچ تي ويساهہ ڪريون (24، v) تہ پوءِ ٻڌو: سيٿيا جي ماڻهن جي اها رسم هئي تہ جڏهن هو ڪاڏي جي ٽيبل تي ويهي مستيون ڪندا هيا تہ اُهي جڻ سُستي ۽ ڪاهليءَ مان پاڻ کي جاڳائيندا هيا ۽ پنهنجي تير- ڪمانن سان شڪار پڻ ڪندا هيا.

(47) هن سفارتخاني جي سنجيدگي جي بيان ۾ ڪجهہ نقطا اهڙا آهن جن بابت ڪابہ مناسب شاهدي نٿي ملي. پر اُنهن جي باري ۾ ڪجهہ وضاحت پرسڪَس ۾ ملي ٿي. (صفحا 70-49) پر مون پنهنجي ٻي راهہ ڳولي ڪڍي آهي ۽ مون ڪجهہ تاريخي ڳالهيون ۽ حالتون اهڙيون ڳولي ڪڍيون آهن جن جو سفر سان ڪو گهٽو تعلق ڪونہ هو ۽ نہ وري اُنهن جو واسطو رومي سفارتڪارن جي ڪنهن پيشي سان هيو.

(48) ايم. ڊي ٽيلمانٽ، چئمبرلينس جي جانشيني بابت پوريءَ طرح بيان ڪيو آهي جنهن ٿودوسيَس جي نالي ۾ پنهنجي استعيفا پيش ڪئي هئي. ڪرسئفيَس آخري تاريخ جي تصديق ٿيل شاهديءَ موجب شايد هُو شهنشاهہ جي ويجهن ماڻهن ۾ هڪ ذليل ترين شخص هو. (ڏسو شهنشاهن جي تاريخ 119-117، vi ۽ ڪليسائي يادگيريون 438، xv) پنهنجي محسن لاءِ سندس

هڪ طرفو ٿيڻ ۽ يوٽيچس کيس مصروف رکيو تہ جيئن مذهبي ڏر کي پريشان ڪري سگهي).

(49) هيءَ لڪل سازش ۽ انجا اهم نتيجا پرسڪس جي تحريرن ۾ ڏسي سگهجن ٿا. (صفحا 72-70، 54، 39-37) ان تاريخدان جا واقعا ڪنهن بہ تاريخ سان لاڳاپيل ناهن، پر جيڪي معاملا اٽيلا ۽ اوڀر جي شهنشاهت جي وچ ۾ نبيريا ويا، اُنهن کي ٽن يا چئن سالن اندر محدود ڪري سگهجي ٿو جيڪي ٿودوسيَس جي موت سبب وچ ۾ ڪٽجي ويا. (450 عيسوي)

(50) ٿودوسيَس هڪ پڙهندڙ (ڏسو ويلس ڪليسائي تاريخ 563، iii) ۽ پاسچل واقعا فقط ڪِرڻ جو ٻڌائن ٿا پر اها خبر نٿي پوي تہ ان ۾ ڌڪ بہ لڳو يا ڪو زخم رسيو، پر جيڪو نتيجو نڪتو ان مان لڳي ٿو تہ ايئن ضرور ٿيو هوندو جيئن بيان ڪيو ويو آهي، پر اهو ممڪن نٿو لڳي تہ هيڏي ساري واقعي کي گهڙيو يا ايجاد ڪيو ويو هجي، پر اسان، بهرحال نائيسفورَس ڪئلٽس کي داد ضرور ڏيون ٿا جيڪو چوڏهين صديءَ جو هڪ يوناني هو.

(51) (پُلچيريا جي اشاري تي، هو ۽ سندس لالچ- ٻئي راضي ٿي ويا.) هن ڪدڙي کي چڙي ڏنو تہ جيئن پٽ پنهنجو مقدس بدلو وٺي سگهي جنهن جي پيءُ سندس ئي اُڪسائڻ تي تڪليفن کي ڀوڳيو هو.

(52) پروڪوپيَس (دي- بيل وئنڊل (i،4) اِوئگريَس، I، ii) ٿيوفينس (صفحا 91-90 نوويل، ٿودوسيَن ڪود، 30، vi) جيڪي مرسيَن جون تعريفون، سينٽ لِيو ۽ ڪئٿولڪن ڪيون آهن، اُنهن جو وڏي محنت سان ٽِرونيَس ترجمو ڪيو آهي تہ جيئن ايندڙ وقت جي شهنشاهن جي همت افزائي ڪئي وڃي.

باب پنجٽيهون

اٽيلا طرفان گال تي حملو- ايٽيَس ۽ وزيگاٿ سندس حملي کان ناڪام بڻائن ٿا- اٽيلا اٽلي تي حملو ڪري ان کي ماڻهن کي خالي ڪرائي ٿو- اٽيلا، ايٽيَس ۽ وئلينٽينين ٽئين جا موت

مرسيَن ان خيال جو هوندو هو ته هڪ عزت ۽ وقار واري امن جي ماحول کي برقرار رکڻ لاءِ، جيترو ممڪن ٿي سگهي ته جنگ کان پاسو ڪيو وڃي، پر ساڳي وقت اهو به سندس عقيدو يا ڪيس يقين هوندو هو ته اُهو امن هرگز پائدار يا عزت ڀريو نه ٿو ٿي سگهي جنهن کي، جنگ جي خطري کان ڊڄي ۽ بزدليءَ ۾ قائم ڪيو ويو هجي. اهڙيءَ بهادريءَ سان هن اٽيلا جي مطالبن جو جواب ڏنو هو جنهن ڪانئس ساليانى ڏن ڏيڻ جو مطالبو ڪيو هو. شهنشاهه، بربرن تي واضح ڪري ڇڏيو هو ته ڪين ڪو به حق نٿو پهچي ته هو روم جي شان ۾ ڪا گستاخي ڪن ڏن جو مطالبو ڪري ان جي بيعزتي ڪن، ۽ هو اجا به ان ڳالهه جو خواهشمند آهي ته اتحادين ۽ دوستن سان سندس خوشگوار تعلقات رهن. پر سندس اهڙن نيڪ ارادن جي باوجود به اُهي ماڻهن جي امن امان ۽ سڪون ۾ جيڪڏهن ڪو خلل وجهن ٿا ته پوءِ ڪين سوچڻ گهرجي ته وٽس فوجون به آهن، هٿيار ۽ پختو عزم به آهي، جيڪڏهن مٿن حملو ڪيو ويو ته هو ان کي يادگار سيڪت ڏيندا. سفير اپولونيَس طرفان هُنن (Huns) جي دربار ۾ پڻ ساڳي ٻولي ۽ ساڳئي لهجي ۾ اها ڳالهه دهرائي وئي ۽ سندس جرئتمندي، ته هو تيستائين سوکڙيون نه ڏيندو جيستائين سندس ملاقات بادشاهه سان ڪرائي وڃي، ڪيس وقار بخشيو پر ساڳي وقت ٻي ڌر طرفان نفرت سان گڏ خطري جون گهنٽيون وڄڻ شروع ٿي ويون ڇاڪاڻ ته اٽيلا کي ڪاهل ۽ بگڙيل رومين کان اهڙي گستاخي واري جواب جي هرگز توقع نه هئي.(1) هن ٿودوسيَس جي جانشين کي سزا جي سبق سيکارڻ جي ڌمڪي ڏني، پر ٿورو هٻڪندي سوچيائين ته ڪيس پنهنجين فوجين کي اوڀر يا اولهه جي شهنشاهتن خلاف چڙهائي ڪرڻ جو حڪم ڏيڻ گهرجي يا نه. هڪ طرف انسانذات سندس فيصلي جو پئو گاڏوون انتظار پئي ڪيو، ته هن وري روينا ۽ قسطنطنيه جي دربارُن ۾ پڻ ساڳيا دڙڪا ۽ دهمانَ ڏياري موڪليا ۽ سندس وزيرن ٻن شهنشاهن جو سلام غرور جي هينين لفظن سان وڃي ڪيو: "اٽيلا، منهنجو آقا ۽ توهان جو آقا، توهان کي حڪم ٿو ڏئي ته هن جي لاءِ ڪنهن محلات جو بندوبست ڪيو وڃي جتي هن کي وڏي آجيائي ڏيڻ جو بندوبست ٿي سگهي."(2) پر جيئن ته هِن بربر کي اوڀر جي رومين کان سخت نفرت هئي جن تي هن ڪيئي ڀيرا سوڀون ماڻيون هيون، ته هائي هن عزم ڪيو ته هو آسان فتح جي پويان نه ويندو، جيستائين هو وڏيڪ شاندار ۽ وڏيڪ اهم ڪارنامو سرانجام نه ڪري. گال ۽ اٽلي جي يادگار حملن ۾، هُنن (Huns) جي لاءِ انهن صوبن جي دولت ۽ سرسبز خطي ۾ وڏي ڪشش هئي پر اٽيلا

جا ارادا ۽ سندس طبيعت جي نيزيءَ کي اولهہ جي شهنشاهت جي ذريعي سمجهي سگهجي ٿو جتي وئليئنٽينيَن جي حاڪميت هئي يا ٻين لفظن ۾ جيڪا ايٽيَس جي انتظام هيٺ هئي.(3)

سندس مخالف بونيفيس جي مرڻ کان پوءِ، ايٽيَس دورانديشي ڪندي هُنن جي ٽنبُن ۾ هليو ويو ۽ هُو سندن احسانمند هو تہ هن جي حفاظت ڪرڻ جي معاهدي جي هنن پابندي ڪئي هئي تہ ساڳي وقت سندس سارَ سنڀال ۾ پڻ هُنن جو هٿ هو. هڪ ٻاڏائيندڙ زبان جيڪو هڪ جلاوطن شخص ڳالهائيندو آهي، ان جي بجاءِ هن سٺ هزار بربرن جي موجودگيءَ ۾ معافي ورتي ۽ راڻي پلاسيديا ڪمزوريءَ واري مخالفت ڪندي اها ڳالهہ مڃي تہ ايٽيَس جو ايترو هيٺ ڪِرڻ شايد سندس طرفان رحم لاءِ ٻاڏائڻ جي برابر هو جيڪو شايد سندس ڪمزوري يا خوف جو نتيجو هو. هن (راڻي پلاسيديا) پاڻکي، پنهنجي پٽ وئليئنٽينيَن ۽ اولهہ جي شهنشاهت کي، رعيت جي هڪ گستاخ ۽ بي ادب ماڻهوءَ جي حوالي ڪيو، نہ وري پلاسيديا بونيفيس جي ناني سيباستين، جيڪو هڪ باڪردار ۽ وفادار شخص هو، کي عذابن کان بچائي سگهي،(4) جيڪو ويچارو هڪ کان ٻي بادشاهت تائين ڌڪا کائيندو رهيو ۽ آخرڪار هو وئنڊلن جون چاڪريون ڪندي ۽ سندن غلاميون ڏيندي اُتي ئي ختم ٿي ويو. پر ايٽيَس خوش قسمت هو جنهن کي هڪدم امير جي عهدي تي ترقي ڏني وئي ۽ ٽي ڀيرا ڪيس چيف مئجسٽريٽ جي عهدي تي رهڻ جو اعزاز مليو، ان کان سواءِ گهوڙيسوار توڙي پيادل فوج جي ماسٽر هئڻ جو عهدو بہ ماڻيائين جنهن کي ملڪي فوج جو مالڪ چئجي تہ بہ غلط نہ ٿيندو: ڪيس ان وقت جي اديبن هڪ حاڪم يا اولهہ جي رومين جو جنرل ڪوٺيو آهي. سندس دورانديشيءَ سندس رهنمائي ڪئي تہ ٿيوڊوسيَس جي پوٽي کي هن شهنشاهت جي واڳَ سونپي ڇڏي ۽ وئليئنٽينيَن اٽلي ۾ بيحد خوش هيو جتي هن آرام ۽ آسائش جو وقت پئي گذاريو، جڏهن تہ اميرزادو وڏي مان شانَ سان هڪ سورهيہ جيان هو جنهن اولهہ جي شهنشاهت کي بربادي کان بچائڻ لاءِ ويهن سالن تائين ڪيس سهارو پئي ڏنو. گاٿن جي هڪ تاريخدان وڏي فراخدليءَ سان هيءَ ڳالهہ مڃي آهي تہ ايٽيَس جڻ ڄائو ئي فقط هنڪري هو تہ هُو روم جي جمهوريہ کي بچائڻ جو ڪردار ادا ڪري(5) ۽ جيڪو سندس زندگيءَ جو خاڪو پوري ايمانداريءَ سان ناهيو ويو آهي ان ۾ خوشامد جي مقابلي ۾ سچائيءَ جي چٽنگ وڌيڪ روشن نظر ايندي. سندس ماءُ جو تعلق اٽلي جي مٿاهين خاندان سان هو ۽ هوءَ وڏي دولتمند هئي ۽ سندس پيءُ گاڊينٽيَس، جيڪو سيٿيا ۾ هڪ رڏي عهدي تي لڳل هو، فوج جي هڪ ننڍي رتبي تان ترقي ڪندي نيٺ گهوڙيسوار فوج جو ماسٽر ٿي ويو. سندس پٽ جيڪو ننڍپڻ ۾ ئي پيادل فوج جي چوڪيدارن ۾ ڀرتي ٿي ويو هو، ان کي پهريون تہ اَلارڪ ۽ بعد ۾ هُنن (Huns) جي حوالي ڪيو ويو هو جتي هن محلات جا شهري توڙي فوجي اعزاز حاصل ڪري ورتا جنهن ۾ سندس لياقتن ۽ ذهانت واري اهليت جو وڏو عمل دخل هو. ايٽيَس شڪل صورت ۾ هڪ پُروقار پر پوري پُني قد جو هو پر سندس عضوا مردانگي ۽ طاقت وارا هيا جن ۾ حسن بہ هو تہ چُرپر بہ هئي ۽ هو بهادري ۽ جانبازيءَ جي ڪرتبن ۾ بہ پنهنجو مَٽ پاڻ هو، مثال طور گهوڙن کي ضابطي سان هلائڻ، تيرڪمان جو ڪاميابيءَ سان استعمال ڪرڻ ۽ نيزي بازي وغيره جي هنرن ۾ هن پوري مهارت حاصل ڪري ورتي هئي. هو بُک توڙي بي آراميءَ جي تڪليفن کي صبر سان سهي ويندو هو ۽ سندس ذهن توڙي جسم هر طرح جي محنت ۽ مشقت لاءِ هروقت تيار رهندا هئا. وٽس بهاديءَ جا اصلي جوهر هوندا هيا جن سان هو خطرن يا ڏکن ڦٽن جي ڪا پرواهہ نہ ڪندو هو ۽ اهو بلڪل ناممڪن هوندو هو تہ سندس عزم ارادن ۽ روح جي سچائي ۽ سنائيءَ کي ڪو بگاڙي سگهي،

ساڻس ڏوڪو ڪري سگهي يا وري ڪو ڪيس ديچارڻ جي همت ڪري سگهي.'(6) بربرن ڪي جن اولهہ
جي صوبن ۾ پاڻکي مستحڪم بنائي ڇڏيو هو، سيڪاريو ويو هو تہ هو اميرزادي ايٽيَس جي بهادري ۽
سندس عقيدن جو پوريءَ طرح احترام ڪن. هو سندن جوش جذبن کي ٿتو ڪندو هو، سندن مذهبي ۽
سياسي لاڙن ۾ پاڳي پائيوار ٿي، اُنهن کي صحيح واٽ تي لڳائيندو هو، سندن دلچسپين کي هموار
ڪندو هو ۽ سندن ارادن يا پروگرامن کي جاچي جوچي پوءِ کين درست مشورا ڏيندو هو. هن جينسيرڪ
سان هڪ وقتائتو معاهدو طئي ڪري ورتو جنهن سان اٿلي ڪي، وئنڊلن جي ڦرمار کان بچايو ويو
برطانيہ جي غير جانبدار ماڻهن سندس صلاحيتن کي ساراهيو ۽ سندن مدد ڪرڻ تي هن جا ٽورا مجيا
گال ۽ اسپين ۾ شاهي اختيارن کي بحال ڪيو ويو ۽ هن فرئنڪن (جرمن نسل جي ماڻهن) ۽ سُووِ
قبيلي جي ماڻهن کي مجبور ڪيو، جن کي هن جنگ جي ميدان تي شڪستون ڏنيون هيون، تہ روم
جي جمهوريہ جا اتحادي بڻجي وڃن.

دلچسپي توڙي احسانمنديءَ جي خيال کان، ايٽيَس وڏي اُورچائيءَ سان هُنن (Huns) سان بہ ايڪو
اتحاد ڪري ورتو. هڪ يرغمالي يا جلاوطن جي حيثيت ۾ هو هُنن جي تنبُن ۾ رهندو هو، پر هو اٽيلا
سان آزادي ۽ بي تڪلفيءَ سان ڳالهائيندو هو، جيڪو سندس محسن جو پاٽٽيو هو،* ۽ هڪ ٻئي جا ۽
جاٽل سجاٽل مخالف اڳتي هلي ذاتي ناتن ۽ فوجي دوستيءَ جي ڪري هڪ ٻئي جا دوست بڻجي ويا؛ هن
دوستيءَ جي رشتي کي سوکڙين ۽ تحفن جي ڏي-وٺ، سفارتي رشتن ۽ اٽيلا جي دربار ۾ ايٽيَس جي
پُٽ ڪارپيليو جي تعليم حاصل ڪرڻ ذريعي وڌيڪ مضبوط بڻايو ويو. شاندار احسانمندي ۽ ويجهڙ
لڳ لاڳاپن جي ڪري اميرزادي، سيٿيا جي فاتح بابت پنهنجن شڪن شبهن کي شايد لڪايو هو جنهن
ٻن شهنشاهن تي پنهنجي بيشمار فوجن ذريعي زبردست دباءُ وڌو هو. سندس مطالبا يا تہ تسليم ڪيا ويا
يا وري اُنهن کي مڃڻ کان لَنوايو ويو. جڏهن هن فتح ٿيل شهر جي لُٽيل دولت جو مطالبو ڪيو، جن ۾
سون جا ڪجهہ گلدستا بہ شامل هيا جن ۾ ڌوڪيبازيءَ سان وڏي بي ايماني ڪئي وئي هئي، نوريڪم
جي شهري ۽ فوجي گورنرن کي هڪدم موڪليو ويو تہ هن جي شڪايتن جو هڪدم ازالو ڪن،(7) ۽
شاهي ڪاليج ۾ مئڪسيمن ۽ پرسڪَس سان ٿيل گفتگو مان اهو صاف ظاهر پيو لڳي تہ ايٽيَس جي
بهادري توڙي سندس دورانديشي بہ اولهہ جي رومين کي ڏن ڏيڻ جي ذلت کان نہ بچائي سگهي. ان
هوندي بہ سندس هوشياريءَ واري پاليسيءَ هڪ صحتمند امن امان جي فائدن کي گهٽي وقت تائين
ڪاميابيءَ سان هلايو ۽ هُنن (Huns) توڙي الاني قبيلي جي گهٽي فوج جيڪا هن پنهنجي ذات جي
حفاظت لاءِ رکي هئي، ان کي هاٽي گال جي حفاظت لاءِ مقرر ڪيو ويو. بربرن جون پوريون ۽
ڪالونيون وئلينس ۽ آرلينَس(8) ۾ مقرر ڪيون ويون هيون، ۽سندن ڦڙت گهوڙيسوار فوج رهون ۽
لئائر جي اهم لنگهَن جي حفاظت کي پڻ يقيني بنائي ڇڏيو هو. هي جهنگلي اتحادي بہ رعيت جي ماڻهن
لاءِ روم جي دشمن کان گهٽ خطرناڪ نہ هيا. شروع ۾ تہ هو سوين جي زور ۽ زبردستيءَ سان هِنن
علائقن ۾ آباد ٿيا ۽ جنهن صوبي کان گذري هو هتي آباد ٿيا، اُتي دشمن جي حملي ۽ان سان لاڳو هر
خطري ۽ مصيبت جا امڪان موجود هيا.(9) گال جا الاني، جيڪي شهنشاهہ توڙي روم جي جمهوريہ لا
جڙ ڏاريا هيا، ايٽيَس جا وفادار بڻجي ويا ۽ توڙي جو هن کي شڪ هيا تہ جيڪڏهن ڪنهن وقت خو
اٽيلا سان سندس ٽڪر ٿي پيو، تہ ان صورت ۾ هو سندس ساٿ ڇڏي پنهنجي قومي بادشاهہ سان وڃي

لندا ۽ ان جي حمايت ڪندا، تنهنڪري اميرزادي گاٿن، برگنڊي جي عوام توڙي فرئنڪن خلاف ڪين ڪاڻ جي بجاءِ، سندن جوش جذبن کي ٿڌي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي.

گال جي ڏاکڻين صوبن ۾ وزيگاٿن جيڪا بادشاهت قائم ڪئي هئي، آهستي آهستي اُها طاقتور بندي وئي ۽ اتان جا جيڪي بربر هيا، امن توڙي جنگ ۾ سندن رَوين ۽ هلت چلت تي اينيَس جي لڳاتار ظر هئي. واليا جي موت کان پوءِ، طاقت جو ڏنڊو ٿوڊورڪ جي هٿ ۾ اچي ويو جيڪو ناميارو الارڪ و پٽ هيو،(10) ۽ سندس حڪومت جيڪا ٽيهن سالن کان به وڌيڪ عرصي تائين قائم هئي، ان ۾ اڻهو خوشحال هيا ۽ سک سانت سان رهندا هيا توڙي جو اتان جا ماڻهو فسادي ۽ جنگجُو هيا، ان مان و ثبوت ملي ٿو ته حاڪم ڪيڏو نه دورانديش ۽ ناميارو هوندو جنهن جون ذهني توڙي جسماني ملاحيتون ڪمال جي درجي واريون هيون. جيئن ته سندس حڪومت جون حدون ننڍيون هيون، نهنڪري ٿوڊورڪ جي خواهش هئي ته آرلس جي علائقي تي به قبضو ڪري ڇڏي، جيڪو وڻن، واپار دولت جي لحاظ کان آسودو شهر هو، پر اينيَس جي وقت تي پهچڻ سبب شهر کي بچايو ويو، ۽ گاٿن ي بادشاهه جنهن ڪجهه نقصان پوڻ ۽ ڪجهه بيعزتي ٿيڻ سبب شهر جو گهيرو ڪٽي ڇڏيو هو، ڪيس ائل ڪيو ويو ته پنهنجي رعيت جي طاقت ۽ بهادريءَ جو رُخ اسپين جي جنگ طرف بدلائي ڇڏي. ان ي باوجود ٿوڊورڪ اجا حالتن جو جائزو وٺي رهيو هو ۽ ڪنهن مناسب موقعي جي تاڙ ۾ هو ته جيئن نهنجن جنگي ۽ اڳرائيءَ ڪرڻ جي ڪوششن کي شروع ڪري سگهي. گاٿن ناربون جو گهيرو ڪيو ٿهن ته بيلجي جي صوبن تي برگنڊي وارن حملو ڪري ڇڏيو ۽ روم جي دشمن جي ايڪي ۽ ٻڌيءَ سبب امن امان جو ماحول هرطرف کان خطرن ۾ وڪوڙجي ويو. هر طرف اينيَس پڻ محاذن کي ڪولي ڏيو هو ۽ سيٿيا جي گهوڙيسوار فوج پوري بهادريءَ سان مقابلي ۾ مصروف ٿي وئي. برگنڊي وارن ا ويهه هزار فوجي هن جنگ ۾ قتل ڪيا ويا، باقي جيڪا قوم بچي وئي هئي، اُنهن سَواءِ جي جبلن ۾ بن تي پاڙيندڙ هڪ هنڌ پنهنجي لاءِ حاصل ڪري ورتو.(11) زوردار انجڻين جي ڌماڪن سان ناربون ون ديوارون لرزي ويون هيون ۽ وري ڏُڪار به ماڻهن کي بيحد پريشان ڪري ڇڏيو هو، انهيءَ ابتريءَ ي صورتحال ۾ هڪ رئيس لِٽوريَس اوچتو پر چُپ چاپ طريقي سان ظاهر ٿيو ۽ پنهنجن گهوڙيسوارن ي هدايتون ڏنائين ته هر ماڻهو به ٿيلها اٽي جا ڪٽي هن جي پنيان هلندو وڃي ۽ هو بهادريءَ سان حملي ڪندڙن جي ڪئمپ مان پنهنجن ماڻهن سميت ڏوڪيندو اڳتي هليو ويو. گهيرو هڪدم کنيو ويو ۽ ڪ واضح سوڀ حاصل ٿي وئي جنهن ۾ اينيَس جي حڪمت عملي ۽ سندس ڪردار ساراهڻ جوڳو مي، هن جنگ ۾ اٺ هزار گاٿن کي ماريو ويو. پر اميرزادي جي غيرحاضريءَ ۾، جنهن کي ڪنهن سروري ڳالهه سبب جيڪا ذاتي يا وري عوام سان لاڳاپيل هئي، اٽلي ۾ طلب ڪيو ويو؛ رئيس لِٽوريَس ي ڪمان ڪرڻ جا اختيار ملي ويا، ۽ سندس اندازي مان ڪيس معلوم ٿيو ته هڪ گهوڙيسوار فوج جي ڳواٽي ڪرڻ ۽ هڪ اهم جنگ جي حڪمت عمليءَ جي واڳ سنڀالڻ لاءِ وڏي ذهانت، ۽ جنگين جي يڙهه جي تجربي جي ضرورت هئي. هُنن (Huns) جي هڪ وڏي فوج جي خلاف، هو بيصبريءَ سان ،لُور جي گيٽن طرف وڌيو ۽ اهڙي دشمن خلاف هو ڪجهه لاپرواهه رهيو جنهن کي سندس ئي قسمتيءَ وڌيڪ محتاط ۽ دورانديش بنائي ڇڏيو هو ۽ سندس صورتحال نراسائيءَ واري ٿي وئي. ڳڪٽي ڪندڙن جي پيشنگوين لِٽوريَس کي مذهبي بي حرمتيءَ وارو اعتماد ڏياريو هو ته هو پلي گاٿن ي گاديءَ جي هنڌ ۾ سوڀ واري اميد ۽ اعتماد سان داخل ٿي وڃي ۽ جيڪو اعتماد هن لامذهب اتحادين

تي ڪيو هو، ان ڪيس آماده ڪيو ته هو صلح ۽ امن امان جي هر آڇ کي ٺڪرائي ڇڏي جيڪي آچون پادرين طرفان ٿوڊورڪ جي نالي ۾ ڪيس پهچايون ويون هيون. گاٿن جي بادشاهه پنهنجي غم ۾ عيسائين جي نيڪي ۽ چڱائي وارن ڪمن جي تضاد جو نماءُ پئي ڪيو ۽ نه وري هن تيستائين پنهنجي ٽاٽ وارا کھُرا ڪپڙا لاٿا هيا يا بدن تان مِٽي صاف ڪئي هئي جيستائين هو پنهنجا هٿيار کڻي مقابلي لاءِ تيار ٿي ويو. سندس سپاهين، جيڪي بهادر ۽ مذهبي جذبن سان ڀريل هيا، لِٽوريَس جي ڪئمپ تي حملو ڪري ڇڏيو. مقابلو سخت هو جنهن ۾ ٻنهي طرفن جا بيشمار ماڻهو قتل ٿيا. روم جي جنرل کي سندس بڇڙي شڪست ڪان پوءِ، جنهن جي ذميواري يقينن سندس ناتجربيڪاري ۽ اُبهرائيءَ تي هئي، ٽولُوز جي گهٽين مان مٿس ٺٺوليون ڪندا وٺي ويا ۽ هڪ ڏکهي ذلت واري قيد جي جن عذابن مان هو گذريو ته ان تي سندس دشمن بربرن کي به رحم اچي ويو.(12) هڪ اهڙي ملڪ ۾ جنهن جا جذبا توڙي خزانا ختم ٿي چڪا هيا، ايتري نقصان جو ازالو ڪرڻ ناممڪن هو، ۽ گاٿ، پنهنجي طرفان اُميد ۽ انتقام وٺڻ جي گڏيل جذبن هيٺ هڪدم رهون نديءَ جي ڪنارن سان پنهنجي فتح جا جهنڊا اُڀا ڪري ڇڏن ها جيڪڏهن اينيَس اوچتو ظاهر نه ٿئي ها ۽ روميِن ۾ نظم ۽ ضبط سان گڏ همت ۽ بهادريءَ جو روح نه ڦوڪي ها.(13) ٻنهي طرفن جي فوجن هن ڀيري فيصلي واري جنگ لڙڻ تي چاهي پر جنرل جيڪي هڪ ٻئي جي طاقت کان پوريءَ طرح آگاهه ۽ لڙائيءَ جي صورت ۾ پنهنجي پنهنجي مٿيرائيءَ تي شڪ ۽ ٻُڌ-ٽر جي حالت ۾ هيا، جنگ جي ميدان تي پنهنجون ترارون مياڻ ۾ وجهي ڇڏيائون ۽ سندن پرچاءُ دائمي خلوص تي مبني هو. وزيگاٿن جي بادشاهه ٿوڊورڪ سان سندس رعيت جا ماڻهو پيار ڪندا هيا ۽ اتحادين جو به مٿس پورو اعتماد هو ۽ وري سڀي انسانذات پڻ ڪيس قدر ۽ عزت جي نظرن سان ڏسندي هئي. سندس تخت هنجي ڇهن بهادر پٽن جي دائري سبب محفوظ هو جن کي بربرن جي ڪئمپ ۽ گال جي بهترين اسڪولن ۾ تعليم ڏياري وئي هئي هنن اُتي روم جو قانون پڙهيو هو جنهن ۾ خاص طرح قانون ۽ انصاف جي پاسداريءَ تي زور ڏنو ويو هو، ڀيو ته ورجل جي مطالعي به سندن مقامي لهجن جي کهُراڻ ۾ نرمي ۽ ميٺاج ڀري ڇڏيو هو.(14) گاٿن جي بادشاهه جي ٻن ڌيئرن جون شاديون سوويِ ۽ وئنڊلن جي بادشاهن جي پٽن سان ڪرايون ويون هيون جن جي حڪمراني اسپين ۽ آفريڪا ۾ هئي پر هنن رشتن ۾ ملامت ۽ مخالفت جا عنصر ڀريل هيا. سُووي جي راڻي پنهنجي مڙس جو ماتم ٿي ڪيو جنهن کي سندس ڀاءُ تشدد ڪري قتل ڪيو هو. وئنڊل راڻيءَ کي وري هڪ حاسد آمر پريشان ڪيو هو جنهن کي هوءَ پنهنجو پيءُ ڪوٺيندي هئي. ظالم جينسيرڪ کي شڪ پيو ته سندس پُٽ جي زال ڪيس زهر ڏيڻ جي سفارش ڪئي هئي، هي ڏوهه جيڪو اجا ٿيو به نه هو، ان جي سزا نڪ ۽ ڪنن کي وَڍڻ ذريعي ڏني وئي ۽ ٿوڊورڪ جي بدنصيب ڌيءُ کي ٽولُوز جي درٻار ۾ بگڙيل شڪل شبيهه جي ذلت سان واپس ڪيو ويو. هن گندي ۽ نفرت جهڙي ڪم، جنهن جو هن مهذب دنيا ۾ شايد ڪو اعتبار به نه ڪندو، تي ماڻهن جي اکين ۾ ڳوڙها اچي ويا، پر ٿوڊورڪ تي، بادشاهه توڙي هڪ پيءُ جي حيثيت ۾، زور ڀريو ويو ته اهڙي غير انساني ڏوهه جو هڪدم بدلو ورتو وڃي. شاهي وزير جيڪي بربرن جي اختلافن ۾ خوش ٿيندا هيا، گاٿن کي، آفريڪا جي جنگ لاءِ هٿيار، پاڻيءَ جا جهاز ۽ خزانا پيش ڪرڻ جي آڇ ڪئي ۽ جينسيرڪ جو وحشي پڻو يقيني طور تي خود هنجي لاءِ موتمار ثابت ٿئي ها جيڪڏهن سياڻو وئنڊل هُڻن (Huns) جي زبردست طاقت کي پنهنجي فائدي لاءِ استعمال نه ڪري ها. ڪيس جيڪا ذهانت جي ڏات

مليل هئي، ان ڪانسواءِ هن جيڪي منتون ڪيون هيون، اُنهن اٽيلا جي جوش ۾ ڪاوڙ کي ڀڙڪائي ڇڏيو هو، ۽ ايٽيَس ۽ ٿيوڊورڪ جا خطرناڪ ارادا، گال جي حملي سبب پورا نہ ٿي سگهيا.(15)

فرئنڪ، جن جي حڪومت جون حدون، هينين رائين جي اوسي پاسي تائين محدود هيون، وڏي عقلمنديءَ سان پنهنجي ميرووِنجيَنس(16) جي خاندان ۾ جانشينيءَ جي موروثي حق کي قائم ڪري ڇڏيو هو. هنن شهزادن کي شيلڊ تي ويهاري مٿي کنيو ويندو هو جيڪا هڪ فوجي ڪمان جي نشاني هوندي هئي،(17) ۽ ڊگهن وارن رکڻ جو شاهي فئشن وري سندن مٿاهين جَمر ۽ شانَ جي سجاڳپ هوندو هو. هو پنهنجن وارن کي ڦٽي ڏيئي ۽ ڳنڍي ڇڏيندا هيا جيڪي اُنهن جي ڪُلهن ۽ پُنيءَ تان لڙڪي پوندا هيا. جڏهن تہ رعيت جي عام ماڻهن ۾ وري قانون يا رواج هي هيو تہ اُهي مٿي جي وارن کي پُنيءَ کان ڪُوڙائيندا هيا ۽ نراڙ جي ڀرپاسي جي وارن کي ڦٽي ڏئي سنواري ڇڏيندا هيا، انڪان سواءِ هو پنهنجون مُڇون وَٽي ڇڏڻ تي بہ خوش ٿيندا هيا تہ اِها بہ سندن سجاڳپ جي نروار نشاني هوندي هئي.(18) سندن ڊگهو قد ۽ نيريون اکيون هنن جي جرمني نسل هئڻ جي سجاڳپ هوندي هئي ۽ هو بدن تي سوڙها ڪپڙا پائيندا هيا جن مان سندن عضون جي خبر پوندي هئي، هو هڪ وزندار ترار پاڻ سان گڏ کڻندا هيا جنهن سان گڏ هڪ ويڪرو پٽو بہ هوندو هيو، ۽ سندن سڄو جسم شيلڊن ذريعي محفوظ رهندو هو ۽ بربرن جا هي جنگي جوڌا پنهنجي ننڍپڻ کان ئي ڀڄڻ، ترڻ، وڏا ٽِپ ڏيڻ، نيزي بازي ڪرڻ يا ڪُهاڙي وهائڻ جهڙا ڪرتب اهڙي ذهانت سان سکندا هيا تہ جنهن شئي کي بہ هو نشانو بنائيندا هيا تہ اُهو خطا يا غلط نہ ٿيندو هو. ساڳئي وقت ضرورت پوَڻ تي طاقتور دشمن طرف اڳتي ڪيئن وڌجي تہ جيئن مٿس آسانيءَ سان قبضو ڪري وٺجي، تہ ساڳي وقت اها بہ سندن خواهش هوندي هئي تہ زندگي هجي توڙي موت، پر ڪين هر صورت ۾ پنهنجن بهادر ابن ڏاڏن جي عظمت جي ساکَ کي برقرار رکڻو هو.19 ڪلوڊيَن، جيڪو بادشاهن ۾ پهريون هيو جنهن جا وار وڏا هيا ۽ جنهن جو نالو توڙي ڪم مستند تاريخن ۾ بيان ٿيل آهن، سندس رهائش گاهہ ڊسپارگم(20) ۾ هئي، جيڪو هڪ ڳوٺ يا قلعو هو جيڪو لُووين ۽ برسلس جي وچ ۾ ڪنهن هنڌ تي هو. فرئنڪن جي بادشاهہ کي سندس ڳجهن مخبرن ٻڌايو تہ هڪ صوبو* بلڪل غير محفوظ هيو، جنهن تي جيڪڏهن حملو ڪيو وڃي تہ ان تي آسانيءَ سان قبضو ڪري پيو سگهجي. هن بهادريءَ سان ڪاربونئريَن جي ٻيلن(21) جي اونداهن جهنگلن ۾ ڌُٻڻين مان پنهنجي پيشقدمي جاري رکي، ٽورني ۽ ڪئمبري تي قبضو ڪيو. فقط بہ شهر جن جو پنجين صدي عيسوي ۾ وجود قائم هو، ان کان پوءِ هو اڳتي ويو ۽ پنهنجين سوڀن کي سومر نديءَ تائين مستحڪم ڪري ڇڏيائين. هي هڪ اهڙو علائقو هو جيڪو ويران هو جتي پوک يا ٻني ٻاري جو رواج ڪونہ هو يا اُتان جي آبادي صفا ٿوري هئي.(22) هڪ طرف ڪلوڊيَن، آرٽئائس(23) جي ميدان تي فوجين سان وڪوڙجي چڪو هو ۽ پنهنجي پُٽ جي شاديءَ کي اجائي آڪڙ ۾ سکٽي شان سان ملهائي رهيو هو، پر هن اهم خوشيءَ جي موقعي تي ايٽيَس جي اوچتي ظاهر ٿيڻ سبب، جيڪو گهوڙيسوار فوج سان سومر ندي اُڪري هتي پهتو هو، شادمانن جو مزو اڌورو رهجي ويو. جيڪي ميزون ۽ ٽيبلون هڪ پهاڙ جي پاڇي ۾ ۽ نديءَ جي ڪنارن سان سجايون ويون هيون، سي اونڌيون ٿي ويون، فرئنڪن تي تشدد ڪيو ويو ۽ ڪين پنهنجن هٿيارن کي کڻڻ جي بہ فرصت نہ ملي ۽ سندن بهادري هاڻي خود هنن لاءِ موتمار ثابت ٿي. سامان سان جيڪي ڀريل گاڏيون هيون. اُنهن منجهان گهڻي مقدار جو مال خزانو حملي ڪندڙن جي هٿ چڙهي ويو ۽ ڪنواري ڪنوار پنهنجين خدمتگار سهيلين سان گڏ، نوَن عاشقن جي هٿ اچي

وئي ۽ ڪنوار توڙي سندس سهيلين وٽ پنهنجي آڻ مڃڻ ۽ نوَن ماڻهن آڏو جهُڪڻ ڪانسواءِ ٻيو ڪو چارو ڪونہ هو ڇو تہ ڪين بہ جنگ جي قانون ڪي هر حال ۾ مڃڻو هو. هي فائدو جيڪو ڪين اينيَس جي دماغ ۽ ڪمال جي ذهانت سبب ڪين مليو هو، اُهو، بهرحال، ڪلوڊيَن لاءِ وڏي ذلت ۽ رُسوائيءَ جو باعث بڻيو، پر پوءِ فرئنڪن جي بادشاهہ ٿورڙي ئي وقت ۾ طاقت، توانائي ۽ وڃايل شهرت ٻيهر حاصل ڪر ورتي، ۽ ان ڪانسواءِ ڪين اڳي ئي گال جي بادشاهت، جيڪا رائين کان سوم نديءَ تائين پکڙيل هئي، جو مڪمل قبضو حاصل هيو.(24) سندس حڪومت ۾ شايد وڌيڪ چوَڻ هينئن مناسب ٿيندو تہ هن جي رعيت جي جوان جذبن سبب، ٿي گاديءَ جا هنڌ: مينز، ٽريوز ۽ ڪولون دشمني ۽ لالچ جي تڪليفن ۾ رهيا. خاص طرح ڪولون، ساڳين بربرن جي حڪومت سبب وڌيڪ عذاب ڏنا جن اڳ ٽريوز کي تباهہ ڪري ماڻهن کان خالي ڪري ڇڏيو هو ۽ جنهن تي فقط چاليهن سالن جي عرصي ۾ چار ڀيرا حملو ٿيو هو ۽ چارئي دفعا ان کي ڦري تاراج ڪيو ويو هو، پر هاڻي اُن شهر، سرڪس جي شغل شروع ٿيڻ سان، پنهنجا پويان ڏک درد ڀلائي ڇڏيا هيا.(25) ويهن سالن جي حڪومت ڪرڻ کان پوءِ ڪلوڊيَن مري ويو، پر سندس موت کان پوءِ هنجي بادشاهت سندس ٻن پٽن جي وچ ۾ نفاق، حسد ۽ ڪدورتن جي نذر ٿي وئي. ننڍي پٽ ميرووِيَس(26) کي منتون ڪيون ويون تہ هو روم کي بچائي، شاهي محل ۾ سندس استقبال ڪيو ويو ڇو تہ هو وئلينٽينين جو ساٿي ۽ اميرزادي اينيَس جو اختيار ڪيل پٽ هو، هو پنهنجي اباڻي شهر ۾ واپس موٽي ويو ۽ ڪيس بيشمار تحفا ڏنا ويا ۽ دوستي ۽ حمايت جو ڪيس پورو يقين ڏياريو ويو. سندس غيرموجودگيءَ ۾، سندس وڏي ڀاءُ پنهنجين پورين ڪوششن سان اٽيلا جي خطرناڪ حمايت حاصل ڪري ورتي هئي ۽ هنن جو بادشاهہ هڪ اهڙي اتحاد ۾ شامل ٿي ويو جنهن نہ رڳو سندس رائين تائين پهچڻ جي رستي کي آسان بنائي ڇڏيو هو پر گال تي حملي ڪرڻ جي جواز کي بہ جائز ڪري ڇڏيو هو.(27)

جڏهن اٽيلا پنهنجن ساٿين- وئنڊلن ۽ فرئنڪن جي حمايت جي عزم جو اظهار ڪيو تہ ساڳئي وقت هڪ محبت واري بهادريءَ جي انداز ۾، وحشي بادشاهہ پاڻکي راڻي آنريا جو سوڀارو عاشق پڻ ظاهر ڪري ڇڏيو. وئلينٽينيَن جي ڀيڻ رووينا جي محلات ۾ تعليم حاصل ڪئي هئي ۽ جيئن تہ سندس شادي شايد ملڪ جي لاءِ هاڃيڪار ثابت ٿئي ها، تنهنڪري ڪيس آگسٽا(28) جو خطاب ڏنو ويو جيڪو رعيت جي ماڻهن جي خيال خواب ۾ بہ نہ هيو. پر جيئن ئي سنّي مزاج واري آنريا پنهنجي جوانيءَ جي سورهين سال ۾ قدم رکيو تہ هن پنهنجي ان وڏائيءَ کان نفرت ڪرڻ شروع ڪئي جيڪا ٻاڏئيندڙ يا ٻين تي ٻاڙيندڙ هجي ۽ جيڪا شايد ڪيس ڪوڙي شان شوڪت سبب سچي پيار کان گهٽو پري ڪري ڇڏي، آنريا ٿڌو ساهہ ڀريو، فطرت جي سچن جذبن آڏو جهُڪي ۽ پاڻ کي شاهي رکوالي يوجينيَس جي پيار وارين ٻانهن ۾ اُڇلائي ڇڏيائين. سندس ملامت ۽ شرمساري (ظالم ماڻهن جي اهائي ٻولي هئي) تڏهن وڌيڪ وائکي ٿي وئي جڏهن اهو ظاهر ٿيو تہ ڪيس حمل ٿي ويو هو ۽ راڻي پلاسيڊيا جي حماقت سبب شاهي خاندان جي بيعزتيءَ جو ڍنڍورو سڄي دنيا جي ڪنڊ ڪڙڇ تائين ڦهلجي ويو، جنهن پنهنجي ڌيءَ کان بيزاري ظاهر ڪندي ڪيس قسطنطنيه موڪلي قيد ڪرائي ڇڏيو ۽ مٿس سختيون پڻ ڪيون ويون. بدقسمت شهزادي ٿيوڊوسيَس جي ڀيڻين ۽ سندس چونڊيل ڪنوارين جي اٽوٽندڙ سنگت ۾ ٻارهن کان چوڏهن سالن تائين جو عرصو گذاريو، جن جي تخت ۽ تاج کان آنريا هاڻي بنهہ بيزار هئي، ۽ جن جي خانقاهن ۽ ننگ جي عبادت، روزن ۽ اوجاڳن جي هن مجبور ٿي ... ڪئي ڏگهي عرصي کان

جنسي لاڳاپن کان پري رهڻ، سندس اندر ۾ بيچيني ۽ بيصبريءَ جي حالت پيدا ڪري ڇڏي تنهنڪري هاڻي هن هڪ انوکو ۽ نراسائيءَ وارو فيصلو ڪري ڇڏيو. اٽيلا جو نالو قسطنطنيه ۾ پوريءَ طرح ڄاتل سڃاتل ۽ ڌهڪائيندڙ پڻ هيو ۽ سندس سفيرن طرفان اٽيلا جي دربار ۽ شاهي محلات جي وچ ۾ لڳ لاڳاپا ۽ اچڻ وڃڻ جو مسلسل رابطو رهندو هو. پيار جي تلاش ۾ يا وري شايد بدلي وٺڻ جي خيال کان پلاسيڊيا جي ڌيءُ هر ذميواري يا هر ڳالهه جي پروا. نه ڪندي پنهنجي جسم کي هڪ بربر جي حوالي ڪري ڇڏيو جنهن جي ٻوليءَ کي به هوءَ نه سمجهندي هئي ۽ جنهن جي شڪل شبيهه به شايد انسانن واري نه هئي ۽ جنهن جي مذهب ۽ اخلاق عادتن کان به ڪيس ٻچان لڱندي هئي. هڪ ڪدڙي جي معرفت هُن هڪ مُندي اٽيلا ڏي تحفي طور موڪلي ڏني جيڪا سندس پيار جي نشاني هئي، ۽ ڪيس محبت مان چورائي موڪلي. نه هن کي پنهنجي قانوني جائز زال ڪري قبول ڪري جنهن سان اٽيلا اڳ ۾ ئي چپ چاپ ۾ مڱڻو ڪري ڇڏيو هو. اهڙيءَ طرح مان سندس اڳتي وڌڻ ۽ پاڻ کي وٺائڻ جي ڪوشش کي يا ته نظرانداز ڪيو ويو يا نفرت سان ڏٺو ويو پر، هوڏانهن هُنن (Huns) جو بادشاهه پنهنجين زالن جي تعداد کي وڌائيندو رهيو جيستائين سندس پيار کي ڪنهن طرف جي خواهشن ۽ لالچن ڏونڏاڙي جاڳائي ڇڏيو. ڳال جي حملي کان اڳ آنريا طرفان هڪ ضابطي وارو مطالبو ڪيو ويو ته ڪيس شاهي ورثي جو پورو ۽ هڪ جيترو حصو ڏنو وڃي. اٽيلا جا ابا ڏاڏا جنگي تانجوز چوندا هيا، چين جي ڏيئرن سان ساڳي ڌمڪي يا دڙڪن واري زبان ڳالهائيندا هيا ۽ روم جي شان شوڪت بابت اٽيلا جون دعوائون گهٽ سختي ۽ دبدبي واريون نه هيون. تنهنڪري سفير ذريعي صاف انڪار جو پيغام موڪليو ويو. هڪ عورت کي سندس جانشين ٿيڻ جي حق کان، توڙي پلاسيڊيا ۽ پُلچيريا جي تازن مثالن منجهان اهو حق واضح ٿي ويو هو، سختيءَ سان انڪار ڪيو ويو ۽ جيڪو سندس آنوٽ مڱڻو ٿيو هو ان جي به سندس سيٿيا جي عاشق طرفان ڀرپور مخالفت ڪئي وئي.(29) هُنن (Huns) جي بادشاهه سان سندس رشتي ظاهر ٿيڻ تي، ملزم شهزاديءَ کي قسطنطنيه کان اٽلي موڪليو ويو پر اهڙيءَ طرح ڇڻ هن کان ڪو ملڪ کي خطرو هو. بهرحال سندس زندگيءَ کي بچايو ويو ۽ سندس شادي ڪنهن اڻڄاتل ماڻهوءَ سان ڪرائي وئي، پر پوءِ ٿوري ئي وقت ۾ ڪيس قيد ڪيو ويو ته پلي اُنهن ڏوهن، بدنامين ۽ بدقسمتين تي ويهي ماتم ڪري جن کان هوءَ هن وقت تائين بچيل رهي هئي، پر افسوس ته هُوءَ هڪ شهنشاهه جي گهر ۾ هڪ ڌيءُ جي حيثيت ۾ نه ڄمي ها.(30)

ڳال جي هڪ رهاڪو سڊونيَس، جيڪو هڪ پڙهيل لکيل شخص ۽ تقرير جو پڻ ماهر هو ۽ جنهن کي بعد ۾ ڪلرمانٽ جو پادري پڻ بنايو ويو هو، پنهنجي هڪ دوست سان واعدو ڪيو هو ته هو اٽيلا جي جنگين بابت هڪ مستند تاريخ لکندو. جيڪڏهن سڊونيَس جي حيادار طبيعت ڪيس هن اهم ڪم(31) جي تڪميل کان پٺتي هٽائي نه ڇڏي ها، ته هي وڏو تاريخدان سچائي ۽ سادگيءَ سان اُهي ننڍيون ننڍيون يادگار ڳالهيون به تاريخ ۾ ضرور لکي ها، جن جا ان شاعر اشارن ۽ استعارن ۽ اڻ سڌيءَ طرح حوالا ڏنا آهن.(32) جرمني ۽ سيٿيا جي بادشاهن توڙي قومن وولگا کان دنيوب تائين اٽيلا جي حڪمن کي جنگ جي سڏ جيان پٺي مجبور آهي ۽ ان جي تابعداري پٺي ڪئي آهي. هنگري جي ميدانن ۾ شاهي ڳوٺ کان سندس جهنڊو اولهه طرف هليو ۽ اندازي موجب ستن کان اٺ سؤ ميلن جي منزل طئي ڪرڻ کان پوءِ هو رائين ۽ نيڪر ندين جي ميلاپ وٽ پهتو جتي فرئنڪن جو لشڪر به ساڻس اچي مليو جنهن پنهنجا لاڳاپا اٽيلا جي اتحادي ۽ ڪلوڊيَن جي وڏي پٽ سان قائم ڪري ڇڏيا هيا. بربرن

جا رولُو جتا، جيڪي لُٽ ڦر جي تلاش ۾ هيڏي هوڏي پئي ڦريا، سياري جي انتظار ۾ هيا ته جيئن ئي ندي ڄمي وڃي ته هو برف مٿان نديءَ کي اُڪري وڃن، پر هُنن (Huns) جي بيشمار گهوڙيسوار فوج کي داڻي ۽ گاهه وغيره جي سخت ضرورت هئي جيڪو فقط وِچٽري موسم ۾ ملي سگهي ها، هرسينيا جي بيلي مان ڪين ايترو ڪاٺ ملي ويو جو هو ٻيڙين جي پُل به آساني سان ناهي پئي سگهيا ۽ بيلجي جي صوبن ۾ مخالفن جا لشڪر به اچي مڙيا پر اُنهن طرفان اڳرائيءَ وارو ڪو به قدم نه کنيو ويو.(33) گال ۾ هر طرف پريشاني جي ڪيفيت پکڙجي وئي، ۽ سندس مختلف شهرن جي قسمت کي شهادتن ۽ معجزن جي روايتن سان سينگاريو ويو آهي.(34) سينٽ لُوپُس جي ڪوششن سان ٽرائز کي بچايو ويو، سينٽ سروٽئيَس کي هن دنيا مان ئي هٽايو ويو، ته جيئن هو ٽانگريس جي تباهيءَ کي پنهنجن اکين سان نه ڏسي سگهي ۽ سينٽ جينوائيو جي دعائن، پئرس ۽ ان جي پسگردائيءَ کان اٽيلا جي حملي جو رُخ موڙي ڇڏيو هو. پر جيئن ته گال جا ڪيترائي شهر درويشن ۽ سپاهين کان خالي هيا ته اُنهن تي هُنن (Huns) طرفان ڪيئي ڀيرا گهيرا ۽ حملا ڪيا ويا جن ميٽز(35) جي مثال ۾ جنگ بابت دستوري چوڻين ۽ محاورن جي وِرد کي ويهي دهرايو هو. هن گڏيل قتلام ۾ پادري به شامل هيا جن جون ديوتيون قربانگاهن تي لڳل هيون، ته ساڳئي وقت ننڍڙا ٻار به هيا جن کي خطري جي گهڙيءَ ۾ پادرين پاڪ غسل ڏئي ڇڏيو هو، اهڙيءَ طرح هڪ آباد شهر باهه جي شعلن جي نذر تي ويو ۽ فقط سينٽ اسٽيفن جي ڪليسا وڃي بچي هئي جيڪا اتي ئي قائم هئي جتي اُها ناهي وئي هئي. رائين ۽ موسيل کان، اٽيلا گال جي وچ ۾ وڃي خيما کوڙيا، آگزير وٽ هن سين درياهه کي اُڪاريو، ۽ پوءِ هڪ ڊگهي ۽ ڏکئي سفر کان پوءِ، پنهنجي ڪئمپ کي هن آرليَنس جي ديوارن هينان قائم ڪري ڇڏيو. هن جي خواهش هئي ته اهڙن هنڌن* تي پنهنجو قبضو ڄمائي جيڪي وڏا مشهور ۽ فائدي وارا هيا ۽ جن ذريعي لئائر تائين ڪيس پهچڻ ۾ ڪابه دشواري نه ايندي؛ هن سلسلي ۾ هن الاني جي بادشاهه سنگيبان تي ڀروسو ٿي ڪيو جنهن ساڻس واعدو ڪيو هو ته هو شهر سان ڌوڪو ڪندو ۽ شهنشاهت جي وڏيڪ خدمت ڪرڻ کان نه رڳو پاڻ کي آجو ڪندو پر ان خلاف بغاوت ڪندو. پر غداري واري هيءَ سازش وائکي ٿي پئي ۽ سازش ڪندڙ کي ناڪامي نصيب ٿي چاڪاڻ ته آرليَنس جي بچاءَ کي قلعن ذريعي محفوظ بنايو ويو هو ۽ هُنن جي حملي کي سپاهين ۽ شهرين جي وفادار ۽ بهادريءَ ذريعي پنتي ڌِڪي ناڪام بنايو ويو هو جن هن هنڌ جي ڀرپور حفاظت تي ڪئي انيئيَنس پنهنجي ڳوناڻي محنت سان جيڪو وڏي جُڳ جو ماڻهو ۽ دوراندیشيءَ جو مجسمو هو، مذهبي دعائن ۽ وظيفن سان حفاظت ڪندڙن جي پوري همت افزائي تي ڪئي جيستائين ڏک لاهڻ وارا به پهچي ويا جن جي آمد جو سيني کي انتظار هو. هڪ ضِد واري حملي ۽ انجڻن جي گولن وَسائڻ کان پوءِ ديوارن تي قبضو ڪيو ويو، هنن اڳيئي ڪجهه ڳوٺن تي قبضو ڄمائي ڇڏيو هو ۽ اُهي ماڻهو جيڪي هٿيار کڻڻ جا اهل نه هيا اُهي دعائن لاءِ سجدن ۾ ڪريا پيا هيا. انيئيَنس، جنهن ڪلاڪ ۽ ڏينهن تي ڳڻيا، هڪ اعتماد وري ماڻهوءَ کي موڪليو ته قلعي تي چڙهي، پري واري ملڪ جو ڪجهه جائزو لهي اچي ڪيس ٻڌائي. هو ٻه دفعا وڃي واپس موٽيو پر ڪابه اُميد يا اطمينان واري خبر نه آندائين، پر ٽئين دفعي هن اچي ٻڌايو ته هڪ ننڍو ڪڪر هن ڏٺو هو جيڪو افق جي آخري ڇيڙي تي اڀرندو نظر ٿي آيو. "پڪ سان هيءَ خدا تعاليٰ جي مدد آهي!" پادري هڪ مقدس لهجي، اعتماد ۽ حيرت مان چيو ۽ سيني ماڻهن گڏجي هُن سان سُر ملايو ته "پڪ سان هيءَ خدا تعاليٰ جي مدد آهي." پري کان نظر ايندڙ ڪو نقطو جنهن تي سيني ماڻهن جون نظرون کُپي ويون هيون، هر

لمحي وڏو ۽ وڏيڪ چِٽو ٿيندو ويو. روم ۽ گاٿن جي ٻنهي ڪي هاڻي آسانيءَ سان پڙهي ۽ سمجهي پيو سگهجي ۽ هڪ موافق ۽ سازگار هوا جيڪا مِنيءَ سان گڏ ٿي هِلي، ان مان محسوس ٿي ٿيو تہ ايٽيَس ۽ ٿوڊورڪ جا فوجي جٿا آرلينس جي مدد لاءِ پهچي چڪا هيا.

جنهن آسانيءَ سان اٽيلا گال جي وچ تائين پهچڻ ۾ ڪامياب ٿيو هو، ان مان سندس فريبڪاريءَ جو پتو پوي ٿو تہ سندس هٿيارن جي دهشت جو بہ اندازو لڳائي سگهجي ٿو. سندس عام اعلانن ڪي، هنجي ذاتي يقين ڏيارڻ تي، نرم بنايو ويو هو، هو ورمين ۽ گاٿن ڪي ڪڏهن دلداريون ڏيندو هو تہ ڪڏهن وري ڪين ڌمڪيون ڏيندو هو، روينا ۽ٽولُوز جون درٻارون جيڪي هڪ ٻئي ڪي مشڪوڪ نظرن سان ڏسنديون هيون ۽ جڏهن بہ سندن گڏيل دشمن هنن جي سامهون ايندوهو تہ ان ڪي بہ ٻئي ڌريون اختلافن ۽ تضادن جي نظرن سان ڏسنديون هيون. ايٽيَس فقط هڪڙو ئي اهڙو هو جنهن ڪي ماڻهن جي سلامتيءَ جو اونو هوندو هو، پر هڪ طبقي طرفان سندس عقلمنديءَ جي ڪيترن ئي ڪمن جي مخالفت ڪئي ويندي هئي، هي اُهو طبقو هو جن پلاسيديا جي موت ڪان پوءِ، شاهي محلات تي قبضو ڪري ان ڪي خراب ڪري ڇڏيو هو، اٽلي جا نوجوان توتاري جي آواز ٻڌڻ سان ئي ڏڪي ويندا هيا ۽ بربر، جيڪي يوَ يا محبت سان اٽيلا جا اتحادي هيا، جنگ جي انتظار ۾ رهڻ لڳا جيڪي ڪڏهن ياڙيٺُو ٿي تہ ڪڏهن وري سچائيءَ سان بہ وڙهندا هيا. اميرزادي ايٽيَس اٿليس جبلن ڪي اُڪاريو ۽ هن سان گڏ جيڪي سپاهي هيا اُنهن جي ۮُقت ۽ تعداد ڪي ڏسي ڪوبہ ان ڪي، فوج جو نالو هرگز نہ ڏئي ها.(36) پر آرلس يا ليونس ۾ پهچڻ تي هو گهبرائجي ويو ڇو تہ ڪيس خبر پئي تہ وزيگاٿن، جن گال جي حفاظت ڪرڻ کان انڪار ڪيو هو، پنهنجين ئي حدن ۾ هڪ خطرناڪ حملي ڪنڌڙ جو انتظار پئي ڪيو جن ڪان ڪين سخت نفرت هئي. سينيٽر اويٽس ڪي جنهن محلات جي اهم عملدار جي حيثيت ۾ ديوٽي ڏئي ڪافي تجربو حاصل ڪيو هو ۽ اتان رٽائر ٿي آوَرن ۾ پنهنجي ملڪيت اچي سنڀالي هيائين، مجرايو ويو تہ اهم سفارتڪاريءَ جو عهدو قبول ڪري، جنهن ڪي هن وڏي ڪاميابي ۽ اهليت سان هلايو. هن ٿوڊورڪ ڪي ٻڌايو تہ خواهشمند فاتح، جنهن سڄي زمين تي حڪومت ڪرڻ جا خواب ٿي ڏٺا، جو ڪاميابيءَ سان مقابلو فقط تڏهن ڪري سگهجي ٿو جڏهن هنن جو هڪٻئي سان ڀرپور تعاون ۽ ايڪو هجي، پوءِ ڪيس يقين هو تہ ان ڪي شڪست بہ ڏئي سگهجي ٿي ۽ ڪيس حيران پريشان بہ ڪري سگهجي ٿو. اويٽس جي اثرائتي تقرير گاٿ ويڙهاڪن جي اندر ۾ باهہ پڙڪائي ڇڏي ڇاڪاڻ تہ هن اُنهن زخمن ۽ گهاوَن جو دردناڪ ذڪر ڇيڙي ڇڏيو هو جيڪي سندن ابن ڏاڏن ڪي هُنن (Huns) رسايا هيا ۽ جن جي خوف ۽ ڏهڪاءَ جو پڙاڏو اڃا تائين بہ ڊنيوب ڪان پائرينيز جي وادين تائين گونجي رهيو هو. هن سختيءَ سان ان ڳالهہ تي زور ڏنو تہ هر عيسائيءَ جو اهو مقدس فرض هو تہ خدا جي ڪليسائن ۽ بزرگن جي تبرڪن ڪي بت پرستيءَ جي بدعت ۽ بيحرمتيءَ ڪان هرصورت ۾ بچايو وڃي ۽ هر بربر، جنهن گال ۾ پاڻ ۽ پنهنجي ڪٽنب ڪي وڃي آباد ڪيو هو، جو فائدو ۽ مفاد ان ڳالهہ ۾ هو تہ اُنهن زمينن ۽ انگورن جي باغن جي ڀرپور حفاظت ڪري جن ۾ هو هَر هلائيندا هيا ۽ محنت ڪندا هيا تہ جيئن سيٿيا جا ڌنار، جيڪي سندن دشمن هيا، مٿن قبضو نہ ڪري وڃن. ٿوڊورڪ ڪي هن بيان ۾ سچ نظر آيو، تنهنڪري هڪدم اهڙا اُپاءُ ورتائين جيڪي دورانديشي ۽ وقار وارا هيا ۽ اعلان ڪيائين تہ ايٽيَس ۽ رومين جي هڪ وفادار ۽ سچي ساٿي هئڻ جي ناتي سان هو گال جي سلامتي ۽ بچاءُ خاطر پنهنجي حياتي توڙي بادشاهت بہ قربان ڪرڻ لاءِ پوريءَ طرح تيار هو.(37) وزيگاٿ، جيڪي ان وقت طاقت ۽ شهرت جي

عروج تي هيا، جنگ، جيڪا مٿن سِرَ تي اچي بيني هئي، وڙهڻ لاءِ پوري جوش جذبي سان تيار هيا؛ هنن پنهنجي هٿيارن ۽ گهوڙن کي تيار ڪرڻ شروع ڪيو، پنهنجي بزرگ بادشاهه جي جهنڊي هيٺان جمع ٿيا جنهن پنهنجن ٻن پُٽن ٿورسمانڊ ۽ ٿودورڪ سميت عزم ڪيو ته هو پنهنجن بيشمار بهادر ماڻهن جي ڪمانڊ خود سنڀاليندو ۽ جنگ وڙهڻ جا حڪم ڏيندو. گاٿن جي هن مثال ڪيترن ئي قبيلن ۽ قومن کي به عزم ڪرڻ جو موقعو ڏنو جيڪي اڳ هُنن يا رومين جي ساٿ ڏيڻ جي چُونڊ ڪرڻ ۾ مونجهه ۽ شڪ جو شڪار هيا. اميرزادي اينيَس جي اڻٿڪ محنت سان گال ۽ جرمني جون فوجون هڪ جڳهه تي ڪٺيون ٿيون جن اڳ پاڻ کي روم جي جمهوريه جي رعيت يا سپاهي پئي سمجهيو هو، پر هاڻي جڻ روم جي خدمت ڪرڻ يا قربان ٿيڻ لاءِ پاڻ کي ارپي ڇڏيو هيائون ۽ سندن وفادار اتحادي بڻجي ويا، لئيٽي، آرموريڪا، بريونس، سئڪسنس، برگنڊي، سارماٽيا يا الاني، رپُوريا وارا توڙي فرئنڪ سيني گڏجي اعلان ڪيو ته هو ميرووِيَس کي پنهنجو حقيقي ۽ جائز شهنشاهه تسليم ڪن ٿا. مختلف قبيلن جي فوجن* جو اهو جذبو هو جيڪي اينيَس ۽ ٿودورڪ جي ڪمان هيٺ همت ۽ بهادريءَ سان اڳتي وڌندا رهيا ته جيئن آرلِيَنس جي ڇوٽڪاري ۾ مدد ڪن ۽ اٽيلا جهڙي طاقتور جنرل کي شڪست ڏين.(38)

سندن ويجهي پهچڻ تي هُنن جي بادشاهه گهيري کي ختم ڪيو ۽ پنهنجن اهم فوجي آفيسرن کي سڏرائي جنگ مان پاڇ يا پٺتي هٽڻ جو اعلان ڪيو ۽ اُنهن فوجين کي به واپس گهرايو جيڪي ڦُرلٽ ۾ لڳي ويا هيا ڇو ته هو شهر ۾ اڳ ۾ ئي داخل ٿي چڪا هيا.(39) اٽيلا جي بهادريءَ ۾ وڌو هَٿَ سندس دوراندیشي جو هوندو هو؛ جيئن ئي هن محسوس ڪيو ته گال جي وچ ۾ ۽ بيشمار ماڻهن جي آڏو سندس شڪست يقيني هئي جنهن جا نتيجا هنن جي لاءِ سخت هاڃيڪار ٿيندا ته هن هڪدم گهيري کي ختم ڪري سين درياهه کي ٻيهر اُڪاريو ۽ هاڻي هن دشمن جو مقابلو چالَنس جي ڪليلُ ميدان تي ڪرڻ تي چاهيو ڇاڪاڻ ته ان ميدان ۾ سنوَت ۽ سِڌائي سندس سِيٿيا جي گهوڙيسوار فوج جي ويڙهه لاءِ مناسب ۽ موزون هئي. پرهن گوڙ گهمسان ۽ ٽڙتڪڙ واري پاڇَ ۾، رومين جي فوج جي مُهڙ واري جٿي توڙي سندن اتحادين پنهنجي زوردار پيش قدميءَ کي جاري رکيو ۽ اٽيلا جي فوجين سان مُهاڏو اٽڪايو جن کي هن پوئين محاذ تي مقرر ڪيو هو ۽ ايئن ٿي لڳو ته هڪ ٻئي جا دشمن شايد رات جي اونداهيءَ ۾ اوچتو ئي اوچتو هڪ ٻئي تي حملو ڪري ڏيندا ڇو ته اڳ ۾ ئي فرئنڪن ۽ گيپيڊي جي فوجي جهڙپُن ۾ پندرهن هزار بربرن کي قتل ڪيو ويو هو،(40) ته هاڻي انديشو اهو هو ته وڏي جنگ ٿيندي جيڪا شايد ڪنهن يقيني فيصلي ٿيڻ تائين جاري رهندي. ڪئٽلونيا جا ميدان،(41) چالنس جي اردگرد هيا ۽ جارنينڊيس جي تحريرن موجب، اُنهن جي ڊيگهه جو سرسري اندازو ڏيڍ سوميلن ۽ ويڪر سؤ ميلن تائين پکڙيل هئي جنهن ۾ سڄو صوبو سمائجي ٿي ويو جنهن کي هڪ سرواڻ* ملڪ جو خطاب مليو هو.(42) هن وڏي ميدان ۾ سطح ۽ سنوَت جون ڪجهه هيٺ مٿاهيون هيون ته وري اوچائي جي اهميت وڏي هئي جتي اٽيلا جون فوجون قابض هيون؛ تنهنڪري هن ميدان جي غير برابريءَ واري ناهمواري ٻنهي جنرلن جي وچ ۾ اختلافن جو سبب بڻجي وئي. نوجوان ۽ بهادر ٿورسمانڊ سيني کان پهريون اوچائيءَ واري هنڌ تي قبضو ڪري ورتو. گاٿ پوري طاقت سان هُنن تي ڪڙڪي پيا جيڪي اجا تائين ٻي طرف کان مٿي چڙهڻ جي ڪوششن ۾ لڳا پيا هيا، ۽ هن اهم جڳهه جي قبضي ڪرڻ تي ٻنهي ڌرين ۾ سرهائيءَ جي لهر ڊوڙي وئي ۽ هر ڌر جي اڳواڻ کي پنهنجي پنهنجي فتح يقيني نظر اچي رهي

هئي. اٽيلا البت پريشان هو جنهن پنهنجن پادرين ۽ پيشنگويون ڪندڙن سان صلاح مشورا ڪرڻ شروع ڪري ڏنا. دستور موجب جانور جي آندن ڳوندن جي معائني ڪرڻ ۽ اُنهن جي هڏن کي چڱيءَ طرح جاچڻ کان پوءِ، پيشنگويون ڪندڙ طرفان اڻچٽن لفظن ۾ ڪيس ٻڌايو ويو ته شڪست سندس ئي ٿيندي جنهن ۾ سندس خاص دشمن جو موت پڻ ٿيندو ۽ بربر جنهن برابريءَ جي دعويٰ ڪئي هئي، ايٽيَس جي مٿاهين لياقت ۽ قابليت کي، دل سان نه سهي پر ظاهري طرح ضرور تسليم ڪيو. پر هُنن (Huns) جي صفن ۾ جيڪا دستوري ڊرائي ۽ نِڪمائي هوندي هئي، اٽيلا کي تنهن مجبور ڪيو ته قديمي جنرلن واري طريقي کي استعمال ۾ آڻي ۽ نيٺ هن ايئن ڪيو ۽ هڪ زوردار ۽ جوشيلي تقرير ذريعي پنهنجن فوجي ماڻهن کي هن جڻ ننڊ مان جهنجهوڙي جاڳايو ۽ سندس تقرير ان بادشاهه واري هئي جيڪو اڳ ۾ ڪيترائي جنگي محاذ ۽ معرڪا فتح ڪري چڪو هو.(43) هن ڪين سندن ماضيءَ جو شان شوڪت ياد ڏياريو، خطرن کان آگاهه ڪيو ۽ سندن آئيندي جي اُميدن بابت ڪين گهڻو ڪجهه ٻڌايو ويو. مقدر جي جنهن چڪر هنن جي اڳيان سيٿيا جي بيابانن ۽ ڏٻڻن کي سندن پيرن هيٺان ڪري ڇڏيو هو، ۽ جنهن ڪيترين ئي جنگجو قومن کي سندن پيرن تي ڪِرڻ لاءِ مجبور ڪيو هو، ساڳئي مقدر هن جنگ جي خوشين ۽ سندن سوڀن کي مڪمل ڪري اڳتي لاءِ سندن رستو روڪي ڇڏيو هو. سندن دشمنن جي محتاط قدمن سندن سخت ٻَڌي ۽ ايڪي ۽ سندن فائدي وارين هنڌن سڀبان هو ٻنهه ڊجي ويو هو. مخالف فوج جي طاقت ۽ آسرو فقط وزيگاٿ هيا، ۽ هُن (Huns) شايد بگڙيل رومين تي غالب اچي به وڃن ها ڇو ته سندن هڪ ٻئي سان ويجهي ۽ ڳتيل سرشتي سندن شڪن شبهن کي وڌيڪ وائکو ٿي ڪيو، پيو ته اُهي جنگ جي ڏينهن وارن خطرن کي مُنهن ڏيڻ لائق به نه رهيا هيا. 'مقدر جي بکيئي' جو اَٽل قانون هن جنگجو قوم لاءِ سازگار هو ۽ ان فلسفي کي هُنن (Huns) جي بادشاهه هِنئين سان هَنڊائي رکيو هو ۽ هن پنهنجي رعيت جي ماڻهن کي يقين ڏياريو هو ته سندن جنگي جوڌن کي خدا تعاليٰ جي حفاظت حاصل آهي جيڪو سيني تي قادر آهي تنهنڪري اُهي دشمنن جي تيرن ۽ نيزن کان بچيل رهندا، پر ساڳئي وقت مقدر، جيڪو ڪڏهن به غلطي نٿو ڪري، ذلت واري امن يا صلح قائم ڪرڻ تي مٿن،ضرور اچي ڪڙڪندو. اٽيلا ڪين زور سان پُڪاريندي چيو: 'آءٌ پهريون نيزو پاڻ اُڇلائيندس ۽ پوءِ ڏسندس ته اُهو کهڙو ڪمينو هوندو جيڪو پنهنجي حاڪم جي عمل جي پيروي نه ڪندو ۽ جيڪو به پيروي نه ڪندو ته موت جو مقدر به جڻ ان جي لاءِ لکجي چڪو هوندو.'* هڪ بهادر اڳواڻ جي موجودگي، سندس جوشيلي تقرير ۽ سندس بهادريءَ جي مثال سبب بربرن ۾ پڻ همت ۽ بهادريءَ جو نئون روح ڦوڪجي ويو ۽ اٽيلا، سندن بيصبريءَ کي محسوس ڪندي جنگ وڙهڻ جي حڪمت عملي ويهي تيار ڪئي ۽ پنهنجن بهادر ۽ وفادار هُنن جي وچ ۾ هُن پنهنجي پاڻ کي مقرر ڪيو. جيڪي قومون سندس شهنشاهت جي رعيت ۾ شامل هيون جيئن رُگينس، هِرولي، سُرنجينس، فرئنڪ، برگنڊينس وغيره جي. جتن کي ڪٽئلونيا جي ميدان تي ترتيب سان بيهاريو ويو، گيپيڊي جي بادشاهه آردارڪ کي ساڄي پاسي جو ڪمانڊر مقرر ڪيو ويو ۽ ٽن بهادر ڀائرن کي، جن آسٽروگاٿن تي حڪومت ڪئي هئي، کاٻي محاذ تي مقرر ڪيو ويو ته جيئن اُهي وزيگاٿن جي وڪريل ٽولن جو مقابلو ڪري سگهن. اتحادين جي جنگ ۾ مقرري مختلف اصولن هيٺ ڪئي وئي. سنگيبان جيڪو الاني قبيلي جو لامذهب بادشاهه هو، ان جي ڊيوٽي وچ ۾ مقرر ٿي ته جيئن سندس چُرپُر تي نظر رکي سگهجي ۽ جيڪڏهن، خدانخواسته هو غداري ڪري ته هڪدم ڪيس سزا به ڏئي سگهجي. ايٽيَس کي کاٻي پاسي جو ڪمانڊر مقرر ڪيو ويو ته ساڳئي

وقت ٿوڊورڪ کي ساڄي پاسي جي واڳ سونپي وئي جڏهن تہ ٿورسماند اجا تائين هِن ميدان جي چوٽين تي پنهنجو محاذ سنڀاليون وينو هو جنهن سيٿيا جي فوج جي هر پاسي جي نگراني تي ڪئي. وولگا کان ائٽلانٽڪ تائين قومن کي چالنس جي ميدان تي گڏ ڪيو ويو، پر هنن منجهان ڪيترين ئي قومون مذهبي تضاد، سوين يا وري لڏپلاڻ سبب پاڻ ۾ اختلافن جو شڪار ٿي ويون هيون ۽ ساڳين هٿيارن ۽ ساڳين نشانين جي نماءَ ڪرڻ سان هيءَ جنگ جڻ هڪ خانہ جنگيءَ جو منظر پيش ڪري رهي هئي.

يوناني ۽ رومين جو نظم ۽ ضبط توڙي حڪمت عملي .سندن قومي ڪردار جي عڪاسي ڪري رهي هئي. زينوفن، سيزر يا فريڊرڪ* جي مطالعي ڪرڻ کان پوءِ جڏهن اوتري ئي وڏي ذهن اُنهن جو تذڪرو ڪيو هو تہ ان مان اهو ظاهر ٿي رهيو هو تہ اُهي انسانذات کي مِٽائڻ ۽ اُنهن جي وجود کي ميسارڻ جي ترڪيبن ۾ اجا واڌارو آڻيندا تہ جيئن انسان جو وجود ڌرتيءَ تان بلڪل غائب ٿي وڃي. پر چالَنس جي جنگ اسان جي جوش ۽ تجسُس جي ڪيفيت ۾ واڌارو ڪري ٿي ڇڏي چاڪاڻ تہ بربرن جي انڌي اُبهرائيءَ هڪ اهڙو فيصلو ڪيو جنهن کي وري هِڪ طرفن ليڪڪن طرفان اُنهن ماڻهن سان منسوب ڪيو ويو آهي جن جي شهري يا ڪليسائي رغبت ڪين فوجي معاملن جي ڄاڻ کان بلڪل پري ڪري ڇڏيو آهي. ڪئسيوڊورَس ڪيترن ئي ڳاٺ ويڙهاڪن سان ڳالهيون ڪيون هيون جن هنن يادگار لمحن ۾ خدمتون ٿي ڏنيون جن کان ڪيس خبر پئي تہ: "هيءَ لڙائي يا جنگي محاذ ايترو تہ خطرناڪ، گهڻ طرفو، هوڏ ۽ هَٺ وارو ۽ خوني هوندو جنهن جهڙو مثال نہ تہ هاڻوڪي دؤر ۽ نہ وري ماضيءَ جي زمانن ۾ ملندو." جن ماڻهن کي قتل ڪيو ويو اُنهن جو انگ هڪ لک ٻاهٺ هزار هو، ۽ هڪ ٻي اندازي موجب ان جنگ ۾ ٽي لک ماڻهو قتل ڪيا ويا(44) ۽ توڙي جو ان تعداد ۾ گهٽو وڌاءُ بہ ڪيو ويو هجي تڏهن بہ حقيقت پنهنجي جڳهہ تي اَٽل آهي تہ تمام گهٽو نقصان ٿيو هوندو جنهن بابت هڪ تاريخدان تبصرو ڪندي ٻڌايو تہ بادشاهن جي جنوني جنگ ۾ شايد نسلن جا نسل ئي ميسارجي ۽ مٽجي ويندا ۽ اِهو ڪيل فقط چند ڪلاڪن جو هوندو. هڪ ٻئي تي ميزائيلن جهڙا هٿيار آزمايا ويا جنهن ۾ سيٿيا جي نشاني بازن وڏي ڦڙتي ۽ هوشياريءَ مان هٿيارن جو استعمال ڪيو، ۽ ٻنهي ڌرين جون زميني توڙي گهوڙيسوار فوجون سخت مقابلي ڪرڻ لاءِ هڪ ٻئي جي سامهون ٿيون. هُنَ (Huns) جيڪي پنهنجي بادشاهہ جي اڪين اڳيان وڙهي رهيا هيا، پنهنجن ڪمزور ۽ مشڪوڪ اتحادين جي صفن کي چيريندا اڳتي وڌندا ويا ۽ پنهنجن مختلف جٿن کي هڪ ٻئي کان ڌار ڪيائون، ۽ ڪابي طرف وڌيڪ توجہ ڏيندي، هُنن پنهنجي پوري طاقت جو رُخ وزيگاٿن طرف ڪري ڇڏيو. جيئن ٿوڊورڪ گهوڙيسوار تي فوجن جي صفن مان آسٽروگاٿن جي گذرندي پنهنجن سپاهين کي همت ڏياري رهيو هو، تہ متس ائنڊيجز طرفان زوردار نيزي سان حملو ڪيو ويو جيڪو هن لاءِ موتمار ثابت ٿيو ۽ هو پنهنجي گهوڙي تان هيٺ ڪري پيو. زخمي بادشاهہ ويتر عذابن ۾ اچي ويو* جڏهن هو پنهنجي ئي فوج جي گهوڙن جي سُنبن هيٺان لتاڙجي مري ويو ۽ هن اهم موت، پيشنگويون ڪندڙ جي اڳواٽ ڪيل مشڪوڪ اڳڪٿي کي سچو ثابت ڪري ڏيکاريو. اٽيلا پنهنجي فتح کي يقيني سمجهندي خوشيءَ وچان پنهنجن ڪپڙن ۾ نٽي ماپيو، هوڏانهن ٿورسماند پهاڙين جي چوٽين تان هيٺ لهي آيو تہ جيئن اڳڪٿي جي رهيل حصي کي پورو ڪري سگهجي. وزيگاٿ جيڪي هاڻي مونجهاري ۽ پريشانيءَ جي ور چڙهي ويا هيا چو تہ ڪين الاني پڻ ڇڏي چڪا هيا، پر پوءِ بہ هنن حوصلو نہ هاريو ۽ پنهنجين صفن ۾ آهستي آهستي نظم ۽ ضبط پيدا ڪندي جنگ کي تيز ڪري ڇڏيائون، ۽ هُنن (Huns) کي ڪليل شڪست

ڏنائون چاڪاڻ تہ اٽيلا اڳيئي جنگ جي ميدان مان ڀاڄ ڪائي چڪو هو. هو هڪ خانگي سپاهيءَ جي هڪ ڏڪ جو شڪار ٿي وڃي ها پر جنگ جي وچ تي مقرر ڪيل دستي جي بهادريءَ سبب هو بچي ويو ۽ اُهو دستو ڪافي پيش قدمي ڪري چڪو هو، سندن حملي جو بچاءُ ڪمزوريءَ سان ڪيو ٿي ويو ڇاڪاڻ تہ سندن فوج جا ڪاٻا توڙي ساڄا پاسا غير محفوظ هيا ۽ سيٿيا توڙي جرمني جا فاتح رات ٽيڻ سان مڪمل شڪست اچڻ کان ذري تي بچي ويا. اُهي پنهنجين ئي گاڏين جي گول دائري ۾ وڃي وينا جن اُنهن لاءِ قلعن جو ڪم ٿي ڪيو ۽ سندن اُهي جتا جيڪي چوٽين تان هيٺ لهي آيا هيا، اُنهن پنهنجي حفاظت جا اُپاءُ ونڻ شروع ڪري ڇڏيا پر سندن فوجي توڙي سندن مزاج اهڙين ڪامياب تدبيرن کان بنهہ اڻ واقف هو. هي هڪ مشڪوڪ معرڪو هو پر اٽيلا هاٿي پنهنجي آخري ۽ عزت ڀريئي داءَ ڪيڏڻ جي تلاش ۾ هو. هن حڪم ڏنو تہ گهوڙن جا هَنا، سَنجَ ۽ ٻيو سامان هڪ جڳهہ تي ڪنو ڪري ان کي هڪ باهہ جي ارٿي يا چِتا وانگر تيار ڪيو وڃي؛ ۽ پنهنجي وقار کي قائم رکندڙ هن بربر فيصلو ڪيو تہ جيڪڏهن سندس فوجين کي بيوس بڻائي ناڪارو ڪيو ويو تہ هو پنهنجي سيني ساٿين سميت پاڻ کي باهہ جي شعلن ۾ اڇلائي ڇڏيندا ۽ اهڙيءَ طرح هو پنهنجي دشمن کي خوشي ۽ فخر جو اهو موقعو هرگز نہ ڏيندا تہ جيئن هو اٽيلا کي ڪنهن وارَ ڪرڻ سان ماري ڇڏين يا وري کيس گرفتار ڪري قيد جي ذلتن ۾ ختم ڪري ڇڏين.(45)

پر سندس دشمنن بہ اها رات بيحد پريشاني ۽ اذيت ۾ گذاري هئي. ٿورسماند جي بيصبري واري بهادري* کيس اڳتي وڌندو رهڻ لاءِ اُتساهيو، نيٺ نوبت اتي وڃي بيني جو هو پنهنجن چند ساٿين سان سيٿيا جي گاڏين جي وچ ۾ وڃي پهتو. رات جي انڌاري واري مقابلي ۾ هو گهوڙي تان ڪري پيو ۽ گاٿ شهزادو پنهنجي پيءُ وانگر ختم ٿي وڃي ها پر سندس جوان مَردي ۽ پنهنجن ساٿين جي مدد سان هوُ موت جي مُنهن مان خيريت سان بچي نڪتو. ساڳئي وقت ڪابي پاسي کان ائيٽِس جيڪو پنهنجن اتحادين کان ڌار ٿي ويو هو ۽ جنهن کي سندن سوڀ حاصل ڪرڻ جي خبر نہ هئي، ۽ جيڪو سندن مقدر جي فيصلي جو منتظر هو، مخالف فوجين جي سامهون اچي ويو پر پوءِ پاڳ پلا هُيس جو مخالف فوجين جي يلغار کان بچي ويو جيڪي چالنس جي ميدان تي ٽڙيل پکڙيل هيون ۽ نيٺ هو گاٿن جي ڪئمپ تائين پهچڻ ۾ ڪامياب ٿي ويو جنهن کي هن بہ نندڙا قلعا ناهي صبح ٿيڻ تائين مضبوط ويهي ڪيو. شاهي جنرل پنهنجي دل جي اندر اٽيلا جي شڪست تي ڏاڍو خوش هيو، جيڪو اجا تائين پنهنجن مورچن ۾ ڪاهلن جيان موجود هو ۽ جڏهن هن خوني جنگ بابت تصور ڪيو تہ پنهنجي دل ئي دل ۾ مطمئن ٿيو تہ بربرن کي وڏيڪ نقصان رسيو هو. زخمن سان چُور ٿيل ٿيوڊورڪ جي لاش کي قتل ٿيل ماڻهن جي ڍير مان ڳولي هٿ ڪيو ويو، لاش کي ڏسندي ئي سندس رعيت جي ماڻهن پنهنجي بادشاهہ تي، جنهن کي هو پنهنجو پيءُ ڪوٺيندا هيا، ماتم ڪرڻ شروع ڪيو پر پوءِ سندن ڳوڙها، بادشاهہ جي ساراهَ جي گيتن ۽ تعريفن ۾ گونجي اُٿيا ۽ دشمن جي آڏو سندس ڪفن دفن جو اهتمام شاناٿتي نموني سان ڪيو ويو. گاٿن، پنهنجن هٿيارن جو نماءُ ڪندي ۽ هڪ ٻئي سان هٿيار ٽڪرائيندي ۽ ڪڙڪائيندي سندس وڏي پٽ ٿورسماند کي هڪ وڏي ڍال تي ويهاري مٿي ڪنيو ۽ وڏي احترام سان کيس پنهنجو نئون بادشاهہ تسليم ڪيائون ۽ نئين بادشاهہ پنهنجي پيءُ جي ورثي طور دشمن سان وڙهڻ ۽ بدلي ونڻ جو وچن ڪيو. پر ان عزم ۽ وچن جي باوجود گاٿ، پنهنجي طاقتور دشمن جي زور ۽ ڌهڪاءَ کان اجا تائين ڊِنل هيا ۽ سندن ئي هڪ تاريخدان اٽيلا جي ڀيٽ هڪ شينهن سان ڪئي آهي جنهن کي هر طرف

ڪان وڪوڙيو ويو هجي پر پوءِ بہ هو پنهنجي شڪارين کي پنهنجي طاقت سان ڊيڄاريندو ۽ ڌمڪائيندو هجي. جن بادشاهن ۽ قومن اٽيلا کي سندس مصيبت جي وقت ۾ ڇڏي ڏنو هو ۽ ساڻس بيوفائي ڪئي هئي، اُهي پنهنجي مُنهن خوف ۾ ڪنبي رهيا هيا تہ سندن بادشاهہ جي ڪاوڙ خبر ناهي ساڻن ڪهڙو حشر برپا ڪندي. سندس جنگ جي سيني سازن منجهان هوڏ ۽ للڪار جا آواز اچڻ لڳا ۽ جيڪي سپاهي مٿس حملي ڪرڻ لاءِ موڪليا ويا هيا اُنهن کي رستي تي روڪي مٿن تيرن جو وسڪارو ڪيو ويو. تنهنڪري جنگ بابت هڪ ميٽنگ ۾ هڪ پُرعزم فيصلو ڪيو ويو تہ هُنن جي بادشاهہ تي سندس ئي ڪئمپ ۾ گهيرو ڪيو ويندو ۽ سندس ڪاڌي خوراڪ جي شين کي روڪيو ويندو ۽ سندس حالت اهڙي ڪئي ويندي تہ هو يا تہ هڪ ذلت واري معاهدي ڪرڻ لاءِ مجبور ٿي وڃي يا وري ايترو ڪمزور ٿي وڃي جو مقابلي ڪرڻ جي همت ئي نہ ساري سگهي. پر بربرن جي بيصبريءَ اهڙن قدمن کي نفرت جي نظر سان ڏٺو ۽ ايٽيَس جي بردباريءَ واري پاليسي اهڙي هئي جو هُن دورانديشي واري نظر سان سوچيو تہ هُنن (Huns) جي بربباديءَ کان پوءِ وري گاٿن جي قوم جي طاقت، سندن آڪڙ ۽ وڏائي وڏي سندس آڏو ايندي. تنهنڪري اميرزادي وڏي عقل ۽ ڏاهپ جي راهہ اختيار ڪندي ماڻهن جي جوش جذبي کي ٿڏي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ۽ ٿودورڪ جي پٽ کي پيار، محبت ۽ سچائيءَ سان سمجهائڻ جي ڪوشش ڪيائين ۽ ٿورسماند تي زور رکيائين تہ فورن واپس اچي پنهنجن پائرن تي زور پري تہ جيئن اُهي بيصبريءَ مان ٿولُوز جي تخت تي قبضو نہ ڪن ۽ نہ وري اُتي خزانن جي ڦُرلٽ شروع ڪري ڏين.(46) گاٿن جي رواني ٿيڻ ۽ اتحادي فوج جي جدا ٿيڻ کان پوءِ اٽيلا جي حيرت جي حد ئي نہ رهي جڏهن هن محسوس ڪيو تہ چالنس جي ميدان تي مڪمل خاموشي ڇانيل هئي، جنهنڪري کيس دشمن طرفان ڪنهن سازش جو کيس شڪ پيو تنهنڪري هو ڪجهہ وڌيڪ ڏينهن پنهنجن گاڏين جي وچ ۾ رهيو پيو هو ۽ رائين کان بہ اڳتي سندس پاڄ آخري فتح کي تسليم ڪيو جنهن کي اولهہ جي شهنشاهت جي نالي ۾ حاصل ڪيو ويو هو. ميرووِيَس ۽ سندس فرئنڪ، دورانديشيءَ واري مفاصلي کي قائم رکندي ۽ ڪوڙ سارين جڳهن تي هر رات باهيون ٻاريندي پنهنجي تعداد جي باري ۾ گهٽي وڌاءُ کان ڪم وٺندي هُنن جو پوئين طرف کان پيڇو ڪندا رهيا، جيستائين اُهي سُرنجيا جي سرحدن تائين پهچي ويا. سرنجيا وارن اٽيلا جي فوج ۾ خدمتون ڏنيون هيون، ۽ هن سان گڏ سفر بہ ڪيو هيائون تہ منزلون بہ ماٿيون هيائون، پر اهو فقط هن جنگ ۾ ٿيو جو ڏُرين هڪ ٻئي تي ظلم ڪيا ۽ ڪلووِس جي پُٽ انهن ظلمن جو بدلو چاليهن سالن گذرڻ کان پوءِ ورتو. جن کي هنن پناهہ ڏني هئي اُنهن کي بہ قتل ڪيو ويو، ۽ قيدين جا سِرَ ڌڙ کان ڌار ڪيا ويا، ٻن سون نوجوان ڇوڪرين کي اهڙيون اذيتون ڏنيون ويون جن کي بيان ڪرڻ بہ مشڪل آهي، اُنهن جي جسمن کي جهنگلي گهوڙن جي سنبن هيٺان چيريو ۽ چيٿاڙيو ويو ۽ سندن هڏن کي گاڏين هيٺان ڏئي پورا پورا ڪيو ويو ۽ جيڪي سندن عضوا پورجڻ کان ٻاهر رهجي ويا هيا اُنهن کي رستن تي اُڇلائي ڪُتن ۽ ڳجهن جو کاڄ ڪيو ويو. اڳي جا جهنگلي ۽ وحشي ماڻهو اهڙا ئي هيا جيئن کين بيان ڪيو ويو آهي ۽ جن جا ظاهري گڻ ماڻهن کي ڪشش ڪندا هيا ۽ اهي سندن تعريفون ڪندا هيا بلڪ اُنهن جي هلت چلت تي ريس پڻ ڪندا هيا.(47)

گال جي معرڪي جي ناڪاميءَ تي اٽيلا جو نہ جذبو جهڪو ٿيو، نہ سندس طاقت گهٽي ۽ نہ وري سندس شهرت متاثر ٿي. ايندڙ بهار جي موسم ۾ هن ٻيهر شهزادي آنريا کي پاڻ وٽ گهرائڻ ۽ ان سان گڏ جيڪو ڪجهہ کيس پيءُ طرفان ورثي ۾ مليو هو ان کي واپس ڪرڻ جو مطالبو ڪيو. پر سندس

مطالبن کي بيهر يا تہ رد ڪيو ويو يا وري ٻڌو اڻ ٻُڌو ڪيو ويو. نتيجو اهو نڪتو جو ڪاوڙيل عاشق هڪدم ميدان تي نڪري آيو، اٽليس کي اُڪاريائين، اٽلي تي حملو ڪيائين ۽ بربرن جي هڪ وڏي لشڪر سان عقيليا جو گهيرو ڪيائين. پر اُهي بربر باقاعدگي واري گهيري ڪرڻ جي هنر کان بلڪل بيخبر هيا. جنهن جي لاءِ قديم زمانن ۾ پيي هڪ مڪمل ڄاڻ ۽ تجربي جي ضرورت پوندي هئي. پر ڪيترن ئي مقامي ماڻهن ۽ قيدين جي محنت ۽ مدد جن جي حياتين کي بنا رحم جي ختم ڪيو ويو هو، شايد هنن لاءِ وڏي مددگار ۽ مخالفن لاءِ خطرناڪ ثابت ٿئي ها. رومي ماڻهن جي ڄاڻ* شايد ايتري بگڙي چڪي هئي جيڪا سندن ملڪ جي تباهيءَ جو باعث بڻي. عقيليا جي ديوارن تي گولا وسائيندڙ مشينن ۽ تيرن، نيزن ۽ پٿرن سان حملو ڪيو ويو ۽ باهہ جا شعلا پڻ پڙڪي اٿيا؛(48) ۽ هُنن (Huns) جي حاڪم اُميد، خوف تابعداري ۽ دلچسپيءَ جو اهڙو عجيب ماحول پيدا ڪري ڇڏيو تہ جيئن آخري رڪاوٽ کي بہ پنهنجي رستي تان هٽائي ڇڏي جنهنڪري اٽلي کي فتح ڪرڻ ۾ دير ٿي رهي هئي. ان زماني ۾ عقيليا، رئنڪ بندر جي شهرن ۾ سيني ڪان وڏيڪ شاهوڪار، وڏي آبادي وارو ۽ مضبوط شهر ليکيو ويندو هو. گاٿن جي مددگار فوجين، جن مقامي بادشاهن الارڪ، ۽ اٽالا جي حڪمن هيٺ پنهنجون خدمتون ۽ نوڪريون ڏنيون هيون، پنهنجي بهادريءَ جي جذبن کي آزمائڻ جي آچ ڪئي ۽ هتان جي شهرين ان شاندار ۽ ڪامياب مقابلي کي ڪڏهن بہ نہ وساريو هو جيڪو سندن ابن ڏاڏن بہ اهڙي خطرناڪ بربر* سان اڳ نہ ڪيو هو جنهن روم جي شان ۽ ان جي تخت ۽ تاج کي بيعزتو ڪيو هو. عقيليا جي گهيري کي ٽي مهينا گذري ويا هيا ۽ اجا تائين ان جو ڪوبہ نتيجو نہ نڪتو هو؛ هاڻي نوبت اها اچي وئي جو کاڌي خوراڪ جي سخت اڻاٺ سبب فوجين جون دانهون ۽ شڪايتون شروع ٿي ويون جنهن اٽيلا کي گهيري ختم ڪرڻ تي مجبور ڪيو، نيٺ هن ناراضگيءَ ۾ حڪم ڏنو تہ فوجي پلي پنهنجا خيما اُکوڙين ۽ ٻي ڏينهن تي پنتي ورڻ يا پاڇ ڪائڻ جون تياريون ڪن. پر جيئن هو ڏک، درد ۽ ڪاوڙ ۾ عقيليا جي ديوارن جي چوڌاري پنهنجي گهوڙي تي چڙهي چڪر لڳائي رهيو هو تہ هن ڏٺو تہ هڪ ٻگهہ پکي پنهنجي آکيري کي ڇڏيو ۽ پنهنجن ٻچن سوڌو اتان ڪنهن ملڪ ڏانهن اُڏامي هليو ويو. هن ننڍڙي واقعي مٿس وڏو اثر ڇڏيو ۽ هن پنهنجن ڏاهن سان هن وهم وسوسي بابت صلاح ڪئي، نيٺ وڏي آواز سان ۽ خوشيءَ جي لهجي ۾ ماڻهن کي چيائين تہ هڪ اهڙو پکي، جيڪو هيترو سارو عرصو انساني سوسائٽيءَ سان لاڳاپيل رهيو هو، پنهنجي آکيري کي ڇڏي ۽ هرگز پري اُڏامي نہ وڃي ها جيڪڏهن هي منارا (جن ۾ پکيءَ جو ڪيرو نهيل هو) بربادي ۽ اڪيلائيءَ جي علامت نہ هجن ها.(49) هن وهم وسوسي کي جيڪو سندن خواهش مطابق هو، هنن پنهنجي لاءِ سوڀ جو پيغام سمجهيو، ان ڪري گهيري کي بيهر جاري رکڻ جو فيصلو ڪيو ويو ۽ ان کي تڪميل تي پهچائڻ لاءِ سِر ٽوڙ ڪوششون ورتيون ويون؛ اُنهيءَ ديوار کي ان هنڌ تي هڪ وڏو سوراخ ڪيو ويو جتان ٻگهہ پکي اُڏامڻو هو؛ هاڻي هُنن وڏي ڪاوڙ ۽ جوش مان حملن کي ان حد تائين تيز ڪري ڇڏيو جو عقيليا جي نالي نشان کي ئي مِٽايو ويو جو ان جي بربادي جا آثار بہ ڏسڻ ۾ نٿي آيا.(50) هن پوائتي ڪارروائيءَ ڪانپوءِ اٽيلا پنهنجي پيش قدميءَ کي جاري رکيو ۽ اُلٽينم، ڪانڪورديا ۽ پادئا جي شهرن مان گذريو تہ اُنهن کي بہ تباهہ ڪري پٿرن ۽ خاڪ جي ڍير ۾ تبديل ڪري ڇڏيائين. بيا اندريان شهر وائسينزا، ويرونا ۽ برگوما، هنن جي طرفان بيدردي واري بربادي ۽ جي نذر ٿي ويا. مِلن ۽ پاويا جا ماڻهو خوف ۽ ڏهڪاءَ کان ڊڄي ويا ۽ هنن هڪدم اڻ مڃي پيش پوڻ جو فيصلو ڪيو ۽ هُنن (Huns) طرفان رحم ڪرڻ تي ڪين ساراهيو ويو

چاڪاڻ تہ سندن عمارتون ۽ شهر شُعلن جو بَکُ ٿيڻ کان بچي ويا هيا ۽ بيشمار قيدين ۽ بين ماڻهن جون زندگيون پڻ بچي ويون هيون. ڪومَم، تِيورن يا مابرنا جي روايتن جي دُهرائجڻ جو امڪان هو پر ان جي باوجود اٽيلا جي ظلمن ۽ زيادتين جي تصديق تي چڪي آهي تہ هن جديد لومبارڊي جي ميدانن تائين تباهي ۽ بربادي ڦهلائي ڇڏي هئي، جن کي پو (Po) هڪ بئي کان ڏار ڪري ڇڏيو هو ۽ اٽليس ۽ اَپينن کي پڻ هر طرف کان وکوڙي ڇڏيو هو.(51) جڏهن هن مِلن جي شاهي محل تي قبضو ڪيو تہ کيس حيرت بہ ٿي تہ ساڳئي وقت سندس ڪاوڙ بہ چوٽ چڙهي وئي جڏهن هن سيزرس جون تصويرون ڏٺيون جن ۾ کين تخت تي ويهاريل ڏيکاريو ويو هو ۽ سيٿيا جي شهزادن توڙي شهنشاهن کي سندن پيرن تي ڪِريل ڏيکاريو ويو هو. رومين جي مناري جي سڪٽي آڪڙ تي اٽيلا جيڪو بدلو ورتو اُهو نقصانڪار تہ نہ هيو پر نرالي انداز وارو هو. هن هڪ نقش نگار جي ماهر کي حڪم ڏنو تہ اُنهن تصويرن ۽ اُنهن جي ڏيک کي اُبتو ڪري پيش ڪيو وڃي ۽ شهنشاهن جي تصويرن کي ساڳئي ڪئنوَس تي بيهر چٽيو ويو جنهن ۾ کين نماڻي ۽ ٻاڏئيندڙ انداز ۾ اهڙيءَ طرح ڏيکاريو ويو هو تہ جڻ هو سيٿيا جي حاڪمن اڳيان سونَ جون ٿوڪريون بطور ڏنَ جي کين پيش ڪري رهيا هيا.(52) جيڪي ماڻهو هن تبديليءَ جو تماشو ڏسڻ ويا هيا، اُهي يقيني طور تي سچ جي اصل حقيقت تي پهچي ويا هوندا، ۽ تصويرن ۾ ڪيل تبديلين کان بہ آگاهہ ٿيا هوندا ۽ هن عجيب ۽ اهم موقعي تي هنن هڪ شينهن ۽ انسان جي جهيڙي جي ڪهاڻيءَ کي بہ هن واقعي سان ضرور ملايو هوندو.(53)

اٽيلا جي خطرناڪ تڪبر جي سلسلي ۾ تڏهن هڪ چوٽي تمام گهڻي مشهور ٿي تہ: 'جنهن بہ زمين جي ٽُڪري تي اٽيلا جي گهوڙن جا سُنبَ لڳا هوندا تہ اُتي بيهر گاهہ ڪڏهن بہ نہ ڦُٽو هوندو.' تنهن هوندي بہ هن تباهي آڻيندڙ فاتح جي شهنشاهت، بغير ڪنهن اڳواٽ سوچ سمجهہ ڪرڻ جي، يورپ جي آمراڻي دؤر واپار ۽ تجارت جي لحاظ سان سلامت رهي. وينِس يا وينيشيا(54) جو وڏو نالو، اڳ اٽلي جي وڏي ۽ خوشحال صوبي ۾ هڪ طرف پنونيا جي سرحدن کان اَدُوئا ندي تہ ٻي طرف پو (Po) کان رهيشيا ۽ ائلپس تائين هرطرف پهچي چڪو هو. بربرن جي حملن کان اڳ وينيشيا جا پنجاهہ شهر امن سلامتي ۽ خوشحاليءَ ۾ رهندا رهيا ۽ عقيليا تہ وڏيڪ ناميارو ۽ خوبصورت شهر هو، پر پادئا جو قديمي شان ۽ سُونهن سندس زراعت جي پيداوار ۽ اتان تيار ٿيندڙ شين تي مدار رکندڙ هئي، ۽ پنج سو ماڻهن جي ملڪيت، جن جو تعلق گهوڙيسوار طبقي جي خاص شعبي سان هو، هڪ سخت ۽ ڪنجوسيءَ جي اندازي موجب بہ سترهن لک پائونڊن جي برابر هئي. عقيليا، پادُئا ۽ ٻين ڪيترن ئي قديمي شهرن جا بيشمار ڪٽنبَ، جيڪي هُنن (Huns) جي ظلمن ۽ زيادتين جي آزار کان پنهنجن ابن ڏاڏن جي آستانن کي ڇڏي چڪا هيا، پاڙيوارن ٻيٽن ۾ وڃي رهيا جتي هنن پاڻ کي سلامت ۽ محفوظ سمجهيو هو.55 ٻيٽ جي هن نارَ جو آخري ڇيڙو جتي ائڊرئٽڪ جيئن تيئن ڪري هڪ وڏي سمنڊ سان همسري ڪرڻ جي ڪوشش تو ڪري، اُتي لڳ ڀڳ هڪ سو ننڍا ننڍا ٻيٽ، تراڪڙي پاڻيءَ سبب پنهنجي گندَ کان جدا ٿين ٿا جن کي وري زمين جا هيڏي هوڏي ٽڙيل پکڙيل ڊگها ٽڪرا سمنڊ جي چولين ۾ وَهي وڃڻ کان بچائن ٿا ۽ چولين جي ڳجهن لنگهن مان وري کي ننڍا جهاز گذرن ٿا.(56) پنجين صدي جي وچ تائين هن قسم جا ڏورانهان ۽ جدا ٿيل هنڌ ڪنهن بہ پوک ۽ آباديءَ کان يتيم رهيا، جتي کي هيڪڙ ٻيڪڙ ماڻهو گمناميءَ جي صورت ۾ رهندا هيا. پر وينِس مان لڏي ويندڙن جي اخلاق، عادتن، سندن هنرن ۽ اُنهن جي حڪومت جي طور طريقن کي نئين صورتحال ۾ اختيار ڪيو ويو: هن سلسلي ۾ ڪئسيودورس(57)

جي هڪ تحرير موجب، جيڪا هِن نئين آبادڪاريءَ کان ستر سال پوءِ جي لکيل آهي، هيءَ آباديءَ جمهوريہ جي هڪ مناري جيان نمايان ٿي وئي. ٽوبورڪ جو هڪ وزير پنهنجي مخصوص انداز ۾ هن نئين آباديءَ جي پيٽ هڪ آڙي يا مُرغابيءَ سان ڪري ٿو جيڪا پنهنجو آکيرو پاڻيءَ جي وچ ۾ وجي ناهيندي آهي، ساڳيءَ طرح هي ماڻهو جن جو تعلق اڳ سُنن ۽ سَرنديءَ وارن خاندانن سان هو، ۽ هاڻي سندن حالت مٿي بيان ڪيل پکي جي اڪيلي آکيري وانگر هئي، ۽ هو تنگدستيءَ ۾ پنهنجو گذران ڪري رهيا هيا. تڏهن هر ماڻهوءَ جو ڪاڌو ۽ گذارو مڇيءَ تي هوندو هو، سندن گذاري ڪرڻ جي ٻي دولت لوڻ هوندو هو جنهن جو ججهو مقدار ڪين سمنڊ مان هٿ ايندو هو، پر هن جنس مان جيڪا انسانن لاءِ بيحد ضروري هوندي هئي، هتان جا رهواسي پاڙيوارن ملڪن مان، مٽا سٽا ذريعي سون ۽ چاندي جي دولت هٿ ڪري ايندا هيا. اهي ماڻهو، جن جي رهڻي ڪهڻيءَ جو دارومدار ڌرتي ۽ پاڻيءَ جي دولت سان لاڳاپيل هجي، ٻن اهم ڏاڻن کان پوريءَ طرح واقف ٿي ويا ۽ هاڻي هُنن جي ضرورتن جي مقابلي ۾ سندن لالچ ۽ حرص وڌيڪ اڳيرو ٿي ويو هو. پيٽ جا رهواسي جيڪي گرادو کان چوزا تائين هڪ ٻئي سان گهاٽن رشتن ۾ لاڳاپيل هيا، ندين، واهن ۽ ڍڪين ساموندي سفرن ذريعي اٽلي جي وچ وارن علائقن تائين پهچي ويا. سندن جهاز، جن جو تعداد وقت سان گڏ وڌندو رهيو هو، علائقي جي سيني بندرن تائين پهچي چڪا هيا ۽ ڪنهن ليکڪ جو جملو هو ته: 'وينِس جي ائڊرٽڪ سمنڊ سان شادي سندس ٻالڪپڻ ۾ ئي ٿي هئي.' ڪئسيودورس جي هڪ تحرير جيڪو شاهي مُنهندار هو، ساموندي مئجسٽريٽن ڏانهن لکيل آهي جنهن ۾ هو نماڻائيءَ مان مٿن زور ٿو ڀري ته پنهنجن ملڪي ماڻهن ۾ جذبو جاڳائن ته جيئن اُهي عوام جي خدمت ڪن ۽ هن سلسلي ۾ سندن گهُربل سهڪار جي ضرورت هئي ته هو شراب ۽ تيل جا ذخيرا اِسٽريا کان روينا جي شاهي شهر تائين رسائڻ ۾ سندن ڀرپور مدد ڪن. ساموندي سفر سان لاڳاپيل مئجسٽريٽن جي عهدي کي هڪ روايت سان ملائي سگهجي ٿو ته ٻارهَن مکيہ ٻيٽن ۾ ٻارهن مئجسٽريٽ هيا جن کي هر سال ووٽن ذريعي چونڊايو ويندو هو. وينيشيا جي جمهوري ملڪ جي وجود کي جنهن تي اٽلي جي گاٿن جي حڪومت رهي، ساڳي مستند تاريخي دستاويز سان جوڙي سگهجي ٿو جيڪو ساڳئي وقت سندن اصليت ۽ دائمي آزاديءَ ۾ رهڻ جي دعويٰ کي بلڪل رد ڪري ڇڏي ٿو.(58)

اٽلي جي ماڻهن جن ڪيتري عرصي کان هٿيار ڪٽڻ ڇڏي ڏنا هيا ۽ پورا چاليهہ سال صلح سانت ۾ گذاريا هيا، هڪ بربر جي اوچتي آمد تي ٻنهہ ڇرڪي ۽ ڊڄي ويا ڇو ته اُهي هُن کان سخت نفرت ڪندا هيا ۽ ڪيس مذهب توڙي سندن جمهوريہ جو ڪٽر دشمن سمجهندا هيا. جيڪو عام ماڻهن ۾ خوف ۽ هراس ڦهلجي ويو هو، ائٽيَس اُنهن ۾ فقط اڪيلو ئي اهڙو هو جيڪو ڊنل نہ هيو، پر ساڳئي وقت هڪ اڪيلي ماڻهوءَ جي وَسَ ۾ اهو هرگز ڪونہ هو تہ ڪنهن جي مدد يا پُٺڀرائيءَ کانسواءِ هو پنهنجي بهادريءَ جي اڳين ساک کي قائم رکي سگهي. بربرن، جن اڳ گال جي حفاظت ڪئي هئي، هاڻي اٽلي جي مدد ڪرڻ کان پڙ ڪڍي بيهي رهيا، ۽ مدد ڪرڻ جا جيڪي آسرا اوير جي شهنشاهہ ڏياريا هيا، اُهي هڪ تہ مشڪوڪ هيا، ٻيو پرانهين پنڌ سبب پورا نہ ٿي سگهيا. جيئن تہ ائٽيَس پنهنجي مقامي فوجن جي سهاري تي جنگ جي محاذ تي اچا ڄميل هيو ۽ اٽيلا جي پيش قدمي کي روڪيون بيٺو هو، پرهن ۾ مردانگي يا همت اُها نہ رهي هئي جيڪا هن ان وقت ڏيکاري هئي جڏهن ڪجهہ جاهل ۽ احسان فراموش ماڻهن سندس ڪردار تي الزام مڙهيا هيا.(59) جيڪڏهن وئلينٽنينن ۾ سُنن جذبن ۽ اوچي ڪردار جي اثر قبول ڪرڻ جي صلاحيت هجي ها تہ هو اهڙي جنرل کي پنهنجو مددگار ۽ رهبر بنائي

چڙهي ها. پر ٿيوڊوسيَس جي بزدل پوٽي، خطرن کي گهٽجي مُنهن ڏيڻ بدران، جنگ جي طبل وڄڻ شرط ئي ڀاڄ ڪئي ۽ روينا کان اٽلي تائين اُبهرائيءَ ۾ ڪيل بزدليءَ واري سندس سفر، جنهن ۾ هو هڪ محفوظ ۽ اَجيت قلعي کي ڇڏي هڪ ڪليل گاديءَ جي هنڌ ۾ وڃي پهتو هو، هن جي بزدلي ۽ بدنيتيءَ کي وائکو ڪري ڇڏيو ته جڏهن به دشمنن طرفان سندس ذات کي خطرو هوندو ته هو اٽلي کي هميشه لاءِ ڇڏي وڃڻ ۾ هڪ گهڙي به دير نه ڪندو. بهرحال هن شرمناڪ ڀاڄ کي ڪجهه وقت لاءِ رد ڪيو ويو جنهن کي، بزدليءَ وارن صلاحن سان اڳ اختيار ڪيو ويو هو پر هاڻي ساڳين مشورن سان جنهن جو رُخ صحيح رستي طرف موڙيو ويو، اولهه جي شهنشاهه، سينيٽ ۽ روم جي رعيت جي صلاح سان هڪ بهتر تجويز جي حمايت ڪئي ته نيازمندي واري سفارتڪاري جي زبان جو استعمال ڪندي اٽيلا جي ڪاوڙ لاءِ سخت ناپسنديدگيءَ جو اظهار ڪيو وڃي.* اويئينَس کي هي اهم ذميواري سونپي وئي جيڪو ڄائي ڄم کان ئي معتبر ۽ دولتمند هو ۽ سفارتي عهدن تي رهي چڪو هو ۽ ٻيو ته سندس ساٿين ۽ حمايتن جو وڏو انگ ساڻس سدائين گڏ هوندو هو ۽ سينيٽ ۾ سندس مرتبو تمام مٿاهون هو. اويئينَس جي شاندار ۽ هوشياريءَ واري ڪردار(60) يقينن کيس ان قابل بنايو هو ته هُو ذاتي ۽ عوامي بهتريءَ لاءِ لاڳاپيل ماڻهن يا اختيارين سان ڳالهه ٻولهه جي شروعات ڪري ڇڏي؛ هن سلسلي ۾ سندس ساٿين، ٽرائجيسٽيَس جيڪو اٽلي جي محل ۾ عمارت سازيءَ ۾ مشغول رهيو هو ۽ ليئو- جيڪو روم جو پادري هو، کيس مشورو ڏنو ته هو فقط پنهنجن ماڻهن لاءِ پنهنجي زندگي وقف ڪري ڇڏي. ليئوجي ذهانت(61) کي ان وقت آزمايو هو جڏهن ماڻهن مٿان مصيبتون آيون هيون ۽ ان وقت سندس بيمثال خدمتن تي کيس ’عظيم‘ هئڻ جو لقب ڏنو ويو هو ڇو ته هن پنهنجن اختيارن جي صحيح استعمال ڪرڻ ڪانسواءِ عيسائي مذهب کي اڳتي وڌائڻ ۽ ڪليسائي نظم ۽ ضبط کي برقرار رکڻ ۾ اهم ڪردار ادا ڪيو هو. روم جي سفيرن کي اٽيلا جي تنبوءَ جي ڄاڻ ڏني وئي جتي هو اهڙي جڳهه تي ترسيل هيو جتي هڪ وائيندنگ مشين بنئڪس(62) ڍنڍ جي جهڳ واري پاڻيءَ ۾ گم ٿي وئي هئي ۽ جنهن کي اڳ سيٿيا جي گهوڙيسوار فوج لتاڙي ڇڏيو هو ته ساڳي وقت ڪيٽلس ۽ ورجل(63) جي ٻنين ۽ باغن کي به ساڳين گهوڙن ۽ سُنبن هيٺان آندو ويو هو. بربر حاڪم روم جي سفيرن کي عزت واري انداز ۽ غور سان ٻُڌو پر اٽلي جي آزاديءَ کي شهزادي آنريا کي سندس حوالي ڪرڻ سان لاڳو ڪيو ويو. سندس فوج ان معاهدي کي عملي جامو پهرائيندي ۽ سندس پوئتي هٽڻ کي به يقيني بڻائيندي، سندن جنگجُو مزاج ۾ دولت ذريعي نرمي اچي وئي ته ساڳئي وقت گرمي، جي شدت به سندن طبيعت ۾ ڍرائي ۽ سُستي آندي. اُتر جي ڏنارن يا ڏراڙن، جن جو روزانو جو کاڌو خوراڪ فقط کير ۽ ڪچو گوشت، هوندو هو، هاڻي اُنهن به اَنَ، شراب ۽ پچايل گوشت جو استعمال باقاعدگيءَ سان ڪرڻ شروع ڪيو هو ۽ منجهن جيڪا بيماري تيزيءَ سان ڦهلجي چڪي هئي؛ ان ذريعي اٽلي وارن کي رسايل زخمن جو ازالو ڪنهن حد تائين ٿي چڪو هو.(64) جڏهن اٽيلا پنهنجن فاتح فوجن کي روم جي گيٽن تائين پهچڻ جي اَٽل عزم کي دهرايو ته کيس دوستن توڙي دشمنن ٻاران سخت چتاءُ ڏنو ويو ته هن عظيم شهر جي فتح ڪرڻ کان پوءِ اَلارڪ جهڙو جنرل به گهڻو وقت جيئرو نه رهي سگهيو هو. سندس ذهن تي، جيڪو اهڙن خطرن کان مٿاهون رهندو هو، فرضي خوفن ۽ ڌڪاوَن سان حملا ڪيا ويا ڇو ته هو وهمن وسوسن جي اثر کان هرويرو ايترو آجو نه هيو توڙي جو اُهي سندس عزم ۽ ارادن کان گهڻو ڪري شڪست کائي ويندا هيا.(65) ليئو جي تقرير جي فن، سندس شخصيت جي رعب ۽ شاندار ڪليسائي لباس، عيسائين جي هِن

روحاني پيءُ جي لاءِ اٽيلا جي دل ۾ احترام جو جذبو پيدا ٿي پيو. ٻن حوارين سينٽ پيٽر ۽ سينٽ پال جي پاڇي کان به هن بربر کي ڀئو ٿيندو هو ۽ کيس يقين هو ته جيڪڏهن هُن پنهنجي جانشين جي عرض کي نڪرائي ڇڏيو ته پوءِ به حواري کيس بنادير ماري ڇڏيندا. هيءُ ڪليسائي روايتن جو هڪ مانائتو ۽ دلچسپ قصو آهي. بيان ڪيل روايتن موجب، روم جي سلامتي ڪن آسماني يا روحاني هستين سان لاڳاپيل هئي ۽ هن روايت کي رئيفل جي پينسل ۽ الغرادي جي ڇيڻيءَ سان شاندار قِصي جي صورت ۾ لِيڪيو ۽ چٽيو ويو آهي.(66)

هُنن (Huns) جي بادشاهه اٽلي کي خالي ڪرڻ کان اڳ شهر وارن کي ڇتاءُ ڏنو ته جيڪڏهن سندس محبوبه شهزادي آنريا کي مقرر ٿيل وقت اندر، جيڪو صلح نامي ۾ طئي ڪيو ويو هو، سندس سفيرن جي حوالي نٿو ڪيو وڃي ته هو بيهر وڌيڪ خوفناڪ ۽ ڀيانڪ شڪل ۾ اٽلي موٽندو ۽ پوءِ جيڪو ڪجهه ٿيندو ان جا ذميوار اٽلي جا شهري هوندا. تنهن هوندي به اٽيلا پنهنجي بيصبري ۽ ڪاوڙ جي اوبر کان ان وقت ڪجهه آزاد ۽ آرامي ٿيو جڏهن هڪ خوبصورت ڇوڪري اِلڊيڪو ڪنوار بڻجي سندس بيشمار زالن جي لسٽ ۾ شامل ٿي وئي.(67) سندن شادي کي، بربرن جي ثقافتي روايتن موجب دنيوب جي پر ۾ ڪاٺ جي ٺهيل سندس گهر تي وڏي شان ۽ دبدبي سان ملهايو ويو ۽ بادشاهه، جيڪو گهڻي شراب پيئڻ سبب نِڍال ۽ نِنڊاڪڙو ٿي پيو هو، مانيءَ جي دعوت جي هُل هنگامي مان اُٿي پنهنجي شاديءَ جي بستري تي وڃي آرامي ٿيو. سندس خادم ۽ خدمتگار خوشيون ماڻيندا رهيا ۽ هر وقت سندس محلات جي اردگرد چوڪي ڏيندا رهيا تانجو هڪ عجيب ۽ اڻ ٿيندڙ خاموشيءَ کين شڪ ۾ مبتلا ڪري چوڪس ڪري ڇڏيو ۽ هنن وڏيون رڙيون ۽ واڪا ڪندي اٽيلا کي ننڊ مان جاڳائڻ جي ڪوشش ڪئي، نيٺ شاهي محل جا دروازا ڀڃي هو محلات ۾ گهڙي ويا. هنن ڏٺو ته شاديءَ جي بستري تي ڪنوار صفا ڏکي رهي هئي ۽ سندس مُنهن رَئي سان ڍڪيل هو؛ هوءَ بادشاهه جي موت تي ماتم ڪري رهي هئي جيڪو ان رات مري چڪو هو ۽ الهڙ ڪنوار پاڻ به هن اوچتي موت سبب بيحد ڊنل ۽ پريشان هئي.(68) سندس رَڳَ ڦاٽي پئي هئي ۽ جيئن ته اٽيلا هڪ خاص انداز سان سُتل هو ته رڳ ڦاٽڻ سبب رت زور سان وهڻ لڳو ۽ نَڪ ۽ ناسُن مان ٻاهر نڪرڻ جي بجاءِ سندس ڦڦڙن ۽ پيٽ ۾ پرجڻ لڳو. بهرحال سندس سيت کي هڪ وڏي ميدان جي وچ ۾ رکيو ويو جتي هڪ ريشمي چبوترو ناهيو ويو هيو ۽ هُنن (Huns) جا خاص ماڻهو پنهنجي نامياري بادشاهه جي چوگرد هلندا ۽ ماتمي گيت ڳائيندا رهيا ۽ پنهنجي عظيم سپوت جي ياد کي تازو ڪندا رهيا جيڪو زندگيءَ ۾ شانائتو ۽ موت ۾ به اٽل ۽ اُجيت رهيو، جيڪو پنهنجي رعيت جو ابو ۽ دشمنن لاءِ ڌهڪائيندڙ هيو ۽ جنهن جي نالي وٺڻ سان ئي سڄي دنيا ڪنبي ۽ رڙي ويندي هئي. پنهنجين قومي ريتن رسمن موجب بربرن پنهنجن وارن جي ڪجهه حصن کي ڪٽيو، پنهنجن مُنهن تي هلڪا هلڪا زخم رسايائون ۽ پنهنجي عظيم ليڊر جي موت تي سندس شان مطابق ماتم ڪيائون پر ان تي عورتن وانگر ڳوڙها نه ڳاڙيائون پر ويڙهاڪن جيان پنهنجي رت سان رُنا. اٽيلا جي ميت کي ٽن تابوتن ۾ بند ڪيو ويو جيڪي سون، چاندي ۽ لوهه جا ٺهيل هيا ۽ کيس مخفي نموني رات جو دفن ڪيو ويو؛ جيڪو به وٺن لُٽ ڦُر جو مال هيو اُهو سندس قبر ۾ اڇلايو ويو، جن قيدين سندس قبر کوٽي هئي اُنهن کي وحشياڻي طريقي سان قتل ڪيو ويو، ۽ ساڳين هُنن (Huns) جيڪي اڳ ۾ غم ۾ ٻُڏل نظر ٿي آيا ۽ ماتم ٿي ڪيائون، اُهي هاڻي خوشيءَ ۾ نٽي ماپيا جن تازو پنهنجي بادشاهه جي ڪفن دفن ۾ حصو ورتو هو. بعد ۾ قسطنطنيه ۾ هڪ خبر ڇپي ته ان ڀاڳن ڀري رات ۾ جڏهن اٽيلا

مري چڪو هو ته ساڳي رات مرسيَن خواب ۾ ڏٺو هو ته اٽيلا جي تيرڪمان پڃي ٽڪرا ٽڪرا ٿي وئي هئي جنهن مان اهو به ثابت ٿي ٿيو ته روم جي شهنشاهه شايد ئي ڪڏهن ان خطرناڪ بربر جو تصور اکين اڳيان هٽايو هوندو.(69)

هِن انقلاب، جنهن هُنن (Huns) جي شهنشاهت کي هيٺ مٿي ڪري ڇڏيو هو، اٽيلا جي نالي کي، بهرحال زنده ڪري ڇڏيو هو ڇو ته اها سندس ئي ذهن جي بردباري هئي جنهن هن جي شهنشاهت جي پڳل ٽٽل ٽڪرن کي گڏ ڪري، جوڙي ۽ سنواري هلايو هو. سندس مرڻ کان پوءِ جيڪي بهادر سپهه سالار هيا اُنهن بادشاهه بنجڻ جي ڪوشش ڪئي ۽ جيڪي وڌيڪ طاقتور بادشاهه هيا اُنهن هُنن جي برتري کي مڃڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو ۽ اٽيلا جا جيڪي بيشمار پٽ هيا، جن کي ڪوڙ سارين مائرن ڄڻيو هو ۽ جيڪي سيئي اٽيلا جون زالون هيون، اُهي پاڻ ۾ ورهائجي ويا ۽ هڪ ٻئي سان ملڪيت توڙي اقتدار جي مسئلن تي جهيڙن جهڳڙن ۾ جُنبي ويا. اُهو اقتدار جيڪو جرمني ۽ سيٿيا جي قومن جو امتيازي نشان هوندو هو. دلير آردِبرڪ ڪدورتن ۽ هڪ ٻئي خلاف ورهائجي وڃڻ جي فضا کي محسوس ڪيو ۽ سندس رعيت جا ماڻهو گيپيدي، آسٽروگاٿن سان ٽڪريل هيا ۽ هيءَ مخالفت ٽن بهادر پائرن جي وچ ۾ هئي، هنن پنهنجن اتحادين کي همٿايو ته اُهي سندن ساٿ ڏين ۽ آزادي توڙي خانداني وقار کي واپس ورائڻ لاءِ هڪ ٿي وڃن. پنونيا ۾ نيتاد نديءَ جي ڪنارن تي هڪ خوني جنگ لڳي جنهن ۾ گيپيدي جا نيزا، گاٿن جون ترارِيون، هنن جا تِيرَ، سووِي جي پيادل فوج، هيرولي جا هٿيار ۽ الاني وارن جو ڳرو مارڪنڊڙ اسلحو استعمال ٿيو، هن جنگ ۾ ٻئي ڌريون يا ته هڪ ٻئي جي سامهون ٿي وڙهيون يا وري هڪ ٻئي جي مدد ڪيائون جنهن ۾ آردِبرڪ کي سوڀ حاصل ٿي ۽ سندس دشمنن جا ٽيهه هزار ماڻهو مري ويا. اٽيلا جو وڏو پٽ اِلئڪ به نيتاد جي جنگ ۾ مارجي ويو جنهن جي اڳين بهادري کيس اڪٽزائرس جو تاج ڏياريو هو، جيڪي سيٿيا جا ماڻهو هيا جن کي هن پنهنجي طابع بنايو هو ۽ سندس پيءُ، جيڪو مٿاهين لياقت ۽ قابليت جي هميشه همت افزائي ڪندو هو، شايد اِلئڪ جي موت تي ريس ڪري ها.(70) سندس ڀاءُ ڊينگش جنهن سان پڻ هُنن جي فوج گڏ هئي، پندرهن سالن تائين ڊنيوب جي ڪنارن تي پنهنجي ويڙهه ۽ تباهين کي پوري طاقت سان جاري رکيون ٿي آيو. ڊسيا جي اڳوٺي ملڪ ۾ اٽيلا جو محلات، ڪارپٿين جي جبلن کان ايگزين سمنڊ تائين- اقتدار جي طاقت جو مرڪز ٽٽجي ويو جنهن جي واڳ هاڻي آردِبرڪ جي حوالي هئي جيڪو گيپيدي وارن جو بادشاهه هو پنونيا جون سرپون، جن جو دائرو وئينا کان سرميم تائين هيو، آسٽروگاٿن جي قبضي ۾ هليون ويون هيون، ۽ ٻين قبيلن جي آبادڪاريءَ جو سلسلو جن وڏي بهادريءَ سان پنهنجي ابن ڏاڏن جي آزادي جي جنبي کي زنده رکيو هو، مختلف گروهن ۾ ورهائجي ڇڙوڇڙ ٿي ويو ۽ هر گروهه پنهنجي پنهنجي طاقت ۽ وسعت آهر قائم هو. ڊينگش، جيڪو پنهنجي پيءُ جي بيشمار غلامن سان وڪوڙيل هيو، جنهن جي بادشاهت فقط سندس گاڏين جي هڪ دائري تائين محدود هئي، تنهنڪري هن اُتاولي انداز سان اُڀرائي ڪندي اوڀر جي شهنشاهت تي حملو ڪري ڏنو پر هو جنگ ۾ مارجي ويو ۽ سندس سِرَ کي بيعزتي واري انداز سان هڪ نمائش* ۾ رکي مٿس ٺٺوليون ڪيون ويون ۽ هن شڪست تي قسطنطنيه جي ماڻهن خوشيون ۽ شڪرانا بجا آندا. پنهنجي زندگي ۾ اٽيلا، وڏي چاهه يا شايد وهمن وسوسن ذريعي، سمجهيو هو ۽ کيس يقين هو ته سندس ننڍي ۾ ننڍو پٽ اِرنئڪ، سندس قوم جي شان شوڪت کي قائم رکندو. هن شهزادي جو ڪردار ڪافي بهتر هو ۽ هن ڪوشش ڪئي ته جيڪا اُڀرائي سندس

ياءُ ڊينگش ڪئي هئي، ان کي اعتدال ۾ آندو وڃي، تنهنکري هر طبقي اهو سوچيو ته هڪڙو هُو ئي هيو جيڪو شايد هُنن (Huns) جي ڪرندڙ ۽ زوال پذير بادشاهت کي سنڀالي ۽ سهارو ڏئي سگهي ۽ ارنئڪ هاڻي پنهنجن بيشمار ساٿين سميت ننڍي سيٿيا ۾ پنهنجا ديرا وجي ڄمايا. پر سندن اثر ۽ طاقت کي نوَن بربرن جي هڪ ٽولي ختم ڪري ڇڏيو جيڪي پڻ ساڳين رستن کان سندن حدن ۾ داخل ٿيا جيڪي رستا گهڻو اڳ سندن ئي ابن ڏاڏن اختيار ڪيا هيا. جُوگن يا ايورس، جن جي رهائش گاهن کي يوناني ليکڪن سمنڊ جا ڪنارا ٻڌايو آهي، پر وارن قبيلن کي ڌِڪي ٻاهر ڪڍي ڇڏيو*. تيستائين وري اتر جا اِگورس جيڪي سائبيريا جي يَخ ٿڌن ۽ پشم پيدا ڪندڙ علائقن کان اچي بيابان جي هر طرف پکڙجي ويا. ايتري تائين جو هُو برستينس* ۽ ڪئسپين سمنڊ جي ڪنارن تائين پهچي ويا ۽ آخرڪار هُو هُنن (Huns) جي شهنشاهت جي ٽمڪندڙ لاٽ کي وِسائڻ ۾ ڪامياب ٿي ويا.(71)

هي اهم واقعو شايد اوپر جي شهنشاهت جي بچاءَ ۽ استحڪام جو سبب بڻجي چو ته حڪومت جي واڳ هڪ اهڙي شهزادي جي هٿ ۾ هئي جيڪو اعتدال پسند ۽ دوستي رکندڙ هيو ته ساڳئي وقت هن بربرن جي حقن کي به ختم ڪرڻ جي ڪوشش هرگز نه ڪئي. پر اولهه جي شهنشاهه ڪمزور ۽ بدڪار وئلينٽينين، جيڪو عمر جي لحاظ سان ته پنجٽيهن سالن جو ٿيو هو پر عقل ۽ بهادري جي منجهس بوءِ ئي ڪانه هئي، بچاءَ ۽ حفاظت جي ماحول کي برباد ڪيو ۽ اميرزادي ايٽيَس کي قتل ڪرائي پنهنجي ئي تاج ۽ تخت جي بنيادن کي سخت ڪمزور ڪري ڇڏيائين. هڪ ڪِريل ذهن ۽ حاسد طبيعت سبب هو اُن ماڻهوءَ کان نفرت ڪندو هو جنهن جي هر جاءِ ۽ هر جڳهه تي شهرت فقط هن ڪري هئي ته وحشي بربر به ڪانئس ڊڄندا هيا ۽ اُهوئي شخص جمهوريه جي لاءِ وڏو آٿت ۽ آسرو هو، ۽ سندس نئون لاڏلو هڪ ڪدڙو هيراڪليَس هو جنهن شهنشاهه کي سندس سُستي ۽ ٻِڌالائپ مان جهنجهوڙي جاڳايو جنهن کي شايد پلاسيديا(72) جي زندگيءَ ۾ مِڻي مائٽي جي رشتي جي پردن ۾ لڪايو ويو هو. شهرت، دولت ۽ شان شوڪت سان گڏ، بيشمار بربر ويڙهاڪن ۽ سندس طاقتور ساٿين جي اڳواڻيءَ سبب ايٽيَس جو رُتبو سندس رعيت جي ٻين سيني ماڻهن کان گهڻو مٿاهون ۽ مانَ وارو هيو. انهيءَ سان گڏ سندس پُٽ گاڊينٽيَس به سندس اُميدن جو مرڪز هيو جيڪو شهنشاهه جي ڌيءُ يوڊوڪسيا سان لاڳاپيل هيو. سندس مستقبل جي ارادن، جن جو متس ڳجهو الزام به هيو، وئلينٽينين جي دل ۾ خوف ۽ ناراضگي پيدا ڪري ڇڏي. ايٽيَس خود، جنهن کي سندس اهليت سندس خدمتن ۽ شايد سندس معصوميت جي پٺڀرائي حاصل هئي، ضدي ۽ اٿوڻندڙ ڪردار ادا ڪرڻ لڳو. هن اميرزادي پنهنجي حاڪم کي هڪ دشمني واري اعلان ڪرڻ سان ناراض ڪري ڇڏيو، هن سندس ناراضگيءَ جي زخمن تي ويتر لوڻ ٻُرڪيو جڏهن هن کيس مجبور ڪيو ته صلح، امن ۽ اتحاد جي معاهدي کي قسم ساکَ تي قبول ڪري: هن حاڪم شڪن شبهن کي وڌايو، هن سندس حفاظت ڪرڻ ۾ غفلت ڪئي ۽ کيس هڪ اجايو اعتماد هو ته دشمن، جنهن کان هو نفرت ڪندو هو، سندن ڪجهه به بگاڙي نه سگهندو، هن روم جي محلات ۾ وڃڻ جي جرئت ڪري ڇڏي. جيئن ته هو پنهنجي ٻي لغام ڪاوڙ ۽ بيصبري واري انداز ۾ پنهنجي پٽ جي شادي تي زور ڀري رهيو هو، وئلينٽينيَن پنهنجي ترار مياڻ مان ڪڍي، ۽ هي پهريون موقعو هو جو هن پنهنجي سڄي ڄمار ۾ اهڙي ڪاوڙ مان ترار ڪڍي هئي، ۽ اُن جنرل جي سيني ۾ وهائي ڇڏيائين جنهن سندس شهنشاهت کي بچايو هو: سندس درٻارين ۽ ڪدڙن به پنهنجي مالڪ جي ڪنيل قدم جي پوئواري ڪندي ايٽيَس مٿان تراريون وهايون ۽ کيس هڪ سو جي لڳ ڀڳ زخم رسيا، ۽ هو شهنشاهه جي موجودگيءَ

۾ پَٽ تي ڪري پيو ۽ ٿڏي تي مري ويو. بوٿيَس جيڪو شاهي محل جو مُنهندار هيو ان کي بہ هڪدم قتل ڪيو ويو ۽ هن واقعي جي ڪنهن بہ امڪاني ردعمل کي روڪڻ لاءِ، اميرزادي ايٿيَس جي سيني دوستن کي محلات ۾ گهرائي ڪين قتل ڪرايو ويو. هن منمت لائق ۽ دل ڏاريندڙ واقعي جا تفصيل جنهن کي لڪائڻ لاءِ هنن ان کي 'ضرورت ۽ انصاف' جهڙا شاندار نالا ڏنا، هڪدم شهنشاهہ جي فوجين رعيت جي ماڻهن ۽ سندن اتحادين تائين خود شهنشاهہ طرفان پهچايا ويا. اُهي قومون، جيڪي ايٿيَس کي ڄاڻنديون سڃاڻنديون بہ نہ هيون يا وري سندس دشمن هيون، ايٿيَس جي ڏکوئيندڙ موت تي رت رُنيون ۽ بربر جيڪي هن عظيم سپوت جي خدمت ۾ رهيا هيا، اُنهن بہ پنهنجي ناراضگيءَ جو اظهار ڪيو ۽ سندس غم ۾ ڳوڙها ڳاڙيا ۽ وئليٿنينَ لاءِ جيڪا ماڻهن جي دلين ۾ ٻُڃان ۽ بد دلي چانيل هئي، اُها سندس لاءِ ڪليل ۽ عالمي نفرت ۽ ڌڪار ۾ تبديل ٿي وئي. اهڙا ڏکوئيندڙ واقعا شايد ئي ڪڏهن محل جي ديوارن کان ٻاهر لِيئو پائيندا آهن، پر شهنشاهہ هن موقعي تي ان وقت وائڙو ۽ پريشان ٿي ويو جڏهن روم جي رعيت جي هڪ ماڻهو شهنشاهہ جي اوڏو ايندي کيس چيو: 'سائين! مون کي اوهان جي ارادن يا نيت جي ڪاٻہ خبر ڪانهي، پر مان ايترو چوڻ جي جرئت ضرور ڪريان ٿو تہ اوهان ان نادان ماڻهوءَ جهڙو ڪم ڪيو آهي جيڪو پنهنجي ساڄي هٿ سان پنهنجو کاٻو هٿ ڪٽي ڇڏي.'(73)

روم جي آسائش ۽ عياشيءَ سبب وئليٽينين اُتي اڪثر پيو ايندو ويندو هو ۽ هن لاءِ سندس حڪومت جي سيني شهرن کان نفرت بہ روم ۾ وڌيڪ چوٽ چڙهيل هئي. آهستي آهستي سينيٽ ۾ جمهوريت جي روح کي ٻيهر زنده ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وئي ڇاڪاڻ تہ سندن اختيار توڙي همت افزائيءَ جي هڪ ڪمزور حڪومت کي سخت ضرورت هئي. موروثي شهنشاهہ جي غرور واري ورتاءَ رعيت جي ماڻهن کي دل ئي دل ۾ رنجيدو ڪري ڇڏيو هو ۽ وئليٽينين جون عياشيون، خانداني ماڻهن جي ڪُٽنبن جي برداشت کان ٻاهر هيون. شهزادي يوڊوڪسيا جو ڄمڻ بہ اهڙوئي هو جهڙو خود شهنشاهہ جو، سندس ڪشش ڪندڙ شڪل توڙي سندس نازڪپڻي لاءِ سچي پيار جي ضرورت هئي پر اهڙي رشتي کي سندس عجيب مزاج مڙس اجائي ۽ غير قانوني عاشقي ۽ پيار ۾ ضايع ڪري ڇڏيو هو. پيٽرونيَس مئڪسيمَس جيڪو انيسيَن جي خاندان جو هڪ دولتمند شخص هو ۽ جيڪو ٻہ دفعا سفارتي عهدن تي پڻ رهيو هو، پنهنجي خوبصورت ۽ نيڪ زال سان بيحد پيار ڪندو هو پر سندس ضدي ۽ اٽل طبيعت وئليٽينين جي خواهشن کي ڇڻ چيڙائي ڇڏيو ۽ هن بہ اٽل ارادو ڪيو تہ هو ڪنهن سازش يا حرفت بازي يا وري طاقت جي زور تي پنهنجي خواهش ضرور پوري ڪندو. شاهي محل ۾ جُوا ڪيڏڻ هڪ دلچسپ مشغلو هوندو هو ۽ شهنشاهہ جنهن اتفاقي طور يا وري ڄاڻي واڻي، مئڪسيمَس کان گهڻا پئسا کٽي ويو هو، هُن سندس مُندي قرض طور پاڻ وٽ رکي ڇڏي ۽ ان کي هڪ پيغام ڏيندڙ هٿان پنهنجي زال ڏي موڪلي ڏنو، ۽ کيس پنهنجي نالي ۾ حڪم ڏياري موڪليو تہ هوءَ هڪدم شهزادي يوڊوڪسيا وٽ پهچي وڃي. مئڪسيمَس جي معصوم ۽ ڪنهن تي شڪ نہ ڪندڙ زال کي سندس ڪٽ تي ڪٽي شاهي محل ۾ پهچايو ويو، سندس عاشق جي خدمتگارن کيس ان ڪمري ۽ بستري تي وڃي سمهاريو جيڪو محلات جي اڪيلي ۽ خاموش ڪُنڊ ۾ هيو ۽ وئليٽينين بغير ڪنهن شرمساري يا پڇتاءَ جي مئڪسيمَس جي زال سان زيادتي ڪري ان کي بيعزتو ڪري ڇڏيو. جڏهن هو واپس گهر موٽي وئي تہ سندس مُنهن تي ڳوڙهن جون قطارون هيون ۽ هوءَ وڏي اذيت ۾ مبتلا ٿي وئي هئي، ۽ هن پنهنجي مڙس تي وڏي لعنت ملامت ڪئي جنهن کي هن شهنشاهہ جو ساٿاري ۽ پنهنجي

شرمساري جو ڏوهاري سمجهيو. مئڪسيمس خود بيحد شرمسار هو ۽ هُن بدلي وٺڻ جو عزم ڪري ورتو، پر هن انتقام جي لباس ۾ سندس هڪ خواهش بہ لِڪل هئي ۽ اُها هيءَ تہ هو روم جي سينيٽ جي عام ووٽن ذريعي هڪ اهڙي شهنشاهہ جي تخت تي ويهي سگهيو ٿي جنهن ڪان ماڻهو بيزار ۽ سخت نفرت ڪندا هيا. وئلينٽينين، جيڪو ايئن سمجهندو هو تہ هر ماڻهوءَ جي سيني ۾، هُن وانگر، دل نہ ٿي ڌڙڪي يا ان ۾ يا دوستي ۽ احسانمنديءَ جا جذبا نہ آهن، ناداني ڪندي پنهنجن چوڪيدارن ۽ محافظن ۾ ڪيترا مقامي ماڻهو بہ ڀرتي ڪيا هيا جيڪي ايٽيَس جا نوازيل ۽ سندس وفادار هيا. بربر قوم جي ٻن محافظن تي هڪ عزت ڀريو ڪارنامو سرانجام ڪرڻ جو بار رکيو ويو تہ هو سندن محسن ۽ اميرزادي ايٽيس جي قاتل کي ماري ان جو بدلو وٺن. بس هوڏانهن اکر اُڪلڻ جي دير هئي ۽ محافظ تہ ڄڻ اڳي ئي تيار ويٺا هيا. جڏهن تہ وئلينٽينين جنگي ديوتا جي اردگرد وِندر وِرونهن ۾ مشغول هو، اُهي ٻئي بربر هٿيارن سان وجي مٿس ڪڙڪيا، ڪدڙي هيراڪليَس کي ڌِڪي ٻاهر ڪيو ويو، ۽ شهنشاهہ کي دل جي مٿان زخمن تي زخم رسائيندا ويا ۽ شهنشاهہ جي چوڪيدارن يا ٻين خدمتگارن جي وڏي هجوم منجهان ڪوبہ ڪيس بچائڻ لاءِ اڳتي نہ وڌيو، بلڪ ايئن محسوس ٿي رهيو هو تہ هن ظالم ۽ آمر شهنشاهہ جي اهڙي موت تي ڄڻ سڀيئي خوش ٿي رهيا هيا. وئلينٽينين- ٽئين(74) جو انت اهڙيءَ طرح آيو جيڪو ٿيوڊوسيَس جي خاندان جو آخري رومي شهنشاهہ هيو. هن پنهنجي سوٽ* ۽ ٻن چاچن* جي موروثي ڪمزورين جي تہ پوريءَ طرح پوئوراي ڪئي، پر اُنهن جي چڱاين، نيڪين، سچاين ۽ معصوميت جي ويجهو بہ نہ ويو جن ذريعي انسان جي ڪردار ۽ روح کي تازگي ملي ٿي. وئلينٽينين معاف ڪرڻ جهڙو هرگز نہ هيو ڇو تہ منجهس امنگون تہ هيون پر سندس اخلاق عادتون بگڙيل هيون، سندس مذهب تي بہ ماڻهن کي شڪ شبهہ هيا توڙي جو هو مرتد ڪڏهن بہ نہ ٿيو هيو پر هن نيڪ عيسائين کي مذهب جي نالي ۾ بدنام ڪيو هو ۽ جادوگري ۽ اڳڪٿين جهڙن ڪُڌن ۽ غير مذهبي ڪمن ۾ پڻ گهڻو اڳتي وڌي ويو هو.

گهڻو وقت اڳي سِسرو ۽ وئِرو جي زماني ۾ روم جي اڳڪٿي جي علمي ماهرن جو اهو خيال هو تہ رومُولَس جيڪي ٻارهن ڳجهون ڏٺيون هيون اُهي دراصل ٻارهن صديون هيون جيڪي هن جي شهر جي موتمار دؤر سان لاڳاپيل هيون.(75) ماڻهو جڏهن سکيا ستابا ۽ صحتمند هيا تہ اُنهن هن پيشنگوئيءَ کي اهميت ڪانہ ڏني پر جڏهن ٻارهين صدي جيڪا ماڻهن جي بدبختين ۽ ڏکن ڏولاوَن ۾ گذري هئي(76) انهيءَ عام ماڻهن ۾ غم ۽ بيچيني جي ڪيفيت پيدا ڪري ڇڏي ۽ ايندڙ نسل جا ماڻهو بہ ڀلي اها ڳالهہ حيرت ۽ تعجب مان ياد ڪري ڇڏين تہ هڪ اتفاقي يا افسانوي واقعي کي بہ ڪيئن نہ اولهہ جي شهنشاهت جي زوال سان ملايو ويو هو. پر ان جي زوال جو اعلان ڳجهُن جي اُڏام جي بجاءِ هڪ صاف ۽ سِڌي وهم وسوسي ذريعي ڪيو ويو هو، ۽ روم جي حڪومت هاڻي دشمنن خلاف گهٽ خطرناڪ پر پنهنجي رعيت جي ماڻهن لاءِ وڌيڪ نفرت جوڳي ۽ آزاريندڙ ٿيندي وئي.(77) ماڻهو اڳي ئي تڪليفن ۾ هُيا ويتر ٽئڪسن جو بار مٿن رکيو ويو، اقتصادي حالتون ابتريءَ طرف وڌنديون رهيون جن تي ڪوبہ توجهہ نہ ڏنو ويو، ۽ شاهوڪار ۽ دولتمند ماڻهن ناانصافيءَ جي روين سان غريبن ۽ مسڪينن کي ويتر مجبور ۽ لاچار بنائي ڇڏيو هو جن سان هو ڌوڪو ڪري ڪين ڪُوڙا آسرا ڏئي پنهنجي طلب لاءِ استعمال ڪندا هيا تہ اڳتي هلي سندن ڏک درد دور ٿي ويندا. رعيت ڪان مختلف معاملن تي سخت پڇاڳاڇا ٿيندي

هئي جنهن جي نتيجي ۾ ڪين اذيتون ڏنيون وينديون هيون ۽ سندن مال ملڪيت کي ضبط ڪيو ويندو هو؛ نيٺ عام ماڻهو مجبور ٿي پنهنجا ٽاڪَ ٽاٽا ڇڏيندا رهيا ۽ پنهنجن جي اهڙي ظلم جي حڪومت جي مقابلي ۾ هنن بربرن جي ڏاڍَ ڏمر کي وڌيڪ اهميت ڏني تنهنڪري اُهي جهنگلن ۽ جبلن ۾ هليا ويا جتي اُنهن بربرن جي گهٽ درجي وارن خسيس نوڪرن جي حيثيت ۾ پنهنجا ڏکيا ڏينهن گذارڻ کي وڌيڪ ترجيح ڏني. هاڻي پاڻ کي 'روم جي شهري' سڏرائڻ تي ڪين نه رڳو شرم بلڪ بُڇان ۽ نفرت ايندي هئي، جڏهن ته اڳ سڀ انسانذات روم جي نالي کي فخر ۽ وڏائيءَ جو اهڃاڻ سمجهندي هئي. گال جا ڪيترائي صوبا ۽ اسپين جا گهڻا حصا، بگائدي جي اتحاد ذريعي ننڍا ننڍا آزاد ملڪ بڻجي وڪري ۽ بيگانگيءَ جي ور چڙهي ويا ۽ شاهي وزيرن فوج ۾ زوريءَ ڀرتي ڪرڻ ۽ هٿيار ڪٽڻ جا ناڪام ۽ اجايا قانون ناهيا جن جي خلاف رعيت جا ماڻهو بغاوت برپا ڪرڻ تي مجبور ٿي پيا.(78) ماڻهن جي بغاوت ۽ انتظامي خرابيءَ جي صورتحال هاڻي اها هئي ته جيڪڏهن بربرن جي سيني فاتحن ۽ حاڪمن کي ساڳئي وقت ۾ ختم ڪري ۽ سندن 'هئڻ ۽ هستي' کي به مٽايو وڃي ها تڏهن به اولهه جي شهنشاهت کي مڪمل تباهيءَ کان ڪوبه بچائي نه سگهي ها؛ ۽ جيڪڏهن روم اڄا تائين زنده هيو ته سندس زندگي اهڙي هئي جنهن ۾ آزادي، اخلاق، ڪردار ۽ وقار جو نالو نشان ئي ڪو نه هو.

باب پنجٽيهون

(حاشين بابت وضاحتون)

(1) ڏسو پرسڪس. صفحا 72، 39.

(2) سڪندريه يا پاسچل جا تاريخوار واقعا جن ۾ ٿيوڊوسيَس جي زندگي ۾ ڏنل هڪ غرور وارو پيغام شامل آهي، ان ۾ شايد تاريخ جي اڳڪٿي ڪئي وئي هجي پر موڳو تاريخدان ان قابل هيوئي ڪونه ته اٽيلا جي اصلي ۽ هوبهو روپ کي بيان ڪري سگهي.

(3) فرانس جي حاڪمن جي تنقيدي تاريخ جو ٻيو ڪتاب (424-189، i) گال جي ان وقت جي حالت بابت ڪافي ڪجهه ٻڌائي ٿو جڏهن اٽيلا ان تي حملو ڪيو هو، پر ذهين مصنف توڙي ابي ڊُوبوز پڻ حڪومتي سرشتي بابت فقط اندازا لڳائن ٿا.

(4) وڪٽروٽينِسِس (پرسيڪيوٽ وئنڊل، 1،6،8 جنهن کي رئنارٽ ايڊٽ ڪيو) هن جي لاءِ هيئن ٿو چوي: "صلاح ڏيڻ ۾ چالاڪ هوشيار ۽ جنگ ۾ سَگهارو" پر جڏهن بدقسمتي کيس وڪوڙي ويئي ته هن جي بهادريءَ کي اُبهرائي ڪوني ان جي مذمت ڪئي وئي ۽ سيباستيَن کي وري 'بيپرواهه يا لا اُبالي' جو لقب مليو. (سِڊان. اپولينئِرِس ڪارمين 181،ix) سندس مُهم جويون جيڪي هن قسطنطنيه سِسلي، اٽلي، گال، اسپين ۽ آفريڪا ۾ ڪيون، اُهي مرسيلينَس ۽ اِڊئٽيَس جي تاريخوار واقعن ۾ اڻ چٽي نموني بيان ڪيل آهن. هو تڪليف جي حالت ۾ پنهنجن ڪيترن ئي ساٿين سان گڏ هوندو هو جو ته منجهس اجا به سگهه هئي ته هو هيليپانٽ، پروپونٽِس ۽ بارسيلونا جي علائقن کي هٿ ڪري ٿي سگهيو.

(5) (هُو جڻ جائوئي رومي جمهوريه جي پلائيءَ لاءِ هو جنهن مغرور سُووِي قبيلي ۽ فرئنڪ بربرن کي مجبور ڪيو هو ته پنهنجي رَت جي قرباني ڏئي به جمهوريه جي لاءِ وڏي پئماني تي خدمتون ڪن.) جارنينڊيس- ڊِي- روبُس گيٽيسِز. 660، 34.

(6) هيءَ تصوير رئنَس پروفيوچرَس فرجيريڊس جي چِٽيل آهي جيڪو انهن جو همعصر تاريخدان هو پر کيس فقط چند اقتباسن ذريعي سڃاتو وڃي ٿو جن کي ٽورس جي گريگري پاڻ وٽ محفوظ ڪري ڇڏيو آهي. (163، ii، 8، ii) رئنَس تي اهو لازم هو ته ايٽيَس جي ڪردار کي ڪجهه وڌائي ۽ وڌو ڪري پيش ڪري ها، پر جيڪڏهن هو پنهنجي بيمار تي زور نه پري ها جنهن کي هن بخشي ڇڏيو هو ته پوءِ پنهنجي بيان ۾ هو وڌيڪ هوشياري ڏيکاري ها.

(*) (رگيلاز- ڏسو باب 34)

(7) سفارتخاني ۾ مُنهندار رومُولس، پروموئَس، ناريڪم جو صدر ۽ فوج جو حاڪم رومنَس موجود هيا. اُنهن سان گڏ ٽئٽلَس به گڏ هو جيڪو ساڳئي صوبي جي شهر پيٽوويو جو شهري هو ۽ اوريسٽِس جو پيءُ هو، جنهن منهندار رومولس جي ڌيءُ سان شادي ڪئي هئي. (ڏسو پرسڪس- صفحا- 65، 57) ۽ ڪئسيوڊورس، (4، i) وري ٻي سفارتخاني جو ڏس ٿو ڏئي جيڪو

هن جي پيءُ جي لاڳاپن سان قائم ٿيو هيو جنهن ۾ اينئيس جو پٽ ڪارپيليو بہ شامل هو، ۽ جيئن تہ هاڻي اٽيلا موجود ڪونہ هو تہ هُو هن جي غير موجودگيءَ ۾ پنهنجي بهادريءَ بابت ڊاڙون هڻي ٿي سگهيو.

(8) 'وئلينس جي برباد ٻهراڙي جي علائقي ڪي الاني جي حصي ۾ ڏنو وي هو.' پراسپر ٽرانسِس، واقعا جيڪي فرانس جي تاريخ ۾ لکيل آهن (639، i) پراسپر وڌيڪ ٻڌائي ٿو تہ اُتر- اولهہ گال جي الاني قبيلي جي ماڻهن کي زمينون پڻ ڏنيون ويون هيون. ڊُبوز جيڪي درستيون ڪيون آهن (300، i) اُنهن کي بيان ڪرڻ کان سواءِ، ٻن ڪالونين يا الاني جي فوجي چوڪي جي موجودگي سندس دليلن جي تصديق ۽ سندس اعتراضن کي دؤر ڪندي.

(9) ڏسو پراسپر ٽيرونس- ص- 639، سدونيَس (مدح سرائي ائيِٽ- 246) آورن جي نالي ۾ شڪايت ٿو ڪري جيڪو سندس اباڻو ملڪ هو. 'برٽني منجهان تيزيءَ مان گڏرندي مغرور لٽوريَس سيٿيا جي گهوڙيسوارن کي گاٿن خلاف هدايتون ڏنيون. آورن جي سڄي علائقي ۾ هنن کي جيڪا شئي نظر آئي ان کي برباد ڪيو ويو، هو هر طرف وحشين وانگر پڄندا ڊُڪندا رهيا، حملا ڪندا، باهيون لڳائيندا ماڻهن کي قتل ڪندا ۽ ڦُرلٽ ڪندا رهيا ۽ هي سيڪجهہ امن جي نالي ۾ ڪيو پئي ويو.' هڪ ٻي شاعر پيريگوردِ جي پالينَس، متين شڪايت جي تصديق ڪئي آهي:
'ان اتحادي يا دوست کي برداشت ڪرڻ ڏاڍو ڏکيو آهي جيڪو دشمن کان بہ وڌيڪ سخت هجي.' ڏسو ڊوبوز (i،330).

(10) ٿوڊورڪ- II، ٿوڊورڪ ا جو پٽ. اويٽس کي پنهنجي عزم جي باري ۾ ٻڌائي ٿو تہ هو پنهنجي ڏاڏي جي ڪيل غلطين جو ڪفارو ادا ڪندو (سدان، مدح سرائي، اويٽس 505)
'اسان جي ڏاڏي جو هڪڙوئي گناهہ آهي اُهوئي متس ڪارو داغ آهي- روم جي فتح.'
هن نموني جو ڪردار، جيڪو فقط عظيم الارڪ کي سونهين ٿو، ساڳئي وقت گاٿن جي بادشاهن جي نسل بابت بہ ڪافي ڪجهہ ٻڌائي ٿو جنهن لاءِ هن وقت تائين ماڻهن کي ايتري ڄاڻ نہ رهي آهي.

(11) سَپائڊِي جو نالو، جيڪو سئواءِ جو اصل آهي، سڀ کان پهريون اميئينس مارسيلينس ورتو هو ۽ بہ فوجي هنڌ نوٽيٽيا بہ بيان ڪيا آهن جيڪي ان صوبي جي حدن اندر آهن. ڊافين ۾ گرينوبل وٽ سپاهين جي هڪ جٿي کي مقرر ڪيو ويو اهي ۽ ايبريڊونم يا آئروروڊن جهازن جي هڪ آرماڙ جي حفاظت ڪئي هئي، جنهن وري نوف چٽئل جي ڊنڊ تي پڻ پهرو ٿي ڏنو. (ڏسو وٿليسيَس، نوٽيٽيا، گڏلٽريَر- ص- 503)، (ڊي- ائنڊِل- قديم گال- صفحا- 579، 284).

(12) سئلويَن، ڏٺي تعاليٰ يا حقيقي معبود جي اخلاقي حڪمت کي سمجهائڻ جي ڪوشش ڪئي آهي، هڪ اهڙو ڪم جنهن کي اندازن ذريعي آسانيءَ سان سمجهائي سگهجي ٿو يعني جيڪي مصيبتون گندن ۽ ذليل ماڻهن تي اچن ٿيون تہ اُهي جڙ هُن جا فيصلا آهن ۽ جيڪي مصيبتون چڱن ۽ نيڪ ماڻهن تي اچن ٿيون، اُهي جڙ هُن طرفان آزمائشون آهن.

(13) مدح سرائي- آئويٽس- 300 وغيره. سدونيَس پوءِ مدح سرائي ڪندڙ جي طريقي جيان اڳتي وڌي ٿو ۽ جيڪي بہ چڱايون اينئيَس جون هيون اُنهن کي پنهنجي وزير ائويٽس ڏانهن منتقل ڪري ٿو ڇڏي.

(14) ٽوبورڪ- II، ائوينَس جي نالي ۾ پنهنجي استاد جي ڪردار کي ساراهي ٿو. (سڊان- مدح سرائي- ائوينَس 495 وغيره)

(15) ٽوبورڪ- I، جي حڪومت بابت اسان کي جن معلومات ڏني آهي اُنهن مان جارنيندبيس (ڊي رُوبُس گيٽسِس باب- 36-34) ۾ ابٽنيَس جا تاريخوار واقعا شامل آهن ۽ انهن سان گڏوگڏ ۾ پراسپر ۾ آهن جن جو ذڪر 'فرانس جا تاريخدان' ۾ آيل آهي (640-612، I) هنن ۾ اسان سئلوئن جو اضافو ڪري سگهون ٿا (36، vii) ۽ ائوينَس جي مدح سرائي، جيڪا سڊونيَس لکي آهي، ۾ شامل ڪري سگهجي ٿي.

(16) 'اُنهن وڏا وار رکندڙ بادشاهن کي مٿن مقرر ڪيو، جيڪي پهريون ڪان ئي نازل ٿيل هيا جڇڻ ته اُهي پنهنجن ڪٽنبن ۾ وڌيڪ معتبر هيا.' (گريگري، ٽورن- فرانس جي تاريخ جو ٻيو جُلد- 166، 9، ii) گريگري خود ته ميرووِنجيَن جو نالو نٿو ٻڌائي جنهن کي شايد سٽين صدي جي شروعات ۾ ڪٿي ڳولي سگهجي ٿو جيڪو شاهي خاندان لاءِ نمايان لقب هو ته فرانس جي حاڪمن لاءِ پڻ موزون هو. هڪ جاڪوڙي نقاد ميرو وِنجيَنس جي نالي کي ماروبوديوس (مرڪماني قبيلي جو سردار، جيڪو وري سُووِي قبيلي سان آگسٽس جي دؤر ۾ لاڳاپيل هو) مان وجي ڪڍيو آهي ۽ هن صاف طرح سان ثابت ڪيو آهي ته جنهن شهنشاهه پنهنجو نالو ڪنهن پهرين قوم کي ڏنو هو اُها چائلڊيرڪ جي پيءُ (ڪلووس جو پيءُ ۽ فرئنڪن جو بادشاهه- 511-481) کان تمام گهڻي قديم هئي. (ڏسو نقش و نگار جي اڪيڊمي 587-557، xxx، 90-52، xx)

(17) جرمني وارن جي هن رواج کي، جنهن جي سلسلي کي ٽئينس کان ٽورس جي گريگري تائين ڳنڍي سگهجي ٿو، آخرڪار قسطنطنيه جي شهنشاهن پڻ اختيار ڪيو. ڏهين صدي جي هڪ عورت کان ماٽنفاڪن ساڳي تقريب جو هڪ نقشو چٽيو آهي جنهن کي ان دؤر جي جهالت دائود (ڊئوڊ) بادشاهه ڏانهن منسوب ڪيو آهي. (ڏسو فرانس جي حاڪمن جا يادگار ٿام-I ۽ شروعاتي ڳالهيون)

(18) فرانس جي تاريخ جي ٽئين جلد جو مقدمو ڏسو ۽ ابي لابوف کي پڻ ڏسجي (مضمون- 79-47، iii) ميرو وِنجيَنس جي هن خاص اسلوب کي مقامي توڙي ٻاهرين ماڻهن ۾ بيان ڪيو آهي. ساڳي وقت پرسڪس (i،608) اگاٿياز (49، ii) ۽ ٽورس جي گريگري 316، 278، 196، 10، viii، 24، vii، 18، ii) پڻ ان کي بيان ڪيو آهي.

(19) قديمي فرئنڪن جي اصل تصوير، شبيهه، سندن لباس هٿيار ۽ طبيعت کي ڏسو ۽ جاچيو (سڊونيس اپولينئرس- مدح سرائي، ميجورين، 254-238) ۽ هر تصوير توڙي جو نفاست سان نه ناهي وئي آهي پوءِ به ان جي اصل ۽ نج قدرداني ڪئي وئي آهي. بزرگ ڊئنيئل (فرانس جي ماڻهن جي تاريخ، 7-2، i) هن بيان جي وضاحت ڪئي آهي.

(20) تنقيدي تاريخ ۾ ڊُوبوز 272-271، i) ڪجهه جاگرافي جي ماهرن ڊسپرگر کي جرمني جي رائين نديءَ طرف ڏيکاريو آهي. هن سلسلي ۾ بينيڊ ڪٽائين ايڊيٽرن جي فرانس جي تاريخدانن ڏانهن ٽيل خط و ڪتابت کي ڏسو.

(*) صوبو.

(21) ڪاربونئريَن جو جهنگ آرڊينيز جو اُهو وڏو ٻيلو آهي جيڪو ايسڪاٽ ۽ شيلڊ جي وچ تي آهي. ويليسيَس نوٽيٽيا، ص- 126.

(22) ٽورن جوگريگري (166-167، ii، 9، ii) فريجر، ايپيٽوم (395، 9) گيسٽافر (فرئنڪر 5، 544، ii ۾) ۽سينٽ ريمگ، (همڪمار 373، iii ۾)

(23) صحيح هنڌ هڪ شهر يا ڳوٺ هو جنهنکي وائڪس هيلينا چوندا هيا ۽ ٻنهي يعني نالي ۽ هنڌ کي جديد جاگرافي جي ماهرن لينس وٽ ڳولي هٿ ڪيو هو. ويليسيَس نوٽئٽيا، گئليريَم (ص- 246) لانگرو (فرانس جي بيان ۾ 88، ii).

(24) هن عمل جي هڪ فضول تذڪري کي ڏسو سبونيَس ۾ (وڏي مدح سرائي 212-230) فرانس جي نقادن، جيڪي ڳال ۾ پنهنجي بادشاهت قائم ڪرڻ لاءِ آتا هيا، سبونيَس جي خاموشيءَ سبب، پنهنجي لاءِ مضبوط دليل جمع ڪيا آهن يعني ڪير بہ ان ڳالهہ ڏانهن اشارو نٿو ڪري تہ شڪست کاڌل فرئنڪ مجبور ٿي بيهر رائين ندي کي اُڪاريو هو. (ڊُوبوز- 322، i)

(25) سئلوَين (ڊي- گبرنيٽ ڊي، بوڪ- vi) هڪ اجائي ۽ بحث واري انداز ۾ هنن ٽن شهرن جي بدقسمتيءَ بابت لکيو آهي جن جي پَڪ هڪ عالم مئسڪائو اسان کي ڏياري آهي. (قديم جرمني جي ماڻهن جي تاريخ 21، ix)

(26) پرسڪس، مقابلي جي بيان ڪرڻ ۾ ٻن ڀائرن جو نالو نہ کنيو آهي، جن مان ٻي نمبر ڀاءُ کي هن روم ۾ ڏٺو هو، هو نوجوان هو ۽ڪيس ڏاڙهي ڪانہ هئي ۽ وڏا وار هُئس (فرانس جا تاريخدان 607-608، i) بينيڊڪٽائين ايڊيٽر ان خيال جا آهن تہ اُهي ڪنهن اڻڄاتل فرئنڪ بادشاهہ جا پٽ آهن جن جي حڪومت نيڪر نديءَ جي ڪنارن تي هئي پر ايم- ڊي فانسيمين جي دليلن (يادگيريون 464، viii) مان اهو ثابت ٿو ٿئي تہ ڪلوڊيَن جي تخت جي جانشينيءَ تي سندس ٻن پٽن سخت اعتراض ڪيو هو، ننڍو پٽ ميرويَس هو جيڪو چائلڊيرڪ جو پيءُ هو.

(27) ميرو وِنجيَنس جي قوم ۾ تخت موروثي آهي پر مئل بادشاهہ جا سڀئي پٽ پنهنجي پيءُ جي مال، خزانن، ملڪيت ۽ سرحدن ۾ هڪ جيترا حصيدار هوندا آهن. ڏسو ايم- ڊي- فونسمين جو هڪ مشهور مقالو اڪئڊمي جي يادگيرين جي ڇهين ۽ اٺين جُلد ۾.

(28) هڪ تمغو اجا تائين موجود آهي جنهن مان آنريا جو وڻندڙ ۽ خوبصورت چهرو نمايان آهي ۽ جنهن تي آگسٽا جو لقب اُڪريل آهي ۽ تمغي جي پٺئين پاسي تي هڪ يادگار لفظ ’ملڪ بچائيندڙ‘ اُڪريل آهي ۽ ان سان گڏ حضرت عيسيٰؑ جي نشاني پڻ آهي. (ڏسو ڊوڪينج، بازنطين صفحا 73، 67).

(29) ڏسو پرسڪس صفحا- 39-40. اهو چوڻ مناسب ٿو معلوم ٿئي تہ جيڪڏهن عورتن کي تخت جو جانشين بڻايو وڃي تہ وئلينٽينين خود، جنهن نندي ٿوڊوسيَس جي ڌي ۽ وارث سان شادي ڪئي هئي، تہ اُها پڻ اوپر جي شهنشاهت تي پنهنجو حق ڄمائي ها.

(30) آنريا جي مهم جوئيءَ کي جارنينديس طرفان پوريءَ طرح بيان نہ ڪيو ويو آهي. (ڊي سڪسيوف- باب- 97 ۽ ڊي ديب گيٽيسز، 674، 42 ۽ پراسپر جي واقعن ۽ مارسيلينس جي بيان ۾ تذڪرو موجود آهي) پر اُهي هڪ ٻئي سان تيستائين مطابقت نہ رکندا، جيستائين اسان وقت

۽ هنڌ کي آنريا جي يوجينيَس سان سندس سازش ۽ اٽيلا کي سندس طرفان دعوت ڏيڻ جي وقت ۽ هنڌ جي وقفي کي جدا نہ ڪريون.

(31) سدان، اپولينئرس viii، تحريريون، 246، 15.

(32) مدح سرائي، ائوپنُس، 319 وغيره.

(33) هن جنگ بابت انتهائي مستند ۽ صحيح حقيقتن بابت پورو احوال جارنينڊيس ڏنو آهي (ڊي ريب گيٽيسز 662-672، 41-36) پر هن ڪڏهن ان کي گهٽ ڪري پيش ڪيو اهي ۽ ڪٿي وري هن ڪئسيوڊورس جي وڏي تاريخ کي ويهي نقل ڪيو آهي. جارنينڊيس بابت هڪ پهاڪي کي دهرائڻ ممڪن آهي تہ مناسب نہ لڳي پر ان کي ٽُورس جي گريگري (5-7، 2) وڌيڪ بهتر بنايو آهي ۽ ان جي وضاحت پڻ ڪئي اهي؛ تہ ساڳي وقت اڊئٽيَس ۽ اِسيڊور جي واقعن توٽي ين پراسپرس ۾ پڻ وضاحت ڪئي وئي آهي. سيني قديمي شاهدين کي هڪ جڳهہ تي جمع ڪري ڪتاب 'فرانس جا تاريخدان' ۾ شايع ڪيو ويو آهي، پر پڙهندڙ کي خبردار ڪيو ٿو وڃي تہ اڊئٽيَس جي لکيل واقعن کي خيال سان پڙهي (هي اقتباس فريڊيجئريَس جي ٽڪرن سان مليل آهن. 462، ii) جن مان اهو امڪان پيدا ٿيو ٿئي تہ پادري گئليسَين جي اصل متن جي ممڪن آهي تہ ترديد ٿئي.

(34) قديمي مثالي ماڻهو يقيني طور تي عزت ۽ احترام جا مستحق آهن ڇو تہ اُهي مجبور ٿي پنهنجن قصن ڪهاڻين کي سندن پنهنجن وقتن جي اصلي تاريخ سان ملائن ٿا. (ڏسو سينٽ لُوپُس ۽ سينٽ انيئنس، ميٽز جي پادري ۽ سينٽ جينيويو وغيره جون زندگيون 'فرانس جا تاريخدان' ڪتاب ۾ 369، iii، 649، 45-644، i) ڏسي سگهجن ٿيون.

(35) اميرڊي بئاٽ جي شڪ واري بي اعتمادي کي (انسانن جي تاريخ 40-539، vii) دليلن يا تنقيد جي اصولن سان سهمت نٿو ڪري سگهجي. ڇا ٽورس جو گريگري، ميٽز جي تباهيءَ بابت احوال بڌائڻ ۾ پورو نہ ٿو لهي؟ فقط وچ ۾ 100 سالن جي وقفي پوءِ سان ڇاهو غافل ٿي ويو يا ماڻهو شهر جي قسمت کان بيخبر بڻجي ويا جيڪو وڏن حاڪمن توڙي آسٽريليا ۽ ايشيا جي شهنشاهن جي اصلي رهائشگاهہ رهيو هو؟ عالم اميرزادو، جنهن اٽيلا ۽ بربرن کان معافي ونرائي هئي، ڪوڙي اڊئٽيَس کي منت ٿو ڪري تہ: 'مهرباني ڪري جرمني ۽ گال جي شهرن جو بچاءُ ڪجو'، ۽ هو اها ڳالهہ وساري ٿو ڇڏي تہ سچار اڊئٽيَس اڳ صاف چئي ڏنو هو تہ 'ڪيترن ئي شهرن تي اڳ ئي قبضو ٿي چڪو هو جنهن ۾ ميٽز بہ شامل هو.'

(36) مدح سرائي- ائوپنُس، 328 وغيره.

(37) اٽيلا، ايٽيَس ۽ وزيگاٿن جي پاليسين جي باري ۾ ائوپنُس جي مدح سرائي ۾ تفصيل اڻپورا آهن تہ ساڳي وقت جارنينڊيس جي ڇٽيهين باب، ۾ پڻ صحيح ڄاڻ نہ ڏني وئي آهي. شاعر توڙي تاريخدان ٻئي هڪ طرفا نظر اچن ٿا جن جي اندر ۾ ذاتي يا قومي تعصب سمايل ٿو لڳي. شاعر ائوپنُس جي اهليت ۽ قدر کي وڌائي ٿو ڇڏي جيئن تہ هو چوي ٿو: 'ائوپنُس، سڄي دنيا جو محافظ'. تاريخدان بيصبريءَ مان ڳالهہ کي وڌيڪ موزون ۽ شاندار ڪري پيش ٿو ڪري. تنهن هوندي بہ سندن سمجهوتو، جڏهن ان جي ترجماني ڪجي ٿي تہ، اُهو سندن سچائيءَ جو ڇٽو ثبوت آهي.

(*) مختلف، جدا جدا.

(38) جارنينديس، ايٿيَس جي فوج جو جائزو ٿو وٺي (644، 36) جنهن کي گروٿونيَس ايڊٽ ڪيو. (23، ii، فرانس جا تاريخدان جن سان گڏ بينيڊ ڪٽائن ايڊيٽر جا حاشيا بہ شامل آهن. لئيٽي بربرن جي گڏيل سڏيل قوم هئي، جيڪا گال ۾ پيدا ٿي ۽ اُتي ئي وڏي ٿي، ۽ رِپاري (جنهن کي سنڌيءَ ۾ ريپاڙي چئجي تہ مناسب ٿيندو- سنڌيڪار) پنهنجو نالو ٿن ندين کان ورتو هو: رائين، ميوز ۽ موسيل. آرموريڪا جي ماڻهن وٽ آزاد شهر هيا جيڪي سين ۽ لئائر جي وچ ۾ هيا. سئڪسَنس جي هڪ ڪالوني بيوڪس جي ضلعي ۾ آباد هئي، برگنڊي جا ماڻهو سئواءِ ۾ آباد ٿيل هيا ۽ بريونس وڏا جهيڙيڪار ماڻهو هيا جيڪي رهيشيا جي قبيلي سان تعلق رکندا هيا ۽ ڪانسٽنس ڍنڍ جي اوپر ۾ رهندا هيا.

(39) 'ارليَنس جو شهر آباد ڪيو ويو، پوءِ ان جو گهيرو ڪيو ويو ۽ ان جي اڳئين اوج کي ختم ڪيو ويو پر اجا ان کي لُٽيو ڦريو نہ ويو هو.' (ڪتاب v، سدان، اپولينئريَس viii، تحريريون، 246، 15) آرليَنس شهر جو بچي وڃڻ معجزي کان گهٽ نہ آهي ۽ ان جي محفوظ رهڻ جي خبر هڪ نيڪ پادري اڳواٽ ٻڌائي ڇڏي هئي.

(*) ٽڪرو، اُبهرو.

(40) عام ڇاپا X@M (90000) ڳڻجڻ ۾ اچن ٿا پر هٽ سان لکيل نسخن جي تصديق ٿيل آهي (۽ ڪابہ تصديق مستند ئي سمجهڻ گهرجي) جنهن ۾ XVM (15000) جو تعداد بہ جوڙي سگهجي ٿو.

(41) چالنس يا ڊيورو- ڪئٽلانم جنهن کي پوءِ ڪئٽلاني چيو ويو اُهو اڳ رِهيمس جو حصو هو جتان اُهو فقط ستاويهن ميلن جي مفاصلي تي آهي. ڏسو وئليسيَس، نوٽئٽيا ۽ گئليريَم- ص 136، ڊي ائنول (قديم گال- صفحا 279، 212)

(*) هڪ ڪليل ۽ وسيع ميدان جيڪو فوجي ڪاروائين ۽ مهم جُوين جو هڪ مرڪز رهيو هو.

(42) ڪمپانيا جو نالو وري شئمپين کي گهٽو ڪري ٽورس جي گريگري بيان پئي ڪيو آهي ۽ اُهو وڏو صوبو جنهن جو گاديءَ جو هنڌ رِهيمس هيو، پنهنجي حاڪم جي حڪمن کي مڃيندو هو. (وئليسيَس، نوٽئٽيا- صفحا 123-120)

(43) آءُ داناءُ آهيان جو فوجي تقريرون تاريخدانن کان وينو لکرايان، تنهن هوندي بہ جهونا آسترو گاٿ جن اٽيلا جي حڪم هيٺ ڪم ڪيو هو، اُهي شايد سندس گفتگو جو احوال ڪئسيوڊورس کي ٻڌائن، جنهن مان ائين لڳندو تہ سندس خيال، ۽ بيان ڪرڻ جي انداز جو تعلق بہ هوبهو سيٿيا جي نسل وارو آهي ۽ مون کي شڪ آهي تہ ڇا ڪو ڇهين صديءَ جو اٽلي جو ماڻهو 'جنگ جي خوشين' بابت ڪڏهن سوچي بہ سگهي ها!

(*) (ڪيل ختم ٿيو.)

(*) (پروشيا جو عظيم فريڊرڪ).

(44) جارنينڊيس يا ڪئسيوڊورَس جا تاثرات تمام تيز ۽ مضبوط آهن. ڊُوبوز (تنقيد جي تاريخ، 393، 392، i) جارنينڊيس جي تعداد کي 162000 ۽ اِڊئٽيَس ۽ آئيسڊور جي تعداد کي 300000 تائين ڪٽي ٿو وجي ۽ اندازو ٿو لڳائي تہ تعداد يقينن گهٽو هوندو جنهن ۾ جنگ ۾ تباهہ ٿيل، بيمارين ۾ مُئل يا هٿيارن کان خالي ماڻهن جي قتل جو انگ بہ شامل ڪرڻو پوندو.

(*) (وَتيل يا سِبيل).

(*) (ڪيس اُڪارڻ لاءِ آندو ويو).

(45) اميرزادو دي بئات. (ماڻهن جي تاريخ 573-554، vii) اجا تائين ڪُوڙين ڳالهين تي يقين ڪري رهيو هو ۽ سَچين کي رد ڪري رهيو هو. اِدِتيَس، اٽيلا جي شڪست کي ٻن وڏين جنگين ۾ ورهايو آهي: پهرين جيڪا آرليَنس جي ويجهو وڙهي وئي ۽ پوئين شئمپين ۾. پهرين جنگ ۾ ٿودِورڪ کي قتل ڪيو ويو ۽ ٻي ۾ ان جو بدلو ورتو ويو.

(*) (فضول، لاپرواهه)

(46) جارنئنديس (دِي. روبُس گيٽيسز- 671، 41). ايٽيَس جي پاليسي توڙي ٿورسماند جو روَيو، ٻئي عين فطري آهن ۽ اميرزادي، ٿورس جي گريگري موجب، (163، 7، ii) فرئنڪن جي شهزادي کي رد ڪري ڇڏيو ڇو ته ڪيس به ساڳيا خدشا ٻڌايائين. اِدِتيَس جيڪو سدائين ڪوڙ ڳالهائيندو هو، فريبڪاري ڪندي غلط بياني ڪيائين ته ايٽيَس رات جي انڌاري ۾ هُنن (Huns) ۽ وزيگاٿن جي بادشاهن وٽ ويو هو ۽ هر بادشاهه کان هُن سونَ جا ڏهه هزار ٽڪرا فقط ان ڪري ورتا هيا ته جيئن انهن جي پڄڻ ۾ هو آسانيون پيدا ڪري ڇڏي.

(47) هي ظلم جن تي ٿودِورڪ (ڪلووِس جو پٽ) بيحد افسوس ٿو ڪري (گريگري ٿورس- 10،190، iii) اٽيلا جي حملي جي حالتن ۾ وقت جي لاءِ سازگار هيا. سُرنجيا ۾ سندس گهر جو هجڻ هرڪو تسليم ڪندو هو ۽ اندازو اهو آهي ته هو سيني سان اُتي مليو هو ۽ ترسيو به اُتي ئي هيو ڏسو مئسڪائو کي (30، ix) جيڪو قديم سُرنجيا بابت پنهنجي بيان ۾ وڌيڪ صحيح ٿو معلوم ٿئي ۽ ان جو نالو به گاٿن جي هڪ قبيلي سُرونجي سان وجي ٿو ملائي.

(*) (انجنيَر)

(48) جارنئنديس (673، 42) تيرهين صدي عيسوي ۾ مغلن، چين جي شهرن تي وڏين انجڻن سان حملا ڪيا جن کي مسلمانن يا وري عيسائين ناهيو هيو جيڪي سندن خدمتون ڏيندا هيا. هنن انجڻين ۾ 150 کان 300 پائونڊن جا پٿر وجهي مارُ ڪيوويندو هو. پنهنجي ملڪ جو بچاءُ ڪندي، چين وارن ڏماڪيدار پائوڊر استعمال ڪيو، ۽ بَم پڻ ناهيا ۽ استعمال ڪيا جيڪي گهٽ ۾ گهٽ هڪ سو سال اڳ اُتي نهيا جڏهن يورپ ۾ ان جو خيال خواب ئي ڪونه هو، تنهن هوندي به اهي باهه لڳائڻ وارا هٿيار به ان بزدل قوم کي بچائڻ لاءِ ڪافي نه هيا. (ڏسو گابل کي، مغلن جي تاريخ ۾- صفحا 157، 155، 71-70 وغيره)

(*) (مئڪسيمن 238 صدي عيسوي ۾ باب 7)

(49) جارنئنديس ۽ پروڪوپيَس ساڳي ڪهاڻي ٻڌائي آهي. (دِي- بيل، وئندل، 188-187، 4، i) ۽ اهو به آسان نه آهي ته هڪڙي ڳالهه مستند ۽ اصلي آهي. پر يوناني مورخ يقينن غلطي تي آهي ۽ جنهن جي غلطي معاف ڪرڻ جوڳي به نه آهي ته هن عقيليا جي گهيري کي ايٽيَس جي موت کان پوءِ ڏيکاريو آهي.

(50) هڪ سؤ سالن جي وقفي کان پوءِ جارنئنديس ٻڌائي ٿو ته عقيليا مڪمل طور تي تباهه ٿي چڪو هو. (ڏسو- جارنئنديس- دِي- رُوبُس- گيٽيسز- 673، 42) (پال، ڊائڪن 785، 14، ii لُوٽ پرئنڊ،

تاريخ 2، iii) عقيليا جو نالو ڪڏهن ڪڏهن فورم جُولي لاءِ بہ استعمال ٿيندو هو جيڪو وينس صوبي جو هاڻوڪو گاديءَ جو هنڌ آهي.
(نوٽ: گبن جو هي ڪتاب اٽڪل 240 سال اڳ ڇپيو هو. تنهنڪري حاشيي نمبر 50 ۾ 'هاڻوڪي' گاديءَ جي هنڌ کي ان وقت جو گاديءَ جو هنڌ سمجهيو وڃي، يعني لڳ ڀڳ 1780ع جي زماني جو- سنڌيڪار)

(51) اٽيلا جي هڪ مشهور جنگ جو ذڪر ڪندي (جنهن جي گهڻ ماڻهن کي خبر آهي) مون پنهنجي رهبري لاءِ اٽلي جي ٻن ماڻهن کان مدد ورتي آهي جن هن موضوع کي پنهنجي لاءِ فائدي وارو سمجهيو هو. (سگونيَس- ڪتاب، xiii، 495-502، i) مراتوري (اٽلي جا تاريخوار واقعا 229-236، iv، 8vo ايڊيشن.

(52) هي ٽوٽڪو يا لطيفو ٻن مختلف شين منجهہ آيل آهي. ۽ سئيداس جي جدا جدا ترتيبن ۾ بيان ٿيل آهي. (هيءُ هڪ لُغت آهي جيڪا ڏهين صدي عيسوي ۾ ڇپي هئي).

(53) (هِن تصوير تي، جيڪا هڪ مصور ناهي هئي، شينهن وراڻيو: 'جيڪڏهن شينهن تصويرون ناهي سگهن ها ۽ پينٽنگ ڪري وڃن ها تہ پوءِ انسان جو درجو تہ نهايت ئي هيٺ هليو وڃي ها.')

(54) ننڍو راهب پال ارڙهين صدي جي آخر ۾ اٽلي جي صوبن بابت اسان کي ٻڌائي ٿو. (ڊي- گيٽيسز، لئنگا بارڊ- 784، 14، ii) چارليمئگني جي دؤر تائين، صوبي جي تاريخ، ويرونا اِلسترئٽا (صفحا 388-1) جي حصي جو پهريون ۽ بيحد دلچسپ باب ناهي ٿي جنهن ۾ مارڪس سيپيو مافي بہ هڪ وڏو ذهين انسان نظر آيو آهي جيڪو اهم بحث مباحثن ۾ پڻ حصو وٺندو رهيو آهي.

(55) لڏ پلاڻ کي ڪنهن بہ همعصر جي شاهديءَ ذريعي ثابت نہ ڪيو ويو آهي پر اها حقيقت، ٿيل واقعي ذريعي ثابت ٿي آهي ۽ اُهي حالتون ممڪن آهي تہ ماڻهن جي روايتن ۾ سلامت هجن. عقيليا جا شهري گريڊس جي ٻيٽ تي وڃي رهيا، ان کان سواءِ پاڊئا، رائوَس، آلٽس يا ريالٽو ۾ بہ ڪجهہ لڏ پلاڻ ٿي جتي پوءِ وينِس جي شهر کي اڏيو ويو هو.

(56) وينيشيا جي ٻيٽن جي جاگرافيائي نقش نگاري ۽ قدامت جنهن ۾ گريڊَس کان ڪلوديا جا ٻيٽ اچي وڃن ٿا، اُنهن جو مڪمل بيان اٽلي جي تاريخوار واقعن ۾ بيان ٿيل آهي. (ائوينٽس صفحا 151-155)

(57) ڪئسيوڊورس، مختلف تحريرون- (24، xii)، مافي (ويرونا السترئٽا 240-254، i) هن اهم خط جو ترجمو بہ ڪيو آهي تہ هڪ قدامت جي ماهر طور ان کي چڱيءَ طرح سمجهايو بہ آهي تہ ساڳئي وقت هن رعيت جي هڪ وفادار شخص جو ناتو پڻ نڀايو آهي ڇاڪاڻ تہ هن وينِس کي روم جي جمهوريہ جو اڪيلو ۽ جائز اولاد سمجهيو هو. هن تحرير جي تاريخ بہ مقرر ڪري ڇڏي هئي تہ ساڳئي وقت ڪئسيوڊورس جي آفيس جو تعين 523 عيسوي صدي ڪري ڇڏيو هو ۽ مارڦئي جي تحرير وڌيڪ مستند آهي ڇاڪاڻ تہ هن پنهنجين تحريرن جا مُسودا پاڻ لکيا ۽ ترتيب ڏنا هيا ۽ پنهنجا مقالا ۽ مضمون پنهنجي ئي ذاتي نالي ۾ ڇپرايا هيا. (ڏسو- او سروازوني جا خط 290-339، ii)

(58) ڏسو، وينس جي حڪومت جي تاريخ جو ٻيو جُلد جيڪو خود هڪ ڪتاب 'اسڪيئنٽينو' جو ترجمو آهي. هن ڪتاب کي ان جي خوبين ڪان ٻہ گهڻو متاهون ڪري پيش ڪيو ويو آهي، جڏهن تہ ان جي هر سِٽ حرفت بازي ڪوڙ ۽ ڪُپتائيءَ سان ڀريل آهي پر مڪيہ شاهدي جيڪا 'اصلي ۽ نقلي' گڏوگڏ آهي ۽ ٻنهي رُخن کي هڪ جڳهہ تي رکيو ويو آهي تہ جيئن پڙهندڙ سچي ۽ ڪوڙي شاهديءَ ۾ فرق يا تضاد پاڻ محسوس ڪري سگهي.

(59) سرماند (نوٽٽنيا، سدان، اپولينئريس ص- 19) پراسپر جي واقعن منجهان هڪ دلچسپ تحرير جو ٽڪرو شايع ڪيو آهي. 'اٽيلا پنهنجي فوج ۾ سڌارا آڻڻ ۽ گال ۾ ڪين مارائڻ ڪان پوءِ ڪوشش ڪئي تہ پنونيا جي رستي ڪان هو اٽلي ۾ داخل ٿئي، پر اسان جي اڳواڻ ايٽيَس پوئين جنگ جي تجربي مان بہ ڪو سبق نہ سکيو هو ۽ پنهنجي فوج لاءِ ڪاڏي خوراڪ جو ڪو بندوبست نہ ڪيو هو. هو ايٽيَس کي ملامت ٿو ڪري تہ هن الپس جي حفاظت جو ڪو انتظام نہ ڪيو هو ۽ شايد اٽلي کي بہ ڇڏي وڃڻ جو سندس ارادو هو.' پر هن ابهرائيپ واري لعنت ملامت کي اِدٽيَس ۽ اِسيدور جي مضبوط شاهدين ذيعي رد ڪيو ويو آهي يا ان جو ازالو ڪيو ويو آهي.

(60) ائويئنس ۽ سندس مخالف بئيليَس جا خاڪا ڏسو جن کي سدونيَس جي تحريرن ۾ لِيکيو ويو آهي ۽ اُنهن ٻنهي ۾ جيڪو تضاد هو ان جي ترجماني بہ ڪئي وئي آهي. (22، 9، i) هن، سينيٽ جي هنن ٻن معتبرن جي ڪردار کي چڱيءَ طرح پڙهيو ۽ پروڙيو هو، پر هو بئسيليَس سان وڌيڪ متفق ٿيو جيڪو سندس مضبوط ۽ غير لچڪدار دوست هيو.

(61) ليئو جي ڪردار ۽ سندس اصولن کي هڪ سو ايڪيتاليهن اصلي تحريرن ۾ ڏسي سگهجي ٿو جنهن مان سندس ڊگهي ڪليسائي تاريخ ۽ عقيدي جي خبر پوي ٿي تہ ساڳئي وقت سندس پادري هئڻ جي حيثيت جو بہ اندازو ٿئي ٿو جيڪو عهدو هن 440 ڪان 461 صدي عيسوي تائين پاڻ وٽ رکيو هو. (ڏسو ڊيوپن- ڪليسائي واقعا 165-120، ii، iii).

(*) (گارڊا ڍنڍ)

(62) هي سٽون جنڪي ڳِبن جملن جي شڪل ڏني آهي اُهي ورجل جي ڪتاب جارجڪس - III مان آهن. (59-58، 11، 15-14). (افسوس تہ اِهي سٽون لاطيني يا يوناني زبان ۾ آهن، جن جو انگريزي ترجمو ڏنل نہ آهي، تنهنڪري سنڌي ترجمي ڪان بہ معذرت قبول ڪندا- سنڌيڪار)

(63) مارڪيئسَس مافي (ويرونا (السٽرئٽا- 6، ii، ii، 221، 129، 95، i) هِن دلچسپ جاگرافيائي نقش نگاري کي وڏي شوق ۽ علم جي ذريعي نمايان ڪيو آهي. هو اٽيلا ۽ سينٽ ليئو جي انٽرويو کي آريوليڪا يا آرڊيليڪا ۾ هاٽي پيچيرا جي ويجهو ڍنڍ ۽ نديءَ جي ميلاپ وٽ ٿو رکي، ڪيٽلَس جي آستان جي تصديق ٿو ڪري ۽ خوش ٿو ٿئي تہ اُهو سرمئو جي سرهائي ڏيندڙ علائقي ۾ موجود هو، ۽ ورجل جي ائنڊيز کي بيندس جي ڳوٺ ۾ ڳولي ٿو لهي، جيڪو اهڙي جڳهہ تي موجود هو جتي ويرونيس جون ٽڪريون- چوٽيءَ ڪان لهنديون ۽ ننديون ٿينديون ۽ لاهيءَ جيان ترڇائيءَ ۾ نظر ايندڻون منٽئا جي ميدان سان وڃي ٿيون ملن ۽ هڪ خوبصورت نظارو جنم وٺي ٿو.

(64) 'جيڪڏهن اُهي طاقت سان ۽ اوچتو روم تي حملو ڪن ها ته هنن لاءِ خطرو وڏي وجي ها، پر وينِس ۾، جيڪو اٽلي جو سهڻو ۽ آسان علائقو هو، سندن طاقت کي، مقامي آبهوا ۽ سني هنڌ هئڻ سبب، بي اثر ڪيو ويو. ان کي ماني کائڻ، پڪل گوشت واپرائڻ ۽ ذائقيدار شراب جي استعمال سان وڏيڪ ڪمزور ڪيو ويو.' فلورس جي تحرير جو هي ٽڪرو (3، iii) سِمبري جي مقابلي ۾ هُنن (Huns) جي لاءِ وڌيڪ موزون آهي ۽ اهي لفظ شايد ان آسماني وَبا لاءِ هڪ تبصري جي حيثيت رکن جنهن سان اِڊئتيَس ۽ آسيدور، اٽيلا جي فوجن کي تڪليف پهچائي هئي.

(65) تاريخدان پرسڪس يقيني طور تي، اٽيلا جي فوج تي پيل اثر جو ذڪر ڪيو هوندو. (جارنئنديس 673، 42).

(66) رئيفل جي تصوير وئٽيڪن ۾ آهي، باسو يا آلٽو سينٽ پيٽر جي قربانگاهه بابت الغرادي جي تخليق آهي. (ڏسو ڊوبوز- الغرادي جي فن تي هڪ نظر 520- 519، i) بئرونيَس (ڪليسائي واقعا 452 عيسوي نمبر 58-57) بهادريءَ سان غيبي شئي جي سچائيءَ کي بيان ڪري ٿو پر ڪيترن عيسائي حوارينَ ۽ نيڪ ڪئٿولڪن ان کي رد ڪري ڇڏيو آهي.

(67) جارنينديس ٻڌائي ٿو ته: 'اٽيلا جي پٽن جو ڳاڻاٽو ڪرڻ مشڪل آهي ڇو ته بيشمار عورتن سان سندس جنسي لاڳاپن جي ڪري اُنهن جي هڪ پوري فوج هئي.' تاتارين ۾ هر عمر جي ماڻهن ۾ گهڻين شادين جي رواج کي پوريءَ طرح ثابت ڪيو ويو آهي. بين عام عورتن سان هم بستري ڪرڻ جو تعلق فقط اُنهن جي سونهن ۽ ڪشش سان وابسته هوندو هو، ۽ جيڪي عورتون پنهنجي ڦوهه جوانيءَ کان ڪجهه ٿورڙو ئي مُڙي وينديون هيون ته پوءِ اُهي ئي بغير ڪنهن رنج رُسامي جو ان الهڙ ڇوڪريءَ جي بستري کي وجي ناهينديون هيون جن سان اٽيلا وجي سمهندو هو. پر شاهي خاندانن ۾، خانن جون ڌيئرون پنهنجن پٽن کي اڳوات پنهنجي موروثي حق ونڻ جو ڇِتاءُ ڏئي ڇڏينديون هيون. (ڏسو نسلن جي تاريخ صفحا 408-406)

(68) هن ڏوهه جي خبر قسطنطنيه تائين پهچي وئي، جتي ان مختلف روپ وجي ورتو ۽ مارسيليئَس جي راءِ آهي ته يورپ جي آمر کي عورت جي هٿَ ۽ چاقوءَ سان رات جي وڳڙي ۾ ماريو ويو هو. ڪارنيل، جنهن هن حادثي جو سچا تفصيل پاڻ وٽ جمع ڪيا آهن، رت جي زور سان وهڻ جو چاليهن وڏين سِٽن ۾ ذڪر ڪيو آهي ۽ اٽيلا کِل ڏياريندڙ ڪاوڙ مان هيئئن ٿو چوي: 'جيستائين رت جو وهڻ بند نٿو ٿئي ته ڪنهن نه ڪنهن کي ان جي قيمت ادا ڪرڻي پوندي.'

(69) عجيب ۽ انوکيون حالتون، جن ۾ اٽيلا جو موت ۽ پوءِ ڪفن دفن ٿيو، اُنهن کي جارنينديس پوريءَ طرح بيان ڪيو آهي. (685-683، 49) ۽ شايد هن به اهو احوال پرسڪس کان وٺي ترجمو ڪيو هوندو.

(70) ڏسو جارنينديس (688-685، 50). قومي هٿيارن ۾ جيڪو هن فرق ڪيو آهي سو عجيب ۽ دلچسپ آهي. مون کي نيتاد نديءَ جي باري ۾ وڌيڪ نه ٻڌايو ويو آهي.

(*) (گهوڙن جي ڊوڙ جو ميدان)

(*) (اڳتي ڏِڪو ڏنائين)

(71) ٻن جديد تاريخدانن، اٽيلا جي تباهي ۽ سندس شهنشاهت جي ورهائجي وڃڻ تي، گهڻي روشني وڌي آهي. ايم- ڊي ٻئاٽ وڏي باريڪ بيني ۽ محنت سان (94-68، 31-3، viii) ۽ ايم- ڊي، گائنس، چيني زبان جي زبردست مهارت ۽ اُنهن جي ليکڪن جي ڄاڻ ذريعي اسان کي مڪمل معلومات ڏني آهي جنهن جي نئين نسل کي گهڻي ضرورت آهي.

(72) پلاسيڊيا، 27 نومبر- 450 عيسوي ۾ روم ۾ مري وئي. کيس روينا ۾ دفن ڪيو ويو جتي سندس ميت کي صندل جي ڪاٺ جي ڪرسي تي ويهاري سندس قبر ناهي وئي هئي ته جيئن اُها قبر زمانن تائين محفوظ رهي، شهزاديءَ کي مذهبي ماڻهن توڙي سينٽ پيٽر ڪرسولوگس طرفان داد ڏنو ويو ۽ کيس يقين ڏياريو ويو هو ته تثليث (ٽن جي هڪ هجڻ) ۾ جيڪو سندس جذبو رهيو هو ان جي تلافي ٻارن جي تثليث ذريعي ڪئي وئي هئي. (ڏسو تليمانٽ- شهنشاهن جي تاريخ 240، vi)

(73) 'وئلينٽنين، جيڪو عورتن وانگر ۽ هڪ نالائق انسان هو، ايٽيَس کي قتل ڪري ڇڏيائين.' هي لفظ سبونيَس جا آهن (مدح سرائي، ائويٽس، 359) شاعر کي دنيا جي ڄاڻ هئي تنهنڪري هو ڪنهن به صورت ۾ وزير جي بيجا خوشامد ڪرڻ لاءِ تيار ڪونه هو. جنهن ائويٽس ۽ ميجوريَن کي بيعزت ڪيو هو جيڪي سندس شاعريءَ جا مکيه ڪردار رهيا هيا.

(74) جيتريقدر ايٽيَس ۽ وئلينٽنين جي مرت جي سببن جو تعلق آهي ته اسان کي ان بابت ڪا ڄاڻ ڪانهي ۽ جيڪڏهن آهي ته اُها اڻپوري آهي. پروڪوپيَس (ڊي بيل، وئنڊل 188-186، 4، i) هڪ زبردست ليکڪ آهي جيڪو ڪهاڻين ۽ افسانن جو به ماهر آهي ۽ اُنهن يادگيرين تي به لکندو آهي جيڪي هن کان اڳ ٿي گذريون هونديون آهن. تنهنڪري هن جي بيان کي ڏسڻ، پرکڻ ۽ درست ڪرڻ جي ضرورت آهي جنهن ۾ سندس تحريرن کي گهٽ ۾ گهٽ پنجن يا ڇهن تاريخوار واقعن سان پيٽائڻو پوندو ۽ جيڪي پڻ نه روم ۽ نه وري اٽلي ۾ ڇپيا هيا ۽جن مان ٻگل ٽٽل لفظن ۾ حقيقتن جي ته نه، باقي افواهن بابت معلومات ملي سگهي ٿي، ۽ افواه به اُهي جيڪي گال، اسپين، آفريڪا، قسطنطنيه ۽ سڪندريه ۾ پکيڙيا ويا هيا.

(75) ويٽيَس جي هن تجزيي کي، جيڪو اڳڪٿي جو ماهر هو، وئرو، انکي قدامت جي سورهين ڪتاب ۾ بيان ڪيو آهي. (سينسوريَمس، ڊي، نتالي، 91-90، 17 هئورڪئمپ ايڊٽ ڪيو هو.

(76) وئرو مطابق ٻارهين صدي 447 عيسوي ۾ ئي ختم ٿي ويندي پر روم جي اصل دؤر بابت جيڪا غير يقيني واري صورتحال آهي ان ۾ ڪجهه اڳواٽ اڳڪٿي يا اُميد ڪرڻ ۾ دير به ٿي سگهي ٿي. ان دؤر جي شعارن کي ڪلاڊيَن (ڊي بيل گيٽڪو، 265) ۽ سبونيَس (مدح سرائي، ائويٽس، 357) کي اسان پنهنجن معاملن بابت پنهنجو جائز شاهد سمجهي سگهون ٿا. 'هاڻي هو سالن کي وينا ٿا ڳڻين، ۽ ڳجهن جي اُڏام ڏانهن پيا ڏسن جن تي اُنهن صدين کي نقش ڪري ڇڏيو آهي ته صديون به شايد ڳجهن جي اُڏام وانگر گذرنديون........... هاڻي روم جي مقدر ۾ شايد ائين ئي لکيل آهي ته ڳجهن جي ٻارهن اُڏامن کي ڏسڻو آهي! هاءِ اي روم تنهنجو مقدر!

تنهنجي قسمت!! تنهنجي قسمت ۾ شايد تڪليفون ۽ عذاب لکيل آهن. (ڏسو ڊوبوز، تنقيدي تاريخ 346-340، i)

(77) سئلوين جو پنجون ڪتاب رڳو افسوسناڪ روح رازي سان ڀريل آهي ته ساڳي وقت ان ۾ ڪاوڙ واريون گاريون به آهن. سندس بيهودگي واري آزادي، جنهن سان هن ڪي جيڪو به سمجهه ۾ آيو ته لکي ڇڏيو اٿس، مان ثابت ٿو ٿئي ته روم جي ان وقت جي حڪومت ڪمزور هئڻ سان گڏ سخت بگڙيل پڻ هئي. سندس ڪتاب آفريڪا جي نقصان (439 عيسوي) کان پوءِ ۽ اٽيلا جي جنگ (451 عيسوي) کان اڳ ڇپيو هو.

(78) اسپين جا بگائُڊي، جن روم جي فوجين سان ڇتي جنگ وڙهي هئي، پنهنجي بهادريءَ ۾ گهڻا مشهور هيا ۽ اُنهن جو تذڪرو اِڊٽيَس جي تاريخوار واقعن ۾ گهڻا دفعا دهرايو ويو آهي. سئلوين سندن تڪليفن ۽ بغاوت جي جهنڊي بُلند ڪرڻ جو ذڪر ڀرپور نموني سان ڪيو آهي.

باب چئيهون

وئنڊلن جي بادشاهه جينسيرڪ طرفان روم کي تاراج ڪرڻ. سندس طرفان بحري جهازن جي ڦرمار. مغرب جي آخري شهنشاهن: مئڪسيمَس، ائويٽَس، ميجورين، سيورَس، انٿيميَس، اوليبريَس، گليسيريَس، نيپوس ۽ آگسٽولَس جو ترتيبوار گادي نشين ٿيڻ. مغربي شهنشاهت جو مڪمل خاتمو. اٽلي جي پهرئين بربر بادشاهه اوڊيسر جي حڪومت.

سمنڊ(*) کان ائلپس جبلن تائين صوبن جي نقصان يا سندن برباديءَ جي ڪري روم جي عظمت ۽ اڳئين شان شوڪت ۾ ڪافي گهٽتائي اچي وئي ۽ آفريڪا جي جدا ٿيڻ تي ملڪ جي اندروني خوشحالي صفا ختم ٿي وئي. لالچي وئنڊلن، روم جي سينيٽرن جون اُهي ملڪيتون بہ ضبط ڪري ڇڏيون جيڪي والدين کان کين ورثي ۾ مليون هيون، ۽ ماڻهن کي حڪومت طرفان باقاعدگي سان ملڻ واري امداد کي بہ روڪيو ويو جنهن ذريعي غربت کي گهٽائي سگهبو هو، پر هاڻي عام ماڻهن جي سُستي ۽ ڪاهليءَ کي ويتر وڌايو ويو. هڪ اوچتي حملي سبب روم وارن جون تڪليفون ويتر وڌي ويون، ۽ جيڪو صوبو اڳ محنتي ڪُڙمين ۽ فرمانبردار رعيت جي ماڻهن جي پگهر جي پورهئي سان آباد هوندو هو، اُهو ئي هاڻي پنهنجن رهواسين خلاف، هڪ بربر جي زور تي، هٿيار کڻي بيٺو. وئنڊل ۽ الاني قبيلي جي ماڻهن، جينسيرڪ جي سوڀاري جهنڊي هيٺان رهڻ کي وڌيڪ ترجيح ڏني هئي، اُنهن ڪافي زرخيز زمينون ۽ ملڪيتون هٿ ڪري ورتيون هيون جيڪي ٽئنجيئر کان ٽرپولي تائين ساموڊي ڪناري سان نوي ميلن جي مسافريءَ تائين پکڙيل هيون. پر جيڪي حدون' وارياسي بيابان ۽ بحيره- روم سان گڏ ۽ هر طرف کان سوڙهيون ۽ ڳُتيل هيون. ۽ جتي ڪاري رنگ واريون قومون ڪري نروار ٿيون هيون جيڪي گرم ترين علائقن ۾ رهنديون هيون(†)، اُنهن جي فتح جينسيرڪ کي گهٽو متوجهه ۽ متاثر نہ ڪيو هو. بلڪ سندس نظرون سمنڊ طرف کُپيل هيون چو تہ هن هڪ بحري طاقت جو مالڪ ٿيڻ تي چاهيو ۽ سندس جرئتمندي واري عزم کي باقاعدگي ۽ ثابت قدميءَ سان عملي جامو پهرايو ويو. ائٽلس جبل جي پسگردائيءَ جي ٻيلن مان اَڻ کُٽ ڪاٺ کين ملي ويو ۽ سندس رعيت جا نوان ماڻهو جهازراني ۽ جهازن ٺاهڻ جي صنعت جا ماهر هيا، هن پنهنجي بهادر وئنڊلن کي آماده ڪيو ته هو ماڻهن کي اهڙي جنگ کان متعارف ڪرائن جنهن ۾ ساموڊي ڪنارن جي سيني ملڪن کي هٿيارن جي پهچ جي ويجهو ڪيو وڃي: اتر- اولهه آفريڪا جي مسلمانن ۽ ٻين آفريڪي ماڻهن کي ڦُرلُٽ مان ڪجهه ملڻ جي اُميد هئي ۽ ڇهن صدين جي ڏگهي وقفي گذرڻ کان پوءِ، جيڪي جنگي جهاز ڪارٿيج مان روانا ٿيا هيا، اُنهن بحيره- روم جي شهنشاهت تي ٻيهر پنهنجي دعويٰ ڄمائي ڇڏي. وئنڊلن

جي ڪاميابي، سِسلي جي فتح، پالرمو جي بربادي ۽ لوڪئنيا جي ڪنارن تي سندن فوجين جي گهٽي چُرپر وئلينٽينيَن جي ماءُ ۽ ٿوڊوسيَس جي ڀيڻ کي نہ رڳو گهڻو چوڪس ڪري ڇڏيو پر چڻ ڪين ننڊ مان جهنجهوڙي جاڳائي ڇڏيو. اتحاد جُڙڻ لڳا، ۽ بيڪار توڙي ڪارگر ۽ مهانگا هٿيار جمع ٿيڻ لڳا تہ جيئن نمايان دشمن کي تباهہ ڪيو وڃي جنهن وٽ اپتري جرئت ۽ بهادري تہ هئي تہ سندن سيني رِٿن ۽ ارادن کي ناڪام بنائي ڇڏي، پر جنهن وٽ ظاهري طرح اهڙي پاليسي يا دورانديشي ڪانہ هئي تہ اهڙن خطرن کي روڪي سگهي يا اُنهن کان پڄي يا بچي سگهي. روم جي حڪومت جي سيني تجويزن ۽ ارادن کي سندس حڪمت عمليءَ ذريعي هر ڀيري ناڪام بنايو ويو، ڪڏهن چاٽي واٽي معاملن کي دير سان اُڪلائڻ جي ڪري تہ ڪڏهن وري مشڪوڪ ۽ ڪُوڙن واعدن ڪرڻ سان، ۽ ڪڏهن رعايتن ڏيڻ سان ڪين وندرايو ويو، ۽ سڀ کان اهم ڳالهہ اِها هئي تہ هن هڪ مضبوط اتحاد ناهي ورتو هو جنهن ذريعي هُنن (HUNS) جي بادشاهہ آفريڪا جي فتح جي موقعي تي پنهنجن سيني شهنشاهن کي واپس گهرائي ورتو هو تہ جيئن ٻاهريَن محاذن کي ختم ڪري پنهنجي گهر ۽ اردگرد جي ماحول کي نيڪ ڪن ۽ ان جي حفاظت کي مضبوط بڻائن. محلات جي انقلابن، جن ذريعي اولهہ جي شهنشاهت کي ڪنهن بہ محافظ يا قانوني شهنشاهہ کان سواءِ ڇڏيو ويو هو، شڪن شُبهن کي دور ڪري ڇڏيو هو ۽ جينسيرڪ جي حرص ۽ هوَس ۾ واڌارو آڻي ڇڏيو هو. هن هڪدم وئندلن ۽ اتر- اولهہ آفريڪا جي مسلمانن جي همت ۽ مدد سان مسلح بحري ٻيڙو تيار ڪرايو ۽ ٽائبر نديءَ تي ان کي لنگرانداز ڪيو ويو ۽ هي قدم وئلينٽينيَن جي وفات کان ٽي مهينا پوءِ ۽ مئڪسيمَس جي عهدي کي ترقي ڏئي ڪيس شاهي تخت تي ويهارڻ کان پوءِ کنيو ويو.

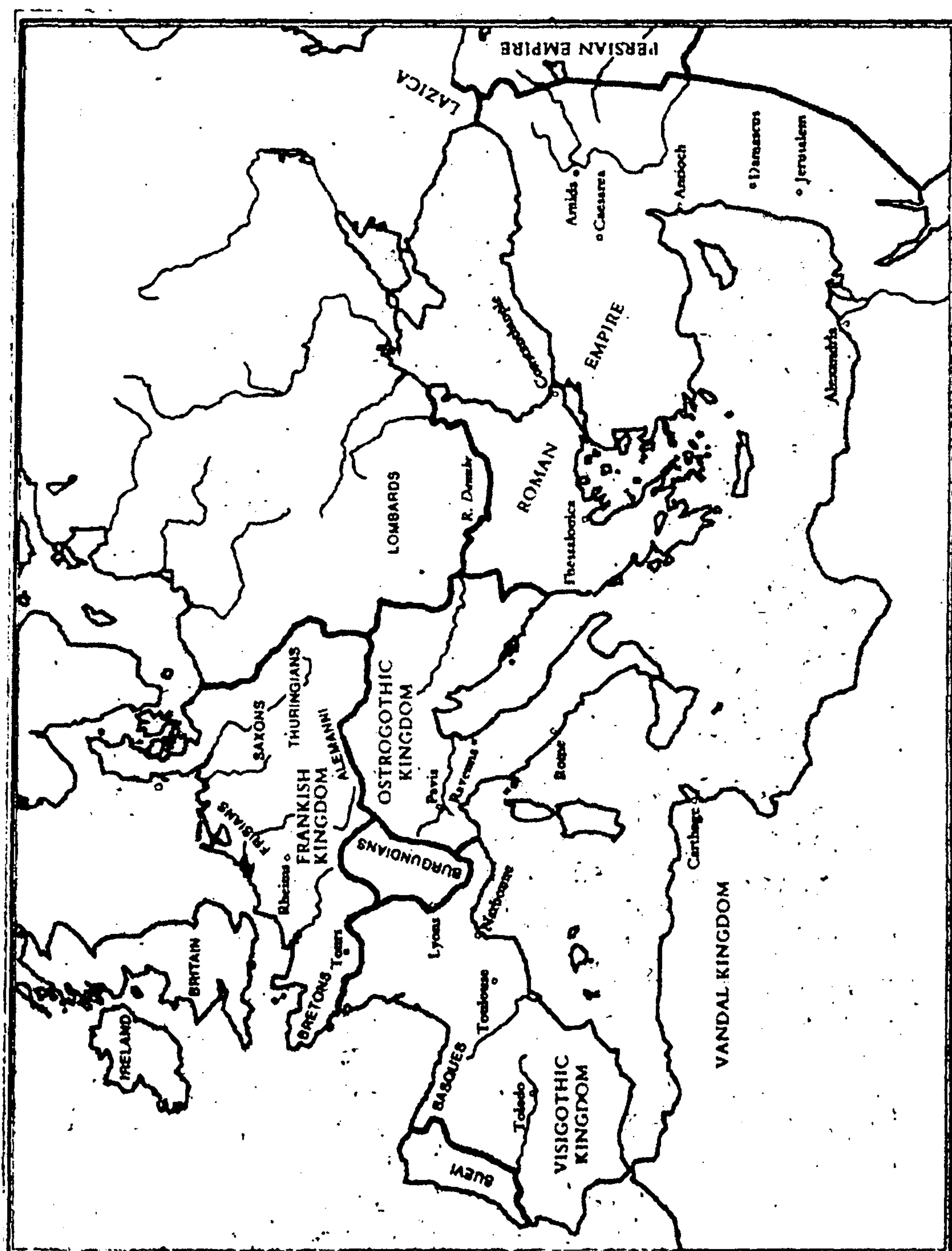
سينيٽر پيٽرونيَس مئڪسيمَس(1) جي ذاتي زندگي کي اڪثر ڪري انساني خوشي ۽ سرهائيءَ جو بي مثال نمونو ڪونيو ويندو هو. سندس جم خانداني ۽ ناميارو هو ڇو تہ هن جو تعلق ائنيسيَن جهڙي باوقار خاندان سان هيو، سندس مرتبو ان ڪري بہ وڏو ليکيو ويندو هو ڇاڪاڻ تہ ان رتبي کي وڏي جائداد ۽ پئسي ڏوڪڙ جي پنيرائي حاصل هئي، ۽ هنن ظاهري فائدن سان گڏ سندس اخلاق، اٿڻي ويهڻي، لحاظ ۽ لياقتون ساراهڻ جهڙيون هيون(*) جيڪي هڪ انسان جي سٺين وصفن ۽ خداداد خوبين ۽ گڻن کي سينگاري ۽ سنواري وڌيڪ سهڻو بڻائن ٿيون. سندس شاهي محلات توڙي ڪاڏي جي ٽيبل مهمان نوازي واري ۽ مانائتي هوندي هئي. جڏهن بہ مئڪسيمس عام ماڻهن جي ميڙن ۾ ويندو هو تہ هر طرف کان سندس احسان مڃيندڙن توڙي خوشامدڙين(2) جو هڪ وڏو هجوم جمع ٿي ويندو هو جنهن ۾ اڪثريت سندس سچن دوستن جي هوندي هئي. سندس لياقتن کي سينيٽ ۽ شهنشاهہ طرفان(†) انعامن اڪرامن جي موٽ هن ريت ملي تہ ڪيس ٽي ڀيرا اٽلي جو چيف مئجسٽريٽ بڻايو ويو، بہ دفعا ڪيس سفارتي عهدن تي ترقي ڏني وئي ۽ ڪيس مکيہ سردار يا مُنهندار جو لقب پڻ مليو. هي شهري اعزاز فرصت جي وقت جي لطف حاصل ڪرڻ ۽ سانت ۽ سڪون جي لمحن جا مزا ماڻڻ جي عين مطابق هيا ڇو تہ هُو وقت جو قدر ڪرڻ ڄاڻندو هو تنهن ڪري هر گذرندڙ وقت ۽ ڪلاڪن جي ورهاست هڪ پاڻيءَ جي گهڙيال سان ڪندو هو ۽ وقت جي قدرداني ڪرڻ سان ئي ڪيس خوشي حاصل ٿيندي هئي جنهن مان هو لطف اندوز ٿيندو هو. جيڪو زخم ڪيس شهنشاهہ وئلينٽينيَن رسايو هو، اهو اهڙو نٿو لڳي جو ان جو خوني بدلو وٺجي. ان واقعي کي هڪ فيلسوف شايد هيئن ڏسندو تہ جيڪڏهن

سندس زال (مئڪسيمَس جي گهرواري) خلوص ۽ سچائيءَ سان زيادتي ڪندڙ آڏو آڻ نہ مڃي هوندي(‡) تہ سندس پاڪدامنيءَ تي ڪو بہ حرف نہ آيو هوندو، پر ساڳئي وقت سندس عزت ڪڏهن بہ نہ بچي يا ورُسي واپس آئي هوندي جيڪڏهن زانيءَ جي گناهہ ۾ سندس پنهنجي مرضي بہ شامل رهي هوندي. وطن سان پيار ڪندڙ ڪو بہ شخص اهو هرگز نہ چاهي ها تہ سندس ملڪ بيهر مصيبتن ۾ مبتلا ٿي وڃي ۽ ٿيوڊوسيَس جو شاهي خاندان وري بربادين جي ور چڙهي وڃي. پر نادان ۽ غير دوارنديش مئڪسيمَس اهڙن چڱن قومي گڻن ۽ وصفن جي پرواهہ نہ ڪندي پنهنجي ڪاوڙ ۽ ذاتي مطلب کي اوَليت ڏني، هن رت وهندڙ وئلينٽينين جي لاش کي پنهنجن پيرن ۾ ڏٺو ۽ هن پنهنجن ڪنن سان پاڻ ٻُڌو تہ روم جا ماڻهو توڙي سينيٽ کيس سلامي پيش ڪري رهيا هيا. مٿاهين مرتبي تي پهچڻ وارو ڏينهن ئي درحقيقت سندس خوشين جو آخري ڏينهن هيو. سبونيَس جي چوڻ موجب، هن کي محلات اندر قيد ڪيو ويو ۽ سڄي رات بي آراميءَ ۾ گذارڻ کان پوءِ هن ٽٽو ساهہ پريو ۽ اظهار ڪيائين تہ سندس هر خواهش پوري ٿي هئي ۽ هاڻي سندس فقط هڪڙي خواهش باقي رهيل هئي تہ هو جنهن خطرناڪ مٿاهين درجي تي پهتو هو ان تان هيٺ لهي وري ساڳئي هيٺئين درجي تائين پهچي وڃي. تخت ۽ تاج جي ذميدارين کان تنگ ۽ پريشان ٿي، هن اهڙو اظهار پنهنجي ذاتي دوست ۽ مئجسٽريٽ فُلجينٽيَس سان ڪيو ۽ جڏهن هن پنهنجي ماضيءَ جي پُرسڪون ۽ خوشين جي ڏينهن ۾ جهاتي پاتي تہ شهنشاهہ ٽٽو ساهہ پريندي ڏک واري لهجي ۾ چيو: 'هاءِ اي قسمت(3)! تنهنجي حڪومت جنهن دعوت جي تيبل کان شروع ٿي هئي تہ ساڳي ئي دعوت ۾ ان جو خاتمو بہ اچي ويو'. هي هڪ اشارو يا حوالو هو جيڪو فُلجينٽيَس اڪثر ڪري شهنشاهن ۽ اُنهن جي رعيت جي حوالي سان ڏيندو هو.

مئڪسيمَس جي حڪومت ٽي مهينا مَس هلي. سندس دؤر تي هن جو ڪو بہ ضابطو نہ رهيو هو، هن جو وقت رڳو افسوس ۽ پڇتاءُ ۾ گذرندو هو، ان کان سواءِ سندس تخت کي، خوف خطرن، ۽ سندس ئي فوج جي غدارين، ماڻهن جي ڇوٻول ۽ بربرن جي سازشن صفا لوڏي ۽ لرزائي ڇڏيو هو. سندس پُٽ پئليڊيَس جي، گذريل شهنشاهہ جي وڏي ڌيءُ سان شاديءَ مان سندس خانداني جانشينيءَ جو موروثي حق تہ ڄميو ٿي پر هن جيڪو تشدد جو رشتو راڻي يوڊوڪسيا کي ٻڌايو هو تہ ان جو مقصد فقط سندس جنسي خواهش پوري ٿيڻ ذريعي انڌي انتقام وٺڻ جو هو. هنن ڏڪوئيندڙ واقعن جو سبب سندس زال هئي جيڪا مري وئي هئي ۽ وئلينٽينيَن جي بيوهہ کي پنهنجي مڙس جي غم ۽ ماتم جي ڏينهَن ۾ ئي مجبور ڪيو ويو تہ هوءَ هڪ گستاخ غاصب جي پيار جي پاڪرن ۾ پاڻ کي اُڇلائي ڇڏي جنهن تي کيس شڪ هو تہ اُهو ئي سندس مڙس جو قاتل هيو. هي شڪَ ۽ گمان مئڪسيمَس جي پنهنجي غير شعوري يا ناداني واري اقرار سان پَڪ ۾ بدلجي ويا ۽ اهڙيءَ طرح هن پنهنجي ناراض ڪنوار کي پنهنجي خلاف سخت نفرت ڏياري ڇڏي هئي. جو تہ هن کي، بهرحال اهو فخر حاصل هيو تہ هوءَ شهنشاهن جي مٿاهين خاندان سان تعلق رکندي هئي. اوڀر جي شهنشاهت مان يوڊوڪسيا کي ڪنهن بہ مدد جو ڪو اُميد آسرو ڪونہ هو؛ سندس پيءُ ۽ سندس چاچي پلچيريا مرَي چڪا هيا ۽ سندس ماءُ جيروسلم ۾ بي عزتي واري جلاوطني ۾ پنهنجا ڏکيا ڏينهن بسر ڪري رهي هئي، ۽ قسطنطنيہ ۾ وري حڪومت هڪ ڌارئي جي حوالي هئي. هاڻي هن ڪارٿيج ڏانهن نهاريو ۽ مخفي نموني سان وئنڊلن جي بادشاهہ کي مدد ڪرڻ لاءِ ٻاڏايو ۽ جينسيرڪ کي آماده ڪيائين تہ هو هن موقعي مان بهترين فائدو وٺي ۽

پنهنجي خراب يا بدنيتي جي ارادن کي بہ هو وقار، انصاف ۽ رحمدليءَ جهڙن لفظن جو لباس پارائي ڍڪي سگهيو(4). مئڪسيمَس جڏهن هينئين عهدي تي هو تہ هن ان وقت شايد ڪي تعريف جوڳا ڪم ڪيا هوندا باقي هڪ حاڪم جي حيثيت ۾، هو پنهنجي شهنشاهت جي انتظامي معاملن کي هلائڻ ۾ ناڪام رهيو هو؛ توڙي جو آفريڪا جي ڪنارن کان سندس دشمن طرفان بحري حملي جي ڀرپور تيارين بابت کيس بروقت ٻڌايو ويو هو تہ هن دشمن جي متوقع حملي کي جهڻ ڪا اهميت ئي ڪانہ ڏني ۽ نہ ڪنهن بچاءُ يا پنهنجي سرحدن جي حفاظت جو بندوبست ڪيائين، نہ دشمن سان ڳالهين ٻولهين ذريعي معاملي کي طئي ڪرڻ جو سوچيائين ۽ نہ وري وقتائتي ڀڄڻ جو خيال آيس تہ "جتي پُڄڻ ڪم پاهہ، اُتي ڀڄڻ ڪم وريامن جو". جڏهن وئنڊل ٽائبر نديءَ جي مُهڙ وٽ پهچي پنهنجا خيما وجي کوڙيا تہ ان وقت شهنشاهہ پنهنجي ڪاهليءَ واري بستري تان اوچتو تڏهن اُٿيو جڏهن بيشمار ماڻهن جا ڪاوڙ جا آواز ۽ سنڌن رڙيون سندس ڪنن تي پيون. مئڪسيمَس کي جيڪو سخت ڊِنل ۽ هيسيل هيو، خيال آيو تہ هاڻي ڀڄڻ کان سواءِ ٻيو ڪو بہ چارو وٽس ڪونہ هو ۽ هن پنهنجن سينيٽرن تي بہ زور ڀريو تہ هو بہ هن سان گڏ ڀاڄ ڪرڻ ۾ سندس سات ڏين، پر جيئن ئي مئڪسيمَس گهر کان ٻاهر نڪري گهٽين ۾ ويو تہ ماڻهن جي هجوم طرفان مٿس پٿرن جو وسڪارو شروع ٿي ويو، روم يا برگنڊي جي هڪ ماڻهو فخر مان دعويٰ ڪئي تہ هو پهريون شخص هو جنهن مئڪسيمَس تي وار ڪري کيس پهريون زخم رسايو هو، زخمن سان چُور سندس جسم کي وڏي بي عزتيءَ مان ٽائيبر ۾ اڇلايو ويو ۽ هن سزا جي منظر تي روم جا ماڻهو خوش ٿي رهيا هيا ۽ چئي رهيا هيا تہ 'چڱو ٿيو جو ان شخص کي سخت سزا ملي جنهن ماڻهن کي سخت تڪليفون پهچايون هيون' ۽ يوڊوڪسيا جي گهر ۾ ڪم ڪندڙ خادم ۽ نوڪر خوش ٿيندي پنهنجي پنهنجي راءِ جو اظهار ڪري رهيا هيا ۽ هاڻي پنهنجي راڻيءَ کي خوشيءَ ۾ ڏسي هو بہ خوش ٿي رهيا هيا(5).

هنن هنگامن کان پوءِ ٽئين ڏينهن تي جينسيرڪ، اوسٽيا جي سامونڊي بندر کان بهادريءَ سان ان شهر ڏانهن روانو ٿيو جنهن جو ظاهري طرح ڪو بہ بچاءُ ڪو نہ هو. روم جي جوانن جي حملي جي بجاءِ، گيٽن کان معزز پادرين جو هڪ وڏو جلوس ظاهر ٿيو جن وٽ وڏا هٿيار وغيره بہ ڪونہ هيا ۽ اُهي سيئي مذهبي ماڻهو ٿي لڳا(6). ليئو جي بهادري، سندس مستقل مزاجي ۽ تقرير جي مهارت سبب بربر فاتح جي ڪاوڙ ۽ غصو ٿڌو ٿي ويو ۽ وئنڊلن جي بادشاهہ هجوم جي سڀني ماڻهن کي نقصان نہ پهچائڻ جو واعدو ڪيو، جاين ۽ عمارتن کي باهہ جي شعلن ۽ قيدين کي اذيتن کان بچايو ويو ۽ توڙي جو اهڙا حڪم نہ تہ ڏنا ويا هيا ۽ نہ وري اُنهن تي پوريءَ طرح عمل ٿيو هو، پر ليئو جهڙي نموني سان منجهيل ۽ خطرناڪ معاملن کي سُلجهايو، ان جي جيتري بہ تعريف ڪجي اُها گهٽ آهي ۽ اهو قدم سندس پنهنجي توڙي ملڪ جي لاءِ ڪافي فائديمند رهيو. پر روم ۽ ان جي شهرين کي وئنڊلن ۽ اتر- اولهہ آفريڪا جي مسلمانن جي ظلمن ۽ شهواني شغلن جي حوالي ڪيو ويو جن جي انڌي جوش، ڪارٿيج ۾ رسيل زخمن جي انتقام وٺڻ لاءِ کين مجبور ڪيو. هي انتقامي ڪاروائي، جنهن ۾ ڦُرلُٽ جو راڄ هو، چوڏهن ڏينهن ۽ راتين تائين لڳاتار جاري رهي ۽ جيڪا بہ حڪومت جي توڙي ذاتي ملڪيت باقي رهجي وئي هئي، توڙي اُها مقدس هئي يا لادينيت سان لاڳاپيل هئي، ان کي جينسيرڪ جي جهازن ۾ ڀريو ۽ سَٽيو ويو. لُٽيل سامان ۾ ٻن مندرن يا وري ائين ڪٿي چئجي تہ ٻن مذهبن جي شاندار تبرڪن

روم جي شهنشاهت ۽ جنگجو بادشاهتون- 500ع

مان انساني مقدر جي لاهن چاڙهن جي چڱيءَ طرح پروڙ پئجي تي سگهي. لادينيت جي خاتمي کان پوءِ ڪئپيٽول جو اُهو تقدس باقي نہ رهيو هو ۽ ان کي ڇڏي ڏنو ويو هو، تنهن هوندي بہ ديوتائن ۽ سورهيہ سپوتن جي مجسمن جو اجا تائين احترام ڪيو ويندو هو ۽ ڇِتل تي سونو پاٽي چاڙهي جيڪا ڇِت بنائي وئي هئي، اُها خاص طور تي لالچي جينسيرڪ لاءِ ڇڏيل هئي(7). يهودين جي عبادت(8) لاءِ جيڪي مقدس شيون جيئن سوني ٽيبل، ۽ ستن شاخن وارو بتين رکڻ جو سونو فريم، جنهن لاءِ مشهور هو تہ ان کي خود الله تعاليٰ جي هدايتن مطابق ناهيو ويو هو، ۽ جنهن کي مندر جي مقدس جڳهہ تي نهايت ئي سينگاري سنواري ۽ نمايان ڪري رکيو ويو هو تہ جيئن روم جا ماڻهو پنهنجي شهنشاهہ ٽائٽس جي ڪارنامن کي ڏسي پسي ۽ ساراهي سگهن. بعد ۾ اهي تبرڪات 'امن جي مندر' ۾ رکيا ويا ۽ چئن سؤ سالن جي گذرڻ کان پوءِ جيروسلم ۾ رکيل تبرڪن کي روم کان ڪارٿيج منتقل ڪيو ويو ۽ اهو ڪم هڪڙي بربر حاڪم ڪيو جنهن جو اصل نالو بالٽڪ سمنڊ جي ڪنارن جو هو. هي قديمي يادگار اسان جي توجهہ، تجسُس ۽ دلچسپيءَ سان گڏوگڏ لالچي نظرن جو بہ مرڪز رهيا آهن. پر عيسائين جون ڪليسائون، جيڪي ان دؤر جي وهمن وسوسن ذريعي آسوديون ۽ سينگاريل هيون، ماڻهن کي لُٽ ڦُر ۽ بي حرمتي ڪرڻ جي ڇڙ دعوت ڏئي رهيون هيون ۽ پادري ليؤ جي تقدس واري فياضي يا وري ڪشاده دلي اها هئي جو هن چانديءَ جي ڇهن گلدستن، جيڪي شهنشاهہ ڪانسٽنٽائن طرفان ڏنل تحفا هيا ۽ هر گلدستي جو وزن هڪ سؤ پائونڊن جو هو، کي باهہ تي گرم ڪري رِجائي ڇڏيو هو، ۽ هي هڪ اهڙو نقصان هو جيڪو هن خود ڪيو هو ۽ ان جي تلافي ڪرڻ جي ڪوشش بہ خود ئي ڪيائين. گاٿن جي حملي کان پوءِ پنجيتاليهن سالن جي عرصي ۾ روم جي شان شوڪت ۾ ڪجهہ قدر اضافو ٿيو هو ۽ هڪ فاتح جي حرص ۽ هوَس کان جيترو بچڻ مشڪل هو اوترو ئي مطمئن ڪرڻ بہ ڪيس ڏکيو هو، ڇو تہ گاديءَ جي هنڌ جي دولت کي جمع ڪري ان کي پنهنجن جهازن ۾ روانو ڪرڻ سندس مشغلو بڻجي ويو هو. محلات جا شاهي زيوَر، شاندار فرنيچر، ڪپڙ ۽ الماڙيون، ۽ ٻيون زبردست قيمتي شيون ۽ تحفا ڦُرمار ڪندي ڪٺا ڪيا ويا، فقط سون ۽ چاندي جي زيورن يا سامان جي قيمت جو اندازو هزارين ٽئلينٽس (ان وقت جو رومي سِڪو) جي برابر هو، ان جي باوجود پِتل ۽ ٽامي جي ٺهيل شين کي بہ گڏ ڪري لُٽيو ويو. يودوڪسيا پاڻ جيڪا پنهنجي دوست ۽ نجات ڏياريندڙ سان ملڻ اڳتي هلي وئي هئي، هڪدم پنهنجي ناداني جي رَويي تي پاڻ پڇتايو. سندس پاتل زيورن کي زوريءَ لاهي ڪيس ڦُريو ويو، ۽ بدقسمت راڻي، جيڪا پنهنجن ٻن ڌيئرن سان گڏ هئي ۽ اهي ئي بچيل رشتا هيا جيڪي عظيم ٿيوڊوسيس سان لاڳاپيل هيا، کي مجبور ڪري ڪيس قيدي بڻائي هڪ ضِدي وينڊل جي حوالي ڪيو ويو جنهن بنا دير پنهنجن جهازن جي سِڙهن کي ڦڙڪايو ۽ وڏي دولت کي پاڻ سان گڏ ڪٺي ڪارٿيج جي بندر تي وڃي لٿو(9). روميين جون هزارين عورتون توڙي مرد، جن کي سندن مرضيءَ سان يا بغير سندن رضامنديءَ جي، هنن پنهنجي خدمت ۾ رکيو هو، سخت مجبوريءَ ۾ جينسيرڪ جي جهازن جي ٻيڙي ۾ سوار ٿيا ۽ وحشي بربرن جي غير انساني روَين سندن تڪليفن ۽ اذيتن ۾ واڌارو ڪري ڇڏيو هو، جن تاراج ٿيل مال دولت جي ورهاست وقت زالن کي پنهنجن مڙسن ۽ ٻارڙن کي پنهنجي والدين کان جدا ڪري ڇڏيو هو. اهڙي ڏکئي وقت ۾ ڊيوگراٽياس، جيڪو ڪارٿيج جو پادري هو(10)، جي سخاوت ئي فقط هنن جي لاءِ سڪون ۽ اطمينان جو باعث هئي: هن ڪليسا جي سون ۽ چانديءَ سان جڙيل شين

۽ پليٽن کي وڏي پئماني تي وڪٽي ڇڏيو جنهن مان مليل رقم مان هن ڪجهه ماڻهن جي آزاديءَ کي خريد ڪيو، ڪيترن کي غلاميءَ مان نجات ڏياري ۽ بيشمار ڪمزورن، بيمارن ۽ قيدين جي مدد ڪئي جن جي صحت اٽلي کان آفريڪا تائين پهچڻ جي ڏکئي ۽ تڪليفن واري سفر ۾ خراب ٿي چڪي هئي. سندس ئي حڪم هيٺ ٻن شاندار ڪليسائن کي اسپتالن ۾ تبديل ڪيو ويو، بيمارن کي نرم ۽ آسائشي بسترا وڇائي ڏنا ويا، ۽ کين مناسب کاڌو خوراڪ ۽ دوائون پڻ ڏنيون ويون، ۽ وڏي عمر جو هي پادري ڏينهن توڙي رات هنن ماڻهن ڏي ايندو ويندو رهيو ته جيئن اُنهن جا غم گهٽجن ۽ ڏک ڏور ٿين ۽ هي تڪليفون سندس عمر ۽ سگهه جي حساب کان واڌاريون هيون پر هو خوشيءَ سان برداشت ڪندو هو، ۽ سڀ کان وڏي ڳالهه ته سندس فطرت ۾ شفقت ۽ همدردي جو جذبو موجزن هو جنهن سندس خدمتن کي وقار ۽ ماڻهن طرفان احترام عطا ڪيو هو. هن جذبي جي پيٽ ڪينا(*) جي ڪردار ۽ ان جڳ سان ڪري ڏسو جيڪو هئنيبل ۽ سينٽ سائپرين(11) جي وچ ۾ نروار ڪيو ويو هو.

ايٿيَس ۽ وئلينٽينيَن جي موت اُنهن رشتن ۽ ضابطن کي ڪجهه ڍرو ڪري ڇڏيو هو جن ڳال جي بربرن کي امن ۽ ادب سان رهڻ سيکاريو هو. ساموندي پٽيءَ تي هاٽي پانت پانت جي نسلن جا ماڻهو اچي آباد ٿيا هيا جن ۾ سئڪسنس، اليماني ۽ فرئنڪ گهٽي تعداد ۾ هيا جيڪي رائين کان لڏي سين نديءَ جي ڪنارن تي وڃي آباد ٿيا هيا ۽ ڳاٿن جو مقصد فقط پنهنجي اثر جي دائري کي وڌائڻ ۽ پنهنجين سوين کي دائمي ڪرڻ جو هو. شهنشاهه مئڪسيمَس هڪ مناسب فيصلو ڪري پاڻ کي ذهني دٻاءَ کان آزاد ڪري ڇڏيو ته پري جي سرحدن جي سنڀال کان پاڻ آجو ٿي ويهي رهيو. هن دوستن جي منتن يا مشورن کي چخي ئي نه ڪيو، فقط شهرت جي آواز کي ٻُڌو ۽ هڪ ڌارئي شخص کي هُن ڳال جي فوجن جو ڪمانڊر مقرر ڪري ڇڏيو. ائويٽَس(12)، هڪ ڌاريو پر اهليت وارو ۽ قابل شخص هو ۽ سندس صلاحيتن جي قدرداني به چڱيءَ طرح ڪئي وئي هئي. هو دولتمند ۽ هڪ خانداني گهراڻي سان تعلق رکندو هو ۽ آورَن ضلعي ۾ ڄائو نپنو هو. ان دؤر جي وقت جي حالتن ۽ تقاضائن ڪيس مجبور ڪيو ته هو ساڳئي وقت تي شهري ۽ فوجي شعبن ۾ مهارت حاصل ڪري ۽ هن محنتي، اُورچ ۽ نه ٿڪندڙ نوجوان علم ۽ ادب توڙي قانون کي چڱيءَ طرح پڙهيو ۽ پروڙيو، ان سان گڏوگڏ شڪار ۽ هٿيارن کي استعمال ڪرڻ جا هنر به سکي ورتائين. هن پنهنجي عمر جا ٽيهه سال ماڻهن جي شاندار طريقي سان خدمت ڪندي گذاريا، هو ڪڏهن جنگين ۾ پنهنجا جوهر آزمائيندو هو ته ڪڏهن وري اُلجهيل شهري مسئلن ۽ معاملن کي پنهنجي ذهانت سان سلجهائي ڇڏيندو هو، ۽ ايٿيَس جي هن زبردست سپاهيءَ سفارت خانن کي به ڪاميابيءَ سان هلايو هو. تنهن ڪري سندس صلاحيتن جي مڃتا طور ڪيس ڳال جو شاهي منهندار ۽ مئجسٽريٽ مقرر ڪيو ويو. شايد ايترن سارن رتبن تي پهچڻ جي ڪري ماڻهن ۾ هن جي خلاف حسد پيدا ٿيو يا وري گهٽي ڪم سبب آرام ڪرڻ جي ارادي سان، ائويٽس سيني عهدن تان رٽائر ٿي پنهنجي ملڪيت وڃي سنڀالي جيڪا ڪلرمانٽ جي پرپاسي ۾ هئي. هي اُهو هنڌ هو جتي هڪ ڪشادي پاڻيءَ جو چشمو، جيڪو جبلن مان ٿي ڦٽو ۽ تيز وهڪري جي صورت ۾ جهڳَ ناهيندو اڳتي وهندو ۽ ڏوڪيندو پنهنجي پاڻيءَ جو چوڙ هڪ ڍنڍَ ۾ تي وڃي ڪيائين، جيڪا به ميل کن ڊگهي هئي ۽ سندس گهر ڍنڍَ جي آخري ڇيڙي تي پنهنجي پوري خوبصورتيءَ سان نهيل هو. غسل خانا، ڇپرانا، اونهاري توڙي سياري جي موسمن لاءِ نهيل جدا جدا گهر، استعمال ۽

عياشيءَ جو سنگم هيا ۽ پاڙيسري ملڪ ۾ وري رڳو ٻيلا، چراگاهه ۽ سبز ساوڪ سان ڍڪيل ميدان هيا جن جو نظارو پڻ بيحد دلڪش هيو(13). هن ماحول ۾ جڏهن ائويٽس پنهنجي فرصت جو وقت ڪتابن جي مطالعي، مقامي راندين روندين، ٻني ٻاري جي هارپَ ۽ نظرداري ۽ دوستن جي سات ۽ ڪچهرين ۾ ٿي گذاريو(14)، ته ڪيس هڪ شاهي ڊگري ملي جنهن ذريعي هن کي گال جي گهوڙي سوار ۽ پيادل فوج جي ماسٽر جنرل جو عهدو عطا ڪيو ويو، هن هڪدم جيئن ئي اهو فوجي عهدو سنڀاليو ته بربرن پنهنجي ڪاوڙ کي دفن ڪري ڇڏيو، ۽ هن جيڪي به قدم کنيا ۽ جيڪي به عوام کي رعايتون ڏنائين، ماڻهن مجموعي طور تي سلامتي ۽ امن امان ۾ رهڻ جي سُک جو ساهه پٽيو. پر گال جي قسمت جو دارومدار وزيگاٿن تي هو ۽ روم جي جنرل، جنهن کي پنهنجي ذاتي شان ۽ مرتبي جي بجاءِ ماڻهن جي بهبود ۽ بهتريءَ جو اونو هو، ان ڳالهه کان هرگز ٻُڇان نه ڪئي ته هو هڪ سفير جي حيثيت ۾ ٽولُوز جو چڪر لڳائي اچي. گاٿن جي بادشاهه ٿوڊورڪ هن جو زبردست استقبال ڪيو ۽ سندس شاندار مهمان نوازي ڪئي وئي، پر، هڪ طرف ائويٽس هن طاقتور ۽ بهادر قوم سان هڪ پڪي پختي اتحاد ۽ ايڪي جو بنياد رکيو ته ٻي طرف ڪيس خبر پئي ته شهنشاهه مئڪسيمَس کي قتل ڪيو ويو هو ۽ روم کي وئنڊلن ڦري تاراج ڪري ڇڏيو هو. هڪڙو تخت خالي تي ڇڪو هو جنهن تي هو بغير ڪنهن خطري جي ويهي ٿي سگهيو، ۽ جنهن تي تخت نشين ٿيڻ جي خواهش به هن جي اندر ۾ جاڳي پئي(15)، ۽ وزيگاٿن کي آسانيءَ سان قائل ڪيو ويو ته هو بغير ڪنهن رڪاوٽ پيدا ڪرڻ جي سندس حمايت ڪن. هونئن به هو ائويٽس جي شخصيت سان پيار ڪندا هيا، ۽ سندس ڪردار جو احترام ڪندا هيا ۽ ڪين ان ڳالهه جو پوريءَ طرح احساس هو ته اولهه جو شهنشاهه ۽ اُهو به جيڪڏهن ائويٽس جهڙو باڪردار هجي ته اها سندن ئي فائدي ۽ وقار جي ڳالهه هئي. هاڻي اُها مُند ۽ موقعو عنقريب اچڻ وارو هو جڏهن ستن صوبن جو ساليانو ميڙ آرلس ۾ ٿيڻو هو جتي اجلاس جي ڪاروائي تي ٿوڊورڪ جي اثرانداز ٿيڻ جو امڪان هو جتي سندس جنگجو ڀائر به موجود هوندا، پر اها ڳالهه صاف ظاهر هئي ته سندن وطن جي ماڻهن ۾ جيڪو سيني کان وڌيڪ لياقت رکندڙ هوندو اُهو ئي سندن اڳواڻي ڪندو. بهرحال معمولي پر مانائتي مخالفت کان پوءِ ائويٽس شاهي تخت جي واڳ وٺڻ لاءِ راضي ٿي ويو، گال جي سيني نمائندن، صوبائي عيوضين ۽ بربرن جي وڏي اڪثريت جي جوش جذبي ۽ تاڙين جي گونج ۾ شهنشاهه جي چونڊ جو فيصلو ائويٽس جي حق ۾ ٿي ويو. اوير جي شهنشاهه مرسيَن به خوشيءَ سان منظور ڏئي ڇڏي، پر سينيٽ، روم ۽ اٽلي، توڙي جو تازين مصيبتن سبب ڪمزور ٿي چڪا هئا پر پوءِ به اُنهن چپ چاپ جي پُٺ پُٺ ڪندي منظوري ڏني پر ڪيس گال جي غاصب جو لقب ڏنائون.

ٿوڊورڪ، جنهن جي لاءِ ائويٽس پنهنجي تخت حاصل ڪرڻ لاءِ احسان مند هو، پنهنجي وڏي ڀاءُ ٿورسماند جي قتل ٿيڻ کان پوءِ گاٿن جو حاڪم ٿيو هو ۽ هُن پنهنجي ڪُڌي ڪم کي جائز سمجهيو هو چاڪاڻ ته سندس اڳئين جانشين شهنشاهت سان پنهنجي ايڪي ۽ اتحاد جي ڀڃڪڙي ڪئي هئي(16). جيڪڏهن اهڙو ڏوهه ڪو بربر حاڪم ڪري ها ته پوءِ اها ڳالهه تعجب واري يا ڇرڪائيندڙ نه هجي ها ڇو ته اهڙو ڪم اُنهن جي ڪردار جي عين مطابق هو پر ٿوڊورڪ جون اخلاق عادتون ۽ ڪردار انساني وصفن سان پريل هيا تنهن ڪري ماڻهو سندس عزت ڪندا هيا ۽ ايندڙ نسل بغير ڪنهن هٻڪ جي گاٿن جي هن بادشاهه جي تصوير ناهي سگهي ٿو جنهن کي سدوئيَس پڻ پنهنجي ذهن ۾ رکيو هو ته ڪيئن نه

هن امن امان ۽ انساني لڳ لاڳاپن کي سهڻي نموني سان هلايو هو. ٽولُوز جي محلات منجهان هڪ تحرير هٿ آئي آهي جنهن ۾ تقرير جي هڪ ماهر پنهنجي دوست جي تجسُس ۽ شڪ واري ڪيفيت کي هيٺين لفظن سان مطمئن ڪيو آهي:

”مونکي سندس ظاهري صورت جو قسم آهي ته اُهي ماڻهو به ٿودورڪ جو احترام ۽ عزت ڪندا جيڪي هن وقت تائين سندس خوبين ۽ چڱاين کان ناواقف آهن ۽ توڙي جو هو پنهنجي جائي جَم کان ئي هڪ عظيم شخص آهي پر سندس خوبيون خود بخود ڪيس مٿاهون ۽ نمايان شخص جي حيثيت ۾ ظاهر ڪنديون. هو پوري پُني قد جو آهي، ۽ سندس جسم ٿلهي هئڻ جي بجاءِ مناسب ۽ تراشيل آهي ۽ پنهنجي عضون جي جوڙجَڪ ۾ هو متحرڪ، چُرپر ڪندڙ ۽ طاقتور آهي(18). جيڪڏهن سندس مُنهن جي بيهڪ کي ڏسجي ٿو ته سندس نراڙ ڪشادو، وڏا ۽ ڪُهرا پِرون، عُقابي نَڪ، سنها چپَ، سهڻا، اچا ۽ سلامت ڏندَ، ۽ رنگ سهڻو ۽ وڻندڙ ۽ مُنهن تي ڪاوڙ جي بجاءِ سدائين مُرڪ ۽ حيادار، تنهن ڪري ماڻهو ساڻس محبت ڪن ٿا“. سندس وقت جي وِرڇ يعني اُهو وقت جيڪو هو ماڻهن سان گذاري ٿو، اُهو هن ريت آهي: ڏينهن جي شروع ٿيڻ کان اڳ هو پنهنجن مخصوص ماڻهن سان گڏجي ننڍي ڪليسا ۾ وڃي ٿو جتي پادري سيني سان گڏجي عبادت ڪري ٿو پر اُهي ماڻهو جيڪي ڪيس وڌيڪ ويجها آهن ته اُهي سندس هن عقيدت ۽ عبادت کي سندس روزاني عادت ۾ شامل ڪن ٿا. صبح جو باقي بچيل وقت بادشاهت جي انتظامي مسئلن جي سار سنڀال ۾ گذري ٿو. سندس ڪرسيءَ جي اردگرد بيٺل محافظ فوجي آفيسر آهن پر اُهي نهايت ئي فضيلت وارا ۽ مهذب آهن ۽ شور ڪندڙ بربرن کي وڏي هال جو محافظ بنايو ويو آهي پر ڪين اها اجازت هرگز مليل ناهي ته اُهي پردن يا ٻڌايل حدن کان اڳتي وڌي وڃن ڇو ته اُتي خاص ڪائونسل جي هڪ جڳهه نهيل آهي جنهن کي گستاخ نظرن کان پري رکيو ويندو آهي ۽ اهو احتياط ڪيو ويندو آهي ته اُها جڳهه عام ماڻهن جي نظرن يا ٽڪڻ کان محفوظ رهي. هِتي ئي مختلف قومن جي سفيرن جو تعارف ڪرايو ويندو آهي، ٿودورڪ ڪين غور سان ٻڌي ٿو. سندن سوالن جا جواب ڪين ڦڙتي ۽ وضاحت سان ڏئي ٿو، ۽ پنهنجي آخري فيصلي ڏيڻ ۾، حالتن جي تقاضا موجب يا ته دير ٿو ڪري يا هڪدم اعلان ڪري ٿو ڇڏي. (انين ڏاران) يعني ٻي ڪلاڪ ۾ هو پنهنجي تخت تان اُٿي ٿو ۽ پنهنجي خزاني يا وري گهوڙن جي اصطبل جو چڪر ٿو لڳائي، جيڪڏهن شڪار تي وڃڻ جي خواهش ٿو ڪري يا وري گهوڙي جي پنيءَ تي سوار ٿي ڪا ورزش ڪري ٿو ته سندس تير ڪمان هڪ نوجوان ڪڻي ٿو پر جڏهن شڪار کي پوريءَ طرح تاڙيو وڃي ٿو ته هو تير ڪمان پنهنجي هٿ ۾ ڪڻي استعمال ٿو ڪري ۽ اهو شايد ئي ڪڏهن ٿيو هجي جو سندس نشانو خطا ٿيو هجي يا گُٿو هجي. بادشاهه جي حيثيت ۾ هٿيارن کڻڻ کان ڪيس نفرت آهي پر هڪ سپاهيءَ جي حوالي سان هو ڪنهن به فوجي ڪم ڪرڻ کي پنهنجو اعزاز سمجهندو هو. عام ڏينهن ۾ سندس رات جي ماني اُها ئي هوندي هئي جيڪا ڪو عام شهري ڪائيندو هو پر هر ڇنڇر تي هو ڪيترن ئي مهمانن کي پنهنجي ٽيبل تي ڪاڌي ڪائڻ جي دعوت ڏيندو هو جنهن ۾ يونان جي شان جي جهلڪ، گال جي ڪشادگي ۽ اٽلي جي محنت ۽ مهمان نوازيءَ جا رنگ ڏسڻ ۾ ايندا هيا(19). سون يا چانديءَ جون پليٽون پنهنجي وزن جي ڪري نه پر پنهنجي چمڪ ۽ نقش نگاريءَ سبب وڌيڪ نمايان ۽ نراليون هونديون آهن ۽ طعام جي لذت ماڻڻ لاءِ ڪنهن به ٻاهرين مدد جي ضرورت نه هوندي آهي پر اها پنهنجن حواسن تي مدار رکندڙ هوندي آهي؛

شر... جي پيالن جي سائيز ۽ تعداد، پيئڻ ۾ اعتدال رکڻ جي قانون مطابق هوندو هو ۽ ان وقت محفل تي ڇانيل احترام واري خاموشيءَ کي فقط سخت ضرورت يا ڪجهه هدايتن جاري ڪرڻ وقت ٽوڙيو ويندو هو. رات جي ماني کان پوءِ ٿيوڊورڪ ڪڏهن ڪڏهن ٿوري دير لاءِ ننڊ ڪندو هو ۽ جيئن ئي هو جاڳندو هو تہ ٽيبل گهرائي ڏاري يا ڇَڪي جي راند کيڏڻ شروع ڪندو هو ۽ پنهنجن دوستن کي چوندو هو تہ راند جي وقت هو سندس شاهي دبدبي کي وساري ڇڏين ۽ هو تڏهن ڏاڍو خوش ٿيندو هو جڏهن سندس دوست آزاديءَ سان پنهنجي دل جا حال احوال کيس ٻڌائيندا هيا تہ ساڳي وقت راندين روندين بابت بہ کيس وندرائيندا هيا، هن راند کي هو ڏاڍو پسند ڪندو هو ۽ چوندو هو تہ ان جو تصور جنگ جهڙو هوندو هو، اهڙيءَ طرح هو هن راند ذريعي پنهنجي ذهن، پنهنجي صبر ۽ پنهنجي خوش طبعي جو مظاهرو ڪندو رهندو هو. جيڪڏهن هو راند هارائيندو هو تہ کِلندو هو پر جي کٽيندو هو تہ بردبار ۽ خاموش رهندو هو. پر سندس درباري سندس کٽڻ جي خوشيءَ ۾ ڪانئس ڪجهہ فائدا حاصل ڪرڻ جي ڪوشش ڪندا هيا ۽ مون خود، بادشاهہ ڏي لکيل درخواستن ۾، پنهنجن نقصانن منجهان ڪيترائي فائدا حاصل ڪيا آهن(20) اٽڪل نائين ڪلاڪ ۾ (يعني ٽين وڳي) زندگي جو ڪاروبار ٻيهر شروع ٿي ويندو هو ۽ اهو سلسلو لڳاتار سج لهڻ کان پوءِ بہ تيسين پيو هلندو هو جيسين رات جي شاهي مانيءَ جي لڳڻ جو ماڻهن کي اشارو ملندو هو ۽ پوءِ هڪدم عرضدارن، ۽ منت ميڙ ڪرڻ وارن جو هجوم محلات مان هليو ويندو هو. رات جي مانيءَ تي ڪڏهن ڪڏهن مشڪرن ۽ يوڳائي ماڻهن کي بہ وِندر وروڻهن لاءِ گهرايو ويندو هو تہ جيئن کِل يوگ ۽ ذهانت طرف ماڻهن جو توجهہ ڦيرائي سگهجي، پر ڳائڻين ۽ ڪدڙن وغيره جي شرڪت تي سخت پابندي هئي ۽ اهڙيون جنگي ۽ بهادريءَ واريون ڌنون، جيڪي ماڻهن ۾ همت ۽ مردانگي جو روح ڦُوڪن، وڄايون وينديون هيون. جن تي ٿيوڊورڪ جا ڪَنَ محظوظ ٿيندا هيا ۽ هو بيحد خوش ٿيندو هو. جيئن هو ڪاڏي جي ٽيبل تان اُٿندو هو تہ رات جي ديوٽي وارا محافظ خزاني جي گيٽن ۽ محلات جي اردگرد چوڪس ٿي ويندا هيا.

جڏهن وزيگاٿن جي بادشاهہ، ائوينس کي تاج پهرڻ لاءِ همٿايو هو، تہ هن پنهنجي پاڻ کي توڙي پنهنجين فوجين کي روم جي جمهوريہ جي خدمت لاءِ ارپي ڇڏيو هو(21). ٿيوڊورڪ جي مُهمُن سڄي دنيا تي واضح ڪري ڇڏيو هو تہ هو پنهنجن ابن ڏاڏن جي جنگي ڪرتبن کان هرگز پنتي نہ هٽيو هو. اَڪيٽين ۾ گاٿن جي آبادي ۽ وينڊلن لاءِ آفريڪا جي رستي کُلڻ کان پوءِ، سُووِي قبيلي، جنهن گئليشيا ۾ پنهنجي بادشاهت قائم ڪري ڇڏي هئي، اسپين کي فتح ڪرڻ جي خواهش ڏيکاري ۽ روم جي ڪمزور حڪومت جي باقي بچيل ٽُڪرن کي بہ تباهہ ڪرڻ جي ڌمڪي ڏنائون. ڪارٿاجينا ۽ تاراگونا جي مقامي ماڻهن، جن دشمن جي حملي سبب تڪليفون ڪاٽيون هيون، پنهنجا ڏک سک ۽ جيڪي بہ ڪين خدشا ۽ خطرا هيا، اُهي بيان ڪيا. مُنهندار فرونٽو کي شهنشاهہ ائوينس طرفان ايلچي ڪري موڪليو ويو جيڪو امن ۽ ايڪي جو سنو پيغام کڻي ويو ۽ ٿيوڊرڪ پنهنجي طاقتور ثالثي ڪندي اعلان ڪيو تہ جيستائين سندس ڀيٽيوو- سووِي جو بادشاهہ رئائرڊ نتو ٿي وڃي تہ هو روم کي انصاف ڏيارڻ لاءِ هٿيارن جي ذخيري کي وڌائيندو رهندو. 'کيس ٻڌائي ڇڏ'، ضدي رچائريَس غرور مان وراڻيو، 'تہ مان سندس دوستي توڙي هٿيارن کان نفرت ڪريان ٿو، پر مان جلدي ڪوشش ڪندس ۽ هن کي اهو بہ ٻڌائي ڇڏجو تہ جلدئي ٽولُوز جي ديوارن اندر منهنجي اوچتي آمد جو انتظار ڪري.' دشمن طرفان اهڙي للڪار

ٿيوڊورڪ کي محتاط بنائي ڇڏيو ۽ هو دشمن جي پيش قدمي کي روڪڻ جون تجويزون ناهڻ لڳو. هو وزيگاٿن، فرئنڪن ۽ برگنڊيَنس جي وڏي فوج ونئي پائرينيز اُڪريو، ۽ توڙي جو هُو پاڻ کي ائويٽس جو ٻَڌو ٻانهو سمجهندو هو، پر هن پنهنجي ۽ سندس ايندڙ جانشينن لاءِ اسپين جي سوڀن کي پنهنجو ذاتي ورثو سمجهي ڇڏيو هو. ٻہ فوجون يا ٻہ قومون اُربيڪس ندي جي ڪنارن تي هڪ ٻئي جي آمهون سامهون ٿيون، هي هنڌ آسٽروگاٿن کان ٻارهن ميلن تي هو ۽ ائين ٿي لڳو تہ گاٿن جي فيصلي واري فتح سووِي جي بادشاهت جو نالو نشان ئي مٽائي ڇڏيندي. جنگ جي ميدان مان ٿيوڊورڪ برئگا ڏانهن پيش قدمي ڪئي جيڪو مخالفن جو وڏو شهر هو ۽ جنهن اڃا تائين پنهنجي قديم وٽج واپار ۽ شهري عظمت جي وقار کي برقرار رکيو هو(22). سندس آمد کي هرويرو رت جي وهڻ سان پليد نہ ڪيو ويو، ۽ گاٿن، قيدي عورتن جي عزت ۽ وقار تي حرف نہ اچڻ ڏنو، ۽ خاص طرح تي اُهي ڪنواريون جن جي پاڪدامني داغدار نہ ٿي هئي، باقي بيشمار مذهبي ماڻهن ۽ ٻين کي گرفتار ڪري قيدي بنايو ويو ۽ ڪليسائن توڙي قربانگاهن کي بہ لُٽ ڦُر(*) جي راڄ ۾ نہ بخشيو ويو. سووِي جو بدقسمت بادشاهہ سمنڊ جي هڪ بندرگاهہ ڏي ڀڄي ويو پر هوا جيڪا سامهون ۽ مخالف رخ کان گهُلي رهي هئي، هن کي اهڙي هنڌ تي وڃي پهچايائين جتي سندس جاني دشمن موجود هو ۽ ريچاريَس، جنهن جي نہ خواهش هئي ۽ نہ وري ڪيس رحم جي ڪا اُميد هئي، موت کي مردانگيءَ سان قبول ڪري ورتو هو- يعني اُهو موت جيڪو سندس هٿان شايد ڪنهن ٻئي جو ٿئي ها. پاليسي يا ناراضگيءَ جي هن خوني قرباني ڏيڻ کان پوءِ ٿيوڊورڪ ميريڊا تائين پنهنجين فوجين سميت اڳتي وڌي ويو جيڪو لوسيٽنيا جو مکيہ شهر هو ۽ هن پيشقدميءَ ۾ ڪيس ڪابہ رڪاوٽ پيش نہ آئي سواءِ سينٽ يُولئليا جي معجزاتي طاقت جي، پر هن کي ڪاميابين جي چوٽيءَ تي روڪيو ويو ۽ سندس فتحن جي ضمانت ڏيڻ کان اڳ ئي هن کي اسپين منجهان گهرايو ويو هو. پائرينيز طرف ياچ ڪندي، هن پنهنجي ناڪاميءَ جو بدلو هر ان ملڪ کان ورتو جنهن مان هو لنگهيو هو ۽ پولينشيا ۽ آستورگا کي تاراج ڪرڻ وقت، هن پاڻ کي هڪ اهڙو اتحادي ثابت ڪيو جنهن تي پروسو نہ ڀيو ڪري سگهجي ۽ ان سان گڏوگڏ هن پاڻ کي هڪ ظالم دشمن جي روپ ۾ پيش ڪيو. هڪ طرف وزيگاٿن جو بادشاهہ، ائويٽس جي طرفان، وڙهيو ٿي ۽ سوڀون حاصل ٿي ڪيون، پر خود ائويٽس جي حڪومت پڄاڻيءَ تي پهچي چڪي هئي ۽ ٿيوڊورڪ جو وقار توڙي سندس دلچسپي ٻئي زخمي ٿي چڪيون هيون ڇو تہ سندس دوست جي بيعزتي ٿي هئي جنهن کي هن اولهہ جي شهنشاهت جو تاج پارايو هو(23).

سينيٽ توڙي عوام طرفان شهنشاهہ ائويٽس کي مِنتون ڪيون ويون تہ هو پنهنجي رهائشگاهہ روم ۾ اختيار ڪري ۽ ايندڙ سال لاءِ مئجسٽريٽ جو عهدو قبول ڪري. پهرين جنوري تي سندس ناٺي سدونيَس اپولينئرس، سندس تعريف تي مشتمل هڪ مدح سرائي تيار ڪئي جنهن ۾ شاعريءَ جا ڇهہ سؤ مصرع يا بندَ نظمايا ويا هيا، ۽ سندس شاعري، توڙي جو ان تي پتل جو مجسمو ڪيس انعام طور ڏنو ويو هو(24)، ذهانت يا سچ جي هڪ مناسب مواد سان ڀريل هئي. شاعر، جيڪڏهن اسان ان مقدس نالي کي بيعزتو ڪريون، هڪ حاڪم ۽ هڪ پيءُ(*) جي خاصيتن کي حد کان وڌائي پيش ڪيو آهي ۽ هن بابت ڏڳهي ۽ شاندار حڪومت ڪرڻ جي سندس پيشنگوئي کي بہ حالتن غلط ثابت ڪري ڇڏيو. ائويٽس، ان وقت جڏهن شاهي شان شوڪت، تڪليفن ۽ خطرن جي ور چڙهي ويو هو، اٽلي جي عياشين

مان لطف اندوز ٿي رهيو هو، هن وڏي عمر ۾ پنهنجي عاشق مزاجي جي عادتن کي ڇڏيو نہ هو ۽ هن تي کيترا الزام هيا تہ هن نهايت بيهودگي ۽ بيحيائيءَ جي طنزن سان اُنهن مُرسن کي بيعزتو ڪيو هو جن جي زالن سان ناجائز تعلقات قائم ڪري هنن سان هُن زيادتي ڪئي هئي(25). پر روم جا ماڻهو هاڻي قطعي طور تي ڪانئس بيزار هيا، هو نہ تہ سندس غلطيون ۽ ڏوهہ معاف ڪرڻ ۽ نہ وري سندس خوبين جي اعتراف ڪرڻ لاءِ تيار هيا. نتيجي ۾ شهنشاهت جا ڪيترائي حصا جڻ هڪ ٻئي لاءِ اجنبي بڻجي ويا هيا ۽ ڳال جو هي ڌاريو شخص ماڻهن طرفان نفرت ۽ حقارت جي علامت بڻجي ويو. سينيٽ، شهنشاهہ جي چونڊ ڪرڻ ۾ پنهنجو جائز حق ڄمايو پر سندس اختيارَ، جيڪي پراڻي آئينَ مان حاصل ڪيا ويا هيا، اُهي زوال پذير شهنشاهت جي ڪري رد ڪيا ويا. تنهن هوندي بہ اهڙي بيوَس شهنشاهت بہ شايد ڪمزور سينيٽ جي ووٽن جي مخالفت ڪري سگهي ها جيڪڏهن مُنهندار رسيمَر سندن شڪايتن ۽ ناراضگيءَ جي رڳو پنيرائي نہ ڪري ها پر معاملي کي اڳتي وڌائي ۽ وڌيڪ اُلجهائي نہ ڇڏي ها، هو بربرن جي فوج جو مکيہ ڪمانڊر هو جنهن اٽلي جي بچاءَ ڪرڻ جي نئين سر جوڙجَڪ ڪئي هئي، وزيگاٿن جي بادشاهہ واليا جي ڌيءَ، رسيمر جي ماءُ هئي، پر هو پيءُ جي طرف کان سووِي قوم سان تعلق رکندو هو، سندس فخر يا حب الوطني جي جذبي کي سندس ئي وطن جي ماڻهن جي بدقسمتيءَ سبب سخت صدمو رسيو هو ۽ هن مجبوري ۽ ناراضگيءَ منجهان ان شهنشاهہ جا حڪم مڃيا جنهن جي تاجپوشيءَ ۾ نہ تہ هن جو هٿ هو ۽ نہ وري ڪانئس صلاح مشورو ڪيو ويو هو. هڪ وفاداري وارين خدمتن سبب هو اڄا بہ مضبوط ۽ طاقتور(27) بڻجي ويو ۽ ڪارسيڪا جي بندر تي وئنڊلن جي آرماڙ جنهن ۾ سٺ جهاز هئا، کي تباهہ ڪرڻ کان پوءِ رسيمر اٽلي جي فاتح ۽ کيس ڇوٽڪارو ڏياريندڙ جي لقب سان واپس موٽيو. هن موقعي مان فائدو وٺڻ کي هن غنيمت سمجهيو ۽ ائويٽس کي پيغام ڏياري موڪليائين تہ سندس حڪومت جو خاتمو ٿي ويو هو ۽ ڪمزور شهنشاهہ، جيڪو پنهنجن گاٿ اتحادين کان ڪافي مفاصلي تي هو، پاڻ کي بچائڻ جي ڪوشش ۾ ناڪام ويو ۽ نيٺ پنهنجي تخت کي خيرباد چيائين. رسيمر(28)، پنهنجي رحمدلي يا وري نفرت مان، ائويٽس کي اها اجازت ضرور ڏني تہ تاج لاهڻ کان پوءِ هو پلئسينٽيا جو پادري بڻجي وڃي جيڪو خود هڪ عزت وارو عهدو هو، پر سينيٽ جيڪا مٿس اڄا تائين سخت ناراض هئي، انتهائي سخت قدم کڻندي کيس موت جي سزا ٻڌائي ڇڏي، هو ائلپس جبلن ڏانهن ڀڄي ويو، انڪري نہ تہ وزيگاٿن کي پنهنجي حق ۾ هٿيار کڻڻ لاءِ چوي پر فقط جان ۽ دولت بچائڻ لاءِ ڪانئن مدد گهريائين. سندس دولت جوليَن وٽ محفوظ هئي جيڪو آورن جو هڪ درويش هو(29). بيماري يا وري قاتل جي هٿن ڪم ڏيکاريو ۽ هن کي رستي تي ئي موت جي ننڊ ۾ سمهاريو ويو، پر سندس خاڪ کي بريواس اُماڻيو ويو جيڪو سندس اباڻو صوبو هو ۽ هن کي پنهنجي سرپرست جي قدمن ۾ دفن ڪيو ويو(30). ائويٽس پنيان فقط پنهنجي هڪ ڌيءَ ڇڏي ويو جيڪا سدونيَس ائپولينئرس جي زال هئي جنهن پنهنجي سهري کان ملڪيت ورثي ۾ ورتي هئي، پر ساڳي وقت جيڪي حڪومتي يا ذاتي سطح تي کيس اُميدون هيون، اُنهن جي پوري نہ ٿيڻ تي کيس سخت افسوس بہ هيو. سندس ناراضگيءَ کيس آماده ڪيو تہ ڳال ۾ هڪ باغي ڌڙي سان وڃي ملي، ۽ ان ڪفاري ادا ڪرڻ لاءِ شاعر کان اڳ ڪا غلطي ٿي وئي هئي جنهنڪري اهو مٿس لازم ٿي ويو هو تہ ايندڙ شهنشاهہ جي تعريف يا خوشامد ۾ بہ پنهنجي شاعريءَ جو نئون عقيدت جو نذرانو پيش ڪري.(31)

ائوينُس جي جانشين هڪ وڏي ۽ عظيم ڪردار کي ڳولي لهڻ جي خوشخبري ٻڌائي، ڪڏهن ڪڏهن ڪردار بگڙيل دؤر ۾ ملندا آهن ته جيئن انسانذات جي عزت ۽ وقار جي حفاظت ڪري سگهن. شهنشاهه ميجورئن پنهنجن همعصرن طرفان تعريفون جائز طور تي لهڻيون آهن ۽ يقيناً ايندڙ نسل به سندس واکاڻ ڪندو ۽ اهڙيون تعريفون هڪ غيرجانبدار ۽ غيرواسطيدار تاريخدان هن ريت ڪيون آهن: 'هو پنهنجي رعيت جي ماڻهن سان بهتر سلوڪ ڪندو هو، هو دشمنن لاءِ بيحد خطرناڪ هو، ۽ هر خوبي ۽ خصلت ۾ هو هڪ باڪمال ماڻهو هو ۽ اهو چوڻ بيجا نه ٿيندو ته هو پنهنجن سيني اڳين جانشينن کان به ڪردار ۾ مٿانهون هو جن رومين تي حڪومت ڪئي هئي(32)'. اهڙي شاهدي شايد سدونيَس جهڙي شاعر جي مدح سرائي لاءِ ته مناسب تي سگهي ٿي ۽ اسان شايد ان ڳالهه تي مطمئن ٿي وجون ته توڙي جو هڪ چاپلوس تقرير جو ماهر هڪ انتهائي نالائق شهنشاهه جي تعريف به شايد اوتري ئي جوش جذبي سان ڪري ها ۽ پنهنجن لفظن جي جادوگري ڏيکاري ها، پر ساڳئي وقت اهو به مڃڻو پوندو ته هن موقعي تي جنهن شخصيت جون خوبيون هن جي آڏو يا سيني کي جيئن نمايان نظر اچي رهيون هيون ته پوءِ حقيقت اها آهي ته هن خوشامد نه پر سراسر سچ ڳالهايو آهي(33). ميجورئن جو نالو ماءُ جي طرف کان پنهنجي ناني تي رکيو ويو هو، جيڪو عظيم ٿودوسيس جي حڪومت ۾، اِليريَن جي سرحد تي فوجي ڪمانبر هيو. هن پنهنجي ڌيءُ جو سَگ ميجورئن جي پيءُ کي ڏنو هو جيڪو هڪ معزز آفيسر هيو جنهن وڏي ذهانت ۽ ايمانداريءَ سان گال ۾ ناني جي معاملن کي خوش اسلوبيءَ سان هلايو هو ۽ هن جي دوستي گهڻو ڪري ايٽيَس سان هوندي هئي جنهن جي مقابلي ۾ هن بين آڇُن کي رد ڪري ڇڏيو هو. سندس پُٽ، آئيندي جو شهنشاهه اهڙن تعليمي ادارن ۾ پڙهيو هو جتي فوجي سِکيا ڏني ويندي هئي ۽ هن ننڍپڻ کان وني ڦڙتي ۽ بهادريءَ جي ڪارنامن ۾ حصو وٺڻ شروع ڪيو، هو دورانديش ۽ ذهين هو ۽ ٿورڙي آسودگيءَ ۾ به وڏي فراخدلي ۽ سخاوت سان هلندو هو. جيڪي معيارَ ايٽيَس قائم ڪيا هيا، هُن اُنهن کي برقرار رکيو، ڪاميابيون ماڻيون ۽ ڪڏهن ته وري پنهنجي محسن کان به خوبين ۽ لياقن ۾ مٿي هليو ويو ۽ آخرڪار بين ماڻهن ۽ خاص طرح سان پنهنجي زال جي حسد جو شڪار ٿيو جنهن مٿس زور پريو ته هو پنهنجي نوڪري تان رٽائر ٿي وڃي(34). ايٽيَس جي موت کان پوءِ ميجورئن کي بيهر ياد ڪيو ويو، عزت سان گڏ کيس ترقي ڏني وئي ۽ مُنهندار رِسيمر سان ويجهن ناتن هئڻ سبب صفا متاهين مرتبي تائين پهچائي کيس اولهه جي شهنشاهت جو تاج پارايو ويو. وچ ۾ جيڪو خال ائوينُس جي شهنشاهت کي ڇڏڻ سبب پيدا ٿيو، ته هڪ خواهش رکندڙ بربر جنهن جو ڄم اهڙو نه هو جو کيس شاهي رتبو ڏنو وڃي ها، اٽلي جو حاڪم ٿي ويو، ۽ کيس رئيس يا نواب جو لقب ڏنو ويو، پنهنجي دوست جي چوڻ تي هو گهوڙي سوار ۽ پيادل فوج جو ماسٽر جنرل ٿي ويو ۽ ٿورڙن ئي مهينن جي وقفي کان پوءِ، رومين جي گڏيل خواهش جو احترام ڪيائين چاڪاڻ ته ميجورئن سندس اڳتي وڌڻ جي رستي کي، اليماني تي فتح حاصل ڪرڻ سان، هموار ڪري ڇڏيو هو(35). کيس روينا ۾ شاهي تاج پارايو ويو ۽ هن موقعي تي هن جيڪا تقرير سينيٽ ۾ ڪئي اُها اُن وقت جي حالتن ۽ سندس جذبن جي عڪاسي ڪري ٿي:

"روم جا قابل قانون دانو ۽ سينيٽرو(*): اوهان جي ووٽن ذريعي هڪ بهادر فوج جي جاري ٿيل فرمان هيٺ مون کي اوهان جي شهنشاهه ٿيڻ جي ذميواري سؤنپي وئي آهي(36). شال رحم ڪندڙ رب

تعاليٰ اسان جي ڪائونسلن ۾ بين انتظامي معاملن ڪي اوهان جي ۽ عوام جي فائدي ۽ بهتريءَ لاءِ هلائڻ ۾ اسان جي مدد ڪري! جيتري قدر منهنجو تعلق آهي، مون هرگز اها خواهش نه ڪئي هئي، پر مون عرض ڪيو ته آءٌ استعيفا تو ڏيان، پر مان هڪ سني شهريءَ جي حيثيت ۾ جيڪڏهن ڪنهن ذاتي ۽ ذلت واري مفاد خاطر پاڻ تي سؤنپيل قومي ذميواريءَ کي قبول ڪرڻ کان انڪار ڪريان ها ته اِها قومي احسان فراموشي ٿئي ها، تنهن ڪري روم جي جمهوريه جيڪو قومي بار جو ذمو مون تي رکيو آهي، ان کي کڻڻ لاءِ آءٌ خوشيءَ سان تيار آهيان. تنهن ڪري ان شهنشاه جي مدد ڪريو جنهن کي اوهان پاڻ ناهيو آهي، انهن ذميوارين کڻڻ ۾ اوهان منهنجو ساٿ ڏيو جيڪي اوهان مون تي رکيون آهن ۽ شال اسان جون گڏيل ڪوششون اسان جي ان شهنشاهت جي خوشين ۽ بهتريءَ ۾ واڌارو آڻن، جيڪا اوهان پنهنجن هٿن سان پاڻ مون کي ڏني آهي. پڪ ڄاڻجو ته اسان جي وقت ۾ انصاف پنهنجي قديمي طاقت سان ماڻهن کي ملندو ۽ ڪردار رڳو معصوميت جي روپ ۾ نه پر لياقت ۽ قابليت ذريعي جا چيو ويندو. جيڪو به غداري ڪندو(*)(37) ته فقط ان کي ئي ڏجڻ ۽ خطري ۾ هجڻ جي ضرورت رهندي، باقي ٻيو ڪو به نه ڏجي ۽ آءٌ اهڙن ناپسنديده ۽ گندن ڪمن جون سخت سزائون ڏيندس. اسان جي خبرداري توڙي اسان جي نواب رسيمَر جي رهبري، اسان جي فوجي معاملن کي صحيح رستي تي هلائيندي ۽ رومي دنيا جي حفاظت کي يقيني بڻائيندي جنهن کي اسان هن وقت تائين مقامي توڙي ڌارين دشمنن کان بچائيندا آيا آهيون(38). توهان هاڻي سمجهي ويا هوندا ته منهنجي حڪومت جا ڪهڙا اصول ۽ ضابطا آهن. توهان منهنجي محبت ۽ خلوص وارن واعدن تي ڀروسو ڪري سگهو ٿا ۽ خاص طرح ان شهنشاه تي جيڪو اوهان جي زندگي جي ڏک سک، خوف ۽ خطرن جو ساٿي رهيو آهي، ۽ جنهن کي اجا تائين سينيٽر سڏرائڻ تي ناز هوندو آهي ۽ جنهن کي سدائين اهو اونو رهندو آهي ته اوهان پنهنجي ان فيصلي تي ڪڏهن به نه پڇتايو جيڪو اوهان اڳ ئي سندس حمايت ۾ ڏئي ڇڏيو آهي'. شهنشاه، جنهن، رومي دنيا جي تباهين ۽ بربادين منجهان قانون ۽ آزاديءَ جي قديمي زبان کي وري تازو ڪيو هو، جنهن کان ٽراجن به لادعويٰ نه ٿئي ها، اُها يقينن سندس دل جي جذبن جي ترجمان هوندي چو ته انهن کي نقل ڪرڻ جي گنجائش وٽس ڪانه هئي ۽ نه وري سندس اڳين جانشينن جي اها روايت هئي(39).

ميجورئن جي ذاتي توڙي قومي ڪمن بابت اسان کي ايتري ڄاڻ ناهي، پر سندس قانونَ جن ۾ عقل ۽ دانشمندي جو ڪليل اظهار ڪيل آهي اُهي سندس اعليٰ ڪردار جي ترجماني ڪن ٿا جنهن مان اهو به ظاهر ٿئي ٿو ته هو پنهنجي رعيت سان ڪيڏو نه پيار ڪندو هو، ۽ سندن تڪليفن ۾ ساٿن همدردي ڪندو هو ۽ جنهن شهنشاهت جي زوال جي سببن کي به سمجهي ڇڏيو هو ۽ جنهن ۾ اها اهليت هئي ته عوام جي تڪليفن ۽ مصيبتن جو اثرائتو ازالو ڪري سگهي(40) ۽ ان سان گڏوگڏ ڪين انصاف به هڪدم پهچائي ۽ اها به پڪ ڪري ته ڪنهن سان ڪڏهن به ڪا زيادتي يا ناانصافي نه ٿئي. سندس ڪجهه نمايان ڪم هن ريت آهن:

(I) سندس حڪومتي اختيارن وٺڻ کان پوءِ هڪدم هن ڪوششون ڪيون (آءٌ سندس پنهنجن لفظن جو ترجمو پيش ڪريان ٿو) ته مقامي ۽ گوناگون ماڻهن کي عذابن جي چڪيءَ مان پيسجڻ کاز باهر ڪڍي جيڪي مختلف ۽ اجاين الزامن ۽ تهمتن هيٺ پنهنجي ڏکيا ڏينهن ڪاٽي رهيا هيا(†)(41). هن سلسلي ۾ هن عام معافي يا ڇوٽ ڏيڻ جو اعلان ڪري ڇڏيو جنهن هيٺ هز

وقت تائين ماڻهن متان مڙهيل سمورا ڏنڊَ، سيپئي قرضَ، جيڪي ڪنهن نه ڪنهن بهاني سان مالياتي آفيسر، ڪانئن وصول ڪري پئي سگهيا، ختم ڪيا ويا. مُدي خارج ۽ تڪليف ڏيندڙ روايتي رسمن کان ماڻهن کي ڇوٽڪاري ڏيارڻ جي عمل جو نتيجو نهايت ئي خوشگوار نڪتو ۽ هاڻي سرڪاري ناڻي ۾ آهستي آهستي واڌارو اچڻ لڳو ڇاڪاڻ ته ماڻهو نراسائي، نااُميدي ۽ لاوارثي جي ماحول مان نڪري اُميد ۽ آسري طرف وڌيا تنهن ڪري حڪومت جي ڪمن ۾ هٿ ونڊائڻ ۽ محنت ڪرڻ لڳا.

(II) ٽئڪسن جي جمع ڪرڻ ۾ ميجورئن صوبائي مئجسٽريٽن جي نظام کي لاڳو ڪري ڇڏيو ۽ اُنهن وڏن ادارن کي ان ڪم کان روڪي ڇڏيائين جن کي يا ته شهنشاهه يا وري محلات جي مُنهندارن جي نالي ۾ کوليو ويو هو. شهنشاهه جا خاص نوڪر چاڪر، جن کي هروڀرو وڏا اختيار سوُنپيا ويا هيا، پنهنجن روَين ۾ بي ادب ۽ گستاخ ٿي ويا هيا ۽ پنهنجن مطالبن ۾ هڪ طرفا ۽ پنهنجي مرضي وارا هيا، ۽ اُهي ننڍن ادارن توڙي مئجسٽريٽن کان بُڇان ڪندا هيا ۽ اُهي ان وقت سخت ناراض ٿي پوندا هيا جيڪڏهن سندن ذاتي مفاد ۽ مالي فائدا گهٽ ۾ گهٽ ان رقم کان ٻيڻا ٽيڻا نه هجن جيڪا رقم هو مجبور ٿي قومي ناڻي ۾ ٽئڪس جي صورت ۾ جمع ڪرائيندا هيا. جيڪڏهن سندن بدديانتي يا رشوت خوريءَ جو هڪڙو مثال به پيش ڪجي ته اُهو ماڻهن لاءِ حيرانيءَ جو باعث ٿيندو پر رشوت جي اهڙن الزامن کي هو خود قانون دانن کان سندَ وٺي جائز ڪرائي ڇڏيندا هيا. اُهي پاڻ رقمون ته سون جي صورت ۾ وٺندا هيا پر جمهوريه جي ساڳئي سِڪي کي پاڻ قبول نه ڪندا هيا ۽ فقط اُهي قديمي سِڪا قبول ڪندا هيا جن تي فاسٽينا يا وري انٽونئنز جي مُهر لڳل هوندي هئي. رعيت جي جنهن ماڻهو وٽ اهي سِڪا يا سَندون نه هونديون هيون، ته پوءِ کين اها اجازت هوندي هئي ته هو پنهنجن گهُرجن يا لالچ وارن مطالبن کي وڏائي يا ٻيڻو ڪري پيش ڪندا هيا ۽ جيڪڏهن هو پنهنجي ڪوجنا يا ڪوشش ۾ ڪامياب ٿيندا هيا ته سندن مطالبي جي رقم ٻيڻي ٿي ويندي هئي جيڪا اوائلي زمانن (42) جي تور (Weight) يا پئسن جي ڪٽيل مُلهه مطابق هوندي هئي.

(III) 'ميونسپالٽيون (شهنشاهه فرمائي ٿو) 'هينئين سينيٽ (قديم زماني جي لهجي موجب) شهرن جي دل جو درجو رکن ٿيون ته ساڳئي وقت روم جي جمهوريه لاءِ اُهي وقت ۽ طاقت جو سرچشمو آهن، پر افسوس ته مئجسٽريٽن اُنهن جي درجي کي گهٽائي ڇڏيو آهي ته ساڳئي وقت ڪليڪٽرن جي حرام خوريءَ جي ڪري سندن ڪيترن ئي ميمبرن ۽ نمائندن پنهنجن مرتبن ۽ ملڪ کي ڇڏي ٻين هنڌن جا وَڻ وڃي وسايا آهن جتي هو ملڪ بدري جي زندگي گذارن ٿا'. هو ساڳين شهرن ۾ سندن واپسيءَ تي نه رڳو زور ٿو ڀري پر حڪم ٿو ڏئي ۽ اُنهن سببن ۽ شڪايتن کي به دور ٿو ڪري جن جي ڪري هنن ميونسپالٽي جي ڪمن ۽ ڪارڪردگي کي ڇڏي ڏنو هو. اُنهن کي صوبائي مئجسٽريٽن جي اختيارن هيٺ هدايتون جاري ڪيون ويون ته هڪدم پنهنجي ڊيوٽي تي واپس وڃن ۽ ٽئڪسن کي جمع ڪرڻ جي ڪم کي شروع ڪري ڏين، پر هاڻي کين پنهنجي ضلعي جي سموري رقم جمع ڪرڻ بجاءِ سندن ذميواري فقط هيءَ هئي ته جيڪا به رقم هنن وصول ڪئي هئي ان جو صاف ۽ باقاعدگي وارو حساب ڪتاب کين

پاڻ وٽ تيار رکندو هو ته جيئن کنهن به وقت ان جي چڪاس ٿئي ته ان ۾ رتيءَ ماتر به ڪا قيرڦار ٿيل نه هجي، ۽ ساڳي وقت اُنهن باقيدارن کان به ٽئڪس وصول ڪرڻو هو جيڪي اجا تائين جمهوريه جا قرضدار هيا.

(IV) پر ميجورئن ان ڳالهه کان غافل نه هيو ته جن ميونسپالٽين سان زيادتيون ۽ ناانصافيون ڪيون ويون هيون اُهي ضرور اهڙي ناروا ۽ نامناسب روَين جو بدلو وٺندا تنهن ڪري هن هڪ زبردست انتظامي قدم کڻندي 'شهرن جي محافظن' جي عهدي کي بحال ڪري ڇڏيو. هن ماڻهن تي زور ڀريو ته آزاد ماحول ۾ پنهنجن ووٽن جو استعمال ڪندي پنهنجن ايماندار ۽ اعتماد وارن نمائندن جي چونڊ ڪن جيڪي جرئت سان سندن حقن جي حفاظت ڪري سگهن، سندن شڪايتن جو ازالو ڪري سگهن، جيڪي شاهوڪار ۽ دولتمند ماڻهن جي ظلمن ۽ زيادتين کان غريبن ۽ مسڪينن جي ڍال بڻجي کين بچائي سگهن ۽ شهنشاهه باقاعدگيءَ سان اُنهن انتظامي نقصن ۽ خرابين بابت لڳاتار سلسلي سان اطلاع پهچائيندا رهن جنهن ذريعي سندس نالي ۽ اختيارن جو ناجائز فائدو ورتو ويو هو.

جيڪو به تماشائي يا مشاهدو ڪندڙ قديم روم جي تباهيءَ تي هڪ سرسري نظر وجهندو ته افسوس ۽ ڏک جا ڳوڙها ضرور ڳاڙيندو ۽ اُهو گاٿن ۽ وئنڊلن جي دؤرن کي ان جو ڪارڻ سمجهندو پر جيڪا شرارت اُنهن کان سرزد ٿي هئي، ان جي وٽن نه ته فرصت هئي، نه کين طاقت هئي ۽ نه وري سندن ارادو يا نيت ئي هئي ته اُها تباهي آندي وڃي. جنگ جو طوفان ته وڏن وڏن منارن کي به ڪيرائي زمين تي اُڇلي ڇڏيندو آهي پر جهڙيءَ طرح ڏهن صدين جي عرصي ۾ روم جي هيڏن سارن تهذيبي ۽ تعميراتي منارن کي آهستي ۽ چپ چاپ ۾ ڍاهي تباهه ڪيو ويو اُهو ڏکوئيندڙ آهي پر شهنشاهه ميجورئن وڏي همت، مردانگي ۽ بردباريءَ سان اهڙن بربادي‌ءَ جي وهڪرن کي روڪي ڇڏيو ۽ پنهنجي ڪارنامن ۽ ڪردار ذريعي اهڙن موقعي پرستن جي منفي روَين کي سخت ڏک رسايو. شهر جي زبون حالت عوامي توڙي حڪومتي ڪمن جي رفتار کي سست ڪري ڇڏيو هو. سرڪس ۽ نمائش گاهن ۾ زندگي جا ڪجهه آثار باقي هيا پر اُهي به عوامي امنگن کي مطمئن ڪرڻ لاءِ ڪافي نه هيا؛ مندرن ۾، جيڪي اجا تائين عيسائين جي ڪاوڙ کان محفوظ رهيا هيا، نه ديوتا موجود هيا نه وري اُتي ڪي انسان وسي رهيا هيا، رومي ماڻهن جي ڪِل خوشي وارا هجوم گهٽجي چڪا هيا جيڪي سندن وسيع غسل خانن ۽ چبرانن تائين محدود ٿي ويا هيا ۽ وڏيون لائبرريون توڙي انصاف جا هال، ڪاهل ۽ نِڪمي نسل لاءِ بيسود بڻجي ويا هيا جن جي عيش آرام ۾ کنهن ڪتاب پڙهڻ جي سلسلي ۾ شايد ئي ڪو خلل پيو هجي. مئجسٽريٽن، سفارتڪارن يا شهنشاهن جي عظمت جي منارن جي اڳوڻي عزت نه رهي هئي ۽ نه وري اُنهن کي قديمي شان شوڪت يا لازواليت حاصل رهي هئي، اُنهن جي اهميت فقط اهڙي کاڻ جي وجي رهي هئي جتان پٿر يا عمارتي مواد سستو ۽ سولو ملي سگهي. روم جي بي حِس مئجسٽريٽن وٽ لڳاتار شڪايتون ۽ ماڻهن جون اپيلون پيون موصول ٿينديون هيون ته ضروري ڪمن لاءِ به پٿرن يا سِرُن جو گهربل ذخيرو موجود ڪونه هو ڇاڪاڻ ته ماڻهن پنهنجي ذاتي فائدن لاءِ وڏيون عمارتون توڙي تعميرات جي اوچن منارن کي ڍاهي پنهنجا گهر ٺاهيا هيا. جڏهن ڪانئن ڪو ڀچا ڳاڇا ڪندو هو ته مرمت ڪرڻ جا يا وري بيا ڪي ڪوڙا بهانا ٺاهي قومي برباديءَ ۾ مصروف رهندا هيا، ۽ روم جي بگڙيل نسل

ڪي نه ته ڪو احساس هو ۽ نه وٽن ڪو شرم يا پڇتاءُ هو ته ڪيئن نه هنن پنهنجن ابن ڏاڏن جي محنت توڙي عظمت کي پنهنجي نالائقيءَ جي ڪري ختم ڪري ڇڏيو هو. ميجورئن، جنهن ڪيترائي پيرا شهر جي بربادي تي ڏک مان ٿڌا ساهه کنيا هيا، ۽ بربادي جي وڌيڪ امڪانن کي ختم ڪرڻ جا سخت قدم کڻڻ شروع ڪري ڇڏيا هيا(43)، اهو معاملو پنهنجي ولي عهد ۽ سينيٽ تي ڇڏي ڏنو ته جيڪي انتهائي بربادي آڻيندڙ واقعا هيا اُنهن کي هڪدم روڪڻ لاءِ اُپاءُ وٺن ۽ هن سلسلي ۾ سون جي پنجاهه پائونڊن جو ڏنڊ (جيڪو ٻن هزارن پائونڊ اسٽرلنگ جي برابر هو) هر ان مئجسٽريٽ تي مڙهڻ جو فيصلو ڪيو ويو جيڪو ڪنهن به قديمي ۽ شاندار عمارت کي ڊاهڻ جو اجازت نامو جاري ڪندو ۽ اهڙن مئجسٽريٽن جي ماتحت آفيسرن کي به سخت سزائون ڏيڻ جو حڪم نامو جاري ڪيو ويو جيڪي بربادي جي اهڙن ڪُڌن ڪمن کي عملي جامو پارائيندا، ڪين ڪوڙا يا ڦٽڪا هنيا ويندا ۽ سندن ٻئي هٿ ڪاٽيا ويندا. آخر ۾ بيان ڪيل سزا ۾ قانون سازي جي اداري ممڪن آهي ته ان ڏوهه جي حد صحيح طرح سان مقرر نه ڪئي هجي، يا ممڪن آهي ان ڪان هن سلسلي ۾ ڪا ڪوتاهي ٿي هجي، پر ان فيصلي يا جذبي جو ڪارڻ فقط هڪ اصول هيو ۽ ميجورئن اُنهن زمانن جي منارن يا محلاتن کي بربادي ڪان بچائڻ لاءِ پريشان هو جنهن ۾ رهڻ جي سندس خواهش هئي ۽ جن ۾ رهائش اختيار ڪرڻ جو ڪيس پورو حق به هيو. شهنشاهه کي هڪ خيال آيو ته هو پنهنجي رعيت جي ماڻهن جو تعداد وڌائي ۽ اهو به سندس عقيدو هو ته هو شاديءَ جي پلنگ جي ننج پٽي جي پوريءَ طرح حفاظت ڪري، پر هن سلسلي ۾ جيڪي قدم هُن کنيا اُهي ڪجهه مشڪوڪ ۽ اعتراض جوڳا هيا. پاڪدامن ڇوڪرين کي، جن پنهنجو ڪنوارپڻو حضرت عيسيٰؑ کي ارپي ڇڏيو هو، پنهنجو مُنهن لڪائڻ ڪان تيستائين منع ڪئي وئي جيستائين هو چاليهن سالن جي عمر کي پهچن، ساڳي ڄمار جي بيواهُن کي مجبور ڪيو ويو ته اُهي بيوهه ٿيڻ ڪان پوءِ پنجن سالن اندر ٻي شادي ڪن ۽ پنهنجي دولت ۽ ملڪيت جو اڌ حصو يا ته پنهنجي ڪنهن ويجهي عزيز يا وري ملڪ جي حوالي ڪري ڇڏين، غير برابري وارين شادين(*) جي مذمت ڪندي اُنهن کي ختم ڪيو ويو. مال ملڪيت جي ضبطگي يا وري ملڪ بدري کي زنا جي مقابلي ۾ ان حد تائين گهٽ ۽ خسيس سزا سمجهيو ويو جو جيڪڏهن ڏوهه ڪندڙ اٽلي ۾ موٽي وڃي ته ميجورئن جي خاص حڪمن هيٺ پلي سندس سر قلم ڪيو وڃي(44).

هڪ طرف ميجورئن رومين جي خوشحالي ۽ ننج مانائتن روَين جي بحالي جي ڪوششن ۾ پوري خلوص سان مصروف هو ته ٻي طرف ڪيس جينسيرڪ سان جنگ جوٽڻي پئجي وئي جيڪو پنهنجي ڪردار ۽ زميني حالتن موجب سندس طاقتور دشمن هو. وئنڊلن ۽ اتر آفريڪا جي مسلمانن جو بحري ٻيڙو لِيرس يا گئريگليانو ندي جي مُهڙ وٽ وڃي لٿو پر شاهي فوجن بربرن جي بدنظمي جو شڪار ٿيل فوجن تي حملو ڪري کين حيران ڪري ڇڏيو جن لاءِ ڪمپانيا جي لُٽ ڦر جو مال رُڪاٽ بڻجي ويو هو، اُنهن منجهان گهڻن کي قتل ڪيو ويو ۽ ٻين کي پوئتي ڌڪي سندن جنگي ٻيڙن تائين پهچايو ويو ۽ سندن اڳواڻ، جيڪو بادشاهه جو نائي هو کي قتل ٿيل ماڻهن جي لاشن ۾ سڃاتو ويو(45). اهڙي ڦڙتي ۽ سرحدن جي نگهباني مان اِها اُميد ضرور پيدا ٿي هئي ته هاڻي حڪومت مستحڪم ٿيندي پر حقيقت اها هئي ته ڪيڏي به سخت نظرداري ۽ نگهباني توڙي بيشمار فوجن جي موجودگي به اٽلي جي ڊگهي ۽ وسيع بحري ڪناري کي بحري جنگ جي بربادي ڪان بچائڻ لاءِ ناڪافي هئي. هاڻي

ميجورئن روم جي ماڻهن جي اُميدن ۽ آسرن جو مرڪز ۽ اُنهن لاءِ هڪ مضبوط سهارو هو. روم وارن کي يقين هو تہ فقط اُهو ئي آفريڪا کي ٻيهر روم جي طابع ڪندو ۽ هن جيڪا وئنڊلن جي نئين آبادي تي حملي ڪرڻ جي رٿ تيار ڪئي هئي، اُها سندس بهادري ۽ مستقل مزاجي واري پاليسي جو نتيجو هئي. جيڪڏهن هي بهادر شهنشاهہ پنهنجي بهادري وارو بي مثال جذبو اٽلي جي نوجوانن ۾ اوتي ڇڏي ها، جيڪڏهن هو پنهنجي جنگي ديوتا جي ڏرتيءَ تي بهادريءَ جي مشقن کي ٻيهر وجي جياري ها ۽ جن ۾ سندس ٻيو ڪو بہ مَٽ يا ثاني ڪونہ هو تہ هو شايد هڪ وڏي فوج جي اڳواڻي ڪندي جينسيرڪ سان مقابلو وجي ڪري ها. قومي تقاضائن جو اهو جذبو شايد ايندڙ نسل ۾ مَن پيدا ٿي پوي پر اها اُنهن شهنشاهن جي وڏي بدقسمتي چئبي تہ ڪين اهڙي بادشاهت ورثي ۾ ملي ٿي جيڪا زوال طرف وجي رهي هوندي آهي پر اُهي بادشاهہ ان جي زوال کي روڪڻ جي ڪوشش ڪندا آهن، پوءِ اهڙين ڪوششن ۾ يا تہ جلد فائدي حاصل ڪرڻ جي ڪوشش ڪندا آهن يا وري ڪنهن اوچتي خطري کي ٽارڻ جي سلسلي ۾ ڪين وڏن ۽ هاڃيڪار نقصانن کي مُنهن ڏيڻو پئجي ويندو آهي. ميجورئن بہ پنهنجن اڳين ڪمزور جانشينن جيان هڪ موقعي پرستي ۽ ذلت وارو ڪم ڪيو ۽ هُن بربرن جي فوجي جٿن کي هٽائي پنهنجي رعيت جي اهڙن اَناڙي ماڻهن کي انهن جي جڳهہ تي مقرر ڪيو جيڪي فوجي توڙي جنگي تيارين کان بلڪل بي خبر هيا. پر سندس ڪمال جي ذهانت فقط تڏهن ظاهر ٿيندي هئي جڏهن ڪو جوش جذبي يا هوشياري سان تيز قدم کڻڻ جو مرحلو ايندو هو جنهن ۾ هو اهڙي ڪِڏ ڪيڏندو هو جو ڪيڏڻ وارو خود ئي سندس ذهانت جو شڪار ٿي ويندو هو. سندس اتحادين کان سواءِ، جيڪي اڳي ئي شهنشاهت جي خدمت ۾ مصروف هيا، سندس ذهني ڪشادگي ۽ بهادريءَ جي شهرت ڊنيوب جي قومن کي هن ڏانهن متوجهہ ڪيو، بورسٽيَنس(*) ۽ شايد تنائي(†) پڻ ڏانهَس ڇڪجي آيا. اٽيلا جي رعيت جا هزارين ماڻهو، گيپيڊي، آسٽروگاٿ، رُگيَنس، برگنڊي جا ويڙهاڪ، سُووي ۽ الاني جا جوشيلا جوان لِگوريا جي ميدان تي گڏ ٿيا ۽ سندن طاقتور قوت جا مظاهرو تڏهن نظر آيو جڏهن مخالف ڌريز هڪ ٻئي سان دشمني واري ڇيڙ ڇاڙ شروع ڪئي(46). هنن سخت سياري ۾ ائلپس جي جبلن کي اُڪاريو. شهنشاهہ ميجورئن پيرين پيادو هلندي لشڪر جي اڳواڻي ڪئي ۽ کيس شيلڊون ۽ بچاءُ بند ٻڌل هيا ۽ هو پنهنجي لٺ سان برف جي ٿهن جي ماپ وٺندو اڳتي وڌي رهيو هو ۽ سيٿيا جي پنهنجن ساٿين کي همٿائي رهيو هو جيڪي سخت سردي جي شڪايت ڪري رهيا هيا ۽ کين تسلي ڏئي رهيو هو تہ هو جلد آفريڪا پهچي ويندا جتي جي گرميءَ ۾ هو مطمئن ٿي ويندا. ليونس جي شهرين پنهنجي دلين ۾ پڪو پَهُہ پچائي ڇڏيو هو تہ هو سندن آمد تي پنهنجا گيٽ يا وڏا دروازا بند ڪري ڇڏيندا پر پوءِ کين شهنشاهہ ميجورئن کي منٿون ڪرڻيون پيون ۽ اُهي سندس رحم لاءِ ٻاڏائي رهيا هيا. هن جنگي ميدان تي ٿيوڊورڪ کي شڪست ڏني، ۽ هڪ بادشاهہ سان دوستيءَ جو ناتو رکيائين هڪ اهڙو بادشاهہ جيڪ هروڀرو اهڙو بہ نہ هو جو پاڻ کي هٿيارن رکڻ جي لائق نہ بڻائي سگهيو هجي. گال ۽ اسپين جا ڪيترائ وڏا حصا وري روم جي جمهوريہ سان ملي ويا ۽ هي ڪاميابي توڙي جو فائدي واري پر ساڳئي وقت جوڪائتي بہ هئي پر اها ميجورئن جي ذاتي اثر رسوخ ۽ سندس طاقت ذريعي حاصل ٿي هئي(47)؛ بگائوڊي، جيڪو هڪ آزاد خطو هو ۽ جنهن اڳين حڪمرانن سان مقابلو ڪيو هو يا وري اُنهن جا ظل سَٺا هيا، ميجورئن جي ڪردار کان متاثر ٿي ساڻس ملي ويو هو. سندس ڪئمپ بربر اتحادين سان پري

هوندي هئي ۽ سندس تخت ۽ تاج سان ماڻهن جي بيحد محبت هئي، پر ان جي باوجود شهنشاهه جي دورانديش دماغ پروڙي ورتو هو ته مضبوط بحري جنگي طاقت کان سواءِ آفريڪا جي سوڀ ذري گهٽ ناممڪن هئي. پيونڪ جي پهرين جنگ ۾ روم جي جمهوريه ايتري ته محنت ڪئي هئي جو پهرئين وار ڪرڻ کان پوءِ سٺ ڏينهن جي اندر هڪ سؤ سٺ ننڍين جهازن جي آرماڙ وڏي فخر سان سمنڊ ۾ وجهي لنگر انداز ٿي هئي(48). ڪافي ناسازگار حالتن جي باوجود ميجورئن پنهنجن قديمي ابن ڏاڏن جي جوش جذبي ۽ بهادريءَ سان وجهي ڪُلهو ملايو هو. اپينائن جا ٻيلا وڍي ناس ڪيا ويا، روينا ۽ مسينيَم جي هٿيارن ناهڻ جي ڪارخانن ۽ بارود خانن کي بحال ڪيو ويو، اٽلي ۽ گال هاڻي ماڻهن جي خدمت ڪرڻ جي سلسلي ۾ هڪ ٻئي سان مقابلو ڪرڻ لڳا ۽ شاهي بحري بيڙو، جيڪو ٽن سون وڏن جهازن تي مشتمل هو ۽ جنهن ۾ ننڍين جهازن کي هڪ جڳهه کان ٻي جڳهه منتقل ڪرڻ جو پورو بندوبست ڪيل هو، آسانيءَ سان ۽ بغير ڪنهن خطري جي اسپين جي ڪارٿاگينا بحري بندر تي بيهاريو ويو(49). جيئن ٿي بهادري جي اندازَ سان ميجورئن ظاهر ٿيو ته سندس فوجين ۾ جوش ۽ جرئت جو روح ڦوڪجي ويو ۽ کين پنهنجي سوڀ جو يقين ٿي ويو ۽ جيڪڏهن تاريخدان پروڪوپيَس جي لفظن تي اسين اعتبار ڪريون ته واقعي اٿين ٿو محسوس ٿئي ته سندس همٿ ۽ بهادري سندس دورانديشيءَ جي حدن کي به اورانگهي وينديءَ هئي. هن وئنڊلن سان به وڏي بهادري ۽ هوشياري وارو ڪارنامو سرانجام ڏنو هو ۽ پنهنجن وارن جو رنگ مٽائي مٽائين وجهي ڪٽڪيو هو ته ساڳي وقت ڪارٿيج ۾ به پنهنجي ٿي ملڪ جي هڪ سفير جي روپ ۾ هليو ويو هو ۽ جينسيرڪ کي به هن حيران ڪري ڇڏيو هو جنهن اڳ ائين سمجهيو هو ته هن روم جي شهنشاهه کي شڪست ڏني هئي پر پوءِ ميجورئن جي روپ ۾ ويس مٽائڻ جي همت ۽ هوشياري سبب حقيقت ان جي ابتڙ هئي. هي قصو ممڪن آهي هڪ افسانو لڳي ۽ ماڻهو ان کي شايد رد به ڪري ڇڏين، پر اها به حقيقت آهي ته جيڪڏهن ميجورئن جهڙو سورهيه سپوت نه هجي ها ۽ اهڙا اعتبار ۾ نه ايندڙ ڪارناما نه ڪري ها ته پوءِ اِهي افسانا به گهڙجي نه سگهجن ها(50).

جينسيرڪ توڙي جو پنهنجي مخالف سان مليو به نه هيو پر تڏهن به هن جي نيت ۽ ارادن کان پوريءَ طرح واقف هو. هن ڏوڪيبازي ۽ معاملن کي اينگهائڻ جا حربا استعمال ڪرڻ شروع ڪري ڇڏيا هيا پر اهڙين اٽڪلن ۾ کيس ڪاميابي حاصل نه ٿي هئي. صلح قائم ڪرڻ لاءِ سندس درخواستون روز بروز التجا ۽ عاجزيءَ واريون ٿينديون ٿي ويون جن ۾ شايد خلوص به هيو پر پنهنجي ارادي ۾ اٽل ميجورئن هڪ قديم چوٽي تي عمل ڪري رهيو هو ته روم تيستائين سلامت نه هو جيستائين ڪارٿيج جو وجود هڪ دشمن جي روپ ۾ موجود هو. وئنڊلن جي بادشاهه کي پنهنجي رعيت جي ماڻهن جي بهادريءَ تي پورو ڀروسو نه هو جن کي ڏکڻين علائقن جي عياشين ڪمزور ڪري ڇڏيو هو(51)، ان کان سواءِ کيس اُنهن ماڻهن جي سچائي ۽ وفاداريءَ تي به شڪ هيو جن کي شڪستون ڏئي فتح ڪيو ويو هو ۽ اُهي پڻ ڪانئس نفرت ڪندا هيا ۽ کيس آرين آمر سڏيندا هيا ۽ هن جيڪو تنگ يا مجبور ٿي مارئٽئيا کي هڪ بيابان يا رڻ پٽ بنائڻ چاهيو هو(52)، ته روم جي شهنشاهه کي سندس اهڙين سازشن جي ڪابه پرواهه ڪانه هئي جو ته هو ايترو طاقتور ضرور هو جو جيڪڏهن چاهي ها ته پنهنجين فوجن کي آفريڪا جي ڪنهن به ڪناري تي آرام سان آڻي اُتي اُنهن جون ڪئمپون قائم ڪري ڇڏي ها. پر جينسيرڪ، پنهنجي رعيت جي طاقتور ماڻهن جي غداري جي ڪري تباهه ٿيڻ کان بچي ويو جيڪي

پنهنجي مالڪ جي ڪاميابين سبب ساڻس حسد ۾ ساڙ ڪرڻ لڳا هيا. اُنهن ماڻهن جي ڳجهن اطلاعن ڏيڻ تي هن ڪارٿاگينا وٽ جهازن جي هڪ آرماڙ تي حملو ڪري ڏنو جنهن اجا پنهنجي حفاظت جو ڪو بندوبست ئي نه ڪيو هو، نتيجي ۾ ڪيترن جهازن کي ٻوڙيو ۽ ساڙيو ويو، ٻين جهازن تي قبضو ڪيو ويو ۽ اهڙيءَ طرح ٽن سالن جي تيارين ۽ محنتن کي هڪ ڏينهن ۾ ئي برباد ڪيو ويو(53). هن واقعي کان پوءِ ٻنهي مخالفن جي روَين کين پنهنجي پنهنجي مقدر کان متاهون ڪري بيهاريو. وئنڊلن جي بادشاهه، هن عارضي سوڀَ ماڻڻ کان پوءِ، اجائي ڦونڊ يا آڪڙ کان پاسو ڪيو ۽ پنهنجي مخالف کي هڪدم وري صلح قائم ڪرڻ جي آڇ ڪيائين. اولهه جو شهنشاهه، جيڪو هونئن منصوبن ناهڻ ۽ ناڪامين کي آسانيءَ سان هضم ڪرڻ جو ماهر هو، صلح کي قائم ڪرڻ يا وري عارضي طور تي جنگ بندي قائم ڪرڻ تي راضي ٿي ويو ۽ پنهنجي طرفان يقين ڏياريائين ته جيستائين هو پنهنجي ساموندي جنگي ٻيڙي کي اصلي حالت ۾ واپس ورائي تيستائين هو ڪنهن سان به جنگ نه ڪندو سواءِ ان جي جو چڙ ۾ ڪاوڙ وارا قدم کڻي کيس مجبور ڪيو وڃي ته هو ٻي جنگ ڇيڙي ڇڏي. ميجورئن واپس اٽلي موٽي ويو ته جيئن ماڻهن جي ڀلائي ۽ بهبود جي ڪمن کي اڳتي وڌائي سگهي، ۽ جيئن ته هن کي پنهنجي سچائي ۽ خلوص تي يقين هو ته هن ڪڏهن سوچيو به نه هو ته هن جي پرپٺ هن جي خلاف هڪ گهري سازش رٿي وئي هئي جنهن سندس تخت توڙي حياتيءَ کي به خطري ۾ وجهي ڇڏيو هو. ڪارٿاگينا ۾ جيڪو واقعو ٿيو هو ان شهنشاهه جي وقار کي داغدار بڻائي ڇڏيو هو. هڪ اهڙو شان ۽ وقار جنهن جي چمڪ ۽ شهرت بيشمار ماڻهن کي حيران ڪري ڇڏيو هو ۽ ڪيترائي شهري توڙي فوجي آفيسر تعصب ڪندي هن سماج سڌارڪ جي خلاف ٿي ويا هيا، چاڪاڻ ته اُنهن ماڻهن سماجي برائين مان ڪونه ڪو فائدو حاصل ٿي ڪيو جن کي ميجورئن ڪُچلڻ ٿي چاهيو ۽ بزرگ رِسيمر بربرن جي جذبن ۽ ڪاوڙ کي شهنشاهه خلاف ڀڙڪائڻ جي پوري ڪوشش ٿي ڪئي جنهن کي هو چاهيندو به هيو ته ساڳئي وقت ڪائنس نفرت به ڪندو هو. ميجورئن جو اعليٰ انساني ڪردار به کيس غداري وارين سازشن کان کيس بچائي نه سگهيو جيڪي ائلپس جي پاڇن ۾ ٽارٽونا جي هنڌ تي سندس خلاف ٿي رهيون هيون. ان حد تائين کيس مجبور ڪيو ويو جو هن کي تخت تان هٿ کڻڻو پيو ۽ شهنشاهت ڇڏڻ جي پنجن ڏينهن کان پوءِ خبر پئي ته هن کي دستن جي سخت تڪليف ٿي پئي ۽ انهي بيماري ۾ ئي هو مري ويو(54)؛ جنهن جڳهه تي کيس دفنايو ويو اُتي سندس ياد ۾ هڪ معمولي مقبرو ناهيو ويو جنهن کي ايندڙ نسل پنهنجو محسن سمجهي ان کي پاڪ جاءِ سڏيو ۽ ان جو احترام ڪرڻ لڳا(55). ميجورئن جو ذاتي ڪردار ايترو ته سنو هو جو هر انسان ساڻس پيار ۽ هن جي عزت ڪندو هو. هو رڳو ڪوڙن الزامن ۽ ٻُهتانن تي سخت ناراض ٿيندو هو جيڪي حاسدن طرفان مٿس مڙهيا ويندا هيا، پر ان جي باوجود هو ڪشادي ذهن جو مالڪ هو، چرچن ۽ ٻوڳن تي هو خوش ٿيندو هو ۽ جڏهن واندڪائيءَ جون گهڙيون کيس ميسر ٿينديون هيون ته پنهنجن ذاتي دوستن سان ويهي ڪچهريون پڻ ڪندو هو، جن سان آزاد ماحول ۾ رهاڻ ڪندو هو پر اهڙيءَ طرح جو سندس شان ۽ رتبي کان ڪِريل ڳالهه نه هجي جيڪا شاهي منصب ۽ رواداري جي خلاف هجي(56).

پنهنجي ذاتي خواهش کي پورو ڪرڻ ۽ هڪ دوست کي وڃائڻ تي رسيمر کي افسوس ضرور هو پر ٻيهر سوچڻ تي هن فيصلو ڪيو ته اڳتي هو ڪنهن به اعليٰ ڪردار واري ماڻهوءَ کي هروڀرو

ايتري اهميت نہ ڏيندو. سندس چوڻ تي روم جي چاپلوس سنيٽ لبيَس سيورَس کي شهنشاهہ بنائي ڇڏيو جيڪو اولهہ جي شهنشاهت جي گاديءَ تي ويٺو پر سندس حيثيت اها هئي جو ڪو بہ ڪيس ڄاڻندو سڃاڻندو ئي ڪونہ هو. تاريخ ۾ شايد ئي ڪڏهن ائين ٿيو هجي تہ اهڙو شهنشاهہ جنهن جي جنم، ڪردار مٿاهين مرتبي تي پهچڻ جي بہ خبر نہ هجي ۽ سندس موت بہ اڻ ڄاتل يا اڻ سڃاتل رهجي وڃي. جيئن ئي سندس محسن ڪي سندس زندگي بيسود ۽ اڪارتي نظر آئي(57) ۽ هن پنهنجو توجهہ مٿانئس هٽائي ڇڏيو تہ هو هڪدم مري ويو ۽ اها ڪوشش جڻ اجائي هوندي تہ سندس ڇهن سالن جي فضول شهنشاهت جا داستان ويهي لکجن(*) يعني ان عرصي بابت جيڪو ميجورئن جي موت ۽ انٿيميَس جي اقتدار حاصل ڪرڻ جي وچ ۾ گذريو هو. ان عرصي ۾ حڪومت جو مالڪ ۽ مختيار فقط رسيمر ئي هيو ۽ توڙي جو وٿندڙ روَيي رکندر بربر بادشاهت جو لقب تہ اختيار نہ ڪيو هو پر تنهن هوندي بہ هن پاڻ وٽ گهڻي دولت جمع ڪئي هئي، پنهنجي جدا فوج ناهيائين، مُلڪن سان مختلف معاهدا ڪيائين، ۽ اٽلي تي اوتري ئي طاقت ۽ آمراڻن اختيارن سان حڪومت ڪيائين جيترن اختيارن سان بعد ۾ اوڊئسر ۽ ٿوڊورڪ حڪومتيون هلايون. پر سندس حڪومت ائلپس جي حدن تائين هئي ۽ ٻن رومي جنرلن مارسيلينَس ۽ ايجيڊيَس روم جي جمهوريہ جي تہ پوري تابعداري تي ڪئي پر رسيمر جي اجائي آڪڙ کي نفرت منجهان رد ڪيائين جنهن پاڻ کي پاڻهئي شهنشاهہ بڻائي ڇڏيو هو. مارسيلينَس اجا تائين پنهنجي پراڻي مذهب تي قائم هو ۽ لامذهب، جيڪي پنهنجي عقيدي جا پڪا هيا، ڪليسا ۽ ملڪ جي قانونن تي پروسو ڪرڻ لڳا، جيڪو اڳڪٿي ۽ پيشنگويون ڪرڻ جو ماهر سمجهيو ويندو هو، پر هن جون وڏيڪ اهم لياقتون علم، اخلاق ڪردار ۽ بهادري(58) هونديون هيون: لاطيني ادب جي مطالعي سندس اندر کي اُجاري ڇڏيو هو، ۽ سندس فوجي مهارت ڪيس عظيم ايٽيَس جي ويجهو آڻي ڇڏيو هو ۽ جنهن جي تباهيءَ ۾ سندس وڏو هٿ هيو. مارسيلينَس وقت تي کِسڪي ويو ۽ وئلينٽينيَن جي غضبناڪ حملي کان بچي ويو پر بهادريءَ سان اولهہ جي شهنشاهت ۾ پنهنجي جڳهہ والارڻ جي ڀرپور ڪوشش ڪيائين. اڳ هن ميجورئن جي حڪمن جي مجبوريءَ مان تعميل ڪئي هئي تنهن ڪري هن کي تسلي جي حڪومت طرفان نوازيو ويو هو ۽ ڪيس فوج جي ڪمان پڻ ڏني وئي هئي تہ هو وئنڊلن تي يا تہ حملو ڪري يا وري سندن حملي کي روڪي، پر شهنشاهہ جي موت کان پوءِ ڪرايي تي وڙهندڙ بربرن بغاوت ڪئي ڇاڪاڻ تہ اُنهن کي هُشي ڏيڻ وارو حرفتي رسيمر هيو. پنهنجن چند وفادار ساٿين جي مدد سان بهادر مرسيلينَس ڊالمئشيا جي صوبي تي قبضو ڪري ورتو ۽ اولهہ جي مُنهندار يا سردار جو لقب ماڻيائين، پنهنجي مانيٺي ۽ انصاف پسند طبيعت جي ڪري سندس رعيت جا ماڻهو ڪيس پيار ۽ احترام جي نظر سان ڏسڻ لڳا، هڪ سامونڊي آرماڙ تيار ڪيائين جنهن ذريعي ڪيس ائڊرئٽڪ جي سرحدن تائين سندس حڪومت جو دائرو وڌي ويو ۽ هاڻي اٽلي ۽ آفريڪا جا ڪنارا بہ اِن اُلارَ هيٺ اچي ويا تہ مٿن بہ مبادا عنقريب قبضو ٿي وڃي(59). ايجيڊيَس، جيڪو گال جو ماسٽر جنرل هو ۽ جنهن جي اُها ڪوشش هئي تہ ڪنهن طرح سان بهادريءَ جي ڪمن ۾ قديم روم جي عظيم سپوتن(60 ۾ سندس نالو ڳڻايو وڃي، اعلان ڪيو تہ هو پنهنجي محبوب مالڪ جي قاتلن خلاف پنهنجي دائمي ڪاوڙ ۽ ناراضگي کي جاري رکندو ۽ ان جو بدلو پڻ وٺندو. هڪ بهادر ۽ وڏي انگ جي فوج سندس جهنڊي هيٺ جمع ٿي وئي، ۽ توڙي جو رسيمر ۽ وزيگاٿن سندن رستي روڪڻ جي ڪوشش ڪئي تہ جيئن اُهي روم جي

گيتن تائين پهچڻ ۾ ڪامياب نه ٿين، پر پوءِ به هن ائلپس جي سرحدن ڪان به اڳتي تائين پنهنجي بهادري ۽ هاڪ جو ڏاڪو ڄمايو ۽ هاڻي ايجيڊيَس، امن توڙي جنگ جي ميدانن جي هاڪاري نالي طور هر طرف گونجڻ لڳو. فرئنڪن، جن چائلڊيرڪ جي نوجواني جي حماقتن جي سزا ڪيس ملڪ بدري جي صورت ۾ ڏني هئي، رومي جنرل کي پنهنجو بادشاهه تسليم ڪيائون، جنهن سبب آسَ اُميد جي مقابلي ۾ سندس سگهتي آڪڙ جي جذبي کي وڌيڪ اطمينان مليو ۽ ڇئن سالن کان پوءِ قوم ميرووِنجين جي خاندان کي تڪليفون ڏيڻ تي ڏاڍو پڇتايو، تنهن ڪري هن جائز شهنشاهه کي پنهنجو حق واپس ڏئي ڇڏيو. سندس موت سان ايجيڊيَس جو اقتدار به پڇاڙي تي پهتو ۽ ڪيس زهر ڏئي يا تشدد ذريعي مارڻ جا شڪ، جن کي رسيمر جي مشڪوڪ ڪردار جنم ڏنو هو، گال جي ماڻهن جي جذباتي سادگي جي ڪري وڌيڪ پختا ٿيندا ويا(61).

اٽلي جي بادشاهت، جيڪا اولهه جي شهنشاهت طرف آهستي آهستي ننڍي ٿيندي وئي هئي، رسيمر جي حڪمراني هيٺ وڏن عذابن ۾ مبتلا ٿي چڪي هئي ڇاڪاڻ ته اُتي وئنڊلن ڦُرمار جو راڄ ڄمائي ڇڏيو هو ۽ هر هنڌ تاراج ٿي چڪو هو(62). هر سال بهار جي موسم ۾ اُهي ڪارٿيج جي بندر وٽ وڏي سامونڊي فوج کي تيار رکندا هيا ۽ جينسيرڪ توڙي جو هاڻي پوڙهو ٿي چڪو هو، پر اڃا تائين جنگي مهمن جي اڳواڻي پنهنجي سِر ڪري رهيو هو. سندس ارادا لڪل هيا جن کي هن ڪنهن اڳيان ظاهر نه ڪيو ۽ خبر تڏهن پئي جڏهن جهازران (ناکئي) ڪانئس پڇيو ته 'هُو جهاز کي ڪهڙيءَ طرح هلائي' ته بربر وڏي بي پرواهيءَ مان هن طرح جواب ڏنو: 'پنهنجن ارادن کي هاڻي هوائن جي رحم ۽ ڪرم تي ڇڏي ڏي، اُهي ئي اسان کي مجرمن جي ان ڪناري تائين پهچائي ڇڏينديون جن جي رهواسين خدائي انصاف کي للڪاريو هو.' پر جيڪڏهن جينسيرڪ ڪجهه واضح حڪم ڏيڻ چاهيا ته هنجي نظر ۾ جيڪي سڀ کان وڏا دولتمند هيا اُهي ئي جڻ وڏا ڏوهاري به هيا. وئنڊل ڪيترائي ڀيرا اسپين، لگوريا، تسڪني، ڪمپانيا، لوڪئنا، برٽيم، اپوليا، ڪئلابريا، وينيشيا، ڊالمئٽيا،ايپيرَس، يونان ۽ سسلي جي ڪنارن کي گهمي ڦري آيا هيا، هاڻي سندن خواهش هئي ته هو سارڊينيا جي ٻيٽ تي به پنهنجو قبضو ڄمائن، هڪ اهڙو علائقو جيڪو بحيرهء- روم يا (روسي سمنڊ) جي بلڪل وچ ۾ هو. سندن فوجين هر طرف خوف، هراس ۽ بربادي جو ماحول پکيڙي ڇڏيو ۽ اهو سلسلو هرڪيولس جي ٿنڀن(*) کان وٺي نيل جي مُهڙ تائين ڦهليل هيو. جيئن ته هو شان شوڪت کي قائم ڪرڻ جي بجاءِ هر طرف بربادي ڪرڻ لاءِ وڌيڪ آتا هيا تنهن ڪري هنن شهرن تي حملا نٿي ڪيا جيڪي قلعن ذريعي محفوظ هيا ۽ نه وري کليل ميدانن تي ويڙهه ٿي ڪيائون. پر هر ڳالهه ۾ سندن تيز رفتاري ڪين ان لائق ضرور بڻايو هو ته هنن هڪ ۽ ساڳئي وقت ڏورانهن علائقن يا ماڻهن تي حملو ٿي ڪيو ته جيئن هر طرف ڏهڪاءُ ڦهلائي سگهجي ۽ جيئن ته وٽن گهٽي تعداد ۾ گهوڙا پڻ موجود هيا ته جيئن ئي هنن ڪنهن علائقي ۾ خيما کوڙيا مَس ٿي ته ان خطي کي پريشاني ۽ ناڪاميءَ کان سواءِ ڪجهه به هڙ حاصل نٿي ٿيو، ڇاڪاڻ ته وٽن فقط پيادل فوج هئي جيڪا پڻ گهڻ تعداد ۾ هئي. تنهن هوندي به پنهنجي بادشاهه جي مثال جي باوجود، مقامي وئنڊلن توڙي الاني آهستي آهستي هن خطرناڪ جنگ ۾ پنتي هٽندا ويا ۽ نتيجو اهو نڪتو جو اُهو نسل، جنهن کي ڪڏهن پهريَن فاتحن ۾ شمار ڪيو ويو هو، ذري گهٽ تباهه يا ختم ٿي ويو ۽ سندن اولاد جيڪي آفريڪا ۾ ڄاوا ۽ نپنا هيا اُهي موڄن ۽ مزن ۾ هيا، وٽن

غسل خانن ۽ ڪليل باغيچن جهڙيون عياشيون موجود هيون جيڪي اُنهن کي پنهنجن ابن ڏاڏن جي بهادري جي ڪارنامن جي نتيجي ۾ مليون هيون. بيشمار اتر آفريڪا جا مسلمان ۽ رومي لشڪر کين مهيا ڪري ڏنا ويا، ان کان سواءِ ڪيترائي قيدي ۽ رهزن ۽ اُهي ڇڙواڳ ماڻهو پڻ وٽن اچي ويا جن ملڪي قانون جون پيچڪڙيون ڪيون هيون ۽ اُهي ئي رهزني جهڙن غير قانوني ڪمن ڪرڻ ۾ سيني کان وڌيڪ جوشيلا ۽ اڳيرا هيا جن جي ڪري جينسيرڪ جون سوپون جڻ خاڪ ۾ ملي ويون هيون. پنهنجن بدقسمت قيدين جي سلسلي ۾ هو ڪڏهن لالچ جي ور چڙهي ويندو هو ته ڪڏهن وري مٿن ظلم ڪندو هو ۽ هڪ دفعي زانٽ يا زيسنٽس جي پنج سؤ خانداني ماڻهن کي قتل ڪرائي ڇڏيائين ۽ سندن چچريل ۽ چيڀاٽيل جسمن کي آيونيَن سمنڊ ۾ اڇلائي ڇڏيائين. هن پيانڪ ظلم جي ڪري عام ماڻهن طرفان مٿس وڏي قِٽ لعنت جو وسڪارو مچي ويو جيڪو بعد ۾ پيدا ٿيندڙ ڪيترن نسلن تائين جاري رهيو.

اهڙن ڏوهن کي ڪنهن به طرح سان معاف نٿو ڪري سگهجي، پر اُها جنگ، جيڪا وئنڊلن جي بادشاهه روم جي شهنشاهت خلاف جاري رکي، ته ان جي لاءِ ڪافي جائز سبب ۽ مقصد موجود هيا. وئليٽنينن جي بيوهه يودوڪسيا، جنهن کي هن روم کان ڪارٿيج تائين قيدي بنائي ڇڏيو هو، فقط هڪڙي ئي هئي جيڪا ٿيوڊوسيَس جي خاندان جي اڪيلي وارث هئي، سندس وڏي ڌيءُ يوڊوسيا مجبوريءَ مان هَنرڪ سان شادي ڪئي هئي، سندس وڏو پٽ جيڪو هڪ سخت پيءُ به هيو، ان پنهنجي جائز قانوني حق جو مطالبو ڪيو جنهن کي آسانيءَ سان رد به نه پيو ڪري سگهجي، ۽ شاهي ملڪيت مان پنهنجي حصي ونڻ جو مطالبو ڪيو. اوپر جي شهنشاهه نهايت ئي مناسب معاوضي ڏيڻ جي ڪيس آڇ ڪئي ته جيئن امن امان ۽ صلح جي فضا کي خريد ڪري سگهجي. يودوڪسيا ۽ سندس ننڍي ڌيءُ پلاسيديا جي مان مرتبي کي بحال ڪيو ويو ۽ وئنڊلن جي ڪاوڙ جو رُخ هاڻي اولهه جي شهنشاهت ڏانهن مُڙي ويو. اٽلي جي حاڪمن، جن وٽ سامونڊي فوج فقط نالي ماتر وڃي بچي هئي ۽ اُها ئي اهڙي طاقت هئي جيڪا سندن سرحدي ڪنارن جي حفاظت جي ضمانت ڏئي ٿي سگهي، اوپر جي بين خوش نصيب قومن کي مِنتون ڪرڻ شروع ڪيون ته اُهي سندن مدد ڪن، جن اڳ جنگ توڙي امن جي زماني ۾ روم جي برتري کي دل سان تسليم ڪيو هو. پر بن شهنشاهتن جو جيڪو دائمي ورهاڱو ٿي چڪو هو ان سندن دلچسپين توڙي فوجي ۽ قومي لاڙن ۽ اهميتن ۾ واضح فرق آڻي ڇڏيو هو ۽ جيڪو تازو معاهدو سندن وچ ۾ ٿيو هو، اُهو به خلوص کان خالي هيو، ۽ اولهه جي رومين کي صاف لفظن ۾ ٻڌايو ويو ته جهاز ۽ جنگي سامان کين نه ڏنو ويندو، البت اُهي ساڻن وڌيڪ ڳالهه ٻولهه ڪري ٿي سگهيا جنهن ۾ به نيڪ نيتي جي ڪا گرمي ڪانه هئي پر فقط وقت ٽارڻ لاءِ کين رسمي آڇ ڪئي وئي هئي. ضدي ۽ هوڏِي رسيمر جنهن جرئتمنديءَ سان پنهنجين ڏکين حالتن سان مقابلو ٿي ڪيو، نيٺ آڻ مڃيندي، رعيت جي هڪ فرد جي حيثيت ۾ هن قسطنطنيه جي شهنشاهت کي خطاب ڪيو ۽ اٽلي به هاڻي جُهڪي پيو چاڪاڻ ته پنهنجي حفاظت ۽ اَمن جي عيوض کين اوپر جي شهنشاهه کي پنهنجو حاڪم ۽ مالڪ تسليم ڪرڻو پيو(63). هِن باب توڙي هن جُلد(*) جو اهو مقصد هرگز ناهي ته بازنطيني تاريخ جي ذڪر کي ورجايو وڃي پر شهنشاهه ليؤ جي حڪومت ۽ سندس ڪردار جي مختصر ذڪر ڪرڻ سان اسان کي

گهٽ ۾ گهٽ اُنهن ڪوششن جي باري ۾ آگاهي ملندي جيڪي اولهہ جي شهنشاهت کي زوال کان بچائڻ جي سلسلي ۾ ڪيون ويون هيون(64).

ننڍي ٿيوڊوسيَس جي موت کان وٺي، قسطنطنيه جي مقامي امن ۾ ڪنهن جنگ يا ڪنهن بي تفرقي بازي جو ڪو بہ خلل ڪونہ پيو هو. پُلچيريا پاڻ کي توڙي اوپر جي حاڪميت کي مرسيَن جي حوالي ڪري ڇڏيو هو جيڪو هڪ نيڪ سيرت انسان هو. هن سندس رتبي کي اوهڙو ئي مان ڏنو جيڪو پلچيريا لهڻو هو ۽ سندس پاڪدامني کي بہ حفاظت ۾ رکيو هئائين، ۽ سندس موت کان پوءِ هن پنهنجن ماڻهن کي عبادت جو هڪ تحفو سؤنپيو جيڪو هڪ شاهي بزرگ جي ياد کي ارپيو ويو هو(65). پنهنجي حڪومتِ جي ترقي کي نظر ۾ رکندي، مرسيَن روم جي تڪليفن ۽ ڏولاوَن تي گهٽو غور نہ ڪيو ۽ هڪ شهنشاهہ طرفان وئنڊلن خلاف جنگ ڪرڻ کان جرئتمندي سان انڪار ڪرڻ جي ڳجهي واعدي کي پورو ڪرڻ سان منسوب ڪيو ويو جيڪو ان وقت ڪانئس ورتو ويو هو جڏهن هو جينسيرڪ جو قيدي بڻجي ويو هو(66). ستن سالن جي حڪومت ڪرڻ کان پوءِ مرسيَن جو موت، اوپر جي شهنشاهت کي شايد اليڪشن ڪرائڻ جي خطري ۾ وجهي ڇڏي ها. پر هڪ خاندان جي متاهين حيثيت اليڪشن ۾ اُن اُميدوار جي سوڀ کي يقيني بنائي ڇڏيو هو جن کي سندن حمايت حاصل هئي. بزرگ اَسپر شايد شاهي تاج پنهنجي سِر تي پاڻ رکي ڇڏي ها جيڪڏهن سندس عقيدا نائسين عقيدي سان مطابقت رکندڙ هجن ها(67). ٽن نسلن تائين اوپر جي فوجن جي ڪمان سندس پيءُ، هن پاڻ ۽ سندس پٽ اردابوريَس تي سنڀالي؛ سندس بربر محافظن هڪ فوجي جٿو ناهي ورتو هو جنهن کان محلات توڙي گاديءَ جو هنڌ، ٻئي خوفزده رهندا هيا، ۽ وڏي سخاوت مان خزانن جا مُنهن کولڻ تي اَسپر اوترو ئي مشهور ٿي ويو هو جيترو هو طاقتور هيو. هن ٿريس جي هڪ گمنام ماڻهوءَ، جيڪو هڪ فوجي مئجسٽريٽ ۽ بادشاهہ جو مکيہ منهندار هو، جو نالو شهنشاهت لاءِ تجويز ڪيو. سندس نالي کي سينيٽ اتفاق راءِ سان منظور ڪري ورتو ۽ اسپر جي نوڪر کي شهر جي بزرگ ۽ پادريءَ هٿان تاج پارايو ويو ۽ ڪيس اجازت ڏني وئي تہ هو هڪ تقريب ۾ پلي پنهنجي راءِ جو اظهار ڪري جنهن ۾ هن چيو تہ سندس تاج کي خدا تعاليٰ جي حمايت حاصل هئي(68). هي پهريون شهنشاهہ هو جنهن جو انوکو نالو ليئو هو ۽ سندس ياڳ اهڙا پلا ٿيا جو سندس نالي پنيان 'عظيم' جو لقب بہ لڳايو ويو ۽ اهڙا شهنشاهہ يونانين جي نظر ۾ تمام ٿورا رهيا آهن جيڪي پنهنجي بهادري يا وڏائيءَ جو معيار نهايت ئي نماڻو ۽ عاجزيءَ وارو رکندا آيا آهن. پر تنهن هوندي بہ جنهن بردباريءَ ۽ مستقل مزاجيءَ سان هن پنهنجي اڳئين محسن جي زيادتين ۽ ڏاڍاين کي سَنو پئي ان مان ائين ٿي محسوس ٿيو تہ هو پنهنجي ديوٽي ۽ ذميواريءَ کان چڱيءَ طرح آگاهہ هو ۽ پنهنجي حق جي حفاظت ڪرڻ بہ ڄاڻندو هو. اهو ڏسي اَسپر کي حيرت ٿي تہ هن جي چوڻ تي قسطنطنيه ۾ هڪ مُنهندار بہ مقرر نٿي ٿي سگهيو، هُن پنهنجي حاڪم کي واعدي خلافي جو مهڻو ڏنو ۽ غرور مان پنهنجي تاج کي لوڏيندي چيائين: ”اهو طريقو صحيح ناهي تہ جنهن شخص کي شاهي تاج ۽ ڪپڙا پارايا وڃن تہ اُهو ڪوڙ ڳالهائي“. ليئو وراڻيو: ”پر اهو بہ صحيح ناهي تہ رعيت جي ڪنهن ماڻهوءَ جي چوڻ تي شهنشاهہ پنهنجي فيصلي کي تبديل ڪرڻ تي مجبور ٿي پوي ۽ عوام جي آرزوئن ۽ اُميدن کي بہ پُنتي ڌڪي ڇڏي(69)“. سخت جملن جي ڏي وٺ کان پوءِ هاڻي اهو ناممڪن ٿي نظر آيو تہ شهنشاهہ ۽ اميرزادي جي وچ ۾ ڪو ناهہ ٿئي، يا وري ڪو

سمجهوتو ٿئي ﺑﻪ سهي ته پڪ سان اُهو عارضي هوندو. اِسوريَنس(70) جي هڪ فوج کي خاموشيءَ سان قسطنطنيه ۾ داخل ڪيو ويو ۽ ليئو جي فوجين اسپر جي اختيارن کي دٻائيندي سندس خاندان جي مان مرتبي کي هيٺ ڪيرائڻ چاهيو، پر پوءِ شهنشاهه جي نرم طبيعت ۽ وٿندڙ ڪردار جي ڪري سندس فوجين کي ڪنهن ﺑﻪ اُڀهري ۽ سخت قدم کڻڻ کان روڪيو ويو جيڪو ٻنهي ڌرين لاءِ توڙي سندن دشمنن لاءِ هاڃيڪار ثابت ٿئي ها. هن اندروني انقلاب جي ڪري، اَمن يا جنگ لاءِ ڪنيل قدم سخت متاثر ٿيا. جيستائين اسپر تخت ۽ تاج کي بي عزت ڪرڻ جي ڪوشش ۾ رُذل هيو ۽ مذهب ۽ ذاتي مفاد جي ڳُجهن رشتن سبب هو جينسيرڪ سان پنهنجون وفاداريون قائم رکيون ٿي آيو. جڏهن ليئو غلامي واري ماحول ۽ ذهنيت کي ختم ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيو ته هن هاڻي اٽلي وارن جي شڪايتن ٻڌڻ تي توجهه ڏنو ۽ پڪو عزم ڪيائين ته هو ظالم وئنڊلن جي ظلمن ۽ زيادتين کي ختم ڪندو ۽ پنهنجي پراڻي ساٿي انٿيميَس سان اتحاد ڪيائين جنهن کي بنا دير اولهه جي شهنشاهت جو تخت حوالي ڪري ڪيس تاج پارائي ڇڏيائين.

انٿيميَس جي ڪردار ۽ سُنباين کي بيان ڪرڻ ۾ شايد مبالغي کان ڪم ورتو ويو آهي. شاهي مرتبي ماڻڻ کان وٺي، جيڪو هن غاصب پروڪوپيَس کان حاصل ڪيو هو، ان سلسلي شهنشاهن جي هڪ وڏي تعداد کي جنم ڏئي ڇڏيو هو(71). پر سندس والدين جي لياقتن، سندن رتبن ۽ سندن مال دولت انٿيميَس کي اوير جي رعيت جي ماڻهن ۾ هڪ مانائتو درجو عطا ڪري ڇڏيو هو. سندس پيءُ پروڪوپيَس، فارس جي سفارتخاني ۾ خدمتون انجام ڏيڻ کان پوءِ نواب يا اميرزادي جو رتبو ماڻيو ۽ انٿيميَس جو نالو سندس ڏاڏي تان ڪنيو ويو هو جيڪو هڪ مان وارو مهندار رهيو هو ۽ جنهن وڏي دانائي ۽ ذهانت سان ٿيوبوسيَس جي حڪومت کي ان وقت بچايو هو جڏهن هو اڃا ٻارڙو هو. منهندار جي پوٽي کي رعيت جي عام ماڻهن کان مٿاهون ڪري نپايو ويو هو ۽ سندس شادي يوفريميا سان ڪئي وئي هئي جيڪا شهنشاهه مرسيَن جي ڌيءُ هئي. هن قسم جي شاندار رشتي، جنهن شايد لياقت يا اهليت جي اهميت کي ﺑﻪ پنتي ڪري ڇڏيو هو، انٿيميس جي لڳاتار ترقين کي زور وٺرائي ڇڏيو هو. هو منهندار ٿيو، ان کان پوءِ ماسٽر جنرل، پوءِ مئجسٽريٽ ۽ آخرڪار نواب زادي جي وڏي مان واري عهدي تي وڃي پهتو ۽ سندس لياقت يا وري بخت کيس هڪ وڏي سوبَ جو اعزاز بخشيو جيڪا هن ڊنيوب جي ڪناري تي هُنن (HUNS) خلاف ماڻي. مرسيَن جي نانيءَ کي وڏي اُميد هئي ته هو سندس جانشين ٿيندو پر انٿيميَس سندس نااُميدي کي همت ۽ صبر سان هٿي ڏني چاڪاڻ ته هو پاڻ ان منصب جو اُميدوار بڻجي ويو جنهن جي حمايت عوام طرفان ڀرپور طريقي سان ڪئي وئي، جن جي نظر ۾ فقط انٿيميَس ئي اهڙو هو جنهن کي حاڪم ٿيڻ جو پورو پورو حق هو ۽ آخرڪار هو تخت ۽ تاج جو مالڪ بڻجي ويو.(72) اولهه جي شهنشاهه قسطنطنيه کان پنهنجو شاهي سفر شروع ڪيو، جنهن ۾ وڏن رتبن جا سردار ۽ مُنهندار گڏ هيا ۽ ان سفر ۾ محافظن جو تعداد هڪ مڪمل فوج جي برابر هو: هو وڏي شان ۽ شوڪت سان روم ۾ داخل ٿيو ۽ ليئو جي چُوند (جيڪا انٿيميَس کي اولهه جي شهنشاهه بنائڻ جي باري ۾ هئي) کي سينيٽ، رعيت جي ماڻهن ۽ اٽلي جي بربر اتحادين طرفان گڏيل حمايت جي پنيرائي حاصل ٿي وئي(73). انٿيميَس جي تاج پوشيءَ کان پوءِ سندس ڌيءُ ۽ رسيمر جي شاديءَ جي رسم جون خوشيون ملهايون ويون، ۽ هن کي بيحد ڀاڳ ڀريو موقعو ڪوٺيو ويو جنهن ۾ ملڪي سطح تي بن

ڏرين جي مِٽي مائٽي ذريعي پڪو اتحاد ٿي ويو. ٻن شهنشاهتن جي دولت جو وڏي ڦونڊ مان نماءُ ڪيو ويو ۽ ڪيترن سينيٽرن پنهنجي بربادي پاڻ آندي ڇاڪاڻ ته هنن پنهنجي غربت کي لڪائڻ لاءِ هن موقعي تي وڏي فضول خرچي ڪئي. هن موقعي تي ساري ڪاروبار ۽ دنوي وهنوار کي بند ڪيو ويو، انصاف جون ڪورٽون بند رهيون، روم جون گهٽيون، ٿيٽر، عام ۽ خاص ماڻهن جون تفريحي جايون توڙي پبلڪ پارڪ وغيره شاديءَ جي نغمن ۽ گيتن سان گونجي رهيا هيا ۽ شاهي ڪنوار، جنهن کي ريشمي ڪپڙا پاتل هيا ۽ سندس سِر تي شاهي تاج رکيل هو، کي رسيمر جي محلات ۾ وڏي ڏام ڌوم سان نيو ويو، جنهن پنهنجي فوجي ڊريس لاهي سفارتي يا مئجسٽريٽن وارا ڪپڙا پاتا هيا ته جيئن هو سينيٽر جي روپ ۾ نظر اچي. هن يادگار موقعي تي سدونيَس، جنهن جي آرزو اڃ پوري نه ٿي هئي، آورن جي تقرير جي ماهر طور ٻيهر اسٽيج تي آيو، جتي مختلف صوبن کان وڏن عهدن وارا مهمان اچي گڏ ٿيا هيا ۽ شاهي تاج کي سلام پيش ڪندا ۽ مبارڪون ڏيندا رهيا(74). جنوري جو مهينو هاڻي ويجهو هو ۽ خوشامدي شاعر، (يعني سدونيَس) جنهن جي ائوينٿس سان عقيدت ۽ ميجورئن سان محبت هئي، تي دوستن زور ڀريو ته هن خوشيءَ جي موقعي تي پنهنجي شاهڪار شاعري اهڙي طرح پيش ڪري جو شهنشاهه ائنٿيميَس جون خوبيون، سندس خوشيون، ۽ سندس ٻيهر مئجسٽريٽ ٿيڻ ۽ مستقبل ۾ ملندڙ سندس اعزازن ۽ ڪاميابين جو ذڪر به جيئن ساڳي نظم ۾ سمائجي وڃي. سدونيَس پنهنجي ڪاميابيءَ جو اڳواٽ اعلان ڪري مدح سرائي شروع ڪئي جيڪا اڄا تائين تاريخ جي صفحن ۾ موجود آهي ۽ توڙي جو ان ۾ ڪجهه ڪوتاهيون به هيون. پر هن خوشامدي شاعر کي وڏن انعامن اڪرامن سان نوازيو ويو جنهن ۾ روم جي ڪمشنري به سندس حوالي ڪئي وئي ۽ هي اهڙو اعزاز هو جنهن سڄي شهنشاهت ۾ سندس نالو اهم ترين شخصيتن ۾ شامل ڪرائي ڇڏيو، پر پوءِ هن پنهنجي لاءِ اڃا ويڪ مانائتو اعزاز چونڊيو ته آئنده لاءِ يا ته ڪيس پادري يا وري درويش ڪوٺيو وڃي(75).

يونانين، مطلب پرستي جي لحاظ سان شهنشاهه جي خدا پرستي، نيڪي ۽ سندس ڪئٿولڪ عقيدي جي تعريف ڪئي آهي جيڪو اولهه جي حصي ۾ آيو هو، هنن اهو به نه وساريو هو ته جڏهن هن قسطنطنيه کي ڇڏيو هو ته هن پنهنجي محل کي عوام لاءِ هڪ مقدس غسل خاني ۾ تبديل ڪيو هو ۽ ساڳيءَ طرح هڪ ڪليسا ۽ هڪ اسپتال کي وڏي عمر جي ماڻهن جي بهبود ۽ بهتريءَ لاءِ وقف ڪري ڇڏيو هيائين(76). ان جو باوجود سندس کي مشڪوڪ ڪم اهڙا ضرور آهن جن ائنٿيميَس جي مذهبي شهرت کي داغدار بنايو آهي. فلوٿيَس جي گفتگو مان، جيڪو مئسيدونيا جو ڪٽر مذهبي هو، ائين ٿي لڳو ته شهنشاهه ۾ مذهبي برداشت ڪافي حد تائين سمايل هئي، ۽ روم جا مرتد بنا خوف جي هڪ جڳهه تي جمع ٿي وجن ها، جيڪڏهن جرئتمندي ۽ سخت غصي واري نفرت، جنهن جو اظهار پادري هلئري سينٽ پيٽر جي ڪليسا ۾ ڪيو هو، ڪيس ان خوشيءَ کي ختم ڪرڻ تي مجبور نه ڪري ها جيڪا عوام ۾ انتهائي غير مقبول ٿي چڪي هئي(77). لامذهبن جو ٽولو جيڪو هاڻي ڪمزور باقيات ۾ شامل ٿي چڪو هو، ائنٿيميَس جي هڪ طرفي رَويي سندس لاپرواهي مان به ڪجهه اجايون اُميدون وابسته ڪري ڇڏيون هيون، ۽ سندس جيڪا دوستي فيلسوف سيورَس سان هئي ۽ جنهن کي هن سفارتي عهدي تي ترقي ڏني هئي، ان دوستيءَ جو سبب ٻنهي جي وچ ۾ هڪ ڳجهي معاهدي کي ڄاڻايو ويو آهي جنهن موجب اُهي ديوتائن جي قديمي عبادت کي ملڪ ۾ ٻيهر رائج ڪندا(78). ٻُتن يا عبادت جي

مجسمن تي مٽي ۽ ڌوڙ جا تهہ چڙهي ويا هيا ۽ اُهو مذهبي نظريو، جيڪو ڪڏهن قومن جو عظيم ورثو سمجهيو ويندو هو، هاڻي ان تي عالمي سطح تي ڪنهن بہ اعتبار يا اعتماد نٿي ڪيو ۽ ان ڪي هاڻي عيسائي شاعرن جي چوڻ موجب شڪ ۽ گمان بنا اختيار ڪرڻ يا نہ ڪرڻ ساڳي ڳالهہ هئي(79). پر تڏهن بہ وهمن وسوسن جي پاڇن يا آثارن ڪي مڪمل طور تي اجا ختم نہ ڪيو ويو هو ۽ لوپرڪئليا جو جشن، جنهن جي شروعات روم جي بنيادن پوڻ کان بہ اڳ جي هئي، اجا تائين ائنٽيميَس جي حڪومت ۾ ملهايو ويندو هو. جنهن طريقي جون سادگي ۽ جهنگلي رسمون ملهايون ويندون هيون اُنهن مان ائين ٿو لڳي تہ اُهي اوائلي وقتن جون هيون جڏهن اجا فن ۽ زراعت جا ڪاروبار ايجاد نہ ٿيا هيا. سندن جهنگلي ديوتا جن ڪي ريڍارن ۽ ڌنارن جي ڏک سُک جو ساٿي سمجهيو ويندو هو. جيئن پان، فانس ۽ ساطير اهڙا ديوتا هيا جن ڪي ڪو بہ ڌنار تخليق ڪري پئي سگهيو ڇو تہ اُهي ديوتا شرارتي، رُسڻا ۽ شهواني شغلن ۾ مصروف رهندا هيا جن جا اختيار محدود ۽ سندن ڪاوڙ مان ڪنهن ڪي ڪو بہ نقصان نہ ٿيندو هو. هو قرباني ۾ ٻڪر يا ٻڪري پيش ڪندا هيا جيڪا سندن ئي ڪردار سان مطابقت رکندي هئي: ٻاڪري گوشت ڪي هو بيد جي ڪانين ۾ ٽُنبي ڪباب ٺاهيندا هيا ۽ نوجوان اُگهاڙا ٿي اهڙي موقعي تي خوشيون ڪندا هيا ۽ نچندا ٽپندا هيا، سندن هٿن ۾ چمڙي جا پٽا هوندا هيا ۽ سندن عقيدو هوندو هيو تہ چمڙي جي پٽي سان هو جنهن بہ عورت ڪي هٽ لائيندا تہ ان ڪي اولاد ضرور پيدا ٿيندو(80). پان جو قربان گاهہ آرڪيڊين(*) جي اِوئنڊر تعمير ڪرايو هو، جيڪو پئليٽائن ٽڪريءَ جي طرف هڪ اونداهي هنڌ تي هو جتي هڪ دائمي چشمو هو جيڪو پاڻي مهيا ڪندو رهندو هو ۽ ان مٿان وڻن جو جهڳٽو ڇڪيل رهندو هو. هڪ روايت مشهور هئي تہ هن جڳهہ تي رومولَس ۽ ريمَس ڪي بگهڙياڻي کير پياري پاليو هو ان ڪري هيءَ جڳهہ رومين جي نظر ۾ هڪ مقدس درجو رکندڙ هئي، ۽ هي جهنگلي هنڌ هستي آهستي عاليشان عمارتن ۾ تبديل ٿيندو ويو(81). هن شاهي شهر جي تبديليءَ کان پوءِ، عيسائين لوپرڪئليا جي سالياني جشن ڪي، جيڪو هر سال فيبروري جي مهيني ۾ ٿيندو هو، جاري رکيو، هن جشن سان هڪ ڳجهو ۽ پراسرار اثر مشهور ٿي ويو هو جنهن جو تعلق جانورن توڙي ٻاڇين جي دنيا سان وابستہ هيو. روم جا پادري هن غير مذهبي ۽ غير اخلاقي رسم جي فوري خاتمي جي حق ۾ هيا پر سندن جوش جذبي جي شهري مئجسٽريٽ سخت مخالفت ڪئي، ۽ هيءَ فضول رسم پنجين صدي عيسوي جي آخر تائين جاري رهي نيٺ پادري گلئسيَس جنهن گاديءَ جي هنڌ ڪي بت پرستيءَ جي داغن کان بلڪل پاڪ ڪري ڇڏيو، جنهن کان سينيٽ توڙي رعيت جي ماڻهن معافيون ورتيون ۽ ڪيس منتون ڪيون(82).

پنهنجن سيني اعلانن ۾ شهنشاهہ ليئو پنهنجن اختيارن جو استعمال ڪندي، پنهنجي پُٽ ائنٽيميَس لاءِ پنهنجي پيار، محبت ۽ پدري شفقت جو اظهار ڪري ٿو جنهن سان گڏجي هن ڪائنات جي انتظام سنڀالڻ جي دعويٰ ڪئي هئي(83). جيڪي زميني حالتون هيون ۽ جيڪو ليئو جو طور طريقو هيو هو، تہ هن دانشمنديءَ کان ڪم وٺندي پاڻ ڪي آفريڪا جي جنگ جي خطرن ۽ سفر جي تڪليفن ۾ جهڻ نٿي چاهيو. پر اوپر جي شهنشاهت پنهنجو پورو زور لڳايو تہ جيئن هو اٽلي ۽ بحيرهٔ روم ڪي ونڊلن جي زيادتين کان آجو ڪري سگهن ۽ جينسيرڪ، جنهن زمين تي توڙي سامونڊي رستن تي هر طرف ماڻهن ڪي تڪليفن ۾ مبتلا ڪري ڇڏيو هو، هاڻي پاڻ هر طرف کان سخت حملي جي خطرن ۾

وڪوڙجي ويو هو. هن مهم جو آغاز مُنهندار هيراڪليَس (حرقل) وڏي بهادري ۽ ڪاميابيءَ سان ڪيو(84). مصر، ٿبائس ۽ لبيا جون فوجون سندس ڪمان ۾ رهيون ۽ عربن، گهوڙن ۽ اُٺن جي هڪ وڏي لشڪر سان رڻ پٽ جي رستن کي کولي آسانيون پيدا ڪري ڇڏيون. حرقل ٽرپولي جي ڪناري تي وڃي خيما کوڙيا، ان صوبي جي شهرن کي پنهنجي اوچتي آمد سان حيران ڪري ڇڏيائين ۽ اُنهن کي هڪدم پنهنجي حڪمن هيٺ آندائين، ۽ هڪ مشڪل سفر جي تيارين ۾ مصروف ٿي ويو، جيڪو هن ڪان اڳ ڪاٿو(*) به اختيار ڪيو هو(85)، ته جيئن ڪارٿيج جي ديوارن هيٺ هو شاهي فوج سان وڃي ملي. شهرن جي قبضي جي خبر جينسيرڪ کي پئجي وئي ۽ هن نقصان ٿيڻ تي هو عجيب ۽ ذلت وارن شرطن تي به صلح قائم ڪرڻ تي راضي ٿي ويو، پر ڪيس ان ڳالهه تي وڌيڪ حيرت ٿي ته مارسيلينَس ڪيئن ۽ ڪهڙيءَ طرح ٻن شهنشاهتن سان صلح ڪري ساڻن راضي ٿي ويو هو. هي اميرزادو جيڪو خودمختيار هو پر ڪيس ان ڳالهه تي آماده ڪيو ويو هو ته هو انٿيميَس جي جائز حيثيت ۽ لقبن کي تسليم ڪري، جنهن سان گڏجي هو روم به ويو هو. ڊالمئٽيا جو بحري جنگي ٻيڙو اٽلي جي ڪنارن تي لنگرانداز ٿيو ۽ مارسيلينس جي ڦڙتي واري بهاديءَ وئنڊلن کي سارڊينيا جي ٻيٽ کي ڇڏڻ لاءِ مجبور ڪيو ۽ اولهه جي شهنشاهت جي ڪاهلي وارين ڪوششن جي ڪري اوڀر جي رومين کي ڀرپور تيارين ڪرڻ جو موقعو ڏئي ڇڏيو. سامونڊي اسلحي ۽ جنگي جهازن، جن کي ليئو، وئنڊلن کي فتح ڪرڻ لاءِ موڪليو هو، انهن تي ايندڙ خرچن جو اندازو لڳايو ويو ۽ هڪ سنجيدي ۽ باقاعدگي جي خرچن جي تخميني ڪرڻ سان ئي هڪ زوال طرف ويندڙ شهنشاهت جو اندازو آسانيءَ سان لڳائي سگهجي ٿو. شهنشاهه جي ذاتي ملڪيت جيڪا ڪيس ورثي ۾ ملي هئي ان جو تفصيل هن ريت آهي: ستيتاليهه هزار پائونڊ سون، ۽ ست لک پائونڊ چانديءَ جي دولت ته شاهي مُنهندارن خزاني ۾ جمع ڪرائي ڇڏي هئي. پر شهرن جي حالت مفلسي ۽ تنگ دستي واري هئي ۽ وري اٽلو اهڙن مفلس ماڻهن تي ڏنڊ به مڙهيا ويندا هيا ته ٿوري گهٽي ڳالهه تي سندن ملڪيتون به ضبط ڪيون ويندیون هيون، جنهن مان صاف ظاهر آهي ته انتظاميه ۾ رحم ۽ انصاف جي رتي به ڪانه هئي. آفريڪا جي مهم تي ڪيل خرچ جو اندازو، پوءِ ڪٿي اُهو خرچ ڪهڙي طرح به ڪيو ويو هجي، هڪ لک سٺيهه هزار پائونڊ سون جي برابر هو يعني ٻاونجاهه لک پائونڊ اسٽرلنگ جيترو خرچ ٿيو هو ۽ هي اُهو وقت هو جڏهن ناڻي جو ملهه، اڄ جي مقابلي ۾، هن دور ڪان به وڌيڪ مهانگو هو(86). جنگي جهازن جي ٻيڙي ۾، جيڪو قسطنطنيه کان ڪارٿيج پهتو، ٻارهن سؤ تيرهن جهاز شامل هيا ۽ سپاهين ۽ جهازرانن جو تعداد هڪ لک کان وڌيڪ هو. بئسيلِسڪَس، جيڪو راڻي ويرينا(†) جو ڀاءُ هو، کي هن مهم جي اهم ڪمان سؤنپي وئي هئي. سندس ڀيڻ، جيڪا ليئو جي زال هئي سيٽيا جي اڳين مهم جي باري ۾ مبالغي کان ڪم ورتو هو. پر سندس غلطي جي ظاهر ٿيڻ يا سندس نااهليءَ کي ڇپ چاپ ۾ آفريڪا جي جنگ لاءِ مخصوص ڪيو ويو هو ۽ سندس دوستن ساڻس عهد ڪيو ته هُو سندس فوجي نيڪ ناميءَ کي فقط هڪ شرط تي بچائيندا ته اُهي انڪشاف ڪندا ته هن اُسپر سان سازش ۾ شريڪ ٿي جينسيرڪ کي بچايو هو ۽ اولهه جي شهنشاهت جي آخري اُميد جي ڪِرڻ کي به هن سازش ذريعي وِسائي ڇڏيو هو.

تجربي مان اها ڳالهه ثابت ٿي آهي ته ڪنهن به حملي ڪندڙ جي ڪاميابيءَ جو دارومدار ان جي طاقت ۽ جنگ ۾ تيزي واري حڪمت عمليءَ تي هوندو آهي. پهرئين اثر جي قوت ۽ تيزي ۾ ذرو به دير ٿي وڃي ته پوءِ اثر زائل ٿيڻ لڳي ٿو، ان ڪان سواءِ فوجين جي صحت ۽ سندن جذبا به پراڻهَن پئجن ۽

ناموافق آبهوا ۾ ڪاهليءَ جو شڪار ٿي وڃن ٿا. ساموندي ۽ فوجي قوت هوندئن ته وڏي طاقت جو سرچشمو هوندي آهي پر افسوس اهو آهي ته هيڏي ساري طاقت به تڏهن ضايع ٿي وڃي ٿي جڏهن جنگ ۾ عملي مظاهري ڪرڻ ۾ دير ڪجي ٿي يا دشمن سان ڳالهين ۾ ويهي وقت وڃائجي ٿو. اهڙي صورتحال ۾ دشمن محتاط به ٿي وڃي ٿو، پر جي ڪيس موقعو ملي ٿو ته دشمنيءَ جو ڏنگ به هڻي ٿو. بئسيلسڪس جي طاقتور ساموندي فوج جو بيڙو ڪاميابيءَ سان ٿريس جي باسفورس کان آفريڪا جي ڪناري ڏانهن روانو ٿيو. هن پنهنجين فوجين کي بونا جي هنڌ تي لاٿو جيڪو ڪارٿيج کان چاليهن ميلن جي مفاصلي تي هو(87). حرقل جي فوج ۽ مارسيلينُس جو ساموندي بيڙو يا ته شاهي ايلچيءَ ۽ وئنڊلن سان ملي ويو يا وري اُنهن جي حمايت ڪري ڇڏيائون، جن سندس خشڪي توڙي بحري سفر جي مخالفت ڪئي هئي، پر نيٺ لڳاتار ڪين شڪستون ڏنائون(88). جيڪڏهن بئسيلسڪس پيدا ٿيل افراتفري مان فائدو وٺي ها ۽ بهادريءَ مان ڳاديءَ جي هنڌ ڏانهن هليو وڃي ها ته ڪارٿيج پاڻهي سندس آڏو پيش پوي ها ۽ وئنڊلن جي بادشاهت جو ڏيئو اُجهامي وڃي ها. جينسيرڪ ان خطري کي ڏسي رهيو هو پر همت جو دامن نه ڇڏيو هيائين، ۽ پنهنجي همت ۽ هوشياريءَ سان ان خطري کي ٽارڻ جي ڪوشش ٿي ڪيائين. هن وڏي ادب واري زبان ۾ احتجاج ڪندي چيو ته هو پاڻ کي پيش ڪرڻ لاءِ توڙي پنهنجي حڪومت جون واڳون شهنشاهه جي حوالي ڪرڻ لاءِ تيار هو پر هن سلسلي ۾ هن فقط پنجن ڏينهن جي مهلت گهرڻ جي درخواست ڪئي ته جيئن هو پيش پوڻ لاءِ ضروري تياري ڪري وٺي ۽ اها ڳالهه سڀ ڪنهن تسليم ٿي ڪئي ته هن جي ذهني ڪشادگي ۽ ڳالهيون ٻولهيون ڪامياب ٿي ويون. سندس دشمن جيڪي رعايتون حاصل ڪيون هيون اُنهن کي ضِد مان رد ڪرڻ بجاءِ، بي وقوف يا وري پورڙي شخص بئسيلسڪس، عهدنامي جي هاجيڪار شرطن سان پوريءَ طرح متفق ٿيو ۽ هن غير دورانديش ماڻهوءَ اها دعويٰ ٿي ڪئي ته هو آفريڪا جو اڪيلو فاتح هو. وچ ۾ جيڪو مختصر وقفو آيو اُهو جينسيرڪ لاءِ فائدي مند ثابت ٿيو. هن وڏن جنگي جهازن کي اتر آفريڪا جي مسلمان ويڙهاڪن ۽ وئنڊلن جي بهادر فوجين سان ڀريو ۽ اُنهن ننڍا ننڍا جهاز وڏن جهازن سان ٻڌي ڇڏيا جن ۾ باهه لڳائيندڙ بارود ڀريو ويو هو. رات جي انڌاري ۾، هنن تباهي آڻيندڙ جهازن کي رومين جي جنگي جهازن ڏانهن ڌِڪيو ويو جن کي هن اوچتي حملي جي جَن ڪَن ئي ڪانه هئي ۽ اُنهن جي حفاظت جو به ڪو بندوبست ٿيل ڪونه هو ۽ هن خطري جي وقت ۾ جيڪي به سُتل هيا سيئي جاڳي اُٿيا. اُهي فوجي جيڪي دشمن جي جهازن جي ويجها هيا اُنهن هر طرف باهه لڳائي ڇڏي، جيڪا تمام جلد ڦهلجي وئي ۽ ان جو زور ايترو هو جو روڪڻ سان به رڪجي نه سگهي ها، هوا به زوردار هئي جنهن شعلن کي اُڏاري پري تائين ٿي پهچايو، هوڏانهن فوجين ۽ جهازرانن جون رڙيون ۽ واڪا وڌي ويا جيڪي باهه ۾ وڪوڙجي چڪا هيا ۽ هاڻي سندن حالت اها هئي جو نه ته حڪم جاري ڪري ٿي سگهيا ۽ نه ڪنهن جو حڪم مڃي ٿي سگهيا ۽ خطرو وڌندو ٿي رهيو ۽ تباهي ايندي ٿي رهي. هاڻي سندن ڪوشش اها هئي ته پاڻ کي باهه جي شعلن کان بچائن ۽ ٿي سگهي ته پنهنجن اُنهن جنگي جهازن کي بچائڻ جي ڪوشش به ڪن جن جي بچي وڃڻ جو ڪجهه امڪان باقي هو، پر جينسيرڪ جي جهازن وڏي نظم ۽ ضبط سان ۽ لڳاتار مٿن حملا ڪيا ۽ ڪيترائي رومي جيڪي باهه جي شعلن جو ٻَکُ ٿيڻ کان بچي ويا هيا، اُهي ويڙهه ۾ تباهه ٿي ويا يا وري ناتح وئنڊلن جا قيدي بنجي ويا. تباهه ڪندڙ هِن رات جي واقعن مان بهادريءَ جو هڪ واقعو جان جو آهي

جيڪو بئسيلسڪس جي اهم وڏن آفيسرن منجهان هڪ هيو، ۽ جنهن جو نالو تاريخ جي ورقن ۾ ميسارجڻ ڪان شايد بچي وڃي. جڏهن هڪ جهاز، جنهن کي هن بهادريءَ مان بچايو هو، ۽ جيڪو ذري گهٽ سڙي چڪو هو، هن پاڻ کي زرهه سوڌو سمنڊ ۾ ڪٽي اُڇلايو، ۽ گيئسو جي رحمدليءَ جي جذبي کي نفرت مان ٺڪرائي ڇڏيائين، جيڪو جينسيرڪ جو پٽ هو، جنهن هن کي منت ٿي ڪئي ته عزت سان پنهنجي جان بچائي پر هن پاڻ کي ساموندي لهرن جي حوالي ڪري ڇڏيو ۽ ٻُڏي مري ويو ۽ آخري وقت تائين وڏي واڪي چوندو ويو ته هو پاڻ کي زنده رکي ناپاڪ ڪُتن جي حوالي ڪرڻ ڪان عزت واري موت کي وڌيڪ ترجيح ڏيندو. جڏهن ته بئسيلِسڪَس جنهن جو جذبو جان جي برعکس هو، ۽ جنهن جو جنگي هيڊڪوارٽر به خطري واري هنڌ کان ڪافي پري هو، جنگ جي شروعات ۾ ئي هو ڀاڄ ڪري قسطنطنيه پهتو ۽ اڌ جي تعداد کان به وڌيڪ فوجي مارائي ۽ پنهنجا جنگي جهاز تباهه ڪرائي هتي پهتو ۽ شرم کان پنهنجو ڪنڌ هيٺ ڪري وڃي سينٽ سوفيا جي مقدس جڳهه ۾ پاڻ کي لڪايائين. نيٺ نوبت ايستائين وڃي پهتي جو سندس ڀيڻ شهنشاه اڳيان آزيون ۽ منتون ڪري کيس معافي وٺرائي ڏني. هرڪيوليَس هڪ رڻ پٽ ذريعي پنتي موٽيو ۽ مارسيلينَس سِسلي موٽي ويو جتي کيس قتل ڪيو ويو ۽ بعد ۾ مشهور اهڙو ٿيو ته شايد کيس رسيمر قتل ڪرايو هو ۽ قاتل سندس هڪ فوجي ڪپتان هو ۽ وئنڊلن جي بادشاهه تعجب ۽ اطمينان جو اظهار ڪيو ته رومين خود ئي سندس وڏي ۾ وڏي دشمن کي هن دنيا مان هميشه لاءِ رخصت ڪري ڇڏيو هو(89). هن وڏي مهم جي ناڪاميءَ کان پوءِ، جينسيرڪ ٻيهر ساموندي آمر بڻجي ويو، اٽلي، يونان ۽ ايشيا جا ساموندي ڪنارا وري سندس لالچ ۽ انتقام جي ور چڙهي ويا هيا؛ ٽرپولي ۽ سارڊينيا به سندس تابعداريءَ هيٺ هليا ويا، هن سِسلي کي به پنهنجي صوبن اندر ختم ڪري ڇڏيو ۽ پنهنجي موت کان اڳ ۾، جيڪو سندس ڦوهه جواني ۽ شان شوڪت جي ماحول ۾ ٿيو، هن اولهه جي شهنشاهت جو خاتمو پنهنجي اکين سان پاڻ ڏٺو(90).

پنهنجي ڊگهي ۽ جاندار حڪومت جي دور ۾ آفريڪا جي حاڪم وڏي محنت ڪري يورپ جي بربرن سان دوستي جو رشتو قائم ڪري ڇڏيو هو ڇاڪاڻ ته سندس ارادو اهو هو ته ضرورت پوڻ تي سندن فوجن کي مبادا هو ٻن شهنشاهتن خلاف استعمال ڪري. اٽيلا جي موت کان پوءِ هن پنهنجو فوجي اتحاد، گال جي وزيگاٿن ۽ وڏي ٿوڊورڪ جي پُٽن سان نئين سر ڪري ڇڏيو، جن لڳاتار هن جنگجو قوم تي حڪومت ٿي ڪئي، پر ڪين قائل ڪيو ويو ته هاڻي هو جينسيرڪ جي اُنهن ظلمن کي فراموش ڪري ڇڏين جيڪي هن سندن ڀيڻ تي ڪيا هيا(91). شهنشاهه ميجورئن جي موت ٿوڊورڪ ٻئي کي خوفن خطرن مان ٻاهر ڪڍي ڇڏيو پر شايد کيس عزت ۽ وقار کان به پري ڪري ڇڏيو؛ هن رومين سان ٿيل تازي معاهدي جي خلاف ورزي ڪئي ۽ ناربون جو هڪ وڏو علائقو، جنهن کي هن پنهنجي حڪومت جي حدن ۾ ملائي ڇڏيو هو، ان کي سندس دوکيبازيءَ جو انعام ڪوٺيو ويو. رسيمر جي خود مطلبي واري پاليسي کيس ٻين سان ڪنؤس ۽ ڪيڙاند ڪرڻ جا حربا سيکاريا ۽ هن اُنهن صوبن تي حملا ڪيا جيڪي سندس مخالف ايجيڊيَس جي حڪومتي حدن اندر هيا، پر سندس جيڪو اميرزادو هوه ان آرلس جي حفاظت ۽ آرليَنس جي فتح ڪري گال کي سندس حملن کان محفوظ ڪري ڇڏيو هو ۽ سندس زندگي ۾ ئي هن وزيگاٿن کي اڳرائي ڪرڻ جو موقعو نه ڏنو هو. سندن ارمان ۽ جذبا ٻيهر جاڳي پيا هيا ۽ هاڻي اسپين توڙي گال ۾ هن روم جي شهنشاهت جي خاتمي جو منصوبو مڪمل ڪري ڇڏيو هو ۽

هي ڪم يورڪ جي حڪومت ۾ ٿيو هو جنهن جو ٻيو ڪارنامو اهو هو ته هن پنهنجي پاڻ ٿوبورڪ کي قتل ڪرائي ڇڏيو هو. سندس عادتون وحشياڻيون هونديون هيون پر سندس ذهانت جنگ ٽوڙي امن ۾ هڪ جيتري ڪم ڪندي هئي. هو هڪ وڏي فوج جي اڳواڻي ڪندي پائرينيز کي اُڪري چڪو هو، رستي تي ساراگوسا ۽ پامپيلونا جي شهرن کي پنهنجي تابع ڪيائين ۽ هڪ جنگ ۾ ٽاراگونا صوبي جي اميرزادن کي شڪست ڏنائين، ۽ پنهنجن فاتح فوجن کي لوسيٽنيا جي وچ شهر تائين وٺي ويو ۽ سووِي وارن کي اجازت ڏنائين ته هو پلي گئليشيا جي بادشاهت پنهنجي قبضي ۾ رکن ۽ ان کي اڳتي هلي اسپين ۾ قائم ٿيل گاٿن جي حڪومت جو حصو بنائي ڇڏن(92). يورڪ جون ڪوششون گهٽ جرئت واريون نه هيون ۽ نه وري اُهي گال ۾ ڪامياب نه هيون، ۽ سڄي ملڪ ۾ جيڪو پائرينيز کان رهون لائر، بيري ۽ آورن تائين پکڙيل هو ۽ اهي ئي بيان ڪيل شهر يا ضلعا هيا جن ڪيس پنهنجو مالڪ يا بادشاهه تسليم ڪرڻ کان انڪار ڪيو هو(93). پنهنجي اهم شهر ڪلرمانٽ جي حفاظت ڪندي، آورن جي شهرين وڏي عزم ۽ حوصلي سان جنگ، وبا، ۽ ڏُڪر جون مصيبتون برداشت ڪيون ۽ وزيگاهن، شهر جو گهيرو ختم ڪندي، هن اهم سوبي جون اُميدون ئي ختم ڪري ڇڏيون. صوبي جي نوجوانن ۾ وري حوصلي ۽ همت جو نئون روح ڦوڪجي ويو جڏهن هنن شهنشاهه ائويٽس(94) جي پٽ ايڪڊيسيَس جي بهادري جا اعتبار ۾ نه ايندڙ ڪارناما ڏٺا جنهن فقط ارڙهن گهوڙي سوار سپاهين جي مدد سان وڏي دليريءَ سان گاٿن جي فوج تي حملو ڪيو ۽ تيزيءَ سان سوب حاصل ڪري آرام سان پنهنجي شهر ڪلرمانٽ ڏي موٽي ويو. هو سخي به اوترو ئي هو جيترو هو بهادر هو: سخت اٿاٽ ۽ مفلسي جي ڏُڙ ۾ هو چئن هزارن غريبن ۽ مسڪينن کي پنهنجي خرچ تي پاليندو هو ۽ سندس ذاتي اثر رسوخ جي ڪري رگنبدي وارن جي هڪ فوج تيار ٿي جنهن آورن شهر وارن جي ڀرپور مدد ڪئي. سندس ئي اعليٰ اخلاق ۽ ڪردار منجهان، گال جي وفادار ماڻهن سُک سلامتيءَ جو ساهه کنيو ۽ آزاديءَ سان رهڻ جا خواب ڏٺا؛ ۾ فقط سندس ڪردار سندن ملڪ کي تباهي ۽ بربادي‌ءَ کان بچائي نٿي سگهيو ڇاڪاڻ ته اُهي سندس شال ۽ اختيارن کي اجا وڌيڪ سِکڻ جا منتظر هيا ته اُهي جلاوطني اختيار ڪن يا دائمي غلاميءَ ۾ هن(95). عوام جو اعتماد ختم ٿي چڪو هو، ۽ ملڪ جا وسيلا ختم ٿي چڪا هيا. ۽ گال جا ماڻهوجائز طرح سان اهو سوچڻ ۾ حق بجانب هيا ته انٿيميَس، جنهن اٽلي ۾ حڪومت ڪئي هئي، هڪ نااهل نسان هو جيڪو پنهنجي رعيت جي ماڻهن جي حفاظت ڪرڻ ۾ ناڪام ويو هو ۽ خاص طرح ائلپس کان اڳتي ته اُهي بلڪل بِڏٽڪا ٿي ويا هيا. ڪمزور شهنشاهه پنهنجي حفاظت لاءِ برطانيه کان ٻارهن هزار مددگار فوجي ڇتا گهرائي ورتا. هڪ ٻيڻ جي خودمختيار بادشاهه، ريوٿيمَس کي قائل ڪيو ويو ته هو پنهنجون فوجون گال جي خطي ۾ پهچائي؛ هن جا ٻيڙا لئائر اُڪريا، ۽ هن پنهنجو هيڊڪوارٽر بيري ۾ قائم ڪيو جتي ماڻهن اهڙن اتحادين جي شڪايت ڪئي جيڪي ٻين کي ڏڪوئيندڙ هيا، پر نيٺ اُهي يا ته تباهه ٿي ويا يا وري وزيگاٿن جي فوجن جي خوف کان ٽڙي پکڙي ڇڙوڇڙ ٿي ويا(96).

حاڪميت جي حدن جا آخري ڪم جيڪي گال جي رعيت لاءِ روم جي سينيٽ ڪيا، اُنهن مان ڪنڙو آروينڊَس جو ڪيس ۽ سندس مذمت هئي جيڪو شاهي محل جو منهندار هو. سدونيَس خوش هو هُو ان دور ۾ رهيو هو جنهن ۾ هو شايد ملڪ جي ڏوهيءَ تي ڪجهه رحم ڪائي سگهي ۽ ان جي مدد ڪري سگهي، ۽ وڏي نرمي ۽ آزاديءَ سان پنهنجي غير دورانديش ۽ بدقسمت دوست جو ذڪر به ڪري

ٿو(97). جن خطرن مان هو سلامتيءَ سان حفاظت ۾ رهيو هو، آروينڊس عقل جي بجاءِ اعتماد تي زور ڏنو ۽ سندس گستاخي يا بي ادبي واري رويي جا ايترا ته مختلف روپ هيا جو سندس زوال کان وڏيڪ ماڻهن کي ان ڳالهه تي حيرت هئي ته اهڙو ڦرڻو گهرڻو ماڻهو هن دؤر ۾ هلي چلي ڪيئن ٿو ۽ دنيا سان موافقت يا مطابقت ڪيئن ٿو رکي سگهي. ٻي ڀيري جي ڪمشنري جيڪا پنجن سالن ۾ ڪيس ٻيهر ملي هئي، سندس اڳين انتظام جي چڱاين ۽ شهرت کي بلڪل ختم ڪري ڇڏيو هو، خوشامد جي رويَن سندس هلڪڙي طبيعت ۾ بگاڙ پيدا ڪري ڇڏيو هو ۽ سندس مخالفت ويتر هنجي ڪاوڙ کي چوٽ چاڙهي ڇڏيو هو، هو پنهنجن قرضدارن کي صوبي جي آمدني مان قرض ادا ڪندو هو، سندس وهمي ۽ غير مستقل مزاجي واري هنيلي مزاج ڳال جي معتبر ۽ معزز ماڻهن کي چيڙائي ڇڏيو هو ۽ اهڙن افعالن سبب سندس خلاف عوام جي نفرت جو پيالو هاڻي پرجي تار تي چڪو هو. بي عزتي جو انعام جيڪو ڪيس مليو هو ان موجب ڪيس سينيٽ اڳيان پيش ٿيڻو پيو ته پنهنجي اهڙي ڪريل ڪردار جي وضاحت ڪري. هن موافق هوا جي زور تي ٽسڪني وارو سمنڊ پار ڪيو جنهن کي هن پنهنجي بهتر مستقبل لاءِ سنو سنؤڻ ڪونيو. ڪمشنري جي عهدي لاءِ بهرحال اجا ماڻهن ۾ عزت جو جذبو موجود هوندو هو، ۽ روم پهچڻ وقت آروئنڊس کي قيد ڪرڻ بدران فلئويَس ائسيلس طرفان مهمان نوازيءَ جو شرف ملڻو هو، جيڪو مقدس ۽ بخش ٽيل ملڪيتن جو منهندار هو ۽ گاديءَ جي هنڌ ۾ رهندو هو(98). جن ماڻهن جا مٿس الزام هيا، اُنهن سندس پيڇو ڪيو جيڪي ڳال جا چار ڊپٽي هيا جيڪي خانداني ۽ عزت وارا ماڻهو هيا ته ساڳي وقت تقرير جا به وڏا ماهر هيا. وڏي صوبي جي شان مان جو قسم ڪٽندي ۽ روم جي قاعدي قانون مطابق، هنن شهري توڙي ڏوهن جي قانون موجب ڪيسَ داخل ڪيا ۽ التجا ڪيائون ته انصاف اهڙي طرح ڪيو وڃي جيئن ذاتي طرح ماڻهن جي ٿيل نقصانن جو ازالو به ٿئي ۽ ڏوهيءَ کي سزا اهڙي ملي جيڪا ملڪي انصاف کي مطمئن ڪري سگهي. بگاڙ ۽ زيادتين جا مٿس ڪوڙ سارا ۽ ڳرا الزام هيا پر هنن ڳجهيءَ طرح ان خط تي پاڙيو جيڪو هنن پڪڙيو هو ۽ جنهن کي هو سيڪريٽري جي شاهدي ذريعي ثابت ڪري ٿي سگهيا ته اهو خط آروئنڊس خود لکرايو هو. هن خط جي لکندڙ ڳاٽن جي بادشاهه کي يونان جي شهنشاهه سان صلح جي معاهدي ڪرڻ کان منع ڪئي هئي، پر هن برطانيه وارن کي ترغيب ڏني هئي ته اُهي لُئائر تي حملو ڪن، ان کان سواءِ هن ڳال کي ورهائڻ جي سازش ڪئي هئي ته ان کي به حصا ڪري برگنڊي ۽ وزيگاٿن ۾ ورهايو وڃي(99). اهڙا زهريلا منصوبا جيڪي اجائي آڪڙ ۽ ناسمجهي ڪري گهڙيا ويا هجن ۽ جن جي شدت کي فقط هڪ سنو دوست ئي گهٽ ڪري سگهي ٿو، يقيني طور تي نه رڳو شڪ ۽ گمان پيدا ڪن ٿا پر اُنهن مجهان غداريءَ جا گهڻ امڪان پيدا ٿين ٿا، تنهن ڪري ڊپٽين هاڻي پڪو عزم ڪيو هو ته هو پنهنجن خطرناڪ هٿيارن کي تيستائين ظاهر نه ڪندا جيستائين لڙائي جو فيصلي وارو مرحلو اچي وڃي. پر سندن نيتن جي پرک سدونيَس جي جوش جذبي ذريعي ٿي چڪي هئي. هن هڪدم ان ڏوهيءَ کي سندس خطري کان آگاهه ڪيو جنهن تي شڪ ڪونه هو، ڪاوڙ جي اظهار ڪرڻ بغير آروئنڊس جي ضدي طبيعت تي خلوص مان افسوس ڪرڻ لڳو جنهن پنهنجي دوستن جي نيڪ نيتي واري مشوري کي نه رڳو رد ڪري ڇڏيو هو پر ان تي ناراضگيءَ جو اظهار پڻ ڪيو هو. صحيح ۽ اصل صورتحال کان بي خبر رهندي آروئنڊس سفيد لباس ۾ جوپيٽر ديوتا جي مندر ڪئپيٽول اڳيان ظاهر ٿيو، هر طرف کان سندس مرحبا ٿي :

ماڻهن سندس خدمت ڪرڻ جي آڇ ڪئي جيڪا هن قبول ڪئي، واپارين جي دڪانن جو چڱيءَ طرح معائنو ڪيائين، هيرا جواهر پڻ ڏٺائين، پر اهڙيءَ طرح جيئن ڪو تماشبين يا وري خريدار هجي، سينيٽ ۽ شهنشاهه جون شڪايتون ڪيائين ۽ اهو به چيائين ته انصاف ماڻهن کي ڏاڍو دير سان پلئه پوي ٿو. سندس سيئي شڪايتون فورن دور ڪيون ويون. ٻي ڏينهن تي صبح جو سوير سندس ڪيس جي ٻڌڻي رکيل هئي ۽ آروئنڊس متس الزام مڙهيندڙن سميت حاضر ٿيو ۽ سندس سامهون سينيٽ جي وڏي اسيمبلي موجود هئي. هنن ڊرامائي انداز اختيار ڪري پنهنجا چهرا مغموم ڪري ڇڏيا هيا جنهن سبب ججن کي في الحال ته متن رحم اچي ويو پر ساڳئي وقت سندن شاندار ڪپڙا ۽ ڦونڊ ڏسي ڪين ڇڙ به اچي رهي هئي ۽ جڏهن مهندار آروئنڊس، گال جي ڊپٽين سميت سينيٽرن جي بئنچن تي وڃي وينا تڏهن به شرافت ۽ غرور جو تضاد سندن ڪردار ۾ صاف نظر اچي رهيو هو. هڪ يادگار فيصلي ۾، جيڪو جمهوريه جي قديم زمانن جي ياد تازي ڪري رهيو هو، گال جي ماڻهن وڏي زور ۽ آزاديءَ سان صوبي جي عوام جي تڪليفن کي بيان ڪيو ۽ جيئن ئي هال ۾ وينل ماڻهن جي ڪاوڙ ۽ ناراضگي چوٽ چڙهي وئي، ته هنن ان خط ۾ پڙهيو جيڪو فتني ۽ فساد جي پاڙ هيو. آروئنڊس جي ضِد جو بنياد فقط هيءَ ڳالهه هئي ته سندس خيال ۾ هڪ رعيت جي ماڻهوءَ تي غداريءَ جو الزام تيستائين نٿو مڙهي سگهجي، جيستائين هن تي اهو ثابت ٿي وڃي ته هن بادشاهه بنجڻ لاءِ سازش ڪئي هئي. جيئن ئي خط پڙهيو ٿي ويو ته هن وڏي آواز سان بار بار ان ڳالهه جو اعتراف ٿي ڪيو ته خط ۾ جيڪو ڪجهه لکيل هو سو سڀ سچ هيو ۽ کيس ان وقت حيرت به اوتري ئي ٿي جيتري مايوسي کيس ٿي رهي هئي ته جڏهن سينيٽ جي گڏيل فيصلي موجب کيس تمام وڏي ڏوهه جو ڏوهاري ظاهر ڪيو ويو. سندن فيصلي موجب ڪانٽس مُنهندار جو عهدو واپس ونئي کيس بي عزتو ڪيو ويو ۽ کيس ڪڙمين ڪاسبين جي سطح تي آندو ويو ۽ کيس گهليندا جيل جي دروازي تائين وٺي ويا. اٽڪل پندرهن ڏينهن جي وقفي کان پوءِ سينيٽ جو اجلاس ٻيهر سڏايو ويو ته جيئن آروئنڊس کي موت جي سزا جو فيصلو ٻڌايو وڃي، پر ايسڪيولئيپيَس* جي ٻيٽ تي جتي کيس رکيو ويو هو ۽ کيس جيڪا ٽيهن ڏينهن جي مهلت ڏني وئي هئي جيڪا قديمي قانون موجب انتها درجي جي مجرمن ۽ بدڪارن کي به ڏني ويندي هئي(100)، ان موقعي تي سندس دوستن سندس حمايت ۾ ڪوششون ڪيون، شهنشاهه انٿيميَس به ڪجهه ڍرو ٿيو، ۽ گال جو منهندار آروئنڊس جي سخت سزا کي نرم ڪرائڻ ۾ ڪامياب ٿيو ۽ هاڻي کيس ملڪ بدري ۽ ملڪيت جي ضبطگي جي سزا ڏني وئي. آروئنڊس جي غلطين جي نوعيت اهڙي هئي جو هو شايد رحمدليءَ جو حقدار به هيو پر سيروئنٽس روم جي جمهوريه جي انصاف تي سخت الزام مڙهيا ۽ نوبت اتي وڃي پهتي جو آورن جي عوام سندس خلاف شڪايتون درج ڪرايون جن تي کيس موت جي سزا ڏني وئي. پنهنجي دؤر جي سازشي(*) ۽ گندي انسان(†) وزيگاٿن سان ساز باز ڪئي ته ان صوبي سان ڌوڪو ڪجي جنهن کي هن عذابن ۾ مبتلا ڪيو هو، صوبي جي صنعت کي نئين ٽئڪسن ۽ ترڪ ڪيل ڏوهن ۾ مبتلا ڪيو ويو ۽ سندس بدڪارين جي ڪري ماڻهو ساڻس سخت نفرت ڪرڻ لڳا هئا جيڪڏهن اُهي خود خوف ۽ نفرت جو ڪاروبار پاڻ جاري نه رکن ها(101).

اهڙا ڏوهاري هروڀرو انصاف جي محاسبي کان آزاد نه هيا، پر رسيمر جو جيڪو به قصور هيو ان جي باوجود به اهو بربر ايترو ته طاقتور هو جو هن جڻ اها مهرباني شهنشاهه تي ڪئي هئي جو هن

سان دوستي ۽ اتحاد ڪيو هئائين. شهنشاهه ائنٿيميَس پنهنجي رعيت کي پُرامن ۽ خوشحال حڪومت جو واعدو ڪيو هو پر اولهه جي حڪومت هاڻي هر طرف کان بدبختي ۽ بدامني جو شڪار ٿي وئي هئي. رسيمر جيڪو يا ته شڪن گمانن جو شڪار هو تنهن ڪري سندس بي صبري وڌيل هئي، هن روم کي ڇڏيو ۽ مِلن ۾ پنهنجي رهائش گاهه اختيار ڪيائين ڇاڪاڻ ته مِلن مرڪزي جڳهه تي هيو جتي ويهي دشمن سان جنگ ڪرڻ به سؤلي هئي ته دشمن کي شڪست ڏيڻ ۾ به دشواري نه ٿيندي هئي: اهو انڪري جو وڏيون جنگجو قومون ائلپس ۽ دنيوب جي وچ تي رهنديون هيون(102) جن کي جنگ ۾ پاڻ سان ملائڻ يا ڪانئن مدد وٺڻ آسان هوندو هو. وقت گذرڻ سان اٽلي به ﭘن آزاد ۽ هڪ ٻئي جي دشمن بادشاهتن ۾ ورهائجي ويو ۽ لِگوريا جا امير، جيڪي جنگ جي نالي ٻُڌڻ سان ئي ڏڪي ويندا هيا، بزرگ شخص جي پيرن تي ڪري پيا ۽ ڪيس منتون ڪيائون ته سندن بدقسمت ملڪ کي جنگ جي تباهين کان بچائي. 'آءٌ پنهنجي طرفان'، اجا به گلاشيَن(103) سان دوستيءَ جو هٿ وڌائڻ لاءِ تيار آهيان پر هن جي ڪاوڙ کي ٿڌي ڪرڻ جي ذميواري ڪير کڻندو يا ان غرور ۾ نرمائي ڪير پيدا ڪندو جيڪو اسان جهڙن ماڻهن کي مٿي کان هيٺ آڻڻ ۾ رڪاوٽ بڻيل هوندو آهي؟' هنن ڪيس ٻڌايو ته پاويا جي پادري ايپيفنيَس(104) نانگ جي ڏاهپ کي ڳيري جي معصوميت سان ملائي هِڪ ڪري ڇڏيو هو ۽ ان ڪارنامي کان پوءِ ڪيس اعتماد هو ته اهڙي سفير جي تقرير هر مخالفت ۾ ڪاميابي جي ڪُنجي هوندي پوءِ اُتي توڙي جذبن جي جلوه گري هجي يا ذاتي مفادن جو ٽڪراءُ هجي. سندن سفارش کي مڃيو ويو ۽ ايپيفنيَس، دوستن جي نياڪڙي کي مڃيندي، بنا دير روم هليو ويو جتي سندس شايانِ شان استقبال ڪيو ويو. امن قائم ڪرڻ لاءِ هڪ پادري جي تقرير کي آسانيءَ سان سمجهي سگهجي ٿو پر ڳالهه اها آهي ته حالتون توڙي خراب هجن يا سُنيون پر جنهن تڪليف يا زخم رسايا هجن ان کي معاف ڪرڻ رحم، معتبري يا وري دورانديشي جي نشاني آهي، ۽ هن شهنشاهه کي سخت لفظن ۾ تنبيهه ڪئي ته هڪ خطرناڪ بربر سان مقابلي ڪرڻ کان پاسو ڪري ڇو ته اهڙو قدم شهنشاهه لاءِ هاڃيڪار ثابت ٿيندو ۽ خود سندس حڪومت جي به تباهي جو باعث بڻبو. ائنٿيميَس، پادريءَ جي گفتن کي غور سان ٻڌو، ان جي سچائيءَ کان به انڪار نه ڪيو پر هن رسيمر جي ڪردار تي نهايت ئي ڏک ۽ ڪاوڙ جو اظهار ڪيو ۽ سندس جذباتي طبيعت سندس ڳالهائڻ ۾ فصاحت ۽ رواني پيدا ڪري ڇڏي، هن چيو: "هن احسان فراموش ماڻهوءَ لاءِ اسان ڇا ڇا نه ڪيو آهي؟ هن جي ڇڙ ڏياريندڙ روَين کي اسان ڪيترو نه برداشت ڪيو آهي؟ پنهنجي تخت ۽ تاج جي شان جي پرواهه نه ڪندي مون پنهنجي ڌيءُ هڪ گاٿ کي پرڻائي ڏني؛ مون هن جمهوريه جي امن ۽ بقا لاءِ پنهنجي رت جي رشتن کي به قربان ڪري ڇڏيو. اسان جي سخا ۽ فياضي رسيمر کي مجبور ڪري ها ته هو اسان جي ويجهو اچي ها پر لڳي ائين ٿو ته هو پنهنجي محسن تي ويتر ناراض آهي. هِن شهنشاهت جي خلاف هُن ماڻهن کي جنگين تي پئي اُڪسايو آهي ۽ الائي ڪيترا نه پيرا هن دشمن قومن جي اسان جي خلاف مدد پئي ڪئي آهي؟ ڇا آءٌ اهڙي ۽ ايتري قدر مخالف رويي جي باوجود به سندس ڌوڪيبازي واري دوستيءَ طرف پنهنجو هٿ وڌايان؟ ڇا آءٌ اجا به اُميد ڪريان ته هو ڪنهن به سمجهوتي واري معاهدي جي پاسداري ڪندو'. جنهن اڳ ئي هڪ پٽ جي حيثيت ۾ به پنهنجن واعدن ۽ معاهدن کي سدائين پئي ٽوڙيو آهي؟" پر جيئن ئي ائنٿيميَس پنهنجي اندر جي ڪاوڙ واري اوبر کي ٻاڦ جيان ٻاهر ڪڍيو ته فورن ٿڌو ٿي ويو ۽ ايپيفنيَس جي مشورن کي هڪدم

ڪٽي مجيائين ۽ پادري پنهنجي ماڳ تي مطمئن ٿي موٽيو ته هن هڪ خوشگوار ماحول پيدا ڪري ڇڏيو هو(105) ۽ هاڻي ڪيس يقين هو ته اٽلي ۾ امن امان قائم ٿيندو پر ٻي طرف کان خلوص ۽ امن لاءِ لڳاتار ڪوششن جي سلسلي ۾ اجا ڪيس شڪ ضرور هيا. شهنشاهه جي طبيعت جي نرميءَ سندس ڪمزوريءَ مان ڪين ملي هئي ۽ رسيمر تيستائين پنهنجا منصوبا پنتي ڪري ڇڏيا جيستائين هن ڳجهيءَ طرح پنهنجون انجڻيون تيار نه ڪيون هيون جن ذريعي هن ائنٿيميَس جي تخت کي اونڌي ڪرڻ جو منصوبو ناهي ڇڏيو هيو. هن امن ۽ رواداريءَ جو لباس پاڻ تان لاهي ڇڏيو هو. رسيمر جي فوج ۾ بيشمار برگنڊي ۽ سووِي جا ماڻهو ڀرتي ٿي ويا، هن يونان جي شهنشاهه سان سڀيئي ناتا رشتا ٽوڙي ڇڏيا، مِلن کان فوجي لشڪر روانو ٿي روم جي گيٽن تائين پهتو، ۽ ائينو ندي جي ڪنارن تي پنهنجي ڪئمپ قائم ڪندي، هن شهنشاهت جي اُميدوار اوليبريَس جو انتظار ويهي ڪيو.

سينيٽر اوليبريَس جو تعلق ائنيسيَن جي خاندان سان هيو ۽ هو پاڻ کي اولهه جي شهنشاهت جو جائز حقدار سمجهندو هو. هن وئلينٽينين جي ننڍي ۾ ننڍي ڌيءَ پلاسيڊيا سان تڏهن شادي ڪئي هئي جڏهن جينسيرڪ کيس آزاد ڪيو هو جڏهن ته سندس پيڻ يوڊوڪسيا اجا تائين سندس پُٽ وٽ يا زال يا وري هڪ قيديءَ جي روپ ۾ بند هئي. وئنڊلن جي بادشاهه ڪجهه دڙڪن دابن ۽ ڪجهه دوستاڻي انداز سان پنهنجي رومي اتحادي جي دعوائن جي حمايت تي ڪئي ۽ جنگ جو اهم مقصد اهو ٻڌايائين ته سينيٽ توڙي عوام شهنشاهه جي اختيارن کي مڃڻ کان انڪار ڪيو هو ۽ اهو ئي سبب هو جو هنن هڪ ڌارئي ماڻهوءَ کي اهڙي اهميت ڏني هئي جيڪا هن هرگز نه لهڻي هئي(106). عوام جي دشمن سان دوستي رکڻ تي اوليبريَس اٽلي جي شهرين ۾ غير مقبول ٿي چڪو هو، پر جڏهن رسيمر، ائنٿيميَس جي تباهيءَ جو سوچي رهيو هو ته هن تخت حاصل ڪرڻ لاءِ ان ماڻهوءَ جو شرط رکيو هو جيڪو پنهنجي شهرت سان هن بغاوت کي جائز قرار ڏئي سگهي ۽ شاهي اتحاد به حاصل ڪري سگهي. پلاسيڊيا جي مڙس، جنهن کي سندس ڀين ابن ڏاڏن وانگر هڪ سفارتي عهدو سؤنپيو ويو هو، کي اها اجازت ڏني وجي ها ته هڪ يقيني، محفوظ ۽ شاندار بخت جو مالڪ بنجي ها ۽ سندس رهائش به شايد پُرسڪون شهر قسطنطنيه ۾ هجي ها ۽ هن جي ذهن کي، تڪليفن يا اذيتن ۾ به اجا نه وڏو ويو هو جو هو ايڏي وڏي رتبي وارو عهدو سنڀالي نه سگهي ها پر شرط اهو هو ته شهنشاهت جي انتظاميه کيس ان قابل سمجهي ها. بهرحال ٿيو هيئن جو اوليبريس پنهنجن دوستن جي مجبور ڪرڻ تي راضي ٿيو جنهن ۾ سندس زال جو وڏو ڪردار هو ۽ هو خانه جنگي جي خطرن ۾ بنا سوچڻ سمجهڻ جي ڪُڏي ڪاهي پيو ۽ شهنشاهه ليئو جي مخفي مدد يا سازش سان، هُن اٽلي جو تاج پنهنجي سِرَ تي رکيو جنهن کي بربر رسيمر جي جوڪاڻتي حمايت پڻ حاصل هئي. جيئن ته جينسيرڪ کي ان وقت سمنڊ جو بادشاهه يا مالڪ ڪوٺيو ويندو هو ته اوليبريس کي روينا يا اوسٽيا جي سامونڊي بندر تي لهڻ ۽ ديرا ڄمائڻ ۾ ڪابه رڪاوٽ پيش نه آئي ۽ بنا دير هو رسيمر جي ڪئمپ ۾ پهچي ويو جتي سندس استقبال اولهه جي حاڪم جي حيثيت ۾ ڪيو ويو(107).

برزگ يا اميرزادو. جنهن ائينو کان مِلويَن جي پُل تائين جا علائقا پنهنجي قبضي هيٺ آڻي ڇڏيا هيا، اڳ ۾ ئي روم جي ٽن حصن جو مالڪ هو جنهن ۾ وئٽيڪن ۽ جئنيڪيولم پڻ شامل هيا جن کي ٽائبر ندي شهر کان جدا ڪري ٿي(108)، ۽ ان ڳالهه جو اندازو شايد لڳايو ويو هو ته قانوني اليڪشن

ڪرائڻ ڪان ڪافي سينيٽر ڏار ٿي ويا هيا ۽ اُنهن به ائين ٿي چاهيو جيڪا اوليبرِيَس جي خواهش هئي. پر سينيٽ جي گهڻي ڀاڱي اڪثريت توڙي عوام جي حمايت انٿيميَس کي حاصل هئي ۽ وڏي ڳالهه ته گاٿن جي فوج به سندس ڀرپور مدد ڪري رهي هئي جنهن سبب هو پنهنجي حڪومت کي اڃا تائين مستحڪم رکيو ويٺو هو پر رعيت جون تڪليفون وڏي ويون هيون ڇاڪاڻ ته اها خانه جنگي ٽن مهينن تائين جاري رهي هئي جنهن ڪري ملڪ ۾ ڏڪر پئجي ويو ۽ وبا به پکڙجي وئي هئي. آخرڪار رسيمر هئڊرئن جي پل تي وڏو حملو ڪيو پر اُتي سوڙهي لنگهه تي گاٿن جا پهريدار موجود هيا جن پُل جي حفاظت تي ڪئي پر آخرڪار سندن اڳواڻ گليمر ويڙهه ۾ مارجي ويو. سوپ ماٽيندڙ فوجون هر رڪاوٽ کي ٽوڙي ۽ سخت گوڙ گهمسان ۽ تشدد جي فضا ۾ شهر جي وچ ۾ ڪاهي پيون ۽ روم، (جيڪڏهن اسان ان وقت جي پادري جا لفظ دهرايون) جو شهر، انٿيميس ۽ رسيمر جي خطرناڪ خانه جنگي سبب اُلٽ پُلٽ ۽ تباهه ۽ برباد نظر اچي رهيو هو(109). بدقسمت انٿيميَس کي سندس لِڪڻ واري جاءِ تان ڳولي ڳهڻين ۾ گهلي ۽ سندس نانيءَ جي حڪم تي ڪيس دردناڪ طريقي سان قتل ڪيو ويو ۽ اهڙي طرح ٽئين يا چوٿين شهنشاهه کي قتل جي لسٽ ۾ شامل ڪيو ويو. هڪ فساد برپا ٿي ويو جنهن ۾ فوجي به بلوو برپا ڪندڙ عوام سان ملي ويا ۽ هو بربرن جي جهنگلي روَين ڪان بنهه بيزار ٿي بغاوت ڪرڻ لڳا ۽ ڦُرلٽ جا منظر هر طرف نظر اچڻ لڳا جن کي ضابطي ۾ آڻڻ هاڻي ناممڪن نظر اچي رهيو هو ڇاڪاڻ ته فساد برپا ڪندڙ هجوم ۾ غلام به هيا ته ڪڙمي ڪاسبي پڻ شامل ٿي ويا هيا جن کي شايد اها خبر به ڪانه هئي ته ٿيو ڇا هيو، بس هو رڳو هر طرف ڦُرمار جي راند ۾ مصروف ٿي ويا هيا ۽ شهر جو چڻ ته مُنهن ڪارو ٿي ويو هيو، هر طرف بربادي ۽ تباهي نظر اچي رهي هئي، هڪ طرف ظلم جي بازار گرم هئي ته ٻي طرف شراب نوشي ۾ مست مگن ٿي ماڻهو رڳو بيحيائي ۽ بيهودگيءَ تي مائل ٿي نظر آيا(110). هن منحوس موقعي ڪان چاليهه ڏينهن پوءِ، شان ۽ شوڪت جي بجاءِ وڏيڪ بدبختي نازل ٿي ۽ آمر رسيمر طرفان، اٽلي ۾ هڪ عذاب ۾ مبتلا ڪندڙ بيماري کي ڦهلايو ويو ۽ رسيمر اقتدار کي ڇڏي ان جي واڳ پنهنجي ڀائٽيي گندوبالد جي حوالي ڪئي جيڪو برگندي جو شهزادو هو، ساڳئي سال، هن انقلاب جا سيئي اهم ڪردار اسٽيج تان هٽي ويا ۽ اوليبريس جي حڪومت جو سڄو دؤر، جنهن جو موت ڪنهن به تشدد جي ڪاروائي سان نه ٿيو هو، فقط ستن مهينن تائين مَس هليو. هن پوئتي فقط هڪ ڌيءُ ڇڏي جيڪا سندس زال پلاسيديا جو اولاد هئي جنهن جو تعلق عظيم ٿيوڊوسيَس جي خاندان سان هيو ۽ هي خاندان اسپين مان لڏي قسطنطنيه ۾ رهائش پذير ٿيو هو. اهڙيءَ طرح هڪ عورت جي پيڙهي سندن ائين نسل سان لاڳاپيل هئي(111).

هڪ طرف اٽلي جي خالي پيل تخت کي قانون جي پڇڪڙي ڪندڙ بربرن جي حوالي ڪيو ويو هو(112)، ته ٻي طرف نئين شهنشاهه جي اليڪشن تي شهنشاهه ليئو جي ڪائونسل احتجاج ڪيو هو. راڻي ويرينا، جنهن جي ڪوشش اها هئي ته سندس ئي خاندان مان ڪو ماڻهو اڳتي اچي، ان کي نظر ۾ رکندي هن پنهنجي ڀائِٽي نِجوليَس نيپوس سان پرڻائي هئي جيڪو ڊالمٽيا جي حڪمراني ۾ پنهنجي چاچي مارسيلينس جو جانشين بڻيو هو ۽ اهو ئي رشتو سيني ڪان وڌيڪ مضبوط هو توڙي جو ڪيس اولهه جي شهنشاهت جو تاج پڻ ڪيس آڇيو ويو هو. پر بازنطين جي محلات جو انتظام ايترو ته سُستي ۽ ڪاهليءَ وارو هو جو انٿيمَيس توڙي اوليبريَس جي موت ڪان ڪيترائي مهينا پوءِ وجي سندن گادي

نشين اٽلي جي ماڻهن کي پنهنجو مُنهن ڏيکاريو. هن ٿورڙي وقفي ۾ ٻه هڪ نامعلوم سپاهي گليسيرِيَس کي تخت تي ويهاريو ويو جنهن ۾ سندس اڳواڻ گندوبالڊ هيو پر برگنڊي جي شهنشاهه خانه جنگي جي خطري کان سندس نامزدگي جي تائيد ڪرڻ کان انڪار ڪيو؛ تنهن ڪري مقامي ترجيحن کي نظر ۾ رکندي ائلپس(113) کان ٻه اچا پرپري پنڌ تان کيس واپس گهرايو ويو ۽ روم جي حڪومت کي سنڀالڻ جي بجاءِ کيس سالونا جي بشپ هئڻ جو اعزاز سؤنپيو ويو. مقابلي ڪرڻ واري شخص کي پاسيرو ڪرڻ کان پوءِ شهنشاهه نيپوس کي سندس اعليٰ عهدي تي سينيٽ، اٽلي جي عوام ۽ گال جي صوبن جي نمائندن طرفان مڪمل مڃتا ڏني وئي؛ سندس اخلاق ۽ فوجي صلاحيتن کي وڏي واکي ساراهيو ويو ۽ اُهي جيڪي سندس حڪومت مان ذاتي فائدا حاصل ڪرڻ جا خواهشمند هيا اُنهن پنهنجن ذاتي فائدن کي عوام جي مجموعي بهبود ۽ بهتريءَ لاءِ قربان ڪري ڇڏيو(114). سندن اُميدون (جيڪڏهن اهڙون اُميدون اُنهن پاڻ وٽ پاليون هيون) هڪ سال ۾ ئي خاڪ ۾ ملي ويون جڏهن هڪ صلح ۽ امن جو معاهدو، جنهن موجب آورن کي وزيگاٿن جي حوالي ڪيو ويو؛ ۽ هي سندس مختصر ۽ داغدار حڪومت جو گندو واقعو هو. گال جي تمام وفادار ماڻهن کي، اٽلي جي شهنشاهه، مقامي حفاظت کي مضبوط ڪرڻ خاطر قربان ڪري ڇڏيو(115). پر، ان کان اڳ جو هو ٻين ڪُٽن ڪمن ذريعي اٽلي جي تاج کي وڌيڪ داغدار ڪري، بربر اتحادين پاران هن جي خلاف سخت بغاوت برپا ٿي وئي جن پنهنجي جنرل اوريسٽِس جي ڪمان ۾ روم کان روينا تائين پنهنجي پيش قدمي کي جاري رکيو. نيپوس سندن گوڙ شور واري آمد تي ٻنهه ڏڄي ويو ۽ روينا جي طاقت تي وڌيڪ ڀاڙڻ بدران هو پنهنجي جنگي جهازن ڏانهن ڀڄي ويو ۽ ائڊرئٽڪ جي ڪنارن جي سامهون ڊالمئيا ۾ وڃي پناهه ورتائين. پنهنجي تخت کي اهڙي شرمناڪ طريقي سان ڇڏڻ ڪري هن پنهنجي حياتيءَ کي پنجن سالن تائين ته ضرور وڌائي ڇڏيو، پر هو ڇڙ نه جيئرن ۾ هو نه مُئن ۾؛ لڳو ائين ٿي ته هن پنهنجي پاڻ کي جلاوطن ڪري ڇڏيو هو، نيٺ سالونا جي هنڌ تي هڪ احسان فراموش گليسيرِيَس کيس قتل ڪري ڇڏيو، جيڪو شايد سندس ان ڏوهه جو بدلو هو جيڪو هن مِلن جي پادري سان ورتاءُ ڪيو هو(116).

اٽيلا جي موت کان پوءِ جن قومن پنهنجي آزادي کي قائم رکيو هيو، اُهي قومون ٿوڙي فاتحن جي حيثيت ۾ يا وري قبضي جي حوالي سان، پر اُنهن گهٽي ڀاڱي دنيوب جي اُترئين طرف يا وري ندي ۽ ائلپس جي وچ واري حصي يعني روم جي صوبن ۾ پنهنجي رهائش اختيار ڪئي هئي. پر سندن نوجوانن ۾ جيڪي بيحد بهادر هيا، اُنهن پنهنجا نالا ’اتحادي فوج‘ ۾ لکرائي ڇڏيا هيا جن کي اٽلي جي حفاظت لاءِ چونڊيو ويو هيو(117) جن کي ڏسندي ئي ماڻهن کي ڏڪڻي وٺي ويندي هئي ۽ هن گڏيل سڏيل هجوم ۾، هيرولي، سِري، الاني، ترسيلنگي ۽ رُگيَنس جا قبيلا زياده طاقتور هيا. هنن جنگجُو قومن جي مثال جي اوريسٽس(118) تقليد ڪئي هئي جيڪو تاتولس جو پٽ هو ۽ اولهه جي آخري رومي شهنشاهه جو پيءُ هو. اوريسٽس، جنهن جو ذڪر اڳيئي تاريخ جي ورقن ۾ موجود آهي(*)، ڪڏهن ٻه پنهنجو ملڪ نه ڇڏيو هو. سندس ڄمر ٿوڙي بخت ڀاڱ جي ڪري هو پنونيا جي رعيت جو هڪ معزز شخص ليکيو ويو هو ته هن اٽيلا وٽ وڃي نوڪري ڪئي هئي جيڪو سندس قانوني حاڪم هيو، ڪانئس سيڪريٽري جو عهدو حاصل ڪيائين ۽ ڪيترائي ڀيرا اٽيلا جي سفير جي حيثيت ۾ کيس قسطنطنيه موڪليو ويو هو ته وڃي پنهنجي حاڪم جي نمائندگي ڪري ۽ سندس شاهي پيغام سندس

هر منصب کي پهچائي. ان فاتح جي موت اوريسٽس کي آزاد ڪري ڇڏيو، هاڻي وٽس ٻه رستا هيا: يا ته اٽيلا جي پٽن کي هر ڪم کان انڪار ڪري يا وري اُنهن سان گڏجي سيٿيا جي صحرا ۾ وچي آسٽروگاٿن جي تابعداري ڪري جن اڳيئي پنونيا جي حڪومت کي ڦُري تاراج ڪري ڇڏيو هيو. تنهن ڪري هن اٽلي جي شهنشاهن جي خدمت ۾ وڃڻ چاهيو جيڪي وئلينٽينيَن جا گادي نشين هيا ۽ جيئن ته وٽس همت، بهادري، صنعت گري جي لياقتن سان گڏ زندگي جو ڪافي تجربو هو ته هن کي فوجي مهارت حاصل ڪرڻ ۾ ڪو گهڻو وقت نه لڳو ۽ هن لاءِ سنو وقت اُهو آيو جو شهنشاهه نيپوس جي مهربانين سان ڪيس اميرزادي جو لقب ڏنو ويو ۽ ان ڪان پوءِ فوجن جو ماسٽر، جنرل بنجي ويو. هي فوجون عزت جون خواهشمند هيون ۽ اوريسٽِس ڪين اُها عزت ۽ وقار بخشيو هيو ڇو ته سندس ڪردار ايترو ته اعليٰ درجي جو هيو جو هو فوجين سان سندن زبان ۾ ڳالهائيندو هو، ۽ سندن قومي سردارن يا وڏڙن سان سندس دوستي هوندي هئي ۽ اُنهن سان آزاد ۽ پنهنجائپ واري لهجي ۾ گفتگو ڪندو هو. سندس ئي چوڻ تي هن جا ماڻهو هڪ فضول يوناني شخص جي خلاف اُٿي بيٺا جنهن ڪانئن تابعداري ڪرائڻ تي چاهي، ۽ وري جڏهن اوريسٽس ڪنهن مجبوري يا ضروري سبب ڪان تخت تان دستبردار ٿيڻ جو اعلان ڪيو ته سندس وفادار ماڻهن بنا دير سندس پٽ آگسٽولَس جي چونڊ ڪري ڪيس اولهه جو شهنشاهه بنائي ڇڏيو. نيپوس طرفان پنهنجي تخت ڇڏڻ تي اوريسٽس هاڻي پنهنجن اردن جي تڪميل جي چوٽيءَ تي پهچي چڪو هو، پر پهرئين سال گذرڻ ڪان پهريائين هن محسوس ڪيو ته ڪُوڙي ۽ سڪٽي آڪڙ ۽ احسان فراموشيءَ جا سبق ۽ نتيجا جيڪي هڪ باغيءَ کي ڪڏهن به وسارڻ نه گهرجن، سدائين اوتري ئي زور سان واپس ورندا آهن جيتري زور سان اڳواٽ اُنهن تي عمل ٿي چڪو هوندو آهي(*)، بين لفظن ۾ احسان فراموش باغي کي پاڻ به اوترو ئي پوڳڻو پوندو جيترو هن ڪنهن ٻي سان ظلم ڪيو هوندو. اٽلي جي شهنشاهه جي حڪومت هوندئن ئي ايتري ڪمزور هئي جو ڪيس هاڻي ٻن مان فقط هڪ طريقو چونڊڻو هو ته هو آئنده لاءِ غلام ٿي گذارڻ پسند ڪندو يا ڪرايي تي ڪم ڪندڙ بربرن جي ظلمن ۽ زيادتين جو ڪاڄ ٿيندو رهندو. ڏارين سان گڏجي حڪومت ڪرڻ جي عمل جو نتيجو نه رڳو سخت خطرناڪ صورت ۾ سامهون آيو هو پر روم جي آزادي جي آخري آثارن ۽ وقار کي به سخت بي عزتو ڪيو ويو هو. هر انقلاب جي موقعي تي، ڀاڙيتو فوجين جي پگهارن توڙي ٻين الائونسن ۾ واڌارو ڪيو ويندو هو پر پوءِ به نتيجو اهو نڪرندو هو ته سندن غرور ۽ بدمزاجي اڳي ڪان به اڳري ٿي ويندي هئي، اُهي گال، اسپين ۽ آفريڪا ۾ پنهنجن هم منصبن سان ساڻ ڪندا هيا توڙي جو اُهي دشمنن خلاف جنگين ۾ سوڀارا رهيا هيا ۽ پنهنجي آزادي کي قائم رکي پنهنجي ثقافتي سرمايي کي زنده رکيو هئائون: پر ڀاڙيتو فوجين هاڻي مطالبو ڪيو هو ته اٽلي جي آباد زمينن جو ٽيون حصو منجهن ورهايو وڃي. هنن اڻ وٽندڙ حالتن ۾ اوريسٽس جي قومي جذبي، جنهن جي اسان مناسب موقعي تي تعريف ڪنداسون، پنهنجي پاڻ سان عزم ڪيو ته هو اهڙن نمڪ حرام فوجين سان مهاڏو اٽڪائيندو ۽ سندن مقابلو ڪندو پر روم جي معصوم ماڻهن جي تباهي ۽ بربادي ۾ هرگز شريڪ نه ٿيندو. هن سندن مطالبي کي رد ڪيو ۽ سندس انڪار اوڊئسر جي خواهشن جي عين مطابق هو جيڪو پاڻ هڪ بهادر بربر هو جنهن پنهنجن ساٿي سپاهين کي يقين ڏياريو ته جيڪڏهن اُهي سندس حڪم هيٺ ڪم ڪندا ته پوءِ ڪين ان انصاف جي اُميد ضرور رکڻ گهرجي، جيڪو سندن اپيلن جي باوجود به اجا تائين

کين پلئہ نہ پيو هو. اٽلي جي هر ڪئمپ توڙي فوجي چوڪين ۽ اسٽيشنن تان، اُهي فوجي، جن کي ساڳيون شڪايتون ۽ ايندڙ وقت لاءِ ساڳيون اُميدون هيون جن جو کين يقين ڏياريو ويو هو، قطارن جي صورت ۾ پنهنجي نئين اڳواڻ جي جهنڊي هيٺان جمع ٿيندا ويا ۽ اميرزادو، جيڪو نوَن فوجين جي وهڪري کان بيحد متاثر ٿيو هو، هڪدم پاويا جي مضبوط شهر ڏانهن هليو ويو، جيڪو نيڪ انسان ايپيفئنيَس جو شهر هو جتي هو مقدس پادري هوندو هو. پاويا جو هڪدم گهيرو ڪيو ويو، قلعن تي حملا ڪيا ويا، شهر کي ڦري تاراج ڪيو ويو، ۽ توڙي جو پادري پُرخلوص ڪوششون ڪيون تہ ڪليسا بچي وڃي ۽ قيدي عورتن جي پاڪدامني بہ قائم رهي پر باغين جو ضد هو تہ هيءُ بغاوت تڏهن وڃي ڪجهہ ٺاپر ۾ ايندي جڏهن اوريسٽس جو سِرُ ڌڙ کان ڌار ڪيو ويندو(119). سندس ڀاءُ پال کي روينا جي ويجهو قتل ڪيو ويو هو ۽ آگسٽولس بہ بيوس ٻڌجي چڪو هو ۽ هو پنهنجي عزت اڳيئي گنوائي چڪو هو ۽ هاڻي اوڊيئسر اڳيان رحم جي نظر لاءِ ٻاڏائي رهيو هو.

اهو ڪامياب بربر، ايڊيڪان جو پٽ هو جيڪو ڪنهن اهم ڏنڌي ۾، جنهن کي پوئين باب ۾ بيان ڪيو ويو آهي(†)، اوريسٽس جو ساٿي هيو. هڪ سفير جو عهدو ڪنهن بہ شڪ يا گمان کان مٿاهون هئڻ گهرجي، ۽ ايڊيڪان هڪ سازش جي چؤٻولن کي پنهنجي ڪنن سان پاڻ ٻُڌو هو جيڪا سندس حاڪم جي زندگي خلاف سِٽي وئي هئي. پر سندس هن غلطيءَ جو ڪفارو سندس پڇتاءَ ۽ لياقتن ذريعي ٿي ويو هو، سندس رتبو مٿاهون ۽ نمايان هو ۽ کيس اٽيلا جي حمايت حاصل هئي ۽ جيڪي فوجون سندس ڪمان هيٺ هيون، جن واري واري سان شاهي ڳوٺ جي پهريداري ٿي ڪئي، اُنهن جو تعلق سِري قبيلي سان هيو جيڪي سندس موروثي رعيت جا ماڻهو هيا. قومن جي انقلابن ۾، اُهي اجا تائين هنن (HUNS) سان لاڳاپيل هيا، ۽ ٻارهن سالن کان بہ وڌيڪ عرصي کان پوءِ ايڊيڪان جي نالي کي وڏي عزت سان ورتو ويندو هو ۽ آسٽروگاٿن سان سندن مقابلو برابري وارو ڪونہ هيو ۽ هن مقابلي کي ٻن خوني جنگين کان پوءِ ختم ڪيو ويو هو جنهن ۾ سِري قبيلي کي شڪست جو مُنهن ڏسڻو پيو هو ۽ پوءِ اُهي ٽڙوپکڙ ٿي ويا.(120) سندن بهادر اڳواڻ، جيڪو ذڪر ڪيل فسادن ۾ سلامت نہ رهيو هو، جا بہ پٽ هيا: هڪڙو اونلف، ٻيو اوڊيئسر ۽ اُنهن ٻنهي مشڪل ۽ مفلسي جي حالتن سان مقابلو ٿي ڪيو ۽ پاڻ کي زنده رکڻ لاءِ ڪڏهن ڦُرمار جو سهارو وٺندا هيا تہ ڪڏهن ڪا نوڪري ڪري پيٽ پاليندا هيا ۽ اهو حال سندن جلاوطني ۾ ٿيو هو. اونلف قسطنطنيه وڃڻ ۽ اُتي رهائش اختيار ڪي پسند ڪيو جتي مٿس هڪ سخي ۽ سٺي ڪردار واري ماڻهوءَ کي قتل ڪرڻ جو الزام لڳو، ۽ جيڪو شخص قتل ٿيو هو اهو وڏو مشهور ماڻهو هو جنهن جي شهرت جنگي هٿيارن سبب گهڻي هوندي هئي، سندس ڀاءُ اوڊيئسر هڪ رولاڪ شخص هو جنهن پنهنجو وقت گهڻو ڪري ناريڪم جي بربرن سان گذاريو هو ۽ هن جو ذهن ۽ مقدر اهڙو هو جو ڏکيا ۽ مشڪل مرحلا سندس سامهون ايندا رهندا هيا ۽ هو اُنهن مان ڪاميابيءَ سان پار وڃي پوندو هيو ۽ جيڪڏهن سندس موڊ ٿيندو هو تہ هو پرهيزگار ٻڌجي سيورينس جي جهُوپڙي ۾ بہ هليو ويندو هو جيڪو ملڪ جو هڪ درويش ۽ بزرگ هيو، ۽ ڪانئس دعائون ۽ برڪتون هٿ ڪري واپس ٿيندو هو. اوڊيئسر قد جو ڊگهو هوندو هو تنهن ڪري ننڍي ۽ هيناهين دروازي مان هو ڏکيائيءَ سان گذري سگهندو هو تنهن ڪري هو مجبور ٿي اتان جُهڪي لنگهندو هو، کيس ان جهڪيل طريقي سان ڏسي بزرگ سندس عظمت جي اڳواٽ پيشنگوئي ڪئي

هئي ۽ پيغمبري لهجي ۾ ڪيس چيو هيائين! 'پلي پنهنجن ارادن ۽ مقصد ۾ اڳتي وڌڻ جي ڪوشش ڪر، اٿلي وچ جتي تون پنهنجي چمڙي تان هي گهُرا ڪپڙا لاهي ڇڏيندين، ۽ تو وٽ، تنهنجي دماغي وسعت جيتري ججهي دولت هوندي(121)'. هن بربر پيشنگوئي جي روح کي چڱيءَ طرح سمجهيو ۽ ان کي پنهنجي عزم ۽ حوصلي سان پورو ڪري ڏيکاريائين، ڪيس اولهه جي شهنشاهت ۾ اهم رتبو مليو ۽ ڪجهه عرصي کان پوءِ محافظن جو نگران مقرر ٿيو جيڪو هڪ مانائتو عهدو هو. آهستي آهستي سندس اٺي ويهڻي ۽ زندگي جا طور طريقا مهذب ٿيندا ويا ۽ سندس فوجي مهارت به ڏينهون ڏينهن بهتر ٿيندي رهي ۽ اٿلي جا اتحادي ڪيس پنهنجو جنرل هرگز مقرر نه ڪن ها جيڪڏهن اوڊئسر ۾ هو جرئت ۽ بهادريءَ جا گڻ نه ڏسن ها(122). نيٺ فوجن سندس اهليت ۽ لياقتن کي سلام پيش ڪندي ڪيس پنهنجو بادشاهه بنايو، پر هو پنهنجي حڪومت جي دؤر ۾ ڪڏهن به شهنشاهي تخت تي نه وينو ۽ نه ئي وري شاهي تاج پنهنجي سِر تي رکيائين(123). فقط ان ڪري ته متان اُنهن شهنشاهن جي دل آزاري ٿئي، جن جي رعيت جي ماڻهن پاڻ ۾ گڏجي هڪ تنظيم ناهي هئي جنهن جو نالو 'فاتح فوج' رکيو هئائون ۽ ممڪن هو ته اُها تنظيم اڳتي هلي هڪ عظيم قوم سڏرائي.

شاهي خاندان بربرن کان چڱيءَ طرح واقف هيا ۽ اٿلي جا نماڻا ماڻهو بغير ڪجهه ڪچڻ ۽ پچڻ جي حڪمن کي مڃڻ ۽ تابعداري ڪرڻ ڄاڻندا هيا، پر شرط اهو هو ته اُهو اولهه جي شهنشاهت جو جائز ۽ مقرر ٿيل نمائندو هجي جن جي حڪمن جي هو تعميل ڪندا. پر اوڊئسر پڪو عزم ڪيو هو ته هو ان بيڪار ۽ مهانگي عهدي کي ختم ڪندو، پر قديمي زماني کان هلندڙ روايتن کي ختم ڪرڻ به بيحد مشڪل ڪم آهي ۽ ان جي لاءِ وڏي جرئتمندي جي قلمن ڪٽڻ جي ضرورت پوي ٿي. بدقسمت آگسٽولس پنهنجي بي عزتي جو پاڻ ئي سبب بڻجي ويو هو، هن پنهنجي عهدي تان استعيفا ڏيڻ چاهي پر سينيٽ، پنهنجي آخري قانون سازيءَ ۾، جنهن ۾ شهنشاهه جي تابعداري بابت قانون پاس ٿيل هيا، اجا به پنهنجي آئين جي روح کي برقرار رکڻ ۽ آزادي کي پنهنجي اصلي صورت ۾ بحال ڪرڻ ٿي چاهيو. سندن گڏيل صلاح مشوري سان شهنشاهه زينو ڏي هڪ خط لکيو ويو جيڪو ليئو جو جانشين ۽ سندس ناني هو ۽ جنهن جي شهنشاهت بازنطين جي تاج تخت سان ڪجهه جهيڙي بعد بحال ٿي هئي. خط ۾ لکيو ويو: 'هو پوري ايمانداريءَ سان اٿلي ۾ شاهي سلسلي کي جاري رکڻ جا مخالف آهن ۽ ان کان لادعويٰ ٿيڻ جو اعلان ڪن ٿا چو ته ان جي ضرورت آهي نه سندن خواهش آهي ته شهنشاهت جي تسلسل کي قائم رکجي چو ته سندن خيال موجب فقط هڪ حاڪم جي شان شوڪت کي قائم رکڻ وڌيڪ بهتر به آهي ته ڪافي مناسب پڻ آهي جيڪو ٻنهي يعني اولهه توڙي اوڀر جي خِطن تي حڪمراني ڪري. هو پنهنجي توڙي پوري عوام جي طرفان هن راءِ سان اتفاق ڪرڻ جو اظهار ڪن ٿا ته 'عالمي شهنشاهت' جي گاديءَ جو هند هاڻي روم کان قسطنطنيه ڏي منتقل ٿي ويندو ۽ هو پنهنجي مالڪ کي چونڊڻ جي حق کي غلط روايت سمجهندي، ان کان به دستبردار ٿين ٿا چو ته هي اسان جي خراب ماضيءَ جي بُري نشاني آهي جيڪا ان حڪمراني جي راهه ۾ رڪاوٽ آهي جنهن سڄي دنيا کي قانون سؤنپيا هيا. اسان جي جمهوريه (هو ان لفظ کي بيهر دهرائن ٿا پر سندن منهن تي ڪاوڙ جا ڪي به آثار ڪونهن) اسان کي يقين آهي ته اوڊئسر جي شهري توڙي فوجي اهليتن تي پورو پروسو ڪري ٿي ۽ اسين ادب سان عرض ڪريون ٿا ته شهنساهه مهرباني فرمائي اوڊئسر کي اميرزادي جو لقب عطا ڪري ۽ اٿلي جي

سيني ضلعن ۽ صوبن جو انتظام بہ سندس ئي حوالي ڪيو وڃي'. سينيٽ جي ڊپٽين جي قسطنطنيه ۾ مرحبا ڪئي وئي پر ان استقبال ۾ خوشيءَ جي بجاءِ ناراضگي ۽ ڪاوڙ شامل هئي، ۽ جڏهن اُهي زينو سان مليا تہ هن ڪين ٻن شهنشاهن سان سندن رويي تي خوب ملامت ڪئي، يعني انٿيميَس ۽ نيپوس جن ڪي اوپر جي شهنشاهہ دائمي طرح اٽلي ۾ مقرر ڪري ڇڏيو هو. 'پهرين'، هن چيو، 'ڪي تہ اوهان قتل ڪري ڇڏيو ۽ ٻي کي اوهان ملڪ نيڪالي ڏئي ڇڏي، پر ٻيو اجا زندهہ آهي ۽ جيستائين هو زندهہ آهي تہ هو اوهان جو قانوني حاڪم آهي'. پر دورانديش زينو شايد سوچ ڪئي تہ هڪ هٽايل شهنشاهہ ڪي واپس ورائڻ ذري گهٽ ناممڪن هو تہ هن اها جستجو ئي ڇڏي ڏني. بهرحال سندس اندر ان ڳالهہ تي ڪجهہ مطمئن ٿيو تہ اجا تائين ماڻهو ڪيس شهنشاهہ سڏيندا هيا ۽ ٻيو تہ ماڻهن سندس احترام ۾ روم جي ڪيترين ئي جڳهن ۽ چوراهن تي سندس مجسما ناهي بيهاريا هيا، ان ڪان سواءِ هن جي دوستي واري خط و ڪتابت جو سلسلو بہ اوڊئسر سان ڳنڍيل هيو ۽ ٻي ڳالهہ تہ هو ڪڏهن ڪڏهن شاهي تحفا ۽ نشان بہ وصول ڪندو رهندو هو، ڪڏهن شاهي محل ۽ تاج جا زيور ڪيس تحفي طور ڏنا ويندا هيا جن ڪي بربر، ماڻهن جي نظرن مان هٽائڻ لاءِ آماده هيو(124). وئلينٽنينيَن جي موت ڪان ويهن سالن جي عرصي ۾، نوَ شهنشاهہ هڪ ٻئي پنيان هليا ويا هيا ۽ اوريسٽس جو پٽ جيڪو هڪ خوبصورت نوجوان هو ۽ جنهن جي حسن جي ڪري سندس سفارش ڪئي وئي هئي، پر هو نئين نسل ڪي هرگز قبول نہ هيو چالاءِ تہ سندس حڪومت جي دؤر ۾ اولهہ جي شهنشاهت جي ڏيئي ڪي مڪمل طرح وِسايو ويو هو، ۽ هن انسان ذات لاءِ بہ ڪو اهڙو ڪارنامو نہ ڪيو هو جنهن ڪي ماڻهو ياد ڪري سگهن(125). اميرزادي اوريسٽس، ناريڪم صوبي جي هنڌ پيٽوويو جي نواب روموس جي ڌيءَ سان شادي ڪئي هئي، آگسٽس جو نالو، حسد ۽ بغض جي باوجود، عقيليا ۾ چڱيءَ طرح ڄاتو سڃاتو ويندو هو ۽ ٻن وڏن معمارن يا پايو وجهندڙن جا لقب شهر ۽ بادشاهيءَ ۾ ورهايا ويا ۽ اُهي ئي لقب وري سندن آخري جانشينن منجهہ متحد ٿي ويا(126). اوريسٽس جي پٽ، روموس توڙي آگسٽس جي عظيم نالن ڪي بي عزتو ڪري ڇڏيو، ۽ پهرئين نالي ڪي يونانين مٺائي موميلس رکي ڇڏيو ۽ ٻي لقب ڪي وري لاطينين مٺائي نفرت جوڳي لقب آگسٽولس ۾ تبديل ڪري ڇڏيو. هن بي ضرر نوجوان جي حياتيءَ ڪي اوڊئسر جي رحمدليءَ جي ڪري بچايو ويو جنهن ڪيس پوري ڪٽنب سميت پنهنجي شاهي محل مان ڪڍي ڇڏيو، سندس ساليانو الائونس سون جا ڇهہ هزار ٽڪرا ڪيو ويو ۽ ڪمپانيا ۾ لڪولس جي جڳهہ تي جلاوطني ۾ ڪيس رهڻ جي اجازت ڏني وئي(127). جيئن ئي رومين پيونڪ جي جنگين مان آزاد ٿي سُک جو ساهہ کنيو، تہ اُنهن ڪي ڪمپانيا جي حسن ۽ خوبصورتي ڪشش ڪرڻ لڳي ۽ وڏي جُڳ واري شخص اسڪيپيو جو لِٽرنم ۾ نهيل گهر، ٻهراڙيءَ جي خوبصورتي ۽ سادگيءَ جو هڪ نادر نمونو هو.(128). نئپلس جي وٽراهن جا حسين ڪنارا ننڍن ننڍن گهرن سان وڪوڙيل هيا، ۽ سُلا پنهنجي مخالف جي تعميري ذهن تي داد ڏيڻ ڪان سواءِ رهي نہ سگهيو(*) جنهن پاڻ ڪي مسينم جي اوچائيءَ تي هڪ چيڙي تي وڃي ويهاريو هو ۽ اهو منظر بہ ڪيڏو نہ حسين هو جو هر طرف ڪان سمنڊ جون لهرون ۽ ڌرتيءَ جي ساوڪ نظر اچي رهي هئي ۽ اهو منظر تيستائين نظرن آڏو رهيو ٿي جيستائين ۽ جتي نظر کُٽي ٿي وئي(129). لڪولس، ماريَس جي گهرن ڪي خريد ڪري ڇڏيو هو ۽ حد اها هئي تہ انهن گهرن جون قيمتون بنادير ادائي هزارن ڪان اسي هزار پائونڊ اسٽرلنگ تائين چوٽ چڙهي ويون هيون(130).

انهن گهرن جي نئين مالڪ انهن کي يوناني هنرن ۽ سجاوٽن سان وڏيڪ سينگاري ڇڏيو هو، جن ۾ ايشيا جي سونهن پڻ پيري وئي هئي ۽ لڪولَس جي گهرن توڙي باغيچن، شاهي محلاتن ۾ پڻ اجا وڏيڪ رتبو ۽ شهرت حاصل ڪري ڇڏي هئي(131). جڏهن وئنڊل ساموندي ڪنارن تي طاقتور ٿي ويا ته مسينم جي ڇيڙن تي نهيل گهرَ، قلعن نما نظارو پيش ڪري رهيا هيا ۽ وئنڊلن اُنهن گهرن کي لقب به اهوئي ڏنو، ۽ هيءَ ئي اُها جڳهه هئي جتي اولهه جو آخري شهنشاهه مات کائڻ کان پوءِ ياچ کائي اچي هتي لِڪو هو. ان عظيم انقلاب کان ويهه سال پوءِ، انهن گهرن کي ڪليسا ۽ خانقاهه ۾ تبديل ڪيو ويو ته جيئن درويش صفت بزرگ سيوريئس جي مڙهه کي دفنائي سگهجي. اُنهن بهرحال سِمبرڪ ۽ آرمينيا جي سوڀن ۾ حاصل ڪيل ٽرافين ۾ ڏهين صدي عيسوي تائين خوشي ۽ سڪون جا ڏينهن گذاريا هيا. جڏهن قلعا، جن لاءِ ڪين خطرو اهو هو ته اُهي شايد خطرناڪ مسلمانن کي محفوظ اجهو مهيا ڪن، تنهنڪري اُنهن کي نئپلس جي ماڻهن ڊاهي مِٽيءَ جي ڍير ۾ تبديل ڪري ڇڏيو هو(132).

اوڊئسر روم جي تاريخ ۾ پهريون بربر هر جنهن روم ۾ اُنهن ماڻهن تي حڪومت ڪئي هئي جن ڪڏهن پنهنجي پاڻ کي سڄي انسانذات کان مٿاهون ۽ معتبر سمجهيو هو. رومين جي بيعزتي اسان جي دلين ۾ انهن لاءِ احساس ۽ عزت وارا جذبا پيدا ڪري ٿي ۽ اسان کي اُنهن جي بگڙيل نسل جي فضول ڏک ۽ ڪاوڙ تي افسوس ۽ ساڻن همدردي آهي. پر اٽلي جي عذابن آهستي آهستي سندس آزادي ۽ شان شوڪت تي فخر ڪرڻ جي احساس کي ختم ڪري ڇڏيو هو. روم جي برتري ۽ مثالي ڪردار جي دؤر ۾، صوبا فوجي هٿيارن رکڻ ۽ شهري جمهوريه جي قانون تي عمل ڪرڻ جا پابند هيا، پر بُرو وقت اهڙو آيو جو شهرين جي پاڻ ۾ دشمني ۽ اختلافن سبب قانونن جي پابندي ڪرڻ ختم ٿي وئي ۽ نتيجو اهو نڪتو جو شهر توڙي صوبا هڪ آمر جي خسيس ۽ ذاتي ملڪيت بڻجي ويا. آئين جا طور طريقا جن سندن مفلسي ۽ غربت کي نه رڳو ختم ٿي ڪيو پر سندن عزتِ نفس جو پردو به رکيو ٿي، ختم ڪيا ويا ۽ انهن جي جڳهه تشدد ۽ طاقت جي ڏيک وجي ورتي ۽ هاڻي اٽلي جي ماڻهن پنهنجن حاڪمن تي هئڻ توڙي نه هئڻ کي ساڳيو سمجهي ڏک ۽ درد مان رت جا ڳوڙها ٿي ڳاڙيا، ۽ اُنهن کان ڪين سخت نفرت ٿي وئي هئي ۽ اها صورتحال لڳاتار پنجن صدين تائين جاري رهي جنهن دؤران فوجي ڇڙواڳي، موڊ ۽ مرضي جي آمريت ۽ جاٺي واٺي بين کي تڪليفن ۽ عذابن ۾ مبتلا ڪرڻ ڄڻ هڪ رسم ٿي وئي هئي. ساڳئي دؤر ۾ بربرَن، جيڪي ڪجهه به نه هيا، ۽ جن کان ماڻهو بُڇان ڪندا هيا، پنهنجي هئڻ جو احساس ڏياريو، ۽ جرمني توڙي سيٿيا جا ويڙهاڪ صوبن ۾ پهريون نوڪرن چاڪرن جي حيثيت ۾ داخل ٿيا، پوءِ اُهي رومين جا اتحادي ۽ آخرڪار اُهي روم جا مالڪ بڻجي ويا جيئن مثل مشهور آهي ته: 'آئي ٽاندي ڪاڻ، بڻجي وئي بورچياڻي' ۽ رومين جي بيعزتي ڪرڻ لڳا يا وري سندن ٻاڏائڻ تي، ڪين سهارو ڏيڻ يا بچائڻ لڳا. ماڻهن جي نفرت کي خوف ۽ ڌڪاءَ ذريعي دٻايو ويو، اُهي ويڙهاڪ اڳواڻن جي شان شوڪت جو احترام ڪندا هيا جن کي شهنشاهت طرفان وڏا اعزاز مليل هيا، ۽ روم جي قسمت جو فيصلو گهڻي وقت کان وني طاقتور ڏارين جي ترار جي طاقت تي مدار رکندڙ هو. رسيمر جيڪو سخت طبيعت رکندڙ هو ۽ جنهن اٽلي جي تباهيءَ جي پاڻ لٽاڙ ڪئي هئي، بادشاهه جي لقب يا اعزاز ملڻ کان سواءِ ئي حڪومت ڪئي هئي، ۽ صبر ڪندڙ رومين بس لاشعوري طور تي اوڊئسر ۽ سندس بربر جانشين جي شهنشاهت ۽ حاڪميت کي قبول ڪري ڇڏيو هو.

اٽلي جو بادشاهه پنهنجي رتبي سان مطابقت رکندڙ هوندو هو، سندس جرئت توڙي ڀاڳ بخت کيس مٿاهين درجي تي پهچايو هو، سندس جهنگلي طور طريقن کي، گفتگو جي سليقن سيکارڻ ذريعي سنواريو ويو هو ۽ توڙي جو هو فاتح سان گڏ هڪ بربر به هيو، تڏهن ٻي هو انسانن، ادارن ۽ پنهنجي رعيت جي ماڻهن جي احساسن جو احترام ڪندو هو. ستن سالن جي وقفي کان پوءِ اوڊئسر اولهه جي شهنشاهت ۾ سفارتي عهدن توڙي مئجسٽريٽن کي بحال ڪري ڇڏيو.

شايد حياداري جي عظمت يا فخر منجهان، هن پنهنجي ذات جي لاءِ اُهي اعزاز ٺُڪرائي ڇڏيا جيڪي اوپر جا شهنشاهه اڳ پاڻ اختيار ڪندا هيا، پر اهم ڪرسيءَ کي لڳاتار يارهَن ناميارن سينيٽرن واري واري سان پيٽي پريو هو،(133) ۽ ان لسٽ ۾ هڪ نمايان ۽ عزت وارو نالو بئسيليَس جو آهي، جنهن جي اخلاق ۽ اعليٰ ڪردار سدونيَس کي سندس دوست ۽ مداح بنايو هو.(134) شهنشاهن جي قانونن کي سختيءَ سان لاڳو ڪيو ويندو هو، ۽ اٽلي جو شهري انتظام اجا تائين شاهي محافظن جا منهندار هلائيندا رهندا هيا يا وري سندن ماتحت آفيسر اهو نظام سنڀاليندا هيا. اوڊئسر ڏَل يا ٽڪسن جي اوڳاڙيءَ جي ٻُچان ڏياريندڙ ۽ ڏکئي ڪم جي ذميواري مئجسٽريٽن کي سؤنپي ڇڏي پر هن اهو حق پنهنجي لاءِ ضرور مخصوص ڪيو هو ته جتي ۽ جڏهن به قومي گهُرجن موجب ضرورت پوندي ته هو ان ناڻي کي استعمال ڪري سگهندو(135). ٻين بربرن جيان، کيس به آرين مذهب جي ترغيب ڏني وئي هئي، پر هن جو لاڙو خانقاهيت طرف هو ته ساڳي وقت پادرين طرف پڻ راغب هيو ۽ جيئن ته ڪئٿولڪ عيسائين سندس دؤر ۾ مڪمل خاموشي اختيار ڪري ڇڏي هئي ته ان مان به صاف ظاهر تو ٿئي ته هن وٽ هر مذهب لاءِ پورو احترام ۽ برداشت جو جذبو موجود هو. شهر جي امن قائم رکڻ لاءِ منهندار بئسيليَس جي مداخلت جي ضرورت پئجي وئي ته هو روم وارن لاءِ مناسب پادري جي چونڊ ڪري. هڪ اهڙو فيصلو جنهن مذهبي جوشيلن تي پابندي مڙهي هئي ته اُهي پنهنجين زمينن کي مرڪز کان جدا نه ڪن(*)، ڇاڪاڻ ته ان منصوبي ۾ خود عوام جو فائدو هو، جن جي عقيدت تي ته ٽئڪس هرگز نه مڙهيو وڃي ها ۽ نه ڪانئن اهو مطالبو ڪيو وڃي ها ته اُهي اُجڙيل ڪليسائن جي مرمت ۾ مالي مدد ڪن(136). اٽلي کي سندس ئي فاتحن جي هٿيارن ذريعي حفاظت حاصل هئي، ۽ سندس سرحدن جو احترام ڳال توڙي جرمني جي بربرن طرفان پوريءَ طرح ڪيو ويندو هو، جن اڳ ٿيوڊوسيَس جي ڪمزور قوم کي بيعزتو ڪيو هو. اوڊئسر ادرئٽڪ کي پار ڪيو ته جيئن شهنشاهه نيپوس جي قاتلن کي جوڳي سزا ڏئي سگهي ته ساڳئي وقت ڊالمئٽيا جي صوبي جا سامونڊي حق به حاصل ڪري. هاڻي هو ائلس اُڪري چڪو هو ته جيئن نوريڪم جي باقيات کي فاوا کان بچائي سگهي جيڪو رُگيَنس جو بادشاهه هو جنهن جي رهائشگاهه دنيوب کان به اڳتي هئي. بادشاهه کي جنگ ۾ شڪست ڏني وئي ۽ کيس قيدي بنايو ويو، اهڙيءَ طرح قيدين ۽ رعيت جي بيشمار ماڻهن جون ڪالونيون روم ۽ اٽلي ۾ آباد ٿي ويون، ۽ اهي آباديون بار بار شڪستون کائڻ ۽ پنهنجي عزت گنوائڻ کان پوءِ قائم ٿيون هيون، جنهن ۾ بربرن، جيڪي هر شيءِ جا مالڪ ۽ مختيار هيا، لاءِ وڏي فتح ۽ ڪامراني لڪيل هئي(137).

اوڊئسر جي دوانديشي ۽ ڪاميابيءَ جي باوجود، سندس بادشاهت ۾ پڻ ماڻهن لاءِ ڏک ۽ بربادي جو ماحول هو. ٽائبيريس جي دؤر کان وٺي، اٽلي ۾ زراعت جو پيشو زوال پذير ٿي چڪو هو، ۽ اها شڪايت عام هئي ته روم جي ماڻهن جي گذاري جو دارومدار هوائن ۽ لهرن جي حادثاتي هئڻ يا نه هئڻ تي هو.(138) شهنشاهت جي ورهاڱي ۽ زوال ۾ مصر ۽ آفريڪا جا ڏن پرڻ وارا فصل هاڻي نه پوکيا

ويندا هيا ۽ ماڻهن جو تعداد لڳاتار گهٽبو رهيو چالاڪ جو جمهوريه ۾ گذاري ڪرڻ جا وسيلا وقت سِر گهٽجي رهيا هيا ۽ مسلسل جنگين، ڏڪر(139) ۽ بيمارين جي ڪري ملڪ ڏيوالو ٿي ويو هو. سينٽ ائمبروز هڪ مشهور ضلعي جي بربادي ۽ تي افسوس جو اظهار ٿو ڪري جنهن ۾ ڪڏهن بولوگنا، موڊينا، ريگينم ۽ پلاسينٽيا جهڙا خوبصورت شهر هوندا هيا(140). پوپ گيلسيَس، اوڊئسر جي رعيت جو ماڻهو هيو ۽ هو ڳچ وڏاءُ ڪندي ان ڳالهه جي تصديق ٿو ڪري ته ايميليا، ٽسڪني ۽ ٻين پر وارن صوبن ۾ ڪو نالي ماتر ماڻهو به نه رهيو هو ۽ سيئي تباهه ٿي ويا هيا(141). روم جا ڪڙمي ڪاسبي، جن کي مالڪ جي طرفان ماني ملندي هئي، يا ته ختم ٿي ويا يا وري ڪيڏانهن هليا ويا ڇو ته سندن مالڪ جي سخا جو هٿ مٿائن هٽي ويو هو؛ هنرن جي زوال سبب مستري ۽ ڪاريگر به واندا ۽ نڪما نظر اچڻ لڳا ۽ بيروزگار بڻجي ويا ۽ سينيٽر جيڪي پنهنجي ملڪ جي تباهي کي صبر سان برداشت ڪري رهيا هيا، پر تڏهن دانهون ونڃي ڪيائون جڏهن سندن ذاتي دولت ۽ عياشي کين ختم ٿيندي نظر آئي؛ وڏين جاگيرن ۽ ملڪيتن جو ٽيون حصو، جنهن سان حقيقت ۾ اٽلي جي تباهي جائز طريقي سان لاڳاپيل آهي،(142) جنگي فاتحن جي حوالي ٿي ويندو هو. ماڻهن جون بيعزتيون ڪري ويتر سندن زخمن تي لوڻ بُرڪيو ويندو هو، ڪنهن جي ڏڪن سورن ڏانهن ڪو ڌسندو ئي ڪونه هو، پر پريشان ماڻهن کي اُلٽو خوفزده ڪري اجا وڌيڪ پريشان ڪيو ويندو هو، ۽ ستم ظريفي وري اها جو نيون زمينون بربرن جي نوَن لشڪرن ۾ ورهايون ويندڀون هيون، هر سينيٽر تيستائين مشڪوڪ نظرن سان ڏٺو ويندو هو جيستائين هڪ طرفا سروير سندس پسند واري گهر يا بني باري تي پهچن. گهٽ ۾ گهٽ بدقسمت اُهي ماڻهو هيا جيڪي ڪنهن به شڪايت يا مطالبي ڪرڻ کان سواءِ هر ڳالهه اکيون ٻوٽي مڃي ويندا هيا ڇو ته هنن لاءِ 'زور اڳيان زاري' کان سواءِ ٻيو ڪو چارو ڪونه هوندو هو. جيئن ته اُهي زنده رهڻ چاهيندا هيا ۽ آمر جو مٿن احسان اهو هو ته هن کين هن وقت تائين زنده رهڻ ڏنو هو، ۽ جيئن ته هو سندن مقدر تي مڪمل اختيار رکندڙ هيو ته جيڪو ڪجهه به هو کين ڏيندو هو ته ان کي هو حاڪم جو تحفو ڪري قبول ڪندا هيا(143). اٽلي جون تڪليفون اوڊئسر جي دورانديشي ۽ اعليٰ انساني ڪردار جي ڪري ڪافي حد تائين گهٽجي ويون جنهن پاڻ کي پابند ڪري ڇڏيو هو ته هو مطالبن ڪرڻ وارن گهُرجائو ماڻهن جي ضرورتن کي نظر ۾ رکندو ۽ پنهنجي طرفان پوري ۽ پُرخلوص ڪوشش ڪندو ته سندن جائز مطالبن کي سندن اطمينان جي حد تائين پورو ڪيو وڃي. بربر بادشاهن جي اڪثر ڪري مخالفت ٿيندي هئي، کين تخت تان لاٿو يا سندن ئي رعيت جي ماڻهن طرفان کين ماريو ويندو هو ۽ اٽلي جي مختلف ياڙيتو ٽولن، جن پاڻ کي هڪ چونديل جنرل جي جهنڊي هيٺ جمع ڪرڻ شروع ڪيو هو، پنهنجي لاءِ آزاد فضا ۾ رهڻ ۽ ڦرلٽ جي دولت تي پنهنجي دعويٰ رکي ڇڏي. هڪ اهڙي بادشاهت جيڪا قومي ايڪي کان خالي هجي ۽ حقدار کي موروثي حق ڏيڻ کان منع ڪري، تيزيءَ سان پنهنجي خاتمي طرف هلي وئي. چوڏهن سالن جي حڪومت کان پوءِ اوڊئسر کي هڪ ٻي ذهين شخص ٿوڊورڪ عذابن ۾ مبتلا ڪري ڇڏيو جيڪو آسٽروگاٿن جو بادشاهه ۽ اهڙو سورهيه سپوت هو جيڪو جنگ جي ميدان توڙي حڪومت هلائڻ جي فن جو ماهر هو جنهن امن ۽ خوشحاليءَ جي دؤر کي وري واپس ورايو ۽ جنهن جو نالو اجا تائين به ماڻهن جي دلين ۾ هن لاءِ سُنا خيال ۽ احترام جا جذبا پيدا ٿو ڪري، ۽ جيڪو اڄ تائين سڄي انسانذات طرفان نيڪ جذبن جو محور ۽ مرڪز آهي.

باب ڇٽيهون
(حاشين بابت وضاحتون)

*) (ائٽلانٽڪ)

†) (خط استوا وارو)

1) سدونيَس اپولينئريَس پنهنجي ٻي ڪتاب جي تيرهين تحرير لکي ته جيئن پنهنجي دوست سيريئس جي عجيب ۽ اُبتي ڳالهه کي رد ڪري سگهي جنهن مرحوم شهنشاهه جي لاءِ وڏو جوش ڏيکاريو هو. هيءَ تحرير جيڪا تعريفي ۽ خوش ڪندڙ هئي، وڏي تعريف لائق هئي ۽ جنهن ۾ اسان کي مئڪسيمَس جي ڪردار جي به خبر پوي ٿي.

*) (پورو ۽ مناسب)

2) ڪلاينٽم پرِيويا هڪ قطار يا سلسلي جو نالو آهي جيڪو سدونيَس خود (i, 9) پنهنجي هڪ ٻي سينيٽر جي حوالي ڪري ٿو ڇڏي جنهن جو رتبو مئجسٽريٽ جي برابر هو.

†) (شهنشاهه)

‡) گِبن هي قصو باب نمبر 35 ۾ بيان ڪيو آهي

3) ’هو، جنهن جي ڏوهه واري ڳچيءَ مٿان اُگهاڙي ترار اُلاريل هجي، ان کي سِسلي جون دعوتون يا طعامَ کھڙو مزو ڏيندا. نه ڪيس پڪين جون لاتيون وٽنديون ۽ نه وري موسيقيءَ جا سُريلا ۽ مٺر آلاپ سندس ننڊن کي واپس ورائيندا.‘ هورئٽ (iii, 1) سدونيَس پنهنجي تحرير کي ڊيموڪلس جي ڪهاڻي تي ختم ٿو ڪري، جيڪا سِسرو (ٽسڪيولم، v, 20-21) وڏي دلچسپي منجهان ٻڌائي هئي. (سِسلي جو ڊيموڪلس پنهنجي ترار سان راند ڪيڏيو هو ۽ هن اُها ترار گهوڙي جي وار سان هڪ ماڻهوءَ مٿان ٻڌي ڇڏي هئي).

4) پروڪوپيَس اِوئگريَس، اِڊٿئيَس ۽ مارسيلينَس جي شاهديءَ جي باوجود وڏو عالم مراتوري (اِڊٿئيَس جا واقعا، iv, 249) هن دعوت جي حقيقت کي شڪ جي نگاهه سان ڏسي ٿو ۽ وڏي سچائيءَ سان پنهنجي راءِ هن طرح پيش ٿو ڪري: ”ماڻهن جي فطري لاڙن ۽ رايَن کي وڌائي پيش ڪرڻ ناممڪن ڳالهه آهي ته اُهي ڪُوڙين ڳالهين کي تصوراتي انداز ۾ پيش ڪن.“ پر سندس دليل، وقت ۽ هنڌ جي وقفي کي ڏسندي، ڪافي ڪمزور ٿو لڳي. اِنجير يا شهتوت، جيڪي ڪارٿيج جي ويجهو پيدا ٿيندا هيا، اُنهن کي روم ۾ ٽئين ڏينهن تي آندو ويو هو.

5) مدح سرائي ۾ سدونيس (ائوينٽس 442) ’برگندي جي هڪ سازشي ۽ غدار شخص تو ۾ هڪ اُبهرو ۽ گندو خيال پيدا ڪيو ته تون شهنشاهه کي قتل ڪري ڇڏ.‘ هڪ ڪمال جي سِٽ ملي آهي جيڪا ان ڳالهه طرف اشارو ٿي ڪري ته روم ۽ مئڪسيمَس سان برگندي جي پاڙيٽو ويڙهاڪن ڌوڪو ڪيو هو.

(6) پادري ليئو جي ظاهري ڪاميابيءَ کي شايد پراسپر ۽ هسٽوريا مسيلن طرفان جائز سمجهيو ويو هجي، پر بئرونيَس جو عقل ۾ نہ ايندڙ خيال (455 عيسوي، نمبر 13) تہ جينسيرڪ، عيسائين جي ٽن ڪليسائن کي تباهيءَ کان بچايو هو، جي پنيرائيءَ ۾ شڪ واريون شاهديون بہ موجود ناهن جن ۾ لائبر پونٽيفيڪئلس پڻ شامل آهي.

(7) ڪئٽولَس، جنهن ڪئپيٽول جي مندر جي ڇت کي سونو ڪيو هو، ان جي گهٽي مقدار جي استعمال جي عالمي سطح تي مخالفت ڪئي وئي هئي (پلني، فطري، تاريخ xxxiii, 18) پرڪمال اهو آهي تہ شهنشاهہ سونَ جي مقدار کي اجا وڌائي ڇڏيو هو ۽ مندر جي ٻاهرئين حصي تي سون لڳرائڻ جو خرچ جيڪو شهنشاهہ ڊوميٽين پريو هو، ان جو مُلهہ 12000 ٽئلينٽس يا 2400،000 پائونڊن جي برابر هو. ڪلاڊين ۽ روٽيليَس جا رايا: 'سون جو چمڪڻ ۽ جرڪڻ تارن جي چمڪ دمڪ کان بہ وڌيڪ تيز هو'... يا ... 'مندر جي چمڪڻ جو نظارو ڏسندڙ اکين کي بہ حيران پريشان ڪري ڇڏي ٿو...' ان ڳالهہ کي ثابت ڪن ٿا تہ مندر تان سون جي چادر نہ عيسائين ۽ نہ وري گاٿن لاٿي هئي. (ڏسو ڊونيٽس، روما ائنٽڪئا، ii,125) هتي اها ثابتي بہ ملي ٿي تہ ڪيپيٽول جي مندر تي جيڪو سون جو مقدار لڳو هو اُهو اهڙين وڏين گاڏين ۾ آندو ويو هو جن کي چار گهوڙا ڇڪيندا هيا.

(8) هڪ سنجيدو ۽ غور سان پڙهندڙ شخص، هئڊرئن ريلنڊ جي تحقيقي مضمون کي پڙهي ڏسي جنهن جو عنوان آهي، ٽرئجيڪٽي رهيمر، 1716.

(9) جنهن جهاز ۾ ڪئپيٽول جي تبرڪن کي ڪٺي ٻاهر نيو ويو هو، فقط اُهو هڪڙو ئي هيو جيڪو سمنڊ ۾ پيجي تباهہ ٿيو هو. جيڪڏهن ڪو متعصب فيلسوف يا لاديني بغض رکندڙ اهو حادثو بيان ڪري ها تہ اهو ان واقعي کي بيان ڪندي پنهنجي خوشيءَ جو اظهار ڪري ها تہ 'چڱو ٿيو جو ناپاڪ سامان ۽ ورثو جهاز ۾ ٻڏي غرق ٿي ويو'.

(10) ڏسو وڪٽر ويٽيسِس ('وئنڊلن جا عذاب' ۾، i,8,11-12 جنهن کي رئنارٽ ايڊٽ ڪيو هو؛ ڊيوگراتياس' ڪارٿيج جي ڪليسا جو انتظام ٽن سالن تائين سنڀاليو هو. جيڪڏهن هو اڳ ۾ ئي دفن ٿيل نہ هجي ها تہ سندس لاش کي، جوشيلن ۽ جنوني ماڻهن هٿان شايد ٽڪرا ٽڪرا ڪيو وڃي ها.

(*) (هي 216 قبل مسيح جو واقعو آهي جڏهن هئنيبل جي فوجن، روم جي سڄي فوج جو قتلام ڪيو هو).

(11) مئڪسيمَس جي موت ۽ وئنڊلن طرفان روم کي تاراج ڪرڻ جي صاف شاهدي سڊونيَس جي آهي (مدح سرائي، ائرٽس 441-450) پروڪوپيَس (ڊي بيل وئنڊل، i,4-5,ii,9,255 ۽ 188-189. اِوئگريَس (ii,7) جارنئنڊس (ڊي، ريب گيٽڪس، 45,677) ۽ ادئٽيَس جا تاريخوار واقعا، پراسپر، مارسيلينَس ۽ ٿيوفينس وغيره.

(12) ائوينَس جي ذاتي زندگي ۽ سندس مٿاهين مرتبي تي پهچڻ جي باري ۾ سڊونيَس اپولينئريَس جي مدح سرائي کي پڙهجي، پر ڪجهہ شڪ جي نظر سان ان کي ڏسجي. ان کان سواءِ ان ۾ سندس رعيت ۽ نانيءَ جي باري ۾ پڻ معلومات ملي ٿي.

(13) نندي پلني جي مثال کان پوءِ، سڊونيَس (ii,2) پنهنجي گهر جي باري ۾ هڪ ڏگهو ۽ شوبازي وارو بيان لکيو آهي جنهن جو نالو (ائويٽيڪم هيو) ۽ اهو ائويٽس جو پنهنجو هيو. بهرحال، سندس گهر کهڙي هنڌ تي هو، ان جي پوري خبر ڪانهي. هن سلسلي ۾ ساوارن ۽ سرمانڊ جي حوالن کي ضرور پڙهجي.

(14) سڊونيَس (ii,9) گال جي اميرن جي ڳوٺاڻي زندگي کي تڏهن بيان ڪيو، جڏهن هو پنهنجن دوستن ڏانهن نِسبِس جي اردگرد پنيون گهمڻ ويو هو. سندس صبح جو وقت ٽينيز جي راند کيڏڻ ۾ گذرندو هو يا وري لائبرري ۾ ويهي ڪتاب پڙهندو هو جنهن ۾ گهڻو ڪري لاطيني مصنفن جا ڪتاب هوندا هيا، لامذهبيت تي خواه مذهب جي موضوعن تي به ڪتاب هيا، پهريان مردن لاءِ ۽ پيا عورتن جي پڙهڻ لاءِ هوندا هيا. ڪاڏي جي ٽيبل به پيرا سجائي ويندي هئي، هڪ منجهند جي ۽ ٻيو رات جي مانيءَ جي وقت تي ۽ ٻنهي ويلن تي گرم گرم گوشت ڪارايو ويندو هو (تريل ۽ اُباريل) ۽ مانيءَ جي وچ ۾ ماڻهن جي آجيان شراب نوشيءَ سان ڪئي ويندي هئي. وچ واري وقفي ۾ ماڻهو آرام ڪندا هيا، گهوڙن جي پنيءَ تي ويهي هوا کائيندا هيا ۽ نيم گرم پاڻيءَ سان غسل ڪري ٽڪ لاهيندا هيا.

(15) مدح سرائي جون ستر سِٽون (505-578) جيڪي ٿوڊورڪ ۽ گال جي منت ۽ آزيءَ کي بيان ڪن ٿيون ۽ جنهن ۾ ائويٽس جي اعتدال پسندي واري ناراضگي کي ٺڏي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي، ان کي هڪ ايماندار تاريخدان فقط ٿن- چئن لفظن ۾ ٽُڏي يا رد ڪري ڇڏيو آهي 'هن جو مقصد فقط روم جي شهنشاهت تي حڪمراني ڪرڻ جو هو'.

(16) سِوائل جو پادري اِيسوڊور، جيڪو خود حسب نسب ۾ شاهي گهراڻي سان تعلق رکندو هو، ان ڏوهه جو نه فقط اعتراف تو ڪري پر ان جرم کي هو جائز تو سمجهي (ص، 718، گاڻن جي تاريخ) جنهن کي سندن غلام جارنئنڊيس ٻهروپيائيءَ سان لکايو هو(43,673).

(17) وضاحتي بيان (i,ii,2-7) ڪنهن سياسي مقصد کي حاصل ڪرڻ لاءِ ڪانئس لکرايو ويو هو. اهو فقط عوام کي ڏيکارڻ لاءِ هيو ۽ جنهن کي سڊونيَس جي دوستن، سندس تحريرن کي هڪ جڳهه تي جمع ڪرڻ کان اڳ نمايان ڪيو هو. پهريون ڪتاب جدا ڇپيو هو. ڏسو ٽليمانٽ (ڪليسائي يادگيريون xvi,264).

(18) ٿوڊورڪ جي تفصيلي بيان ڪرڻ ۾ مون ڪيترين ئي ننڍين ڳالهين ۽ واقعن کي لِڪايو آهي ته ساڳي وقت ڪجهه جملا به مون منظر عام تي نه آندا آهن، جن کي شايد برداشت ڪري سگهجي ها چو ته اُهي اُنهن لاءِ چٽا ۽ صاف آهن جيڪي، سڊونيَس جي همعصرن وانگر، اُهي بازاريون گهمندا هيا جتي اُنهن غلامن جو وڪرو ٿيندو هو جيڪي صفا اگهاڙا هوندا هيا. (ڊوبوس، تنقيدي تاريخ ۾ i,404).

(19) هيءَ وضاحت لاطيني يا يوناني زبان ۾ ڏنل آهي جنهن جو ترجمو نٿو ڏئي سگهجي. (سنڌيڪار)

(20) آورن جو سڊونيَس، ٿوڊورڪ جي رعيت جو ماڻهو نه هيو پر ممڪن آهي ته هو مجبور ٿي ٽولُوز جي عدالت ۾ انصاف حاصل ڪرڻ لاءِ ويو هجي.

(21) ٿوڊورڪ پاڻ ۽ جاٽي واٽي پنهنجي وفاداريءَ جو وچن ڏنو هو جنهن کي ٻنهي هنڌن يعني گال ۽ اسپين ۾ پوريءَ طرح سمجهيو ويو هو: ”روم ۾ جڏهن تون حاڪم آهين تہ آءٌ تنهنجو دوست آهيان، هاڻي جڏهن تون شهنشاهہ آهين تہ آءٌ تنهنجي مرتبي جيڏو تنهنجو سپاهي آهيان“ (سڊونيَس، مدح سرائي، ائويٽس، 811).

(22) آسن، ڊي ڪلئرس (ص 245) ’دولتمند ڏاڙي جيڪو سمنڊ ۾ بہ پنهنجي آکڙ بازي پيو ڏيکاري‘. سووِي جي بادشاهہ جي ارادن منجهان اها ڳالهہ واضح ٿي وئي تہ گئليشيا جي ساموندي بندرن کان بحيرهٔ- روم تائين جهاز راني ڪرڻ جو رواج هو ۽ سيني ماڻهن کي ان جي ڄاڻ هئي برئڪارا يا برنگا جا جهاز ڪنارن طرف ڏاڍو محتاط طريقي سان ويندا هيا تہ متان اُهي ائٽلانٽڪ سمنڊ ۾ ڪٿي وڃائجي نہ وڃن.

(*) (اُڇلايو ويو).

(23) ادِئٽيَس جي تحريرن ۾ سووِي جي جنگ مستند طريقي سان بيان ڪئي وئي آهي جنهن ۾ اِريا فلئويا جو پادري تماشبين بہ هيو تہ خود ئي تڪليفن ۾ بہ اچي ويو هو. جاڙنينڊيَس (44,675-687) گاٿن جي سوڀ بابت خوشي ۽ تفصيل سان لکيو آهي.

(24) ٽراجن جي لائبرري جي هڪ ورانڊي يا گئلري ۾ ڪيترن ئي ليکڪن ۽ تقرير جي ماهرن جا مجسما رکيل آهن. (سڊونيَس اپولينئريَس، ix,16,284) ڪارم (viii,350).

(*) (سَهرُو).

(25) ’سندس خواهش هئي تہ هو وڳوڙ ۽ فسادن ۾ پنهنجي زندگي گذاري، تنهن ڪري سينيٽرن کيس پنهنجي عهدي تان هٽائي ڇڏيو هو‘. اهو ٽورس جي گريگري جو مختصر تاثر هيو. (ii,ix,iii,ii,168) هڪ پراڻي دستاويز (ii,649) ۾ ائويٽس جي هڪ غير مهذب پوڳَ جو ذڪر آيل آهي پر اهو ٽريوز جي بجاءِ روم تي وڌيڪ ٺهڪي اچي ٿو.

(26) سڊونيَس (مدح سرائي ائنٿيميَس، 362 وغيره) رسيمر جي شاهي جَم جي تعريف ٿو ڪري ۽ کيس قانوني وارث ٿو ڪوٺي ۽ هو ٻنهي بادشاهتن يعني گاٿن ۽ سووِي جو ذڪر ڪرڻ پسند ٿو ڪري.

(27) ڏسو ادِئٽيَس جون تحريرون. جارنينڊيس (44,676) ڪجهہ سچائيءَ مان هيئئن ٿو چوي: ”هڪ صفا انوکو انسان ۽ پنهنجي فوجي ڪرتبن ۾ پڻ يڪتا ماهر“.

(28) ’معصوم ائويٽس کي بچائڻ‘ بظاهر تہ رحمدليءَ جو جملو آهي پر حقيقت ۾ اها وڪٽر جي نفرت واري زبان آهي (اسڪئليگر جي تاريخوار واقعن ۾). پي جڳهہ تي هو کيس انتهائي سادگي پسند انسان ٿو ڪوٺي هيءَ تعريف مناسب ۽ جائز آهي، پر ساڳي وقت اهي جملا، سڊونيَس جي تعريف جي بجاءِ لفظن ۽ دل جي خلوص سان ادا ڪيل آهن.

(29) اهو هڪ اندازو آهي تہ کيس ڊائڪليشين جي اذيتن ۾ تڪليفون آيون هيون. (ٽليمانٽ، ڪليسائي يادگيريون، v,279,696) ٽورس جي گريگري جي هڪ معتقد سچو ڪتاب جولين شهيد جي عظمت ڏي منسوب ڪيو آهي. (شهيد جي عظمت، ii، مئڪسيمس جي احوال ۾ 871-861,ix)

جنهن ۾ هو اٽڪل پنجاهه حماقت جهڙن معجزن جو ذڪر ٿو ڪري جيڪي هن جي تبرڪن ذريعي ٿيا هيا.

(30) ٽورس جو گريگري (ii,xi,168) پنهنجي ملڪ جي ماڻهوءَ جي حڪومت جي دؤر ڪي بيان ڪرڻ ۾ مختصر ضرور آهي پر سندس تحرير سچ تي مبني آهي. لبڊئنيَس جون تحريرون: 'هن پنهنجي شهنشاهت ۾ زندگي، بئي وڃايون'، منجهان معلوم ٿو ٿئي ائوئِنس جو موت تشدد ڪرڻ سان ٿيو هو پر اِهو راز ڳجهو رهيو هوندو ڇاڪاڻ تہ اِوئگريَس (ii,7) کي اهو خدشو هو تہ سندس موت وبائي بيماريءَ جي ڪري ٿيو هو.

(31) هڪ حياداري واري اپيل جيڪا هن پنهنجن برادري جي ماڻهن ورجل ۽ هورئس جي مثالن کان پوءِ ڪئي هئي، سڊونيَس ايمانداريءَ سان قرض جو اقرار ڪري ٿو ۽ ان کي ادا ڪرڻ جو واعدو ٿو ڪري. (سڊونيَس iv,308). 'مان هڪ ٻي مليٽري جي اڳواڻ اڳيان هبڪيو آهيان، پر تون، پنهنجي سوپ ۾، مون کان ڪِلندي موڪلايو هو. سو پلي اُهو شاعر، جنهن کي تو بچايو هو، پنهنجي زبان سان تنهنجي خدمت ڪري ۽ منهنجي طرفان تنهنجي تعريف ئي پلي منهنجي پُنگ جي رقم هجي'. ڊسو ٻوبوس، (تنقيد جي تاريخ، i,448 وغيره).

(32) پروڪوپيَس جي لفظن کي سمجهڻ ۽ پروڙڻ جي ضرورت آهي (ڊي، بيل وئنڊل، i,7,194) جنهن ۾ هن شاهي ڪردار جو مختصر پر جامع خاڪو پيش ڪيو آهي.

(33) مشهور مدح سرائي کي 458 عيسوي کان اڳ ئي ظاهر ڪري ان جو اعلان ڪيو ويو هو، جڏهن شهنشاهه اجا مئجسٽريٽ هو. ان ۾ ذهانت کان وڌيڪ فن لڪل آهي ۽ وري فن کان وڌيڪ اُن ۾ محنت نظر اچي ٿي. زيور توڙي ڪوڙا يا فضول آهن ۽ اظهار ڪمزور توڙي ڍڳهو آهي، پر سڊونيَس چاهي اهو ٿو تہ اهم تصوير جي نمائش ۾ ذهن ۽ فن گڏجي ڪم ڪن تہ پوءِ نتيجو بہ سٺو نڪرندو ۽ اهو ڪم صاف روشني ۾ ٿيڻ گهرجي. ميجورئن جي ذاتي زندگي ٻن سؤ سِٽن ۾ لکيل آهي. (305-107).

(34) هن هڪدم سندس موت جو مطالبو ڪيو ۽ هوءَ سندس بي عزتيءَ مان مطمئن ڪانہ هئي. معلوم ائين ٿو ٿئي تہ ايٽيَس- بيليسئريَس ۽ مارلبارو وانگر (شهنشاهه جسٽينين ۽ راڻي ائن جا ڪمانڊر) تي بہ سندس زال جو حڪم هلندو هو جيڪا پنهنجي نيڪي ۽ پرهيزگاري ڪري مشهور هئي. (ٽورن جو گريگري- ii,7,162) ۽ هوءَ ڪنهن بہ انسانيت کان ڪريل ڪم ۾ ڪڏهن بہ رُڌل نہ رهندي هئي.

(35) اليماني جي فوجن رهيشيا جي ائلپس جبلن کي اُڪريو پر ڪئمپ ڪئنيني يا بيلنزون جي واديءَ وٽ شڪست کاڌائون جتي ٽيسن ندي وهي ٿي ۽ اُها اڏولا جبل کان لهي لوگو مئگيور تائين وڃي ٿي. (ڪلوور، قديم اٽلي ۾، i,100-1) هن جنگ ۾ فاتحن ٿو سؤ بربرن کي شڪست ڏيڻ جي دعويٰ ڪئي هئي جنهن مان اٽلي جي ڪمزور فوجي طاقت جو اندازو آسانيءَ سان لڳائي سگهجي ٿو. (مدح سرائي ميجورئن، 373).

(*) (روم جا سينيٽر).

(36) سدبونيَس دعويٰ ٿو ڪري ته انلي جي شهنشاهت ۾ بڌي هئي ۽ سندن هڪڙو ئي آواز هو. (ناول ميجورئن، iii,34) 'ملڪ جي آئيني حڪمن توکي مڪمل اختيار ڏئي ڇڏيا هيا، يعني عوام، سينيٽ، فوج ۽ تنهنجي ساٿي (رسيمر) جي توکي پوري حمايت حاصل هئي'. هتي جيڪا زبان استعمال ڪئي وئي آهي اُها آئيني ۽ قديم آهي، جنهن منجهان اهو به اندازو ٿئي ٿو ته مذهبي ماڻهن کي اجا ملڪي سطح تي ايتري اهميت ڪانه هئي.

(*) (غداريءَ لاءِ ڀرپور مذمت).

(37) تحرير دير سان ڇپجڻ جي ڪري شايد ان کي غور سان پڙهيو ويندو ڇاڪاڻ ته خط ۾ گهڻو ڪجهه دلچسپ مواد موجود آهي جيڪو پڙهڻ وٽان هوندو. تنهن ڪري مون ان کي اهميت ڏني آهي.

(38) ميجورئن کي ائويٽَس جي ظلمن ۽ زيادتين کي ضرور سمجهڻ گهرجي ها، جنهن جي موت کي آخرڪار هن هڪ سنو ۽ ساراهه جوڳو ڪم ڪوٺيو. هن موقعي تي سلبونيَس ڏڃي ٿو ۽ ڪوبه فيصلو نٿو ڪري سگهي، هو فقط ٻارهَن سيزرس ۽ آفريڪا جي قومن جو ذڪر ڪري ٿو ته جيئن ڪيس ائويٽَس جهڙي خطرناڪ ماڻهوءَ جو ذڪر ڪرڻو ئي نه پوي. (305-369).

(39) ميجورئن جو سچو فرمان يا سندس سينيٽ ڏانهن لکيل خط کي ڏسو. (ناول، iv,34) تڏهن به اظهار جي طريقي سان (اسان جي حڪومت يا اسان جو حڪم) ۾ ان دؤر جو رنگ رچيل آهي ۽ اهو به ڏسو ته جمهوريه جي لفظ سان 'مهرباني طور' جو لفظ به گڏيل نه آهي جنهن کي هو بار بار دهرائي ٿو.

(40) ميجورئن جي قانونن کي ڏسو (اُهي فقط نوَ آهن پر ڏکيا ۽ مختلف آهن) جيڪي ٿوڊوسيَن ڪوڊ جي آخر ۾ بيان ڪيل آهن. (ناول، iv,32-37) گوڊ فراءِ هنن واڌارن ٽڪرن جي ڪِنڍڻ تي پنهنجي طرفان ڪو به تبصرو ڪونه ڪيو آهي.

(†) (ملڪيت تي ٽئڪس يا ٻيون ٽئڪسون يا محصول).

(41) (ناول، ميجورئن، iv,34).

(42) **وڏي عالم گريوز وڏي محنت واري پڇا ڳاڇا کان پوءِ پڪ ڪئي ته اؤري يا اوريَس روم جو رائج سِڪو هيو جيڪو انٽونئنز جي زماني ۾ استعمال ٿيندو هو جنهن جي تور هڪ سؤ ارڙهن ۽ پنجين صدي جي سڪي جو وزن فقط انهٺ انگريزي اَن جا داڻا هوندو هو. ميجورئن پنهنجن سِڪن کي سون جي ٽڪرن ۾ رائج ڪيو هو سواءِ گال جي جتي سِڪي کي 'ساليڊس' چيو ويندو هو (اصل ۾ اهو به اؤريس جي برابر هوندو هو) پر تور ۾ ته نه باقي معيار ۾ هڪ جيترو هوندو هو.**

(43) سچو فرمان (ناول، ميجورئن vi,35) دلچسپ آهي. 'قديمي عمارتن جي تعمير سازيءَ کي بگاڙيو ويو ۽ وڏين جاين جڳهن کي فقط ان ڪري ڊاهيو ويو ته اُنهن جي مرمت ڪري سگهجي. تنهن ڪري جيڪو به پنهنجي ذاتي جڳهه تعمير ڪرائي ته اُهو پلي ڊٺل جاين مان سامان ڪٽي پنهنجي جڳهه ۾ استعمال ڪري پر شرط اهو هو ته وٽس مئجسٽريٽ جي اجازت هجي'. ساڳئي جذبي پر گهڻ اختيارن سان، پيٽرارچ به اهو ڪم چوڏهين صدي ۾ جاري رکيو (پيٽرارچ، i,326-327)

جيڪڏهن آءٌ رڳو هنن ۽ اهڙن تاريخي قصن (يا حماقتن) کي ويهي دُهرايان ته توهان کي روم جي زوال ۽ خاتمي ۽ خاص طرح روم شهر جو چٽو نقشو نظر ايندو، ۽ هي مقصد ئي هو جيڪو منهنجي تحقيق جو موضوع هيو.

(*) (پوڙهي ۽ نوجوان جي وچ تي).

(44) شهنشاهه، روگٿين جي رحمدليءَ تي ڪيس تنبيهه ٿو ڪري جيڪو ٽسڪني جو سفارتي عملدار هو پر اُها چَندَ ايتري ته زوردار هئي جو ائين ٿي لڳو ته شهنشاهه چڻ مٿس پنهنجي ذاتي رنجش ۽ ڪاوڙ جي برسات وَسائي رهيو هو. (ناول، ix,47) ميجورئن جو قانون، جنهن ذريعي ضدي بيواهن کي سزا ڏني ويندي هئي، بعد ۾ جلدئي سندس جانشين سيورَس تبديل ڪري ڇڏيو هو. (ناول، سيورَس، i,37).

(45) سدونيس، مدح سرائي ميجورئن (385-440).

(*) (نائپر ندي).

(†) (ڊان ندي).

(46) فوج جو جائزو ۽ ائليس جو لنگهُه، اهي ٻَه مدح سرائيءَ جا ڏاڍا اهم ۽ مناسب موضوع آهن. -470) (552 ايمر- ڊي بٿات (عوام جي تاريخ، viii,49-55) ساواران يا سرماند جي مقابلي ۾ وڌيڪ مناسب ۽ هوشيار تبصري نگار آهي.

(47) 'ڪجهه هٿيارن ذريعي، ڪجهه لفظن جي جادوگريءَ سان' اهو پرسڪس جو جائز ۽ زوردار جملو آهي. (ليگاٽ مان حوالو، ص 42) توڙي جو اهو ننيو ٽڪرو آهي پر ان جي باوجود ان مان ميجورئن جي تاريخ بابت گهٽي خبر پوي ٿي. جارنينديس وزيگاتن جي شڪست ۽ اُنهن سان اتحاد جي حقيقت کي لڪائي ويو آهي جن کي گئليشيا ۾ وڌو مان مليو هو ۽ جن جو واضح ذڪر اِدِئٽيَس جي تاريخوار واقعن ۾ درج ٿيل آهي.

(48) فلورَس (ii,2) هو شاعريءَ جي تصوراتي خيالن ۾ پاڻ کي گم تو ڪري ڇڏي ۽ ائين تصور ٿو ڪري ته سپيئي وڻ خود بخود جهازن ۾ تبديل ٿي ويا آهن، ۽ سچو ڪاروبار، جيئن پاليبيَس جي پهرئين ڪتاب ۾ درج ٿيل آهي. چڻ روز مرهه جي دستور کان هٽيل ٿي لڳو.

(49) سدونيَس، مدح سرائي ميجورئن (441-461) 'جڏهن ته تون ٽسڪن ۽ آيونيَن جي سمنڊن جي ڪنارن تي جنگي جهازن جي آرماڙ پيو ناهين ته تڏهن ائين ٿي لڳو چڻ سڄي ساري ٻيلي کي سمنڊ ۾ لاٿو ويو هو، وغيره'. پرسڪس جهازن جو تعداد 300 ٿو ٻڌائي جنهن کي بي ترتيبي جي پيٽ ذريعي اِگامينن انهن جي تعداد کي اجا وڌائي آگسٽس جي جهازن سان وجي ملايو آهي.

(50) پرڪوپيَس، ڊي بيل وئنڊل (i,8,194) جڏهن جينسيرڪ پنهنجي غير واقف مهمان کي ڪارٿيج جي بارودخاني ڏانهن وٺي ٿي ويو ته هٿيار پاٿهي هڪ ٻئي سان ٽڪرائجي ويا. ميجورئن پنهنجن پيلي رنگ جي تالن کي ڪارو رنگ ڏياري ڇڏيو هو.

(51) مدح سرائي، ميجورئن (330) 'تمام گهٽي ڦُرلُٽ جي مال جمع ڪرڻ کان پوءِ سارو مال وري عياشيءَ ۾ هليو ويو ۽ اُن طاقت به تيستائين سندس ساٿ ڏنو جيستائين هو غريب هيو'. هن انکان پوءِ رعيت جي سيني اوڻاين ۽ عيبن کي هُن جينسيرڪ ڏانهن منسوب ڪري ڇڏيو.

(52) هن گوٿ سازائي ڇڏيا ۽ پاڻي جي تلائن ۾ زهر ملائي ڇڏيو. (پرسڪس، ص 42) ڊوبوس (تنقيدي تاريخ، i,475) ۾ ٻڌائي ٿو ته وڏا اسٽور جن کي اتر آفريڪا جي مسلمانن زمين ۾ دفن ڪري ڇڏيو هو، سندس تباهي واري گولا کان ممڪن آ ته بچي وڃن'. ٻن کان ٽن سَون تائين ڪڏون ساڳي جڳهه تي ڪوٽيون ويون هيون، ۽ هر ڪڏ ۾ گهٽ ۾ گهٽ 400 بشيل (اَن جو پراڻو ماپو) موجود هيا. (شاهه جو سفر نامو، ص 139).

(53) اڊئٽيَس جيڪو رسيمر جي فتني فساد کان گئليشيا ۾ محفوظ هو، جرئتمندي ۽ ايمانداريءَ سان چوي ٿو: 'وئنڊلن کي غدارن ڌمڪيون ڏنيون آهن'. پر هو غدارن جي نالن ٻڌائڻ کان تنائي ٿو وڃي.

(54) پروڪوپيَس، ڊي بيل وئنڊل (i,8,194) اڊئٽيَس جي شاهدي ايمانداريءَ واري آهي. 'جيئن ميجورئن گال کان روم واپس ٿي موٽيو، ۽ روم جي شهنشاهت جي وقار وڌائڻ ۾ مصروف هيو، ته عين ان موقعي تي غنيمت سمجهندي، رسيمر ساڙ ۾ سڙي ويو ۽ پنهنجن ڪدورت رکندڙ ساٿين جي مشوري سان غداري ڪندي ميجورئن کي قتل ڪرائي ڇڏيائين. ڪن ماڻهن پوءِ اظهار ڪيو ته ڪيس سوريِ جي چوڻ تي قتل ڪيو ويو هو. آءٌ ڪو به لفظ مٽائي نٿو سگهان ڇالاءِ ته اُهي لفظ ان ڏوهه ۾ شامل ڪيترن ئي مجرمن جا نالا ونن ٿا جيڪي ميجورئن کي قتل ڪرائڻ جي سازش ۾ شامل هيا.

(55) ڏسو اينوڊيَس جو نشان. نمبر، cxxxv اوپيرا (i,1903) توڙي جو اها ڳالهه اڻ چٽي آهي، پر ان جي باوجود اينوڊيَس کي ميجورئن جي موت کان پنجاهه سالن کان پوءِ پاويا جو پادري بنايو ويو هو. ۽ سندس تعريف ۾ وزن ضرور آهي.

(56) سڊونيَس آرلس ۾ رات جي مانيءَ جو ڏگهو احوال ٻڌائي ٿو (i,ix,25-31) جيڪا سندس موت کان ڪجهه گهڙيون اڳ سندس مان ۾ ميجورئن ڪئي هئي. سندس ارادو اهو ڪونه هو ته ان شهنشاهه جي هو تعريف ڪري جيڪو مري چڪو هو، پر بس هن هڪ غير دلچسپيءَ وارو جملو هن لاءِ چئي ڇڏيو هو. 'شهنشاهه مُرڪيو، چو ته سندس ڪردار اهڙو هو جو توڙي جو هن پنهنجن دوستن سان ڪچهري ويني ڪئي، پر پوءِ به هن پنهنجن اختيارن جو استعمال ڪيو ٿي ۽ هو خوش، تازو ۽ توانا نظر اچي رهيو هو'. هيءَ تعريف اُنهن 600 سِٽن جي مدح سرائي کان ڪيئي ڀيرا وڌيڪ وزني آهي جيڪا ڏوڪڙ ڀري لکرائي وئي هئي.

(57) سڊونيَس، (مدح سرائي انٿيميَس، 317) 'شهنشاهه سيورَس فطري طور تي ديوتائن جي رتبي تي پهچي چڪو هو'. شهنشاهن جي پراڻي لسٽ ۾، جيڪا شهنشاهه جسٽينين جي وقت ۾ تيار ٿي هئي، سندس خدا پرستي ۽ سعادتمنديءَ جي بيحد تعريف ڪئي وئي آهي ۽ ان لسٽ ۾ سندس رهائش روم ۾ ڄاڻايل آهي. (سرماند، سڊونيَس، صفحا 112-111).

(*) (فرق ظاهر ڪري ٿو).

(58) ٿليمانٽ، جنهن جي ڪردار کي لاديني ماڻهن طرفان هميشہ بي عزتو ڪيو ويندو هو، مارسيلينس جي مثبت ڪردار کي (جيڪو سوئيداس محفوظ ڪري ڇڏيو هو) هڪ لاديني تاريخدان سان منسوب ٿو ڪري. (شهنشاهن جي تاريخ، vi,330).

(59) پروڪوپيَس، (ڊي بيل وئنڊل، i,6,191) مارسيليئس جي زندگي جا مختلف روپ، يونان جي تاريخدان کي ان وقت جي لاطيني تاريخوار واقعن سان پيٽائڻ جو ڪم ايترو آسان نہ آهي.

(60) آءٌ اُها تعريف، جيڪا سدونيس (مدح سرائي ميجورئن 553) ۾ هڪ نامعلوم ماسٽر، جنرل جي ڪئي هئي، ايجيڊيَس لاءِ وقف ڪريان ٿو، جيڪو ميجورئن جي فوج جي پوئين حصي جو ڪمانڊر هو. اِڊئتيَس، هڪ عوامي رپورٽ ۾، عيسائين جي مذهبي پارسائي جي تعريف ٿو ڪري ۽ پرسڪَس سندس فوجي ڪردار جو ذڪر ٿو ڪري (ص 42).

(61) گريگري ٽورَن (ii,168,ii,12 ۾) پيري ڊئنيل جنهن جا خيال متاڃرا ۽ جديد هوندا هيا، چائلڊيرڪ جي خلاف ڪجهہ اعتراض شروع ڪري ڇڏيا هيا، (فرانس جي تاريخ I، ۽ ان تاريخ جو مقدمو، (صفحا xxviii|) پر اُهي ڊوبوس ڪان مطمئن آهن (تنقيد جي تاريخ، i,460-510) تہ ساڳئي وقت ٻن مصنفن ڪان بہ راضي آهن جن سوئسنس جي اڪيڊمي جي انعام سان اختلاف ڪيو هو. (صفحا، 131-177,310-339). جيتري قدر چائلڊيرڪ جي جلاوطني جي مُدي جو سوال آهي، تہ اهو ضروري آهي تہ ايجيڊيس جي زندگي کي، اِڊئتيَس جي تاريخوار واقعن ڪان بہ اڳتي وڌايو وڃي يا وري گريگري جي تحرير ۾ ضروري ترميم ڪئي وڃي جنهن موجب 'آڪٽئوو' لفظ جي بجاءِ 'ڪوارٽو ائنو' پڙهيو وڃي ۽ اُهو بہ وري ائين سال جي بجاءِ چوٿون سال پڙهيو وڃي.

(62) جينسيرڪ جي ساموندي جنگ جو احوال اسان کي پر سڪس ٻڌايو آهي. (ليگيشن مان چونڊ ٽڪرا، ص 42) پروڪوپيَس (ڊي- بيل وئنڊل، i,5,189-190,22,228) (وڪٽروٽينِس ڊي پرسيڪيوٽ وئنڊل، i,17) ۽ رُئن، (صفحا 481-467) ۽ ساڳئي وقت سدونيَس جي ٽن مدح سراين ۾ جنهن جي ترتيب ساوارن توڙي سرمانڊ ۾ خراب نموني ڪئي وئي آهي. (ائويٽس، vii,441-451) (ميجورئن، v,327-350 ۽ 440-385ف، ائنٿيميَس، ii,348-386) هڪڙي جڳهہ تي شاعر خود پنهنجي رعيت جي ماڻهن ڪان متاثر ٿيو آهي ۽ زنده دلي جي هڪ تاثر سان زبردست خيال پيش ٿو ڪري. (2,348) 'دشمن وئنڊل (يعني جينسيرڪ) ڪارٿيج ڪان حملو ٿو ڪري ۽ هر سال اسان جي لاءِ تباهي جو سامان ٿو آڻي جيڪو هو پنهنجن جنگي جهازن ۾ ڊوئي ٿو، ۽ گرم ڪارٿيج مان توڙي ڪاڪَسَس مان اسان جي خلاف جهنگلي ۽ وحشي ماڻهن کي موڪلي ٿو ڇڏي'.

(*) (جبرالٽر جا چوڙ)

(63) شاعر خود رسيمر جي تڪليفن جو اعتراف ڪري ٿو. (ii,352) 'اُجيت رسيمر جنهن تي روم جي مقدر ۽ آئيندي جو دارومدار هو، توڙي جو جنگي ديوتا جو ساٿ بہ کيس حاصل هيو، پر پوءِ بہ هڪ رُولو نڳ ۽ لُٽيري کي ترڙي ڪڍي نہ سگهيو'. اٽلي پنهنجي شڪايت ٽائبر سان ٿو ڪري ۽ روم، درياهہ ديوتا جي مهربانين سان، پاڻ کي ڪٽائي قسطنطنيه وڃي ٿو وڃي، قديمي حقن تان دستبردار ٿئي ٿو ۽ آرورا سان دوستي رکڻ لاءِ منتون ٿو ڪري، جيڪا اوڀر جي ديوي هئي. هيءَ هيڏي ساري زبردست مشينري، جنهن کي ڪُلادين جي ذهانت استعمال ڪيو هو ۽ ان جو

ناجائز فائدو پڻ ورتو هو، سدونيَس جي اجاين خيالن جو سرچشمو بہ اهو ئي آهي جنهن کي مٿي بيان ڪيو ويو آهي.

(*) (تاريخ جي پهرئين ڇاپي جو ٽيون جُلد، باب، 38 تي ختم ٿي ويو).

(64) مرسيَن، ليؤ ۽ زينو جا اصل مصنف هيناهين سطح تي اچي نامڪمل ٽڪرن ۾ ورهائجي ويا هيا جن جي ڪمين ۽ ڪوتاهين جو پُورائو ڪجھ قدر ٿيوفينس، زونارَس ۽ سيڊريئس جي تحريرن اچي ڪيو آهي.

(65) سينٽ پلچيريا 453 عيسوي ۾ مري وئي هئي يعني سندس مصنوعي مڙس کان چار سال اڳ هوءَ هلي وئي. ۽ يونانين طرفان سندس ورسي هر سال 10 سيپٽمبر تي ملهائي ويندي آهي. هن وصيت ڪئي هئي تہ سندس ورثي ۾ مليل دولت کي نيڪيءَ جي ڪمن يا وري ڪليسائي ڪمن ۾ خرچ ڪيو وڃي. ڏسو ٽليمانٽ (ڪليسائي يادگيريون، 184-xv,181).

(66) ڏسو پورڪوپيَس کي (ڊي بيل وئنڊل، o,4,185).

(67) اَسپر جي تخت تي ويهڻ کان معذوري ظاهر ڪرڻ سان اها ڳالھ واضح ٿئي ٿي تہ دهريت جا داغ ڪجھ ماڻهن تي دائمي لڳي چڪا هيا ۽ اُهي نہ مٽجڻ وارا هيا، جڏهن تہ بربريت بي نسل ۾ غائب ٿي چڪي هئي.

(68) ٿيوفينس، (ص 95) هي هڪ تقريب جو اصل يا آغاز معلوم ٿئي ٿو جنهن کي سڄي دنيا جي عيسائين اختيار ڪري ڇڏيو آهي ۽ جنهن منجهان مذهبي ماڻهن عجيب و غريب ۽ خطرناڪ نتيجا ڪڍيا آهن.

(69) سيڊريئس، (صفحا 346-345) جيڪو بهتر ڏينهن جي ليکڪن کي چڱيءَ طرح ڄاڻندو هو، هُن اسپر جي يادگار تحريرن کي محفوظ ڪري ڇڏيو آهي.

(70) اِسارينَس جي طاقت، اولهہ جي شهنشاهت کي، زينو ۽ اَنسٽئيَس جي، حڪومت ۾، ڇيڙائي ڇڏيو هو پر اهو ڏؤر اُنهن بربرن جي تباهيءَ جو باعث بڻيو جن بہ سؤ ٽيهن سالن تائين پنهنجي آزاديءَ کي خطرناڪ نموني سان برقرار رکيو هو.

(71) 'روم جي هڪ شهري جي حيثيت ۾ تون پنهنجو شان شوڪت پنهنجي پيءُ پروڪوپيَس کان حاصل ٿو ڪرين جنهن جو حسب نسب وچي شاهي خاندان سان ملي ٿو'. شاعر سدونيَس (مدح سرائي ائنٿيميَس، 67-306) پوءِ ٿورو اڳيرو وڌي ٿو ۽ مستقبل جي شهنشاھ جي زندگي ۽ سندس ذاتي ڀاڳ بخت جي ڳالھ ڪري ٿو جنهن جي لاءِ ڪيس اڳ اٽڪوري ڄاڻ هئي.

(72) سدونيس، برداشت جي جلبي ۽ ذهانت سان معلوم ٿو ڪري تہ هن ناڪامي، ائنٿيميَس جي ڪردار ۽ اخلاق کي اڳي کان بہ وڌيڪ چمڪائي ڇڏيو هو (210 وغيره) جنهن حاڪميت جي هڪ ڏنڊي کي ڇڏي مجبور ٿي پيو ڏنڊو هٿ ۾ ڪنيو هو (22 وغيره).

(73) شاعر ٻيهر ملڪ جي سيني حڪمن کي ملهائي ٿو. (22-15) ۽ اڊيٽيَس جا واقعا انهن طاقتن جو ذڪر ڪن ٿا جن سندس فوجي پيش قدميءَ ۾ شرڪت ڪئي هئي.

(74) 'مون اميرزادي رسيمر جي شاديءَ ۾ شرڪت ڪئي هئي جنهن سان شهنشاھ جي ڌيءُ کي پرڻايو ويو هو تہ جيئن ملڪي حفاظت جو سلسلو وڌيڪ مضبوط ٿئي'. (صفحا i,5,10) ليونس

ڪان سڊونيَس جو سفر ۽ روم جي جشن ڪي خوبصورت لفظن ۾ بيان ڪيو ويو آهي. i,5,9-13، تحرير 21-9).

(75) سڊونيَس (i,9,23-24) پوري ايمانداريءَ سان پنهنجو مقصد، سندس محنت ۽ سندس انعام جو ذڪر ڪري ٿو. 'هن مدح سرائيءَ جو اندازو يا پوري قدرداني ته نه ٿي سگهي پر ان ڪي ان جي بهتر هئڻ لاءِ انعام ضرور ڏنو ويو'. ڪيس 471 عيسوي ۾ ڪلرمانٽ جو پادري بڻايو ويو. (ٽليمانٽ، ڪليسائي يادگيريون، xvi,750).

(76) ائنٿميَس جو محل پروپونٽِس جي ڪنارن تي اڏيل هو جنهن ڪي مارمارا جو سمنڊ چوندا آهن. نائين صدي عيسوي ۾، اليڪيَس، جيڪو شهنشاهه ٿيوفيلس جو ناٽي هو، زمين خريد ڪرڻ جي اجازت ورتي هئي ۽ پنهنجا ڏينهن هڪ خانقاهه ۾ پورا ڪيائين، جنهن ڪي هن ان خوبصورت هنڌ تي ناهيو هو. (ڊوڪينج، عيسائي قسطنطنيه، صفحا 117,152).

(77) بشپ ڪجهه اطمينان سان محسوس ڪري ٿو ته روم جي مقابلي ۾ لامذهبن ۽ دهرين ڪي قسطنطنيه ۾ موڪلڻ وڌيڪ آسان هو.

(78) دمئسيَس، فيلسوف آئسوڊور جي زندگي ۾، (فوٽيم، ص 1049) دمئسيَس جيڪو شهنشاهه جسٽينيَن جي حڪومت جي دؤر ۾ رهندو هو، هڪ ٻيو تحريري ڪم ڪيو، جنهن ۾ روحن، شيطانن، جنن ڀُوتن ۽ لامذهبيت بابت ڳالهيون آيل آهن.

(79) سڊونيَس جي شاعري ۾، جنهن جي هن پوءِ مذمت ڪئي (ix,16,285)، وڏا ديوتا ئي دراصل خاص محرڪ آهن. جيڪڏهن جيروم ڪي فقط ورجل جي پڙهڻ تي فرشتن چهبڪ هنيو هو ته، ڪلرمانٽ جي پادري ڪي بيهودگي واري ڪاپي ڪرڻ تي شاعري ۽ فنونِ لطيفه جي ديوي طرفان اجا وڌيڪ زوردار چهبُڪ لڳڻ گهرجن ها.

(80) اووِڊ (فاسٽ، ii,267-452) قديمي دؤر جي حماقتن جو مزيدار احوال ڏنو آهي ۽ اُنهن حماقتن ۾ اها ڳالهه به شامل آهي ته اُنهن لاءِ پوءِ به ماڻهن جي دل ۾ عزت ۽ احترام هوندو هو. هڪ دفعي هڪڙو سنجيدو مئجسٽريٽ اگهاڙو ٿي گهٽين مان ڀڄندو ڏٺو ويو ۽ ڪمال اهو جو ڪنهن به ماڻهو نه حيرت جو اظهار ڪيو ۽ نه وري اهڙي ناداني‌ءَ تي ڪنهن ڪي ڪا ڪِل آئي.

(*) (هڪ روايت موجب هو ٽراجن جي جنگ ڪان سٺ سال اڳ اڪيڊيا ڪان لڏي اٽلي هليو ويو هو.

(81) ڏسو ڊايونس ڪي. (هئليڪارن، i,25,65 جنهن ڪي هڊسن ايڊٽ ڪيو) روم جون قدامتون (ڊونئٽس، ii,18,173-174) ۽ ناردِيني (صفحا، 387-386) وڏي محنت ڪئي آهي ته لوپرڪال جي صحيح ڳالهه ڄاڻڻ جي ڪوشش ڪجي.

(82) وئٽيڪن جي مسودن مان بئرونيَس، پوپ گلئسيَس جي هن تحرير ڪي ڇپرايو هو. (496 عيسوي نمبر 45-28) جنهن جو عنوان آهي: 'سينيٽر ائنڊرومئچَس'. جيڪو ٻين رومين جي خلاف هيو. اهو فيصلو ڪيو ويو هو ته لوپرڪيولا جو جشن قديم روايتن موجب ملهايو وڃي. گلئسيَس هميشه اهو اندازو لڳائيندو آهي ته سندس مخالف ٿورڙا عيسائي آهن، ۽ ڪيس هنن اڳيان جلد آڻ نه مجڻ گهرجي ۽ هو ان زماني جي سيني براين ۽ مصيبتن جو ڪارڻ هن بيضرر جشن ڪي سمجهي ٿو.

(83) 'اهڙيءَ طرح اسان، جن کي خدا جي مهربانيءَ سان سڄي دنيا جي حڪومت عطا ڪئي وئي آهي... ۽ جن کي اهڙو نيڪ، پرهيزگار ۽ سدائين سوڀارو شهنشاهه ۽ پُٽ ائنٿيميَس مليو آهي... شال اُهو ئي رب ۽ سندس قدرت ڪيس خدا پرستي واري شاهي طاقت عطا ڪري... وغيره'. اهو ۽ اهڙو شاندار اظهار ليؤ جو آهي جنهن کي ائنٿيميَس عزت منجهان: سائين، پيءُ ۽ پاڪ شهنشاهه ليؤ' جو نالو ڏنو ڏئي. ڏسو (ناول، ائنٿيميَس، ii,iii,38 ۽ ٿوبوسيَن ڪوڊ).

(84) هيراڪليَس (حرقل) جي مهم ۾ ڪيس ڪافي تڪليفون آيون هيون. (ٽليمانٽ شهنشاهن جي تاريخ ۾، 6,640) اهو ڪافي هوشياريءَ جو ڪم آهي ته ٿيوفينس وارين حالتن مان بغير زخم کائڻ جي ڪو ڪامياب ٿي وڃي، جيئن پروڪوپيَس جهڙي معتبر شخص اسان کي ٻڌايو آهي.

(*) (جوليَس سيزر جو مخالف جنهن يوٽيڪا جي هنڌ وٽ خودڪشي ڪئي هئي جڏهن هو پنهنجي مقصد ماڻڻ ۾ ناڪام ٿيو هو.

(85) بيريئس ڪان ڪاٽو جي پيش قدمي جيڪا سائرين جي صوبي کان شروع ٿي هئي، اُها هرڪيوليَس جي پيش قدميءَ کان ٻه وڌيڪ ڏکهي هئي جيڪا هن ٽرپولي کان شروع ڪئي هئي. هن ٽيهن ڏينهن ۾ گرم ۽ واريا سي رڻ پٽ کي اُڪاريو ۽ اهو ضروري سمجهيو ويو ته بين روزمره جي استعمال جي شين سان گڏ چمڙي جون نهيل پاڻيءَ سان ڀريل مشڪون به سفر جي لاءِ ضروري سمجهيون ويون، ان کان سواءِ ڪيترين ئي جوڙون، جيڪي نانگ ڏنگڻ جي صورت ۾ زخم مان زهر چُوسڻ لاءِ ڪارائتيون هونديون آهن سي به ڪنيون ويون. (ڏسو پلوٽارچ، vi,275، باب، 56) ۽ اسرابن جي جاگرافي، (xvii,1193).

(86) وڌو ۽ گهٽو مواد صاف طور تي پروڪوپيَس پيش ڪري ڇڏيو آهي (ڊي- بيل وئنڊل، i,6,191) ۽ ننڍيون ڳالهيون ۽ ٻيا تفصيل جيڪي ٽليمانٽ (شهنشاهن جي تاريخ، vi,396) وڏي محنت سان بازنطيني ليکڪن ۽ اديبن کان گڏ ڪري ورتا آهن، پر اُهي يقيني به ناهن ته وري ايترا اهم به ڪونهن. تاريخدان مئلچَس ماڻهن جي دردناڪ حالت تي افسوس جو اظهار ٿو ڪري. (سُئيدا مان هڪ ٽڪرو (بازنطين جي تاريخ، ص 58) پر هو ان وقت ناانصافي ٿو ڪري جڏهن هو ليؤ تي ماڻهن کان ڦُريل دولت ميڙڻ ۽ ان کي جمع ڪرڻ جو الزام ٿو مڙهي.

(87) هي زمين جو ڇيڙو ڪارٿيج کان چاليهن ميلن جي مفاصلي تي آهي. (پروڪوپيَس، i,6,192) ۽ سِسلي کان ويهه ليگون پري آهي. (شاهه جا سفر، ص 89) اسڪيپيو (روم جو جنرل (183-236 ق.م) ان کان به اجا اڳتي هليو ويو هو ۽ ڏکئي ڇيڙي تي وڃي ديرا ڄمايا هيائين. (ڏسو لوي جو خوش مزاجي وارو بيان، xxix,26-27).

(88) ٿيوفينس (ص 100) تصديق ٿو ڪري ته وئنڊلن جا ڪيترائي جهاز ٻڏي ويا هيا. جارنينڊيس جو چوڻ ته بئسيلسڪَس ڪارٿيج تي حملو ڪيو هو، ان کي صحيح طرح سان پروڙڻ جي ضرورت آهي.

(89) دمئسيَس وٽ آئسوبور ۾ (اُيڊفوٿيَم، ص 1048) ان وقت جي ٽن مختصر واقعن جي پيٽ ڪرڻ سان معلوم ٿيندو ته مارسيلينَس ڪارٿيج جي ويجهو وڙهيو هو ۽ ڪيس سِسلي ۾ ماريو ويو هو.

(90) آفريڪا جي جنگ لاءِ پروڪوپيَس جو مطالعو ڪيو. (ڊي- بيل وئنڊل، i,6,191-193) ٿيوفينس (صفحا، 99-101) سيڊرينَس (صفحا، 349-350) ۽ زونارَس (ii,xiv,50-51) مانٽيسق (عظمت جون ڳالهيون وغيره، xx,iii,497) ساموندي هٿيارن جي ناڪامي بابت پنهنجا جائز ويچار ونديا آهن.

(91) جارنينڊيس، ٿوڊورڪ- II ۽ يورڪ جي حڪومتن ۾ بهترين رهبر آهي (رِيبَس گيٽِسز، 44-47,675-681) اِڊيٽيَس ته جلدئي ختم ٿي وجي ٿو، ۽ آئسوڊور وري اسپين ۾ پنهنجي معلومات ڪي گهٽي ياڳي لڪائڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. اُهي واقعا جن جو تعلق ڳال سان آهي اُنهن ڪي ابي ڊوبوس وڏي محنت ۽ وضاحت سان پنهنجي ٽئين ڪتاب ۾ بيان ڪيو آهي. (تنقيد جي تاريخ، i,424-620).

(92) ماريانا ڪي ڏسو. (اسپين جي تاريخ، i,v,5,162).

(93) ڳال جي اٽپوري پر اصلي تصوير ۽ خاص طرح آورن جو نقشو اسان ڪي سڊونيَس ڏيڪاريو آهي، جيڪو پهريون سينيٽر ۽ پوءِ هڪ پادري جي حيثيت ۾ پنهنجي ملڪ جي قسمت لاءِ گهڻو فڪرمند هو. ڏسو- V (ليگيشن- vii) تحريرون، (i,5,9).

(94) سڊونيَس- iii، تحريرون، (3,65-68) گريگري تورن (ii,174,ii,24 ۾) جارنينڊيس (45,675) شايد ايڪڊيسيَس اڪيلو ئي ائويٽس جو ناني هو، جيڪو ٻي مڙس مان سندس زال جو پٽ هو.

(95) سڊونيَس- (ii، تحريرون- i,33) آخري لفظ: 'يا ته سندن ملڪ ڪي وجائجي يا وري سندن وارن ڪي'. سرماند، (ص 25) شايد پنهنجي هينئين سطح جي ذهنيت مطابق ٿي هليو پر شايد سڊونيَس جي به ساڳي خواهش هئي.

(96) برطانيہ وارن جي تاريخ ڪي جارنينڊيس ۾ ڳولي سگهجي ٿو. (44) ۽ (45,678) سڊونيَس (iii, تحريرون، 9,73-74) ۽ ٿورس جو گريگري (ii,170,ii,18 ۾) سڊونيَس (جيڪو ڀاڙيتو فوجين ڪي 'تيز' تازا توانا، مصروف، ضدي ۽ بهار' ٿو ڪوني، سندن جنرل سان دوستي ۽ پنهنجائپ واري لهجي ۾ مخاطب ٿو ٿئي.

(97) ڏسو سڊونيَس (I، تحريرون، 7,15-20) جن ۾ سرماند جا حاشيا به شامل آهن. خط سندس دل وٽان لکيو ويو هو جيڪو سندس فهم ۽ مزاج مطابق هيو. سڊونيَس جو نثر، توڙي جو ڪوڙين ۽ مصنوعي ڳالهين سان پيريل آهي، تڏهن به سندس ڦِڪي ۽ باڙي شاعريءَ کان ڪيئي دفعا وڌيڪ بهتر آهي.

(98) جڏهن ڪيپيٽول جي مندر واري حيثيت ڪي ختم ڪيو ويو ته ان ڪي پوءِ شهري مئجسٽريٽ جي آفيس ۾ تبديل ڪيو ويو ۽ اهو اجا تائين روم جي سينيٽر جي رهائش گاهه آهي. اُتي، بهرحال سونارن ڪي پنهنجن قيمتي زيورن جي نمائش ڪرڻ جو موقعو ملندو رهندو آهي.

(99) افسوس ته هي حاشيو لاطيني يا يوناني زبان ۾ لکيل آهي جنهن جو سنڌي ترجمو نٿو ڏئي سگهجي.(سنڌيڪار)

(*) (ٽائبر نديءَ ۾ هڪ بيٽ).

(100) سرماند، (ص 17) پر ان قانون موجب فيصلي ۽ موت جي سزا جي وچ ۾ فقط ڏهن ڏينهن جي وِٿي هوندي هئي، باقي ويهه ڏينهن بعد ۾ ٿيوڊوسيَس جي حڪومت ۾ وڌايا ويا هيا.

(*) (ڪمينو، غير مقبول)

(†) (روم جو هڪ سازشي شخص جنهن کي 63 ق.م ۾ ماريو ويو هو.

(101) (اسان جي دور جي ڪئٽلائين. سڊونيَس (ii خط، 1,33,V، تحريرون، vii,13,143، تحريرون، 7,185) هو ڏوهن تي بد دعا ڏئي ٿو ۽ سيرونئٽس جي سزا تي ڏاڍو خوش ٿو ٿئي. شايد ان ڪري ته هو هڪ سنو ۽ ڪردار وارو شهري آهي، يا شايد اهو روَيو هن جي خلاف سندس ذاتي رنجش وارو هجي.

(102) ائنٿيميَس جي حڪومت ۾ رسيمر الاني جي بادشاهه کي شڪست ڏئي کيس قتل ڪيو هو،(جارنينديس 45,678) سندس پيٽ کي برگنڊي جي بادشاهه سان پرڻايو ويو هو ۽ هن سووي ڪالوني جي ماڻهن سان تمام ويجها تعلقات قائم ڪري ڇڏيا هيا جيڪي پنونيا ۽ نوريڪم ۾ رهندا هيا.

(103) (بي صبرو ۽ اُبهرو گلاٽيَن) سرماند (پنهنجن تحريرن ۾ انوديَس ڏي لکي ٿو) پنهنجي درخواست خود ائنٿيميس جي حوالي ٿو ڪري. شهنشاهه شايد گلاٽيا جي صوبي ۾ جائو هو جنهن جا رهواسي گئلو، گريشين سڏرائيندا هيا ۽ سندن ڪم اهو هو ته هو وحشين ۽ بگڙيل ماڻهن کي به ايڪي ۽ اتفاق سان هلائڻ جي ڪوشش ڪندا هيا.

(104) ايپيفئنيَس ٽيهن سالن تائين پاويا جو پادري رهيو هو (367-497ع) ڏسو ٽيلمانٽ (ڪليسائي يادگيريون، xvi-788) سندس نالو توڙي ڪارناما ايندڙ نسل کان لکل رهجي وڃن ها جيڪڏهن اينوديَس، جيڪو سندس جانشينن منجهان هڪ هيو، سندس زندگي جي باري ۾ تفصيل سان نه لکي ها. (سرماند، اوپيرا- I 1692-1647) جنهن ۾ هو کيس ان دؤر جي عظيم ڪردار جي صورت ۾ پيش ٿو ڪري.

(105) اينوديَس (صفحا، 1659-1664) ايپيفئنيَس جي هِن سفارتخاني ۽ سندس بيان کي فقط ٻاڙن ۽ اجائي لفظن جو ميڙ ۽ سڪٽي ڦوند سان تعبير ٿو ڪري ۽ اولهه جي شهنشاهت جي خاتمي جي سببن جا ڪجهه سنجيده مثال پيش ٿو ڪري.

(106) پرسڪس (ليگيشن مان ٽڪرا، ص 74) پروڪوپيَس (ڊي- بيل وئنڊل، i,6,191) يوبوڪسيا ۽ سندس ڌيءُ، ميجورئن جي موت کان پوءِ آزاد ٿيا هيا. اولبريَس جو سفارتي عهدو (464ع) شايد کيس شاديءَ جي تحفي طور ڏنو ويو هو.

(107) اوليبريَس جي مخالفت وارو روپ (پاڳي جي نقطئِ نظر جي باوجود) اوترو وقت برقرار رهيو جيترو وقت سندس حڪومت رهي. ليئو جي ڳجهن رابطن ۽ واسطن، کي ٿيوفينس ۽ پاسچل جي واقعن ۾ پڻ تسليم ڪيو ويو آهي. اسان کي سندس مقصد يا ارادن جي ڪابه جاڻ ڪانهي، پر هڪ اڻ ڇتي دؤر ۾، اسان جي اڻڄاڻائي، ڪجهه عوامي معاملن ۽ ڪجهه حقيقتن تائين، پهچي وڃي ٿي.

(108) چوڏهن علائقن، جن ۾ روم کي آگسٽس پاران ورهايو ويو هو، فقط هڪڙو جئنيڪيولم، ٽائبر ندي جي ٽسڪن واري طرف هيو. پر پنجين صدي عيسوي ۾ رٿيڪن جي ٻهراڙي واري هڪ هنڌ منجهان هڪ وڏو شهر ٺهي ويو هيو، ۽ ڪليسائي ورهاڱي جنهن کي سمپليسيَس لاڳو ڪيو هو، حڪومت ڪندڙ پادري ۽ روم جا ستن مان به علائقا، سينٽ پيٽر جي مڪيه ڪليسا تي ياڙيندا هيا. ڏسو ناردينى (قديم روم ۾، ص 67) حالتن کي پوريءَ طرح بيان ڪبو ته

هڪ ڏکو داستان نهي ويندو ۽ منهنجي لاءِ بهتر اهو آهي ته روم جي وڏي جاگرافي دان جي قصي بيان ڪرڻ کان پوءِ اوهان کان اجازت وٺان.

(109) گلئيَس (تحريرون، ائندرومئچ ۽ بئرونيَس، 496ع، نمبر 42) سگونيَس (i,xiv، صفحا 542-543) ۽ مراتوري (اٽلي جا واقعا، iv,308-309) هڪ اٽپوري خاتون هسٽوريا مسيلا جي مدد سان هن خوني ۽ ڪاري ڏنڌي جي حقيقت کي واضح ڪيو آهي.

(110) 'شهر ۾ رڳو ظلم ۽ بڇڙي ڪاروبار جو منظر هو'، جڏهن وسپاسيان روم تي حملو ڪري ان کي تاراج ڪيو هو. (ڏسو ٽئسيٽس، iii,82-83) ۽ هر شرارت ۽ رهزني هر طرف زور وٺي وئي هئي. مختلف وقتن ۽ دؤرن جا انقلاب اهڙيون بربادين پکيڙيندا آهن پر پلي ڪيترا ٻه دؤر گذري وڃن پر اُهي ٽئسيٽس جهڙي تاريخدان کي ورلي پيدا ڪندا آهن جيڪي اهڙن واقعن کي پنهنجي بيان ذريعي لازوال بنائي ڇڏيندا آهن.

(111) ڏسو ڊوڪينج، فئملي بازنطين، (صفحا 74-75) ايروبائنڊس، جنهن شهنشاهه جسٽينين جي ڀاڻيءَ سان شادي ڪئي هئي، هُو وڏي ٿوڊوسيَس جي اٺين پيڙهيءَ مان هيو.

(112) اولهه جي شهنشاهت جا آخري انقلاب ٿيوفينس اڻ چٽي نموني بيان ڪيا آهن (ص 102 جارنينڊس، 45,.679) مارسيلينس جا تاريخوار واقعا ۽ هڪ نامعلوم ليکڪ جي تحرير مان ٽڪرا جن کي اميئينس (صفحا، 716-717) جي آخري ڏينهن ۾ وئليسيَس ڇپرايو هو. جيڪڏهن فوٽيَس ناداني ڪندي ايترو مختصر نه ٿئي ها ته اسان جيڪر مئلڇَس ۽ ڪئنڊيڊَس جي همعصرن جي تاريخن مان ڪافي ڄاڻ حاصل ڪري وٺون ها. (ڏسو هن منجهان اقتباس، صفحا 172-179).

(113) ڏسو گريگري ٽورن، (ii,175,ii,28 ۾) ڊوبوس، (تنقيد جي تاريخ، ii,613) بن ڀائرن جي قتل ٿيڻ شرط گنڊوبالڊ هڪدم برگنڊي جو اڪيلو بادشاهه بڻجي ويو، پر سندن نااتفاقين سبب ان بادشاهت جو زوال به جلد اچي ويو.

(114) سڊونيَس (v,16,146) نيپوس، ايڪڊيسيَس کي اميرزادي جو خطاب ڏنو هو جنهن جو واعدو انٿيميَس ڪيو هو. 'هن انٿيميَس جي ڪيل واعدي کي پورو ڪيو هو' (ڏسو، viii,7,224).

(115) ايپيفئنيَس کي نيپوس وزيگاٿن جو سفير ڪري موڪليو هو ته جيئن مٿن ڏنڊن يا محصولن جو حساب لڳائي سگهي. يعني اُهي علائقا جيڪي روم جي شهنشاهت جو حصو هيا. (اينوڊيَس سرمانڊ ۾، i,1665-1669) سندس نااُميدي واري ڳالهه ٻولهه هڪ بي عزتي واري راز تي پردو وجهي ڇڏيو هو جنهن ڪري ڪلرمانٽ جو پادري سخت ناراض ٿي ويو هو. (سڊونيَس).

(116) مئلڇَس (اُپڊوفوٽيَم، ص 172، اينوڊيَس جو هڪ لطيفو يا ٽوٽڪو، BK|xxxii، سرمانڊ، اوپيرا، ii,1879) بهرحال شهنشاهه يا مکيه پادري جي سچائپ جي باري ۾ اجا کي شڪ ۽ گمان باقي آهن.

(117) هنن ياڙيتو ويڙهاڪن جي باري ۾ جن اولهه جي شهنشاهت کي تباهه ڪيو هو، اسان کي پروڪوپيَس معلومات ڏني هئي. (دي- بيل گوٿيڪو، i,i,308) عام تاثر توڙي هاڻوڪا تاريخدان اُودئسر جي نمائندگي ڪن ٿا توڙي جو اُهو هڪ ڌاريو بادشاهه هو ۽ هن ڌاري فوج وٺي اٽلي تي پنهنجي رعيت جي مٿهن تي حملو ڪيو هو.

(118) 'اوريستس، ان وقت جڏهن اٽيلا اٽلي ۾ داخل ٿيو هو، هڪدم ان سان مليو هو جنهن کيس پنهنجو سيڪريٽري بڻايو هو'. نامعلوم (ويلس، ص 716) ڪانئس تاريخ ۾ ڪو مغالطو ٿيو آهي پر اسان سندس معلومات تي کيس داد ڏيون ٿا ته اٽيلا جو سيڪريٽري آگسٽولس جو پيءُ هيو.

(*) (باب، چوٿيهين ۾).

(*) (ڦريو يا بدليو).

(119) ڏسو اينوڊيَس (وِٽ، ايپيفئنيَس سرماند 1669-1670,i) هو پروڪوپيَس جي بيان کي وڌيڪ مانائتو ۽ اثرائتو ٿو بنائي توڙي جو اسان کي اهو شڪ ضرور آهي ته شيطان واقعي پاويا جي گهيري ڪرڻ جي سازش ڪئي هئي ته جيئن هو پادري ۽ سندس پوئلڳن کي تڪليف پهچائي سگهن.

(†) (باب، چوٿيهون).

(120) جارنينڊيس (53-54,692-695) ايم- ڊي بئاٽ (يورپ جي ماڻهن جي تاريخ، viii,221-228) اوڊئسر جي اصل نسل ۽ سندس جنگي مُهمن جي باري ۾ چٽيءَ طرح وضاحتون ڪيون آهن. آءٌ ته يقيني طور تي اها ڳالهه مڃڻ لاءِ تيار آهيان ته اهو ساڳيو ئي شخص هو جنهن انئگرس کي ڦُري تاراج ڪيو هو ۽ جنهن سئڪسن لُٽيرن جي سامونڊي ٻيڙي جي ڪمان پڻ سنڀالي هئي. (گريگري ٽورن، ii,170,ii,18 ۾).

(121) نامعلوم، (ويلس، ص 717). هو سينٽ سيوريئس جي زندگي جي باري ۾ اسان کي ٻڌائي ٿو جيڪا اجا تائين موجود آهي ۽ جنهن ۾ اجا اهڙا حوالا به آهن جن جي باري ۾ معلومات نه ملي سگهي آهي پر اُها نهايت ئي اهم تاريخ آهي، جيڪا سندس شاگرد يوجيپيَس (511 عيسوي سندس موت کان ٽيهه سال پوءِ گڏ ڪري چپرائي هئي. ڏسو ٽليمانٽ (ڪليسائي يادگيريون (xvi,168-181.

(122) ٿيوفينَس، جيڪو کيس گاٿ ٿو ڪوني ۽ اها ڳالهه مڃي ٿو ته هو پڙهيل لکيل هو ۽ جنهن جي پالنا اٽلي ۾ ٿي هئي (ص 102) ۽ جيئن ته هي مضبوط اظهار ڪنهن ادبي معنيٰ ۾ مفهوم ساز لاڳاپيل ناهي، ته انکي شاهي محافظن جي طويل خدمت جي حوالي سان سمجهائي سگهجي ٿو.

(123) ڪئسيوڊور (تاريخوار واقعن ۾ 476ع) لڳي ٿو ته هن پاڻ کي بادشاهه جو خيالي خطاب ڏنو هو جنهن ۾ نه ته ڪا قوم ۽ نه وري ڪو ملڪ شامل هو.

(124) مئلچَس، جنهن جي نقصان ٿيڻ تي اسان کي افسوس ٿيو هو، هن خاص الخاص سفارتخاني کي سينيٽ کان وٺي زينو تائين محفوظ ڪري ڇڏيو آهي (ليگيشن منجهان ٽڪرا، 93) هڪ نامعلوم اقتباس (ص 717) ۽ ٻيو ڪئنڊيڊَس منجهان ٽڪرو (اَپڊفوٽيَم، ص 176) به ڪجهه نه ڪجهه مناسب ٿو معلوم ٿئي.

(125) جنهن سال اولهه جي شهنشاهت جو ڏيئو صفا اُجهامي ويو هو، ان جو پوريءَ طرح تعيُن نه ٿي سگهيو آهي ته اُهو ڪهڙو سال هيو. هڪ عام خيال ته اهو سال شايد 476ع هجي، ان جي تصديق ڪيترن واقعن منجهان ٿي آهي. پر به تاريخون جيڪي جارنينڊيس اسان کي ٻڌايون آهن (46,680) ان مطابق پوءِ تاريخ کي 479ع تائين پوئتي ڪرڻو پوندو؛ توڙي جو ايم- ڊي بئاٽ هن جي شاهديءَ کي ايتري اهميت نه ڏني آهي، پوءِ به هن ڪجهه اهڙن واقعن جا حوالا ڏنا آهن جن مان هن جي مؤقف جي تائيد ٿئي ٿي.

(126) سندس انعام اڪرام بوڪينج ۾ ڏسو (بازنطين مان حوالا، ص 81) پر سڪس (ليگيشن مان ٽڪرا، ص 56) مافي (ii,314). اسان اهڙو يا اهڙي قسم جو ٻيو مثال به پيش ڪري سگهون ٿا، روم جي شهنشاهت جي عام ۽ گهٽ ۾ گهٽ درجي جي رعيت جي ماڻهن به 'اميرزادي' جهڙو عظيم لقب اختيار ڪري ڇڏيو هيو، جيڪو آئرلينڊ جي تبديليءَ کان پوءِ سڄي قوم اختيار ڪري ڇڏيو آهي.

(127) نامعلوم، (ويلس، ص 716) جارنيندبيس اولهه جي شهنشاهت جي ٻن سنن (46,680) جي تصديق ڪري ٿو.

(128) سينيڪا جي تقرير جي فصاحت بلاغت (تحريرون، xxxvi|) کي ڏسو. فيلسوف کي شايد ياد آيو هجي ته عياشي، نسب وارو هڪ صيغو آهي ۽ وڏو اسڪيپيو جنهن جا اخلاق عادتون، مطالعي ۽ ڳالهه ٻولهه ڪرڻ جي تجربن سان چمڪي پيون هيون، پر خود هن تي به مخالفن ۽ سندس همعصرن جا ڪيتائي الزام لڳي چڪا هيا. (لِوي، xxix,19).

(*) (ماريَس).

(129) سُلا، هڪ فوجي سپاهيءَ جي زبان ۾ سندس ذهانت جي تعريف ڪري ٿو ته ڪيئن نه هن هڪ قلعي جون زبردست نقشو تيار ڪيو هو. (پلني، فطري تاريخ، xviii,7) فيدرَس جيڪو ان جون ديوارون ٿو ڏاهي، ته ان سڄي منظر نامي منجهان هڪ ڦِڪو قصو نهي پيو آهي (ii,5) جيڪو هن طرح آهي:

"شهنشاهه تائبيريَس، نئپلس ڏانهن ويندي پنهنجي گهر مسينيَم پهتو جنهن کي جبل جي چوٽيءَ تي لُڪيولَس نهرايو هو، اُهو سِسلي ۽ ٽسڪن جي سمندن مٿان چڙهه ڪَرَ ڪنيون بينو هو".

(130) ستن بيشمار دراچمن جي تعداد منجهان به سؤ پنجاهه جي تعداد جو اڌ، تنهن هوندي به ماريَس جي هٿ ۾ فقط عياشي واري رٽائرمنٽ واري زندگي هئي. روم جا ماڻهو تڪبر مان ڪانئس نفرت ڪندا هيا ۽ اُهي سندس ڇُرپر تي به سخت ناراض ٿيندا هيا. ڏسو پلو تارچ کي (ماريو ۾ ii,524، باب چوٿيهون).

(131) لُوڪيولَس کي ٻيا به ڪيترائي شاندار گهَر هيا جيڪي بائي، نئپلس ۽ ٽسڪيولَم جي هنڌن وٽ نهيل هيا. هو فخر منجهان چَوندو هو ته هو پکين، جيئن ٻَگهن ۽ ڪُونجن جيان موسم جي مناسبت جي لحاظ سان پنهنجون رهائش گاهون مٽائيندو رهندو هو.

(132) بزرگ سيوريئَس سال 482ع ۾ نوريڪم ۾ وفات ڪئي هئي. ڇَهن سالن کان پوءِ سندس مَيت جيڪا جتان گذري ٿي، ماڻهن کي، ڪرشما ڏيکاريندي پئي وئي، سندس مُريدن ۽ عقيدتمندن پاران انکي اٿلي نِيو ويو. هڪ عورت نيپوليپن جي ساڻس عقيدت ايتري هئي جو هن لُوڪيولن جي گهر ۾ ان بزرگ جي ان وقت دعوت ڪئي هئي جڏهن آگسٽولَس هن جهان ۾ نه رهيو هو. (ڏسو بئرونيَس ڪليسائي يادگيريون، 496ع نمبر 51-50) ۽ ٽليمانٽ (ڪليسائي يادگيريون، xvi,178-181) يوجيپيَس جي اصلي زندگي ۾ ڏسو. بزرگ سيوريئَس جي مرڻ کان پوءِ جي نئپلس ۾ منتقليءَ جو بيان سچو ۽ مستند آهي.

(*) (سفارتڪارن لاءِ وقف ٿيل)

(133) ايلچي فاسٽي جي رجسٽرن ۾ لک پڙهه جي سامان جو بيان شايد پاڳي يا مراتوري ۾ مل سگهي. اوڊئسر يا سينيٽ جن سفارتڪارن کي مقرر ڪيو هو اُنهن جي حيثيت کي اوپر ج شهنشاهت طرفان پڻ تسليم ڪيو ويو هو.

(134) سڊونيَس اپولينئريَس، (i، تحريرون، 9,22، جن کي سرماند ايڊٽ ڪيو هو) ان وقت جي ٻن اهم ۽ ناميارن سينيٽرن کي هڪ ٻئي سان ڀيٽيو آهي. (468ع). اُنهن جا نالا گينئڊيَس ۽ اوينس هو پهرئين کي هو شاندار شخصيت جو مالڪ ٿو سمجهي ۽ ٻي کي هڪ باڪردار ماڻهو ٿو سڏ جيڪو پنهنجي ذاتي توڙي عام زندگي ۾ اوچي اخلاق ۽ ڪردار جو مالڪ هو. بئسيليَس جونيئر جيڪو شايد سندس پٽ هو، اُهو سن 480ع ۾ سفارتڪار هو.

(135) ايپيفئنيَس، پاويا جي ماڻهن جي سفارش ۽ روحاني مدد ڪئي هِن بادشاهه پهريون ته ڪين پنج سالن تائين هر ڳالهه جي مُهلت ڏني ۽ پوءِ ڪين محلات جي مُنهندار پلئجيَس جي ظلمن کا ڪين نجات ڏياري. (اينوڊيَس، وِٽ سينٽ ايپيفئنيَس ۾ (سرماند، i,1670-1672).

(*) (منتقل ڪندي)

(136) ڏسو بئرونيَس (ڪليسائي واقعن ۾ 483ع نمبر 15-10) سورهَن سالن کان پوءِ، بئسيليَس ج غلط ڪمن کي، هڪ عوامي گڏجاڻيءَ ۾ سماڄَس پادري طرفان ننديو ويو هو.

(137) ڊيڪن پال، اوڊئسر جي جنگين کي چڱيءَ طرح بيان ڪيو آهي (ڊي جيسٽ لئنگوبارڊ، 9,757 جنهن کي گروٽيَس ايڊٽ ڪيو هو ۽ ڪئسيوڊورَس جي ٻن تاريخوار واقعن توڙي ڪسپين پڻ ان کي بيان ڪيو هو. بزرگ سيورينَس جي زندگي جنهن کي يوجيپيَس بيان ڪيو آهي جنهن کي مُنهندار ڊي بئاٽ چڱيءَ طرح پڙهيو هو، ان منجهان نوريڪم جي تباهي ۽ بَوئر جي قديمي جڳهن جي بربادي جي باري ۾ حقيقتون ۽ واقعا بيان ٿيل آهن.

(138) ٽئسيٽَس (واقعا، iii,53) جن منجهان روم جي اندروني زوال جي داستان کي ورجايو ويو آهي (صفحا، 351-361).

(139) اوڊئسر جي حملي ڪرڻ واري وقت تي اٽلي ۾ سخت ڏڪار آيو هو ۽ هيرولي جي بادشاهه کي چڱيءَ طرح بيان ڪيو هو جنهن کي وري فرانس جي شاعر ليس موئس نثر توڙي نظم قلمبند ڪيو آهي. (ii,174,206) جيڪو بعد ۾ ايڊٽ ٿيو) مون کي، بهرحال ان ڳالهه جي خ ڪانهي ته اها معلومات ڪيس ڪٿان ملي، پر مون کي ان ڳالهه جو يقين آهي ته جيڪو ڪجهه هُن ٻڌايو آهي، تاريخي لحاظ سان اُهو سراسر غلط آهي.

(140) سينٽ ائمبروز جي تحرير کي ڏسو، (xxxix). جنهن کي مراتوري بيان ڪيو آهي. (i,xxi,354).

(141) (ڪليسائي واقعا، 496ع، نمبر، 36).

(142) پلني، (فطري تاريخ، xviii,7).

(143) اطمينان يا صبر جا اِهي موضوع آهن جن کي سِسرو پنهنجي دوست پئپيريَس پيٽَس کي ٻڌ آهن ته اُنهن تي غور ڪري. (ix,17). هي ٽڏهن جا واقعا آهن جڏهن سيزر فوجي ڪماندر هي 'مون فقط اهو ٻڌايو آهي ته زندگي بهترين طريقي سان ڪيئن گذاري سگهجي ٿي'. هي اشار هڪ مشهور روم جي فيلسوف ڏانهن آهي جيڪو زندگي يا موت جي سلسلي ۾ اهو چاهين هيو ته اُنهن جي چُونڊ ڪرڻ ۾ ٻه ماڻهو آزاد هجي.

باب ستٽيهون

خانقاهي يا اڪيلائي جي زندگي جي شروعات، واڌارو ۽ ان جا اثر- بربرن جو عيسائيت ۽ ڀين فرقن ۾ تبديل ٿيڻ- آفريڪا ۾ وئنڊلن لاءِ اذيتون- بربرن مان آرين فرقي جو مڪمل خاتمو.

شهري ۽ ڪليسائي معاملن جي اڻوٽ تعلق مون کي مجبور ڪيو ۽ همت پڻ ڏياري ته يسائيت جي واڌاري، اذيتن، ان جي قائم ٿيڻ ۽ منجهس ڦوٽ پوڻ ۽ آخرڪار ان جي سوڀ بابت هان کي ٻڌايان. مون ڄاڻي واڻي بي مذهبي واقعن کي بيان ڪرڻ ۾ دير ڪئي آهي جيڪي انساني مرت لاءِ دلچسپي جو باعث بڻبا ته ساڳئي وقت اُنهن جو روم جي شهنشاهت جي زوال ۽ خاتمي سان ؛ گهرو تعلق آهي. I خانقاهي(1) يا اڪيلائي واري زندگي گذارڻ جو ادارو ۽ II اثر جي بربرن جو هب مٽائڻ.

I خوشحالي ۽ امن جي ماحول جي ڪري عيسائين ۾ به طبقا پيدا ٿي پيا، هڪڙا جاهل ۽ اڻ ڙيل(*) ته ٻيا وري پارسا ۽ پرهيزگار(2) بڻجي ويا. مذهب جي آزاد ۽ اٽپورن روين سبب بيشمار ماڻهن ، ذهن ۽ ضمير مطمئن ٿي ويو. شهنشاهه هجي توڙي مئجسٽريٽ، سپاهي هجي يا ڪو ڏنڌي وارو، ڀئي پنهنجن مذهبي جوش جذبن ۽ عقيدن سان به لاڳاپيل رهيا ته ساڳي وقت پنهنجي ڪم ڪار، ڏنڌي ڙي ۽ ڪاروبار ۾ به مصروف رهيا؛ پر جيڪي وڏيڪ پارسا بڻجي ويا ۽ جن انجيل جي تعليم ۽ سولن جي سختي سان پابندي به ڪئي ته وري ان جو ناجائز فائدو پڻ ورتو، اُهي وحشياڻي جنون واري ٿ تي هلي پيا ۽ سندن عقيدي موجب انسان ڏوهه ۽ خطا جو گهر آهي ۽ خدا تعاليٰ هڪ آمر ۽ جابر ي. هُنن دنيا جي ڪاروبار، خوشين ۽ عياشين کي ڇڏي ڏنو، شراب نوشي، گوشت کائڻ ۽ شاديون رڻ کي به ترڪ ڪيائون؛ پنهنجي تَن بدن کي تسيا ۽ سزائون ڏنائون، ۽ ظاهري پيار يا عشق جي ٻين کي صفا ڇڏي ڏنائون، ۽ اندروني يا روحاني خوشي حاصل ڪرڻ لاءِ پاڻ تڪليفن ۽ ڏکن ۾ گذارڻ ا. ڪانسٽنٽائن جي حڪومت ۾، پارسا ماڻهو لامذهبيت واري بگڙيل دنيا کان ڪوهين دور هليا ويا ۽ ڪ مذهبي گروهه ۾ وڃي پناهه ورتائون جتي کين روحاني سڪون مليو. جيروسلم جي پهرين بسائين وانگر(3) اُنهن به دنيا دولت جي استعمال ڪرڻ کي ختم ڪري ڇڏيو، پنهنجي جنس يعني مردن ، سنگت ۽ ساٿ کي پسند ڪيائون ته وري دوستي به ساڳئي مزاج ۽ طبيعت جي ماڻهن سان رکيائون پنهنجي لاءِ راهب، ويراڳي ۽ ٻاوَن جهڙا نالا چونڊيائون(†) جن مان مراد اها هئي ته اُهي فطري طور نياسي، تارڪ الدُنيا ۽ رڻ پٽ يا بيابانن جا رهواسي هيا. هنن ان دنيا جي عزت ڪئي جنهن کان هو

نفرت ڪندا هيا ۽ هن ’قدرتي فلسفي‘ ڪي(4) وڏي واڪي داد ڏنو ويو جيڪو يونان جي فلسفي جي اسڪولن جي مجيل اصولن ڪان بہ گوءِ ڪٽي ويو هو ۽ جنهن ۾ سائنس يا ڪنهن بہ دليل جي ضرورت ئي ڪانہ هئي. ڌن دولت ڪان نفرت، توڙي ڏکن ۽ موت جي فلسفي تي ويراڳين پنهنجي پيٽ اسٽائڪن سان ڪرڻ شروع ڪري ڇڏي؛ پنهنجي عجز واري نظم ۽ ضبط ۾ هنن پٿاگورس جي ماٺ ۽ صبر کي پنهنجو ساٿي بنايو ۽ هنن شهري معاشري جي هر طريقي ۽ نفاست ۽ نزاڪت ڪان سخت نفرت جو اظهار ڪيو. پر هن ’قدرتي فلسفي‘ جي پوئلڳن اجا صاف سچي ۽ نج مثال يا ماڊل ڳولڻ جي جستجو ڪئي جنهن کي هو پنهنجو ڪري ان مطابق اڳتي وڌن. اُنهن اهڙن پيغمبرن جي نقش قدم تي هلڻ جي ڪوشش ڪئي جن برپٽ بيابانن وچي وَسايا هيا(5)؛ ۽ هنن هڪ اعتقاد ۽ ڏاهپ واري زندگي بسر ڪرڻ کي اهميت ڏني جنهن جو بنياد اِسينيَس عقيدي وارن فلسطين ۽ مصر ۾ رکيو هو. پلني جي فلسفياڻي نظر اڪيلائي ۾ رهندڙ اُنهن ماڻهن تي حيرت منجهان پئي هئي جيڪي ’بحر- مُردار‘ جي ويجهو تاڙي جي وڻن جي جهُڳِنن ۾ رهندا هيا، جيڪي ڌن دولت ڪان سواءِ بہ پنهنجو گذران ڪندا هيا، ۽ جن جي شهرت عورتن ڪان سواءِ بہ پري پري تائين پهچي وئي هئي ۽ جيڪي انساني پڇتاءَ ۽ سخت ڪاوڙ مان بہ پنهنجا رضاڪار ۽ مددگار ڳولي ڪيندا هيا(6).

وهمن وسوسن جو پهريون مددگار پيءُ مصر هو جتان خانقاهي يا راهباڻي زندگي گذارڻ جي شروعات ٿي. ائنٿني(7)، جيڪو هڪ اڻ پڙهيل شخص(8) ۽ ٿيبائس ۾ رهندڙ نوجوان هو، پنهنجي سڄي ملڪيت، جيڪا ڪيس ورثي ۾ ملي هئي(9)، ماڻهن ۾ ورهائي ڇڏي ۽ پنهنجي ڪٽنب سان لاڳاپا ختم ڪندي، پنهنجي پيدائش جو اباڻو هنڌ ڇڏيندي ۽ اڳين گناهن ڪان توبهہ تائب ٿيندي پنهنجي راهباڻي زندگي گذارڻ شروع ڪئي ۽ بنا دير هو مذهبي جنونيت جي حدن تائين پهچي ويو. ڪيترن ئي مقبرن ۽ هڪ مناري هيٺان پنهنجي نئين مذهبي تجربي جي اذيتناڪ مشق ڪندي، هو ٽن ڏينهن تائين نيل ندي جي اوڀر طرف هڪ ڏکيو سفر ڪندو رهيو ۽ نيٺ اهڙي اُجڙيل هنڌ تي پهتو جيڪو جڻ انساني آباديءَ ڪان ڪٽيل هو پر اُتي وڻن جو ڇانورو ۽ پاڻي موجود هو ۽ هن پنهنجي رهائش ڳاڙهي سمنڊ جي پر ۾ ڪولزم جبل تي اختيار ڪئي جتي هڪ قديمي خانقاهہ ان بزرگ جي نالي ۾ اجا تائين موجود آهي(10). عقيدت مند عيسائي ڪيس ڳوليندا رهيا ۽ نيٺ هڪ رڻ پٽ ۾ پهچي سندس زيارت ڪيائون؛ هنن ڪيس مجبور ڪيو تہ هو سڪندريہ تائين وچي ۽ ماڻهن جي موجودگيءَ ۾ ديدار ڪرائي، هن پنهنجي شهرت جي پاسداري وڏي مان ۽ شان سان ڪئي. هن جي اٿنيسيَس سان بہ دوستي هئي جنهن جي عقيدي کي هو مڃيندو هو پر مصر جي هن مسڪين ماڻهو شهنشاهہ ڪانسٽنٽائن جي هڪ عزت واري دعوت ۾ شريڪ ٿيڻ ڪان انڪار ڪري ڇڏيو. معزز بزرگ (ڇاڪاڻ تہ ائنٿني جي عمر هڪ سؤ پنج سال هئي) نئين نسل جي بيشمار ماڻهن کي پنهنجن نظرن سان ڏٺو هو ۽ اُنهن منجهان ڪيترن سندس سبق ۽ سکيا مان فائدو ورتو هو تہ ٻين وري سندس شاندار مثال جي پوئواري ڪندي پنهنجين زندگين کي لاڀائتو بنايو هو. ويراڳين جون بيشمار ڪالونيون تيزيءَ سان لِبيا جي رڻ پٽن، ٿيبائس جي جبلن ۽ نيل جي ڪناري تي آباد شهرن ۾ نهي ويون. سڪندريا جي ڏکڻ ۾ جبل هيا ۽ اُتي ئي نِتريا نالي هڪ صحرا بہ هيو جتي 5000 جي لڳ ڀڳ تارڪ دنيا ماڻهو رهندا هيا، ان جي باوجود جيڪڏهن ڪو سياح اُتي وڃي ها تہ ڪيس پنجاهہ جي لڳ ڀڳ خانقاهون اهڙيون ملن ها جيڪي برباد ٿيون پيون هيون ۽ جن کي اُتي ۽

ئڙن علائقن ۾ ائنٽني جي مريدن ۽ معتقدن ناهيو ۽ آباد ڪيو هو(11). متين ٿيبائس ۾، ڪ جڳهه
نهن جو نالو تابين(12) هو اُتي هڪ خالي زمين پيل هئي جنهن تي پيچوميَس قبضو ڪيو هو. جنهن ۾
سندس برادري جا چوڏهن سؤ ماڻهو بہ شامل هيا. هن مقدس جڳهه تي مردن لاءِ نوَ خانقاهون ۽ عورت لاءِ
ڪ خانقاهہ نهي ۽ ايسٽر جي ساليانو جشن جي موقعي تي اٽڪل پنجاهہ هزار مذهبي ماڻهو هتي جمع
بندا هيا جيڪي نهايت ئي مانائتا هيا ۽ سهڻي طريقي سان رهندا هيا(13). آڪسيرِنچَس جي خوبصورت
وڏي آبادي واري شهر، جيڪو عيسائين جو مذهبي گاديءَ جو هنڌ هو، مندرن، عوامي عمارتن ۽ قلعن
ي بہ نيڪي ۽ خيراتي ڪمن لاءِ وقف ڪري ڇڏيو هو، ۽ اُتي جيڪو پادري هو، اُهو گهڻ ۾ گهڻ
ارهَن ڪليسائن ۾ مذهبي تقرير ڪندو هو، سندس حساب موجب ڏهہ هزار عورتون ۽ ويهہ هزار مرد
انقاهي عبادتن سان لاڳاپيل هيا(14). مصر جي ماڻهن، جن هن معجزاتي انقلاب تي فخر ٿي ڪيو، ڪي
نين هو تہ جوڳين جو تعداد سندن ملڪ جي باقي بچيل ماڻهن جي برابر هو(15)، ۽ اينڊڙ نسل شايد
شهور چَوڻيءَ کي وري دهرائيندو جيڪا اڳ ساڳئي ملڪ جي جانورن لاءِ مشهور ٿي هئي تہ: 'مصر ۾
ڪنهن ديوتا کي ڳولڻ آسان ۽ ماڻهوءَ کي ڳولڻ مشڪل ڪم آهي'.

خانقاهي زندگي کي روم ۾ شروع ڪرڻ وارو دراصل اٿنئسيَس هيو ۽ هن فلسفي کي وري
نهن زور ونرايو اُهو ائنٽني هو ۽ ان کي هر طرف ڦهلائڻ جو ذمو وري ائنٽني جي مُريدن ۽ معتقدن
و هو جيڪي پنهنجي روحاني مرشد سان گڏجي وئٽيڪن تائين هليا ويا هيا. مصري ماڻهن جي پَوائتن
وحشي ڇهرن پهريون تہ هر طرف خوف ۽ هراس پکيڙي ڇڏيو پر پوءِ اصليت معلوم ٿيڻ تي وڏي
وش جذبي سان سندن آجيان ڪئي وئي. سينيٽرن ۽ خاص طرح بزرگ عورتن پنهنجن محلن ۽
انائتين عمارتن کي مذهبي گهرن ۾ تبديل ڪري ڇڏيو ۽ ڇهن ڪنوارين جي ننڍي اداري کي خانقاهن
، ملايو ويو هيو ۽ اُنهن کي وري برباد ٿيل قديم مندرن ۾ قائم ڪيو ويو ۽ پين کي وري روم جي
رڪزي علائقي ۾ منتقل ڪيو ويو(16). ائنٽني جي مثال کان سخت متاثر ٿي شام جي هڪ نوجوان
نهن جو نالو هلئرين(17) هو، پنهنجو گهر، سمنڊ ۽ هڪ وارياسي ڍَنڍ جي وچ تي وجي ناهيو جيڪو
ازا کان فقط ستن ميلن جي مفاصلي تي هو. سادگي اختيار ڪيائين ۽ هر گناهہ کان توبهہ تائب ٿيو ۽
ڙي پارسائيءَ جي حالت ۾ هن زندگي جا ائيتاليهہ سال گذاريا جنهن جي نتيجي ۾ سندس جوش جذبو
عقيدت جو هوڪو هر جا ڦهلجي ويو ۽ هاڻي هو بزرگ ۽ درويش ڪونجڻ لڳو جنهن جا مريد هزارن
ي تعداد ۾ ٿي ويا ۽ دنيا جي سيني سلسلن ۽ رشتن کي ترڪ ڪري ڇڏيائون ۽ جڏهن بہ هو فلسطين
ي خانقاهن جو چڪر هڻڻ ويندو هو تہ هزارين عقيدت مند سندس زيارت ڪندا هيا. اجا هڪ ٻي شخص
اسل(18) جي شهرت اوپر جي خانقاهي تاريخ ۾ امر ٿي چڪي آهي. هو ائٿينس جي اسڪولن جو پڙهيل
ڙهيل عالم ۽ تقرير جي فن جو وڏو ماهر هو ۽ سندس خيال ۽ ارادا ايترا تہ اوچا ۽ مٿاهان هيا جو
زئريا جي پادرين کان بہ سندس ڏاهپ مٿاهين هوندي هئي. باسل پڻ پونٽس جي هڪ اڪيلي ۽ جهنگلي
ڳنڊ ۾ پنهنجا خانقاهي ديرا ڄمايا ۽ اُنهن ڪالونين ۾ هن پنهنجا قانون ۽ اصول سمجهائڻ شروع ڪيا
يڪي ڪاري سمنڊ جي ارد گرد پکڙيل هيون. اولهہ ۾ وري ٽُورس جي مارٽن(19)، جيڪو پنهنجي
ڪڙي جان ۽ جسم ۾ سپاهي، پادري، راهب ۽ ان سان گڏ هڪ بزرگ بہ هيو، گال ۾ خانقاهن جو بنياد
ڪيو ۽ سندس مرڻ کان پوءِ سندس بہ هزار مريد بہ هڪدم قبرن ۾ هليا ويا ۽ سندس هڪ تقرير جي

ماهر تاريخدان ٿيائس جي رڻ پٽن کي للڪاريو ته هيڏو سارو بيابان مارئن جهڙي ڪردار جو هڪڙو به ماڻهو پيدا ڪري ڏيکاري. ٻاوَن ۽ خانقاهي راهبن جو واڌارو عيسائيت جي واڌاري جيترو ئي تيز ۽ تکڙو هو. شهنشاهت جي هر صوبي ۽ هر شهر ۾ سندن تعداد هزارن جي انگ ۾ هوندو هو. تارڪ دنيا ٽولن، ليرنس کان لِپاري تائين اونداها ۽ ويران ٽيل بيٽ، جيڪي ٽسڪن سمنڊ جي اردگرد برباد هيا، آباد ڪيا ۽ اُتي ئي پنهنجا آستانا اڏي ويرانن کي وجهي وسايائون. ساموندي توڙي زميني رستن روم جي شهنشاهت جي ماڻهن کي هڪ بئي سان ڳنڍي ڇڏيو هو ۽ هلئرين جي گذاريل زندگي مان اسان کي خبر پوي ٿي ته فلسطين جي اهڙي ويراڳي ۽ محتاج شخص کي به اها سهولت حاصل هئي ته ڪڏهن هو مصر هليو ويندو هو ته ڪڏهن سِسلي ۽ ايپيرَس جا وَڻ وڃي وَسائيندو هو ۽ دنيا جو بنواس ڪندي ۽ ان کي تياڳيندي نيٺ وڃي قبرص جا بيٽ وسايائين ۽ اُتي جوڳ رهاڪو بنجي ويو(20). لاطيني عيسائين روم جي مذهبي ادارن جو احترام ڪيو ۽ انهن جي اصولن کي دل سان تسليم ڪيو. جيڪي ماڻهو جيروسلم وڃي پاڪ جاين جي زيارت ڪندا هيا اُهي زمين جي هيترن سارن ڏُورانهن ملڪن ۾ وڃي به خانقاهي زندگي کان متاثر ٿيندا هيا ۽ انهيءَ جا طور طريقا پاڻ اختيار ڪندا هيا. ائٿنني جا بيشمار مريد ۽ عقيدتمند خط استوا جي ملڪن کان به اڳتي وڌي ويا ۽ وڃي حبش جي عيسائي شهنشاهت تائين پهتا(21). بئنڪر(22) جي خانقاهه جيڪا فلنتشاعر ۾ هئي ۽ جنهن ۾ لڳ ڀڳ به هزار کن راهب هيا، اُهي هر طرف ٽڙي پکڙي ويا ۽ آئرلئنڊ توڙي آيونيا جي ڪالونين کي وڃي آباد ڪيائون(23) ۽ اسڪاٽلئنڊ جي بيٽن جي هڪ ڪالوني جيڪا آئرلئنڊ جي ٻاوَن قائم ڪئي هئي، ان اُترين علائقن جي ماڻهن ۾ سائنس ۽ وهمن وسوسن بابت ڪجهه شڪَ ۽ گمان پيدا ڪري ڇڏيا(24).

شهري يا انساني زندگي کان ڪٽيل هي بدقسمت ۽ جلاوطن ماڻهو، وهمن جي انڌاري ۽ ان جي زور کان پنتي هٽڻ لڳا. سندن گڏيل رٿ کي لکين ماڻهن طرفان مانائتي موٽ ملي جنهن ۾ هر جنس ۽ هر عمر ۽ هر رتبي جو ماڻهو شامل هو ۽ هر اُهو ماڻهو جنهن خانقاهي مذهب اختيار ڪيو هو، ان کي راغب ڪري مجرايو ويو هو ته ڪيس دائمي خوشين ۽ عياشين جي ڪنڊن واري گورک رستي کي لتاڙي اڳتي هلڻو پوندو(25). پر اهڙن مذهبي مقصدن کي اڳتي وڌائڻ ۽ هلائڻ جو دارومدار انسان ذات جي فطرتن ۽ کين مهيا ٿيل موقعن تي هو. ڪڏهن دليل ته ڪڏهن ڪو جذبو وقتي طور تي کين پنتي هٽائي ڇڏيندو هو، پر اُهي ننڍن ٻارن ۽ عورتن کي قائل ڪرڻ ۾ وڌيڪ ڪامياب ٿيندا هيا ۽ کين ڪو ڏک يا تڪليف ايندي هئي يا ڪو بدقسمتيءَ جو واقعو يا حادثو ٿيندو هو ته سندن عقيدو وڌيڪ مضبوط ٿيندو هو ۽ اُهي ظاهري دنيا جي ڦُونڊ ۽ آڪڙبازيءَ مان پنهنجي لاءِ ڪجهه پرائي وٺندا هيا. هاڻي اهو عين فطري ۽ ماڻهن جو جائز عقيدو هو ته جيڪي پارسا ۽ پرهيزگار سنياسي هيا، جن پنهنجي آخرت جي ڇوٽڪاري حاصل ڪرڻ لاءِ هن دنيا کي ڇڏي ڏنو هو، اُهي ئي ڪنهن روحاني عيسائي حڪومت کي هلائڻ جا حقدار هيا. ان ڳالهه کي ذهن ۾ رکندي هڪ راهب کي زوريءَ ۽ سندس مرضي خلاف پنهنجي جهُوپڙيءَ مان اُٿاري ۽ ڪليسائي تخت تي ويهاريو ويو جنهن تي ماڻهن خوب خوشيون ڪيون ۽ تاڙيون وڄايون ۽ مصر، گال ۽ اوير جي ٻين ملڪن جي خانقاهن طرفان ويراڳين ۽ پادرين جو هڪ باقاعدگيءَ وارو سلسلو هلي پيو ۽ ڪرسيءَ جي آرزو منڊن کي ڳجهو گس به هٿ اچي ويو جنهن جي ڪري کين دولت ۽ مرتبو بئي ملي ويا(26). جيڪي مُشهور ويراڳي هيا ۽ جن جي ڪامياٻين جو ڇوٻول

عام ٿي ويو هو، اُنهن جي ڪوشش اها هئي تہ پنهنجن هر خيال ويراڳين جي انگ کي وڌائن. اُنهن وڏن خاندانن ۽ خوشحال ماڻهن سان پنهنجا لاڳاپا وڌايا ۽ خوشامد ۽ فريبڪاري جي طريقن سان نوَن مذهب اختيار ڪندڙن کي هِرڪايو ويو تہ هو دولتمند ۽ وڏن گهراڻن جي ماڻهن کي خانقاهي مذهب اختيار ڪرڻ لاءِ آماده ڪن. ناراض پيءُ پنهنجي اڪيلي پٽ(27) جي ڪانئُس ڇڇي وڃڻ تي ماتم ڪيو ۽ هڪ سادي ۽ پورڙي عورت نئين شوق ۾ گمراھ ٿي قدرت جي قانونن جي پيڪڙي ڪري ڇڏي، ۽ هڪ بزرگ عورت گهريلو زندگي جي طور طريقن ۽ رهڻي ڪهڻي کي وساري انساني تڪميل جي حدن کي ڇُهڻ چاهيو. پالا وري جيروم(28) جي تقرير کان متاثر ٿي اثر قبول ڪيو، ۽ بي حرمتي واري لقب 'خدا جي سَس'(29) هڪ بيوھ کي آماده ڪيو تہ هو پنهنجي ڌيءُ اَسٽوچيَم جي ڪنوارپ کي هميشہ لاءِ پاڪ ڪري ڇڏي. پنهنجي روحاني پيشوا جي صحبت ۾ رهندي ۽ سندس ئي مشوري تي پالا روم ۽ پنهنجي معصوم ٻار کي ڇڏي ڏنو، پاڻ بيٿلم جي مقدس ننڍي شهر ۾ وڃي رهي جتي هن هڪ اسپتال ۽ چار خانقاهون قائم ڪيون ۽ پنهنجي خير خيرات ڏيڻ جي صدقي هڪ ڪئٿولڪ ڪليسا ۾ اهم عهدو حاصل ڪيائين. ان دؤر ۾ اهڙن توبهہ تائب ٿيندڙ ماڻهن کي وڏي عزت ۽ احترام سان گڏ شان مان سان ڏٺو ويندو هو پر هاڻي خانقاهن ۾ عام رواجي ماڻهو ۽ ڪڙمي ڪاسبي(30) بيشمار ٿي ويا هيا جن کي راهباڻي زندگي ۾ سندن ڪيل قربانين جي ڀيٽ ۾ وڌيڪ فائدو ٿي مليو. هاري، غلام، مزدور ۽ مستري پيشي جا ماڻهو غربت کان تنگ ٿي ڀڄي ويندا هيا ۽ ڪنهن بي هنڌ تي ڪو عزت وارو پيشو اختيار ڪري پنهنجو گذارن ڪندا هيا ۽ سندن ظاهري تڪليفن جو ازالو، ڀين رسمن ريتن يا سخت نظم ۽ ضبط جي ڳجهي پيڪڙي ذريعي ٿي ويندو هو(31). روم جي رعيت جي ماڻهن، جن جي ذات توڙي دولت تي غير برابري وارا ڳرا ٽئڪس يا محصول مڙهيا ويندا هيا، شاهي حڪومت سان پنهنجا لاڳاپا ختم ڪري ڇڏيا ۽ بزدل نوجوانن، حڪومت جي فوجي خطرن جي ڀيٽ ۾ خانقاهي زندگي جي تڪليفن ۽ سادگيءَ ۾ پنهنجي باقي حياتي گذارڻ کي وڌيڪ اهميت ڏني. جيڪي ڳوٺن ۽ ٻهراڙين جا ڊنل ماڻهو هيا ۽ هر طبقي سان تعلق رکندا هيا ۽ جيڪي بربرن کان بہ اڳ ۾ ڀڄي ويا هيا، اُنهن اُتي پنهنجو گذران ڳولي لڌو جن پاڪ جاين تي سندن فوجي ماڻهو دفن ٿيل هيا؛ پر جنهن مقصد ماڻهن کي ذاتي طور تي تہ تڪليفن مان ڇوٽڪارو ڏياريو، پر شهنشاهت جي طاقت ۽ شان کي وڏو ڌڪ رسايو(32).

قديمي ماڻهن جو خانقاهي سرشتو(33) درحقيقت سندن عقيدن جو مظهر هيو. مذهبي جنونين کي هميشہ تنبيهہ ڪئي ويندي هئي تہ سندن ڪرتوتن جو انتقام ڪانئُن خدا تعاليٰ ضرور وٺندو پر اهڙن گستاخ ماڻهن لاءِ بہ خانقاهن جا دروازا سدائين کليل رهندا هيا تہ اُهي پلي اُتي وڃي توبهہ تائب ٿين تہ خدا تعاليٰ بخشڻهار آهي کين معاف ڪري ڇڏيندو. اُهي ٻاوا يا راهب، جن جو ضمير دليلن يا ڪن جذبن سبب سخت يا غير لچڪيدار ٿي ويو هو، هاڻي انسانن يا شهرين واري ڪردار ادا ڪرڻ لاءِ آزاد هيا ۽ حضرت عيسيٰؑ جي گهر وارين کي بہ ڪنهن دنوي محبت ڪندڙ سان جائز رشتن رکڻ جي اجازت هئي(34). پر غلط افواهن جي گردش ڪرڻ ۽ وهمن وسوسن جي عام ٿيڻ سبب زوردار بندشن کي لاڳو ڪرڻ ضروري ٿي پيو هو. گهڻي آزمائش ۽ امتحانن کان پوءِ هڪ نئين ماڻهوءَ جي وفاداريءَ کي دائمي قسمن ۽ اقرارن ذريعي يقيني بڻايو ويندو هو ۽ سندس اٽوٽ ازدواجي رشتن کي پڻ ڪليسا توڙي ملڪ جي سخت قانونن ذريعي مضبوط بنايو ويندو هو. ۽ جيڪڏهن ڪو شخص اهڙين پابندين جي اقرار

ڪرڻ ڪان پوءِ اهڙن ٻنڌڻن ۽ سختين ڪان ڇڄڻ جي ڪوشش ڪندو هو ته پوءِ اُن جو پيڇو ڪري ڪيس گرفتار ڪيو ويندو هو ۽ پوءِ ڪيس عمر ڀر جيل ڀوڳڻو پوندو هو ۽ مئجسٽريٽ جي مداخلت، خانقاهي نظم ۽ ضبط جي سختين ۾ ڪنهن حد تائين نرمي ڪرڻ جو باعث بڻبي هئي(35). راهبن طرفان سندن لفظن توڙي عملن ۾ سدائين سختي ۽ غير لچڪيدار قانون جو مظاهرو ٿيندو رهندو هو(36) ۽ ننڍڙين غلطين تي به ماڻهن جي يا ته سخت بيعزتي ڪئي ويندي هئي، ڪين جيل جون سختيون سَهڻيون پونديون هيون يا وري ڪين سخت اُڃ ۽ بُک تي روزا رکڻا پوندا هيا يا سندن جسمن تي ڪوڙا يا ڦٽڪا تيستائين وهايا ويندا هيا جيستائين سندن جسم رَت سان وِهنجي نه وڃن؛ ۽ نافرماني، ڪنهن شڪايت يا تڪليف پهچڻ تي پُڻ پُڻ ڪرڻ يا ڪنهن ڪم ۾ ٿوري به دير ڪرڻ جا ڪَم سخت گناهن جي لسٽ ۾ شامل هوندا هيا(37). ڪليسا جي ڪنهن مرد عهديدار جي ڪنهن به غلط يا اجائي حڪم جي هڪدم تعميل ڪرڻ جڻ هڪ مجيل اصول هيو جنهن جي انحرافي ڪرڻ تي به سخت سزائون ڏنيون ويندڀون هيون، ۽ هي مصر جي ويراڳين جو جڻ پهريون اخلاقي سبق هيو ۽ سندن صبر ۾ به سوين سختين، ڪنن امتحانن ۽ آزمائشن منجهان ڪين گذڻو پوندو هو. مثال طور ڪين حڪم ڏنو ويندو هو ته هڪ وڏي جبل يا پهاڙ ڪي پنهنجي جڳهه تان هٽائي ڇڏين ته جيئن اُن سُڪل ڪاٺيءَ ڪي پاڻي ڏئي سگهجي جنهن ڪي زمين ۾ ڪوڙيو ويو هيو ۽ تيستائين ان ڪي پاڻي ڏيندو رهجي جيستائين اُها ٽن سالن گذرڻ ڪان پوءِ اهڙي سرسبز سائي ٿي ميويدار وَڻ جي شڪل اختيار ڪري وڃي؛ يا وري ڪين ٻرندڙ ڪُوري ۾ گُهمڻ ۽ هلڻ لاءِ چيو ويندو هو، يا وري ڪين حڪم ڏنو ويندو هو ته پنهنجي معصوم ٻار ڪي تلاءُ ۾ ڪٽي اُڇلائن ۽ اهڙيءَ طرح ۽ اهڙن ئي حوالن سان سندن ڪيترائي هٺ نوڪيا درويش ۽ ڇريا انسان شهرت جي بلندين تائين پهچي اَمر ٿي ويا هيا ڇاڪاڻ ته اُنهن ڇرين واري بي سمجهي ۽ بي ڊپائي واري فرمانبرداريءَ جي زندگي بسر ڪئي هئي(38). يورڙائي ۽ هر حڪم ڪي اکيون ٻوٽي مڃڻ جي عادتن، ذهني آزادي، جيڪا دليل ۽ منطق لاءِ بيحد ضروري هوندي آهي، ڪي صفا ختم ڪري ڇڏيو هو ۽ خانقاهي راهبَ غلاميءَ جو طوق پنهنجي ڳچيءَ ۾ وجهندي، پنهنجن ڪليسائي آقائن جي جذبن ۽ عقيدن مطابق هلڻ جي هر ممڪن ڪوشش ۽ تابعداري ڪندا هيا. اوپر جي ڪليسا جو امن ۽ سڪون ڇرين، جنونين ۽ نادانن جي هجومن سبب ختم ٿي ويو هو جن ڪي نه ته ڪنهن جو خوف هو، نه وري هُو ڪنهن عقل ۽ انسانيت جي ڳالهه ٻڌڻ لاءِ تيار هيا ۽ شاهي فوجن بغير ڪنهن هٻڪ يا شرمساريءَ جي اها ڳالهه تسليم ڪئي هئي ته هاڻي ڪين خانقاهي جنونين جي مقابلي ۾ خطرناڪ بربرن ڪان به خطرو گهٽ محسوس ٿي رهيو هو(39).

وهمن وسوسن گهٽو ڪري ويراڳين جي لباس ڪي مقدس بڻائي ڇڏيو آهي(40) پر سندن انفراديت واري روپ جو گهرو تعلق سندن سادگي واري اوائلي زندگي سان آهي جنهن ڪي دنيا جي انقلابن ۽ فئشن جي تبديلين انسان ذات جي نظر ۾ ڪِلٺهارڪو ڪري ڇڏيو آهي. خانقاهي سرشتي جي باني يا اَبي پسند واري يا خواهشن ڪي خوش ڪرڻ واري لباس پائڻ ڪان منع ڪئي هئي ۽ پنهنجن پوئلڳن ڪي سختيءَ سان هدايت ڪئي هئي ته هو جنهن به ملڪ ۾ پنهنجي رهائش اختيار ڪن ته اتان جي ماڻهن جي رهڻي ڪهڻي اختيار ڪندي پنهنجي جسم تي سادا ڪپڙا اوڍين جنهن ۾ ڏيک يا نماءُ جو عنصر نه هجي(41). قديمي خانقاهي ماڻهن جون عادتون ملڪي موسمن ۽ ماڻهن جي طور طريقن مطابق

بدلبيون رهنديون هيون ۽ سندن خيال يا ڄاڻ موجب مصر جي ڪڙمين ۽ هارين جي رڍ جي گل مان ٺهيل لباس ۽ يونان جي فيلسوفن جي چوغن يا عَبائُن ۾ ڪو خاص فرق ڪونہ هو. اُهي مصر ۾ گهڻو ڪري سِڻيءَ مان ٺهيل ڪپڙا پائيندا هيا جيڪي اُتي ئي ٺهندا هيا تنهن ڪري ڪين سَستا ملندا هيا پر مغربي ملڪن ۾ اُهي ئي ڪپڙا مهانگا ملندا هيا جن کي غير ملڪي عياشيءَ جو نالو ڏئي رد ڪيو ويندو هو(42). ويراڳي اڪثر ڪري پنهنجو مٿو ڪُوڙائي ڇڏيندا هيا يا وري گهڻي ياڳي پنهنجا وار ڪٽرائي ننڍا ڪرائي ڇڏيندا هيا، اُهي پنهنجن سِرن کي راهبن واري ٽوپيءَ سان ان ڪري ڍڪيندا هيا تہ جيئن غير مذهبي يا ملحداڻي شئي جو ناپاڪ پاڇو سندن مَٿن تي نہ پوي، پر سندن ڄنگهون ۽ پير اُگهاڙا رهندا هيا سواءِ ان جي جو سخت سردي نہ هجي ۽ آهستي يا ڪمزوريءَ جي قدمن سان هلندا هيا ۽ هلڻ وقت سهاري لاءِ سندن هٿ ۾ لَڪڻ يا لٺ هوندي هئي. دنيا کي ترڪ ڪرڻ وارن جي حالت ڏاڍي خراب ۽ ڇڙ ڏياريندڙ هوندي هئي؛ هر اُها شئي يا عمل، جيڪو ماڻهن کي بُڇان ڏياريندڙ هوندو هو، ان لاءِ سمجهيو ويندو هو تہ اُهو ڪم خدا تعاليٰ کي پسند هوندو ۽ تابين جي فرقي وارا وري عضون ۽ لِڱن کي پاڻيءَ م وهنجارڻ يا لِڱن کي تيل لڳائڻ جي سخت منمت ڪندا هيا(43). اهي تياڳي يا ويراڳي پَٽ تي يا وري سخت تَڏن تي سمهندا هيا ۽ مٿان وجهڻ لاءِ وٽن کهرا ڪنبل هوندا هيا ۽ اُنهن ئي شين کي ويڙهي سيڙهي ڏينهن جي وقت ۾ بہ اُهي ئي شيون استعمال ڪندا هيا، يعني اُنهن جي مٿان ويهندا هيا، ننڊَ ايندي هُين تہ اُنهن مٿان ئي سمهندا هيا ۽ ڪکن پنن منجهان وِهاڻا ناهي رات جو اُن تي مٿو رکي آرام ڪندا هيا. اُنهن جا ڪکن کانئن مان ٺهيل سوڙها گهر هوندا هيا جن منجهان سوڙهيون گهٽيون گذرنديون هيون، پر ننڍڙا ننڍڙا گهر گڏجي هڪ وڏو ڳوٺ ٺهي ويندو هو جيڪو ڪليسا جي احاطي جي اردگرد هوندو هو، جتي هڪ اسپتال، هڪ لائبرري، باغيچو، ڪجهہ آفيسون ۽ پاڻيءَ کي جمع ڪرڻ لاءِ وڏو حوض يا ٽانڪي هوندي هئي. هڪ ڪٽنب ۾ ٽيهہ يا چاليهہ ياتي هوندا هيا، پر ڪٽنب جو هتي مطلب اهو ناهي تہ هڪڙو ئي خاندان هجي پر عزيز ۽ مِٽ مائٽ گڏجي بہ هڪ ڪٽنب ناهيندا هيا ۽ مصر جي خانقاهن ۾ اڪثر ڪري ٽيهن يا چاليهن ماڻهن جو ڪٽنب هوندو هو.

خوشيون ۽ خطائون يا گناهہ ويراڳين لاءِ ذري گهٽ هڪ جهڙا هيا ۽ هنن تجربي مان اهو پرايو هو تہ سخت روزا ۽ سادو کائڻ پيئڻ، جسماني ناپاڪائي ۽ هوَس کي روڪڻ لاءِ بهترين اُپاءَ هيا(44). سندن کاڌي پيتي ۾ پرهيز ڪرڻ جا سندن اصول هڪ جهڙا ۽ دائمي نہ هيا. يهودين طرفان پينٽيڪاسٽ جي خوشيءَ واري ڏينهن کي نفس ڪشيءَ ذريعي برابر ڪيو ويندو هو تہ جيئن خوشيءَ وارو پاسو تور ۽ ماپ ۾ وڌيڪ نہ ٿي وڃي ۽ نين خانقاهن جي خوشيءَ وارن جوش جذبن کي ڪجهہ آزادي ڏني وئي هئي ڇاڪاڻ تہ هَيچ رڪندڙ ڳالهن جي کاڌي پيتي جي طلب مصر جي خانقاهن جي صبر وارن ۽ پارسا ويراڳين وانگر جلد مانار ۾ اچڻ واري ڪانہ هئي(45). ائٿنني ۽ پيچوميَس جا پوئلڳ روزانو ٻارهَن آئونسَن جي ماني(46) يا وري فقط بسڪوٽن(47) تي گذارو ڪري وٺندا هيا جن کي بہ هو ٻن ويلن يعنيٰ منجهند ۽ رات جي مانيءَ لاءِ وقف ڪري ڇڏيندا هيا. کاڌي کائڻ جي ڪمري ۾ جيڪي سبزيون ڪين ڏنيون وينديون هيون تہ ڪوشش اها ڪندا هيا تہ ڀاڄيون اُباري نہ کائن ڇو تہ ان کي شايد عياشي سمجهيو ويندو هو ۽ خانقاهہ جو سربراهہ جيڪڏهن ڪين ڪڏهن ڪڏهن برفي، ميوو، سلاد ۽ نيل ندي جي مڇي کارائيندو هو تہ ان کي سندس طرفان وڏي سخاوت ۽ عياشي سمجهيو ويندو هو(48). البت

درياهي يا سامونڊي مڇي کائڻ جي کين اجازت هوندي هئي پر گوشت کائڻ جي اجازت فقط يا ته مسافرن يا وري بيمارن کي هوندي هئي ۽ جڏهن يورپ جي خانقاهن ۾، جتي هين خانقاهن جي پيٽ ۾ سختي ڪجھ گهٽ هئي، گوشت کائڻ جي اجازت کين فقط ان شرط تي ڏني وئي هئي ته اُهو فقط پکين جو هوندو پوءِ اُهي جهنگلي يا گهر جا پاليل هجن، پر جهنگلي جانورن جي گوشت کائڻ جي کين سختيءَ سان منع ٿيل هئي. ٻاوَن يا ويراڳين جو پسنديده شربت فقط صاف ۽ پاڪ پاڻي هوندو هو ۽ هڪ دفعي بينيڊڪٽائين عقيدي جي باني شڪايت ڪئي ته روزانو شراب جي اڌ پنٽ ڪانئس ڪو تڪڙائي ويندو هو ڇاڪاڻ ته ان زماني ۾ ڪيترا ماڻهو گهڻو شراب پيئندا هيا(49). اهڙي عياشي کين اڪثر ڪري اٽلي جي انگورن جي باغن مان ملندي هئي يا وري سندن فاتحن کان کين تحفي ۾ نصيب ٿيندي هئي جيڪي ڏکيا لڪَ لنگهندا هيا جيئن ائلپس جبل، رائين ندي يا بالٽڪ سمنڊ وغيره، پر ڪوشش پوءِ به سندن اها هوندي هئي ته شراب جي بدلي کين بيئر يا پنير مهيا ڪيو وڃي.

جيڪو اُميدوار اهڙين خانقاهن ۾ انجيل جي سخت اصولن مطابق داخلا وٺڻ ويندو هو ته پهريون سختيون به نه سهي سگهندو هو ۽ بد دل ٿي پڇي ويندو هو ۽ بُک ۽ بدحاليءَ جي اهڙي ماحول ۾ رهڻ پسند نه ڪندو هو(50). پر خانقاهي ماڻهو اهڙي بدحاليءَ جي صورت ۾ محنت ۽ مشقت جي ڪمن ۾ هڪ ٻئي جي مدد ڪندا هيا ۽ اهڙي ديوٽي کي هو گناهن جو ڪفارو سمجهندا هيا ۽ هيتريون ساريون سختيون سهڻ کان پوءِ جڏهن رُکي سُکي ماني کين ملندي هئي ته ان تي به اُهي پنهنجي پالڻهار جا شڪرگذار رهندا هيا(51). باغ ۽ بنيون ٻارا، جن کي ويراڳين جهنگلن ۽ ڏُٻڻ کان بچائي ڇڏيو هو، هو پنهنجن هٿن سان محنت ڪري آباد رکندا هيا ۽ اُنهن جي ڦل يا فصل مان پنهنجو گذران ڪندا هيا. اُهي ننڍا وڏا ۽ اُهي ڪم، پڻ جن کان ٻين کي جيڪر بچاءَ لڳي، ڪرڻ کان هرگز نه ڪيٻائيندا هيا جن ۾ مزدورن ۽ غلامن وارا خسيس ڪم پڻ شامل هوندا هيا، يعني پنهنجون روزمره جون ضرورتون پوريون ڪرڻ، رهڻ لاءِ جڳھ يا جهوپڙي ٺاهڻ، ٽانوَ ٿپا مهيا ڪرڻ وغيره ۽ اِهي سيئي ڪم خانقاهن جي حدن اندر ئي ڪيا ويندا هيا. خانقاهن بابت جيڪا ماڻهن کي عمومي طور ڄاڻ ڏني وئي آهي، انهيءَ ۾ اُنهن بابت اونداهي دؤر جون غلط فهميون پکيڙيون ويون آهن نه ته هئڻ ته ائين گهرجي ها ته اُنهن جي باري ۾ وهمن وسوسن جي الزامن کي ختم ڪري ڇڏجي ها. ان جي باوجود ڪجھ پڙهيل لکيل عالمن جي جوش جذبي ۽ تحقيق ڪليسائي توڙي لاديني علمن کي به مهذب ۽ مانائتو بنائي ڇڏيو آهي ۽ ايندڙ نسل يقيني طور تي اهڙن عالمن جي قلم جي ڪارنامن جو اعتراف ڪندو ته سندن ئي مسلسل محنتن جي نتيجي ۾ يوناني ۽ رومي علم و ادب کي نه رڳو محفوظ ڪيو ويو پر ان کي ٻين ملڪن تائين پڻ ڦهلايو ويو ته جيئن مختلف ملڪن جا ماڻهو به ان مان لاڀ پرائين(52). باقي ويراڳين جو خاص طرح مصر ۾ محنت مزدوريءَ جو پيشو هوندو هو. هو گهڻو ڪري خاموشيءَ سان ڏگهيون ويهڪون ڪري ڪاٺ جون ٻيڙيون ٺاهيندا هيا يا وري ناريل جي وڻن مان تڏا ۽ ٽوڪريون يا چَليون پڻ ٺاهيندا هيا. سندن هٿن سان ٺاهيل شيون جڏهن سندن گهُرجن ۽ ضرورتن کان واڌاريون ٿي وينديون هيون، جيئن تابين جون ٻيڙيون يا ٿبائس جي خانقاهن جو ٻيو سامان ته پوءِ اهڙيون عمديون ۽ ناياب شيون نيل نديءَ جو سينگار بڻجي وينديون هيون ۽ اُتان هلندي هلندي سڪندريا جي بندرگاهه تي رهندڙ عيسائين تائين

پهچي وينديون هيون جتي هٿن سان ٺاهيل نازڪ ۽ ناياب شين جا قدردان موجود هوندا هيا ۽ اُهي اهڙي سٺي مال جي خريداريءَ تي خاطر خواهه رقم پڻ ادا ڪندا هيا.

پر وقت گذرڻ سان گڏ آهستي آهستي هٿن جي محنت ختم ٿي وئي. جيڪو به نئون ماڻهو خانقاهي سرشتي ۾ داخل ٿيو ٿي ته هن پنهنجو سڄو توجهه ۽ عقيدت پنهنجن بزرگن ۽ درويشن سان ٿي رکي ڇاڪاڻ ته کيس يقين هو ته سندس باقي حياتي اُنهن جي قدمن ۾ سندن خدمت ڪندي گذارڻي هئي ۽ هن سرشتي جي قانون کيس اجازت ٿي ڏني ته هو ان ملڪيت جو حقدار هيو جيڪو ڪجهه کيس ورثي ۾ مليل يا حصي پتيءَ ۾ کيس ڏنو ويو(53). ملانيا پنهنجي هڪ چانديءَ جي ٿالهي، جنهن جو وزن ٽي سؤ پائونڊ هيو، ورثي ۾ ڏني ۽ ساڳئي وقت پالا پنهنجي پسند جي ويراڳين جو هڪ وڏو قرض ادا ڪري ڇڏيو ڇاڪاڻ ته اُنهن هڪ وڏي گنهگار انسان(54) کي عبادت جي فائدن کان آگاهه ڪيو هو ۽ پڇتاءَ ۽ توبهه ڪرڻ جا سبق پڻ کيس سيکاريا هيا. وقت پنهنجي تيز رفتاريءَ سان گذرندو رهيو پر حادثا ۽ واقعا به ٿيندا رهيا جيڪي ڪڏهن به گهٽ نه ٿيا، مشهور خانقاهن جون ملڪيتون، جيڪي اوسي پاسي جي ملڪن ۽ وڏن شهرن ۾ موجود هيون، ۽ هن سرشتي جي قائم ٿيڻ کان پوءِ پهرين صديءَ ۾ ئي هڪ لادين زوسيمَس ڪدورت منجهان لکيو آهي ته غربت کي دؤر ڪرڻ لاءِ عيسائي ويراڳين انسان ذات جي وڏي انگ کي پينو فقيرن ۾ تبديل ڪري ڇڏيو هو(55). جيستائين هنن پنهنجي اصلي رنگ ۽ درويشيءَ کي قائم رکيو هو تيستائين هنن خيرات ڏيڻ يا ڪنهن جي جائز مدد ڪرڻ جي اصولن جي به پاسداري ڪئي هئي ۽ ماڻهن جو اعتبار ۽ اعتماد(*) مٿن قائم رهيو، پر جڏهن هو سُکيا ستابا ۽ دولتمند ٿيڻ لڳا ته هن سرشتي ۾ بگاڙ پيدا ٿي ويو ۽ جنهن دولت کي هو اڳ ٻِنديندا هيا ان تي هاڻي فخر ڪرڻ لڳا؛ نه رڳو ايترو پر عيش عشرت ۾ پئسن لُٽائڻ جي ڏنڌن ۾ پڻ لڳي ويا. سندن عوامي بهبود واري عياشيءَ کي ته شايد درگذر ڪري سگهجي ٿو ڇاڪاڻ ته اُنهن مذهبي عبادتن لاءِ وڏيون عمارتون جوڙايون هيون جتي پنهنجي معاشري جي گمراهه ماڻهن کي رهائيندا هيا ته جيئن اُنهن ۾ ڪو سڌارو آڻجي. پر، هر دؤر جي ڪليسا، اهڙن ٻاوَن يا ويراڳين جي بگڙجڻ ۽ سندن شهواني شغلن کي سخت لفظن ۾ ننديو آهي، جن هن باوقار سرشتي جي مقصدن کي صفا وساري ڇڏيو هو(56) ۽ ان دولت جو ناجائز فائدو ورتو هو جيڪا سندن وڏڙن ساديءَ سان پنهنجون زندگيون گذاري ماڻهن جي ڀلائي ۽ بهتريءَ لاءِ جمع ڪئي هئي(57). سٺي ڪردار ۽ هڪ باوقار اعزاز کان هيٺ ڪِرڻ ۽ عام ماڻهن جهڙين خرابين کي اختيار ڪرڻ تي شايد هڪ فيلسوف پنهنجي ڏک ۽ ڪاوڙ کي ڪڙي ڍُڪ جيان پِي ۽ خاموش ٿي وڃي.

اوائلي ويراڳين جون زندگيون تنهائيءَ ۽ گناهن کان توبهه تائب ٿيندي گذرنديون هيون، ڪين دنيا جا ڏنڌا ڏاڙي پاڻ ڏي متوجهه نه ڪري سگهندا هيا، نه وري وقت گذرڻ يا سماجي ۽ معاشرتي سرگرمين جو ڪين ڪو احساس رهندو هو. جڏهن به ڪين خانقاهن جي حدن مان ٻاهر نڪرڻ جي اجازت ملندي هئي ته به حاسد ساٿي به ساڻن گڏ هوندا هيا جيڪي سندن شغلن يا ڪمن تي نظر رکندا هيا يا ائين ڪٿي چئجي ته اُهي هڪ ٻئي جي ڪمن تي نظر رکندا هيا ۽ اُنهن جي مخبري به ڪندا هيا ۽ واپس ٿيڻ تي ڪين سختيءَ سان منع ڪيو ويندو هو ته جيڪو ڪجهه هنن پنهنجين اکين سان ڏٺو هو يا ماڻهن جي واتان ٻڌو هو ته ان جي باري ۾ ڪنهن کي ڪجهه به نه ٻڌائن. ڏارين ماڻهن کي، جيڪي خانقاهي سرشتي

سان پوري خلوص سان لاڳاپيل هيا، جدا ڪمرن ۾ رهايو ويندو هو ۽ فراخدليءَ سان سندن مهمان نوازي ڪئي ويندي هئي پر سندن ڳجهي گفتگو فقط اُنهن ماڻهن سان ٿيندي هئي جيڪي سندن مڪمل اعتماد وارا هيا ۽ جن تي هو پورو پورو ڀروسو ڪري پئي سگهيا. سندن موجودگيءَ ڪان سواءِ خانقاهه جو نوڪر يا غلام به پنهنجن دوستن يا پنهنجن مٽن مائٽن جو خانقاهي حدن ۾ استقبال نه ڪري سگهندو هو ۽ جيڪڏهن ڪو نوڪر ضد ڪرڻ تي ڪنهن نازڪ مزاج عورت يا ڪنهن بزرگ سان هن سلسلي ۾ ناروا سلوڪ ڪندو هو يا ڪاوڙ وارين نظرن سان ڪين ڏسندو هو ته ان تي خانقاهه جا رکوالا ويتر خوش ٿيندا هيا ته هو پنهنجي ڊيوٽي نيڪ طرح سان ادا ٿو ڪري(58). ويراڳي پاڻ هڪ وڏي هجوم ۾ رهندي به جڻ الڳ ۽ اڪيلا لڳندا هيا ڇو ته اُهي به حادثاتي طور يا وري زبردستيءَ سان ساڳين جڳهن ۾ رهندا هيا جن کي جيل چئجي ته وڌاءُ نه ٿيندو. جيڪي گوشه نشين مذهبي ٿين ٿا، اُنهن ويچارن وٽ گهٽو ڪري وڏي سوچ يا جذبن جي اٿاٺ هوندي آهي، تنهن ڪري خانقاهه جو سرواڻ اُنهن جي اندر ٻاهر وڃڻ جو پروگرام ۽ وقت طئي ڪندو آهي(*) ۽ جڏهن هو چپ چاپ ۾ ماني کائيندا آهن ته پنهنجن عبائن ۽ چوغن ۾ بند رهندا آهن ۽ ايترا ته اڪيلا هوندا آهن جو ڪين هڪ ٻئي جي به خبر نه هوندي آهي ته ڪير ڪٿي آهي(59)، اڪيلائيءَ جي وِندر مطالعو هوندو آهي، پر ويچارن مِسترين ۽ هارين، جن جي اڪثريت خانقاهن ۾ موجود هئي، کي تعليم نه هئڻ سبب، ڪتابن سان دل وندرائڻ جي سهولت به ميسر ڪانه هئي. اُهي ڪم ۾ مصروف رهڻ چاهيندا هيا پر روحاني متيرائيءَ جي معتبري پنهنجن هٿن سان ڪو ڪم ڪرڻ ڪان ڪين روڪيندي هئي، پر اُها معتبري ڪهڙي ڪم جي، جنهن ۾ انسان ذاتي دلچسپي وٺي ڪو ڪم هٿ ۾ نه ڪٿي سگهي.

پنهنجي عقيدي ۽ جذبي موجب، هو جيڪو به ڏينهن پنهنجي جهوپڙيءَ ۾ گذاريندا هيا، اُهو وڏي آواز سان يا فقط خاموش ذهني عبادت ۾ گذرندو هو، اُهي شام جو هڪ جڳهه تي گڏ ٿيندا هيا ۽ رات جو دير سان ڪين جاڳايو ويندو هو ته اجتماعي عبادت ڪن جيڪا فقط خانقاهن ۾ ڪئي ويندي هئي. وقت جي مقرر ڪرڻ جو دارومدار تارن جي گردش جي علم تي هوندو هو جيڪي مصر جي صاف آسمان تي ڪڏهن به ڪڪرن سان ڍڪيل نه هوندا آهن. بلڪ پري ڪان ئي چٽا نظر ايندا آهن ۽ اهڙي سڪوت جي ماحول کي، ڪنهن ٽوٽاري جو ڪهرُو ۽ اڻ وڻندڙ آواز خراب ڪري ۽ رڻ پٽ جي خاموشي ۽ سُڪون جي لطف کي برباد ڪري ڇڏيندو هو(60). ننڊ جيڪا ويراڳين لاءِ سڪون جو اڪيلو ذريعو هئي، ان کي ۾ ماپيو ويندو هو ته ڪنهن ڪيتري ننڊ ڪئي، توڙي جو ڪين ڪافي واندڪائي به هوندي هئي ۽ اُهو واندڪائيءَ وارو وقت سندن ڏکيو گذرندو هو ڇو ته هو ان وقت نه ڪنهن ڪم ۾ مصروف هوندا هيا ۽ نه وري خوش گذارڻ جو وٽن ڪو سامان يا ذريعو هوندو هو تنهن ڪري ڪين ڏينهن جو وقت گذارڻ ڏکيو ٿي پوندو هو ۽ اهڙي صورتحال ۾ هو تنگ ٿي سج تي ڪاوڙ ڪندا هيا ته اهو آخر لهي ڇو نه ٿو ۽ ڏينهن گذرڻ ۾ ايتري اينگهه ڇو ڪئي هئي(61). اهڙي وحشت ۽ بي آرامي جي حالت ۾ وري وهم ۽ وسوسا به عقيدتمندن لاءِ وڏيڪ اذيتن جو باعث بڻبا هيا(62). جيڪو خانقاهن ۾ ڪين سُڪون ملندو هو، اُهو وري سندن پڇتاءَ ۾ تباهه ٿي ويندو هو جنهن ۾ لاديني شڪ شبها ۽ اُهي خواهشون به شامل هونديون هيون جن ۾ خطا يا گناهه ٿيڻ جو رتيءَ ماتر انديشو به موجود هجي، ۽ هو هر فطري خواهش يا جذبي کي هڪ اهڙو گناهه سمجهندا هيا جنهن جي، سندن خيال ۾، معافي هرگز نه ملڻي هئي،

۽ جڏهن هو ڪنهن به خواهش جي آخري چيڙي تي پهچي ڳاڙها يا تپي باهه تي ويندا هيا ته خوف وچان سندن جسم ڪي ڏڪڻي وڪوڙي ويندي هئي ۽ سمجهندا هيا ته هو اهڙي غار ۾ وڃي ڪريا هيا جنهن جو ڪو ترو ئي ڪونه هيو. اهڙن بدنصيب ماڻهن کي اهڙين اذيتن کان ڇوٽڪارو فقط تڏهن ملندو هو جڏهن هو ذهني مريض بڻجي چريا ٿي پوندا هيا يا وري عذاب ۽ اذيتون پوڳي مري ويندا هيا. ڇهين صدي عيسوي ۾ جيروسلم ۾ هڪ اسپتال قائم ڪئي وئي جتي گناهن کان پڇتائيندڙ اُنهن ماڻهن کي داخل ڪيو ويو جيڪي ذهني مريض بنجي صفا پاڳل ٿي چڪا هيا(63). اهڙي پاڳل پڻي جي ڪيفيت تي پهچڻ کان اڳ سندن خيال اُتانهان ۽ سوچ ۽ فهم به ڪمال جو هوندو هو. ان وقت سندن اهو عقيدو هوندو هو ته جيڪو هو ساهه کڻن ٿا ته اُن ۾ به جِنَ دشمن موجود هوندا هيا ۽ هر طرف کان جِن پوت موجود رهندا هيا جيڪي مٿن نظر رکندا هيا ۽ سندن اخلاق عادتن تي پڻ اثرانداز ٿيندا هيا. هنن جي مذهبي شدت جا جذبا سندن تصور توڙي سندن احساسن کي به ضايع ڪري ڇڏيندا هيا ۽ اهڙي ويراڳي، جنهن جي اڌ رات جي عبادت ۾ نِنڊ خلل وڌو هو، ڪي يا ته پيانڪ خوف خطرن جا دؤرا پوندا هيا يا وري هو خوشيءَ ۾ پيو ٻهڪندو هو ۽ اِهو سڄو دارومدار سندس ننڊاکڙن يا نيم خوابيءَ جي ڪيفيت تي هوندو هو ته هن ان وقت ڪهڙي قسم جا خواب ٿي ڏٺا(64).

ويراڳي ٻن طبقن ۾ ورهايل هيا: هڪڙا اُهي جيڪي ماڻهن ۽ معاشري سان لاڳاپيل هيا ۽ ٻيا وري دنيا کان صفا لاتعلق هيا ۽ اُهي دنيا وارن کان صفا الڳ ۽ ڪٽيل رهندا هيا ۽ پنهنجي مذهبي جنون ۾ مست رهندا هيا(65). جيڪي حد کان وڌيڪ مذهبي هيا، اُنهن جا لاڳاپا انسانن توڙي دنيا وارن کان صفا ختم ٿي چڪا هيا. مصر، فلسطين ۽ شام جون خانقاهون تارڪ الدنيا ويراڳين سان پريل هيون(66). هڪ اهڙو ٽولو جن پنهنجا گهر گهاٽ يا جهوپڙا دنيا وارن کان پري وڃي اڏيا هيا تنهن ڪري اهڙن مذهبي الڳ رهندڙ ماڻهن جي توبهه تائب ٿيڻ ۽ سندن پڇتائڻ تي کين داد ۽ آفرين ڇيو ويندو هو ۽ اُنهن جي ڪردار ۽ عملن تي هلڻ جي ڪوشش ڪئي ويندي هئي(67). کين زنجيرن ۽ صليبن جا لوها نشان پاتل هوندا هيا ۽ سندن ڳريل ۽ ڪمزور جسم ڳرن ڪڙن، هٿين، شيلڊن وغيره پائڻ سبب ويتر هيڻا ۽ نحيف ٿي ويا هيا. اُنهن هر قسم جي ڪپڙن ۽ ٻريسُن کي پائڻ ڇڏي ڏنو هو ۽ ٻنهي جنسُن يعني مردن توڙي عورتن ۾ جيڪي به خانقاهي صفتن رکڻ ۾ نمايان هوندا هيا اُنهن جي تعريف فقط ان ڪري ٿيندي هئي ته اُهي اگهاڙا ٿي گهمندا ڦرندا هيا ۽ اُنهن جي اوگهڙ کي فقط سندن ڊگها وار ڍڪيندا هيا. سندن خواهش ئي اها هوندي هئي ته اُهي پنهنجي ظاهري صورت بلڪل اهڙي بڻائين جو انسان ۽ حيوان ۾ جيئن ڪو فرق باقي نه رهي، ۽ ڪيترائي تارڪ دنيا خانقاهي ان ڳالهه تي فخر ڪندا هيا ته هو عراق جي چراگاهن ۾ جانورن سان گڏ چَرندا هيا(68). هو ڪڏهن ڪڏهن جانورن جي ٿائن تي قبضو ڪري ونندا هيا ڇو ته سندن ظاهري شڪل به اُنهن جانورن جيان ٿي وئي هئي ۽ پاڻ کي جانورن جي ويهڻ جي کُندن يا کُڏن ۽ غارن ۾ لڪائي ڇڏيندا هيا ۽ ٿبائث جي ڪيترن ئي پٿر ۽ ماربل جي پهاڙن ۾ خانقاهي ويراڳين جي توبهه تائب ٿيڻ جي تحريرن جا نقش اڄا تائين موجود آهن(69). اُنهن ويراڳين يا سنياسين کي هر لحاظ سان مڪمل ۽ مٿاهون سمجهيو ويندو هو جن گهڻي ۾ گهڻا ڏينهن بُک تي ڪاٽيا هيا، ڪيترين راتيون جاڳي گذاريون هيون ۽ ڪيترائي سال ڳالهايو ئي نه هيو ۽ اُن ويراڳي کي عظيم سمجهيو ويندو هيو (آءُ ان شخص کي گاريون ٿو ڏيان) جنهن پنهنجو جهوپو يا رهڻ جي جڳهه ڇاٽي

واٽي اهڙي نهرائي هئي جنهن ۾ سج جي ڪرڻن جي تپش يا هر موسم جي ڏکيائي ۽ عذاب آسانيءَ سان پهچي سگهي.

خانقاهي زندگي جي سپوتن ۾ سائمن اسٽائلائيٽس(70) جو نالو امر تي چڪو آهي ڇاڪاڻ ته هن پنهنجي لاءِ هڪ اهڙو هنر ايجاد ڪيو جو هو هوا ۾ توبهه تائب ٿيو هو. تيرهن سالن جي عمر ۾ شام جي هن نوجوان پنهنجي ڌنارپ جي پيشي کي ڇڏيو ۽ پنهنجي پاڻ کي هڪ سادگي واري خانقاهه جي حوالي ڪري ڇڏيو. هڪ ڏکهي ۽ عذاب واري نئين ماحول کان پوءِ جنهن ۾ سائمن کي ڪيئي دفعا مقدس خودڪشي ڪرڻ کان بچايو ويو هيو، هن پنهنجي رهائش گاهه هڪ جبل جي اوچائيءَ تي ناهي هئي جيڪا انٽاڪيا کان 30-40 ميلن جي مفاصلي تي هئي. هن پٿرن جو هڪ زنجير ناهيو هو جنهن تي هو لڙڪي بينو ۽ مٿي چڙهڻ لڳو. ان زنجير کي زمين جي سطح کان نوَن فوٽن کان وٺي سٺ فوٽن جي بلندي تي ڪنيو ويو(71). سٺ فوٽن تي لڙڪيل شام جي تارڪ دنيا شخص ٽيهن اونهارن جي گرمي ۽ ڪيترن ئي سيارن جي سرديءَ کي برداشت ڪيو. عادت ۽ ورزش سبب هو ان خطرناڪ صورتحال کي بغير ڪنهن خطري يا مٽي کي ڦيري اچڻ جي مُنهن ڏيندو رهيو ۽ اعتقاد جي پختي هئڻ ڪري ان حالت ۾ به پنهنجي بيهَڪ جا رُخ بدلائيندو رهيو. هو ڪڏهن پنهنجي هٿن ۽ ٻانهن کي مٿي ڪٽي، صليبي صورت اختيار ڪري ۽ پنهنجي جسم کي سِڌو رکندي دُعا گهرندو رهيو پر سندس نمايان ورزش اها هئي ته هو پنهنجي ڪمزور هڏائين پڃري کي مُنهن کان وٺي پنهنجن پيرن تائين جهُڪائي ٿي سگهيو ۽ ان منظر ڏسڻ وارن منجهان هڪ تماشبين اهڙي انداز جي ورزش کي ٻارهن سؤ چوئيتاليهه ڀيرا ڳڻيو، نيٺ جڏهن اهو سلسلو اجا وڌيو ته هو ٿڪجي پيو ۽ ڳڻپ کي ڇڏي ڏنائين. سائمن جي سٿرن ۾ السر پيدا ٿي پيو(72) پر تنهن هوندي به هي روحاني شخص خطرناڪ حالت ۾ رهيو هو، اَن زنجير واري لڙڪيل حالت ۾ اُتي ئي گذاري ويو پر اُتان هيٺ لهڻ جي ڪوشش ئي نه ڪيائين. جيڪڏهن ڪو شهنشاهه ڪنهن کي اهڙن عذابن ۾ مبتلا ڪري ڇڏي ته ڪيس آمر ۽ ظالم ڪوٺيو ويندو پر جڏهن مظلوم مٿان ايترو اينگهائيندڙ عذاب نازل ٿئي جو هو ڇيچلائي ڇيچلائي مري وڃي ته پوءِ اهڙي شهنشاهه جو لقب آمر ۽ ظالم کان به اجا اڳيرو هوندو. هن قسم جي شهادت جيڪا ڪنهن شخص جاٽي واٽي پنهنجي لاءِ گهُري حاصل ڪئي هئي، يقينن ان سندس جسم ۽ روح جي صلاحيتن کي ختم ڪري ڇڏيو هوندو ۽ اهو به هرگز نٿو چئي سگهجي ته مذهبي واٽ جا جنوني ماڻهو، جيڪي پاڻ کي ايتري حد تائين اذيت ۾ رکن ٿا، اُهي انسان ذات جو پيار، توجهه يا همدرديون حاصل ڪري وٺن ٿا. هر دؤر ۽ هر ملڪ جي ويراڳين جي طبيعت ۾ اهو ظالماڻو ۽ اذيتناڪ رَويو رهندو پئي آيو آهي ته هو عذابن ڏيڻ ۽ سهڻ ۾ سڄي انسان ذات کان مختلف لڳن جنهن ۾ هو دوستين، لاڳاپن ۽ رشتيدارين جي ڪابه پرواهه نٿا ڪن ۽ اها ڪيفيت نقط مذهبي نفرت سبب پيدا ٿئي ٿي ۽ منجهن هڪ اهڙو وحشتناڪ جذبو پيدا ٿي وڃي ٿو جنهن ۾ رحم جي رتي به باقي نٿي رهي ۽ جنهن سبب مقدس پچا ڳاڇا جو ادارو به بُري طرح متاثر ٿيو آهي.

خانقاهي بزرگ، جن لاءِ فيلسوفن جي دل ۾ نفرت هوندي آهي ۽ سندن حالت تي ڪين رحم ايندو هو، شهنشاهه توڙي عام ماڻهو نه رڳو سندن عزت ڪندا هيا پر ڪين پوڄيندا هيا، ۽ هندستان توڙي گال کان ڪيترائي زيارتي سائمن جي ديدار لاءِ ڪهي ايندا هيا جنهن کي روحانيت جو ٿنڀ ڪوٺيو

ويندو هيو ۽ هو وٽس پهچي پنهنجي عقيدت جا نذرانا پيش ڪندا هيا، عربستان جي مسلمانن بهرحال سندس رحمت ۽ روحاني هئڻ جي اعزاز تي اعتراض ڪيو هو؛ باقي عربستان توڙي فارس جي راڻين سندس روحاني عظمتن کي تسليم ڪيو هو ۽ ننڍي ٿودوسيَس پڻ سائمن سان ضروري صلاح مشورا ڪيا هيا جيڪي ڪليسا ۽ ملڪ جي مسئلن کي حل ڪرڻ جي سلسلي ۾ هيا. سندس مڙهه توڙي ان سان لاڳاپيل بيا تبرڪ ٽيلينيسا جي جبل منجهان هڪ وڏي جلوس جي شڪل ۾ کنيا ويا جنهن جي اڳواڻي اتان جي بزرگ ۽ سردار ڪئي جيڪو اوپر جو ماسٽر جنرل هيو، ڇهه پادري، ايڪويهه مئجسٽريٽ ۽ ڇهه هزار سپاهي جلوس ۾ ساڻس گڏ تي هليا، تان جو اهو اعزاز انتاڪيا (انٽئڪ) کي مليو جتي کيس دفنايو ويو ۽ بعد ۾ ائين چيو ويو تہ انٽئڪ کي هڪ بي بها هيرو مليو هو جيڪو ان شهر جي دفاع ۽ حفاظت جو ضامن هو. اهڙن تارڪ دنيا ويراڳين جي ڪري اصل حوارين ۽ شهيدن جي شهرت ۾ گهٽتائي ايندي وئي، عيسائي پنهنجي بزرگن جي مقبرن آڏو عقيدت مان ويندا رهيا ۽ سندن تبرڪن جي باري ۾ معجزن جو تعداد وڌندو رهيو جنهن جو تعلق سڌو سنئون سندن روحاني دنيا سان هيو. پر سندن زندگيءَ جي سونهري يادگار(73) کي سندن پائرن ۽ برادري وارن جي سادگيءَ(*) جي ڪري ماڻهن کي اهو اعتبار ڏياريو ويو تہ مصر يا شام جي ڪنهن بہ ويراڳي جي توري بہ دلپسندي يا ارادي جي اچانڪ تبديلي بہ ڪائنات جي قانونن ۾ تبديلي يا ڦير ڦار جو باعث تي سگهي تي. الله جا پيارا اهڙا هيا جيڪي پراڻين بيمارين کي بہ ففط هٿ جي ڇُهاءَ، هڪ لفظ جي چوَڻ يا پري کان پيغام موڪلڻ ذريعي نيڪ ڪري تي سگهيا ۽ انسانن منجهان، جنن ۽ شيطانن، جن مٿن قبضو ڪيو هو، کي تڙي ڪڍي تي سگهيا. اُهي جهنگلن ۽ بيابانن جي شينهَن ۽ نانگن سان بي ڌڙڪ مُنهن مقابل ٿيندا هيا ۽ ڪين جيڪو بہ حڪم ڏيندا هيا تہ اُهو ڪين مڃٿو پوندو هو، ڪين اها بہ طاقت هوندي هئي تہ سُڪل وڻ جي ٿُڙ کي بيهر سرسبز ڪري ڇڏيندا هيا، لوهہ کي پاڻيءَ ۾ ٻڏڻ کان روڪي ڇڏيندا هيا، نيل نديءَ کي واڳونءَ مٿان وهائي ڇڏيندا هيا ۽ باهہ جي ڪُوري ۾ ويهي ڪري بہ مزا ماڻيندا رهندا هيا. هن قسم جا قصا ۽ ڪهاڻيون، گهڻي قدر فرضي ۽ اجايون ٿيون لڳن ۽ عقل يا فهم کان بلڪل خالي آهن، دليل، منطق ۽ عقيدي جي اصولن جي بلڪل خلاف آهن ۽ جن عيسائين جي اخلاقي قدرن کي ڪافي نقصان پهچايو آهي. سندن سادگي کين اخلاقي طور هيٺ ڪيرائي ۽ سندن ذهني صلاحيتن کي ناڪام بنائي ڇڏيو، اُنهن تاريخ جي شاهديءَ کي بري طرح متاثر ڪيو ۽ وهمن وسوسن، فلسفي ۽ سائنس جي روشن مشعل کي وِسائي ڇڏيو. هر قسم جي مذهبي عبادت جيڪا سندن بزرگ ڪندا هيا ۽ هر پُراسرار فلسفو جنهن ۾ سندن يقين هو، کي خدائي الهام جو سرٽيفڪيٽ حاصل هو ۽ جيڪي بہ بهادري ۽ انساني عظمت وارا قدر هيا، اُنهن کي ويراڳين جي بزدلي ۽ انساني نِيچائيءَ تباهہ ڪري ڇڏيو هو. جيڪڏهن اهو ممڪن هجي ۽ ان وقفي جو جائزو وٺي سگهجي جيڪو سِسرو جي فلسفيائين تحريرن ۽ ٿودوريٽ جي مقدس روايت يا وري ڪاٽو ۽ سائمن جي ڪردار جي وچ ۾ گذريو هو تہ پوءِ اسان کي شايد آسانيءَ سان ان انقلاب جي باري ۾ خبر پئجي ويندي جيڪو پنج سؤ سالن ۾ روم جي شهنشاهت ۾ برپا ٿيو هو.

II عيسائيت جي ترقي جو دارومدار بن شاندار ۽ فيصلائتين سوڀن تي آهي: هڪ روم جي شهنشاهت جي عياش ۽ علم رڪندڙ شهرين ۽ ٻيو سيٿيا ۽ جرمني جي ويڙهاڪ بربرن تي، جن شهنشاهت کي اونڌو ڪري ڇڏيو هو ۽ روم وارن جو مذهب اختيار ڪري ورتو هو. ٿون وحشتي مذهب

اختيار ڪرڻ وارن ۾ گاٿ سڀني کان اڳرا هيا ۽ روم وارا اُن ماڻهوءَ جا بيحد احسان مند هيا جنهن جي ڪري ايڏي وڏي تعداد ۾ ماڻهن عيسائي مذهب قبول ڪيو هو ۽ جنهن جي احسانن ڪي ايندڙ نسل ڪڏهن بہ وساري نہ سگهندو. روم جي ڪيترن ئي ڀهراڙيءَ جي ماڻهن ڪي گاٿن جي لُٽيرن قيد ڪري ڇڏيو هو جن گئلئيئس(*) جي وقت ۾ ايشيا ڪي تاراج ڪري ڇڏيو هو ۽ هنن قيدين منهجان وڏو تعداد عيسائين جو هو ۽ جن مان وري ڪيترائي ڪليسا سان تعلق رکندا هيا. اُهي غلامن جو روپ اختيار ڪري پنهنجي مرضيءَ سان تبليغ ڪندا، ڊئسيا جي ڳوٺن ۾ هليا ويا جتي هنن پنهنجن آقائن ڪي قيد مان آزاد ڪرڻ جون ڪوششون تيز ڪري ڇڏيون. هنن جيڪي انجيل جي تعليم جا ٻجَ ڇَٽيا، اُهي هر طرف پکڙجي ويا ۽ هڪ صدي ختم ٿيڻ کان اڳ سندن تبليغ جو مقدس ڪارنامو عمل ۾ آيو جنهن ڪي اُلفيلَس تڪميل جي منزل تائين پهچايو، جنهن جا ابا ڏاڏا ڪپادوشيا جي ننڍي شهر ۾ رهندا هيا پر ڪيس تبليغ لاءِ ڊنيوب کان بہ اجا اڳيرو روانو ڪيو ويو هو.

اُلفيلَس گاٿن جو حواري ۽ پادري هيو(74)، هن پنهنجي پاڪ صاف زندگي ۽ اڻٿڪ محنت ۽ جوش جذبي سان ماڻهن جون دليون موهي ورتيون هيون جيڪي سندس بيحد عزت ڪندا هيا ۽ جيڪو بہ سچائي ۽ نيڪ عملن وارو سندس ڪردار هوندو هيو تہ ماڻهو مٿس مڪمل اعتماد ڪندي سندس ڪمن جي پيروي ڪندا هيا ۽ جيڪا تبليغ هو منجهن ڪندو هو تہ فورن ائين ڪندا هيا جيئن اُلفيلَس کين چوندو هو. هن وڏي محنت ڪري مقدس ڪتابن جو مقامي زبان ۾ ترجمو ڪيو جيڪا جرمني يا ٽيوٽونڪ لهجن سان ملندڙ جلندڙ هئي پر هن وڏي دؤر انديشي ڪندي بادشاهن بابت لکيل چئن ڪتابن کي ماڻهن کان لڪايو هو ڇاڪاڻ تہ کيس خدشو هو تہ متان اُنهن ڪتابن جي ظاهر ٿيڻ تي بربرن جي خونخوار طبيعت ۾ چڙ ۽ ڪاوڙ نہ پيدا ٿي پوي. سپاهين ۽ ريڍارن جي رُکي ۽ اڻ گهڙيئي لهجي ۽ طور طريقي کي، هن گهٽي پاڳي نرم ڪيو جيڪي اڳ ڪنهن بہ روحاني ڳالهہ ٻڌڻ لاءِ نہ تہ تيار هوندا هيا ۽ نہ وري ان کي سمجهڻ جي منجهن صلاحيت هئي. اُلفيلَس، پنهنجن ترجمن کي شايع ڪرڻ کان اڳ، مقامي زبان جي نئين الف- ب يا لپي ٺاهي جنهن ۾ چوويهہ اکر هيا جن ۾ چار اکر هن پنهنجي طرفان ايجاد ڪيا هيا جن ذريعي مخصوص اُچار ڪڍي سگهبا هيا جيڪي اڳ يوناني ۽ لاطيني اُچارن ۾ شامل نہ هيا(75). پر اوچتو گاٿن جي خوشحال ڪليسا کي ڪا اهڙي نظر لڳي وئي جو ان ۾ اندروني اختلاف وڌي ويا ۽ جنگ جهڙو ماحول برپا ٿي ويو. ڪليسا جا مکيہ ماڻهو ذاتي ۽ مذهبي معاملن تي هڪ ٻئي سان ٽڪرجي پيا. فرٽيجرن، جيڪو روم وارن جو دوست هو، اُلفيلس جي اثر هيٺ نئون مذهب اختيار ڪيو، جڏهن تہ ضِدي اُٿانارڪ شهنشاهت کان ئي نفرت ڪندو هو ۽ نہ وري مقدس ڪتاب ۾ سندس عقيدو هو(*). مذهب ۾ نوَن داخل ٿيندڙن جي عقيدي جو امتحان کين اذيتون ڏئي ورتو ويندو هو. هڪ گاڏيءَ تي جنگ ۽ طاقت جي ديوتا جو بُت (بغير شڪل جي) نمايان ڪري رکيو ويندو هو يا وري ڪڏهن طاقت جي ديوتا ٿور جي تصوير رکي ويندي هئي ۽ ان گاڏيءَ کي جلوس جي شڪل ۾ گهٽين ۾ گهمايو ويندو هو ۽ جيڪي باغي ماڻهو پنهنجن ابن ڏاڏن جي خدا کي مڃڻ کان انڪار ڪندا هيا تہ اُنهن کي سندن پوري ڪٽنب سميت باهہ ۾ ساڙيو ويندو هيو. اُلفيلَس جي سني ڪردار کيس مجبور ڪيو تہ هو هن سلسلي ۾ اوير جي عدالت جو دروازو کڙڪائي جتي هو اڳ ۾ بہ دفعا امن جي سفير جي حيثيت ۾ پيش ٿي چڪو هو، هن اذيت ۾ آيل گاٿن جو ڪيس ڪورٽ ۾ داخل ڪيو جن

ڊيلنس جي حفاظت ۾ رهڻ جي درخواست پيش ڪئي ۽ روحاني رهبر تي حضرت موسيٰ جو نالو رکيو
ڏيو جنهن پنهنجن ماڻهن کي دنيوب جي اونهي پاڻيءَ مان اُڪاري صلح ۽ سڪون واري هنڌ تي وڃي
پهچايو هو(76). عقيدتمند ريڊار ۽ ڏنار، جن جو اُلفيلس سان روحاني لاڳاپو ٿي ويو هو، نئين ماحول ۽
هنڌ سان مانوس ٿي ويا جيڪو ميسيا جي جبلن جي پاسن کان هيو، جتي ڪشاده چراگاهه ۽ جهنگل هيا
جيڪي سندن ڍورن ڍڳن ۽ ڏٺن جي چَرڻ لاءِ نهايت ئي مناسب هيا ۽ هاڻي پاڻ کي خوشحال محسوس
ڪرڻ لڳا ۽ پاڙي وارن صوبن مان اناج ۽ شراب خريد ڪري مزا ماڻڻ لڳا. هي بي ضرر ۽ معتبر بربر
چپ چاپ ۽ سڪون سان پنهنجي زندگي گذارڻ لڳا ۽ مذهبي طور تي اُهي عيسائيت سان لاڳاپيل
رهيا(77).

وزيگاٿ سندن برادريءَ جا خطرناڪ ماڻهو هيا جن جو مذهب ساڳيو رومي-ماڻهن وارو هو جن
سان هو جنگ، دوستي ۽ سوڀ حاصل ڪرڻ جا تعلقات قائم رکيو ٿي آيا. پنهنجي ڏکهي ۽ فتحن واري
پيش قدمي ۾ جيڪا هنن دنيوب ندي کان شروع ڪري ائٽلانٽڪ سمنڊ تي وڃي ختم ڪئي، هنن
پنهنجن اتحادين کي مذهب مٽائڻ تي مجبور ڪيو، نئين نسل کي تعليم ڏياري ۽ جيڪو جوش جذبو
الارڪ جي ڪئمپ يا ٽولوز جي محل ۾ هيو، اُنهيءَ روم ۽ قسطنطنيه جي محلاتن کي يا ته سڌاريو ۽
سنواريو يا وري اُنهن کي ذليل ڪري ڇڏيو(78). ساڳئي عرصي دؤران ذري گهٽ سڀني بربرن عيسائيت
جو مذهب اختيار ڪري ڇڏيو هو جن، اولهه جي شهنشاهت جي تباهه ٿيڻ کان پوءِ، پنهنجون جدا جدا
بادشاهتون قائم ڪري ڇڏيون هيون: برگنڊي وارن گال ۾، سُووي قبيلي جي ماڻهن اسپين ۾، وئنڊلن
آفريڪا ۾، آستروگاٿن پنونيا ۾، تانجو پاڙيتو فوجين جي مختلف ٽولن پڻ اُڊيسر کي بادشاهه بنائي کيس
اٽلي جي تخت تي ويهاري ڇڏيو. جرمني ۽ برطانيه جا مختلف قبيلا (جيڪي فرئنڪ ۽ سئڪسن سڏبا
هيا) اجا تائين لادينيت طرف مائل هيا، پر فرئنڪن به پنهنجي بادشاهت گال ۾ قائم ڪري ڇڏي ڇاڪاڻ ته
انهن ڪلووِس جي مثال جي پيروي ڪئي هئي ۽ برطانيه سئڪسن فاتحن کي روم جي تبليغي
جماعتن سندن وحشي عقيدن ۽ وهمن وسوسن مان ٻاهر ڪڍي ڪين پنهنجي مذهب ڏانهن آماده ڪري
ڇڏيو هو. هنن بربرن جن نئين سر پنهنجو مذهب تبديل ڪيو هو پنهنجي نئين دين جي تبليغ لاءِ اهم ۽
جوشيلو ڪردار ادا ڪيو. ميرووِنجن جا بادشاهه ۽ اُنهن جي پوئلڳن چارليمئگني ۽ اوٿوس عيسائيت جي
حڪومت جي حدن کي پنهنجن قانونن توڙي سوڀن ذريعي وڌائي ڇڏيو. انگلنڊ پنهنجي طرفان جرمني(†)
جي حواري ڏنا ۽ انجيل جي روشني رائين جي پرپاسي وارن ملڪن کان ٿيندي ايلب، وسٽولا ۽ بالٽڪ
تائين ڦهلجي وئي(79).

جن سببن جي ڪري بربرن جي اڪثريت متاثر ٿي عيسائيت کي اختيار ڪيو هو، اُنهن جو في
الحال اندازو نٿو لڳائي سگهجي. اُهي ڪڏهن پنهنجو عزم يا ارادو بدلائڻ ۾ دير نه ڪندا هيا، ڪڏهن
ڪو خواب ڏنائون، وهم وسوسي جي ڪيفيت مان گذريا، سامهون ڪو معجزو نظر آئين، يا هڪ اعتقاد
رکندڙ زال جي جلوَن ڪين متاثر ڪيو يا ڪا عبادت ڪندي ڪنهن خوش نصيبي جي ڪيفيت مان گذريا
ڪنهن خطري جهڙي صورتحال پيدا ٿي پئي ته هر حال ۾ هر معاملي کي عيسائين جي خدا ڏانهن
رجوع ڪندا هيا(80). تعليم جي باري ۾ سندن رايا به تيزيءَ سان تبديل ٿيندڙ معاشري جي ڪري تبديل
ٿيندا رهيا، پر ويراڳين جي سني اخلاق ۽ ڪردار سبب مقدس ڪتاب جا اصول ۽ متا اٿمِٽ ۽ محفوظ

رهيا ۽ تبرڪن جي طاقت ۽ مذهبي عبادت جي شان شوڪت سبب روحانيت واري دين جي پوري پنيرائي ٿيڻ لڳي. پر ذهني طاقت يا دليلن سان ڪنهن کي قائل ڪرڻ، جنهن جي لاءِ هڪ سئڪسن پادري(81) هڪ مشهور بزرگ کي مشورو ڏنو هو، شايد ضروري ٿي وجي ڇاڪاڻ تہ تبليغ ڪندڙن لاءِ خاص طرح لامذهبن کي مجرائڻ لاءِ دليل ۽ منطق ڪڏهن بيحد ضروري ٿي پوندو آهي. 'مجو ڪٿي' هڪ دورانديش دليل باز چوي ٿو، "هو پنهنجن ديوتائن يا ديوين جي نفساني خواهش يا اُنهن جي حسب نسب بابت جيڪو ڪجهہ بہ چون ٿا تہ تسليم ڪريو تہ اُهي هڪ ٻئي مان وڌن ويجهن ٿا. هن اصول مان خود اندازو لڳايو تہ هو ڪيڏا نہ نامڪمل آهن ۽ اُنهن ۾ ڪيترين نہ انساني ڪمزوريون آهن ڪين اهو يقين تہ آهي تہ هو ڄاوا هيا پر ان تي يقين نہ اٿن تہ هڪ ڏينهن ضرور مرندا. ڪهڙي وقت، ڪنهن ذريعي سان ۽ ڪهڙي سبب ڪري سيني ڪان وڏي عمر جا ديوتا يا ديويون پيدا ٿيون هيون؟ اُنهن جو سلسلو اڄ جاري آهي يا ختم ٿي ويو ۽ سندن وڌڻ ويجهڻ کي بہ بُندبو اچي ويو؟ جيڪڏهن سندن وڌڻ جو سلسلو بند ٿي ويو آهي تہ پنهنجن مخالفن کي سڏ ڪر ۽ ڪاڻڻ پڇا ڪري پَڪ ڪر تہ اها تبديلي ڇو آئي؟ پر جي سندن سلسلو اڄا جاري آهي تہ پوءِ ديوتائن جو سلسلو اڻ ڳڻ هوندو ۽ ڇا اها ڳالهہ اسان جي لاءِ غير فطري ۽ غير منطقي نہ هوندي تہ ناداني‌ءَ مان هڪ ڪمزور ۽ بي اثر ديوتا جي عبادت ڪجي ۽ جيڪو ان کان وڌيڪ طاقتور ۽ مٿاهون هجي ان جي حسد ۽ دشمني‌ءَ کي بہ دعوت ڏجي؟ ظاهري جنت توڙي ڌرتي ۽ ڪائنات جو سڄو نظام جنهن کي اسان جو دماغ سوچي يا تصور ۾ آڻي سگهي ٿو، ڇا ان نظام کي پيدا ڪيو ويو هيو يا اهو اصل کان ۽ دائمي آهي؟ جيڪڏهن ان کي پيدا ڪيو ويو هو، تہ پوءِ ديوتا تخليق ٿيڻ کان اڳ ڪيئن ۽ ڪٿي هيا ۽ ڪيئن وجود ۾ آيا؟ جيڪڏهن نظام دائمي ۽ ابدي هيو تہ پوءِ اُهي ان خودمختيار ۽ اڳ ئي وجود ۾ آيل دنيا جا شهنشاهہ ڪيئن بڻيا؟ هي منطقي دليل اُنهن جي آڏو نرمي ۽ سني رَويي سان وجي پيش ڪر ۽ مناسب وقفن سان عيسائيت جي الهامي مذهب هئڻ جي سچائي‌ءَ بابت وجي ڪين سمجهاءِ ۽ اها ڪوشش ڪر تہ جيڪي لادين آهن ۽ حقيقت کان انڪار ڪن ٿا، اُهي پنهنجي حماقت تي جيئن شرمندا ٿين پر اهو خيال ضرور رکجاڻ‌ءَ تہ جيئن هو ناراض نہ ٿين". هن قسم جي فلسفياڻي دليل بازي جيڪا جرمني جي سادڙن بربرن جي سوچ ۽ فهم کان گهڻي مٿاهين هئي، بهرحال پوري تصديق سان تسليم ڪئي وئي جنهن کي ماڻهن دل ۽ دماغ سان مڃي ورتو. دنيا جي عارضي اختيار جي فائدن لادينن جي موقف يا منطق کي ڪافي نقصان رسايو هو ۽ اهو منطق خودبخود عيسائي دنيا ڏانهن منتقل ٿي ويو هو. خود رومين، جيڪي هن ڌرتي‌ءَ جي گولي تي سيني کان وڌيڪ مهذب ۽ طاقتور هيا، پنهنجا قديمي وهم وسوسا ترڪ ڪري ڇڏيا هيا، ۽ جيڪڏهن سندن زوال طرف ويندڙ شهنشاهت کي هنن نئين مذهب جي ڪاميابي جي ڪري خاتمي جو سبب ٿي سمجهيو تہ اها بي عزتي ۽ سندن ذلت تہ تڏهن ٿي چڪي هئي جڏهن سوڀون حاصل ڪندڙ گاٿ عيسائيت جو مذهب اڳ ۾ ئي اختيار ڪري چڪا هيا. بهادر ۽ ياڳ پرين بربرن، جن اولهہ جي صوبن کي فتحون حاصل ڪري پنهنجي تابع بنائي ڇڏيو هو، پڻ پنهنجن صفن ۾ ساڳين اخلاقي ۽ روحاني سڌارن جو عمل جاري ڪري ڇڏيو هو. چارليمئگني جي دؤر کان اڳ يورپ جون عيسائي قومون سُکن ۽ عياشين ۾ هڪ ٻئي سان مقابلو ڪنديون هيون ڇاڪاڻ تہ وٽن قدرت طرفان عطا ڪيل اهڙين زمينن جي ملڪيت هٿ اچي وئي هئي جتي بهترين ۽ خوشگوار آبهوا موجود هئي، وٽن زرخيز زمين هئي جتي اَن، شراب ۽ تيل پيد

ٿيندو هو جڏهن تہ جهنگلي بت پرستن ۽ سندن بتن وٽ، زمين جا ويران ۽ اونداها ڇيڙا سندن کل ملڪيت هيا ۽ ان کان سواءِ اُتر جا برف ۾ ڇميل حصا سندن مقدر ۾ آيا هيا(82).

عيسائيت، جنهن بربرن لاءِ بهشت جا دروازا کولي ڇڏيا هيا، پنهنجي اخلاقي ۽ سياسي حالتن ۾ هڪ اهم تبديلي آڻي ڇڏي هئي. هنن ساڳئي وقت اکرن جي استعمال تي توجهه ڏنو جيڪو کنهن مذهب لاءِ بيحد ضروري هوندو آهي ۽ خاص طرح ان مذهب لاءِ جنهن جا اصول ۽ مٿا هڪ مقدس ڪتاب ۾ درج ٿيل آهن ۽ جڏهن تہ هنن خدائي سچائيءَ جو مطالعو ٿي ڪيو تہ لازمي طور، تاريخ، جي مطالعي طرت ۽ قدرت جي فنپارن ۽ سماج تي فقط پري کان غور ڪرڻ ذريعي ئي سندن دماغي وسعت ڪافي ڏي وئي هئي. بيو وري مقدس ڪتابن جي مقامي زبان ۾ ترجمي سندن گفتگو ڪرڻ ۽ هڪ ٻئي جي ڳالهہ سمجهڻ ۽ سمجهائڻ کي آسان بنائي ڇڏيو هو ۽ ان ڪري وري مذهبي ماڻهن ۾ اهو تجسُس پڻ پيدا ٿيو تہ اصلي متن، جنهن تان ترجمو ڪيو ويو هو، کي ضرور جاچن تہ جيئن ڪليسا ۾ عبادت ڪرڻ جو صحيح طريقو معلوم ٿي سگهي ۽ ڪليسائي روايتن جي بہ ڄاڻ حاصل ڪري سگهجي ۽ جيڪي رويش ۽ بزرگ هيا اُنهن جي تحريرن جو جائزو پڻ وٺي سگهجي. اهڙا روحاني تحفا يوناني ۽ لاطيني زبان جي ڪتابن ۾ محفوظ هيا جن ۾ قديم زماني جا اهڙا تہ ڪمال جا علم ۽ حڪمتون لڪل هيون جن جي مُلهہ ۽ معيار جو ڪاٿو هرگز نٿو ڪري سگهجي جيئن ورجل، سِسرو ۽ لِوي جون تحريرون ۽ ناياب پيشڪشون جيڪي اڳ فقط عيسائي بربرن تائين محدود هيون جن ۾ ان دؤر جو خاموش ذڪر ٿيو جنهن ۾ آگسٽس، ڪلووِس ۽ چارليمئگني هڪ ٻئي سان پنهنجن خيالن ۽ تجربن جي ڏي وٺ ڪندا هيا. انسان ذات اهڙي ڪامياب دؤر ۽ مڪمل رياست جي مجيل اصولن مان اهڙين تحريرن ذريعي لاڀ ئي حاصل ڪيو ۽ مغربي دنيا جي ان زماني جي حڪومتي حڪمت عملي ۽ دورانديشي جي نقطن تي عمل ڪندي پنهنجي دؤر جي سائنسي علم جي مشعل کي روشن ٿي رکيو. مثال طور عيسائيت جي ڪيتري بہ بگڙيل حڪومت ۾، بربرن کي انصاف ڪرڻ وقت قانون جي ڪتابن کي کولڻو پوندو هو ۽ انهن منجهان رهنمائي حاصل ڪندا هيا تہ ساڳئي وقت رحم ڪرڻ وقت انجيل مقدس ڏي رجوع ڪندا هيا ۽ ان جي باوجود بہ جيڪڏهن ڪنهن ڳالهہ کي عملي جامو پهرائڻ لاءِ سندن ڄاڻ اڻپوري هوندي هئي تہ سندن رهبري نہ ٿي سگهندي هئي تہ سندن ضمير ڪنهن اُبهري عمل ڪرڻ کان کين روڪيندو هو، پر جي اُبهرائپ ۾ ڪو اهڙو ڪم ڪري ويندا هيا جيڪو ضمير جي رهبري جي خلاف هوندو هو تہ کين پڇتاءُ ۽ ندامت جي لاڳيتي سزا ملندي رهندي هئي. پر اهو ياد رکڻ گهرجي تہ مذهب جا اختيار ايترا طاقتور نہ هوندا هيا جيترا ذاتي رشتن ۽ روايتن جا سندن پنهنجي عيسائي برادريءَ سان هوندا هيا ۽ اُهي اختيار هڪ ٻئي سان سندن روحاني دوستيءَ وارا هوندا هيا. اهڙن روين جي اثر روم جي رهواسين جي ۽ هڪ ٻئي سان همدردي ۽ وفاداري جا جذبا پيدا ڪيا تہ جيئن جنگ جي وحشتناڪين کي گهٽ ڪري سگهجي ۽ سوبين واري تڪبر کي بہ ڪجهہ مانار ۾ آڻجي ۽ شهنشاهت جي زوال جي صورت ۾، گهٽ گهٽ روم جي ناميارن ادارن جي لاءِ دائمي عزت ۽ سندن احترام کي يقيني بڻايو وڃي. لادينيت جي پنهن ۾ ڳال ۽ جرمني جا پادري ماڻهن مٿان حڪومت ڪندا هيا ۽ مئجسٽريٽن مٿان پڻ حڪم هلائيندا هيا ۽ نئين مذهب ۾ داخل ٿيندڙ جوشيلا نوجوان پڻ عيسائي پادرين ۽ بشپن جي حڪمن جي مڪمل فرمانبرداري ڪندا هيا. سندن ظاهري يا دنياوي مٿاهين حيثيت، پادرين جي ڪردار جي حفاظت ڪندي هئي

چاڪاڻ تہ سپاهين ۽ آزاد ماڻهن جي قانون ساز اسيمبلين ۾ پڻ اُنهن جي جڳهہ مخصوص ٿيل هوندي هئي تہ جيئن خطرناڪ ۽ ويڙهاڪ بربرن جي جوش کي ٿڌو رکن ۽ کين صلح ۽ امن قائم ڪرڻ لاءِ نيڪ مشورا ڏيندا رهن. لاطيني مذهبي ماڻهن جي ڪوششن، روم ۽ جيروسلم جي زيارت ڪرڻ ۾ پادرين جي اختيارن کي جاري رکيو ۽ عيسائي ملڪن جو پاڻ ۾ ايڪو ۽ اتحاد رهيو ۽ اهو تعاون ۽ يڪجهتي وارو ماحول جڻ تہ هڪ قانون جي شڪل وٺي ويو جنهن روم کي، بي سڄي دنيا توڙي جديد يورپ جي قومن يا بين آزاد ۽ مخالف ملڪن جي مقابلي ۾ وڌيڪ نروار ۽ مضبوط بنايو آهي.

پر هنن سببن کي اڳتي وڌائڻ جو عمل نہ رڳو سُست ٿي ويو پر بنهہ رڪجي ويو ڇو تہ هڪ اهڙو بدقسمتيءَ جو واقعو ٿي پيو جنهن سڄي نجات ۽ ڇوٽڪاري جي پيالي ۾ ڪو موتمار زهر ملائي ڇڏيو. اُلفيلَس جا شروعاتي جذبا ڪهڙا بہ هجن، پر شهنشاهت توڙي ڪليسا سان سندس تعلقات آرين دؤر ۾ قائم ٿيا. گاٿن جي حواري، رِمني مذهب جي پنيرائي ڪئي جيڪو ڪليل آزادي ۽ خلوص سان وڏي واڪ چوندو هو تہ پُٽ (يعني حضرت عيسيٰ) ڪنهن بہ طرح سان پيءُ جو مقابلو نٿو ڪري سگهي ۽ نہ وري برابري جو دعويدار ٿي سگهي ٿو(83)، ۽ هو اهي ڳالهيون عام ماڻهن توڙي مذهب جي دعويدارن کي بہ ٻڌائيندو هو ۽ بربرن کي لادينيت طرف(84) آماده ڪندو هو جنهن تي وڏي ٿيوڊوسيَس رومين لاءِ ان تي پابندي وجهي ڇڏي. مذهب ۾ نوَن داخل ٿيندڙن جو مزاج توڙي سمجهڻ جون صلاحيتون اهڙيون نہ هيون جو هو مابعدالطبيعات يا منطق ۽ دليل جي ڳالهہ کي پرجهي ۽ پروڙي سگهن پر اُنهن کي عيسائيت بابت جيڪي نج ۽ اصلي اصول ۽ متا مليا هيا اُنهن جي پوري خلوص سان پابندي ۽ حفاظت ٿي ڪيائون. نئين مذهب اختيار ڪندڙن کي مقدس ڪتابن جي تبليغ ڪرڻ ۽ اُنهن جي پيغام کي هر طرف پکيڙڻ جو وڏو فائدو ان ڪري مليو جو اُنهن جو مقامي زبانن ۾ ترجمو ٿي چڪو هو ۽ هي سڄو ڪارنامو اُلفيلس ۽ سندس پوئلڳن جو هو جنهن ڪري حوارين کي پنهنجي مذهب کي ڦهلائڻ جو موقعو مليو جنهن ۾ پادرين توڙي نائب پادرين کي پنهنجي برادري جي ماڻهن ۾ پيغام پهچائڻ ۽ سندن خدمت ڪرڻ جي کين سعادت ملي. آسٽرو گاٿن، برگنڊي جي ماڻهن، سووِي ۽ وئنڊلن، جن بہ لاطيني تقرير جي ماهرن(85) کي ڳالهائيندي ٻڌو هو، اُنهن جي مقابلي ۾ هنن پنهنجن مقامي استادن کي وڌيڪ اهميت ڏني هئي ڇاڪاڻ تہ اُهي سندن پنهنجي زبان ۾ ساڻن مخاطب ٿيندا هيا تہ اُهي ڳالهيون وڌيڪ واضح ٿي کين آسانيءَ سان سمجهہ ۾ اينديون هيون ۽ آريائي مذهب کي قومي عقيدي جي حيثيت ۾ تسليم ڪيو ويو جنهن ۾ وڌيڪ حصو اُنهن جوشيلن نوجوانن ورتو جيڪي جنگجُو هيا ۽ اولهہ جي شهنشاهت جي تباهيءَ کان پوءِ بادشاهہ جون جايون والاريون وينا هيا. مذهب ۾ جيڪو وڏو تفرقو پئجي چڪو هو ان حسد ۽ نفرتن جي باهہ کي دائمي طور ٻرڪائي ڇڏيو هو ۽ بربرن طرفان ڦِٽ لعنت جي ماحول کي لادينيت جي لاڙن وڌيڪ بگاڙي ڇڏيو هو. اتر جي سپوتن، جن بيدليءَ سان مڃيو هو تہ سندن ابا ڏاڏا سيپئي دوزخ جي باهہ ۾ پچري رهيا هيا(86)، کي جڏهن معلوم ٿيو تہ هنن تہ پنهنجي طرفان فقط کين دائمي ٻَنڌڻ جو طريقو بدلايو هو تہ کين حيرت بہ ٿي ۽ ان طريقي تي کين سخت ڪاوڙ بہ آئي. بجاءِ داد ۽ آفرين جي، جنهن جا عيسائي بادشاهہ پنهنجن سردارن کان وصول ڪرڻ جا عادي ٿي چڪا هيا، پر هتي جيڪي سخت مذهبي پادري ۽ سندن پوئلڳ هيا اُنهن طرفان آرين مذهب توڙي اُنهن جي ڪورٽن جي سخت مخالفت ڪئي وئي ۽ سندن ناداني واري مخالفت جو دائرو جڏهن

حد کان وڌي ويو تہ اُهو خطرناڪ ڏوهہ ڪرڻ جي امڪان تائين هليو ويو(87). مِمبر يا تقرير ڪرڻ جي جڳهہ، جيڪا بغاوت کي اُڀارڻ لاءِ محفوظ ۽ مناسب جڳهہ هوندي هئي، فرعون ۽ هولوفرنيس(*)(88) جي نالن ۽ نعرن سان گونجڻ لڳي ۽ ماڻهن جي ڪاوڙ ۽ ناراضگيءَ کي اُميد ۽ چوٽڪاري جي شاندار واعدن سان ويتر تيز ڪيو ويو ۽ بغاوت ڪندڙ بزرگن سندن پنهنجين ئي پيشنگوين جي تڪميل ٿيڻ تي طمينان جو اظهار ڪيو. هنن چڙ ڏياريندڙ واقعن جي باوجود آرين جي حڪومت ۾، گال، اسپين ۽ اٽلي جي ڪيٿولڪ عيسائين، پنهنجي مذهب جي آزادي ۽ سڪون جي ماحول کي خوب ٿي ملهايو. سندن ضدي مالڪن، ماڻهن جي ان جوش ۽ ولولي جي خلوص سان آجيان ٿي ڪئي چو تہ عوامي جوشيلن عزم ڪيو تہ هو پنهنجي مقصد ماڻڻ لاءِ قربان گاهن تي وڃي پنهنجو سِر قربان ڪرڻ لاءِ بہ تيار هيا ۽ سندن عزم جي اهڙي اظهار ۽ عقيدت تي بربرن طرفان نہ رڳو سندن تعريف ڪئي وئي پر اُنهن بہ سندن مثال جي پيروي ڪئي. فاتحن ڪوشش ڪئي تہ ماڻهن جي لعنت ملامت کان بچن ۽ اُنهن اهو تاثر ڏيڻ جي ڪوشش ڪئي تہ هو هراس ۽ ڏهڪاءُ کان نٽا ڏجن ۽ پنهنجي ان ڪيفيت جي ڀرم رکڻ خاطر هنن ن کي برداشت جو نالو ڏنو جيڪو عيسائيت جي امن پسندي واري تعليم کين سيکاريو هيو.

ڪڏهن ڪڏهن ڪليسا جي امن امان ۾ خلل پئجي ويندو هو. ڪيٿولڪ نادان ۽ بربر بي صبرا ٿيا ۽ ڪجهہ ناانصافي وارا فيصلا جيڪي آرين مذهبي ماڻهن ڪيا هيا اُنهن کي بنياد پرست ليکڪن ڏائي پيش ڪيو هو. وزيگاٿن جي بادشاهہ يوريڪ تي اذيتون ڏيڻ جو الزام مڙهيو ويو هيو جنهن ڪليسائي توڙي پادرين جي مذهبي چرپر تي پابندي وجهي ڇڏي هئي ۽ اڪئٽين جي مشهور بشپن کي يل، ملڪ بدري ۽ ملڪيت جي ضبطيءَ جون سزائون ڏنيون هيون(89). پر سڄي عوام جي ذهنن کي ٻائڻ جو ظالماڻو ۽ حماقت وارو ڪم فقط وئنڊلن شروع ڪري ڇڏيو هو. خود جينسيرڪ پنهنجي جوانيءَ ۾ بنياد پرستيءَ جي جنون کي ختم ڪري ڇڏيو هيو ۽ فيصلو ڏنو هو تہ هڪ مرتد نہ تہ ڪنهن ي معافي ڏئي سگهي ٿو ۽ نہ وري ڪنهن کان معافي جو طلبگار ٿي سگهي ٿو. ڪيس آفريڪا جي نهن ماڻهن تي سخت غصو آيو جيڪي جنگ جي ميدان مان تہ ڀڄي ويا هيا پر پنهجين پئنچائتن ۽ ڪليسائن ۾ سندس خواهش يا حڪمن جي مخالفت ڪري رهيا هيا ۽ سندس خطرناڪ ذهن ۾ ڪو بہ وف يا اهڙن ماڻهن لاءِ ڪو بہ احساس يا رحم جو امڪان ئي ڪونہ هيو. ڪيٿولڪ عيسائي، جيڪي سندس ئي رعيت جا ماڻهو هيا، سندس هڪ طرفي قانونن ۽ ناقابل برداشت سزائن جي عذاب ۾ مبتلا ڪيا ويا هيا. جينسيرڪ جنهن زبان ۾ ڳالهائيندو هو اُها خطرناڪ ۽ دهشت واري هوندي هئي، ۽ جيڪڏهن ڪنهن کي سندس ڀوائتن ارادن ۽ نيت جي اڳواٽ ڄاڻ پئجي ويندي هئي تہ اُهي سمجهي ڻندا هيا تہ هو جيڪو بہ عمل ڪندو اُهو يقيني طور تي ناسازگار ۽ ظالماڻو هوندو ۽ آرين کان ماڻهو ان ڪري نفرت ڪندا هيا جو اُهي ماڻهن کي مارڻ ۽ قتل ڪرڻ ۾ مشهور هيا جنهن ڪري هن آمر جي حڪومت ۽ محلات ظلمن جي اهڙن ڪمن ذريعي داغدار ٿي ويا. سمنڊ جي هن بادشاهہ لاءِ فقط هٿيار ۽ ارود ئي سندس فخر جو باعث هيا. پر هنيرڪ، سندس نالائق پٽ، جنهن پنهنجي پيءُ جي فقط برائين کي ي ورثي ۾ ورتو هو، پڻ عيسائين تي ظلم ۽ ستم ڪرڻ شروع ڪري ڇڏيا، پر اُهي زيادتيون سندس ي پاءُ سندس پائيٽي ۽ سندس پيءُ جي دوستن ۽ ساٿين لاءِ موتمار ثابت، ٿيون، نہ رڳو اهو پر آرين ردار جي لاءِ بہ موت جو باعث بڻيون جو ڪيس ڪارٿيج جي وچ شهر ۾ زندهہ ساڙيو ويو. مذهبي

جنگ هڪ واهيات سمجهوتي کان اڳ شروع ڪئي وئي هئي، وئنڊلن وٽ ماڻهن جون اذيتون ئي اهم ۽ مکيه موضوع هيون ۽ هڪ ذلت واري اهڙي بيماري پيدا ٿي جنهن جلد ئي هنيرڪ کي موت جو مزو چکرائي ڇڏيو ۽ سندس موت جڻ بيشمار بيگناهن جي اذيتن جو فطري بدلو هو پر ڪليسا جي حالت اُها ئي رهي جيڪا اڳ ۾ هئي. هنيرڪ جا ٻه پاٽنيا هڪ ٻئي پنيان آفريڪا جي تخت تي ويٺا: هڪڙو گنڊامنڊ جنهن ٻارهن سالن تائين بادشاهي ماڻي، ٻيو ٿراسيمنڊ جيڪو وڏو عرصو يعني ستاويهن سالن تائين پنهنجي قوم جو بادشاهه رهيو. ٻنهي جو حڪومتي نظام مذهب پرستن لاءِ دشمني ۽ اذيتن وارو هو. گنڊامنڊ ته پنهنجي چاچي کان به ظلمن ۾ گهٽ وڌي ويو هيو، پر جيڪڏهن ڪٿي هن ڪا نرمي ڏيکاري ۽ جڏهن هن پادرين کي گهُرائي اٿنئسيَس واري عبادت کي ٻيهر رائج ڪرڻ جي آزادي ڏني ته عين ان وقت موت وجي مٿس ڪڙڪيو جنهن سندس ٿوري گهڻي رحم جا آثار به ختم ڪري ڇڏيا. سندس پاءُ ٿراسيمنڊ عظيم ماڻهو هو ۽ وئنڊل بادشاهن ۾ نهايت ئي ڪامياب هو ۽ وڏي ڳالهه ته سيني کان وڌيڪ خوبصورت، دوراانديش ۽ سخي فطرت جو مالڪ هيو. پر سندس سخاوت واري ڪردار کي سندس بي صبري ۽ ڪنهن کي برداشت نه ڪري سگهڻ واري جذبي ختم ڪري ڇڏيو هو ۽ سندس رحم ۽ شائستگي وارو ڪردار به اهڙو هو جنهن تي ماڻهو ڀروسو نٿي ڪري سگهيا. هن دڙڪن داٻن ۽ اذيتن جي بجاءِ، ماڻهن کي لالچون ڏئي هرڪائڻ جي ڪوشش ڪئي. دولت، عزت ۽ شهرت ۽ شاهي مهربانيون، سندس طرفان اُهي انعام هيا جيڪي هن مرتدن کي آڇيا هيا ۽ ڪيٿولڪن، جن قانون جي پڃڪڙي ڪئي هئي، ڪين معافي وٺڻ جي اجازت ڏني وئي هئي پر شرط اهو هو ته هو پنهنجو مذهب ڇڏي ڏيندا، ۽ جڏهن به ٿراسيمنڊ ڪن سخت قدمن تي هنن سان ڳالهه ٻولهه جو سلسلو شروع ڪيو ته هو تيستائين صبر سان ويهي انتظار ڪندو هو جيستائين سندس مخالف پنهنجي ناداني ۽ حماقت سان ڪيس شاندار موقعو پاڻ مهيا ڪري ڏين. پنهنجي مرڻ وقت به مذهبي ڪٽرپڻو سندس ساٿي رهيو، ۽ هن پنهنجي جانشين کان قسم تي هڪ وَچن ورتو ته هو اٿنئسيَس جي پوئلڳن کي ڪڏهن به برداشت نه ڪندو. پر سندس جانشين هلڊيرڪ، جيڪو وحشي هُنيرڪ جو شريف پٽ هو، انسانيت ۽ انسان ذات جي خدمت ڪرڻ تي وڌيڪ توجهه ڏنو ۽ پيءُ طرفان مٿس سؤنپيل ناپاڪ ۽ واهيات قَسم جي پوئواري ڪرڻ کي هن اهميت ئي نه ڏني ۽ هو جيئن ئي تخت تي ويٺو ته انصاف ۽ عالمي امن ۽ آزادي جو ماحول قائم ٿي ويو جنهن جي هر طرف کان آجيان ڪئي وئي. پر هن بااخلاق پر ڪجهه ڪمزور بادشاهه جي تخت تي سندس سؤٽ گيليمر قبضو ڪري ورتو جيڪو هڪ جوشيلو آرين هيو پر وئنڊلن جي بادشاهت، سندس اقتدار جي مزن ماڻڻ کان پهريائين اونڌي ٿي وئي ڇاڪاڻ ته بيليسئريَس پنهنجن هٿيارن ۽ طاقت جي زور تي پاڻ بادشاهه بڻجي ويو، اهڙيءَ طرح بنياد پرستن اُنهن زخمن ۽ ذلتن جو پلاند ورتو جيڪي ڪين رسايا ويا هيا(90).

ڪيٿولڪن جون دردناڪ داستانون، جيڪي ٽيننڙ اذيتن جا اڪيلا تاريخدان هيا، اهڙيون هيون جن جي لاءِ ڪن به خاص سببن يا موقعن جي ضرورت ڪانه هئي پر هتي ڪجهه ڪردارن ۽ ادارن کي جاچڻ لاءِ غير جانبداريءَ جي ضرورت هئي، پر خاص ڳالهيون يا حالتون جيڪي اسان جي توجهه ڇڪرائڻ يا غور ڪرڻ لائق آهن اُهي هيٺ بيان ڪيل زمرن ۾ اچن ٿيون:

I اصلي قانون ۾، جيڪو اڃا تائين سلامت آهي(91) ۽ هنيرڪ واضح لفظن ۾ اعلان ٿو ڪري ۽ سندس اعلان صحيح ٿو لڳي تہ هن قاعدن قانونن ۽ سزائن کي ايمانداريءَ سان شايع ڪيو هو جن ۾ شاهي فرمانن کي واضح ڪيو ويو هو ۽ اُهي فرمان، لادينن جي ميڙن ۽ جلسن، مذهبي اڳواڻن ۽ اُنهن ماڻهن جي خلاف آهن جيڪي مستند مذهب جي مخالفت ڪن ٿا. جيڪڏهن ضمير جي آواز کي ٻُڌو وڃي ها ۽ ان جي حقن کي سمجهيو وڃي ها تہ ڪئٿولڪ يقيني طرح سان پنهنجي ماضيءَ جي ڪردار جي مذمت ڪن ها، يا وري پنهنجين اذيتن کي خاموشيءَ سان سهندا اچن ها. پر اُنهن اهڙين خوشين کان انڪار ڪرڻ تي زور ٿي ڀريو جن جي هنن اڳ دعويٰ ڪئي هئي. هڪ طرف هو اذيتن جو تصور ڪندي ئي ڪنبي ٿي ويا تہ ٻي طرف هُنيرڪ طرفان ڪيل سختين جي تعريف ٿي ڪيائون جنهن ڪيترن ئي مئنيڪيئنس طبقي(92) جي ماڻهن کي يا تہ ملڪ بدر ڪري ڇڏيو هو يا ڪين ساڙائي ڇڏيو هو ۽ هنن ڊپ وچان ان ذلت آميز صلح نامي کي بہ رد ڪيو هو جنهن موجب آريَس ۽ اَٿنئسيَس جا پوئلڳ روم ۽ وئنڊلن جي حدن ۾ ڏکن ۽ اذيتن کي صبر سان سهندا(93).

II گڏجاڻين يا ميٽنگن جو سرشتو جيڪو ڪئٿولڪن ان ڪري شروع ڪيو هو تہ جيئن پنهنجن مخالفن کي بي عزتو ڪن ۽ اُنهن کي سزائون ڏين، اُهو سرشتو هاڻي سندن خلاف شروع ٿي چڪو هو(94). هنيرڪ جي حڪم تي چار سؤ ڇاهٺ پادري ڪارٿيج ۾ گڏ ٿيا، پر جڏهن اُهي وڏي هال اندر داخل ٿيا تہ اهي حيران ۽ ششدر ٿي ويا جڏهن هنن ڏٺو تہ هڪ آرين جنهن جو نالو سريلا هو تخت تي وينو هو. ڪجهہ گوڙ ٿيو، آواز اٿيا، ڌمچر متو پر پوءِ هڪدم فسادين کي هال مان ٻاهر ڪڍيو ويو ۽ هن سلسلي ۾ سانت ۽ سڪون کي واپس ڪرڻ لاءِ فوج کي استعمال ڪيو ويو. ڪئٿولڪ پادرين منجهان هڪ شهيد ۽ هڪ تصديق ڪندڙ کي چونڊيو ويو، اناويهہ ڄڻا لُڙ جو فائدو وٺي ڀڄي ويا، ۽ انياسي ڄڻن سندن ئي شرطن تي صلح ڪري ورتو، ڇائيتاليهہ ماڻهن کي ڪارسيڪا موڪليو ويو تہ اُتي وڃي شاهي سامونڊي فوج لاءِ ڪاٺيون ڪپي گڏ ڪن، ۽ ٽي سؤ ٻن همراهن کي آفريڪا جي مختلف علائقن ۾ ملڪ بدر ڪيو ويو جتي دشمن مٿن ٺٺوليون ۽ سندن بي عزتيون ڪندا هيا ۽ ڪين زندگي جي هر دنياوي يا روحاني راحت کان مڪمل طور تي محروم رکيو ويو(95). ڏهن سالن جي ملڪ نيڪالي سندن تعداد کي ضرور گهٽايو هوندو ۽ جيڪڏهن هو ٿراسيمنڊ جي قانون جي پوئواري ڪن ها جنهن موجب ڪنهن بہ پادري طرفان ڪنهن جڳهہ کي مقدس ڪرڻ جي عمل تي پابندي وڌي وئي هئي تہ پوءِ آفريڪا جي مقدس ڪليسا بہ ائين هميشہ واسطي ختم ٿي وڃي ها جيئن سندس ميمبرن کي ڳولي ڳولي ختم ڪيو ويو هو. پر اُنهن آڻ نہ مڃي، سندن حڪم نہ مڃيائون، ۽ سندن نافرماني جي سزا ڪين اها ملي جو ٻي ملڪ نيڪاليءَ ۾ وري بہ سؤ ويهن پادرين کي سارڊينيا موڪليو ويو جتي پندرهن سال هنن تيستائين سخت عذابن ۾ گذاريا جيستائين هلڊيرڪ تخت تي وڃي وينو(96). سندن ملڪ بدري لاءِ ٻن ٻيٽن جي چونڊ آرين آمرن جي تعصب سبب ڪئي وئي هئي. پنهنجي تجربي مان سينيڪا، ڪارسيڪا ٻيٽ(97) جي بري حالت بيان ڪندي شايد ڪجهہ مبالغي کان بہ ڪم ورتو آهي ۽ سارڊينيا جي وري تعريف ڪئي وئي آهي پر اهو بہ ٻڌايو ويو آهي تہ اتان جي آبهوا صاف نہ هئي(98).

III ڪئٿولڪن کي مذهب بدلائڻ جي ڪوشش ۾ جينسيرڪ ۽ سندس پوئلڳن جي جوش، ڪين وڌيڪ محتاط بڻايو هوندو تہ جيئن هو وئنڊل مذهب جي نجپٽي کي برقرار رکي سگهن. ڪليسائن جي

مڪمل بند ٿيڻ کان اڳ، جيڪڏهن ڪو به ماڻهو بربرن جي نموني وارا ڪپڙا پائيندو هو ته اهڙو عمل ڏوهه جي زمري ۾ ايندو هو ۽ جيڪي ماڻهو هن شاهي حڪم جي خلاف ورزي ڪندا هيا ته اُنهن جي جُنڊن مان وني ڪين پوئتي ڳِهيلو ويندو هو(99). وڏا آفيسر(*) جيڪي پنهنجي بادشاهه جي مذهب اختيار ڪرڻ کان انڪار ڪندا هيا، ته هڪدم اُنهن کي سندن رتبن تان ذلت سان هٽايو ويندو هو ۽ سندن لقب القاب به کسيا ويندا هيا ۽ کين ساردينيا يا سِسلي جي ٻيٽن تي ملڪ بدر ڪيو ويندو هو ۽ ڪانئن غلامن وارو نيچ ڪم ورتو ويندو هو يا وري کين ڇيو ويندو هو ته اُتيڪا جون زميون وجي ڪيڙن ۽ هَرَ هلائن. اُهي ضلعا جيڪي خاص طرح تي وئنڊلن جي حوالي ڪيا ويا هيا، اُتي ڪئٿولڪن کي عبادت ڪرڻ جي منع هئي. نه رڳو اهو پر کين تبليغ ڪرڻ يا ماڻهن کي مذهب مٽائڻ جي به هرگز اجازت ڪانه هئي. اهڙي طريقي سان بربرن پنهنجي مذهب سان نباهه تي ڪيو، سندن جوش جذبا عروج تي هيا، هو رازداريءَ وارا ڪم وڏي عقيدت ۽ طبيعت جي گرمي سان سرانجام ڏيندا هيا جيئن جاسوسي ڪرڻ، ڳجها راز ٻين تائين پهچائڻ، ان کان سواءِ ڪنهن کي مارڻ جو ڪم به وڏي چاهه سان ڪندا هيا ۽ جنگ جي زماني ۾ جڏهن به کين گهوڙي سوار فوج جي ڊيوٽي سوُنپي ويندي هئي ته انهن کي جڻ وندر ورونهن جو سامان مهيا ٿي ويندو هو جو هو ڪليسائن جي بي حرمتي وجي ڪندا هيا ۽ مخالفن جي مذهب کي برو پلو چوندا هيا ۽ سندن بي عزتي ڪندا هيا(100).

IV اُهي شهري جن روم جي صوبن ۾ سُک ۽ عياشيءَ ۾ تعليم حاصل ڪئي هئي، مٿن وڏا ظلم ڪندي کين اتر آفريڪا جي مسلمانن جي حوالي ڪيو ويو. هنيرڪ جي حڪم تي پادرين، نائب پادرين ۽ ٻين معزز ماڻهن جو وڏو تعداد ۽ اُنهن سان گڏ چار هزار ڇهانوي ماڻهن کي، جن جي قصور يا ڏوهه جي ڪابه خبر ڪانهي، پنهنجن اباڻن گهرن کان بي دخل ڪري کين برپٽن ۾ موڪليو ويو. رات جو کين چوپائي مال وانگر پنهنجي ئي بدبودار گند ڪچري ۾ رهايو ويو ۽ ڏينهن جو کين ٽتل واريءَ تي پنڌ ڪرايو ويو، پنڌ دؤران جيڪڏهن ٿڪجي هو بيهوش ٿي ويا ٿي ته مٿن ڇهبُڪ وَسايا ٿي ويا يا وري کين گهليو ٿي ويو تان جو اهڙي اذيت ۽ عذاب سهندي هو ظالمن جي هٿن ۾ مري ختم ٿي ويا(101). هي بدقسمت جلاوطن جڏهن مسلمانن جي جهوپڙن وٽ پهتا ته انهن کي مٿن رحم آيو جن جي انسانيت نه ته بهتر ٿي هئي ۽ نه وري مذهبي جنون سبب ابتري جو روپ ورتو هو پر اُها اُنهن جي پنهنجي مقامي هئي. جيڪڏهن جلاوطن ماڻهو وڏيڪ خطرن کان بچي ٿي ويا ته پوءِ به اُنهن کي هن جهنگلي زندگي ۾ وڏو عرصو گذارڻو هو.

V اذيتن ڏيڻ وارن لاءِ اڳ اهو لازم هوندو هو ته اهڙو اظهار ڪن ته هو اذيتن جي ڏنڊي ۾ آخري حد تائين ويندا. اُهي شعلي کي ٻاريندا هيا جنهن کي وري وِسائڻ جي ڪوشش پڻ ڪندا هيا ۽ اهو لازمي هوندو هو ته نافرمانيءَ تي سخت سزا ملندي هئي ۽ جيڪو ڪنهن ڏوهه ۾ اڳرائي ڪندو هو ته ان جي به ساڳي سزا هوندي هئي. ڏنڊ به هنيا ويندا هيا پر جيڪڏهن ڪو ڏنڊ ڏيڻ جي حيثيت نه رکندو هويا ادا نه ڪري سگهندو هو ته قانون جو ڇنبو ڪيس وڌيڪ مضبوطيءَ سان جڪڙي ڇڏيندو هو ۽ اهو سمجهيو ويندو هو ته ملزم ننڍن ڏوهن کي ڪا اهميت ئي نه ڏني هئي. تنهن ڪري فقط اهميت نه ڏيڻ تي ڪيس موت جي سزا ڏني ويندي هئي. تقريرن ۽ ڪهاڻين جي پردن منجهان اسان چڱيءَ طرح ڏسون ٿا ته ڪئٿولڪن کي خاص طرح هنيرڪ جي حڪومت جي دؤر ۾ بيحد سخت ذلت ۽ ظلم جا ڏينهن ڏسڻا

پيا(102). عزت وارا شهري، خانداني بزرگ عورتون ۽ پاڪدامن ڪنوارين کي اگهاڙو ڪري متي ٽنگي بيهاريو ويندو هو. تڪليف ۽ اگهاڙي حالت ۾ متن ڇهبُڪن جو وسڪارو ڪيو ويندو هو يا وري لوهه جو سيخون تپائي سندن نازڪ عضون تي ان سان متن ڏنڀ ڏنا ويندا هيا. آرين طرفان سندن ڳن، نڪ، زبان ۽ ساڄو هٿ ڪٽيو ويندو هو، توڙي جو اهڙن مظلوم ماڻهن جو صحيح انگ نٽو ٻڌائي سگهجي پر اهڙن ماڻهن ۾ هڪڙو پادري(103) ۽ هڪ سفارتڪار(104) شامل هيا جن شهادت جو تاج پاتو هو. منهندار سباستين کي به ساڳيو اعزاز مليو هو جنهن کليو کلايو اعلان ڪيو هو ته سندس تعلق نائسين مذهب سان هيو ۽ هو آخر تائين پنهنجي ان عزم تي قائم رهيو. جينسيرڪ کانئس نفرت ڪندو هو ۽ هن بهادر پاڃوڪڙ کان هو ڊڄندو هو ته اُهو ئي ممڪن هو ته سندس بهادر مخالف جي صورت ۾ نروار نه ٿي پوي.

VI مذهب مٽائڻ يا اختيار ڪرڻ جو هڪ نئون سلسلو شروع ٿي ويو جنهن ڪمزورن کي تابع ۽ بزدلن کي وڌيڪ محتاط بڻائي ڇڏيو. هي سلسلو آرين وزيرن طرفان شروع ڪيو ويو هيو. ڏوڪي يا تشدد سان عيسائيت جي غسل جي رسم شروع ڪئي وئي ۽ جيڪڏهن ڪيٿولڪن طرفان اهڙي لاديني ۽ ناپاڪ رسم جي مخالفت ڪئي ويندي هئي ته کين سخت سزائون ڏنيون وينديون هيون. عيسائي ان سمجهڻ ۾ حق تي هيا ته بدنيتي سان غسل ڏيارڻ جي رسم مذهبي آزادي توڙي مستند عيسائي رسمن جي روح جي خلاف هئي(106). اڳ مخالف مذهبي نظرين طرفان هڪ ٻئي کي غسل ڏيارڻ جي رسم جي اجازت مليل هئي ۽ هن نئين رسم کي زور سان وئنڊلن جاري رکيو هو، دراصل ان کي شروع ڪرڻ جو الزام ڊونٽسٽن تي هو جن پهريون پيرو ان جو مثال قائم ڪيو هو ۽ سندن ئي مشوري تي ان رسم کي رائج ڪيو ويو هو.

VII آرين مذهبي پيشوا ظلم ڪرڻ جي مقابلي ۾ بادشاهه توڙي وئنڊلن کان اڳتي وڌي ويا هيا، پر منجهن اها اهليت ڪانه هئي ته روحاني فصل جي پوک پوکي سگهن توڙي جو سندن خواهش ۽ دعويٰ هئي ته وٽن روحانيت موجود هئي. هڪ سردار(107) پاڻ کي ڪارٿيج جي تخت تي ويهاري ٿي سگهيو ۽ ڪجهه پادري جيڪي وڏن شهرن ۾ رهندا هيا، پنهنجن مخالفن جون جڳهون پاڻ والاري ويهندا هيا پر گهٽ تعداد ۽ لاطيني زبان کان اڻ ڄاڻائيءَ سبب(108)، بربرن کي ڪنهن به وڏي ڪليسا جي وزارت جي عهدي سنڀالڻ کان نااهل قرار ڏنو ويو هو.

VIII شهنشاهه فطري طرح هوموسيَن فلسفي جا رکوالا هيا ۽ آفريڪا جي وفادار ماڻهن جي پنهي ڌرين، يعني رومين توڙي ڪيٿولڪن، پنهنجي قانوني حيثيت کي،بربر لادينن جي قبضن ڪرڻ جي روايت تي وڌيڪ ترجيح ٿي ڏني. امن ۽ دوستيءَ جي هڪ وقفي ۾، فيلسوف زينو جي چوڻ تي هنيرڪ ڪارٿيج جي ڪليسا کي بحال ڪيو هو. زينو تڏهن اوڀر جو حاڪم هيو. ساڳي وقت هن پلاسيديا، جيڪا شهنشاهه جي ڌيءُ ۽ بيوهه(*) هئي ۽ وئنڊلن جي راڻي جي پيٽ هئي(109). جي حيثيت کي به بحال ڪري ڇڏيو. پر هي صلح عارضي ثابت ٿيو ۽ هنيلي آمر شهنشاهت جي مذهب لاءِ پنهنجي نفرت جو اظهار ڪيو ۽ ٻين مذهبن جي ماڻهن لاءِ اذيتن جي سلسلي کي جاري رکيو جنهن جا شاهد روم جون گهٽيون ۽ رستا هيا ۽ جتان روم جي سفير کي به پنهنجي محل ڏانهن ويندي اتان گذرڻو هو(110). اُنهن پادرين طرفان هڪ قسم ڪٽڻ جي ضرورت هئي، جيڪي ڪارٿيج ۾ گڏ ٿيا هيا ته اُهي

سندس پٽ هلڊيرڪ جي ڀرپور حمايت ڪندا ۽ اُهي ٻاهرين ملڪن سان هر قسم جي لک پڙهه جي سلسلي کي ختم ڪري ڇڏيندا. هن ڪم يا ڊيوٽي کي، جيڪا سندن اخلاقي توڙي مذهبي منصب سان مطابقت رکندي هئي، دوررانديش پادرين طرفان سرانجام ڪرڻ کان انڪار ڪيو ويو(111). سندن انڪار جنهن کي ڪجهه سندن مڪر جو ٻه لباس چڙهيل هيو. شڪي آمر جي ذهن ۾ وڌيڪ شڪ شبها پيدا ڪري ڇڏيا.

ڪيٿولڪ، جن کي شاهي مليٽري جي طاقت ذريعي دٻايو ويو هو، پنهنجن مخالفن جي مقابلي ۾ تعداد توڙي علم ۾ گهٽ مٽاهان هيا. وٽن ٻه ساڳيا هٿيار هيا جيڪي يونانين(112) ۽ لاطيني وڏن آرين تضاد لاءِ کين مهيا ڪيا هيا، اُنهن هر دفعي اُلفيلَس جي خطرناڪ ۽ جاهل پوئلڳن کي نه رڳو خاموش ڪيو هو پر مٿن هر بحث مباحثي ۾ سوڀون حاصل ڪيون هيون. شايد کين پاڻ کي ٻه اهو احساس هو ته هو پنهنجن مخالفن کان علم ۽ دانائيءَ ۾ مٿاهان هيا جنهن سبب هو مذهبي ڇتاپيٽيءَ جي مقابلن ۾ مخالفن کان سدائين سرس هوندا هيا. ان جي باوجود، وڏي فخر جي دعويٰ ڪرڻ بجاءِ هر ڪٽر مذهبي ماڻهو کي ترغيب ڏني وئي ته هو اهڙا قصا ڪهاڻيون ناهن جن ۾ رڳو دلبو ۽ ڏوڪو هجي. هنن پنهنجي تضاد وارا ڪم قديم عيسائين جي نالن سان منسوب ڪري ڇڏيا. اٿنسيَس ۽ آگسٽائين جي ڪردارن کي وجيليَس ۽ سندس پوئلڳن خراب نموني ادا ڪيو(113) ۽ اُهو مذهب جيڪو ٽن (تثليث) يا ٻيهر روپ ڌارڻ جي رازن کي کولي ٻڌائي ٿو سو آفريڪا جي اسڪول(114) سان لاڳاپيل ٿو ڏسجي. مقدس ڪتابن جي ناپاڪ هٿن سان بي حرمتي ۽ بي ادبي ڪئي وئي. يادگار مواد ۽ متن جنهن ۾ ٽن جي ايڪي يا هڪ هجڻ جي بهشتي شاهدي موجود آهي(115) کي ڪٽر فادرس (عيسائي بزرگن) جي عالمي خاموشي نديو آهي ۽ ساڳي وقت قديم ڪتابن يا شاهدين ۽ مستند ڪتابن(116) ۾ ٻه ان ڳالهه جي مذمت ڪئي وئي آهي. اهو الزام سڀ کان پهريون هڪ ڪيٿولڪ پادري لڳايو هو جنهن کي هنيرڪ ڪارٿيج جي ڪانفرنس ۾ شريڪ ٿيڻ لاءِ سڏيو هو(117). هڪ تمثيلي يا استعاراتي تحرير، جيڪا ڪنهن ڪتاب جي حاشيي تي لکي وئي هئي، جي تشريح ئي حقيقت ۾ لاطيني انجيلن تي حملي جو باعث بڻجي وئي جنهن کي ڏهن صدين جي اونداهي دؤر ۾ صحيح ڪري ڪتابن ۾ نئين سر شامل ڪيو ويو(118). پرنٽنگ جي ايجاد ٿيڻ کان پوءِ(119)، يوناني انجيل پنهنجن ئي تضادن، تعصبن ۽ وقت جي وهڪري جي ور چڙهي ويو(120) ۽ هڪ مقدس ڏوڪي يا ڏانڊلي کي، جنهن جي روم توڙي جنيوا ۾ پرجوش آجيان ڪئي وئي، پوءِ جديد يورپ جي هر ملڪ ۽ هر ٻوليءَ ۾ ان کي لڳاتار وڌايو پئي ويو آهي.

ڏوڪي ۽ ڏانڊلي جي مٿي ڏنل مثال سان شڪ کي تقويت ملندي. هن سلسلي ۾ آفريڪا جي ڪيٿولڪن ڪجهه شاندار معجزن جو ذڪرڪري پنهنجي ڪيل ڳالهه کي سچو ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي پر ان جو تعلق ٻه سندن پنهنجن ئي ايجاد ڪيل حرفتن سان آهي پر الله تعاليٰ جي حفاظت يا ان جي وڪالت ڪرڻ سان هرگز نه آهي. ان جي باوجود هڪ تاريخدان، جيڪو هن مذهبي تضاد کي غير جانبداريءَ جي نظر سان ڏسي ٿو، هڪ غير معمولي ۽ غير فطري واقعي کي بيان ڪرڻ جي جرئت ڪري ٿو جيڪو عقيدت مند کي ته وڌيڪ سنواريندو پر منڪر ۽ بي اعتقاد شخص کي ٻه حيرت ۾ ضرور وجهندو. ٽيپاسا(121) مارينٽنيا جي هڪ بحري ڪالوني هئي جيڪا سزئريا جي شهر کان سورهن ميل اوپر طرف هئي ۽ اُها هر دؤر ۾ ان ڪري مشهور هئي ته ان جا رهواسي مذهبي معاملن ۾ سخت

ڪٽر ۽ جوشيلا هيا. هنن بونئٽسٽن(122) جي دهشت جو مڙسيءَ سان مقابلو ڪيو هو ته ساڳئي وقت آرينس جي ظلمن کان به هرويرو ڊنا نه هيا. هڪ لاطيني پادريءَ جي آمد سبب سڄو شهر خالي ٿي ويو، شهر جا ڪيترائي رهواسي ساموندي جهازن ذريعي اسپين جي ڪنارن تي وڃي لٿا، باقي جيڪي بدقسمت ماڻهو پنتي رهجي ويا، اُنهن غاصب سان ڪنهن به تعلق قائم ڪرڻ کان انڪار ڪيو ۽ پنهنجون پنهنجون مقدس پر غير قانوني گڏجاڻيون جاري رکيون. سندن نافرماني هنيرڪ جي ظلمن جي باھ کي ڀڙڪائي ڇڏيو. هڪ مليٽري جي آفيسر کي ڪارٿيج کان ٽپاسا موڪليو ويو، هن ڪئٿولڪن کي هڪ هنڌ جمع ڪيو ۽ سڄي صوبي جي ماڻهن جي سامهون هن سڀني ماڻهن جا ساڄا هٿ ۽ سندن زبانون ڪٽرائي ڇڏيون. پر باڪردار پادري بنان زبان جي به لڳاتار ڳالهائيندا رهيا ۽ هن معجزي جي، آفريڪا جي هڪ پادري وڪٽر تصديق ڪئي آهي جنهن اذيتن جي تاريخ ڪي، هن واقعي کان به سال پوءِ ڇپرايو هو(123). وڪٽر چوي ٿو: "جيڪڏهن ڪنهن کي به هن سچي حقيقت تي ڪو شڪ آهي ته اُهو قسطنطنيه وڃڻ جي زحمت ڪري ۽ اُتي وڃي رسٽيٽيوٽس جي صاف ۽ مڪمل آواز کي ٻڌي جيڪو ننڍو پادري هو جيڪو پڻ اذيت يوڳيندڙن منجهان هڪ هيو جنهن کي هاڻي شهنشاھ زينو جي محلات ۾ رکيو ويو آهي ۽ جنهن جي لاءِ راڻيءَ کي پڻ وڏو احترام آهي". قسطنطنيه ۾ اسان کي هن عظيم اڪين ڏٺي شاهد جي موجودگيءَ تي حيرت ٿي ٿئي جيڪو هڪ وڏو عالم ۽ اعليٰ طبيعت جو مالڪ هيو. غازا جي انيس، جيڪو پلوٽو جو پوئلڳ ۽ وڏو فيلسوف هو، آفريڪا ۾ اذيتن يوڳيندڙن بابت پنهنجا تاثرات هن ريت بيان ڪيا آهن. 'مون ڪين پاڻ ڏٺو. مون ڪين ڳالهائيندي خود ٻڌو. مون پوءِ پڇا ڳاڇا ڪري اهو معلوم ڪرڻ چاهيو ته اهي ماڻهو زبان کان سواءِ ڪيئن ٿا ڳالهائي سگهن؟ مون غور سان اکيون ڦاڙي ڏانهنَ نهاريو ته پنهنجن ڪنن سان اها يقين ۾ نه ايندڙ ڳالھ ٻڌان. مون سندن وات کولي پنهنجين اکين سان پاڻ ڏٺو ته سندن زبانون پاڙئون پٽيل ۽ ڪٽيل هيون ۽ هي هڪ اهڙو خطرناڪ آپريشن آهي جنهن لاءِ ڊاڪٽر چوندا آهن ته اهو موتمار ٿي سگهي ٿو(124)'. غازا جي انيس جي شاهدي کي شهنشاھ جسٽينيَن جي واڌاري شاهدي جي حمايت به حاصل آهي' جيڪا هڪ دائمي فرمان ۾ نواب مارسيليئس بيان ڪئي آهي. ان دؤر جي تاريخ وار واقعن ۾ پوپ گريگري- I جيڪو قسطنطنيه ۾ روم جو مکيه پادري هو به ان ڳالھ جي شاهدي ڏني آهي(125). اهي سڀئي ان صديءَ جي دؤر ۾ رهندا هيا ۽ اُهي پنهنجي ذاتي ڄاڻ مطابق ان معجزي جي سچائيءَ بابت بيان ڪن ٿا ۽ ٻڌائن ٿا ته اهڙي قسم جا ٻيا معجزا پڻ ڪيئي ڀيرا ٿيا هيا جن کي دنيا وارن ڏٺو هو ۽ اُنهن کي ماڻهن جي ٽڏن احساسن تي ڇڏيو ويو هو ته جيئن اُهي اُنهن تي اعتبار ڪري سگهن. آفريڪا جي پادرين طرفان هي تحفو عظيم معجزي جي صورت ۾ سامهون آيو هو ته ڪيئن نه اُنهن زبان کان بغير ڳالهايو هو ۽ ان ۾ اُهي يقين ڪندا ۽ ها فقط اُهي ئي يقين ڪندا جن کي اڳ ۾ ئي يقين هو ته سندن زبان يا ڳالهائڻ بلڪل صاف ۽ مذهبي هيو. پر جيڪو لادين ۽ منڪر آهي ان جو هَٺ ۽ ضد ڪيس اهڙي ڳجهي شڪ ۾ مبتلا ڪري ٿو ڇڏي جنهن جو ازالو يا علاج وٽس ڪونهي، ۽ جيڪو آرين آهي ۽ جنهن 'ٽن' جي فلسفي کي اڳ ۾ ئي رد ڪري ڇڏيو آهي ته ان تي ڪو به اثر نه پوندو ۽ نه وري اُهو اٿنيسيس جي معجزن جي شاهديءَ تي اعتبار ڪندو.

وئنڊل ۽ آسٽروگاٿ آرين عقيدي ۾ اعتبار ڪندا هيا ۽ ڪندا رهيا جيستائين شهنشاهت تباهه ٿي وئي جنهن جو بنياد اُنهن آفريڪا ۽ اٽلي ۾ رکيو هو. گال جي بربرن فرئنڪن جي ڪٽر حڪومت آڏو آڻ مڃي ۽ اسپين بيهر ڪئٿولڪ ڪليسا طرف هليو ويو ڇاڪاڻ ته وزيگاٿ پنهنجي رضا خوشيءَ سان ڪئٿولڪ عيسائي ٿي ويا هيا.

هي صحتمند انقلاب(126) هڪ شاهي شهيد جي مثال سبب تيز ٿي ويو جنهن لاءِ شايد اسان جا دليل خاموشيءَ سان اسان جي ڪنن ۾ پڻ پڻ ڪن ته اُهو شهيد نه پر هڪ احسان فراموش باغي هيو. اسپين جو هڪ گاٿ بادشاهه لوويگلڊ پنهنجي دشمنن توڙي رعيت طرفان محبت جو حقدار هو: ڪئٿولڪن کي پوري مذهبي آزادي حاصل ٿي چڪي هئي ۽ سندس آرين پئنچائت، اجا ڪاميابي ته نه ماڻي هئي پر پوري ڪوشش ڪري رهيا هيا ته بيهر غسل ڏيارڻ جي غير مقبول روايت کي ختم ڪرائي سگهن ۽ پنهنجن سخت اصولن ۾ به ٿوري لچڪ پيدا ڪن. سندس وڏو پٽ هرمينيگلڊ جنهن کي پنهنجي پيءُ شاهي تاج پارائي ڇڏيو هو ۽ بيٽيڪا جي ملڪ ميرووِنجن جي شهزادي جيڪا آسٽرئشيا جي بادشاهه سگيبرٽ جي ڌيءُ هئي، سان هڪ مذهبي ۽ عزت ڀريو معاهدو ٿيو ته اُها سندس پٽ جي مڱيندي هئي. خوبصورت اِنگندِس، جيڪا فقط تيرهن سالن جي هئي، جي آجيان ڪئي وئي شايد فقط ان لاءِ ته ٽوليڊو وڃي آرين ڪورٽ ۾ ڪيس اذيتن لاءِ آندو ويو ۽ سندس مذهبي مستقل مزاجيءَ تي ڪڏهن سندس خوشامد ۽ تعريف ڪئي وئي ۽ ڪڏهن وري گاٿن جي راڻي گِسونٿا طرفان متس تشدد ڪيو ويو جنهن راڄ جي ماءُ هجڻ جي ناتي جو سخت ناجائز فائدو ورتو(127). جڏهن اِنگندِس آڻ نه مڃي ته راڻي تپي باهه ٿي وئي، هن ڪئٿولڪ راڻيءَ جي ڏِگهن وارن مان ورتو ۽ ڪيس زور سان ڌرتيءَ تي ڪيرايو ۽ لتون هڻڻ شروع ڪيائينس تان جو هوءُ رتو وهنتي ٿي وئي، نيٺ حڪم ڏنائين ته ڪيس اگهاڙو ڪيو وڃي ۽ هڪ ڪڏ يا مڇيءَ جي تلاءَ ۾ اڇلايو وڃي(128). پيار ۽ شاهي وقار هرمينگلڊ کي مجبور ڪيو ته هو پنهنجي ٿيندڙ ڪنوار جي ذلت تي شڪايت ڪري يا ان جو بدلو وٺي پر هن کي آهستي آهستي قائل ڪيو ويو ته اِنگندِس کي مذهبي سچائيءَ ۾ مستقل مزاج رهڻ سبب اذيتون سهٽيون پيون هيون. سندس شڪايتون ۽ ليندر جيڪو سيوائيل جو مکيه پادري هو، جي وزني ۽ اثرائتن دليلن سندس مذهب کي بدلائي ڇڏيو ۽ گاٿن جي بادشاهت جي وارث نائسين عقيدي سان منسلڪ ٿي وئي ۽ هن سلسلي ۾ ضروري رسمون ادا ڪري سندس نئين مذهب ۾ داخل ٿيڻ جي تصديق ڪرائي وئي(129). اُبهرو نوجوان جنهن کي جوش ۽ هڪ آرزو سخت غصي ۾ آڻي ڇڏيو هو، هاڻي هن عزم ڪيو ته هُو نه پُٽ هئڻ جو ناتو نڀائيندو ۽ نه وري رعيت جي هڪ فرد جي حيثيت سان ڊيوٽي سرانجام ڏيندو ۽ اسپين جي ڪئٿولڪن، توڙي جو هنن اذيتن جي ڪا به شڪايت ڪانه ٿي ڪئي، هڪ لامذهب پيءُ جي خلاف پٽ جي مقدس بغاوت جي حمايت ڪئي. خانه جنگي شروع ٿي وئي جيڪا گهڻو وقت هلي ۽ ميريڊا، قرطبه ۽ سيوائيل جو گهيرو تنگ ڪيو ويو ۽ انهن شهرن جي ماڻهن هرمينيگلڊ جي حمايت ٿي ڪئي. هن مذهبي بربرن کي دعوت ڏني، ساڳي وقت سروِي ۽ فرئنڪن کي به هن پنهنجي ئي گهر جي تباهي لاءِ سڏيو، هُن رومين جي خطرناڪ مدد لاءِ به پڪاريو جيڪي آفريڪا ۽ سندس نيڪ پادري ليندر بازنيطين جي محلات سان ذاتي طور تي ڪامياب ڳالهين جو دؤر شروع ڪري ڇڏيو.پر بادشاهه جي حرفت ۽ ڦڙتيءَ سبب ڪئٿولڪن جون سڀ اُميدون خاڪ ۾ ملي ويون ۽

بادشاهه جنهن وٽ اسپين جون فوجون ۽ خزانا موجود هيا سوپارو ٿيو ۽ هرمينيگلڊ، مقابلي ڪرڻ يا حفاظت سان پيچي وڃڻ جي ڪوشش ۾ ناڪام ٿيڻ بعد پنهنجي ئي پيءُ آڏو هٿيار ڦٽا ڪيا جيڪو متس سخت ناراض هو. لوويگلڊ کي اجا به پنهنجي پٽ جي اڳين سني ڪردار جو لحاظ هو، هن بهرحال ڪانئس شاهي زيورن کان محروم ڪيو پر ڪيس عزت سان جلاوطن ٿيڻ جي اجازت ڏنائين ته جيئن هو ڪيٿولڪ مذهب سان لاڳاپيل رهي. پر پُٽ لڳاتار غداريءَ جي ڪاروائين ۾ مصروف رهيو پر هر دفعي ناڪام ٿيو جنهن ڳالهه جي بادشاهه جي ڪاوڙ کي چوٽ چاڙهي ڇڏيو ۽ نيٺ ڪيس موت جي سزا ڏني وئي جنهن جو بادشاهه مجبوري ۽ بيدليءَ سان اعلان ڪيو ۽ ڪيس سيوائيل جي مناري هيٺ ماريو ويو. هڪ غير لچڪ مستقل مزاجي سبب، جنهن جي زور تي هن آريَنس سان ڪو به سمجهوتو نه ڪيو، نه ته هو پنهنجي سلامتي لاءِ ڪجهه به ڪري ٿي سگهيو. ڪيس وڏن اعزازن سان نوازيو ويو ۽ سينٽ هرمينيگلڊ جي لقب سان سندس ياد ملهائي وئي. سندس زال ۽ پٽ کي رومين ذلت سان جيل ۾ بند ڪري ڇڏيو اهڙيءَ طرح هيءَ گهريلو اٿيڻٿ سندن بدقسمتيءَ جو باعث بڻجي وئي ۽ لوويگلڊ جي شاندار دؤر کي داغدار ڪري زندگي جي آخري ڏينهن ۾ ڪيس ذاتي طور تي مغموم ۽ مايوس ڪيو ويو.

سندس پٽ ۽ جانشين رڪيئرڊ، جيڪو اسپين جو پهريون ڪيٿولڪ بادشاهه بڻيو، پنهنجي بدقسمت ڀاءُ وارو عقيدو اختيار ڪيو هو ۽ جنهن کي هن دورانديشي ۽ ڪاميابيءَ سان نڀايو. پنهنجي پيءُ جي خلاف بغاوت جو علم بلند ڪرڻ جي بجاءِ رڪيئرڊ صبر ۽ سڪون سان پنهنجي موت جي گهڙيءَ جو انتظار ڪرڻ لڳو. پنهنجي ياد جي مذمت ڪرڻ بجاءِ، هن سادگي سان اهو سوچيو هو ته بادشاهه مرڻ وقت آرين مذهب جي غلطين کي قسم تي معاف ڪرڻ کان انڪار ڪيو هو ۽ پنهنجي پٽ کي ڳالهه جي مذهبي تبديلي جي سفارش ڪئي هئائين. اهو مقصد حاصل ڪرڻ لاءِ رڪيئرڊ آرين مذهبي پيشوائن ۽ اميرن جو هڪ اجلاس سڏرايو، پاڻ کي ڪيٿولڪ ظاهر ڪيائين ۽ متن زور رکيائين ته پنهنجي بادشاهه جي مثال جي پيروي ڪن. مشڪوڪ تحريرن ۽ ناقابل اعتبار متن جي معنائن يا وري فيلسوفيائن دليلن کي جيڪڏهن ڏڳهو ڪجي ها ته هڪ اهڙو تضاد تي پوي ها جنهن جو ختم ٿيڻ مشڪل ٿي پوي ها تنهن ڪري بادشاهه پنهنجن اڻ پڙهيل ماڻهن آڏو دورانديشيءَ مان به مستند ۽ ظاهر ۾ نظر ايندڙ دليل پيش ڪيا: هڪ زمين ٻيو بهشت زمين تي نائسين عقيدي جي مجتا هئي، رومي، بربر ۽ اسپين جي رهواسين هڪڙو ئي نظريو يا عقيدو قبول ڪندي نائسين مذهب اختيار ڪري ڇڏيو هو پر وزيگاٿن ان جي مخالفت تي ڪئي جيڪي عيسائي دنيا ۾ اڪيلا رهجي ويا هيا. بهشت جي تصديق يا شاهدي لاءِ وهمن وسوسن جي دؤر جو احترام ڪيو پئي ويو يعني فوق الفطرت ڳالهيون يا بيمارين کان هڪدم نجات، اهڙا ڪارناما ڪيٿولڪ عيسائين جي پيشوائن طرفان ماڻهن کي ڏيکاريا ٿي ويا يا وري بيٽيڪا ۾ پاڪ غسل ڏيارڻ(130) جي تقريب ٿيندي هئي جنهن کي ايسٽر(131) جي موقعي تي هر سال ورجايو ويندو هو، ان کان سواءِ ٿورس جي سينٽ مارٽن جا معجزا جن ذريعي سوويِ بادشاهه ۽ گئليشيا جا ماڻهو اڳ ۾ ئي پنهنجو مذهب تبديل ڪري چڪا هيا(132). ڪيٿولڪ بادشاهه کي قومي مذهب جي هن اهم تبديلي ۾ بيشمار رڪاوٽن جو مُنهن ڏسڻو پيو. راڻي دواگر طرفان بادشاهه کي مارڻ جي لاءِ مخفي سازش سِٽي وئي ۽ ٻن اميرن گال جي ناربونيز جي علائقي ۾ هڪ خطرناڪ بغاوت برپا

ڪري ڇڏي. پر رڪيئرڊ همت ڪندي سازشين کي ناڪام بڻايو، باغين کي شڪست ڏني ۽ هڪ اهڙو انصاف ڪيو جيڪو تمام سخت هو جنهن کي آرينس اذيت جو نالو ڏنو. اٺ پادري، جن جي نالن مان لڳو ٿي تہ اُهي بربر هيا، پنهنجي غلطي مڃڻ يا سازش جي اعتراف ڪرڻ کان انڪار ڪيو تہ اُنهن جا سمورا ديني ڪتاب ساڙايا ويا ۽ ان گهر کي بہ ساڙي رَک ڪيو ويو جنهن ۾ اُنهن ڪتابن کي رکيو ويو هيو. وزيگاٿن توڙي سووِي جي سمورن ماڻهن کي لالچ يا 'زور اڳيان زاري' جي چوٽيءَ مطابق ڪئٿولڪ بنايو ويو، هڪ اهڙو مذهب جنهن جي لاءِ نئين نسل کي وڏو چاهہ پيدا ٿي پيو ۽ اُنهن جو انگ ايترو تہ وڌيو جو اسپين جون ڪليسائون توڙي خانقاهون انهن سان پرجي ويون. ستر پادري، ٽوليڊو جي هڪ هنڌ تي گڏ ٿيا، پنهنجن فاتحن کان پنهنجي لاءِ ادب ۽ احترام وصول ڪيائون، ۽ اسپين وارن جي مذهبي جوش جذبي سبب نائسين جي عقيدي جي اصولن ۾ وڌيڪ بهتري آندي وئي ۽ اعلان ڪيائون تہ روح القدس جو سلسلو پُٽ (حضرت عيسيٰؑ) ۽ ساڳئي وقت پيءُ الله پاڪ جي واحد ذات جيڪو نہ ڪنهن جو ڄايل هو ۽ نہ ان ڪنهن کي ڄڻيو هو□) سان جڙيل هو: هي هڪ نئين اصول جو اهڙو تہ وزندار نقطو هو جنهن گهڻي عرصي کان پوءِ يوناني ۽ لاطيني ڪليسائن جي وچ ۾ هڪ وڏو اختلافي مسئلو پيد اڪري ڇڏيو(133). مذهب مٽائڻ واري شاهي ماڻهو هڪدم پوپ گريگري، جنهن کي عظيم جو لقب ڏنو ويو هو جو وڃي سلام ڪيو ۽ ڪانئس صلاح مشورا ورتا جيڪو هڪ وڏو عالم ۽ سردار هو ۽ جنهن جي دؤر ۾ گهڻي ۾ گهٽا بي دين ۽ لامذهب ماڻهو ڪئٿولڪ ٿي ويا هيا. رڪيئرڊ جي سفيرن وٽيڪن جي چانئٺ تي وڃي سون ۽ هيرن جا نذرانا پيش ڪيا: ۽ سفيرن کي سينٽ جان پاڪائي سان غسل ڏيندڙ جا وار ڪين تبرڪ طور ڏنا ويا، ان کان سواءِ هڪ صليب جنهن ۾ سچي ڪاٺ جو هٿيو فٽ ٿيل هو ۽ هڪ چابي جنهن ۾ لوهہ جا ڪجهہ ٽڪرا ڳنڍيل هيا جن کي سينٽ پيٽر(134) جي هار مان هٽ ڪنيو ويو، ڪين تحفي ۾ ڏنا ويا.

ساڳيي گريگري، جيڪو برطانيہ جو روحاني فاتح هو(*) لومبارڊس جي راڻي ٿيوڊيليندا کي آماده ڪيو تہ فاتح جهنگلين ۾ نائسين عقيدي جو پرچار ڪري جن جي تازي عيسائيت کي آرين مُرتدن گندو ڪري ڇڏيو هو. سندس خلوص وارين ڪوششن مذهبي پرچارڪن لاءِ رستو هموار ڪيو ۽ اٽلي جا ڪيترائي شهري مخالف پادرين جي سخت رَوش کان بيحد پريشان هيا. پر سچ جڏهن کُلي ڪري ماڻهن جي سامهون آيو تہ آرين عقيدو ڪافي حد تائين دبجي ۽ پنتي پئجي ويو. سچ کان سواءِ ماڻهن جي دلچسپي ۽ ڪجهہ بيا مثال ۽ واقعا بہ ان عقيدي کي پنتي ڪرڻ جو ڪارڻ هيا ۽ بيو وري هڪ جهڳڙو يا تضاد پيدا ٿي پيو جنهن کي مصر وارن افلاطون جي فلسفي جي اسڪول مان اخذ ڪيو هو تان جو اهو تضاد ٽن سؤ سالن جي جنگ کان پوءِ تڏهن وڃي ختم ٿيو جڏهن اٽلي جا لومبارڊس آخري فيصلو ڪري پنهنجو مذهب مٽائي آجا ٿي ويا(135).

اڳيان پرچارڪ، جيڪي بربرن کي انجيل جي تعليم ڏيندا هيا، دليلن جي شاهديءَ تي اعتبار ڪندا هيا تنهن ڪري وٽن صبر ۽ برداشت گهڻي هوندي هئي(136). پر جيئن ئي هنن پنهنجون روحاني حڪومتون ناهيون تہ رومي توڙي بربرن جي وهمن وسوسن جي ادارن کي بنائن ڪنهن رحم جي برباد ڪرڻ لاءِ هنن عيسائي بادشاهن تي سخت زور پريو. ڪلووِس جي پوئلڳن اُنهن هارين کي سؤ ڦٽڪا هڻايا جن پنهنجن بتن کي ڊاهڻ يا ختم ڪرڻ کان انڪار ڪيو هو، شيطانن اڳيان قرباني ڪرڻ جي ڏوهہ

کي ائنگلو- سئڪسنس جي قانون موجب سزائون ڏنيون ويون جن ۾ قيد ۽ ملڪيت جي ضبطي شامل هئي پر ڏاهو الفرڊ اجا بہ اڳتي ويو ۽ حضرت موسيٰؑ جي دؤر جي ادارن جي سخت سزائن کي ٻيهر رائج ڪري ڇڏيو(137). پر اهڙين سزائن توڙي ڏوهن جي خاص نوعيت کي عيسائين طرفان ختم ڪيو ويو ۽ افلاطون جي فلسفي جي اسڪولن کي بہ جهالت سان ختم ڪيو ويو ۽ اسهپ جي جذبي کي نہ تہ بت پرستي ۽ نہ وري مرتد ئي مليا ڇاڪاڻ تہ هاڻي يهودين لاءِ اذيتون شروع ٿي چڪيون هيون. هن قوم، جنهن کي جلاوطن ڪيو ويو هو، پنهنجون عبادت جون جڳهون گال جي ڪجھ شهرن ۾ قائم ڪيون هيون، پر اسپين ۾، هئڊرئن جي وقت کان وٺي،سندن بيشمار ڪالونيون هيون(138). جيڪا دولت هنن وڻج واپار ۽ ناڻي کي صحيح طريقي سان استعمال ڪرڻ ذريعي پاڻ وٽ جمع ڪئي هئي، سندن ئي مالڪ ان دولت جا حاسد بڻجي ويا ۽ اُنهن تي اذيتون لاڳو ڪرڻ ۾ هاڻي ڪو بہ خطرو ڪونہ هو ڇو تہ هنن کان هٿيارن جو استعمال توڙي اُنهن جي يادگيري ئي وسري وئي هئي. سِسبٽ، هڪ گاٿ بادشاهہ، جنهن سترهين صدي عيسوي جي شروعات ۾ حڪومت ڪئي هئي، اُهو اذيتن جي سلسلي ۾ انتها تائين هليو ويو هيو(139). نوي هزار يهودين کي زوري عيسائي بڻايو ويو ۽ جن ٿوري بہ مزاحمت ڪئي تہ اُنهن جي ملڪيتن کي ضبط ڪيو ويو ۽ سندن جسمن تي تشدد ڪيو ويو ۽ ڪين پنهنجي ملڪ مان تڙيو ويو يا نہ، ان ڳالھ جي تصديق نہ ٿي سگهي آهي. ڪئٿولڪ بادشاهہ جي جذباتيت کي ڪجھ اعتدال ۾ آندو ويو جنهن ۾ اسپين جي مذهبي پيشوائن جو اهم ڪردار رهيو، جن پنهنجي غير متوازن فيصلي ۾ طئي ڪيو تہ ماڻهن کي زوريءَ عيسائي نہ بڻايو وڃي پر اُهي يهودي جن کي اڳ ۾ ئي پاڪ غسل ڏياريو ويو هيو اُنهن تي ايترو زور ضرور ڀرجي تہ اُهي ڪليسا جو احترام ڪن ۽ گهٽ ۾ گهٽ ان مذهب جي ظاهري عزت تہ ڪن توڙي جو هو ان کي ڌڪاريندا هجن يا جنهن کي هو دل سان نہ مڃيندا هجن. پر ڪڏهن انهن اصولن جون ڀڃڪڙيون ٿينديون رهنديون هيون تنهن ڪري سِسبٽ جي پوئلڳن سڄي قوم کي ملڪ بدر ڪرڻ جو فيصلو ڪيو تہ جيئن ڪو بہ يهودي سندن ملڪ ۾ نہ رهي سگهي ۽ ٽوليڊو جي هڪ اجلاس ۾ هڪ فرمان کي ڇپرائي ماڻهن ۾ ورهايو ويو جنهن ۾ هڪ پابندي لڳائي وئي تہ هر هڪ گاٿ بادشاهہ کان قسم کڻايو وڃي تہ اُهي ان فرمان سان سچا رهندا ۽ پوري سختيءَ سان ان تي عمل بہ ڪرائيندا. پر آمر ۽ ظالم حڪمران پوءِ بہ ماڻهن مٿان عقوبتيون ڪندا آيا ۽ ڪين اذيتون ڏيندا آيا ۽ پنهنجي پاڻ کي محنتي غلامن کان محروم ڪري ڇڏيايون ۽ سوچيائون تہ مٿن پڻ اذيتون جاري رکيون وڃن. يهودي اجا بہ اسپين ۾ موجود هيا ۽ اُنهن کي مجبور ٿي ڪليسائي قانونن هيٺ رهڻو هو ۽ ملحدن يا لامذهبن لاءِ جيڪي سندن اصول ۽ ضابطا نهيل هيا اُنهن منجهان بہ ڪين گذرڻو هو. آخرڪار گاٿن جي بادشاهن توڙي پادرين محسوس ڪيو تہ جيڪي اذيتون ۽ عذات هنن يهودين کي ڏنا ٿي، انهن سان نہ رڳو اُنهن جي دلين ۾ عيسائيت لاءِ نفرت پيدا ٿيندي پر ڪنهن مناسب موقعي ملڻ تي هو انتقامي ڪاروائي بہ ڪري ٿي سگهيا. هڪ قوم يا وري ائين ڪٿي چئجي تہ عيسائيت جا ڳجها ۽ ڇپا دشمن، غلامي، ڏکن ۽ اذيتن جي دؤر ۾ گهٽي تعداد ۾ وڌي ويا ۽ يهودين جي سازشن جي ڪري عربستان کان فاتح نڪري نروار ٿيا جيڪي تيزيءَ سان وڌيا ۽ طاقتور ٿي ويا(140).

جيئن ئي بربرن پنهنجي طاقتور حمايت ڪرڻ ڇڏي ڏني تہ آرين جي لادينيت، نفرتن ۽ ويساري جي وهڪري ۾ لُڙهي وئي. پر يونانين پنهنجي مد براڻي ۽ تقرير بازي واري پنهنجي سڃاڻپ کي

برقرار رکيو ۽ هڪ اهڙو اصول يا ضابطو جيڪو وقتائتو نہ هيو، ان کي بيهر جيارڻ سان نوان سوال اٿيا ۽ نوان فتنا پيدا ٿيا ۽ اهو سدائين اميرن، ويراڳين ۽ پادرين جي وَس ۾ هوندو هو تہ جڏهن وڻندو هين تڏهن ڪليسا توڙي پوري شهنشاهت جي امن امان کي تباهہ ۽ برباد ڪري ڇڏيندا هيا. شهنشاهت جو تاريخدان شايد اُنهن جهيڙن ۽ فسادن جي قصن کي نظر انداز ڪري ڇڏي جن جو تعلق فلسفي جي اسڪولن يا پينچائتن سان هيو. مئنيڪيَنس، جن جي ڪوشش هئي تہ ڪنهن طرح سان حضرت عيسيٰ[۴۱] ۽ زرتشت جي مذهبن کي هڪ ٻئي جي ويجهو آڻجي، چپ چاپ ۾ صوبن جي اندروني علائقن ۾ پکڙجي ويا هيا پر هي ٻاهريان ڪٽر مذهبي ماڻهو دليل بازن جي لاءِ آزار ۽ بي عزتي جو باعث بڻيل هيا ۽ شاهي قانون وري اهڙا هيا جن تي عمل ڪرڻ سان ماڻهن ۾ نفرت وڌي ويندي هئي. پليجيَنس جي دليلن واري فلسفي جي، برطانيہ کان وٺي روم، آفريڪا ۽ فلسطين تائين مشهوري ڪئي وئي پر اُهي اثر انداز نہ ٿي سگهيا ۽ وهمن وسوسن جي گمناميءَ ۾ غرق ٿي ويا. پر مشرق وري نستوريَن ۽ يوريچيَن تضادن جي ور چڙهي ويو هيو جن وري بيهر انساني روپ وٺڻ جي رازن کي سمجهائڻ جي ڪوشش ٿي ڪئي ۽ سندن ڪوششن عيسائيت کي پنهنجي ئي گهر ۾ تباهہ ٿيڻ جو پورو بندوبست ڪري ڇڏيو هو. هي تضادَ پهريون ڀيرو ننڍي ٿودوسيَس جي دؤر ۾ اُڀريا هيا پر اُنهن جا نتيجا اهڙا نڪتا جيڪي شايد ڪتاب جي هن جلد کان وڌي گهڻو اڳتي هليا وڃن. مابعدالطبيعات يا ڳوڙهي فلسفي جا بحث مباحثا، ڪليسائي چٽاڀيٽي ۽ تضاد ۽ بازنطيني شهنشاهت جي زوال تي سندن اثر شايد تاريخ کي مرتب ڪرڻ لاءِ دلچسپ مواد مهيا ڪن ۽ اهو سلسلو ايفيَس ۽ ڪالسيڊن جي عمومي ڪائونسلن کان وٺي مُحَمَّد ﷺ جي شيداين طرفان اوير جي فتحن تائين هليو ٿو وڃي.

باب ستٽيهون
(حاشين بابت وضاحتون)

(1) ويراڳين جي اداري جي شروعات جو ذڪر وڏي محنت سان ٿوماسن (انگريزن جو نظم ۽ ضبط i,1419-1426) ۽ هيلاٽ (ويراڳين جي تاريخ جو سلسلو i,1-66) ۾ ڪيو آهي. هي ٻئي مصنف وڏا عالم ۽ ايماندار آهن. ۽ اُنهن جو پاڻ ۾ نظرياتي اختلاف هن موضوع کي اجا وڌيڪ واضح ٿو ڪري. تنهن هوندي بہ ڪو پروٽيسٽنٽ مصنف وڌيڪ احتياط ڪندي پادري مصنفن تي اعتبار نٿو ڪري، تنهن ڪري ٻنگهم جو ستون ڪتاب 'عيسائن جي قديم تاريخ' جو مطالعو ضرور ڪيو وڃي.

(*) (معمولي).

(2) ڏسو يوسيبيَس کي 'انجيل جي وضاحت' ۾ (i,20-21 جنهن کي گريس رابنسن استفاني، پئرس ۾ 1545ع ۾ ايڊٽ ڪيو). پنهنجي ڪليسائي تاريخ ۾ جيڪا يوسيبيَس جي ڪتاب 'انجيل جي وضاحت' کان ٻارهن سال پوءِ ڇپي هئي، ان ۾ ٿيراپيٽي جي عيسائيت جي موقف جي تائيد ڪئي وئي آهي، پر هو ان ڳالهہ کان بيخبر رهيو آهي تہ اهڙو ئي هڪ ادارو مصر ۾ وري شروع ڪيو ويو هو.

(3) ڪئسين (xviii,5) سينوبائيٽس (ويراڳين جو اُهو طبقو جيڪو ماڻهن سان ملڻ جلڻ کي عيب نٿو سمجهي) جي اداري جي اصل بابت لکڻ جي دعويٰ ٿو ڪري. هي ادارو هڪ دفعو تباهيءَ طرف وڃي وري جيئرو ٿي پيو ۽ ڪيس جيارڻ جو ڪارنامو انٿني ڪيو ۽ ان جي پوئلڳن اجا ان کي اڳتي وڌايو.

(†) انئڪورائيٽس (ويراڳين جو اهو ٽولو جيڪو عام ماڻهن سان نہ رڳو ملڻ جلڻ کي پسند نٿو ڪري پر اُنهن کان ڪوهين دؤر ويرانن ۾ وڃي ٿو رهي تہ جيئن دنيادار ماڻهن جو پاڇو بہ مٿن نہ پوي).

(4) 'خدائي فلسفو اسان جي وڏي ۾ وڏي ملڪيت آهي جيڪو انسان ذات کي عطا ٿيو آهي'. هي لفظ سوزومين جا آهن جيڪو وڏي تفصيل ۽ خوشدليءَ سان ويراڳين يا سنياسين جي فلسفي تي روشني وجهي ٿو. (i,12-14) (ڏسو سوئسر، ڪليسائي تاريخ- ii,1441) ڪجهہ جديد ليکڪ جيئن لِپسيَس (iv,448 اسٽائڪن جو فلسفو ii,13) ۽ لاموٿيلا ويئر (ٿامر- ix، ڊي- لاورٿو ڊيس پينس، صفحا 262-228) انهن ليکڪن ويراڳين ۽ تياڳين جي جدا جدا ٽولن جو ذڪر ڪيو آهي.

(5) ڪارميلائيٽس جو حسب نسب حضرت الياسؑ پيغمبر سان ٿو وڃي ملي (ڏسو بيزيئرس جو اهم تحريري ڪم جيڪو 1682ع ۾ ڇپيو) روم ۽ اسپين ۾ ملحدن خلاف پڇا ڳاڇا ۾ فلاندرس جي جيسُئسٽس خلاف لاديني تنقيد کي خاموش ڪرايو ويو هو (هيلاٽ- ويراڳين جي تاريخ، i,282-300) حضرت الياسؑ جو مسجمو 'ڪئميلائيٽ جي عنوان سان سينٽ پيٽر جي ڪليسا ۾ نمايان ڪري بيهاريو ويو آهي. (سامونڊي سفر لبات- iii,87).

(6) پلني، فطري تاريخ (v,15) هو اُنهن کي ڍنڍ جي زهريلي اثر کان اڳتي وني وڃي ٿو ۽ ٻڌائي ٿو ته اِنگادي ۽ مسادا ويجهي ۾ ويجها شهر هيا. سينٽ سابَس جي جهوپڙي ۽ سندس خانقاه هن هنڌ کان گهڻو پري نه هيون. (ڏسو ريلنڊ، فلسطين جي تاريخ، i,295,ii,763,874,880,890).

(7) ڏسو اٿنئسيَس (ii,450-505 ۽ پئٽرم 1628 صفحا 74-26 جن ۾ روسويڊ طرفان ڪجهه واڌارا ڪيا ويا آهن) پهرئين جو تعلق يونان ۽ پويون تمام قديمي لاطيني نسخو آهي جنهن کي اِوئگريَس لکيو جيڪو سينٽ جيروم جو دوست هيو.

(8) 'هن لکڻ پڙهڻ کي سکڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو' (اٿنئسيَس ٿام ii، سينٽ انٽونيو ۾ ص 452) ۽ ان ڳالهه جي ڪيترن ئي قديمين توڙي جديدين تصديق ڪئي آهي ته هو پورو پورو جاهل هيو. پر ٽليمانٽ (ڪليسائي يادگيريون vii,666) ڪجهه دليلن سان اسان کي ٻڌائي ٿو ته هو ڪاپٽڪ ٻوليءَ ۾ پڙهي لکي سگهندو هو جيڪا هن جي مادري زبان هئي، پر اها پڪ آهي ته ڪيس يوناني زبان ڪانه ايندي هئي. فيلسوف سنيسيَس (ص 51) اها ڳالهه تسليم ٿو ڪري ته ائنٽني ذهني طرح ايترو تيز هو جو ڪيس لکڻ پڙهڻ جي ڪا ضرورت ئي ڪانه هئي.

(9) 'هن وٽ ٽي سؤ اروري زمين هئي. (وٽ پئٽرم i,36) جيڪڏهن اورورا هڪ سؤ مصري چؤڪور ڪيوبٽس جي برابر هجي (روسويڊ وٽ پئٽرم صفحا (1014-1015) ۽ مصر جي هر ڏؤر جو ڪيوبٽ ٻاويهن انگريزي انچن جي برابر هجي (گريوز i,233) ته پوءِ ان حساب سان اورورا انگريزي ايڪڙ جي ٽئين حصي جي برابر وڃي ٿيندو.

(10) جيروم، خانقاه جو چڱيءَ طرح تذڪرو ڪيو آهي. وٽ هلئرين ۾ i,248-249 ۽ پي سڪارڊ (پرچارڪن جي تذڪري ۾، v-122-200). پر سندن احوال هڪ ٻئي سان پيچي ئي نٿو، پيءُ پنهنجون تصوراتي تصويرون پنهنجي اندر ۾ ناهيون ۽ جيئسٽ پنهنجي تجربي سان اڳتي وڌيو.

(11) جيروم 1,146 (22) (لاسيئڪ جي تاريخ باب 3، وِٽ پئٽرم ۾ ص 712) پي اسڪارڊ اتي ويو جتي هن بيابان جو تذڪرو ڪيو آهي. جتي چار خانقاهون ۽ ويهه يا ٽيهه ويراڳي موجود هيا. (ڏسو ڊي ائنوِل (مصر جي تذڪري ۾ ص 74).

(12) تابين، نيل نديءَ جي ٿئنٽريا جي ضلعي ۾ هڪ ننڍو ٻيٽ آهي جيڪو جديد شهر گِرج ۽ قديم ٿيبس جي ويرانن جي وچ تي آهي. (ڊي، ائنوِل، ص 194) ايم، ڊي ٽليمانٽ کي شڪ ٿو پوي ته اها جڳهه ٻيٽ هيو يا نه، پر مون سندس ئي بيان ۽ ٻڌايل حقيقت مان اهو نتيجو ڪڍيو آهي ته اوائلي نالو بعد ۾ هڪ وڏي خانقاه تي رکيو ويو هو. (ڪليسائي يادگيريون، vii,678,688).

(13) ڏسو اصول ۽ ضابطا، (جن کي لوڪاس هولسٽينيَس روم ۾ ڇپرايو هو. (1661) جيڪو جيروم جي لاطيني ڪتاب 'پيچوميس جي حڪومت' جي مهاڳ ۾ لکيو ويو هو. (i,61).

(14) روفن، باب 5 (وٽ، پئٽرم ۾، ص 459) هو اُنهن کي ياد ڪري ٻارهن ڪليسائن جو ذڪر ٿو ڪري. استرابو (xvii,1166) ۽ اميئينس (xxii,16) آڪسرنچَس جي ماڻهن جو احترام سان ذڪر ڪيو آهي. جنهن جا رهواسي هڪ شاندار مندر ۾ هڪ ننڍي مڇيءَ کي پوڄيندا هيا.

15) روفن، باب 7 (وٽ، پٽرم ۾، ص 461. هو بهتر تبديليءَ تي پنهنجي طرفان ماڻهن کي مبارڪون تو ڏئي).

16) جيروم، روم ۾ اٽلي جي خانقاهي زندگيءَ جو بلڪل مختصر احوال ڏنو آهي. (i,119-20,199).

17) ڏسو هلئريَن جي زندگي جنهن کي سينٽ جيروم بيان ڪيو آهي. (i,241,252) پال، هلئريَن ۽ مئلچَس جا قصا جيڪي ساڳئي مصنف بيان ڪيا آهن پر اُنهن ۾ جيڪو نقص آهي تہ اهڙن سهڻين ڪهاڻين ۾ سچ ۽ عام فهم وارين ڳالهين جي کوٽ آهي.

18) سندس پاڇ سزئريا مان نہ پر اِرِس ندي جي ڪنارن تي هڪ ننڍي ڳوٺ ۾ تي هئي. سندس خانقاهي زندگي جا ڏهہ يا ٻارهن سال اجائي خيالن ۾ ضايع ٿي ويا هيا. ڪجھ نقادن سندس درويشي اصولن جي يقيني هئڻ تي شڪ جو اظهار ڪيو آهي، پر ٻاهريون شاهديون وڌيڪ وزندار آهن ۽ اُنهن کي اهو ثابت ڪرڻو آهي تہ اهو ڪم ڪنهن سچي ماڻهوءَ يا وري ڪنهن نقلي ماڻهوءَ جو آهي. ڏسو ٽليمانٽ (ڪليسائي يادگيريون، ix ص، 644-633) هيلاٽ.(خانقاهي تاريخ جو سرشتو، 181-i,175).

19) ڏسو سندس زندگيءَ کي ۽ سلپيشيَس سيورَس جي جملن تي بہ غور ڪريو جيڪو چوي ٿو (ڳفتگو، i,16) تہ روم جا ڪتاب فروش، سندس مشهور ڪتاب وڪرو ڪري ڏاڍا خوش رهندا هيا.

20) جڏهن هلئريَن پئريٿونيم ڪان ڪيپ پئچِنَس طرف ساموندي سفر ڪيو تہ هن پنهنجي مسافريءَ جو ڪرايو پاڪ ڪتابن جي صورت ۾ ڏيڻ چاهيو. ڳال جو هڪ ويراڳي پوسٽومين جيڪو مصر ويو هو، ان ڏٺو تہ هڪ ساموندي جهاز اليگزئنبريا ڪان مرساءِ روانو ٿيڻ وارو هو ۽ ان ٿيهن ڏينهن ۾ پنهنجو سفر پورو ڪيو. (سلپيشيَس سيورَس ڳفتگو، i,1) اٿنئسيَس، جنهن سينٽ ائنٿني جي زندگيءَ بابت ٻاهريَن ويراڳين کي ڪجھ ٻڌايو هو، ان تڪڙ ۾ ڪي خوبصورت جملا لکي ورتا تہ جيئن جهازن جي رواني ٿيڻ وقت هو بہ جلد تيار ٿي سگهن. (ii,451).

21) ڏسو جيروم (i,126) مشرق جو انجيل (vi,92,857,919) ۽ گيڊس (اٿوپيا جي ڪليسائي تاريخ، صفحا 31-29) حبش جا ويراڳي قديم ادارن کي وڌيڪ اهميت ڏين ٿا.

22) ڪيمڊين جو برٽئنيا (i,666-667).

23) علم يا ڄاڻ ذريعي جيترو ۽ جيڪو ڪجھ بہ اونداهي دؤر مان حاصل ڪري سگهجي ٿو سو وڏي پادري اُشر ڪڍي ورتو. (برطانيہ جون قديم ڪليسائون، xvi,425-503).

24) آيونا، جيڪو ننيو پر ويران هنڌ ناهي جنهن جو پيو نالو ڪولمبڪل آهي ڊيگهہ ۾ ٻہ ميل ۽ ويڪر ۾ هڪ ميل آهي، سو هنڪري مشهور آهي: (1) سينٽ ڪولمبيا جي خانقاھ جنهن جو بنياد 566 عيسوي ۾ وڌو ويو هو ۽ جنهن جي سرواڻ ڪئليڊونيا جي پادرين خلاف سخت قدم کنيا هيا. (2) معياري لائبرري جنهن مان اها اُميد پيدا ٿي هئي تہ شايد لِوِي جا سڀئي ڪتاب اُتي موجود هجن. (3) سٽ بادشاهن جا مقبرا جن ۾ اسڪاٽلئنڊ، آئرلئنڊ، ۽ ناروي جا بادشاھ دفن آهن ۽ جن جي پنهنجي خواهش هئي تہ اُهي هن پاڪ زمين ۾ ابدي آرام ڪن. (ڏسو اُشر کي،

صفحا 311,360-370) ۽ بڪانن جو بہ مطالعو ڪجي (جنهن ڪتاب اسڪاٽ ڇپرايو جنهن کي رُڊيمئن ايڊٽ ڪيو).

(25) ڪرسوسٽم (دعا ۽ رحمتن واري ايڊيشن ۾) خانقاهي زندگي جي تعريف ۽ ان جي حمايت ۾ پنهنجا ٽي ڪتاب ارپي ڇڏيا آهن. هو حضرت نوحؑ جي ٻيڙي جو مثال ٿو ڏئي ۽ سندس عقيدو آهي تہ طوفان وڪوڙيل ان ٻيڙيءَ ۾ ويراڳين ڪان سواءِ ٻيو ڪو بہ نہ بچندو. (i,55-56). پنهنجي تحرير ۾ هر جڳهہ تي هو رحم دل نظر ٿو اچي. (iii,83-84) ۽ مختلف شاندار نشانين جو ذڪر ٿو ڪري جيئن سج، چنڊ، ۽ تارا. بادشاهہ ۽ ويراڳي جي پاڻ ۾ دلچسپ ڀيٽ ڪندي (iii,116-121) هو اندازو ٿو لڳائي (جيڪو شايد مناسب نٿو لڳي) تہ بادشاهہ کي ڪو انعام تہ مشڪل ملي پر جڏهن ڪيس سزا ملندي تہ اُها تمام سخت هوندي.

(26) ٽوماسن (انگريزن جو نظم ۽ ضبط، i,426-469) ۽ مئبيلان (مرڻ کان پوءِ شايع ڪيل تحرير، ii,115-158) تياڳي، ڪليسائي وڏن رتبن وارا ليکيا ويندا هيا.

(27) مدلٽن (i,110) ڪرسوسٽم جي تحريرن توڙي سندس رويي جي منمت ٿو ڪري جيڪو هونئن خانقاهي زندگي جو وڏي ۾ وڏو وڪيل ۽ تقرير جو ماهر رهيو آهي.

(28) جيروم جي اهم تحريرن ۾ ڪن خاص عورتن جو بہ ذڪر ڪيل آهي ۽ خاص طرح هن پالا جي لاءِ هڪ ڪتبي تي وڏو مضمون لکيو هو ((108) i, 169-192) ان کي واضح ۽ وڏين مدح سرائين ۾ شامل ڪيو ويو آهي. سندس تعارفي بيان ڪِلِڻ جهڙو ۽ وڏاءَ تي مبني آهي. جيڪڏهن منهنجي جسم جا سيئي حصا زبانن ۾ بدلجي وڃن ۽ منهنجن سيني عضون مان انساني آواز اچڻ شروع ٿي وڃن تہ پوءِ بہ شايد آءٌ ان قابل نہ هوندس تہ سندس تعريف جو حق ادا ڪري سگهان.'

(29) جيروم (i, 140 ۽ يوسٽوچيم) روفينس (هيرونيَم ۾ iv, 223) جنهن تي بيجا تنقيد نہ ڪئي وئي هئي. پنهنجي دشمن کان پڇي ٿو تہ: 'ڪهڙي لاديني شاعر کان هن اهڙو ناپاڪ ۽ فضول اظهار جو طريقو چوري ڪيو هو؟'

(30) ٽوماسن (انگريزن جو نظم ۽ ضبط، iii, 1094) جنهن مصر جي ماڻهو آرسينيس تي الزام مڙهيو هو، ان مڃيو هو تہ هن ڏنار جي مقابلي ۾ هڪ ويراڳي جي حيثيت ۾ وڌيڪ سُکي ۽ خوشگوار زندگي گذاري هئي. ڏسو ٽيلمانٽ (ڪلسائي يادگيريون xiv, 679).

(31) ڊومينيڪا جي هڪ ويراڳي (لباٽ جو ساموندي سفر، i, 10) جيڪو ڪاڊز ۾ رهندو هو، پنهنجن برادري وارن ۾ ڳالهيون ڪندي کيس معلوم ٿيو تہ سندس ننڊ آرام ۾ ڪڏهن بہ خلل نہ آيو هو توڙي جو رات جو هن عبادتون ڪيون هيون تہ ان ڳالهہ جو ڪيس سخت افسوس ٿيو.

(32) لوڪس هولسٽينيَس جو اصولن ۽ متن بابت لکيل هڪ مهاڳ ڏسو. شهنشاهن جي اها ڪوشش هوندي هئي تہ ذاتي توڙي حڪومتي ڊيوٽين ڏي پوريءَ طرح توجهہ ڏين پر جيڪي ڪمزور ماڻهو هيا اُهي آسانيءَ سان وهمن وسوسن جي لهرن منجهہ لڙهي ويندا هيا. هن سلسلي ۾ جسٽينين ويراڳين جي اُميدن کان بہ اڳتي وڌي ويو. (ٽوماسن، i, 1782-1799) ۽ بنگهم vii, 3, 253).

(33) خانقاهي ادارن، خاص طرح اُهي جن جو 400ع ۾ مصر سان تعلق هيو، جو ذڪر چئن مدبر ۽ مذهبي سياحن وڏي چاهہ سان ڪيو آهي. روفينس (وٽ- پئٽرم ii, iii, 424, 536) پوسٽومين

(سلپيشيَس سيورَس، گفتگو-I) پئليڊيَس (تاريخ، لازيئق، وٺ، پئٽروم ۾، صفحا 709-863 ۽ ڪئسيَن (ڏسو ٿام ۾ vii) ادارن بابت هن جا پهريان چار ڪتاب ۽ اجلاس گهڻو ڪجهه ٻڌائن ٿا.

(34) مئلچَس جو مثال (جيروم، i, 256) ۽ ڪئسين توڙي سندس دوست جي ڊيزائن (xxiv-1) سندن آزاديءَ جون اهڙيون شاهديون آهن جن کي رد نٿو ڪري سگهجي. جنهن کي ايراسمَس پڻ جيروم جي زندگيءَ ۾ بيان ڪيو آهي ڏسو ڪالڊرن کي (عيسائي رسمن جي تاريخ ۾، vi, 279-300.

(35) جسٽينين جي قانونن کي ڏسو نوويل- cxxiii نمبر 42 ۽ ساڳي وقت نيڪ لوئس جو مطالعو بہ ڪيو وڃي، (فرانس جي تاريخ ۾، vi, 427) تہ ساڳئي وقت فرانس جي پنهنجي قانون مطابق بہ ان کي ڏسجي. (ڊينيسارٽ- iv, 855 وغيره)

(36) قديمي متا ۽ اصول جن کي پارسا ائنيئينيمس گڏ ڪيو هو ۽ جنهن کي نائين صدي عيسوي جي شروعات ۾ سناسين يا ويراڳين جو سُڌارڪ چيو ويندو هو، سندس تحريرن کي سترهين صدي عيسوي ۾ ليوڪس هولٽينيَس ڇپرايو هو، ان ۾ مردن ۽ عورتن لاءِ ٽيهارو کن مختلف اصول ۽ قاعدا بيان ڪيل آهن. هنن منجهان، ستَ مصر ۾، هڪ مشرق هڪ ڪپاڊوشيا، هڪ اٽلي، هڪ آفريڪا، چار اسپين، اٺ گال، يا فرانس ۽ هڪ انگلنڊ ۾ شايع ٿيو هو.

(37) ڪولمبئنَس جي اصول، جيڪو اولهہ ۾ ڪافي مشهور هو، مطابق ننڍن ڏوهن تي مجرم کي هڪ سؤ ڦٽڪا هنيا ويندا هيا (متا ۽ اصول، ii, 174) چارليمئگني کان اڳ ويراڳين جا سرواڻ پنهنجن سنياسين کي زخمي ڪري سندن شڪل بگاڙي ڇڏيندا هيا يا وري سندن اکيون ڪڍي ڇڏيندا هيا ۽ هيءَ سزا هڪ اونهي غار جهڙي تهہ خاني واري عقوبت کان گهٽ ظالماڻي هوندي هئي. مئبيلن جو هڪ تعريف جوڳو مڪالمو ڏسو (پوسٽوميَس ii, 321-336) جيڪو هن موقعي تي انسانيت جي جذبن کان گهڻو متاثر ٿئي ٿو. اهڙي ڪوشش ڪرڻ لاءِ، مان ڪيس ويندوم جي پاڪ ڳوڙهن ڳاڙڻ لاءِ، معاف ڪري سگهان ٿو. (صفحا 399-361).

(38) **سلپيشيَس سيورَس، گفگتو (i, 12-13, 532 وغيره) ڪئسيَن ادارو (iv, 26-27) 'پهريون ۽ خاص اخلاق فرمانبرداريءَ جو آهي.' بزرگن جي قولن ۾ (وِٺ، پئٽرم، v, 617) چوڏهون مڪالمو فرمانبرداريءَ بابت آهي ۽ جيسئِسٽ روسويڊ جنهن پنهنجي ڪتاب جو هڪ وڏو جلد فقط سنياسين لاءِ ڇپرايو هو، ان ڪوشش ڪري هيڏي هوڏي ٽڙيل پکڙيل مواد جمع ڪري هڪ وڏي فهرست شايع ڪرائي هئي.**

(39) **ڊاڪٽر جارٽن (ڪليسائي تاريخ تي تبصرو، iv, 161) ڪپاڊوشيا جي ويراڳين جي فضول ۽ بدناميءَ واري طاقت کي محسوس ڪيو جنهن جو مظاهرو ڪرسوسٽم جي ملڪ نيڪالي وقت ڪيو ويندو هو.**

(40) **ڪئسيَن سادگي پرڪشادگيءَ سان مصر جي خانقاهي عادتن کي بيان ڪيو آهي. (ادارو، ڪتاب- i) جنهن سان سوزومين هڪ تمثيلي يا استعاراتي معنيٰ پنهنجي طرفان منسوب ڪئي آهي.**

(41) **پارسائيءَ جو قانون نمبر 55 (متا ۽ اصول، ii, 51)**

(42) فيرولس جو اصول ڏسو جيڪو أفيز جو پادري هو. (متن ۽ اصولن جو نمبر 31، ii, 136) ۽ اِسيڊور سيوائل جي پادري جا اصول (متا ۽ اصول، نمبر 13، ii, 214).

(43) هتن ۽ پيرن لاءِ ڪجھ رعايت حاصل ڪئي وئي هئي، 'پر ڪوبہ پاڻ کي مرهم تيسين نٿو لڳائي جيستائين سندس جسم بلڪل ڪمزور ٿي وڃي يا وري پنهنجي اگهاڙي جسم کي تيستائين ڪوبہ نٿو ڌوئي جيستائين متس جسماني سُستي غالب نہ اچي وڃي. (پيچوميَس جا اصول، xcii, i, 78)

(44) سينٽ جيروم سخت پر ڪجھ نادانيءَ جھڙن لفظن ۾ روزي رکڻ يا مانيءَ کان پرهيز ڪرڻ جي اهميت تي روشني وجهي ٿو. سندس لفظ: "الله تعاليٰ جيڪو سڄي ڪائنات جو خالق ۽ جڳ جهان جو مالڪ آهي، ان کي اسان جي سڪٽي پيٽ رهڻ يا بُک ڪاٽڻ جي ڪا پرواھ ڪانہ آهي، پر روزو اسان جي لاءِ انڪري بيحد ضروري آهي تہ اسان بي ڪنهن بہ طريقي سان پنهنجي شرمساريءَ کي لڪائي نٿا سگهون." (ايسٽوچيَم i, 137) ڪئسين جا مسودا وغيره.

(45) 'يونانين ۾ ڏؤ ڪري ڪائڻ کي هبچ ۾ شمار ڪيو وڃي ٿو جڏهن تہ گالن ۾ گهٽو ڪائڻ سندن فطرت ۾ شامل آهي.' (گفتگو، i, 4, 521) ڪئسين تسليم نٿو ڪري تہ گال ۾ مانيءَ کان پرهيز ڪرڻ جو تصور بہ نٿو ڪري سگهجي چاڪاڻ تہ آبهوا بہ اهڙي آهي بيو وري اسان ۾ ڪجھ ڪمزوريون بہ آهن. (ادارو- iv, 11) مغربي اصولن موجب ۽ خاص طرح ڪولمبئنس تہ نهايت ئي سادگي پسند آهي چو تہ سندس تعليم ئي آئرلئنڊ جي مفلسيءَ جي دؤر ۾ ٿي هئي، تنهنڪري هو سخت ۽ ايتروئي غير لچڪ آهي جيترا مصر جا ماٺهو فطري طور ڪائڻ پيئڻ ۾ اعتدال پسند آهن، سيوائل جي اسيڊور جو اصول اعتدال وارو آهي تنهنڪري هو گوشت واپرائڻ جي تلقين فقط موڪل وارن ڏينهن تي ڪري ٿو.

(46) 'أهي جيڪي فقط پاڻي پيئن ٿا، ۽ نشاستي واري کاڌي کان محروم رهن ٿا تہ أنهن کي گهُرجي تہ أهي گهٽ ۾ گهٽ ڏيڍ پائونڊ ماني يا بريڊ هر روز کائن.' (جيلن جي حالت، ص 40 جنهن کي هووردڊ لکيو ۽ 1777ع ۾ ڇپيو.

(47) ڏسو ڪئسين جو مسودو (ii, 19-21) فقط ننڍا مانيءَ جا ٽُڪر يا ڇهن آئونسن جي تور جيترا بسڪوٽ کائڻ جي اجازت هوندي هئي. (روزويڊ، ص 1045) پيچوميَس بهرحال تياڳين کي کاڌي کائڻ جي ڪجھ وڌيڪ رعايت ڏني وئي هئي پر پوءِ سندن ڪم ڪرڻ جو وقت، مانيءَ جو حساب مطابق وڌايو ويو هو. (پلاڊ، لاسيئڪ جي تاريخ ۾، باب 39-38، وٺ پٽرم، 737-736 viii,).

(48) ان موقعي تي ڏسو سيرينس، جيڪو مصر جي خانقاهن جو سرواڻ هو، جنهن ڪئسيَن کي پنهنجي دعوت ۾ گهرايو هو. (مسودن جي پيٽ- viii, I).

(49) ڏسو سينٽ بينڊڪٽ جي قانون کي (نمبر 40-39). (متا ۽ اصول، ii, 41-42) 'توڙي جو اسان پڙهيو آهي تہ شراب ويراڳين جي کاڌي پيتي ۾ شامل هو، پر تنهن هوندي بہ ڪين ان جي لاءِ مجبور نہ ڪري سگهبو هو.' هو ڪين رومي هيمينا جيتري اجازت ڏئي ٿو جنهن جي تصديق آرٽيناٽ جي

ڏنل چارٽ مان ڪري سگهجي ٿي. (جان آرٿيناٽ 1435-1667 جيڪو رياضي دان ۽ وڏو حڪيم به هيو جنهن سِڪن جو چارٽ شايع ڪرايو هو، ماپ ۽ تور، 1727ع).

(50) اهڙو اظهار جيئن منهنجو ڪتاب، منهنجو برقعو، منهنجو جوتو (ڪئسين، ادارو، iv 13) وغيره مغربي ويراڳين ۾ گهڻ سختيءَ سان منع ٿيل نه هوندو هو. (متا ۽ اصول، ii, 174, 235, 288) ۽ ڪولمبئنس جي قاعدي موجب ان قانون جي پڇڪڙي ڪرڻ تي ڪين ڇهن ڦٽڪن جي سزا ملندي هئي. قديمي خانقاهن جو مصنف جيڪو هاٽوڪن ويراڳين جي بيوقوفيءَ جي نفاست تي طنز مان ڪلي ٿو، ان حقيقت کان شايد اڻ واقف آهي ته قديمين جا طور طريقا به اوترائي حماقتن وارا هوندا هيا.

(51) ڪليسائي سائنس جا به وڏا معتبر ماڻهو، هڪڙو ٿوماسن (انگريزن جو نظم ۽ ضبط، iii, 1090-1139) ۽ ٻيو مئبيلن (قديم ويراڳي، i, 116-155) سنياسين جي هٺ جي پورهئي جو جائزو ورتو آهي. ٿوماسن ان کي هڪ خاصيت يا اهليت ٿو ڪوٺي ۽ مئبيلن ان کي ديوٺي جو نالو ٿو ڏئي.

(52) مئبيلن (قديمي ويراڳي، i, 47-55) وڏيون دلچسپ حقيقتون پاڻ وٽ جمع ڪيون آهن، جن موجب اوپر توڙي اولهه ۾ ادبي ڪمن ۽ اُنهن تي ٿيل محنتن کي بيان ڪيو ويو آهي، ڪتابن کي مصر جي قديم خانقاهن ۾ نقل ڪيو ويندو هو. (ڪئسين، ادارو، iv, 12) ته ساڳي وقت اهو ڪم سينٽ مارٽن جا پوئلڳ پڻ ڪندا هيا. (سلپيشيَس سيورَس، وِٽ مارٽن ۾، 7,473) ڪئسيوڊورَس تياڳين جي مطالعي لاءِ سٺو موقعو فراهم ڪيو آهي ۽ اسان بدناميءَ جي ڪابه پرواهه نه ڪنداسين، جيڪڏهن سندن قلم هيڏي هوڏي يعني ڪرسوسٽم ۽ آگسٽائين کان هومر ۽ ورجل تائين پئي رُليو هوندو.

(53) ٿوماسن (انگريزن جو نظم ۽ ضبط (iii, 18, 145-46, 171-79) شهري ۽ عام قانون جي انقلاب جو جائزو ورتو آهي. جديد فرانس ان موت جي تصديق ڪئي آهي جيڪو سنياسين پنهنجي پاڻ تي لاڳو ڪيو هو، تنهنڪري انصاف موجب ڪين وراثت جي حق کان محروم ڪيو ويو هو.

(54) ڏسو جيروم کي (i, 176, 183) ويراڳي پامبو، ميلانيا کي زبردست جواب ڏنو هو جنهن پنهنجي تحفي جي قيمت جو ڪاٿو ڪرڻ ٿي چاهيو. 'تون اهو تحفو مون کي ڏيڻ ٿو چاهين يا خدا تعاليٰ کي؟ جيڪڏهن خدا پاڪ کي ته پوءِ ٻُڌ ته جيڪا هستي جبلن ۽ پهاڙن کي لوڏي سگهي ٿي ته ان کي ان ٻڌائڻ جي ڪابه ضرورت ڪانهي ته تحفي جي قيمت ڪيتري آهي. (لاسئنڪ جي تاريخ، وِٽ پئٽرم جو باب، 10، viii, 715)

(55) ذوسيمَس (v, 325) ان هوندي به اوپر جي تياڳين جي دولت بينيڊڪٽائين جي شاهي شان کان به وڌيڪ هئي.

(*) (اُنهن پاڻ کي ظاهرڪيو).

(56) ٽُرلو ۽ بيورج ۾ منعقد ٿيل ڇهين جنرل ڪائونسل هڪ قانون پاس ڪيو (نمبر xivii ,213 ,i) جنهن موجب مردن ۽ عورتن کي ڪنهن به خانقاهه ۾ گڏ رهڻ کان سختيءَ سان منع ڪئي وئي يعني مرد عورتن جي ۽ عورتن مردن جي خانقاهه ۾ رات نٿيون گذاري سگهن. ٻي جنرل ڪائونسل (ٻي نائسين قانون موجب، (اصول نمبر xx) جيڪا بيورج ۾ ٿي (i, 325) ۾ اهو طئي

ٿيو تہ آئينده لاءِ خانقاهن ناهڻ ۽ خاص طرح گڏيل (يعني مردن ۽ عورتن لاءِ) منع ڪئي وئي، پر بالسمن ٻڌائي ٿو تہ اها پابندي ايتري اثرائتي ڪانہ ٿي. مذهبي ماڻهن ۽ ويراڳين جي واڌارين خوشين ملهائڻ بابت ٿوماسن ڪي ڏسو. (iii, 1334-1368).

(57) مون ڪٿي هڪ رحمتي سرواڻ بابت يا ٻڌو آهي يا وري ڪٿي سندس ڪليل قبوليت يا اعتراف بابت هينئن پڙهيو آهي: 'مفلسي بابت منهنجي عقيدي مون ڪي هر سال سوين هزارين تاج پارائي ڇڏيا آهن ۽ فرمانبرداري بابت ڪيل عهد مون ڪي ڪجهہ بہ نہ هئڻ جي ٿبڪي ڪان بادشاهہ جي منزل تي پهچائي ڇڏيو.' باقي سندس پاڪباز يا ستي جتي رهڻ بابت مون ڪان وسري ويو آهي تہ سندس اهو پاسو ڪيئن هيو.

(58) پاير هڪ مصري ويراڳي پنهنجي پيڻ ڪي پاڻ سان ملڻ جي اجازت ڏني، پر جڏهن هوءَ وٽس آئي تہ هن اکيون ڪٽي بند ڪيون ۽ تيستائين سندس اکيون بند رهيون جيستائين هوءَ پنهنجي پاءُ وٽ وينل هئي. (وٽ، پئٽرم، iii,504) اهڙا ٻيا بہ ڪيترائي مثال موجود آهن.

(*) (هڪ ڪٽنب).

(59) پيچوميَس جي قانون جا نقطا: يعني ستون، انون، اٺيهون ٽيهون، چوٽيهون، ستونجاهون، سٺيون، ڇهاسيئون ۽ پنجانويئون- سڀيئي نقطا خاموش رهڻ ۽ پاڻ مارڻ بابت تمام سخت ۽ برداشت ڪان ٻاهر قانونن ڪي مڙهين ٿا.

(60) سنياسين طرفان ڏينهن توڙي رات جي عبادتن ڪي ڪئسيَن پنهنجي ٽئين ۽ چوٿين ڪتاب ۾ کولي بيان ڪيو آهي ۽ هو ان عبادت ڪي پسند ٿو ڪري جيڪا هڪ فرشتي تابين جي خانقاهن ڪي سيکاري هئي.

(61) ڪئسيَن پنهنجي ذاتي تجربي مان، ان دماغ ڪي بيان ٿو ڪري جيڪو جسماني توڙي ذهني صلاحيتن ڪان بنهہ خالي آهي ۽ ٻڌائي ٿو تہ ويچارا ويراڳي اهڙو ئي ذهن رکن ٿا، ان وقت ڪئسيَن ٿڌو ساهہ ڀريو ۽ پاڻ ڪي صفا اڪيلو محسوس ڪيائين.

(62) اسٽيجيريَس جون لالچون توڙي سندس اذيتون هڪ نوجوان پنهنجي دوست سينٽ ڪرسوسٽم ڪي ٻڌائي ڇڏيون هيون. ڏسو مدلٽن جون تحريرون (i,107-110) اهڙي قسم جا عذاب ذري گهٽ هر بزرگ ڪي سهڻا پون ٿا ۽ هن سلسلي ۾ مشهور اِنگيو يا اِگنٽيَس جيڪو جيُئٽس جو باني هو (وٽ، اينگو، i,29-38) جو مثال ڪافي آهي.

(63) فلري (ڪليسائي تاريخ، vii,46) مون ڪٿي پڙهيو آهي. شايد وٽ پئٽرم ۾ پر مون ڪي ان هنڌ جي يادگيري نہ آهي تہ ڪيترائي ويراڳي، جن پنهنجون خواهشون پنهنجي سرواڻ اڳيان ڪڙ مجبورين سبب بيان نہ ڪري سگهيون تہ اُهي خودڪشي ڪرڻ لاءِ آماده ٿي ويا.

(64) ڪئسيَن جي ستين ۽ اٺين مسودي ڪي ڏسو جيڪو وڏي غور سان ان ڳالهہ جو جائزو ٿو وٺي تہ ائٿني جي وقت ڪان وٺي شيطان ۽ جن ڀوت ڇو پنهنجن سؤنپيل ڪمن ۾ پنٽي هٽي ويا آهن. روزويد جي فهرست جيڪا هن وٽ پئٽرم ۾ ڏني آهي تہ ان مطابق ڪيترائي دوزخي منظر سامهون اچي وجن ٿا. جن ۾ شيطان اڪثر ڪري عورت جي روپ ۾ وڌيڪ خطرناڪ لڳندا آهن.

(65) اُهي ويراڳي جيڪي ماڻهن سان ملڻ يا لهه وچڙ ۾ اچڻ ۾ عار نٿا سمجهن ۽ ٻيا اُهي جيڪي گوشہ نشين ۽ ڪُنڊائتا پيا زندگي گذارن. هي فرق خاص طرح مصر ۾ وڌيڪ نمايان آهي. ڏسو جيروم (i,45) ۽ سلپيشيَس سيورَس جي پهرين گفتگو، روفينَس (باب، 22، وٽ پئٽرم ۾ (ii,478) ۽ سيني ڪان وڌيڪ ڪئسيَن جي مسودي جي سترهين ۽ ارڙهين منظر نگاري کي ڏسو. اهڙا ليڪ جيڪي عام ۽ اڪيلائپ واري زندگيءَ جي هڪ ٻئي سان ڀيٽ ڪن ٿا، اُهي پوئين طريقي جي خرابين ۽ خطرن کي وڌيڪ نمايان ڪري پيش ڪن ٿا.

(66) سوئسر (ڪليسائي ڪتاب- ii,205-218) ٿوماسن (انگريزن جو نظم ۽ ضبط، i,1501-1502) هنن ننڍين خانقاهن جا تفصيل پيش ٿو ڪري. جڏهن جيراسيمَس پنهنجي خانقاهہ جو بنياد اُردن جي اڪيلائين ۾ رکيو تہ ان سان گڏوگڏ ستر ڪن سنياسين جا جهوپا بہ اُتي ئي جڙي ويا.

(67) ٿوڊوريٽ هڪ وڏي جلد ۾ (فلوٿيَس، وٽ پئٽرم ۾، ix,793-863) اُنهن ويراڳين جي زندگين ۽ سندن معجزن بابت مواد جمع ڪيو آهي جيڪي دنيا کان ڪٽيل رهن ٿا ۽ ماڻهن سان هرگز نٿا ملن. اِوئگريَس (i,12) فلسطين جي سنياسين ۽ گوشہ نشينن کي داد ڏيندي اُنهن کي ساراهيو آهي.

(68) سوزومين، vi,33 عظيم سينٽ ايفريم ڊورن وانگر چونڊڙ ويراڳين بابت هڪ مدح سرائي لکي آهي. (ٽليمانٽ، ڪليسائي يادگيريون، viii,292).

(69) پي، اسڪارڊ (پرچارڪن جو احوال (ii,217-233) هيٺين ٿبيائٽ جي غارن کي چڱيءَ طرح ڏٺو وائٺو، کيس حيرت بہ ٿي ۽ سندس عقيدت بہ وڌي، نقش شامي طرز جا آهن جيڪي گهڻو ڪري حبش جي عيسائين طرفان استعمال ڪيا ويا هيا.

(70) ٿوبوريٽ کي ڏسو (وٽ، پئٽرم ۾، ix,848-854) ائٿنني (وٽ، پئٽرم ۾، i,170-177) ڪوسموس (آسيمان ۾، مشرقي انجيل، i,293-253) اِوئگريَس (i,13-14) ۽ ٽليمانٽ، (ڪليسائي يادگيريون xv,347-392).

(71) بہ ڪيوبٽس (ڏيگهہ ماپڻ جو قديم طريقو) جو ٻاهريون حصو يا وري ٽي فوٽ جن کي اِوئگريَس ٽنين جي ماپڻ لاءِ مقرر ڪيو هو، عقل، حقيقتن ۽ تعمير جي فن جي اصولن جي خلاف آهي. جن ماڻهن ان کي هيٺان ڏٺو، اُهي آسانيءَ سان ڏوکو کائي سگهن ٿا.

(72) آءٌ هڪ قديمي بدناميءَ واري ڳالهہ کي اوهان کان لڪائي نٿو سگهان جيڪا السر جي بيماريءَ متعلق آهي. معلوم ٿيو تہ شيطان، جيڪو هڪ فرشتي جي روپ ۾ ظاهر ٿيو دعوت ڏنائينس تہ حضرت الياسؑ وانگر خطرناڪ گاڏيءَ تي سوار ٿئي. بزرگ تڪڙ ۾ پنهنجو پير مٿي ڪيو ۽ شيطان سندس غرور کي سزا ڏيڻ خاطر پنهنجي حرفت بازي کي عمل ۾ آڻي شرارت ڪري ڇڏي.

(73) مون کي سمجهہ ۾ نٿو اچي تہ آءٌ وٽ پئٽرم ۾ بيان ڪيل معجزن جو ذڪر ڪٿان ڪان شروع ڪريان، اهو ان ڪري تہ ڳاڻاٽو ڪبو تہ تعداد ممڪن آهي تہ هزار صفحن ڪان بہ وڌي وڃي. بهرحال پوءِ بہ هڪ شاندار مثال سلپيشيَس سيورَس جي گفتگو ۾ موجود آهي ۽ ٻيو سينٽ مارٽن جي زندگيءَ جا مثال آهن، هو مصر جي سنياسين جي عزت ڪري ٿو، ان جي باوجود هو

سندن بي عزتي بہ ڪري ٿو تہ اُنهن ڪنهن بہ مئل ماڻهوءَ کي جياريو نہ هيو جڏهن تہ ٽورس جي پادري ٽن مُردن کي ٻيهر جيئاري ڏيکاريو هو.

(*) (هڪ طرفو).

(*) (شهنشاهہ 260-268 عيسوي).

(74) اُلفيلس توڙي گاٿن جي مذهب مٽائڻ جي موضوع تي ڏسو سوزومين کي (iv,17) سقراط (iv,33)، ٿوڊوريٽ (iv,37) فلوسٽورجيَس (ii,5) فلوسٽورجيَس جي لادينيت ڪيس بهتر اطلاعن ڏيڻ جو موقعو ڏنو.

(75) چئن مقدس ڪتابن تي مشتمل هڪ ڦاٽل ڪاپي ڪي، جيڪا گاٿن جي زبان ۾ هئي، 1665ع ۾ ڇپرايو ويو، ۽ ان کي ٽيوٽونڪ زبان جي قديم ترين ڪاپي تسليم ڪيو وڃي ٿو. توڙي جو ويٽسٽين ڪوششون ڪري اجايا اندازا لڳايا تہ جيئن اُلفيلس جي محنت تي پاڻي ڦيري ڇڏي. چئن مان بہ واڌارا خط W ۽ TH جا اُچار ڪدين ٿا. ڏسو سائمن کي (انجيل جي تنقيدي تاريخ، ii,219-223، مِل پروليجمر، ص 151 جنهن کي ڪرٽو ايڊٽ ڪيو.

(*) فرنيجرن ۽ اٿنارڪ، شهنشاهہ وئلينس جي وقت ۾ گاٿن جا سردار هيا. (364-378 عيسوي).

(76) فلوسٽورجيَس غلطيءَ وچان، تحرير جو هي ٽڪرو شهنشاهہ ڪانسٽنٽائن جي حڪومت جي دؤر هيٺ ٿو آڻي، پر آءٌ ذري گهٽ يقين سان چوان ٿو تہ اهو دؤر وڏي لڏپلاڻ کان اڳ وارو هو.

(77) اسان جارنئنڊيس جا احسان مند آهيون (ڊي، ريب گيٽيسز، 51,688) جنهن ڪجهہ هيٺئين طبقي جي گاٿن جي مختصر پر زندهہ دليءَ واري تصوير ٺاهي آهي. 'هيٺئين طبقي جا گاٽ وڏي ذات ۾ شامل هيا جن سان سندن پادري ۽ سيني ڪان وڏو پادري اُلفيلا (اُلفيلازخود) گڏ هيا'. آخري لفظ جيڪي لفاظي جي زمري ۾ ٿا اچن، اُنهن جو مطلب دنياوي حڪومت جو آهي.

(78) 'اهو معاملو گاٿن ۽ وئنڊلن سان هرگز ڪونهي، توڙي جو سندن سکيا ۽ تعليم شايد خراب ۽ نالائق استادن وٽ ٿي هجي، تنهن هوندي بہ سندن عقيدو رومين جي مقابلي ۾ وڌيڪ سنو ۽ نج آهي'. (سئلويَن، ڊي، vii,243).

(†) وِنيفرٽ، ڪيس سينٽ بونيفيس پڻ سڏيندا هيا ۽ سندس دؤر اٺين صدي عيسوي وارو هو.

(79) موشيم، اُتر ۾ عيسائيت جي واڌاري بابت اسان کي ڪجهہ ٻڌايو آهي ۽ اهو دؤر چوٿين کان چوڏهين صدي عيسوي وارو آهي. هي موضوع ڪليسائي توڙي فلسفي جي تاريخ لاءِ نهايت ئي اهم آهي.

(80) اهڙي عظيم مقصد لاءِ سقراط (vii,30) برگنڊي وارن جي گفتگو جو حوالو ڏنو هو جن جي عيسائيت واري نيڪيءَ کي اوروسيَس بہ ساراهيو آهي. (vii,19).

(81) ڊينيئل جو مدبراڻو ۽ اصلي مضمون پڙهو جيڪو ونچيسٽر جو پهريون پادري هيو (بيڊلر، ڪليسائي تاريخ، v,18,203) جنهن کي سمٿ ايڊٽ ڪيو) ٻيو سينٽ بونيفيس هيو جيڪو هيس ۽ سُرنگا جي جهنگلين کي انجيل پڙهائيندو هيو. (بونيفيس جا مضمون، انجيل پئٽرم، xiii,93).

(82) چارليمئگني جي ترار سندس دليلن جون وزن وڌرايو، پر جڏهن ڊينيل هي مضمون لکيو (723ع) تہ مسلمانن، جيڪي هندستان کان اسپين تائين حڪومت ڪندا هيا، عيسائين خلاف ضرور ڪي مانائتا دليل ڏنا هوندا.

(83) اُلفيلس ۽ گاٿن جو مذهبي لاڙو وچٿرو پر ڪجھ آرين عقيدي ڏانهن جهُڪيل هيو جو تہ هو ائين هرگز نہ چون ها تہ پُٽ (يعني حضرت عيسيٰؑ) خلقيل هو، توڙي جو سندن لاڳاپو اُنهن ماڻهن سان ضرور هيو جيڪي ان لادينيت وارو عقيدو رکندا هيا. سندن حوارين انهن تضادن بابت پنهنجو نظريو ٻڌائيندي ان ڳالھ کي ڪا اهميت ڪانہ ڏني هئي ۽ سندس خيال هو تہ مذهب جي نيڪيدارن هرويرو ان معاملي کي وڌائي ڇڏيو هو. (ٿوڊوريٽ iv,37).

(84) گاٿن جي آرين عقيدي سان لاڳاپو رکڻ جو الزام شهنشاھ وئلينس تي آهي. ’خدا پاڪ جي سچائيءَ واري فيصلي موجب هن کي اُنهن ماڻهن جيئري هوندي ساڙي ڇڏيو هو، جيڪي سندس لادينيت سان لاڳاپيل رهڻ سبب، پنهنجي مرڻ کان پوءِ پاڻ بہ باھ جي شعلن ۾ سڙندا ۽ پچرندا رهندا‘. اوروسيَس، (vii,33,554) هن تيز جملي جي ٽيلمانٽ طرفان تصديق ڪئي وئي آهي. (ڪليسائي يادگيريون، vi,604-610) جيڪو سنجيدگي سان چوي ٿو تہ: ’هڪڙي ماڻهو، فقط هڪڙي ماڻهو اتر جي بيشمار ماڻهن کي دوزخ ڏانهن اُماڻي ڇڏيو‘. سئلويَن، (ڊِي، 151-v,150) افسوس جو اظهار ڪندي سندن غير ارادي غلطين کي معاف ڪري ٿو ڇڏي.

(85) اوروسيَس يقين سان چوي ٿو (سال، 416ع -7,41,580) تہ حضرت عيسيٰؑ جون ڪليسائون (خاص طرح ڪئٿولڪ) هُنن، (HUNS) سُووي، وئنڊلن ۽ برگنڊيَنس سان ڀريل هونديون هيون.

(86) فِرسنس جي بادشاھ رئڊلاڊ کي هڪ پرچارڪ جي هن اُبهري اظهار سبب ايترو تہ بدنام ڪيو ويو جو هن ويچاري گهبراهٽ ۾ پنهنجو پير ان وقت پنتي هٽائي ڇڏيو جڏهن هو پاڪ غسل واري جڳھ وٽ پهچي چڪو هو. (ڏسو فلري ڪليسائي تاريخ ۾، ix,167).

(87) ڪلرمانٽ جي پادري سڊونيَس جا مضمون جيڪو وزيگاٿن جي حڪومت ۾ ۽ وئينا جو پادري ائويسٽس جيڪو برگنڊي جي حڪومت هيٺ ڪم ڪندو هو، مبهم ۽ غير واضح لفظن ۾ ڪئٿولڪن جي عام حالتن جي باري ۾ اسان کي ٻڌائن ٿا، ڪلووِس ۽ ٿوڊورڪ جي تاريخ منجهان شايد اسان کي ڪن خاص حقيقتن جي خبر پئجي سگهندي.

(*) (نيبوچادنزار جي فوجن جو سربراھ جيڪو اسيريا جو بادشاھ هيو).

(88) جينسيرڪ سختيءَ سان هڪ جهڙائيءَ جو اعتراف ڪيو جنهن سان هن نادانيءَ وارن گمانن تي ماڻهن کي سزا ڏني.

(89) سڊونيَس جون ان دؤر واريون اهڙيون ئي شڪايتون آهن جيڪو ڪلرمانٽ جو پادري هيو. (vii,6,182) وغيره جنهن کي سرماند ايڊٽ ڪيو. ٽورس جو گريگري، جيڪو هن مضمون جو حوالو ڏئي ٿو (ii, 174,ii,25) ۾ هڪ اهڙي ڳالھ چورائي ٿو جنهن جي ڪا بہ ضرورت ڪانہ هئي، يعني اکئنٽين ۾ نوَ آساميون پيل هيون جيڪي عيسائين جي شهيد ٿيڻ سبب خالي ٿيون هيون.

(90) وئنڊل اڏيتن جا اصلي يادگار، وڪٽرونينسِس جي تاريخ جي پنجن ڪتابن ۾ محفوظ آهن (وئنڊلن طرفان اڏيتون) هي هڪ پادري هو جنهن کي هنيرڪ ملڪ نيڪالي ڏئي ڇڏي هئي ۽ اهو ڏؤر سينٽ فلجينٽيَس جو هو جيڪو ٽراسيمنڊ کي اڏيتون ڏيڻ جي ڪري مشهور ٿيو هو. (مئڪس پئٽرم (ix,4-16) ۽ وئنڊلن جي جنگ جي پهرئين ڪتاب ۾ ان جو تذڪرو آهي جيڪو غير جانبدار ليکڪ پروڪوپيَس لکيو هو. (7-8,196-199)، رئنارٽ، جيڪو وڪٽر جو آخري ايڊيٽر هيو، سڄي موضوع تي وڏي وضاحت سان لکيو آهي. جنهن ۾ سندس لکڻ جو انداز عالماڻو آهي ۽ پنهنجي مضمون کي هن وڏين وضاحتن ۽ مثالن سان کولي بيان ڪيو آهي.

(91) وڪٽر، (iv,2,65) هنيرڪ هوموسين جي اعزاز کان ڪئٿولڪن کي محروم ٿو ڪري. (آريَنس، ڏسو باب، 21) هو پنهنجن ماڻهن کي خدا تعاليٰ جا سچا عبادت گذار ٿو ڪوٺي چو ته سندس دعويٰ هئي ته سندس ماڻهن جي عقيدي جي سچائيءَ جي شاهدي هڪ هزار کان وڌيڪ پادرين ڏني هئي جيڪا رمني ۽ سيلوشيا جي پئنچائتن ۾ موجود هئي.

(92) وڪٽر، (ii,1,21-22) 'اهو هنن لاءِ وڌيڪ تعريف لائق هيو'. اُهي مسودا جن ۾ هي لفظ موجود ڪونهي ته تحرير جو اُهو ٽڪرو پڙهي ۽ سمجهي نه سگهبو. (ڏسو رئنارٽ، ص 164).

(93) وڪٽر، (ii,2,22-23) ڪارٿيج جي مذهبي پيشوائن هنن حالتن کي خطرناڪ ڪوٺيو هيو ۽ سچ ته اهو آهي ته اُنهن جو نالو ان ڪري ڏنو ويو هو ته جيئن ان چار ۾ ڪئٿولڪ پادرين کي ڦاسائي سوگهو ڪري ڇڏن.

(94) هن اهم ڪانفرنس جي ڪاروائيءَ کي ڏسو ۽ وڪٽر ۾ پادرين جي هلت چلت ۽ طور طريقن کي به جاچيو. وڪٽر (ii,13,18,35-42) ۽ سڄو چوٿون ڪتاب پڻ مطالعي هيٺ آڻيو، صفحا 171-63، ٽيون ڪتاب صفحا 62-42 سندن معافي نامن سان پريو پيو آهي ته ساڳئي وقت هنن پنهنجي عقيدي جو اعتراف به ان ڪتاب ۾ ڪيو آهي.

(95) وڪٽر ۾ آفريڪا جي پادرين جي لسٽ جو مطالعو ڪيو. صفحا 140-117 ۾ رئنارٽ جا حاشيا پڻ ڏسو صفحا 397-215 اُنهن ۾ ڊونٽَس جا نالو مذهب ۾ قوت وجهندڙ جي زمري ۾ هر هر ورتو ويو آهي ۽ حيرت ان ڳالهه تي آهي ته اهڙن ئي ماڻهن کي پارسا ۽ پاڪبازن جا لقب ڏنا ويا آهن جيئن ڊيڊٽَس وغيره ۽ اُهي هنن لقبن سان سڃاتا وڃن ٿا: 'خدا طرفان عطا ٿيل، الله جا شڪرانا، جيئن الله جي مرضي' وغيره.

(96) فلجينٽ، (وِٽ، باب 29-16) ٽراسيمنڊ ڊرامو رچائي پنهنجي لاءِ اعتدال پسند ۽ عالم هئڻ جي دعويٰ ڪئي هئي ۽ فلجينيَس، تي اختلافي ڪتاب آريَن آمر ڏي منسوب ڪيا هيا جنهن کي هن هڪ 'وڏو پارسا بادشاهه' سڏيو آهي (مئڪسم، پئٽرم، ix,41) فلجينٽيَس جي زندگي ۾ فقط سٺ پادرين کي ملڪ نيڪالي ڏني وئي هئي جن جي انگ کي وڪٽر ٽئنينسِس ۽ اسيڊور طرفان هڪ سؤ ويهن تائين پهچايو ويو آهي پر به سؤ ويهن جي تعداد کي هسٽوريا مسيلا طرفان جاڻايو ويو آهي جنهن جي تصديق ان وقت جي هڪ رسالي ۾ پڻ ڪئي وئي هئي. (ڏسو رئنارٽ، صفحا 571-570).

(97) ڏسو هڪ اسٽائڪ بابت هڪ ڦڪو ۽ ٻاڙو ٽوٽڪو جيڪو اووڊ جي مقابلي ۾ ملڪ بدري کي همت ۽ جوان مرديءَ سان برداشت نہ ڪري سگهيو. اهو سچ آهي تہ ڪورسيڪا ۾ اَن، شراب يا تيل پيدا نہ ٿيندو هو پر ساڳئي وقت اُتي گاهہ، پاڻي ۽ باهہ ججهي انداز ۾ هيا. (سينيڪا کي نيرو ملڪ بدر ڪيو هو) اووڊ، آگسٽس طرفان پيش ڪيو ويو.

(98) 'جيڪڏهن اُهي خراب آبهوا جي ڪري مري ويا هيا تہ بہ ڇڙ نقصان گهٽ ٿيو هو'. ٽئيسٽس، (واقعا، ii,85) هن درخواست ۾ ٽراسيمند ڪجهہ نقادن کي تبصري ڪرڻ جي دعوت ڏئي ها جيستائين نقصان فائدي ۾ تبديل ٿئي ها.

(99) عام اذيتن جي شروعات ڏسو جيڪا وڪٽر بيان ڪئي آهي. (ii,3-4,7) ۽ هنيرڪ جي ٻن فرمانن جو بہ جائزو وٺو. (ii,35,iv,64).

(*) (محلات جا ماڻهو).

(100) ڏسو پروڪوپيَس (ڊي، بيل وئنڊل، 198-i,3,197) آفريڪا جي هڪ مسلمان بادشاهہ وئنڊلن جي بي ادبي ۽ گستاخي جي نشانن کي ختم ڪري الله تعاليٰ کي راضي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي هئي.

(101) اهو قصو وڪٽر ۾ ڏسو (ii,8-12,30-34) وڪٽر هنن اعتراف ڪندڙن جي تڪليف جو ذڪر هڪ اکين ڏٺي شاهد جي حيثيت ۾ ڪري ٿو.

(102) وڪٽر جي پنجين ڪتاب جو مطالعو ڪيو، سندس جوشيلين شڪايتن جي پروڪوپيَس جي مدبراڻي شاهديءَ ذريعي تصديق ٿي وڃي ٿي تہ ساڳئي وقت شهنشاهہ جسٽينيَن جي ڪليل اظهار بہ ان تصديق کي وڌيڪ تقويت ڏني آهي. (اصول ۽ متا، i,xxvii).

(103) وڪٽر، (ii,18,41).

(104) وڪٽر، (v,4,74-75) سندس اصل نالو وڪٽورئينَس هيو ۽ هو ادروميٽم جو هڪ دولتمند شهري هيو جنهن تي بادشاهہ پورو اعتماد ڪندو هو ۽ جنهن جي مهربانين سان هن آفريڪا جي مئجسٽريٽ جو لقب حاصل ڪري ورتو هو.

(105) هڪ مضبوط مزاحمت ۽ نواب سيباسٽيَن جي چالاڪي واري جواب کان پوءِ، هن يعني جينسيرڪ ٻيو دليل پيش ڪيو ۽ هڪ بهادر ماڻهوءَ کي موت جي ننڊ ۾ سمهاري ڇڏيو.

(106) وڪٽر، (v,12-13) ٽليمانٽ، (ڪليسائي يادگيريون، vi,609).

(107) ڪارٿيج جي پادري کي تڏهن پرائيميٽ سڏيندا هيا پر جيڪي مڪيہ قبيلا ۽ قومون هيون، اُنهن ڪليسائي مُنهندارن کي سردار يا نواب جو لقب ڏنو هيو. هن سلسلي ۾ وڌيڪ ڏسو ٿوماسن کي، (انگريزي نظم ۽ ضبط ۾ i,155,158).

(108) سريلا جي سردار سيني ماڻهن جي آڏو ڪولي ٻڌايو هو تہ کيس لاطيني زبان جي ڄاڻ ڪانہ هئي، تنهن ڪري هو ان لائق هرگز ڪونہ هيو تہ ان زبان ۾ مذهب جو پرچار ڪري يا ڪنهن سان اختلاف ڪري. سندس وئنڊل مذهبي پيشوا تہ لاطيني زبان صفا ڪو نہ ڄاڻندا هيا، جيڪڏهن ان زبان بابت جن ماڻهن تي ٿورو گهڻو اعتماد ڪري پيو سگهجي تہ اُهي فقط آفريڪا جا ماڻهو هيا جن اها زبان سکي ورتي هئي.

(*) (بيوهه).

(109) وڪٽر، (ii,1-2,22).

(110) وڪٽر، (v,3,77) هو خود سفير جي خدمت ۾ عرض پيش ٿو ڪري جنهن جو نالو يورئنيَس هيو.

(111) وڪٽر، (iv,4,70) هو صاف ٻڌائي ٿو ته هنن انجيل مان جيڪو حوالو پيش ڪيو هو ته: (توهان قسم نه کڻندؤ) ان جو مقصد فقط هڪ غلط قسم کڻڻ کان لنوائڻو هو. چائيتاليهه پادري جن انڪار ڪيو ته اُنهن کي ڪارسيڪا ملڪ بدر ڪيو ويو، ٽي سؤ ٻن پادرين جن قسم کنيو هو اُنهن کي آفريڪا جي مختلف صوبن ۾ موڪليو ويو هو.

(112) فلجينٽيَس، جيڪو رسپي ۾ بائزيسين صوبي جو پادري هيو ان جو تعلق سينيٽرن جي خاندان سان هيو ۽ سندس تعليم تمام مٿاهين هئي. لاطيني پڙهڻ کان اڳ ۾ ئي هو هومر ۽ مينبر منجهان حوالا ڏيندو هو ڇو جو لاطيني سندس مقامي زبان هئي. (وٽ، فلجينٽ، باب 1) ڪيترائي آفريڪي پادري يوناني زبان سمجهندا هيا ۽ بيشمار يوناني مذهبي پيشوائن جا ڪتاب لاطيني ۾ ترجمو ڪيا ويا هيا.

(113) وِجيليَس ٿئپَس جي گفتگو جي ٻن مهاڳن جي پيٺ ڪري ڏسو. هو پنهنجي پڙهندڙ کي معصوم طريقي جي کهاڻين سان پيو وندرائيندو هيو، پر سندس موضوع نهايت ئي سنجيدا هوندا هيا پر بدقسمتيءَ سان آفريڪا جا ماڻهو گهٽي قدر اڻ ڄاڻ ۽ جاهل هيا.

(114) پي- ڪئينل هن موضوع کي ڇيڙيو جنهن کي پسند ڪيو ويو. پر هينيان ٽي سَچ، جيڪي شايد ڪيترا به حيرت انگيز لڳن، پر اُنهن جي مڃتا هاڻي عالمي سطح تي ٿي چڪي آهي (گرابووسيَس، vi,516-522) ٽيلمانٽ (ڪليسائي يادگيريون viii,667-671) 1. سينٽ اٿنئسيَس ان مذهب جو پايو وجهندڙ ۽ مصنف هرگز ڪونهي جنهن کي اسان جي ڪليسائن ۾ پڙهايو ٿو وڃي. 2. اهو مذهب سندس موت کان پوءِ هڪ صدي تائين به وجود ۾ ڪونه آيو هو. 3. اهو ڪتاب شروع ۾ لاطيني زبان ۾ لکيو ويو هو، ان کان پوءِ ان کي اولهه جي صوبن ۾ ڦهلايو ويو هو. قسطنطنيه جي بزرگ ۽ سردار گنئڊيَس هن عجيب تحرير تي ايتري ته حيرت جو اظهار ڪيو جو هن صاف لفظن ۾ وڏي واڪي چئي ڏنو ته اهڙي تحرير ڪو نشي ۾ مست ٿيل ماڻهو ئي لکي سگهي ٿو. پيٽاويَس (مذهبي رجحان، ii,vii,8,687).

(115) جان، (i,7) ڏسو سائمن کي، (انجيل جو تنقيدي ضميمو، i,xviii,208-218 ۽ ii,ix,99-121) ۽ ڊاڪٽر مِل طرفان وڏيڪ وضاحتون ۽ ويٽسٽين پڻ يوناني انجيل جي اشاعتن ۾ وڌيڪ وضاحت ڪئي آهي. 1689ع ۾ سائمن ڪوشش ڪئي ته هو آزاد هجي، 1707ع ۾ پروٽيسٽنٽ مِل وري غلام ٿيڻ چاهيو هو؛ 1751ع ۾ آرمينيا جي ويٽسٽين پنهنجي وقت جي آزادي ۽ مذهب جو ڀرپور فائدو ورتو.

(116) سيني Mss منجهان جيڪي اڃا تائين موجود آهن ۽ تعداد ۾ اسي کن آهن ۽ ڪجهه ته 1200 سال پراڻا آهن. وٽنيڪن توڙي رابرٽ استفينس جا رڪارڊ هاڻي نه پيا ڏسجن ۽ به Mss جن جو تعلق ڊبلن ۽ برلن سان آهي اهي اهڙا نه آهن جيڪي ڪنهن ڳڻتي ۾ اچن. (ڏسو ايملن جون تحريرون، ii,227-255,269-299 ۽ ايمر، ڊي مِسي جا چار ڪمال جا خط (viii,ix) به پڙهڻ وٽان آهن.

(117) شايد چئن پادرين، جن مذهب بابت ڪتاب لکيا ۽ ڇپرايا پنهنجي برادري جي ماڻهن لاءِ وڏو ڪم ڪيو. هو هن تحرير ڪي روشنيءَ ڪان به وڌيڪ صاف ۽ چٽو سمجهن ٿا. (وڪٽر وٽينسِس، اذيتن ۾) وئنڊل، (iii,11,54) انهن تحريرن منجهان پوءِ حوالا پيش ڪيا ويا جن ڪي آفريڪي بحث مباحثن جي پس منظر ۾ وجيليَس ۽ فلجينٽيَس طرفان ماڻهن ڪي ٻڌايو ويو هيو.

(118) يارهين ۽ ٻارهين صدي عيسوي ۾ انجيلن جي درستي ڪئنٽربري جو مکيه پادري لئنفوئنڪ ڪندو هو، ان ڪان سواءِ چيف پادري ۽ رومي ڪليسا جي لائبريري جو انچارج نڪولس پڻ دوستي جي ڪم ۾ شامل هوندو هو. (ويٽسنٽيَن، صفحا 85-84) اهڙين محنت وارين درستين جي باوجود، لاطيني مسودن ۾ اڃا ڪيترا رهيل به آهن ته تشريح طلب پڻ آهن. تحرير پراڻي به هجي ۽ صحيح به هجي ته اهڙو ميلاپ، اصل مسودن ڪان سواءِ، ڪٿي مشڪل سان نظر ايندو.

(119) هڪڙو طريقو جنهن ڪي جرمنيءَ وارن ايجاد ڪيو هو ان ڪي اٽلي ۾ پڻ روم ۽ يونان جي لادين ليڪڪن تي آزمايو ويو هيو. انجيل جو اصل يوناني نسخو به ان دؤر ۾ شايع ڪيو ويو هيو، (1514,1516,1520ع) جنهن ۾ ايراسمَس ۽ زمينس پادرين جو پڻ وڏو حصو هو. انجيل جو اسپيني زبان جو نسخو 1522-1515 ڌاران ڇپيو هو جنهن تي ان زماني ۾ 50،000 ڊيوڪٽس خرچ آيو هو. ڏسو مئٽيئر (واقعا، 133-ii,2-8,125).

(120) ايراسمَس جي دوراندیشيءَ سان يوناني انجيلن جي سلسلي ۾ ٽي معتبر شاهديون ملي چڪيون آهن، ۽ ڪملوٽينسيَن جي ايڊيٽرن جو ڪٽرپڻو يا وري رابرٽ اسٽيفنس جي غلطين ان سڄي معاملي ڪي جڻ غلط يا ڪوڙو بنائي ڇڏيو آهي، هن سلسلي ۾ ٿيوبز بيضا جي غلط فهمي به عجيب ٿي لڳي.

(121) پلني، (فطري تاريخ، v,1) (ويسلنگ، ص 15) سلئويَس جي قديم جاگرافي، (ii,ii,127) ٽِپاسا (جنهن ڪي ان هنڌ سان نه ملايو وڃي جيڪو نيو ميڊيا ۾ آهي) پر اهو شهر چڱو خاصو وسندڙ شهر هو چاڪاڻ ته شهنشاه وسپاسيان ان شهر ڪي هڪ وڏو اعزاز عطا ڪيو هو.

(122) آپٽئٽس مِلويٽئنس، ڊونٽسٽ، (ii,38).

(123) وڪٽر وٽينسِس، (v,6,76) رئنارٽ، صفحا (483-487).

(124) پئٽرم، (viii,664-665) هُو عيسائي هو جنهن اها گفتگو لکي هئي جنهن جو عنوان 'ٿيوفريسٽَس' هيو. ان گفتگو جو تعلق روح جي لازوال هئڻ ۽ جسم جي بيهر زنده ٿي ساڳئي روپ ۾ واپس ورڻ بابت هيو، ان ڪان سواءِ هن پنجويهه بيا اهم مضمون پڻ لکيا جيڪي اڃا به سلامت آهن. ڪيوَ ڪي ڏسو (ادب جي تاريخ ۾، ص 297) ۽ فئبريشيَس (I,422).

(125) جسٽينيَن (متا ۽ اصول، i,xxvii) مارسيلينَس (واقعا، ص 45) گريگري مئگنَس (گفتگو، iii,32) هنن شاهدن منجهان ڪنهن به اعتراف ڪندڙن جو تعداد نه ٻڌايو آهي جيڪو پراڻين شاهدين موجب سٺ جي لڳ ڀڳ هيو. (درويشن جي ڊائري، ۽ رئنارٽ، ص 486) ٻن ماڻهن جو ڳالهائڻ، زنا ڪرڻ سبب بند ٿيو هو، پر معجزي جي اهميت ان ڪري ۽ خاص طرح ان ڇوڪر جي مثال ۾ وڌي وئي آهي جنهن پنهنجي زبان ڪٽجڻ ڪان اڳ ڪڏهن به ڳالهايو نه هيو.

(126) ٻن تاريخدانن کي ڏسو جن جو تعلق اسپين ۽ مئريانا سان هيو. (اسپين جي تاريخ -i,v,12-15,182 194) ۽ فريراز (فرانسيسي ترجمو، ii,206-247) مئريانا کي ياد ئي ڪو نه هو ته هو جئسٽس هيو، پر هن پاڻ کي روم جي شهرت يافته ماڻهن جي انداز ۾ رکيو هو. فريراز، جنهن وڏي محنت سان تفصيل جمع ڪيا هيا، پنهنجي ڪم جو ڀيهر جائزو ورتو هو.

(127) گوئسونٿا هڪ ٻئي ۽نيان وزيگاٿن جي ٻن بادشاهن سان شادي رچائي هئي: اٿناگلڊ جنهن مان ڪيس ڌي ڄائي هئي جيڪا اِنگنڊِس جي ماءُ هئي ۽ لوويگلڊ جنهن جا ٻه پُٽ هرمينيگلڊ ۽ رڪيئرڊ، اڳين شاديءَ مان ڪيس ڄاوا هيا.

(128) گريگ ٽُورن، v,39,ii,255) تاريخ جي هِن حصي لاءِ گريگري اسان جو اصل تاريخدان آهي.

(129) ڪئٿولڪن، جن لادينين طرفان پاڪ غسل ڏيڻ کي قبول ڪيو هو، ان رسم کي ڀيهر ادا ڪيو ته جيئن غسل قبول ٿي وڃي. هن واقعي سان صوفياڻي رنگ کي به شامل ڪيو ويو. (ڏسو ڪارڊِن، پاڪ غسل ۽ ڪليسائي رسمن جي تاريخ، i,405-552).

(130) جوليا ڪانسٽئنٽيا، بيٿس جي اتر ڪان سيوائيل جي مخالف هئي، (پلني، فطري تاريخ، iii,3) جيڪا ٽورس جي گريگري جو مستند حوالو هئي، (فرانس جي تاريخ، vi,43,288) ۽ ان کي لوسيٽئنيا ڪان به وڏيڪ داد ڏيڻو ٿو پوي ۽ جنهن پورچوگال جي وهمن وسوسن ۾ اعتبار ڪندڙ شخص جي به پنيرائي ڪئي هئي.

(131) هي معجزو وڏي هوشياريءَ سان ادا ڪيو ويو هيو. هڪ آريَن بادشاهه دروازن کي بند ڪري ڇڏيو هو، ۽ هن ڪليسا جي هر طرف کان هڪ وڏي کاهي کوٽي ڇڏي هئي، پر هو ان قابل نه رهيو هو ته ايسٽر جي موقعي تي پاڪ غسل جي پاڻيءَ کي روڪي سگهي.

(132) فريراز، (ii,168-175 ۽ 550ع) اُنهن تڪليفن جو بيان ڪيو آهي جن موجب سووِي قبيلي جي ماڻهن نئون مذهب اختيار ڪيو هو. هن بيان ۾ ان وقت ۽ حالتن جو به تفصيلي ذڪر ڪيل آهي. هنن کي لوويگلڊ پاڻ ۾ متحد ڪيو هو جيڪي اسپين جي گاٿن جي بادشاهت سان وڃي مليا هيا.

(133) نائسين عقيدي جو واڌارو، جيڪو قسطنطنيه جي مذهب سان ملندڙ جلندڙ هيو، درصل ان وقت ٿيو هو جڏهن ٽوليڊو ۾ انين ڪائونسل جو اجلاس 653ع ۾ ٿيو هو، پر اُن ۾ ان وقت جي مشهور ۽ مقبول عقيدي جي جهلڪ نظر ٿي آئي. (گرارڊ وسيَس، xi,527).

(134) ڏسو گريگري کي، (vii- مضمون، 126 بئرونيم. (ڪليسائي واقعا، 599 عيسوي، نمبر، -25 .(6,ix,122

(*) (گريگري، سينٽ آگسٽائين کي 597ع ۾ ڪينٽ موڪليو هو).

(135) پال وارنيفرڊ (لئنگوبارڊ، iv,44,853، جنهن کي گروٽوويَس ايڊٽ ڪيو هو) تسليم ٿو ڪري ته آرين مذهب اڃا تائين روٿارس جي حڪومت هيٺ هلندو ٿي رهيو. (636-652) پارسا شيطان اُن خاص دؤر جو ذڪر نٿو ڪري جنهن ۾ ستين صدي کان اڳ ۾ ئي ماڻهن قومي سطح تي پنهنجو اڳيون عقيدو مٽائي نئون مذهب اختيار ڪيو هو.

(13 ’توڙي جو هن کين سندس مذهب اختيار ڪرڻ تي خوشي ۽ اُنهن لاءِ نيڪ تمنائن جو اظهار ڪيو، ان جي باوجود بادشاهه ڪيس عيسائيت اختيار لاءِ هرگز مجبور نہ ڪيو هو... چاڪاڻ تہ هن اُنهن عالمن، جيڪي سندس نجات جو ڪارڻ هيا، کان سکيو هو تہ حضرت عيسيٰؑ جي خدمت پنهنجي رضا خوشي ۽ مرضيءَ سان ڪري سگهجي ٿي ۽ نہ زور يا مجبوريءَ کان‘. (ڪليسائي تاريخ، i,26,62، جنهن کي اسمٿ ايڊٽ ڪيو).

(13 فرانس جي مؤرخ کي پڙهو، (iv,114) بيو ولڪنس کي بہ ڏسو (صفحا، 11,31) ’جيڪڏهن ڪو بہ ماڻهو الله پاڪ جي نالي کان سواءِ ڪا قرباني ٻي جي نالي تي ڪري ٿو، تہ ان کي پلي قتل ڪري ڇڏيو‘.

(13 يهودي غلط بياني ڪندي ٻڌائن ٿا تہ کين حضرت سليمانؑ جي جهازن ۾ نيبوچادنزار جي فوجن اسپين ۾ پهچايو هو ۽ هيبرئن يهود جي چاليهہ هزار ۽ بينجمن جي ڏهہ هزار ڪٽنبن کي اسپين پهچايو هو. (بسنيج، يهودين جي تاريخ، vii,9,240-256).

(13 جڏهن اسيدور سيوائيل جو چيف پادري هو، تہ ان سِسبت جي جوش جذبي کي داد ۽ ڪيس مبارڪون ڏنيون هيون. (گاٿن جا واقعا، ص 728) بئرونيَس (614ع، نمبر 41) ائموئن جي شاهديءَ تي ڀاڙي ٿو. (iv,22) پر اها شاهدي ڪمزور آهي ۽ مون اجا تائين ان قول جي تصديق نہ ڪئي آهي. (فرانس جي تاريخ، iii,127).

(14 بسنيج (viii,13,388-400) يهودين جي حالتن جو صحيح جائزو ٿو وٺي، پر هن ڪجهہ مواد شايد اسپين جي ڪائونسلن منجهان ان ۾ جوڙيو هجي ۽ ڪجهہ وزيگاٿن جي قانون مان شامل ڪيو هجي ۽ ممڪن آهي تہ اهو مواد سندس موضوع سان مطابقت رکندڙ هجي، پر اهي اندازا منهنجي مزاج ۽ تحقيق مطابق هرگز ڪونهن.

باب اٺٽيهون

(خلاصو)

ڪلووس جي حڪومت ۽ سندس مذهبي تبديلي- اليماني، برگنديئنس ۽ وزيگاٿن خلا
سندس سوڀون- گال ۾ فرانس وارن جي موروثي بادشاهت- بربرن جا قاعدا ۽ قانون- رومين ج
حالت- اسپين جا وزيگاٿ- سئڪسنس طرفان برطانيه جي فتح- اولهه ۾ رومي شهنشاهت ج
خاتمي بابت ماڻهن ۾ چوٻول.

گِبن ، پنجين صدي عيسوي جي آخر ۾ ڪلووِس جي سربراهيءَ ۾ فرئنڪن جي بادشاه
جي قائم ٿيڻ جو ذڪر ڪري ٿو. ڪلووِس رومي جنرل ايجيڊيَس جي پُٽ سرئجيَس کي شڪست ڏ
ٿو جنهن کي ڇٽيهين باب ۾ پڻ بيان ڪيو ويو آهي، ان کان پوءِ هو الماني وارن کي به شڪست ڏ
پنهنجي تابع ٿو ڪري جن رائين ندي جي ٻنهي ڪنارن تي قبضو ڪري ورتو هو. 496ع ۾
عيسائي ٿي وڃو ۽ هڪ ڪئٿولڪ بادشاهه طور هن حڪمراني ڪئي. اُترئين گال ۾ آرموريڪا وا
سندس بادشاهت سان اتحاد ڪيو، ڇاڪاڻ ته روم جي نظم ۽ ضبط جو تجربو ۽ پيادل توڙ
گهوڙيسوار فوج جا دستا پڻ وٽن موجود هيا. ڪلووِس 500 عيسوي ۾ ڊِجون جي ويجهو برگنڊي وا
کي شڪست ڏئي پنهنجن اختيارن جي دائري کي وڌائي ڇڏيو ۽ پُئاٽيئرس جي ويجهو وزيگاٿن
پڻ مات ڏئي اڪئٽايئن کي به پنهنجي بادشاهت ۾ ملائي ڇڏيائين. سندس حڪومت کان اڳ ۾ قا
۽ اصول مختلف قبيلن سان لاڳو هوندا هيا ۽ گِبن هن سلسلي ۾ قتل ڪرڻ تي ڏنڊ، ڪيسن
نوعيت ۽ اُنهن زمينن جي ورهاست جي باري ۾ پيش ٿو ڪري جيڪي زمينون ملڪن کي فتح ڪ
کان پوءِ سندن قبضي ۾ آيون هيون. ڪيترن ماڻهن کي، جن پنهنجون زمينون وڃايون هيون، س
مفلسيءَ جا ڏينهن ڏسڻا پيا ۽ ڪلووِس جي پٽن ۾ نااتفاقي سبب شهري بيچينيءَ ڪافي حد تائين و
وئي. اسپين ۾ وزيگاٿن جي حڪومت هيٺ پادرين، ٽوليڊو جي ڪائونسلن ذريعي امن امان جي ف
کي قائم ڪيو. ان عرصي ۾ رومي برطانيه، سئڪسنس ائنگلس ۽ جُوٽس جي هٿ چڙهي ويو توڙ
جو نامياري آرٿر طرفان سخت مهاڏو پڻ اٽڪايو ويو. گِبن هن ڪتاب جي اصل اشاعت جو ٽيون
مڪمل ڪندي، اولهه ۾ شهنشاهت جي ختم ٿيڻ جي سببن بابت تفصيلي بحث ڪيو آهي. رو
شهنشاهت ورهائجي وئي هئي پر قسطنطنيه جي وجود ۾ اچڻ جي ڪري ان کي اوڀر ۾ ڪنهن
تائين محفوظ بڻايو ويو هو. عيسائيت، روم جي فوجي بهادريءَ جي روح کي ڪمزور ڪرڻ جو با
بڻي هئي پر ساڳئي وقت بربرن جي کهُري مزاج کي نرم ڪرڻ ۾ به سندس ڪردار اثرائتو رهيو
گبن آخر ۾ اندازو ٿو لڳائي ته سندس وقت ۾ بيهر ڪنهن به وڏي تهذيب ۽ تمدن جي اهڙيءَ ط
غائب ٿي وڃڻ جو امڪان ڪونه هو.

باب اُٺيتاليهون

(خلاصو)

مشرق جا شهنشاهہ- زينو ۽ انستئسيَس- هڪ آسٽروگاٿ ٿيوڊورڪ جو جنم، تعليم ۽ سندس پهريان فوجي معرڪا- اٽلي تي حملو ۽ سندس سوڀ- اٽلي جي گاٿ شهنشاهت- مغرب ي حالت- فوجي ۽ شهري حڪومت- سينيٽر بيٿيَس- آخري ڪم ۽ ٿيوڊورڪ جو موت.

'زوال ۽ خاتمو' جا آخري ٽي جُلد 1788ع ۾ ڇپيا هيا. گبن چوٿين جُلد جي شروعات آسٽروگاٿ ڊورڪ جي احوال سان ڪري ٿو. ٿيوڊورڪ قسطنطنيه ۾ تعليم حاصل ڪئي ۽ 493ع ۾ پنهنجي ست شهنشاهہ انسٽئسيَس جي مدد سان اٽلي تي حملو ڪيو. هن اُڊئسر کي شڪست ڏني ۽ اٽلي جي دشاهہ جي حيثيت سان ٽيٽيهن سالن تائين سڪون سان حڪومت ڪندو رهيو ۽ مغربي يورپ ۾ پڻ لم، ضبط ۽ اعتدال سان حڪومت هلائيندو رهيو جنهن ۾ سندس ڪٽنب جي حمايتين جو وسيع اٿ بہ ڪيس حاصل رهيو. توڙي جو هو پاڻ قانون جو ڄاڻو ڪو نہ هو پر تنهن هوندي بہ هن روم جي نون ۽ انتظامي اصولن مطابق حڪومت هلائي. هو پاڻ تہ روينا ۾ رهندو هو پر هن روم جي يادگارن ي محفوظ رکيو. اٽلي جي اقتصادي حالت بہ سندس دؤر ۾ بهتر ٿي ۽ سندس ئي دؤر ۾ مذهبي واداري ۽ سَهپ بہ قابل تعريف هئي توڙي جو هو پاڻ هڪ آريَن هيو. سندس دؤر ۾ بيٿيَس جي علم ڏاهپ جي هر هنڌ هاڪ هئي ۽ ٿيوڊورڪ جي حڪومت سياسي لحاظ سان ڪافي مقبول ٿي وئي. پر قسمتيءَ سان فيلسوف بيٿيَس تي اوپر جي شهنشاهت ۾ گاٿن خلاف سازشن جو اجايو ۽ بيهودو زام لڳو. سال 524ع ۾ فيلسوف کي موت جي سزا ڏني وئي پر تيستائين هن 'فلسفي ۾ اطمينان' هڙو شاهڪار ڪتاب تخليق ڪيو. ٿيوڊورڪ پاڻ بہ 526ع ۾ گذاري ويو.

باب چاليهون

(خلاصو)

وڏي جسٽن جي ترقي- جسٽينين جي حڪومت- (1) راڻي ٿيوڊرا- (2) سرڪس جا پاڳ قسطنطنيه جي بغاوت (3) ريشم جو نهڻ ۽ ان جو واپار (4) ناڻو ۽ ٽئڪسون (5) جسٽينين جو عمارتون- سينٽ صوفيا جي چرچ - اوير جي شهنشاهت جي مورچه بندي ۽ ان جون سرحد (6) اٿينس جي اسڪولن ۽ مئجسٽريٽن جي عهدن جو ختم ٿيڻ.

گبن، جسٽينين جي متاهين رتبي تي پهچڻ جو ذڪر ڪري ٿو جيڪو 527ع ۾ شهنش ٿيو ۽ پنهنجي چاچي جسٽن- I جي تخت تي ويٺو. هن هڪ اداڪاره ٿيوڊورا سان شادي ڪ جنهن ساڻس تڪليفن ۾ به سهڻو ساٿ نڀايو. شهري امن امان کي سرڪس جي نيرين ۽ سا راندين جي تفرقي سبب خطرو پيدا ٿي پيو جنهن جي انتها 532ع ۾ هڪ وڏي فساد تي وجي جيڪو 'نِڪا جي غداري' جي نالي سان مشهور آهي جنهن ۾ سينٽ صوفيا جي ڪليسا به سڙ وئي. گبن پوءِ جسٽينين جي دؤر ۾ شهنشاهت جي اقتصادي حالت تي روشني وجهي ٿو جنهن ريشم جي واپار ۽ ان جي 552ع ۾ قسطنطنيه ۾ برآمد بابت اسان کي ٻڌائي ٿو. گبن هڪ اه ٿو رکي ته ڪيڏو نه سنو ٿئي ها ۽ ملڪ کي ڪيڏو نه فائدو پهچي ها جيڪڏهن ڇپائيءَ ج صنعت کي چين مان برآمد ڪيو وڃي ها. جسٽينيَن جي حڪومت ۾ خرچ، ڪمائيءَ کان و ويو تنهن ڪري ماڻهن تي ٽئڪسون مڙهيون ويون ۽ هڪ هٽيءَ جي ڪري وڻج واپار ج صنعت کي به نقصان پهتو. بدعنوان وزيرَ جيئن ڪپادوشيا جو جان ان بدحاليءَ جا ذميوار ه قسطنطنيه ۾ نيون ۽ عاليشان عمارتون ٺهڻ لڳيون جن ۾ سينٽ صوفيا جي عظيم الش ڪليسا کي نئين سر تعمير ڪيو ويو هو. قسطنطنيه شهر جي قلع بندي کي وڌايو ويو جسٽينيَن ايشيا مائنر ۾ قلعن کي مضبوط ڪرايو ته جيئن فارس وارن جي حملن کان محفو ٿي وڃن. فلسفي جي قديم اسڪولن کي بند ڪرڻ ۽ اٿينس جي تقرير جي ماهرن جي دل شڪ ڪرڻ تي گبن، جسٽينين کي ملامت ٿو ڪري ته ساڳئي وقت مئجسٽريٽن جي قديمي نظام ختم ڪرڻ تي به مٿس طنز ٿو ڪري.

باب ايڪيتاليهون

(خلاصو)

اولهه ۾ جسٽينيَن جون سوڀون. بيليسئريَس جو ڪردار ۽ سندس ڀريان فوجي معرڪا. هڪ حملي ۾ هو آفريڪا جي وئنڊل بادشاهت کي پنهنجي تابع ٿو بنائي. فتح حاصل ڪرڻ تي شادمانا. گاٿن جي جنگ. هو سِسلي، نئپلس ۽ روم کي واپس ٿو وٺي. گاٿن طرفان روم جو گهيرو. شڪست کان پوءِ سندن ڀاڄ ۽ نقصان. روينا جو پيش پوڻ. بيليسئريس جو شان مان ۽ ڏاڪو. سندس اندروني شرمساري ۽ بدقسمتيون.

فارس وارن سان صلح ڪرڻ بعد جسٽينيَن آفريڪا جي وئنڊلن ڏانهن متوجه ٿيو. گبن ايڪيتاليهين باب ۾، آفريڪا ۽ اٽلي ۾ بيليسئريَس جي شاندار سوڀن جو ذڪر ڪري ٿو. بيليسئريَس اڳ ۾ ئي فارس وارن جي خلاف پنهنجي تجربي ۽ بهادريءَ جو ڏاڪو ڄمائي چڪو هيو. سندس فوج کي ساموندي ٻيڙن ذريعي سِسلي جي رستي کان آفريڪا ۾ آندو ويو جتي 533ع ۾ سندس فوجي ڪارٿيج ۾ وڃي لٿا. هن گليمر جي هنڌ تي وئنڊلن کي شڪست ڏني، اهڙيءَ طرح ڪارٿيج ٻيهر روم جي شهنشاهت سان ملي هڪ ٿي ويو. بيليسئريَس کي هاڻي قسطنطنيه ۾ پڻ شاندار ڪاميابي حاصل ٿي، اُتر- آفريڪا جا مسلمان رومين لاءِ خطري جو باعث هيا پر سليمان، جيڪو بيليسئريس جو جانشين ٿيو، مسلمانن کي 539ع ۾ شڪست ڏني ۽ روم جي سرحدن کي اڃا وڌائي ڇڏيو. جسٽينين پڻ اسپين ۾ روم جي اثر ۽ نالي کي اڳتي وڌايو ۽ وزيگاٿن سان اتحاد ڪيو ته جيئن هو پنهنجن منصوبن ۾ ڪامياب ٿئي. ان دؤران 526ع ۾ ٿيوڊورڪ جي مرڻ کان پوءِ اٽلي ۾ گاٿن جي وچ ۾ هڪ ڇڪتاڻ جو ماحول پيدا ٿي پيو، ۽ جسٽينين کي پنهنجو سڄو توجهه نئين مسئلي کي سلجهائڻ لاءِ ڏيڻو پيو. وري بيليسئريس جي ڪمان هيٺ سِسلي سندس اڳيان اچي پيش پيو. روم ته 536ع ۾ جنگ ڪرڻ ڪانسواءِ ئي هٿيار ڦٽا ڪيا پر گاٿن وٽيجز جي ڪمان هيٺ فوجين کي هڪ هنڌ گڏ ڪيو ۽ بيليسئريَس کي روم اندر هڪ سال لاءِ گهيري ۾ بند رکيو ويو. شهنشاهه پنهنجا مددگار جٿا موڪلي ڏنا ۽ بيليسئريس نيٺ وٽيجز کي مجبور ڪيو ته هو روينا طرف واپس موٽي وڃي توڙي جو برگنڊي وارا ۽ فرئنڪ ٻئي ڌريون گاٿن جي مدد ڪري رهيون هيون. جسٽينين، وٽيجز کي صلح قائم ڪرڻ جي آڇ ڪئي پر بيليسئريس موقعي جو فائدو وٺندي وٽيجز کي 539ع ۾ پيش پوڻ تي مجبور ڪيو. تنهن هوندي به جسٽينيَن، قسطنطنيه ۾ وٽيجز جو استقبال ڪيو ۽ کيس سينيٽر بڻائي ڇڏيو. بيليسئريَس کي پڻ فوجين توڙي عام ماڻهن پاران خوب داد ۽ آفرين مليو. هو جسٽينين جو وفادار ساٿي رهيو، ۽ شهرت توڙي لياقتن ۾ ٻيو ڪوبه سندس مَٽ ڪونه هو، پر بدقسمتيءَ سان سندس زال ساٿس بيوفائي ڪئي جنهنڪري سندس طاقت توڙي دولت جي پوزيشن ڪمزور ٿي وئي.

باب پائيتاليهون

(خلاصو)

بربرن جي حالت- دنيوب جي ڪنارن تي لومباردن جي آبادي- قبيلا ۽ اسڪلئوونيئنس جون حد دخليون- ترڪن جو اصل نسل، شهنشاهت ۾ سندن سفارتخانا- ائوَرس جي ڀاڄ- فارس جو خسرو-I يا نوشيروان بادشاهه- سندس حڪومت ۾ ماڻهن جي خوشحالي ۽ رومين سان جنگيون- ڪولچيَن يا لئزڪ جي جنگ - حبش جا ماڻهو.

اِٽلي ۾ گاٿن جي شڪست سبب اُتر جا جرمن قبيلا هر طرف ڪاهي پيا، ان ڪري جسٽينيَن ڪي لومباردن سان اتحاد ڪرڻو پيو ته جيئن دنيوب جي ڪنارن ڪان امڪاني حملي ڪندڙن جي پيڙ ڪي روڪي سگهي. قسطنطنيه ڪي اسڪلئوونيَنس طرفان حملي جو خطرو پيدا ٿي پيو هو. مشرق بعيد ۾ ترڪن طرفان طاقت سان اُڀرڻ ڪري بربرن جي لڏپلاڻ البت رڪجي وئي هئي. ترڪن ۽ رومين پاڻ ۾ اتحاد ڪيو ته جيئن فارس ڪان خسرو جي طاقتور بادشاهت جو مقابلو ڪري سگهن. شروع ۾ جسٽينيَن فارس سان صلح ڪيو پر خسرو 540ع ۾ شام تي حملو ڪيو ۽ انتاڪيا ڪي به تباهه ڪيو. بيليسٽريس ڪي هڪدم موڪليو ويو ته خسرو ڪي فلسطين تي حملي ڪرڻ ڪان روڪي. فارس جي بادشاهه اٽلوڪاري سمنڊ تي به قبضي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي پر ڪالچيَنس، ڪاڪسَس جبل وٽ سندس رستو روڪيو. آخرڪار جسٽينيَن ۽ خسرو جي وچ ۾ پنجاهه سالن تائين صلح قائم رکڻ جو معاهدو طئي ٿي ويو.

باب ٽيتاليهون
(خلاصو)

آفريڪا ۾ فتنو فساد. ٽوٽيلا طرفان گاٿن جي بادشاهت جي بحالي. نقصان ۽ روم جي بحالي. نارسِس طرفان اٽلي جي مڪمل فتح. آسٽروگاٿن جو خاتمو. فرئنڪن ۽ اليماني جي شڪست. بيليسئريَس جي آخري سوڀ، بيعزتي ۽ سندس موت. جسٽينين جو ڪردار ۽ سندس موت. پُڇڙ تارا، زلزلا ۽ وبا.

گِبن، 43هين باب جي شروعات شهنشاهت طرفان ٽئڪسن مڙهڻ جي پاليسي سان ڪري، جنهن سبب بيليسئريس جي وڃڻ کان پوءِ آفريڪا ۾ فساد ۽ وڳوڙي حالتون پيدا ٿي پيون. ڪارٿيج کي ڦري تاراج ڪيو ويو ۽ تڏهن وڃي ڪجهه ناپر ٿي جڏهن بيليسئريَس ٻيهر اُتي پهتو. ڪارٿيج ۾ هڪ صديءَ تائين شاهي حڪمن جي تابعداري ڪئي وئي پر آفريڪا تڏهن ويران ٿي ويو جڏهن اُتر- اولهه آفريڪا جي مسلمانن طرفان اُتي حملا شروع ٿي ويا. ان وچ ۾ گاٿن، ٽوٽيلا جي ڪمان هيٺ اٽلي ۾ فساد برپا ڪري ڇڏيو. ٽوٽيلا ماڻهن کي حفاظت ۽ معاشي آسودگيءَ جو يقين ڏياريو جيڪو جسٽينيَن جي ٻتا خوريءَ جي مقابلي ۾ گهڻو بهتر هو. بيليسئريَس کي ٻيهر حالتن کي سازگار بڻائڻ لاءِ موڪليو ويو، پر هن وٽ هڪ تہ ضروري شين ۽ سامان جي گهڻتائي هئي، ٻيو وري شهنشاهہ جي حڪومت لاءِ ماڻهن ۾ ڪوبہ چاهہ ڪونہ هو. ٽوٽيلا 546ع ۾ روم جو گهيرو ڪيو ۽ روم ۾ تڏهن ڏڪار جي حالت هئي تنهنڪري هنن جلدي آڻ مڃي ڇڏي. هو عمارتن ۽ شهر جي ديوارن کي ڊاهڻ ۾ دير نہ ڪري ها پر خوش قسمتيءَ سان بيليسئريَس عين موقعي تي اُتي پهچي ويو. بيليسئريَس کي 548ع ۾ جسٽينين واپس گهرائي ورتو پر هڪ ڪدڙي نارسِس جي سربراهيءَ ۾ هڪ ٻي مهم جو آغاز ڪيو ويو. 552ع ۾ لومبارڊن جي مدد سان نارسِس گاٿن کي شڪست ڏيئي روم جو ٻيهر ڪنٽرول سنڀالي ورتو. جنگ ۾ ڪيترائي سينيٽر مارجي ويا هيا ۽ ائين ٿي لڳو تہ روم جي سينيٽ جا ڏينهن پورا ٿي ويا هيا. فرئنڪن ۽ اليماني جي لشڪرن اٽلي تي حملو ڪري ڏنو پر اُنهن کي نارسِس آخرڪار 554ع ۾ شڪست ڏني. اٽلي ۾ گاٿن جي بادشاهت سٺ سالن تائين هلي ۽ نارسِس روينا جي گورنر ۽ شهنشاهہ جي نمائندي جي حيثيت سان 568ع تائين پنهنجي منصب تي فائز رهيو.

بيليسئريَس کي هڪ دفعو وري هڪ جنگي جوڌي جي حيثيت سان آزمائڻو پيو جو کيس 559ع ۾ بلغاريا جي حملي کي ناڪام بنائڻو هو جنهن سبب قسطنطنيه جي حفاظت کي خطرو پيدا ٿي پيو هو. پر پوءِ جلد ئي جسٽينين خلاف سازش ڪرڻ جي الزام ۾ کيس گرفتار ڪيو ويو. بدقسمتيءَ سان سندس بيڏوهي هئڻ جي ثابتي 565ع ۾ سندس موت کان ٿورڙوئي اڳ تسليم ڪئي وئي. جسٽينين بہ ساڳئي سال ۾ مري ويو. گِبن، جسٽينيَن جي خاصيتن جو ذڪر ڪري ٿو تہ عام ماڻهو بہ سندس دروازي تائين پهچي ويندا هيا ۽ ڪانئس انصاف جو فيصلو وٺي ويندا هيا، هو ڪائڻ پيئڻ ۾ اعتدال پسند هو پر شهرت جو سدائين طلبگار رهندو هو توڙي جو هن پاڻ ڪڏهن بہ ڪنهن جنگ ۾ فوجن جي اڳواڻي نہ ڪئي. گِبن اڳتي هلي ٻڌائي ٿو تہ بيليسئريَس جي وڌيڪ شهرت سبب سندس نالو ڇڻ پڻتي رهجي ويو هو. گِبن هن باب جي پڇاڙي بدبختيءَ جي واقعن سان ڪري ٿو جنهن ۾ پڇڙ تارن جو ظاهر ٿيڻ، زلزلن جو اچڻ ۽ وبائي بيمارين جو پکڙجڻ نمايان هيا جن جي ڪري جسٽينين جي حڪومت جو پويون دؤر تڪليفن ۽ مصيبتن جي مُنهن ۾ اچي ويو هو.

باب چوئيتاليهون

(خلاصو)

روم جي قانون بابت- بادشاهن جا قانونَ- ڊسيمور جون ٻارهن جدوَلون- عوام جا قانون- سينيٽ جا فرمانَ- مئجسٽريٽن ۽ بادشاهن جا فرمانَ- شهرين جا اختيارَ- جسٽينيَن جا قانونَ- مڪمل ضابطا، ناول (جسٽينين جا خاص قانون) ۽ سندس ارادا- (1) ماڻهن جا حق (2) شين جا حق (3) شخصي زخم ۽ ڪنيل قدم (4) ڏوهه ۽ سزائون.

باب 44هون روم جي قانوني سرشتي جي وضاحت بابت آهي جيڪي قانون روم جي اڳين بادشاهن کان وٺي جسٽينيَن جي اصلاحي نظام تائين جاري رهيا. عوامي مئجسٽريٽن روم جي هر شهري لاءِ اهڙا قانون ٺاهيا هيا جن جي پابندي ڪرڻ اُنهن لاءِ لازمي هئي پر آگسٽس عوامي اسيمبلين کي ختم ڪري اُنهن جي جڳهه تي 600 سينيٽرن جي هڪ اهڙي اسيمبلي ٺاهي جنهن کي قانونسازيءَ جا اختيار پڻ سؤنپيا وَيا. هئڊرئن جي هڪ دائمي فرمانَ، شهري قانون جو هڪ معيار مقرر ڪري ڇڏيو هو ۽ ان کان پوءِ شهنشاهن جي حڪمن توڙي قانونن کي ڪانسٽنٽائن ۽ ٿيوڊوسيَس طرفان باقاعدگي وارن اصولن جي سرشتي ۾ آندو ويو هو. قانونن جا اسڪول سِسرو جي ڏينهن ۾ وجود ۾ آيا هيا. جسٽينيَن هڪڙي فيلسوف جنهن جو نالو ٽرائيبونيَن هو، کي هڪ ڪم سونپيو ته قانون جون ٻارهن جدوَلون ٺاهي جن کي پوءِ 'جسٽينيَن جا خاص قانون' جو نالو ڏنو ويو، انهن قانونن جي جدوَلن کي سڄي شهنشاهت ۾ ورهايو ويو. ٽرائيبونيَن هيٺان سترهن وڪيل مقرر ڪيا ويا هيا جن قانونن جا مڪمل ضابطا ۽ اُنهن جا ادارا ويهي ٺاهيا جن کي روم جا هلندڙ ڦرندڙ قانون ڪوٺيو ويو جن 533ع ۾ جسٽينيَن جي قانونن سان ملي ڪري اسڪولن توڙي ڪورٽن ۾ شهري قانونن جي شڪل ورتي.

(جسٽينين جا قانون به فرمان هيا) قانون بابت اڳين تحريرن کي ان حد تائين نظرانداز ڪيو ويو جو جڻ انهن جو وجود ئي ڪونه هيو. گبن، روم جي قانونن کي چئن عنوانن هيٺ ورهائي ٿو: (1) ماڻهو جن ۾ سماجي رتبي وارا توڙي ڪٽنب جن جو سلسلو لڳاتار ڳنڍيل هجي، (2) شيون يا ملڪيت جتي گِبن ان ڳالهه جي تصديق ٿو ڪري ته مويي پُٽ جي حق جو هن قانون ۾ ڪو ڪردار ڪونه هيو، (3) عمل يا معاهدا ۽ (4) ذاتي ناانصافيون جن جو تعلق ستوسنئون ڏوهن جي قانون جي بحثن مباحثن سان هيو. اڳين قانونن موجب وڏا ڏوهه فقط نوَ(9) هيا پر پوءِ شهرين کي ڦاسي يا موت جي سزا کان آجو ڪيو ويو هو. غلامن لاءِ خانگي انصاف جو ادارو موجود هيو. ڪانسٽنٽائن جي حڪومت ۾ جڏهن عيسائيت جو مذهب رائج ٿيو ته سزائن کي خاص طرح زنا جهڙن ڏوهن لاءِ سخت بڻايو ويو هيو. گِبن آخر ۾ نتيجو اهو ٿو ڪڍي ته توڙي جو قانونن کي باقاعدگيءَ سان نافذ ڪيو ويو هو پر تنهن هوندي به جسٽينين جي رعيت جا ماڻهو گهڻن قانونن جي جَندَ ۾ پيسجي رهيا هيا ۽ ان کان سواءِ شهنشاهه جي ذاتي پسند يا ناپسند به ماڻهن جي عذابن کي وڌائي ڇڏيو هو.

باب پنجيتاليهون

(خلاصو)

ننڍي جسٽن جي حڪومت. اٿوَرس جو سفارتخانو. ڊنيوب جي ڪنارن تي سندن آباد ٿيڻ. لومبارڊس طرفان اٽلي کي فتح ڪرڻ. ٽائبيريس جي حڪومت جو قائم ٿيڻ. مارس بابت. لومبارڊس ۽ روينا جي گورنرن هيٺ اٽلي جون حالتون. روم جون تڪليفون ۽ سُورَ. گَريگري-I جو ڪردار ۽ سندس مکيه پادري هئڻ جي حيثيت.

گِبن ، جسٽينيَن جي پائٽي جسٽن- II جي 565ع ۾ تخت تي ويهڻ بابت اسان کي ٻڌائي ٿو. جسٽن-II نارسِس جي جڳهه تي روينا جو گورنر مقرر ٿيو پر هو ايترو ته ڪمزور هو جو اٽلي تي لومبارڊن جي حملي کي روڪڻ ۾ ناڪام ويو جيڪو آلبائن طرفان ڪيو ويو هيو. 574ع ۾ پنهنجي بگڙندڙ صحت سبب جسٽن، پاڻ سان گڏ ٽائبيريس کي محافظن جو ڪپتان مقرر ڪري ڇڏيو پر چئن سالن کان پوءِ جسٽن گذاري ويو، ٽائبيريَس جي حڪومت شروع ۾ ته ماڻهن تي سٺو اثر وڌو پر هن جي صحت به خراب رهڻ لڳي. تنهنڪري هن فارس وارن جي خلاف مارِس کي پنهنجو جانشين بڻايو جيڪو هڪ فاتح جنرل هيو. اٽلي ۾ نئين شهنشاهه فرئنڪن جي مدد سان لومبارڊن جي سخت مخالفت ڪئي پر اٽلي ۾ لومبارڊن جي بادشاهت کي آثارس قائم ڪري ڇڏيو توڙي جو روينا جي گورنري وڌيڪ ٻن سؤ سالن تائين قائم ٿي چڪي هئي. روم جي حالت ابتري واري هئي چاڪاڻ ته ٻوڏن ۽ ڏڪر جي ڪري ماڻهو روم ڇڏي ٻين ملڪن ڏانهن هليا ويا هيا ۽ جيئن ته روم برباديءَ جو منظر پيش ڪري رهيو هيو ته اهڙي جڳهه ويراڳين جي رهڻ لاءِ موزون هئي جتي هو اچي رهيا هيا. جيئن ته روم اڃا شهنشاهت جو حصو هيو، تنهنڪري پادري جيڪو عظيم گريگري جي نالي سان مشهور هيو ۽ جنهن 590 کان 604ع تائين حڪومت ڪئي، روم کي ٻيهر جيارڻ جي ڪوشش ڪئي، هن اولهه ۾ ڪليسا جي نظم ۽ ضبط کي قائم رکيو ۽ اٽِلي جي آرين جي سربراهيءَ ۾ اسپين وارن کي به ڪيٿولڪ ڪليسا جي نظام هيٺ آندو ويو ۽ برطانيه جي اينگلوسئڪسنس کي پڻ پاڪ غسل ڏنو ويو. هن ڪليسائي ملڪن جي آمدني حاصل ڪري غريبن جي مدد ڪئي ۽ روم کي لومبارڊن هٿان تاراج ٿيڻ کان بچائي ڇڏيو ۽ شهنشاهت کي مجموعي طرح سان وڌيڪ برباديءَ کان ڪنهن حد تائين بچائي ورتو.

باب ڇائيتاليهون

(خلاصو)

خسرو يا نوشيروان جي مرڻ کان پوءِ فارس ۾ انقلابن جي لهر- سندس پٽ هرمز کي جيڪو هڪ آمر هو، تخت تان لاٿو ويو- خسرو-II جي ڀاڄ ۽ ٻيهر بحالي- رومين لاءِ سندس احسانمنديءَ جا جذبا- ائوَرس جا خاقان- مارِس جي خلاف فوج ۾ بغاوت- سندس موت- فوڪس جي آمريت - فارس جي جنگ - خسرو، شام، مصر ۽ ننڍي ايشيا کي پنهنجي فرمان هيٺ آڻي ٿو- ائوَرس ۽ فارسين طرفان قسطنطنيه جو گهيرو- فارس وارن جا فوجي معرڪا- هرقل (هيراڪليَس) جون سوڀون ۽ سندس اعزاز.

روم جي شهنشاهه جسٽينيَن ۽ فارس جي بادشاهه خسرو جي وچ ۾ صلح جا معاهدا ٽيندا رهيا ۽ ٺُٽندا رهيا تانجو سن 579ع ۾ خسرو گذاري ويو. گِبن اسان کي ٻڌائي ٿو ته ڪيئن سندس پُٽ ۽ سندس جانشين هُرمز کي هڪ فساد ۾ تخت تان لاٿو ويو ۽ ڪيئن خسرو جي پوٽي جنهن جو پڻ نالو ساڳيو هو، شهنشاهه مارِس وٽ وڃي پناهه ورتي، ۽ جنهن جي مدد سان ڪيس ٻيهر 591ع ۾ فارس جي تخت تي ويهاريو ويو. ان دؤران دنيوب جي ڪنارن کان شهنشاهت کي ائوَرس طرفان خطرو پيدا ٿي پيو. مارس جي فوجن آخرڪار جهڳڙو ڪري فوڪس کي 602ع ۾ سؤ سپاهين جو هڪ سپهه سالار مقرر ڪري ڇڏيو. هن واڳون وٺڻ شرط ظلم ڪرڻ شروع ڪيا ۽ مارس جي ڪٽنب کي تباهه ڪرڻ خاطر زيادتيون ڪرڻ شروع ڪيون پر پوءِ هرقل (هيراڪليَس) کيس هٽائي 610ع ۾ پاڻ تخت تي ويهي رهيو. هراڪليَس آفريڪا جي گورنر جو پٽ هيو. مارس جي موت کان پوءِ، فارس جي خسرو- II روم جي شهنشاهت تي حملي ڪرڻ جو فيصلو ڪري ڇڏيو. هن شام تي حملو ڪيو ۽ انتاڪيا تي 611ع ۾ ۽ جيروسلم تي 614ع ۾ قبضو ڪري ورتو. هن مصر تي 616ع ۾ حملو ڪيو ۽ ٽرپولي (لبيا) ۾ پهچي ويو جڏهن ته فارس جي ٻي فوج ننڍي ايشيا ۾ ڪُوچ ڪندي ڪالسيڊن تي وڃي قبضو ڪيو جيڪو باسفورس جي ڪناري تي قسطنطنيه جي بلڪل سامهون هو. هيراڪليَس(هرقل) جي حڪومت جي پهريَن ٻارهن سالن ۾ ائين ٿي محسوس ٿيو ته روم جي شهنشاهت بلڪل ختم ٿي ويندي. خسرو هڪ اهڙو صلح نامو موڪليو جيڪو زوريءَ اوڳاڙي تي مبني هو جڏهن ته هرقل، فارس وارن لاءِ ناٽي جي وصولي ۾ مصروف هوندي به جنگ ڪرڻ جو سوچيو. چرچ به مدد ۾ پنهنجي طرفان پئسا ڏنا ۽ 622ع کان ٽن سالن اندر هرقل ننڍي ايشيا ۾ پنهنجي مهم کي جاري رکيو ۽ ان جو دائرو ڪئسپيَن سمنڊ کان وٺي اصفحان تائين هليو ويو. موٽ ۾ خسرو، ائوَرس سان اتحاد ڪيو جن 626ع ۾ قسطنطنيه تي حملو ڪيو پر ڪين ناڪامي نصيب ٿي. هرقل هاڻي ترڪن سان اتحاد ڪيو ۽ ايندڙ سال ۾ نينوا جي هنڌ وٽ فارس جي فوج کي تباهه ڪيو ويو. خسرو کي سندس پنهنجن ئي ماڻهن حڪومت تان لاهي ڇڏيو ۽ سندس اقتدار مان ڏار ٿيڻ شرط سندس سجو ملڪ افراتفريءَ جو شڪار ٿي ويو. هرقل سوڀارو ٿي قسطنطنيه ڏانهن واپس موٽيو: ان جي باوجود ايندڙ ائن سالن ۾ هن جيڪي صوبا، شام ۽ فلسطين کان پنهنجي شهنشاهت ۾ ملايا هيا، اُهي سيئي عربن ڏانهن هليا ويا.

باب ستيتاليهون

(خلاصو)

روحاني شئي جي جسماني روپ وٺڻ جي فلسفي جي مذهبي تاريخ. حضرت عيسيٰ جي انساني ۽ خدائي فطرت. سڪندريه ۽ قسطنطنيه جي بزرگن جي وچ ۾ دشمنيون. سينٽ سائرل ۽ نيسٽوريَس. اِفيسَس جي ٽين عام مجلس. يوٽئچيَس جي لادينيت. ڪالسيڊن جي چوٿين عام مجلس. شهري ۽ ڪليسائي تفرقا. جسٽينين جي آسيپ يا ڪٽرپڻو. ٽي بابَ. حضرت عيسيٰ بابت اختلاف. اوير جي فرقن جي نوعيت ۽ حالت. (1) نسطوري (2) اسرائيلي (3) مٺروناٿيٽس (4) آرمينيا جا عيسائي (5) مصري عيسائي (6) حَبش جا عيسائي.

باب 47هين جي شروعات حضرت عيسيٰ جي بيهر انساني روپ وٺي اچڻ بابت مختلف نظرين ۽ سندس فطرت جي جدا جدا رَوين تي ويچار ڪرڻ سان ٿئي ٿي. ان ڪان پوءِ گبن، پنجين صدي عيسوي جي پهرئين اَڌ ۾ سڪندريه جي سينٽ سائرل ۽ قسطنطنيه جي سردار نيسٽوريَس جي مخالفت ۽ سندن اذيتن جو ذڪر ڪري ٿو. سن 431ع ۾ ايفيسَس جي ڪائونسل جو اجلاس جيڪو ٿيوڊوسيَس- II سڏرايو هيو، سو حقيقت ۾ ماڻهن کي جسماني اذيتن ڏيڻ لاءِ طاقت جو مظاهرو هو. حضرت عيسيٰ جي بيهر انساني روپ ۾ ظاهر ٿيڻ بابت سينٽ سائرل جي خيالن جي تائيد ڪئي وئي ۽ نيسٽوريس نيٺ 435ع ۾ پنهنجي رتبي واري جڳهه کي خيرباد چيو پر اهو معاملو پوري طريقي سان ڪالسيڊن جي ڪائونسل ۾ 451ع ۾ وڃي نبريو جڏهن حضرت عيسيٰ جو، هڪ ماڻهوءَ ۾ ٻن طبيعتن يا رَوين سان اظهار ٿيڻ، جي فلسفي کي تسليم ڪيو ويو. اوير ۾ ان فلسفي جا مخالف تيز ٿي ويا ۽ هڪ مذهبي جنگ شروع ٿي وئي جنهن باعث 514ع ۾ شهنشاهه انسٽئيَس جي شهنشاهت جي اونڌي ٿيڻ جو خطرو پيدا ٿي ويو. شهنشاهه جسٽينيَن هڪ جوشيلو ڪئٿولڪ هيو تنهن ڪري سندس خواهش هئي ته پلي مذهبي احتلاف وڌن. هن عام عيسائين کي، يعني اُهي جيڪي ڪٽر ڪئٿولڪ نه هيا، اذيتون پهچائڻ شروع ڪري ڇڏيون پر پوءِ ٿيوڊرا جي اثر هيٺ هن روم جي ڪليسا کي جدا ڪري ڇڏيو ۽ جيڪي عيسائي اوير ۾ جوشيلا نه به هيا اُنهن سان به ناهه ڪري ڇڏيو. شهنشاهه هرڪيوليس جي اُڪسائڻ تي هڪ سمجهوتي جي ڪوشش ڪئي وئي ته حضرت عيسيٰ بلاشڪ ٻن طبيعتن پر

هڪ خواهش سان ظاهر ٿيندو پر روم جي ڪليسا ان فلسفي جي تائيد نہ ڪئي ۽ پنهنجي حمايت واپس وٺي ڇڏي. نيٺ ستين صدي عيسوي ۾ اهو طئي ڪيو ويو تہ بہ خواهشون حضرت عيسيٰؑ جي عظيم شخصيت سان بلڪل مطابقت رکن ٿيون تنهن ڪري ان فلسفي کي عمومي طور تي قبول ڪيو ويو. اوپر ۾ فقط شام ۽ مصر جي ڪليسائن ۾ اختلاف رهيو جيڪي ٻين کان جدا رهيون ۽ گبن هي باب اُنهن ڪليسائن جي ذڪر تي ختم ٿو ڪري: يعني فارس ۾ نستوري ڪليسا جن پنهنجن پرچارڪن کي هندستان ۽ مشرق بعيد موڪليو هو؛ اسرائيلي جن جو نالو ويراڳي يعقوب جي پٺيان رکيو ويو هيو، مئرونائيٽس جن جو نالو مصر جي هڪ سنياسي پٺيان رکيو ويو هو، آرمينيا وارا جن جو اعتقاد حضرت عيسيٰؑ جي فقط هڪڙي طبيعت ۾ آهي جنهن ۾ ڪوبہ بگاڙ پيدا نہ ٿيو آهي ۽ مصر ۽ حبش وارن جون ڪليسائون جيڪي قسطنطنيه جي مکيہ ڪليسا کان صفا الڳ ۽ آزاد هيون.

باب اٺيتاليهون

(خلاصو)

آخري ٻن جلدن لاءِ رٿا يا تجويز- حرقل (هيراڪليس) جي وقت کان وٺي لاطيني فتح تائين قسطنطنيه جي يوناني شهنشاهن جي تخت نشيني ۽ سندن ڪردار.

گبن هن ڪتاب جي باقي رهيل ٻن جلدن جي مواد جي تجويز بابت ويچار ڪري ٿو ۽ پوءِ جلدئي قسطنطنيه ۾ حرقل جي جانشينن جي حڪومتن کي هڪ نظر مان ڪڍي ٿو. حرقل جي نسل کي 717ع ۾ شام جي شهنشاهن اڳتي وڌايو جن کي 'بُت- شڪن' چيو ويندو هو ڇاڪاڻ ته اُهي ڪليسائن ۾ مورتين يا تصويرن جي پوڄا ڪرڻ کان منع ڪندا هيا. شهنشاهه تخت تي ويهندا ۽ هڪ ٻئي پنيان لهندا ۽ روانا ٿيندا رهيا تانجو اهو سلسلو تيستائين جاري رهيو جيسين باسل- I، 867ع ۾ تخت تي وينو ۽ مئسيدونيا جي شاهي گهراڻي جو سلسلو هتان کان شروع ٿي ويو. گبن، باسل جي مثاهين صلاحيت ۽ سندس لياقتن کي مڃي ٿو ته هن پنهنجين فوجين جي پاڻ ڪمان ۽ اڳواڻي ڪئي ۽ پنهنجي ملڪ جي اقتصادي حالت کي به سڌاريو. سندس ئي حڪومت ۾ جسٽينين جي قانونن جو يوناني زبان ۾ ترجمو ڪيو ويو. مئسيدونيا جي شهنشاهت 1057ع تائين هلي جنهن ۾ ڪو نمايان ڪارنامو نه ٿيو سواءِ ان جي ته مسلمانن، روسين ۽ بلغاريا وارن خلاف ڪين ڪجهه ڪاميابيون حاصل ٿيون. آزاديءَ جي روح جا ڪجهه آثار ان وقت نظر آيا جڏهن اليگزيَس 1081ع ۾ تخت تي وينو جيڪو ڪامنيني حڪمرانن جو پهريون شهنشاهه هيو. دنيوب جي ڪنارن کان بربرن جي حملي جي خطرن جي باوجود سٽنيهن سالن تائين سندس حڪومت هلندي رهي توڙي جو بربرن کان سواءِ ترڪن، نارمن ۽ لاطيني عيسائين جي مخالفت جو به ڪيس سدائين خطرو رهندو هو تڏهن به هو پنهنجن اصولن ۽ قانونن مطابق حڪومت ڪندو رهيو. سندس پُٽ جان- II جي حڪومت ۾ موت جي سزا کي ختم ڪيو ويو، عدالتن جي شان کي گهٽايو ويو پر جيڪي صوبا سامونڊي ڪنارن تي آباد هيا اُنهن جي حالتن ۾ ڪافي بهتري آئي. سندس ننڍو ڀاءُ مئنوئل- I پنهنجي حڪومت هڪ فوجي اڳواڻ طور هلائي ۽ گبن سندس سوٽ اينڊرونيڪس جي فوجي ڪارنامن توڙي سندس پيار ۽ عشق جي قصن کي بيان ٿو ڪري. هڪ خانه جنگي، جيڪا مئنوئل جي مرڻ کان پوءِ شروع ٿي، اينڊرونيڪس طاقت جي زور تي شهنشاهه ٿيڻ جي ڪوشش ڪئي پر 1185ع ۾ ماڻهن جي هڪ هجوم مٿس حملو ڪيو ۽ اُڪٽ ماري ڇڏيائونس. سندس جانشينن جي اختلافن جو فائدو وٺندي، لاطينين، 1204ع ۾ قسطنطنيه تي قبضو ڪري ورتو.

باب اُٺونجاهون
(خلاصو)

بُتن جو تعارف، اُنهن جي پُوڄا ۽ اُنهن کي اذيتون پهچائڻ- اٽلي ۽ روم ۾ بغاوت- پادرين جي دنياداري واري حڪمراني- فرئنڪن طرفان اٽلي جي فتح- بُتن کي آباد ڪرڻ- چارليمئگني جو ڪردار ۽ سندس تاجپوشي- اولهہ ۾ روم جي شهنشاهت جي بحالي ۽ زوال پذيري- اٽلي جي آزادي- جرمن سرشتي جو آئين.

گبن ٻڌائي ٿو تہ بُتن جي عبادت ڪيئن اوڀر ۽ اولهہ جي ڪليسائن کي هڪ ٻئي کان جدا ڪري ڇڏيو هو. ڪابہ اهڙي تصديق نہ ٿي هئي تہ حضرت عيسيٰؑ هن دنياوي زندگيءَ ۾ بچي ويو هو ۽ شهنشاهہ ليؤ- III ۽ سندس جانشينن اٺين صدي عيسوي ۾ هڪ فرمان جاري ڪيو هو جنهن موجب ڪليسائن ۾ بتن جي پوڄا ڪرڻ تي پابندي سڙهي وئي هئي. 754ع ۾ قسطنطنيه جي پنچائت بتن جي پوڄا جي سخت مذمت ڪئي ۽ اُنهن کي تباهہ ڪرڻ تي فساد برپا ٿي ويو. روم جي پادرين ان پاليسي جي مخالفت ڪئي ۽ کين وڏي عوامي حمايت پڻ حاصل هئي. حقيقت ۾ روم جا دنياوي يا اصلي حڪمران جڻ پادري هيا ۽ جڏهن روم جي آزاديءَ کي لومباردن جي طرف کان خطرو پيدا ٿي پيو تہ هنن فرئنڪن جي بادشاهت جي پيپن ۽ سندس پُٽ چارليمئگني کي مدد ڪرڻ لاءِ درخواست ڪئي. روم جي تاجدار شهنشاهہ طرفان 800ع ۾ لومباردن کي شڪست ڏيڻ کان پوءِ، چارليمئگني هر لحاظ سان گورنرن جو جانشين بڻجي ويو جيڪي اڳ اوڀر ۾ اٽلي جي شهنشاهن جا نمائندا هوندا هيا. ڪانسٽئنٽائن طرفان اڳ ۾ پادريت جو هڪ مصنوعي ادارو روم ۾ وجود ۾ اچي ويو هو. ان دؤران بتن جي معاملي کي بہ، پادريت جي وجود ۾ اچڻ سان گڏ، حل ڪيو ويو، توڙي جو بُت- پجيندڙن ۽ بتن جي پوڄا ڪندڙن جي هڪ ٻئي سان مخالفت ۽ جدوجهد هلندي رهي جيڪا نائين صدي عيسوي تائين لڳاتار جاري رهي. گبن پوءِ چارليمئگني جي حڪومت جي ڪاميابين جو جائزو ٿو وني ۽ سندس شهنشاهت جي حدن کي توري تڪي ٿو جيڪي ايبرو کان ايلب تائين پکڙيل هيون. توڙي جو شهنشاهت هاڻي نندين بادشاهتن ۾ ورهائجي وئي هئي، جيئن جرمني، فرانس ۽ اٽلي جون بادشاهتون، تنهن هوندي بہ ڏهين صدي عيسوي جي پوئين اڌ ۾ سندس بخت ۽ ڀاڳ تڏهن واپس وريو جڏهن

اونو- I شهنشاهه ٿيو ۽ جرمني توڙي اٽلي وارن به کيس شهنشاهه ڪري تسليم ڪيو ۽ وڏي پادري سندس تاجپوشيءَ جي رسم ادا ڪئي. اهو ورلي ٿيو هوندو ته جرمني جي شهنشاهه ڪڏهن روم جي آزاديءَ لاءِ پنهنجي تعاون جو هٿ وڌايو هجي ۽ ٻارهين صدي عيسوي ۾ لومبارڊن جي شهري ڪائونسل اقتصادي طور مضبوط ٿي وئي. جيئن ماڻهن ۽ ملڪن کي وڙهڻ ۽ چونڊڻ جو حق مليو ته ننڍين بادشاهتن ۾ بادشاهن توڙي پادرين جي حڪومتن جي وجود ۾ اضافي اچڻ سان شهنشاهتن جا اختيار جرمني ۾ بلڪل گهٽجي ويا. گبن، 1356ع ۾، بوهيميا جي چارلس- IV جي سڪٽي ڏيکاءَ جي پيٽ آگسٽس پهرئين سان ڀيٽ ڪري ۽ ٻنهي جي وچ ۾ وڏي تضاد جو ذڪر ٿو ڪري، چاڪاڻ ته آگسٽس روم جي شهرين کي هڪ باوقار سچائپ ڏني هئي.

باب پنجاهون

عربستان ۽ ان جي رهواسين جو احوال: مُحَـمَّد مصطفيٰ (ﷺ) جن جو جمڻ- سندن ڪردار ۽ نظريو- پاڻ مڪي ۾ تبليغ ڪن ٿا- مديني ڏي هجرت ڪن ٿا- پنهنجي مذهب کي ڦهلائن ٿا- متضاد جذبن سان عربن جي فرمانبرداري- سندن لاڏاڻو ۽ جانشين- حضرت عليؓ ۽ سندن اولاد جون دعوائون ۽ سندن نصيب.

چهه سؤ سالن تائين قسطنطنيه ۽ جرمني جي قيصرن (سيزرس) جا حال احوال اوريندي آءٌ هاڻي قل جي حڪومت تائين پهچي ويو آهيان، جيڪا يونان جي موروثي بادشاهت جي اوڀر وارين سرحدن ، قائم هئي.، جڏهن ته ملڪ فارس جي جنگين سبب ڏيوالو ٿي ۽ ختم ٿي چڪو هو ۽ ڪليسا کي به تورين توڙي حضرت عيسيٰؑ ۾ عقيدي رکڻ وارن جي ڪري سخت ڏک رسيو هو، عربن جي پيغمبر ـمَّد ﷺ جي اعليٰ ترين ذهن، سندس قوم جي اخلاق ۽ عادتن ۽ رهڻي ڪهڻي ۽ سندس مذهب جي ش ۽ روح ۾ ٿيٰ درحقيقت روم جي شهنشاهت جي زوال ۽ خاتمي جا سبب لڪل آهن ۽ اسان جون بون دنيا جي اهم انقلابن منجهان هن وڏي انقلاب تي ڪُتل آهن جنهن دنيا جي گولي تي ماڻهن کي رت ۾ وجهي ڇڏيو ۽ دنيا جي قومن کي نه رڳو بيحد متاثر ڪيو پر سندن ڪردار تي پڻ دائمي نقش م ڪري ڇڏيا(1).

هڪ اهڙو خالي پيل خِطو جيڪو ايران، شام مصر ۽ حَبش جي وچ ۾ هيو ان کي عربي يرو(2) چيو ويو جيڪو ٽِڪُنبو ۽ ناهموار هيو. فرات نديءَ تي بيلس(3) جي هنڌ وٽ پندرهن سؤ ميلن ، مشتمل هڪ ڊگهي پٽي آهي، جنهن کي باب المندب وارو پاڻيءَ جو سوڙهو لنگهه ڌار ٿو ڪري، هن کي لوبان جي زمين به چيو ويندو آهي.، ان پٽيءَ جي اڌ ديگهه ۽ ڪجهه ويڪرائي جيڪا اوڀر کان هه طرف آهي اُها بصري کان سُئيز ۽ ايراني نار کان ڳاڙهي سمنڊ تائين پکڙيل آهي(4). هن ٽِڪندي لي جا پاسا ڪافي وڌيل آهن، ۽ ڏاکڻين طرف هڪ هزار ميلن جي ڊگهائي هندي سمنڊ تائين وڃي ٿي، ، جزيري جو مٿاڇرو سطح ايترو ته وڏو ۽ وسيع آهي جو جرمني ۽ فرانس ٻنهي کي ملائجي ته به اُنهن ن چؤڻو ٿيندو، پر هن خطي جو وڏو حصو وارياسو ۽ پٿريلو آهي، غارن ۾ رهندڙ جهنگلي ماڻهو به هن ڪنهن فطري بيهڪ جي سونهن کي ڏسن ٿا ته ڏاڍا خوش ٿين ٿا جتي ڊگها ۽ ڇانوَ ڪندڙ وڻ، بون ۽ ٻوٽا هجن ۽ جتي مسافر پنڌ ڪندي ٿڪجي پوي ٿو پر جڏهن ساوَڪ ۽ سبزي کي ڏسي ٿو ته دس ٿڪُ لهي ٿو وڃي ۽ پنهنجي اندر ۾ آرام ۽ اطمينان محسوس ٿو ڪري، پر عربستان، جو خشڪ ويران جزيرو جتي اڻ کُٽ واريءَ جي ريگستان کي غيرآباد ۽ ڪارا جبل وِڇان ورهائين ٿا ۽ ان حرائي رڻ پَٽ ۾ جتي ڪنهن پاڇي يا ڇانوري جو وجود ئي ڪونهي اُتي سج جڻ 'نيزي پاند'

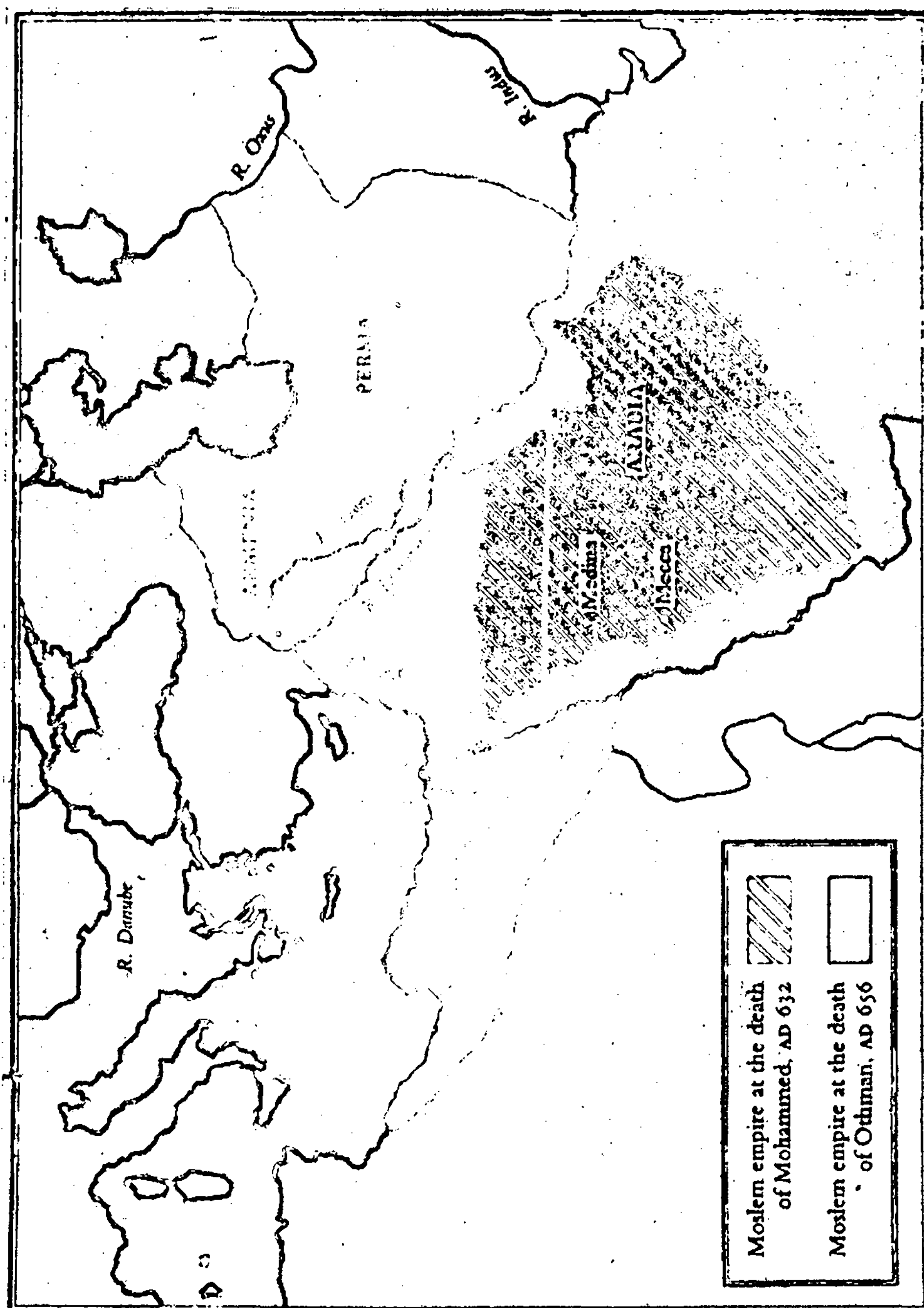
محسوس ٿو ٿئي ۽ گرميءَ جي شدت برداشت ڪرڻ ڪان ٻاهر ٿيو ٿي وڃي. ٻهاري ڏيندڙ ۽ توانا ڪند
هوائن جي بجاءِ ڏکڻ- اولهه ڪان اهڙيون تہ ڏنگيندڙ هوائون گهُلن ٿيون جيڪي پاڻيءَ جي زهريلن ڦڙ
ڪي بہ ساڻ ڪٺي ٿيون اچن ۽ اُنهن جي لڳڻ سان واريءَ جون ٽڪريون نهي پوَن ٿيون جن ڪي سمنڊ جو
تيز لهرن سان ڀيٽي سگهجي ٿو. اُتي تيز طوفانن ۽ واچوڙن جا اهڙا تہ غضبناڪ طوفان برپا ٿين ٿا جتي
ماڻهن جا سڄا سارا قافلا ۽ فوجين جا سمورا لشڪر انهن گردابن ۾ اهڙا تہ گم ٿي ۽ پُورجي ويا ج
انهن جو ڪو نالو نشان بہ نہ مليو. پاڻيءَ جا عام فائدا تہ پري جي ڳالهہ آهي پر اُتي پاڻيءَ جي خواهش
ڪرڻ ئي جڻ عبث آهي، ۽ ڪاٺ جي ايتري تہ اڻاٺ آهي جو اُتي باهہ ٻارڻ ۽ ان ڪي پري پري تائي
پهچائڻ لاءِ بہ ڪنهن جادو يا فنڪاريءَ جي ضرورت پوندي. عربستان ۾ نديون ڪونهن. جتي ڪ
جهازراني يا زمين آباد ٿئي ۽ نہ وري اُتي ڪا پوک ٿئي، پاڻيءَ جا ڪجهہ ريلا پهاڙن تان هيٺ ڪِرن ا
جن ڪي اُڃايل زمين هڪدم پي وڃي ٿي. ٻوٽا بہ ڪڏهن ۽ ڪٿي ڪٿي نظر اچن ٿا، جيئن گدامڙي ج
وڻ يا ٻَبر جن جون پاڙون پهاڙن جي ڏارُن يا ڦوٽن ۾ ٿين ٿيون يا ائين ڪٿي چئجي تہ اُنهن ٻوٽن جو
پاڙون ماڪ سان آليون ٿين ٿيون، برسات بہ گهٽ پوي ٿي ۽ ان جو پاڻي حوضن ۽ تلائن ۾ گڏ ڪي
وڃي ٿو، البت پاڻيءَ جا چشما يا کوهہ هن بيابان جو ڳُجهو خزانو ليکيا وڃن ٿا ۽ مڪي مڪرم ج
حاجي، خشڪي ۽ سخت گرميءَ جي پنڌ ڪرڻ ڪان پوءِ جڏهن اهڙن کوهن جو کاروپاڻي پيئن ٿا تہ سند
ڪاوڙ چوٽ چڙهي ٿي وڃي ۽ چاڪاڻ تہ اُهو پاڻي لوڻ ۽ گندرف جي ڪاٽين مان گذرندو کوهن ۾ اچي ٿو.

عربستان جي آبهوا جي اصلي ۽ عمومي تصوير اها آهي، ڪنهن بہ شرارت يا سرهائيءَ وارو
ڪم جو تجربو مقامي ماڻهن جي خوشين ۾ اضافي جو سبب بنجي ٿو. هڪ ڇانوَ ڏيندڙ وڻن ج
جهُڳٽو، چوپائي مال جا ساوا چراگاهہ، پاڻيءَ جا چشما وغيره ڪاهل عربن لاءِ اهڙا تہ پُرڪشش هنڌ آه
جتي هو ڳوٺن جا ڳوٺ اڏي وڃي ويهن ٿا جتي ڪين خود توڙي سندن چؤپائي مال کي کائڻ، پيئڻ ۽ چر
جون جام سهوليتون ملن ٿيون ۽ جتي ڪين ناريل توڙي ڊاک جي وڻن پوکڻ جو بہ موقعو ملي ٿو. اُه
مٿانهيون زمينون جيڪي هندي سمنڊ سان وڃي ملن ٿيون، اُتي معياري ڪاٺ توڙي پاڻي ٻئي موجو
آهن ۽ هوا بہ معتدل ۽ وڻندڙ آهي، اُتان جا ميوا ڏاڍا لذيذ آهن، ماڻهن توڙي چؤپائي مال جي آبادي تمام
گهڻي آهي ۽ زمينون ايتريون تہ زرخيز آهن جو هاري ناريءَ کي سندس محنت جو سنو اُجورو ملي ٿ
وڃي ۽ هِتان جي خاص سوکڙي يعني لوبان(6) ۽ ڪافيءَ جي پيداوار زمانن کان ونئي دنيا جي واپارين
کي، وڻج واپار لاءِ نہ رڳو متوجهہ پئي ڪيو آهي پر هن سرزمين تي پئي آندو آهي. جيڪڏهن هن خِطي
جي ڀيٽ عربستان جي باقي جزيري سان ڪئي وڃي تہ اڪيلو ۽ ٻي ملڪ کان ڌار هي علائقو جنت جو
هڪ نمونو نظر ايندو يا وري اهڙو هنڌ جتي حقيقت ۽ تصوراتي دنيا جو ميلاپ موجود آهي، جيڪو
عربستان جي ڏکين علائقن کان کوهين پنڌ پري هڪ شاندار ۽ جلويدار مقام آهي. زمين جي هن
بهشتي ٽڪري تي شايد قدرت جي خاص مهربانين ۽ عنايتن جو وسڪارو ٿيو هو جتي هر شيءَ نازڪ
نفيس هئي ۽ هتان جي مقامي ماڻهن کي سرهائي، عياشي ۽ معصوميت واريون اهڙيون تہ نعمتون عط
ٿيون هيون جيڪي اُنهن جي مزاج سان ٺهڪندڙ هرگز ڪونہ هيون، پر تنهن هوندي بہ سندن زمينن
سون(7) ۽ هيرا ٿي اُپايا ۽ زمينن توڙي سمنڊن منجهان اهڙيون تہ خوشبودار هوائون هلنديون هيون ج
ساهہ کڻڻ شرط جند جان کي جڻ عطر عنبير جو واس اچي ويندو هو. وارياسي، پٽريلي ۽ خوشحال

ارن خِطن جو فرق يونانين ۽ لاطينين کي ته چڱيءَ طرح معلوم هو پر عرب پاڻ مقدر جي ان ورهاست ان بيخبر هيا ۽ اها هڪ عجيب ڳالهه آهي ته هڪ ملڪ جنهن جا ماڻهو توڙي سندن زبان سدائين ساڳي هي هجي، پر أنهن جي جاگرافي ۾ قديم آثار شايد ئي ڪٿي نظر ايندا هجن، بحرين ۽ عمان جا اموندي علائقا فارس وارن جا مخالف آهن. يمن جي بادشاهت البت هن خِطي جي صورتحال جي مائندگي ڪري ٿي ۽ عربستان جي خوشحالي† جي علائقي نجد بابت اسان کي خبر پوي ٿي جتي محَـمَّد مصطفيٰ ﷺ جن جو جنم ٿيو هو جنهن کي حجاز جو صوبو چيو ويندو آهي، جيڪو ڳاڙهي سمنڊ جي ڪنارن سان لڳو لڳ آهي(8).

هتان جي آدمشماري جي ڳَٽپ جو دارومدار ماڻهن جي گذاري جي ذريعن تي آهي ۽ هن وڏي زيري جا رهواسي أنهن هنڌن تي گهڻا ملن ٿا جيڪي وڏيڪ سرسبز ۽ آباد آهن ۽ جتي ماڻهو محنت به ڪن ٿا، ايراني نار جي ڪنارن، سمنڊ(‡) توڙي ڳاڙهي سمنڊ جي ڪنارن سان گڏوگڏ مڇي ڪائڻ جا وقين(9) هر وقت پنهنجي کاڌي جي تلاش ۾ هيڏي هوڏي جا چڪر ڪاٽيندا رهن ٿا. هو اهڙي ته اوائلي ابتري جي حالت ۾ رهن ٿا جنهن کي ڪنهن سوسائٽي يا معاشري جو نالو هرگز نٿو ڏئي سگهجي، اڪاڻ ته هتي انسان وحشي آهن جيڪي نه فن کي ڄاڻن ٿا ۽ نه ڪنهن قانون کي سڃاڻن ٿا، نه وٽن ڪو قل آهي، ۽ نه وري ڪنهن ٻوليءَ کي صحيح طرح ڳالهائي سگهن ٿا، ۽ سندن حالت اهڙي هجي ٿي جو ين جانورن کان جدا ڪرڻ مشڪل مسئلو ٿي وڃي ٿو. ڪيترائي نسل ۽ زمانا گذري ويا پر سندن حالت ۾ ڪو به ڦيرو يا تبديلي نه آئي ۽ هي مجبور جهنگلي ماڻهو پنهنجن گهُرجن ۽ ضرورتن مطابق فقط نهنجي نسل کي وڌائيندا رهيا پر سندن گذاري ۽ رهڻ جو هنڌ أهيئي محدود ساموندي ڪنارا رهيا. هرحال قديم دؤر ۾ عرب گهڻو ڪري غريب ۽ بدحال هوندا هيا پر جيئن ته گهڻو وقت أگهاڙو ۽ ڪاري ٿي نٿو رهي سگهجي ته هنن پوءِ مال جا ڌڻ ڌاريا ۽ ڌنارڪي يا ريڍارڪي زندگي ۾ پاڻ کي حفوظ سمجهي گذران ڪرڻ لڳا. هر بيابان ۾ مال چاريندڙ قبيلا ذري گهٽ ساڳي طرز ۽ ساڳي نموني ي زندگي گذاريندا آهن ۽ بدوئن جي هاڻوڪي زندگيءَ تي نظر وجهڻ سان اسان کي سندن ابن ڏاڏن ي رهڻي ڪهڻي ۽ زندگيءَ جي طور طريقن جي پروڙ پئجي وڃي ٿي(10). جيڪي حضرت موسيٰؑ ۽ محَـمَّد ﷺ جي ڏينهن ۾ تنبن ۾ رهندا هيا ۽ پنهنجن گهوڙن، اُٺن ۽ رڍن کي پاڻيءَ جي ساڳين شمن ۽ ساڳين چراگاهن تي ڪاهي ويندا هئا.

جانورن تي حڪم هلائڻ سان اسان کي محنت ۽ مشقت گهٽ ڪرڻي پوي ٿي ۽ پيو ته اسان ي دولت ۾ به واڌارو ٿئي ٿو ۽ عربستان جي مالوَندن جي لاءِ ڪمائتا جانور ئي سندن بهترين دوست وندا هيا جن مٿان کين پوري مالڪي يا اختيار هوندا هيا جو ته أهي ئي جانور سندن غلام به هوندا يا(11). فطرت جي اِيپاس ڪندڙ لاءِ عربستان هڪ اهڙو خطو آهي جيڪو گهوڙن جي نج نسل جو اصل لڪ آهي جتي ان جي پالنا ۽ پرورش لاءِ آبهوا به موزون آهي جيڪا ان سخي جانور(*) جي فُطرتي ۽ ادتن لاءِ بيحد سازگار آهي. أتر افريڪي†، اسپيني ۽ انگريزي گهوڙن جو اصل نسل به عربي نسل سان ـ وڃي ملي(12). ڇاڪاڻ ته بدوي ماڻهو وڏي فخر وچان اها دعويٰ ڪن ٿا ته وٽن اصلي ۽ نج نسل رجود آهي جنهن لاءِ هنن وڏي محنت ۽ حفاظت سان ان کي قائم رکيو آهي، نر گهوڙن کي وڏي رقم لڻ کان پوءِ وڪرو ڪيو ويندو آهي پر مادين کي به شايد ئي أنهن کان ڌار ڪيو ويو هجي(‡)، ۽ جڏهن

مسلمان شهنشاهت جو ڦهلاءُ 632-56 ع

مانائتو ڀاڻ ڪنهن وٽ پيدا ٿئي ٿو ته اُنهن قبيلن ۾ خوشي ۽ شادمانا ٿين ٿا ۽ ان جي پيدا ٿيڻ تي هو هڪ ٻئي کي مبارڪون ڏين ٿا. اهڙن گهوڙن کي عرب پنهنجي ٻارن سان گڏ سِکيا ڏين ٿا ۽ آهستي آهستي اُنهن کي سُنا گڻ ۽ عادتون سيکارين ٿا ته جيئن اُهي جانور سدائين سندن وفادار رهن. ڪين هلڻ يا وڏا قدم کڻڻ يا ٻُل ڏيڻ سيکاريو ويندو آهي پر ڪين ڪنهن اجائي اڙي لڳائي يا ڇهبڪ هنيو ته پوءِ گهوڙا ياڄ شروع ڪري ڇڏيندا ۽ جيئن ڪين وڌيڪ چيڙيو ويو يا ان انداز سان ڇُهيو به ويو ته پوءِ هو تير جيان تيز تي هوا سان ڳالهيون ڪندا ۽ ان تيزي ۾ سندس ساٿي جيڪو مٿس سوار آهي جيڪڏهن هيٺ ڪري پيو ته وفادار جانور هڪدم بيهي رهندو جيستائين سندس دوست پيهر مٿس سوار ٿي وڃي. آفريڪا ۽ عربستان جي صحرائن ۾ وري اُٺ هڪ مقدس ۽ قيمتي تحفو هوندو آهي. وڏي بار کڻڻ وارو اهو گُگدام ڪيترن ڏينهن تائين ڪائڻ پيئڻ کان سواءِ به هلندو رهندو آهي ڇاڪاڻ ته قدرت طرفان سندس پيٽ ۾ هڪ وڏي گُجي رکيل آهي جنهن ۾ هو پاڻي جمع ڪري ڇڏيندو آهي، ان واڌاري گُجيءَ کي اُٺ جو پنجون پيٽ به چيو ويندو آهي ۽ سندس جسماني بيهڪ مان ائين لڳندو آهي ته هن جانور کي قدرت ٺاهيو ئي انسان جي خدمت ڪرڻ لاءِ آهي. جيڪي وڏي يا قداوَر نسل جا اُٺ ٿين ٿا اُهي هڪ هزار پائونڊن تائين وزن کڻي سگهن ٿا پر هڪ ٿُوهي وارو يا هلڪي قد ٻُت وارو اُٺ ڏاڍو ڦڙت هوندو آهي جيڪو ڊوڙ ۾ تيز رفتار گهوڙي کان به تکو ٿئي ٿو. جيئرو يا مئل، پر اٺ جي جسم جو هر حصو ماڻهوءَ جي ڪم اچي ٿو، ۽ ڏاچيءَ جو کير ججهو به ٿئي ٿو ته طاقت ڏيندڙ پڻ هوندو آهي؛ ننڍي اُٺ جي گوشت جو ذائقو ٻاڪري گوشت(13) جيان آهي جيڪو صفا ڪچڙو ۽ ڪائڻ ۾ مزيدار ٿئي ٿو؛ سندس پيشاب مان لوڻ ٺهي ٿو ۽ سندس لِڏ ٻارڻ جي ڪم اچي ٿي ۽ ان جا ڏِگها وار جيڪي هر سال ڪِرندا ۽ پيهر ڄمندا ٿا رهن، اُنهن منجهان بدوين جا ڪپڙا، تنبو ۽ فرنيچر ٺهي ٿو. مينهوڳي موسم ۾ عرب بيابانن جي گاهن ۽ ٻوٽين تي گذارو ڪن ٿا جيڪي ڪافي گهٽ ۽ ناڪافي هونديون آهن، اونهاري جي گرمين ۽ ڪجهه سياري جي موسم ۾، هو پنهنجون جهُڳيون يا تنبو اُڪيڙي سامونڊي ڪنارن ڏانهن، يمن جي ٽڪرين طرف يا وري فرات جي اوسي پاسي ۾ وڃي رهن ٿا ۽ اڪثر ڪري هنن پنهنجي سِر تي خطرا کڻي نيل ندي جي ڪنارن يا شام ۽ فلسطين جي ڳوٺن جو سفر پڻ ڪيو آهي. لاڏو يا هيڏي هوڏي ڀٽڪندڙ عربن جي زندگي خطرن کان خالي نه هوندي آهي جنهن ۾ ڪين هميشه تڪليفون اينديون رهنديون آهن ۽ توڙي جو ڪڏهن ڦُر لُٽ جو مال به ڪين ملي ويندو آهي، پر حقيقت اها آهي ته يورپ جي هڪ ماڻهوءَ کي ذاتي طور تي، عرب جي وڏي ۾ وڏي امير کان به ڪيئي دفعا وڌيڪ سُک، سهولتون ۽ عياشيون ميسر آهن، توڙي جو عرب جو اميرزادو ڏهه هزار گهوڙن جي شان شوڪت سان ٻاهر نڪري ٿو ۽ ماڻهن تي پنهنجي رعب تاب جو ڌاڪو ڄمائي ٿو.

تنهن هوندي به سيٿيا جي ماڻهن جي هجومن ۽ عرب قبيلن ۾ بنيادي فرق هي آهي ته پوئين قسم جا ماڻهو واپار ۽ کيتيءَ جي ڪمن سان لاڳاپيل هيا. سندن گهڻو وقت ۽ محنت سندن چوپائي مال جي سارسنڀال جي ٻلي هوندي هئي، هو، بيابان ۾ رهندڙ پنهنجي برادري جي ماڻهن سان امن توڙي جنگ مطلب ته هر حال ۾ ملندا هيا ۽ بدوي ان ملڻ جلڻ ۽ ڳالهين ٻولهين مان پنهنجي ضرورت جي ڳالهين کي چونڊي ونندا هيا ته ساڳئي وقت ڪجهه معلومات به حاصل ڪري ونندا هيا. عربستان جي ٻائيتاليهن شهرن(14) منجهان، جن جي ڳڻپ ابوالفدا ڪئي آهي، وڌ ۾ وڌ آدمشماري وارا قديم شهر،

خوشحال ملڪ يمن ۾ هيا، هن جا منارا(15) ۽ معراب جو عظيم الشان پاڻيءَ جو حوض(16) وغيره يمن جي بادشاهن (*) نهرايا هيا پر اُنهن جي لادينيت واري چمڪڻ يا آڪڙ ڪي، ڳاڙهي سمنڊ جي سرحد ويجهو مديني(17) ۽ مڪي(18) جي پيغمبري شان ۽ عظمت دبائي ڇڏيو هو، اهي ٻئي شهر هڪ ٻئي ڪان فقط ٻه سؤ ستر ميلن جي مفاصلي تي هيا. مڪي کي يونان جا ماڻهو مئڪورابا سڏيندا هيا جنهن جو دنيا وارن جي نظرن جو مرڪز ٿيڻ بذاتِ خود هڪ وڏي عظمت جي نشاني آهي، پر ان جي بهترين دؤر ۾ به ماڻهن جي آدمشماري ۽ شهر جي وڏائي مرساءِ ڪان مٿي نه ٿي آهي. شايد ڪو لڪل مقصد هجي جنهن سبب اهڙي ناموزون جڳهه چوندي وئي. هنن هڪ ميدان ۾، جنهن جي ڊيگهه ٻه ميل ۽ ويڪر هڪ ميل هئي، مٽي ۽ پٿرن جي ميلاپ سان پنهنجا گهر اُتي اڏيا جتي ويران جبل هيا. زمين سڄي پٿريلي آهي ۽ پاڻي، توڙي جو اُهو پاڪ کوهه زم زم جو هجي، تڏهن به ڪجهه لوٽيانو آهي، شهر کان چراگاهه تمام پري آهن ۽ انگور به ستر ميلن جي مفاصلي تي طائف کان هتي آندا وڃن ٿا. مڪي جا حڪمران قريش هيا جن جي شهرت توڙي سندن اخلاق عادتن جي هاڪَ عرب قبيلن ۾ مجيل هئي پر زمين جي سلسلي ۾ سندن بدقسمتي اها هئي جو اُها سخت ۽ پٿريلي هئڻ سبب زراعت لاءِ نهايت ئي ناموزون هئي، ها البت اهو خطو وڻج واپار لاءِ گهڻي قدر مناسب هيو. گيدا جو ساموندي بندر جيڪو فقط چاليهن ميلن جي مفاصلي تي هيو، اتان اُنهن حبش وارن سان رابطي کي قائم ڪيو، ۽ حبش جي عيسائي بادشاهت سيني کان ڀهريون مسلمانن کي پناهه ڏني هئي. آفريڪا جا خزانا ڪاتف جي جزيري تائين پهچي ويا جيڪو بحرين جو صوبو هو، اُتي هڪ اهڙو شهر هو جنهن کي ڪالديا جي جلاوطن ماڻهن ناهيو هو(19)، ۽ اُتان ايراني نار جي هيرن جواهرن کي ٻيڙين ذريعي فرات جي ڪنارن تائين آندو ويو هو. مڪو شريف يمن ۽ شام کان ذري گهٽ هڪ جيتري پنڌ تي آهي فرق فقط اهو آهي ته يمن ان جي ساڄي طرف ۽ شام کابي طرف آهي. پنڌ ويندڙ قافلن لاءِ ڀهريون هنڌ سياري ۽ ٻيو اونهاري ۾ رهڻ يا اُتي ترسڻ لاءِ موزون آهن ۽ جڏهن به هندستان کان قافلا مناسب وقت ۽ موسم ۾ هتي پهچندا هيا ته اُهي ڳاڙهي سمنڊ جي ڏکهي ۽ ٿڪائيندڙ مسافريءَ کان پاڻ کي بچائي ڇڏيندا هيا. صنعا ۽ معراب جي بازارن ۾ توڙي عمان ۽ عدن جي ڪنارن تي، مڪي جي قريشن جا اُٺ خوشبودار سامان يعني عطر عنبر ۽ اُن کٽي آيا جنهن کي بصرا ۽ دمشق جي ميلن ۾ خريد ڪيو ويو، اهڙيءَ طرح هن وڻج واپار مان مڪي وارن کي تمام گهڻو فائدو ٿيندو هو ۽ شهر جي گهٽين مان به جڻ خوشحالي نروار پئي نظر ايندي هئي ۽ هن شهر جي اميرن اسلحي ۽ هٿيارن جي شوق رکڻ سان گڏوگڏ وڻج واپار جي ڌنڌي کي وڌائڻ طرف پڻ ڀرپور توجهه ڏنو(20).

عربن جي دائمي آزاديءَ جو ڇوهول ڌارين توڙي اتان جي مقامي ماڻهن ۾ عام جام رهيو آهي جن ان کي ڪافي ساراهيو آهي ۽ جيڪڏهن هن موضوع تي ڪٿي ڪو تضاد پيدا ٿيو به آهي ته اُهو به پيشنگوئي ۽ معجزي جي صورت ۾ حضرت اسماعيل(*) (21) جي نسل ۽ پوئلڳن جي حق ۾ ويو آهي. ڪي غير معمولي ڳالهيون اهڙيون آهن جن کي نه ته لڪائي سگهجي ٿو ۽ نه وري اُنهن کي هٽائي پلٽي ڪري سگهجي ٿو تنهن ڪري هي موضوع جيڪو هينئر ڇيڙجي ٿو ان ۾ بحث ڪرڻ اجايو ۽ بيوقوفيءَ وارو هوندو. يمن جي بادشاهت کي حبش وارن، فارسين، مصر جي سلطانن(22) ۽ ترڪن(23) سدائين دٻايو ۽ پنهنجي حڪم هيٺ پئي رکيو آهي ۽ مڪي ۽ مديني جا مقدس شهر پڻ سيٿيا جي آمرن اڳيان

جهُڪندا رهيا آهن، ۽ عربستان جي رومي صوبن(24) اڪيلائي ۽ ويرانيءَ وارو خاص هنڌ اهڙو چونديو جتي حضرت اسماعيلؑ ۽ سندس پُٽن پنهنجن ہين پائرن ۽ پنهنجي برادري وارن جي سامهون پنهنجا خيما وجي کوڙيا هوندا. هي غير معمولي واقعا عارضي يا مقامي نوعيت جا هيا، پر مجموعي طور ماڻهن جو اُهو مجموعو، جنهن کي هڪ قوم چئجي ٿو، وڏين ۽ طاقتور بادشاهتن جي غلاميءَ کان آزاد رهيو. مصر جي بادشاهه جي فوج هجي توڙي سائرس، پومپي يا ٽراجن جو دبدبو هجي، پر ڪنهن کي به اها همت ڪانه ٿي ته هو عربستان کي فتح ڪري سگهن؛ ترڪي جو موجوده حڪمران(25) شايد اها دعويٰ ڪري ته هن جي حڪومت جا ڪجهه پاڇا عربستان تائين پهچن ٿا ته اُها ڳالهه به حقيقت کان ڪافي دور هوندي ڇاڪاڻ ته ترڪن جو غرور ان وقت ختم ٿي ويو جڏهن اُنهن اهڙي قوم ڏانهن دوستيءَ جي هٿ وڌائڻ جي ڪوشش ڪئي جن کي ڇيڙڻ يا ناراض ڪرڻ هنن لاءِ خطرناڪ هو ۽ مٿن حملو ڪرڻ جو هو تصور به نٿي ڪري سگهيا. تنهن ڪري سندن دائمي طرح آزاد رهڻ جا سبب عربن جي قومي ڪردار ۽ هن عظيم ملڪ جي پيشانيءَ تي واضح طور تي نقش ٿيل آهن. مُحَمَّدﷺ جن جي آمد کان ڪيئي زمانا اڳ، عربستان جي پاڙيسري ملڪن ڪي، سندن طاقتور بهادريءَ جو اندازو بچاءَ توڙي اڳرائيءَ واري جنگ ۾ ٿي چڪو هو. هتان جي مجاهد جو خاموشيءَ وارو توڙي متحرڪ اخلاق ۽ اعليٰ ڪردار سندس ڏنارڪي زندگي جي سکيا ۽ نظم ۽ ضبط ۾ لڪل هوندو آهي. رڍن ۽ اُٺن جي سار سنڀار ۽ پرورش جي ذميداري قبيلي جي عورتن تي ڇڏيل هوندي آهي، پر سندن بهادر ۽ ويڙهاڪ جوڌن کي جيڪي سندن امير جي جهنڊي هيٺ هوندا آهن، سدائين گهوڙن تي سوار ٿيل ڏٺو ويو آهي ۽ اُهي ڪليل ميدانن تي تير اندازي، نيزي بازي ۽ ترار وهائڻ(‡) جي مشق ڪرڻ ۾ مصروف رهندا آهن. سندن دائمي آزادي جي يادگيري ۽ تاريخ کي قائم رکڻ جو جڙ هنن پختو عزم ڪري ڇڏيو آهي ۽ جيڪي سندن نسل ايندا رهن ٿا يا ايندا رهندا اُنهن ۾ هڪ نئون جوش جذبو پيدا ٿئي ٿو ته جيئن اُهي نه رڳو پنهنجن ابن ڏاڏن جي عظيم ورثي جي حفاظت ڪن پر پاڻ کي به هن ملڪ جا سچا سپوت ثابت ڪري ڏيکارن. سندن مقابلو جڏهن مجموعي طور عرب دشمن سان ٿئي ٿو ته هو پنهنجا اندروني ويڇا وساري دشمن جي مقابلي ڪرڻ ۽ کيس شڪست ڏيڻ لاءِ متحد ۽ هڪ ٿي وڃن ٿا پر جڏهن آخري پيرو ترڪن سان سندن لڙائي لڳي ته مڪي جي قافلن تي اسي هزار ماڻهن حملو ڪيو ۽ کين ڦري تاراج ڪيو. جڏهن جنگ ۾ اُهي اڳتي وڌن ٿا ته هر طرف کان سوءِ سندن قدم چُميندي نظر اچي ٿي. سندن گهوڙا ۽ اُٺ، جيڪي انن کان ڏهن ڏينهن اندر ڇهن کان پنج سؤ ميلن جو سفر آسانيءَ سان طئي ڪري وڃن ٿا، دشمن جي ظاهر ٿيڻ تي غائب ٿي وڃن ٿا. ۽ بيابان جو ڳجهو پاڻيءَ جو ذخيرو پڻ ڪٿي به نظر نٿو اچي، ته ان صورتحال ۾ ظاهري طرح فاتح فوجون به اُڃ، بُک ۽ بدحاليءَ جو شڪار ٿي وڃن ٿيون، حملو ڪندڙ دشمن پنهنجي دشمن کي ڳولڻ ۾ ناڪام ٿئي ٿو پر عرب پنهنجي دشمن جي اهڙي ڪوشش تي ڪانئس سخت نفرت ڪندي مٿس کِلن ٿا ڇاڪاڻ جو کين ته پرواهه ئي ڪانهي جو هو پنهنجن بيابانن جي تپندڙ خلوتن ۾ آرام ڪندا آهن. بدوين جا هٿيار توڙي سندن صحرا نه رڳو سندن آزاديءَ کي قائم رکڻ جا ضامن آهن پر اُهي عربستان جي خوشحالي به بحال رکيو ٿا اچن ۽ ان جا رهواسي جنگ جي هاڃن ۽ نقصانن کان سدائين محفوظ رهيا آهن پر پنهنجي ڌرتيءَ جي آبهوا ۽ عياشين جي ڪري ڪجهه ڪمزور به ٿي ويا آهن. آگسٽس جا فوجي لشڪر جڏهن هتي آيا ته بک، بيمارين(27) ۽ ٿڪاوٽ سبب بيحال ٿي

ناڪام ٿي ويا؛ باقي ساموندي فوج جي طاقت فقط اهڙي آهي جنهن سان يمن کي شڪست ڏئي دشمن جو تابعدار بنايو ويو هيو. جڏهن محمد ﷺ جن پنهنجو عَلم بلند ڪيو(28)، تڏهن يمن، فارس جي شهنشاهت جو هڪ حصو هيو، ان جي باوجود مصر جا ست بادشاهه پوءِ به جبلن ۾ حڪمراني ڪري رهيا هيا ۽ خسرو جي ايلچي کي مجبور ٿي پري واري ملڪ ۾ پنهنجي بدقسمت مالڪ کي وسارڻو پيو. جسٽنين شهنشاهه جي دؤر جا تاريخدان عربستان کي هڪ آزاد ۽ خود مختيار ملڪ چون ٿا جيڪي ڪڏهن ڪڏهن پنهنجن ذاتي مفادن، يا دلچسپين خاطر، اوپر جي ملڪن سان ڏکهي جهيڙي ۾ پاڻ ۾ ورهائجي ويندا هيا؛ غسان جي قبيلي کي شام جي سرحد تي خيما کوڙڻ جي اجازت ڏني وئي هئي، ۽ حِرا جي بادشاهن کي ڏکڻ طرف بابل جي تباهين تي هڪ شهر ٺاهڻ جي اجازت ڏني وئي هئي جيڪو فقط چاليهن ميلن جي مفاصلي تي هيو. جنگ جي ميدان تي سندن خدمتون داد ڏيڻ لائق هيون پر سندن دوستي لالچ واري ۽ مٿن اعتماد ڪرڻ عبث ۽ سندن دشمني به سندن مزاج جي لاهن چاڙهن تي مدار رکندڙ هئي، باقي رولو بربرن کان هٿيار ڦٽا ڪرائڻ ۽ کين صلح تي آماده ڪرڻ جي مقابلي ۾ کين جذبات ۾ آڻڻ وڌيڪ آسان هو ۽ جنگ جي چالبازين ۾، هنن گهڻو ڪجهه سکيو هو ته ساڳئي وقت کين روم ۽ فارس جي زبردست ڪمزورين جي به چڱيءَ طرح پروڙ پئجي چڪي هئي جن کان هو نفرت ڪندا هيا. مڪي کان فرات تائين عربن جي قبيلن کي(29) يونانين ۽ لاطينين طرفان گهڻو ڪري غلط فهميءَ مان سئراسن جي لقب سان سڏجاتو ويندو هو: هڪ اهڙو نالو جنهن جي لاءِ هر عيسائيءَ کي سيکاريو ويندو هو ته اهو نالو سدائين خوف ۽ نفرت مان وٺي.

گهريلو آمريت جا غلام ته پنهنجي قومي آزادي تي هروڀرو خوش ٿين ٿا، البت عرب آزاد رهڻ سکيو آهي ۽ هو پنهنجي معاشري جا فائدا به ڪنهن حد تائين وٺڻ چاهي ٿو ته ساڳئي وقت فطرت جي جيڪا مٿس فياضي آهي ان جا به ڀرپور مزا ٿو ماڻي. هر قبيلي ۾ وسوسن، احسان مندي جي جذبن ۽ ڀاڳ بخت جي ڀلاين، ڪنهن خاص ڪٽنب کي، ظاهري طرح ٻي هڪ جهڙي ڪٽنب کان مٿانهون ڪري ڇڏيو آهي. مثال طور شيخن ۽ اميرن جا مرتبا سدائين سندن پنهنجي نسل جي پيڙهي يا قوم تائين محدود رهن ٿا پر جانشيني جو طريقو جيترو غير معتبري وارو آهي ته اوترئي خطرناڪ پڻ آهي، ۽ اميرن منجهان جيڪي وڏي عمر جا معزز ماڻهو آهن، انهن کي ٻين اهم ماڻهن جي مقابلي ۾ وڌيڪ اهميت ڏني وڃي ٿي ۽ جهيڙن جهڳڙن کي حل ڪرڻ لاءِ به صلاح مشورا کانئن ئي ورتا وڃن ٿا ۽ سندن بهادري جي مثالن کي ٻين ماڻهن لاءِ رهبري طور قبول ڪيو وڃي ٿو. جيڪي عقلمند ۽ جذبو رکندڙ عورتون آهن(‡) جيئن زينوبيا (زينب)(31) ته انهن کي به عوام تي حڪمراني ڪرڻ جو حق ڏنو وڃي ٿو. جڏهن به مختلف قبيلا، ڪڏهن ڪڏهن يا عارضي طور ئي سهي، پاڻ ۾ ملي هڪ ٿي وڃن ٿا ته هڪ فوج وجود ۾ اچي ٿي؛ ۽ جڏهن اهو ايڪو ۽ اتحاد وڌيڪ پائدار ٿئي ٿو ته هڪ قوم وجود ۾ اچي ٿي ۽ جيڪو سڀني کان وڌيڪ معتبر جنهن کي امير الأمراءُ چئجي ٿو ۽ جنهن جو جهنڊو سندس سِر وٽ نمايان ڪيو وڃي ٿو. اهو ڌارين جي نظر ۾ اهڙو ماڻهو هوندو آهي جيڪو بادشاهه جي لقب جو حقدار هوندو آهي. جيڪڏهن عرب جا بادشاهه پنهنجي طاقت جو غلط يا ناجائز استعمال ڪندا آهن ته سندس رعيت جا ماڻهو کين ڇڏي ڏيندا آهن ۽ اِها ئي ان بادشاهه جي سزا هوندي آهي ڇوته سندن عوام کانئن پدري شفقت ۽ نرم رَوين جو طلبگار رهندو آهي. هو آزاد طبيعت جا مالڪ آهن، سندن قدمن ۾ زنجير پيل نه آهن،

صحرا ۽ بيابان بہ ڪليل آهن، پر اهڙي ذهني آزاديءَ جي باوجود قبيلا ۽ خاندان پاڻ ۾ خانداني رشتن ۾ هڪ ٻئي سان سلهاڙيل هوندا آهن. يمن جي مهذب ماڻهن بادشاهہ جي رعب ۽ دٻدٻي ڪي مجبو ۽ ان جي حمايت ڪئي هئي، پر جيڪڏهن هو پنهنجي حياتيءَ کي خطري ۾ وجهڻ کان سواءِ(32) پنهنجو محل ڇڏي نہ وڃي ها تہ حڪومت جا اختيار خود بخود بادشاهہ جي اميرن ۽ مئجسٽريٽن ڏانهن منتقل ٿي وڃن ها. ايشيا جي وچ ۾ مڪي ۽ مديني جا شهر، گڏيل ملڪيت جي روح جو منظر پيش ڪن ٿا. مُحَمَّد ﷺ جن جو ڏاڏو توڙي سندن خانداني پڙ ڏاڏا خارجي معاملن توڙي مقامي ڌنڌي ۽ واپار ۾ پنهنجي ملڪ جا مالڪ ۽ شهزادا ليکيا ويندا هيا، پر اُهي يونان جي پيريڪلس يا فلورينس جي ميڊيسي وانگر حڪومت ڪندا هيا جنهن ۾ ڏاهپ ۽ ماڻهن جو اعتماد هوندو هو. سندن اباڻي ورثي جي ڪري هنن جو اثر رسوخ ورهائجي ويندو هو، اهڙيءَ طرح اهو اثر توڙي حڪومتي طاقت جو لاڙو، پيغمبر جي چاچن کان قريش خاندان جي نوجوان نسل ڏانهن منتقل ٿي ويو. ڪن مقدس موقعن تي هو عام ماڻهن جي وڏي ميڙ کي هڪ جڳهہ تي گڏ ڪندا هيا ۽ جيئن تہ ماڻهن کي فرمانبردار بنائڻ لاءِ يا تہ کين زوريءَ مجبور ڪيو ويندو آهي يا وري کين دليلن ۽ نرميءَ مان مڃرايو ويندو آهي ۽ هن سلسلي ۾ قديمي عربن ۾ تقرير جي فن جي شهرت هر طرف پکڙيل هئي ۽ اِها ڳالهہ ئي ماڻهن جي ذهني آزاديءَ جو ڪليل ثبوت آهي(33). پر هُنن جي سادگي واري آزادي ڪجهہ ٻي جِنس واري هئي جيڪا يوناني ۽ لاطيني جمهوريتن واري مصنوعي سُنائيءَ کان صفا مختلف هئي جنهن ۾ هر فرد کي پنهنجي برادري يا معاشري جي شهري توڙي سياسي حقن جي حصيداري مليل هئي. عربن جي سادگي پسند ملڪ ۾ قوم بلڪل آزاد آهي، ڇاڪاڻ تہ هن ڌرتيءَ جو هر سپوت پنهنجي مالڪ اڳيان ذلت واري غلامي ڪرڻ لاءِ تيار نہ آهي. سندس سيني ۾ همت، مردانگي، صبر ۽ بردباريءَ جهڙن تعريف لائق وصفون سمايل آهن، آزاديءَ جو روح کيس خود حڪم هلائڻ لاءِ آماده ڪري ٿو ۽ بيعزتيءَ جي خوف کيس ڏکن، تڪليفن، خطرن، تانجو موت کان بہ کيس بي نياز بنائي ڇڏيو آهي. سندس عزم ۽ برجستگي سندس طرز طريقي ۽ رويي مان صاف ظاهر هوندي آهي؛ هو نرم لهجي ۾ ڳالهائيندو آهي پر سندس هر ڳالهہ مختصر ۽ وزنائتي هوندي آهي؛ وڏا ٽهڪ ڏيندي مشڪل سان ئي کيس ڪنهن ڏٺو هوندو؛ البت ماڻهن کيس ڏاڙهيءَ کي ڏڪائيندي شايد ڪٿي ڏٺو هجي جيڪو سندس طرفان هڪ پُروقار مردانگيءَ جو اشارو هوندو آهي. هن کي پنهنجي عزت ۽ اهميت جي پوريءَ طرح ڄاڻ آهي جنهن کيس پنهنجن مخالفن سان بہ بردباريءَ سان مُهاڏو اٽڪائڻ ۽ پاڻ کان وڏن سان بغير خوف جي پيش اچڻ سيکاريو آهي(34). مسلمانن جي آزادي سندن سوڀن کي برقرار رکيو هو، پهريَن خليفن پنهنجي رعيت جي مزاج ۽ زبان سان هڪ جهڙائيءَ وارو رشتو قائم ڪيو، اُهي مِمبر تي ويهندا ها تہ ماڻهن جي ميڙ کي اخلاقي طرح سنوارڻ ۽ کين قائل ڪرڻ جي ڪوشش ڪندا هيا ۽ شهنشاهت جي گاديءَ جي هنڌ کي فرات منتقل ٿيڻ کان اڳ ئي عباسين جي حڪومت فارس ۽ بازنطيني طرح جي وڏائي واري شان شوڪت کي پنهنجي بادشاهت ۾ رائج ڪري ڇڏيو هو.

قومن توڙي انسانن جي مطالعي مان اسان کي اُنهن سببن جي پروڙ پوي ٿي تہ اُهي هڪ ٻئي جا دوست يا دشمن ڇو رهندا هيا، يا وري سماجي طرح سان اُهي ڪهڙيون ڳالهيون، ڳڻ يا اوڳڻ هيا جن ذريعي سندن ڪردار جو دائرو محدود يا وسيع ٿي ويندو هو، يا وري هو پاڻ ۾ کير کنڊ ٿي ويندا هيا يا

وري هڪ ٻئي سان ڪاوڙجي ۽ تپي باهه ٿي ويندا هيا. سڄي دنيا جي ماڻهن کان عربن جي نرالي رنگ ڍنگ، ڌارين ۽ دشمنن بابت، سندن خيالن ۽ سوچن کي ڳنڀير بڻائي ڇڏيو آهي ۽ هن خطي جي مفلسي واري حالت بذاتِ خود جڻ هڪ قانوني شڪل وٺي وئي آهي ۽ سندن اها سوچ، جنهن موجب هو عمل ڪن ٿا، اڄ ڏينهن تائين قائم آهي. اُهي دعويٰ ڪندا آهن ته جيڪي شاهوڪار خطا ۾ آباد زمينون توڙي فضائون، ٻين انسانن جي حصي ۾ آيون هيون، ۽ ويچاري حضرت اسماعيلؑ جو اولاد شايد ٻين طريقن يا طاقت جي زور تي پنهنجي موروثي حقن کي حاصل ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿي وڃي ها، پر ناانصافيءَ مان ڪيس محروم ڪيو ويو هيو. پلني جي چَوڻ مطابق عرب قبيلن ۾ چوري ۽ واپار ڪرڻ جي پراڻي عادت آهي، جيڪي قافلا سندن برپٽن منجهان گذرن ٿا اُنهن کان ڪجهه ڏوڪڙ وصول ڪري ڪين اڳتي گذرڻ جي اجازت ڏني وڃي ٿي يا مورڳو ڪين ڦريو وڃي ٿو ۽ سندن پاڙيسري، حضرت ايوبؑ ۽ سيسوسترس(35) جي زمانن کان وٺي سندن لالچ ۽ ڦُرمار جو شڪار ٿيندا رهيا آهن. جيڪڏهن ڪو بدوي پري کان ڪنهن اڪيلي مسافر کي ڪٿي ڏسي ٿو ته هڪدم ڪنهن جانور تي سوار ٿي ۽ تيزيءَ مان رڙيون ڪندو سندس پٺيان وڃي ٿو ۽ پري کان وڏي واڪي ڪيس چوي ٿو: 'جلدي پنهنجا ڪپڙا لاهي ڇڏ، جو تُنهنجي چاچي (منهنجي زال) کي پائڻ لاءِ ڪپڙا ڪونهن'. جيڪڏهن مسافر جلدي آڻ مڃي حڪم جي پوئواري ڪئي ته مٿس رحم ڪيو ويندو پر جي ٿوري به مخالفت يا مزاحمت ڪيائين ته حملو ڪندڙ آپي مان ٻاهر نڪري ويندو ۽ مقابلي ۾ شايد سندس ئي رت وهيو هجي جنهن ان رَت جو ڪفارو ادا ڪيو هجي جيڪو پنهنجي حفاظت ڪندي مسافر وهايو هوندو. ڪو اڪيلو لُٽيرو يا سندس ڪجهه سائين کي ته ڪو خاص نالو ڏنو وڃي ٿو پر جڏهن اُهي گهڻا ٿين ٿا ۽ لُٽ ڦُر جو ڪاروبار گڏجي ڪن ٿا ته ان کي جڻ هڪ قانوني حيثيت ۽ عزت واري جنگ جا لقب ملي وڃن ٿا. اهڙن ماڻهن جي طبيعت ۽ طور طريقا جيڪي انسان ذات خلاف هٿيار کڻن ٿا، تڏهن وڌيڪ ظالماڻا ٿي وڃن ٿا جڏهن ويتر ڪين ڦرمار، قتل ڪرڻ ۽ بدلي وٺڻ جي ڀرپور اجازت ملي وڃي ٿي. يورپ جي آئين ۾ امن ۽ جنگ جو حق هاڻي فقط ڪن ٿورڙن معزز ۽ سگهارن ماڻهن کي حاصل آهي پر عرب پنهنجو تير يا نيزو وڏي آڪڙ ۽ بي پرواهيءَ مان پنهنجي ملڪ جي ڪنهن به ماڻهوءَ تي، بغير ڪنهن سزا جي خوف جي هلائي سگهي ٿو. عرب قوم جي ايڪي ۽ ٻَڌيءَ کي فقط ساڳئي زبان ڳالهائڻ يا ساڳي رهڻي ڪهڻي ذريعي سجاڻي سگهيو آهي ۽ هر قبيلي ۾ مئجسٽريٽ جو هئڻ نه هئڻ ساڳي ڳالهه آهي جو ته اُهي ويچارا گونگا ۽ بي اختيار هوندا آهن. محمد ﷺ جن جي آمد کان اڳ جهالت واري دؤر ۾، هڪ روايت موجب سترهن سؤ جنگيون(36) لڙيون ويون هيون ۽ شهرين جا تعصب وڌندا ئي رهندا هيا ته ظاهر آهي ته ماڻهن ۾ دشمني ۽ عداوتن جي فضا به عروج تي پهچي ويندي هئي ۽ جيڪڏهن ان فضول جهيڙي يا فساد تي ڪو افسانو لکيو ويندو هو يا ان کي شاعريءَ ۾ بيان ڪيو ويندو هو ته پوءِ دشمن قبيلن جي نسلن جا زخم يا گهاوَ وري گهرا ۽ تازا ٿي ويندا هيا ۽ نوان فتنا ۽ فساد برپا ٿي ويندا هيا. ذاتي زندگي ۾ هر فرد ۽ هر ڪُٽنب پنهنجن معاملن کي پاند يا بدلي وٺڻ سان پاڻهي طئي ڪري وٺندو هو. پنهنجي وقار بابت جذباتي هجڻ جنهن ۾ ڏڪ لڳڻ کان اڳ ئي بيعزتي جو امڪاني خوف عربن جي اجاين جهيڙن ۽ جنگين ۾ زهر اوتيندو رهندو هو؛ عورتن جي حُرمت ۽ پاڪدامني توڙي سندن مردن جي ڏاڙهين جي عزت تي ٿورڙو به حرف آيو ته قيامت برپا ٿي ويندي هئي، ڪو نازيبا عمل(*) يا ڪو گٿو يا بيعزتي جهڙو لفظ

ڪنهن مخالف پاران نڪتو ته ان جو بدلو سندس خون ڪرڻ کان گهٽ نه هوندو؛ ۽ سندن هَٺ يا ضدي طبيعت ۾ ايتري ته پختگي هوندي هئي جو هو ڪيترائي مهينا يا سالن جا سال بدلي وٺڻ جو انتظار ڪندا هيا ۽ نيٺ انتقام وٺي پوءِ سُک جو ساهه کڻندا هيا. خون جي عيوض ڏنڊ يا ان جو معاوضو ادا ڪرڻ ته هر دور جي بربرن جي پراڻي روايت رهي آهي پر عربستان ۾ اهو قتل ٿيل ماڻهوءَ جي وارثن تي ڇڏيل هوندو هو ته خون جو ڪفارو يا عيوضو قبول ڪن يا وري بدلي ۾ خونيءَ جي ڪنهن مِٺ مائٽ کي موقعي تي قتل ڪري ڇڏين. عربن جي مهذب ڪدورت جي حد اها هئي ته هو خونيءَ کي قتل ڪرڻ کان انڪار ڪندا هيا ۽ اصل قاتل جي بدلي ۾ هڪ معصوم ماڻهوءَ جي سِرَ جي گهُر ڪندا هيا. يعني اُهو ماڻهو جيڪو قاتل جي قبيلي سان نه رڳو تعلق رکندڙ هجي پر ان جو سربراهه به هجي. پوءِ جيڪڏهن قبيلي جو سردار سندن هٿن ۾ مارجي ويندو هو ته مخالفن پاران ان جي بي گناهه قتل جي بدلي وٺڻ جو خوف مٿن طاري ٿي ويندو هو. اهڙيءَ طرح ان ناحق خون جو وياج وڌندو ۽ جمع ٿيندو رهندو هو ۽ ان غير انساني ۽ وحشياڻي سلسلي ۾ شڪ ۽ دشمنيون دائمي رنگ وٺي وينديون، هيون ۽ ڪڏهن ڪڏهن تسلي بخش بدلي وٺڻ لاءِ ڪين پنجاهه سالن جو عرصو به گذري ويندو هو(37). هي خوني مزاج يا روح، جنهن ۾ رحم جي رتي به ڪانه هئي ۽ نه وري خون معاف ڪرڻ جو جذبو ئي موجود هو، بهرحال عزت ۽ وقار جي ڇنڊڇاڻ جي صورتحال سبب اهڙن روين ۾ ڪجهه اعتدال آيو آهي جنهن ۾ عمر، طاقت ۽ هٿيارن جي تعداد جو وڏو عمل دخل موجود هو. حضرت مُحَمَّد ﷺ جن جي آمد کان اڳ هڪ ساليانو جشن حج ٿيندو هو جيڪو شايد ٻن يا چئن مهينن تي مشتمل هوندو هو جنهن دؤران سندن نراريون مياڻ ۾ بند ٿي وينديون هيون ۽ ان وقفي ۾ مقامي توڙي ٻاهرين دشمنين کي ختم ڪيو ويندو هو ۽ هي عارضي امن، قانوني ڇڙواڳي ۽ جنگي جنون جي عادتن جي علامت هوندو هو(38).

ڦرمار ۽ انتقام جي جذبي کي وڻج واپار ۽ ادب سان ملائي ڪجهه اعتدال ۾ آندو ويو هو، هي نرالو جزيرو هر طرف کان قديم دؤر جي مهذب ترين قومن سان وڪوڙيل آهي ۽ واپاري عموماً انسان ذات جا دوست ٿين ٿا، تنهن ڪري هر سال جيڪي قافلا هتان گذرندا هيا، اُنهن جاڻ، ڏاهپ ۽ انساني طبيعت جي نرمي ۽ ڏيرج جا ٻجَ نه رڳو عربستان جي شهرن پر صحرا جي برپٽن ۾ پڻ پوکي ڇڏيا. عربن جو جيڪو به، حسب نسب هجي پر سندن ٻوليءَ جي ٻُڻ بٽياد جا سرچشما ساڳيا عبراني يا يهودي، شامي ۽ ڪالدين ئي آهن، جيئن جيئن قبيلا يا ذاتيون آزاد ٿينديون ويون ته اُنهن جا ٻولين جا لهجا به پنهنجا پنهنجا ٿيندا ويا(39)، پر هر لهجي، پنهنجي مخصوص انداز اختيار ڪرڻ کان پوءِ پيي، مڪي جي نج ٻولي واري آسانيءَ سان سمجهه ۾ ايندڙ لهجي کي وڏيڪ اهميت ڏني وئي. عربستان توڙي يونان ۾، ٻوليءَ جو واڌارو اخلاق عادتن جي تڪميل کان گوءِ کٽي اڳتي نڪري ويو هو، تانجو ان زبان ۾ ماکيءَ جا به اَسي کن نالا هيا، نانگ جا به سئو، شينهن جا پنج سؤ يا ترار کي هزار نالن سان سڏيو ويندو هو ۽ اهو ڪمال فقط اڻ پڙهيل ۽ جاهلن جو هوندو هو جن کي نالن جي هيتري ساري لغت برزبان ياد هوندي هئي. مصر جي بادشاهن جي منارن تي جيڪي نقش اُڪريل هيا اُهي مُدي خارج هيا ۽ پڙهڻ ۾ نه ايندا هيا پر ڪُوفي خطاطي کي جيڪا وقت جي الف-ب سان مطابقت رکندڙ هئي، فرات جي ڪنارن تي ايجاد ڪيو ويو هيو ۽ پوءِ وارين ايجادن کي هڪ داريو شخص مڪي ۾ سيکاريندو هو جيڪو مُحَمَّد ﷺ جن جي ولادت کان پوءِ ان شهر ۾ اچي رهيو هو. عرب توڙي جو فصاحت بلاغت جا ماهر

هيا پر تڏهن به گرامر، وزن بحر ۽ تقرير جي فن کان ايترا واقف نه هيا، پر تنهن هوندي به ذهني طرح هو ڏاڍا تيز هيا ۽ ڳجهي ڳالهه کي به بنا دير سمجهي ويندا هيا، سندن تصوراتي دنيا به وسيع ۽ ڪشادي هئي، ۽ سندن دماغي صلاحيتون پُرمغز ۽ تيز هيون(40)، ۽ جيڪا به شيءِ تخليق ڪندا هيا ته ان ۾ سندن محنت ۽ خلوص سمايل هوندو هو جنهن ۾ تخليق ته ذهن جي هوندي هئي پر سندن خلوص ۽ عشق دل وارو هوندو هو. هڪ اُڀرندڙ ۽ نئين شاعر کي پنهنجي ذات توڙي قبيلي وارن طرفان ڀرپور داد ڏئي هن جي همت افزائي ڪئي ويندي هئي. هن موقعي تي هڪ وڏي دعوت جو اهتمام ڪيو ويندو هو جنهن ۾ عورتن جون قطارون ڍُڪڙ وڄائينديون ۽ شاديءَ وارا ناز نخرا ڪنديون، پنهنجن پُٽن ۽ مڙسن اڳيان ڳائينديون گذرنديون رهنديون هيون ۽ ڪين فخر هوندو هو ته پنهنجي ئي هڪ قبيلي منجهان هڪ سپوت منجهن پيدا ٿيو هو جيڪو ڪين سندن حق ڏياريندو ۽ سندن رهبر پنهنجو آواز فضا ۾ بلند ڪندو جيڪو سندن شهرت کي اجا اڳتي وڌائيندو. جيڪي مخالف قبيلا هيا اُنهن طرفان هڪ ساليانو ميلو مچايو ويندو هو. پر ان کي پهريَن جنوني مسلمانن طرفان بند ڪرايو ويو، نه ته هي ماڻهن جو هڪ اهڙو وڏو ميڙ گڏ ٿيندو هو جيڪو بربرن جي ڪهُرن لهجن ۾ سڌارو آڻي سگهي ها. بهرحال پوءِ به ٿيهن ڏينهن جو جشن ملهايو ويو جنهن ۾ رڳو اَنُ ۽ شراب کي واپرايو نه ويو پر ان موقعي تي تقرير بازي ۽ شاعريءَ جو به ڀرپور مظاهرو ڪيو ويو. هن موقعي تي شاعرن ۽ موسيقارن جي ڪاپي ڪرڻ تي انعامن ورهائڻ تي ڪجهه اعتراض اٿيا، تنهن ڪري انعام ڪندڙن جي رقم بادشاهن ۽ اميرن جي خزانن ۾ جمع ڪرائي وئي ۽ شاعريءَ جون سَت اصل تخليقون، جن کي اسان پنهنجي ٻوليءَ ۾ به پڙهي سگهون ٿا، سونَ جي اکرن ۾ اُڪرائي ڪعبي ۾ ٽنگرايون ويون هيون(41). عربستان جا شاعر پنهنجي وقت جا وڏا تاريخدان ۽ اخلاق جا علمبردار هيا: ۽ جيڪڏهن هنن ڪڏهن ڪن خاص قومي رُخن سان همدرديءَ جو اظهار ڪيو به هو ته هنن حقيقت ۾ پنهنجي ملڪي ماڻهن جي اخلاق ۽ ڪردار کي مٿانهون ڪيو هو، سخا ۽ بهادري جو اٿوت ايڪو سندن محبوب موضوع هوندو هو جنهن تي هو شاعري به ڪندا هيا ته ان کي ڳائيندا به هيا: ۽ جڏهن وري هو ان قوم تي، جنهن کان هو نفرت ڪندا هيا، هَجُوَ (طنزيه شاعري) لکندا هيا ته پنهنجي ٺٺولي واري سخت لهجي واري شاعريءَ ۾ هو واضح طور چوندا هيا ته 'ڪين نه ڪنهن کي ڏيڻ جو ڍنگ ايندو هو ۽ نه وري ڪين عورتن کي انڪار ڪرڻ جو ڏانءُ ايندو هو(42)'. ساڳي ڪشادگي واري مهمان نوازي، جيڪا حضرت ابراهيم[ع] شروع ڪئي ۽ جنهن تي هومر شاعري ڪئي هئي، عربن جي گهرن ۾ اجا تائين قائم دائم آهي. پوائتا بدوي، جن کان صحرا به ڊڄندا هيا، جڏهن رڻ پٽ ۾ ڪنهن اوپري ماڻهوءَ سان، جيڪو حادثاتي طور سندن رهائش وارن تنبن جي ويجهو پهچي ويندو هو، بغير ڪانئُس ڪجهه پڇڻ ڳڇڻ ۽ بنا ڪنهن هٻڪ جي، وڏا ڀاڪر پائي ڪيس ملندا هيا ۽ سندس آدرڀاءُ ڪندا هيا. سندن ورتاءُ سڀاجهائپ وارو ۽ عزت ڀريو هوندو هو، هو پنهنجي مهمان کان پئسي ڏوڪڙ بابت به پُڇندا هيا ۽ جيڪڏهن هو غريب ۽ مسڪين هوندو هو ته سندس مدد ڪندا هيا ۽ ڪيس آرام ڪرائڻ کانپوءِ ڪيس رستو ونرائي ڇڏيندا هيا ۽ ويندي ويندي سندس مهربانيون مڃيندا هئا، ڪيس دعائون ڏيندا هئا ۽ ڪجهه سوکڙيون پاکڙيون به ڪيس ڏئي ڇڏيندا هيا. جڏهن به سندن ڪو ڀاءُ يا دوست مشڪل ۾ اچي مفلسي واري زندگي گذاري ٿو ته عربن جا هٿ توڙي دليون ڪشادگيءَ جو ثبوت پيش ڪن ٿيون پر سندن بهادري وارا ڪارناما، جن لاءِ عوام طرفان داد ۽ آفرين ڏيڻ جي ضرورت هئي، تجربي ۽ احتياط

جي نذر تي ويا. هڪ اختلاف پيدا ٿي پيو ته مڪي جي شهرين منجهان اُهو ڪير اهڙو لائق هيو جنهن کي سخاوت جو انعام ڏنو وڃي، ۽ هر دفعي ڪُٺو ٽن ماڻهن جي حق ۾ ٿي پيو جيڪي ان مقابلي ۾ شريڪ ٿيڻ جا مستحق هيا. عبدالله بن عباس هڪ وڏي سفر تان موٽيو هو ۽ سندس پير اجا تائين رڪابَ ۾ ئي هيا ته اوچتو ڪنهن سواليءَ جو لِيلائيندڙ آواز سندس ڪنن تي پيو: 'اي الله جي پيغمبر جا چاچا! آءٌ هڪ مسافر آهيان ۽ سخت تڪليف ۾ آهيان!' هو هڪدم هيٺ لٿو، پنهنجن مهانگن سنجن سوڌو اُٺ ان جي حوالي ڪيائين، ۽ چار هزار سون جا ٽڪرا به ڪيس ڏنائين ۽ پاڻ وٽ فقط ترار رکيائين جنهن جو يا ته تاريخي پس منظر هو يا وري اُها ڪنهن ويجهي عزيز ڪيس تحفي طور ڏني هئي. قيس جي نوڪر هڪ ٻي سوالي کي ٻڌايو ته سندس مالڪ آرام ڪري رهيو هو پر پوءِ هڪدم ڪيس چيائين: 'وٽ هي سونَ جا ست هزار ٽڪرا (اهو ئي سڀ ڪجهه اسان وٽ هاڻي موجود آهي) ۽ هي فرمان به وَٺ جنهن ذريعي توکي غلام سوڌو هڪ اُٺ به ملندو'. مالڪ جيئن ئي ننڊ مان اُٿيو، پهريون ته پنهنجي وفادار نوڪر کان خوش ٿي سندس تعريف ڪيائين، پر پوءِ هلڪي تنبيهه فقط ان ڪري ڪيائينس ته ڪيس ننڊ مان نه اُٿاري هن سندس سخا کي داغدار ڪيو هو. ٽيون نمبر سخي هڪ انڌو عرباهه هيو جيڪو عبادت ڪرڻ لاءِ پنهنجن ٻن غلامن جي ڪُلهن تي هٿ رکي هوريان هوريان قدم کڻندو وڃي رهيو هو ته غلامن کي مخاطب ٿيندي هن چيو: 'افسوس جو منهنجون صندوقون هينئر خالي آهن، پر اوهان اُنهن کي وڪڻي پنهنجي پُورت ڪري سگهو ٿا، پر جي اوهان انڪار ڪندؤ ته مان اُنهن کي ڦٽو ڪري ڇڏيندس. هي لفظ چئي، هن نوجوانن کي پنتي ڪيو ۽ پاڻ پنهنجي لٺ جي سهاري تي ديوار کي ٽيڪ ڏئي بيهي رهيو. حاتم جو ڪردار پڻ عربن جي اعليٰ گڻن ۽ سخا جو بهترين نمونو آهي(43)، هو بهادر ۽ سخي هيو، هو فصاحت بلاغت رکندڙ شاعر به هيو ته هڪ ڪامياب لُٽيرو به هيو: جڏهن به مهمان نوازي ڪندو هو ته ان دعوت ۾ چاليهن اٺن کي ذبح ڪري انهن کي پچايو ويندو هو ۽ جڏهن هڪ سوالي سندس درَ تي آيو ته سندس وينتي ڪرڻ تي هن سندس ٻئي قيدي به آزاد ڪري ڇڏيا ۽ سندس سامان به واپس ڪيو ويو. ملڪ جي ماڻهن جي آزاديءَ سبب انصاف جي قانونن کان نفرت ڪئي ويندي هئي پر عربستان جا ماڻهو رحم ۽ همدردي جي جذبن سان نه رڳو سرشار هيا پر ان تي فخر پڻ ڪندا هيا.

عربن توڙي هندستان وارن جو مذهب(44)، سج چنڊ، ۽ مستقل تارن جي عبادت ڪرڻ وارو هو جيڪا وهمن وسوسن جي هڪ اوائلي صورت هئي. آسمان تي جيڪي به روشن شيون هيون، اُهي ازلي خالق جو تصور پيش ڪري رهيون آهن، اُنهن جو تعداد توڙي مفاصلو، هڪ فيلسوف توڙي عام ماڻهو کي هڪ اڻ کُٽ خلا جو ڏيک ڏئي ٿو، ۽ ابدي صورت جو تصور به دنيا جي اهڙن مستقل گولن کي ڏسي وائسي پوءِ ذهن ۾ اچي ٿو چو ته اهڙن دائمي ڏيکن يا جلون ۾ نه ته ڪو بگاڙ اچي ٿو ۽ نه وري اُنهن کي ڪو زوال آهي؛ سندن چرپر ۾ باقاعدگيءَ کي دليلن جي قانون سان منسوب ڪري سگهجي ٿو ۽ انهن جو سچو يا خيالي اثر ان اوائلي عقيدي جي همت افزائي ڪري ٿو ته زمين ۽ ان جا رهواسي سندن خاص مهرباني يا حفاظت هيٺ آيل آهن. فلڪيات يا تارن ۽ گرهن جو علم بابل کان شروع ٿيو هيو، پر عربن جي اسڪول ان علم جو هڪ صاف ۽ مضبوط بنياد ڏنو هو. رات جي وقت ٻاهر گهمڻ ڦرڻ ۾، اُهي تارن کان رهبري حاصل ڪندا هيا، سندن نالا، سندن ترتيب، روزانو اچڻ وڃڻ ۽ بدوين جا ٻيا سلسلا تارن جي علم سان سندن دلچسپي ۽ لڳاءُ جو ڏس ڏين ٿا ۽ تجربي کين سيکاريو هو ته چنڊ

جي حصن کي اناويهن حصن ۾ ورهائڻ ضروري هو، ۽ هو تارن جي جِهرمٽ (ميڙ) کي دعا ڏيندا هيا جيکي صحتمند بارشن ذريعي نوٽ برپٽ کي بوڙان بوڙ ڪري سيراب ڪري ڇڏيندا هيا. آسماني تارن جي حڪمراني کي ظاهر ۾ نظر ايندڙ دائرن کان اڳتي وڌائي نتو سگهجي ۽ مابعد الطبيعاتي اختيارن ذريعي روحن جي ٻي هنڌ منتقل ٿيڻ توڙي جسمن جي ٻيهر زندهه ٿيڻ جي فلسفي کي وري زندهه ڪري سگهجي ٿو: هڪ اُٺ کي قبر ۾ پوريو ويو ته پليءِ اُتي فنا ٿي وڃي، ته جيئن هو پنهنجي مالڪ جي خدمت پنهنجي ٻي زندگي ۾ بهتر نموني ڪري سگهي، ۽ جيکي روح اسان کي الوداع ڪري هليا ويا آهن، اُنهن کي ٻيهر پڪارڻ جو مطلب اهو آهي ته اُنهن روحن ۾ اڃا تائين سجاڳي ۽ طاقت موجود آهي. آءٌ بربرن جي انڌي عقيدي کان بلڪل بي خبر ۽ ڪجهه بي پرواهه آهيان، سندن ديوتائن، تارن، هوا، ڌرتي سندن جنسي تعلق، سندن لقب ۽ سندن فرمانبرداري جي به مونکي ايتري ڄاڻ نه آهي. هر قبيلي، هر ڪٽنب ۽ هر ويڙهاڪ پنهنجا پنهنجا رواج ۽ پنهنجي عبادت لاءِ عجيب ۽ انوکيون شيون تخليق ڪيون پر وري اُنهن کي بدلائي ڇڏڻ ۾ به ڪين ويرم ئي ڪانه لڳي پر هڪ قوم جي حيثيت سان هو مڪي جي مذهب توڙي ان جي زبان آڏو هر دؤر ۽ هر وقت جهُڪندا رهيا آهن. ڪعبي جي تاريخ عيسائي دؤر کان گهڻي قديم آهي، ڳاڙهي سمنڊ جي ڪنارن جو بيان ڪندي، يونان جي تاريخدان ڊايو ڊوَرس(45) تبصرو ڪيو آهي ته ثمود ۽ صبائين جي قومن جي وچ ۾ هڪ مشهور مندر هو جيڪو سڀني عربن لاءِ هڪ مقدس جڳهه هئي، اُن تي ململ يا ريشم جو پردو هر سال ترڪي جي شهنشاهه طرفان نئين سر چاڙهيو ويندو هو، ۽ هاڻي اهو پردو پهريون ڀيرو يمن جي بادشاهه طرفان چاڙهڻ لاءِ آڇيو ويو هو جيڪو مُحَـمَّد ﷺ جن کان ست سؤ سال اڳ حڪومت ڪندو هو. جهنگلي ماڻهن جي عبادت لاءِ هڪ تنبو يا غار به ڪافي آهي پر تنهن هوندي به مٽي ۽ پٿرن مان هڪ عمارت تعمير ڪئي وئي هئي ۽ اوير جي حڪمرانن، عمارت جي اصل سادگي واري فن جي تعمير کي ئي برقرار رکيو(47). ڪعبي جي چوڪندي عمارت اڳيان هڪ وسيع ۽ ڪشادو ورانڊو نهيل آهي، ان کان سواءِ هڪ ننڍو عبادت گاهه به تعمير ڪيو ويو آهي جنهن جي ڊيگهه چوويهه ڪيوبٽ (قديم ماپو) ويڪر ٽيويهه ۽ اوچائي ستاويهه ڪيوبٽ آهي ان کي هڪ دروازو ۽ دري به آهي، ڇت ٻٽي نهيل آهي جنهن کي ڪاٺ جي ٽن ٿنڀن جي ٽيڪ ڏنل آهي، هڪ پرنالو يا نيسارو (هاڻي سون جو نهيل) به آهي جتان مينهن جو پاڻي نيڪال ٿيندو رهندو آهي ۽ زم زم جي پاڪ کوهَ کي هڪ گُنبذ ذريعي ڍڪيو ويو آهي ته جيئن ان جي پاڪائي برقرار رهي. قريشن جي قبيلي ڪنهن حرفت بازي يا زبردستيءَ سان ڪعبي جي سار سنڀال لهڻ جو ذمو پنهنجي سِر تي کنيو هو. پارسائيءَ وارو هي عهدو قريش قبيلي جي چئن موروثي رشتن کان ٿيندو حضرت مُحَـمَّد ﷺ جي ڏاڏي تائين پهتو هو ۽ هاشمين جو خاندان، جتان سندن ڏاڏو مٿي اُڀريو هو، سڄي عربستان ۾ عزت ۽ احترام جي نظرن سان ڏٺو ويندو هو(48). مڪي پاڪ جون حدون مقدس ليکيون وينديون هيون ۽ هر سال جي آخري مهيني ۾ شهر توڙي ڪعبي شريف ۾ لکين حاجي اچي گڏ ٿيندا هيا ۽ الله جي گهر ۾ ويهي بهتر ۽ نيڪيءَ واري زندگي گذارڻ جا نوان عهد اقرار ڪري واپس ويندا هيا. ساڳيون رسمون جيڪي هاڻي عقيدت مند مسلمان ادا ڪن ٿا، اُهي اڳ وهمن وسوسن ذريعي بت پرست ادا ڪندا هيا. هڪ چڱي خاصي مفاصلي کان هو پنهنجا ڪپڙا لاهي ٻيا پائن ٿا، ۽ تڪڙن قدمن سان ست دفعا اُهي ڪعبي جو طواف ڪن ٿا ۽ حجرِ اسود کي چميون ڏين ٿا، ست دفعا اُهي پر وارن جبلن ۾ اچن وڃن ٿا ۽

ي عبادت ڪن ٿا، ست دفعا اُهي مِنا جي وادي ۾ شيطان کي پٿر هڻن ٿا ۽ اهڙيءَ طرح حج مڪمل ٿئي
؛ ۽ هينئر رڍ يا اُٺ جي قرباني ڪرڻي پوي ٿي ۽ اُنهن جي وارن ۽ ننهن کي هڪ پاڪ ميدان ۾
ريو وڃي ٿو. هر قبيلي، ڪعبي ۾ اڳ پنهنجي پنهنجي گهريلو عبادت شروع ڪري ڇڏي هئي،
ڪعبي کي اڳ ٽي سؤ بُتن سان يا سجايو ويو هو يا وري ان جي بي حرمتي ڪئي وئي هئي. هنن ۾
سان، شهباز، شينهَن، هرڻ ۽ ڦاڙهن جا بُت هيا، پر سيني ڪان نمايان حبل جو مجسمو هو جيڪو ڳاڙهي
قيق جو ٺهيل هو ۽ سندس هٿ ۾ ستَ تيرَ جهليل هيا جنهن کي نہ مٿو هو نہ پَر يا ڪنيِّ هيا، مطلب تہ
يڪو ڪجھ بہ اُتي رکيل هو سڀ جو لادينيت جو ڪاروبار هيو. پر هي مجسمو شاهي فن جو هڪ نادر
ونو هو؛ جهالت ۽ بي ادبي وارن دؤرن جي عقيدت لاءِ هڪ ٿنيو يا ڪاٺ يا پٿر جو هڪ ٽڪرو بہ
ڪافي هو ۽ برپٽن جي جبلن کي بہ ديوتا يا قربان گاهہ بڻايو ويو هو(49)- هڪ اهڙو عمل جيڪو مڪي
ي حجرِ اسود جي ڪاپي ڪندي اختيار ڪيو ويو هيو، جنهن تي بت پرستي جي شروعات ڪرڻ جا
زام ۽ ملامتون مڙهيل آهن. جپان ڪان پيرو تائين قرباني ڪرڻ جي رواج کي عالمي سطح تي جاري
ڪيو ويو آهي ۽ عقيدتمندن احسانمندي جي جذبي يا وري خوف ڪان پنهنجن ديوتائن جي اعزاز ۾ يا
ين خوش ڪرڻ خاطر پنهنجا پياري ۾ پيارا ۽ بيحد قيمتي تحفا بہ قربان پئي ڪيا آهن. انسان جي
ندگي(50)، ماڻهن مٿان آفتون گهٽائڻ لاءِ هڪ قيمتي نذرانو آهي، فونيشيا، مصر، روم ۽ ڪارٿيج جا
بان گاهہ انساني رت سان خراب ڪيا ويا هيا ۽ هن وحشياڻي رسم کي ڪيترن سالن تائين عربستان ۾
ڻ رائج رکيو ويو هو، ٽين صدي عيسوي ۾ بومينٽيَنس(51) قبيلي طرفان هڪ نوجوان ڇوڪر جي
رباني هر سال ادا ڪئي ويندي هئي ۽ مسلمانن جي بادشاهہ طرفان، جيڪو شهنشاهہ جسٽينين(52) جو
پاهي ۽ ساٿي هو سندن قيدي کي مذهبي رسمن موجب قربان ڪيو ويندو هو. هڪڙو پيءُ جيڪو
هنجي پٽ کي زوريءَ ڳهلي قربان گاهہ تائين وٺي ويندو هو. اهو مذهبي جنون جو انتهائي عمل هوندو
، جنهن کي بزرگن ۽ درويشن جي منظوريءَ جي سَند بہ حاصل هئي، ۽ حضرت مُحَمَّد ﷺ جن جي
الد پڻ اهڙي قرباني ڏيڻ جو وَچن ڪيو هو، پر پوءِ وڏي مشڪل(*) سان تڏهن وڃي واعدو نڀايائين
ڏهن انساني قربانيءَ جي عيوضي ۾ ڪيس هڪ سؤ اُٺن کي قربان ڪرڻو پيو. جهالت جي دؤر ۾،
ودين ۽ مِصرين وانگر عرب پڻ سُوئر جو گوشت(53) نہ کائيندا هيا، بالغ ٿيڻ تي پنهنجن ٻارن جو
هر(54) ڪرائيندا هيا؛ ساڳيون رسمون، جن جي لاءِ قرآن پاڪ ۾ نہ مذمت ڪيل آهي ۽ نہ وري ڪو
ڪم جاري ڪيل آهي، عربن جي ايندڙ نسلن توڙي نئون مذهب اختيار ڪندڙن ۾ خاموشيءَ سان
نتقل ٿينديون رهيون آهن. هڪ ڏاهپ وارو اندازو لڳايو ويو آهي تہ دورانديش قانون ساز پنهنجي ملڪ
ي ضدي ۽ هٺيلن ماڻهن جي ڪٽر نہ پر مثبت روايتن سان پاڻ بہ ڪنهن حد تائين شامل ٿيو هو تہ جيئن
، مطمئن رهن. ان ڳالهہ تي اعتبار ڪرڻ آسان آهي تہ هو پنهنجن نوجوانن جي مثبت عادتن ۽ راين
ان متفق ٿيو هو پر سوچڻ جي ڳالهہ اها آهي تہ جيڪو عمل مڪي جي آبهوا لاءِ موافق هيو. اُهو شايد
ٿيوب يا وولگا ندين جي ڪنارن تي رهندڙ ماڻهن لاءِ بيڪار ۽ اؤکو بہ ٿي سگهيو ٿي.

عربستان آزاد هو پر اوسي پاسي واريون بادشاهتون سوين ۽ ظلم جي، طوفان جي آوَهہ ۾ آيل
يون ۽ اذيتن جا شڪار ٿيل طبقا اُنهن خطن ڏانهن هليا ويا جتي خوشحالي ۽ امن امان هيو ۽ جتي
هن سمجهيو تہ هو پنهنجي عقيدي ۽ اعتقاد موجب جيئن چاهيندا تيئن سڀ ڪجھ ڪري سگهندا.

سبائيُن، مجوسين، يهودين ۽ عيسائين جا مذهب ايراني نار کان ڳاڙهي سمنڊ تائين ڦهليل چڪا هيا قديم اوائلي دور ۾ سبائيُن جو مذهب، ڪالڊيَنس(35) جي سائنسي ترقي سبب ايشيا ۾ پهچي چڪو هو جنهن ۾ اسيريا وارن جي هٿيارن جو عمل دخل ٻه هيو. بابل(56) جي پادرين ۽ فلڪيات جي ماهرن جي ٻن هزار سالن جي تجربن فطرت جي اٽل ۽ دائمي قانونن جو پورو تجزيو ڪيو هو. اُهي اُنهن ستن ديوتائن يا فرشتن کي پوڄيندا هيا جن ستن سيارن جي گردش جي رهبري ڪئي هئي ۽ پنهنجو زبردست اثر زمين تي پڻ ڇڏيو هو. ستن سيارن جون وصفون ۽ ٻارهَن جي گول چڪر ۽ چوويهَن تارن جو مينهن جيڪو زمين جي اترئين ۽ ڏاکڻين اڌ گولي تائين ڦهليل آهي، اهي سڀيئي ڏيک، تصويرن يا مُنڊيءَ تي اُڪريل نقشن ذريعي ڄاتا سڃاتا وڃن ٿا. هفتي جا سَت ڏينهن ٻه انهن مختلف ديوتائن سان منسوب ڪيا ويا هيا؛ سبائي هفتي ۾ ٽي ڏينهن عبادت ڪندا هيا ۽ هاران ۾ جيڪو چنڊَ جو مندر هو اُهو سندن حج ڪرڻ جي پاڪ جڳهه هئي(57). پر سندن عقيدي ۾ ڪافي لچڪ هئي تنهن ڪري اُهي ٻين کي سيکاريندا ٻه هيا ته ٻين کان سکندا ۽ پرائيندا ٻه هيا؛ تخليقي عمل هجي، ٻوڏون يا طوفان هجن يا سندن قومي بزرگ هجن، اُهي پنهنجن يهودي قيدين سان هڪ انوکو معاهدو ڪندا هيا؛ اُهي حضرت آدمؑ سيٺ ۽ اِناڪ جي مخفي ڪتابن ڏانهن رجوع ڪندا هيا ۽ انجيل جي ٿورڙي واڌاري سان، گهڻن خدائن کي مڃڻ وارا ٻه سينٽ جان جي عيسائيت طرف لڙي پوندا هيا جيڪو بصري جي حدن ۾ رهندو هو(58). بابل جي قربان گاهه کي مجوسين پاڙئون پٽي ڇڏيو هو پر سبائين کي جيڪي زخم رسايا ويا هيا انهن جو انتقام سڪندر جي ترار ذريعي ورتو ويو هو ۽ فارس وارا پنج سؤ سالن تائين ڌارين جي غلامي هيٺ رهيا هيا ۽ زوروسٽر جا سچا پوئلڳ بت پرستيءَ جي وچڙندڙ مرض کان بچي ويا ۽ پنهنجن مخالفن سان ٻه بيابان جي آزاديءَ(59) ۾ خوش گذارڻ لڳا. يهودي، حضرت مُحَمَّد ﷺ جن جي وصال کان ست سؤ سال اڳ ئي عربستان ۾ وڃي آباد ٿيا ۽ ٽائٽس ۽ هئڊرئن جي جنگين ۾ هزارين يهودي هن پاڪ زمين تان تڙيا ويا هيا. محنتي جلاوطن ماڻهن آزادي ۽ اختيارن حاصل ڪرڻ جي خواهش جو اظهار ڪيو. اُنهن شهرن ۾ پنهنجون عبادت گاهون ۽ اڪيلائي وارن هنڌن تي قلعا جوڙايا ۽ جن غير يهودين سندن مذهب اختيار ڪيو هو اُنهن کي اسرائيل جي ٻارن سان گڏجڻ سبب مونجهارو پيدا ٿي پيو هو ڇاڪاڻ ته يهودين وانگر اُنهن جا طوهر ٻه ٿيل هيا. عيسائي پرچارڪ اجا وڌيڪ چُست ۽ ڪامياب هيا ڪئٿولڪن پنهنجي عالمي حڪومت کي قائم رکيو هو، جن طبقن کي هنن اذيتون پهچايون هيون، اُهي روم جي شهنشاهت جي حدن کان ٻه پري هليا ويا، مرسيونائيٽس ۽ مئنيڪيَنس پنهنجن اجاين خيالن ۽ مصنوعي اِنجيلن کي ڇڏي ڏنو؛ يمن جون ڪليسائون ۽ حِرا ۽ غسان جي بادشاهن کي حضرت يعقوب جي پوئلڳن ۽ نستوري پادرين(60) طرفان صاف مذهب اختيار ڪرڻ جي تبليغ ڪئي وئي. مختلف قبيلن کي چيو ويو ته پنهنجي پسند جو مذهب اختيار ڪن، هر عرب کي پوري آزادي هئي ته پلي پنهنجو مذهب پاڻ ناهي ۽ ان کي اختيار ڪري، ۽ سندس پنهنجي گهر جي وهمن وسوسن کي درويشن ۽ فيلسوفن جي مٿاهين مذهبي تعليم سان ملايو ويو هو. اعتقاد جو بنيادي نقطو ڌارين عالمن جي ذهن ۾ وڌو ويو هو؛ هڪ ۽ فقط هڪ عظيم خدا تعاليٰ جي هجڻ، جيڪو ڌرتي توڙي بهشت جي بادشاهت کان اجا گهڻو اوچو آهي پر جنهن اڪثر ڪري پنهنجن فرشتن ۽ پيغمبرن ذريعي پنهنجي وجود کي ماڻهن اڳيان ظاهر ڪيو آهي ۽ جنهن جي عظمت يا بلندي ڪڏهن ڪڏهن معجزن ۽ فطرت جي قانونن سبب

متاثر ٿيندي رهي آهي، اُهي عرب جيڪي فقط منطق ۽ دليلن کي مڃيندا هيا، اُنهن بہ سندس اختيارن کي مڃيو هو، توڙي جو سندس عبادت نہ ڪندا هيا ۽ عقيدي جي بجاءِ اهي فقط سندن پراڻيون عادتون هيون جن ذريعي هو اجا تائين بت پرستيءَ جي تبرڪن ۽ آثارن سان لاڳاپيل هيا. يهودين توڙي عيسائين کي پنهنجا مقدس ڪتاب هيا، انجيل جو اڳ ۾ عربي زبان ۾ ترجمو ٿي چڪو هو(62) ۽ توريت جي جُلد کي خطرناڪ دشمنن طرفان پڻ قبول ڪيو ويو هو. عبراني سردارن جي قصن ۾ عربن کي ان وقت هڪ خوشگوار حيرت لڳي جڏهن اُنهن منجهان ڪين پنهنجن ابن ڏاڏن جي ڏس پنڌ جو پتو پيو. هنن حضرت اسماعيلؑ جي جَمَ ۽ سندس واعدن تي خوشي ۽ شادمانن جو اظهار ڪيو، حضرت ابراهيمؑ جي مذهب ۽ سندس ڪردار جو احترام ڪيو، سندس حسب نسب ۽ پنهنجي نسل کي پاڻ ۾ ملائي، هِڪ ڪري ان کي دنيا جي پهرئين انسان سان وچي ملايو ۽ اوتري ئي سادگيءَ سان ڪتاب جي مقدس متن ۾ يهودين جي خوابن ۽ روايتن کي ضابطن ۽ روايتن جي مقدس ڪتاب سان وچي ملايو.

ائين چوڻ تہ حضرت مُحَمَّد ﷺ جن جو اصل نسل عام ۽ رواجي هو، عيسائين(63) طرفان اهو هڪ بيهودو الزام آهي، ائين ڪرڻ سان حقيقت ۾ هنن سندن شان گهٽائڻ بدران ويتر وڌايو آهي. حضرت اسماعيلؑ کان سندن پيڙهي جو شروع ٿيڻ پلي هڪ قومي اعزاز هجي يا افسانو، پر ان حقيقت ۾ ڪو بہ شڪ نہ آهي تہ مُحَمَّد ﷺ جو تعلق نج، صاف پاڪ ۽ اصلوڪي نسل سان هيو. هو قريشين جي معزز ۽ معتبر گهراڻي منجهان پيدا ٿيو هو، خاندان هاشم جو هو، جيڪو عربن ۾ بيحد محترم مڃيو ويندو هو ۽ جيڪي مڪي جا شهزادا ليکيا ويندا هيا ۽ موروثي طور ڪعبي جا رکوالا ۽ محافظ هيا. عبدالمطلب حضرت مُحَمَّد ﷺ جن جو ڏاڏو ۽ هاشم جو پٽ هيو جيڪو دولتمند هئڻ سان گڏوگڏ مڪي ۾ پنهنجي سخا جي ڪري مشهور ۽ محترم هيو جنهن هن شهر کي پنهنجي وڻج واپار ذريعي ڏڪار ۾ چوٽڪارو ڏياريو هيو. مڪو شريف، جنهن کي پيءُ جي فياضي ۽ سخا ذريعي وهنوار واپار ذريعي هلايو ويندو هو، ان کي پٽ جي بهادري ذريعي بچايو ويو. يمن جي بادشاهت درحقيقت حبش جي عيسائي بادشاهت جي رعيت ۾ شامل هئي؛ سندن ئي ڏن پريندڙ اَبرها کي ان وقت سخت ڪاوڙ اچي وئي جڏهن ڪنهن ماڻهو صليب جي لاءِ گهٽ وڌ ڳالهايو هو ۽ ان بيعزتي جي بدلي وٺڻ لاءِ هو هاٿين جو وڏو لشڪر ۽ آفريڪا وارن جي وڏي فوج وٺي مڪي جي مقدس شهر تي ڪاهي ويو. هڪ صلح نامي جي ڳالهہ بہ ٿي پر اَبرها سان پهرين ملاقات ۾ حضرت مُحَمَّد ﷺ جي ڏاڏي عبدالمطلب پنهنجن اُٺن جي واپسيءَ جو مطالبو ڪيو. اَبرها حيرانگيءَ مان ڪانئس پڇيو: 'پنهنجن اُٺن لاءِ ايترو فڪرمند آهين، پر تون مون کي ڪعبي جي باري ۾ ڪا مِنٽ ميڙ نٿو ڪرين جنهن کي ڍاهڻ لاءِ آءٌ هتي پهتو آهيان.' چاڪاڻ تہ... بهادر سردار وراڻيو، 'اُٺ ۽ بيو مال منهنجو پنهنجو آهي ۽ ڪعبو: 'الله جو گهر آهي، اُهوئي ڪنهن نقصان ۽ بيحرمتي ٿيڻ کان پنهنجي گهر کي يقينن پاڻ بچائيندو.' ڪاڌي خوراڪ جي گهٽتائي يا وري قريشن جي همت ۽ بهادريءَ سبب يمن وارن کي ذلت واري شڪست آئي؛ سندن بدحواسي واري مات جو هڪڙو سبب پکين (ابابيل) جي اوچتي ظاهر ٿيڻ جو معجزو ڄاڻايو ويو آهي جن ڪافرن جي سِرَن مٿان پٿرن جو وسڪارو شروع ڪري ڏنو ۽ هن فتح کي بعد ۾ 'عامُ الفيل' (هاٿين جو سال) جو نالو ڏنو ويو(65). عبدالمطلب طرفان حاصل ڪيل شان شوڪت پويان ڪيس گهريلو خوشيون بہ مليون، سندس ڄمار هڪ سؤ ڏهن سالن تائين وڌي وئي، ۽ هو ڇهن ڌيئرن ۽ تيرهَن

پٽن جو پيءُ بڻجي ويو. سندس محبوب پٽ عبدالله سيني کان وڌيڪ سهڻو ۽ عربن ۾ مانيٽي ۽ مهذب طبعيت جو مالڪ هو؛ ۽ جڏهن سندس شادي هڪ معزز خاندان جي ڌيءُ بيبي آمنہ سان ٿي تہ شاديءَ جي پهرين رات ئي بہ سؤ ڪنواريون ڇوڪريون حسد ۽ مايوسيءَ وچان مري ويون ڇاڪاڻ تہ عبدالله بيحد حسين هو ۽ هر ڇوڪريءَ جي سانس شادي ڪرڻ جي خواهش هئي. مُحَمَّد مصطفيٰ ﷺ حضرت عبدالله ۽ بيبي آمنہ جو اڪيلو پٽ، جسٽينين جي مرڻ کان چار سال ۽ حبش(66) وارن جي شڪست کان بہ سال پوءِ، مڪي ۾ ڄائو هو، ۽ جيڪڏهن حبش وارا فتح حاصل ڪن ها تہ عيسائيت جو مذهب ڪعبي ۾ بہ داخل ٿي وڃي ها. اڃا ننڍڙو ٻار هو تہ پنهنجي پيءُ جي شفقت کان محروم ٿي ويو، سندن ماءُ ۽ سندن ڏاڏو ۽ سندس چاچا گهڻا ۽ ساڳئي وقت طاقتور هيا ۽ موروثي ملڪيت جي ورهاڱي ۾، يتيم جي حصي ڪي گهٽائي پنجن اُٺن ۽ حبش جي هڪ نوڪرياڻيءَ تي محدود ڪيو ويو، گهر ۾ توڙي ٻاهر، امن توڙي جنگ ۾ حضرت ابوطالب جيڪو سندن چاچن ۾ سيني کان وڌيڪ معزز ۽ محترم هو، پنهنجي نوجوان ۽ پياري ڀائيٽي جو رهبر، خيرخواهہ ۽ محافظ هيو، سندن عمر جي پنجويهين سال ۾، هن بيبي خديجہ وٽ نوڪري اختيار ڪئي جيڪا مڪي جي بيوهہ، مالدار ۽ خانداني عورت هئي ۽ جنهن سندن ايمانداري ۽ اعليٰ ڪردار کي ڏسندي ساڻن شادي ڪرڻ جو فيصلو ڪيو، قديمي طريقي ۽ سادگيءَ سان شادي ٿي. شادي جي نڪاح نامي ۾ مُحَمَّد ﷺ ۽ خديجہ الڪبريٰ جو پاڻ ۾ پيار ڏيکاريو ويو آهي ۽ ڪين قريش جي عظيم فرزند طور پيش ڪيو ويو آهي، سونَ جا فقط ٻارهَن آئونس ۽ ويهہ اُٺ حق مهر لکرايو ويو جيڪو سندن چاچي ابوطالب ادا ڪيو(67). هن رشتي ڪرڻ سان حضرت عبدالله جو پُٽ پنهنجن ابن ڏاڏن واري مٿانهين حيثيت تي پهچي ويو ۽ سندن عظمت ۽ ديانتداري جو ڏاڪو قائم رهيو، جڏهن پاڻ چاليهن سالن جي عمر کي رسيا(68) تہ ڪين پيغمبري عطا ٿي وئي ۽ ان مذهب اختيار ڪرڻ جو اعلان ڪيائون جنهن جو ذڪر قرآنِ پاڪ ۾ ڪيو ويو هو.

سندن ساٿين جي روايتن موجب مُحَمَّد مصطفيٰ ﷺ جن بيحد حسين شخصيت جا مالڪ هيا، هڪ اهڙو تحفو جنهن کان شايد ئي ڪو نفرت ڪندو هوندو سواءِ اُنهن ماڻهن جي جن کي اهو نصيب ئي نہ ٿيو آهي. سندن ڳالهائڻ کان اڳ سامهون ۽ اوسي پاسي وينل ماڻهو ساڻن پيار ۽ محبت جو اظهار ڪندا هيا. محفل ۾ سندن موجودگي ايتري تہ اثرائتي ۽ ڪشش ڪندڙ هوندي هئي جو ماڻهو ڪين داد ڏيڻ کان سواءِ رهي نہ سگهندا هيا، سندن پُروقار طريقو، رعبدار نظرون، منهن مبارڪ تي سدائين مِٺڙي مُرڪ، سندن سونهن واري ريش مبارڪ ۽ سندن موهيندڙ چهرو جنهن جو اثر هر ماڻهوءَ جي روح تائين پهچندو هو ۽ سندن اشارا ايترا تہ صاف هوندا هيا جيڪي سندن زبان مان نڪتل لفظن کي وڌيڪ واضح ڪندا هيا. زندگي سان تعلق رکندڙ هر ڪم ۾ سنجيده ۽ بااخلاق هوندا هيا ۽ هر ماڻهوءَ سان مهربانيءَ سان پيش ايندا هيا. جيترو توجه دولتمند ۽ طاقتور ماڻهن ڏانهن ڏيندا هيا ان کان وڌيڪ هو مڪي جي غريبن ۽ مسڪينن طرف ڏيندا هيا ۽ اُنهن جا مسئلا وڃي معلوم ڪندا هيا. ماڻهن سان ڳالهائڻ ٻولهائڻ ۾ سدا سنوان ۽ کُلبل هوندا هيا، تنهنڪري لفظن جي ڪاريگري يا بناوٽ جو وچ ۾ ڪوبہ معاملو نہ هوندو هو؛ هونئن تہ سندن خوش خلقي سيني لاءِ وقف هوندي هئي پر سندن ذاتي دوستن سان سندن قرب گهڻو هو جيڪو اڳتي هلي عالمي ڀائيچاري ۽ خيرخواهيءَ جي جذبن ۾ تبديل ٿي ويو. سندن يادگيريءَ جي صلاحيت تعريف لائق هئي، سندن ذهانت آسان ۽ سماجي ڀلائي واري هئي، سندن

خيالن جي پهچ تمام بلندي واري، سندن راءِ واضح ۽ ڳُليل ۽ فيصلائتي هوندي هئي. خيالن کي عملي جامو پهرائڻ جي منجهن پوري صلاحيت هوندي هئي، ۽ توڙي جو ڪاميابي حاصل ڪرڻ کان پوءِ سندن ارادا ڪجهه تبديل ٿيا هجن يا وڌيڪ وڌيا هجن، پر ماڻهن ۾ خدائي پيغام پهچائڻ لاءِ جيڪو پهريون خيال ڪين آيو هو ۽ جنهن جي ڀرپور تعميل پڻ ڪيائون، سندن اعليٰ ۽ بلند ترين ذهني صلاحيتن جي چٽي شاهدي ڏئي ٿو. حضرت عبدالله جي پٽ کي مڪي جي نج روايتي خاندان جي وچ ۾ تقرير جي تعليم ڏياري وئي. هڪ اهڙو خاندان جنهن عربي زبان جي اصلوڪي ۽ صاف لهجي کي قائم رکيو هو، ۽ سندن تقرير جي بلاغت کي دُرست ڪري ان کي اڳتي وڌايو ويندو هو پر ان دؤران هي نوجوان دانائيءَ سان خاموش رهندو هو. فصاحت بلاغت جي طاقت رکندي به مُحَمَّد ﷺ جن اڻپڙهيل هيا، جوانيءَ ۾ ڪين لکڻ پڙهڻ نه سيکاريو ويو هو(70)، تنهن هوندي به ڪين ماڻهن اڳيان شرمندو ٿيڻ يا ماڻهن طرفان ڪين طعنا ڏيڻ جي ضرورت ڪڏهن به پيش ڪانه آئي، پر ان جي باوجود سندن ڄاڻ جو دائرو محدود ٿي ويو ۽ اُنهن آئينن کان ڪين محروم ڪيو ويو جن ذريعي وڏن ڏاهن ۽ فيلسوفن جي وڏن ذهنن جو اولڙو اسان جي ذهنن تي پوندو آهي، ان جي باوجود فطرت ۽ انسان جو ڪتاب سندن ذهن اڳيان کليو رکيل هيو ۽ سياسي فلسفياڻين تجزين ۾ ڪجهه تصوراتي رنگ پريو ويو جنهن جو تعلق عرب سياحن سان هيو(71). پاڻ دنيا جي قومن ۽ مذهبن جي هڪ ٻئي سان ڀيٽ ڪن ٿا، فارس ۽ روم جي بادشاهتن جي ڪمزورين جو جائزو وٺن ٿا، ان وقت جي انساني ابتري کي، ڏک ۽ ڪاوڙ سان ڏسن ٿا ۽ دل ئي دل ۾ عزم ڪن ٿا ته هو عربن جي اَجيت جذبن ۽ اعليٰ صلاحيتن کي هڪ ڏينهن هڪ خدا ۽ هڪ بادشاهه هيٺ هڪڙي ايڪي ۾ آڻي هڪ ڪري ڇڏيندا. اسان سندن شروعاتي زندگي تي غور ڪريون ته معلوم ٿيندو ته محلن، فوجي ڪئمپن ۽ اوير جي مندرن کي ڏسڻ ۽ گهمڻ جي بجاءِ شام جون سندن ٻه مسافريون ٻن تجارتي ميلن جي سلسلي ۾ ٿيون هيون جيڪي دمشق ۽ بوسترا ۾ لڳايا ويا هيا، ان وقت سندن عمر فقط تيرهن سال هئي جڏهن هو پنهنجي چاچي جي قافلي سان گڏجي شام ويا هيا پر پوءِ جيئن ئي بيبي خديجه جو تجارتي سامان نيڪال ڪيائون ته هڪدم پٺتي موٽيا. اهڙن تڪڙن ۽ غير اهم سيرن سفرن ۾ بيحد ذهين انسان جي نظر اُنهن ڳالهين کي به ڏسي، پرکي ۽ پروڙي سگهي ٿي جيڪي هونئن سندن ويجهن ساٿين کان به لڪل رهيون هونديون، اُنهن مسافرين مان ڄاڻ ۽ تجربي جا ٻج هٿ ڪري هن پنهنجي ذهن جي زرخيز زمين ۾ پوکيا هوندا، پر شامي زبان نه ڄاڻڻ سبب سندن پرائڻ جي جستجو ممڪن آهي ته اڌوري رهجي وئي هجي. ۽ هن الڳ دنيا جي هر خطي کان حاجي هر سال مڪي ۾ عقيدت، احترام ۽ واپار وڙي جي حوالي سان گڏ ٿيندا هيا ۽ لکن ماڻهن جي هڪ ٻئي سان لهه- وچڙ ۽ هڪ ٻئي سان رابطن کي پنهنجي مادري زبان ڳالهائڻ تائين محدود هڪ سادگي پسند شهريءَ، مختلف قبيلن جي ڪردار ۽ سياسي صورتحال، توڙي يهودين ۽ عيسائين جي مذهبي اصولن ۽ سندن عملن جو نهايت غور سان جائزو ورتو هوندو. ڪجهه ڌارين ماڻهن ڄاڻي واڻي يا وري مجبور ٿي مهمان نوازيءَ جي حقن لاءِ ٻاڏايو هوندو ۽ مُحَمَّد ﷺ جن جي دشمنن يهودين، فارسين ۽ شام جي ويراڳين جا نالا ورتا هيا جن تي اهو الزام هو ته هنن قرآن پاڪ جي لکڻ ۾ ڪو مخفي ڪم ڪيو هو(72). ڳالهائڻ ٻولهائڻ سان ماڻهو هڪ ٻئي جي ويجهو اچن ٿا ۽ مفاصلا گهٽ ٿين ٿا، پر اڪيلائي پاڻ هڪ وڏو ذهين اسڪول آهي، جتي هڪڙو شخص وڏو تخليقڪار به ٿئي ٿو ته گهڻو ڪجهه حاصل به

ڪري ٿو. ننڍپڻ کان وٺي مُحَمَّد ﷺ جن اڪيلائي پسند هيا ۽ اڪيلائيءَ ۾ مذهبي ڳالهين تي غور ۽ فڪر ڪندا هيا، هر سال رمضان جي مهيني ۾ هو سڄي دنيا توڙي بيبي خديجه کان جدا ٿي، حرا جي غار ۾ هليا ويندا هيا، جيڪا مڪي(73) کان فقط ٽن ميلن جي مفاصلي تي هئي، هو مذهب جي جوش جذبن جي روح تي غور ڪندا هيا جن جي جڳهه جنت ۾ نه پر پيغمبر جي پنهنجي ذهن ۾ هئي، ۽ پنهنجي دين کي (الله جي هدايتن ۽ وحيءِ جي مطابق) اسلام جو نالو ڏنو جنهن جو پهريون پنهنجي خاندان ۽ پوءِ وري قوم ۾ ان جو پرچار شروع ڪيو ويو. هي مذهب دائمي سچ تي مبني آهي جنهن ۾ دل سان اهو مڃڻو آهي ته خدا هڪ ۽ فقط هڪ آهي ۽ مُحَمَّد ﷺ الله جو رسول آهي.

يهودي مذهب وارا وڏائيءَ مان دعويٰ ڪندا آهن ته توڙي جو قديمي دنيا جي سُڄاڻ قومن کي گهڻن خدائن کي مڃيندڙن طرفان گمراهه ڪيو ويو، ان جي باوجود فلسطين جي سندن ساڏڙن ابن ڏاڏن اصلي خدا جي ڄاڻ ۽ عبادت کي پاڻ وٽ محفوظ ڪري ڇڏيو هو، الله تعاليٰ جي اعليٰ وصفن کي انساني گڻن يا اخلاق سان ڀيٽي نٿو سگهجي ڇو ته ربي اوصاف انساني سمجهه جي دائري ۾ اچڻ کان اڃا اڳتي آهن، پر انجيل جي پنجن جُلدن جو هر ورق توڙي سيئي پيغمبر سندس وجود ۽ طاقت جا شاهد آهن، سندس نالي جو ايڪو يا وحدانيت تاريخ جي صفحن تي اُڪريل آهي ۽ سندس مقدس جڳهه کي ڪنهن به لِڪل طاقت جي ظاهري صورت سان ڪڏهن به بيحرمتو نه ڪيو ويو آهي، مندر جي تباهيءَ کان پوءِ عبراني جلاوطن ماڻهن کي سندن عبادتگاهن جي روحاني جذبن ذريعي پاڪ ڪري منجهن ڄاڻ ۽ ڏاهپ جي روشني پيدا ڪئي وئي هئي ۽ مُحَمَّد ﷺ جن جا اختيار ان دائمي طعني کي جائز قرار نه ڏئي سگهندا ته مڪي يا مديني جا يهودي عذرا جي پوڄا، الله جي پُٽ جي حيثيت سان ڪندا هيا(74). پر اسرائيل جو نسل هاڻي انسانن وارو نه رهيو هو ۽ دنيا جا مذهب، نئين پيغمبر جي نظرن ۾ ان نقطي تي قصور وار ضرور هيا جن الله تعاليٰ جي پاڪ ذات کي پُٽ، ڌيئرون يا ساٿي ڏئي ڇڏيا هيا. ستين صديءَ جا عيسائي اڻڄاڻائيءَ يا حماقت سان لادينيت طرف هليا ويا هيا، سندن ذاتي توڙي مجموعي عقيدو بُتن ۽ تبرڪن ۾ هوندو هو جنهنڪري اوڀر جي مندرن کي ذليل ٺيڪو پيو هو ڇو ته الله پاڪ جي سيني کان اوچائي واري بي مثل حيثيت کي شهيدن، درويشن، فرشتن ۽ ٻين عزت لائق شين سان ملائي هيڻاهون ڪيو ويو هو ۽ مذهب ۾ فتنو پيدا ڪندڙن جو هڪ ٻيو گروهه به عربستان ۾ پيدا ٿي ويو هو جن بيبي مريم پاڪ کي ديوي جو لقب ڏنو هو(75)، ٽِن (تثليث) جو مونجهارو يا ٻيهر جسماني روپ وٺڻ جو عقيدو، خدائي وحدت جي اٽل حقيقت جي اصول جي نفي ڪري ٿو. انهي عقيدي مان صاف ظاهر ٿو ٿئي ته اهڙو عقيدو رکندڙ ٽن هڪ جهڙن خدائن کي دنيا اڳيان پيش ڪن ٿا ۽ حضرت عيسيٰؑ جيڪو هڪ انسان هو، کي الله جو پُٽ(76) ڪري ڄاڻائن ٿا، هن سلسلي ۾ هڪ وڏو مذهبي تبصرو يا ڊگهي تقرير ئي فقط ان شخص کي مطمئن ڪري سگهي ٿي جيڪو عقيدو رکندڙ آهي، باقي بي لغام اَڻ تڻ يا فضول جذباتيت ربي حيثيت جي پاڪيزگي کي مجروح ڪرڻ جي اجائي ڪوشش آهي ۽ اوڀر جي هر مذهبي فرقي فقط پاڻ کي بت پرستيءَ کان آجو ڪري، ٻين سيني فرقن تي بت پرستي ۽ گهڻن خدائن جي عقيدي جو الزام مڙهيو آهي، پر مُحَمَّد ﷺ جن جو مذهب اهڙي ڪنهن به شڪ ۽ مونجهاري کان آجو ۽ پاڪ آهي ۽ قرآن الله پاڪ جي وحدانيت جي شاندار شاهدي ڏئي ٿو. مڪي جي پيغمبر بُتن، انسانن، چنڊ، تارن ۽ سيارن جي پوڄا کي بلڪل رد ڪري ڇڏيو، جنهن ۾ مستند دليل اهو

نو ويو ته جيڪا شيءِ اُڀري ٿي ته اُها لهي به ضرور ٿي ۽ جيڪو به ڄايو آهي اُهو ضرور مرندو ۽ جيڪا
يءِ يا وجود بگڙجندڙ آهي اُن تي فنا ضرور اچڻو آهي(77). سندس منطق ۽ دليلن اهو تسليم ڪيو ته
يڪو سڀ ڪائنات جو خالق آهي اُهو پڪي ۽ پختي يقين سان هڪ ازلي، ابدي ۽ دائمي هستي آهي
نهن کي ڪابه شڪل ڪانهي، ڪوبه هنڌ ناهي، نه ڪنهن جو ڄائو آهي نه ڄڻيندڙ آهي، نه وري ڪو ان
و مثل يا مَٽ آهي، جيڪو اسان ۾ ۽ اسان جي هر ارادي ۽ نيتن ۾ موجود آهي ۽ پنهنجي فطري
هُرجن موجب ۽ پنهنجي مرضيءَ سان پاڻ موجود آهي، ۽ جيڪا به اخلاقي ۽ ذهني بلندي ۽ تڪميل آهي
ا منجهانئس ئي ڏي اچي ٿي ۽ جيڪا منجهس ئي موجود آهي، هي دائمي سَچ جن جو رسول الله ﷺ
ن(78) پنهنجي زبان ۾ پاڻ اعلان ڪيو، انهن کي سندن پوئلڳن پوريءَ طرح هِيئين سان هنڊايو ۽ جن
ي قرآن جي مترجمن ۽ مفسرن وڏي وضاحت ۽ صفائيءَ سان پيش ڪيو. هڪ اهڙو فيلسوف جيڪو
دا جي وجود کان به انڪاري آهي، اُهو به شايد مُحَمَّد ﷺ جن جي مقبول عقيدي کي مڃڻ ۾ دير نه
ڪندو، هڪ اهڙو اُتاهون فلسفو جيڪو شايد اسان جي ذهني سطح کان به گهڻو مٿيرو آهي. اسان جي
صور ڪرڻ يا سمجهڻ لاءِ باقي ڪهڙي شيءِ وڃي بچي ٿي جڏهن اسين پنهنجن احساسن ۽ ذهني
سعتن جي اڻجاتل جوهر مان وقت، مفاصلي، ڇُرپُر جي عمل ۽ مادي کي الڳ ڪري ورتو آهي؟ وحي
ازل ٿيڻ کان پوءِ، ان جي مقصد ۽ منطق جي تصديق مُحَمَّد ﷺ جن پنهنجي آواز ۾ پاڻ ڪئي، ۽
ندستان کان وٺي مراڪش تائين سندن فرمان مڃيندڙ هڪ ۽ فقط هڪ الله جي عبادت ڪن ٿا، ۽
مورتن يا مورتين جي پوڄا کي سختيءَ سان روڪڻ کان پوءِ بت پرستيءَ جو خطرو ٽري ويو آهي. مقدر
ا قسمت جي دائمي تصور يا فرمانن کي مسلمان به پوريءَ طرح مڃين ٿا ۽ اُنهن کي به عام مسئلن ۽
شڪلاتن کي مُنهن ڏيڻو ٿو پوي. مثال طور: خدا جي غيب جي علم کي انساني آزادي ۽ ذميواريءَ
ان ڪيئن ۽ ڪٿي وڃي جوڙجي، ۽ هيو ته بدي ۽ برائيءَ کي سندس لامحدود اختيارن ۽ لامحدود ڀلاين
ان ڪيئن هم آهنگ ڪجي وغيره.

الله تعاليٰ پنهنجي هر ڪم ۾ پنهنجي وجود جو اقرار ڪري ۽ ڪرائي ٿو ۽ سندس اٽل قانون
ا اصول هر ماڻهوءَ جي دل ۾ موجود آهن. هر دؤر جي پيغمبرن جي اها ڪوشش ۽ سندن مقصد رهيو
هي ته هڪڙي ماڻهو يا طبقي کي ڄاڻ يا سمجهه عطا ڪن ته بي کان ان تي عمل ڪرائن پر مُحَمَّد
ﷺ جن جي سخا ۽ فراخدليءَ اڳين پيغمبرن کي به ساڳيو مانُ ۽ احترام ڏنو جيڪو هن عظيم پيغمبر
نهنجي لاءِ لهڻو هو، ۽ اهو سلسلو حضرت آدمؑ کان وٺي قرآن جي نازل ٿيڻ تائين هليو هو(80). ان وقت
ؤران هڪ لک چوويهه هزار پيغمبرن تي خدائي روشني جا ڪِرڻا پئجي چڪا هيا ۽ هر پيغمبر پنهنجي
ملحده ڪردار ۽ شان سان ٻين کان نرالو هو، ٽي سؤ تيرهن حواري فقط ان ڪري موڪليا ويا هيا ته
نهنجي ملڪ کي بت پرستي ۽ برائيءَ مان ڇوٽڪارو ڏيارن، هڪ سؤ چار جُلد فقط روح القدس يا الله
ي روح جي سلسلي ۾ ڇاپيا ويا آهن ۽ ڇهن وڏن قانونسازن جن وٽ به ربي روشنيءَ جا ڪِرڻا پهتا هيا،
نسانذات کي مختلف انساني حقن بابت ڇهه لڳاتار وحي جا پيغام پهچايا هيا، پر ڪمال اهو آهي ته اڻ
ٽجندڙ مذهب هڪڙوئي هيو. حضرت آدمؑ حضرت نوحؑ ۽ حضرت مُحَمَّد ﷺ سڀئي اولولعزم
يغمبر هيا، پر جيڪو به انهن سڀني پيغمبرن مان ڪنهن هڪ کان به نفرت ڪري ٿو ته پڪ سمجهيو ته
هو بي دين ڪافرن جي لسٽ ۾ موجود آهي. انهن مان گهڻن ئي وڏن جون تحريرون موجود ته هيون پر

أنهن تي غير مستند ۽ نقلي هئڻ جو شڪ هيو جيڪي يوناني ۽ شامي زبانن ۾ لکيل هيون(81). حضر
آدمؑ جو رَويو اهڙو هو جو هن جي پٺيان ڪوبہ احسانمندي وارو جذبو موجود ڪونہ هو ۽ نہ وري سند
ئي ٻارن جي دل ۾ هن لاءِ ڪو خاص احترام هيو، حضرت نوحؑ جي سٽن فرمانن جا پوئلڳ ۽ تعب
ڪندڙ پنهنجين عبادتگاهن ۾ ويٺل نادان ۽ نامڪمل هيا(82)، ۽ سبائيُن طرفان حضرت ابراهيمؑ جي
ڪي، ڪالديا ۾ جيڪو سندس اباڻو وطن هو، اڻپوري نموني ملهايو ويندو هو، باقي بيشمار پيغمبرن م
حضرت موسيٰؑ ۽ حضرت عيسيٰؑ اهڙا هيا جن ڀرپور زندگي گذاري هئي ۽ ماڻهن جي دلين ت
حڪمراني ڪئي هئي ۽ سندن متعلق تحريرون پراڻي توڙي نئين عهدنامي ۾ موجود آهن، حضر
موسيٰؑ جي معجزاتي زندگي ڪي تفصيل ۽ احترام سان قرآن ۾ بيان ڪيو ويو آهي(83) ۽ گمراهہ يهود
بدلي وٺڻ خاطر پنهنجو مذهب يا عقيدو أنهن قومن تي مسلط ڪرڻ جي ڪوشش ۾ رُذل رهن ٿا، ج
جي دين ڪي، جيڪو سندن مقابلي ۾ نئون نڪور آهي، ڌِڪارن ٿا. عيسائيت جي مصنف يعني حضر
عيسيٰؑ لاءِ مسلمانن ڪي پنهنجي پيغمبر سيڪاريو هو تہ ان ڪي وڏي تعظيم ۽ احترام سان ڏنو وڃ
تحقيق، حضرت عيسيٰؑ جيڪو بيبي مريم جو پٽ آهي، الله جو پيغمبر آهي ۽ سندن لفظ جيڪي ه
مريم ڪي ٻڌايا ۽ جيڪو روح أن منجهان اڳتي هليو، سو هن دنيا توڙي ٻي دنيا ۾ بيحد وقار وارو آه
۽ اهو اهڙن روحن منجهان هڪ آهي جيڪو رب العزت جي ويجهو آهي(85). اصلوڪن ۽ نقل
ڪتابن(86) جا ڪارناما سندس ئي دماغ ۾ دٻيل آهن ۽ لاطيني ڪليسا، قرآن پاڪ منجهان ڪنواري ه
بيبي مريم جي باري ۾ اصلوڪو مواد حاصل ڪري ورتو آهي(87). ان جي باوجود حضرت عيسيٰؑ تي
فنا جو ڏينهن اچڻو هو، ۽ قيامت جي ڏينهن سندس ئي شاهدي ٻنهي ڌرين جي منمت ڪندي: يهودين ج
انڪري تہ هنن ڪيس رد ڪري ڇڏيو هو ۽ ڪيس پيغمبر ڪري نہ مڃيندا هيا، ۽ عيسائين جي انڪري
هو ڪيس الله جو پٽ چوندا ۽ سمجهندا هيا، سندس دشمنن جي ڪيني ۽ ڪدورت سندس شهرت تي دا
لڳائڻ جي ڪوشش ڪئي ۽ سندس زندگي ختم ڪرڻ جي سازش ڪئي، پر سندن رٿون ناڪام ٿيون
هڪ خيالي شڪل يا وري هڪ مجرم ڪي صليب تي چڙهندي ڏيکاريو ويو ۽ معصوم پيغمبر ڪي ا
پاڪ ستين آسماني بهشت تي گهرائي ورتو(88). ڇهہ سؤ سالن تائين انجيل سچ ۽ چوڻڪاري جو رس
ڏسيندو رهيو، پر وقت گذرڻ سان گڏ عيسائين ٻنهي يعني انجيل مقدس جي اصولن توڙي ان جي ٻا
ڪي وساري ڇڏيو، ۽ مُحَمَّد ﷺ جن ڪي شعوري عقيدي جي ماڻهن ڪليسا ۽ يهودين جي عبادتگاه
خلاف اُڪسايو تہ انهن مقدس ڪتاب جي مقدس متن سان ڇيڙڇاڙ ڪئي هئي(89). حضرت موسيٰؑ توڙ
حضرت عيسيٰؑ جي مذهبي عقيدي ۽ تعليم موجب، مستقبل جي پيغمبر جي آمد تي، هر طرف خوش
جي لهر ڇانيل هئي جيڪو أنهن کان بہ وڌيڪ ناميارو ۽ عظيم هوندو ۽ اهڙي طرح جيڪو واع
انجيل مقدس ۾ ڪيل هو تہ هڪ 'شفا ڏيندڙ مقدس روح' ايندو يا وري روح القدس کان اڳ پنهنجو
نشانيون ٻڌائيندو تہ اُهو واعدو عظيم مُحَمَّد مصطفيٰ ﷺ(90) جن جي روپ ۾ سندن آمد تي پو
ٿيو جيڪو سڀني پيغمبرن کان مٿانهون ۽ عظيم تر آهي ۽ جيڪو ختم المُرسلين يا الله جو آخر
پيغمبر آهي.

خيالن جي ڏي- وٺ ڪرڻ لاءِ ذهن ۽ زبان جي هڪ جهڙائي بيحد ضروري آهي، هڪ فيلسوف جي گفتگو سواءِ ڪنهن اثر ڇڏڻ جي تڏهن هوا ۾ اڏري وڃي ٿي جڏهن سندس آواز ڪنهن هاري ناريءَ جي ڪن تي پوي ٿو، ڇو ته ٻنهي جي سمجهه ۽ ڄاڻ ۾ ايتروئي مفاصلو آهي جيترو هڪ لامحدود ۽ محدود جي وچ ۾ ٿئي ٿو جڏهن الله جو نالو ڪنهن فنا ٿيندڙ جي زبان يا قلم سان ورتو يا ورجايو وڃي ٿو. عبراني يا يهودي پيغمبرن، حوارين يا حضرت عيسيٰؑ جي انجيل جي مجيندڙن جو اُتساهه يا اثر سندن دليلن يا يادگيريءَ سان شايد ايترو اڻ نهڪندڙ به نه هوندو ۽ سندن ذهن ۽ صلاحيتن جي تضاد جو اندازو پراڻي ۽ نئين عهدنامي جي ڪتابن جي لِکت ۽ اُنهن جي انداز مان واضح ٿي وڃي ٿو. پر مُحَمَّد ﷺ جن، قرآن جي ايڊيٽر جي حيثيت ۾، انجي سادگي واري اوچي ڪردار بابت مطمئن هيا ته ان جو روح اصل شڪل ۾ برقرار رهيو هو(91) ۽ سندن پنهنجي ذات توڙي سندن سيني پوئلڳن کي يقين هو ته قرآن تخليق ڪيل نه پر اصل ۽ دائمي هو جيڪو الله پاڪ جو ڪلام هو ۽ سندس ئي اصل جوهر مان نڪري دنيا ۾ نازل ٿيو هو ۽ جيڪو روشني جي قلم سان لکجي دائمي فرمانن جي صورت ۾ انسانذات آڏو آيو هو، قرآن جي پهرين ريشم ۽ قيمتي پٿرن تي اُڪريل ڪاپي جبرائيلؑ هينئين بهشت ۾ ڪٽي آيو هو، جيڪو يهودين جي فلسفي موجب(*) اهم پيغامن جي صورت ۾ موڪليو ويو هو ۽ جنهن ڪي جبرائيلؑ بابن، آيتن ۽ صورتن جي ورهاست ذريعي عربي پيغمبر ڏانهن وحي ڪندو رهيو، قدرت جي دائمي ۽ مڪمل سرشتي جي پوئواري ڪندي قرآن پاڪ مُحَمَّد ﷺ جن جي خواهش موجب ننڍين ٽُڪرن يا آيتن جي صورت ۾ نازل ڪيو ويو هو ته جيئن سندن وقتي ضرورتن ۽ حالتن جي نزاڪت موجب صورتون نازل ٿين ۽ جيڪي به تضاد ڪٿي نظر آيا ته اُهي ان صورت ۾ هڪدم دور ٿي ويا ته هڪڙين آيتن کي ترڪ ڪري اُنهن جي جڳهه تي نيون ۽ وڌيڪ وضاحت ڪندڙ آيتون نازل ڪيون ويون. الله جو ڪلام ۽ سندس رسول جي حديثن کي ڪچي يا تاڙي جي پنن يا هڏن تي لکيو ويندو هو پر اُهي شروع ۾ ڪنهن به ترتيب يا سلسلي سان نه رکيا ويندا هيا جن کي پيغمبر جي هڪ شريڪِ حيات طرفان محفوظ ڪيو ويندو هو. مُحَمَّد ﷺ جن جي وصال کان ٻه سال پوءِ ان مقدس مواد کي گڏ ڪري سندس دوست ۽ جانشين حضرت ابوبڪر صديقؓ طرفان ڇپرايو ويو ۽ ان کي وڌيڪ بهتر ۽ ترتيب وار نموني سان تيرهين صدي هجري ۾ حضرت عثمان غنيؓ جي وقت ۾ ٻيهر ڇپرايو ويو هو ۽ ڪمال اهو آهي ته قرآن جي مختلف نسخن ۾، جيڪي مختلف وقتن تي ڇپيا هيا، معجزاتي طور ساڳيو متن موجود آهي جنهن ۾ رتيءَ ماتر به ڦيرڦار ٿيل نه آهي. جوش جذبي جي حوالي سان يا وري فخر وچان مُحَمَّد ﷺ جن پنهنجي پيغام جي سچائيءَ جو بنياد، ٻين ڳالهين منجهان ان تي به رکيو جنهن ۾ انسانن ۽ فرشتن کي للڪاريو ويو آهي ته اُنهن منجهان ڪوبه هڪڙي سِٽ به اهڙي خوبصورتيءَ سان لکي ڏيکاري ۽ پيغمبر دعويٰ ٿوڪري ته اهڙين خوبصورت ۽ بيمثل سٽن جو تخليق ڪندڙ فقط الله تعاليٰ ئي ٿي سگهيو ٿي(92). هن دليل جو رُخ هڪ انتهائي پرهيزگار عرب ڏانهن آهي جنهن جو ذهن فقط مذهبي بيخودي ڏانهن رجوع ٿيل آهي. (93) ڪنهن به طرز جي ذهني ڪشادگي يا هم آهنگي فقط هڪ نقطئہ نظر تي اکتفا نه ڪندي(*)، يورپ، اڻ لاڳاپيل قصن ڪهاڻين، اخلاقي فرمانن ۽ تقريرن جي ڊگهن سلسلن جو وڌي بي صبريءَ مان مطالعو ڪري ٿو پر ان مان ڪيس ڪجهه به هڙ حاصل نه ٿوٿئي ڄاڪاڻ ته اُنهن ۾ ڪا اهڙي ڳالهه هوندي ئي ڪانهي جيڪا دل کي ڇُهي يا ڪو جذبو پيدا

ڪري، اهڙا فضول سلسلا رڙهندا رڙهندا يا تہ مِٽيءَ ۾ ملي وڃن ٿا يا وري هوا ۾ اڏامي وڃن ٿا. عربستان جي هن عظيم پرچارڪ يعني مُحَمَّد مصطفيٰ ﷺ کي خدائي وصفون عطا ٿيل هيون پر ڪيس ذهني اذيتون بہ اوتريون ئي وڏيون نصيب ۾ آيون هيون جيڪي شايد حضرت ايوبؑ جي مٿانهين درجي جي سادگي ۽ صبر سان پيڇي سگهن ٿيون، جنهن جو ذڪر ان دؤر جي ڇپيل ڪتابن ۾ آيل آهي جيڪو ساڳئي ملڪ جي ساڳي زبان ۾ ڇپيو هو(94). جيڪڏهن قرآن جي تحرير انساني صلاحيتن کان بہ مٿاهين آهي تہ پوءِ هومر جي اِليڊ يا ڊيموسٽينس جي فلپڪس جي مٿاهين ذهانت جو سلسلي تي بہ غور ڪرڻو پوندو. سيني مذهبن ۾، ان جي باني جي زندگي ۾ صبر جو سبق کين خود بخود ملي ويندو آهي: مُحَمَّد ﷺ جن جون حديثون فقط سچ جا سبق هيا، ۽ ان جو عمل سندن اعليٰ ڪردار جو آئينو هيا ۽ سندن قول جيڪي خانگي يا عوامي زندگي ۾ چيل هيا، اُنهن کي سندن پاڪ گهر وارين ۽ ساٿين طرفان محفوظ ڪيو ويندو هو. ٻن سؤ سالن جي گذرڻ کان پوءِ، زباني قولن يا حديثن کي البخاري (امام بخاري) گڏ ڪيو جنهن ٽن لکن حديثن کي وڏي محنت سان چنڊي ڇاٽي اُنهن مان فقط ست هزار، بہ سؤ پنجهتر نج، سچين ۽ تصديق ٿيل حديثن کي ڇيرايو باقي جن تي شڪ شبها هيا اُنهن کي رد ڪيو ويو. هر ڏينهن هي نيڪ مصنف ڪعبي ۾ وڃي عبادت ڪندو هو، زم زم جي پاڻيءَ سان وضو ڪندو هو ۽ هو حديثن جي صفحن کي ڪڏهن پيغمبر جي مزار تي بہ وڃي رکندو هو، ۽ سندس محنت واري ڪم کي سُني فرقي جي چئن شاخن طرفان مستند ڪري مڃيو ويو آهي(95).

قديمي پيغمبرن جيئن حضرت موسيٰؑ ۽ حضرت عيسيٰؑ جي پيغامن جي ٻين وڏن ۽ غير معمولي ماڻهن طرفان پڻ تصدق ڪئي وئي هئي ۽ مُحَمَّد ﷺ جن کي مڪي ۽ مديني جي ماڻهن طرفان زور ڀريو ويو تہ ٻين پيغمبرن جيان هو بہ ڪي معجزا ڏيکاري: جيئن آسمان مان فرشتن يا مٿس نازل ٿيل وحي کي زمين تي لاهي ماڻهن کي ڏيکاري، يا بيابان ۾ ڪو باغ پيدا ڪري ڏيکاري، يا وري پنهنجي ئي شهر ۾ ڪو باهہ جو پنيٺ ٻاري ڏيکاري، وغيره. جيئن قريشن جو مٿس بار وڌندو رهيو، تہ پاڻ پنهنجي اندر جي روشني ۽ غيب جي ڳالهين تي فخر ڪندا رهيا ۽ پنهنجن ڏنل اصولن جي ثابتين جو ذڪر ڪندا رهيا ۽ پاڻ کي رب العزت جي مهربانين جي ڇپر ڇانوَ ۾ محفوظ سمجهندا رهيا جيڪو اهڙين نشانين تي ناراض ٿئي ٿو ۽ ان مذهب جي صداقت کي بہ شڪ جي نظر سان ڏسي ٿو پر اهڙن ڪرتبن کي لادينيت جي زمري ۾ آڻي ٿو. نرم يا ناراضگي واري لهجي ۾ پنهنجي حفاظت ڪرڻ تي ويتر کين رنجايو ويو ۽ مخالفن جي بدناميءَ جهڙن بيهودن جملن ويتر بغير ڪنهن شڪ شبهہ جي قرآن پاڪ جي سچائيءَ کي صاف ثابت ڪري ڇڏيو(96). مُحَمَّد ﷺ جن جا شيدائي سندن معجزن جي طاقت کان چڱيءَ طرح واقف آهن ۽ سندن اعتماد ۽ ويساهہ تيئن ويتر وڌي ٿو وڃي جيئن هو سندن روحاني قد بت کان پري ٿين ٿا. سندن پڪو عقيدو آهي تہ وڻن اڳتي وڃي سندن استقبال ڪيو هو، پٿرن سندن سلامي ڏني هئي، ۽ سندن آڱرين مان پاڻي ڦوهارا ڏئي وهي هليو هو، تہ هو بکين کي کارائيندو هو، بيمارن کي شفا ڏياريندو هو ۽ مئلن کي جياريندو هو، کين خبر هئي تہ ڪاٺ جي هڪ ٽڙ ساڻن ڳالهايو هو، هڪ اُٺ ساڻن شڪايت ڪئي هئي، ۽ گوشت جي هڪ ٽڪري مخالفن طرفان زهر ڏيڻ بابت اڳواٽ کين ٻڌايو هو ۽ خوشي توڙي مايوسي واريون ٻئي فطري ڪيفيتون الله جي پيغمبر جي مرضي موجب وهنوار ڪنديون هيون(97). سندن معراج واري مسافري کي سندن سچو جسماني سفر ٻڌايو ويو

آهي. هڪ پراسرار جانور براق کين ڪعبي مان ڪڻي جيروسلم ويو ۽ پنهنجي ساٿي جبرائيلؑ سان گڏ پاڻ ستن آسمانن تائين پرواز ڪندا رهيا ۽ مختلف جڳهن تي بزرگن، پيغمبرن ۽ فرشتن طرفان سندن مرحبا ڪئي وئي. ستين آسمان کان، فقط مُحَمَّد ﷺ جن کي اڳتي وڃڻ جي اجازت ملي، هو ميلاپ جي حدن کان اڳتي وڌي عرش مقدس جي صفا ويجهو وڃي پهتا ۽ پنهنجي جسم ۾ سخت ٿڌڪار محسوس ڪيائون جنهن جو اثر سندن دل تائين هليو ويو ۽ ان دوران سندن ڪُلهي تي ربي هٿ جو ڇُهاءُ محسوس ٿيو. رب العزت سان(*) همڪلام ٿيڻ بعد(†)، هو ٻيهر براق تي سوار ٿي جيروسلم واپس آيا جتان وري مڪي پهچي ويا ۽ هي هزار سالن جو سفر هڪ رات جي فقط ڏهين حصي ۾ طئي ڪيائون(98). هڪ ٻي روايت موجب، پيغمبرؐ پنهنجي قوم جي ماڻهن ۾ ويهي قريشن جي للڪار کي قبول ڪندي هڪ ٻيو معجزو ڏيکاريو هو. سندن هڪ لفظ چوڻ سان چنڊ ٻه اڌ ٿي هڪ ٻئي کان جدا ٿي ويو هو، هي سَيارو آسمان تي پنهنجي جڳهه کان هٽيو، هيٺ لٿو ۽ ڪعبة الله جي چؤگرد ستَ چڪر ڪاٽيائين ۽ پوءِ اوچتو پنهنجي ماپ کي گهٽائيندي پيغمبر جي قميص(99) جي ڪالر کي ڇُهندي سندن ٻانهن مان نڪري آسمان تي پنهنجي مقرر ٿيل مدار تي هليو ويو. جاهل ماڻهو ته اهڙن قصن تي حيرت جو اظهار ڪندي پاڻ کي وندرائين ٿا پر جيڪي عقيدت مند مسلمان آهن اُهي پنهنجي مالڪ جي چيل هر ڳالهه تي ’آمنا صدقنا‘ چون ٿا ۽ پنهنجي عقيدي ۽ ايمان کي وڌيڪ پختو ڪن ٿا(100). اُهي ظاهري طرح اهو دليل ڏين ٿا ته مذهب جي پرچار ڪرڻ ۾ فطرت جي قانون کي اورانگهڻ جي ضرورت نه آهي جو ته اسلام ڪنهن به قسم جي شڪ ۽ گمانن کان مٿاهون مذهب آهي جنهن ۾ معجزا نه به ڏيکارجن ته ان سان ڪو به فرق نٿو پوي ۽ اُهي چون ٿا ته مُحَمَّد مصطفيٰ ﷺ جن جي ترار حضرت موسيٰؑ جي لڪڻ کان گهٽ طاقتور نه آهي.

گهڻن خدائن کي مڃيندڙ، مختلف وهمن وسوسن کي ڏسندي حيران پريشان ٿي وڃي ٿو: مثال طور مصر ۾ هزار قسمن جون رسمون ۽ رواج هيا جن جو تعلق حضرت موسيٰؑ جي مذهب سان هيو، ۽ انجيل جو روح ڪليسا مان ڪڏهڪو اُڏامي ويو هو. مڪي جي پيغمبر، پاليسي يا وري حب الوطني جي خيال کان عربن جي رسمن رواجن کي مقدس بنائڻ ٿي چاهيو جنهن ۾ ڪعبي ۾ نصب ٿيل پاڪ پٿر (حجر اَسوَد) ڏانهن وڃي ڏسيل رسمون ادا ڪرڻ بيحد ضروري هو. پر مُحَمَّد ﷺ جن جا فرمان نهايت ئي سادگي وارا ۽ قومي پرهيزگاري وارا هيا: نماز، روزو ۽ زڪوات، هر مسلمان جي مذهبي ذميدارين ۾ شامل هيا ۽ هر مسلمان اُميد ٿو رکي ته فقط نماز ئي کيس الله تائين پهچڻ جي اڌ رستي تائين پهچائي ڇڏيندي، روزو کيس رب العزت جي گهرَ جي ويجهو پهچائي ڇڏيندو ۽ زڪوات کيس ان گهر ۾ داخل ٿيڻ جي اجازت ڏئي ڇڏيندي(101). (I) معراج جي سفر ۾، الله تعاليٰ سان گفتگو دوران، مُحَمَّد ﷺ جن کي حڪم ڏنو ويو هو ته هو پنهنجي اُمت تي پنجاهه نمازون ادا ڪرڻ جو حڪم ڏئي ڇڏي. پر پوءِ حضرت موسيٰؑ جي مشوري تي، پاڻ رعايت جي درخواست ڪيائون ته پنجاهه نمازون شايد برداشت کان وڌيڪ بار ٿي وڃي، تنهن ڪري ان تعداد کي گهٽائي پنج ڪيو ويو جنهن ۾ ڏنڊي ڏاڙي، خوشبو ۽ تقريبن، وقت يا جڳهه جو ڪو به قيد ڪونه هو، بس عقيدت مندن لاءِ صبح، ٻيپهري، عصر، مغرب ۽ عشا جا وقت نماز ادا ڪرڻ لاءِ مقرر ڪيا ويا، ۽ هاڻوڪي دؤر ۾ جڏهن مذهبي جوش جذبا ختم ٿيندا پيا وڃن، ته اسان جا مسافر ترڪن ۽ فارسين جي عجز ۽ نياز جي جذبن کان متاثر ٿي پاڻ کي

اخلاقي طور سنوارن ٿا. نماز ادا ڪرڻ لاءِ صفائي بيحد ضروري آهي؛ پهرين هٿن ۽ مُنهن کي ڌوئبو آهي، پوءِ جسم کي ۽ هي هونئن به عربن جو پراڻو دستور هوندو هو جنهن لاءِ قرآن ۾ پڻ صفائي رکڻ جو تاڪيد ڪيل آهي؛ ۽ جيڪڏهن پاڻيءَ جي اڻاٺ هجي ته واري يا مٽيءَ سان وضو ڪري سگهجي ٿو. عبادت جو طريقو ڪوئي به اختيار ڪري سگهجي ٿو، بيهي يا ويهي ۽ سجدي ادا ڪرڻ سان عبادت ڪجي ٿي، پر نماز آواز ڪيڻ سان مختصر نموني به ادا ٿئي ٿي ۽ جوش جذبي جي هرويرو اها تقاضا نه هوندي آهي ته عبادت کي ڊگهو ڪيو وڃي ۽ هر مسلمان کي عبادت ڪرڻ ۾ اُهو حق ڏنو ويو آهي جيڪو عيسائيت ۾ هڪ پادري کي حاصل هوندو آهي. جيڪي هڪ خدا ۾ يقين رکن ٿا يا وحدانيت جا قائل آهن ۽ جيڪي بت پرستي کي روڪن ٿا، اُنهن لاءِ اهو ضروري هوندو آهي ته پنهنجن خيالن ۽ تصور کي هيڏي هوڏي ڀٽڪڻ کان روڪن ۽ پنهنجن نظرن توڙي خيالن جي رُخ کي قِبلي طرف موڙي ڇڏين، پوءِ هو توڙي دنيا جي کهڙي به ڪُنڊ ڪڙڇ ۾ هجن. اسلام جو پيغمبر شروع ۾ جيروسلم ڏانهن متوجهه هيو پر پوءِ شايد فطري صورتحال کي نظر ۾ رکندي فيصلو بدلايائون ۽ هاڻي آسڻاڪن هجي، توڙي فيض يا دهلي هجن، مسلمانن جون نظرون توڙي پيشانيون مڪي ۾ قائم ڪعبة الله ڏانهن پنج دفعا جهُڪن ٿيون. ان جي باوجود الله جي راهه ۾ زمين جي هر حصي کي پاڪ سمجهيو ويو آهي ۽ مسلمان پنهنجي پنهنجي طريقي سان پنهنجن گهرن توڙي گهٽين ۾ به نماز ادا ڪن ٿا. يهودين ۽ عيسائين کان صفا مختلف نموني ۾، هر هفتي ۾ جمعي جي ڏينهن کي باجماعت نماز ادا ڪرڻ لاءِ مقرر ڪيو ويو آهي. ماڻهو هن ڏينهن تي وڏي تعداد ۾ مسجدن ۾ گڏ ٿين ٿا، امام ۽ ڪجهه معزز بزرگ ممبر تي مٿي چڙهن ٿا ۽ تقرير ڪن ٿا. ان کان پوءِ امام اڳتي وڃي نماز پڙهائي ٿو. پر اسلام ۾ پادريت يا قرباني ڪانهي ۽ جنونيت جو روح وري وهمن وسوسن کي نفرت جي نگاهه سان ڏسي ٿو. (II) گوشه نشين نفس مارينڊڙن جي پاڻمرادي توبهه(102) يا پڇتاءُ ذريعي پنهنجي زندگي ۾ روحاني متيرائي حاصل ڪرڻ جو عمل پيغمبر جي نظر ۾ بڇان ڏياريندڙ هيو جنهن پنهنجن پوئلڳن کي گوشت، عورتن ۽ آرام کان پري رهڻ کان سختيءَ سان منع ڪئي ۽ سيني تي واضح ڪيو ته هو پنهنجي مذهب ۾ ويراڳين يا سنياسين کي برداشت نه ڪندو(103). ان جي باوجود هنن هر سال ٽيهن روزن رکڻ جي اداري کي قائم ڪيو ۽ ان تي عمل ڪرڻ جي سختيءَ سان تلقين ڪئي: سندن فرمان موجب هي نظم ۽ ضبط جو اهڙو منظم طريقو هو جيڪو روح کي پاڪ ۽ جسم جي خواهشن کي ختم ٿو ڪري ۽ هن سرشتي ذريعي الله ۽ ان جي رسول جي حڪمن جي ڀرپور فرمانبرداري به ٿئي ٿي. رمضان جي مهيني ۾ سج اڀرڻ کان وٺي ان جي لهڻ تائين مسلمان کائڻ پيئڻ ۽ عورتن جي ويجهو وڃڻ کان پري رهن ٿا، هر ان غذا کان پري رهن ٿا جيڪا سندن جسمن کي قوت پهچائي، ۽ هر خوشي ۽ لذت حاصل ڪرڻ کان دور رهن ٿا جيڪا سندن حواسن کي تازو توانو ڪري. چنڊ جي سال جي ڦيرڻ ۾ رمضان جو مهينو ڪڏهن سياري ته ڪڏهن اونهاري جي گرمين ۾ اچي ٿو ۽ صبر ڪندڙ، پنهنجي اُڃ کي پاڻيءَ جي هڪ قطري سان اُجهائڻ جي بجاءِ، ڊگهي ۽ سخت گرم ڏينهن جي گذرڻ جو شدت سان انتظار ڪري ٿو. شراب نوشيءَ کي جنهن جي لاءِ ڪن پادرين يا ويراڳين جا حڪم موجود آهن، مُحَمَّد ﷺ جن هڪ مثبت ۽ عام قانون ۾ تبديل ڪري ڇڏيو(104)، جنهن جو نتيجو اهو نڪتو جو دنيا جي گولي تي بيشمار ماڻهن، سندن حڪم جي تعميل ڪندي هن خطرناڪ عادت کي ڇڏي ڏنو آهي. اهڙن ڏکين منع نامن ۽ بندشن کي فقط

ڇڙواڳ ۽ عياش ماڻهن طرفان ٽوڙيو وڃي ٿو ۽ منافقن طرفان حڪم جي تعميل ڪرڻ ڪان ٽاريو وڃي ٿو پر جنهن قانون ساز انهن اصولن کي نافذ ڪيو آهي، ان تي ماڻهن طرفان بين ڇڙواڳين يا جنسي لاڳاپن قائم ڪرڻ جو الزام نٿو مڙهي سگهجي. (III) مسلمانن جي خير خيرات جانورن جي تخليق تائين هلي ٿي وڃي، ۽ قرآن ۾ ڪيئي پيرا محتاجن، بيواهن ۽ بدنصيب ماڻهن جي مدد ڪرڻ جو تاڪيد، فرض سمجهي ڪيو ويو آهي. محمد مصطفيٰ ﷺ شايد دنيا جو اڪيلو قانون ساز آهي جنهن خيرات ڏيڻ کي باقاعدگيءَ سان لاڳو ڪيو ۽ ان جي لاءِ اصول ۽ ماپا ناهيا، ۽ اهي معيار ملڪيت جي حد کي ڏسندي مختلف ٿي سگهن ٿا چاڪاڻ ته خير پئسن، اَن، مال، ميون ۽ وڻج واپار مان اُپت جي حساب سان ڏئي سگهجي ٿو، ۽ ڪو به مسلمان تيستائين شريعت جي پابندي نٿو ڪري جيستائين اُهو پنهنجي بچت جو ڏهون حصو خيرات ۾ نٿو ڏئي، ۽ جيڪڏهن سندس دل مطمئن نه آهي يا هن ڪان ڪا پل ٿي آهي يا ڪنهن سان ڪو ڌوڪو ڪيو اٿائين ته پوءِ ڏهين حصي واري خيرات هاڻي پنجين حصي تي وڃي بيهندي(105). خير خواهي انصاف جو بنياد آهي، چاڪاڻ ته اسان کي سختي سان اُنهن ماڻهن کي تڪليف پهچائڻ جي منع ڪئي وئي آهي، جن جي اسان کي مدد ڪرڻي آهي. هڪڙو پيغمبر پنهنجي ماڻهن کي بهشت يا ايندڙ وقت جا احوال ٻڌائي پر هو پنهنجن اخلاقي اصولن ۾ فقط اهي سبق دهرائيندو جيڪي اسان جي دلين جي ترجماني ڪندا.

اسلام ۾ مذهب جا ٻه بنيادي نقطا ۽ چار لازمي ڪم آهن جن تي انعام ۽ سزائون ٻئي آهن ۽ هر مسلمان جو پڪو عقيدو آهي ته قيامت ضرور برپا ٿيندي جتي ماڻهن جا فيصلا ڪيا ويندا. محمد ﷺ جن ان ڏينهن، جڏهن تڏا ويڙهه ٿيندي، جو پنهنجي طرفان ڪو وقت مقرر نه ڪيو آهي پر بهشت ۽ زمين بابت اهڙا اشارا ۽ نشانيون ضرور ٻڌايون آهن جيڪي قيامت ڪان اڳ ظاهر ٿينديون جڏهن زندگي جو سمورو ڪاروبار ختم ٿي ويندو ۽ تخليق جو عمل اوائلي ڌُنڌ ۽ مونجهاري جي نذر ٿي ويندو. جڏهن صُور ڦوڪيو ويندو ته نوان جهانَ وجود ۾ ايندا، فرشتا، جِنَ(*) ۽ انسان قبرن مان اُٿندا ۽ انساني روحَ ٻيهر جسمن ۾ هليا ويندا. ٻيهر زنده ٿيڻ جو فلسفو پهريون پيرو مصر جي ماڻهن شروع ڪيو هو جڏهن اُنهن پنهنجين مَمين کي دوائون ۽ خوشبوئون لڳائي محفوظ ڪيو هو، پيرامڊ يا اهرام تعمير ڪيا ويا ته جيئن روح جي قديمي محل کي محفوظ بڻايو وڃي ۽ سڄو ڪم ٽن هزار سالن دوران ٿيو هو. پر هيءَ ڪوشش اڌوري ۽ نامڪمل هئي، پر محمد ﷺ انهن ڪوششن ۾ فلسفي جو روح پريو ۽ پنهنجي خالق تي ياڙيو جيڪو سيني تي قادر ۽ سيني ڪان وڌيڪ طاقتور ۽ قدرت رکڻ وارو هو جنهن جو هڪڙو لفظ بيجان مِٽيءَ کي قوت بخشي جاندار بنائي سگهي ٿو ۽ اُنهن وکريل ۽ ٽڙيل پکڙيل جُزن کي گڏ ڪري اُنهن کي ٻيهر روپ ۽ رنگ ڏئي زنده ڪري سگهي ٿو(107). روح جي وِچين حالت بابت فيصلو ڪرڻ ڏاڍو مشڪل ڪم آهي ۽ اُهي جيڪي ان جي غير مادي فطرت ۾ پڪو يقين رکن ٿا ته اُهي خود اهو نٿا سمجهي سگهن ته اُهو احساس جي عضون يا ڪنهن ذريعي جي بغير سوچي يا عمل ڪيئن ٿو ڪري سگهي.

جسم ۽ روح جي ٻيهر ملي هڪ ٿي وڃڻ کان پوءِ انسان ذات بابت فيصلو ٿيندو، ۽ پيغمبر پنهنجي عقيدي موجب فيصلي جي ڪاروائي جو ذڪر ڪيو آهي جنهن ۾ آهستي ۽ لڳاتار عمل جو ڏس ڏنو ويو آهي. قرآن جي لفظن ۾(108) الله پاڪ ۽ محمد ﷺ جن تي اعتقاد ۽ عقيدي کي هڪ

ٻئي کان جدا نٿو ڪري سگھجي، ڇاڪاڻ ته سُنا ۽ رب کي پسنديده عمل اُهي ئي آهن جن جو پيغمبر حڪم ڏنو آهي ۽ ٻه خاصيتون يا لياقتون اسلام جي مذهب جي تشريح ڪن ٿيون، جنهن طرف سيني قومن ۽ سيني مذهبي فرقن کي عام دعوت ڏني وئي آهي. سندن (ٻين فرقن جي) روحاني نابينائي کي، توڙي جو سندن جهالت سبب معاف ڪيو ويو آهي پر سندن اخلاق سبب ان جو ازالو به ڪيو ويو آهي. جيڪي ماڻهو بُرا ڪم ڪندا ۽ توبه تائب نه ٿيندا ته اُنهن کي تڪليفون به اينديون ۽ سزائون به ملنديون ۽ مُحَمَّد ﷺ جن، پنهنجي عادت جي خلاف جيڪي پنهنجي والده جي تربت مٿان ٻيهي ڳوڙها ڳاڙيا هيا، ان مان اهو ثابت ٿو ٿئي ته پنهنجي بلند ترين روحاني مرتبي جي باوجود، هو انساني فطرت جي ڳُهرجن جي برخلاف نه هيا. (109) (*). ڪافرن ۽ لامذهبن جي بدقسمتي عام ڳالهه آهي، سندن ڏوهه ۽ ان تي آيل سزا جو دارومدار شاهدين تي هوندو، جن کي فقط ان ڪري رد ڪيو ويو هو ته سندن غلطين ۽ خطائن جو تعداد گهڻو وڏي ويو هو ۽ جيڪي دائمي محل عيسائين، يهودين، بت پرستن ۽ مجوسين ناهيا هيا، اُهي وڏي ۽ عميق پاتال ۾ هڪ ٻئي جي هينان مٿان غرق ٿي ويا آهن ۽ اُنهن لادينن، مڪارن ۽ منافقن لاءِ هينئين ۾ هيٺيون دوزخ تيار ڪيو ويو آهي جيڪي مذهب جو ويس پائي بچڙايون ڪندا هيا. جڏهن انسان ذات جي وڏي تعداد کي سندن غلط عقيدن ۽ عملن جي ڪري ننديو ۽ رد ڪيو ويو هوندو ته ان وقت سچن عقيدت مندن کي به سندن عملن ذريعي پرکيو ويندو. هر مسلمان جي نيڪي ۽ بدي کي سچي يا وري تمثيلي تارازيءَ ۾ توريو ويندو، ۽ جنهن ماڻهو ڪنهن کي تڪليفون پهچايون هونديون ان جو ازالو هينئن ڪيو ويندو: تڪليف پهچائيندڙ جيڪڏهن ڪي چڱا ڪم ڪيا هوندا ته هو پنهنجون اوتريون نيڪيون ان شخص کي موٽائي ڏيندو جيتري هن ساڻس زيادتي ڪئي هوندي، پر جيڪڏهن هن جي ڪاتي ۾ ڪا نيڪي هوندي ئي ڪانه ته پوءِ، سندس گناهن کي، ان شخص جي برابر سان توريو ويندو جنهن کي هن تڪليف پهچائي هئي. اهڙيءَ طرح گناهن توڙي ثوابن مان جيڪو به وڌيڪ وزني ٿيو ته فيصلو انهيءَ مطابق ڪيو ويندو، ۽ پوءِ سيئي ماڻهو نيڪ توڙي گناهگار پلصراط تان گذرندا جيڪا ترار کان به تِکي ۽ خطرناڪ هوندي ۽ ان جي هينان آڙاهه ٻريل هوندو، پر جيڪي نيڪ ۽ معصوم هوندا، اُهي مُحَمَّد ﷺ جن جي قدمن سان پنهنجا قدم ملائيندا، شان ۽ مان سان بهشت جي دروازن تي پهچي ويندا ۽ جيڪي گنهگار هوندا اُهي ستن دوزخن مان پهرئين ۾ ڪجهه مانيٺي دوزخ ۾ وجهي ڪرندا. سزا جي ڪفاري ادا ڪرڻ جو وقت نو سؤ سالن کان ستن هزار سالن تائين هوندو، پر عظيم پيغمبر پنهنجن ماڻهن سان هڪ مانائتو واعدو ڪيو آهي ته جيڪي به سندس اُمتي آهن، پوءِ اُنهن جا ڪيترا ۽ ڪهڙا به گناهه ڪٿي ڇو نه هجن، اُنهن کي سندن عقيدي ۽ سندن سفارش تي دوزخ جي باهه ۽ دائمي ذلت کان بچايو ويندو. هتي ممڪن آهي ته وهمن وسوسن جا پوئلڳ پنهنجي ڪم ڪرڻ ۾ وڌيڪ تيز ٿي وڃن ڇاڪاڻ ته انساني تصور، ايندڙ زندگي جي تصوير، سُکن ۽ نعمتن جي وسڪاري جي بجاءِ، ڏکن ۽ تڪليفن واري وڌيڪ محنت سان ناهي سگهندو. فقط ٻن عنصرن يعني انڌاري ۽ باهه سان اسان فقط درد جي احساس کي تخليق ڪري سگهون ٿا جيڪو خبر ناهي اِگتي هلي اجا ڪيتري شدت ۽ سختي اختيار ڪندو. ڇاڪاڻ ته ان تڪليف جي مدت الائي ڪيتري ڊگهي ۽ اينگهائيندڙ هجي، ڪا خبر ڪانهي. پر ساڳيو تصور هتي مخالف رُخ ڏانهن ٿو وڃي يعني دائمي خوشيءَ ڏانهن، ۽ اسان جي خوشيءَ جي ان وقت ڪا حد ئي نٿي رهي جڏهن اسان کي پنهنجي ڇوٽڪاري جي

خوشخبري ملي ٿي يا وري براين جي پيٽ ڪرڻ سان شايد سڪون ملي ٿو. اها ڳالهه فطري آهي ته عرب جي رسول محبت جي خمار ۾ وٽن جي جهڳٽن، پاڻيءَ جي چشمن ۽ جنت جي ندين ۽ باغن جو ذڪر ڪيو هجي، پر رحمت جي پاڇن ۾ رهندڙ رهواسين ڪي هم آهنگي ۽ سائنس جي خوبين، هڪ ٻئي سان ڳالهائڻ ٻولهائڻ ۽ دوستي وڌائڻ جي طريقن بابت ڪين اتساهڻ جي بجاءِ مُحَمَّد ﷺ جن، فقط هيرن، جواهرن، ريشمي پوشاڪن، شرابن، خوشين ۽ مسرتن، بيشمار نوڪرن ۽ خادمن، ۽ دنياوي خوشين ۽ عياشين جو ذڪر ڪري ڪين خوش تا ڪري ڇڏين، ۽ اُهي خوشيون، هن فاني زندگي جي ٿورڙي عرصي ۾ خود مالڪ ڪي به جڻ ڦڪيون ۽ ٻاڙيون ٿيون لڳن. باهتر حورون يا ڪارين ڪجلين اکين واريون دوشيزائون جن جو حسن تجلي ڏيندڙ هوندو، ڦوهه جواني هوندي، ڪنواريون هونديون ۽ منجهن شاندار نزاڪت نفاست هوندي، گهٽ ۾ گهٽ درجي واري مسلمان جي استعمال لاءِ به ڪين مهيا ڪيو ويندو، ۽ اهڙين خوشين ۽ مسرتن جو ڏؤر هزار سالن تائين هوندو ۽ سندس صلاحيتن ڪي سؤ حصا وڌيڪ وڌايو ويندو ته جيئن هو خوشين ۽ شادمانن جو ڀرپور حظ حاصل ڪري سگهي. انساني تعصب جي جذبن جي باوجود بهشت جا دروازا ٻنهي جنسن يعني مردن ۽ عورتن لاءِ کوليا ويندا پر مُحَمَّد ﷺ جن اها وضاحت نه ڪئي آهي ته چونديل عورت جو ساٿي مرد ڪير هوندو ته متان ان عورت جو اڳيون مڙس حسد ۽ ساڙ ۾ مبتلا نه ٿي وڃي يا وري سندن خوشي ۽ شادمانن ۾، دائمي شاديءَ جي شڪ ذريعي، خلل نه پيدا ٿي پوي. هن نفساني جنت جي تصور سبب ويراڳين سخت ناراضگيءَ جو اظهار ڪيو آهي. پر جيڪي سنجيدا ۽ قابل ماڻهو آهن اُهي بغير ڪنهن شرمساريءَ جي قرآن جي لغوي ۽ لفظي معنيٰ جي تشريح ڪندي ٻڌائين ٿا ته جسم جو ٻيهر جيئرو ٿيڻ تيستائين فضول ۽ اجايو هوندو جيستائين ان سان لاڳاپيل سڀئي صلاحيتون پوريءَ طرح واپس نٿيون ٿين تنهن ڪري نفساني ۽ ذهني قوتن ۽ صلاحيتن جو ميلاپ ئي حقيقت ۾ هن ٻيڻي جانور، جنهن کي انسان چَون ٿا، جي خوشين لاءِ بيحد ضروري آهي. ان جي باوجود مُحَمَّد ﷺ جن سان منسوب بهشت عياشي ڪرڻ ۽ ٻُک لڳڻ تي غذا کائڻ وارو نه هوندو، ڇاڪاڻ ته اسلام جي پيغمبر صاف ۽ واضح لفظن ۾ چيو آهي ته جنت ۾ سڀ خراب خواهشون ترڪ ڪيون وينديون ۽ الله جا ٻانها ۽ شهيد ڪنهن به ڪِريل خوشيءَ جي خواهش نه ڪندا ۽ اهڙا ئي پاڪيزگي رکندڙ عقيدتمند الله جي خوبصورت جلون ۽ جنسار وارن هنڌن ۾ داخل ڪيا ويندا(110).

مُحَمَّد ﷺ جن جي پهرين ۽ ڏکين ڏينهَن (111) ۾ سندن احترام لائق گهر واري، سندن نوڪر، سندن شاگرد ۽ سندن دوست(112) شامل هيا جن اڳيان هنن پنهنجي پاڻ کي پيغمبر ڪري پيش ڪيو ۽ اُهي سڀئي ڇاڪاڻ ته ڪين وڌيڪ ويجها هيا ته ڪين پيغمبر جي طبيعت ۽ روزمره جي معمول جي سڄي خبر هئي. بيبي خديجه متن پورو ويساهه ڪندي هئي تنهن ڪري سندن پيغمبر ٿيڻ تي به هڪدم ايمان آندائين، زيد ڪين پيارو هو جن کي پاڻ آزاد ڪرايو هئائون، حضرت عليؓ جيڪو حضرت ابوطالب جو پٽ هو، هڪدم اسلام قبولي ورتو، هو پيغمبر جو سئوٽ ۽ ڪين بيحد پيارو هو، ۽ حضرت ابوبڪرؓ پڻ بنا دير مُحَمَّد ﷺ جن جو پيغام قبول ڪري مذهب ۾ داخل ٿي ويو، هو دولت، اعتدال پسندي ۽ پنهنجي سچائي ۽ ايمانداريءَ سبب مشهور هو ۽ ڪيس مُحَمَّد ﷺ جن جو جانشين بنجڻو هو. سندس ئي ڪوشش ۽ قائل ڪرڻ تي مڪي جا ڏهه نهايت ئي معزز ماڻهو مذهب قبول ڪري

اسلام جي خانگي درس تدريس ۾ شامل ٿي ويا، ۽ اُنهن دليلن ۽ جذبن جي آواز کي غور سان ٻڌو، هنن ايمان جي بنيادي نقطن کي دهرايو: 'الله فقط هڪ آهي ۽ مُحَـمَّد ﷺ ان جو رسول آهي- يعني اُنهن چيو:

لااله الا الله، محمدُ الرّسول الله) ايمان قبول ڪرڻ کان پوءِ هن دنيا ۾ ئي ڪين قدرت طرفان وڏا انعام اڪرام ۽ وڏا رتبا نصيب ٿيا، ڪن کي فوجن جي ڪمان ملي ۽ ڪن کي وري بين بادشاهتن ۾ حڪومتن جي واڳ سونپي وئي. ٽن سالن تائين خاموشيءَ سان ماڻهن تائين پيغام پهچندو رهيو ۽ جن چوڏهن ماڻهن اسلام قبول ڪيو هو، اُنهن جو هڪ ٻئي سان گهرو رابطو رهندو آيو، چوٿين سال ۾ پاڻ پيغمبري کي محدود حلقي مان ڪڍي ڪليل پرچار ڪرڻ طرف توجهه ڏنائون. شروعاتي مرحلي ۾ فقط پنهنجي خاندان کي دعوت ڏنائون ته جيئن خدائي روشني وٽن پهچي، هن سلسلي ۾ هڪ دعوت جو انتظام ڪيو ويو، هڪ گهَٽو ذبح ڪري، ڪير جو به انتظام ڪيو ويو ته جيئن بنو هاشمِ جي چاليهن مهمانن کي ڪارائڻ جو انتظام ٿي سگهي. 'دوستو ۽ منهنجا عزيزو'، گڏ ٿيل ماڻهن کي مُحَـمَّد ﷺ جن خطاب ڪندي چيو: 'آءٌ اوهان کي هڪ آڇ ڪريان ٿو ۽ فقط آءٌ ئي اوهان کي ڪجهه تحفن ڏيڻ جي آڇ ڪري سگهان ٿو، ۽ اُها آڇ هن دنيا توڙي ايندڙ وقت جي دنيا جا خزانا آهن جيڪي آءٌ اوهان کي آڇڻ چاهيان ٿو. الله تعاليٰ مون کي حڪم ڏنو آهي ته آءٌ اوهان کي سندس اطاعت ڪرڻ لاءِ سڏيان. اوهان منجهان ڪير آهي جيڪو هن بار کڻڻ ۾ مون سان همراهي ٿيندو؟ اوهان منجهان ڪير آهي جيڪو منهنجو ساٿي ٿيڻ چاهيندو ۽ منهنجو وزير ٿيندو(113)؟'، ڪٿان به جڏهن ڪو جواب نه آيو ته حيرت، شڪ ۽ نفرت جهڙي هن خاموشيءَ کي حضرت عليؓ جي جرئت وجي ٽوڙيو جيڪو ان وقت صرف چوڏهن سالن جي عمر جو نوجوان هو. 'اي پيغمبر! آءٌ جو توهان سان گڏ آهيان، جيڪو به اوهان جي خلاف اٿندو، آءٌ ان جا ڏند پيجي ڇڏيندس، ان جون اکيون ڪڍي ڇڏيندس، ان جون ٽنگون ڀڃيندس ۽ سندس پيٽ ڦاڙي ڇڏيندس. اي پيغمبر هنن جي بجاءِ آءٌ ئي اوهان جو وزير ٿيندس'. مُحَـمَّد ﷺ جن خوشي مان حضرت عليؓ جي آڇ قبولي ۽ ابوطالب تي زور پريو ويو ته هو پنهنجي پٽ جي عزت، عظمت ۽ جرئت جي پاسداري ڪري جنهن جو هن وڏي بهادريءَ سان مظاهرو ڪيو هو. پر سختيءَ جو مظاهرو ڪندي حضرت عليؓ جي پيءُ پنهنجي پائيٽي کي تنبيهه ڪندي چيو ته هو پنهنجي غير منطقي ۽ عمل ۾ نه ايندڙ پروگرام کي ختم ڪري ڇڏي. 'جيڪڏهن هو سج منهنجي ساڄي هٿ تي آڻي رکن ۽ چنڊ کابي هٿ تي، تڏهن به هو مون کي سچ ۽ حق جي تبليغ ڪرڻ کان روڪي نه سگهندا' پاڻ ڏهن سالن تائين ماڻهن تائين اسلام ۾ شامل ٿيڻ جي دعوت پهچائيندا رهيا ۽ سندن مذهب اوپر توڙي اولهه جي ملڪن ۾ ڦهلجي ويو، اها ٻي ڳالهه آهي ته خود مڪي ۾ ان جو ڦهلاءُ ڪافي سُست رهيو. بهرحال مُحَـمَّد ﷺ جن کي خوشي ۽ اطمينان هيو ته هڪ الله کي مڃيندڙن جا اجتماع ٿيندا رهيا ۽ ڪاميابيون به ملنديون رهيون. اسلام ۾ داخل ٿيندڙ، پيغمبر سان بيحد عقيدت رکندا هيا ۽ اُنهن جو پُرخلوص احترام ڪندا هيا ۽ اُهي ئي نوان داخل ٿيندڙ قرآن مان به رهبري حاصل ڪندا رهندا هيا. اسلام قبول ڪندڙن جي تعداد مان(*) ٿياسي مرد ۽ اسي عورتون مڪي مان غير حاضر ٿي ويون چاڪاڻ ته انهن کي ستين سال ۾ حبش ڏانهن هجرت ڪرڻي پئي، ۽ مُحَـمَّد ﷺ جن جي مذهب کي تڏهن وڏي هٿي ملي وئي جڏهن سندن چاچو امير حمزو اسلام ۾ داخل ٿيو ۽ ڪجهه وقت کانپوءِ خطرناڪ ۽ هنيلو عُمر (حضرت عمرؓ) به مذهب

ي دائري ۾ اچي ويو، ۽ هن اچڻ شرط ئي اسلام جي واڌاري لاءِ ساڳيو جوش جنبو ڏيکاريو جيڪو
ڳ هن، انجي تباهه ڪرڻ لاءِ ڏيکاريو هو. مُحَمَّد ﷺ جن جي شفقت ۽ سخا فقط قريش جي قبيلي يا
ڪي جي شهر تائين محدود نه هئي، پر جيڪي مقدس موقعا يا گڏجاڻيون ٿينديون هيون يا حج جو
وقعو ايندو هو ته پيغمبر پاڻ ڪيئي پيرا ڪعبي ۾ ويندا هيا، هر قبيلي ۽ هر قوم جي ماڻهن سان
سهون سامهون ٿيندا هيا، ۽ خانگي ملاقات توڙي عوامي ميڙن ۾ هو ماڻهن کي هڪ ۽ واحد خدا کي
ڃڻ ۽ ان جي عبادت ڪرڻ جي تلقين ۽ تبليغ ڪندا هيا. پاڻ پنهنجن اثرائتن دليلن کان چڱيءَ طرح
اقف هيا، پر تنهن هوندي به هنن ضمير جي آزاديءَ لاءِ زور ڀريو ۽ مذهب جي پرچار ڪرڻ لاءِ زور
بردستيءَ جي سختيءَ سان مخالفت ڪئي(114)، پر عربن کي پڇتاءُ ڪرڻ لاءِ چيو ۽ وندرائڻ واري
هجي ۾ کين ياد ڏياريو ته هو عاد ۽ ثمود جي قديم بت پرستن کي ياد ڪن جن کي ربي انصاف واري
يصلي ذريعي زمين تان سندن نالي نشان کي به مٽايو ويو هو(115).

مڪي جا ماڻهو پنهنجي ڪفر ۾ سخت هنيلا ۽ وهمن وسوسن ۾ اعتبار ڪندا هيا. شهر جي
ڏڙن توڙي پيغمبر جي چاچن ماڻهن کي اهو تاثر ڏنو هو ته هو هڪ يتيم جي مذهبي ارادن کان ٻُڇان
ڪندڙ هيا، اهو يتيم جيڪو سندن ملڪ جو سماج سڌارڪ ۽ قانون ساز بنجي آيو هو، مُحَمَّد ﷺ
ن جي ڪعبي ۾ تقريرن جو جواب سندن چاچو ابوطالب ڏيندو هو، 'مڪي جا رهواسيو ۽ حجاج
ساحبان! جيڪو اوهان کي هِرڪائي ٿو ان کي نه ٻڌو، ۽ هو جيڪي لادينيت وارا گفتا ڪدي ٿو انهن تي
يان ئي نه ڌريو؛ بس اوهان فقط 'لات' ۽ 'عُزا' جي عبادت ڪندا رهو'. ان جي باوجود عبدالله جو پٽ
نهنجي پيرسن چاچي کي ڏاڍو پيارو هو ۽ هو پنهنجي پائيٽي جي ذات توڙي سندن شهرت کي قريش
ي دشمني کان بچائيندو رهيو، جيڪي هونئن ئي بنو هاشم جي خانداني عظمت سان حسد ڪندا هيا.
ذهب جي آڙ ۾ سندن ڪدورتون اجا وڌي ويون هيون، حضرت ايوبؑ جي وقت ۾، لادينيت جي ڏوهه تي
رب مئجسٽريٽ طرفان سزا ڏني ويندي هئي(116)، ۽ مُحَمَّد ﷺ جن جو ڏوهه اهو هو ته سندن قومي
بوتائن جي اهميت کي ختم ڪندي کين برباد ڪيو ويو هو. پر مڪي وارن جي هلت چلت ايڏي ته
ڍنگي هئي جو پنهنجي مجرم تي الزام هڻڻ بجاءِ هنن کين قائل ڪرڻ يا وري زور آزمائڻ جو طريقو
ختيار ڪيو هو. هنن ابوطالب سان مخاطب ٿيندي ڀِهريون ڪيس طعنا ۽ مهڻا ڏنا ۽ پوءِ ڪيس ڌمڪيون
نائون. 'تنهنجو پائٽيو اسان جي مذهب کي ٻُرو ٿو چوي ۽ ان خلاف ڳالهائي ٿو، هو اسان جي داناءَ ابن
اڏن کي به جاهل يا غلطي تي سمجهي ٿو، ڪيس جلدي خاموش ڪري ڇڏ ان کان اڳ ۾ جو مبادا سڄي
شهر ۾ فساد ۽ جهيڳڙن جي باهه ڀڙڪي اُٿي. پر جيڪڏهن روڪڻ جي باوجود به هو نئو مُڙي ۽ پنهنجي
بليغ کي جاري ٿو رکي ته اسان پنهنجون ترارون سندس خلاف ۽ ان جي حمايتين خلاف مياڻن مان
ڪڍنداسون، ۽ پوءِ تون ئي پنهنجي شهر جي عزيزن ۽ پائرن جي رت وهائڻ جو ذميوار هوندين. پر
ضرت ابوطالب جي شهر ۾ هڪ وڏي ۽ مانائتي حيثيت هئي ۽ ٻيو ته سندس اعتدال پسنديءَ سبب
شهر ۾ مذهبي خون خرابيءَ جو خطرو ٽري ويو؛ پر جيڪي ڪمزور قسم جا مسلمان هيا اُهي سيئي
بش ڏانهن هجرت ڪري هليا ويا ۽ هاڻي پيغمبر پاڻ کي اُنهن هنڌن تي منتقل ڪيو جتي کين وڌيڪ
قويت ۽ طاقت جو سهارو مليو. جيئن ته کين اجا تائين پنهنجي خاندان جي حمايت حاصل هئي، ته
ريشن جي باقي بچيل سيني قبيلن گڏجي فيصلو ڪيو ته هاشمي خاندان سان ڳالهائڻ ٻولهائڻ کان وني

هر قسم جي رابطي کي ختم ڪيو ويندو: نہ اُنهن کي ڪا شيءِ وڪري ۾ ڏبي ۽ نہ اُنهن کان ڪجھ خريد ڪيو ويندو: نہ اُنهن مان ڪا شادي ڪبي ۽ نہ وري اُنهن ۾ ٻيو ڪو سڱ ڪندو، ۽ ساڻن دشمني جي فضا کي تيستائين وڌيڪ سخت ۽ تيز ڪيو ويندو، جيستائين هو مُحَمَّد ﷺ جن کي سندن حوالي ڪن تہ جيئن سندن ديوتا ان بابت ڪو فيصلو صادر ڪن. انهن فيصلن کي لکي ڪعبي جي ديوارن تي ٽنگيو ويو(*) جنهن ۾ سندن سيئي وڏڙا ۽ بزرگ موجود هيا: ۽ هاڻي قريشن جي ماڻهن آفريڪا ۾ وڃي مسلمانن جو پيڇو ڪيو، هنن پيغمبر جو گهيرو ڪيو تہ ساڳي وقت سندن جانثار مسلمانن تي بہ حملا ڪيا، سندن پاڻي بند ڪيو ويو، ۽ پنهنجي دشمنيءَ کي ان حد تائين وڌايائون جو سندن سخت بيعزتيون ڪرڻ ۽ ساڻن وڙهڻ لڳا. ان دوران ٽرين جي وچ ۾ هڪ عارضي امن قائم ڪرڻ جو معاهدو وجود ۾ آيو ۽ ظاهري طرح ميل ميلاپ واري فضا قائم ٿي وئي، پر اوچتو حضرت ابوطالب گذاري ويو ۽ مُحَمَّد ﷺ جن کي قريشن جي دشمني جي حوالي اهڙي وقت ڪري ويو جڏهن سندن وفادار گهر واري ۽ سخي عورت بيبي خديجہ بہ لاڏاڻو ڪري وئي هئي. ابو سفيان جيڪو اُميہ خاندان جو سردار هو، مڪي شهر جي هڪ سرڪاري عهدي تي وڃي وينو. هو ديوتائن جو وڏي ۾ وڏو ۽ جوشيلو شيدائي، ۽ بنو هاشم قبيلي جو جاني دشمن هو، هن قريش جي سيني قبيلن ۽ سندن اتحادين جو هڪ وڏو اجلاس سڏرايو تہ جيئن پيغمبر جي باري ۾ ڪو آخري فيصلو ڪري سگهن. يڪراءِ ٿي اهو فيصلو ڪيو ويو تہ جيڪڏهن کين قيد ڪيو ويندو تہ مبادا ڪن قبيلن جا جذبات ڀڙڪي اُٿن، ۽ جيڪڏهن کين جلاوطن ڪيو ويو تہ کين مُحَمَّد ﷺ جي فصاحت بلاغت واري تقرير ۽ شهرت کان کين خطرو هو تہ مبادا هو پنهنجن اثرائتن لفظن ذريعي ماڻهن کي قائل ڪري وڃي ۽ عربستان جي صوبن ۾ نوان فتنا نہ شروع ٿي وڃن. تنهن ڪري مٿي ذڪر ڪيل تجويزن کي رد ڪندي فقط کين مارڻ ۽ هميشہ لاءِ ختم ڪرڻ جو فيصلو ڪيو ويو ۽ اهو بہ فيصلو ڪيو ويو تہ هر قبيلي طرفان هڪ ترار يا خنجر سندن سيني ۾ لاٿو ويندو تہ جيئن سندن خون جي ڏوھ کي قبيلن ۾ ورهائي سگهجي ۽ ساڳي وقت هاشمي خاندان جي انتقام وٺڻ کي بہ هو ڏوکو ڏئي ويندا تہ خبر ناهي تہ ڪنهن جي ترار يا خنجر سان سندن موت ٿيو هو. فرشتي يا وري ڪنهن همدرد ان موتمار سازش جي خبر کين پهچائي ڇڏي تنهن ڪري مُحَمَّد ﷺ جن بہ مڪي مان هڪدم نڪري وڃڻ جو فيصلو ڪري ورتو(117). رات جي انڌاري ۾ پنهنجي ساٿي حضرت ابوبڪرؓ سان گڏجي خاموشيءَ سان پنهنجي گهران نڪتا. قاتلن جي دروازي تي نظر هئي، پر کين حيرت لڳي جڏهن پيغمبر جي جڳھ تي کين حضرت عليؓ جن نظر آيا. جيڪي پنهنجي بستري تي ستل هيا ۽ مُحَمَّد ﷺ جن جي سائي چادر کين ويڙهيل هئي. قريش هن نوجوان جي نيڪين کان متاثر هيا ۽ سندس عزت ڪندا هيا، پر حضرت عليؓ جا ڪجھ شعر جيڪي هن وقت تائين موجود آهن، اُهي سندس انتظار جي ڪيفيت، سندس نانڪ مزاجي ۽ سندس مذهبي اعتماد ۽ ڪامل يقين جي منظر ڪشي ڪن ٿا. مُحَمَّد ﷺ ۽ سندن ساٿي ٽن ڏينهن تائين غار ثور ۾ لڪل رهيا، جيڪا مڪي کان فقط ٽن ميلن جي مفاصلي تي هئي ۽ هر شام جو حضرت ابوبڪرؓ جو پٽ ۽ سندس نياڻي کاڌي پهچائڻ سان گڏ کين مڪي وارن جون خبرون چارون بہ پيا پهچائيندا هيا. قريش هر طرف ڳولا ۾ لڳي ويا ۽ مڪي شهر جي اوسي پاسي هر ان جڳھ تي ويا جتي کين پيغمبر جي هئڻ جو شڪ هو. نيٺ هو غار ثور جي لنگھ تائين بہ پهتا پر الله جي حڪم سان غار جي مُهڙ وٽ ڪوريئڙي

پنهنجو چار ناهي ڇڏيو هو ته ساڳي وقت ڪبوتر جو آکيرو به نهيل هو، اهو منظر ڏسي قريشن کي يقين ٿي ويو ته غار جي اندر ڪوبه موجود ڪونه هو. 'اسان فقط به آهيون'، حضرت ابوبڪرؓ ڪجهه پريشان ٿيندي چيو. 'ٿيون به اسان سان گڏ آهي'، پيغمبر اعتماد سان وراڻيو، ۽ اُهو ٽيون الله پاڪ خود آهي جيڪو اسان وٽ موجود ۽ اسان سان گڏ آهي'. جيئن ئي قريش هليا ويا ته ٻئي غار مان نڪتا ۽ پنهنجن اُٺن تي سوار ٿيا، مديني ڏانهن ويندي، ڪين قريشن ڀاران موڪليل ماڻهن رستي تي اچي ورايو. پاڻ ٻيهر دعا گهريائون ۽ معجزاتي طور بچي ويا. هن اهم موقعي تي عربن جو هڪ نيزو شايد تاريخ جي رخ کي تبديل ڪري ڇڏي ها. اسلام جي پيغمبر جي مڪي کان مديني ڏانهن هجرت کي هجري سال قرار ڏنو ويو(118)، جيڪو ٻارهن صدين گذرڻ جي خاتمي تي به دنيا جي مسلمانن طرفان اسلامي يا چنڊ جي سال طور سڃاتو وڃي ٿو(119).

اسلام جو نئون مذهب شايد شروعات ۾ ئي ختم ٿي وڃي ها جيڪڏهن مدينو پوري عقيدت ۽ احترام سان مڪي وارن کي محبت وارا ڀاڪر پائي پنهنجو نه ڪري ها. مدينو يا شهر، جيڪو اڳ يثرب جي نالي سان مشهور هو پر پيغمبر جي داخل ٿيڻ شرط اهو شهر مديني جي نالي سان سڏجڻ لڳو، خزرج ۽ اؤس جي قبيلن ۾ ورهايل هو جن جا هڪ ٻئي سان موروثي جهيڙا جهڳڙا هلندا ٿي آيا ۽ اُهي ٿورين ٿورين ڳالهين تان ٻيهر ڀڙڪي ٿي اٿيا. يهودين جون به ڪالونيون، جن پاڻ کي مشائخن جي ذات جا طبقي سان ظاهر ڪري فخر ٿي ڪيو، دراصل سندن اتحادي هيون، ۽ عربن کي پنهنجي مذهب ڏانهن بدلائڻ جي بجاءِ، هنن مذهب ۽ سائنس جي تعليم کي پاڻ ۾ ملايو جنهن مديني کي ڪتاب جي شهر جي صورت ۾ پيش ڪري نمايان ڪري ڇڏيو. مديني جا ڪيترائي معزز شهري ڪعبي ڏانهن حج جي ارادي سان ويندي مُحَمَّد ﷺ جن جي تبليغ ڪرڻ سان مسلمان ٿي ويا هيا، پنهنجي واپسيءَ تي هنن به تبليغ شروع ڪئي ۽ ڪيترائي ماڻهو نئين مذهب ۾ داخل ٿي ويا ۽ ساڻن لاڳاپيل ٻين ماڻهن رات جي وقت مڪي جي پرسان هڪ ننڍي شهر جي پهاڙ تي چڙهي ماڻهن سان ملاقاتون ڪري ڪجهه مخفي معاهدا ڪري ڇڏيا. پهرئين معاهدي ۾ خزرج قبيلي جي ڏهن ۽ اؤس جي ٻن ماڻهن خلوص مان نئين عقيدي کي قبول ڪيو ۽ احتجاج(*) ڪيائون ته سندن زالون، سندن ٻار ۽ سندن برادريءَ جا بيشمار ماڻهو غير حاضر هيا ۽ اُهي به هجن ها ته بنا دير اسلام قبول ڪن ها، پر هو واعدو ڪن ٿا ته هو هميشه واسطي قرآن جي فرمانن جي پابندي ڪندا رهندا. ٻيو معاهدو هڪ سياسي تنظيم بابت هو جيڪو مسلمانن جي شهنشاهت جو هڪ بنيادي ۽ طاقتور مرحلو هو(120). مديني جي ٽيهتر مردن ۽ ٻن عورتن، مُحَمَّد ﷺ، سندن عزيزن ۽ ٻين پوئلڳن سان نيڪ نيتي واري هڪ باضابطه گڏجاڻي ڪئي ۽ هڪ ٻئي سان وفادار رهڻ جا قسم کنيا ويا. هنن پنهنجي شهر جو قسم کڻي واعدو ڪيو ته، جيڪڏهن خدا نخواسته مُحَمَّد ﷺ جن کي شهر بدر ڪيو وڃي ته هو سندن اتحادي جي حيثيت ۾ سندن پُرجوش آدرياءُ ڪندا، پنهنجي رهبر جي حيثيت ۾ سندن هر حڪم مڃيندا، ۽ آخري حد تائين وڃي به سندن اهڙيءَ طرح حفاظت ڪندا جيئن هو پنهنجي زالن ۽ ٻارن جي ڪندا آهن. 'پر جيڪڏهن اوهان کي پنهنجي ملڪ وارا واپس پاڻ وٽ گهرائي ٿا ونن'، اُنهن پيغمبر سان پنهنجي محبت ۽ عقيدت جو اظهار ڪندي پر ڪجهه فڪرمند ٿيندي ڪانئڻ پڇيو، 'ته توهان پنهنجن نَون اتحادين کي ڇڏي ته نه ويندا؟'، 'سڀ ڳالهيون'، مرڪندي مُحَمَّد مصطفيٰ ﷺ جن وراڻيو، 'اسان ۾ هاڻي گڏيل آهن، توهان جو رت، منهنجو رت

آهي، توهان جي بربادي منهنجي بربادي آهي. اسان هاڻي هڪ ٻئي سان عزت، وقار ۽ ساڳين راهُن جي رشتن ۾ جڪڙجي چڪا آهيون. مان اوهان جو دوست آهيان ۽ اوهان جي دشمنن جو دشمن آهيان.‘ پر جيڪڏهن اسان اوهان جي خدمت ڪندي مري وڃون‘، مديني جي معزز ماڻهن تعجب مان پڇيو، ’ته پوءِ اسان جي لاءِ ڪهڙو معاوضو يا انعام هوندو؟‘ ’جنت‘، پيغمبر وراڻيو. ’اوهان پنهنجا هٿ اڳتي وڌايو.‘ ياڻ پنهنجا هٿ اڳتي وڌايائون ۽ اُتي موجود مديني جي سڀني ماڻهن وفاداري ۽ فرمانبرداريءَ جو قسم کنيو. هن معاهدي جي عام ماڻهن طرفان به پذيرائي ڪئي وئي ۽ اُنهن وڏي تعداد ۾ اسلام قبول ڪري ورتو، هنن پيغمبر جي جلاوطني کي الله طرفان بهتري سمجهندي ان تي خوشيءَ جو اظهار ڪيو پر ساڳئي وقت سندن سلامتيءَ جو به ڪين فڪر لڳل هيو ۽ بي صبريءَ مان سندن واپسيءَ جو انتظار ڪرڻ لڳا. سمنڊ جي ڪنارن سان تڪڙي ۽ خطرناڪ مسافري ڪندي پاڻ قبا وٽ رُڪيا جيڪو هنڌ شهر کان ٻن ميلن جي مفاصلي تي هيو، ۽ مڪي کان هجرت ڪرڻ کان سورهن ڏينهن پوءِ مديني ۾ وڏي شان سان داخل ٿيا. مديني جي پنج سؤ معزز شهرين اڳتي وڃي سندن آدرڀاءُ ڪيو، عقيدت ۽ محبت مان ڪين مرحبا چيو؛ شهر پهچڻ تي ماڻهن تاڙيون وڃائي ۽ شادمانا ڪندي سندن پرجوش آجيان ۽ استقبال ڪيو ۽ ڪين پنهنجي عقيدت ۽ وفادارين جو يقين ڏياريو، مُحَمَّد ﷺ جن ڏاچيءَ تي سوار هيا، سندن مٿي تي هڪ ڇٽيءَ ذريعي ڇانوَ ڪئي وئي هئي، ۽ جهنڊي جي ڪمي پوري ڪرڻ لاءِ، سندن آڏو هڪ پٽڪو کولي رکيو ويو هو. سندن بهادر جانثار، جيڪي طوفان لڳڻ ڪري هيڏي هوڏي ٽڙي پکڙي ويا هيا، هڪدم گڏ ٿي ويا ۽ پيغمبرؐ آڏو پنهنجي محبت ۽ عقيدت جا نذرانا پيش ڪرڻ لڳا ۽ مهاجرن توڙي انصارن ۽ مديني جي ٻين طبقن پڻ مسلمان هجڻ جي حيثيت ۾ پنهنجي خوشي ۽ جانثاريءَ جو اظهار ڪيو. مهاجر ۽ انصار ۾ ڪنهن به حسد جي امڪان کي ختم ڪندي مُحَمَّد ﷺ جن وڏي دانشمنديءَ سان پنهنجن خاص معتقدن کي جوڙن ۾ ورهائي ڇڏيو جنهن ۾ ياڻرن جي حقن ۽ اُنهن جي فرضن جو هر لحاظ سان تحفظ ڪيو ويو ۽ جڏهن حضرت عليؓ بغير ڪنهن ساٿيءَ جي پاڻ کي اڪيلو ڏٺو ته اسلام جي پيغمبرؐ نرمي ۽ شفقت سان اعلان ڪيو ته هو پاڻ هن باوقار نوجوان جو ساٿي ۽ ڀاءُ هوندو. ياڻري جي هن سرشتي قائم ڪرڻ ۾ مسلمانن کي بيحد ڪاميابي ٿي، ۽ هيءَ نئين برادري امن توڙي جنگ ۾ هڪ ٻئي سان گڏ رهي ۽ ٻئي ذريون جرئت، وفاداري ۽ فرض شناسي ۾ هڪ ٻئي سان صحتمند مقابلي ۾ اڳتي وڌڻ جي ڪوشش ۾ مصروف ٿي ويون. فقط هڪ ڀيرو اهڙي اتحاد کي هڪ اتفاقي جهڳڙي سبب ٿورو جهٽڪو لڳو هو جنهن ۾ مديني جي هڪ شخص، ڪجھ ڌارين تي گستاخي جو الزام لڳايو هو، پر سندن نيڪاليءَ جي اشاري کي نفرت جي نظر سان ڏٺو ويو ۽ سندس پٽ پيغمبرؐ جي پيرن ۾ وڃي ڪريو ۽ پنهنجي پيءُ جي سِرَ حاضر ڪرڻ جي آڇ ڪيائين.

مديني ۾ آباد ٿيڻ کان پوءِ مُحَمَّد ﷺ جن شاهي ۽ حڪمراني طريقي سان رهڻ لڳا، ۽ ان عظيم شخص کي عرض يا اپيل ڪرڻ لادينيت وارو ڪم هو جيڪو اهڙو جج هو جنهن جا فرمان خدائي مرضي ۽ ڏاهپ سان لاڳاپيل هوندا هيا. پيغمبرؐ هڪڙو زمين جو ننڍو ٽڪرو هٿ ڪيو جيڪو يا ته ڪين تحفي ۾ ڏنو ويو هو يا وري شايد پاڻ خريد ڪيو هئائون(121)، انهيءَ زمين تي پاڻ پنهنجو گهر ۽ هڪ مسجد تعمير ڪرايائون، پر سادگيءَ مان نهيل اهي عمارتون، اسيريا جي خليفن جي وڏن محلن ۽ مندرن کان ڪيئي ڀيرا وڌيڪ شانائتيون هيون. سون يا چانديءَ مان نهرايل سندن مُهر تي پيغمبر جو لقب نقش

ڪرايو ويو هو، جڏهن هو نماز پڙهندا هيا يا جمعي جي نماز تي خطبو ڏيندا هيا ته هو تاڙيءَ جي وڻ جي ٿُڙ طرف جهڪي بيهندا هيا، ۽ اهو ڪافي بعد ۾ ٿيو جو پاڻ ممبر تي ويهڻ لڳا ۽ ڳهري ڪاٺ جي ڪرسي جو استعمال ڪرڻ لڳا(122). ڇهن سالن کان پوءِ پندرهن سؤ مسلمانن جن وٽ هٿيار هيا ۽ جنگ جي ميدان تي وڃڻ لاءِ پڻ تيار بيٺا هيا، پنهنجي وفاداري ۽ فرض شناسيءَ جو قسم کنيو ۽ پيغمبر ؑ پنهنجي طرفان کين مڪمل حفاظت جو يقين ڏياريو ۽ اهو اتحاد جو سلسلو بي ڌر جي آخري ماڻهوءَ جي مرڻ تائين هليو. ساڳي جڳهه تي مڪي جي هڪ منهندار کي ان ڳالهه تي بنهه حيرت وٺي وئي ته محمد ﷺ جن جي هر ڳالهه ۽ هر اشاري تي ڪيئن نه سندن عقيدتمندن لبيڪ ٿي چيو ۽ ڪيئن انهن سندن ٿُڪ اڇلائڻ توڙي وارَ هيٺ ڪرڻ کي پاڻ وٽ هٿيڪو يا وري سندن پاڪائيءَ واري پاڻي کي پاڻ وٽ جمع ٿي ڪيو، جڻ اُنهن خود پيغمبري وصفن ۾ پاڻ شرڪت ٿي ڪئي. عقيدت جو اهو لقاءُ ڏسي مُنهندار چيو: 'مون فارس جا خسرو ۽ روم جا قيصر ڏٺا آهن پر مون پنهنجي ڄمار ۾ سندن رعيت جي ماڻهن ۾ اهڙي ڪنهن بادشاهه کي ائين نه ڏٺو آهي جيئن مون محمد ﷺ جن کي پنهنجن ساٿين ۽ عقيدتمندن ۾ ڏٺو آهي.' جيڪي سندن جانثار آهن، اُنهن جي جوش ۽ عقيدت ۾ خلوص ۽ سچائي آهي ۽ منجهن محلن ۾ رهندڙن جي ذلت واري مصنوعي خوشامد هرگز موجود ناهي.

هر ماڻهوءَ کي اهو فطري حق آهي ته پنهنجي حفاظت ڪري، ضرورت پوڻ تي پنهنجي حفاظت لاءِ زور آزمائي يا هٿيارن جو استعمال ڪري ته جيئن پاڻ کي توڙي پنهنجي مال ملڪيت کي بچائي سگهي ۽ پنهنجن دشمن کي ٻاهر ڌِڪي ۽ تڙي ڇڏي يا کين حملي ڪرڻ کان روڪي ۽ اهڙي صورتحال ۾ پنهنجي اطمينان مطابق پلي پنهنجي دشمنيءَ جي دائري کي به وڌائي ۽ غير جي دشمنيءَ جو مُنهن ٽوڙ جواب ڏئي. عربن جي آزاد معاشري ۾، رعيت توڙي شهرين طرفان دشمن خلاف ڪمزور دفاع ڪيو ويندو هو، ۽ محمد ﷺ جن جڏهن امن ۽ ڀائيچاري جي مقصدن حاصل ڪرڻ جي ڪوششن ۾ مصروف هيا ته عين ان وقت ساڻن زيادتي ۽ ناانصافي ڪندي سندن ئي ملڪ جي ماڻهن کين ملڪ ڇڏڻ لاءِ مجبور ڪيو. خودمختيار ماڻهن جي مرضيءَ مطابق مڪي مان هجرت ڪندڙ کي مديني ۾ حاڪم بڻايو ويو هو ۽ کين پورا اختيار ڏنا ويا هيا ته ماڻهن يا قومن سان اتحاد قائم ڪري ته جيئن بچاءَ وڙي اڳرائيءَ وارين جنگين ۾ شريڪ ٿي سگهجي. انساني حقن جي اٿپورائيءَ کي خدائي طاقت جي زياده مقدار اجا اڳيرو ڪري ڇڏيو هو. مديني جي پيغمبر، شايد پنهنجي وحي جي نوَن پيغامن ذريعي پنهنجي روَيي کي تمام سخت ڪري ڇڏيو هو. (123) ائين ٿي لڳو ته جڻ الله پاڪ طرفان کين حڪم ڪيو ويو هو ته هاڻي کين پنهنجي مذهب جو پرچار ترار ذريعي ڪرڻو هو، بت پرستي جي منارن کي ڊاهه ڪرڻو هو ۽ لامذهب قومن سان جهاد ڪرڻو هو. جنهن ۾ جيڪڏهن مخالفن طرفان ڪجهه مقدس ڏينهن ۽ مهينن ۾ به جنگ جاري رکي وئي ته انجو ته ڀرپور مقابلو ڪرڻو هو. قرآن، انجيل جي پهرين ٻنجن ڪتابن ۽ خود انجيل جي مصنف موجب، جهاد جي مثالن ۽ فرمانن سان ڀريو پيو آهي. پر انجيل جو نرم لهجو شايد مشڪوڪ تحرير جي وضاحت ڪري سگهي ته زمين جي خطي تي امن امان حضرت عيسيٰ ؑ جي ڪري نه پر ترار جي طاقت ذريعي آيو هو. سندس صبر ۽ نرمائي جي پروقار ڪردار کي بادشاهن ۽ پادرين جي اُسهپ وارن جنوني روَين سان هرگز نه ملايو وڃي جن سندس پوئلڳن جي نالي کي به بيعزتو ڪري ڇڏيو آهي. جنگ جي سلسلي ۾ حضرت محمد ﷺ جن جو مثال ڪافي مناسبت

۽ ان حضرت موسيٰؑ جي جڄن ۽ اسرائيل جي بادشاهن سان ٿو وڃي ملي. يهودين جا فوجي قانون عرب جي قانونساز جي مقابلي ۾ وڌيڪ سخت آهن(124). اهڙيءَ طرح ڪنعان جي ستن قومن کي تباهه ڪيو ويو هو، نه سندن ٻچتاءُ ۽ نه اُنهن طرفان مذهب تبديل ڪرڻ جي قرباني ڏيڻ ڪين ڪم اچي سگهي هئي يا سندن بچاءُ ڪري سگهي هئي جو ته هنن عزم ڪيو هو ته جتي جتي سندن حڪم انحرافي ڪئي وئي هئي، اُنهن سيني مان ڪنهن هڪ کي به زنده نه ڇڏيو ويندو. پر ان جي مقابلي ۾ حضرت محـمد ﷺ جن جي دشمنن کي پنهنجي مرضيءَ جا موقعا ڏنا ويا هيا. مثال طور دوستي، آڻ مڃڻ يا پوءِ جنگ کان سواءِ ٻيو ڪو چارو نه هو. جيڪڏهن هنن اسلام قبول ڪيو ته پوءِ ڪين خودبخود اُهي دنياوي توڙي روحاني فائدا ملي ويندا هيا جيڪي پراڻن مسلمانن کي حاصل هيا ۽ اُهي به پوءِ ساڳئي جهنڊي هيٺ هلندا هيا ته جيئن ان مذهب کي وڌيڪ مضبوط ۽ مستحڪم ڪري سگهن جيڪو اُنهن اختيار ڪيو هو. اسلام جي پيغمبر جي رحمدلي يا نرمي مثالي هوندي هئي ۽ اهڙو ڪو به مثال نٿو ملي جو پاڻ ڪنهن ڪمزور دشمن تي ڪڏهن به ڪو وار ڪيو هوندو، پر اهو واعدو ڪندا هيا ته مخالفن مان جيڪڏهن ڪو جزيو (ٽئڪس) ادا ڪري ٿو ته جيڪي گهٽ ۾ گهٽ قصور وار هوندا، اُنهن کي سندن مذهب مطابق عبادت به ڪرڻ ڏني ويندي. سندن حڪومت جي پهرئين مهيني ۾ پيغمبرؐ مقدس جنگ جي سبقن جي مشق ڪئي ۽ پنهنجي اچي جهنڊي کي مديني جي گيٽن وٽ ڦڙڪايو، بهادر پيغمبرؐ نون جنگين ۽ گهيرن ۾(125) پاڻ پنهنجي سر حصو ورتو ۽ فقط ڏهن سالن جي عرصي ۾ پنجاهه وڏا معرڪ پاڻ يا وري سندن بين ساٿين طرفان طئي ڪيا ويا. عربن، اسلام کان اڳ واپار ۽ ڦرلُٽ جي ڪاروبار کي هڪ ٻئي سان ملائي ڇڏيو هو، ۽ سندن ننڍا سير سفر، جيڪي پنهنجي حفاظت يا وري قافلن کي لُٽڻ لاءِ ڪيا ويندا هيا، اُهي اندروني طور جڻ پنهنجي فوجن کي سڄي عربستان کي فتح ڪرڻ جي تياري ڪرائڻ لاءِ ڪيا ويندا هيا. پر اسلام جي پيغمبر مالِ غنيمت کي خدائي قانون(126) موجب ورهائڻ تي زور ڏنو، پهريون ته ان کي هڪڙي جڳهه تي ڪٺو ڪيو ويندو هو، سون ۽ چانديءَ جو پنجون حصو قيدي ۽ چوپايو مال منتقل يا غير منتقل ڪرڻ واري ملڪيت پيغمبرؐ طرفان خاص طور نيڪ پرهيزگارن ۽ خيراتي ڪمن واسطي رکي ويندي هئي باقي بچيل مال زر هڪ جيترائي جي حساب سان اُنهن مجاهدن ۽ فوجين ۾ ورهايو ويندو هو جن دشمنن خلاف فتح حاصل ڪئي هئي، يا وري شهر جو بچاءُ ڪيو هئائون، جيڪي شهيد ٿيا هيا، اُنهن جو معاوضو سندن بيواهن يا يتيمن کي ڏنو ويندو هو، ۽ گهوڙيسوار فوج کي گهوڙن ۽ ماڻهن جو ٻيڻو حصو ڏئي همٿايو ويندو هو. رُلندڙ ڀٽڪندڙ عربن کي هر طرف کان مذهب ۽ جنگين جي مالِ غنيمت طرف لالچايو ويندو هو، پيغمبرؐ جنگ ۾ قيد ٿيل عورتن کي مسلمانن جي زالن بڻجڻ لاءِ مذهب ۾ اهڙي گنجائش رکي ڇڏي هئي، ۽ دولت ۽ حسن(*) جا مزا ماڻڻ جي مسلمانن کي هن دنيا ۾ ضرورت ڪانه هئي ڇاڪاڻ ته سندن مذهب جي تعليم مطابق جنگ ۾ شهيد ٿيل مجاهدن لاءِ ٻي دنيا ۾ بهشت موجود هو جتي ڪين هر شيءِ ميسر ڪري ڏني ويندي. 'ترار'، حضرت محـمد ﷺ جن فرمائن ٿا، جنت يا دوزخ جي ڪُنجي آهي، الله جي راهه ۾ رت جو وهايل هڪ قطرو يا هڪ رات به سندس خوشنوديءَ خاطر جيڪا جنگ ۾ گذارجي ٿي، اهي ٻئي اعزاز ٻن مهينن جي روزن ۽ نمازن کان وڌيڪ افضل آهن، ۽ جيڪو به جنگ ۾ شهيد ٿئي ٿو، ان جا گناهه معاف ڪيا وڃن ٿا، ۽ قيامت جي ڏينهن سندس زخم سُندور جيان ڳاڙها ۽ سهڻا لڳندا ۽ مُشڪ وانگر خوشبودار هوندا

جيڪي به سندس عضوا جنگ ۾ شهيد ڪيا ويا هوندا، اُنهن جي جڳهه تي ڪين فرشتن ۽ پرين جا پر لڳايا ويندا.' عربن جي بهادريءَ واري روح ۾ چڻ عقيدت ۽ جذبن جي باهه ڀڙڪيل هئي، اڻ ڏٺل دنيا جي تصوير بيحد خوبصورتيءَ سان سندن ذهنن تي اُڪريل هئي، ۽ موت، جنهن کان سدائين هو نفرت ڪندا رهندا هيا يا ان ڪي ڪا اهميت ئي نه ڏيندا هيا، هاڻي سندن خواهش ۽ اُميد جو ڪرڻو بڻجي ويو. قرآن صاف لفظن ۾ ايمان يا مقدر جي ڳالهين بابت واضح اصول بيان ڪيا آهن پوءِ جيڪڏهن اُنهن اصولن جيُ بجاءِ اندازي لڳائڻ واري ايمان تي عمل ڪيو ويندو ته پوءِ سڀ چڱا عمل به ضايع ٿي ويندا. پر ان جي باوجود اُنهن جو اثر هر دؤر ۾ وڌو رهيو آهي، جنهن باعث عرب توڙي ترڪ مسلمانن جي همت ۽ بهادري مٿانهين رهي آهي. حضرت مُحَمَّد ﷺ جن جا پهريان ساٿي بنا خوف خطري جي ۽ وڏي اعتماد سان ڪُڏندا ۽ ڪاهيندا ويا؛ اُتي خطرو بلڪل ڪونهي جتي ڪو موقعو ئي ڪونهي، تنهنڪري کين واضح طور ٻڌايو ويو هو ته يا پنهنجن بسترن ۾ سمهندي مري وڃن يا وري اُهي دشمن جي تيرن ۽ نيزن اڳيان ٻي ڊپا هليا وڃن جتي هو وڌيڪ محفوظ ۽ اُجيت رهندا(127).

جيڪڏهن قريشن ڪي هڪ دشمن جي انتقام وٺڻ ذريعي ڪاوڙايو نه وڃي ها جيڪو سندن واپار جي قافلن ڪي مديني جي رستي تي ايندي ويندي پيو روڪيندو ۽ تنگ ڪندو هو ته شايد قريش حضرت مُحَمَّد ﷺ جي هجرت ڪرڻ تي راضي رهن ها. خود ابوسفيان، جنهن سان فقط ٽيهه يا چاليهه ساٿي گڏ هيا، واپار جي هڪ وڏي قافلي جي اڳواڻي ڪندي جنهن ۾ هزار اُٺ هيا، مديني جي ڀرپاسي کان گذريو هو پر سندس خوش قسمتي يا وري اڳتي وڌڻ جي سندس هوشياري هئي جو هو پيغمبر؏ جي ماڻهن جي حملي کان بچي ويو، پر ساڳي وقت قريشن جي سردار کي اطلاع ڏنو ويو ته مسلمان لٽيرا سندن تاڙ ۾ ويٺل هيا ۽ جيئن ئي هو واپس ٿيندا ته مٿن حملو ڪيو ويندو. سندن سردار پنهنجي مڪي جي برادري وارن ڏانهن پيغام موڪليو ته کين انديشو هو ته سندن وڻج واپار جو سڄو مال ۽ جيڪو به سندن کاڌي خوراڪ جو سامان هيو، ان جي لُٽجڻ جو خطرو هو، تنهنڪري بنا دير مددگار ماڻهو ۽ فوج موڪلي وڃي ته جيئن قافلن ڪي حفاظت سان واپس آڻي سگهجي. هن موقعي تي حضرت مُحَمَّد ﷺ جن جي وفادار ٽي سؤ تيرهن ماڻهن جي فوج تيار ڪئي ويئي، جن منجهان ستهتر جڻا اُهي هيا جيڪي مڪي کان هجرت ڪري آيا هيا ۽ ٻيا مددگار هيا، اُهي واري واري سان ستر اُٺن تي سوار ٿيندا ويا يثرب جا اُٺ جنگ ۾ ڏاڍا خطرناڪ هوندا هيا) پر پهرين عقيدتمندن جي غريبيءَ جو اهو حال هو جو گهوڙن تي فقط ٻه ماڻهو کين ملي سگهيا جيڪي مٿن سوار ٿي جنگ جي ميدان تي پهتا(128). سرسبز ۽ آبادي واري بدر جي(129) واديءَ ۾ جيڪا مديني کان ٽن منزلن جي مفاصلي تي هئي، پيغمبر؏ کي پنهنجي قافلي جي ڪجهه نوجوانن کو اطلاع پهچايو ۽ اُهي سيئي هڪ طرف هيا. قريشن طرفان سؤ گهوڙا ۽ اُٺ سؤ پنجاهه پيادل فوجي ٻي طرف کان ڊوڪيندا اڳتي وڌيا. ٿوري بحث مباحثي کان پوءِ، حضرت مُحَمَّد ﷺ جن عزت ۽ وقار جي مقابلي ۾ دولت حاصل ڪرڻ جي خواهش ڪي قربان ڪيو ۽ ٿوري مورچه بندي ڪئي ويئي ته جيئن فوجن جو بچاءُ ڪري سگهجي، ان کان سواءِ پاڻيءَ جي موجودگيءَ ڪي به يقيني بڻايو ويو. 'اي الله! پاڻ تڏهن پڪاريائون جڏهن قريشن جي بيشمار لشڪر کي هاڙن تان لهندي ڏٺائون. 'اي منهنجا الله پاڪ! جيڪڏهن اسان جي طرف وارا اڄ تباهه ٿي ويا ته پوءِ ڪير وڃي باقي بچندو جيڪو تنهنجي عبادت ڪندو؟' 'همت ڪيو منهنجا ٻچا پنهنجين صفن کي هڪ

ٻئي جي ويجهو ڪندا وڃو، تيرَ هڻو ۽ اوهان يقيناً سوڀارا ٿيندا.' هي لفظ چئي، پاڻ هڪ ممبر تي چڙهي حضرت ابوبڪرؓ جي ويجهو ٿيا ۽ هڪدم جبرائيل ۽ ٽن هزار فرشتن جي مدد جي ڳُهر ڪيائون (130) سندن نظرون جنگ جي ميدان تي کُپيل هيون، وڙهندي وڙهندي مسلمان بيهوش ٿي ويا(*) ۽ ٽور هيسجي ويا، اهڙي اهم ۽ فيصلي واري گهڙيءَ ۾ پاڻ پنهنجي مسند تان اُٿيا، گهوڙي تي چڙهيا ۽ واري مان پنهنجي مُٺ ڀري هوا ۾ اُڇلايائون. 'ڀلي سندن منهن تي واري اچي وڃي ۽ سندن حوصلا خطا ٿي وڃن.' ٻنهي فوجن سندن گجگوڙ ڪندڙ آواز ٻڌي ورتو ۽ مسلمانن کي محسوس ٿيو ته ويڙهاڪ فرشتا سندن مدد لاءِ پهچي چڪا هيا(131). قريش بزدل ٿي پيا، ڏڪڻ لڳا ۽ جنگ جو ميدان ڇڏي ڀڄي ويا، سندن ستر بهادر ماڻهو قتل ٿي ويا ۽ ستر ماڻهن کي قيد ڪيو ويو ۽ اهڙيءَ طرح مسلمانن کي اسلام جي پهرين جنگ ۾ شاندار فتح حاصل ٿي. قريشن جي جنگ ۾ گرفتار ڪيل ماڻهن کي سزائون ڏنيون ويون. ٻن شڪي قسم جي قيدين کي موت جي سزا ڏني وئي، ۽ ٻين کي هرهڪ لاءِ چار هزار درهم جي رقم ونڻ جي عيوض ڇڏيو ويو. پر ان جي باوجود ابوسفيان جي اُنن جي قافلي بريٽ جو ٻيو رستو اختيار ڪيو جيڪو فرات ندي جي ڪنارن سان گڏ هيو، مسلمانن سندن رستو روڪيو پر دولتمند تي ڏنڊ رکيو ويو جيڪو ويهه هزار درهم جو هو جنهن جو پنجون حصو† پيغمبر لاءِ رکيو ويو جيڪو غريبن جي خيرخيرات لاءِ رکيو ويندو هو. ذاتي توڙي عوامي نقصان ٿيڻ تي ابوسفيان سخت جوش ۾ اچي ٽن هزار ماڻهن جي فوج تيار ڪئي، جن منجهان ست سؤ ماڻهو اهڙا هيا جن کي سيني تي بچاءُ جون شيلڊون ٻڌل هيون، سندن ٻه سؤ ماڻهو گهوڙن تي سوار هيا، ان کان سواءِ فوج ۾ ٽي هزار اُٺ به شامل هيا ۽ سندس زال هِندا جنهن سان گڏ مڪي جون پندرهن ٻيون عورتون به گڏ هيون، جن پنهنجا تنبورا (‡) وڄائڻ شروع ڪيا ته جيئن پنهنجن فوجن ۾ جوش پيدا ڪن ۽ حبل جي عظمت کي مٿانهون ڪن جيڪو سندن هڪ وڏو ديوتا هو جنهن کي ڪعبي ۾ سجايو ويو هو. ٻي طرف الله ۽ مُحَمَّد ﷺ جن جي جهنڊي هيٺ فقط نو سؤ پنجاهه ماڻهو هيا، قريشن جي تمام وڏي فوج جي مقابلي ۾ مسلمانن جو تعداد گهٽ ته هيو پر بدر ۾ سندن تعداد جي ڀيٽ ڪجي ته ايترو گهٽ به نه هيو، پر سندن سوڀ جو اندازو جڻ قدرت جي مرضي ۽ پيغمبر جي سوچ مطابق نه هيو. ٻي جنگ اُحد جبل تي وڙهي وئي جيڪو مديني کان ڇهه ميل اُتر طرف آهي،(132) قريشن جو قافلو گول دائري جيان اڳتي وڌيو ۽ گهوڙيسوار فوج جي ساڄي حصي جي رستي جي ڪمان خالد (خالد بن وليد) ڪري رهيو هو جيڪو عربن ۾ سڀني کان وڌيڪ خطرناڪ ۽ ڪامياب ويڙهاڪ هيو. حضرت مُحَمَّد ﷺ جن جون فوجون جبل تي تمام عقلمندي ۽ فوجي حڪمت عملي تحت بيهاريون ويون هيون ۽ پنئين پاسي کان پنجاهه تير انداز پنهنجي فوج جي حفاظت لاءِ بيهاريا ويا هيا. مسلمانن اهڙي ته بهادريءَ سان مقابلو ڪيو جو بت پرستن جا حوصلا خطا ٿي ويا ۽ سندي مرڪزي فوج جو گهيرو به ٽُٽي ويو، پر پوءِ مسلمان تير اندازن پنهنجي جڳهه کي ڇڏي ڏنو نتيجي ۾ خالي پيل ميدان دشمنن کي ملي ويو، مسلمان ڀڄي ويل ڪافرن جي مال ميڙڻ ۾ لڳي ويا، پنهنجي عظيم سپهه سالار جي نافرماني ڪيائون ۽ نتيجي ۾ سندن صفن ۾ ڀاڄ پئجي وئي. بهادر خالد پنهنجي گهوڙيسوار فوج کي ساڄي کابي ۽ پوئين طرف ڌڪيندي وڏي آواز مان رڙ ڪئي ته مُحَمَّد ﷺ جن کي قتل ڪيو ويو آهي. حقيقت ۾ ڪين مُنهن ۾ نيزي جو ڌڪ لڳو هو ۽ سندن ٻه ڏندَ ڀڻ هڪ پٿر لڳڻ سان شهيد ٿي ويا هيا، تنهن هوندي به اهڙي گوڙ گهمسان ۾

افراتفري جي حالت ۾ به پاڻ حوصلو نه هاريائون ۽ ڪافرن کي مسلمانن جي پيغمبر کي مارڻ جي ڪوڙ ڳالهائڻ تي طعنا ڏنائون ۽ ان غمخوار دوست کي دعائون ڏنائون جنهن سندن زخم جو رت بند ڪيو هو ۽ کين سهارو ڏئي محفوظ هنڌ تي پهچايو هو. مسلمانن جا ستر جوڌا جوان، سندن ئي ماڻهن جي غلطيءَ سبب شهيد ٿي ويا، اُهي اهڙي طرح جوڙا جوڙا ٿي مرندا ويا جهڙي طرح پاڻ سندن جوڙا ٺاهيا هيائون ۽ هڪ ٻئي تان جِنڊ صدقي ٿيندا ويا(133)، مڪي جي وحشي عورتن پاران سندن جسمن کي ٽڪرا ٽڪرا ڪري مُجَ جيان ڪيو ويو ۽ ابوسفيان جي زال هِندا، پيغمبرؐ جي چاچي حضرت امير حمزيؓ جيڪو هن جنگ ۾ شهيد ٿيو هو، جا آنڊا ڪڍي ڪاڏا هيا. ڪافرن خوشيون ملهايون ۽ پنهنجي انتقام جي باهه کي ڪجهه ٿڌو ڪيو هو، پر مسلمان ٻيهر جنگ جي ميدان تي موجود هيا ۽ هاڻي قريشن کي همت ۽ وڌيڪ طاقت جي ضرورت هئي ته مسلمانن سان مقابلو ڪن، قريشن طرفان فقط هڪ سال کان پوءِ مديني تي ٻيو حملو ڪيو ويو جنهن ۾ سندن ڏهه هزار ماڻهو موجود هيا ۽ سندن اڳواڻ ساڳيوئي ابوسفيان هو، مسلمانن طرفان هڪ وڏي کاهي يا کڏ کوٽي شهر جي حفاظت جو بندوبست ڪيو ويو هو ۽ دشمنن جي ڏهه هزار فوج جي مقابلي ۾ مسلمانن جو تعداد فقط ٽي هزار هيو، حضرت مُحَمَّد ﷺ جن دوراانديشي ڪندي عام جنگ کان پاسو ڪيو ۽ شروعات ۾ هڪ جي مقابلي ۾ هڪ جا دوبدو مقابلا ٿيا جنهن ۾ حضرت عليؓ پنهنجا بهادريءَ جا جوهر ڏيکاريا، جنگ ويهن ڏينهن تائين هلندي رهي، تانجو دشمن اتحادي هڪ ٻئي کان جدا ٿي ويا. اوچتو سخت طوفاني هوائون گهُليون ۽ تيز مينهن ۽ ڳڙو وسي پيو جنهنڪري ڪافرن جا تنبو پٽجي ۽ اُکڙي وڃي پري ڪِريا، سندن ئي هڪ دشمن اُنهن جي وچ ۾ ذاتي جهيڙا جهڳڙا شروع ڪرائي ڇڏيا ۽ قريش، جن کان سندن اتحادي اڳيئي جدا ٿي ويا هيا، نراس ٿي ويا ۽ پيغمبرؐ جي تخت کي اونڌو ڪرڻ سندن وَس جي ڳالهه نٿي لڳي ۽ اهو به کين ناممڪن نظر ٿي آيو ته جنهن شخص کي هنن پنهنجي شهر مان جلاوطن ڪيو هو، انجي سوڀن کي هاڻي روڪڻ جي کين مجال ڪانه هئي(134).

جيروسلم ۾ بيت المقدس عبادت جو قبلۀ اول هو(*) جنهن کي شايد حضرت مُحَمَّد ﷺ جن دائمي عبادت لاءِ چونڊي ڇڏيو ها ۽ اهو فيصلو يهودين جي حق ۾ هجي ها ۽ سندن دلچسپين ۽ دنياوي فائدن لاءِ به اهو بهتر رهي ها، جيڪڏهن کين ان عظيم عربي رسول ۾ اسرائيل جو بخت ۽ پنهنجو مسيحا، جنهن جو ساڻن واعدو ڪيو ويو هو، نظر اچي ها، پر سندن هٺ ۽ غرور، سندن دوستي جي جذبن کي هنن لاءِ سخت نفرت ۾ تبديل ڪري ڇڏيو جنهن سبب پيغمبرؐ پوءِ پنهنجي زندگي جي آخري گهڙين تائين به سندن پيڇو ڪندا رهيا ڇو ته هاڻي سندن به لقب هيا: هڪ پيغمبر ته ٻيو فاتح ۽ يهودين جي اذيتن کي ٻنهي جهانن تائين پهچايو ويو هو(135). ڪئنوڪا مديني ۾ رهندو هو، ۽ کيس ان شهر جي حفاظت مليل هئي؛ هڪ موقعي جو فائدو وٺندي هن هڪ فساد برپا ڪري ڇڏيو ۽ ماڻهن کي سڏيائين ته يا سندس مذهب اختيار ڪن يا ساڻس جنگ ڪن. 'افسوس!' يهودين ڏڪندي کيس چيو، اسان کي جنگي هٿيارن کي استعمال ڪرڻ نه ايندو آهي، پر اسان پنهنجن ابن ڏاڏن جي مذهب تي قائم آهيون، پر تون اسان کي ڇو ٿو مجبور ڪرين ته اسان تنهنجي ڪري پنهنجي حفاظت ڪرڻ لاءِ وڌيڪ محتاط ۽ مجبور ٿي وڃون؟' غير برابري واري جهڙپ پندرهن ڏينهن ۾ ختم ٿي وئي ۽ وڏي ناراضگيءَ مان حضرت مُحَمَّد ﷺ جن سندن ايلازن ۽ منٿن کي مڃيو ۽ سندن قيدين جون زندگيون

بچايون. پر سندن مال ملڪيت کي ضبط ڪيو ويو ۽ سندن هٿيارن کي مسلمانن پنهنجي قبضي ۾ ورتو ۽ اُهي اُنهن لاءِ ڏاڍا ڪارآمد ثابت ٿيا، ۽ سندن ست سؤ بدبخت ماڻهن کي سندن زالن ۽ ٻارن سميت ملڪ مان نيڪالي ڏني وئي جن شام جي سرحد تي پهچي پنهنجا خيما وجي کوڙيا ۽ درخواست ڪيائون تہ ڪين امن امان سان رهڻ ڏنو وڃي. نظيري فرقي جا ماڻهو قصور وار نڪتا ڇاڪاڻ تہ اُنهن اسلام جي پيغمبرؐ کي قتل ڪرڻ تي چاهيو. هنن مديني کان ٽن ميلن جي مفاصلي تي سندن قلعي جو گهيرو ڪيو، پر سندن يقيني حفاظت سبب هنن مشروط آڇ مڃي، ۽ فوجين جي جٽي ڪي، جن توتارا ۽ دهل تي وڄايا، عزت سان ٻاهر نڪرڻ ۽ وڃڻ جو موقعو ڏنو ويو. يهودين پنهنجو اتحاد قريشن سان ڪري ڇڏيو هو ۽ جنگ ڪرڻ ۾ بہ ساڻن ساٿ ڏيڻ جو واعدو ڪيو هو، جيئن ئي فوجين خندق جي جنگ کان واپسي ڪئي ۽ حضرت مُحَمَّد ﷺ جن پنهنجي اجا زره بہ نہ لاٿي هئي تہ ساڳئي ڏينهن تي اڳتي قدم وڌائيندي دشمنن جي قوم کي فتح ڪرڻ جو عزم ڪيائون جن جو اڳواڻ قوريضا هيو. پنجويهن ڏينهن جي مزاحمت کان پوءِ دشمنن هٿيار ڦِٽا ڪيا، پر جنهن ۾ سندن مرضي بہ شامل هئي. هنن مديني جي پنهنجن پراڻن ساٿين جي ڳالهين ٻولهين ۽ سفارشن کي مڃيو ڇاڪاڻ جو ڪين احساس هو تہ مذهبي جذبا آخرڪار سرخرو ۽ سرفراز ٿيندا آهن. ست سؤ يهودين کي زنجيرن ۾ جڪڙي شهر جي بازار ۾ آندو ويو ۽ قتل ڪري ڪين قبرن ۾ دفن ڪيو ويو. سندن رڍن ۽ اُنن کي مسلمانن پنهنجي قبضي ۾ وٺي ڇڏيو، ٽي سؤ سيني جي حفاظت ڪرڻ جون شيلڊون، پنج سؤ ڀالا، هڪ هزار نيزا وغيره مسلمانن کي مالِ غنيمت طور مليا. مديني جي اُتر- اوڀر طرف ڇهن ڏينهن جي پنڌ تي خيبر جو قديمي دولتمند شهر آباد هو جيڪو عربستان ۾ يهودين جي طاقت سبب مشهور هو، هن بيابان ۾ هي هنڌ سرسبز، آبادي وارو ۽ خوشحال هو ۽ سڄي خطي ۾ گل ٻوٽا لڳل هيا، وٽن چوپايو مال بہ جام هو، ۽ هن شهر کي انن قلعن جي حفاظت مليل هئي جن مان ڪجھ قلعن کي اُجيت ڄاڻايو ويو هو. حضرت مُحَمَّد ﷺ جن جي فوج ۾ ٻہ سؤ گهوڙا، ۽ چوڏهن سؤ پيادل فوجي هيا. اُنن مسلسل ڏکين گهيرن ڪرڻ کان پوءِ ڪين خطرو محسوس ٿي رهيو هو، ان ڪانسواءِ ٿڪ ۽ بُک بہ ڪين بيحال ڪري ڇڏيو هو ۽ جيڪي بهادر اڳواڻ هيا اُهي بہ جڻ نراس ٿي پيا هيا. پيغمبرؐ سندن اُميدن کي ٻيهر تڏهن جياري ڇڏيو جڏهن پاڻ واڳ حضرت عليؓ جي بهادريءَ جي سپرد ڪيائون جن کي هنن 'شيرِ خدا' جو خطاب عطا ڪيو هو، شايد سندن ئي خنجر يا ترار سان هڪ يهودي بهادر شخص جي سيني کي چيريو ويو هو. پر سندس بهادري واري ان عشق جي کهڙي ڳالھ ڪجي، جو هن خيبر قلعي جي وڏي گيٽ کي انجيسُن کان اُکيڙي ڇڏيو جڏهن تہ پاڻ کابي هٿ ۾ ڍال کي مضبوطيءَ سان جهليو بيٺو هو(136). قلعن جي ڍهڻ کان پوءِ خيبر جي شهر جي ماڻهن پنهنجي مات قبول ڪئي. يهودين جي سردار کي حضرت مُحَمَّد ﷺ جن جي موجودگيءَ ۾ اذيتون ڏنيون ويون تہ جيئن هو پنهنجن لڪل خزانن کي ظاهر ڪري، سندن هارين ۽ ريڍارن جي پيشي کي بہ مجبوريءَ ۾ برداشت ڪيو ويو ۽ اُنهن کي ان پيشي جي اجازت فقط تيستائين ڏني وئي جيستائين مسلمانن جو فاتح چاهيندو، ۽ هو پنهنجي مال ملڪيت جي حصن ۾ واڌارو ڪندا ويندا تہ جيئن فاتحن جا توڙي پنهنجا حصا ڪجھ بهتر ڪري سگهن. حضرت عمرؓ جي خلافت جي دؤر ۾ خيبر جي يهودين کي شام موڪليو ويو ۽ خليفي پنهنجي سخت نظم ۽ ضبط قائم ڪرڻ سان هن خطي جو نظام ڪاميابيءَ سان هلايو. 137

حضرت مُحَمَّد ﷺ جن جي پيشاني توڙي اکيون ڏينهن ۾ پنج دفعا مکي جو رُخ کنديون هيون (پنج وقت نماز ڏانهن اشارو آهي) ۽ کين تمام پارسا ۽ طاقتور ماڻهن طرفان تاکيد کيو ويو هو ته فاتح جي حيثيت ۾ هڪ پيرو هو شهر توڙي ڪعبي کي ڏسڻ ضرور وڃن جتان کين ملڪ بدر ڪري ٻاهر ڪڍيو ويو هو. ننڊ ۾ توڙي جاڳ ۾ کين ڪعبي جو تصور ذهن ۾ رهندو هو. سندن هڪ خواب کي ڪشف ۽ پيغمبري جو روپ ملي چڪو هو، پاڻ ڪعبي جي غلاف کي ڦڙڪايائون، ۽ ڪاميابي ۽ ڪامراني جا لفظ هڪ واعدي جي صورت ۾ اوچتو سندن زبان مبارڪ مان نڪري ويا. مديني کان مکي تائين جو سفر پُرامن، مانائتو ۽ شانائتو هو ڇاڪاڻ ته حج جي سعادت حاصل ڪرڻ جو سندن ارادو هيو. هن سلسلي ۾ ستر اُٺن کي قرباني ڪرڻ خاطر چوندي سينگاريو ويو هو، سڄي خطي کي بيحد پروقار بڻايو ويو هو، ۽ سيني قيدين سان نرم دلي ۽ شفقت جو ورتاءُ ڪندي، بغير ڪنهن معاوضي وٺڻ جي کين آزاد ڪيو ويو هو. پر جيئن ئي حضرت مُحَمَّد ﷺ جن هڪ جڳهه تي پنهنجي اُٺ کان هيٺ لٿا، هي هنڌ مکي کان فقط هڪ ڏينهن جي مسافريءَ جي پنڌ جيترو هو ته پاڻ اوچتو هڪ انڪشاف ڪيائون، 'هنن پنهنجي مٿان چيتي شينهن جون کلون پائي ڇڏيون آهن'. قريشن جي وڏي تعداد سبب سندن نيتون ۽ ارادا پيغمبر ؑ جي سخت خلات هيا، ۽ ان ڳالهه جو به امڪان هو ته صحرا جا رلنڌڙ ڀٽڪندڙ عرب شايد کين ڇڏي وڃن ۽ ساڻن ڌوکو ڪن جن سان هو گڏجي فقط ان اُميد تي آيا هجن ته کين ججهو مالِ غنيمت ملندو. بهادر پيغمبر ؑ جيڪي پاڻ هڪ ڪامياب سياستدان به هيا، دوراندیشي ڪندي ان صلحنامي جي دستاويز مان 'الله جو پيغمبر' جا لفظ ڪڍي ڇڏيا، جيڪو اڳ قريشن ۽ سندن اتحادين سان طئي ٿيو هو جنهن ۾ ساڻن ڏهن سالن جو معاهدو ڪيو ويو هو جنهن مطابق اهو طئي ٿيو هو ته جيڪي ماڻهو مکي کان مديني هجرت ڪري ويندا ۽ مسلمان ٿي ويندا انهن کي مکي واپس موڪليو ويندو، ۽ ٻيو ته مسلمان هن سال واپس هليا ويندا ۽ حج لاءِ وري ٻي سال ايندا ۽ مکي ۾ مٿ ميٺ ۾ فقط ٽي ڏينهن رهندا ته جيئن حج جا ارڪان پورا ڪري سگهن. بغير حج ڪرڻ جي مسلمانن جي مديني واپسي هنن لاءِ ڏکوئيندڙ ۽ شرمائيندڙ هئي ۽ سندن مايوسي شايد کين پنهنجي پيغمبر ؑ تي ناڪاميءَ جو الزام هڻي جن اڳ کين ڪاميابيءَ جي بشارت ڏني هئي. پر مکي جي صورتحال ڏسي مسلمانن جي دلين ۾ اُميدن ۽ ايمان جا ڏيئا ٻيهر روشن ٿي ويا، هنن پنهنجون ترارون مياڻ ۾ وجهي ڇڏيون، ۽ حضرت مُحَمَّد ﷺ جن جي پويان هلندي ست دفعا ڪعبه الله جو طواف ڪيو، قريش خوف مان پهاڙن ۽ جبلن ۾ وڃي لِڪا ۽ پيغمبر ؑ دستور موجب قرباني ڪري ٽئين ڏينهن تي شهر کي خالي ڪرايو. سندن عقيدت ۽ اعليٰ ڪردار سبب ماڻهو پنهنجي پاڻ کي سنواريندا ۽ سڌاريندا رهيا سندن دشمن ۽ انهن جا سرواڻ توڙي سردار هر طرف کان حضرت مُحَمَّد ﷺ جي ڪامرانين کي ڏسي هيسجي ۽ پاڻ ۾ به ورهائجي ويا هيا، ۽ خالد بن وليد ۽ عمرو بن سعد، جيڪي اڳتي هلي شام ۽ مصر جا فاتح بڻيا، صحيح وقت تي بت پرستن جي ٻڏندڙ ٻيڙيءَ کي طوفان جي حوالي ڪري اسلام ۾ داخل ٿي ويا. عربن جي مختلف قبيلن طرفان آڻ مڃڻ تي حضرت مُحَمَّد ﷺ جن جا اختيار بيحد وڌي ويا ۽ مکي جي فتح لاءِ هاڻي وٽن ڏهه هزار سر قربان ڪندڙ عقيدت مند موجود هيا، ۽ ڪافرن کي، جيڪي هاڻي ڪمزور ڏُر هيا، معاهدي جي ڀڃڪڙي ڪرڻ تي سزا ڏني وئي. مسلمانن جي نظم ۽ ضبط توڙي سندن جوش جذبن مديني کان مکي جي سفر ۾ هڪ اُميد افزا روح ڦوڪي ڇڏيو هو ۽ هڪ راز کي به

مخفي رکيو ويو هو تانجو هر طرف کان ڏهه هزار باهين جا مَچ ٻري پيا جن قريشن کي حيران ۽ پريشان ڪري ڇڏيو هو، جن کي هاڻي پڪ ٿي وئي هئي ته سندن دشمنن جي رٿن، سندن ڪاهي اچڻ ۽ سندن بي پناهه طاقت جو مقابلو ڪرڻ هاڻي سندن وَسَ ۾ ڪونه هو. آڻ نه مڃيندڙ ۽ ضِدي ابو سفيان خود شهر جون چابيون مُحَمَّد ﷺ جن کي پيش ڪيون، ۽ مسلمان فوجن جي برد باري، نظم ۽ ضبط ۽ سچائيءَ لاءِ ڪين داد ڏنائين ۽ چيائين ته عبدالله جو پٽ هاڻي هڪ وڏي بادشاهت جو مالڪ هو ۽ حضرت عمرؓ جي اثر هيٺ اسلام قبول ڪندي تسليم ڪيائين ته مُحَمَّد ﷺ جن، ۽ سندن ساٿين کي قريشن طرفان سخت اذيتون رسائڻ جي باوجود، پاڻ سڀُورا ڪانئن انتقام وٺڻ لاءِ هرگز آماده نه هيا، چو ته هُو هڪ ۽ سچي خدا جا رسول هيا. ماريَس(*) ۽ سُلاءِ جي واپسي رومين جي رت سان رڱيل هئي، پر حضرت مُحَمَّد ﷺ جن ۽ سندن پوئلڳ مسلمانن جن کي قريشن طرفان وڏا زخم رسايا ويا هيا، اُهي خود هاڻي پنهنجن دشمنن جي قتل عام لاءِ تيار نه هيا، بجاءِ پاڻ يا پنهنجن ساٿين پاران جذباتي فيصلي ڪرڻ جي(139)، اسلام جي سوڀاري پيغمبرؑ سندن قصور ۽ خطائون درگذر ڪندي اُنهن لاءِ عام معافي جو اعلان ڪري ڇڏيو ۽ مختلف قبيلن کي متحد ڪري ڇڏيو. فوجن کي ٽن حصن ۾ ورهايو ويو جن مڪي شهر جو گشت لڳايو، اناويهن ڄڻن کي خالد بن وليد پنهنجي ترار سان قتل ڪري ڇڏيو، ٻارهن مردن ۽ ڇهن عورتن کي حضرت مُحَمَّد ﷺ جن واجب القتل هئڻ جي سزا ٻڌائي. پر پاڻ پنهنجن ئي ماڻهن کي قصور وار ڪيو ۽ ڪيترن ئي ماڻهن تي رحمدلي ۽ شفقت جو هٿ ڦيريندي پيغمبرؑ ڪين معاف ڪري ڇڏيو ڇاڪاڻ ته انهن جي خلاف ڪي واضح ثبوت يا شاهديون نه مليون هيون. قريشن جا سردار ۽ سرواڻ الله جي پيغمبرؑ جي قدمن ۾ ڪِريل هيا. 'اوهان ان ماڻهوءَ مان رحم جي ڪهڙي اُميد ٿا رکو جنهن سان توهان تمام گهڻيون زيادتيون ڪيون هيون؟' 'اسان کي اوهان جي ڀلائين ۽ سخا ۾ پورو اعتماد آهي'. 'اوهان جي اعتماد کي آءٌ سچو ثابت ڪندس، سمجهو ته سڀ ڪجهه ختم ٿي ويو، اوهان اڄ کان محفوظ ۽ آزاد آهيو'. مڪي جي ماڻهن اسلام جهڙي مذهب کان معافي لهڻي(‡) هئي ۽ ستن سالن جي جلاوطني کان پوءِ، ملڪ بدر مبلغ ۽ پر چارڪ کي پنهنجي ئي اباڻي شهر ۽ ملڪ جو شهزادو ۽ پيغمبر تسليم ڪيو ويو(140). ڪعبي ۾ رکيل ٽي سؤ سٺ بُتن کي ڀڃي پرزا پرزا ڪيو ويو ۽ الله جي گهر کي پاڪ ڪري سينگاريو سنواريو ويو، ۽ آئينده لاءِ هڪ مثال قائم ڪيو ويو جنهن کي پيغمبرؑ هڪ حاجيءَ طور هڪ دائمي قانون ذريعي لاڳو ڪيو ته ڪو به ڪافر يا غير مذهب هاڻي هن مقدس شهر ۾ داخل نه ٿي سگهندو.(144)

مڪي جي فتح، عرب قبيلن جي مذهب توڙي فرمانبرداريءَ جو فيصلو ڪري ڇڏيو هو(142)، جن قسمت جي لاهن چاڙهن کي ڏسندي پيغمبرؑ جي حڪمن يا سندن طاقت کي تسليم ڪيو هو يا وري ان جي انحرافي ڪئي هئي. رسمن رواجن توڙي ڪن نظرين ۾ بدوي قبيلا اڄا تائين به مختلف خيالن جا آهن ۽ بين ڳالهين ۾ به سندن نظريا تابعداري جي بجاءِ ائين ئي پنهنجي مرضيءَ جا مختيار رهيا آهن جيئن قرآن جي تعليم ۽ اصولن بابت سندن روَيو رهندو آيو آهي. تنهن هوندي به ڪي هنيلا عرب اهڙا به آهن جن پنهنجن ابن ڏاڏن جي مذهب کي نه ڇڏيو هو، هن سلسلي ۾ حُنين جي جنگ جو ته نالو ئي بُتن تان ڪنيو ويو هو جن جي لاءِ حضرت مُحَمَّد ﷺ جن ڪين تباهه ڪرڻ جو وچن ڪيو هو پر طائف جي مخالف اتحادين اُنهن جي حفاظت ڪرڻ جو عزم ڪيو هو(143). چئن هزار سپاهين تي مشتمل دشمنن

جي فوج لڪي حملو ڪيو ته جيئن پيغمبرؐ توڙي سندن ساٿين کي پنهنجي بچاءَ ڪرڻ جو گهٽو موقعو نه ملي، اُنهن قريشن جي لاغرضيءَ تي طنز ڪندي ڪانئن نفرت جو اظهار ڪيو پر اُنهن گهٽو ڪري اُنهن ماڻهن جي خواهش ۽ مدد تي ئي ڀاڙيو جن بعد ۾ بتن جي پوڄا کي ڇڏي ڏنو هو ۽ سندن دشمن جي اثر هيٺ اچي ويا هئا. پيغمبرؐ مڪي ۽ مديني جا جهنڊا مٿي اُڀا ڪري ظاهر ڪيا ڪيترائي بدوي به ساڻن شامل ٿي ويا تنهنڪري فوج جو تعداد توڙي طاقت وڌي وئي ۽ ٻارهن هزار مسلمان پنهنجي طاقت کي ڏسي شايد ڦونڊ ۾ اچي ويا ته ڪين هاڻي ڪوبه مات نٿو ڏئي سگهي. اُهي بغير ڪنهن احتياط يا پنهنجي بچاءَ جي تدبيرن ڪرڻ جي پهاڙن تان حُنين جي واديءَ ۾ هيٺ لٿا ۽ پهاڙن جي چوٽين تي دشمنن جا تير انداز ۽ غُليل باز موقعي جي تلاش ۾ وينا هيا، پر سندن تعداد هيسيل هو، سندن نظم ۽ ضبط منجهيل ۽ ويڳاڻو ۽ سندن همت مايوس ڪندڙ هئي، ۽ قريش سندن مقدر ۾ لکيل تباهيءَ تي مرڪي رهيا هئا. پيغمبرؐ پنهنجي اڇي گهوڙي تي سوار هيا جن کي هر طرف کان دشمن وڪوڙي ويا هيا، پهريون ته پاڻ ڪوشش ڪيائون ته سندن نيزن ۽ تيرن جي وچ ۾ هلي وڃي مقابلو ڪن ۽ شاندار طريقي سان موت کي قبول ڪن پر سندن ڏهه وفادار ساٿي اوچتو ظاهر ٿيا جن پنهنجا هٿيار ڪڍيا ۽ سينا پيش ڪيا، ٿي ساٿي مٿن قربان ٿي سندن پيرن تي وڃي ڪِريا. 'اي منهنجا يائرو! پاڻ وڏي آواز ڏک ۽ ڪاوڙ مان پڪاريائون، آءٌ عبدالله جو پٽ آهيان ۽ سچ حق جو پيغمبر آهيان. منهنجا ساٿيو پنهنجي عقيدي تي قائم رهجو. اي الله جلد پنهنجي مدد موڪلي ڏي!' سندن چاچو عباسؓ جيڪو هومر جي سپوتن جيان، پنهنجي وڏي ۽ زوردار آواز ۾ سيني کان اڳرو هو، سڄي وادي سندس آواز سان گونجي اُٿي ۽ هن الله جا واعدا ماڻهن کي ياد ڏياريا. جيڪي مسلمان اڳ دل شڪسته ٿي ڀاڄ جي تيارين ۾ هيا، اُهي واپس ٿي اسلام جي جهنڊي هيٺ گڏ ٿي ويا ۽ مُحَمَّد ﷺ جن ڪين ڏسي خوش ٿيا ۽ چيائون ته گوري ۾ وري ٻاهه ٻري پئي آهي، سندن بيمثال رهبري، لاجواب همت ۽ بهادريءَ جي مثال سبب مسلمانن جا جوش ۽ جذبا تيز ٿي ويا ۽ پاڻ پنهنجن ساٿين کي همت ڏياريندي حڪم ڪيائون ته دشمن کي ذلت آميز شڪست ڏين، جن اڳ ڪين شرمائڻ تي چاهيو. حُنين ۾ سوڀ حاصل ڪرڻ کان پوءِ هو بنا دير طائف جي گهيري ڏانهن روانا ٿيا، هي شهر مڪي کان سٺ ميل ڏکڻ- اوڀر طرف هو ۽ جيڪو هڪ مضبوط قلعو هو ۽ جتان جون زمينون عربستان جي صحرا ۾ به شام جي لاءِ ميوا پيدا ڪنديون آهن. هڪ دوست قبيلي (مون کي خبر ناهي ته ڪيئن) گهيرن ڪرڻ جي فن جي سلسلي ۾ هدايت ڏني ۽ پري مار ڪندڙ مشينون ۽ فوجي انجڻون به ڪين تحفي ۾ ڏنيون جن سان گڏ اُنهن مشينن کي هلائڻ وارا هڪ سؤ ماڻهو به ڪين ڏنا ويا. پر جيئن ته پاڻ طائف جي غلامن کي آزاد ڪري ڇڏيو هئائون ته فوجي انجڻن ڏيڻ جو ڪم اجايو ثابت ٿيو. نتيجو اهو نڪتو ته اُتي اها زمين ڪاٽين جي لاءِ کوٽي وئي(*) ۽ جيڪو خال پيدا ٿيو اُتي فوجين قبضو ڪري ورتو هو. ويهن ڏينهن جي گهيري کان پوءِ پيغمبرؐ واپس ورڻ جو فيصلو ڪيو، پر هو واپس ورڻ وقت سوڀ جي اعزاز حاصل ڪرڻ تي بيحد خوش هيا، ۽ ويندي ويندي هن لادين شهر لاءِ دعا گهريائون. هن بخت واري معرڪي ۾ جيڪو مال غنيمت مسلمانن کي مليو اُنهن ۾ ڇهه هزار قيدي، چوويهه هزار اُٺ، چاليهه هزار رڍون، ۽ چانديءَ جا چار هزار آئونس پڻ مليا، هڪ قبيلو جيڪو حنينِ جي جنگ ۾ وڙهيو هو، پنهنجن بتن کي پيڄي پنهنجن قيدين جي آزادي حاصل ڪئي هئي؛ حضرت مُحَمَّد ﷺ جن پنهنجن ساٿين کي مال غنيمت جو پنجون حصو ڏنو هو

تہ هو پنهنجي بهبود ۽ بهتري لاءِ استعمال ڪن ۽ پنهنجن ساٿين کي خوش ٿيندي بڌايائون تہ وٽن مال جا ايترا تہ سِرَ هيا جيترا تهاما جي صوبي ۾ وڻ موجود هيا. قريشن جي ناراضگيءَ کي سزا ڏيڻ جي بجاءِ پاڻ ڪوشش ڪيائون تہ سندن زبان بند ڪئي وڃي ۽ سندن وابستگيءَ کي سخا جي بلند ڪردار ذريعي حاصل ڪجي؛ فقط ابو سفيان کي ئي ٽي سؤ اُٺ ۽ چانديءَ جا ويهہ آئونس ڏنا ويا ۽ مڪو، قرآن پاڪ جو هڪ فائدي مند ۽ سکيو ستابو مذهبي مرڪز بڻجي ويو.

جيڪي پاڇوڪڙ يا مددگار ماڻهو هيا اُنهن شڪايت ڪئي تہ جنگ ۾ اُنهن مدد بہ ڪئي هئي ۽ وڏو بار برداشت ڪيو هو پر جڏهن فتح حاصل ٿي تہ ڪين فراموش ڪيو ويو هيو. ’افسوس‘، سندن رهبر ڪين وراڻيو، ’اوهان بہ مون سان گڏ تڪليفون ڪاٽيون آهن ۽ ڪجھ وڏيڪ ڪاٽيو تہ جيئن نُوَن مذهب اختيار ڪندڙن کي راضي ڪري سگهجي ۽ ڪين ننڍيون وڏيون سوکڙيون ڏئي ڪين راضي رکجي. باقي توهان جي لاءِ آءٌ خود ۽ منهنجو مال ملڪيت حاضر آهن. اوهان منهنجي ملڪ نيڪاليءَ جي ڏينهن جا ساٿي آهيو. منهنجي بادشاهت جا شريڪ ۽ منهنجي بهشت ۾ بہ مون سان گڏ هوندا‘. سندس شڪايت ڪان پوءِ طائف جا نائب سرواڻ شروع ٿيا جيڪي ٻي گهيري ڪان سخت گهبرايل هيا. ’اي الله جا پيغمبر اسان سان ٽن سالن جو معاهدو ڪر جنهن ۾ اسان کي پنهنجي قديمي عبادت ڪرڻ جي بہ اجازت ڏني وڃي‘. ’هڪڙي مهيني توڙي هڪ ڪلاڪ جي بہ اجازت نہ ملندي‘، پيغمبرؑ ڪين جواب ڏنو. ’تہ پوءِ اسان کي نماز پڙهڻ/ عبادت ڪرڻ ڪان معاف ڪيو وڃي‘. ’نماز يا عبادت ڪان سواءِ مذهب جو ڪوبہ فائدو ڪونهي‘. اُنهن خاموشيءَ ۾ شرط قبول ڪيا، اُنهن جي مندرن کي ڊاهيو ويو، ۽ سڄي عربستان جي بُتن کي تباهہ ڪرڻ جو ساڳيو حڪم ڏنو ويو. ڳاڙهي سمنڊ جي ڪنارن، وڏي سمنڊ ۽ ايراني نار تي وينل پيغمبرؑ جي ساٿين توڙي بين وفادار مسلمانن کي داد ۽ آفرين پيش ڪيو ويو ۽ جيڪي سفير مديني جي تخت آڏو جُهڪيا ٿي اُهي ايترا تہ بيشمار هيا (هڪ عربي چَوڻي) جيترين ڪجيءَ جي ڪنهن وڻ مان پَڪل کارڪون هيٺ ڪرنديون آهن. سڄي قوم الله جي حڪمن ۽ مُحَمَّد ﷺ جن جي حڪومت کي تسليم ڪيو؛ جزيي جي بُڇان ڏياريندڙ نالي کي ختم ڪيو ويو، ۽ خير خيرات، يا پنهنجي آمدني جو هڪ حصو مقرر ڪيو ويو جيڪو ماڻهو پنهنجي رضا خوشيءَ سان ڏيڻ لڳا ۽ هڪ لک چوڏهن هزار مسلمانن مُحَمَّد ﷺ جن سان گڏجي آخري حج جو فرض ادا ڪيو(144).

جڏهن حرقل اعظم (هيراڪليَس)، فارس جي جنگ تان هڪ فاتح جي حيثيت ۾ واپس ٿيو تہ ايميسا جي شهر ۾ حضرت مُحَمَّد ﷺ جن جي هڪ سفير سندس خاطر تواضح ڪئي، چاڪاڻ تہ هن بين شهنشاهن ۽ قومن کي بہ اسلام قبول ڪرڻ جي دعوت ڏني هئي. هن موقعي تي عربن مذهبي جوش مان اهو سمجهي ورتو هو تہ روم جي عيسائي شهنشاهہ ڳجهي نموني اسلام قبول ڪيو هو؛ يونانين وري هڪ سڪي ۽ مڪر واري دعويٰ ڪئي آهي تہ هنن ذاتي طور مديني جي شهنشاهہ سان وڃي ملاقات ڪئي هئي، جنهن ڪانئس هڪ وڏو علائقو فقط ان ڪري حاصل ڪيو هو تہ جيئن يونانين کي شام جي صوبي مان خيريت ۽ سلامتيءَ سان نڪرڻ جو محفوظ رستو ڏنو وڃي(145). پر حرقل اعظم ۽ مُحَمَّد ﷺ جن جي دوستي مختصر وقت لاءِ هئي، اسلام ۾ داخل ٿيڻ ڪان پوءِ عربن جي فتح جو جذبو گهٽ ٿيڻ جي بجاءِ اجا وڌي ويو هو ۽ هڪ سفير جي قتل ٿيڻ جي واقعي ڪين فلسطين جي علائقي تي، جيڪو اُردن جي اوير ۾ هو، حملو ڪرڻ جو هڪ شاندار موقعو مهيا ڪري ڏنو هو

جتي ٽن هزار فوجين سان نيٺ حملو ڪيو ويو. مسلمانن جي طرف کان جهنڊو زيد جي هٿ ۾ ڏنو ويو هو، اسلام جي روح جي نظم ۽ ضبط جو ڪمال اهو آهي جو خانداني سردار ۽ پنهنجي پنهنجي قبيلي جي مکيه ۽ وڏن ماڻهن به پيغمبرؐ جي هڪ غلام هيٺ خدمت ڪرڻ ۾ سندس حڪمن مڃڻ ۾ عيب يا ناراضگي محسوس نه ڪئي. سندس شهادت کان پوءِ جعفر ۽ عبدالله کي هڪ ٻئي پٺيان نامزد ڪيو ويو ته اُهي ڪمان سنڀاليندا ۽ جهنڊو هٿ ۾ ڪڻندا ۽ جيڪڏهن ٽيئي ڄڻا جنگ ۾ مارجي وڃن ته فوجن کي خودمختياري سؤنپي وئي هئي ته هو هڪ ٻئي جي صلاح مشوري سان پنهنجو جنرل پاڻ چونڊن. نامزد ڪيل ٽيئي اڳواڻ مؤتيٰ جي جنگ ۾ مارجي ويا، هي پهريون موقعو هو جو مسلمان فوجين جو هڪ ڏاريئي دشمن سان جنگي مقابلو هو. زيد، دشمن جي صفن ۾ اڳتي وڌي ويو هو ۽ هڪ بهادر جيان پنهنجو سِر ڏنائين، جعفر به جوڌن جيان شهيد ٿيو ۽ شهادت کي يادگار بنائي ڇڏيائين، پهريون سندس ساڄو هٿ ڪٽجي ويو ته جهنڊي کي پنهنجي کابي هٿ ۾ کنيائين، کابو هٿ به سندس جسم کان جدا ٿي ويو ته ٻنهي وَڍيل هٿن جي ڏُڏن سان جهنڊي کي جهليائين جيستائين سندس جسم زمين سان ملي هڪ ٿي ويو جو ڪيس پنجاهه ڪارِي زخم لڳي چڪا هيا. 'اڳتي وڌو منهنجا ساٿيو'، عبدالله رڙيون ڪندي چيو جنهن هاڻي شهيد جعفر جي جڳهه تي جهنڊو ڪنيو هو، 'اعتماد ۽ ڀروسي سان اڳتي وڌو، فتح يا بهشت ٻئي اسان جا آهن'. هڪ رومي فوجي جي نيزي سندس فيصلو ڪري ڇڏيو، پر هيٺ ڪرندڙ جهنڊي کي خالد بچائي ورتو جنهن مڪي ۾ اسلام قبول ڪيو هو ۽ نَوَن ترارن به سندس هٿ کي ڪو نقصان نه پهچايو هو اُنلو ترارون ڀڃي ڀيون هيون؛ سندس بهادريءَ سبب عيسائين جا بيشمار فوجي پنتي هٽڻ تي مجبور ٿي ويا. رات جو مسلمان فوجين جي ميٽنگ ٿي جنهن ۾ خالد بن وليد کي سپهه سالار چونڊيو ويو، ٻي ڏينهن تي سندس جنگي تجربي ۽ بهادريءَ سبب مسلمانن کي سوڀ حاصل ٿي يا شڪست، اهو نتو چئي سگهجي، باقي خالد بن وليد پنهنجن مسلمانن توڙي سندس دشمنن ۾ 'الله جي ترار' (سيف الله) جي نالي سان ياد ڪيو وڃي ٿو. مسجد جي ممبر تي ويهي حضرت مُحَمَّد ﷺ جن عظيم شهيدن جي قربانين جو ذڪر پيغمبري شان سان ڪيو پر ذاتي طور تي انساني فطرت جا احساس ان وقت ظاهر ٿيا جڏهن پاڻ زيد جي ڌيءُ تي رُنا. 'آءٌ ڇا پيو ڏسان؟' سندن هڪ عقيدتمند تعجب مان ڪانئن پڇيو، 'تون ڏسين ٿو'، پيغمبرؐ جواب ڏنو 'ته هڪ دوست پنهنجي هڪ وفادار دوست جي موت تي غم جو اظهار ڪري ٿو'. مڪي جي فتح کان پوءِ، مسلمانن عربستان جي حڪمران حرقل جي جنگي تيارين کي روڪڻ جو عزم ڪيو ۽ رومين خلاف جنگ جو پڪو پختو اعلان ڪري ڇڏيائون، پر اعلان ڪرڻ کان اڳ هن مهم جي خطرن ۽ تڪليفن کي لڪائڻ جي ڪوشش نه ڪيائون(147). مسلمانن ۾ بد دلي پيدا ٿي پيئي، هنن الزام لڳايو ته وٽن پئسا، گهوڙا ۽ کاڌو خوراڪ گهربل ضرورتن کان گهڻو گهٽ هيو، ٻيو ته لابارن جو موسم ۽ اونهاري جي سخت گرمي هئي. 'دوزخ اڃا وڌيڪ گرم آهي'، ناراض پيغمبرؐ کين چيو. کين ان ڳالهه تي بچان لڳي ۽ فرمايائون ته ڪنهن کي به جنگ لاءِ مجبور نه ڪيو وڃي، پر جنگ کان واپسيءَ تي پيغمبر ﷺ هنن نِڪمن ۽ اعتراض ڪندڙن کي نه رڳو سخت لفظن ۾ تنبيهه ڪئي پر ڪين پنجاهه ڏينهن لاءِ سزا ڏئي ملڪ بدر ڪري ڇڏيو. سندن عارضي علحدگيءَ حضرت ابوبڪرؓ ۽ حضرت عثمانؓ ۽ ٻين ڪيترن ئي وفادار ساٿين جي مان ۽ مرتبي کي ويتر وڌائي ڇڏيو جن پنهنجون حياتيون توڙي مال دولت اسلام جي لاءِ وقف ڪري ڇڏيو هو، ۽ مُحَمَّد ﷺ جن سان ڏهه

هزار گهوڙي سوار ۽ ويهه هزار پيادل فوجي گڏ هيا ۽ جهندو سندن هٿ ۾ هيو. سفر بيحد اٿانگو ۽ تڪليفن وارو هو، ٿڪ ۽ اُڃ کي سخت گرمي اجا وڌائي ڇڏيو هو، ٻيو ته بيمار ڪندڙ بريٽ جي هوائن مسلمانن کي ويتر پريشان ڪري ڇڏيو هو، هڪڙي اُٺ تي واري واري سان ڏهه ڄڻا تي سوار ٿيا ۽ پاڻيءَ جي به سخت اٿاٿ هئي. مديني ۽ دمشق جي وچ ۾ ڏهن ڏينهن جو مفاصلو هو، اُهي تبوڪ جي پاڻيءَ جي چشمي ۽ وڻن جي جهڳٽي وٽ ڪجهه دير ترسيا ۽ ٿڪ پٽيائون. هن جڳهه کان مُحَمَّد ﷺ جن اڳتي وڃڻ ۽ جنگ کي اينگهائڻ کان منع ڪئي ۽ پاڻ مخالفن جي امن جي ارادن کي ڏسي مطمئن ٿيا، بهادر خالد بن وليد جو نالو مخالفن لاءِ خوف ۽ ڏهڪاءَ جي علامت بڻجي هر طرف پکڙجي ويو ۽ پيغمبرؑ ڳاڙهي سمنڊ جي ويجهو فرات کان ائلا تائين ماڻهن کان بيعت وصول ڪئي جن اسلام قبول ڪيو هو. پنهنجي رعيت جي عيسائين کي پيغمبرؑ سندن ذات جي تحفظ جي ضمانت ڏني، ڪين واپار وهنوار جي آزادي ڏني، سندن مال ملڪيت جي سلامتيءَ جو يقين ڏياريو ۽ ڪين پنهنجي طريقي سان عبادت ڪرڻ جي اجازت ڏني(148). سندن عرب پائرن جي ڪمزورين، پيغمبرؑ جي پيغام جي مخالفت ڪرڻ کان ڪين روڪي ڇڏيو هو، حضرت عيسيٰؑ جا پوئلڳ، يهودين جي دشمنن جا دوست هيا، ۽ عظيم فاتح جي دلچسپي ان ڳالهه ۾ هئي ته ٻيا ماڻهو ان عقيدي اڳيان پنهنجي آڻ مڃين جيڪو هن ڌرتي جي گولي تي سيني کان وڏيڪ طاقتور مذهب هيو.

ٽيهٽ سالن جي عمر تائين حضرت مُحَمَّد مصطفيٰ ﷺ جن جيتري طاقت حاصل ڪئي هئي ته ڪين دنياوي توڙي روحاني تڪليفون ۽ ڪوفتون به اوتريون ئي وڌيون مليون هيون، اها ڳالهه ته ڪين مرگهيءَ جا دؤرا پوندا هيا، يونانين طرفان اهو مٿن سراسر هڪ بهتان هو(149). ڪين پڪو يقين هو ته خيبر ۾ هڪ يهودي عورت بدلي وٺڻ لاءِ ڪين زهر ڏنو هو(150). چئن سالن جي دؤران پيغمبرؑ جي صحت ڪِرندي رهي ۽ ضعيفي ۾ اضافو ٿيندو رهيو، پر سندن موتمار بيماريءَ ۾ حقيقت ۾ ڪين چوڏهَن ڏينهن جو بخار هيو، جنهن وقفي وقفي سان ۽ ڪڏهن ڪڏهن سندن دليلن جي صلاحيت ختم ڪري ڇڏي هئي. جيئن هو سجاڳ ٿيندا هيا ۽ پنهنجي خطري واري حالت کان باخبر ٿيندا هيا ته پنهنجي اُمت جي ماڻهن کي اخلاق ۽ پڇتاءُ جي ترغيب ڏيندا هيا. 'جيڪڏهن ڪٿي به ڪو اهڙو ماڻهو هجي'، ممبر تي ويهي پيغمبرؑ ماڻهن کي چيو 'جنهن کي مون ڪو ڇهبڪ هنيو هجي يا رنجايو هجي، ته آءٌ پنهنجي پُٺي حاضر ڪريان ٿو ته اُهو ماڻهو پلي مون کي به ڇهبڪ وهائي ڪڍي' ڇا مون ڪنهن مسلمان جي شهرت تي ڪو داغ لڳايو آهي؟ پلي اُهو شخص ماڻهن جي وڏي ميڙ ۾ مون کي منهنجون غلطيون ٻڌائي؛ ڇا اسان ڪنهن ماڻهوءَ کي مال ملڪيت کان ڪڏهن محروم ڪيو آهي؟ جيڪو ڪجهه مون وٽ آهي، ته اُميد ته اُهو سندس قرض لاهڻ لاءِ ڪافي هوندو. 'هائو'، ماڻهن جي ميڙ سان هڪ آواز آيو، 'آءٌ چانديءَ جي ٽن درهمن جو حقدار آهيان.' مُحَمَّد ﷺ جن شڪايت کي ٻڌو، سندس خواهش جو پورائو ڪيو، ۽ پنهنجي قرضدار جون مهربانيون مڃيائون ته قيامت جي ڏينهن بجاءِ هن دنيا ۾ ئي هُن مٿن الزام هنيو هو. موت کي پنهنجي ويجهو ڏسندي پاڻ مطمئن ۽ ثابت قدم رهيا ۽ پنهنجن غلامن کي به آزاد ڪيائون. پنهنجي ڪفن دفن جي باري ۾ واضح هدايتون ڏنائون، ۽ پنهنجن دوستن ۽ عقيدتمندن جيڪي زار زار روئي رهيا هيا، ۽ جن کي امن ۽ رحمت جون دعائون ڏيندي ڪين آٿت ۽ تسليون ڏنائون. وصال کان ٽي ڏينهن اڳ تائين هو باقاعدگيءَ سان باجماعت نماز ادا ڪندا رهيا، حضرت ابوبڪر صديقؓ

ﻴﮑﻲ ﺳﻨﺪﻥ ﭘﺮﺍﭬﺎ ﺳﺎﺗﻲ ۽ ﺍﻋﺘﻤﺎﺩ ﻭﺍﺭﺍ ﻫﻴﺎ ﺃﻧﻬﻦ ﮐﻲ ﭘﻨﻬﻨﺠﻲ ﺟﮕﻬﮧ ﺗﻲ ﻧﻤﺎﺯ ۾ ﺍﻣﺎﻣﺖ ﮐﺮﮡ ﻻﺀِ ﻣﻘﺮﺭ ﮐﻴﺎﺋﻮﻥ ۽ ﺧﻼﻓﺖ ﺟﻲ ﻻﺀِ ﺑﮧ ﺳﻨﺪﺱ ﺋﻲ ﻧﺎﻟﻮ ﺗﺠﻮﻳﺰ ﮐﻴﺎﺋﻮﻥ ﭘﺮ ﺣﻀﺮﺕ ﺍﺑﻮﺑﮑﺮؓ ﺩﻭﺭﺍﻧﺪﻳﺸﻲ ﮐﻨﺪﻱ ﺍﻫﮍﻳﻦ ﺫﻳﻦ ﺫﻣﻴﺪﺍﺭﻳﻦ ﻗﺒﻮﻝ ﮐﺮﮡ ﮐﺎﻥ ﻣﻌﺬﺭﺕ ﮐﺌﻲ. ﺟﮙﻫﻦ ﭘﺎﮡ ﮐﺎﻓﻲ ﺿﻌﻴﻒ ۽ ﮐﻤﺰﻭﺭ ﺗﻲ ﻭﻳﺎ ﺗﮧ ﭘﺎﮡ ﭘﻴﻦ ۽ ﺱ ﺟﻲ ﮔﻬُﺮ ﮐﻴﺎﺋﻮﻥ ﺗﮧ ﻫﻮ ﮐﺠﻬﮧ ﻟﮑﮡ ﭼﺎﻫﻴﻨﺪﺍ ﻳﺎ ﺑﻴﻦ ﻟﻔﻈﻦ ۾ ﻫﮏ ﻣﻘﺪﺱ ﮐﺘﺎﺏ ﺟﻲ ﺗﺤﺮﻳﺮ ﻟﮑﺮﺍﺋﻴﻨﺪﺍ، ﻴﮑﻮ ﺷﺎﻳﺪ ﻭﺣﻲ ﺫﺭﻳﻌﻲ ﻣﭥﻦ ﻧﺎﺯﻝ ﺗﻴﻞ ﺳﻴﻨﻲ ﺧﺪﺍﺋﻲ ﺣﮑﻤﻦ ۽ ﭘﻴﻐﺎﻣﻦ ﺟﻮ ﻣﮑﻤﻞ ﻧﭽﻮﮌ ﻫﺠﻲ ﻫﺎ، ﺗﮧ ﮏ ﺍﺧﺘﻼﻑ ﭘﻴﺪﺍ ﺗﻲ ﭘﻴﻮ ﺗﮧ ﭼﺎ ﺍﻫﮍﻱ ﻭﻗﺖ ۾ ﮐﻴﻦ ﺍﻫﺎ ﺍﺟﺎﺯﺕ ﮈﺋﻲ ﺳﮕﻬﺠﻲ ﺗﻲ ﺗﮧ ﻗﺮﺁﻥ ﺟﻲ ﻫﻮﻧﺪﻱ ﺑﻴﻮ ﮐﺠﻬﮧ ﺍﺳﺎﻥ ﺟﻲ ﺣﻮﺍﻟﻲ ﮐﻦ، ﺟﻴﮑﮙﻫﻦ ﺳﻨﺪﻥ ﭘﺎﮎ ﮔﻬﺮ ﻭﺍﺭﻳﻦ ۽ ﺳﻨﺪﻥ ﺳﺎﺗﻴﻦ ﺟﻲ ﺭﻭﺍﻳﺘﻦ ﺗﻲ ﻭﻳﺴﺎﻫﮧ ﮐﺠﻲ ﺗﮧ ﺣﻘﻴﻘﺖ ﺍﻫﺎ ﺁﻫﻲ ﺗﮧ ﭘﺎﮡ ﭘﻨﻬﻨﺠﻲ ﮐﺘﻨﺐ ﺟﻲ ﺭﺷﺘﻦ ﮐﺎﻥ ﻭﻧﻲ ﭘﻨﻬﻨﺠﻲ ﺯﻧﺪﮔﻲ ﺟﻲ ﺁﺧﺮﻱ ﮔﻬﮍﻳﻦ ﺍﺋﻴﻦ ﭘﻨﻬﻨﺠﻲ ﭘﻴﻐﻤﺒﺮﻱ ﻋﻈﻤﺖ ۽ ﺷﺎﻥ ﺷﻮﮐﺖ ﺗﻮﮌﻱ ﻣﺬﻫﺐ ﺟﻲ ﺭﻭﺡ ﮐﻲ ﻣﺘﺎﻧﻬﻮﻥ ﺭﮐﻴﺎﺋﻮﻥ، ۽ ﺟﺒﺮﺍﺋﻴﻞؑ ﻲ ﺍﭼﮡ ﺟﻮ ﺑﮧ ﻓﮑﺮ ﮐﻴﺎﺋﻮﻥ ﺟﻴﮑﻮ ﺯﻣﻴﻦ ﺗﻲ ﺁﺧﺮﻱ ﭘﻴﺮﻭ ﻧﺎﺯﻝ ﺗﻴﻮ ﻫﻮ ۽ ﭘﻴﻐﻤﺒﺮؑ ﺗﻮﮌﻱ ﺯﻣﻴﻦ ﮐﻲ ﻮﺩﺍﻉ ﭼﻮﮡ ﺁﻳﻮ ﻫﻮ ۽ ﺍﻋﺘﻤﺎﺩ ﺳﺎﻥ ﺍﻫﻮ ﺑﮧ ﭔﮅﺍﺋﻲ ﻭﻳﻮ ﻫﻮ ﺗﮧ ﺭﺏ ﺍﻟﻌﺰﺕ ﺟﻮﻥ ﭘﻨﻬﻨﺠﻲ ﭘﻴﺎﺭﻱ ﭘﻴﻐﻤﺒﺮؑ ﺗﻲ ﻧﮧ ﮙﻮ ﺭﺣﻢ ۽ ﮐﺮﻡ ﺟﻮﻥ ﻧﻮﺍﺯﺷﻮﻥ ﻫﻴﻮﻥ ﭘﺮ ﻗﺎﺩﺭ ﻣﻄﻠﻖ ﺟﻲ ﺧﺎﺹ ﺭﺣﻤﺘﻦ ﺟﻮ ﻣﭥﻦ ﭘﺎﭼﻮ ﻫﻮ. ﮘﺎﻟﻬﻴﻦ ﮐﻨﺪﻱ ﺍﮡ ﭘﻨﻬﻨﺠﻲ ﻻﺀِ ﺍﻫﻮ ﺑﮧ ﺍﻧﮑﺸﺎﻑ ﮐﻴﻮ ﻫﺌﺎﺋﻮﻥ ﺗﮧ ﻣﻮﺕ ﺟﻲ ﻓﺮﺷﺘﻲ ﮐﻲ ﺳﻨﺪﻥ ﺭﻭﺡ ﮐﻲ ﺿﺒﻂ ﮐﺮﮡ ﺟﻮ ﻴﺴﺘﺎﺋﻴﻦ ﺍﺧﺘﻴﺎﺭ ﻧﮧ ﻫﻴﻮ ﺟﻴﺴﺘﺎﺋﻴﻦ ﻫﻮ ﭘﻴﻐﻤﺒﺮؑ ﮐﺎﻥ ﺍﮘﻮﺍﭠ ﺍﻫﮍﻱ ﺍﺟﺎﺯﺕ ﻧﮧ ﻭﻧﻲ. ﺑﻬﺮﺣﺎﻝ ﺍﻫﮍﻱ ﺍﺟﺎﺯﺕ ﮈﻧﻲ ﺌﻲ ۽ ﭘﺎﮡ ﭘﻨﻬﻨﺠﻦ ﺁﺧﺮﻱ ﭘﺴﺎﻫﻦ ﻃﺮﻑ ﻣﺎﮠﻬﻦ ﮐﻲ ﻣﺤﺴﻮﺱ ﺗﻴﮡ ﻟﮕﺎ، ﺳﻨﺪﻥ ﻣﭥﻮ ﺑﻴﺒﻲ ﻋﺎﺋﺸﮧؓ ﺟﻲ ﺟﻬﻮﻟﻲﺀ ﺭ ﭘﻴﻞ ﻫﻴﻮ ﺟﻴﮑﺎ ﺳﻴﻨﻲ ﮔﻬﺮﻭﺍﺭﻳﻦ ﮐﺎﻥ ﮐﻴﻦ ﻭﮈﻳﮏ ﭘﻴﺎﺭﻱ ﻫﺌﻲ، ﮐﻴﻦ ﺳﻮﺭ ﺟﻲ ﺗﮑﻠﻴﻒ ﺗﻲ ۽ ﻫﻮ ﻴﻬﻮﺵ ﺗﻲ ﻭﻳﺎ، ﺑﻴﻬﺮ ﻫﻮﺵ ۾ ﺍﻳﻨﺪﻱ ﭘﻨﻬﻨﺠﻮﻥ ﻧﻈﺮﻭﻥ ﮔﻬﺮ ﺟﻲ ﭼﭧ ﮈﺍﻧﻬﻦ ﭬﻴﺮﺍﻳﻮﻥ، ۽ ﻧﻈﺮﻥ ﮐﻲ ﮐُﭙﺎﺋﻴﻨﺪﻱ ﺒﮑﻴﻞ ۽ ﺟﻬﻴﭩﻲ ﺁﻭﺍﺯ ۾ ﺁﺧﺮﻱ ﻟﻔﻆ ﺍﺩﺍ ﮐﻴﺎﺋﻮﻥ: 'ﺍﻱ ﺍﻟﻠﻪ... ﻣﻨﻬﻨﺠﻲ ﮔﻨﺎﻫﻦ ﮐﻲ ﻣﻌﺎﻑ ﮐﺠﺎﻥﺀ... ﺍ... ﻟﺒﻴﮏ، ﺁﺀ... ﺍﭼﺎﻥ ﺗﻮ... ﭘﻨﻬﻨﺠﻲ ﺷﻬﺮ ﺟﻲ ﺃﻧﻬﻦ ﺳﺎﺗﻴﻦ ﺳﺎﻥ ﻣﭥﻲ ﮔﮇ ﻫﻮﻧﺪﺱ...' ۽ ﺍﻫﻮ ﭼﺌﻲ ﻫﻦ ﻬﺎﻥ ﻣﺎﻥ ﻻﮈﺍﭢﻮ ﮐﺮﻱ ﻭﻳﺎ. ﻣﺴﻠﻤﺎﻧﻦ ﺟﻲ ﻻﺀِ ﻭﮈﻱ ۾ ﻭﮈﻱ ﻏﻤﻨﺎﮎ ﺧﺒﺮ ﺳﺒﺐ، ﺷﺎﻡ ﮈﺍﻧﻬﻦ ﮐُﻮﭺ ﮐﻨﺪﮌ ﻨﮕﻲ ﻣﻬﻢ ﮐﻲ ﺭﻭﮐﻴﻮ ﻭﻳﻮ، ﻓﻮﺝ ﻣﺪﻳﻨﻲ ﺟﻲ ﮔﻴﭩﻦ ﻭﭢ ﺭﮐﺠﻲ ﻭﺋﻲ ۽ ﻫﺮ ﻃﺮﻑ ﮐﺎﻥ ﻣﺎﮠﻬﻦ ﺟﻮ ﻫﮏ ﮈﻭ ﺗﻌﺪﺍﺩ ﺟﻤﻊ ﺗﻲ ﻭﻳﻮ ﺗﮧ ﭘﻨﻬﻨﺠﻲ ﭘﻴﻐﻤﺒﺮؑ ﺟﻮ ﺁﺧﺮﻱ ﺩﻳﺪﺍﺭ ﮐﺮﻱ ﺳﮕﻬﻦ. ﺳﺠﻮ ﺷﻬﺮ ۽ ﺧﺎﺹ ﻃﺮﺡ ﺍﺳﻼﻡ ﻲ ﭘﻴﻐﻤﺒﺮ ﺟﻲ ﮔﻬﺮ ۾ ﺭﻭﺝ ﺭﺍﮌﻭ ۽ ﻏﻢ ۽ ﺍﻧﺪﻭﻫﮧ ﺟﻮ ﻋﺎﻟﻢ ﺑﺮﭘﺎ ﺗﻲ ﭼﮑﻮ ﻫﻮ ﻳﺎ ﻭﺭﻱ ﮐﮙﻫﻦ ﺻﻔﺎ ﺎﻣﻮﺷﻲ ﭼﺎﻧﺌﺠﻲ ﺗﻲ ﻭﻳﺌﻲ، ﺟﻨﻮﻥ ﻫﺎﭢﻲ ﺷﺎﻳﺪ ﻭﺍﺣﺪ ﻃﺮﻳﻘﻮ ﻫﻮ ﺟﻨﻬﻦ ﺫﺭﻳﻌﻲ ﮐﻮ ﺃﻣﻴﺪ ﺟﻮ ﮐِﺮﮠﻮ ﮐﭥﻲ ﻈﺮ ﺍﭼﻲ ۽ ﻣﺎﮠﻬﻦ ﮐﻲ ﺍﻃﻤﻴﻨﺎﻥ ﻣﻴﺴﺮ ﺗﺌﻲ. 'ﻫﻮ ﮐﻴﺌﻦ ﺗﻮ ﻣﺮﻱ ﺳﮕﻬﻲ، ﺟﻴﮑﻮ ﺍﺳﺎﻥ ﺟﻮ ﺷﺎﻫﺪ، ﺍﺳﺎﻥ ﮐﻲ ﺸﻔﺎﻋﺖ ﮈﻳﺎﺭﻳﻨﺪﮌ ۽ ﺍﻟﻠﻪ ﻭﭢ ﺍﺳﺎﻥ ﺟﻲ ﭘﺎﺭﺕ ﮐﻨﺪﮌ ﻫﻮ؟ ﺧﺪﺍ ﺟﻮ ﻗﺴﻢ ﻫﻮ ﻣﺌﻮ ﻧﺎﻫﻲ ﭘﺮ ﺣﻀﺮﺕ ﻣﻮﺳﻲٰؑ ۽ ﻀﺮﺕ ﻋﻴﺴﻲٰؑ ﻭﺍﻧﮕﺮ ﺯﻧﺪﻫﮧ ﺁﻫﻲ' ﻫﻮ ﻫﻦ ﻭﻗﺖ ﻫﮏ ﻣﺤﻮﻳﺖ ﺟﻲ ﻋﺎﻟﻢ ۾ ﺁﻫﻲ ۽ ﺗﻤﺎﻡ ﺟﻠﺪ ﭘﻨﻬﻨﺠﻦ ﻭﻓﺎﺩﺍﺭ ﺎﮠﻬﻦ ﮈﺍﻧﻬﻦ ﻭﺍﭘﺲ ﺍﻳﻨﺪﻭ.' ﻋﻘﻞ ۽ ﺩﻟﻴﻞ ﮐﻲ ﻣﺎﮠﻬﻮ ﻭﺳﺎﺭﻱ ﻭﻳﻨﺎ ﻫﻴﺎ، ۽ ﺣﻀﺮﺕ ﻋﻤﺮؓ ﺳﺨﺖ ﻏﺼﻲ ﺟﻲ ﺎﻟﺖ ۾ ﻣﻴﺎﮡ ﻣﺎﻥ ﭘﻨﻬﻨﺠﻲ ﺗﺮﺍﺭ ﮐﮉﻱ ﭬﻴﺮﺍﺋﻲ ﺭﻫﻴﻮ ﻫﻮ ۽ ﮈﮍﮐﻮ ﮈﻳﻨﺪﻱ ﻣﺎﮠﻬﻦ ﮐﻲ ﺳﺨﺘﻲﺀ ﻣﺎﻥ ﭼﻴﺎﺋﻴﻦ ﺗﮧ ﻮ ﻫﺮ ﺍﻥ ﻣﺎﮠﻬﻮ ﺟﻮ ﺳِﺮُ ﮐﭙﻲ ﮈﮒ ﮐﺎﻥ ﮈﺍﺭ ﮐﺮﻱ ﭼﮇﻳﻨﺪﻭ ﺟﻴﮑﻮ ﺑﮧ ﺍﺋﻴﻦ ﭼﻮﻧﺪﻭ ﺗﮧ ﺍﺳﺎﻥ ﺟﻮ ﭘﻴﺎﺭﻭ ﭘﻴﻐﻤﺒﺮ ﮉﺍﺭﻱ ﻭﻳﻮ ﺁﻫﻲ. ﺣﻀﺮﺕ ﻋﻤﺮؓ ﺟﻲ ﻏﺼﻲ ﮐﻲ ﺣﻀﺮﺕ ﺍﺑﻮﺑﮑﺮؓ ﺟﻲ ﺑﺎﻭﻗﺎﺭ ﻣﻮﺟﻮﺩﮔﻲ ۽ ﺗﮉﻱ ﻧﻤﻮﻧﻲ ﺴﻤﺠﻬﺎﺋﮡ ﺳﺎﻥ ﮐﺠﻬﮧ ﻣﺎﻧﺎﺭ ۾ ﺁﻧﺪﻭ ﻭﻳﻮ. 'ﺍﻫﻮ ﻣُﺤَﻤَّﺪ ﷺ ﺁﻫﻲ ﻳﺎ ﺍﻥ ﺟﻮ ﺍﻟﻠﻪ ﺁﻫﻲ ﺟﻨﻬﻦ ﺟﻲ ﺍﺳﺎﻥ ﺒﺎﺩﺕ ﮐﺮﻳﻮﻥ ﭤﺎ.' ﺣﻀﺮﺕ ﺍﺑﻮﺑﮑﺮؓ ﮐﻴﻦ ﭼﻴﻮ. 'ﻣُﺤَﻤَّﺪ ﷺ ﺟﻦ ﺟﻮ ﺧﺪﺍ ﻫﻤﻴﺸﮧ ﺯﻧﺪﻫﮧ ﺁﻫﻲ ۽ ﺭﻫﻨﺪﻭ

مگر پيغمبرؑ به ائين ئي فاني آهي جيئن اسان سڀئي آهيون. ۽ هن پنهنجي ئي پيشنگوئي موجب رب آڏ پنهنجي جان حاضر ڪئي آهي.' ڪين انهيءَ جڳهه تي تربت ۾ لاٿو ويو جتي هن لاڏاڻو ڪيو هو(151) سجو مدينو مُحَمَّد ﷺ جن جي لاڏاڻي ۽ تدفين ڪان پوءِ مقدس شهر بڻجي ويو ۽ مڪي جا بيشما حاجي صاحبان مديني پهچي پنهنجي عقيدت جو نذرانو(152) وجي پيش ڪندا آهن جتي پيغمبرؑ ج روضو سادگيءَ جو هڪ نمونو آهي(153).

حضرت مُحَمَّد مصطفيٰ ﷺ جن جي حياتي جي پڄاڻيءَ تي، مون ۾ شايد اها اُميد رکي وجي ته مان سندس خوبين ۽ خامين کي توري تڪي پيش ڪريان، ته مان اهو فيصلو ڪريان ته سچ انسانذات جي هڪ اعليٰ سيرت انسان لاءِ ڪهڙي لقب جي چونڊ ڪريان، جيڪو دنيا جو هڪ يگانو خاص الخاص انسان هو. جيڪڏهن آءٌ عبدالله جي پٽ کي چڱيءَ طرح ڄاڻندو سڃاڻندو هجان ها ته پوءِ منهنجو ڪم اجا به وڌيڪ مشڪل ٿي وڃي ها ۽ ڪاميابيءَ جو ڪو يقين نه هجي ها، پر ٻارهن صدير جي وڏي مفاصلي گذرڻ ڪان پوءِ آءٌ فقط مذهبي خوشبوءِ جي ڪڪر جي هڪ ڌُنڌ مان ئي سندس پاڇ ڏسي سگهان ٿو ته ڇا آءٌ سندس هوبهو تصوير جي نقش چٽڻ ۾ ڪامياب ٿي ويندس، تيزيءَ مان نهيل مشابهت ان شخصيت سان شايد مشڪل سان پيچي اچي جيڪو حرا جي غار جو اڪيلو رهاڪو هو جيڪو مڪي جو وڏي ۾ وڏو تبليغ ڪندڙ ۽ عربستان جو فاتح هيو. هُو دنيا جي وڏي ۾ وڏي انقلاب جو پايو وجهندڙ انتهائي متقي، پرهيزگار ۽ وڏي سوچ رکندڙ شخص هو، جيئن ئي شاديءَ ڪيس هم خواهش کان متي ڪري ڇڏيو هو، ته هن حرص يا لوڀ لالچ کي بلڪل ڇڏي ڏنو هو، ۽ چاليهن سالن تائين هو هڪ معصوم جيان رهيو هو. الله جي وحدانيت هڪ اهڙو خيال آهي جيڪو انساني فطرت دليل سان نهڪندڙ آهي، ۽ يهودين ۽ عيسائين سان توري گفتگو به مڪي جي بتن کان ڪيس نفرت ڪرڻ سيکاري ڇڏي هئي. انسان توڙي هڪ شهريءَ جو اهو فرض آهي ته نجات جو ڪو فلسفو پيش ڪري ۽ پنهنجي ملڪ کي غلطين ۽ گناهن کان بچائي ڇڏي. ذهني قوت جيڪڏهن لڳاتار هڪڙي شي تي خرچ ڪجي ته پوءِ هڪ عام فرض هڪ مخصوص سڏ ۾ بدلجي ويندو ۽ سمجهه يا شعور جي مشوري يا تصور کي جنت جو اُتساهه سمجهيو ويندو ۽ ڪنهن خيال جي اهميت ذهن جي خمار ۽ محويت واري ڪيفيت ۾ ختم ٿي ويندي ۽ ان وقت اسان کي اندروني روشني ڏسڻ ۾ ايندي ۽ اسان کي پنهنجي وجود ۾ پنهنجي پالڻهار ۽ خالق جي موجودگي محسوس ٿيندي جيڪو ڏسڻ ۾ نه اچڻ جي باوجود به اسان تي رحم جي نظر رکي ٿو. سقراط جي شيطان يا بدروح(155)، مان هڪ يادگار مثال ٿو ملي، هڪڙو ڏاهو ماڻهو پاڻ کي ڌوکو ڪيئن ٿو ڏئي يا هڪڙو سنو ماڻهو ٻين کي ڌوکو ڪيئن ٿو ڏئي، ۽ انساني ضمير، خود فريبي ۽ ڄاڻي واڻي ڪيل ڌوکي جي وچ تي مُنجهيل حالت ۾ ڪيئن ننڊون ٿو ڪري. سخا ۽ خيرات ڏيڻ منجهان مُحَمَّد ﷺ جن جي اصل ارادن جي خبر پوي ٿي ته اُهو صاف ۽ نِج همدردي ۽ ڀائيچاري وارا هيا، ان جي باوجود ضدي ۽ هنيلن ماڻهن اسلام جي پيغمبر جي مخالفت ڪئي. سندس دعوائن کي رد ڪيو ۽ کين تڪليفون پهچايون، عظيم پيغمبر پنهنجي ذاتي دشمنن کي ته معاف ڪري سگهي ٿو، پر هو جائز ۽ قانوني طرح الله جي دشمنن کان نفرت ڪري سگهي ٿو، مُحَمَّد ﷺ جن جي دل ۾ پڻ الله جي دشمن خلاف بدلي وٺڻ جي باهه ٻرڪي پئي، پر هو حضرت يونسؑ وانگر(*) ٿڌو ساهه پريو ۽ اُنهن فسادين جي تباهي لاءِ سوچيو جن جي پاڻ مذمت ڪئي

هئائون. مڪي جي ناانصافين ۽ مديني جي انتخاب ڪرڻ سان هڪ شهري بادشاهه بڻجي ويو، ۽ هڪ مبلغ فوجن جواڳواڻ بڻجي ويو، ۽ هن پنهنجي ترار کي نبين وارو وقار بخشيو. ساڳيو خدا جيڪو گنهگارن کي وبا جي بيمارين ۽ زلزلن ذريعي سزا ڏئي ٿو سو هنن جي مذهب تبديل ڪرڻ يا سيڪت ڏيڻ لاءِ سندن بهادريءَ کي آزمائي سگهي ٿو. سياسي حڪومت جي معاملن ۾ مذهبي جنون جي انتها پسندي کي گهٽائڻ لاءِ کين مجبور ڪيو ويو هو، ۽ پنهنجن ساٿين ۽ پوئلڳن جي جائز خواهشن کي به ڪنهن حد تائين هن پورو ڪيو هو ۽ ڪن موقعن تي انسانذات جي خرابين ۽ اوڳڻن کي به سندن نجات ۽ ڇوٽڪاري لاءِ استعمال ڪيو ويو هو. سندس مذهب کي ڦهلائڻ جي سلسلي ۾ ڌوڪي، ٺڳي، ظلم ۽ ناانصافي جو سهارو ڪڏهن به نه ورتو ويو، پر مُحَمَّد ﷺ جن انهن يهودين ۽ بت پرستن کي قتل ڪرڻ جو حڪم ڏئي ڇڏيو هو جيڪي ڌوڪو ڪندي جنگ جي ميدان مان ڀڄي ويا هيا. اسلام جي دائري ۾ داخل ٿيندڙ نوجوان جوش جذبو ڏيکاريندا هيا، هو سچا، سياجها ۽ سادڙا هوندا هيا ۽ پنهنجي سادگيءَ ۾ رهندا هيا(156). هڪ فيلسوف تجزيو ڪيو ته انهن جي سادگي يا پورڙائي ۾ ئي سندن ڪاميابيءَ جو راز لڪل هو. خدائي فريضي ادا ڪرڻ ۾ ڀرپور ڪردار ادا ڪندا هيا ۽ سندن دلچسپين ۽ مذهب جو پاڻ ۾ اٽوٽ رشتو هو ۽ سندن ضمير ان نقطي تي مطمئن ٿيندو هو ته فقط پيغمبرؑ جي ذات ئي اهڙي هئي جنهن کي خدا تعاليٰ پنهنجين نعمتن ۽ رحمتن سان مالامال ڪري ڇڏيو هو. مُحَمَّد مصطفيٰ ﷺ جن الله جي وحدانيت جي پرچار ڪرڻ ۽ ماڻهن کي ربي راهه تي هلائڻ جي ڀرپور ڪوشش ڪندا رهيا. حق ۽ سچ جي حمايت ۾، ڌوڪي ۽ افساني گهڙڻ جي فنڪاريءَ جو رتيءَ ماتر به عمل دخل ڪونه هو. پاڻ نهايت ئي بردبار، شفيق، هر هڪ جا همدرد ۽ هڏ ڏوڪي هيا، اهوئي سبب آهي جو مُحَمَّد ﷺ جن جو فرمان هو ته قيدين کي وڪڻ وقت مائرن کي پنهنجن جگر گوشن کان هرگز ڌار نه ڪيو وڃي، اهو جذبو خود ڪنهن به تاريخدان کي لکڻ وقت ضرور متاثر ۽ متوجهه ڪندو(157).

حضرت مُحَمَّد ﷺ شاهي دبدبي ۽ شان شوڪت کان نفرت ڪندو هو، هو پنهنجي گهر ۽ پنهنجي ڪٽنب جا ننڍا ۽ نوڪرن وارا ڪم ڪرڻ ۾ به عار محسوس نه ڪندو هو، هو باهه پاڻ ٻاريندو هو، فرش کي پاڻ ڌوئيندو ۽ صاف ڪندو هو، رڍن کي ڌهندو هو، ۽ پنهنجي بوٽن يا گهيتلن جي مرمت پنهنجن هٿن سان پاڻ ڪندو هو ۽ پنهنجن ڪپڙن کي ٽوپو به پاڻ ڏيندو هو. هو ويراڳين واري نظريي، جنهن ۾ گناهن جو ڪفارو ادا ڪرڻ لاءِ هو پاڻ کي سزا ڏيندا آهن، جي سخت خلاف هو، هو بغير ڪنهن ڏيکاوَ جي عربن يا سپاهين وارو سادگيءَ جو کاڌو کائيندو هو، ڪن خاص خوشيءَ يا تقدس وارن موقعن تي هو پنهنجن ساٿين کي دعوت ڏيندو هو جتي هو گهڻو ڪجهه پچائيندا هيا ۽ پنهنجن گهڻگهرن سان گڏجي ويهي ماني کائيندو هو، پر گهريلو زندگي ۾ ڪيترا هفتا گذري ويندا هيا جو پيغمبرؑ جي گهر ۾ چُلهه نه ٻرندي هئي. سندس ئي مثال مان شراب واپرائڻ جي منع نامي جي خبر پوي ٿي، بک لڳڻ تي جوَن جي بچيل ماني کائي گذارو ڪندو هو، کين کير ۽ ماکي جي غذا ڏاڍي وڻندي هئي، پر سندن عام کاڌو کارڪون کائڻ مٿان پاڻي پي ڇڏڻ هوندو هو، خوشبوءِ کين بيحد پسند هئي ۽ پاڻ پنهنجي گهر وارين (امهات المؤمنين) جو به تمام گهڻو خيال رکندا هيا ۽ انهن سان ويجهائي واري رغبت جو به لحاظ رکندا هيا. مُحَمَّد ﷺ پاڻ اقرار ڪيو هو ته اهڙين معصوم خوشين سان سندس روحاني جذبا ۽ فطري قوتون وڌي وينديون هيون. هن خطي ۾ موسم جي گرمي عربن جي رت ۾ باهه ڀڙڪائي ٿي ڇڏي ۽

سندن جنسي خواهش جي طبعي لاڙن جي تصديق قديمي ليکڪن پڻ ڪئي آهي(159). عربن جي نفس پرستي کي قرآن جي شهري ۽ مذهبي قانون سان لاڳو ۽ ان جو پابند بنايو ويو آهي: اڳين عربن ۾ ويجهن مائٽن سان زنا جو مٿن الزام رهندو هو: بيشمار شادين ڪرڻ جي رواج کي چئن جائز زالن ۽ سُريتن تائين محدود ڪيو ويو، سندن بستري توڙي ڏاج جي حقن کي انصاف سان طئي ڪيو ويو هو، طلاق ونڻ جي آزادي کي لغام ڏنو ويو هو، زنا جي سخت لفظن ۾ مذمت ڪندي ان کي وڏن ڏوهن جي لسٽ ۾ شامل ڪيو ويو هو، اڻ پرڻيل مردن ۽ عورتن جي جنسي ميلاپ جي ڏوهه جي سزا سؤ ڦٽڪا هوندي هئي(160). اسلام جي وڏي قانونساز جا اهي فرمان ۽ اصول تعريف لائق هيا، پر امهات المؤمنين جي وڌيڪ تعداد سبب سندن دشمنن مٿن الزام تراشي ڪئي آهي مگر ڪين اهو سوچڻ گهرجي ته بيبي عائشہؓ کانسواءِ ٻيون ٻيبيون بيوه هيون جتي جنسي خواهش جو جذبو گهٽ پر ڪين پاڇي ۾ پناهه ڏيڻ جو خيال ڪين وڌيڪ هيو. هر عمل جو جائزو پنهنجي معاشرتي پس منظر ۾ ونڻ ضروري هوندو آهي. مُحَـمَّد ﷺ جا عقيدتمند ساڻن ڪهڙي بہ نسبت قائم ڪرڻ ۾ پنهنجي خوش نصيبي سمجهندا هيا ۽ هن سلسلي ۾ ڪنهن قبيلي جي دل شڪني ڪرڻ بہ نامناسب ۽ سياسي طرح سان هاڃيڪار هوندي هئي، ۽ جيڪڏهن اسان حضرت سليمانؑ جي ست سؤ سالن ۽ ٽي سؤ سُريتين جي مثال کي سامهون آڻيون تہ پوءِ عربن جي اعتدال پسندي کي داد ڏيڻو پوندو جن سترهن کان پندرهن زالن تائين حدبندي ڪئي، مديني ۾ اسلام جي پيغمبرؑ جي زالن جو تعداد يارهن هيو جن کي پنهنجا جدا جدا گهر هيا ۽ سيني سان پيغمبرؑ جو واري واري سان ازدواجي رشتو رهندو هو. خاص ڳالهه اها هئي تہ سڀ بيوه هيون سواءِ بيبي عائشہ جي جيڪا حضرت ابوبڪر صديقؓ جي نياڻي هئي. فقط اُها ڪنواري هئي ۽ مُحَـمَّد ﷺ اُن سان فقط نوَن سالن جي عمر ۾ شادي ڪئي هئي. (اهو عربستان جي گرم آبهوا جو ڪرشمو هو جو وقت کان اڳ بلوغت اچي وئي هئي) سندس جواني، سندس حسن ۽ بيبي عائشہؓ جي اوتري سني سيرت ڪيس مٿانهون مقام عطا ڪري ڇڏيو هو ان ڪري هوءَ پيغمبرؑ کي سيني کان وڌيڪ پياري هئي ۽ جنهن ۾ سندس وڌيڪ اعتماد هوندو هو، ۽ سندس لاڏاڻي کان پوءِ حضرت ابوبڪرؓ جي نياڻي کي مسلمان احترام مان ماءُ يا امان ڪري پڪاريندا هيا. ڪجهه منافقن سندن ڪردار ڪشي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. هڪ رات جي هڪ مسافريءَ ۾ هوءَ حادثاتي طور اڪيلي پنتي رهجي ويئي هئي ۽ ٻي صبح جو بيبي عائشہ پنهنجي گهر واپس آئي. مُحَـمَّد ﷺ جن کي ناراضگي ٿي، پر هڪدم وحي نازل ٿيو جنهن ڪيس ٻڌايو تہ هوءَ معصوم هئي، مٿس الزام مڙهيندڙن کي ننديو ويو، اسلام ۾ زنا جي ڏوهہ جي سخت سزا آهي، زنا جي الزام کي ثابت ڪرڻ لاءِ شاهدين جي معيار کي بہ سخت بڻايو ويو آهي يعني زنا جي ثابتي لاءِ چئن مردن جي شاهديءَ کي لازم ڪيو ويو آهي*(161).

بيبي خديجہ سان سندن زياده انسيت جي ڪري هڪ ٻيو موضوع جنم وٺي سگهي ٿو. سندن چوويهن سالن جي شاديءَ ۾ بيبي صاحبہ جي نوجوان مڙس ڪڏهن بہ گهڻين شادين ڪرڻ جو نہ سوچيو، ۽ ان پاڪباز عورت جي فخر ۽ نازڪپڻي کي، ماڻهن جي ذاتي زندگي توڙي سماج ۾ عزت ۽ احترام

---

* (نوٽ هتي منافقن، مُشرڪن ۽ مغرب وارن طرفان هُلايل ڪجهه اهڙين ڳالهين جو ذڪر ڪيو ويو آهي جيڪي نہ رڳو بهتانن تي مبني آهن پر نازيبا ۽ نامناسب بہ آهن تنهنڪري اُنهن کي هتي جڳهہ نہ ڏني وئي آهي، البت پڙهندڙ حضرات، جيڪڏهن چاهن تہ ڳبن جي انگريزي ڪتاب جو مطالعو ڪري سگهن ٿا. سنڌيڪار)

سان ڏنو ويندو هو. سندس موت کان پوءِ پيغمبرؐ چئن عظيم عورتن جي صف ۾ سندس نالو شامل ڪري ڇڏيو، يعني حضرت موسيٰؑ جي ڀيڻ، حضرت عيسيٰؑ جي ماءُ ۽ بيبي فاطمہ جيڪا سندس ڌيئرن مان سڀني کان وڌيڪ ڪين پياري ۽ باوقار هئي. 'ڇا هوءَ پوڙهي نہ هئي؟' بيبي عائشہ ڪين پنهنجي حسن جي غرور جي آسري تي ڪانئڻ پڇيو. 'ڇا توکي الله ان جي جڳهہ تي وڌيڪ بهتر ساٿي عطا نہ ڪري ڇڏيو آهي؟' 'نہ، خدا جو قسم، نہ':مُحَمَّد ﷺ جن پنهنجي پوري ايمانداري ۽ احسانمندي جي جذبي مان وراڻيو، 'هن کان بهتر ساٿي مون کي بيو نٿو ملي سگهي، هن جو مون ۾ پورو اعتماد هو، جڏهن ماڻهو مون کان پري هوندا هيا، هوءَ منهنجون گهُرجون تڏهن پوريون ڪندي هئي، جڏهن مان مسڪين هيس ۽ سڄي دنيا مون کي اذيتون پهچائيندي هئي. تہ هوءَ(165) مون کي سهارو ڏيندي هئي'.(165).

پيغمبرؐ جيڪو اسلام جو باني ۽ مسلمانن جي شهنشاهت جو پايو وجهندڙ هو طرفان گهڻين شادين ڪرڻ جو سبب شايد اهو بہ ٿي سگهي ٿو تہ پنهنجي نسل جي ماڻهن جي انگ کي وڌائجي. بيبي عائشہ ڪنواري هئي باقي بيون بيبيون سڀ بيوهہ هيون پر اولاد ڪين ڪونہ ٿيو. بيبي خديجہ کي چار پٽ جاوا پر اُهي سڀئي ننڍيلا ئي مري ويا. مصر جي ماريہ ڪين پياري هئي ڇاڪاڻ تہ ان هڪ پٽ کي جنم ڏنو هو جنهن جو نالو ابراهيم هو. پندرهن مهينن کان پوءِ پيغمبرؐ سندس قبر تي وڃي رنو پر ساڳئي وقت دشمنن جي ٺٺولين کي صبر ۽ ارادي جي مضبوطيءَ سان برداشت ڪيائين جن مشهور ڪيو هو تہ پيغمبرؐ جي پٽ جي مرڻ جي ڏک ۾ سج گرهڻ ٿيو هو يا سجَ پنهنجو مُنهن لڪايو هو. بيبي خديجہ مان ڪين چار ڌيئرون پيدا ٿيون پر وڏيون ٿيئي پنهنجي پيءُ جي سامهون فوت ٿيون ۽ سڀني کان ننڍي بيبي فاطمہ، جيڪا ڪين بيحد پياري هئي ۽ جنهن تي سندن پورو پروسو هو، سندن سؤٽ حضرت عليؓ جي نڪاح ۾ داخل ٿي وئي، ۽ جنهن عظيم انسانن کي جنم ڏنو. حضرت عليؓ جون صلاحيتون نوڙي هن جي خاندان جون بدقسمتيون مسلمان خليفن جي هڪ سلسلي لاءِ مون کي شايد هڪ لقب ڏيڻ لاءِ آماده ڪري جيڪو سندن حڪمرانن کي رسول الله جي خليفي يا جانشين جو ملندو آيو آهي(166).

حضرت علي (ڪرم الله وجهه) جَم، خانداني لاڳاپن ۽ سندس پنهنجي ڪردار جي لحاظ کان ملڪ جي سڀني ماڻهن کان مٿاهون هو ۽ ان ڪري جيڪا جڳهہ، پيغمبرؐ جي لاڏاڻي سبب خالي ٿي هئي، ن جي لاءِ هو شايد موزون ترين شخص هو. ابوطالب جو پٽ، هونئن ئي بنوهاشم قبيلي جو سرپرست هو ۽ مڪي شهر توڙي ڪعبة الله جو موروثي شهزادو ۽ محافظ هو. پيغمبرؐ جي لاڏاڻي کان پوءِ، رسالت جي شمع تہ وسامي چڪي هئي پر بيبي فاطمہ جي مڙس کي وراثت مان وڏي اعزاز جي اُميد هئي؛ ڪجهہ وقت لاءِ عرب جڻ هڪ عورت جي حڪمراني هيٺ خاموش هيا، ۽ پيغمبرؐ جي ٻن ڏوهٽن کي عربن ڪڏهن مُحَمَّد ﷺ جن جي جهوليءَ ۾ پيار ڪندي ڏنو هو تہ ڪڏهن ڪين ممبر تي ساڻن گڏ ڏٺو هو ۽ جن جي لاءِ پيغمبرؐ فرمايو هو تہ سندن ٻئي ڏوهٽا قيامت جي ڏينهن جنت جي نوجوانن جا سردار هوندا. ڪجهہ پهريَن مسلمانن شايد اها خواهش ڏيکاري هوندي تہ ٻنهي جهانن ۾ سندن رهبريءَ مڃي، چو تہ ڪي وڌيڪ سنجيده ۽ معتبر شخص موجود هيا پر ڪوبہ مسلمان حضرت عليؓ جي وصفن ۽ اعليٰ ڪردار کان اڳتي نہ وڌي سگهيو آهي. هو شاعر هئڻ سان گڏ هڪ مجاهد سپاهي تہ ساڳئي وقت هو هڪ ولي بہ هيو. اخلاقيات ۽ مذهب بابت سندس قولن ۾ ڏاهپ جرڪندي نظر اچي ٿي(167)، ۽

مخالفن کي اها جرئت نہ ٿيندي هئي تہ تقرير جي فن توڙي ترار بازي ۾ هو ساڻس ڪنهن مقابلي جي همت ساري سگهن. اسلام جي دائري ۾ داخل ٿيڻ جي پهرين ساعتن کان وٺي سندن ڪفن دفن ٿيڻ جي گهڙين تائين، پيغمبرؑ کان هو هڪ لمحي لاءِ بہ پري نہ ٿيو ۽ جنهن جي لاءِ مُحَمَّد ﷺ جن کيس پنهنجو ڀاءُ ۽ پنهنجو وزير بنايو هو ۽ هن جو رشتو ساڻن اهڙو ئي هيو جهڙو حضرت هارونؑ جو حضرت موسيٰؑ سان هو. ابوطالب جي پٽ کي پوءِ مِهڻا مليا تہ هو پنهنجي حق وٺڻ ۾ ناڪام رهيو، جنهن ۾ جيڪڏهن هو ڪامياب ٿئي ها تہ ساڻس مقابلي ڪرڻ وار ڪوبہ نہ هجي ها. پر هن عظيم سپوت مسلمانن جي شهنشاهت جي پلائيءَ لاءِ پنهنجي پاڻ تي اعتماد ڪيو ۽ شايد ماڻهن جي مخالفت جي خوف کان مُحَمَّد ﷺ جن پڻ اهڙي تجويز کي اڳتي نہ وڌايو ۽ وري سندن بيماريءَ جي بستري تي بيبي عائشہؓ جو اثر وڌيڪ هيو.

پيغمبرؑ جي لاڏاڻي کان پوءِ خاموشي ڇانئجي وئي ۽ ماڻهن ۾ ڪجھ چڙواڳيءَ جو ماحول پيدا ٿي ويو، تنهن ڪري ماڻهن جو هڪ وڏو اجلاس سڏرايو ويو تہ سندن جانشين بابت ڪو فيصلو ڪيو وڃي. حضرت عليؓ جي موروثي جانشيني جي دعويٰ مڪي جي معززن ۽ بزرگن کي قبول نہ هئي جيڪي هڪ آزاد چوندن ذريعي جانشين مقرر ڪرڻ پيا چاهن، قريش، بنوهاشم گهراڻي جي موروثي معتبري ۽ سندن عزت پرئي مقام کي وڌيڪ برداشت ڪرڻ لاءِ تيار نہ هيا، قبيلن جون قديمي دشمنيون ۽ ڪدورتون بيهر ڪَرَ موڙي اٿيون، مڪي جي مهاجرن ۽ مديني جي مقامي ماڻهن پنهنجون پنهنجون دعوائون ظاهر ڪيون، ۽ جيڪڏهن هڪ ئي وقت تي ٻن خليفن جي تجويز کي مڃيو يا منظور ڪيو وڃي ها تہ مسلمانن جو مذهب توڙي سندن شهنشاهت پنهنجي شروعاتي دور ۾ ئي پنهنجو موت مري وڃي ها. پر اهو اختلاف ۽ هنگامو حضرت عمرؓ جي مداخلت سبب نبري ويو جنهن جانشينيءَ تان پنهنجي دستبرداريءَ جو اعلان ڪيو ۽ حضرت ابوبڪرؓ کي خليفو تسليم ڪندي سڀني مسلمانن کان اڳ ان جي بيعت ڪيائين. هن موقعي تي جلد بازي ڪرڻ ۽ ماڻهن جي وِڇتري مرضيءَ سان خلافت جي منصب سنڀالڻ تي مخالفت، ۽ فتني جو امڪان هو پر وري بہ حضرت عمرؓ ممبر تي بيهي اعلان ڪيو تہ جيڪو بہ مسلمان هاڻي وڌن يا چوندن جي ڳالھ ڪندو تہ چونديل ۽ چونديندڙ ٻئي موت جا مستحق ٿيندا(168). بيعت جي سادگي واري تقريب کان پوءِ حضرت ابوبڪر صديقؓ کي مديني، مڪي ۽ عربستان جي ٻين صوبن ۾ پڻ جائز خليفو تسليم ڪيو ويو، فقط بنوهاشم قبيلي طرفان بيعت ڪرڻ کان انڪار ڪيو ويو ۽ اُنهن جي مکيہ يعني حضرت عليؓ ڇهن مهينن کان بہ ڪجھ وڌيڪ عرصي تائين بيعت نہ ڪئي ۽ پنهنجي وجود کي آزاد ۽ علحدو رکيو. بيبي فاطمہ جي انتقال سبب سندس ڏُر ڪمزور ٿي پئي، تنهن ڪري حضرت عليؓ بہ حضرت ابوبڪرؓ جي بيعت قبول ڪري ورتي ۽ سندس اها تجويز قبول ڪري ورتائين تہ سندن دشمنن جو ڪين گڏجي مقابلو ڪرڻو ۽ ساڻن جنگ جوٽڻي هئي، پر خليفي جي ان نماڻي آڇ سان شيرِ خدا يڪيراءِ نہ ٿيو تہ هو خلافت کي ڇڏي ڏئي.* فقط ٻن سالن جي خلافت کان پوءِ حضرت ابوبڪرؓ انتقال ڪري ويو. خليفي پنهنجي وصيت ۾، جيڪا هن پنهنجن ٻين ساٿين جي مشوري سان لکرائي هئي، هن پنهنجو جانشين حضرت عمرؓ کي بنايو جيڪو هڪ بهادر ۽ اعليٰ

*(هتي شايد اشارو اهو هوندو تہ حضرت ابوبڪر صديقؓ حضرت علي (ڪرم الله وجهه) جن کي آڇ ڪئي هوندي تہ هو سندس حق ۾ خلافت ڇڏڻ لاءِ تيار هو، پر اها آڇ شايد قبول نہ ڪئي وئي هجي. سنڌيڪار)

ـلاحيتن جو مالڪ هو. 'منهنجي لاءِ هي وقت ايڏي وڏي منصب لاءِ مناسب ناهي'. حضرت عمرؓ چيو. 'پر
نصب جي تقاضا ڪي تنهنجي گهُرج آهي'. حضرت ابوبڪرؓ ڪيس وراڻيو، ان ڪان پوءِ سندس روح پرواز
ڪري ويو پر اڳ ۾ خليفي دعا گهري هئي ته الله تعاليٰ سندس طرفان خليفي جي انتخاب ڪرڻ جي
بصلي کي قبول ڪندو ۽ مسلمانن کي هدايت ڏيندو ته هو ساڻس تعاون ۽ سندس فرمانبرداري ڪن.
يءَ دعا بيسود نه هئي ڇاڪاڻ ته حضرت عليؓ خود، نماز جي هڪ ذاتي موقعي تي، خلافت جي لاءِ
ندس مقابلي ڪرڻ واري جي متاهين لياقت ۽ صلاحيتن جو نه رڳو ڪليل اعتراف ڪيو هو پر محبت
ارن لفظن ۾ پنهنجي طرفان سندس لاءِ اعتماد ۽ احترام جو يقين ڏياريو هو. سندس حڪومت جي
رهين سال ۾ حضرت عمرؓ تي هڪ قاتل حملو ڪري ڪيس سخت زخمي ڪري ڇڏيو، هن پنهنجي پٽ
ـڙي حضرت عليؓ جي نالن کي سندس جانشيني لاءِ نامنظور ڪيو ۽ پنهنجي ضمير کي مطمئن ڪرڻ
۽ هن ڇهن پارسا ۽ معزز ماڻهن جي هڪ شوريٰ نامزد ڪئي ته اُهي گڏجي سندس جانشين جو اهڙو
بصلو ڪن جيڪو سيني مسلمانن لاءِ قبول ڪرڻ جهڙو هجي. هن موقعي تي دوستن ۽ ساٿين طرفان
ضرت عليؓ تي بيهر الزام هنيو ويو(169) ته هن پنهنجي جائز حق کي بين ماڻهن جي فيصلي جي سپرد
و ڪيو هو ۽ بيو ته هن پنهنجو نالو اُنهن ڇهن ۾ ڇو شامل نه ڪرايو هو، وغيره. هو پنهنجو نالو
ڏٿرن ڪان ضرور منظور ڪرائي وجي ها، جيڪڏهن انڪساري ڪان ڪم وٺندي نه رڳو قرآن ۽ سُنت
ي قانون سان ڪو سمجهوتو ڪري ها پر سندس قدم پهريَن ٻن خليفن جي عزم ۽ ڪارنامن جي به
حرافي هجي ها جيڪي وڏيڪ محترم ۽ تجربيڪار هيا(170). اهڙي صورتحال ۾ حضرت عثمانؓ
يڪو مُحَمَّد ﷺ جن جو خاص نائب هو، کي خليفو چونديو ويو، ۽ ٽيئن خليفي جي حڪمراني ۽
ـغمبرؑ جي لاڏاڻي کان چوويهه سال پوءِ، حضرت عليؓ کي ماڻهن جي اتفاق راءِ سان چوٿون خليفو
وندبيو ويو. عربن جي رهڻي ڪهڻيءَ ۾ قديم سادگي نظر ايندي هئي ۽ ابوطالب جي پُٽ کي دنيا جي
اهري نٺ نانگر ۽ وڏائيءَ کان بنهه بچان لڳندي هئي. نماز جي وقت هو مديني جي مسجد ۾ ويو،
سر تي ڪيس سنها ڪپڙا پاتل هيا، مٿي تي پٽڪو ٻڌل، هڪڙي هٿ ۾ بوٽ ۽ ٻي هٿ ۾ لٺ يا لَڪڻ
ي بجاءِ تير ڪمان ڪنيل هو. پيغمبرؑ جي ساٿين ۽ مختلف قبيلن جي سربراهن ڪيس سلامي پيش ڪئي
پنهنجو پنهنجو ساڄو هٿ ساڻس ملائيندا سندس بيعت ڪندا ويا.

مختلف نظرين يا خواهشن جي ڇنڊڇاڻ ۾ جيڪي شرارتون جنم وٺن ٿيون، اُهي اُنهن وقتن
ملڪن سان تعلق رکن ٿيون جتان اُهي شروع ٿين ٿيون. پر حضرت عليؓ جي سلسلي ۾، سندس
ـستن توڙي دشمن جون مذهبي همدرديون يا نااتفاقيون هجري سال جي هر دور ۾ رهيون آهن ۽ اُهي
اڳيا جذبا يا جنون فارسين ۽ ترڪن جي لازوال نفرت جي روپ ۾ اجا تائين موجود آهن. پهرين ڌر
يڪا شيعن جي فرقي سان مشهور آهي. جنهن اسلام ۾ هڪ نئون نقطو داخل ڪرائي ڇڏيو آهي ته
يڪڏهن مُحَمَّد ﷺ الله جو رسول آهي ته عليؓ الله جو ولي ۽ وصي آهي. پنهنجين ذاتي محفلن ۽
جلسن ۾ يا وڏن جلسن جلوسن ۾ هو پهريَن ٽن خليفن خلاف بُرا ۽ گُٺا لفظ ڳالهائيندا آهن ۽ ڪين
اصب چوندا آهن ۽ سندن چوڻ موجب حضرت عليؓ کي خلافت ۽ امامت جي جائز حق کان محروم
ڪيو ويو هو، ۽ وٽن خاص طرح سان حضرت عمرؓ جو نالو هنن جي لاءِ ٻُچان جي علامت آهي(172). ٻي
رف سُني فرقو(*) آهي جن کي اڪثريت جي حمايت حاصل آهي ۽ جن کي بنيادي مسلمان چيو وڃي

ٿي، سندن خيال ۽ نظريا غير جانبدار يا گهٽ ۾ گهٽ وڌيڪ مهذب ۽ شائستا آهن. اُهي حضرت ابوبڪر حضرت عمر، حضرت عثمان ۽ حضرت عليؓ جي عزت ڪن ٿا ۽ احترام مان سندن نالو وٺن ٿا ۽ چئني خليفن کي هو پاڪ ۽ پيغمبرؐ جو جائز جانشين مڃين ٿا. پر اُهي بيبي فاطمہ جي مڙس کي آخري درجو ڏين ٿا چو تہ سندن عقيدو اهو آهي تہ خلافت جو سلسلو شخصيتن جي مرتبي ۽ تقدس جي درجن مطابق رکيو ويو هو(173). هڪ تاريخدان جيڪو چئني خليفن جو، بغير ڪنهن تعصب يا وهمن وسوسن جو تجزيو ڪندو تہ اطمينان سان اهو اعلان ڪندو تہ سيني جا طور طريقا اعليٰ درجي جا هيا، ماڻهن سان سندن ورتاءُ مثالي هو، سندن جوش جذبا سرگرم ۽ خلوص وارا هيا، ۽ دولت ۽ طاقت جي هوندي بہ سندن زندگي فقط اخلاقي ۽ مذهبي خدمتن لاءِ وقف ٿي وئي هئي. پر حضرت ابوبڪر صديقؓ ۽ حضرت عمر فاروقؓ جو عوامي ڪردار، پهرين خليفي جي دوانديشي ۽ ٻي جي سخت انتظام سبب بيحد ڪامياب هو ۽ ان ڪري سڄي عربستان ۾ سندن دور امن ۽ خوشحاليءَ جو دؤر هو. البت حضرت عثمانؓ جي ڪمزور طبيعت، وڌندڙ عمر ۽ ڪرندڙ صحت سبب مسلمانن جي شهنشاهت جو دائرو وسيع نہ ٿي سگهيو ۽ نہ وري ڪي نمايان سوڀون سندس حڪومت جي حصي ۾ آيون. جڏهن بہ هن ڪنهن کي چونڊيو تہ ان ئي ڪيس ڌوڪو ڏنو، هن جنهن تي بہ اعتماد ڪيو تہ اُهو ئي فريبي نڪتو، ۽ جيڪي اهليت رکندڙ مسلمان هيا اُهي سندس حڪومت ۾ بيڪار ٿي سندس مخالف بڻجي ويا ۽ سندس حد ڪان وڌيڪ سخا جو جيڪڏهن ڪو نتيجو نڪتو تہ اُهو فقط احسان فراموشي ۽ بدظني جي صورت ۾ ظاهر ٿيو. غير يقيني، ۽ قومي ڦوٽ جو ماحول صوبن تائين ڦهلجي ويو، تنهن ڪري سندس نائب مديني ۾ گڏ ٿيا، ۽ خارجي جيڪي وڳوڙي ۽ نراس ٿيل جنوني هيا، ۽ جن حڪم مڃڻ ۽ دليلن کي ٻڌڻ ڇڏي ڏنو هو پر اُهي آزاد ڇاپل عربن جي آزاد رَوين کان پريشان هيا ۽ عربن وري ساڻن ٿيل ظلمن ۽ زيادتين جو نہ رڳو ازالو ٿي چاهيو پر جن بہ ماڻهن کين تڪليفون پهچايون يا اذيتون ڏنيون هيون، اُنهن کي سزا ڏيڻ ٿي چاهي. ڪوفي کان، بصري کان توڙي مصر يا صحرا جي هر قبيلي مان اُهي هٿيار کڻي اٿيا مديني کان ٿورڙي مفاصلي تي گڏ ٿيا ۽ خليفي جي لاءِ بيحد سخت ۽ ڏکيا شرط رکيائون: هُو يا تہ ماڻهن کي انصاف ڏئي يا وري پنهنجي مسند ڇڏي ڏئي'. خليفي طرفان پڇتاءَ جي اظهار ڪرڻ تي فسادين نرمي ڏيکاري ۽ اُهي پنتي هٽڻ لڳا پر دشمنن جي چالبازين وري سازشون سِٽيون ۽ باهہ کي ڀڙڪائڻ جي ڪوشش ڪئي جنهن ۾ سندس ئي هڪ دوکي باز ملازم سندس شهرت کي سخت نقصان پهچايو تہ جيئن جلد ئي سندس خلافت جو خاتمو اچي وڃي. خليفي پنهنجو اڪيلو محافظ بہ پنهنجي هٿان پاڻ وڃائي ڇڏيو هو ۽ اُهو مسلمانن طرفان مٿس اعتماد ۽ تعظيم وارو محافظ هو جيڪو هاڻي باقي نہ رهيو هو: ڇهن هفتن جي هن گهيري ۾ سندس کاڌو خوراڪ ۽ پاڻي بہ بند ڪيو ويو هو ۽ سندس گهر جو ڪمزور دروازن تي بزدل باغي پهرو ڏئي رهيا هيا. جن ماڻهن سندس سادگي واري طبيعت جو ناجائز فائدو ورتو هو، اُهي ڪيس ڇڏي ويا هيا ۽ هاڻي هڪ بيوَس ۽ باوقار خليفو فقط پنهنجي موت جو انتظار ڪري رهيو هو: بيبي عائشہ جو ڀاءُ باغي قاتلن جو اڳواڻ هيو، ۽ حضرت عثمانؓ تي جنهن جي جهولي ۾ قرآن رکيل هو، ڪيئي وار ڪري ڪيس ڪاري زخم رسايا ويا. پنجن ڏينهن تائين هڪ افرا تفري فتني فساد جي ڇڪتاڻ جو ماحول رهيو جيڪو حضرت عليؓ جي آمد سبب ڪجهہ بهتر ٿيو، جنهن خلافت جي واڳ ونڻ قبول ڪئي، ڇاڪاڻ تہ جيڪڏهن هو انڪار ڪري ها تہ حالتون قتل عام جي نوبت

تائين پهچي وڃن ها. هاشمي قبيلي جي سرواڻ هئڻ جي حيثيت ۾ هن پنهنجي خانداني فخر جي پٺڀرائي ڪئي ۽ چيائين ته حڪومت جي مقابلي ۾ هو خدمت ڪرڻ کي وڌيڪ ترجيح ڏئي ٿو، ڏارين ۽ دشمنن جي قياس آرائين جي سختيءَ سان مذمت ڪيائين، ۽ چاهيائين ته پوري قوم جا ماڻهو سندس جائز خلافت جي دستوري منظوري ڏين، پوءِ پلي سندن مرضي ان ۾ شامل نه به هجي. مٿس اهو الزام ڪڏهن به نه لڳو هو ته هن حضرت عمرؓ جي قاتل کي سندس قتل ڪرڻ لاءِ همٿايو هو توڙي جو فارس وارا نادانيءَ مان هن عظيم شهيد جي ڏينهن تي خوشيون ملهائن ٿا. حضرت عثمانؓ ۽ سندس رعيت جي ماڻهن جي وچ ۾ برپا ٿيل فساد کي، حضرت عليؓ جي ڪوششن سان، ڪنهن حد تائين ختم ڪيو ويو هو؛ ۽ حضرت امام حسنؓ جيڪو حضرت عليؓ جي پٽن ۾ سيني کان وڏو هو، کي خليفي جي حفاظت ڪندي نه رڳو زخمي پر بيعزتو پڻ ڪيو ويو هو. پر ان جي باوجود اهو چوڻ ته حضرت عليؓ فتني ۽ فساد برپا ڪندڙن جي مخالفت ڪرڻ ۾ سرگرم ۽ مخلص هو، ڪجهه مشڪوڪ ٿو لڳي. خلافت جي هن اميدوار کي عربستان جي رڻ پٽن جي حاڪم ٿيڻ سان گهٽي دلچسپي نه هئي ڇاڪاڻ ته مسلمان اڳ ۾ ئي اوير توڙي اولهه ۾ سوڀون حاصل ڪري چڪا هيا ۽ فارس، شام توڙي مصر جون مالدار بادشاهتون جڻ ته مسلمانن جي خليفي جي ميراث بڻجي چڪيون هيون.

عبادت ۽ پرهيزگاريءَ جي زندگي، حضرت عليؓ جي بهادري جي جذبن کي ٿڌو نه ڪري سگهي هئي، بالغ نظري جي عمر کي پهچڻ ۽ انسانن جي رهڻي ڪهڻي جي ڊگهي تجربي حاصل ڪرڻ جي باوجود به سندس طبيعت ۾ جواني واري تيزي ۽ بهادري موجود هئي. پنهنجي حڪمراني جي شروعاتي ڏينهن ۾ هن عربستان جي ٻن طاقتور قومي سرواڻن طلحا ۽ زبير کان بيعت حاصل ڪرڻ ۾ ڪجهه غفلت جو مظاهرو ڪيو هو. اهي لڪ ڇپ ۾ مديني کان ڪِسڪي مکي هليا ويا ۽ اُتان وري بصري ڏي هليا ويا جتي اُنهن بغاوت جو عَلَم بلند ڪيو ۽ عراق يا اسيريا جي حڪومت تي قبضو ڪيائون جنهن کي هنن پنهنجين خدمتن جي انعام جو نالو ڏنو هو. حُب الوطني جو لباس شايد فقط اُهي ماڻهو پائن ٿا جيڪي پنهنجين ڪمزورين يا اندروني تضادن کي لڪائن ٿا ۽ دشمنن خاص طرح سان حضرت عثمانؓ جي قاتلن هٿان سندس خون جي بدلي وٺڻ جي گهُر ڪئي. اُنهن سان بيبي عائشهؓ به گڏ هئي جيڪا پيغمبر اسلام ﷺ جي بيوهه هئي. سنجيدگي پسند مسلمانن کي اها ڳالهه مناسب نٿي لڳي ته اُها بيبي جنهن جو مرتبو اُمت جي ماءُ وارو هو، گهر کان ٻاهر نڪري ماڻهن جي سامهون اچي پر پوءِ موقعي پرست ماڻهن کي اهو يقين هو ته سندس موجودگي هنن لاءِ اُتساهيندڙ هوندي ۽ ڪين انصاف ملي سگهندو ۽ سندن ڪوششون ڪامياب ٿينديون. ويهه هزار ماڻهن جي فوج ۽ ڪوفي جي نَوَن هزار مددگار جٿن جي اڳواڻي ڪندي خليفي بصري جي ديوارن اندر باغين ۽ دشمنن کي شڪست ڏني جيڪي تعداد ۾ تمام گهڻا هيا. لڙائي جي شروعات ۾ ئي طلحا ۽ زبير قتل ٿي ويا ۽ اهڙيءَ طرح مسلمانن هڪ ٻئي جي خون سان تاريخ جي صفحن کي داغدار ڪري ڇڏيو. فوجن جو حوصلو وڌائڻ خاطر بيبي عائشهؓ سندن صِفن منجهان گذري ۽ جنگ ۾ پنهنجي جڳهه جو انتخاب اهڙي جڳهه تي ڪيائين جيڪا خطرن کان خالي نه هئي. جنگ شروع ٿي چڪي هئي ۽ ستر ماڻهو، جن بيبي صاحبه جي ڏاچيءَ جون واڳون سنڀاليون هيون، يا ته قتل ٿي ويا يا سخت زخمي ٿي پيا ۽ جنهن پالڪيءَ ۾ هوءَ ويٺل هئي ان تي نيزن ۽ تيرن جو وسڪارو شروع ٿي ويو ۽ اُهي تير پالڪيءَ ۾ جاهي جي ڪنڊن

وانگر ڇُپيل هيا. احترام لائق بيبي عائشهؓ کي فاتح طرفان ميارون ڏٽيون پيون پر پوءِ کيس بنا دير جي پنهنجي گهر پهچايو ويو جيڪو پيغمبرؐ جي روضي جي پر ۾ هو ۽ حضرت عليؓ طرفان سندس پورو ادب ۽ احترام رکيو ويو جيڪو پيغمبرؐ جي بيوهه جي حيثيت ۾ سندس پورو حق هو. جنگ جمل ۾ فتح حاصل ڪرڻ کان پوءِ حضرت عليؓ جي فوج امير معاويهؓ جي مقابلي لاءِ اڳتي وڌي جيڪو وڏيڪ خطرناڪ دشمن ۽ ابوسفيان جو پٽ هو ڇاڪاڻ ته هن پنهنجي لاءِ خليفي جو لقب اختيار ڪري ڇڏيو هو ۽ کيس شام جي فوجن ۽ بنو اُميه قبيلي جي حمايت حاصل هئي. سِفين(174) جو ميدان فرات ندي جي اولهندي ڪناري تائين پکڙيل آهي. هن ڪشادي ميدان تي هڪ سؤ ڏهن ڏينهن تائين اجائي ۽ بيسود جنگ لڙي وئي. لڳ ڀڳ نوي حملن يا ڪاهُن ۾ حضرت عليؓ جي طرف کان پنجويهه هزار ۽ حضرت معاويهؓ جي ڌر کان پنجيتاليهه هزار ماڻهو مري ويا جن ۾ پنجويهه اهڙا محترم اصحابي به شهيد ٿي ويا جن اسلام جي پيغمبر مُحَمَّد ﷺ جن جي جهنڊي هيٺ بدر جي جنگ ۾ پڻ حصو ورتو هو. هن خوني لڙائيءَ ۾ جائز طرح سان مسند ماڻيندڙ خليفي حضرت عليؓ پنهنجي بهادري توڙي ڪردار جو مثالي مظاهرو ڪيو. هن پنهنجي فوجين کي سختيءَ سان هدايت ڪئي هئي ته تيستائين اڳتي نه وڌن جيستائين دشمن طرفان اڳرائي نه ڪئي وڃي، ۽ جيڪي ماڻهو ميدان ڇڏي ڀڄڻ جي ڪن ته اُنهن کي هرگز ماريو نه وڃي ۽ جيڪي دشمنن طرفان جنگ ۾ مارجي وڃن اُنهن جي بي حرمتي نه ڪئي وڃي ۽ جيڪي عورتون قيدي بڻجي وڃن ته اُنهن جو به پورو احترام ڪيو وڃي. حضرت عليؓ گهڻن مسلمانن جي رت وهائڻ جي مخالفت ڪندي دشمن آڏو اها رٿ به پيش ڪئي ته عام جنگ جي بجاءِ هڪ هڪ ماڻهو آمهون سامهون ٿي مقابلو ڪري پر سندس دشمن جيڪو خوف ۾ ڏڪي رهيو هو ان اها رِٿ فقط ان ڪري رد ڪري ڇڏي ته ان ۾ سندس يقيني موت نظر اچي رهيو هو. شامي فوجن ۾ ان وقت ٽرٽلو مچي ويو جڏهن حضرت عليؓ جيڪو پنهنجي ڇنڪبري گهوڙي تي سوار ٿي ٻه- ڌاري ترار کڻي دشمن جي صفن کي چيريندو اڳتي وڌيو. جيئن ئي هن دشمن تي وار ٿي ڪيو ته 'الله اڪبر' جو زوردار نعرو ٿي هنيون ۽ رات جي وقت جڏهن جنگ ڀيهر شروع ٿي ته ماڻهن چار سؤ ڀيرا کيس ساڳيو نعرو هڻندي ٻڌو. دمشق جي شهزادي اڳواڻ ئي ڀاڄ ڪرڻ جو فيصلو ڪري ڇڏيو هو، پر حضرت عليؓ جي يقيني فتح سندس هٿن مان تڏهن کسجي وئي جڏهن سندس ئي فوجن جوش جذبي مان سندس نافرماني ڪئي. ان جو سبب اهو هو جو امير معاويه قرآن کي نيزن تي مٿي ڪنيو ته حضرت عليؓ جي فوج جا ماڻهو قرآن کي نيزن تي ڏسي ڊڄي ويا ۽ حضرت عليؓ کي مجبور ٿي جنگ کي ختم ڪرڻو ۽ هڪ بچان ڏياريندڙ صلح ڪرڻو پيو. هو ڪاوڙ ۽ ڏک ۾ ڪوفي ڏانهن واپس هليو ويو، سندس فوج جي دل ٽٽي پئي. نتيجو اهو نڪتو جو فارس، يمن ۽ مصر جا ڏورانهان صوبا سندس دشمن جي اثر هيٺ اچي ويا ۽ مذهبي جنون جي يلغار جنهن جو شروعاتي مقصد قوم جي ٽن سرواڻن ڏانهن هو، هاٿي فقط مُحَمَّد ﷺ جي سؤٽ ڏانهن ان جو رُخ موڙيو ويو جيڪو هن جي لاءِ ئي هاڃيڪار ثابت ٿيو. ڪعبة الله ۾ خارجي گڏ ٿيا ۽ اُنهن اُتي اسلام ۽ ملڪ کي پيش آيل خطرن تي ويهي بحث ڪيو ۽ پاڻ ۾ متفق ٿي فيصلو ڪيائون ته حضرت عليؓ، امير معاويهؓ ۽ سندس دوست عمرو بن عاص جيڪو مصر جو وائسراءِ هو، جو موت ئي اسلام جي مذهب کي انتشار کان بچائي ۽ امن جي فضا کي بحال ڪري سگهي ٿو. قاتلن پنهنجو پنهنجو شڪار پاڻ چونڊيو، خنجرن کي تکو ڪري اُنهن کي زهر جو پاڻي پياريو ويو،

پوري عزم سان ڪم ڪرڻ لڳا ۽ هر ڪو پنهنجي پنهنجي مقصد واري منزل ڏانهن روانو ٿي ويو. سندن ارادا خطرناڪ هيا پر ٻهرئين قاتل غلط فهميءَ ۾ عمرو جي بجاءِ سندس نائب کي قتل ڪري ڇڏيو، ٻي قاتل دمشق جي شهزادي يعني امير معاويہؓ کي سخت زخمي ڪري ڇڏيو، ۽ جائز طرح مسند تي ويٺل خليفي کي ڪوفي جي مسجد ۾ ٽئين قاتل شهيد ڪري ڇڏيو. اهڙيءَ طرح حضرت عليؓ ٽيهڻ ورهين جي ڄمار ۾ لاڏاڻو ڪيو ۽ پنهنجي اولاد کي رحم جي درخواست ڪيائين ته قاتل کي فقط هڪ ڌڪ سان ختم ڪن (يعني ڪيس عذات ڏئي نہ ماريو وڃي). حضرت عليؓ جي مقبري(175) کي بنو اُميہ قبيلي (176) جي ظالمن کان مخفي رکيو ويو هو پر هجري سن جي چوٿين دؤر ۾ ڪوفي جي کنڊرن(177) ۾ هڪ مقبرو، هڪ مسجد ۽ هڪ شهر تيار ٿي ويو. شيعا فرقي جا هزارين ماڻهو هن پاڪ جڳهہ تي نهايت ئي عقيدت ۽ احترام سان الله جي ولي ۽ وصي جي حاضري ڀرڻ اچن ٿا ۽ هر سال سڄو رڻ پٽ هزارين ۽ لکين ايرانين سان ڀرجي روشن ٿي وڃي ٿو جيڪي محبت سان اُتي ائين ئي عقيدت جو نذرانو پيش ڪن ٿا جيئن مڪي ۾ حج جي موقعي تي حاجي سڳورا پنهنجي عقيدت، عبادت جي صورت ۾ پيش ڪن ٿا.

جن ماڻهن مُحَمَّد ﷺ جن کي اذيتون پهچايون هيون، ۽ جيڪي بُت پرستيءَ جا اڳواڻ هيا اُهي ئي اسلام ۽ ان جي سلطنت جا رکوالا بڻجي ويا. ابوسفيان طرفان اسلام جي مخالفت سخت زوردار ۽ هَٺ واري هئي، هو گهڻي وقت گذرڻ کان پوءِ بيدلي، موقعي پرستي ۽ ذاتي مقصد حاصل ڪرڻ خاطر مسلمان ٿيو هو، تہ جيئن پنهنجي پاڻ کي ۽ بنو اُميہ جي خاندان کي تباهيءَ کان بچائي سگهي. معاويہ جيڪو ابوسفيان ۽ سخت ظالم هِندا جو پٽ هو، کي اهو اعزاز حاصل هو تہ هو پنهنجي نوجواني ۾ ئي پيغمبر ﷺ جو سيڪريٽري بڻجي ويو هو ۽ حضرت عمرؓ جي حڪم تي شام جي حڪومت جون واڳون سندس حوالي ڪيون ويون هيون، ۽ ملڪ جي هِن اهم صوبي ۾ هو ڪڏهن نائب جي حيثيت ۾ تہ ڪڏهن بااختيار حڪمران جي صورت ۾ پورا چاليهہ سال لاڳيٽو رهيو. پنهنجي بهادري جي نيڪ نامي ۽ روشن خياليءَ سان هن انسان ذات جي شهرت کي متاثر ڪيو، ساڻس گڏ ڪم ڪرڻ وارا ماڻهو بہ سندس ئي احسان مند هيا، تنهن ڪري مسلمانن کي ڪافي سهپون بہ حاصل ٿيون ۽ خاص طرح قبرص ۽ رهوڊس جي فتحن مان کين ڪافي مال غنيمت هٿ آيو. حضرت عثمانؓ جي قاتلن کي هٿ ڪرڻ ۽ کين سزا ڏيارڻ(*) سندس حڪومت جي خاص مقصدن منجهان هڪ هو. شهيد جي رت سان رنگيل قميص کي دمشق جي مسجد ۾ نمايان ڪري ڏيکاريو ويو هو جتي امير معاويہؓ پنهنجن اُنهن عزيزن تي افسوس ڪيو جيڪي خليفي جي شهادت جي موقعي تي زخمي ٿيا هيا ۽ هن موقعي تي شام جي سٺ هزار ماڻهن وفاداريءَ جو قسم کنيو ۽ ان عهد کي بہ ورجايائون تہ هو حضرت عثمانؓ جي ناحق خون جو بدلو وٺندا. عمرو، جيڪو مصر جو فاتح هو، ٻهريون شخص هو جنهن پنهنجي نئين حاڪم جو سلام ڪيو ۽ هڪ خطرناڪ راز تان بہ پردو کنيائين تہ ان ڳالهہ جو گهڻو امڪان هو تہ عربستان ۾ خلافت يا خلافتون پيغمبر ﷺ جي شهر جي بجاءِ ڪن ٻين شهرن ۾ قائم ڪيون وڃن(178). امير معاويہؓ جي پاليسي اها هوندي هئي تہ ڪنهن نہ ڪنهن طرح سان سندس مخالف جي بهادري ۽ جرئت کان بچيل رهجي، ۽ حضرت عليؓ جي شهادت کان پوءِ، هن سندس پٽ امام حسنؓ سان خلافت تان دستبرداريءَ جو معاهدو طئي ڪري ڇڏيو، جنهن جي دل ۽ دماغ دنياداريءَ جي معاملن کان

متي هوندا هيا. هن ڪوفي جي محل مان لڏڻ ۽ خلافت ڪي ڇڏڻ جو فيصلو بنا دير ڪري ڇڏيو جنهن ۾ ڪيس ٿڏي ساهه پٽڻ جي به ضرورت پيش نه آئي ۽ محلات مان نڪري پنهنجي عظيم ڏاڏي ۽ پيغمبر اسلام جي روضي جي پير ۾ اچي رهيو. خليفي جي دلي خواهش تڏهن تڪميل کي پهتي جڏهن هن خلافت جي انتخاب جي نظام کي بدلائي ذاتي چونڊ جي بنياد تي موروثي بادشاهت قائم ڪري ڇڏي. هن موقعي تي ڪجهه اعتراض اُٿيا ۽ عربن جي مذهبي ماڻهن ناراضگيءَ جو اظهار ڪيو ۽ مديني جي چئن ماڻهن خليفي جي بيعت ڪرڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو پر امير معاويہؓ اهڙن اعتراضن جي پرواهه ڪرڻ بنان پنهنجي پٽ يزيد کي جيڪو ڪمزور ۽ بيحد بدڪار شخص هو، خليفو ۽ پيغمبر جو جانشين مقرر ڪري ڇڏيو. يزيد پنهنجي بدڪرداريءَ سبب ڪنهن به طرح سان اميرالمومنين ٿيڻ جي لائق نه هيو.

حضرت عليؓ جي هڪ پٽ جي فياضي جو هڪ مشهور قصو هتي بيان ڪجي ٿو. ماني ڪائڻ وقت هڪ غلام سخت گرم پاڃيءَ جو شورو غلطيءَ مان پنهنجي مالڪ مٿان هاري ڇڏيو. غلام شرمندگيءَ مان مالڪ جي پيرن تي ڪري پيو ته جيئن پنهنجي سزا کي معاف يا گهٽ ڪرائي سگهي ۽ قرآن مان هڪ آيت پڑهيائين: 'جنت اُنهن لاءِ آهي جيڪي پنهنجي ڪاوڙ کي ضابطي اندر يا ٿڌو رکن ٿا'. حضرت عليؓ جي پٽ هڪدم وراڻيو: 'مان ڪاوڙيل نه آهيان' ته غلام ٻيهر آيت پڑهي: '... ۽ بهشت اُنهن لاءِ به آهي جيڪي ٻي جي غلطين يا ڪوتاهين کي معاف ڪن ٿا'. 'آءٌ توکي معاف ڪريان ٿو'. '...' ۽ اُنهن لاءِ به آهي جيڪي برائيءَ جي بدلي ۾ چڱائي ڪن ٿا'. 'آءٌ توکي آزاد ڪريان ٿو ۽ ان سان گڏ چانديءَ جا چار سؤ ٽڪرا به توکي ڏيان ٿو'. ساڳي نيڪي ۽ خدا پرستيءَ جا واقعا امام حسينؓ سان به منسوب آهن جيڪو امام حسنؓ جو ننڍو ڀاءُ هو ۽ جنهن پنهنجي پيءُ کان روحاني فيض حاصل ڪيو هو ۽ قسطنطنيه جي گهيري وقت عيسائين خلاف وڏي وقار ۽ احترام جو مظاهرو ڪيو هئائين. بنوهاشم خاندان جي چشم و چراغ ۽ پيغمبر ﷺ جي ڏوهٽي هئڻ سان گڏ امام حسينؓ پاڪ ڪردار جو مالڪ هو ۽ ڪيس آزادي هئي ته هو يزيد جي خلاف پنهنجي جائز دعويٰ جي حق جي حفاظت ڪري چاڪاڻ ته يزيد دمشق جو آمر هيو جنهن ۾ اڪيچار برايون هيون جنهن ڪي حضرت امام حسينؓ سخت ناپسند ڪندو هو ۽ جنهن جي خلافت کي هن هرگز تسليم نه ڪيو هو. امام حسينؓ ڏانهن هڪ لک چاليهن هزار ماڻهن جا نالا ڪوفي کان مديني موڪليا ويا هيا جن بابت کين ٻڌايو ويو هو ته اُهي سڀئي سندس حمايت ڪندا ۽ جيئن ئي هو فرات جي ڪنارن تي پهچندو ته سڀئي پنهنجن مياڻن مان ترارون ڪڍي حق جي حمايت ۾ وڙهندا: پنهنجن خير خواهن ۽ دورانديش دوستن جي مشوري جي خلاف عمل ڪندي، هن پنهنجن ماڻهن ۽ خاندان جي فردن تي ڀاڙيو جن کي وري اُنهن ماڻهن جو آسرو هو جيڪي فريبي ۽ مڪار هيا. هڪ ڪمزور قافلي سان پنهنجي گهر جي ٻيبين ۽ ٻارن سان عربستان جي رڻ پٽن مان گذري جيئن ئي عراق جي سرحد تي پهتو ته پاڻ کي اڪيلو محسوس ڪيائين ۽ ملڪ ۾ پڻ اوپرو ۽ ماحول پنهنجي مخالفت وارو ڏٺائين: ان وقت ڪيس شڪ ٿيو ته ماڻهن شايد ساڻس ڏوکو ڪيو هو جن سندس ذر کي تباهه ڪرڻ ٿي چاهيو، سندس شڪ ۽ گمان صحيح نڪتا. ڪوفي جي گورنر عبيدالله فساد جي ڀڙين شعلن کي وِسائي ڇڏيو هو ۽ حسينؓ ڪربلا جي ميدان تي پنج هزار گهوڙي سوار فوج سان هر طرف کان وڪوڙجي چڪو هو ۽ شهر سان سندس رابطو ڪٽجي چڪو هو ۽ سندس پاڻي پڻ بند ڪيو ويو هو. هن وٽ اجا به گنجائش هئي ته هو پرپاسي واري بيابان ۾ قائم هڪ قلعي ۾ وڃي پناهه وٺي ها جنهن

اڳ قيصر ۽ ڪسريٰ(*) جهڙن بادشاهن جي طاقت کي به للڪاريو هو ۽ طائي قبيلي جي يقيني وفاداري به کيس ملي وڃي ها ۽ اُهي گهٽ ۾ گهٽ پنهنجا ڏهه هزار ماڻهو سندس حفاظت جي سپرد ڪري ڇڏن ها. دشمن فوج جي سپهه سالار سان امام حسينؓ ڳالهايو ۽ ٽي معقول ۽ عزت وارا شرط هن جي آڏو رکيا: (1) کيس اجازت ڏني وڃي ته هو مديني ڏانهن واپس موٽي وڃي، (2) يا کيس ترڪن جي خلاف مقابلي ڪندڙ فوج ۾ شامل ڪيو وڃي، يا (3) کيس سلامتيءَ سان يزيد تائين نيئي ان سان ملڻ ڏنو وڃي. پر خليفي يا سندس جنرل جا حڪم تمام سخت هيا، ۽ امام حسينؓ کي صاف لفظن ۾ ٻڌايو ويو ته يا هو قيدي ۽ مجرم جي صورت ۾ پنهنجي پاڻ کي وقت جي خليفي جي حوالي ڪري يا وري فساد برپا ڪرڻ لاءِ نتيجن ڀوڳڻ لاءِ تيار رهي. امام حسينؓ فورن وراڻيو: 'ڇا اوهان مون کي موت ذريعي ڊيڄارڻ جي ڪوشش ڪريو ٿا؟' پوءِ رات جي وقت جيڪا ٿوري وٿي کين ملي، ان ۾ هن فيصلو ڪري ورتو ته حق جي راهه ۾ هو ضرور وڙهندو. هن پنهنجي ڀيڻ جي درد جي دانهُن کي به روڪڻ جي ڪوشش ڪئي جيڪا پنهنجي گهر کي برباد ٿيندو ڏسي رهي هئي. 'اسان جو ويساهه فقط الله جي ذات ۾ آهي' امام حسين کيس تسلي ڏيندي چيو. 'هر شيءِ جيڪا ڌرتي تي موجود آهي ان کي فنا ٿي خالق ڏانهن موٽڻو آهي. منهنجو ڀاءُ، منهنجو بابا ۽ منهنجي ماءُ سڀيئي مون کان وڌيڪ بهتر انسان هيا ۽ اسان جو پيغمبر هر مسلمان لاءِ هڪ بهترين مثال آهي'. هن پنهنجن دوستن ۽ ساٿين تي زور ڀريو ته هر ڪو پنهنجي حفاظت جي سلسلي ۾ ضرور سوچي ۽ جيترو جلد ٿي سگهي ته هتان سِر بچائي هليو وڃي پر سندس سڀني ساٿين کيس ڇڏڻ يا پنهنجي مالڪ کان سواءِ زنده رهڻ کان انڪار ڪيو، ۽ سندن جرئت ۾ تڏهن تازگي آئي جڏهن امام عالي مقام سڀني لاءِ دعا گهري ۽ کين جنت جي بشارت ڏني. فيصلي واري ڏينهن جي صبح جو امام حسينؓ گهوڙي تي سوار ٿيو، هڪ هٿ ۾ ترار، ٻي ۾ قرآن ۽ سندس ساٿين جي قافلي ۾ فقط ٻٽيهه ڄڻا گهوڙن تي سوار هيا ۽ چاليهه پيادل هيا، پر پوئين پاسي توڙي پاسن کان خيمي جي رَسن جي ڪجهه حفاظت کين حاصل هئي ۽ هڪ کاهي به کوٽي هيائون جنهن ۾ ڪانيون پيل هيون ۽ اهو ئي ان زماني جي عربن ۾ حفاظت جو مروج طريقو هو. دشمن ڪجهه بيدليءَ سان اڳتي وڌيا ۽ سندن هڪ اڳواڻ پنهنجن ٽيهن ساٿين سميت موت جي خوف کان ميدان ڇڏي ڀڄي ويو. ڏوبدو جي مقابلي ۾ حسيني قافلي کي ڪافي سرسي هئي، پر دشمن جي بيشمار لشڪر پري کان تيرن ۽ نيزن جي برسات وسائڻ شروع ڪري ڇڏي، نتيجي ۾ حسيني لشڪر جا ماڻهو قتل ٿيندا ۽ هيٺ ڪرندا رهيا: نيٺ نماز ادا ڪرڻ لاءِ ٻنهي ڌرين طرفان وقفو ڪيو ويو پر جلديئي لڙائي تڏهن خودبخود ختم ٿي وئي جڏهن سندن اڳواڻ جا آخري ٻچيل ساٿي به جنگ ۾ مارجي ويا. ٽڪل، زخمي، اڪيلو ۽ ساڻو ساڻو امام حسينؓ پنهنجي خيمي جي دَر وٽ ويٺل هو. جيئن ئي هن پاڻيءَ جو هڪ ڍُڪ ڀريو ته هڪ تير سندس وات کي چيريندو ٻاهر هليو ويو، سندس پٽ ۽ ڀائٽيو، ٻئي خوبصورت نوجوان، امام جي ٻانهن ۾ ئي ماريا ويا. امام حسينؓ رت سان وهنتل پنهنجا ٻئي هٿ مٿي ڪنيا ۽ جيڪي شهيد ٿي ويا هيا اُنهن توڙي اُهي جيڪي اڃا زنده هيا، لاءِ دعا گهري. افسردگي ۽ نراسائيءَ جي حالت ۾ سندس ڀيڻ اوچتو خيمي مان ٻاهر آئي ۽ ڪوفي جي جنرل کي قسم ڏنو ته هو امام حسينؓ کي سندس اکين جي اڳيان قتل نه ڪندو، امام جي اکين ۾ پاڻي تري آيو جيڪو سندس مقدس ڏاڙهي تائين وهي هليو، ۽ جيڪي سندس بهادر فوجي هيا اُهي به هيٺا ٿي ڪرندا رهيا ۽ شهيد ٿيندڙ سپوت به پاڻ کي اُنهن جي سپرد ڪري ڇڏيو.

ظالم شمر هڪ اهڙو نالو جنهن کان سڀ مسلمان نفرت ڪن ٿا، حسيني لشڪر ڪي سندن بزدليءَ تي توڪيو، ۽ اهڙيءَ طرح مُحَمَّد مصطفيٰ ﷺ جن جو ڏوهٽو، ٽيٽيهن نيزن ۽ ترارين جي لڳاتار ڌڪن لڳڻ کان پوءِ شهيد ٿي ويو. سندن جسم کي بيدرديءَ سان گهلڻ ۽ ڪچلڻ بعد، هو سندن سر کي ڏاڙ کان ڏار ڪري ڪوفي جي قلعي تي ڪٽي ويا ۽ وحشي عبيدالله سندن وات تي زور سان ڇهبُڪ هنيو. 'افسوس! هڪ بزرگ مسلمان کان رڙ نڪري وئي 'سندس چِپن تي، مون الله جي پيغمبر جا چَپ ڏٺا آهن'. پلي ڪيترو به وقت گذري وڃي ۽ موسمون به تبديل ٿي وڃن، پر امام حسينؓ جي دردناڪ شهادت جو واقعو اُنهن دلين کي به گرمائيندو رهندو جيڪي ڪيتريون به سنگدل ۽ ڪنور چو نه هجن. هر سال سندن شهادت جي ڏينهن تي هزارين ماڻهو سندن مقبري تي عقيدت مان گڏ ٿين ٿا ۽ خاص طرح ايران جا سندن شيدائي هر ڳالهه ترڪ ڪري ڏک غم الم سان گڏ اُنهن ظالمن لاءِ ڪاوڙ ۽ نفرت جو اظهار ڪن ٿا جن امام عالي مقام کي بي درديءَ سان شهيد ڪيو هو(180).

جڏهن حضرت عليؓ جي پينرن ۽ ٻارن کي زنجيرن ۾ جڪڙي خليفي جي محلات اڳيان آندو ويو ته خليفي کي ڪن ماڻهن صلاح ڏني ته حسينؓ جي نسل کي ئي ختم ڪيو وڃي نه ته اُهي اڳتي هلي دشمنيون ڪندا ۽ انتقام وٺندا پر خليفي اُنهن ماڻهن جي مشوري کي وڌيڪ اهميت ڏني جن ڪيس رحم ڪرڻ جي صلاح ڏني هئي. تنهن ڪري خاندان جي بچيل بيبيُن ۽ ٻارڙن کي احترام سان مديني پهچايو ويو ته جيئن اُهي پنهنجن عزيزن سان گڏجي ڳوڙها ڳاڙي سگهن. شهادت جي عظمت خانداني وقار کان به اڃا اڳيري هلي وئي ۽ ٻارهن امام(181) يا پيشوا حضرت عليؓ، حضرت حسنؓ، حضرت حسينؓ ۽ نَوَ ٻيا آهن جيڪي امام حسينؓ جي پيڙهيءَ سان تعلق رکن ٿا. نه وٽن فوجون آهن، نه مال خزانا يا رعيت جا ماڻهو، پر تڏهن به ٻارهن ئي امام ماڻهن طرفان بيحد احترام ۽ عقيدت حاصل ڪندا رهن ٿا ته ساڳي وقت حڪمران خليفن طرفان حسد جا جذبا به سندن خلاف موجود رهن ٿا. مڪي ۽ مديني يا فرات جي نديءَ جي ڪنارن توڙي خراسان ۾ سندن مقبرن تي سندن فرقي جا ماڻهو اڃا تائين عقيدت مان زيارت لاءِ ايندا ويندا رهن ٿا. سندن نالن جي آڙ ۾ اڪثر ڪري ماڻهن کي جنگ يا فتني فساد ڪرڻ جو بهانو ملي ويندو هو پر هي بزرگ ولي دنيا جي نٽ نانگر کان بنهه نفرت ڪندا هيا، الله جي مرضي توڙي ماڻهن جي ناانصافي اڳيان به پنهنجو سِرُ جُهڪايائون ۽ پنهنجون معصوم حياتيون مذهب جو پرچار ۽ خدمت ڪندي گذاريائون. ٻارهون يا آخري امام جيڪو امام مهدي جي نالي سان مشهور آهي ۽ جنهن کي رهبر به چوندا آهن، تقدس ۽ احترام ۾ اڳين کان به اڳتي وڌي ويو. بغداد جي ويجهو هن پاڻ کي هڪ غار ۾ لڪائي ڇڏيو، سندس موت جي جڳهه ۽ وقت جي اڃا تائين به ڪنهن کي ڪا خبر ڪانهي ۽ سندس پوئلڳن جو عقيدو آهي ته هو زندهه آهي ۽ قيامت جي ڏينهن کان ٿورڙو ئي اڳ ظاهر ٿيندو ۽ دجال جي ظلمن کان ماڻهن کي نجات ڏياريندو(182). ٻن يا ٽن صدين جي وقفي کان پوءِ حضرت عباس جو خاندان، جيڪو مُحَمَّد ﷺ جن جو چاچو هو، وڌي ٽيٽيهه هزار ماڻهن جي انگ تائين پهچي ويو(183). حضرت عليؓ جي خاندان جي واڌ به تيزي سان ٿي، ۽ سندن هينين طبقي جو ماڻهو به شهزادن کان مٿي ليکيو ويندو هو ۽ هن خاندان جا جيڪي نمايان ماڻهو هيا، اُنهن لاءِ ضروري هو ته سندن انساني تڪميل فرشتن کان به مٿيري هجڻ گهرجي. پر سندن پاڪ پلا نه هيا، ٻيو ته مسلمانن جي شهنشاهت جو دائرو ايترو ته وسيع هيو جو ان کي ضابطي ۾ رکڻ ڏاڍو مشڪل هو، نتيجو اهو نڪتو ته جيڪو به بهادر يا چالاڪ هو ان کانه ڪا وڏي دعويٰ ڪئي ۽ پنهنجو تعلق پاڪ خاندان يا پيغمبر ﷺ سان وڃي

ڳنڍيو: المحدث، اسپين ۽ آفريڪا ۾، مصر ۽ شام ۾ فاطمي خاندان(184)، يمن جا سلطان، ۽ فارس يا ايران جا دليل باز(185) اهي سڀئي پنهنجا پنهنجا فضول ۽ مشڪوڪ لقب اختيار ڪري معتبر ۽ مانائتا سڏائڻ لڳا. سندن حڪومت جي دؤر ۾ جيڪڏهن ڪو ڪانئن سندن جم جي حقيقت پڇي ها ته اهو پڇندڙ لاءِ سخت خطرناڪ ثابت ٿئي ها. فاطمي خاندان جي هڪ اهڙي ئي مصنوعي لقب اختيار ڪندڙ ناداني جي سوال پڇڻ تي پنهنجي ترار ڪڍي ڪيدي ۽ پڇندڙ کي سخت لفظن ۾ چيائين: 'هي' مُعز چيو، منهنجو حسب نسب آهي ۽ 'هي' ڪجهه سون جا ٽڪرا پنهنجن فوجين ڏانهن اُڇلائيندي چيائين: '... منهنجا مِٽ مائٽ ۽ ٻار آهن'. بادشاهن، ڊاڪٽرن، اميرن، واپارين ۽ فقيرن جي مختلف روپن ۾ پيغمبر اسلام مُحَمَّد ﷺ توڙي حضرت عليؓ جا جائز توڙي ڪوڙا خانداني دعويدار ايترا ته وڌي ويا جو ڪن پاڻ کي شيخ سڏرايو، ته ٻين وري شريف يا امير جا لقب پنهنجي پنهنجي لاءِ اختيار ڪيا. ترڪي جي عثمانيه سلطنت ۾ اُنهن کي سائي پٽڪي سان سڃاتي سگهبو آهي جيڪي خزاني مان ماهوار وظيفو وٺندا آهن، ۽ سندن طور طريقن جو اندازو فقط اُنهن جي سرواڻ مان لڳائي سگهبو آهي ۽ توڙي جو اُهي انتهائي ذليل ۽ ڪريل ڪردار وارا هوندا آهن پر ظاهري طرح وڏي آڪڙ ڪندا آهن ۽ پنهنجو جم ۽ شجرو به مٿاهون ٻڌائيندا آهن. خليفي امام حسنؓ جي شجري سان لاڳاپيل ٽن سَون ماڻهن جو هڪ خاندان اڃا تائين مڪي ۽ مديني جي مقدس شهرن ۾ محفوظ ٿيل آهي جيڪي صاف، سچا ۽ نج قسم جا انسان هيا ۽ جن جو ڪردار نه ته داغدار هو ۽ نه اُنهن تي ڪنهن کي ڪو شڪ پوندو هو، توڙي جو هاڻي ٻارهن صديون گذري ويون آهن تڏهن به اُهي پنهنجي سچائي ۽ صداقت کي قائم رکيون اچن ٿا ۽ ڪعبة الله جي نگراني به اُنهن جي حوالي آهي ۽ اُهي ئي پنهنجي اصلوڪي ملڪ عربستان جا حاڪم آهن. اسلام جي پيغمبر مُحَمَّد ﷺ جن جي عالمي شهرت ۽ بي مثال خوبين جي ڪري هڪ خسيس قوم به عظيم خاندان ۾ تبديل ٿي وڃي ٿي ۽ قريشن جي قديمي ۽ نج رت، زمين جي هاڻوڪن حاڪمن تائين منتقل ٿي ڪين به معزز ۽ مٿاهون بنائي ڇڏيو آهي(186).

مُحَمَّد مصطفيٰ ﷺ جن جون خوبيون ۽ لياقتون اسان جي طرفان داد ۽ تحسين لهڻ ٿيون پر جيڪي ڪاميابيون ڪيس نصيب ٿيون اُنهن پڻ سندس تعريف لاءِ اسان جو توجهه ڇڪرايو آهي. ڇا ماڻهن کي فقط ان ڳالهه تي اعتبار اچي ها ته هڪ مذهبي پرچارڪ جي فقط تقرير جي قابليت تي بيشمار ماڻهو پنهنجي پراڻي مذهب کي ڇڏي هڪ نئون جذبو ۽ نئون فلسفو اختيار ڪن ها؟ ڪليسا جي مذهبي ڦيرڦار ۾ پيغمبرن کان وٺي سماج سڌارڪن تائين ماڻهن کي مذهب طرف ساڳيءَ طرح هرڪائڻ جي ڪوشش ڪئي وئي هئي. ڇا اها ڳالهه حيرت جوڳي آهي ته هڪ عام شهري ترار ۽ ڏنڊي جي زور تي پنهنجي اباڻي ملڪ کي پنهنجي طابع ڪري ۽ پنهنجين فوجين جي زور تي هڪ بادشاهت کي قائم ڪري ڇڏي؟ اوير جي ڪجهه موروثي بادشاهتن ۾ سوين غاصب، جن جو اصل نسل به هيناهون هو، اُٿي پيا، ڏکيون رنڊڪون يا رڪاوٽون اُڪري، سويون حاصل ڪري ۽ شهنشاهتون قائم ڪيائون. پر مُحَمَّد ﷺ کي تبليغ ڪرڻ ۽ دشمن سان جنگ جوٽڻ جون هدايتون مليون ۽ ٻن متضاد لياقتن جي ايڪي هڪ طرف سندن اهليت کي وڌايو ته ٻي طرف ڪين شاندار ڪاميابيون نصيب ٿيون. همت ۽ ٻي کي قائل ڪرڻ جي قُوت سان گڏ سندن عزم، مستقل مزاجي ۽ جوش جذبن لڳاتار اهڙو ته ڪم ڪيو جو هڪ اهڙي طاقت وجود ۾ اچي وئي جنهن جي آڏو سڀئي رڪاوٽون پاڻهي پري ٿينديون ۽ ڪين اڳتي وڌڻ جو رستو ڏينديون ويون. سندن آواز عربن کي سوين ۽ آزاديءَ جي دعوت ڏني، ته ساڳي وقت فوج ڪشي ۽ مال غنيمت هٿ ڪرڻ

جي بہ ترغيب ڏني، جنهن ۾ سندن دلي جذبا ۽ احساس، هن دنيا توڙي اڳين دنيا جي لاءِ شامل هيا: جيڪي حد بنديون يا پابنديون پاڻ لاڳو ڪيائون تہ اُنهن ذريعي پيغمبر تي ماڻهن جو اعتماد وڌيو ۽ فرمانبرداري جو جذبو اڳ کان وڌيڪ پيدا ٿيو: ۽ سندس ڪاميابيءَ ۾ جيڪڏهن ڪو اعتراض هيو تہ فقط هي تہ سندس مذهب ۾ الله پاڪ جي وحدانيت يعني فقط هڪ خدا جو فلسفو هو جنهن جي مڪمل پنيرائي دليل ۽ منطق ڪري رهيا هيا. اهو پرچار يا ڦهلاءُ نہ پر سندس مذهب جي دائمي بقا جي حقيقت آهي جيڪا اسان کي حيرت ۾ وجهي ٿي ڇڏي: يعني ساڳيو نج، صاف ۽ مڪمل اثر جيڪو هن مڪي ۽ مديني ۾ ماڻهن تي وڌو هو اُهو ٻارهن صدين گذرڻ کان پوءِ بہ اڄ ڏينهن تائين قائم آهي: پوءِ پلي قرآن جو پڙهندڙ هندستاني هجي، آفريڪا جو يا ترڪي جو هجي پر هر جڳهہ تي سبق ساڳيو آهي تہ الله هڪ آهي ۽ ان جي وحدانيت قائم آهي. جيڪڏهن عيسائي پيغمبر سينٽ پيٽر يا سينٽ پال ٻيهر وٽيڪن ۾ موٽي اچن تہ اُهي شايد خدا جي نالي بابت پڇا ڳاڇا ضرور اچي ڪندا جنهن جي عبادت ڪعبة الله جي شاندار ڏيک ۾ هڪ خاص ۽ انوکي انداز ۾ ڪئي وڃي ٿي، شايد آڪسفورڊ يا جينيوا ۾ ڪين گهٽ تعجب ٿيندو پر ان جي باوجود اُنهن تي لازم ٿيندو تہ ڪين ڪليسا جي تعليم يا سوالن جوابن جو ٻيهر مطالعو ڪرڻو پوندو تہ ساڳي وقت سندن پنهنجين تحريرن بابت جيڪي ٻين ليکڪن جا تبصرا ڇپيا آهن اُنهن کي توڙي پنهنجي آقا يعني حضرت عيسيٰ ؑ جي چيل لفظن کي بہ ٻيهر جاچڻو پوندو. پر ترڪي ۾ سينٽ صوفيا جي گنبذ، جنهن جي شان شوڪت ۽ ايراضيءَ ۾ ڪافي واڌارو ٿيو آهي، جو ڏيک ساڳيو ئي اصل ۽ سادگي وارو آهي جهڙو مُحَمَّد ﷺ جي ان مسجد جو آهي جيڪا هن پنهنجن هٿن سان مديني ۾ تعمير ڪئي هئي. مسلمانن پنهنجي عقيدي ۽ مذهبي جذبن کي لڳاتار هڪ جهڙو رکيو آهي ۽ سندن عقيدو آسانيءَ سان سمجهہ ۾ ايندڙ ۽ انسان جي ذهني سطح ۽ تصور مطابق آهي: 'آءٌ هڪڙي ۽ واحد الله کي مڃان ٿو ۽ مُحَمَّد ﷺ ان جو رسول آهي'. سؤلو، سادو ۽ اسلام کي قبول ڪرڻ جو اڻ بدلجندڙ عزم آهي. الله پاڪ جي فلسفياڻي تصور کي پڻ اسلام ۾ ڪڏهن بہ ڪنهن بت پرستيءَ ذريعي خراب نہ ڪيو ويو آهي ۽ پيغمبر اسلام جو اعزاز اهو آهي تہ هن انساني قدرن يا اخلاقيات جي اصولن کي ڪڏهن بہ نہ اورانگهيو آهي ۽ سندس زندگي جي مقرر ٿيل ۽ مڃيل مثالن سندس پوئلڳن کي مذهب ۽ منطق جي حدن اندر پابند ڪري ڇڏيو آهي. حضرت عليؓ جي شيدائن سندس، ۽ سندس گهر واري ۽ سندس اولاد جي ياد کي مقدس ڪري ڇڏيو آهي ۽ هن سلسلي ۾ فارس (ايران) جي ڪجهہ عالمن دعويٰ ڪئي آهي تہ امامن جي اندر نج ربي روح موجزن آهي يا خدا خود منجهن موجود آهي پر سُني فرقي ٻاران سندن وهمن وسوسن جي سخت منمت ڪئي وئي آهي ۽ سندن عقيدي ٻين مسلمانن کي وقتائتو موقعو ڏنو آهي تہ هو ڪين بزرگن، ولين ۽ شهيدن جي عبادت ڪرڻ کان منع ۽ تنبيهہ ڪن. الله جي وصفن ۽ انسان جي آزادي بابت مٿاهين فلسفي يا منطق سان لاڳاپيل سوال مسلمانن توڙي عيسائين جي فلسفي جيٰ اسڪولن ۾ اڪثر ڪري پڇيا ويندا آهن، پر مسلمانن جي سلسلي ۾ انهن جو تعلق ماڻهن جي جذبن يا احساسن سان هرگز نہ رهيو آهي ۽ اُنهن سوالن ڪڏهن بہ ملڪ جي امن امان کي خراب نہ ڪيو آهي. هن اهم فرق جو سبب شايد حڪومتي ۽ پادريت (مذهبيت) جي هڪ ٻئي کان علحدگي يا وري ٻنهي جو ميلاپ آهي. جيڪي خليفا يا پيغمبر جا جانشين هيا، اُنهن جي دلچسپي ۽ خواهش اها هئي تہ مذهب جي معاملن ۾ ڪنهن بہ نئين خيال يا رجحان کي اڳتي اچڻ نہ ڏنو وڃي تہ جيئن سرشتو ۽ نظم ۽ ضبط بحال رهي ڇاڪاڻ تہ مذهبي ماڻهن جي دنياوي توڙي روحاني مقصدن جي مسلمانن کي ڄاڻ نہ آهي ۽ قانون جا ڄاڻو پنهنجي ضمير جا خود رهبر هوندا

هن. ائٽلانٽڪ سمنڊ کان وٺي گنگا ندي تائين قرآن کي نہ رڳو مذهب جو بنيادي ڪتاب تسليم ڪيو ٿو
ڄجي پر ان ۾ شهري، سماجي ۽ ڏوهن جي قانون بابت معاملا ۽ مسئلا سمجهايل آهن ۽ اُهي قانون
جيڪي انسان ذات جي عملن ۽ سندس ملڪيت جي حقن جي باري ۾ قرآن ۾ وضاحت سان پيش ڪيل
هن اُنهن جي حفاظت ۾ رب العزت جي اڻ مٽ ۽ اعتماد واري مرضي پڻ شامل آهي. هن مذهبي اطاعت
۾ ڪجهہ نقص پڻ موجود آهن، جيڪي ماڻهو گهٽ علم رکندڙ يا بلڪل جاهل آهن اُهي پنهنجن توڙي
ملڪي نظرين يا تعصبن ۾ گمراهہ ٿي وڃن ٿا ۽ عربستان جي بيابان جا ادارا ممڪن آهي تہ اصفحان ۽
قسطنطنيه جي دولت ۽ سندن تعداد کان بلڪل مختلف ۽ اڻ ٺهڪندڙ هجن. اهڙن موقعن تي مسئلن جي
سونجهاري وقت قاضي(*) گهٽي ادب مان انهن جي مٿي تي قرآن رکي ٿو (يا قرآن تي قسم کڻائي ٿو) ۽
ڏي مهارت وارو فيصلو ڪري ٿو جيڪو وقت جي انصاف جي تقاضا کي پورو ڪري ٿو ۽ سازگار
ماحول ۾ ڏريون بہ راضي ٿي وڃن ٿيون.

عام ماڻهن جي خوشين تي سندس صحتمند اثر مُحَمَّد ﷺ جن جي ڪردار جو آخري
ڪارنامو آهي. عيسائي توڙي يهودي پلي سندس سخت خلاف، متعصب يا سندس دشمن رهيا هجن، پر
هي ايترو ضرور مڃيندا تہ هُن دنيا وارن کي فائدي مند اصول ۽ فلسفو عطا ڪيو. سچ ۽ سندن ئي
ڪتابن جي تقدس کي پنهنجي مذهب جو بنياد بڻايو ۽ ان ۾ مقدس ڪتابن جي عظيم هستين جي
معجزن ۽ ڪردارن جو بہ ذڪر ڪيو. عربستان جي بُتن کي الله پاڪ جي تخت اڳيان پيجي پورا ڪيو
ڀيو، انسانن جي خون وهائڻ جو ڪفارو نماز، روزن ۽ خير خيرات ذريعي ادا ڪيو ويو، عقيدي، سعادت
سندي، ۽ ايندڙ وقت (قيامت کان پوءِ) جي انعامن اڪرامن ۽ سزائن جي تصوير اهڙيءَ طرح چٽي وئي جو
ها چڻ اڻ پڙهيل ماڻهن جي بہ مزاج ۽ مرضي مطابق هئي. مُحَمَّد ﷺ پنهنجي ملڪ جي ماڻهن لاءِ
خلاقي ۽ سياسي نظام بہ رائج ڪيو ۽ هن مسلمانن اندر خير خيرات ڏيڻ ۽ هڪ ٻئي سان پائري ۽
دوستي جي ناتن رکڻ جي ترغيب ڏني، سماجي اخلاق ۽ ضابطن کي اڳتي وڌايو، پنهنجن اصولن ۽
سندن زندگي جي سونهري مثالن ذريعي دشمن کان بدلي وٺڻ جي خواهش کي روڪيو، ۽ بيوهہ عورتن
۽ يتيمن تي ظلم ۽ ناروا سلوڪ کي ختم ڪيو. جيڪي قومون ۽ قبيلا هڪ ٻئي جا دشمن هوندا هيا
انهن کي ڪير ڪنڊ ڪري، پنهنجي مذهب ۾ آڻي ڪين هڪ ڪري ڇڏيائين، ۽ ماڻهن جي بهادريءَ جون
صفون، جيڪي اڳ سندن پنهنجن ئي جهيڙن جهڳڙن ۾ ضايع ٿينديون هيون، اُنهن کي ٻاهرين دشمنن
خلاف استعمال ڪرڻ تي راغب ڪيو ويو. جيڪڏهن اسلام جي مذهب ۾ ايتري قوت نہ هجي ها تہ
عربستان ۾ جيڪو مقامي طور آزاد ۽ ٻاهرين دنيا لاءِ طاقتور ملڪ هو، سندن پنهنجن ئي موروثي
بادشاهن جي حڪومت لڳاتار هلندي رهي ها. پر ان جي خودمختياري هڪ ٻئي پٺيان سوپن ذريعي ختم
ٿي وئي. نئين قوم جون وسنديون اوپر توڙي اولهہ، ۽ هر طرف قائم ٿي ويون ۽ سندن رت بہ ٻين يعني
سندن ئي قيدين يا مذهب ۾ نون داخل ٿيندڙن سان ملي هڪ ٿي ويو. ٻين لفظن ۾ اُنهن جون پاڻ ۾
ٿيون مائٽيون ٿي ويون. ٽن خليفن جي حڪومت کان پوءِ حڪومت جي گاديءَ جو هنڌ مديني کان
دمشق ۽ دجلہ جي ڪنارن ڏانهن منتقل ٿي ويو؛ پاڪ شهرن جي حُرمت کي هڪ ناپاڪ جنگ ذريعي
اغدار ڪيو ويو؛ هاڻي عربستان تي رعيت جي غير ماڻهن جي حڪومت قابض ٿي وئي ۽ رڻ پٽ جا
دوي، جيڪي حڪومت جي خواب مان اوچتو جاڳي پيا هيا، وري پنهنجن پراڻن طور طريقن تي واپس
ٿي، عربستان ۾ آزادي ماڻي حڪومت ڪرڻ لڳا.

باب پنجاهون
(حاشين بابت وضاحتون)

(1) جيئن هِن توڙي ايندڙ باب ۾، آءٌ عربي علم ۽ زبان بابت گهڻو ڪجهه ٻڌائيندس، مان مشرقي زبانن بابت پنهنجي مڪمل اڻڄاڻائيءَ کي يقينن تسليم ڪريان ٿو. ساڳي وقت آءٌ اُنهن شارحن جو احسانمند آهيان جن عربي کي لاطيني، فرانسيسي ۽ انگريزي زبانن جي سانچي ۾ منتقل ڪيو آهي، آءٌ ڪٿي ڪٿي، موقعي ۽ مناسبت جي لحاظ سان سندن ڪاوشن، ترجمن ۽ تاريخن مان حوالا پيش ڪندو رهندس. (گِبن)

(2) عربستان جي جاگرافي جي ماهرن کي ٽن طبقن ۾ ورهائي سگهجي ٿو: (1) يوناني ۽ لاطيني جن جي جاڻ کي اگاسر چائيڊس (ڊي- ماري- رُبرو، هڊسن ۾، (ٽام-I ۾ ننڍي جاگرافي) ڊايوڊورَس سِيڪيولَس (i,ii, 159-167. iii. 211-216 جنهن کي ويسلنگ ايڊٽ ڪيو). اسٽرابو xvi, 1112-1114، ارٽئوسٽينز ڪان صفحا 1122-1132، آرٽيميڊورس ڪان، ڊائنوسيَس ٽائين. (پيريجيسِس 927-969) پلني (فطري تاريخ vi. 32, v.12) ۽ بطليموس- بيانيه انداز- هڊسن ۾، ٽام iii) 2 هي سيپئي عربي زبان جا ليکڪ آهن جن هن موضوع کي حب الوطني يا عقيدت سان ڏٺو آهي: پوڪوڪ مان ٽڪرا- عربستان جي تاريخ، (صفحا 128-125) جيڪي شريف الاِدريسي جي جاگرافي منجهان آهن ۽ اُهي ٽڪرا اسان جي لاءِ اطمينان بخش نہ آهن چو تہ اُنهن کي گهڻو ننڍو ڪيو ويو آهي. (صفحا 27-24، 56-44، 108 وغيره ۽ 119 وغيره). جن کي مارڪو نائيٽس هڪ فضول عنوان نينوبيا جي جاگرافي، هيٺ ڇپرايو هو (پئرس 1619) پر لاطيني ۽ فرانسيسي مترجمن گريوز (هڊسن ۾، ٽام iii) ۽ گالنڊ (فلسطين جو ساموندي سفر، صفحا 265-346) اسان جي آڏو ابوالفدا جي عربستان کي کولي ڇڏيو آهي، جيڪو هن خطي جو صحيح ۽ تفصيلي نقشو ڇٽي ٿو، جنهن کي هربيلاٽ جي مشرقي واقعن جي بيان سان اجا بہ وڌيڪ مڪمل بنائي سگهجي ٿو (ص 120 پئشن) 3، يورپ جا سياح جن ۾ شا (صفحا 438-455) ۽ نيبُهر (بيان 1773- ساموندي سفر، ٽام، 1776 i) اسان جو داد ۽ نمايان حيثيت لهڻن ٿا. بُشنگ (برينجر جي جاگرافي 510- 41، VIII) پنهنجو ڪم نهايت منصف مزاجي سان ڪيو آهي، هن سلسلي ۾ اهو ٻڌائڻ بہ ضروري آهي تہ ڊي- ائنول جا نقشا پڙهندڙ جي مطالعي لاءِ سندس اڳيان هجڻ گهرجن جنهن سان گڏ قديم جاگرافي جو هجڻ بہ ضروري آهي. (ii, 203-231)

(3) ابوالفدا (بيان- عربي ۾- ص- I، ڊي، ائنول- فرات ۽ دجلہ نديون- صفحا 20- 19) اها هيءَ جڳهہ هئي جيڪا صوبي جي واليءَ جو باغ يا سندس بهشت هو جتي زينوفن ۽ يونانين پهريون پيرو فرات ندي کي اُڪريو هو.

4) ريلنڊ ڪوڪلي جاڻ ذريعي ثابت ڪيو آهي تہ (1) اسان جو ڳاڙهو سمنڊ (عربي نار) ميئر روبرم (ڳاڙهي سمنڊ) ڪان وڌيڪ ڪجھ بہ ڪونهي جنهن کي وڏائي هندي سمنڊ سان ملايو ويو هو، (2) تہ هڪ جهڙا لفظ (حبش جي ڪارن ماڻهن يا شيدين ڏانهن اشارو ڪن ٿا. (مضمون- 117- (i -59

5) قاهره ۽ مڪي جي وچ ۾ ٽيھ ڏينهن يا منزلون آهن ۽ انهيءَ سفر ۾ پيئڻ جي پاڻيءَ جا پندرهن جڳهن تي انتظام آهن. ڏسو شا جا سفرناما جنهن ۾ هن حاجين جي مسافريءَ جي رستن جي جاڻ ڏني آهي. (ص- 477)

6) عربستان جي خوشبوئن جا گهڻا ئي قسم آهن جيئن لوبان وغيره جن جو ذڪر پلني جي ٻارهين ڪتاب ۾ آيل آهي. اسان جو عظيم شاعر ملٽن (پئرادائيز لاسٽ ۾ (ڪتاب- iv) اشارن اشارن ۾ پهريون خوشبوئن بابت اسان کي ٻڌائي ٿو جيڪي سبين جي ساموندي ڪناري ڪان اُتر- اوپر جي هوائن ذريعي هُڳاءُ پيدا ڪنديون آهن:
'جهونو سمنڊ ان وقت خوشيءَ مان پيو مُرڪندو آهي جڏهن پري پنڌ ڪان خوشبوئن جا واس- سندس استقبال ڪندا آهن، (پلني- فطري تاريخ 42، xii)

*) (معقوليت يا سنائي ڏنائين)

7) چائيڊس يقين سان چوي ٿو تہ جيڪي سون جا ٽڪرا لڌا ويا هيا اُنهن جي سائيز زيتون ڪان وني سوپاري جيتري هئي، لوھ ٻيڻي ۽ چاندي پنهنجي قيمت ۾ سون ڪان ڏهوڻي هئي. (ص- 60) اهڙا حقيقي يا تصوراتي خزانا هاڻي ختم ٿي ويا آهن ۽ هاڻي عربستان ۾ سون جي ڪاڻين جو تصور بہ ڪونهي. (نيبھُر- بيان- ص- 124)

†) (سڪيو ستابو عربستان)

8) عربستان بابت پوڪوڪ جي لکيل تاريخ کي ڏسو ۽ ان جو غور سان مطالعو ڪريو. (آڪسان 1650، 4 ڪان اڳتي) متن ۽ ان جي طريقي جا ٽيھ صفحا گريگري، ابوالفرا جيَس جي ڪتاب 'بادشاهتن جي تاريخ' مان ورتا هيا، جن جو پوڪوڪ بعد ۾ ترجمو ڪيو (آڪسان 1663، 4 ڪان اڳتي)، ٿي سؤ انوَنجاھ حاشيا هڪ شاهڪار ۽ اصلي تحرير مان هٿ ڪيا ويا آهن. جيڪي عربستان جي تاريخي قدامت جي باري ۾ آهن.

*) (هندي سمنڊ)

9) آريَن حجاب جي ڪناري جي ماهي گيري بابت اسان کي ٻڌائي ٿو جيڪا پڪيڙ ۾ عدن ڪان بہ اجا اڳتي وجي ٿي (ص- 12) اهو عين ممڪن ٿو لڳي تہ ڳاڙهي سمنڊ جا ڪنارا ان وقت جي وحشي ماڻهن جي قبضي ۾ هيا جنهن ۾ قبرص بہ اچي وجي ٿو، پر مون کي اها ڳالھ اعتبار ۾ نٿي اچي تہ جسٽينين جي حڪومت جي دؤر ۾ وحشين اندر ڪي آدمخور بہ موجود هيا. (پروڪوپيَس.ڊي.بيل i, 19)

10) ڏسو پوڪوڪ جو تاريخي عربستان (صفحا 2، 5، 86 وغيره) 1664ع ۾ ايم.ڊي آرويڪس جي مسافري جيڪا جبل ڪارمبل طرف ڪئي وئي هئي، (فلسطين ۽ ائمسٽرڊم جي ساموندي سير- 1718) منجهان اسان کي بدوئن جي دلچسپ ۽ اصلي زندگي بابت پروڙ

پوي ٿي جنهن کي نيبهُر اجا وڌيڪ ڪولي ٻڌايو آهي (عربستان جو بيان، صفحا 344-327) ۽ والني 385-343 ,i) جيڪو شام جي سياحن مان آخري ۽ وڏو دانا؛ شخص هو.

(11) پڙهو (پر هي ڏاڍو ڪنن ڪم آهي) گهوڙي ۽ اُٺ بابت ڪجهه مضمون جن کي هڪ ٻئي ساز پيٽي نٿو سگهجي ۽ اهو احوال ايم.ڊي بفن جي فطري تاريخ ۾ موجود آهي.

(*) (خانداني ۽ وقار وارو)

(†) (اُتر آفريڪا مان)

(12) ڏسو ايم.ڊي.آرويڪس کي جنهن عربستان جي گهوڙن جو تفصيلي ذڪر ڪيو آهي. (صفحا 173-159) ۽ نيبهُر (صفحا 144-142). تيرهين صدي عيسوي جي آخر ۾ نجد جا گهوڙا مضبوط ۽ طاقتور هوندا هيا، يمن جا اجا مضبوط ۽ ڪمائتا ۽ حجاز جا اصل نسل وارا هوندا هيا، پر يورپ جا گهوڙا، جيڪي ڏهين نمبر تي ۽ سُنائيءَ ۾ پڻ آخري درجي وارا ليکيا ويندا هيا. گهٽو ڪري ناپسند ڪيا ويندا هيا چو تہ اُهي جسماني طور ٿلها ۽ بي ڊؤلا هوندا هيا ۽ استعمال ڪرڻ ۾ مُردار قسم جا هوندا هيا. (هربيلاٽ مشرق جي آتر ڪتا، ص- 339) سندن طاقت فقط ايتري هوندي هئي تہ پنهنجي سوار، سردار ۽ سندس زره جو وزن کڻي سگهن.

(‡) (وڪٽي چڙيائون)

(13) ('جيڪي اُٺ جو گوشت کائن ٿا، اُهي ماڻهن کان نفرت ڪرڻ ۾ پڪا پختا ٿين ٿا.') هي خيال عرب جي حڪيم پوڪوڪ جا آهن، (اسپيسمين، ص- 88) مُحَمَّد ﷺ جن خود جيڪي کير جا شوقين هيا، ڳئون کي وڌيڪ پسند ڪندا هيا، پر مڪي توڙي مديني وارا کاڌ خوراڪ جا گهڻا شوقين هيا. (گگنيئر، مُحَمَّد ﷺ جو احوال 404 ,iii)

(14) حرقل جو مرسيَن (پيريپلو، ص- 16 ٿام ۾، هڊسن- نندي جاگرافي ۾ عربستان ۾ هڪ سؤ چوهٺ ڳوٺن جا نالا ڳڻائي ٿو. ڳوٺن جي سائيز شايد نندي هئي ۽ ليڪ ڪجهه وڏو ٿو لڳي.

(15) ابوالفدا انکي دمشق تائين پيٽايو آهي (هڊسن ۾، 54 ,iii) جيڪا اجا تائين يمن جي امام جي رهائشگاهه آهي (نيبهُر جا سامونڊي سفر، 342-331 ,i) صنعا، دفار کان چوويهه (ابوالفدا، ص- 51) ۽ عدن کان انهٺ پئرا سئنگ جي مفاصلي تي آهي. (ص- 53) (پئراسئنگ فارس جو قديمي مفاصلي کي ماپڻ جو طريقو هوندو هو جيڪو اٽڪل ساڍن ٽن ميلن جيترو هڪ پئرا سئنگ هوندو هو).

(16) پوڪوڪ (اسپيسيمين، ص- 57 (نيبهُر جي جاگرافي ص- 52، ميريابا يا معراب جنهن جو دائرو ڇهن ميلن جو هو ۽ جنهن کي آگسٽس جي فوجين تباهه ڪيو هو. (پلني- فطري تاريخ- 32 ,vi) ۽ جنهن کي هن چوڏهين صدي تائين بحال نہ ڪيو هو. (ابوالفدا- عربستان جو بيان، ص- 58)

(*) (يمن جا ماڻهو)

(17) مديني شهر جو نالو اڳ يثرب هو پر پوءِ مديني جي نالي کي چونڊيو ويو جيڪو پيغمبر ﷺ جي گاديءَ جو هنڌ بڻجي ويو. ابوالفدا وڏي محنت ڪندي مديني کان ٻين شهرن تائين جو مفاصلو بہ ٻڌايو آهي جنهن کي هن منزلن يا ڏينهن جي مسافري ٻڌايو آهي (ص- 15) مديني کان بحرين XV، بصره XVIII، ڪوفو XX، دمشق يا فلسطين XX، قاهره XXXI، مڪو X، مڪي

ڪان صنعا (ص- 52) يا عدن XXX، قاهره XXXI، ڏينهن يا 412 ڪلاڪ (شا جو سفرنامو، ص- 477) جيڪي اندازاً ايم.ڊي موجب (يادگيريون- ص- 99) هڪ ڏينهن جو سفر پنجويهہ انگريزي ميلن جيترو ٿئي ٿو. لوبان جي زمين ڪان (يمن ۾ هيبراماٽ جي جڳهہ جيڪا عدن ۽ فرتش جي وچ تي آهي) شام ۾ غازا جي مفاصلي ڪي IXV جيترن اُٺن جي جڳهن جيان ٻڌايو ويو آهي. هامايا يا اندازاً تصور ڪي مدد ڪن ٿا ۽ حقيقتن ڪي واضح ڪن ٿا.

(18) مڪي جي باري ۾ اسان جا خيال يا سوچون عربن جي معرفت اسان وٽ پهچن ٿيون. (ڊي. هربيلاٽ- مشرقي واقعا- صفحا 368-371) پوڪوڪ، اسپيسيمين (صفحا 125-128) ابوالفدا (صفحا 40-11) جيئن تہ ڪنهن بہ غير مسلم ڪي پاڪ شهرن ۾ داخل ٿيڻ جي اجازت نہ آهي تہ ان تي اسان جا سياح خاموش آهن ۽ ٿيوناٽ جيڪو هڪ ننڍو اشارو ڏنو آهي اُهو آفريڪا جي هڪ غدار طرفان آيو آهي. ڪجهہ فارس وارن 6000 گهر ڳٽيا هيا. (چارڊن- iv, 167)

(19) اسٽرابو- (xvi, 1110) بصري جي ويجهو ڪجهہ لوڻ جا گهر وجي ڏسو. (ڊي- هربيلاٽ، مشرقي واقعا، ص- 6)

(20) اها هڪ عجيب صورتحال آهي تہ وڏي آدمشماريءَ مان، اڌ ماڻهو ڌنڌي ڌاڙي ۽ اڌ ڦرلٽ ذريعي زندگي گذارن ٿا، پلني- فطري تاريخ، vi, 32) سيل جي قرآن ڪي ڏسو، سوره- cvi, 503) پوڪوڪ ص- 5، گئگنيئر مُحَمَّد ﷺ جن جي زندگي 126، 120، 72) وغيره)

(21) هڪ گمنام ڊاڪٽر (عالمي تاريخ، جلد xx- آڪسفورڊ ايڊيشن) ۾ چڱيءَ طرح عربن جي آزاديءَ جي حوالي سان عيسائيت جي سچائيءَ ڪي واضح ڪيو آهي. هڪ نقاد حقيقتن جي باوجود بہ، متن جي معنيٰ يا تشريح تي ممڪن آهي تہ اعتراض ڪري، (جبن xvi, 12) ۽ متن جي لاڳو ڪرڻ ۽ حسب نسب جي بنياد تي بہ ممڪن آهي تہ غور ڪري.

(22) سال 1173ع ۾ ناماري صلاح الدين ايوبي جي پاءُ ان ڪي پنهنجي قبضي ۾ ڪيو هو جنهن ڪُردن يا ايوبين جي شاهي گهراڻي جو بنياد وڌو هو. (هُنن (Huns) جي تاريخ i, 425- ڊي هربيلاٽ، ص- 477)

(23) سليمان-I (1538ع) ۽ سليم-II (1568ع) ڏسو ڪينٽمير جي تاريخ- (عثمانيہ شهنشاهت- صفحا 221، 201) پاشا (بادشاهہ) جيڪو صنعا ۾ رهندو هو ۽ ايڪويهن خطابن سان ڪيس سڏيو ويندو هو، پر تڏهن بہ بندر تان ناٽو پوءِ بہ وصول نہ ٿيو (ڏسو عثمانيہ حڪومت جي فوج بابت احوال- ص- 124) ۽ ترڪن ڪي نيٺ 1630ع ۾ ڀڄايو ويو. (نيبهُر- صفحا 167-168)

(24) رومَ جا جيڪي صوبا عربستان ۽ ٿئين فلسطين ۾ هيا، انهن جا مکيہ شهر بوسترا ۽ پيترا هيا جن جي شروعات سن 105ع ۾ ٿي هئي، جن ڪي پاما، جيڪو ٽراجن جو نائب هو، پنهنجي حڪمرانيءَ هيٺ آندو هو. (ڊائن- ڪئسيَس (ڪتاب ixviii) پيترا، نباسيئس جي گاديءَ جو هنڌ هيو جنهن جو نالو حضرت اسماعيلؑ جي وڏي پٽ منجهان ڪنيو ويو هيو، (جبن 12 ,xxv وغيره) ۽ جنهن ۾ جيروم، لي ڪلرڪ ۽ ڪالميٽ جا تبصرا بہ شامل آهن. جسٽنين تاڙيءَ جي وٽن جي ملڪ ڪي ڇڏي ڏنو هو جيڪو اِيلا ڪان ڏکڻ طرف ڏهن ڏينهن جي مسافريءَ تي هو. (پروڪوپيَس- ڊي- بيل i, 19) اُتي رومين سڀ فوجين جا ڪمانڊر ۽ هڪ ڪسٽم هائوس

قائم ڪري ڇڏيو هو جيڪو پيريپلو مارس يعني مديني جي حدن اندر هو. (ايم.ڊي.ائنول مصر جون يادگيريون، ص- 243) ٽراجن بادشاهه جون ڪجهه صحيح ۽ جائز ملڪيتون هيون ته پڻ ڪي قبضا به هيا جيڪي سندس حڪومت ۾ ساموندي فوج ذريعي حاصل ڪيا ويا هيا (پيريپلو، ص 14-15) پر انهن واقعن ڪي تاريخ ۾ ڪجهه وڌائي به پيش ڪيو ويو آهي جن ۾ رومين طرفان عربستان جي فتح پڻ شامل آهي.

(†) (مصر جو بادشاهه 1900 ق.م)

(25) نيبهُر (عربستان بابت بيان (صفحا 331- 329- 330-302) تازو ۽ نهايت ئي اعتبار جوڳو پڻ آهي جيڪو ترڪي جي شهنشاهت جي عربستان بابت جاسوسي ڪرڻ ۽ خبردار رهڻ سان تعلق رکي ٿو.

(26) ڊايوڊورَس سِيڪيولَس (ii,xix, ،390-393) جنهن ڪي ويسلگ ايڊٽ ڪيو) عربن جي نباسين طبقي جي آزاديءَ ڪي چڱيءَ طرح وائکو ڪيو آهي جن ائنٽيگونس جي فوجن جو مقابلو ڪيو هو (جيڪو سڪندر اعظم جو جنرل هيو) هن سندس پٽ جو به مقابلو ڪيو هو.

(†) (ننڍي ترار، يا خنجر)

(27) اسٽرابو (xvi, 1127-1129) پلني (فطري تاريخ vi, 32) اِيليس گئلَس پهريون مديني ويو، معراب ۽ سمنڊ جي وچ ۾ هڪ هزار ميلن جو سفر ڪري يمن جي هڪ علائقي ۾ داخل ٿيو. (يعني اُتي ويو جتي شيبا جا اُهي بادشاهه موجود هيا جن ڪي هن وقت تائين ڪنهن به فتح نه ڪيو هو. (i, 29) جتي اهڙا خزانا به موجود هيا جن ڪي هن وقت تائين ڪنهن هٿ به نه لاتو هو. (24 ,iii) هورئس عربستان جي ڇِچِٽي جو ذڪر ڪري ٿو.

(28) پوڪوڪ جي لڪيل يمن جي اڻپوري تاريخ جو مطالعو ڪيو، (اسپيسيمين- صفحا 66-55) ۽ هرا ڪي به ڏسو (صفحا 74-66) ۽ گاسن ڪي به پڙهو. (صفحا 78-75) جيستائين ۽ جيتريقدر جهالت جي دؤر ۾ ڪين معلوم ٿي سگهيو يا ڪين ڄاڻ ملي سگهي.

(*) بادشاهه خسرو يا فارس جو قيصر-II (628-591ع) جنهن ڪي شهنشاهه حرقل شڪست ڏني، ۽ ڪيس تخت تان لاهي قتل ڪيو هو.

(29) 'عرب مسلمانن جون ذاتيون ۽ قبيلا هزارن جي تعداد ۾ آهن جن مان گهڻا جهنگلي ۽ آزاد آهن.' انهن خيالن جو اظهار ميناندر ڪيو آهي (هڪ ٽڪرو، ص 149) پروڪوپيَس (ڊي-بيل 10- ii، 19، I, 17) ۽ ان ڪي وڌيڪ خوبصورت لفظن ۾ اميئينس مارسيلينس بيان ڪيو آهي (4 ,xiv) جنهن هنن جي باري ۾ گهڻو اڳواٽ يعني مارڪس آريليَس جي حڪومت جي دؤر ۾ ڳالهايو هو.

(30) جيڪو نالو بطليموس ۽ پلني محدود نموني سان ۽ اميئينس ۽ پروڪوپيَس ڪشادي طريقي سان ورتو هو، سو سارا ڪان ورتو ويو آهي جيڪا حضرت ابراهيمؑ جي گهر واري هئي، شايد اهو نالو اجا به ڳوٺ سراڪا کان ورتو ويو هجي جيڪو گهڻو ڪري عربي لفظ لڳي ٿو جنهن جو مطلب لڳ ڀڳ چوري ڪندڙ ڪردار جو آهي. مشرقي ماحول يا صورتحال اها هئي، (هاٽنجر- مشرق جي تاريخ، i, i, 7-8) پوڪوڪ (اسپيسيمين، صفحا 35-33) عاصمين (مشرقي

واقعا iv, 567) ان جي باوجود لفظن جي علم جي آخري ۽ وڏيڪ مشهور حصي کي بطليموس رد ڪري ڇڏيو آهي (عربستان جو احوال، ص 2، 18، هڊسن ۾ ٽام iv) هُن عرب مسلمانن جي اولهائين ۾ ڏاکڻين صورتحال تي واضح تبصرو ڪيو آهي ۽ پوءِ مصر جي سرحدن تي رهندڙ هڪ غير معروف قبيلي جو به ذڪر ڪيو ويو آهي. بهرحال هي خطاب ڪنهن قومي ڪردار جي حوالي سان نہ آهي، پر جيئن تہ ان کي ڏارين طرفان مڙهيو ويو هو تہ ان کي عربي ۾ تہ نہ باقي ڏارين زبانن ۾ ڳولي سگهجي ٿو.

(†) (اڳتي وڌي ويو)

(‡) (پاميرا جي راڻي جنهن جي شهنشاهه آريلين هٿان شڪست کي باب-11 ۾ بيان ڪيو ويو آهي.

(31) (عرب جا مسلمان چوندا آهن تہ عورتون مٿن حڪومت ڪنديون آهن). (مُنڊي جو هڊسن ۾ اظهار، ٽام -iii) معاويہ جي حڪومت کي ڪليسائي ڪهاڻي ۾ بيان ڪيو ويو آهي. پوڪوڪ، اسپيسيمين، صفحا 83-69.

(32) هيءَ اگاسرچائيڊس جي رپورٽ آهي (هڊسن، ٽام-i) ڊايو ڊرِس سڪيولس (215، i, iii, 47) ۽ اسٽرابو (xvi, 1124) پر مون کي شڪ ٿو پوي تہ هيءَ ڪا مشهور آکاڻي آهي يا وري ڪن مشهور حادثن منجهان ڪو هڪ آهي جنهن سان سياح سادگي ۽ پورڙائيءَ منجهان ان کي حقيقت سمجهڻ لڳن ٿا يا وري ان کي ڪو رواج يا قانون سمجهن ٿا.

(33) (قديم زماني ۾ عرب فقط پنهنجي جنگجُو هئڻ، پنهنجي مهمان نوازي ۽ تقرير جي فن تي ناز ڪندا هيا. (سيفيڊيَس، پوڪوڪ، اسپيسيمين، صفحا 162-161) تقرير جي فن ۾ مهارت رکڻ تي سندن مقابلو فقط فارس وارن سان ڪري سگهبو هو ۽ فصاحت بلاغت رکندڙ عرب ڊيموسٿينس جي سادگي کي ڏسو. پر لڳي ٿو هو اوچي معنيٰ رکندڙ دليلن کان شايد نفرت ڪن ٿا.

(34) مان مهربان پڙهندڙن کي ياد ڏياريان ٿو تہ آرويڪس، ڊي هربيلاٽ ۽ نيبهُر گهڻو ڪري عربن جي حڪومت جي هلت چلت کي خوبصورت ۽ رنگ برنگي نموني سان بيان ڪيو آهي ۽ سندن بيان ۽ طرز کي مُحَمَّد ﷺ جن جي زندگي ۾ پڻ ڏسي سگهجي ٿو.

(35) حضرت ايوبؑ جي پهرئين باب جو غور سان مطالعو ڪيو ۽ 1500 اسٽئڊيَمس جي ڊگهي پٽ جيڪا سيسوٽرس، پيلوزيَم کان هليوپولس تائين تعمير ڪرائي هئي (ڊايو ڊورَس سڪيولَس- i, i, 67) ان کي بہ ڏسو، هائسوس جي نالي ۾ جيڪي ڌارن مان بادشاهہ ٿي ويا هيا، ۽ اُنهن مصر کي بہ پنهنجي فرمان هيٺ ڪري ڇڏيو هو. (مارشم، واقعا، صفحا 163-98 وغيره.

(36) يا، ٻي هڪ خيال مطابق، 1200 (ڊي.هربيلاٽ. مشرقي واقعا، ص- 75) بہ تاريخدان، جن 'ايام العرب' کي تحرير ڪيو هو، (عربن جون جنگيون) نائين ۽ ڏهين صدي جا آهن. دَهيس ۽ گبراهہ جي مشهور جنگ ٻن گهوڙن جي ڪري لڳي هئي جيڪا چاليهہ سال هلي هئي ۽ هڪ مشهور چوٽي تي ختم ٿي. (پوڪوڪ، سيميسمين، ص 48)

(*) (مخالفاڻو)

(37) عربن طرفان خون جي بدلي وٺڻ جي طريقي توڙي سندن عملي مظاهري کي نيبهُر طرفان بيان ڪيو ويو آهي. (بيان، صفحا 31-26) قديمي دؤر جي سخت روين جو ذڪر قرآن ۾ ڪيو ويو آهي. (230، 17، 20، 2) جنهن ۾ سيل جا خيال به شامل آهن.

(38) پروڪوپيَس (ڊي.بيل i, 16) ٻن مقدس مهينن کي اونهاري ۾ ڄاڻائي ٿو جڏهن سج خط استوا کان گهٽو پري هوندو آهي. عربن سال جي چئن مهينن کي پاڪ ۽ مقدس ڄاڻايو آهي. پهريون، ستون، يارهون ۽ ٻارهون ۽ دعويٰ ڪن ٿا ته گهٽي زماني کان وٺي، انهن مهينن ۾ امن امان فقط چار يا ڇهه دفعا خراب ٿيو هو. (سيل جي شروعاتي گفتگو، صفحا 150-147 ۽ قرآن جي نائين باب جو تفسير، صفحا 154 وغيره. ڪسيري، واقعا، اسپين ۽ عربستان جا، 21-(ii, 20

(39) ٻي صدي عيسوي ۾ آرين تبصرو ٿو ڪري (پيريپلومارس ص- 12) ته عربن جي ٻوليءَ جي لهجن ۾ ڪڏهن ٿورا ته ڪٽي وري تمام گهڻا فرق هيا. پوڪوڪ سندن ٻولي توڙي اکرن يا لفظن کي تمام تفصيل سان بيان ڪيو آهي. (اسپيسيمين، صفحا 154-150) ڪسيري، (واقعا، اسپين، عربستان جا ii, 25 292 83 i, i جو وغيره) ۽ نيبهُر (بيان، عربي ۾ صفحا 86-72) آءُ خاموشيءَ سان چوان پيو، مون کي اها عادت ناهي ته طوطي جيان رٽيل لفظن کي ويهي دهرايان.

(40) هڪ ملنڊڙ جلنڊڙ قصي کي والٽيئر پنهنجي ڪتاب زئڊگ ۾ بيان ڪيو آهي، جنهن ۾ عربن جي فطري ڏاهپ ۽ دورانديشي کي بيان ڪيو ويو آهي. (ڊي- هر بيلاٽ- مشرقي واقعا- صفحا 121- 120) گئگنيئر- مُحَمَّدﷺ جن جي احوال ۾ (46- 37، i) پر ڊي- آرويڪس يا لاروق (فلسطين جو سفر- ص- 92) بدوين جي مٺي بيان ڪيل مٺيرائيءَ جي ترديد ٿو ڪري. حضرت عليؓ جا چيل هڪ سؤ اُٺهتر جملا جن جو لنڊن مان اوڪلي ترجمو ڪيو آهي- 1718) عربن جي ذهانت جي سٺي تصوير پيش ڪن ٿا.

(*) (برم- يا ڏڪڙ وغيره)

(41) پوڪوڪ (اسپيمين- صفحا- 161- 158) ۽ ڪسيري اسپين- عربستان جا واقعا- (84، 48، I وغيره، 17، ii، 119، وغيره) مُحَمَّدﷺ جن کان اڳ وارن عربستان جي شاعرن بابت آهن. سر وليَم جونس ڪعبة الله بابت لکيل ستن نظمن کي انگريزي ۾ شايع ڪيو آهي جنهن جو عنوان آهي (مشرق نواز- 1794- 1746) پر هندستان ڏي سندس پُر وقار سفر اسان کي سندس تحريرن کان محروم ڪري ڇڏيو جيڪو شايد فضول ۽ اڻ چٽي متن کان ڪيئي حصا وڌيڪ دلچسپ هجي ها.

(42) سيل جي بنيادي گفتگو- صفحا- 30- 29.

(43) ڊي- هربيلاٽ- (مشرقي واقعا- ص- 458) گئگنيئر- (مُحَمَّدﷺ جن جو احوال 118، iii) ڪعب ۽ هيئس (پوڪوڪ اسپيمين- صفحا- 48، 46، 43) پنهنجي سخا ۽ دلي ڪشادگيءَ سبب نمايان هيا ۽ پوئين شخص جي عرب جي شاعر طرفان شاندار تعريف ڪئي وئي آهي. 'تون

ڏسندين تہ هو بيحد خوش ٿيندو جڏهن تون کنهن ڳالهہ واسطي سندس ويجهو ويندين ۽ ساڳي وقت جڏهن تون کيس اُها شئي ڏيندين جيڪا تو کائنُس طلب ڪئي هوندي'.

(44) جيڪو ڪجهہ هينئر قديم عربستان جي بت پرستي بابت معلوم ٿيو آهي، سو سڀ ڪجهہ پوڪوڪ ۾ ملي سگهي ٿو. (اسپيپيمين- صفحا- 136- 89، 164- 14) ۽ اسيماني- (مشرقي واقعا- 590- 580، iv) پنهنجي طرفان قيمتي راءِ ڏني آهي.

(45) ڊايوڊورَس سڪيولَس (211 ,i, iii) ڪردار ۽ صورتحال ايتري تہ موافق ۽ سازگار آهي جو مون کي تہ صفا حيرت ٿي ٿئي تہ تحرير جو اهڙو زبردست ٽڪرو بغير گهڻي غور ۽ توجهہ ڏيڻ جي ڪيئن پڙهيو ويو آهي. تنهن هوندي بہ هيءُ مشهور جڳهہ جنهن کي ڪعبو چيو وڃي ٿو ان کي اگاسر چائيڊس بيان نہ ڪيو (ص- 38، هڊسن، ٽام- i) جنهن کي وري ڊايو ڊورس باقي تحرير ۾ بيان ڪيو آهي. ڇا سِسلي جو رهواسي، مصر جي ماڻهوءَ کان وڌيڪ باخبر هو؟ يا وري ڪعبو 650 ۽ 746ع سن جي وچ ۾ تعمير ڪيو ويو هو- اُهي سَن جيڪي مختلف تاريخن ۾ بيان ٿيل آهن؟ (ڊاڊويل هڪ مقالي ۾، ٽام، هڊسن-ص- 72، فئبريشيَس واقعا- 770، ii) (ڊايو ڊورَس- هڪ سِسلي جي ماڻهو پهرين صدي ق- م ۾ لکيو هو).

(46) پوڪوڪ، (اسپيپيمين- صفحا- 61- 60) مُحَمَّد ﷺ جن جي لاڏاڻي کان پوءِ اسان سن 68 ڏي متي چڙهون ٿا، سندن ولادت کان 129 يعني عيسائيت کان اڳ وارا سال. غلاف جيڪو هاڻي ريشم يا سون جي تارن سان ٺهيل آهي، سو اڳ مصر جي سِٽيءَ جو ٽڪرو هوندو هو. (ابوالفدا- مُحَمَّد ﷺ جن جي احوال ۾).

(47) ڪعبة الله جو اصل نقشو (جنهن کي نامناسب نموني سان سيل جي تحرير- عالمي تاريخ ۾ ڪاپي ڪيو ويو آهي حقيقت ۾ ترڪي طرفان تيار ڪيو ويو هو جنهن کي ريلنڊ مُحَمَّد ﷺ جي مذهب ۾ بيان ڪيو آهي- صفحا- 123- 113)، تہ ان کي درست پڻ ڪيو آهي ۽ اعتبار ڪرڻ جوڳين اختيارين جي حوالي سان چڱيءَ طرح سمجهايو آهي. ڪعبي جي بيان ۽ ان جي تاريخ بابت، پوڪوڪ جو مطالعو ضرور ڪجي. (اسپيپيمين- صفحا- 122- 115) ۽ هربيلاٽ جي تحرير- مشرقي واقعا کي بہ ڏسجي. (ڪعبو، هجري ۽ زم زم- وغيره) ۽ سيل جي تحرير- (بنيادي گفتگو- صفحا- 122- 114).

(48) ڪوسا- مُحَمَّد ﷺ جن جي پنجين- وڏي، يقينن ڪعبي تي قبضو ڪيو هوندو- 440ع، پر جنابي اسان کي بلڪل مختلف طريقي سان اهو قصو بيان ڪيو آهي. (گئگنيئر- مُحَمَّد ﷺ جن جو احوال- 69- 65، i) ۽ ابوالفدا پڻ مُحَمَّد ﷺ جن جي زندگي ۾ تحرير ڪيو آهي.

(49) ٻي صدي عيسوي ۾ ٽائر جي مئڪسيمَس ٻڌايو هو تہ عرب هڪ پٿر جي پوڄا ڪندا هيا، ('عرب پوڄا ڪن ٿا، جنهن جي مون کي خبر نٿي پوي پر جيڪا تصوير مون ڏٺي آهي اُها هڪ چؤرس پٿر جي آهي') (مقالو- 143، i، viii جنهن کي رزقي ايڊٽ ڪيو). ۽ عيسائين طرفان ملامت ڪئي وئي. (ڪليمينٽس، اليگزينڊر- ص- 40، آرنوبيَس، جينٽس- 246، vi) پر هي

پٽر شام ۽ يونان جا هيا جيڪي تقدس ۾ به مشهور هيا ۽ قديمي غير مذهبي روايتن ۾ پڻ جاتا ويندا هيا. (يوسيبيَس- انجيل بابت- 37، i، مارشم، تاريخ وار واقعا- صفحا- 56- 54).

(50) وڏي عالم ۽ اڪابر سر جان مارشم، بن خطرناڪ موضوعن يعني انساني قرباني ۽ ٻارڙن جي قرباني تي تفصيلي بحث ڪيو آهي. (تاريخ وار واقعا- صفحا- 78- 76، 304- 301) سئنچونئٿيو، فونيشيا جي قربانين ڪي ڪرونس جي مثال سان ٿو وجي ملائي، پر اسان کي اجا تائين اها خبر ڪانهي ته ڪرونس حضرت ابراهيمؑ کان اڳ هيو يا پوءِ، يا هن جو وجود به هيو يا مورڳو اهو هوائي ڪردار آهي.

(51) پوفيري ملامت ٿو ڪري، پر ان وحشي رسم جو الزام رومين تي ٿو هٽي، جيڪو 657ع تائين بلڪل ختم ٿي چڪو هو. ڊوميٽا جي باري ۾ بطليموس احتياط کان ڪم ٿو وٺي (تابُل- ص- 37 عربستان، صفحا- 29- 9) ۽ ابوالفدا- (ص- 57) اهو ساڳيو موضوع ايم- ڊي ائنول جي نقشن ۾ به ملي سگهي ٿو ۽ اها جڳهه، چٿبار ۽ تدمور جي وچ ۾ آهي.

(52) پروڪوپيَس (ڊي- بيل- 28، i) اِوئگريَس (21، vi) ۽ پوڪوڪ (اسپيپيمين- صفحا- 86، 72) عربن طرفان قرباني ڏيڻ جي روايت جي تصديق ڪن ٿا جيڪا vi صدي عيسوي تائين ڏني ويندي هئي. عبدالله بابت خطرو ۽ ان جو بچي وڃڻ حقيقت جي بجاءِ هڪ روايت آهي. (گئگنيئر- مُحَمَّد ﷺ جن جي احوال ۾ 84- 82، i)

(*) مشڪل سان)

(53) سولينَس چوي ٿو (پوليهسٽر- باب- 33) جيڪو پلني جي ڪاپي ٿو ڪري (68، viii) ۽ عجيب ڳالهه ٿو ڪري ته سوئر عربستان ۾ نٿا رهي سگهن. مصر جا ماڻهو فطري طور تي يا وري وهمن وسوسن جي اثر کان ان گندي ۽ گدلي جانور کان ڊنل به هيا ته ان کان سخت بچاءُ به ڪندا هيا. (مارشم- اصول- ص- 205) پراڻي دؤر جا عرب، پاڪ رهڻ لاءِ وُضو ڪندا هيا. (هيروڊوٽس- 80، i) جنهن کي اسلامي قانون ۾ لازمي بنايو ويو آهي. (ريلنڊ- ص- 75 وغيره، چارڊن يا وري شاهه عباس جو مُلان (71، vi وغيره).

(54) اسلام جا ڊاڪٽر هن موضوع سان دلچسپي نٿا رکن، تنهن هوندي به اُهي خُتني ڪرائڻ کي بيحد ضروري يا نجات جو ذريعو سمجهن ٿا ۽ ان سان گڏ اها دعويٰ به ڪن ٿا ته مُحَمَّد ﷺ جن جڏهن ڄاوا هيا ته معجزاتي طور سندن ختنو ٿيل هيو. (پوڪوڪ، - اسپيپيمين- صفحا- 320- 319 ۽ سيل جي بنيادي گفتگو- صفحا- 107- 106).

(55) ڊايوڊورَس سڪيولَس (145- 142، ii، i) هڪ يوناني هئڻ جي حيثيت ۾ مسلمانن جي مذهب تي دوراانديشي واري پر مٿاڇري نظر وڌي آهي. سندن ستارن يا فلڪيات جو علم ڪمال جو آهي ۽ اهوئي سبب آهي جو هو هر شئي کي دليلن جي دوربين سان ڏسن ٿا، ڇاڪاڻ ته ڪين محسوس ٿيو هو ته سڄ سيارن ۾ شامل هو يا مقرر ٿيل تارن سان لاڳاپيل هو.

(56) سمپليشيَس (جيڪو پورفري مان حوالا ٿو ڏئي) (15، 123، X|vi، ii) ۽ مارشم (واقعا- ص- 474) جيڪو حقيقت تي شڪ ٿو ڪري ڇاڪاڻ ته اُها سندس مقرر ڪيل نظام جي ابتڙ آهي؛ ڪالديَن جي مشاهدن جي ويجهي ۾ ويجهي تاريخ به 2234 سال ق- م آهي. سڪندراعظم

طرفان بابل کي فتح ڪرڻ کان پوءِ، اُنهن جي خبر، ارسطو طرفان گذارش ڪرڻ تي فلڪيات جي ماهر ڇِپارڇَس کي پهچائي وئي هئي. سائنس جي لحاظ کان اهو ڇا نہ عجيب لمحو هوندو.

(57) پوڪوڪ (اسپيسيمين- صفحا- 146- 138) هاٽنگر- (مشرق جي تاريخ- صفحا- 203- 162) هائيڊ- (مذهب جو مطالعو- صفحا- 128، 124 وغيره) ڊي- هربيلاٽ (سابي- صفحا- 724- 725) ۽ سيل (بنيادي گفتگو- صفحا- 15- 14) سيئي گڏجي اسان جي تجُسس کي خوش ڪرڻ بجاءِ وڌيڪ گرمائن ٿا ۽ هنن مان جيڪو آخري ليکڪ آهي اُهو سبائيُن کي عربن جي اوائلي مذهب سان ٺو وجي ملائي.

(58) ايمر- ڊي ائنول (فرات ۽ دجلہ نديون- صفحا- 147- 130) مشڪوڪ عيسائين جي طرز کي ٺيڪ ڪندو. اسيمئنس (مشرقي واقعا. 614- 607، iv) شايد پنهنجي مؤقف کي سمجهائي سگهي. پر اهو ڏکيو ڪم آهي تہ جاهل ماڻهن جي مذهب جي ڄاڻ پئجي سگهي، جيڪي پنهنجين ڳجهين ريتن رسمن کي ماڻهن اڳيان ظاهر ڪرڻ کان ڊڄن بہ ٿا تہ ٻڌائيندي شرمندا پڻ ٿين ٿا.

(59) ماڳي مذهب وارا بحرين جي صوبي ۾ رهندا هيا. (گئگنيئر- مُحَـمَّد ﷺ جن جي تذڪري ۾، 114، iii) ۽ بعد ۾ پراڻن عربن سان ريتن رسمن ۾ هڪ ٿي ويا. (پوڪوڪ- اسپيسيمين- صفحا- 150- 146)

(*) (دلچسپ ۽ مزيدار)

(60) عربستان ۾ رهندڙ يهودين ۽ عيسائين جي حالت بابت پوڪوڪ اسان کي شارستاني کان وٺي تفصيل سان ٻڌايو آهي. (اسپيسيمين صفحا 134، 60 وغيره) هاٽنجر- مشرقي تاريخ- صفحا- 238- 212) ڊي- هربيلاٽ- مشرقي واقعا- صفحا- 476- 474) بسنيج- (جوفيز جي تاريخ- 185، vii، 280، viii) ۽ سيل (بنيادي گفتگو- صفحا- 22 وغيره ۽ 33 وغيره).

(61) سندن بندگي ۾ اهو مشهور ٿي ويو هو تہ هو فقط خدا کي ڏوڪي ڏيڻ لاءِ عبادت ڪندا هيا تہ جيئن بُت کي فائدو ملي، هو طاقتور تہ نہ هو پر هڪ جوشيلو سرواڻ هيو. (پوڪوڪ، اسپيسيمين، صفحا 109-108)

(62) اسان جي راءِ، جيڪا هن وقت تائين موجود آهي، توڙي اُها يهوديت يا عيسائيت بابت هجي، قرآن جي پيٽ ۾ هاٺوڪي ٿي لڳي، پر جيڪڏهن اڳ ۾ ڪو ترجمو موجود آهي تہ ان مان نتيجو ڪيئن گهرجي. (1) يهودين جي عبادتگاهہ جي مسلسل عمل مان جنهن ۾ يهوديت بابت سبق ڏنل آهن ۽ اُنهن جي ٻوليءَ ۾ ڪي اهڙا جملا بہ موجود آهن، جيڪي اڳهاڙا يا بيهودي قسم جا آهن. (2) آرمينيائي، فارسي ۽ حبشي ٻولين جا ترجما جن کي پنجين صدي عيسوي جي بزرگن ورجايو آهي، ۽ جن جو چوڻ آهي تہ سيئي مقدس ڪتاب بربرن جي ٻولين ۾ ترجمو ڪيا ويا هيا. (والٽن، پروليگومينا ۽ مختلف زبانن ۾ تاريخي واقعا (صفحا، 97-93-34) سائمن، (تنقيدي تاريخ ۽ انجيل 181-180 206 ,iv 06-306- 293-286-282)

(63) هاٽنگر، مشرقي تاريخ، ص- 136 تنهن هوندي به ٿيوفينس جيڪو يونانين ۾ تمام قديمي آهي ۽ گهڻن ڪُوڙن ڳالهائڻ جو پيءُ سڏبو آهي، پر هو اها ڳالهه تسليم ٿو ڪري ته مُحَمَّد ﷺ حضرت اسماعيلؑ جي خاندان مان هو. (واقعا، ص 277)

(64) ابوالفدا مُحَمَّد ﷺ جن جي احوال ۾ باب 2-1) ۽ گئگنيئر مُحَمَّد ﷺ جن جي احوال ۾، صفحا 97-25) پيغمبرؑ جو مشهور ۽ نج شجرو ٻڌايو آهي. مڪي ۾ آءٌ ان جي صداقت جو انڪار نه ڪندس: لاسين ۾ مان اهو ٻڌائڻ جي جرئت ڪندس: (1) حضرت اسماعيلؑ کان حضرت مُحَمَّد ﷺ جن تائين 2500 سالن جو طويل دؤر آهي، اُهي پنجهتر جي بجاءِ ٽيهه نسل ڳڻائن ٿا. (2) بيو ته موجوده بدوي پنهنجي تاريخ توڙي پنهنجي اصل نسل کان به بيخبر آهن. (آرويڪس جا ساموندي سفر، صفحا 103-100)

(65) تاريخ جا ٻج قرآن پاڪ جي هڪ سؤ پنجين باب ۾ واضح ٿيل آهن ۽ گئگنيئر (پريفئٽ توڙي مُحَمَّد ﷺ جن جي احوال ۾، صفحا 18 وغيره) ابوالفدا جي تاريخي ڪم تي روشني وڌي آهي جنهن کي ڊي هربيلاٽ (مشرقي واقعا، ص 12) ۾ وڌيڪ واضح ڪيو آهي ۽ پوڪوڪ (اسپيسيمين، ص 64) پرائيڊيڪس (مُحَمَّد ﷺ جي زندگي، ص 48) سيل (قرآن، صفحا 503-501) جيڪو خود به اڌ مسلمان هو، ڊاڪٽرن ۽ عالمن جي اٽپوري ايمان تي طنز ٿو ڪري جيڪي ڊيلفڪ، اپولو ۽ مراڪي جهڙن ڊاڪٽرن ۾ يقين رکن ٿا. (القرآن 823 ,i, ii, 14, ii) ۽ اُنهن جي علم کي شيطاني ٿو ڪوٺي ۽ مسلمانن جي هن اقرار يا اعتراف تي زور ٿو ڏئي ته الله تعالىٰ ڪعبي ۾ رکيل بُتن لاءِ عيسائين جي حمايت ڪڏهن به نه ڪري ها.

(66) ابوالفدا (وٽ، i, 2) سڪندر، يا يونانين طرفان سال 882 طئي ڪيو ويو آهي ۽ بخت نصر، نبوناصر 1316 ڄاڻائن ٿا، ۽ بئي سال اسان کي عيسوي سال 569 طرف وٺي وڃن ٿا. پراڻو عربي ڪئلينڊر اسان جي ڪابه رهبري نٿو ڪري ۽ جيڪي نيڪ ۽ سعادت وارا ماڻهو آهن اُنهن جي پنيرائي نٿو ڪري جيڪي ساڳئي هفتي يا مهيني کان نئين سر تاريخن يا سنَ جو ليکو ڪرڻ شروع ڪري ڏين ٿا ۽ مُحَمَّد ﷺ جن جي جمڻ جي سال کي آخرڪار عيسائي سن 570 سان ٿا وجي ملائن ۽ اُها تاريخ 10- نومبر جي هئي. پر هيءَ تاريخ يوناني ڪئلينڊر جي سنَ 882 سان يقينن پيڇي اچي ٿي ۽ جنهن سان الماسن (عرب مسلمانن جي تاريخ، ص 5) ۽ ابوافراجيَس (شهشاهتن جي تاريخ، ص 101، ۽ پوڪوڪ جي مؤقف) جي به موافقت آهي.

(67) آءٌ قابلِ احترام ابوطالب جي، سندس خاندان ۽ پائيٽي بابت، ذَيل شاهدي کي تسليم ڪريان ٿو ۽ ان کي ئي پيش ڪريان ٿو. ("سڀ تعريفون ۽ حمد و ثنا الله تعالىٰ کي جڳائي ٿي جنهن اسان کي حضرت ابراهيمؑ جي پيڙهي ۽ حضرت اسماعيلؑ جي خاندان مان تخليق ڪيو ۽ جنهن اسان کي هڪ مقدس مقام عطا ڪيو آهي ۽ اسان کي انسانن جي وچ ۾ ساڻن انصاف ڪندڙ جي توفيق پڻ بخشي آهي. تنهنڪري مُحَمَّد ﷺ جيڪو عبدالله جو پٽ آهي ۽ منهنجو ڀائيٽو آهي، خديجه (بيبي خديجة الڪبرىٰ) جيڪا خوالد جي ڌيءُ آهي، سان محبت ۽ پيار جي رشتي ۾ ڳنڍجي ويو آهي ۽ هوءَ پڻ ساڻس ساڳئي رشتي ۾ ڳنڍجي وئي آهي. سنائي، عظمت، ذهانت، شان ۽ وقار توڙي انساني قدرن ۾ قريشن ۾ ڪوبه اهڙو نه آهي

جيڪو سائنس مقابلو ڪري توڙي جو وٽس دنياوي خزانا ڪونهن (حقيقت ۾ مال دولت پڄندڙ پاڇا آهن جيڪي ڪنهن جي به هٿ نه ايندا آهن) جيڪو ڪجهه به اوهان ڪابيني ۾ گهرندا، ان کي ڏيڻ لاءِ آءٌ پاڻ کي پابند سمجهان ٿو ۽ آءٌ ئي اُهو ادا ڪندس.") پوڪوڪ (اسپيسيمين، لبري ابن همدوني).

(68) مُحَـمَّد ﷺ جن جي ذاتي زندگي ۽ ڪان ونئي سندن تبليغ جي تڪميل تائين، ابوالفدا وٽ محفوظ ٿيل آهي (وٽ، باب 7-3) ان ڪان سواءِ عرب ليکڪن به ان کي محفوظ ڪيو آهي. جن جو ذڪر هائنگر (مشرقي تاريخ ۾ ڪيو آهي، صفحا 211-204) مراڪي (i, 10- 14) ۽ گئگنيئر (مُحَـمَّد ﷺ جن جو احوال i, 97-134)

(69) ابوالفدا (وٽ ۾، باب 66-65، گئگنيئر (مُحَـمَّد ﷺ جن جو احوال iii, 289-272) پيغمبر ﷺ جن جون چوندڙ حديثون توڙي سندن گفتگو بيبي عائشه (رضي الله عنها) حضرت عليؓ ۽ حضرت ابوهريرهؓ جن جي حوالن سان گڏ ڪيل آهي. (گئگنيئر، ii, 267) آخري اصحابي کي 'ٻلين جي ابي' (ابوهريره) جو خطاب مليل هو جنهن جي وفات 59هجري ۾ ٿي. (مُحَـمَّد ﷺ جن مڪي ڪان مديني، 622 عيسوي سن ۾ هجرت ڪئي جتان هجري سال شروع ٿيو).

(70) اُهي ماڻهو جيڪي ان ڳالهه ۾ يقين رکن ٿا ته مُحَـمَّد ﷺ لکي پڙهي ڄاڻندو هو ته اُهي خود شايد قرآن جي صورتن کي پڙهي سگهڻ جا اهل نه آهن (vii, xxix, xcvi) هي متن يا پيغمبر ﷺ جي حديثن کي ابوالفدا پوريءَ طرح تسليم ڪيو آهي. (وٽ، باب vii) گئگنيئر (ابوالفدا، ص 15) پوڪوڪ (اسپيسيمين، ص 151) ريلنڊ (مُحَـمَّد ﷺ جو مذهب، ص 236) ۽ سيل (بنيادي گفتگو، ص 42) مسٽر وائيٽ اڪيلي سر دعويٰ ٿو ڪري ته پيغمبرؑ پڙهيو هو. پر سندس دليل اطمينان بخش نه آهن. شام جي ميلن طرف واپار جي خيال سان فقط به ننڍا سير سفر مڪي جي ماڻهن کي خاموش ڪرڻ لاءِ ڪافي نه هيا ۽ نه وري هي ڪنهن معاهدي ڪرڻ وارو ٽڌو ماحول هو جنهن ۾ مُحَـمَّد ﷺ پنهنجي مُنهن تان پردو لاهي پاڻ کي وائکو ڪري ڇڏي ها، ۽ نه وري ڪنهن بيماري يا بيخوديءَ جي حالت ۾ چيل لفظن مان ڪو نتيجو ڪڍي سگهجي ٿو. پڙهيل لکيل نوجوان، پيغمبري جي رتبي تي پهچڻ کان اڳ ۾، پنهنجي ذاتي زندگي ۾ ضرور ڪو لکڻ پڙهڻ جو ڪم ڪيو هوندو ۽ سندس پنهنجي ئي خاندان جا پهريان مسلمان ضرور سندس ٻهرو پيائيءَ کي ڏسي يقيناً ڇرڪ پرين ها بشرطيڪ جيڪڏهن هو اهڙو هجي ها. وائيٽ جون تقريرون (صفحا، 204، 203، حاشيا، صفحا xxxvi, xxxviii)

(71) هڪ رئيس زادو بولئنوليئرس (مُحَـمَّد ﷺ جو احوال، صفحا 228-202) فينيلان جي ٽيليمئچس يا وري رمسي جي سائرس جيان عربن جي رهبري ٿو ڪري (1727-1699) ۽ (اهي ڪردار هڪ شهزادي جا مصنوعي حوالا هيا) فارس جي محل ڏانهن سندس مسافري هڪ افسانو ٿو لڳي، ۽ نه وري آءٌ سندس تعجب يا حيرت جو سبب ڳولي ٿو سگهان. (يوناني پي، بهرحال انسان آهن) شام ڏانهن ٻن مسافرين جو ذڪر ذري گهٽ عربستان جي سيني ليڪن يعني مسلمانن توڙي عيسائين چڱيءَ طرح ڪيو آهي. (گئگنيئر، ابوالفدا، ص 10)

(72) مون کي ايتري فرصت ڪانهي تہ مان قصا ڪهاڻيون پڙهندو وتان يا ڏارين جي اندازن ۽ مفروضن تي پاڙيان جن بابت مڪي جي ڪافرن شڪ ڏيکاريو آهي يا جن مٿان الزام مڙهيو ويو آهي. (قرآن 297، 35، 223، 16 جنهن ۾ سيل جو تبصرو بہ شامل آهي). ٽرائيڊيڪس (مُحَمَّد ﷺ جي زندگي (صفحا، 27-22) گئگنيئر سان گڏ ابوالفدا جو بيان (صفحا ii, 74) مراڪي ii, 400) پرائيڊيڪس جو بہ اهو خيال آهي تہ انهن ڳالهين کي مخفي رکيو ويو هوندو ۽ اهو منظر عربستان ۾ ڪنهن هنڌ جو هو.

(73) ابوالفدا (وِٽ، 15، 7، گئگنيئر 135، i, 33) جبلِ حِرا جي باري ۾ ابوالفدا اسان کي ٻڌايو آهي (عربن جي جاگرافي، ص 4) ان جي باوجود مُحَمَّد ﷺ اِجيريا جي غار بابت ڪڏهن بہ نہ پڙهيو هيو جتي نُوما جون پنهنجي ساٿي اِجيريا سان رات جو ملاقاتون ٿينديون هيون ۽ نہ وري ان عِدائين جبل بابت ڄاڻ رکي هئي جتي مائنوس جَو (Jove) ديوتا سان گفتگو ڪئي هئي.

(74) قرآن (153، 9) البيداوي ۽ ٻين تبصري نگارن جن جو حوالو سيل ڏنو آهي، ان الزام جي پنيرائي ڪئي آهي پر مان نٿو سمجهي سگهان تہ ان ڳالهہ کي تلمودين اٿڇتي طرح يا وري فضول روايتن ذريعي بيان ڪيو آهي (يهودي قانون ۽ روايتن بابت تبصرا).

(75) هاٽنگر (مشرقي تاريخ، ص 228-225) ڪاليرائيڊ جي مذهبي شڪن يا لامذهبيت کي ٽريس ڪان عربستان تائين عورتن ذريعي ڦهلايو ويو هو ۽ ان کي وري ڪيڪ جي صورت ۾ ورتو ويو هو جيڪو ديوي کي ڏنو ويو هو. بيريلس جو هي مثال، جيڪو بوسترا جو پادري هو ۽ جنهن سان ٻيا بہ گڏ هيا (يوسيبَيس، ڪليسائي تاريخ، vi, 33) شايد ملامت جو ڪجهہ ازالو ڪري سگهي، (جو تہ عربستان مذهبي شڪن شبهن يا لامذهبيت سان تڏهن ٿمٿار ٿيل هو).

(76) قرآن ۾ جيڪو ٽن بُتن يا ديوتائن جو ذڪر آيل آهي (4, 81, 5, 92) اُهو دراصل ڪئٿولڪ فرقي جي لِڪل معمي خلاف آهي پر عرب تبصري نگار اُنهن کي پيءُ، پٽ ۽ ڪنواري مريم سان ٽا وجي ملائن جيڪا هڪ لاديني تثليث آهي جنهن کي نائيسيا جي ڪائونسل ۾ ڪجهہ بربرن قائم ڪيو هو (يوٽئچيَس، واقعا i, 440) پر مريم جي پوڄيندڙ جي وجود جو بيوسوبر واضح انڪار ڪيو آهي (مئنيڪزم جي تاريخ، i, 532) ۽ هن روح يعني روح القدس (ٽين ذات) جي لفظ منجهان چُڪ پڪڙي آهي جيڪا ڪن مشرقي بولين ۾ مؤنث جو صيغو آهي يعني حضرت عيسيٰؑ جي ماءُ ۽ اهوئي صيغو نزارينس جي پاڪ ڪتاب ۾ ڪتب آيل آهي.

(77) حضرت ابراهيمؑ جي ڪردار ۽ سندس مثال ۾ خيالن جو پندار عيان ٿيل آهي جنهن بُت پرستيءَ کي عام ڪرڻ ۾ ڪالديا جي سخت مخالفت ڪئي هئي. (قرآن 106، 6، ڊي هربيلاٽ، مشرقي واقعا، ص 13)

(78) قرآن جو مطالعو ڪيو خاص طرح سان ٻيو (ص- 30) ستونجاهون (ص- 437) ۽ انونجاهون (ص- 441) باب جنهن ۾ رب العزت جي قادر مطلق هئڻ جو بيان آيل آهي.

(79) پوڪوڪ وڏن ۽ بنيادي مذهبن جو ترجمو ڪيو آهي. (اسپيسيمين، صفحا 292-284- 274) اوڪلي، (عرب مسلمانن جي تاريخ، ii, ixxxii, xcv) ريلنڊ (مُحَمَّد ﷺ جو مذهب i, 7-13) ۽

چارڊن، ساموندي سفر، (iv, 4-28) وڏو سچ ته 'الله پاڪ جو ڪوبہ ثاني ڪونهي.' مراڪي حماقت ڪندي ان حقيقت کي ٺوڪيو آهي. (القرآن، (i, iii, 87-94) چاڪاڻ ته هن انسان کي پنهنجي صورت مان ناهيو هو.

(80) ريلنڊ (مُحَمَّد ﷺ جي زندگي، (i, 17-47) سيل (بنيادي گفتگو، صفحا 76-73) چارڊن جا ساموندي سفر، (iv, 28-37, 37-47) جيڪي فارس وارن لاءِ آهن: 'عليؓ الله جو ولي ۽ وصي آهي، بهرحال پيغمبرن جو تعداد ايمان جو حصو نہ آهي.

(81) آدم جي غير مستند ڪتابن لاءِ ڏسو فئبريشيَس کي (سيڊيپگرئفس جي قانون ۾، (صفحا 29-27) سيٺ (صفحا 157-154) ڪدڙو (صفحا 219-160)، پر ڪدڙي جي ڪتاب کي ڪنهن حد تائين مقدس بنايو ويو آهي، جنهن ۾ سينٽ جُوڊ مان حوالا پڻ ڏنا ويا آهن ۽ هڪ ڊگهو ٽڪرو بہ ان ۾ شامل ڪيل آهي. جيڪو سنسيلَس ۽ اسڪيليگر سان منسوب ٿيل آهي.

(82) حضرت نوحؑ جي ستن اصولن کي مارشم چڱيءَ طرح سمجهايو آهي (ڪرانيڪس جو قانون، صفحا 180-154) جيڪو هن موقعي تي سيلڊن جي اعتماد ۽ علم مان فائدو وٺي ٿو.

(83) حضرت آدمؑ، حضرت نوحؑ، حضرت ابراهيمؑ ۽ حضرت موسيٰؑ جن جي مذهبي تعليم منجهان ڪجهہ حصا مُحَمَّد ﷺ جن جي مذهب ۽ روايتن سان ملائي ان کي سينگاريو ويو آهي، جيئن ڊي هربيلاٽ جي واقعن ۾ ٻڌايو ويو آهي.

(84) قرآن (128-7 وغيره، 173- 10) وغيره، ڊي هربيلاٽ صفحا 647 وغيره.

(85) قرآن (40 ,3، 80 ,4)، ڊي هربيلاٽ صفحا، 399 وغيره.

(86) سينٽ ٿامس جي مقدس ڪتاب جو مطالعو ڪيو، يا وري اِنفئنسي جو. جيڪي فئبريشيَس جي ائپوڪرفس جي قانون ۾ ڄاڻايل آهن جيڪو ان بابت مختلف شاهديون پاڻ وٽ جمع ڪندو رهيو آهي. (صفحا 158-128) انهن ڪتابن کي ڪوٽليئر يوناني زبان ۾ ڇاپيو هو ۽ سائيڪ وري عربي ۾ ڇپرايا هيا، جيڪو اسان جي موجوده نسخي کي مُحَمَّد ﷺ جن کان بہ پوءِ جو تسليم ٿو ڪري. تنهن هوندي بہ سندس قول، حضرت عيسيٰؑ جي اصل ٻولن سان مطابقت رکن ٿا جيڪي هن پينگهي ۾ چيا هيا ۽ جيڪي هن مٽيءَ مان نهيل پکين کان چورايا هيا. وغيره (سائيڪ i, 168-169, 36, 198-199 46, 206 ۽ ڪوٽليئر 2, 160-161)

(87) هن ڳالهہ جو اشارو قرآن ۾ اڻچٽي نموني سان ڏنل آهي، (39 ,3) پر سونائيٽس جي روايتن ۾ ان کي وڌيڪ وضاحت سان پيش ڪيو ويو آهي. (ڏسو سيل جي وضاحت ۽ ان سان گڏ مراڪي کي بہ ڏسو، i, 112) ٻارهين صدي عيسوي ۾ بي عيب هئڻ جي تصور کي سينٽ برنارڊ ٻُڌيو هو. (فرا، پائولو، اسٽوريا، ڪتاب-ii)

(88) قرآن جو مطالعو ڪيو (4 ,53 ,3) ۽ مراڪي جو 156هون ڇاپو بہ پڙهو: (جيڪي ڌوڪي ڏيڻ جا ماهر آهن، الله اُنهن کان انهيءَ ڳالهہ ۾ بہ مٿاهون آهي............ ۽ هنن کين هڪ نعم البدل عطا ڪيو هو) ۽ تبصري ڪرڻ وارن کي يقين آهي (مراڪي- ii, 113-115 173 سيل صفحا 42-43,79) تہ هڪ ٻيو ماڻهو جيڪو هڪ دوست يا دشمن جي روپ ۾ هو ۽ جيڪو حضرت عيسيٰؑ جي هم شڪل هو، سو صليب تي چڙهي ويو هو، هڪ اهڙو افسانو جنهن کي

سينٽ برنابس جي مقدس ڪتاب ۾ پڙهيو ويو هو ۽ جيڪو تمام گهڻو اڳ آئرينيَس (120-200) جي دؤر ۾ شروع ڪيو ويو هو ۽ ان کي شروع ڪرڻ وارا ايبونائيٽس فرقي جا لادين ماڻهو هيا. (بيوسوبر- مئنيڪزم جي تاريخ- ii,25، موشيم- (حضرت عيسيٰ ؑ جي بيان ۾ ص-353).

(89) هي الزام قرآن ۾ اڻ ڇڻي نموني بيان ڪيل آهي. (3, 45) پر نہ تہ مُحَمَّد ﷺ جن ۽ نہ سندن پوئلڳ ٻولين يا تنقيد کان ايترا واقف آهن جو اُهي پنهنجن شڪن شبهن کي ايتري اهميت ڏياري سگهن. ان جي باوجود آريَن ۽ نستوري فرقي جا ماڻهو پوءِ بہ ڪي قصا ڪهاڻيون ٺاهي سگهن ٿا ۽ پيغمبر جيڪو اُمي هو، مئنيڪيَنس جي بهادريءَ جي داستانن کي ٻڌي ٿي سگهيو. ڏسو بيوسوبر کي (i, 291-305).

(90) جيڪي پيشنگويون توريت ۽ انجيل ۾ ڪيون ويون آهن، ۽ جن کي مسلمانن طرفان ڏوڪيبازي يا سندن جهالت سبب بدلايو ويو آهي، اُنهن کي پيغمبر ﷺ سان منسوب ڪيو ويو آهي تہ اُهو ماڻهن کي تسلي يا آٿت ڏيندڙ هو ۽ هن لقب تي اڳ ۾ ئي مانٽئنسٽن ۽ مئنيڪيَنس طرفان قبضو ڪيو ويو هو. (بيوسوبر- مئنيڪيَنس جي تنقيدي تاريخ i,263 وغيره) ۽ لفظن کي بدلائڻ سان اهو آسانيءَ سان ممڪن ٿي سگهيو. (مراڪي- i,i,15-28).

(91) قرآن جي مطالعي لاءِ ڏسو ڊي هربيلاٽ- (صفحا 85-88، مراڪي، ٿام-i، وِٽ مُحَمَّد ﷺ ۾ صفحا 33-45، سيل- بنيادي گفتگو- صفحا 56-70).

(*) (اصول، فلسفو).

(92) قرآن- (17,89، سيل- صفحا 235-236، مراڪي- ص 410).

(93) تنهن هوندي بہ عربن جي هڪ فرقي کي آماده ڪيو ويو هو تہ ان کي يا تہ برابر ڪيو وڃي يا ان جي رتبي کي وڌائي ڇڏجي ۽ ان ڪم ۾ فقط قلم کي تڪليف ڏيڻي پوندي. (پوڪوڪ- اسپيمين- صفحا 221 وغيره) جنهن موجب هڪ بهترين تحريري ٽڪري جي مذمت ڪئي وئي آهي. (i,ii,69-75).

(*) (ترجمو).

(94) مڪالَس (صفحا 671-673) ڪيترين ئي مصر جي مورتيُن جو اپياس ڪيو آهي جيئن ايليفنٽا، پئپميرَس، نيل، واڳون وغيره، ٻوليءَ کي مشڪوڪ نموني سان عربي- عبراني ڪوٺيو ويو آهي. ننڍي هوندي ٻوليءَ جي لهجن جي هڪ جهڙائيءَ کي گهڻو محسوس ڪيو ويندو هو پر جڏهن ماڻهن جون عُمريون وڏي ويون تہ لهجن جي هڪجهڙائپ جي ويجهائي ختم ٿيندي وئي. (ميڪالس- ص 682، شُلٽينس- (پريفئٽ ۾ جاب).

(95) البخاري- سن 224هہ ۾ گذاري ويو ڏسو ڊي- هربيلاٽ (صفحا 208,416,827) گئگنيئر، ابوالفدا- (19،33).

(96) قرآن جو چڱيءَ طرح مطالعو ڪيو. (باب- 2,6,12,13,17) پرائيڊيڪس- مُحَمَّد ﷺ جي زندگي- صفحا 18,19) بابت مغالطي ۾ پئجي ويو آهي. مراڪي- هڪ بي علمي طريقي سان تحرير جا اهڙا ٽڪرا ڏيکاريا آهن، جيڪي سندس معجزن جي نفي ڪن ٿا. (القرآن i,ii,7-12)

97) ڏسو اسپيسيمين (عربستان جي تاريخ خاص طرح ابوالفراجيَس جي متن جو مطالعو ڪيو (ص- 17) جنهن ۾ پوڪوڪ جا حاشيا بہ شامل آهن (صفحا 190-187)، ڊي- هربيلاٽ (مشرقي واقعا- صفحا 77-76) چارڊن جا ساموندي سفر (vi,200-0) مراڪي- (القرآن 64-i,22).

*) (ويجهو، گهرو)

†) (مقابلو).

98) رات جي سفر (معراج جو سفر) کي ابوالفدا طرفان بيان ڪيو ويو آهي مُحَمَّد ﷺ جن جو احوال- 19,33) جيڪو ان کي هڪ خواب يا تصور ٿو ڪوني ۽ پرائيڊيڪس (صفحا 40-31) فضوليات کي اڃا وڌيڪ وڌايو آهي ۽ گئگنيئر (i,252-343) جيڪو جذباتي آهي الجنابي جي حوالي سان صاف چوي ٿو تہ جيڪو معراج کي نٿو مڃي، اُهو جڻ قرآن جو انڪار ٿو ڪري، جنهن ۾ هو بهشت، جيروسلم يا مڪي جو نالو نٿو وني، پر ان ۾ فقط هڪ اشارو آيل آهي (’سڀ تعريف ان الله کي جڳائي جنهن پنهنجي بندي کي مسجد حرام کان اقصيٰ تائين پهچايو‘). قرآن- 17,I مراڪي، ii,407) سيل طرفان فضوليات بيان ڪيل آهي.

99) پيغمبري طريقي سان جنهن ۾ موجوده وقت يا ماضي کي مستقبل لاءِ استعمال ڪيو ويندو آهي، مُحَمَّد ﷺ جن چيو هو: ’اُها گهڙي اچي وئي آهي ۽ چنڊ ٻن اڌن ۾ ورهائجي ويو آهي‘. (قرآن- ,54,i، مراڪي- ii,688). هيءَ جذباتي آلاپ حقيقيت ۾ بدلجي ويو هو جنهن جي شاهدي ان وقت جي تمام معزز ۽ اعتماد وارن ماڻهن ڏني هئي. (مراڪي- ii,690) ان ڏينهن جي ياد کي فارس وارن طرفان اڃا تائين ملهايو ويندو آهي. (چارڊن- iv,201) ان روايت کي گئگنيئر طرفان پڻ حقيقت جي روپ ۾ دهرايو ويو آهي، مُحَمَّد ﷺ جو احوال 234-I,183) ۽ ان جي تصديق الجنابي پڻ ڪئي آهي. تنهن هوندي بہ هڪ مسلمان ڊاڪٽر خاص شاهد جي شاهديءَ تي ان کي وَٽ ڪئي آهي. (پوڪوڪ- اسپيسيمين، ص- 187) بهرحال جيڪي بهترين ۽ اعتماد لائق مترجم آهن اُهي قرآن ۾ آيل بيان سان متفق آهن.)(البداوي، هاٽنگر- (مشرقي تاريخ ii,302) ۽ ابوالفدا جي خاموشي وري عجيب آهي جيڪو هڪ شهزادو ۽ فيلسوف پڻ آهي.

100) اسپيسيمين ۾ ابوالفراجيَس (عربن جي تاريخ- ص- 17) ۽ پوڪوڪ جي حاشين ۾ سندس طنز حقيقت تي مبني آهي. (صفحا 194-190) جنهن ۾ حوالا مستند آهن.

‡) (ممڪن طريقي سان).

101) هنن حڪمن يعني حج، نماز، روزا، خيرات ۽ وضو ڪرڻ يا پاڻ کي پاڪ رکڻ، کي مراڪي، فارس ۽ عربستان جي ديني عالمن کان حاصل ڪيو آهي. (پروڊبرومَس iv,9-24) مراڪي ڪنهن حد تائين الزام ڏيندڙ آهي ۽ چارڊن وٽ هڪ فيلسوف واريون اکيون آهن ۽ ريلنڊ هڪ انصاف پسند طالب علم هو جنهن وسيع دنيا جو سفر پڻ ڪيو هو. ٽورنفورٽ جي چوڏهين خط ۾ ليونٽ جا ساموندي سفر (ii,325-360 آڪٽئوو ۾) بيان ٿو ڪري تہ هن تُرڪن جي مذهب جو مطالعو ڪيو هو.

(102) محمد ﷺ (سيل جو قرآن- 9,153) عيسائين جي مذمت تو ڪري ته هنن پنهنجن پادرين ۽ ٻاوَن ڪي الله کان پوءِ ٻي نمبر جو رتبو ڏئي ڇڏيو هو، تنهن هوندي به مراڪي- (پروبرمَس iii,69,70) پادرين جي عبادت ۽ جيڪي حوالا هنن قرآن مان ابليس يا شيطان بابت ڏنا آهن، ڪي درگذر يا معاف ٿو ڪري ڇڏي. ياد رهي ته ابليس کي بهشت مان تڙايو ويو هو ڇاڪاڻ ته هن حضرت آدمؑ کي سجدي ڪرڻ کان انڪار ڪيو هو.

(103) قرآن- (5,94) ۽ سيل جو حاشيو جيڪو جلال الدين ۽ البداوي جي ڪتابن جو حوالو ٿو ڏئي، ڊي- هربيلاٽ چوي ٿو ته محمد ﷺ راهبيت يا خانقاهيت جي مذمت ڪئي هئي ۽ فقيرن ۽ درويشن جا پهريان لشڪر هجري سن 300 کان پوءِ نڪري نروار ٿيا هيا. (مشرقي واقعا. صفحا 292,718).

(104) ٻئي منع نامي کي ڏسو. (قرآن- 2,25,5,94) هڪڙو هڪ قانون ساز جي حيثيت ۾ ۽ ٻيو هڪ مذهبي جوش جذبي رکندڙ جي حوالي سان. محمد ﷺ جي ذاتي يا عوامي مقصدن تي پرائيديڪس روشني وڌي آهي. محمد ﷺ جن جي زندگي- صفحا 62,64) ۽ سيل جو ڪتاب (بنيادي گفتگو- ص 124).

(105) مراڪي حسد مان (پروبرومَس- iv,33) روم جي ڪئٿولڪن لاءِ ڪشادي ذهن سان سندن خير خيرات ڏيڻ جي ڳالهه ڪئي آهي. مثال طور: پندرهن عاليشان اسپتالون کلي ويون آهن جيڪي هزارين مريضن ۽ زيارتين جي علاج ڪرڻ ۾ مصروف ٿي ويون آهن، پندرهن سؤ نرسن کي هر سال خدمتن ڪرڻ لاءِ تيار ڪيو ويندو آهي، مردن توڙي عورتن جي پلائي لاءِ ڇاوَنجاهه اسڪول کوليا ويا آهن، پائيچاري ۽ برادريءَ جي بنيادن تي هڪ سؤ ويهه مرڪز کوليا ويا آهن ته جيئن اُهي پنهنجين برادرين جون تڪليفون دور ڪري سگهن، وغيره. لنڊن جي فياضي اجا به گهٽي آهي، پر منهنجو اهو نظريو آهي ته مذهب کان وڌيڪ انسانيت جو وڌيڪ حق آهي.

(*) (جوش، جذبو).

(106) هيروڊوٽس جو مطالعو ڪيو. (ii,123) ۽ اسان جي ديسي ۽ ملڪي ماٿهو سر جان مارشل کي پڙهو. (واقعا- ص 46) ۽ ساڳئي ليڪڪ (صفحا 274-254) جون اُهي تحريرون به ڏسو جيڪي دوزخي خِطن لاءِ لکيل آهن يعني جيئن اُنهن کي يونانين ۽ مصرين طرفان لکيو ويو آهي يا وري قديم زماني جي شاعرن جيئن اُنهن کي بيان ڪيو آهي.

(107) قرآن- (2,259 وغيره) (سيل- ص- 32، مراڪي- ص 97) هڪ زبردست معجزي جو بيان ڪن ٿا جنهن ماڻهن جي تجسُس کي مطمئن ڪري ڇڏيو هو ۽ حضرت ابراهيمؑ جي مذهب ۾ سندن يقين پختو ٿي ويو هو.

(108) ريلنڊ جو چوڻ آهي ته محمد ﷺ مذهب جي سيني منڪرن جي مذمت ٿو ڪري محمد ﷺ جو مذهب- صفحا 142-128) ته شيطانن کي آخرڪار نه بچايو ويندو. (صفحا 199-196) ته بهشت ۾ رڳو جسماني يا مادي آسائشون نه هونديون. (صفحا 205-199) ۽ عورتن جا روح لافاني آهن. صفحا 209-205).

(109) البداوي- سيل، قرآن- (9,164) يلي کو مٽ مائٽ هجي پر جي اُهو ڪافر يا مشرڪ آهي تہ ان جي لاءِ مُحَمَّد ﷺ موجب دعا نہ گهرڻ جائز آهي ۽ اهو ئي پيغمبر[3] توڙي حضرت ابراهيم[4] جو مذهب آهي جنهن پنهنجي پيءُ کي بہ الله جو دشمن سڏيو هو. تنهن هوندي بہ حضرت ابراهيم[4] (9,116) مراڪي جي چوڻ موجب ii,317) يقينن هڪ نيڪ انسان هو.

*) (مذهبي جوش جذبو).

(110) قيامت جي ڏينهن توڙي جنت دوزخ جي جاڻ لاءِ قرآن جو مطالعو ڪيو. (2,25,56,78 وغيره) ان سان گڏ مراڪي جي زهريلي پر علمي ترديد بہ ڏسو (جيڪا سندس حاشين ۽ پرودرومَس ۾ آيل آهي- iv,78,120,122 وغيره) ۽ سيل صفحا- (76,173) ماڳي جي اصلوڪي عقيدي کي، سندس دفاع ڪندڙ ڊاڪٽر هائيڊ اٿچٽي ۽ مشڪوڪ نموني سان بيان ڪيو آهي. (مذهب جي تاريخ -402-412 ,33، اڪسَن 1760ع) هڪ مضمون جنهن جو عنوان مُحَمَّد ﷺ آهي، بيل ٻڌايو آهي تہ ذهانت ۽ فلسفو صحيح معلومات پهچائڻ کان ڪيڏا نہ سمجهہ کان پري آهن.

(111) پيغمبر ﷺ جي تاريخ تي اچڻ کان اڳ ۾ اهو مون تي لازم آهي تہ آءٌ ان جي شاهدي پيش ڪريان. قرآن جي لاطيني، فرانسيسي ۽ انگريزي ترجمن کان اڳ تاريخي ڳالهين جو ذڪر اچي ٿو ۽ ٽي مترجم يعني مراڪي- (i,10,32) سئوَري- (i,1-248) ۽ سيل (بنيادي گفتگو- صفحا 33-56) پنهنجي مصنف جي ڪردار ۽ ان جي زبان جو چڱيءَ طرح مطالعو ڪيو هو. مُحَمَّد ﷺ جي زندگي جي ٻن دؤرن بابت ڊاڪٽر پرائيڊيڪس ڪافي ڪجهہ لکيو آهي. مُحَمَّد ﷺ جي زندگي- ستون ڇاپو لنڊن 1718) پر سندس مخالفت ۽ ذلت واري خواهش تہ ڪنهن بہ طرح سان هو مُحَمَّد ﷺ جن جي شخصيت ۾ هڪ مڪار کي ڳولي ڪڍي، ان ڊاڪٽر جي علم کي بگاڙي ۽ بيهودو بنائي ڇڏيو آهي ۽ سندس ذهني صلاحيتن کي بہ مشڪوڪ بڻائي ڇڏيو آهي. ڊي- هربيلاٽ جو مضمون (مشرقي واقعا- ص- 598-603) گهٽو ڪري نوويري ۽ مِرڪانڊ مان ڪنيو ويو آهي، پر اسان جو اعتماد وارو ۽ بهترين رهبر فقط گئگنيئر آهي جيڪو فرانس جو رهواسي ۽ آڪسفورڊ يونيورسٽي ۾ مشرقي زبانن جو پروفيسر آهي. ٻن اهم تحريرن ۾ (اسماعيل ابوالفدا، هن وڏي وضاحت سان، ابوالفدا ۽ الجنابي جي عربي ۾ لکيل متن جو ترجمو ڪيو آهي. پهرين تحرير هڪ مهذب بادشاهہ بابت آهي جيڪو شام ۾ هَما جي هڪ واديءَ ۾ رهندو هو. (1310-1332ع) ڏسو گئگنيئر (پريفئٽ ۾ ابوالفدا) ۽ ٻي تحرير هڪ سادي ۽ پورڙي ڊاڪٽر بابت آهي جنهن مڪي جو سفر 1566ع ۾ ڪيو هو. (ڊي- هربيلاٽ ص 397، گئگنيئر- iii,209-210) هي منهنجا ذاتي رايا آهن پر مهربان پڙهندڙ وقت جي نزاڪت کي سامهون رکندي ضرور بابن کي ورهائيندا ۽ اُنهن کي اطمينان سان پڙهندا. تنهن هوندي بہ آءٌ ايترو ضرور چوندس تہ ابوالفدا ۽ الجنابي جديد تاريخدان آهن ۽ اُهي پهرين صدي هجري جي ليکڪن کي يقينن پسند نہ ايندا.

(112) يونانين کان پوءِ، پرائيڊيڪس (ص- 8) مُحَمَّد ﷺ جي اُم المؤمنين جي باري ۾ شڪ واري ڳالهہ ٿو ڪري، جڏهن تہ هو سندن خادم يا صلاحڪار جي حيثيت ۾ ساڻن گڏ رهندو هو (صفحا 272 وغيره) ۽ اڳتي هلي بيبي خديجہ جي عظيم خيالن ۽ حب الوطني بابت اسان کي

ٻڌائي ٿو تہ ساڳي وقت اُنهن شيدائين جي باري ۾ بہ ڄاڻ ڏئي ٿو جيڪي شروعات ۾ مسلمان ٿيا هيا.

(113) (وزير، بار کڻڻ وارو، ڊوئيندڙ وغيره) ۽ هن عام ماڻهوءَ جو نالو ملڪ جي وڏن وڏن ماڻهن لا هڪ مثال يا استعارو بنجي ويو. گئگنيئر، ابوالفدا- ص 19) مون ڪوشش ڪئي آهي تہ عربي جي محاورن ۽ اصطلاحن کي ائين استعمال ڪريان جيئن اُهي ان زبان ۾ ڪتب اچن ٿا تنهن ڪري لاطيني يا فرانسيسي زبانن مان ترجمي ڪرڻ وقت مون محاورن جي اصل شڪل کي محفوظ رکڻ جي ڪوشش ڪئي آهي.

(*) (اندازو لڳايو ويو).

(114) برداشت ڪرڻ جي سلسلي ۾ قرآن جون آيتون يا سورتون تاڪيد سان نازل ٿيل آهن ۽ تمام گهڻيون آهن. (257,16,129,17,54,45,15,50,2,39,88,21) جن تي مراڪي ۽ سيل جا حاشيہ پڻ آهن هيءَ خصوصيت ئي اهڙي آهي جيڪا عالمن جي شڪن شبهن کي دور ڪرڻ لاءِ ڪافي ٿيندي تہ اهي سورتون مڪي يا مديني مان ڪنهن هڪ هنڌ تي نازل ٿيون هيون.

(115) قرآن جو مطالعو ڪيو. خاص طرح سان (7,123,124 وغيره) ۽ ساڳي وقت عربن جي روايتن کي بہ ڏسو. (پوڪوڪ، اسپيسيمين- صفحا 37-35) ثمود قبيلي جي آثارن مان ظاهر ٿو ٿئي تہ اُهي ننڍي قد جا ماڻهو هيا. هي آثار مديني ۽ دمشق جي وچ تي لڌا ويا آهن. (ابوالفدا، عربستان جو بيان- صفحا 44-43). هن قبيلي جو لاڳاپو اوائلي دنيا جي ٽروگلوڊائيٽس سان منسوب ٿيڻ جو انديشو ظاهر ڪيو ويو آهي. (مڪيلس- لوٿ- صفحا 134-131) مصر ۾ ڪوجنائون- ii,48 وغيره)

(116) حضرت يعقوب جي وقت ۾، لادينيءَ جي ڏوهہ تي عرب مئجسٽريٽ سزائون ڏيندا هيا. (-31,26 28). مون کي ان معزز مئجسٽريٽ يا سرواڻ جو ٻڌي شرمساري ٿي ٿئي (صفحا 651-650، جنهن کي مڪيلس ايڊٽ ڪيو آهي ۽ جنهن جي باري ۾ آڪسفورڊ يونيورسٽي جي هڪ پروفيسر جا خط پڻ آهن. (صفحا 53-15) جيڪو پنهنجي سرواڻي يا بزرگي جي روايتن جي پاسداري ٿو ڪري.

(117) ڊي- هربيلاٽ (مشرقي واقعا ص 445) هو مُحَمَّد ﷺ جن جي هجرت جي باري ۾ هڪ خاص تاريخ جو حوالو ڏئي ٿو.

(118) هجري سَن کي ٻي خليفي حضرت عمرؓ قائم ڪيو هو جنهن کي عيسائي شهيدن جي ڪئليڊر جي طرز تي لاڳو ڪيو ويو هو. (ڊي- هربيلاٽ ص 444) ۽ اهو سن مُحَمَّد ﷺ جن جي هجرت کان انهٽ ڏينهن کان شروع ٿي ويو هو جيڪو عيسوي سن جي حساب سان جمعي جو ڏينهن 16 جولاءِ 622ع وڃي ٿو بيهي. (ابوالفدا- مُحَمَّد ﷺ جو احوال- 22-23,45- 50) ۽ اُلگ بيگ جو ڇاپو (عربن جا ڪارناما- 1,8,10 وغيره).

(119) اسلام جي تبليغ ڪرڻ کان وٺي هجرت تائين مُحَمَّد ﷺ جن جي زندگي جو احوال ابوالفدا جي تحرير ۾ ڏسي سگهجي ٿو. الجنابي طرفان (صفحا 187-134) وقف ڪيا ويا آهن. پر ان ڪم کان وري ابوالفدا ٻُڇان ڏيکاري آهي.

(*) (ظاهر ٿيو يا ظاهر ڪيو ويو).

(120) مُحَمَّد ﷺ جن جو ٽي دفعا جلوه گر ٿيڻ جو ذڪر ابوالفدا ڪيو آهي. (صفحا 30,33,40,84) ۽ گئگنيئر- (i,342 وغيره 349 وغيره، ii,323 وغيره).

(121) پرائيڊيڪس- مُحَمَّد ﷺ جي زندگي- ص- 44) مُحَمَّد ﷺ جن تي الزام لڳايو آهي ته هن ٻن يتيمن کي ڦُريو هو جيڪي هڪ رازي يا ڊڪڻ جا پٽ هيا، هڪ اهڙو بيهودو الزام جيڪو هن 1130ع کان اڳ شايع ٿيل هڪ عربي ڪتاب مان ڳولي ڪڍيو هو، پر ايماندار گئگنيئر (جنهن جي پنيرائي ابوالفدا به ڪئي آهي ص- 53) ٻڌايو آهي ته النجار جي لفظ مان هنن ڊوڪو ڪاڏو هو، جنهن جو مطلب هڪ اڻ ڇاٽل ڊنڊي جو نه پر عربن جي هڪ عزت واري قبيلي جو آهي. زمين جي بربادي واري حالت کي ابوالفدا چڱيءَ طرح بيان ڪيو آهي ۽ سندس مانائتي مترجم البخاري اهو ثابت ڪيو آهي ته الجنابي قيمت ڏيڻ جي آڇ ڪئي هئي جيڪا نهايت مناسب هئي ۽ اها آڇ احمد بن يوسف کان آئي هئي جنهن جي ادائيگي سخي مرد ابوبڪر صديقؓ ڪئي هئي. اهڙيءَ طرح پيغمبرؐ تي جيڪو فضول الزام لڳو هو ان جي تلافي ٿي وئي.

(122) الجنابي. (گئگنيئر- ii,246,324) 'مُهر ۽ مِمبر' کي، الله جي پيغمبر ﷺ جا احترام وارا تبرُڪ يا نشانيون ٿو ڪوني ۽ سندن گهر جي نقشي کي ابوالفدا جي تحريرن منجهان هٿ ڪيو ويو آهي. (85،44).

(123) قرآن جو انون توڙي نائون باب ڪُليل، ڇنا ۽ زوردار آهن ۽ مراڪي (پرودبرومَس iv,59-64) اُنهن تي وڏيڪ روشني وڌي آهي.

(124) ڊيوٽر نامي جا ڏهون ۽ ويهون بابَ، جن بابت جوشُئا ۽ دائود جا تبصرا لکيل آهن، هاٽوڪن عيسائين طرفان اطمينان جي بجاءِ خوف سان پڙهيا ويندا آهن، پر پادري توڙي يهودي معلم ڪليسائيت جي ڍنڍوري کي بار بار دهرائيندا رهيا آهن. (سيل- بنيادي گفتگو- صفحا 143-142).

(125) ابوالفدا مُحَمَّد ﷺ جي احوال ۾- ص 156) پيغمبرؐ جي ذاتي اسلحي خاني ۾ نوَ تراريون، ٽي ڇُهنبدار نيزا، ستَ ڀالا، هڪ ترڪش يا تيردان، ٽي تيرڪمان، ست ڍالون، ٽي شيلڊون ۽ ٻه مٽي جي بچاءَ جا هيلميٽ هيا، (گئگنيئر- iii,328,334) ۽ وٽس هڪ وڏي سائيز جو جهنڊو ۽ ڪارو بئنر (ص- 335) ۽ ويهه گهوڙا هيا. (ص- 322 وغيره). فوجي بهادريءَ بابت سندن قول حديثن ۾ موجود آهن. (گئگنيئر- ii,88,337).

(126) جنگ بابت مُحَمَّد ﷺ جي قاعدن قانونن جي موضوع تي وڏي عالم ريلنڊ هڪ جدا مضمون لکيو آهي (مختلف مضمون- ٽام- iii، مضمون- x، صفحا 53-3).

*) (صورت، خيال).

(127) تقدير يا مقدر جو فلسفو، جنهن تي ڪجهه مذهب هڪ ٻئي کي ٻنديندا رهندا آهن، قرآن ۾ سختيءَ سان بيان ڪيو ويو آهي. (3,52,53,4,70 وغيره) جنهن بابت سيل جا حاشيا- (17,413) جن ۾ مراڪي پڻ شامل آهي، موجود آهن. ريلنڊ- مُحَمَّد ﷺ جو مذهب- ص 64-61) ۽ سيل (بنيادي گفتگو- ص 103) وڏن عالمن ۽ ڊاڪٽرن جي خيالن جي نمائندگي ڪن ٿا، جن ۾ ڪجهه سياحن، جو اعتماد يا تُرڪن جو گم ٿيندڙ يا ٿمڪندڙ اعتماد به شامل آهي.

(128) الجنابي (ان سان گڏ گئگنيئر- ii,9) ستر يا اسي گهوڙن جو ذڪر ٿو ڪري، ۽ اُحد جي جنگ کان اڳ بن موقعن تي هو ٽيهن (ص- 10) ۽ 500 (ص- 66) سپاهين جي فوج جو ذڪر ٿو ڪري، تنهن هوندي به اُحد جي جنگ ۾ مسلمانن وٽ ٻن کان وڌيڪ گهوڙا نه هيا. (هي انڪشاف ابوالفدا جو آهي (جيڪو مُحَمَّد ﷺ جي احوال ۾ موجود آهي). پهاڙي صوبي ۾ اُنن جو تعداد تمام گهٽو هو پر گهوڙا خوشحال عربستان ۾ تمام گهڻ هوندا هيا.

(129) بدر- حنين مديني کان ويهن ۽ مڪي کان چاليهن ميلن تي آهي ۽ مصر طرفان يا ان طرف ايندڙ ويندڙ قافلن جي رستي جي متاهين هنڌ تي آهي ۽ حاجي سڀُورا هر سال پيغمبرؐ جي فتح جو جشن ملهائيندا آهن جنهن ۾ چراغان پڻ ڪندا آهن.

(130) جنگ جي دؤران جنهن جڳهه تي مُحَمَّد ﷺ جن ڪي حفاظت ۾ رکيو ويو، ان ڪي گئگنيئر بيان ڪيو آهي (ابوالفدا ۾ 27,58 مُحَمَّد ﷺ جو احوال- ii,30,33) ۽ اُهو هنڌ ڪاٺ جي هڪ جهوپڙي هئي جنهن کي هڪ دروازو هو. ساڳئي عربي لفظ کي رزڪي پڻ بيان ڪيو آهي. (مسلمانن جا واقعا- ابوالفدا- ص 23) فرق فقط ان اهم لمحي جو آهي جنهن ساز مترجم توڙي سپوت جي مان ۾ اضافو ٿئي ٿو. مون کي افسوس ٿو ٿئي ته رزڪي پنهنجي ئي محنت ڪش دوست کي سزا ٿو ڏئي. (سندس ڪوششن جو طريقو عجيب آهي ته سمور صفحا درستگيءَ سان نيڪ تي سگهن ٿا، پر هو عربيءَ جو ايترو ڄاڻو نه آهي ۽ وٽس تنقيدي تجربي جي به ڪمي آهي). رزڪي- ص 228، ابوالفدا- (سيرا تبولي لپسي 1766).

(*) ڪيس ڪمزور ڪيائين).

(131) قرآن ۾ جيڪي ٽڙيل پکڙيل ڳالهيون آهن (3,124,125,89) اُنهن مطابق تبصري نگارن تعداد گهٽ وڌ ٻڌايو آهي. مثال طور: 1000، 3000، يا 9000 فرشتا ٻڌايل آهن، ۽ اُنهن منجهان تعداد ننڍي ۾ ننڍو به هجي تڏهن به اُهو ستر قريشن کي مارڻ لاءِ ڪافي آهي. (مراڪي- اهڙو تعداد جنهن کي منهنجون گنگهار اکيون به ڏسي سگهن. (مراڪي- ص 197) اُهي لفظن کي رڳو بهتر ڪرڻ جي ڪوشش ۾ رُڌل آهن. (باب 16،8) 'تون نه، پر الله تعاليٰ'. (ڊي هربيلاٽ مشرقي واقعا صفحا 601-600).

(†) (سندس آمدني جو حصو جيڪو هو خير، خيرات ۾ ڏيندو هو).

(‡) (طنبورو يا رباب).

(132) جاگرافي- نيو بيبِنسس- (ص 47).

(133) قرآن جي ٽئين سيپاري ۾ (صفحا 53-50) جنهن ۾ سيل جا حاشيا به شامل آهن، پيغمبرؐ اُحد جي جنگ ۾ شڪست جي باري ۾ ڪجهه ڪمزور جواز پيش ڪيا آهن.

(134) قريشن جي ٽن جنگين يعني بدر، اُحد ۽ خندق بابت ابوالفدا جو مطالعو ڪيو. (صفحا -56 61,64-69,73-77) گئگنيئر ii,23-45,70-96,120-139) هن ۾ ڊي- هربيلاٽ جا مضمون ۽ الماسن جا حاشيا به شامل آهن. (عرب مسلمانن جي تاريخ 7-6) ۽ ابوالفراجيَس- (شهنشاهتون، ص- 102).

(*) عبادت ڪرڻ ۾ جنهن جڳهه سان مُحَمَّد ﷺ جو واسطو پيو، اُها هر حال ۾ مڪي سان تعلق رکندڙ هئي).

(135 ڪئنوڪا جي يهودين، نزارين، قريشين ۽ خيبر جي قبيلن خلاف مُحَمَّد ﷺ جي جنگين جي احوال کي ابوالفدا قلمبند ڪيو آهي. (صفحا 61,71,77,87 وغيره) ۽ گئگنيئر ii,61-65,107-122,139-148,268-294).

(136 ابو رافع، جيڪو مُحَمَّد ﷺ جن جو خادم هو، جي لاءِ چيو ٿو وڃي ته هن پاڻ ۽ ستن ٻين ماڻهن پوءِ ڪوشش ڪئي ته گيٽ کي چوري يا ڪٽي سگهن پر ان ڪوشش ۾ هو سڀئي گڏجي به ڪامياب نه ٿي سگهيا. (ابوالفدا- ص 90) ابو رافع عيني شاهد هو پر ابو رافع جي لاءِ شاهدي ڪير ڏيندو؟

(137 الماسِن، يهودين جي ملڪ نيڪالي بابت تصديق ٿو ڪري. (عرب مسلمانن جي تاريخ- ص- 9 ۽ عظيم الطبري (گئگيئر- ii,285). ان جي باوجود نيبھُر (عربستان جي تذڪري ۾- ص- 324 تي) ٻڌائي ٿو ته يهودي مذهب ۽ قرطي مذهبي طريقي جا پرچارڪ اجا تائين خيبر جي قبيلن ۾ موجود آهن.

(138 مڪي جي ننڍي ٽيڻ جي احوال کي ابوالفدا قلمبنّد ڪيو آهي (صفحا 84,87,97-100,102-111) ۽ گئگنيئر ii,209-245,309-322,iii,1-58) الماسِن- (عرب مسلمانن جي تاريخ- صفحا 8-10) ابوالفراجيَس- (شهنشاهتون- ص- 103).

*) (روم جو جنرل 186-155 ق-م).

†) (ماريَس جو دشمن 178-138 ق-م).

‡) (پيشنگوئي ڪرڻ).

(139 مڪي جي فتح کان پوءِ، والٽيئر تصور ٿو ڪري ته مُحَمَّد ﷺ کي وڏا ڏوھ ڪيا هيا. شاعر اهو به مڃي ٿو ته تاريخ جي سچائي سندس خيالن جي حمايت هرگز نٿي ڪري ۽ فقط الزام ٿو لڳائي ته جيڪو به سندس ملڪ سان ’الله جو نالو وٺي، جنگ ٿو لڳائي ته اُهو ڪجهه به ڪري ٿو سگهي‘. (والٽيئر xv,282) اهو قول نه ته عقلمندي وارو آهي نه وري ان ۾ ڪنهن به قسم جو فلسفو موجود آهي: جيڪي عظيم سپوت يا قومن جي مذهبن جا اڳواڻ آهن، اُهي يقينن عزت ۽ احترام لائق آهن. مون کي ٻڌايو ويو آهي ته پئرس ۾ جيڪو ترڪيءَ جو سفير هو ان کي هن موضوع تي اجايو بدنام ڪيو ويو هو.

*) (ڪمايائين يا حاصل ڪيائين).

(140 اسلام جا عالم اجا تائين ان مونجهاري ۾ آهن ته مڪي کي جنگين ذريعي نئيو ڪيو ويو هو يا اهو ڪن آفتن ذريعي گهٽيو هو. (ابوالفدا- ص 107، گئگنيئر) ۽ هيءَ زباني ڪلامي اختلاف اٿين ئي آهن جيئن اسان جي فاتح وليَم بابت ٿيا هيا.

(141 عربستان جي خطي مان عيسائين کي خارج ڪندي، حجاز جو صوبو يا ڳاڙهي سمنڊ سان جهاز راني هڪ مسئلو ٿي پيو. چارڊن (ساموندي سفر iv,166) ۽ ريلنڊ (مختلف مضمون iii-51) خود مسلمانن کان به وڌيڪ سخت آهن. عيسائين کي موشا ۽ گيدا جي ساموندي بندرن تي وڃڻ ڏنو ويندو آهي ۽ اهو فقط مڪو ۽ ان جون حدون آهن جتي ڪافرن يا لادينن جي وڃڻ

تي پابندي مڙهيل آهي. (نيبهُر- عربستان جو احوال- صفحا 309-308) عربستان جا ساموندي سفر- (i,205,248 وغيره).

(142) ابوالفدا (صفحا 115-112) گئگنيئر (iii,67,88) ڊي هربيلاٽ (مُحَـمَّد ﷺ).

(143) طائف جي گهيري، توڙي قُرلُٽ جي احوال کي ابوالفدا قلمبند ڪيو آهي. (صفحا 123-117) ۽ گئگنيئر iii,88,iii) اهو جنابي آهي جيڪو داز جي قبيلي جي انجڻ ۽ انجنيرن جو تذڪرو ڪري ٿو. طائف جو زرخيز بندر حقيقت ۾ اڳ شام سان لاڳاپيل هوندو هو پر پوءِ وڏين بوڏن سبب اهو ٽڪرو عربستان سان ملي ويو.

(*) (اهڙا سپاهي جن کي جنگ ۾ گهيري ڪرڻ جي تعليم ۽ سکيا ڏني ويندي آهي.

(*) (ڪڏ ڪوٽڻ وارا، دشمني جي ارادي سان).

(144) مُحَـمَّد ﷺ جن جي آخري فتحن ۽ حج جو احوال ابوالفدا ڏنو آهي. (صفحا 133-121) گئگنيئر (iii,119-219) الماسن (صفحا 11-10) ابوالفراجيَس (ص- 103). نائين هجري کي سفارت خانن جو سال ڪوٺيو ويو. (گئگنيئر ابوالفدا ص- 121).

(145) متعصب الجنابي جي پيٽ ٻين بہ اُوترن ئي معتصبن يعني يونانين، سان ڪريو. گئگنيئر (ii,232-255) ٿيوفينس (صفحا 278-276) زونارَس (ii,xiv,86) ۽ سيڊريئس (ص 421).

(146) مُوتيٰ جي جنگ جي تفصيل معلوم ڪرڻ لاءِ ابوالفدا جو مطالعو ڪيو. (صفحا 102-100) ۽ گئگنيئر (ii,327-343) ٿيوفينس خالد بن وليد جو ذڪر ڪندي چوي ٿو تہ ڪيس 'الله جي ترار' ڪوٺيو ويندو آهي.

(147) تبوڪ جي حملي جو ذڪر اسان جي عام تاريخدانن ڪيو آهي، جيئن ابوالفدا مُحَـمَّد ﷺ جو احوال، صفحا 127-123) ۽ گئگنيئر مُحَـمَّد ﷺ جو احوال- iii,147,163) پر اسان کي ان بابت وڌيڪ ثبوت قرآن مان مليو آهي. (9,154,165) جنهن ۾ سيل جا عالماڻا حاشيہ ۽ مدلل متن شامل آهن.

(148) اَئِلا جي ماڻهن جي حقن جي دستاويز جي تصديق احمد بن يوسف ڪئي آهي جنهن جو مصنف لِبري اسپليند وَرم (گئگنيئر ابوالفدا سان گڏ (ص- 125) آهي: پر ابوالفدا خود توڙي الماسِن (عرب مسلمانن جي تاريخ ص- 11) توڙي جو ڪيس خبر آهي تہ مُحَـمَّد ﷺ جن عيسائين جو احترام ڪندا هيا، پر سندس مقصد رڳو امن ۽ محبت جو آهي، سال 1630ع ۾ سونيتا پئرس ۾ شايع ٿيو جنهن ۾ مُحَـمَّد ﷺ جو ڪجھ احوال ڇپيو جيڪو عيسائين جي حق ۾ هو، جنهن کي قبول بہ ڪيو ويو تہ ان کان سلماسيَس ۽ گروٽيَس ٻُڇان بہ ڪئي هئي. (بيل- مُحَـمَّد ﷺ هاٽنگر، بهرحال ان جي صداقت تي شڪ ٿو ڪري. (مشرق جي تاريخ، ص 237) رِناڊوٽ مسلمانن تي زور ٿو ڏئي تہ هو پنهنجي رضامندي جو اظهار ڪن (سردارن جي تاريخ، ص 169) پر موشيم (ڪليسائي تاريخ، ص 244) ۾ سندن راءِ کي اجايو ٿو سڏي پر مجبوريءَ ۾ پوءِ بہ مڃي ٿو وٺي. ان جي باوجود ابوالفراجيَس مُحَـمَّد ﷺ جي نستورين سان صلحنامي جو ذڪر ٿو ڪري. (آسيمان، مشرقي واقعا، ii, 418) پر ابوالفرا جيَس يعقوبي قبيلي جو مکيہ پادري هو.

(149) مُحَمَّد ﷺ جي بيمار ٿيڻ کي ٿيوفينس فرونارَس ۽ ڪجھ يونانين بيان ڪيو آهي جنهن کي هاڻنگر جي تعصب آسانيءَ سان هضم ڪري ڇڏيو آهي. (مشرق جي تاريخ، صفحا 11-10) پرائيڊيڪس (مُحَمَّد ﷺ جي زندگي، ص 12) ۽ مراڪي (ٿام- ii، القرآن، صفحا 763-762) اهڙا لقب، تہ 'ويڙهيل يا ڍڪيل' هو، جيڪي قرآن جي ٻن سورتن ۾ آهن (74-73) اُنهن جي تشريح ايتري حد تائين نٿي وجي سگهي، مسلمان تبصري نگارن جي خاموشي يا اٽڪاٽائي، ٻين جي فيصلائتي انڪار ڪرڻ جي مقابلي ۾ وڌيڪ مانائتي آهي. جنهن کي اوڪلي بہ تسليم ڪيو آهي. (عرب مسلمانن جي تاريخ، i, 301) (گئگنيئر ۽ ابوالفدا، ص 92 (مُحَمَّد ﷺ جو احوال، i, 118) ۽ سيل (قرآن، صفحا 474-469)

(150) زهر ڏيڻ کي جيڪو (ذلت وارو عمل هو چاڪاڻ تہ اهو سندن پيغمبري چاڻ ۽ علم کي آزمائڻ لاءِ ڏنو ويو هو) پيغمبرﷺ جي ويجهن عقيدتمندن پڻ مڃيو آهي. ابوالفدا (ص 92) ۽ الجنابي (گئگنيئر سميت، ii, 286-288)

(151) يونانين توڙي لاطيني ماڻهن هڪ فضول ۽ حماقت واري ڪهاڻي گهڙي ورتي آهي تہ مڪي ۾ مُحَمَّد ﷺ جو لوهہ جو نهيل روضو هوا ۾ لڙڪيل يا اڏيل آهي، جنهن ۾ پٿر بہ اوتري وزن ۽ طاقت وارا استعمال ٿيل آهن. (مُحَمَّد ﷺ بابت بيل جي ڊڪشنري، ريم EE، FF) هن ڳالهہ ۾ ڪنهن بہ فلسفي ۾ وڃڻ جي ضرورت نہ آهي، ڇاڪاڻ جو اهو چوڻ ڪافي آهي تہ: (1) پيغمبرﷺ جي تدفين مڪي ۾ ڪانہ ٿي هئي، (2) مديني ۾ سندن روضو مبارڪ، جنهن جي زيارت لاءِ لکين ماڻهو سڄي دنيا کان ڪهي ايندا آهن، هيٺ زمين تي نهيل آهي. (ريلنڊ، مُحَمَّد ﷺ جو مذهب، ii, 19,209-211) گئگنيئر (مُحَمَّد ﷺ جو احوال، iii, 263-265)

(152) الجنابي هڪ حاجيءَ جون بيشمار ذميواريون ڳڻائي ٿو جڏهن هو پيغمبرﷺ جي روضي يا سندس ٻين ساٿين جي زيارت ڪري ٿو ۽ پوءِ هو فيصلو ڪري ٿو تہ سندس عقيدتمندي انهن عملن سان عين مشابهت رکي ٿي جيڪي مٿس فرض ڪيا ويا آهن. عالم ۽ ڊاڪٽر ان ڳالهہ تي ورهايل آهن تہ مڪي يا مديني مان ڪهڙو هنڌ وڌيڪ شاندار آهي.*

(153) مُحَمَّد ﷺ جن جي آخري بيماري، سندن لاڏاڻو ۽ تدفين کي ابوالفدا ۽ گئگنيئر چڱيءَ طرح بيان ڪيو آهي. (مُحَمَّد ﷺ جو احوال، صفحا 142-133، iii, 220-271) جيڪي ذاتي ۽ مخفي حالتون هيون انهن جي خبر فقط بيبي عائشہؓ، حضرت عليؓ ۽ حضرت عباسؓ جي پٽن تائين محدود هئي ۽ جيئن تہ اُهي مديني ۾ رهندا هيا ۽ پيغمبرﷺ جي لاڏاڻي کان پوءِ بہ ڪيترا سال زنده هيا تہ اُنهن ممڪن آهي تہ ڪجھ مقدس قصا حاجين جي ٻي ۽ ٽئين نسل کي ٻڌايا هجن.

(154) عيسائين نهايت ئي اُبهرائپ ۾ مُحَمَّد ﷺ سان هڪ ڪبوتر کي منسوب ڪيو آهي جيڪو جنت مان هيٺ لٿو هو ۽ سندس ڪنَ ۾ اچي پُڙ پُڙ ڪئي هيائين. جيئن تہ هي معجزو

* (نوٽ: منهنجي خيال ۾ تاريخدان الجنابي جو اهو بيان سراسر غلط آهي تہ مسلمان عالم ان ڳالهہ تي ورهايل آهن تہ مڪي يا مديني مان ڪهڙو هنڌ وڌيڪ شاندار آهي، اهو نقطو عالم اِسلام ۾ ڪڏهن بہ ۽ ڪنهن بہ ماڻهوءَ هن وقت تائين نہ اُٿاريو آهي. (سنڌيڪار)

گروٽيَس طرفان بيان ڪيو ويو آهي (عيسائين جو مذهب) سندس عربي مترجم پوڪوڪ جيڪو هڪ عالم هو، مصنفن جي نالن بابت پڇا ڳاڇا ڪئي ۽ گروٽيَس تسليم ڪيو هو ته ان معجزي جي ته مسلمانن کي به خبر ڪانه هئي. ان امڪان کان ته مبادا ان تي ماٺهو طنز ڪن ۽ کِلن، تنهنڪري ان عربي ترجمي کي غائب ڪيو ويو، پر ان جي باوجود به ان قصي کي لاطيني ٻوليءَ جي متن ۾ ڪافي جڳهه ملي. (پوڪوڪ، اسپيسيمين، عربستان جي تاريخ، 187-186) ريلنڊ، (مُحَمَّد ﷺ جو مذهب، 262-259 ,39 ,ii)

(155) (هي اُهو ڪجهه آهي جيڪو منهنجي ننڍپڻ ۾ مون سان شروع ٿيو: آءٌ هڪ اهڙو آواز ٻڌان ٿو جيڪو جڏهن به مون کي سڏي ٿو ته اُهو ڪجهه ڪرڻ کان مون کي روڪي ٿو ونئي جيڪو آءٌ ان وقت ڪرڻ چاهيان ٿو، ۽ مون کي ڪڏهن به وري ان کي ڪرڻ لاءِ اُڪسائي نٿو). افلاطون (دفاع ۾) سقراط (122-121 19، جنهن کي فِشر ايڊٽ ڪيو) هڪ جاتل سڃاتل مثال جنهن تي سقراط پنهنجي گفتگو ۾ زور ٿو ڏئي جنهن ۾ ٿيگس به شامل آهي (افلاطون (اوپيرا، -128 ,i 129 جنهن کي هينري اسٽيفن ايڊٽ ڪيو)، پر اهو انسانن جي دورانديشي يا دور رَس نگاهه کان به اڃا اڳيرو آهي ۽ هن فيلسوف جي فطري ۽ قدرتي ذهني وسعت کي زينوفن جي اهم تحرير 'يادگيريون' ۾ چڱيءَ طرح بيان ڪيو ويو آهي. افلاطون جي شيداين جي خيالن کي سِسرو تفصيل سان بيان ڪيو آهي، (قدرتي منظر، 54 ,i) ته وري ساڳئي موضوع کي مئڪيمَس پڻ چوڏهين ۽ پندرهين مقالي ۾ واضح طور بيان ڪيو آهي. (صفحا 172-153 جن کي ڊِئوس ايڊٽ ڪيو).

(*) (حضرت نوحؑ)

(156) وڏن جُلدن جي تحريرن ۾ والٽيئر، پيغمبرؐ جي وڏي عمر ٿيڻ تي کين هڪ فقير يا درويش سان سندن پيٽ ٿو ڪري، جنهن پنهنجي ڳچيءَ مان سڀ ڳٽ لاهي پنهنجن ساٿين ۽ دوستن جي ڪنن ۾ وجهي ڇڏيا آهن.

(157) گئگنيئر پنهنجي غير جانبداري واري قلم سان پيغمبرؐ جي انسانيت وارن قانونن جو ذڪر ڪري ٿو. (مُحَمَّد ﷺ جو احوال، 208 ,97 ,69 ,ii)

(158) مُحَمَّد ﷺ جن جي ذاتي يا گهريلو زندگي لاءِ گئگنيئر ۽ ابوالفد جي ڪجهه بابن جو مطالعو ڪيو، ان ڪانسواءِ سندن ڪاڏي خوراڪ (288-285 ,iii)، سندن ٻارن (صفحا 289-189) سندن ٻيبين يا گهروارين (صفحا 303-290) بيبي زينب سان سندن شادي (160-152 ,ii)بيبي ماريه سان سندن شادي (صفحا 309-303) ۽ بيبي عائشہؓ سان سندن پيار، (صفحا 199-186) وغيره شامل آهن. پوين ٽن سلسلن بابت اصل مواد چوڏهين، ٽيٽهين، ۽ قرآن جي ڪجهه ٻين سورتن ۾ آيل آهي، ان کان علاوه سيل جي تبصري ۾ پڻ موجود آهي. پرائيڊيڪس (مُحَمَّد ﷺ جي زندگي، صفحا 90-80) ۽ مراڪي (پروڊِورومَس، القرآن، 59-49 ,iv) تعصب منجهان پيغمبر جي ڪمزورين بابت مبالغي کان ڪم ورتو آهي.

(159) 'محبت ۽ پيار جا جذبا ٻنهي طرفن کان اعتبار ڪرڻ کان ٻاهر آهن.' اميئنس مارسيلينس (xiv, 4)

(160) سيل (بنيادي گفتگو، صفحا 133-137) شادي ۽ طلاق جي قانونن کي ورجايو آهي، ۽ جنهن به سيلڊن جو ڪتاب 'اُڪسر، هيبريڪا' پڙهيو هوندو ته اُهو يهودين جي قانونن يا رواجن کي به آسانيءَ سان سڃاڻي وٺندو.

(161) هڪ يادگار صورتحال ۾ خليفي حضرت عمرؓ فيصلو ڪيو ته فرضي يا اندازي واري شاهدي بيڪار ۽ فضول آهي، تنهنڪري چار شاهد هجن ۽ چئني پنهنجين اکين سان ائين ڏٺو هجي جيئن ڪو 'قلم مُس ڪپڙي' ۾ پيل هوندو آهي. (ابوالفدا، مسلمانن جا واقعا، ص 71)

(نوٽ: نمبر 162 کان 164 تائين حاشيا هتي ڏنل نه آهن ڇاڪاڻ ته اصل متن ۾ اهو حصو مصنف طرفان نازيبا بيان سبب ترجمي مان خارج ڪيو ويو آهي).

(165) ابوالفدا (مُحَمَّد ﷺ جن جو احوال، صفحا 12-13، 16-17 گئگنيئر.

(166) عربستان جي تاريخ جو خاڪو ڊي.هربيلاٽ جي تحرير مشرقي واقعن منجهان حاصل ڪيو ويو آهي (جنهنجو عنوان آهي، ابوبڪر، عمر، عثمان علي (رضي الله عنهم) ابوالفدا، ابوالفرا جيَس ۽ ايلماسن (جن ۾ هجري سالن جو تذڪرو موجود آهي) ۽ خاص طرح جنهن ۾ اوڪلي جا حوالا (عرب مسلمانن جي تاريخ، (i, 1-10, 115-122, 229, 2498, 363, 372, 378-391) ۽ سندس سموري ٻي جلد مان به ورتل آهن: تنهن هوندي به اسان کي احتياط ڪرڻو آهي ڇو ته دشمن قبيلن جون ڏکيون روايتون موجود آهن ۽ اُنهن روايتن تي تڏهن وڌيڪ ڏُنڊ ڇانئجي وڃي ٿو جيڪڏهن اطلاع جا ذريعا مٿبا رهن ٿا، سينٽ جان چارڊن انهن قصن کي نهايت خيال سان لکيو آهي، جن ۾ جديد فارس وارن جون ننڍيون ننڍيون غلطيون به شامل آهن.

(167) اوڪلي (پنهنجي تحرير جي ٻي جُلد جي پڇاڙيءَ تي) 169 جملن جو انگريزي ترجمو پيش ڪيو آهي، جن کي هن هيڪندي هيڪندي حضرت عليؓ سان منسوب ڪيو آهي. جيڪو ابوطالب جو پٽ آهي. سندس مهاڳ هڪ مترجم جي جوش جو مظهر آهي، تنهن هوندي به اهي جملا هڪ خصوصيت جي تصوير ناهن ٿا، توڙي جو اُهي انساني زندگي جي ڪجهه اونداهي تصوير پيش ڪن ٿا.

(168) اوڪلي (عرب مسلمانن جي تاريخ، i, 5-6) هڪ عربي ۾ لکيل مُسودي مان حوالو ڪٽي ٻڌائي ٿو. بيبي عائشهؓ پيغمبرؐ جن جي جڳهه تي پنهنجي پيءُ جي نعم البدل هئڻ جي خلاف هئي. هيءَ حقيقت جيڪا پنهنجي جڳهه تي ناممڪن ۽ اڻ ٿيڻي لڳي ٿي، ابوالفدا، الجنابي توڙي البخاري ان طرح توجهه نه ڏنو آهي. امام بخاري، بهرحال بيبي عائشهؓ کان هڪ حديث جو حوالو ڏنو آهي (مُحَمَّد ﷺ جو احوال، ص 136-236 ,iii)

(169) خاص طرح پنهنجي دوست ۽ سؤٽ عبدالله جيڪو حضرت عباس جو پٽ هو ۽ جنهن جو موت 687ع ۾ ٿيو هو، اُهو مسلمانن جو وڏو عالم هو. ابوالفدا ٻڌائي ٿو ته هن اُنهن موقعن کي دهرايو هو جن ۾ حضرت عليؓ سندس سُٺي مشوري تي ڌيان نه ڏريو هو. (ص 76 زرڪي) ۽ جنهن مان هو نتيجو هيءُ ٿو ڪڍي: "اي اميرالمومنين! ان ۾ ڪو به شڪ ناهي ته تون وڏو طاقتور ۽ شير خدا آهين. پر تون ڪنهن جي صلاح مشوري ڏي توجهه نه ٿو ڏين، ۽ توکي هن دنيا جي معاملن جي به گهٽ خبر آهي'.

(170) مون کي شڪ ٿو پوي ته ڀ تجربيڪار شخص ابوالفدا جيَس ص- 115، اوڪلي- i,371) شايد سندس صحيح صلاحڪار نه هيا پر سندس ٻه اڳيان خليفا يعني حضرت ابوبڪر صديق ۽ حضرت عمر فاروقؓ يقيني طور تي سندس صلاحڪار هيا.

(171) فارسين جي فرقه بندي يا مذهبي قوت کي گذريل صدي جي سيني سياحن بيان ڪيو آهي، خاص طرح سان سندن آقا چارڊن ۽ نيبهُر جي ٻي ۽ چوٿين جُلد ۾ اهڙو تذڪرو آيل آهي توڙي جو ان جي صداقت ۽ اهميت ايتري نه آهي، پر ڪين اهو فائدو ضرور آهي جو هنن گهٽو پوءِ يعني 1764 ۾ لکيو آهي (عرب جا ساموندي سفر ii,208-233) جڏهن نادر شاهه پوري قوم جي مذهب مٽائڻ جي ناڪام ڪوشش ڪئي هئي. (سندس فارسي تاريخ ڏسو جنهن جو سر وليم جونس فرانسيسي زبان ۾ ترجمو ڪيو آهي (ii,5-6,47-48,144-155) ڪي پسند نٿا ڪن.

(172) فارس وارا حضرت عمرؓ کي پسند نٿا ڪن. جڏهن هو ڪو تير اڇلائن ٿا ته رڙ ڪري چَون ٿا: ”شال هي تير عمر (حضرت عمرؓ) جي سيني مان پار ٿي وڃي“. (چارڊن جا ساموندي سفر- ii,239-240,259 وغيره)

(*) (سُني)

(173) لياقت ۽ اهليت جي هن معاملي کي ريلنڊ اجاگر ڪري ڇڏيو آهي. (مُحَمَّد ﷺ جو مذهب، i, 37) ۽ هڪ سُنيءَ جو هڪ دليل جنهن کي اوڪلي (عرب مسلمانن جي تاريخ، ii, 230) ۾ بيان ڪيو آهي. حضرت عليؓ خلاف ٻُرو ڀلو ڳالهائڻ جي روايت کي خود بنواُميه وارن چاليهن سالن گذرڻ کان پوءِ ختم ڪري ڇڏيو هو (ڊي.هربيلاٽ، ص 690) ۽ ڪجهه ماڻهو تُرڪن ۾ اجا به اهڙا آهن جيڪي هن خلاف بدشد ڳالهائن ٿا (چارڊن جا ساموندي سفر، iv, 46)

(174) سفين جي ميدان جو تذڪرو ڊي.ائنول ڪيو آهي. (دجله ۽ فرات، ص 29)

(175) ابوالفدا جيڪو هڪ اعتدال پسند سُني آهي. حضرت عليؓ جي تدفين جي باري ۾ مختلف خيالن جو ذڪر ٿو ڪري پر سندس مقبرو ڪوفي ۾ ٿو ٻڌائي. جنهن کي ماڻهو سندس شهرت سبب عزت ۽ احترام جي نگاهه سان ڏسن ٿا ۽ جتي بيشمار ماڻهو زيارت لاءِ پڻ وڃن ٿا.' هن عدد کي نيبهُر هينئن ٻڌايو آهي ته هر سال 2000 ماڻهو مرن ٿا ۽ 5000 جيئرا اُتي رهن ٿا. (ii, 208-209)

(176) فارس جا جيڪي ٻه آمر آزاد الدولت کان وٺي (977ع، ڊي.هربيلاٽ، ص- 95، 59، 58) نادر شاهه (1743ع نادر شاهه جي تاريخ، ii, 155) تائين رهيا آهن، اُنهن سيني حضرت عليؓ جي روضي کي دولت ذريعي پٽي سينگاريو ۽ سنواريو آهي. مقبرو ٽامي جو ٺهيل آهي جنهن کي سونو پاڻي ڏنل آهي، جيڪو ڪيترن ئي ميلن کان سج جي روشني تي چمڪندو نظر ايندو آهي.

(177) مشهد علي جو شهر، جيڪو ڪوفي کان پنجن کان ڇهن ميلن ۽ بغداد کان هڪ سؤ ويهن ميلن جي پنڌ تي آهي، جديد جيروسلم جي سائيز جي ڏيک جهڙو آهي.. مشهد حسين جيڪو اجا وڏو ۽ وڏي آبادي وارو شهر آهي، سو ٽيهن ميلن جي مفاصلي تي آهي.

(*) (هڪ وڏي طاقت)

(178) آءٌ هن موقعي تي، ٽئسيئس جي زبردست ۽ اثرائتي اظهار جو سليقو ڪانئس اُڌارو وٺندي اوهان کي ٻڌايان ٿو ته: "شهنشاهت جو راز هينئن پڌرو ٿيو هو ته هڪ شهنشاهه روم کان سواءِ ٻي هرهنڌ تي پيدا ٿي سگهي ٿو."

(*) (هيراڪليس (حرقل) ۽ خسرو-II صدي جي شروعات ۾)

(179) مون اوڪلي جي دلچسپ داستان کي مختصر ڪيو آهي. (ii, 170-231) اهو ڏگهو ۽ تفصيلي آهي پر سڄو سارو ڏڪوئيندڙ آهي جنهن ۾ جيڪي حالتون گذريون هيون اُنهن کي تفصيل سان بيان ڪيو ويو آهي.

(180) نيبهُر جيڪو دين جي نالي سان مشهور آهي، (عربستان جا ساموندي سفر وغيره ii, 208) شايد يورپ جو اڪيلو سياح آهي جنهن مشهد علي ۽ مشهد حسين جي سفر ڪرڻ جي جرئت ڪئي آهي. ٻئي مقبرا ترڪن جي انتظامي ڪنٽرول هيٺ آهن جيڪي فارس جي لادينن جي عقيدت تي به ٽئڪس مڙهين ٿا ۽ ڪين برداشت ٿا ڪن. امام حسينؑ جي ورسيءَ جي موقعي تي جيڪو هر سال ميلو مچي ٿو، ان کي هڪ سياح سر جان چارڊن خوبصورتيءَ سان بيان ڪيو آهي ۽ مون سندس سدائين تعريف ڪئي آهي.

(181) ڊي.هربيلاٽ جي واقعن ۾، امام حسينؑ بابت جيڪو مضمون آهي، ان ۾ شجرو ۽ ٻارهن امامن جي زندگي جو احوال لکيل آهي جنهن ۾ هر امام بابت تفصيلي ذڪر ڪيل آهي.

(182) حضرت عيسيٰؑ جي مخالف جو نالو نه اچايو ٿو لڳي، پر مسلمانن ۾ هر مذهب بابت قصا ۽ ڪهاڻيون هر وقت موجود رهنديون آهن. (سيل، بنيادي گفتگو، صفحا 82-80) اصفحان جي شاهي استبل (گهوڙن جي جڳهه) ۾ ٻن گهوڙن کي سدائين سَنجن سوڌو تيار رکيو ويندو هو. هڪڙو گهوڙو خود امام مهدي لاءِ ۽ ٻيو سندس نائب ۽ ساٿي ۽ بيبي مريم جي پٽ حضرت عيسيٰؑ لاءِ مخصوص هوندو هو.

(183) سال 200هجري (815ع) لاءِ ڊي هربيلاٽ جو مطالعو ڪيو. (ص 546)

(184) ڊي هربيلاٽ، (ص- 342) فاطمي گهراڻي جي دشمنن ڪين يهودي نسل ذريعي بيعزتو ڪيو. تنهن هوندي به هنن پنهنجو شجرو امام جعفرؓ جيڪو ڇهون امام هو، سان وڃي ملايو ۽ غيرجانبدار تاريخدان ابوالفدا ٻڌائي ٿو (مسلمانن جا واقعا، ص 230) ته اُنهن سان هر ڪنهن رشتو ڳنڍڻ يا شجرو ملائڻ تي چاهيو: "جيڪي بغير ڪنهن شڪ شبهي جي حضرت عليؓ جي اولاد مان آهن ۽ اهڙا ماڻهو اڄا به موجود آهن جن کي پنهنجن ماڻهن جي حسب نسب ۽ شجرن جي پوريءَ طرح ڄاڻ آهي." هو هڪ وڏي تاريخدان شريف الرازي مان کي حوالا به ڏئي ٿو. "ڇا مون کي هڪ دشمن جي ملڪ ۾ به هيناهون ٿيڻو پوندو يا عاجزي اختيار ڪرڻ پوندي....... جڏهن مصر جو خليفو به عليؓ جي خاندان مان آهي ۽ آءٌ ان سان ساڳيءَ پيءُ ۽ محافظ جي اٽوٽ رشتن سان ڳنڍيل آهيان."

(185) فارس جي آخري شاهي خاندان جو شجرو شيخ سيفي سان ڳنڍيل آهي جيڪو چوڏهين صدي عيسوي جو وڏو بزرگ هيو ۽ ان جي معرفت اهو حسب نسب حضرت موسيٰ ڪاظم سان ٿو وڃي ملي جيڪو امام حسينؓ جو پٽ جيڪو حضرت عليؓ جو فرزند هو. (اُليريَس، ص- 957،

چاردن 288 ,iii) پر مون کي ان حسب نسب جا وچان ڪڙا ملندي نظر نٿا اچن. جيڪڏهن اُهي فاطمي خاندان جا سچا فرد هجن ها تہ اُهي پنهنجي خانداني لِڄَ شهنشاهہ مزندران سان ضرور وڃي ڳنڍين ها جنهن جي حڪومت نائين صدي عيسوي ۾ بہ قائم هئي. (ڊي.هربيلاٽ، ص 96)

(186) محمد ﷺ ۽ حضرت عليؓ جي خاندان کي ڊميٽريَس ڪانٽيمر (عثمانيہ شهنشاهت جي تاريخ، ص- 94) تفصيل سان بيان ڪيو آهي. ان ڪانسواءِ نيبهُر (عربستان جو احوال، صفحا 317، 16-9 وغيره) پڻ تذڪرو ڪيو آهي. پر ان ڳالهہ جو افسوس آهي تہ ڊينمارڪ جو سياح عربستان جي تاريخوار واقعن کي گڏ ڪرڻ ۾ ناڪام رهيو.

(*) (شهري جج).

(187) جديد عالمي تاريخ جي ليکڪن (جلد i ۽ ii) 850 فوليو صفحن ۾ محمد ﷺ جن جي زندگي ۽ خليفن جي تاريخ ۽ واقعن تي لکيو آهي. ڪين اها سهولت هئي تہ هو عربي متن پڙهي ٿي سگهيا ۽ ان کي درست بہ ڪري ٿي سگهيا، تنهن هوندي بہ سندن وڏي ہٺاڪ جي باوجود، پنهنجي تحرير جي تڪميل ٿيڻ وقت، مون کي سندن تحريرن منجهان ڪو وڏيڪ مواد يا واڌاري معلومات نہ ملي سگهي آهي. هيڏا سارا جلد جڻ وِسائل آهن ۽ اُنهن ۾ ڪابہ اهڙي شيءِ ڪانهي جو ڪٿي ڪا لاٽ يا شعلو نظر اچي، يا جنهن ۾ ڪنهن فلسفي جو لطف اچي ۽ مواد سهيڙيندڙن هڪ بئي خلاف تعصب ۽ ڪٽرپڻي جو مظاهرو پڻ ڪيو آهي، خاص طرح سيل ۽ گئگنيئر خلاف يا اُنهن سيني جي خلاف جن محمد ﷺ جن جي شان کي مٿانهون ڪيو آهي ۽ سائنس انصاف ڪندي حق جا لفظ چيا آهن (عالمي تاريخ لنڊن ۾ 1736ع ۽ 1744ع ۾ ستن جُلدن ۾ شايع ٿي هئي.)

باب ايڪونجاهون

(خلاصو)

عرب يا عرب مسلمانن طرفان فارس، شام، مصر، آفريڪا ۽ اسپين جي فتح، خليفن يا مُحَمَّد ﷺ جي جانشينن جي شهنشاهت (خلافت) سندن حڪومت ۾ عيسائين جي حالت.

گِبن، پهريَن خليفن، جيڪي مُحَمَّد ﷺ جا جانشين هيا، جي ڪفايت شعاري ۽ سندن جوش جذبي جي ذڪر سان هن باب جي شروعات ڪري ٿو. عربستان کان پري وارن ملڪن جي سوين جو ذميوار، هُو فارس ۽ روم جي شهنشاهت جي نااهلي کي سمجهي ٿو. انين صدي عيسوي جي شروعاتي سالن تائين اهي سوين هندستان کان وٺي ائٽلانٽڪ سمنڊ تائين ڦهليل هيون جن کي گِبن پنجن عنوانن هيٺ جاچائي ٿو:

1. **فارس**: مسلمانن فارس وارن کي شڪست ڏئي بصري ۽ ڪوفي جي شهرن جو بنياد رکيو، هنن 651ع ۾ يزد جرد جي حڪومت جو تختو اونڌو ڪري ڇڏيو جيڪو فارس جي حڪمرانن جو آخري ساساني بادشاهه هيو ۽ 710ع تائين مسلمان سنڌو درياهه ۽ ڪئسپيَن سمنڊ جي ڪنارن تائين وڃي پهتا.

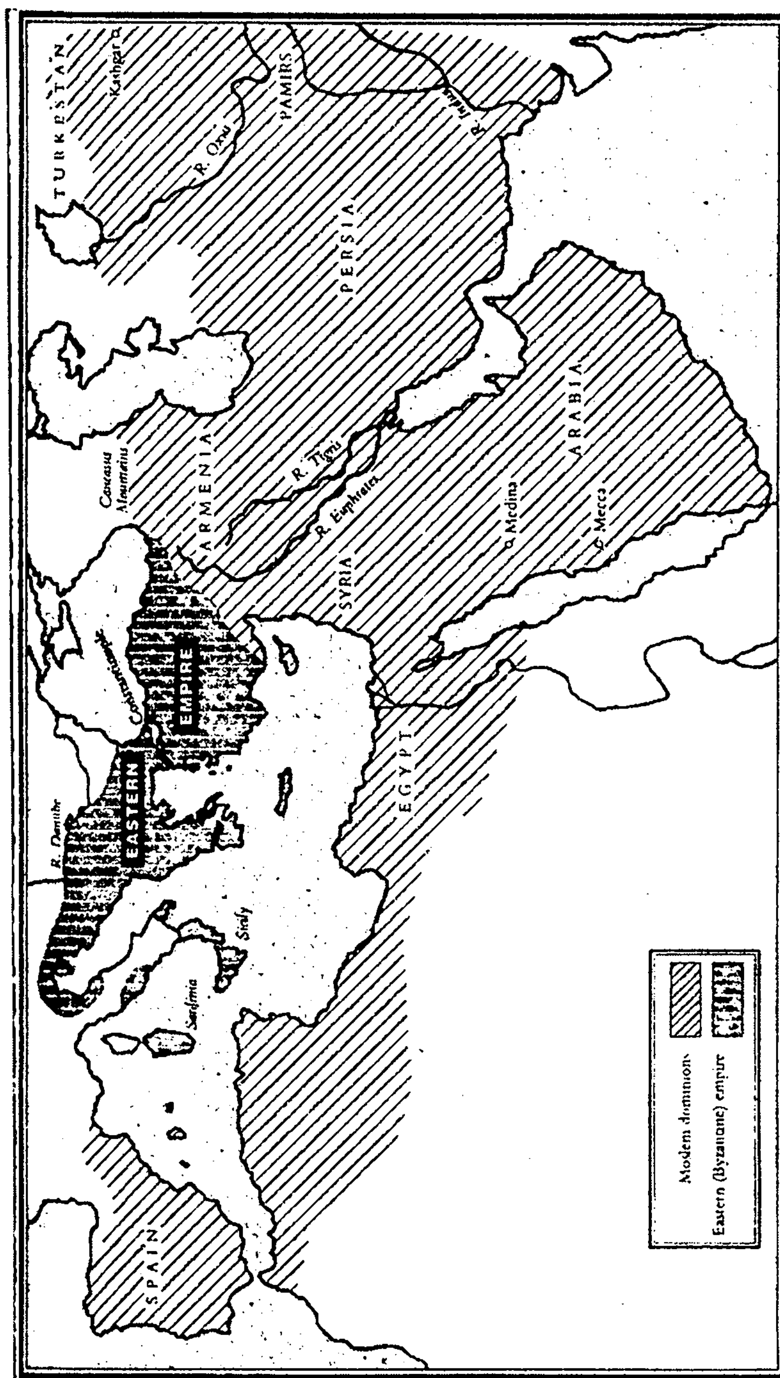
2. **شام**: 635ع ۾ دمشق تي مسلمانن جو قبضو ٿي ويو ۽ ايندڙ ٽن سالن اندر جيروسلم، حلب ۽ انٽئڪ (انتاڪيا) پڻ مسلمانن جي حڪمراني هيٺ اچي ويا. شهنشاهه هيراڪليس (حرقل) پنهنجون فوجون هٽائي ڇڏيون ۽ مسلمانن ايجيَن سمنڊ جي اردگرد جي علائقن تي ڪافي حملا ڪيا.

3. **مصر**: گِبن عُمرو بن العاص جو ذڪر ڪري ٿو جنهن مصر جي عيسائين جي مدد سان 641ع ۾ سڪندريه (اليگزينڊريا) کي فتح ڪيو. گِبن ان ڳالهه تي اعتبار نٿو ڪري ته سڪندريه ۾ بطليموسن جي لائبرري کي مسلمانن ساڙي ڇڏيو هو.

4. **آفريڪا**: سال 683ع تائين، مسلمان عقبہ جي اڳواڻيءَ ۾ اُتر آفريڪا جي سوڀ کي مڪمل ڪري ورتو هو، تان جو مسلمان ٽئنجيئر تائين پهچي ويا هيا، پر اُتر آفريڪا جا ماڻهو انين صدي عيسوي تائين مسلمان نہ ٿيا هيا.

5. **اسپين**: اسپين تي پهريون حملو طارق بن زياد 710ع ۾ ڪيو هو ۽ اڳئين سال هُن جيريز جي هنڌ تي بادشاهه رادرڪ جي اڳواڻيءَ ۾ گاٿن کي شڪست ڏني، پوءِ سڄو ملڪ سندس قبضي هيٺ اچي ويو پر عيسائين کي پنهنجين ڪليسائن کي قائم رکڻ جي اجازت ڏني وئي ۽ مسلمانن جي حڪومت ۾ زراعت کي ڪافي ترقي ملي ۽ ماڻهو خوشحال ٿي ويا.

گِبن پنهنجي ڏکهي بابَ جي پڇاڙي، فارس جي مجوسي مذهب توڙي آفريڪا ۽ اسپين ۾ عيسائيت جي زوال تي پنهنجي تبصري سان ٿو ڪري، 718ع تائين عربستان جا مسلمان خليفا دنيا جا بيحد طاقتور بادشاهه بڻجي ويا.

مسلمان شهنشاهتن جو ڦهلاءُ- 56- 632 ع

باب پاونجهاهون

(خلاصو)

قسطنطنيه تي عربن جا ٻه حملا. فرانس تي حملو ۽ چارلس مارٽل طرفان سندن شڪست. بنواميہ ۽ بنو عباس جي خانہ جنگي. ڪريٽ، سسلي ۽ روم تي ساموندي چڙهايون. خليفن جي شهنشاهت جو زوال ۽ ان جو ورهاڱو. يونان جي شهنشاهن جون شڪستون ۽ سوڀون.

باب 52 ۾ گِبن مسلمانن طرفان قسطنطنيه تي قبضي ڪرڻ جي ڪوشش جو ذڪر ڪري ٿو. ستن سالن تائين شهر تي گهيرو ڪيو ويو، پر حفاظتي تدبيرن ۽ 'يونان جي باھ' (جيڪا شايد پٽري ڊانبر سان لڳائي وئي هئي) مسلمانن کي اڳتي وڌڻ نہ ڏنو ۽ سال 677ع ۾ ٽيهن سالن لاءِ امن امان جو سمجهوتو طئي ٿي ويو. هڪ ٻيو گهيرو جيڪو (716-718ع ۾ ڪيو ويو ان کي بہ روڪيو ويو. فرئنڪن جي بادشاهت تي مسلمانن حملو ڪيو جيڪو ڪامياب رهيو، پر چارلس مارٽل ٻيهر مسلمانن کي ٽُورس ۽ پئاٽيئرس جي وچ ۾ 732ع ۾ شڪست ڏني. 755ع ۾ کين پائرينيز کان بہ پنتي ڌڪيو ويو. ان دؤران مُحَمَّد ﷺ جي جانشين ۽ خلافت اندر خانہ جنگي برپا ٿي وئي. ڏهين صدي عيسوي ۾ هڪ ٻئي جي مخالف ٽن خليفن، بغداد، تيونس ۽ قرطبہ ۾ حڪومت ٿي ڪئي. پهرين مسلمانن جي وقت ۾ علم ۽ ذهانت بہ جنم ورتو. سائنس تي يونانين جي تحقيق ۽ لکڻين جا ترجما شايع ٿيڻ شروع ٿي ويا ۽ خاص طرح تي فلسفي، رياضي، آسماني علم، حڪمت يا طب، بدني بناوت، وڻن ٻوٽن ۽ علم ڪيميا جي علمن ڏانهن ماڻهو وڌيڪ متوجهہ ٿيا. گِبن، بهرحال، ان ڳالهہ تي افسوس جو اظهار ٿو ڪري تہ مسلمان يوناني توڙي لاطيني شاندار علمن کي پڙهي لکي نہ ڄاڻندا هيا. جيڪڏهن ائين ڪن ها تہ وڌيڪ ڄاڻ حاصل ٿيڻ تي هو وڌيڪ آزاد ذهن سان سوچڻ جي صلاحيت رکن ها. انين صدي عيسوي جي آخر ۾ قسطنطنيه جي شهر، خليفي هارون رشيد کي داد ٿي ڏنو جنهن ان شهر جي آزاديءَ کي برقرار رکيو هو، پر تڏهن بہ هارون سدائين دڙڪا دابَ ڏيندو رهندو هو ۽ نيٺ ڪاري سمنڊ جي ڪنارن تي آباد هيراڪليا شهر تي 806ع ۾ قبضو ڪيائين. نائين صدي عيسوي ۾ ڪريٽ ۽ قبرص مسلمانن جي قبضي هيٺ اچي ويا. 846ع ۾ روم تي حملو ڪيو ويو پر ان کي پادري ليؤ-iv بچائي ورتو جنهن ٻيهر شهر جي ديوارن کي اوچو ڪرايو. بغداد جي خليفن ترڪن کي پاڙيٽُو فوجين جي حيثيت ۾ استعمال ڪيو جن جي طاقت محلات جي سازشن ۽ انقلابن سبب ڪمزور ٿي چڪي هئي؛ گڏوگڏ مذهبي جنون جي هڪ نئين لهر ڪرمتي فرقي جي حيثيت سان اُڀري آئي جنهن جي نتيجي ۾ خودمختيار بادشاهتون قائم ٿي ويون. شهنشاهن نائيس فورَس-II ۽ جان-I ذِمِس جن 963ع کان 976ع تائين حڪومت ڪئي، يونانين ٻيهر ڪريٽ، سليشيا، شام ۽ قبرص تي پنهنجي حڪومت قائم ڪري ورتي.

باب ٿيونجاهون
(خلاصو)

ڏهين صدي عيسوي ۾ اوڀر جي شهنشاهت جي حالت- سندس وُسعت ۽ ورهاست- دولت ۽ آمدني- قسطنطنيه جو مَحل- لقبَ ۽ عُهدا- شهنشاهن جي طاقت ۽ سندن دٻدٻو- يونانين، عربن ۽ فرئنڪن جي حڪمت عملي- لاطيني زبان جو ڪمزور ٿيڻ- يونانين جو مطالعو ۽ سندن تنهائيءَ جو لطف.

هن باب جي شروعات ۾ گِبن، ڏهين صدي عيسوي ۾ اوڀر جي شهنشاهت جي تاريخ جي ذريعن تي هڪ سرسري نظر تو وجهي، جيڪا اُتيهن طبقن يا فوجي حڪومتن ۾ ورهائجي چڪي هئي. قسطنطنيہ بهرحال ان وقت وڏي ۾ وڏو شهر هو جنهن دنيا جي اُنهن حصن مان ماڻهن کي پاڻ وٽ اچڻ ۽ ڪشش ڪرڻ جي دعوت ڏني جيڪي مسلمانن فتح ڪيا هيا. گبن، پيلوپونيس جي حالت جو ذڪر ٿو ڪري جتي اجا تائين روم جي آزاديءَ جا آثار نظر تي آيا ۽ جتي ريشم جي وکري مان ايندڙ دولت نمايان هئي. شهنشاهت مان قسطنطنيہ جي شهر ۾ دولت جمع ٿيندي رهي جتي شاهي محلات هاڻي هر طرف کان وڏين ۽ اوچين عمارتن سان وڪوڙجي ويو هو. محلات توڙي شاهي طبقي جو هڪ مجيل معيار مقرر تي چڪو هيو جنهن ۾ آفيسون، عهدا، لباس ۽ تقريبن جي طريقن جا معيار ۽ ماپا مقرر ڪيا ويا هيا. آمراڻي رعب تابَ سينيٽ کي بہ دٻائي ۽ هِيسائي ڇڏيو هو ۽ ڪليسا بہ خاموشي ڪٺي اختيار ڪئي هئي. گِبن، شهنشاهت جي ساموندي توڙي پيادل فوج جي هڪ منظرنامي کي اڳيان تو آڻي جنهن ۾ هو مسلمانن جي مذهبي جذبي اڳيان مخالفن جي لڳاتار شڪستن جو جائزو ۽ تضاد پيش ٿو ڪري ۽ ٻڌائي ٿو تہ مسلمان ڪيئن نہ مذهبي جذبن سان تمتار ٿيل هيا. ان وچ ۾ مغربي دنيا ۾ ٽين طاقت بہ وجود ۾ اچي وئي جيڪا چارليمئگني جي فرئنڪن جي شهنشاهت جي روپ ۾ سامهون آئي، پر اُها جلد سندس ئي جانشينن جي هٿان پنهنجي پاڻ ۾ ورهائجي ۽ وڏيرا شاهي جي ور چڙهي وئي. جسٽينيَن کان پوءِ، قسطنطنيہ ۾ لاطيني، زبان جو استعمال گهٽجي ويو هو جنهن کي وري فرئنڪن پنهنجي زبان طور تسليم ڪري ورتو هو، توڙي جو اوڀر جي شهنشاهن آخر تائين پنهنجي رومي سڃاڻپ کي برقرار رکيو هو. نائين صدي عيسوي ۾ لائبريريَن فوٽيَس جي اڳواڻيءَ ۾ يوناني علم جي مطالعي کي ٻيهر زنده ڪيو ويو پر گبن ان ڳالهہ تي افسوس جو اظهار ٿو ڪري تہ ڪو بہ نئون ڪم نہ ٿيو ۽ نہ وري ڪي نوان ڪتاب شايع ٿي سگهيا. ”ڏڪارا ۽ بهادريءَ وارا منظر يا وري دلفريب موسيقيءَ جون ڌنون خاموش ٿي ويون ۽ شاندار دؤر هميشہ واسطي غائب ٿي ويو“.

باب چوونجاهون
(خلاصو)

پاليشيئنس جو فلسفو ۽ سندن اصليت- يوناني شهنشاهت طرفان کين اذيتون- آرمينيا ۾ بغاوت- ٿريس طرف لڏپلاڻ- اولهه ۾ سندن پرچار- پروٽيسٽنٽ تحريڪ جا ٻجَ، نوعيت ۽ نتيجا.

گبن هڪ مختصر باب ۾ پاليشيَنس جو ذڪر ڪري ٿو جيڪو هڪ عيسائي فرقو هو جنهن توريت کي رد ڪري سينٽ پال جي مذهبي رهبري قبول ڪئي هئي. اُهي پهريون ايشيا مائنر ۾ وجي رهيا جتي يوناني شهنشاهن کين اذيتون پهچايون. سندن تڪليفن نيٺ رنگ لاتو جنهن جي نتيجي ۾ نائين صدي عيسوي ۾ آرمينيا ۾ بغاوت جنم ورتو جنهن کي مسلمانن جي خلافت طرفان حمايت حاصل هئي. اُنهن جي ڪجهه پوئلڳن کي جنگي جوڌن جي حيثيت ۾ ٿريس ۾ رهائش ملي جتان اُهي فرانس ۽ اٽلي ڏانهن منتقل ٿي ويا. اُهي بت پرستيءَ توڙي روم جي حڪومت جي خلاف هيا. تيرهين صديءَ ۾ هو البيجينِس جي حيثيت ۾ سڃاپجڻ لڳا. هي لقب کين فرانس جي هڪ شهر البي مان مليو هو جتي هو رهندا هيا، پر اُتي کين سخت اذيتن مان گذرڻو پيو. گبن کين پروٽيسٽنٽ تحريڪ جو پيشرؤ يا سرواڻ ٿو ڪوني ۽ هن باب جي پڄاڻي اُنهن فائدن حاصل ٿيڻ تي ٿو ڪري جيڪي اڳتي هلي هن تحريڪ مان کين حاصل ٿيا هيا.

باب پنجوجاهون

(خلاصو)

بلغاريا جا ماڻهو- هنگري جي ماڻهن جو اصل نسل، سندن لڏپلاڻ ۽ آباد ٿيڻ- اوپر توڙي اولهہ ۾ سندن حملا- روس جي بادشاهت- روس جي جاگرافي ۽ يونان جي شهنشاهت سان سندن وڻج واپار جي جنگ - بربرن جي مذهبي تبديلي.

گبن، عيسوي سن نائين، ڏهين ۽ يارهين صدين ۾ بازنطينيا خلاف سيٿيا جي حملن جو ذڪر ڪري ٿو جيڪي بلغاريا، هنگري ۽ روس جي نالن هيٺ ڪيا ويا هيا. بلغاريا وارن 811ع ۾ شهنشاهہ نائيسفورس کي هڪ جنگ ۾ ماري ڇڏيو هو. بعد ۾ اُهي عيسائي ٿي ويا ۽ خواهش ظاهر ڪئي هيائون تہ پنهنجي بادشاهہ سِميَن جي سربراهيءَ ۾ هو قسطنطنيہ ۾ هڪ ساموندي شهنشاهت جو بنياد وجهندا، پر سندن خواهش پوري ڪانہ ٿي جو هو پاڻ ۾ هڪ ٻئي خلاف ورهائجي ويا هيا ۽ نيٺ يارهين صدي عيسوي ۾ شڪست کاڌائون. هنگري جا ماڻهو شروع ۾ ايشيا کان آيا هيا ۽ نائين صدي عيسوي ۾ اُهي دنيوب جي ڪنارن تي وڃي آباد ٿيا هيا. هنن چارليمئگني جي پوئلڳن ۽ جرمني جي شهنشاهت خلاف حملن جي شروعات ڪري ڇڏي هئي پر اُنهن، جرمن شهنشاهن: هينري ۽ فائولر جي هٿان 934ع جي جنگ ۾ شڪست کاڌي؛ بعد ۾ عظيم شهنشاهہ اوٿو بہ کين 955ع ۾ مات ڏني. ان کان پوءِ هنن مختلف بادشاهن جي سلسلي هيٺ سڪونت اختيار ڪئي ۽ ٽن سؤ سالن تائين امن ۽ سُڪون جي زندگي گذاريائون. نائين صدي عيسوي ۾ روس جا ماڻهو اسڪئنڊينيويا جي نارمن يا نارمنڊي جي شهنشاهن جي رعيت ۾ شامل هيا، نوفگورڊ ۽ ڪيف جا شهر وڻج واپار جا مرڪز هيا ۽ روس جا واپاري تڏهن بالٽڪ کان قسطنطنيہ تائين ڏنڌو ڏاڙي ڪندا هيا. پر جنگين وڻج واپار ۾ رڪاوٽ وجهي ڇڏي ۽ ٻن سؤ سالن ۾ روسين چار ڀيرا ساموندي رستي قسطنطنيہ تي حملا ڪيا، پر هر ڀيري سندن حملي کي ناڪام بنايو ويو. بازنطيني شهنشاهت سان اتحاد ڪري هنن بلغاريا وارن کي شڪست ڏني، پر جڏهن هنن وري قسطنطنيہ کي سوڙهو ڪرڻ شروع ڪيو تہ شهنشاهہ جان- I 972ع ۾ کين شڪست ڏني. ڏهين صدي جي آخر ۾، يونان ۽ جرمني جي پرچارڪن جي گڏيل ڪوشش ۽ سندن چپ چاپ همت ۽ مردانگيءَ سان روس وارا بہ پنهنجو مذهب مٽائي عيسائي ٿي ويا ۽ آرٽس ۽ سائنس جو علم اتر ۽ مشرقي يورپ جي ڪُنڊ ڪڙڇ تائين ڦهلجي ويو.

باب ڇاوَنجاهون

(خلاصو)

اٽلي ۾ عرب مسلمان، فرئنڪ ۽ يونان جا ماڻهو. نارمنڊي وارن جا ڀهريان معرڪا ۽ سندن آبادي. رابرٽ گِسڪارڊ جو ڪردار ۽ سندس سوڀون. اَپُوليا جو حاڪم. پنهنجي پاءُ جي ڪوشش سان سِسلي طرفان سُک جو ساهه پَٽڻ. اوير ۽ اولهه جي شهنشاهن خلاف رابرٽ جون سوڀون. سِسلي جو بادشاهه راجر آفِريڪا ۽ يونان تي حملو تو ڪري. شهنشاهه مينوئل ڪمنينَس. يونانين ۽ نارمنس جي وچ ۾ جنگيون. نارمنڊي جي هستي جو متجي وڃڻ.

گِبن، ذڪرڻ اٽلي جي آزاديءَ جي احوال سان هن باب جي شروعات ڪري ٿو ته ڪيئن اُها عرب سلمانن ۽ ساڳئي وقت لومبارڊ شهزادن جي چنبي مان نائين صدي عيسوي ۾ ٻاهر نڪري نروار ٿي ئي، جيڪا هونئن اڳ يونان جي شهنشاهت جو حصو هئي. يونان جي مخالفن، نارمنڊي وارن کي عوت ڏني ته اُهي سندن مدد ڪن، ۽ جڏهن يونانين 1038ع ۾ سِسلي کي عرب مسمانن کان آزاد ڪرائي پنهنجي قبضي هيٺ آڻن چاهيو ته نارمنس، اپُوليا تي قبضو ڪري ورتو. هن موقعي تي 'طيني ڪليسا، يوناني ڪليسا کان پنهنجا رشتا ۽ لاڳاپا هميشه واسطي ختم ڪري ڇڏيا ۽ هنن ارمنس کي، اپُوليا، ڪئلابريا ۽ سِسلي کي فتح ڪرڻ جو حق ڏئي سندن حمايت ڪري ڇڏي. 1054ع ۾ ابرٽ گسڪارڊ سندن اڳواڻ بنجي ويو. سئلرنو جو ميڊيڪل اسڪول ۽ اُملفِي جي دولت ۽ وڻج واپار ندس خاص ملڪيت جو حصو ۽ ذريعو هيا. سِسلي جي سوڀ، سندس ننڍي ڀاءُ راجر جي حصي ۾ ي جنهن ٽيهن سالن جي جدوجهد کان پوءِ ان کي حاصل ڪيو. هي خطو بعد ۾ لاطيني ڪليسا جو صو بڻجي ويو پر مسلمانن کي مڪمل مذهبي آزادي جو حق ڏنو ويو هو. رابرٽ گِسڪارڊ ان دؤران ونان جي شهشاهت تي حملو ڪري شهنشاهه اليگزيَس کي دُرازو جي هنڌ وٽ 1081ع ۾ شڪست ني. بعد ۾ هو اٽلي واپس ويو ته جيئن جرمن شهنشاهه هينري-IV جو مقابلو ڪري جنهن کي يگزيَس جي حمايت حاصل هئي ته جيئن پٽي گڏجي روم جو گهيرو ڪري سگهن. شهنشاهه، نارمنس ڀيان نه بيهي سگهيو ۽ پوئتي واپس وريو پر ان کان اڳ روم کي لُٽ مار ۽ باهه لڳڻ ڪري سخت نصان رسي چڪو هو. 1085ع ۾ رابرٽ مري ويو پر ان کان اڳ هو يونان خلاف حملي جي تياري ڪري چڪو هو. گِبن هاڻي، ٻارهين صدي عيسوي جي پهرئين اڌ ۾، سِسلي جي راجر-II جي اُڀرڻ ۽

اڳتي. وڌڻ جو احوال اسان کي ٻڌائي ٿو جنهن ڏکڻ اٽلي جي نارمن حدن ۽ علائقن کي پاڻ سان ملائي پنهنجي حڪمراني هيٺ آڻي ڇڏيو هو. هن مالٽا کي پنهنجي شهنشاهت سان ملائي ڇڏيو ۽ اتر آفريڪا جي ڪنارن تي رهندڙ آبادين کي مجبور ڪيائين ته هو سندس حڪومت اڳيان آڻ مڃين ۽ ڪيس جزيو ڏين. اٿينس ۽ ڪورنٿ تي سامونڊي پڌيءَ کان مٿن حملو ڪيو ويو جنهن جي نتيجي ۾ ريشم جي صنعت کي سِسلي ۾ آندو ويو ۽ فرانس جي صليبي بادشاھ لوئس- VII کي يونان جي قبضي ڪندڙن کان ڇڏائي ڪيس بچايو ويو. شهنشاھ مينوئل جي حڪمرانيءَ ۾ (1143-1180ع) يونانين بيهر اٽلي تي پنهنجي دعويٰ ڄمائي ۽ ٻين شهرن کي ٻه ڀُشي ڏنائون ته اُهي جرمن شهنشاھ فريڊرڪ باربروسا جي مخالفت ۽ ساڻس مقابلو ڪن پر پادري اليگزينڊر (سڪندر) III سندن حمايت ڪرڻ کان انڪار ڪيو. هاڻي نارمن- سِسلي جي طاقت ڪمزور ٿي چڪي هئي ۽ سال 1194ع ۾ ساڳيو خطو فريڊرڪ باربروسا جي پٽ فتح ڪري ڇڏيو جيڪو پوءِ شهنشاھ هينري- VI جي نالي سان مشهور ٿيو.

باب ستونجاهون

سلجوق نسل جا تُرڪ. هندستان جي فاتح محمود (غزنوي) خلاف سندن بغاوت. طُغرل، ارس کي پنهنجي تابع تو بنائي ۽ خليفن جي حفاظت تو ڪري. آلپ ارسلان طرفان شهنشاه ومنَس ڊايوجينس جي شڪست ۽ سندس قيدي ٿيڻ. مالڪ شاهه جو رعب، دٻدٻو ۽ شان نوڪت. ايشيا مائنر ۽ شام جون سوڀون. جيروسلم جي حالت ۽ سختيون. مقدس مقبري جون يارتون.

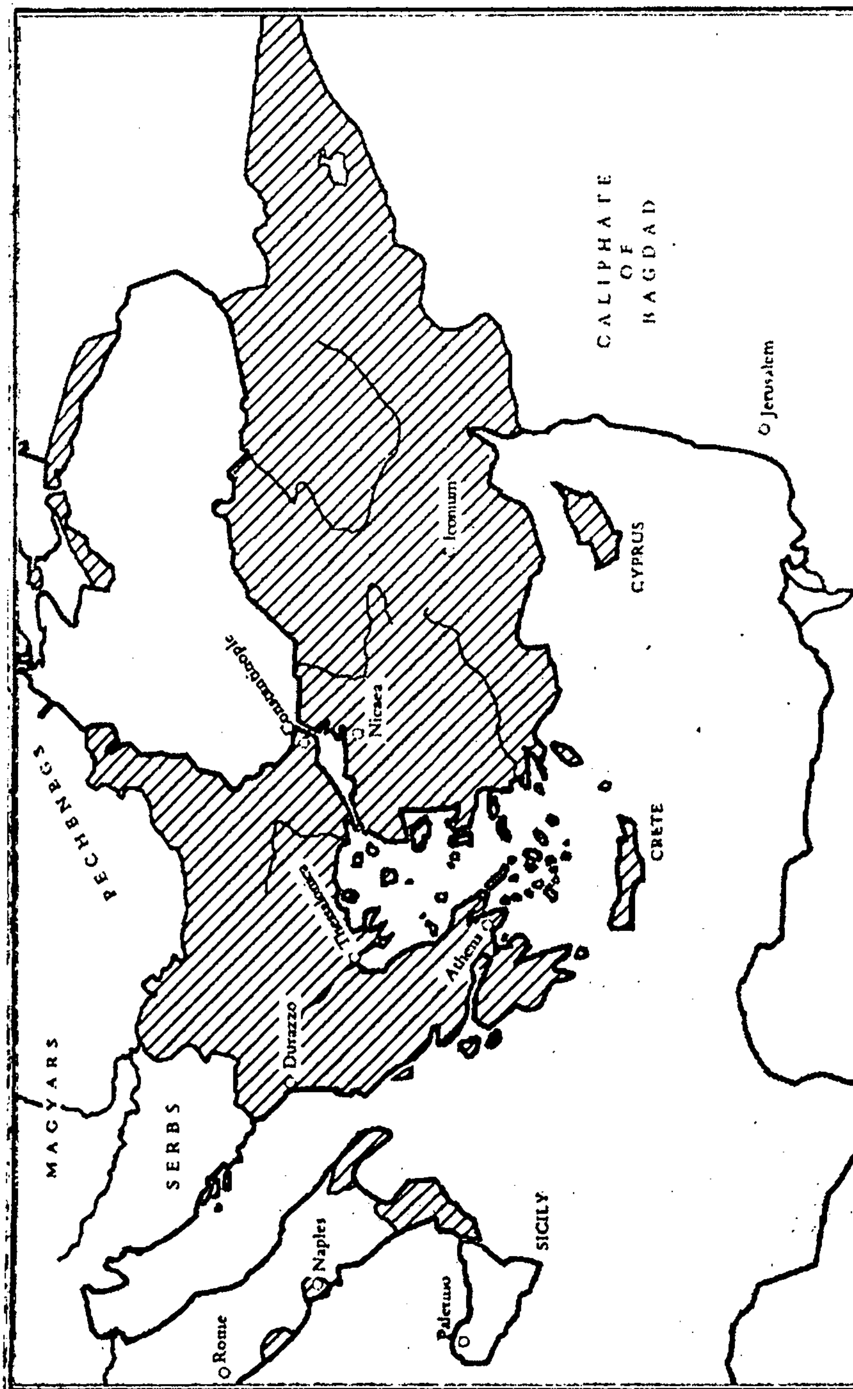
هن ڪتاب جو پڙهندڙ سِسلي جي ٻيٽ کان هلي يقيني طور تي ڪئسپيَن سمنڊ کان ٻه اڳتي ڌي چڪو هوندو ۽ تُرڪن جي گاديءَ جي هنڌ يا آستانن تائين پهچي چڪو هوندو جن جي خلاف ىسولي طرح پهرين صليبي جنگ شروع ڪئي وئي هئي. ڇهين صدي عيسوي ۾ قائم ڪيل سيٿيا جي هنشاهت گهٽبو اڳ ختم ٿي چڪي هئي پر يونانين توڙي ٻين مشرقي ملڪن ۾ سيٿيا جو نالو اجا ئين مشهور هيو ۽ نندين نندين قومون يا قوميتون، جيڪي خود ٻه طاقتور ۽ آزاد حيثيت رکندڙ ٻون، چين کان اوڪسَس نديءَ تائين هڪ وڏي رڻ پٽ ۾ ٽڙيل پکڙيل هيون ۽ دنيوب کي، جيڪا نگري جي ڪالوني هئي، يورپ جي جمهوريه ۾ داخل ڪيو ويو هو ۽ ايشيا جي تخت گاهَن تي تُرڪ سل جي سپاهين ۽ غلامن جو قبضو ٿي چڪو هو. هڪ طرف اپوليا ۽ سِسلي، نارمنس جي نيزن ۽ پالن ي خوف کان سندن تابع بنجي ويا هيا ته ٻي طرف کان اتر جي ريڍارن ۽ ڌنارن جا لشڪر فارس جي ىشاهتن اندر ڪاهي پيا هيا؛ سلجوق شهزادن موقعي جو فائدو وٺي سمرقند کان وٺي يونان ۽ مصر جي رحدن تائين پنهنجي شاندار شهنشاهت قائم ڪري ڇڏي ۽ ان وقت کان وٺي ترڪن پنهنجي حڪومت ي تيستائين قائم رکيو جيستائين سينٽ صوفيا تي ڪنهن ٻي فاتح جو جهنڊو نه ڦڙڪيو هو.

ترڪ بادشاهن ۾ سڀني کان وڏو ۽ عظيم محمود غزنوي هو(1) جنهن فارس جي اوڀر وارن ىوبن ۾ حضرت عيسيٰؑ جي جمڻ کان هڪ هزار سال پوءِ حڪومت ڪئي هئي. سندس پيءُ سبڪتگي سبڪتگين، مُحَمَّد ﷺ جي غلامن جي غلامن جو ٻه غلام هو(*). پر غلامن جي حسب نسب ىجب، پهريون رتبو فقط لقبن تائين محدود هيو ڇو ته اُهو ايشيا مائنر ۽ خراسان جي حاڪم ذريعي جي چڪو هو ڇاڪاڻ ته اهو اجا تائين بغداد جي خليفي جي تابعداري ڪندو هو. ٻيو عهدو مملڪتي ىزير جو هو جيڪو ساماني قبيلي(2) جو نائب هو جنهن سياسي غلامي جي رشتن کي بغاوت ڪري ٽڙي ڇڏيو هو. ٽيون عهدو هڪ جائز نوڪر وارو هو جيڪو ان باغي جي ڪُٽنب پاڻ وٽ رکيو هو ىان سبڪتي، جرئت ۽ هوشياريءَ سان شهر جي وڏي ۾ وڏي رتبي تائين رسيو جيڪو غزنا(3) جي

صوبي ۾ هو ۽ هو پنهنجي مالڪ جي نالي هيٺ سان گڏوگڏ سندس جانشين به بڻجي ويو. ساماني بادشاهت جي جُهرندڙ سلسلي کي پهريون ته ٽيڪ ڏئي بچائڻ جي ڪوشش ڪئي وئي پر بعد ۾ سندن ئي نوڪرن چاڪرن ان کي ڍڪو ڏئي ڪيرائي ڇڏيو ۽ جڏهن هر طرف افراتفري ڦهلجي وئي ته محمود غزنوي جي ڀاڳ ڀڙڪو کاڌو. فقط هن جي لاءِ سلطان(4) جي لقب کي پهريون ڀيرو ايجاد ڪيو ويو ۽ سندس بادشاهت جو دائرو هڪ طرف ٽرنسوڪسيانا کان وٺي اصفحان جي حدن تائين ته ٻي طرف ڪئسپين سمنڊ جي ڪنارن کان سنڌو ندي تائين وڌي ويو. پر سندس شهرت ۽ دولت جو خاص سبب سندس جهاد هو جيڪو هن هندستان جي گنئوز يا بت پرستن سان ڪيو هو. ٻاهر جي هن بيان ۾ منهنجي لاءِ صفحو ڪافي نه هوندو پر هڪ پورو جُلد به شايد اُنهن جنگين جي بيان ڪرڻ يا اُنهن ٻارهن حملن جي ذڪر ڪرڻ لاءِ ڪافي نه هوندو جيڪي محمود غزنوي هندستان تي ڪيا هيا. پلي موسمون ڪيڏيون به خراب ڇو نه هجن، يا جبل پلي ڪيترا به اوچائي وارا هجن، نديون پلي وڏيون ۽ ويڪريون هجن، صحرا ۽ رڻ پٽ پلي ويران هجن ۽ دشمنن جا پلي ڪيڏا به وڏا لشڪر هجن ۽ پلي مخالفن جي فوج ۽ هيبتناڪ هاٿي هجن(5) جيڪي جنگ وڙهڻ جي ڪيڏي به مهارت ڇو نه رکندا هجن پر مسلمان مجاهد ڪنهن به خوف خطري کان ڊڄڻ ۽ هيسجڻ وارا هرگز نه هيا. غزني جي سلطان، سڪندراعظم جي فتحن کي به مات ڏئي ڇڏي هئي. ٽن مهينن جي هلڻ ۽ ڪشمير ۽ تبت جي جبلن جي مسافري ڪرڻ کان پوءِ، هو مشهور شهر قنوج(6) وٽ پهتو جيڪو گنگا ندي جي مٿين ڪپر تي اڏيل آهي ۽ سنتوندي جي ڪناري تي هڪ ساموندي جنگ ۾ هن دشمن جي ڇئن هزار ٻيڙين کي تباهه ڪري ڇڏيو. دهلي، لاهور ۽ ملتان پنهنجا پنهنجا گيٽ کولڻ لاءِ مجبور ٿي پيا ۽گجرات جي مشهور بادشاهت هن لاءِ ڪشش جو باعث بڻي ۽ هن اُتي ترسڻ جو ارادو ڪيو، سندس لالچ اجا به اڳتي وڌي ۽ هن ڏاکڻين سمنڊ مان خوشبودار ۽ سونا ٻيٽ تلاش ڪرڻ جي اجائي ڪوشش ڪئي. پر جزيي ادا ڪرڻ تي اُتان جي راجا پنهنجي حڪومت جي حدن کي برقرار رکيو ۽ ماڻهو ۽ سندن زندگيون به بچي ويون، پر جوشيلا مسلمان هندستان جي مذهب سان ظلم ۽ زبردستي سان پيش آيا، سوين مندرن ۽ سندن عبادت جي جاين کي ڊاهي پٽ ڪيو ويو، هزارين بُتن کي پيچي پورا پورا ڪيو ويو، ۽ پيغمبر ﷺ جي غلامن کي اُنهن پگل ٿئل بتن ۾ مڙهيل قيمتي سامان جو حصو بطور انعام اڪرام جي ڏنو ويو. سومنات جو مندر گجرات جي ڇيڙي تي ٺهيل هيو ۽ ڊيو جي پر ۾ هو. هڪ اهڙو هنڌ جيڪو پورچوگيزن جي آخري ملڪيت هئي(7). ان مندر تي ٻن هزار ڳوٺن جو ناڻو خرچ ٿيندو هو، ٻن هزار برهمڻن کي پاڪ ڪيو ويو هو ته جيئن اُهي سومنات ۾ رکيل وڏي ۾ وڏي ديوتا جي خدمت ۾ رُڌل رهن ۽ جنهن کي هر صبح ۽ هر شام جو گنگا جي پاڻيءَ سان غسل ڪرايو ويندو هو: ٻيا جيڪي خدمتگار هيا اُنهن ۾ ٽي سؤ مؤسيقار ۽ سازندا، ٽي سؤ حجم ۽ پنج سؤ نچڻيون هيون جيڪي پنهنجي جَم جي اعزاز توڙي حُسن ۾ پنهنجو مٽ پاڻ هيون. ٽِن طرفن کان مندر جي حفاظت سمنڊ پاڻ ٿي ڪئي ۽ هڪ سوڙهو ٻيٽ وچ تي هيو جنهن جي فطري يا مصنوعي بيهڪ خوبصورتي واري هئي ۽ شهر توڙي پر وارن هنڌن تي اهڙا ماڻهو رهندا هيا جيڪي مذهبي جنون رکندڙ هيا. هو پنهنجن گناهن ۽ انهن جي نتيجي ۾ مليل سزائن جو اعتراف ڪندا هيا جيڪي ڪين قنوج ۽ دهلي ۾ مليون هيون، پر جيڪڏهن ڪو پليد ڌاريو ماڻهو (سندن عقيدي موجب) سندن پاڪ خطي ۾ اچڻ جي ڪوشش ڪندو ته خدائي ناراضگي ۽ انتقام جو ڪاچ ٿي هڪ ڌماڪي سان پرزا پرزا ٿي ويندو. محمود غزنوي، هن عقيدي کي هڪ ذاتي للڪار سمجهي

پنهنجي ايماني طاقت کي هندستان جي وڏي ديوتا خلاف آزمائڻ تي چاهيو. ديوتا جي پنجاهه هزار پوڄيندڙن کي مسلمانن جي نيزن ۽ ڀالن سان ختم ڪيو ويو، ديوارن کي ڊاهيو ويو، ۽ هِندن جي پاڪ جاءِ کي بي عزتو ڪيو ويو ۽ فاتح هن وڏي بُت جي سِرَ کي پنهنجي لوهي ڀالي سان اُڏائي ڇڏيو. ڊڄندڙ ۽ ڏڪندڙ برهمڻن هڪ ڪروڙ اسٽرلنگ ڪيس آڇيا ته اُنهن جي بدلي ۾ ڪين جان جي پناهه ڏئي ۽ سندن وڏي ديوتا کي نقصان نه رسائي ۽ محمود جي سياڻن صلاحڪارن به ڪيس صلاح ڏني ته جيڪڏهن پٿر جي نهيل بُت کي تباهه ڪيو به ويو ته ان سان بت پرستن جي دلين جا جذبا هرگز ڪونه بدلبا، تنهن ڪري مناسب اهو هو ته ايڏي وڏي رقم جي آڇ کي هرگز نه ٺڪرائجي ڇاڪاڻ ته اهي پئسا ضرورتمند مسلمانن کي وقت اچڻ تي ڪم ايندا. ”توهان جا دليل“، محمود جواب ڏنو، ’شاندار(*) ۽ وزندار آهن پر محمود غزنوي، ايندڙ نسل جي نظرن ۾ بتن جي هڪ واپاري طور سڃاڻجڻ نٿو چاهي‘. هن پنهنجن حملن کي جاري رکيو ۽ هيرن ۽ جواهرن جو هڪ خزانو جيڪو پٿر جي مجسمي جي پيٽ ۾ لڪل هو، ٻاهر نڪري آيو جنهن ڪنهن حد تائين برهمڻن جي فضول خرچي کي صاف ظاهر ڪري ڇڏيو. بت مان ٻاهر آيل قيمتي ٽڪرن کي غزنا، مڪي ۽ مديني ڏانهن موڪليو ويو، بغداد هن دلچسپ معرڪي کي غور سان ٻڌو ۽ محمود غزنوي کي بغداد جي خليفي طرفان وڏو داد ڏنو ويو ۽ ڪيس مُحَمَّد ﷺ جي مذهب جو محافظ ۽ مسلمانن لاءِ ڀاڳ بخت آڻيندڙ جو لقب عطا ڪيو ويو.

هي پاسو رت جي رستي وارو هو ۽ قومن جي تاريخ اڪثر اهڙي ئي رهي آهي، پر ساڳئي وقت اُلا هتي ڪجهه سائنس ۽ اخلاقيات جي خوشبودار گلن آڇڻ کان به انڪار نه ڪري سگهندس. محمود غزنوي جو نالو اوپر جي ملڪن ۾ اجا تائين به عزت ۽ احترام سان ورتو وڃي ٿو: سندس رعيت جا ماڻهو، امن ۽ خوشحاليءَ جهڙين نعمتن سان نوازيل هيا؛ سندس عيب ۽ اوڻايون مذهب جي پردي ۾ لڪل هيون، ڀ مشهور مثال سندس انصاف سخا ۽ فياضي بابت وڌيڪ وضاحت ڪندا. (I) جيئن آلا سندس هال ۾ وڃي وينس ته رعيت جو هڪ مظلوم ماڻهو بادشاهه جي تخت آڏو اچي جهُڪيو ۽ هڪ ترڪ سپاهي جي گستاخي ۽ بيهودي روَش جو ذڪر ڪيائين ته ڪيئن نه هن ڪيس پنهنجي گهر ۽ بستري مان تڙي ڪڍي ڇڏيو هو. ”رڙيون ڪرڻ بند ڪر“، محمود ڪيس چيو، ’جڏهن هو ٻيهر اچي ته مون کي اچي ٻڌائجان، آلا ذاتي طور اُتي پهچي توسان انصاف ڪندس ۽ جيڪڏهن هن توسان اهڙو ورتاءُ ڪيو آهي ته ڪيس ضرور سزا ڏيندس‘. سلطان پنهنجي سُونهين (Guide) جي پنيان هلندو رهيو ۽ گهر جي اندر ۽ ٻاهر محافظن کي چوڪس ڪري ڇڏيائين ۽ ٻتين کي وِسائيندي مجرم کي موت جي سزا جو حڪم ڏنائين جنهن کي ڦُر لُٽ ۽ زنا ڪندي پڪڙيو ويو هو. موت جي سزا جي تعميل ٿيڻ کان پوءِ، ٻتين کي ٻيهر روشن ڪيو ويو ۽ محمود غزنوي سجدي ۾ پنهنجو سر ڪٽي رکيو ۽ سجدي مان اُٿندي، هن ڪجهه کاڌي کائڻ جي طلب ڪئي، کاڌي ملڻ تي هو ان کي هڪ بکايل جي هيڄ جيان ڳڙڪائي ويو. غريب ماڻهو، جنهن جي شڪايت جو هن ازالو ڪيو هو، پنهنجي حيرت ۽ تجسُس کي گهڻو روڪي نه سگهيو تنهن ڪري هڪ مهربان ۽ شفيق بادشاهه هيٺين سطح تي اچي پنهنجي انوکي عمل جي وضاحت هن ريت ڪئي: ’مون کي شڪ ڪرڻ جا گهڻا سبب هيا ته منهنجن پٽن مان ڪنهن به هڪ پٽ کان سواءِ ٻي ڪنهن کي هرگز اها جرئت ئي ڪانه ٿئي ها ته اهڙو بيهودو ڪم ڪري؛ ۽ مون ٻتيون ان ڪري اُجهائي ڇڏيون ته جيئن منهنجو انصاف انڌو ۽ اڻموٽ هجي. منهنجي عبادت ۽ سجدو فقط شڪراني ادا ڪرڻ لاءِ هو ته مون صحيح مجرم ڳولي لڌو هو ۽ منهنجو انتظار ۽ بيچيني ايتري وڌيل هئي جو مون

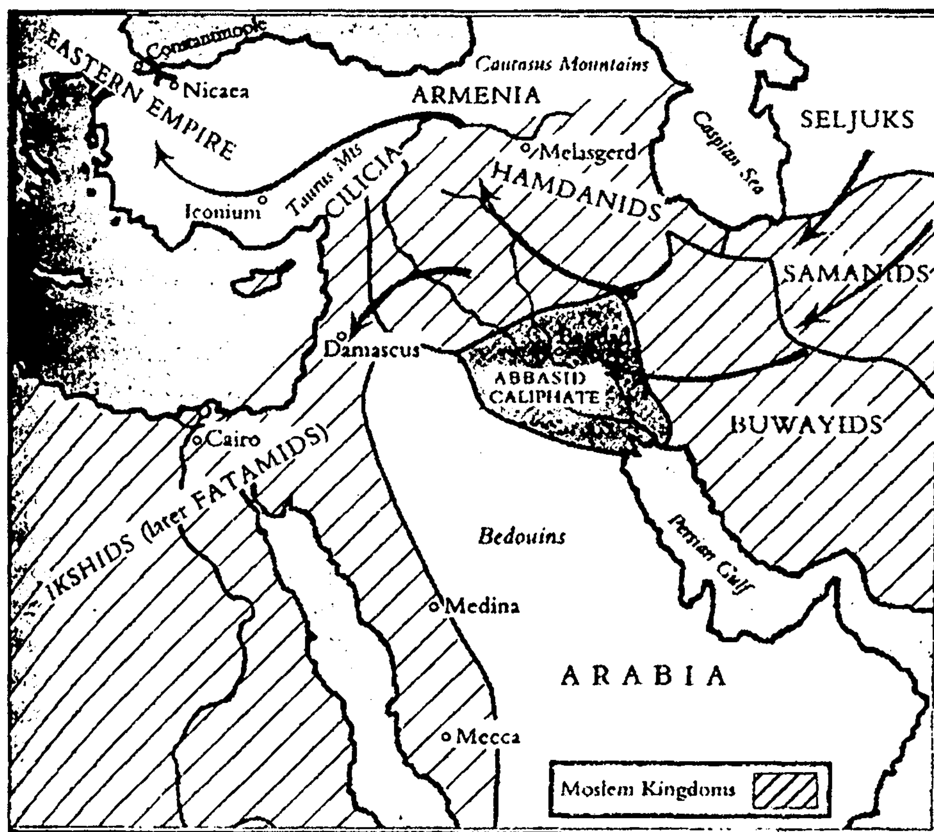

بازنطيني شهنشاهت- 1050ع

تنهنجي شڪايت ٻڌڻ واري لمحي کان وٺي ٿن ڏينهن تائين ڪجهه به نه کاڌو هو.“ (II) سلطان محمود غزنوي، اولهه فارس جي حاڪمن خلاف جنگ جو اعلان ڪري ڇڏيو هو، پر هن جنگ جي تياريءَ کي فقط هڪ ماءُ جي خط ملڻ تي ترڪ ڪري ڇڏيو هو ۽ حملي ڪرڻ کي تيستائين ملتوي ڪري ڇڏيو جيستائين سندس پُٽ وڏو ٿئي(8). خط ۾ ان ماءُ لکيو هو: ’منهنجي مڙس جي زندگي دؤران، مون کي سدائين تنهنجي جنگي جنون بابت خدشا ۽ وسوسا رهندا هيا، هو هڪ بادشاهه ۽ ساڳئي وقت هڪ سپاهي به اهڙو هو جو تنهنجي فوج لاءِ وڏيڪ موزون ۽ مناسب هجي ها. پر هو هاڻي زنده ڪونهي، ۽ هن جي سڄي ملڪيت هاڻي هڪ عورت ۽ هڪ ننڍو ٻار آهي ۽ توکي هرگز اهو نه جڳائي ته تون هڪ صغير ٻار ۽ ڪمزور عورت خلاف حملو ڪرين. جيڪڏهن تون سوڀ حاصل ڪئي به ته اُها ڪيڏي نه غير شانائتي هوندي ۽ جيڪڏهن توکي شڪست ملي ته اُها ڪيتري نه شرمناڪ هوندي، پر، بهرحال، جنگ ۾ فتح توڙي شڪست فقط الله تعاليٰ جي هٿ وَس هوندي آهي.‘ فقط لالچ ۽ حرصَ سلطان محمود جي ڪردار کي داغدار بنائي ڇڏيو هو ۽ سندس اها طلب ايتري ته اجهاڳ هئي جو هو ڪڏهن به مطمئن ٿي نه سگهيو هو. تنهن هوندي به اوپر جي ليڪڪن، سلطان جي حرص هوَس بابت اعتبار ۾ نُه ايندڙ مبالغي کان ڪم ورتو آهي جنهن ۾ سون ۽ چانديءَ جي دولت کي ڪروڙن ۾ ٻڌايو ويو آهي ۽ هيرا، جواهر، موتي ۽ مرجان ايترا ته ڳڻايا ويا آهن جو فطرت جي ڪارخاني ۾ اوترا شايد پيدا به ٿي نتا سگهن(9). تنهن هوندي به هندستان جي مٽيءَ ۾ ايتري ته مٽيا آهي جو اُتي قدرت جي نهايت قيمتي شين جون کاڻيون موجود آهن ۽ هر دؤر ۾ ان جي وٽج واپار دنيا جي سونَ ۽ چانديءَ کي اُتي پئي آندو آهي ۽ جن ماڻهن سڀ کان پهريون هن ڌرتيءَ جي نعمتن مان فائدو ورتو اُهي پهريان مسلمان فاتح هيا. زندگي جي آخري ڏينهن ۾ سندس روُيو ۽ ورتاءُ پيشيمانيءَ وارو هو، چاڪاڻ ته جيڪا دولت وڏين محنتن ۽ مشقتن سان هن پاڻ وٽ گڏ ڪئي هئي ۽ خطرن جي باوجود به پاڻ وٽ جمع ڪري رکي هئي سا آخرڪار ضايع ٿي وئي هئي. هن غزنا جي مختلف خزانن جو جائزو ورتو ته اوچتو اوڇنگارون ڏئي روئڻ لڳو ۽ ٻيهر دروازا بند ڪري ڇڏيائين ۽ ڪنهن کي به پنهنجي دولت مان ڪجهه به نه ڏنائين توڙي جو ڪيس خبر هئي ته هيتري ساري دولت کي وڌيڪ وقت لاءِ محفوظ ڪرڻ جو نه وٽس وقت هو ۽ نه ذريعا هيا، ٻي ڏينهن تي هن پنهنجي فوج جو جائزو ورتو، هڪ لک پيادل فوج، پنجوَنجاهه هزار گهوڙي سوار ۽ ٽيرهن سؤ جنگي مهارت رکندڙ هاٿي وٽس موجود هيا(10). هو ٻيهر انساني وڏائيءَ جي سڪتي آڏو تي بيحد رُنو ۽ سندس غمگين طبيعت ۾ ان وقت وڌيڪ اضافو اچي ويو جڏهن ترڪمانن، جيڪي سندس دشمن هيا، جي پيش قدميءَ جو اطلاع ڪيس مليو جن کي اڳ پاڻ ئي فارس جي بادشاهت جي وچ ۾ مقرر ڪيو هيائين.

ايشيا جي آبادي گهڻجڻ جي ڪري، حڪومت ۽ زراعت جي وهنوار جو تعلق گهٽو ڪري وڏن شهرن سان آهي ۽ جيڪي ٻهراڙيون پري پنڌ تي آهن ته اُهي عربن، ڪُردن ۽ ترڪمانن جي ڌنارن جي رحم و ڪرم تي ڇڏيل آهن(11). آخري ذڪر ڪيل قبيلي جون به شاخون ڪئسپيَن سمنڊ جي ٻنهي طرفن تي آباد آهن: اولهه واري ڪالوني کي هڪ وقت تي چاليهه هزار سپاهي ملي سگهن ٿا جڏهن ته اوڀر جي ڪالوني ۾، جيڪا هڪ سياح لاءِ ايتري نمايان نه آهي پر وڌيڪ طاقتور ۽ وڏي آبادي واري آهي، ڪٽنبن جو تعداد هڪ لک کان به مٿي هليو ويو آهي. مهذب قومن جي وچ ۾، اُهي سيٿيا جي رڻ پٽ جهڙن ماڻهن وانگر هيا جيڪي موسمن جي تبديلي جي لحاظ سان پنهنجا تنبو يا خيما هڪ جڳهه کان اُڪوڙي ٻي جڳهه ڏانهن لڏپلاڻ پيا ڪندا آهن ۽ پنهنجن مال جي ڌڻن کي محلن يا مندرن جي بربادين ۾ وجي

چاريندا آهن. اُنهن جا جانور يا مال جا ڌڻ ئي اُنهن جي سموري ملڪيت هوندا آهن. سندن تنبو ڪارا يا اڇا هوندا آهن يا وري اُنهن جو رنگ سندن ڪپڙن جهڙو هوندو آهي ۽ پاڻ به اڻ اُٽيل ڪپڙن ۾ ڍڪيل هوندا آهن ۽ سياري جو سندن پوشاڪ رڍن جي کل منجهان نهندي آهي ۽ اونهاري ۾ هڪ بوڇڻ، يا عام ڪپڙو اوڍڻ لاءِ ڪين ڪافي هوندو آهي؛ مردن جا چهرا پوائتا ۽ سندن طور طريقا سخت قسم جا آهن، جڏهن ته سندن عورتن جا مُنهن مهاندا وڻندڙ ۽ نرميءَ تي مائل ٿين ٿا. جيئن ته هو سدائين لڏپلاڻ ڪندا رهن ٿا ته سندن رَوش ۽ طور طريقا فوجين جهڙا ٿين ٿا، اُهي پنهنجن گهوڙن تي چڙهي دشمن سان وڙهندا آهن، پر سندن جرئت ۽ مردانگي جو مظاهرو تڏهن دلچسپ هوندو آهي جڏهن پنهنجي پاڻ ۾ يا وري پنهنجن پاڙيسرين سان مردانگي جي مقابلي ڪي هڪ ٻئي تي آزمائيندا آهن يا مشق ڪندا آهن. پنهنجي مال کي چارڻ جي اجازت هو اتان جي زميندار کان وٺندا آهن جيڪو ٿورا گهڻا پئسا وٺي ڪين اهڙو اجازت نامو ڏئي ڇڏيندو آهي، پر گهريلو يا مقامي طور تي عام اجازت نامو اتان جا سردار ۽ مُنهندار ڏيندا آهن. اوپر جي ترڪمانن، جيڪا سندن قديمي قوم آهي، جي پهرين هجرت يا وڏي لڏپلاڻ ڏهين صدي عسيوي ۾ ٿي هئي(12). خليفن جي زوال ۽ سندن نائبن جي ڪمزورين سبب، جئڪسريٽس نديءَ جي رڪاوٽ جي به پرواهه نه ڪئي ويندي هئي، ۽ سندن ملڪي ماڻهن جي پاڄ کان پوءِ، ڪجهه خانه بدوش قبيلن پنهنجي مطلب تارڻ لاءِ اسلام ڪٿي قبول ڪيو ۽ شاندار ميدانن تي پنهنجا تنبو کوڙي ڇڏيائون جتي کين سينٽرل ايشيا ۽ خوارزم جي معتدل آبهوا ميسر هئي، ترڪن جي غلامن، جن کي بادشاهه بنجڻ جي خواهش هئي هن لڏپلاڻ کي ڪافي همٿايو جن پنهنجي فوج تيار ڪري ورتي ۽ پنهنجي رعيت جي ماڻهن توڙي سندن مخالفن ۾ هڪ خوف جي فضا ڇانئجي وئي ۽ پنهنجي سرحد کي ترڪستان جي جهنگلي ماڻهن کان بچايائون، پر سلطان محمود غزنوي هن پاليسيءَ جو ناجائز فائدو ورتو جنهن جو اڳ ڪٿي به مثال نٿي ملي. سندس غلطيءَ تي سلجوڪن جي اڳواڻ کيس سخت تنبيهه ڪئي جيڪو بخارا جي حدن اندر رهندو هو. سلطان کانئس پڇيو هو ته هو فوج ۾ ڀرتي ٿيڻ لاءِ ڪيترا ماڻهو ڏئي سگهندو. ان تي اسماعيل کيس جواب ڏنو هو: ’جيڪڏهن تون هنن منجهان هڪڙو تير اسان جي ڪئمپ ۾ اڇلائيندين ته تنهنجا پنجاهه هزار غلام هڪدم گهوڙن کي لغام ڏئي مٿن سوار ٿي ويندا‘. ’... ۽ جيڪڏهن اهو تعداد ناڪافي هجي ته پوءِ؟‘ محمود وراڻيو: ’ته ٻيو تير باِلڪ جي لشڪر تي اڇلائجان ته پنجاهه هزار ٻيا به توکي ملي ويندا‘. اسماعيل جواب ڏنو. ”پر جيڪڏهن“، محمود غزنوي ڳالهه وڌائيندي ۽ پنهنجي ظاهري پريشاني جو تاثر ڏيندي کيس چيو، ”مون کي تنهنجي سڄي قبيلي جي ضرورت سپاهين جي صورت ۾ پئجي وڃي ته پوءِ؟“ ”منهنجي تير ڪمان کي مون ڏي موڪلي ڇڏجانءِ، جيئن ئي ماڻهن کي اها خبر پوندي ته تنهنجي حڪم جي هڪدم تعميل ٿي ويندي ۽ ٻه لک گهوڙي سوار سپاهي بنا دير پهچي ويندا“. هي اسماعيل جو آخري جواب هو. ايتري پڪي پختي دوستي جي رشتن محمود غزنوي کي اعتماد ڏياريو جنهن مشڪوڪ قسم جي قبيلن کي خراسان جي وچ ۾ موڪلي ڏنو، جتي هو پنهنجن ٻين برادري وارن ماڻهن کان اوڪسَس نديءَ جي موڙ وٽ ڌار ٿي ويندا ۽ دوست شهرن جي ديوارن سان پنهنجي پاڻ کي محفوظ ڪري ڇڏيندا. پر ملڪي صورتحال لالچائيندڙ ته ضرور هئي پر ڊيڄاريندڙ ڪا نه هئي ۽ حڪومت جو جوش جذبو به محمود غزنوي جي موت ۽ غير موجودگيءَ سبب ڍرو ۽ سستيءَ وارو نظر ٿي آيو. مال چاريندڙ ڌنار هاڻي ڦورن ۽ لٽيرن ۾ تبديل ٿي چڪا هيا ۽ هاڻي اُنهن ئي لٽيرن جي ٽولن کي گڏ ڪري فاتحن جي فوج ۾ شامل ڪيو ويو ۽ کين

سلجوڪن جي آمد- 1070- 970ع

اصفحان ۽ فرات جهڙن پري وارن علائقن ۾ موڪليو ويو، فارس وارا اڳيئي سندن اوچتن حملن کان تنگ تي پيا هيا ۽ ترڪمانن کي، ايشيا جي وڏن ۽ مغرور بادشاهن سان بہ پنهنجي طاقت آزمائيندي نہ تہ شرم تي آيو نہ وري اُهي ڪائنن خوفزده هيا. مسعود، جيڪو محمود غزنوي جو پٽ ۽ جانشين هيو، گهڻي وقت کان وني پنهنجن رفيقن ۽ اُمرائن(*) جي صلاح مشورن تي ڪَن ئي نٿي ڏنو، ۽ "تنهنجا دشمن"، هنن ڪيس وري وري ياد پئي ڏياريو، "شروع ۾ ڪِوليُن جي جهُڳٽي يا ميڙ کان وڌيڪ ڪجھ بہ نہ هيا، جيڪي هاڻي ننڍن نانگن ۾ تبديل تي چڪا آهن، ۽ جيڪڏهن ۽ جيستائين اُٺهن کي ڪُچليو ۽ اُڦٽ ماريو نہ ويندو تہ اُنهن منجھ زهر پرجي ويندو ۽ پوءِ اُهي موتمار نانگن جو روپ وٺي ويندا". ڪجھ صلح جي ڳالهين، ڪجھ مخالفت، ۽ سندس نائبن جي ڪجھ ڪاميابين کان پوءِ، سلطان مسعود ذاتي طور تي لشڪر جي اڳواڻي ڪندي ترڪمانن جي مقابلي لاءِ نڪتو پر اُنهن اُنلو وحشين جيان رڙيون ڪندي هر طرف کان مٿس حملو ڪري ڏنو. هڪ تاريخدان هن واقعي کي هينئن تو بيان ڪري: 'مسعود اڪيلو ئي اڪيلو دشمن جي صفن ۾ ڪاهي پيو ۽ پنهنجي طاقت ۽ بهادريءَ جا اهڙا تہ جوهر ڏيکاريائين جيڪي بادشاهہ اڳ ڪڏهن بہ نہ ڏيکاريا هيا. سندس ڪجھ دوست پڻ، پنهنجي بهادر اڳواڻ جي بهادريءَ جو مشاهدو ڪندي جنگ جو حصو بڻجي ويا ۽ ائين تي لڳو تہ پنهنجي عزت ۽ وقار کي قائم رکڻ جو

جڻ اُنهن وچن ڪري ڇڏيو هو ۽ بهادر جي ترار جو رخ جيڏانهن به مُڙيو ٿي ته سندس دشمن جي لاشن جا ڍير لڳي ٿي ويا ۽ هو پاڇ ڪاٽڻ تي مجبور ٿي پيا. پر جڏهن سوپ سندس جهنڊي جي ويجهي اچي چڪي هئي ته هڪ بدقسمتيءَ جو منظر ڪيس نظر آيو؛ جڏهن هن هيڏي هوڏي نهاريو ته سندس سڄي فوج ڪيس نظر آئي پر اُهو فوجين جو جٿو ڪيس ڪٿي به نظر نه آيو جنهن جي ڪمان بادشاهه خود ٿي ڪئي ۽ ڪيس لڳو ته اُهي ميدان ڇڏي ڀڄي ويا هيا. مسعود غزنوي سان ترڪ قوم جي ڪجهه جنرلن غداري ڪندي بزدليءَ جو مظاهرو ڪيو ۽ ڪيس ميدان ۾ اڪيلو ڇڏي هليا ويا ۽ زنديقن(14) جي هن منفي طرح جي يادگار ڏينهن سبب، فارس ۾ ريڍارن جي بادشاهت جو بنياد پئجي ويو(15).

فاتح ترڪمان هاڻي بنا دير پنهنجي بادشاهه جي چونڊ ڪرڻ جي تُرت تيارين ۾ لڳي ويا ۽ هتي هڪ لاطيني تاريخدان(16) جو بيان شايع اڻ مُدائتو نه لڳندو. جيڪو ٻڌائي ٿو ته هنن پنهنجي نئين بادشاهه جي چونڊ به مقدر جي فيصلي تي ڇڏي ڏني. ڪيترائي تيرَ گڏ ڪيا ويا ۽ هر تير تي پنهنجي قبيلي، ڪٽنب ۽ اُميدوار جو نالو لکيو ويو؛ اُنهن تيرن جو هڪ بنڊل ناهيو ويو ۽ هڪ ننڍي ٻار کي چيو ويو ته سڄي بنڊل مان ڪو هڪ تير ڪڍي، ۽ ڪُڻو طغرل بيگ جي حق ۾ نڪري آيو جيڪو مائيڪل جو پٽ هو، جيڪو وري سلجوق جو پٽ هو جنهن جي ذات ايندڙ نسل جي دلين ۾ يادگار ۽ لافاني ٿي چڪي هئي. سلطان محمود، جيڪو قبيلن جي تاريخ ۽ سندن حسب نسب سڃاڻڻ جو ماهر ليکيو ويندو هو، سلجوقن جي خاندان بابت هن پنهنجي لاعلمي ڏيکاري هئي؛ تنهن هوندي به ان قبيلي جو جيڪو وڏو بزرگ هيو اُن جي شهرت ۽ طاقت ڪافي مشهور رهي هئي(17). هن بادشاهه جي حرم ۾ اندر وڃڻ جي جرئت ڪرڻ تي، سلجوق کي ترڪستان مان تڙيو ويو هيو، ملڪ نيڪالي وارن ۾ سندس ڪيترائي قبيلي جا ماڻهو ۽ سندس ذاتي نوڪر چاڪر به شامل هيا؛ هُن جيڪسريٽس ندي اُڪري، سمرقند جي پاسي ۾ وڃي پنهنجا خيما کوڙيا، اسلام جو مذهب قبوليائين ۽ ڪافرن خلاف شهادت حاصل ڪرڻ جو رتبو ماڻيائين. سندس عمر هڪ سؤ ست سال هئي جيڪا سندس پٽ کان به وڏي هئي ۽ سلجوق پنهنجن ٻن پوٽن طغرل ۽ جعفر کي پالي نپائي وڏو ڪيو؛ جڏهن سندس وڏو پوٽو پنجيتاليهن سالن جو ٿيو ته شاهي شهر نيشاپور ۾ سلطان جو تاج مٿس رکيو ويو. هي هڪ تجربو ڪيو ويو هو پر تاج پائيندڙ جو ڪردار ۽ لياقتون اهڙيون هيون جو هن پاڻ کي ان عهدي جو لائق بنايو هو. هڪ ترڪ جي بهادريءَ جي تعريف ڪرڻ جڻ هڪ اجائي ڳالهه لڳندي پر طغرل(18) پنهنجي بهادري کي پاڻ ملهايو هو. سندس فوجين غزنوين کي فارس مان ڀڄائي ڪڍيو هو جتان وري ڪين تڙيو ويو ۽ هاڻي هو سنڌوءَ جي ڪنارن تي وڃي آباد ٿيا، ته جيئن ڪين اهڙي سوپ حاصل ٿي سگهي جيڪا آسان هجي ۽ جتي ڪين دولت به جججهي ملي سگهي. اولهه ۾ هن بائودين جي بادشاهي سلسلي کي تباهه ڪري ڇڏيو ۽ عراق جي حڪمراني هاڻي فارسين کان کِسڪي ترڪن ڏي هلي وئي. جن بادشاهن پاڻ کي ڪجهه سمجهيو هو يا وري ڊنا هيا، بهرحال سلجوڪن جي تيرن اُنهن جي وڏائي وارن سِرن کي تڏهن مِٽيءَ ۾ ملائي ڇڏيو هو جڏهن هو آذربائيجان ۽ ميڊيا کي فتح ڪري روم جي سرحدن تائين پهچي چڪو هو؛ نه رڳو ايترو پر هِن ريڍار اهو به سوچيو هو ته هو قسطنطنيه جي شهنشاهه ڏي پنهنجو سفير موڪلي ڪانئس جزيو يا ڏن وصول ڪندو(19). بهرحال پنهنجي حڪومت يا حڪومتن ۾ طغرل پنهنجي سپاهين توڙي ماڻهن جي لاءِ هڪ پيءُ جيان هو ته ساڳي وقت سندس حڪومتي نظام به سخت ۽ انصاف تي مبني هو. فارس کي لاقانونين کان ڇوٽڪارو مليو ۽ ساڳيا هٿ جيڪي اڳ رت جي راند ۾ رَتل هوندا هيا، اُهي انصاف ۽

امن جا محافظ بڻجي ويا. جهنگلي پر ترڪمانن(20) جا نهايت عقلمند ماڻهو پنهنجن ابن ڏاڏن جي تنبن ۾ ئي رهندا ٿي آيا ۽ اوڪسَس ندي کان فرات تائين، فوجي ڪالونين سندن مقامي سرواڻن يا بادشاهن کي محفوظ بہ رکيو ٿي تہ انهن جو پرچار بہ ڪيو ٿي، پر محلات جا ترڪ مهذب هيا ۽ اُنهن کي خوشين ۽ مسرتن اجا بہ وڌيڪ نفيس ۽ نازڪ بنائي ڇڏيو هو: اُهي فارس وارن جي لباس، ٻولي ۽ مختلف طور طريقن کي اختيار ڪندا هيا ۽ نيشاپور توڙي رِي جي شهرن، پنهنجي ذاتي بادشاهت جي شان شوڪت جي نماءُ ڪرڻ ۾ فخر محسوس ٿي ڪيو. عربستان جا توڙي فارسي ماڻهو، جيڪي بہ اهليت ۽ قابليت رکندڙ هيا، سيني کي ملڪ جي اعزازن ۾ حصيدار بنايو ويو ۽ ترڪن جي سڄي قوم جوش، جذبي ۽ بيحد خلوص مان مُحَمَّد ﷺ جن جي مذهب يعني اسلام کي اختيار ڪيو. اُتر جي بربرن جا لشڪر جيڪي يورپ ۽ ايشيا ۾ هر طرف پکڙجي چڪا هيا اُهي پڻ گهڻي ڀاڱي اسلام جي مذهب کي اختيار ڪري چڪا هيا انڪري اُهي ٻين کان جدا ٿي چڪا هيا. مسلمانن توڙي عيسائين ۾، اُنهن جي پنهنجن رواجن ۽ رسمن جو ايترو تہ مٿن اثر رهيو آهي جو اُنهن کان هو ٻاهر نڪري نہ سگهيا آهن جنهن ۾ قدامت پرستي جي شهرت ۽ قومن جي گڏيل راءِ جي وٿن گهڻي اهميت پئي رهي آهي. پر قرآن جو معجزو نِج ۽ ڪمال وارو آهي جو تہ ان ۾ عبادت ظاهري شان شوڪت ۽ ڏيکاءَ واري آهي ئي ڪانہ جنهن ۾ لادينن کي، بت پرستي سان ملندڙ جلندڙ ڪو ڪرتب ڏيکاريل هجي جيڪو ڪين پاڻ ڏانهن ڇڪي يا ڪشش ڪري. سلجوقن جو سڀ کان پهريون سلطان پنهنجي مذهبي جوش جذبي ۾ سيني کان وڌيڪ نمايان هو، هر روز هو پنج وقت نماز پابنديءَ سان پڙهندو هو جيڪا اسلام ۾ هر مسلمان تي لازم ڪئي وئي آهي، ۽ هر هفتي واري (جمعي جي) نماز بہ ادا ڪندو هو، مهيني جا پهريان بہ ڏينهن سندس روزي رکڻ لاءِ مخصوص ڪيل هيا: ۽ ان کان اڳ جو هو پنهنجي محل جو بنياد رکي، هن هر شهر ۾ هڪ جامع مسجد مڪمل ڪرائي ڇڏي هئي.(21)

قرآن ۾ يقين ۽ اعتقاد هئڻ ڪري سلجوق جو پٽ پيغمبر ﷺ جي جانشين کي بہ احترام جي نظر سان ڏسندو هو، پر اهڙي مٿاهين ڪردار سان بغداد ۽ مصر جي خليفن جو اختلاف هو ۽ هرهڪ مخالف پنهنجي لقب يا رتبي کي صحيح ثابت ڪرڻ ۽ جاهل پر طاقتور بربرن کي پنهنجي پنهنجي لاءِ قائل ڪرڻ جي ڪوشش ۾ لڳل هو. محمود غزنوي پاڻ کي عباسين(*) جو حمايتي چورائيندو هو ۽ جڏهن فاطمين جي(†) سفير پنهنجي وقار ۽ سجاڻپ جو تحفو ڪيس پيش ڪيو هو تہ ان کي هن عزت ۽ قدر جي نگاهہ سان هرگز نہ ڏٺو هو. تنهن هوندي بہ احسان فراموش هاشمي کي جيئن بخت ۽ ڀاڳ نوازيو تہ هو بہ تبديل ٿيندو ويو ۽ زنديقن جي سوڀ تي ڪين داد ۽ آفرين پيش ڪيائين ۽ سلجوقن جي سلطان کي مسلمانن جي پوري خلافت تي پنهنجو وقتي نائب يا نمائندو مقرر ڪيائين. جيئن طغرل هن اعتماد کي عملي جامو پهرائڻ شروع ڪيو تہ ڪيس خليفي قائم جي مدد ڪرڻ لاءِ ڪيس سڏيو ويو ۽ ڪيس فرض جي ادائگي جي سڏ جو احترام ڪرڻو پيو، اهڙيءَ طرح سندس فوجن کي هڪ نئين بادشاهت ملي وئي(22). بغداد جي محلات ۾ خليفو اجا تائين ائين ستل هيو جيئن ڪو معزز جِن پوت هجي. سندس نوڪر يا مالڪ جيڪو بودي جو بادشاهہ هو، ڪيس گندن آمرن جي ذلت آميز روَيي کان نہ بچائي سگهيو ۽ فرات ۽ دجلہ جي ڪنارن تي ترڪ ۽ عرب اميرن طرفان بغاوت جو عَلم بلند ڪيو ويو. هن موقعي تي هڪ فاتح جي موجودگي کي غنيمت سمجهيو ويو ۽ ٻاهہ ۽ ترار جون عارضي شرارتون جاري رکيون ويون جن کي جمهوريہ جي ڀلائيءَ ۽ بهتريءَ جي سلسلي ۾ مؤثر علاج سمجهيو ويو،

هڪ طاقتور فوج جي اڳواڻي ڪندي، فارس جي سلطان همدان کان ڪُوچ ڪيو: جيڪي مغرور هيا تن کي ڪچليو ويو جيڪي هيٺا يا ڪمزور هيا انهن کي بچايو ويو، بودين جو بادشاهه غائب ٿي ويو، جيڪي باغي سخت ضدي ۽ هنيلا هيا، اُنهن جا سر قلم ڪري طغرل جي پيرن ۾ رکيا ويا ۽ هن اهڙن مثالن ذريعي جڻ موصل ۽ بغداد جي ماڻهن کي سيکارڻ ٿي چاهيو تہ سعادتمندي ۽ تابعداري چاکي چئبو آهي، مجرمن کي سزا ڏيڻ ۽ امن امان کي بحال ڪرڻ کان پوءِ، ريدار بادشاهه پنهنجي محنتن جو انعام وصول ڪيو ۽ هن ناٽڪ جي پڄاڻي، بربرن جي طاقت تي مذهب جي سوڀ(23) ذريعي ٿي، ترڪي جو سلطان دجلہ تي چڙهائي ڪري رَڪا جي گيٽ وٽ پهتو ۽ گهوڙي تي سوار ٿي اندر داخل ٿيو. محلات جي گيٽ وٽ هو وقار مان پنهنجي گهوڙي تان هيٺ لٿو، امير- اُمراءَ هن جي پهچڻ کان اڳ سندس استقبال لاءِ موجود هيا ۽ سلطان هاڻي پيرين پيادو هلي رهيو هو. ڪاري پردي جي پنيان خليفي کي ويهاريو ويو هيو ۽ عباسين جو ڪارو لباس کيس پارايو ويو هو جيڪو سندس ڪُلهن کان هيٺ لڙڪي رهيو هو ۽ الله جي پيغمبر ﷺ جو لَڪڻ سندس هٿن ۾ هو. اوير جي فاتح، زمين کي جهُڪي چمي ڏني، ٿوري دير لاءِ شائائتي طريقي ۽ خاموشيءَ سان بيٺو رهيو ۽ آهستگيءَ سان پنهنجي وزير ۽ ترجمان سان گڏ قدم کڻندي کيس تخت تائين نِيو ويو. طغرل کي ٻي تخت تي ويهارڻ کانپوءِ، سندس منصب نامي کي عوام اڳيان پڙهيو ويو جنهن موجب کيس پيغمبر ﷺ جن جي جانشين جو نائب تسليم ڪيو ويو. کيس هڪ ٻئي پنيان ستَ لباسَ پهرايا ويا ۽ عربستان جي شهنشاهت (خلافت) جي مختلف علائقن جا ست غلام خدمت چاڪري ڪرڻ لاءِ کيس پيش ڪيا ويا. سندس درويشي واري خاص پردي کي مشڪ جي خوشبوءِ سان معطر ڪيو ويو، ۽ سندس سِرَ تي ٻہ تاج رکيا ويا، سندس ٻنهي پاسن کان ٻہ تراريون پڻ رکيون ويون هيون جيڪي ان حقيقت جي علامت هيون تہ هو اوير توڙي اولهہ جي ملڪن جو حاڪم هيو. هن افتتاحي تقريب کان پوءِ سلطان کي روڪيو ويو تہ ٻيهر نہ جهُڪي پر ان جي باوجود هن ٻہ دفعا خليفي جا هٿَ چُميا ۽ ان کان پوءِ سندس لقبن ۽ اعزازن جو مسلمانن جي ميڙ طرفان وڏي واڪي اعلان ڪيو ويو. بغداد جي پنهنجي ٻئي سفر جي موقعي تي، سلجوقي سلطان ٻيو ڀيرو خليفن کي سندن دشمنن کان بچايو ۽ پنهنجي سِر پاڻ خليفي جي خچر جي لغام کي وٺي پيرين پيادو جيل کان سندس محلات تائين پهچايائين. سندن رشتو وڌيڪ مضبوط تڏهن ٿيو جڏهن طغرل جي ڀيڻ جي شادي پيغمبر ﷺ جي جانشين سان ٿي. هن ترڪي جي هڪ ڪنواري ڇوڪريءَ کي خوشيءَ سان پنهنجي حرم ۾ شامل ڪري ڇڏيو، پر قائم، سلطان کي پنهنجي ڌيءُ جي سگ ڏيڻ کان غرور مان انڪار ڪري ڇڏيو ڇو تہ هُن سيٿيا جي ريدار سان هاشمين جي رت کي ملائڻ کان نفرت جو اظهار ڪيو ۽ ڪيترن مهينن تائين ڳالهہ ٻولهہ ڪرڻ جي سلسلي کي تيستائين رد ڪري ڇڏيو جيستائين سندس مالي حالتن کيس اجازت ڏني، ۽ کيس تنبيهہ ڪيائين تہ هو اجا بہ پنهنجي مالڪ جي قبضي ۾ هيو، سندس شاهي شادي کان هڪدم پوءِ طغرل مري ويو(24)؛ جيئن تہ کيس اولاد ڪونہ هو، تنهنڪري سندس ڀائيٽو الپ ارسلان تخت تي وينو ۽ سلطان جا سيئي اعزاز کيس مليا ۽ خليفي کان پوءِ سندس نالو مسلمانن جي هر باجماعت نماز کان پوءِ ورتو ويندو هو. تنهن هوندي بہ هن انقلاب ۾ عباسين کي جيتري آزادي وڏي ملي اوترائي وڏا اختيار بہ کين ڏنا ويا. ايشيا جي تخت تي، ترڪي جا حاڪم بغداد جي مقامي انتظام کان ايترو تعصب نہ رکندا هيا ۽ خليفن جا جانشين اُنهن عذابن کان آجا هيا جيڪي فارس جي حاڪمن جي موجودگي ۽ سُجائيءَ سبب کين مليا هيا.

خليفن جي زوال شرط ئي عربستان جي مسلمانن جا هڪ ٻئي سان اختلاف توڙي سندن خلاقي ڪمزورين جو سلسلو وڌي ويو جنهن جي نتيجي ۾ روم جي ايشيائي صوبن جي عزت ۾ ضافو ٿي ويو ۽ اهو وقار، نائيسفورَس(*)، زِميسِس(†) ۽ باسل(‡) جي سوڀن کان پوءِ انٽئڪ (انتاڪيا) ۽ آرمينيا جي اوڀارين حدن تائين پهچي چڪو هو. باسل جي موت کان پنجويهه سال پوءِ، سندس جانشين ي بربرن جي هڪ قوم طرفان اوچتو حملو ٿيو جن سيٿيا جي بهادري ۽ جرئت کي نوَن ماڻهن جي ذهبي جنون ۽ طاقتور بادشاهت جي دولت ۽ سندس ٻين نعمتن سان وڄي ملايو هو(25). ترڪن جي ڳهوڙن جا لشڪر تئورَس کان 'ارض- رُوم' (رُوم جي ڌرتي) تائين پکڙجي ويا. هڪ اهڙي سرحد جيڪا ڇهه سؤ ميلن تائين ڦهليل هئي، ۽ هڪ لک ٽيهه هزار عيسائين کي مسلمانن طرفان قتل ڪيو ويو، جنهن کي پيغمبرؐ جي راهه ۾ سندن احسانمندي جي قرباني جو نالو ڏنو ويو آهي، تنهن هوندي به طغرل جون فوجون يونان جي شهنشاهت تي ڪو وڏو اثر يا دائمي نقش نه ڇڏي سگهيون هيون. بهرحال هن ڏي ملڪ تان لشڪري يلغار ٽري وئي ۽ سلطان به آرمينيا جي شهر تي حملي ڪرڻ کانسواءِ ئي ڊرو ۽ خاموش ٿي ويو ۽ ڪابه نمايان ڪاميابي ڪيس حاصل ڪانه ٿي، ٿوريون گهٽيون دشمنيون ڪنهن نه ڪنهن روپ ۾ هلنديون رهيون جن ۾ پڻ ڪو ڇرڪائيندڙ واقعو پيش نه آيو، ۽ مئسيڊونيا جي فوجن جي بهادريءَ سبب ايشيا جي فاتح(26)، پيهر پنهنجي وڃايل شهرت حاصل ڪري ورتي. الپ ارسلان جو نالو، جنهن کي 'بهادر شينهن' سڏيو ويو، هاڻي هڪ مڪمل ۽ جرئتمند انسان جي حيثيت ۾ مثالي بڻجي ويو ۽ طغرل جو جانشين خوف ۽ سخا جي شاهي علامت بڻجي ويو. ترڪن جي گهوڙيسوار فوج جي اڳواڻي ڪندي، هن فرات ندي کي اُڪاريو، ڪپادوشيا جي وڏي شهر سزئريا ۾ داخل ٿيو جتي اڳ سينٽ باسل جي دولت ۽ شهرت جو مٿس حملو ٿيو هو. هر عمارت پهاڙ جهڙي مضبوط ۽ پختي هئي جنهن سندس حملي جو پورو مقابلو ڪيو پر تڏهن به هو مقبري جا دروازا ڀاهر ڇڪي ڪيڻ ۾ ڪامياب ٿي ويو جن تي سونَ، هيرن ۽ جواهرن جو خوبصورت ڪم ٿيل هيو ۽ اهڙي طرح هُن مقبري جي بزرگ جي تبرڪن ۽ مقدس شين کي بيحرمتو ڪيو جنهن جي انساني ڪمزورين کي قدامت جي رنگَ ۽ نشو و نما سان ڍڪيو ويو هو. آرمينيا ۽ جارجيا جي قطعي سوڀ، حاصل ڪئي وئي، جنهن جو ڪٿو بهرحال الپ ارسلان جي نصيب ۽ بهادري جي نالي ۾ نڪري چڪو هو. آرمينيا ۾ بادشاهت جي لقب ۽ روم جي جذبي کي تباهه ڪيو ويو هو، قسطنطنيه جي ڀاڙيتُو فوجين، بيدين ڌارين، بغير پگهار جي مقرر ڪيل بزرگن ۽ بغير تجربي ۽ نظم ۽ ضبط جي ڀرتي ڪيل رنگروٽن طرفان مصنوعي قلعن ۽ مورچن کي بغير حفاظت جي ڇڏيو ويو هو. هن اهم سرحد جي نقصان جي خبر هر طرف پکڙجي وئي هئي ۽ ڪئٿولڪ عيسائين کي نه ته ڪا حيرت ٿي ۽ نه وري اُهي ناخوش هيا ته جن ماڻهن ۾ نستوري ۽ يوٽئچين طريقي جون خطائون(*) موجود هيون اُنهن کي حضرت عيسيٰؑ ۽ سندس ماءُ لادين ملحدن جي حوالي ڪري ڇڏيو هو(27). جارجيا جي ماڻهن(28) يا آئبيريا جي عوام طرفان جبل ڪاڪسَس جي وادين ۽ جهنگلن جي سختيءَ سان حفاظت ڪئي وئي هئي، پر ترڪي جو سلطان ۽ سندن پٽ مالڪ مقدس جنگ وڙهڻ ۾ ٽڪندا هرگز نه هيا، سندن قيدي مجبور ٿي روحاني توڙي دنياوي تابعداري ڪرڻ جو واعدو ڪندا هيا ۽ بجاءِ ڪالرن يا ٻانهوٽن جي، سندن بيعزتي لاءِ لوها نعلَ (جيڪي گهوڙن جي سُنبن ۾ لڳائبا هن) کين پارايا ويا ڇو ته هنن اڃا تائين پنهنجن ابن ڏاڏن جي عبادت کي ترجيح ٿي ڏني. هيءَ تبديلي نه ته سچي هئي نه وري عالمي نوعيت جي هئي ۽ غلاميءَ جي قديم زمانن کان وٺي جارجيا جي ماڻهن

پنهنجن بادشاهن توڙي پادرين جي نظام کي برقرار پئي رکيو آهي، پر ماڻهن جي هڪ قوم، جنهن کي قدرت هر لحاظ سان مڪمل رکيو هجي، سُجائي، جهالت ۽ بچڙاين سبب ذلت جي منزل کي وڃي پهچي ته پوءِ عيسائيت جو مذهب فقط هڪ کوکلو نالو ئي وڃي ٿو ۽ جيڪڏهن اُهي لادينيت کان متي اُبرين آهن ته اهو فقط انڪري ته اُهي بلڪل جاهل هيا ۽ ڪين مابعد الطبيعات جي فلسفي جي خبر ئي ڪانه هئي(29).

الپ ارسلان محمود غزنوي جي مصنوعي يا سچي شرافت يا بلند نظري جي ڪاپي هرگز نه ڪئي هئي ۽ هن بغير ڪنهن ظرف يا سبب جي يونان جي راڻي يودوشيا(†) ۽ سندس ٻارن تي حملو ڪيو هو. سندس حملن جي تيزي راڻي کي مجبور ڪيو ته هن پنهنجي پاڻ کي توڙي پنهنجي حڪومت کي هڪ فوجي سپاهيءَ جي حوالي ڪري ڇڏيو، ۽ رومنس ڊايوجينس کي هاڻي شهنشاهه جو لباس پهرايو ويو. سندس حب الوطني ۽ شايد سندس فخر جي جذبي، تخت تي ويهڻ کان پوءِ ٻن مهينن جي اندر قسطنطنيه کان هڪ ٻي مهم(‡) شروع ڪرڻ لاءِ ڪيس مجبور ڪيو ۽ هن بيشرمائيءَ مان ايسٽر جي جشن جي مقدس موقعي تي حملو ڪري ڏنو. محلات ۾ ڊايوجينس، يودوسيا جي مڙس کان متي ڪجهه به نه هوندو هو، پر فوجي ڪئمپ ۾ هو روم وارن جو شهنشاهه هوندو هو، ۽ هن اهو ڪردار، ڪمزور ذريعن جي باوجود، وڏي همت ۽ مردانگيءَ سان ادا ڪيو. سندس ئي جذبي ۽ ڪاميابين کان متاثر ٿيندي سندس سپاهي چُست رهندا هيا ۽ ڪين هو سيکاريندو هو ته وقت اچڻ تي ڪيئن هڪدم عمل ڪجي، رعيت کي ڪيئن اُميد ڏيارجي ۽ دشمن کي ڪيئن خوف ۾ مبتلا ڪري ڇڏجي. ترڪ، فرجيا جي وچ تائين ڪاهي ويا هيا، پر سلطان پنهنجن اميرن کي پاڻ جنگ جي ترغيب ڏئي رهيو هو جنهن پنهنجن مختلف فوجي جٿن کي سڄي ايشيا جي الڳ الڳ هنڌن تي مقرر ڪري ڇڏيو هو ته جيئن سوبَ کي يقيني بڻائي سگهجي. وتس لُٽ ڦُر جو مال ته هيو پر نظم ۽ ضبط جي ڪمي هئي، تنهنڪري يونانين ڪين جدا جدا هنڌن تي شڪستون ڏئي حيران ڪري ڇڏيو، شهنشاهه جي چُرپُر سندس ذاتي حاضري کي لازمي بنائي ڇڏيو هو ۽ جڏهن مخالفن کي سندس انتاڪيا ڏي وڃڻ ۽ حملي ڪرڻ جي خبر پئي، ته دشمن سندس ترار کي ٽريبيزانڊ تي وَهندي محسوس ڪيو. اهڙين محنت ۽ مشقت وارين مُهمن ۾، ترڪن کي فرات کان به پنتي ڌڪيو ويو ۽ چوٿين ۽ آخري دفعي رومنس آرمينيا کي بچائڻ جي ڪوشش ڪئي، پر رڻ پٽ واري زمين ۽ بربادي جي منظرن ٻن مهينن جي سيڌي سامان جي انتظام ڪرڻ لاءِ ڪيس مجبور ڪيو، تنهنڪري هو پنتي هٽن جي بجاءِ مالازڪرد(30) جي گهيري ڪرڻ لاءِ اڳتي وڌيو. جيڪو ارضِ رُوم ۽ وئن شهرن جي وچ جي پنڌ تي هڪ اهم قلعو هو. سندس فوج گهٽ ۾ گهٽ هڪ لک ماڻهن تي مشتمل هئي. قسطنطنيه جي فوجن کي، فرجيا ۽ ڪپاڊوشيا جي ڇڙوڇڙ فوجي دستن ذريعي، مدد پهچائي وئي، پر اصلي طاقت يورپ جي رعيت جي ماڻهن ۽ سندن اتحادين جي هئي جن ۾ مئسيڊونيا جا فوجي، بلغاريا جا جٿا، اُوزي- مالڊئويا جا لشڪر جيڪي خود ٻي ترڪي نسل جا هيا،(31) ۽ سيني کان وڌيڪ فرانس ۽ نارمنڊي جا پاڙيتو توڙي موقعي پرست فوجي دستا پڻ شامل هيا. هڪ بهادر بالول سندن تيرن ۽ نيزن جي ڪمان تي ڪئي جيڪو اسڪاٽلئنڊ جي بادشاهن جو به بابو هو(32)، ۽ ڪين اجازت ڏني وئي هئي ته هو پلي پنهنجن هٿيارن جو نماءُ يونانين وانگر پر هِڪ ناچ (Pyrrhic Dance) جيان ڪن.

دليري واري هن حملي جي معلومات ملڻ تي، جنهن سندس موروثي حڪومت کي خطري ۾ جهي ڇڏيو هو، الپ ارسلان چاليهه هزار گهوڙيسوار فوج جي اڳواڻي ڪندي جنگ جي ميدان تي هچي ويو(33). سندس تڪڙين تيارين ۽ عقلمندي وارين فوجي چالن سبب يونانين جا وڏي تعداد وارا وجي لشڪر موڳا ۽ مايوس ٿي ويا ۽ سندن مڪيه جنگي جوڌي بئسيليَس جي شڪست ۾ هن پنهنجي هرين بهادريءَ سان گڏ پنهنجي طبيعت جي سنائي ۽ نرملتا جو مثال پڻ پيش ڪيو. شهنشاهه جي اياڻپ ي ڪري سندس فوجون، خاص طرح مالازڪرد جي نقصان کان پوءِ، ڇڙوڇڙ ٿي ويون. اها سندس اجائي ڪوشش هئي ته فرئنڪ فوجن کي هو واپس گهرائي وٺي، ڇاڪاڻ ته هنن اڳ ۾ ئي سندس سَڏ تي ڪيس ڏ نه ڏنو هو ۽ تنائي ويا هيا، تنهنڪري هاڻي هن کي سندن واپسي کان بنهه نفرت اچي وئي هئي، بيو ري اُوزي جي جتن جي ڇڏي وڃڻ تي سندس بيچيني وڌي وئي ۽ طرح طرح جا شڪ شبها سندس هن کي وڪوڙي ويا؛ تنهنڪري هن، بغير گهڻي سوچڻ جي ۽ هڪ بهتر صلاح جي مخالفت ڪندي، ڪڙو ۽ تيز فيصلو ڪري ورتو ۽ پنهنجين فوجين کي اڳتي وڌڻ جو هڪدم حڪم ڏنو. جيڪڏهن هو سلطان جي بهتر مشورن تي ڌيان ڌري ها ته رومنس کي شايد جنگ جو ميدان ڇڏي پيڇو پوي ها، يا وري شمن سان صلح ڪري وٺي ها، پر هن ڇُرپر ۾ هن دشمن جي خوف ۽ ڪمزور هجڻ جو تصور ڪري رتو هو ۽ سندس جواب بي عزتي ۽ مُهاڏي اٽڪائڻ وارو هو: 'جيڪڏهن بربر جي خواهش صلح ڪرڻ ي آهي ته پهريون اُهو اسان جي ڌرتي خالي ڪري جيڪا هن رومين جي فوج لاءِ خيما ڪوڙڻ ۽ سندن رسڻ لاءِ والاري آهي ۽ رِري ۾ پنهنجو شهر ۽ محلات به اسان جي حوالي ڪري ته جيئن صلح جي ڳالهين کي اڳتي وڌائي سگهجي'. سندس دشمن جي فضول مطالبن تي الپ ارسلان مُرڪيو پر ساڳئي قت ڪيترن عقيدتمند مسلمانن جي موت تي هن روئي ڏنو ۽ هڪ عاجزي واري نماز پڙهڻ ۽ عبادت ڪرڻ کان پوءِ هن سپني لاءِ ڪليل اعلان ڪيو ته جيڪو به جنگ جو ميدان ڇڏي وڃڻ چاهي ته، اُنهن سپني کي اجازت آهي. هن پنهنجن هٿن سان پنهنجي گهوڙي جو پُڇ ٻَڌو ۽ پنهنجي تير ڪمان جي جڳهه ي هن هڪ هٿ ۾ نيزو، ٻي ۾ ترار ڪنئي، اڇا ڪپڙا اوڍيائين، ۽ پنهنجي جسم تي مشڪ جو ڦوهارو ڻيائين ۽ اعلان ڪيائين ته ڪيس دفنايو وڃي(34). سلطان پاڻ ڪوشش ڪئي هئي يا پنهنجا ميزائل ۽ هڙا ٻيا هٿيار ڦٽي ڪري ڇڏي، پر سندس فتح جو سڄو دارومدار ترڪن جي گهوڙي سوار فوج تي هو ن جي جنگي جتن کي هيڏي هوڏي ۽ پهرئين چنڊ جي شڪل ۾ ٻيهاريو ويو هو. لڳاتار يوناني طريقي ي بجاءِ، رومنس، پنهنجي فوج کي اڪيلن ۽ جدا جدا حملن ۾ آزمائڻ چاهيو ۽ پوري قوت ۽ بي تابيءَ سان اڳتي وڌيو ۽ بربرن جي مهارت واري مقابلي کي ڪجهه سوڙهو ڪيائين. پر هنن فضول ۽ اجاين ڙبدو مقابلن ۾ هن اونهاري جي وڏي ڏينهن جو ڪافي حصو ضايع ڪري ڇڏيو. نيٺ دورانديشي ۽ ٿڪاوٽ جي ڪري هو واپس پنهنجي ڪئمپ ۾ موٽي ويو. پر جڏهن دشمن طاقتور ۽ چالاڪ هجي ته يدان مان ڀاڄ ڪرڻ به خطرناڪ ڪم هوندو آهي، ۽ جيئن ئي جهنڊي جو رُخ مُڙي پيو ته اڳيان وجي دستا بزدلي يا ائنڊرونيڪس جي ذلت واري حسد سبب ٽُٽي ويا؛ هُو مخالف بادشاهه هو جنهن پنهنجي جَم، نسل توڙي قيصرن (سيزرس) جي تاج کي پنهنجي گندي ڪردار ذريعي لڄايو هو(35). رڪ دستن هن افراتفري ۾ تيرن جي برسات وسائڻ شروع ڪري ڇڏي ۽ يونانين، جن پنهنجي فوجي ستن جي ٻيهڪ نئين چنڊ جيان ناهي هئي، اُها پوئين پاسي کان ختم ٿي وئي. فوجن جي تباهي ۽ لُٽ ار ايتري ته ٿي جو اهو اندازو لڳائڻ مشڪل آهي ته ڪيترن ماڻهن کي قتل ڪيو ويو يا ڪيترن

بيشمار ماڻهن کي قيدي بنايو ويو. بازنطيني ليکڪن لاجواب هيرن جواهرن جي نقصان بابت لکيو آهي پر اُنهن کان اهو بڌائڻ وسري ويو تہ هن موتمار ڏينهن تي روم جي ايشيائي صوبن کي هميشہ واسطي قربان ڪيو ويو هو.

جيستائين ڪيس اُميد باقي هئي، رومنس ڪوشش ڪئي تہ جيئن پنهنجي فوج جي تبرڪن کي بچائي سگهي. جڏهن وچ جي مرڪز ۽ شاهي هنڌ کي هر طرف کان غير محفوظ ڪيو ويو هو ۽ جنهن کي سوپارن ترڪن طرفان گهيري ۾ آندو ويو هو، پوءِ بہ هن نراسائيءَ جي حالت ۾ جنگ کي ڏينهن جي ختم ٿيڻ تائين جاري رکيو ۽ سندس رعيت جا ماڻهو هن جا وفادار هيا جيڪي آخر تائين سندس جهنڊي جي اردگرد ثابت قدم رهيا. بهرحال پوءِ سندس ساٿي ساٿا تي پنهنجي اڳواڻ جي چوڌاري ڪِرندا رهيا. سندس گهوڙي کي ماريو ويو، شهنشاهہ پاڻ بہ زخمي ٿي پيو، تنهن هوندي ۾ اڪيلائيءَ ۾ بہ هو بهادر هيو ۽ تيستائين وڙهندو رهيو جيستائين گهڻن ماڻهن جي انبوهہ کيس سوگهو ڪيو ۽ هو لاچار ٿي پيو هن بهادري جي شان جي خلاف هڪ غلام ۽ هڪ سپاهي ڳالهايو ۽ ان جي مخالفت ڪئي، غلام اُهو جنهن کيس قسطنطنيہ جي تخت تي ويٺل ڏٺو هو، ۽ سپاهي اُهو جيڪو اپاهج هيو پر سندس نقصن توڙي اپاهج پڻي کي ڪنهن خدمت سرانجام ڏيڻ جي عيوض نظرانداز ڪيو ويو هو. فوج، هٿيارن، زيورن ۽ اعزازن ۽ تاج تخت کان محروم ٿي وئي ۽ رومنس جنگ جي ميدان تي سخت اذيت ۽ غمگينيءَ ۾ رات گذاري ۽ سندس هر طرف کان خسيس قسم جا ٽڙيل پکڙيل بربر موجود هيا. صبح جو شاهي قيديءَ کي الپ ارسلان جي آڏو پيش ڪيو ويو جنهن سندس مقدر تي شڪ ڪيو جيستائين سندس سفيرن هن جي سڃاڻپ جي تصديق ڪئي جنهن کي سڃاڻڻ جي وڌيڪ شاهدي بئسيلئسيَس پڻ ڏني جنهن ڳوڙها ڳاڙيندي بدقسمت شهنشاهہ جي پيرن کي چمي ڏني. ڪانسٽنٽائن جي جانشين کي عام رواجي طريقي سان ترڪن جي گاديلي تي ويهاريو ويو ۽ کيس حڪم ڏنو ويو تہ ايشيا جي حاڪم جي آڏو هو زمين کي چُمي. هن مجبوريءَ ۾ حڪم مڃيو ۽ الپ ارسلان پنهنجي تخت تان اٿيو ۽ چيو وڃي ٿو تہ هن پنهنجو پير نفرت مان روم جي شهنشاهہ جي ڳچيءَ تي رکيو(36). پر هن حقيقت جي پوري تصديق نہ ٿي سگهي آهي، پر جيڪڏهن غرور جي هن گهڙيءَ ۾، سلطان پنهنجي قومي رواج مطابق ائين ڪيو بہ هجي تہ ممڪن ٿي سگهي ٿو، باقي عام طور تي سندس رَويو اهڙو تہ اخلاق وارو هو جو ڪٽر دشمن بہ سندس تعريف جا ڳڻ ڳائيندا هيا ۽ سندس ڪردار ايترو تہ مثالي هو جو ايندڙ وقت جي مهذب دؤرن لاءِ ان کي سنن لفظن ۾ ورجايو ويندو. هن شاهي قيدي کي هڪدم زمين تان مٿي کنيو ۽ ٽي دفعا پنهنجو هٿ سندس هٿ سان نرمي ۽ همدرديءَ مان ملائيندي کيس يقين ڏياريائين تہ سندس زندگي توڙي سندس شان ۽ مرتبو ان بادشاهہ وٽ يقينن سلامتي وارو هوندو جنهن پنهنجن هڪ جهڙن ۽ هم مرتبن جي مان مرتبي جو قدر ڪرڻ سکي ورتو آهي تہ ساڳي وقت قسمت جي لاهن چاڙهن کي بہ سمجهي ورتو آهي. گاديلي کان رومنس کي پر واري تنبوءَ ۾ نيو ويو جتي کيس سلطان جا آفيسر ساڻس شان شوڪت ۽ وقار سان پيش آيا، جيڪي ڏينهن ۾ بہ دفعا کيس سلطان جي ويهڻ جي ٽيبل تي وڃي ويهاريندا هيا. اُنن ڏينهن جي آزاد ماحول ۽ هڪ ٻئي سان کليل گفتگو ۾، فاتح کان ڪو هڪڙو لفظ يا اکين جو ڪو اشارو جنهن ۾ شاهي قيدي لاءِ بي عزتي جي ڪا جهلڪ هجي، سرزد نہ ٿيو هو، پر ابتلو فاتح شهنشاهہ مخالف شهنشاهہ جي اُنهن رعيت جي ماڻهن کي بُرو پلو چيو جيڪي خطري جي گهڙيءَ ۾ پنهنجي بهادر شهنشاهہ کي ڇڏي هليا ويا هيا ۽ نرميءَ مان پنهنجي هم منصب کي سندس

لطين طرف توجهه ڏيکاريائين جيڪي هن جنگ کي جاري رکڻ دؤران ڪيون هيون. شروعاتي ڳالهه لهه ۾ الپ ارسلان ڪانٽس پڇيو ته هن ڪانٽس کهڙي روَيي جي اُميد رکي هئي، ۽ قيدي شهنشاهه ڪو هن وقت تائين خاموش هو، بي رخيءَ مان هن طرح جواب ڏنو: 'جيڪڏهن تون ظالم آهين'، ته ن مون کي مارائي ڇڏيندين، جيڪڏهن تو پنهنجي تڪبر جي آواز تي ڪَنايو ته تون مون کي پنهنجي ڏيءَ جي ڦيٽن ۾ ٻڌي گهِلرائيندين، ۽ جي تو دنياداري ڪئي ته تون ڏن يا جزيو وٺندين ۽ مون کي هنجي ملڪ ڏي موٽائي موڪليندين' '۽ تنهنجو روَيو'، سلطان پنهنجي گفتگو جاري رکندي چيو، ونسان کهڙو هجي ها، جيڪڏهن مقدر جو پاسو تنهنجي طرف هجي ها'. يوناني شخص جو جواب ندس جذبن جي ترجماني ڪري رهيو هو، حالانڪ دورانديشي توڙي احسانمندي جي تقاضا اها هئي ته ، ائين نه چوي ها: 'جيڪڏهن آءٌ جنگ ۾ سوپارو ٿيان ها ته مان تنهنجي جسم تي بيشمار ڦٽڪا هڻايان ' ترڪي جو فاتح، پنهنجي قيديءَ جي تڪبر جي لهجي تي مُرڪيو ۽ تبصرو ڪندي چيائين ته سائين جو قانون ته دشمنن سان به محبت جو درس ڏئي ٿو ۽ بُرائي ڪرڻ واري کي به بخشي ٿو ڇڏي وڏي وقار مان ڪيس چيائين ته هو سندس ڪاپي نه ڪندو ۽ اُهو ڪم نه ڪندو جنهن جي هو مذمت ندو رهندو آهي. طويل گفتگو کان پوءِ، الپ ارسلان سندس آزادي ۽ صلح ڪرڻ جا شرط لکرايا ۽ هڪ بن يا ڏهن لکن جي ٻُنگ پرڻ ۽ ساليانو ٽي لکَ سٺ هزار سون جي ٽڪرن(37) ڏيڻ تي ڪيس آزاد يو ويندو جنهن ۾ شاهي ٻارن جون شاديون به شامل هيون، ان کان سواءِ اُنهن سڀني مسلمانن جي ڪدم آزادي جو به شرط رکيو ويو جيڪي جنگ جي دؤران يونان جا قيدي بڻجي ويا هيا. رومنس ٽٽو هه پرينڊي هن صلحنامي کي منظور ڪيو جيڪو روم جي شهنشاهت جي شان ۽ مرتبي لاءِ سخت زتي وارو هو، تنهنڪري هڪدم ڪيس ترڪي جي وقار وارو لباس پارايو ويو، سندس اميرن ۽ واٽن کي قيدي شهنشاهه جي حوالي ڪيو ويو ۽ سلطان، شاناٽتي ياڪر پائڻ کان پوءِ ڪيس بيشمار فا پيش ڪيا ۽ محافظن جي دستي سان عزت سان وڃڻ ڏنو ويو، جيئن ئي هو پنهنجي شهنشاهت جي ن اندر داخل ٿيو ته ڪيس اطلاع ڏنو ويو ته محلات توڙي صوبن هڪ قيديءَ سان وفادار رهڻ کان ڪار ڪري ڇڏيو هو: ٻه لک سونَ جا ٽڪرا وڏي مشڪل سان گڏ ڪيا ويا ۽ ڪِريل شهنشاهه ٻُنگ جي رقم ترڪي جي سلطان کي ڏياري موڪلي ۽ اهو به ڪيس چورائي موڪليائين ته هو نهايت بيوَس هو عزت احترام به وڃائي ويٺو هو. سلطان جي سخا ۽ درياهه دلي هن وقت به پنهنجي شڪست کاڌل يءَ لاءِ همدرديءَ جو سوچي رهي هئي، پر رومنس ڊايوجينس جي شڪست، ٻيهر قيدي بنجڻ ۽ پوءِ س موت جي ڪري سلطان پنهنجين نيڪ تمنائن کي تڪميل تائين نه پهچائي سگهيو(38).

صلحنامي جي شرطن ۾ اهو ڪٿي به لکيل نه هو ته الپ ارسلان قيدي شهنشاهه جي ملڪ جي هن صوبي کي ڦٻائيندو ۽ نه وري هن اهڙو ڪم ڪيو: هو ته فقط ان ڳالهه کان مطمئن هيو ته ڪيس ۽ جون ٽرافيون ملي چڪيون هيون ۽ هن جو انتظام اهڙي طرح سان پورو ٿي چڪو هو، ان کان اءِ انتاڪيا جي شهر اناتوليه کان جيڪو غنيمت جو مال کين هٿ آيو هو ۽ جنهن کي ڪاري سمنڊ ف آندو ويو هو سو به ڪافي هيو. ايشيا جو وڏو حصو سندس قانونن جو محتاج هيو، ٻارهن سؤ زادا يا شهزادن جا پُٽ سندس تخت آڏو بيٺل هيا ۽ ٻه لک سپاهي سندس جهنڊي هيٺان ٿي هليا. سلطان البت ان ڳالهه کان ٻُچان لڳندي هئي ته هو ڀاڄوڪڙ يونانين جو پيڇو ڪري، پر هن وڌيڪ شاناٽتي از حاصل ڪرڻ جو سوچيو ته جيئن ترڪستان کي فتح ڪري جيڪو سلجوقن جو اصلي خطو هو.

هو بغداد کان اوڪسَس ندي طرف ويو، هڪ پُل کي ناهي نديءَ مٿان اُڇلايو ويو ۽ گهڻ ۾ گهڻ ويهه ڏينهن ۾ فوجن کي نديءَ جي هُن پار اُڪاريو ويو. پر هن بادشاهه جي تيز رفتاريءَ ۾ برزيم جي گورن رڪاوٽ وڌي ۽ يوسف ۽ خارض ميان اهو سوچيو ته هو اوپر جي طاقت جي خلاف قلعي جي حفاظت ڪندا. جڏهن کيس قيدي جي حيثيت ۾ شاهي تنبو ۾ آندو ويو ته سلطان، سندس جرئت کي ساراهڻ جي بجاءِ، هن جي بيوقوفي واري ضد تي سندس منمت ڪئي ۽ باغيءَ جي گستاخي واري جوابن سندس خلاف هڪ فيصلو صادر ڪرائي ڇڏيو ته کيس چئن ٿنين سان ٻڌو وڃي ۽ تيستائين کيس نه ڇڏيو وڃي جيستائين هو اُنهي حالت ۾ ڇيچلائي مري وڃي. هن موقعي تي نراسائيءَ جي حالت ۾ خارض ميان خنجر کي ٻاهر ڪڍيو ۽ تخت طرف تيز تيز ڊوڙيو: محافظن پنهنجون جنگ جي استعمال واريون ڪهاڙيون کڻي ڪڍيون پر سندن ڪاوڙ کي الپ ارسلان روڪي ڇڏيو جيڪو پنهنجي زماني جو زبردست تيرانداز هو: هن پنهنجي ڪمان ڪڍي ورتي، پر سندس پير ترڪي پيو ۽ تير جو نشانو ٻي طرف هليو ويو ۽ يوسف جو خنجر سلطان جي سيني ۾ تيزيءَ مان کُپي ويو جيڪو ڪٽجي ٽڪرا ٽڪر ٿي ويو. زخم موتمار هو ۽ تُرڪي جي سلطان وصيت ڪئي جيڪا هڪ مرندڙ شخص جي، بادشاهن جو وڏائي ۽ تڪبر لاءِ هڪ زبردست تنبيهه هئي: 'پنهنجي جواني جي ڏينهن ۾'، الپ ارسلان چيو، 'مو کي هڪڙي روحاني بزرگ هدايت ڏني هئي ته الله جي آڏو هميشه هيناهون ٿي جُهڪندو ڪر ۽ پنهنجو طاقت تي ڪڏهن به ڀروسو نه ڪندو ڪر ۽ ڪڏهن به نفرت لائق دشمن کي به ڌڪار ۽ نفرت جي نظ سان نه ڏسندو ڪر. پر مون اهي سبق وساري ڇڏيا تنهن ڪري مون کي ان غفلت ڪرڻ جي جائز سز ملي آهي. ڪالهه مون فخر منجهان پنهنجن بيشمار ماڻهن جي تعداد کي ٿي ڳڻيو، فوجن جي نظم ۽ ضبط ۽ سندن جذبي تي فخر ٿي ڪيو، ۽ ائين ٿي لڳو ته زمين منهنجي قدمن ڪڻ سان ڏڪي رهي هئ ۽ ان وقت مون پنهنجي دل ۾ سوچيو: يقينن تون دنيا جو بادشاهه آهين ۽ جنگي ويڙهاڪن يا بهادرن ۾ تون عظيم آهين ۽ توکي ڪو به شڪست ڏئي نٿو سگهي'. پر هاڻي سوچيان ٿو ته هي فوجون ۽ جوا منهنجا هرگز نه رهيا آهن ۽ منهنجي ذاتي طاقت جو حشر اهو ٿيو آهي جو هڪ خسيس ماڻهوءَ مون کي قتل ڪيو آهي(39)'. الپ ارسلان جا گڻ ۽ سندس اخلاق هڪ تُرڪ وارا به هيا ته ساڳي وقت هڪ پڪ مسلمان جون سموريون خاصيتون منجهس موجود هيون، سندس آواز ۽ ڪردار جي ڪري سڄي انسا ذات سندس احترام ڪندي هئي، سندس مُنهن تي ڊگهيون مُڇيون هيون ۽ سندس پٽڪو ائين ٻڌا هوندو هو جو اُهو تاج وانگر لڳندو هو. کيس سلجوق سلطانن جي مقبري اندر دفنايو ويو ۽ ڪو سيا ايندي ويندي هيءَ تحرير پڙهي سگهي ٿو ۽ ان تي گُوڙهو غور ۽ فڪر به ڪري سگهي ٿو(40): 'ا ڏسندڙ ۽ غور ڪندڙ! تون جنهن الپ ارسلان جي شان ۽ دبدبي کي ڏٺو هو ته اُهو مٿاهون ماڻهو ۽ جنتو هو، ته غور ڪري ڏِس ته اُهو هاڻي مِٽيءَ جي ڍير هيٺان دفن ٿيل آهي'. هاڻي تائين اُها تحرير به ختم ٿ چڪي آهي ته مقبرو به سلامت نه رهيو آهي، جنهن مان پڻ صاف ظاهر آهي ته انساني عظمت کي هرگ بقا حاصل ڪونهي.

الپ ارسلان جي زندگي ۾ ئي سندس وڏي پُٽ کي ترڪن جي مستقبل جي سلطان طو چونڊيو ويو هو. سندس پيءُ جي موت تي، سندس موروثي حق تي سندس چاچي، سندس سؤٽ ۽ سندس پاءُ اختلاف ڪيو هو، هنن تراريون ٻاهر ڪڍيون ۽ پنهنجن حمايتين کي هڪ هنڌ گڏ ڪيو مالڪ شاهه(41) جنهن ٽي دفعا فتح حاصل ڪئي هئي، ان جي شهرت تمام گهٽي هئي ۽ هن مويي پ

ئڻ جي دعويٰ پڻ ڪئي. هر دؤر ۾ ۽ خاص طرح ايشيا ۾، طاقت ۽ اقتدار ۾ اچڻ جي خواهش ساڳين
ڏبن ڪي جنم پئي ڏنو آهي تہ ساڳين ۽ هڪ جهڙن مسئلن ۽ مونجهارن ڪي بہ اٿاريو آهي، پر خانہ
نگي جي ڏکهن داستانن منجهان هڪ اهڙو جذبو جيڪو نج، سچو ۽ بيحد شانائتو بہ هجي، ڳولي ڪيڻ
بحد مشڪل ڪم آهي پر هڪ ترڪ بادشاھ جي قول ۾ ان عظمت ڪي ڏسي پَسي سگهجي ٿو. هڪ
نگ جي موقعي تي هن طُوس ۾ امام رضا جي روضي تي پنهنجي خدمت سرانجام ٿي ڏني. جيئن ئي
لطان زمين تان اٿيو، تہ هن پنهنجي وزير نظام کان پڇيو تہ ہيو ڪير ساڻس گڏ وينو هو، ۽ سندس
جهي درخواست يا اپيل جو ڇا مطلب هيو: 'تہ خدا تنهنجن فوجن ڪي فتح ياب ڪري'. اهو سندس وزير
و دوراانديشي ۽ خلوص نيتي وارو جواب هيو. 'جيتري قدر منهنجو تعلق آهي'، شانائتي مالڪ وراڻيو،
سون رب تعاليٰ آڏو عاجزيءَ مان ٻاڏايو آهي تہ هو منهنجي زندگي ۽ تخت پلي مون کان ان صورت ۾
سپ ڇڏي جيڪڏهن منهنجو ڀاءُ، مسلمانن تي حڪومت ڪرڻ لاءِ مون کان وڌيڪ لائق ۽ اهليت رکندڙ
ي'. خدائي فيصلي ڪي خليفي سچو ثابت ڪري ڏيکاريو ۽ اهو پهريون دفعو ائين ٿيو جو هڪ بربر
ي خليفي ٿيڻ جو شرف حاصل ٿيو هو؛ هو ذاتي لياقتن توڙي پنهنجي شهنشاهت (خلافت) جي ديگهہ ۽
يڪر جي حساب سان پڻ پنهنجي دؤر جو وڏي ۾ وڏو بادشاھ هيو. فارس ۽ شام ۾ معاملن ڪي ٺيڪ
ڪرڻ کان پوءِ، هو هڪ وڏي فوج جي اڳواڻي ڪندي ترڪستان جي فتح لاءِ روانو ٿيو جنهن ڪي اڳ
سندس پيءُ هٿ ڪيو هو. اوڪسَس ندي ڪي اُڪاريندي، ٻيڙياتن، جن ڪي فوجين ڪي پار ٽپائڻ جي
يداري ڏني وئي هئي، شڪايت ڪئي تہ ڪين اُجورو تڏهن ملندو هو جڏهن پئسا انتاڪيا کان ايندا هيا.
لطان اهو ٻڌندي ئي ڪاوڙ ۾ تپي ويو پر پوءِ پنهنجي وزير جي چالاڪيءَ واري خوشامد ڪرڻ تي
رڪي پڻ ڏنائين. 'اها ڳالهہ ائين ناهي تہ سندن پئسن يا اجوري ڪي روڪيو يا ملتوي ڪيو وڃي يا مون
ي پري واريون جڳهون ڪين تنگ ڪرڻ لاءِ چونديون هيون، پر ايندڙ نسل لاءِ هڪ يادگار ڇڏڻ ٿي
اهيم تہ انتاڪيا ۽ اوڪسَس توهان جي حڪومت جي دؤر ۾ هڪ ئي حاڪم وٽ هيا'. پر حدن بابت هي
يان نامناسب ۽ ڪنجوسي وارو آهي، ڇاڪاڻ تہ اوڪسَس کان اڳتي هن بخارا، خوازم، سمرقند جهڙن
هرن ڪي پنهنجي تابع ڪري ڇڏيو هو ۽ هر ان باغي غلام يا جهنگلي ڪي ڪچلي ڇڏيو هيائين جنهن بہ
ندس سامهون ٽيڻ يا ساڻس مهاڏو اٽڪائڻ جي جرئت ڪئي هئي. مالڪ شاھ جئڪسريٽس ندي پار
ڪئي. جيڪا فارس جي تهذيب جي آخري حد هئي، ترڪستان جي سردارن سندس مٿاهين حيثيت ڪي
سليم ڪيو. چين جي سرحد جي آخري ڇيڙي تي قائم ڪاشغر ۽ تاتاري بادشاهن ۾ سندس نالي ڪي
ڪن تي نقش ڪيو ويو ۽ نماز جي خطبن ۾ پڻ ان ڪي شامل ڪيو ويو. چين جي سرحد کان، هن
هنجو ڏاڪو ۽ حدون اولهہ توڙي ڏکڻ جي ملڪن طرف وڌايون جيڪي جارجيا جي جبلن، قسطنطنيه
ي پر وارن ملڪن، جيروسلم جي مقدس شهر توڙي عربن جي مصالحي دار وڻن جي ملڪن تائين ٿي
يون. حرم جي آسائش ڪرڻ بدران، ريدار بادشاھ هر وقت چرپر ۽ تحرڪ ۾ رهندو هو، پوءِ اُهو ڪٿي
ن جو دؤر يا جنگين جو زمانو هجي، جيئن تہ هو هر وقت سفر ۾ رهندو هو ۽ پنهنجين ڪئمپن جا
ڪر لڳائيندو رهندو هو تہ هر صوبي ۾ جڻ سندس موجودگي هر وقت پئي محسوس ٿيندي هئي، هن
ي لاءِ اهو بہ مشهور ٿيو هو تہ هو ٻارهن ڀيرا پنهنجي حڪومت جي سيني حدن ۾ گهميو ڦريو هو جن
د ڇيڙو قبرص جي ايشيائي خطي توڙي خليفن جي حدن کان بہ اڳتي هو. مڙني مُهمن ۽ مسافرين ۾
يني ۾ مقدس ۽ شاندار سندس مڪي ڏانهن حج جي سعادت حاصل ڪرڻ وارو سفر هو جنهن ۾ قافلن

جي سلامتي ۽ سندن آزاديءَ کي يقيني بڻايو ويو هو، شهرين توڙي حاجين کي سندس سخا ۽ خير خيرات جي فياضيءَ ذريعي شاهوڪار بنايو ويو هو، ۽ سڀجي رستي يا رهگذر تي زيارتين لاءِ آسانيون پيدا ڪيون ويون هيون ۽ سندن کائڻ پيئڻ جو هر جڳهه تي بهترين بندوبست ٿيل هيو ۽ هي پهريون پيرو هو جو هن زيارتين توڙي پنهنجي برادري وارن لاءِ ايترا شاندار انتظام ڪرايا هيا. سلطان کي شڪار جو نه رڳو شوق هو، پر اها سندس ڪمزوري هئي، هن سلسلي ۾ وٽس ستيتاليهه هزار گهوڙا رکيل هيا، ترڪي جي جانورن جي شڪار کان پوءِ سلطان، هر شڪار ٿيل جانور لاءِ غريبن کي سون جو هڪ ٽڪرو ڪين ڏنو ته جيئن ماڻهن جي جاکوڙ ۽ محنت جو ڪجهه صِلو ڪين ملي سگهي يا ٻين لفظن ۾ سلطان جي شوق کي پورو ڪرڻ ۽ ڪيس وندرائڻ ۾ جن ماڻهن محنت ڪئي هئي ته اُنهن کي ٻ ڪجهه اجورو ڏنو ويو. سندس حڪومت جي دؤر ۾ امن امان بحال رهيو ۽ رعيت جا ماڻهو بيحد سکيا ستابا هيا، ايشيا جي شهرن کي مسجدن محلاتن، ڪاليجن ۽ اسپتالن جي تعمير سان سينگاريو ۽ سنواريو ويو؛ ڪجهه ماڻهو ممڪن آهي ته سندس انعامن اڪرامن حاصل ڪرڻ کان سواءِ هن دنيا مان هليا ويا هجن پر اهو ممڪن ناهي ته انصاف ملڻ کان سواءِ ڪو ماڻهو رهجي ويو هجي. سلجوقن جي بادشاهت(42) ۾ زبان توڙي فارس جي علم ۽ ادب کي ٻيهر جياريو ويو ۽ جيڪڏهن مالڪ ڪنهن اهڙي ترڪ جي فياضيءَ کي پاڻ اختيار ڪيو هجي جيڪو سندس پنهنجي ذات کان گهڻ متحرڪ يا ڪارائتو هوندو(43)، ته سندس محلات پڪ سان سوين شاعرن جي ڪلام سان گونجي رهيو هوندو. سلطان ڪئلينڊر جي سڌارڻ ۽ سنوارڻ تي خاص ڌيان ڏنو ۽ اهي سڌارا تڏهن ممڪن ٿي سگهيا جڏهن اوڀر جي ملڪن جا فلڪيات جا ماهر هڪ جڳهه تي گڏ ٿيا ۽ ڪئلينڊر کي بهتر بنائڻ لاءِ پنهنجون تجويزون ڏنيون ۽ خيالن جي ڏي وٺ ڪئي. اسلام جي پيغمبر ﷺ جن جي قانون موجب، مسلمان چنڊ جي مهينن جي پيروي ڪن ٿا، جڏهن ته فارس ۾، زرتشت جي زماني کان وٺي، سج جي چڪر يا ڦيري کي ساليانو جشن طور ملهايو ويندو آهي(44)، پر مجوسين جي شهنشاهت جي خاتمي کان پوءِ، ڏينهن جي واڌاري(*) جي عمل کي وساريو ويو، منٽن يا ڪلاڪن جي حِصن کي ضرب ڏئي ڏينهن ۾ شمار ڪيو ويو ۽ بهار جي تاريخن کي برج حمل مان ڪڍي برج حُوت ڏي ڪيو ويو هو. مالڪ شاهه جي حڪومت کي 'گلالين' جو دؤر ڪوٺيو وڃي ٿو جنهن ۾ وقت کي ماپڻ جي اڳ وارين سڀني غلطين کي ٺيڪ ڪيو ويو ۽ انهي لحاظ سان مالڪ شاهه جوليَن کان به گوءِ کٽي گريگوريَن طريقي سان وڃي پيچيو هو(45).

اهڙي وقت ۾ جڏهن يورپ سخت جهالت ۽ جهنگلي پڻي جي اونداهين ۾ غرق هو، تڏهن ايشيا جي شهرن ۾ روشنيون ۽ رونقون موجود هيون ۽ اهو ڪارنامو تُرڪ فاتحن جي علم ۽ ڄاڻ جو گهڻ پر سندن حلم ۽ فرمانبرداري جو وڌيڪ آهي. سندن ڏاهپ ۽ اعليٰ ڪردار جو گهڻو حصو فارس جي هڪ وزير ڏانهن ٿو وڃي جنهن شهنشاهت ۾ پنهنجون خدمتون ان وقت ڏنيون هيون جڏهن الپ ارسلان ۽ سندس پٽ جون حڪومتون هيون. نظام، اوڀر جي ملڪن ۾ سڀني کان وڌيڪ قابل ۽ وڏين خوبين وارو وزير هو ۽ خليفي 'مذهب ۽ سائنس جو رهنما' جهڙو خطاب ڪيس عطا ڪيو هو، ۽ سلطان ڪيس پنهنجو خاص الخاص وزير مقرر ڪيو هو جنهن تي سندس مڪمل اعتماد هو ۽ جيڪو مظلوم ماڻهن کي انصاف ڏيندو هو. ٽيهن سالن جي انتظام هلائڻ کان پوءِ، وزير جي شهرت، سندس دولت توڙي سندس خدمتون عيبن ۽ گناهن جو روپ وٺي ويون. هڪ عورت ۽ سندس مخالف گڏجي هن جي خلاف سازشون سِٽيون ۽ ڪيس وزارت مان ڪڍيو ويو ۽ مٿس الزام مڙهيو ويو ته سندس ٽوپي، مَس ڪُپڙي ۽

سندس آفيس جا بئج أن خدائي حڪم جا پابند هوندا هيا جنهن سرشتي سان سلطان جو تاج ۽ سِر بند بہ شامل هيا. ٽيانوي سالن جي عمر ۾ هن باڪمال شخص کي پنهنجي مالڪ وزارت تان لاهي ڇڏيو، دشمنن مٿس طرح طرح جا الزام مڙهيا ۽ نيٺ هڪ جنوني ماڻهوءَ کيس قتل ڪري ڇڏيو، نظام جي آخري لفظن، سندس معصوميت جي تصديق ڪري ڇڏي ۽ مالڪ شاهہ جي باقي زندگي ٿورڙي ۽ بدناميءَ جي ور چڙهي وئي. اصفحان کان، جتي خلافت توڙي حڪومت جي دامن تي هڪ بدنما داغ لڳو هو، سلطان پنهنجي گاديءَ جو هنڌ بغداد کي ڪري ڇڏيو جنهن ۾ خلافت کي بہ اوڏانهن منتقل ڪرڻ جو پروگرام هيو ۽ پنهنجي رهائش گاهہ پڻ مسلم دنيا جي گاديءَ جي هنڌ ۾ تعمير ڪرڻ جو سندس ارادو هيو. مُحَمَّد ﷺ جن جي ڪمزور جانشين کي ڏهن ڏينهَن جو وقفو مليو ۽ وقت ختم ٿيڻ کان اڳ ۾ ئي بربر کي موت جي فرشتي پاڻ وٽ گهرائي ورتو. قسطنطنيه ۾ سندس سفيرن روم جي هڪ شهزاديءَ جو سڱ گهريو پر اهڙي تجويز کي هوشياريءَ سان رد ڪيو ويو هو ۽ اليگزيَس جي ڌيءَ، جيڪا خود بہ ڪنهن سازش جو شڪار هئي، هن ميلاپ لاءِ پنهنجي طرفان سخت نفرت جو اظهار ڪيو(46). سلطان پنهنجي ڌيءُ جو سڱ خليفي مقتدي کي ڏنو ۽ هڪ شاهي شرط اهو رکيائين تہ هو پنهنجين سيني زالن ۽ سُريتُن کي هميشه واسطي ڇڏي ڏئي ۽ اڳتي لاءِ پنهنجو لڳ لاڳاپو فقط سندس ڌيءُ سان رکي.

ترڪي جي شهنشاهت جي عظمت ۽ ايڪو مالڪ شاهہ تي ختم ٿي ويو. سندس خالي تخت تي سندس ڀاءُ ۽ چئن پٽن جو جهيڙو ٿي پيو ۽ ڪيترين خانہ جنگين کان پوءِ، هڪ صلح نامي، جنهن بچيل اُميدوارن جو سرچاءُ ڪرايو هو، فارس جي بادشاهت جي سلسلي جي جدائيءَ جي تصديق ڪري ڇڏي جيڪا سلجوق خاندان جي وڏي ۾ وڏي ۽ خاص شاخ هئي. ٽي ننڍا شاهي گهراڻا: ڪرمان، شام ۽ روم جا هيا، جن مان پهرئين گهراڻي، هڪ وڏي پر غير نمايان(47) حڪومت تي راڄ ڪيو جيڪا هندي سمنڊ جي ڪنارن تي قائم هئي(48)، ٻي گهراڻي، حلب ۽ دمشق جي عرب بادشاهہ کي ڏِڪي ٻاهر ڪڍيو، ۽ ٽئين ۽ خاص گهراڻي ايشيا مائنر جي رومي صوبن تي حملا ڪيا. مالڪ شاهہ جي ڪشاده دلي سندن مٿي ايرڻ جو باعث بڻي؛ هن پنهنجي رت جي رشتي جي پائرن کي توڙي اُنهن کي بہ جن کي هن جنگين ۾ شڪستون ڏنيون هيون، اجازت ڏني تہ پلي پنهنجي مرضي مطابق پنهنجون بادشاهتون قائم ڪن، ۽ هو ان ڳالهہ تي بہ ناخوش نہ ٿيندو هو تہ جيڪڏهن ٻيا، جنکي پاڻ بادشاهتون قائم ڪرڻ جي اجازت ڏني هيائين، ڪجهہ وڌيڪ حصا پنهنجي قبضي ۾ ڪري وجن جيڪي اڳتي هلي سندس حڪومتي نظام جي امن امان ۾ ٿوري گهڻي خلل ڪرڻ جو باعث بڻيا، پر هو انهن ڳالهين کان بي نياز رهندو هو. پنهنجي خاندان توڙي سڄي قوم جي اَبي هئڻ جي حيثيت ۾، فارس جو هي عظيم سلطان، پنهنجن برادري وارن بادشاهن کان تابعداري، فرمانبرداري ۽ جائز ڏن وصول ڪندو هو: ڪرمان، نائيسيا، حلب ۽ دمشق، عطابيڪن ۽ شام ۽ عراق جي اميرن پنهنجون ننڍيون ننڍيون رياستون سندس ئي حڪم هيٺ قائم ڪيون(49) ۽ ترڪمانن جا لشڪر اولهہ ايشيا جي ميدانن ۽ صحرائن ۾ ٽڙي پکڙي ويا. مالڪ شاهہ جي موت کان پوءِ، ايڪي، اتحاد توڙي فرمانبرداري جا ٻنڌڻ ۽ رشتا ڍرا ٿيندا ويا جيڪي اڳتي هلي نہ سگهيا ۽ ختم ٿي ويا؛ سلجوقن جي خانداني روايت موجب، سندن غلامن کي بہ بادشاهت جو موروثي

حق ڏنو ويندو هو، ۽ اوپر جي روايت موجب نتيجو اهو نڪتو ته اُهي جيڪي سلجوقن جي پيرن جي مٽي ۾ دَرَ جهڙا به نه هيا(50)، بادشاهتون قائم ڪري ويهي رهيا.

شاهي سلسلي جو هڪ بادشاهه قتلمش جيڪو عزرائيل جو پٽ جيڪو وري سلجوق جو پٽ هو، الپ ارسلان خلاف جنگ ڪندي مري ويو هو ۽ انسان دوست فاتح سندس قبر تي وڃي ڳوڙها ڳاڙيا هيا. سندس پنجن پٽن، جيڪي هٿيارن ۾ طاقتور، اقتدار ۾ اچڻ جا خواهشمند ۽ انتقام وٺڻ لاءِ آيا هيا، الپ ارسلان جي پٽ جي خلاف پنهنجين ترارين کي مياڻ مان ٻاهر ڪڍي ڇڏيو. ٻئي فوجون هڪ ٻئي جي سامهون ٽيڻ واريون هيون جڏهن خليفي، جيڪو پنهنجي شان کان بي نياز ۽ حاسد نظرن کان بچيل هيو، ٻنهي ڌرين ۾ اصلاح ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. 'بجاءِ پنهنجي پائرن جي رَت وهائڻ جي، توهان سيئي برادري وارا ماڻهو جيڪي لائق ۽ مذهب ۾ به پڪا آهيو، پنهنجي پاڻ ۾ اتحاد ڪري يونانين خلاف جهاد ڪريو جيڪي الله ۽ ان جي رسول ﷺ جا دشمن آهن'. هنن سلطان جي هدايت وڏي غور مان ٻُڌي، سلطان اُتي ۽ پنهنجن پائرن کي ياڪر پاتو ۽ وڏي پٽ سليمان شاهي جهندو پنهنجي هٿ ۾ ڪنيو ۽ کيس وڏيون سوڀون نصيب ٿيون ۽ ان سان گڏ روم جي شهنشاهت جي صوبن يعني ارض-روم کان قسطنطنيه ۽ اولهه جي ڪجهه اڻڄاتل حصن تائين کيس موروثي حاڪميت پڻ ملي وئي(51). پنهنجن ڇئن پائرن سان گڏجي، هن فرات کي اُڪاريو، ان وقت ترڪن جي ڪئمپ فرجيا ۾ ڪُتيهه جي پرپاسي قائم ٿيل هئي ۽ سندس طوفاني گهوڙي سوار فوج هليسپانٽ ۽ ڪاري سمنڊ تائين آبادين کي تباهه ڪري ڇڏيو. شهنشاهت جي زوال کان وٺي، ايشيا مائنر جو خطو عارضي تباهين ۽ فارسين ۽ عرب مسلمانن جي حملن جي ور چڙهي ويو پر دائمي فتحن جو ڪٽو ترڪي جي سلطان جي نصيب ۾ هو ۽ سندس فوجن کي اڳ يونانين ئي متعارف ڪرايو هو، جن جي خواهش اها هئي ته هو سنڌن ملڪ جي تباهه ٿيڻ کان پوءِ مٿن حڪومت ڪندا. رومنس جي قيد ٿيڻ کان وٺي، يودوسيا جو ڪمزور ۽ بزدل پٽ ڇهن سالن تائين شاهي تاج(*) جي ڏهڪاءَ کان ڏجندو ۽ ڪنبندو رهيو هو ۽ اهو سلسلو تيستائين قائم رهيو جيستائين اوڀر ۽ اولهه جي ملڪن جا صوبا ساڳي مهيني ۾ ٻني بغاوت سبب ختم ٿي ويا. سندن سرواڻ جيڪو به هجي پرنائيسفورس مشهور نالو هيو، پر برينيَس ۽ بوٽونئيٽس جون ذاتيون يورپي قومن وٽ هڪڙيون ته ايشيا جي اُميدوارن وٽ ٻيون آهن. سندن سبب يا اچا به ائين ڪٽي ڇئجي ته سندن واعدا سندن گڏجاڻين ۾ توريا تڪيا ويندا هيا، ۽ ڪجهه سوچڻ ۽ ٿورو هبڪڻ کان پوءِ سليمان، بوٽونئيٽس جي حمايت جو اعلان ڪري ڇڏيو ۽ فوجن لاءِ انتاڪيا کان نائيسيا تائين ڪين وڃڻ جو رستو مهيا ڪري ڏنو ۽ پنهنجي پهرئين چنڊ جي جهنڊي کي صليبي جهنڊي سان ملائي ڇڏيائين. سندس اتحادي جي قسطنطنيه جي تخت تي ويهڻ کان پوءِ، سلطان جي ڪرسوپولِس جي شهر ۾ وڏي پئماني تي دعوت ۽ مهمان نوازي ڪئي وئي ۽ ٻن هزار ترڪن کي يورپ ۾ آندو ويو، چاڪاڻ ته سندس بهادري، جرئت ۽ هوشياريءَ جي ڪري شهنشاهه گهڻو متاثر هو جو سندس ساٿ ڏيڻ سبب مخالف برينيَس جي گرفتاري عمل ۾ آئي جنهن کان پوءِ کيس قيد ڪيو ويو. پر يورپ جي سوڀ ڪافي مهانگي خريد ڪئي وئي چاڪاڻ ته اناءِ ايشيا کي قربان ڪرڻو پيو هو؛ قسطنطنيه جي فرمانبرداري کان اڳتي وارن صوبن مان ناٽي جي آمدني بند ٿي چڪي هئي ۽ ترڪن جي اڳتي وڌڻ جي رفتار کي به جهٽڪو لڳو جن اڳ لنگهن، گذرگاهن توڙي ندين ۽ جبلن تي قلعا ناهي اُنهن کي مضبوط ٿي ڪيو، پر هاڻي سندن ياج يا اُنهن کي ٻاهر ڪڍڻ جي ڪا اُميد ڪانه رهي هئي. ان دؤران هڪ ٻي اُميدوار به سلطان جي مدد حاصل

ڪرڻ لاءِ ڪيس درخواست پيش ڪئي، ميلسئس جنهن کي رنگ برنگي لباس ۽ ڳاڙهو بوٽ پاتل هو، ترڪن جي ڪئمپ جي چرپر کي هن ڏٺو وائنو، ۽ جيڪي پنهنجي پنهنجي ترقي ۽ بهتري کان نااُميد ٿي ويا هيا، روم جي شهنشاهه جي سڏ تي اُنهن هڪدم موٽ ڏني ۽ هن اُنهن شهرن کي بنا دير بربرن جي حوالي ڪري ڇڏيو. شهرن جي حاصلات کي هڪ صلح نامي جي صورت ۾ يقيني بنايو ويو جيڪو شهنشاهه اليگزيَس(*) سان طئي ڪيو ويو هو، ۽ رابرٽ(†) جي خوف ڪيس مجبور ڪيو تہ هو سليمان سان دوستيءَ جو هٿ وڌائي ۽ اهو فقط سلطان جي موت کان پوءِ ئي هن لاءِ ممڪن ٿي سگهيو تہ هن رومي دنيا جون مشرقي حدون نڪو ميڊيا تائين وڌائي ڇڏيون هيون جيڪو قسطنطنيه کان سٺ ميلن جي مفاصلي تي هو. ٽريبيزاند، جيڪو ٻنهي پاسن کان سمنڊ ۽ جبلن ذريعي محفوظ هيو، ان جي قدرتي بيهڪ اهڙي هئي جو ايگزين طرف هن يوناني ڪالوني هئڻ جي حيثيت کي برقرار رکيو هو تہ ساڳي وقت ان جي طور طريقن مان اهو بہ معلوم ٿي رهيو هو تہ اهو خطو ايندڙ وقت لاءِ عيسائي شهنشاهت جو مرڪز بڻجي ويندو.

خليفن جي شروعاتي فتحن حاصل ڪرڻ کان وٺي اناتوليہ يا ايشيا مائنر ۾ ترڪن جي آباديءَ، شهنشاهت کي وڏو نقصان رسايو هو. اسلام جي تبليغ ڪرڻ سان سليمان پنهنجي لاءِ غازي جو لقب ماڻي ورتو ۽ هو مسلمانن جو هڪ وڏو سپوت هيو ۽ روم جي سندس نئين بادشاهت هاڻي اوپر جي ملڪن جي جاگرافي جو حصو بڻجي چڪي هئي. چيو وڃي ٿو تہ نئين خطيءَ جون حدون هڪ طرف فرات کان قسطنطنيه تائين تہ ٻي طرف ڪاري سمنڊ کان شام جي سرحدن تائين ڦهليل هيون ۽ اهو علائقو قدرتي نعمتن سان مالامال هيو جنهن ۾ چاندي، ٽامي ۽ لوهہ جون کاڻيون، بہ موجود هيون تہ ساڳي وقت لوڻ ۽ ڦٽڪي بہ جججهي انداز ۾ هيا، جتي اَن ۽ شراب بہ جام هو تہ چوپائي مال جي بہ ڪمي ڪانہ هئي ۽ خاص طرح تي اوچي نسل جا گهوڙا اتي تمام گهڻا هيا(52). لِديا جي دولت، يونان جا ڦنپارا يا وري آگسٽس جي دؤر جي شان شوڪت جو ذڪر يا تہ فقط ڪتابن يا تباهيءَ جي آثارن ۾ نظر ايندو ۽ اهڙا داستان خود سيٿيا جي فاتحن وٽ بہ پنهنجي اهميت وڃائي وينا هيا. تنهن هوندي بہ موجوده تباهين ۽ زوال جي باوجود بہ اناتوليہ وٽ اڃا بہ ڪافي دولت ۽ آبادي وارا شهر موجود آهن ۽ بازنطيني شهنشاهت جي دؤر ۾ اهي شهر وڌيڪ سکيا ستابا، رونق ۽ دولت وارا سڏبا هيا. سلطان جي پنهنجي پسند مطابق، ٻٿنيا جي وڏي شهر نائيسيا کي سندس محلات جي تعمير لاءِ چونڊيو ويو جتي پوءِ هڪ قلعو پڻ تعمير ڪيو ويو. رُوم جي بادشاهي سلسلي يعني سلجوقن پنهنجي گاديءَ جو هنڌ اُتي پسند ڪيو جيڪو قسطنطنيه کان هڪ سؤ ميلن جي مفاصلي تي هو، جتي حضرت عيسيٰؑ جي خدائيت کان نہ رڳو انڪار ڪيو ويو هو پر ان تي نئوليون پڻ ڪيون ويون هيون ۽ هي سڀ ڪجهہ ان مندر اندر ٿيو جتي ڪئٿولڪن طرفان سندن پهرين پئنچاتي گڏجاڻيءَ ۾ هن سلسلي ۾ ڪي اهم فيصلا ڪيا ويا هيا. مسجدن ۾ الله تعاليٰ جي وحدانيت ۽ محمد ﷺ جن جي پيغام جو پرچار ڪيو ويندو هو، عربي زبان اسڪولن ۾ سيکاري ويندي هئي، قاضي جيڪو بہ فيصلو ڪندا هيا تہ اُهو قرآن جي تعليمات تي مبني هوندو هو، شهرن ۾ ترڪي جون رسمون ۽ روايتون هلنديون هيون؛ ۽ اناتوليہ جي ميدانن توڙي جبلن ۾ هر طرف ترڪمان پکڙيل هوندا هيا. جزيي ڏيڻ ۽ غلام ٿي رهڻ جهڙن سخت شرطن قبول ڪرڻ جي عيوضي ۾ يونان جي عيسائين کي بہ مذهبي آزادي نصيب ٿيندي هئي، پر سندن مقدس ڪليسائن سندن پادرين ۽ مذهبي پيشوائن جي بہ بيحرمتي ۽ بيعزتي ڪئي ويندي هئي(53)، ۽ لادينن

جي سوپ ۽ خوشين ۾ شريڪ ٿيڻ ۽ سندن پائرن جي مذهب متائڻ لاءِ کين مجبور ڪيو ويندو هو، هزارين ٻارڙن جو زوريءَ طوهر ڪرايو ويندو هو ۽ هزارين قيدي فقط پنهنجن مالڪن کي خوش رکڻ ۽ سندن عيش عشرت جي پورائي ڪرڻ لاءِ مقرر ڪيل هوندا هيا(54). ايشيا ڪي وڃائڻ کان پوءِ فقط انتاڪيا جو صوبو يا ان جي پسگردائي اهڙي هئي جتي حضرت عيسيٰ يا قيصر (سيزر) سان ماڻهن جي عقيدت ۽ اوائلي وابستگي هلندي ٿي آئي، پر هي صوبو پنهنجي مذهبي سڃاڻپ ۾ اڪيلو ٿي روم وارن کان ڪٽجي چڪو هو ڇاڪاڻ ته ان جي اردگرد ۽ هر طرف کان مسلمانن جون حڪومتون ۽ اسلام جو پرچار عام هو. هن سلسلي ۾ هڪڙي شخص فلريٽس، جيڪو اتان جو گورنر هو، جي نراسائي ان حد تائين وڃي ڊنگ ڪيو جو هو پنهنجي مذهب ۽ وفادارين کي قربان ڪرڻ لاءِ تيار ٿي ويو هو پر پوءِ سندس پٽ کيس روڪي ڇڏيو جيڪو هڪدم نائسين جي محل ۾ سليمان جي خدمت ۾ پهتو ۽ پنهنجا نياز ۽ نذرانو پيش ڪري واپس وريو. مُهم جُو سلطان پنهنجي گهوڙي تي سوار ٿيو ۽ ٻارهَن راتين ۾ (ڇاڪاڻ ته هو ڏينهن جو آرام ڪندو هو) ڇهه سؤ ميلن جو سفر ڪيائين. سلطان جي تيز سفر ۽ مهم کي راز ۾ رکڻ سبب انتاڪيا جو صوبو پريشان ٿي ويو ۽ جيڪي صوبي جا ٻيا ننڍا وڏا شهر جيئن لائوڊيسيا ۽ حلب جو سرحدون(55) هيون ته اُنهن پنهنجي صوبائي شهر جا حڪم تي مڃيا. لائوڊيسيا کان ٿريس جي باسفورَس تائين جنهن کي سينٽ جارج جي ٻانهن به ڪوٺيندا هيا، سليمان جي سوڀن ۽ سندس حڪومت جي سرحدن جي ڊيگهه ٿيهن ۽ ويڪر ڏهَن کان پندرهَن ڏينهن جي سامونڊي مسافريءَ جيتري هئي جيڪا لائيسيا جي جبلن ۽ ڪاري سمنڊ جي وچ تي ڦهليل هئي(56). ترڪن جي سامونڊي سفر جي اڻ ڄاڻائيءَ سبب، ڪجهه وقت لاءِ شهنشاهه جي ذلت واري حفاظت ڪي جاري رکيو ويو، پر جيئن ئي يوناني قيدين هٿان به سؤ جهازن جو ٻيڙو يا آرماڙ تيار ٿي ويو ته شهنشاهه اليگزيَس کي، پنهنجي گاديءَ جي هنڌ جي محل جي ديوارن اندر، ڪنبڻي شروع ٿي وئي هئي. هن پنهنجي درد جي داستانن کي، ڏکارن خطن ۾ لکي يورپ جي ملڪن ڏانهن اُماڻيو ته مَن لاطيني ماڻهو مٿس رحم ڪائي سندس مدد ڪن؛ هِنن خطن ۾ هُن ڪانسٽنٽائن جي شهر جي خطرن، ڪمزورين ۽ ماڻهن کي هِرڪائڻ لاءِ ان جي دولت جو ذڪر به وڏي تفصيل سان لکيو هو(57).

پر سلجوقي ترڪن جي سيني کان اهم ۽ دلچسپ سوڀ، جيروسلم جي فتح هئي(58)، هڪ اهڙو شهر جيڪو مختلف قومن لاءِ ڪشش جو مرڪز بڻجي ويو. حضرت عمرؓ آڏو شڪست مڃڻ وقت، اتان جي رهواسيُن کي سندن مذهبي آزادي ۽ مال ملڪيت جي سلامتيءَ جو يقين ڏياريو ويو هو، پر اُنهن شرطن کي هڪڙي حاڪم پنهنجي مطلب مطابق تعبير ڪيو ۽ هو اهڙو سخت مزاج هو جو ان جي ڳالهه سان اختلاف ڪرڻ خطري کان خالي نه هيو: خليفن جي حڪومت جي ڇئن سؤ سالن ۾، جيروسلم جي سياسي فضا ڪيترائي سج اُڀرندي ۽ لهندي ڏٺا ۽ ڪيترن ئي سياسي توڙي مذهبي طوفانن هن شهر جي نقشي ۾ وڏيون تبديليون آڻي ڇڏيون هيون(59). آبادي توڙي نئين مذهب اختيار ڪندڙن جو انگ وڌي ويو هو: مسلمان بهرحال گهٽائيءَ ۾ هيا ۽ شهر جي اٽڪل ٽن حصن تي مسلمانن جو ڏاڪو هيو، پر هڪ خاص حصو اجا تائين عيسائين ۽ اُنهن جي پادرين جي اثر هيٺ هيو: ۽ هر گهر کي، پنهنجي سلامتيءَ کي يقيني بنائڻ لاءِ سون جا به ٽڪرا ڏن ڏيڻو پوندو هيو ۽ حضرت عيسيٰ جو مقبرو توڙي سندس ٻيهر هن دنيا ۾ واپس ورڻ جي ڪليسا جي نگراني عيسائين وٽ هوندي هئي. حضرت عيسيٰ جي عقيدتمندن منجهان جيڪي وڏيڪ معزز، مانائتا ۽ جن جو تعداد به گهڻو هيو، اُهي جيروسلم لاءِ

اجنبي هيا يا بين لفظن ۾ ائين ڪٽي چئجي تہ اهي زيارتي هيا جيڪي بين ملڪن ڪان هتي پهتا هيا چاڪاڻ تہ عربن جڏهن جيروسلم کي فتح ڪيو هو تہ عيسائي زيارتين جو انگ گهٽجڻ جي بجاءِ ويتر وڌي ويو هو ۽ سندن جوش، جذبي کي، جيڪو هن ڏکئي ۽ خطرائتي سفر ۾ ساڻن گڏ هوندو هو، سندن ئي غم ۽ غصي جي خوراڪ ملندي رهندي هئي تنهن ڪري اُهو وڌن تازو رهندو هو. اوپر توڙي اولهہ جي ملڪن ڪان بيشمار ماڻهو هن مقدس مقبري جي زيارت ڪرڻ لاءِ ايندا هيا تہ ساڳي وقت ٻيون بہ ڪيتريون ئي زيارتون جيڪي هن پاڪ ڌرتيءَ تي موجود آهن جن ۾ ايسٽر جو جشن بہ شامل آهي اُتي يوناني، لاطيني، نستوري، حضرت يعقوبؑ جا پوئلڳ، مصري عيسائي، حبش جا ماڻهو، توڙي آرمينيا ۽ جارجيا جا عقيدتمند بہ اچي گڏ ٿيندا هيا جيڪي ڪليسائن، پادرين ۽ ٻين مذهبي ماڻهن جي سار سنڀال لهندا هيا تہ ساڳي وقت مختلف طبقن جي غريبن ۽ مسڪينن جي خدمت چاڪري بہ ڪندا هيا. مختلف زبانن ۾ عبادت ڪئي ويندي هئي پر اُنهن عبادتن ۾ هڪ جهڙائي هوندي هئي ۽ وچ ۾ ڪو بہ اختلاف نہ هوندو هو: هڪڙي ئي مقبري هيٺ يا هڪڙي جڳهہ تي مختلف قومن جي گڏجڻ جو منظر اصلاح ۽ امن جي علامت هوندو هو پر مختلف عيسائي فرقن جا مذهبي جوش جذبا هاڻي هڪ ٻئي خلاف نفرت ۽ انتقام جي حد تائين، اُن مسيحا جي بادشاهت ۾، اچي ويا هيا جيڪو سخت اذيتن مان گذريو هو ۽ جنهن جي عظمت جي جهلڪ دشمنن کي بہ معاف ڪرڻ مان نظر پئي ايندي هئي، پر سندس پوئلڳ هاڻي پنهنجن ئي روحاني پائرن خلاف ٿي ويا هيا ۽ اُنهن تي حڪمراني ڪرڻ ۽ ڪين اذيتون ڏيڻ جو سوچي رهيا هيا. پر هن ڏکئي وقت ۾ فرئنڪن جي جذبي ۽ چارليمئگني(60) جي عظمت عيسائين جي ڪم آئي جن ٻنهي طبقن يعني لاطيني زيارتين ۽ اوپر جي ڪئٿولڪ عيسائين کي محفوظ رکيو. ڪارٿيج، سڪندريہ ۽ جيروسلم جي غربت ۽ تنگ دستي کي ان نيڪ شهنشاهہ وڏو سهارو ڏنو جنهن وڏي پئماني تي خير خيرات ماڻهن ۾ ورهائي ۽ فلسطين جون ڪيتريون ئي خانقاهون سندس ئي مالي مدد سان يا تہ نئين سر تعمير ڪيون ويون يا وري اُنهن جي مرمت ڪرائي ڪين ٻيهر رهڻ لائق بنايو ويو. خليفي هارون الرشيد(*) جيڪو عباسين ۾ سڀني ڪان وڌيڪ عظيم هو، پنهنجن عيسائي پائرن ۾ شايد ساڳي ذهني صلاحيت ۽ طاقت ڏٺي هئي، جيڪا مسلمانن ۾ هئي، تنهن ڪري هن اُنهن سان دوستيءَ جي رشتن کي هموار ڪيو ۽ هڪ ٻئي کي تحفا تحائف ڏيڻ شروع ڪيائون ۽ پنهنجا تعلقات بهتر بڻايائون. خليفي، پنهنجي حڪومت جي ڪنهن بہ حصي تان هٿ کڻڻ کان سواءِ، شهنشاهت کي، مقدس مقبري ۽ جيروسلم شهر جون چابيون پيش ڪيون. ڪارلووِنجيَن جي موروثي بادشاهت جي زوال کان پوءِ، اَملفي جي جمهوريہ اوپر ۾ واپار ۽ مذهب کي گهڻي ترقي ڏياري. سندن جهازن ۽ ٻيڙن ذريعي، لاطيني زيارتي، مصر ۽ فلسطين جي ڪنارن تي وچي لٿا ۽ پنهنجي ڏيتي ليتي ۽ مناسبتا جي سامان ذريعي هنن پنهنجي لاءِ فاطمي خليفن(61) جو توجهہ ۽ سندن مهربانيون حاصل ڪري ورتيون. ڪئلوَري جبل تي هڪ ساليانو ميلو لڳندو هو جتي اٽلي جي واپارين مذهبي راهبن لاءِ هڪ خانقاهہ ۽ جيروسلم جي سينٽ جان جي اسپتال تعمير ڪرائي، اهڙيءَ طرح خانقاهي ۽ فوجي سرشتي جون هي اهڙيون ثقافتي نشانيون هيون جيڪي رهوڊس ۽ مالٽا جي ٻيٽن ۾ اجا تائين موجود آهن. جيڪڏهن عيسائي زيارتين جا ٽولا پيغمبر ﷺ جن جي مقبري جو احترام ڪن ها تہ مسلمان، متن ڪنهن بہ الزام مڙهڻ جي بجاءِ، عيسائين جي مذهب ۽ سندن نيڪيءَ جي پاسداري يا حمايت ڪن ها پر هڪ خدا کي مڃيندڙ عيسائي(†) سخت قسم جا هيا جن ۾ ڪا بہ لچڪ ڪانہ هئي ۽ هو اهڙي عبادت طرف راغب ٿي ويا هيا

جنهن ۾ الله تعاليٰ جو جنم، موت ۽ بيهر زنده ٿي موٽڻ اچڻ (نعوذ باالله) شامل هو: ڪئٿولڪ عيسائين اهڙا نقش ناهي رکيا هيا جيڪي مختلف بتن جي نمائندگي ڪندا هيا ۽ مسلمان ان 'معجزاتي شعلي' تي ڪاوڙ ۽ ٺٺوليون ڪري کِلندا هيا(62) جيڪو مقدس مقبري تي (63) ايسٽر جي موقعي تي ٻاريو ويندو هو. مذهب جي روپ ۾ هيءَ ڏوڪيبازي، سڀ کان اڳ نائين صدي عيسوي ۾ ڪئي وئي هئي(63). جنهن جي پنيرائي لاطيني عيسائين ڪئي هئي ۽ جنهن کي يونانين، آرمينيا جي مذهبي ٽولن ۽ مصري عيسائين پاران(65) هر سال دُهرايو يا ورجايو ويندو آهي ۽ سادڙن ۽ پورڙن ماڻهن تي(66) ان ڏوڪيبازي جي معجزي کي مڙهيو ويندو آهي ته جيئن اُهي به اُن تي ويساهه ڪن ۽ ائين ڪرڻ سان هنن جي پنهنجي توڙي آمرن جي فريب ڪاريءَ کي هٿي ملندي آهي. هر دؤر ۾ برداشت جي اصول کي به خود مطلبيءَ سان ڳنڍيو ويو آهي، چاڪاڻ ته اهڙن ڪرتبن سان بادشاهن جي آمدني جا ذريعا وڌي ويندا آهن ۽ هِتان جا اميرَ، هزارين زيارتين ۽ ڏارين جي آمد جي ڪري پنهنجي دولت کي ويتر وڌائيندا رهندا آهن.

جنهن انقلاب ذريعي حڪمرانيءَ جو حق عباسين کان فاطمي خليفن ڏانهن منتقل ٿي ويو، ان هن مقدس خطي کي نقصان ڏيڻ بجاءِ ويتر فائدو پهچايو. مصر جي مقامي حڪمران کي، عيسائين جي ڏنڌي ۽ واپار جي چڱيءَ طرح ڄاڻ هئي ۽ فلسطين جا اميرَ، شهنشاهه جي حڪمرانيءَ کان گهڻا پري نه هيا. پر فاطمين جو ٽيون خليفو حاڪم(±) جي نالي سان مشهور هو(67)، هو هڪ اُبهرو ۽ مست نوجوان هو جيڪو پنهنجي لادينيت ۽ آمراڻي روَش ۾ ايترو ته اڳتي وڌيل هو جو نه ته وٽس خدا جو ڪو خوف هوندو هو ۽ نه انسانن جو ڪو لحاظ يا حيا رکندو هو ۽ سندس حڪومت جو سجو دؤر بد اعمالين، خرابين ۽ وحشي پڻي جي ڪمن جي ڪري نمايان هو. مصر جي قديمي ۽ اوائلي رسمن رواجن جي خلاف ورزي ڪندي، هن، عورتن کي مڪمل طور تي قيدين جي زندگي گذارڻ تي مجبور ڪري ڇڏيو ۽ نيٺ مردن توڙي عورتن جي صبر جو ٺانءُ پرجي ڇُلڪڻ تي اچي ويو ۽ هنن جون دانهون ۽ شڪايتون شروع ٿي ويون، جنهن جو نتيجو ويتر اهو نڪتو جو هن پراڻي قاهره جي ڪجهه حصي کي باهه لڳرائي ڇڏي ۽ سندس محافظن ۽ شهرين جي وچ ۾ ڪيترن ڏينهن تائين خوني ويڙهه هلندي رهي. شروعات ۾ ته خليفي پنهنجي پاڻ کي هڪ پڪو مسلمان ظاهر ڪيو جيڪو ڪاليج ۽ مسجدون تعمير ڪرائيندو هو ۽ اُنهن جي حفاظت ڪندو هو، هن قرآن جي ٻارهن سؤ نوي ڪاپين کي سني صورتخطي ۽ سونهري اکرن ۾ لکرايو هو ۽ سندس حڪم تي مصر جي انگورن جي باغن کي تباهه ڪرايو ويو هو چاڪاڻ ته اُنهن منجهان شراب ٺهندو هو. پر ڪيس دماغ ۾ الائي ڪهڙو خلل پيدا ٿي پيو جو هن ۾ هڪ نئين مذهب جي باني هئڻ جو شوق پيدا ٿي پيو: هن خواهش ظاهر ڪئي ته سندس نالو پيغمبر ﷺ کان به وڌيڪ مٿاهون نظر اچي، ۽ پاڻ کي سيني کان مٿاهين الله جو پاڇو يا اولڙو چورايائين جيڪو زمين تي نوَن (9) رُوپن بدلائڻ کان پوءِ آخرڪار سندس روپ ۾ ظاهر ٿيو هو. حاڪم جي نالي ۾ جيڪو جيئرن ماڻهن توڙي مُردن تي قدرت رکندڙ هيو (هن پاڻ کي ائين ظاهر ڪيو) ۽ هر ماڻهو نئين مذهب جي تعريف ڪندو نظر آيو ۽ قاهره جي ويجهو هڪ جبل تي سندس معجزن کي ڏيکاريو ويو ۽ هڪ ئي وقت تي سورهن هزار ماڻهن سندس نئين مذهب کي قبول ڪري ڇڏيو ۽ هن وقت جبل لبانس جي درُوز قبيلي جا ماڻهو جيڪي آزاد ۽ جنگجُو آهن، ڪين به هن احمق، نالائق ۽ ظالم ماڻهو(68) جي عقيدي ۽ خدائي صفتن کي مڃڻ لاءِ مجبور ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي پئي وئي. پنهنجي خدائي ڪردار ۾ حاڪم،

يهودين ۽ عيسائين کان سخت نفرت ڪندو هو جن کي هو پنهنجن دشمنن جا غلام سمجهندو هو. جڏهن ته مانهن جي اڪثريت محمد ﷺ جي دين کي مڃيندي هئي. مصر توڙي فلسطين ۾، سندس ظلمن ۽ اذيتن سبب ڪجهه ماڻهو شهيد ۽ ٻيا مُرتد ٿي ويا ۽ جيڪي حق ۽ خاص رعايتون مذهبي ماڻهن کي حاصل هونديون آهن، اُنهن کان به کين محروم ڪيو ويو هو ۽ ڌارين توڙي مقامي ماڻهن کي پنهنجي عقيدي جي اظهار ڪرڻ کان به روڪيو ويو هو. عيسائي دنيا جي وڏي مندر توڙي حضرت عيسىٰؑ جي ٻيهر زنده ٿي اڇڻ واري ڪليسا کي به ڊاهي پَٽ ڪيو ويو ۽ ايسٽر جي چمڪندڙ معجزاتي لاٽ کي به وِسايو ويو ۽ جبل جي اندر اُڪريل هڪ مقدس غار کي تباهه ڪرڻ لاءِ بي حرمتي جا حربا هلائي ناپاڪ ماڻهن جي هٿن سان ان کي ڊاهيو ويو هو چو ته اُها ئي غار مقدس مقبري جي هڪ اهم نشاني هئي. هن بي حرمتيءَ جي خبر پوڻ تي، يورپ جي قومن ۾ حيرانگي ۽ ڪاوڙ جي لهر ڦهلجي وئي پر، مقدس ڌرتيءَ جي حفاظت جي ڪوشش ڪرڻ جي بجاءِ، هنن اهو ڏسي سُک جو ساهه ڪنيو ته گهٽ ۾ گهٽ يهودين کي يا ته ساڙيو ٿي ويو يا وري کين ملڪ بدر ڪيو ٿي ويو چو ته، سندن خيال موجب، اُهي ئي ناپاڪ ۽ لادين بربر جا ڳجها صلاحڪار هيا(69). تنهن هوندي به جيروسلم جي عذابن ۾ ڪجهه قدر گهٽتائي فقط ان ڪري آئي هئي ته حاڪم، پنهنجن ڪُڌن ڪرتوتن کان پاڻ پڇتايو هو ۽ تنهن کان سواءِ ڪانئس ڪجهه ڪوتاهيون به ٿيون هيون: بهرحال ڪليسائن جي ٻيهر بحالي جو قصو تڏهن ختم ٿي ويو جڏهن آمر کي سندس ئي ڀيڻ جي ايلچين قتل ڪري ڇڏيو. هن کان پوءِ ايندڙ خليفن مذهب جي احترام جي پاليسين کي اڳتي وڌايو ۽ هڪ ٻئي کي برداشت ڪرڻ جو سبق ماڻهن کي سيکاريو جنهن ۾ قسطنطنيه جي شهنشاهه جي نيڪيءَ جو وڏو هٿ هو ۽ هن جي مالي ۽ اخلاقي مدد سان مقدس مقبري کي، جيڪو تباهين جي ڍير ۾ تبديل ٿي چڪو هو، ٻيهر تعمير ڪري سينگاريو سنواريو ويو، ۽ ٿورڙي عرصي جي روزي رکڻ کان پوءِ، زيارت جا طلبگار پنهنجين منتظر نظرن سان پنهنجي روحاني دعوت ڏانهن ذوق شوق سان واپس وريا(70). فلسطين جي سامونڊي سفر دوران خطرا گهٽا ۽ موقعا ٿورا هيا پر هنگري جي مذهبي تبديليءَ سبب جرمني ۽ يونان جي وچ ۾ آمدرفت تمام آسان بڻجي وئي. سينٽ اسٽيفن جي فياضيءَ جي ڪري، سندس ئي بادشاهت جي حواري، پنهنجن مسافر يائرن کي(71) ذهني ڪوفت مان آجو ڪري ڇڏيو ۽ هنن بلغراد کان انتاڪيا تائين عيسائي شهنشاهت اندر پندرهن سؤ ميلن جو سفر طئي ڪري ڇڏيو. فرئنڪن ۾ زيارت جو شوق ايتري قدر وڌي ويو جو اڳين وقتن کي به مات ڏي ويو هو: ان جو اندازو ان منظر مان لڳائي سگهجي ٿو جيڪو زيارتي لشڪرن جي روپ ۾ هر رستي ۽ هر گهٽيءَ ۾ نظر اچي رهيو هو ۽ جن ۾ مرد عورتون، ٻڍا ۽ ٻار سڀيئي شامل هيا ۽ جن کي پنهنجين حياتين جي به ڪا پرواهه ڪانه هئي پر سندن بي تابيءَ واري خواهش فقط اها هئي ته فقط هڪ دفعو هو پنهنجي 'نجات ڏيندڙ' جي مقبري کي چُمي سگهن. بادشاهن توڙي سندن وزيرن پنهنجي حڪومت جي سار سنڀال لهڻ به ڇڏي ڏني ۽ هنن پاڪ صاف زيارتي قافلن کي ڏسي هر ڪنهن کي اهو اندازو آسانيءَ سان ٿِي ويو هو ته اهي حقيقت ۾ فوجون هيون جيڪي صليب جي جهنڊي هينان تمام وڏن لشڪرن جي صورت ۾ وڌي رهيون هيون. پهرين صليبي جنگ کان اٽڪل ٽيهه سال اڳ، مينٽز جي وڏي پادري، جنهن سان گڏ اتريش، بئمبرگ ۽ راتسبن جا پادري به گڏ هيا، جن گڏجي رائين کان اُردن تائين هي ڏکيو سفر طئي ڪيو هو ۽ سندن پوئلڳن جو تعداد ستن هزارن جي لڳ ڀڳ هيو. قسطنطنيه ۾ شهنشاهه پاران ڪشادي دل سان سندن مهمان نوازي ڪئي وئي، پر دولت جي اجائي ڏيک عربن کي

متن حملي ڪرڻ لاءِ اُڪسايو، هنن پنهنجون ترارون مياڻ مان بيدليءَ ۽ احتياط سان ٻاهر ڪييون ۽ ڪئپرنام جي جڳهه تي سندن گهيرو ڪيائون پر هڪ فاطمي امير ڪجهه رقم وٺڻ عيوض ڪين بچائي ڇڏيو. مقدس جڳهن جي زيارت ڪرڻ کان پوءِ هو اٽلي طرف روانا ٿي ويا پر فقط ٻه هزار بچي ويل ماڻهو پنهنجي آبائي وطن ۾ سلامتيءَ سان پهچي سگهيا. اِنگلفس، جيڪو فاتح وليمَ جو سيڪريٽري هو ۽ زيارتين جي قافلي سان گڏ تي هليو. پنهنجو مشاهدو بيان ڪندي چوي ٿو ته هو نارمنڊي مان ٽيهن مضبوط گهوڙيسوارن سان نڪتا ۽ هنن ائلپس کي اُڪاريو جن ۾ ويهه بدنصيب زيارتي به گڏ هيا(*)، سندن هٿ ۾ لڪڻ هيو ۽ ٻئون سندن پُٺ تي هيو(72).

روم وارن کي شڪست ڏيڻ کان پوءِ فاطمي خليفن جي سڪون ۽ سرور کي ترڪن برباد ڪري ڇڏيو(73). مالڪ شاهه جو هڪ نائب عزيز خارض ميان هڪ طاقتور فوج جي اڳواڻي ڪندي شام تي ڪاهه ڪري ويو، ۽ ترار جي زور ۽ ڏڪار سبب دمشق کي فتح ڪيائين. هيمس توڙي صوبي جي ٻين شهرن بغداد جي خليفي ۽ فارس جي سلطان جي اڳواڻيءَ کي قبول ڪيو ۽ سوڀارو امير، بغير ڪنهن روڪ يا رنڊڪ جي نيل نديءَ جي ڪنارن تائين پهچي ويو؛ فاطمي امير آفريڪا کي به پنهنجي قبضي هيٺ آڻڻ لاءِ اُتي وڃڻ جي تياري ڪري رهيو هو پر سندس ئي محافظن جي ڪجهه شِيدين، قاهره جي رهواسين سان گڏجي هڪ زوردار حملو ڪيو ۽ تُرڪ جنگجو کي مصر جي حدن مان تڙي ڪڍيائون. واپس پاچ ڪندي به هو ماڻهن کي قتلام ڪرڻ ۽ ڦُرلُٽ ڪرڻ کان نه مُڙيو، جيروسلم جي هڪ جج ۽ سندس نوٽري پبلڪ جي ڪيترن ئي عملدارن کي هن پنهنجي گهر ۾ دعوت جي بهاني تي گهرائي ڪين قتل ڪرائي ڇڏيو، جنهن کان پوءِ عام شهرين جو وارو آيو ۽ اندازي موجب ٽن هزار ماڻهن کي هڪڙي جڳهه تي قتل ڪيو ويو. سلطان تُوڪش جيڪو مالڪ شاهه جو ڀاءُ هو، ان عزيز جي ظلمن يا شڪست جي ڪيس پربور سزا ڏني، جنهن کي هڪ وڏو لقب عطا ڪيو ويو هو ۽ سندس اختيار به تمام وڌا هيا، ان شام ۽ فلسطين ۾ پنهنجي طاقت جو ڌاڪو ڄمائي ڇڏيو. سلجوق خاندان جيروسلم ۾ اٽڪل ويهن سالن تائين حڪومت ڪئي(74)، پر پوءِ پاڪ شهرن ۽ ٻين خطن جي موروثي سارسنيال لهڻ جا اختيارَ امير آرتوڪ کي سؤنپيا ويا جيڪو ترڪمان قبيلي جو سردار هيو ۽ جنهن جي اولاد، فلسطين مان نيڪالي ملڻ تي، آرمينيا ۽ اسيريا(75) ۾ شاهي خاندان جا به سلسلا قائم ڪري ڇڏيا. اوڀر جي عيسائين ۽ لاطيني زيارتين اهڙي انقلاب تي افسوس جو اظهار ڪيو جنهن ۾ ڪين اُترين علائقن جي ڌارين ۽ اوپرن ماڻهن(76) جي حڪمراني هيٺ رهڻ ۽ سندن رعيت هئڻ جو ڳٽ سندن ڳچين ۾ پارايو ويو هو. پنهنجي محل توڙي فوجي ڪئمپ ۾، سلطان فارس جي رهڻي ڪهڻي ۽ تهذيب کي اختيار ڪيو. پر مجموعي طور تي ترڪ قوم ۽ خاص طرح تي ريڍارن ۽ ڌنارن جي اڪثريت ۾ رڻ پٽ جي زندگيءَ جو پوائنٽو ۽ خطرناڪ انداز نمايان ۽ نشانبر هيو. نائيسيا کان جيروسلم تائين، ايشيا جي اولهه وارا ملڪ، اجا تائين ڌارين توڙي مقامي ماڻهن جي مخالفت کي ڀوڳي رهيا هيا ۽ ۽ فلسطين جا مالوَند ماڻهو، جن کي پنهنجن علائقن ۾ ڪجهه برتري ته ڪجهه معتبري حاصل هئي، پر وٽن نه وقت هو ۽ نه اهليت يا لياقت جو اُهي مذهبي آزادي يا وڻج واپار جي فائدن کي ماڻي سگهن يا انهي تبديليءَ ۾ شريڪ ٿي سگهن. جيڪي زيارتي ٽولا هيا، اُهي سفر جون بيشمار تڪليفون ڪاٽيندا ۽ خطرن کي مُنهن ڏيندا جيروسلم جي ديوارن تائين پهچي ته ويا هيا پر اُهي بدقسمت ماڻهو لُنجي ڦُرجي ۽ ظلم زيادتين جو شڪار بڻجي برباد ٿي ويا هيا، ويتر اُهي زيارت جو شرف حاصل ڪرڻ لاءِ مقدس مقبري تائين پهچڻ

کان اڳ ۾ ئي، ڏڪار، بُک ۽ بيمارين جو ڪاچ بڻجي ختم ٿي چڪا هيا. مقامي رنگ جي وحشي پٽي يا جنون جي هڪ لهر اُٿي پئي جنهن ترڪمان کي ڪليل آزادي ڏئي ڇڏي ته هو پلي هر فرقي جي مذهبي ماڻهن کي بيعزتو ڪري، نتيجو اهو نڪتو جو هڪ مذهبي اڳواڻ کي وارن کان وٺي رستن ۾ گهٽين ۾ بيدرديءَ سان گهليو ويو ۽ ڪيس هڪ گندي کڏ ۾ اُڇلايو ويو ته جيئن ڪانئس، سندس مال جي ڏنڻ کي ڇڏائڻ جي رقم اوڳاڙي سگهجي ڇاڪاڻ ته هو پنهنجي چوپائي مال کي انسانن جيان پاليندو هو ۽ پيار ڪندو هو. اهڙيءَ طرح حضرت عيسيٰؑ جي واپسيءَ جي ڪليسا جي عبادت ۾ به اڪثر خلل پوندو رهندو هو ڇاڪاڻ ته ڪليسا جا رکوالا سخت مغرور ۽ وحشي طبيعت جا مالڪ هيا، اهڙن ڏکوئيندڙن خبرن ۽ دردناڪ داستانن کي ٻڌي، مغرب جا لکين ماڻهو صليب جي جهنڊي هيٺ ڪاهي ويا ته جيئن هن 'مقدس زمين' تي ٿيندڙ ظلمن ۽ زيادتين جو ڪجهه ازالو ڪري سگهن، پر هتان جي سيني براين ۽ بڇڙاين کي ڳڏ ڪري جيڪڏهن اُنهن کي سلطان حاڪم جي فقط هڪڙي بيحرمتيءَ جي ڪم سان ڀيٽ ڪبي ۽ جنهن کي لاطيني عيسائين صبر سان سَٺو هو ته حاڪم جي بڇڙاين جو پاسو پوءِ به ڳرو ٿي ويندو. مذهبي توڙي انساني اُسهپ جي صورتحال اها وڃي بيٺي هئي جو ٿورڙي ڳالهه تي به ماڻهو آپي کان ٻاهر نڪري ٿي ويا ۽ هٿي ته وري ديني چٽاڀيٽي ۽ پادرين يا مذهبي ماڻهن جي حڪومت ۾، ڪنهن ماڻهوءَ جي رڳ تي، ٻي شخص جي هٿ جي نرم ڇُهاءَ سان پي پَنيٺ ٻري ٿي سگهيو ۽ ان جو اثر يورپ جي ڏورانهَن ملڪن ڏانهن بنادير پهچي ٿي ويو.

باب ستونجاهون

(حاشين بابت وضاحتون)

(1) آءٌ سندس ڪردار ۽ تاريخ لاءِ ڊي هربيلاٽ جو شڪرگذار آهيان (محمود غزنوي ۽ مشرقي واقعا، صفحا 533-537) ايم.ڊي گائينس (هُنن جي تاريخ iii, 155-173) ۽ اسان جو هم وطن ڪرنل اليگزينڊر ڊؤ (i, 23-83) پنهنجي ڪتاب 'هندستان جي تاريخ' جي پهرين ٻن جُلدن ۾ اهو تاثر ڏئي ٿو ته هن ڇڻ 'فارسي فرشتا' جو ترجمو ڪيو هو پر سندس شوخ ۽ رنگيني واري تحرير ۾ اهو آسان نه آهي ته اصل تحرير يا ترجمي ۾ فرق ڪي ظاهر ڪري سگهجي.

(*) مُحَمَّد ﷺ

(2) ساسانين جي بادشاهت جو سلسلو 125 سال هليو يعني 874ع کان 999ع تائين جنهن دؤران ڏهن بادشاهن حڪومت ڪئي. سندن هڪ ٻئي پنيان تخت تي ويهڻ ۽ آخرڪار سندن بربادي جي سلسلن جي مطالعي ڪرڻ لاءِ ايم.ڊي گائينس جي تيار ڪيل شجري ڪي ڏسو. (هُنن (Huns) جي تاريخ- i, 404-406) اُنهن کان پوءِ غزنوين جو گهراڻو شروع ٿيو (999-1183ع) ڏسو (i, 239-240) هن جيڪا قومن جي ورهاست ڪئي آهي، ان ۾ وقت ۽ هنڌن بابت ڪجهه مونجهارو آهي.

(3) 'غزنا' باغات کان محروم آهي، اهو بهرحال هڪ واپاري منڊي ۽ خاص طرح هندستان جي ڏنڌي ۽ ڏيتي ليتي جو وڏو مرڪز آهي.' (ابوالفدا جي جاگرافي ڪي ڏسو، باب xxiii، صفحو 349. رزڪي، ڊي.هربيلاٽ، ص 364. ان شهر ڪي جديد سياحن اجا تائين نه ڏٺو آهي.

(4) بغداد جي خليفي جي سفير هڪ عربي يا ڪالدي ٻوليءَ جو لفظ ڳولي ڪڍيو جنهن جو مطلب سائين يا مالڪ هو (ڊي.هربيلاٽ، ص 825) پر ان جو مطلب يارهين صدي جي بازنطيني اديبن طرفان 'اڪيلو بادشاهه يا بادشاهن جو بادشاهه' جو به ڪڍيو ويو آهي ۽ سولڊئنس جو نالو يوناني ۽ لاطيني ٻولين ۾ تڏهن ورتو ويو جڏهن اُهو غزنويُن کان ٿيندو سلجوقن وٽ پهتو هو ۽ ان کان پوءِ ايشيا ۽ مصر جي اميرن تائين ان ساڳئي نالي سفر ڪيو هو. ڊوڪينج (مضمون- xvi، جئائن وِل، صفحا 238-246) فارس جي قديم بادشاهت ۾ اهو مشڪل ڪم آهي ته سلطان جو لقب اُنهن ۾ ڳولجي، پر ان سلسلي ۾ شاهديون به معتبر نه آهن، ڪانسٽنٽائن جي مقصدن ۾ (ii, 11) جيڪا زونارس اڳڪتي ڪئي آهي ۽ خسرو جو نمونو تيار ڪيو آهي، اُهو (جيئن هو تسليم ٿو ڪري) ساساني ڇهين سان مشابهت نٿو رکي، پر ان جي بجاءِ سندس مشابهت آئڪونيمَ جي سلجوق تيرهين (xiii) سان ٿي وڃي پيچي. (ڊي. گائينس هنن (Huns) جي تاريخ i,

) 'فرشتا دو' (هندستان جي تاريخ، i, 49) جنهن ۾ هندستان جي فوج ۾ هڪ بندوق جو ذڪر ڪيل آهي. پر، جيئن تہ آڳ اسلحي جي وقت کان اڳ استعمال ڪرڻ ۾ (1008ع) گھڻ يقين رکان ٿو تہ منهنجي خواهش آهي تہ پهريون ان تحرير جي صداقت جي ڇنڊڇاڻ ڪريان ۽ پوءِ فرشتا جي علمي ڄاڻ بابت معلومات کي يقيني بڻايان جيڪو آخري صديءَ ۾ مغلن جي دربار ۾ رهندو هو.

) قِنوج يا قَنُوج جي بيهڪ 27°.3 ويڪرائي ڦاڪ ۽ 80°.13 ڊگھائي ڦاڪ تي آهي. ڏسو ڊي ائنوِل (قديم انڊيا، صفحا 60-62) جنهن کي ميجر رينيل پنهنجي هندستان جي نقشي تيار ڪرڻ جي ڪمال جي يادگيرين ۾، صفحا 37-43) ڪوجنا ڪندي وڌيڪ صحيح بڻايو آهي. 300 سونارا، 30,000 دڪان، ۽ 60,000 سازندن جا ٽولا وغيره (ابوالفدا، جاگرافي جا نقشا، XV، ص، 274، دو، i,16) ڪجھ مبالغي واري ڳالھ تي لڳي جنهن کي گھٽ ڪرڻ جي گھڻي گنجائش موجود آهي.

) يورپ جا بت پرست، فرشتا چوي ٿو (دي، i,66) وڌيڪ ابوالفدا جو مطالعو ڪيو (صفحو، 272) ۽ رينيل جي هندستان جي نقشي کي بہ ڏٺو وڃي.

) (ڪشش ڪندڙ).

) ڪورٽ يا ڪائونسل جتي سلطان ماڻهن کي انصاف جا فيصلا ٻڌائيندو هو.

) ڊي- هربيلاٽ (مشرقي واقعا، ص 527) ان جي باوجود جيڪي اڪر اسان کي ملن ٿا، اُهي دل واري ٻولي جي ترجماني نٿا ڪن ۽ نہ وري ماڻهن جي جذبن يا مقصدن کي بيان ڪن ٿا.

) مثال طور هڪ ياقوت يا ماڻڪ جنهن جي تورَ چار سؤ پنجاھ مثقال (اسلامي تور جو ماپو) (دو، i,53) يا ڇھ پائونڊ تي آئونس هئي تہ ان وقت اوتري تور جي دهلي (هندستان) ۾ ستر هَن مثقالن جي هئي (ٽيورنيئر جا ساموندي سفر، ii,280). اها حقيقت آهي تہ مشرقي ملڪن ۾ جيڪي بہ رنگين پٿر ٿين ٿا، اُنهن کي ياقوت، ماڻڪ يا مرجان ڪوٺيو وڃي ٿو. (ص 355)، ۽ ٽيورنيئر ڪجھ وڏي سائيز جا ۽ وڌيڪ قيمتي پٿر ڏٺا هيا جيڪي سندس خيال ۾ گھڻ زيورَن جهڙا هيا ۽ اُهي اسان جي عظيم بادشاھ جا هيا، جيڪو زمين تي سڀني بادشاهن کان وڏو بادشاھ آهي.

1) (i,65) ٻڌايو ٿو وڃي تہ قنوج جي حاڪم وٽ 2500 هاٿي هيا. (ابوالفدا، جاگرافي، XV ص، 274) هندستان جي اهڙن قصن منجهان پڙهندڙ منهنجي ڪتاب جي پهرئين جلد کي پڙهي پوءِ پاڻ وٽ ضروري ترميمون ڪري ڇڏي، (ص، 226) يا وري ان وضاحت کان پوءِ هنن قصن کي صحيح ڪري ڇڏي. (گبن هتي انين باب جي حاشيي نمبر 49 جو حوالو ٿو ڏئي).

1) ريڊارن ۽ ڏنارن جي رهڻي ڪهڻي بابت هيءَ مناسب ۽ فطري تصوير ڏسو. جيڪا وليمَ لکي آهي جيڪو ٽائر جو مکيہ پادري هيو. (i,vii، گيسٽاڊي ۾، صفحا 633-634) ۽ هڪ سنو تجزيو تاتارين جي حسب نسب ۽ سندن تاريخ ۾ پڻ ڪيو ويو آهي. (صفحا 538-535).

1) ترڪمانن جي پهرين لڏپلاڻ ۽ سلجوقن جي مشڪوڪ اصل نسل بابت ايمر- ڊي گائينس جي هُنن (HUNS) جي تاريخ جو مطالعو ضرور ڪجي. (Tom-i، تنهن کان سواءِ نقشا ۽ تاريخوار واقعا بہ پيٽجن. v,tom-iii,vii,ix-x) تنهن کان سواءِ ڊي- هربيلاٽ جي مشرقي واقعن تي بہ هڪ نظر،

وجهجي. (صفحا، 799-802,897-901) ايلماسن (عرب مسلمانن جي تاريخ، صفحا 331-333) ابو الفراجيَس، (بادشاهن جي تاريخ، صفحا 221-222).

(*) (وڏي مرتبي وارا ماڻهو، حڪمران).

(13) دو، (هندستان جي تاريخ، i,89,95-98) مون هي ٽڪرو، فارس جي رهڻي ڪهڻي کي پيش ڪرڻ واسطي، نقل ڪيو آهي، پر مون کي شڪ ٿو پوي ته ڪنهن اڻ ڄاتل سبب ڪري. فرشتا جي اسلوب کي اوسيَن سُڌاري بهتر ڪري ڇڏيو آهي.

(14) هربيلاٽ جا زنديق (ص 1028) ۽ دو جا دِنداڪا (i,97) شايد ابوالفدا جا دِندانڪن آهن (جاگرافي، ص 345، رزڪي) خراسان جو ننڍو شهر مارتي کان فقط ٻن ميلن جي مفاصلي تي آهي ۽ اوپر جي ملڪن ۾ ڪپهه جي پيداوار ۽ صنعت سازي لاءِ مشهور آهي.

(15) بازنطيني تاريخدان (سيڊرينَس، ii,766-767، زونارَس، ii,255، نائيسفورَس برينيَس، ص 21) وقت هنڌ، نالن، ماڻهن، سببن ۽ واقعن بابت مونجهارو پيدا ڪري ڇڏيو آهي. يونانين جي جهالت سندن چُڪُون (جيڪي مان اوهان کي ٻڌائڻ کان سواءِ رهي نه سگهندس)... شايد سيگررس عظيم سائرس جي قصي بيان ڪرڻ ۾ شايد ڪجهه ماڻهن کي شڪ ۾ مبتلا ڪري ڇڏي، جو اهو قصو سندن قابل ۽ تقرير جي ماهر ابن ڏاڏن کين ٻڌايو هو.

(16) ولرم، (ٿائر، i,7,633) تيرن سان ڪرشما ڏيکارڻ تمام قديمي ڪرتب آهي ۽ اوپر جي ملڪن ۾ گهڻو ئي مشهور آهي.

(17) ڊي هربيلاٽ، ص 801، تنهن هوندي به سندس نسل جي ڀاڳ بخت جي باوجود، سلجوق، وڏو افراسياب، جيڪو تُوران جو شهنشاهه هو، جي خانداني شجري جو چوٿيهون فرد وجي ٿيو (ص 800) چنگيز خان جي تاتاري پيڙهيءَ خوشامد ۽ افسانن کي نئون رنگ ڏنو، ۽ تاريخدان ميرخوند سلجوقن جي نسل کي الن ڪواهه سان ٿو وجي ملائي جيڪا ڪنواري ماءُ هئي. (ص 801، ڪالم 2). جيڪڏهن اُهي ساڳيا ابوالغازي بهادر خان وارا زلزوت آهن (نسلن جي تاريخ، ص 148) ته پوءِ اسان سندن حمايت ۾ هڪ تاتاري بادشاهه جي مانائتي شاهدي پيش ڪنداسين جيڪ چنگيز خان، النڪواهه، يا النڪُو ۽ اوگز خان جي نسل مان آهي.

(18) لفظ جي ٿورڙي بگڙڻ تي، طغرل بيگ مان يونانين لنگرولي پڪس ڪٽي ناهيو. سندس حڪومت توڙي ڪردار بابت ڊي هربيلاٽ اسان کي خلوص مان تفصيلي احوال ڏنو آهي (مشرقي واقعا، صفحا 1027-28) ۽ ڊي- گائينس (هنن HUNS جي تاريخ، iii,189-201).

(19) سيڊرينَس، (ii,774-775) زونارَس (ii,257)، مشرقي واقعن ۽ حالتن جي دستوري ڄاڻ رکندي، هو سفير کي قانون لاڳو ڪندڙ عملدار ٿا ڪوٺين، بلڪل ائين جيئن مڪيه پادري سنسيلَس، خليفو جو جانشين هئڻ سان گڏ وزير پڻ هيو.

(20) ٿايَر جي وليمَ کان مون ترڪن ۽ ترڪمانن جي هڪ انفراديت هٿ ڪئي آهي جيڪا مناسب مشهور آهي. نالا ساڳيا آهن، ۽ ماڻهوءَ جو واڌارو پرسِڪ ۽ ٽيوٽونڪ پهاڪن يا اصطلاحن ساڳيو آهي. جيمس ڊي وٽري جي لهجي وارا اشتقاق چند ناقد استعمال ڪندا هوندا هيروسو

جي تاريخ، (i,ii,1061) جيڪي ترڪماني زبان منجهان آهن جن ۾ گڏيل سڏيل نسلن جي ماڻهن جو تذڪرو آيل آهي.

(21 هُنن جي عمومي تاريخ، (iii,165-167) ايم- ڊي گائينس، ابوالمحاسن جو حوالو ٿو ڏئي، جيڪو مصر جو تاريخدان هيو.

(* (بغداد جا خليفا).

(† (مصر جا خليفا).

(22 'مشرقي واقعا' جو مطالعو ڪيو جنهن ۾ عباسين، قاهر ۽ قائم جون تحريرون موجود آهن ته ساڳئي وقت ان ۾ ايلماسن ۽ ابوالفراجيَس جا تاريخي واقعا به ملن ٿا.

(23 هن تقريب کي ملهائڻ لاءِ آءٌ ايم- ڊي گائينس جو شڪرگذار آهيان (iii,197-198) ته ساڳئي وقت أهو وڏو مصنف وري بونداري جو احسان مند آهي جنهن سلجوڪ جي تاريخ عربي زبان ۾ لکي هئي (v,365) مونکي، بهرحال سندس عمر، سندس ملڪ ۽ هن جي ڪردار جي ڪا به خبر ناهي.

(24 ('ساڳئي سال طغرل مري ويو ... هو رحمدل بادشاهه هيو، دوررانديش ۽ ڏاهو حڪمران هو، جنهن ماڻهن جي دلين ۾ پنهنجي دبدبي جو خوف پري ڇڏيو هو ته جيئن بيا بادشاهه سندس فرمانبرداري ڪن ۽ ساڻس لُهه وچڙ ۾ اچن ۽ هن سان خط و ڪتابت جو سلسلو به جاري رکن'). ايلماسن (عرب مسلمانن جي تاريخ، ص 342).

(* شهنشاهه نائيسفورَس- II 963-969 ع).

(† شهنشاهه جان- I زميسِس، (969-976 ع).

(‡ شهنشاهه باسل II، (976-1025 ع).

(25 ترڪن ۽ رومين جي وچ ۾ لڳل هنن جنگين ۾، عمومي طور تي زونارَس، سيدرينس ۽ سيلزِس، جنهن سيدرينس جي ڪم کي جاري رکيو هو، جي لکيل تاريخن جو مطالعو ڪيو ۽ ان کان سواءِ نائيسفوريس برينيَس سيزر جي تاريخ کي به ڏسو، هنن مان پهريان به ويراڳي يا جوڳي هيا، پويان به وري وڏا مدبر هيا، بهرحال يوناني ڪجهه اهڙا ئي هيا جو سندن هلڻ چلڻ ۽ ڪردار مان ڪڏهن هڪڙي کي ٻي کان جدا ڪرڻ يا سڃاڻڻ مشڪل ٿيو پوي. اوپر وارن لاءِ مون بهرحال ڊي هربيلاٽ تي گهڻو ڀاڙيو آهي (پهرين سلجوقن جا عنوان ڏسو) ته ساڳي وقت ايم- ڊي گائينس کان به رهبري حاصل ڪئي اٿم ڇو ته سندس تفصيل پڻ اعتبار جوڳا هوندا آهن. (هُنن (HUNS) جي تاريخ، iii,x).

(26 ('ترڪن ۾ اهو افواهه عام ڦهلجي ويو هيو ته ترڪن جي قوم هڪ وڏي طاقت ذريعي تباهه ۽ برباد ٿي ويندي ۽ أها طاقت مسيدان جي اليگزيندر (سڪندر) جيتري وڏي هوندي جڏهن هن فارس وارن کي تباهه ڪيو هو'). سيدرينس، ii,791، جاهل ۽ پورڙا ماڻهو جلد اهڙين ڳالهين تي اعتبار ڪري ڇڏيندا آهن ۽ ترڪن، عربن کان ايسڪاندر ذاڪارنين جي روايت کي چڱيءَ طرح سمجهي ورتو هو. (ڊي- هربيلاٽ، صفحا 317 وغيره).

(* گِبن سندن مذهبي گمراهيءَ جو باب 47هين ۾ ذڪر ڪيو آهي).

(27) (’اُهي جيڪي آئيبيريا (جارجيا) ميسوپوٽئميا، ۽ آرمينيا ۾ رهن ٿا ۽ جيڪي يهودين ج نستوري ۽ لاديني فرقيواريت ۾ يقين رکن ٿا‘).سيلزس ۽ سيدريئس (ii,834) جن جي مشڪود ڪوشش، مون کي ڪنهن به شڪ يا گمان ۾ مبتلا نه ڪندي ۽ نه وري مون کي اهو گمان ذه ۾ ويهندو ته هن ئي نستوري فرقيواريت کي جنم ڏنو آهي. هو اڪثر ڪري ’خدا جي غضم ڪاوڙ ۽ سخت ناراضگيءَ‘ بابت ڳالهائيندو رهندو آهي ۽ هي اهڙيون صفتون آهن جيڪو مون کي شڪ ٿو پوي ته، هڪ ’مڪمل ذات‘ لاءِ ڏاريون ۽ بيگانيون آهن پر سندس مذهب ڪٽرپڻو خود اها ڳالهه قبول ٿو ڪري ته اُنهن کي پوءِ بنياد پرست رومين طرفان جلد فارغ ڪي ويو هو.

(28) جيڪڏهن جارجيا جي رهواسين جا نالا يونانين کي معلوم هجن ها (اسٽرٽر، بازنطين يادگيريون، (ٿامر، iv) ته پوءِ آءٌ سندن زراعت کان اُهي حاصل ڪيان ها ته جڻ اُهي هيروڊوٽس سيٿيا جا هاري ناري هيا. (iv,18,289 جنهن کي ويسلنگ ايڊٽ ڪيو) پر اها جاڻ فقط صليب جنگين کان پوءِ ملي سا به وري فقط لاطينين کي. (وٽرئيڪو، هيروسول جي تاريخ، 79,1095). مشرقي واقعا، (ڊي- هربيلاٽ، ص 407) ۽ اها معلومات يقيني طور تي ڪپاڊوشيا جي سين جارج کان حاصل ڪئي وئي هئي.

(29) موشيم (ڪليسائي تاريخ، ص 632) ان کان سواءِ چارڊن جا سفر ناما پڻ ڏسو (i,171-175) جن هنن خوبصورت ماڻهن پر هڪ بيڪار ۽ نالائق قوم جا طور طريقا ۽ رهڻي ڪهڻي کي ڏس هن سلسلي ۾ وڌيڪ معلومات حاصل ڪرڻ لاءِ ايم- ڊي گائينس طرفان تيار ڪيل سندن شجر ڏسو جيڪو ڏاڏي آدم کان وٺي اڄ ڏينهن تائين وٺن موجود آهي (i,433-438).

(†) (شهنشاهه ڪانسٽنٽائن، x جي بيوهه جنهن 1059 کان 1067ع تائين حڪومت ڪئي).

(‡) (ايندڙ سال ۾).

(30) شهر جو ذڪر ڪانسٽنٽائن پورفروجينيَنٽس (شاهاڻي انتظام، ii,44,119) ۾ ڪيو آهي ۽ يارهي صدي جي بازنطينين پڻ ان جو تذڪرو ڪئنزڪرتي جي نالي ۾ ڪيو آهي ته ٻين ور ٿيوڊوسوپولس جو نالو وٺي ڪجهه مونجهارو پيدا ڪيو آهي، پر ڊيلسلي، پنهنجن حاشين نقشن ذريعي ان مونجهاري کي سلجهائي ڇڏيو آهي. ابوالفدا (جاگرافي ۽ نقشا، xviii، صفح 310) مالاسگرڊ کي ننڍڙو شهر ٿو ڄاڻائي جنهن کي ڪارن پٿرن سان تعمير ڪيو ويو هو جنهن ۾ پاڻي به هوندو هو، پر ان ۾ وڻ ڪونه هيا.

(31) ’يونان جا اُوذي (اسٽرٽر، بازنطيني يادگيريون، iii,923-948) مشرقي ماڻهن لاءِ خاص آهن. (هنن ج تاريخ، iii,113,ii,522 وغيره) اُهي دنيوب ۽ وولگا ندين تي ظاهر ٿيندا آهن جيڪي آرمينيا، شام خراسان ۾ آهن ۽ ائين ٿو لڳي ته اهڙو نالو سڄي ترڪمان قوم سان لاڳو ڪيو ويو هو.

(32) ارسيليَس (زونارَس جو رسيليَس) کي سسلي جي نارمن فاتحن ۾ جعفري ملاترا طرفان گهڻ مڻاهون ڏيکاريو ويو آهي ۽ سندس ذات يا لقب بهلول هيو ۽ اسان جا پنهنجا تاريخدان اسان ک ٻڌائيندا ته بهلول نارمنڊي کان آيا هيا يا دُرهم کان ۽ جن برنارڊ جو قلعو به نهرايو هو اسڪاٽلئنڊ جي هڪ ملڪيت جي وارثياڻيءَ سان شادي ڪيائون وغيره. ڊوڪين، ۽

نائيسفورَس برينيمَ II نمبر 4) محنت ڪئي آهي ته جيئن صدر بهلول ڪانٽس خوش ٿئي جنهن جي پيءُ فقط هڪ لباس جي بدلي ۾ پنهنجي ترار جو سؤدو ڪري ڇڏيو هو.

(33) ايلماسن (صفحا 343-344) گهوڙن جو هڪ امڪاني تعداد ٿو ٻڌائي جنهن کي ابوالفراجيَس گهٽائي 15000 ڪري ڇڏيو آهي (ص 227) ۽ ايمر- ڊي هربيلاٽ ان کي ويتر گهٽ ڪري 12000 ڪري ٻڌايو آهي. پر ساڳئي ايلماسن شهنشاهه جي لاءِ 300,000 ماڻهن جو تعداد ٻڌايو آهي جنهن جي لاءِ ابوالفراجيَس هينئن ٿو چوي: (’هن وٽ فقط 100,000 ماڻهو، گهٽا گهوڙا ۽ شان شوڪت هيو‘). يونانين، بهرحال ڪو به تعداد نه ٻڌايو آهي.

(34) بازنطيني ليڪکن سلطان جي موجودگيءَ بابت واضح طور ڪجهه به نه ٻڌايو آهي، هن پنهنجون فوجون هڪ ڪدڙي جي حوالي ڪري ڇڏيون هيون، ۽ پاڻ هڪ مفاصلي تي خاموش ٿي ويهي رهيو هو. ڇا هيءَ ڳالهه جهالت يا حسد جو نتيجو آهي يا وري ان ۾ ڪا صداقت به آهي؟

(35) هو سيزر جان ڊيوڪس جو پٽ هو جيڪو شهنشاهه ڪانسٽنٽائن جو ڀاءُ هيو. (بوڪينج، بازنطيني قصا ص 165) نائيسفورس برينيَس هن جي ڪردار جي تعريف ٿو ڪري ۽ هن جي غلطين تي پرده پوشي ٿو ڪري. (i,30,38,ii,53) تنهن هوندي به هو رومين سان پنهنجي دشمنيءَ جو اقرار ٿو ڪري. (’هو شهنشاهه کان ڪجهه قدر پُنيرو هيو‘).سيلزِس سدائين غداريءَ جو ذڪر ڪليل لفظن ۾ ٿو ڪري.

(36) جن حالتن ۽ واقعن کي اسان سيلزِس، ۽ ڪانسٽنٽائن مناسِس ۾ پڙهي ۽ شڪ ڪريون ٿا، اُنهن کي نائيسفورس ۽ زونارَس دورانديشيءَ مان نظر انداز ڪري ڇڏيو آهي.

(37) ڏن يا جزيي کي اوپر جي ماڻهن تسليم ڪيو آهي. ٻيا يوناني هن معاملي تي خاموش آهن پر نائيسفورَس برينيَس جرئت ڪندي ٻڌائي ٿو ته (’اُهي شهنشاهت جي مان شان کان هروڀرو وڌا نه هيا‘). ۽ شهنشاهه شرمناڪ صلح نامي جي بجاءِ موت کي قبول ڪرڻ وڌيڪ پسند ڪري ها.

(38) رومنس ڊايوجينس جي شڪست ۽ سندس قيدي بنجڻ کي جان سيلزِس ۾ پڙهي سگهجي ٿو جنهن جو حوالو سيبريني ڏنو آهي. (ii,835-843) زونارَس ii,281-284، نائيسفورَس برنيَس، I,25,32 گليڪاس، صفحا 325-357، ڪانسٽنٽائن مناسِس، ص 134، ايلماسن، عرب مسلمانن جي تاريخ، صفحا 343-344، ابوالفراجيَس، بادشاهن جي تاريخ، ص 227، ڊي- هربيلاٽ، صفحا 102-103 ايمر- ڊي گائينس، iii,207-211) منهنجي پراڻن تعلقن کان سواءِ، ايسلماسن، ابوالفراجيَس، هُنن (HUNS) جي تاريخ جي ليکڪ ابوالفدا جو به خوب مطالعو ڪيو آهي ته وري سندس ئي ٻي همعصر بينشوناهه جنهن خليفن بابت گهڻو ڪجهه لکيو هو، ان کي به هن نظر هيٺ آندو آهي، تنهن کان سواءِ مصر جي ابوالمحاسن ۽ آفريڪا جي نوائري جو به مطالعو ڪيو ويو آهي.

(39) هن دلچسپ موت جو احوال اسان کي هربيلاٽ ڏنو آهي (صفحا 103-104) ته ساڳئي وقت ايمر- ڊي گائينس به ان باري ۾ اسان کي معلومات ڏني آهي. جيڪا مشرق جي هڪ ليکڪ تان ورتل آهي. (iii,212-213) پر ٻنهي پنهنجين تحريرن ۾ اُهو روح نه پريو آهي جهڙو ايلماسن جو انداز آهي. (عرب مسلمانن جي تاريخ، صفحا 344-345.

(40) وڏي شهرت واري هڪ نقاد (ڊاڪٽر جانسن) جنهن پوپ جي ڪتبن جو جائزو وڏي غور سان ورتو آهي، اُهو شايد هن زبردست تحرير تي قدُو ڪري ته 'مارو جي تِلافي' چو ته پڙهندڙ مارو وٺ، ڪتبي پڙهڻ کان اڳ ۾ ئي پهچي چڪو هوندو.

(41) مشرقي واقعن ۾ مالڪ شاهه جي حڪومت جي باري ۾ تفصيل ڏنل آهن. (صفحا 542-544,654-655) ۽ هنن (HUNS) جي عمومي تاريخ ۾ (iii,214-224) گهڻو ورجاءُ، مسودي جون درستگيون وغيره. تاريخدان منهنجي رهبري نه ڪن ها ته آءٌ مشرقي دنيا جي معاملن ۾ هڪ انڌي جيان هجان ها.

(42) سر وليم جونس جي لکيل نادر شاهه جي تاريخ، ۽ شاعر عمق، انوَري ۽ راشدي جا مقالا ۽ مضمون جيڪي مشرقي واقعن ۾ ڇاپيل آهن اُنهن جي آخر ۾ هڪ دلچسپ گفتگو بيان ٿيل آهي، ان جو مطالعو ضرور ڪجي.

(43) سندس نالو خضر خان هيو. سندس صوفا سيٽ جي چوڏاري چار بئگون پيل هيون ۽ جيئن ئي هن شاعري ٻڌڻ شروع ڪئي، ته هو سون ۽ چانديءَ جي ٽُڪرن جون مُٺيون پريندو شاعرن ڏانهن اُڇليندو ويو. (ڊي- هربيلاٽ ص 107) ممڪن آهي هي سڀ ڪجھ سچ هجي، پر مان اهو نٿو سمجهي سگهان ته هُن مالڪ شاهه جي دؤر ۾ ٽرنسوڪسيانا يا ايشيا مائنر ۾ حڪومت ڪيئن ڪئي يا خضر خان، مالڪ شاهه کان طاقت ۽ دٻدٻي ۾ اڳتي ڪيئن وڌي ويو. منهنجو خيال آهي ته ٻارهين صديءَ جي شروعات (پڇاڙي هرگز نه) سندس حڪومت جي اوج وارو زمانو هو.

(44) ڏسو چارڊن کي، ساموندي سفر ۾ (ii,235).

(45) جلال ديني دؤر (جلال الدين- يعني ايمان جي مضبوطي، اهو مالڪ شاهه جي گهڻن خطابن منجهان هڪڙو خطاب هو ۽ اهو لقب کيس 15 مارچ 1079 (471هه) ۾ مليو هو. ڊڪاٽر هائيڊ فارسين ۽ عربن جون اصلي شاهديون پيش ڪيون آهن. (16,200-21).

(46) هوءَ فارس وارن جي شاهيءَ کي هيئنئن ٿي بيان ڪري: ('سُجائي ۽ پيينگيائيءَ کان به وڌيڪ بدتر'). اٿناڪمنينا، مالڪ شاهه جي حڪومت جي خاتمي جي وقت فقط نوَن سالن جي هئي ۽ جڏهن هوءَ سندس قتل جو ذڪر ڪري ٿي ته هوءَ سلطان کي وزير سمجهي غلط فهميءَ جو شڪار ٿي وڃي ٿي. (اليگزيَس vi,177-178).

(47) اهو ايڏو ته اڻ چٽو هيو جو فقط ايمر- ڊي گائينس ئي ان کي نقل ڪري سگهيو. (244,iii,i,269 وغيره) اهو ڪم سلجوقن يا ڪرمانن جي تاريخ بابت هيو جيڪو مشرقي واقعن ۾ ڇاپيل هيو انهن سيني گهراڻن جو ڏيئو ٻارهين صدي عيسوي جي آخر تائين وسامي چڪو هيو.

(48) ٽيوَرنيئر فقط اڪيلو سياح هو جنهن ڪرمان کي ڏٺو هو ۽ اُهو گاديءَ جي هنڌ کي هڪ تباهه ٿيل ڳوٺ ٿو ڪوٺي جيڪو اصفحان کان پنجويهن ۽ اورمَس کان ستاويهن ڏينهن جي مسافريءَ جيتري پنڌ تي هو ۽ اهي رستا سرسبز ۽ زرخيز خطي منجهان ٿي گذريا. (ترڪي جا ساموندي سفر هڪ نظر ۾، صفحا 107-110).

(49) ائناڪمنينا اسان کي ٻڌائي ٿي تہ ايشيا مائنر جا ترڪ وڏي سلطان جي سفيرن جا حڪم مڃيندا هيا (اليگزيَس vi,170) ۽ سليمان جي ٻن پٽن کي سندس گهر ۾ روڪيو ويو هيو. (ص 180).

(50) هن اظهار جو حوالو پيٽِٽ ڊي لاڪروئڪس طرفان اسان تائين پهتو آهي (واءِ، ڊي گينجسڪئن، ص 161) جيڪو فارس جي ڪنهن شاعر طرفان بيان ڪيل آهي.

(51) ايشيا مائنر جي فتح تي، ايمر- ڊي گائينس، ترڪ يا عرب ليکڪن کان ڪا بہ مدد نہ ورتي آهي جيڪي رُوم جي سلجوقن کي بي نقاب ڪري ٿا ڇڏين. يوناني وري پنهنجي شرم کي لِڪائڻ ۾ پورا آهن. تنهن ڪري اسان کي ڪجهہ اِشارا سيلزِس کان وٺڻا پوندا. (صفحا 860,863) ۽ نائيسفورَس برينيَس (صفحا 88,91-92,103-104) ۽ ائناڪمنينا (اليگزيَس، صفحا 92-168,91 وغيره).

(*) (مائيڪل- vii ڊيوڪَس، شهنشاهہ 1071-1078).

(*) (اليگزيَس- I ڪومنيَس، شهنشاهہ 1081-1118).

(†) (رابرٽ گِسڪارڊ، اپُوليا جو نارمن حاڪم).

(52) رُوم جو احوال ٿي اهڙو آهي جنهن کي هيٺتن بيان ڪيو آهي جيڪو آرمينيا جو تاريخدان هيو جنهن جي تاتارين بابت تاريخ روميسيو ۾ برگران وٽ ملي سگهي ٿي. (ڏسو ابوالفدا کي، موسمن بابت سندس جاگرافي، xviii، صفحا 305-301).

(53) (گِبرٽ ائبٽ، تاريخ، هيروسول i,468) اها ڳالهہ عجيب ٿي لڳي تہ موجوده دؤر ۾ اسان ساڳين ماڻهن منجهان هڪ جهڙا ماڻهو ڳوليون. ('اهڙو ڪو بہ ظلم ڪونہ هو جيڪو ترڪن طرفان ماڻهن سان نہ ڪيو ويو هجي، ۽ اُنهن سپاهين جيان جيڪي ڪنهن بہ شهر کي تباهہ ڪرڻ وقت وحشي بڻجي وڃن ٿا ۽ هر ان ماڻهوءَ تي هٿ کڻن ٿا جيڪو بہ سندن خيال يا تصور ۾ اچي ٿو ۽ سندن اها دعويٰ آهي تہ هنن ڪو بہ چڱائيءَ وارو ڪم نہ ڪيو آهي؛ ڪيترن ئي سپاهين (گهوڙي سوارن) يهودين جي عبادت گاهن جي مذهبي پيشوائن سان نهايت ئي ذلت آميز سلوڪ ڪيو ۽ يونان جا پادري بہ سندن غير انساني سلوڪ کان محفوظ نہ رهيا'). (بئرن ڊي ٽاٽ جون يادگيريون، ii,193.

(54) شهنشاهہ توڙي پادري ترڪن جي ڪئمپ جو احوال ائين بيان ڪن ٿا جڻ تہ اُهي ٻئي اُتي موجود هيا. ('مائرن کي قابو ڪري، اُنهن جي ڌيئرن جي موجودگيءَ ۾ ڪيترن ماڻهن اُنهن سان زنا ڪئي ۽ سندن ڌيئُن کي ويتر مجبور ڪيو ويو تہ اُهي ڳائڻ ۽ نچڻ ٽپڻ ۾ ساٿن شريڪ ٿين. هن گندي ڪم ڪان پوءِ ڌيئرن سان بہ ساڳي زيادتي ڪئي وئي').

(55) ڏسو انٽاڪيا (ائنٽئڪ) ۽ سليمان جو موت ائناڪمنينا ۾. (اليگزيَس، vi,165-169) جنهن ۾ ڊوڪينج جا حاشيا بہ شامل آهن.

(56) ٽائِر جو وليَم (i,9-10,635) ترڪن جي سوين بابت مستند پر افسوسناڪ احوال ٿو ٻڌائي.

(57) فلانڊرس جي ڪورٽ ڏي لکيل هڪ خط ۾، اليگزيَس پنهنجي مرتبي ۽ ڪردار کان بہ گهٽو هيٺ يا نيچائيءَ طرف هليو ٿو وڃي؛ پر تنهن هوندي بہ ڊوڪينج سندس نيچائي واري رَويي تي اعتراض نٿو ڪري. (اليگزئڊ، صفحا 335 وغيره) جنهن کي ائبٽ گِبرٽ پنهنجي هڪ جملي

۾ بيان ڪيو آهي جيڪو سندن همعصر تاريخدان هيو. يوناني متن هاڻي نتو ملي، هر مترجم يا ڪاپي ڪندڙ شايد ٿي گبرٽ سان متفق ٿئي (ص 475) 'اهو منهنجن لفظن ۾ بيان ڪيل آهي'.

(58) حرقل (هيراڪليَس) ڪان صليبي جنگين تائين، جيروسلم جي تاريخ جو بهترين ذخيرو ٻن تحريري ٽڪرن ۾ محفوظ آهي جيڪي ذخيم پڻ آهن ۽ اُنهن جو مصنف وليم- ٽاير جو مڪيہ پادري آهي (i,1-10,xviii,5-6) جيڪو گيستا ڊي جو وڏو مصنف پيو آهي. ايم- ڊي گائينس هڪ عالماڻي تحرير لکي آهي. (نقش و نگار جي اڪيڊمي، xxxvii,467-500).

(*) مُحَـمَّد ﷺ جن ڪان پوءِ حضرت عمرؓ ٻيو خليفو هو جنهن 637 عيسوي ۾ هڪ رڻ پٽ ڪي اُڪاريو تہ جيئن جيروسلم جي پيش پوڻ ڪي ملهائي سگهي.

(59) ٽاير جي وليم جي لاطينيت ڪنهن بہ صورت ۾ نفرت جوڳي نہ آهي پر 490 سالن جا تفصيل لکندي، يعني جيروسلم جي وڃائڻ ڪان پوءِ ٻيهر ان ڪي حاصل ڪرڻ تائين جو عرصو، هو حقيقت ڪان ٽيهہ سال اڳتي هليو ويو آهي.

(†) (ان سان تعلق رکي ٿو).

(60) مقدس سرزمين سان چارليمئگني جي رابطن ۽ واسطن لاءِ ايگنهارڊ جو مطالعو ڪيو (16,79-82) ڪانسٽئنٽائن پورفروجينيٽس (شاهي انتظام، ii,20,80) ۽ پاگي، (تنقيد ٽام 800,iii عيسوي، نمبر 13-15).

(*) (خليفو، 786-809 ع).

(61) خليفي ڪيس پورا حق ۽ سهولتون ڏنيون: 'اُملفي جي سلچٽن ۽ دوستي لائق ماڻهن ڏانهن منسوب، جيڪي ڪارآمد سامان پهچائن تا'. (گيستا ڊي، ص 934) وينِس ڪان مصر ۽ فلسطين ڏانهن واپار ذريعي اُهو لقب تيستائين نتو ملي سگهي جيستائين اسين فرانسيسي ماڻهوءَ جو اهو ڪِلڻ جهڙو ترجمو پيش ڪريون جنهن غلط فهميءَ مان سرڪس جا بہ طبقا (وينيٽي يا پراسيٽي) هڪ ٻئي سان بدلائي ڇڏيا هيا.

(†) (هڪ خدا ۾ يقين ڪرڻ وارا، هتي اهو اشارو فقط مسلمانن لاءِ آهي).

(62) جيروسلم جي عربي ۾ لکيل تاريخ (آسيمن، مشرقي واقعا، i,628,iv,368) خليفي ۽ تاريخدان جي لادينيت جو اعتراف ڪري ٿي، تنهن هوندي بہ ڪئٿئاڪزين ان معاملي جي سچائيءَ جي تصديق ڪرڻ لاءِ ان ڪي مسلمانن ڏانهن رجوع ٿو ڪري تہ ساڳي وقت معجزي جي سچائيءَ لاءِ بہ سندن تصديق جو طلبگار ٿئي ٿو.

(63) ڪليسائي تاريخ تي هڪ مضمون ۾، عالم فاضل موشيم فريبڪاري واري معجزي تي جدا روشني وڌي آهي. (ii,214-306).

(64) مالسمبري جو وليمَ (iv,ii,209) جوڳي برنارڊ جي سفرنامي جو حوالو ٿو ڏئي جنهن جيروسلم ڪي 870ع ۾ چڱيءَ طرح وجي ڏٺو هو ان معجزي جي تصديق هڪ ٻي زيارتي شخص بہ ڪئي آهي جيڪو موشيم ڪان عمر ۾ ڪجهہ سال وڏو هو؛ پر موشيم جو پڪو خيال آهي تہ ان معجزي ڪي چارليمئگني جي موت ڪان پوءِ فرئنڪن پاڻ ايجاد ڪيو هو.

(65) اسان جا سياح (سئنڊز ص، 134) ٿيوناٽ (صفحا 627-621) ماندريل (صفحا 95-94) وغيره به هڪ ڏوڪي ۽ وڏي فريبڪاريءَ کي بيان ڪن ٿا. البت ڪيٿولڪ عيسائي اجا تائين فيصلو نه ڪري سگهيا آهن ڇاڪاڻ ته جيئن اهو ڏوڪي وارو معجزو ختم ٿيو ته اٽڪلون ۽ چالبازيون شروع ٿي ويون.

(66) اوپر جا ماڻهو خود ان فريبڪاريءَ کي تسليم ڪن ٿا ۽ ان ۾ سڏاري آڻڻ يا ان جي حقيقت کولڻ تي زور ڀرن ٿا. (ڊي شوئليئر آرويڪس جون يادگيريون، ii,140) يوسف ابو دڪني (مصري عيسائين جي تاريخ، باب 20) پر مان موشيم سان گڏجي ان جو طريق ڪار بيان نه ڪندس. اسان جا سياحَ، نئپلس ۾ سينٽ جئنوئرِس جي رَت جي معاملي ۾ ناڪام ٿيا آهن (جنهن لاءِ چيو ٿو وڃي ته رت، پاڻي ٿي ويو هو).

(‡) (خليفو، 1021-996ع).

(67) ڏسو ڊي هربيلاٽ کي (مشرقي واقعا، ص 411) ريناڊوٽ (سردارن ۽ پادرين جي تاريخ، اليگزيَس، صفحا 401-390,397,400) ايلماسن (عرب مسلمانن جي تاريخ، صفحا 323-321) ۽ مئري (صفحا، 384-386) مصر جي هڪ تاريخدان جنهن جو عربيءَ مان جرمن زبان ۾ ترجمو رزڪي ڪيو هو، ان جو ترجمو وري منهنجي هڪ دوست مونکي ذاتي طور ڪري ٻڌايو هو.

(68) برُوزن جو مذهب، سندن ئي جهالت ۽ منافقت ۾ لڪل رهيو آهي. سندن ڳجها اصول ۽ مَتا انهن جي خاص ماڻهن تائين محدود ٿين ٿا جيڪي غور ۽ فڪر واري زندگي گذارن ٿا. باقي جيڪي جاهل ۽ جهنگلي برُوز آهن، اُهي عام انسانن کان مختلف نظر ايندا آهن ۽ مذهبي طرح نه مسلمانن سان ملندا آهن ۽ نه وري پاڙي جي عيسائين سان سندن رابطو رهندو آهي. ڪجهه ٿورو گهڻو، جيئن اُهي آهن، وري به محنتي نيبهر وٽ ڏسي سگهجي ٿو (سامونڊي سفر، ii,354-357) ۽ اُنهن جو احوال ايم- ڊي والني جي سفرنامي جي ٻي جلد ۾ پڙهي سگهجي ٿو.

(*) (معجزاتي شُعلو).

(69) ڏسو گلابر، (iii,7) ۽ بئرونيَس ۾ پاڳي جا واقعا 1009ع.

(70) (’بيشمار ماڻهو هڪ ۽ ساڳئي وقت تي پنهنجي مسيحا جي مقبري تي جيروسلم ۾ وڃي گڏ ٿيا ۽ اجا به وقفي سان گڏ ٿيندا رهيا، ماڻهن جي ايڏي ۽ ايتري وڏي تعداد جو ڪنهن کي به اُميد يا انديشو ڪونه هو، هيٺئين طبقي جا ماڻهو... وچين ڪلاس جا ماڻهو... بادشاهه ۽ نواب... قومي اڳواڻ، ڪيترين ئي معزز عورتون... ۽ مسڪين ۽ غريب ماڻهو سيئي هڪ جڳهه تي وڃي گڏ ٿيا. اُنهن مان گهڻن ماڻهن جي اها خواهش هئي ته پنهنجي وطن ڏانهن موٽي وڃڻ کان بهتر اهو هو ته هن مقدس سرزمين تي مري وڃن‘). گلابر، iv,6 فرانس جي تاريخدانن جو گلدستو، (x,50).

(*) (زيارتي).

(71) گلابر (iii,1) ڪنونا (هنگري جي تنقيدي تاريخ، i,304-311) ان ڳالهه جو جائزو ٿو وٺي ته ڇا سينٽ اسٽيفن جيروسلم ۾ واقعي هڪ خانقاهه تعمير ڪئي هئي؟

(72) بئرونيَس (1064ع، نمبر 56-43)، اِنگلفس، مئرئينس ۽ لئمبرينس جي تحريرن جو ڪافي ڪامياب ترجمو ڪيو آهي.

(73) ڏسو ايلماسن (عرب مسلمانن جي تاريخ، صفحا 350-349 ۽ ابوالفراجيَس (خاندانن جي بادشاهت، ص 237 جنهن کي پوڪوڪ جي مقابلي ۾ لکيو ويو). ايم- ڊي گائينس (هُنن (HUNS) جي تاريخ iii,i,215-216) جنهن ۾ ابوالفدا ۽ نوائري جون شاهديون ۽ نالا ڏنا ويا آهن.

(74) ايثار عزيز جي معرڪي کان (469هه، 1076ع) آرتڪيُن جي نيڪاليءَ تائين (1096ع). تنهن هوندي بہ ٿاير جي وليم (i,6,633) جو خيال آهي تہ جيروسلم اٺيهن سالن تائين ترڪن جي حڪمرانيءَ هيٺ رهيو هو ۽ هڪ عرب تاريخدان، جنهن جو حوالو پاڳي ڏنو آهي، اندازو ٿو لڳائي تہ شهر کي خارض ميان تباهہ ڪري ڇڏيو هو جيڪو بغداد جي خليفي جو هڪ جنرل هيو، 463هه، 1070ع). هي اڳيون تاريخون، ايشيا جي تاريخ سان گهٽي پاڳي مطابقت نٿيون رکن ۽ مون کي يقين آهي تہ 1064ع تائين (قاهره جي) 'شاهي بابل' جو ڏاڪو اجا تائين فلسطين ۾ جميل هيو. (بئرونيَس، 1064ع، نمبر 56).

(75) ايم- ڊي گائينس (هُنن (HUNS) جي تاريخ، i,249-252).

(76) ٿاير جو وليَم (i,8,634) جنهن وڏي ڪوشش ڪئي آهي تہ جيئن عيسائين جي شڪايتن کي وڌو ڪري ۽ وڌائي پيش ڪري. ترڪ هر زيارتيءَ کان هڪ سون جو ٽڪرو وٺندا هيا؛ (۽ هي ٽئڪس ترڪن طرفان فقط عيسائي واپارين تي مڙهيو ويندو هو) جيڪو فرئنڪن جي مٽاسٽا موجب 14 ڊالرن جو آهي، بهرحال يورپ کي ان ٽئڪس کان ڪا بہ شڪايت ڪانہ هئي.

باب اٺونجاهون

پهرين صليبي جنگ جي شروعات ۽ ماڻهن جو تعداد. لاطيني بادشاهن جو ڪردار. قسطنطنيه طرف سندن پيش قدمي. يوناني بادشاهه اليگزيَس جي پاليسي. فرئنڪن طرفان نائيسيا، انتاڪيا ۽ جيروسلم جي فتح. مقدس مقبري جو ڇوٽڪارو. گاڊفري بولَن جيروسلم جو پهريون بادشاهه. فرانسيسي يا لاطيني بادشاهت جا ادارا.

ترڪن طرفان جيروسلم جي فتح کان ويهه سال پوءِ اميئينس جي رهواسي ۽ هڪ ويراڳي پيٽر، مقدس مقبري جي زيارت وجي ڪئي جيڪو فرانس ۾ پڪار ڊي(1) جي صوبي ۾ آهي. عيسائين ڪي جيڪي اذيتون مليون هيون اُنهن کيس غمگين بنائي ڇڏيو هو ۽ اُنهن سان همدرديءَ جا منجهس جذبا جاڳي پيا، هن پنهنجي وڏي مذهبي پيشوا سان حال ونديو ۽ ڏکوئيندڙ صورتحال تي ساڻس گڏجي ڳوڙها ڳاڙيا ۽ کانئس معلوم ڪيو ته يوناني بادشاهن کان، اوڀر جي ملڪن جي لاءِ مدد وٺڻ جو ڪيترو امڪان هيو. سندس مذهبي چڱي مڙس، ڪانسٽنٽائن جي جانشينن جا عيب ۽ اوڻايون ويهي ڳڻايون پر ويراڳي پيٽر ساڻس هنن لفظن سان مخاطب ٿيو: "آءٌ يورپ جي جنگجُو قومن کي تنهنجي حق ۾ اُٿاريندس" ۽ يورپ، ويراڳيءَ جي سڏ تي اُميد افزا موٽ ڏني. بزرگ سندس جوش جذبي تي حيران ٿيو پر پوءِ جلدئي کيس اعتماد وارا پر شڪايتن سان ڀريل خط لکي ڏنائين ۽ جيئن ئي هو باري جي خطي ۾ پهتو ته پيٽر روم جي وڏي پادريءَ آڏو جهُڪيو ۽ کيس پيرن تي چميون ڏنائين. هو قد جو ننڍو ۽ سندس مُنهن مُهاندو بُڇان ڏياريندڙ هيو پر سندس اکين ۾ چَمڪ ۽ هوشياري هئي ۽ سندس تقرير ۾ شعلہ بيانيءَ جا ايترا ته عنصر موجود هيا جو جيڪو به کيس ٻُڌندو هو ته ضرور متاثر ٿيندو هو(2). هو هڪ معزز گهراڻي ۾ پيدا ٿيو هو (جو ته اسان هاڻي جديد اصطلاح استعمال ڪنداسين) ۽ هن فوجي تربيت بولون جي نوابن جي ڇپَر ڇانوَ هيٺ حاصل ڪئي هئي جيڪي پهرين صليبي جنگ جا سپوت هيا. پر هن جلد ئي ترار کي خير باد چيو ۽ دنيا توڙي دنياداري کي به ڇڏي ڏنائين ۽ جيڪڏهن اهو سچ آهي ته سندس گهر واري، ڀلي ڪٿي سني خاندان جي هئي، پر حقيقت اها آهي ته هوءَ وڏي عمر جي ۽ بيحد بُڇڙي هئي، تنهن ڪري هن سندس بسترو ڇڏي هڪ خانقاهه ۾ وڃي رهڻ شروع ڪيو ۽ ان فيصلي ڪرڻ ۾ کيس ڪا به زحمت ڪانہ ٿي. ڪجهه وقت کان پوءِ هن خانقاهه کي به ڇڏي ڏنو ۽ راهبن جي ديري تي وڃي رهيو. سادگي واري اڪيلائيءَ ۾ هو ڳري هڏائون پڃرو ٿي ويو هو پر سندس اندر جو انسان وڌيڪ توانا ۽ طاقتور ٿي ويو. هو جيڪو ڪجهه چاهيندو هو ته اهو خود بخود ٿي ويندو هو ۽ جنهن ڳالهه جي خواهش ڪندو هو ته اُهو سڀ ڪجهه هو خوابن ۾ ڏسندو هو ۽ جلوَن ۾ پَسندو هو. زيارت جو هي طلبگار جيروسلم کان جڏهن واپس موٽيو ته مذهبي جنوني ٿي ويو؛ پر جيئن ته هو

پنهنجي وقت جي ديني چريائپ ۾ سيني کان اڳتي هو، پادري اربن-بئي، پيغمبرن جيان سندس استقبال ڪيو، سندس منصوبن جي واکاڻ ڪيائين۽ انهن کي عملي جامو پهرائڻ لاءِ ساڻس واعدو ڪيائين ته هو جنرل ڪائونسل ۾ سندس منصوبن جي پوئواريءَ ۾ سندس مدد ڪندو ۽ ڪيس همٿايائين ته 'مقدس ڌرتي' جي ڇوٽڪاري لاءِ پنهنجون ڪوششون پلي تيز ڪري ڇڏي. وڏي پادري طرفان سندس تعريف ڪرڻ ۽ ڪيس همٿائڻ تي، هن جا حوصلا اڳي کان به بلند ٿي ويا ۽ هن مذهبي پرچارڪ مختلف خِطن جو سفر ڪيو جنهن ۾ خاص نمايان اٽلي ۽ فرانس جا صوبا هيا. هو تمام معمولي ۽ ٽورڙو ڪاٺو ڪائيندو هو، سندس عبادتون ڊگهيون ۽ خلوص واريون هونديون هيون، ۽ خير خيرات ۾ جيڪو به مال زر ڪيس هڪڙي هٿ ۾ ملندو هو ته بنا دير اُهو سندس ٻي هٿ کان غريبن مسڪينن ڏانهن هليو ويندو هو؛ سندس مٿو ۽ پير اُگهاڙا هوندا هيا ۽ سندس هڏائين پڃري جهڙو ٽورڙو جسم گدر جهڙي ڪپڙي سان اوڍيل رهندو هو، هن کي هميشه هڪ وزني صليبي نشان پاتل هوندو هو جنهن جي هو نمائش ڪندو رهندو هو ۽ جنهن گڏهه تي هو سواري ڪندو هو، اُها به ماڻهن جي نظر ۾ مقدس هوندي هئي ڇاڪاڻ ته هو ان مٿان سواري تڏهن ڪندو هو جڏهن الله جي راهَ ۾ ڪيس ڪو ڪم ڪرڻو هوندو هو. هو بيشمار ماڻهن آڏو مذهبي پرچار ڪندو رهندو هو يعني ڪليسائن، گِلين، گهٽين ۽ رستن تي بيهي ماڻهن کي سمجهاڻيون ڏيندو هو، شاهي محلات توڙي ماڻهن جي گهرن ۾ وڃڻ جي ڪيس عام اجازت هئي، ۽ هر خاص توڙي عام سندس تقريرون ٻڌي پڇتائيندا هيا ۽ گناهن کان توبهه تائب ٿيندا هيا. جڏهن هو مقامي ماڻهن توڙي فلسطين جي زيارتين جي تڪليفن ۽ ڏکن جي منظر ڪشي ڪندو هو ته هر سنگدل به موم ٿي رحمدليءَ تي مائل ٿي ويندو هو ۽ روئي ڏيندو هو؛ ۽ جڏهن هو پنهنجن دؤر جي ويڙهاڪن کي پنهنجي ملڪ جي حفاظت ۽ پنهنجي محبتن کي بچائڻ لاءِ تقرير ڪندو هو ته ماڻهو ڪاوڙ ۽ غيرت جي جذبن سان ٻرجي ويندا هيا؛ نفاست جي فن ۽ ٻوليءَ کان سندس ناواقفيت جو ازالو سندس ٽٽن ساهن، ڳوڙهن ۽ جذبن جي ٻاهر اچڻ ذريعي ٿي ويندو هو ۽ جيڪڏهن ڪٿي سندس دليل اڻپورا هوندا هيا ته پوءِ هو حضرت عيسيٰ ۽ سندس ماءُ جي خدمت ۾ وڏي واڪي پر عاجزيءَ مان التجائون ڪندو هو، ان سان گڏ هو جنت جي فرشتن ۽ درويشن کي به ٻاڏائيندو هو جن سان سندس گفتگو جو ذاتي سلسلو جاري رهندو هو. اٿينس جا وڏي ۾ وڏا تقرير جا ماهر به سندس تقرير جي فصاحت بلاغت تي ريسون ڪندا هيا ۽ هي ڳوناٺو ۽ گهٽ پڙهيل جوشيلو شخص ماڻهن جي دلين ۾ جذبات اُڀارڻ ۾ مهارت رکندو هو ۽ عيسائي دنيا وڏي بي چينيءَ مان پنهنجي وڏي ۾ وڏي پادري جي هدايتن ۽ سندس حڪمن جي منتظر رهندي هئي.

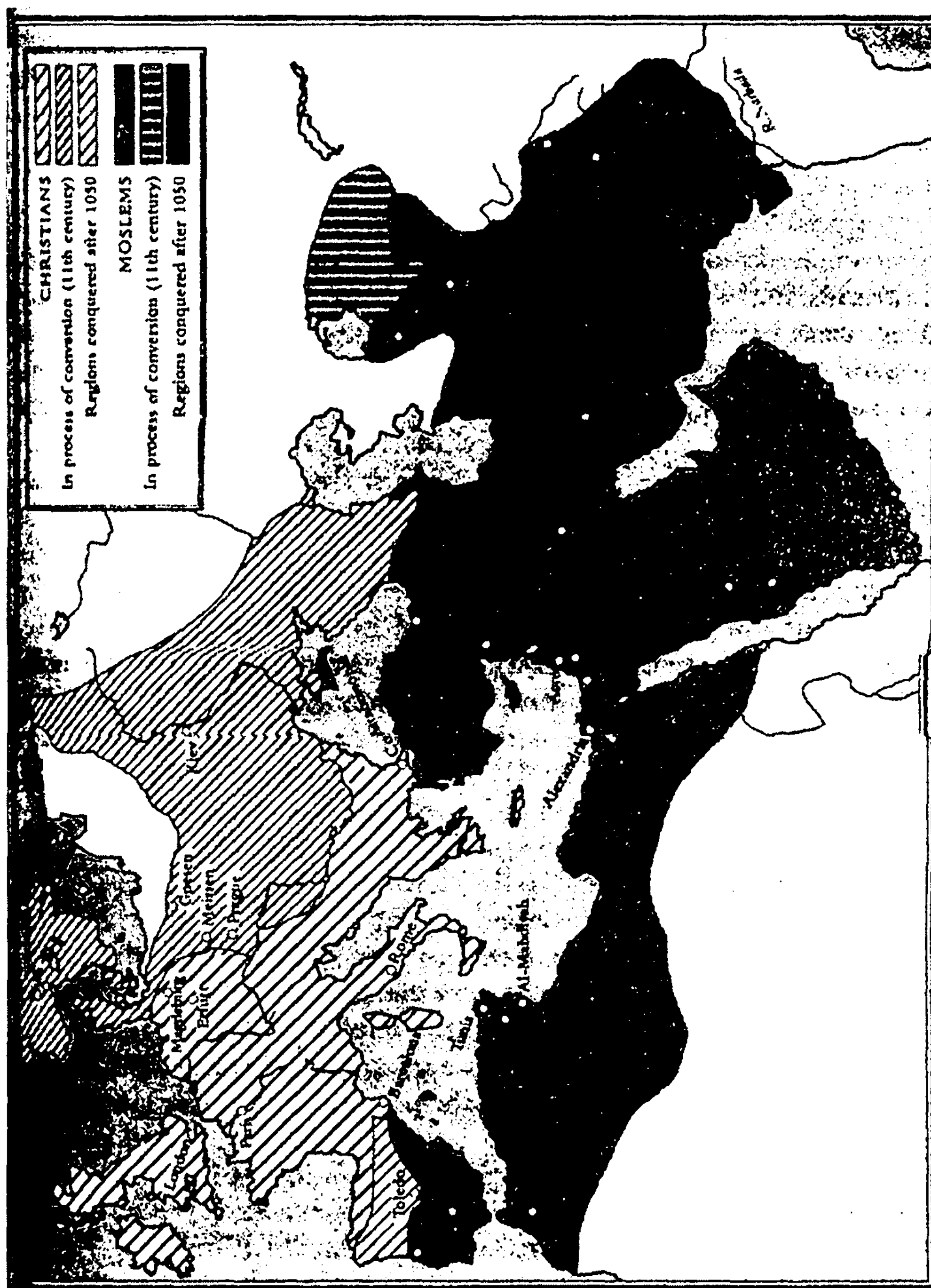
گريگري ستين(*) جي فراخ دليءَ واري جذبي اڳيئي يورپ کي ايشيا جي خلاف مسلح ڪري ڇڏيو هو ۽ سندس جذبن جي خوشبوءَ جو واس اڃا تائين سندس خطن مان ماڻهن کي ايندو رهندو آهي. ائلپس جبل جي ٻنهي پاسن کان پنجاهه هزار ڪئٿولڪ عيسائين، سينٽ پيٽر(3) جي جهنڊي هيٺ پنهنجا نالا داخل ڪرايا هيا ۽ سندس جانشين سندس ارادن بابت انڪشاف ڪيو ته اِهو لشڪر مسلمانن خلاف وڙهڻ لاءِ تيار ٿيو هو جيڪي سندس نظرن ۾ خراب، ناپاڪ ۽ مُحَمَّد ﷺ جن جا پوئلڳ هيا. پر ڪاميابيءَ جي صورت ۾ مان شان ماڻڻ ۽ ناڪاميءَ جي صورت ۾ مِهڻا ملڻ جي سڄي ذميداري اَربن، بئي(†)(4) تي هئي جيڪو عيسائين جي لاءِ ڪارآمد ۽ وفادار شخص هيو. هن اوپر جي ملڪن جي فتح حاصل ڪرڻ جي مهم شروع ڪري ڇڏي، جڏهن ته روم جي گهٽي حصي تي نه رڳو سندس مخالف

گبرڻ روينا جو قبضو هو پر هن ڪيترن شهرن جي قلع بندي بہ ڪرائي ڇڏي هئي. اربن سان سندس مخالفت فقط پادريت جي منصب جي اعزاز ماڻڻ لاءِ هئي. هن اها بہ ڪوشش ڪئي تہ جيئن اولهہ جي ملڪن ۾ اتحاد ٿي وڃي جڏهن تہ ڪيترا بادشاهہ ڪليسا مان نيڪالي ملڻ تي عوام توڙي پنهنجي ديوَل ڪان ڪٽجي چڪا هيا ۽ اهو ڪم هن پاڻ ۽ سندس ابن ڏاڏن، شهنشاهہ ۽ فرانس جي بادشاهہ خلاف شروع ڪيو هو. فرانس جي فلپ پهرئين(‡)، پنهنجي خلاف نفرتن ڪي صبر سان برداشت ڪيو چو تہ هن، پنهنجي بدنامي واري زندگي ۽ هڪ فاحشہ عورت سان شادي ڪري، ماڻهن جي نفرت وارن رَوين ڪي جنم پاڻ دعوت ڏني هئي. جرمني جي هينري چوٿين(*) پنهنجي مٿاهين درجي جي حق ڪي ورجايو ۽ پنهنجن پادرين ڪي مُندي ۽ خاص لَڪڻ عطا ڪيو. پر شهنشاهہ جي ڏر ڪي نارمنس جي فوجن ۽ نوابزادي مٿلدا(*)(*) اٽلي ۾ تباهہ ڪري ڇڏيو ۽ پراڻي جهيڙي ۾ زهر ان وقت اوتيو ويو جڏهن سندس پٽ ڪونراڊ پيءُ جي خلاف بغاوت جو علم بلند ڪيو تہ وري سندس زال(5) جي بي شرمائيءَ بہ زخمن تي لوڻ ٻُرڪيو جڏهن ڪانسٽنس ۽ پليسينشيا جي پنچاتن ۾ سندس زال بيشمار پيرا زناڪاريءَ جو ڏوهہ باسيو جنهن ۾ سندس مڙس جو بہ هٿ هيو جنهن ۾ رَنَ پنهنجي توڙي پنهنجي مڙس جي عزت ڪي مُٽيءَ ۾ ملائي ڇڏيو هو(6). اربن جو مقصد يا ارادا ايترا تہ مشهور هيا ۽ سندس اثر رسوخ ايترو تہ وسيع هيو جو جنهن ڪائونسل جو اجلاس هن پليسينشيا ۾ سڏرايو هو(7)، ان ۾ اٽلي، فرانس، برگنڊي، سوابيا ۽ بوئريا جي ٻن سوَن پادرين ڪان سواءِ چار هزار مذهبي ماڻهن ۽ ٽيهہ هزار عام خاص عوام هن ميڙ ۾ شرڪت ڪئي هئي ۽ جيئن تہ ڪيڏي بہ وڏي ڪليسا ۾ عوام جو هيڏو سارو هجوم ماپي نہ سگهي ها تہ ستن ڏينهن جي ڪانفرنس ڪي هڪ ڪليل ميدان تي منعقد ڪيو ويو جيڪو شهر جي بلڪل ويجهو هيو. يونان جي شهنشاهہ اليگزيَس ڪمنيئَس جي سفيرن جو تعارف ڪرايو ويو تہ جيئن اُهي پنهنجي حاڪم جي تڪليفن ڪي بيان ڪن: هوڏانهن قسطنطنيہ طرفان بہ خطرو موجود هو جيڪو سمنڊ جي سنهي پٽيءَ ذريعي ٻن حصن ۾ ورهايل هو جنهن مان هڪ تي فاتح ترڪن جو قبضو هو جن ڪي عيسائيت جي نالي ڪان بہ چِڙ ايندي هئي ۽ اُهي عيسائين جا سخت دشمن هيا. ٻاڏائڻ واري انداز ۾ هنن تقرير شروع ڪئي ۽ لاطيني بادشاهن جي خوشامد ڪرڻ شروع ڪيائون ۽ عاجزيءَ مان ڪين عرض ڪيائون تہ پنهنجي مذهبي پاليسيءَ ڪي نظر ۾ رکندي هو ڀرپور ڪوشش ڪن تہ جيئن بربرن (مسلمانن) ڪي ايشيا جي حدن مان تڙي ڪڍن، پر جي ڍِرَ ڏني وئي تہ هو ويتر يورپ تي بہ قابض ٿي ويندا. پنهنجن اوپر وارن ڀائرن جي ڏکوئيندڙ داستانن ۽ سندن تڪليفن جي بيان تي، ماڻهن جي سڄي ميڙ ڪان اوڇنگارون نڪري ويون ۽ سڀئي زارو قطار روئي رهيا هيا ۽ ڪيترن جوشيلن تہ هن موقعي تي پنهنجي تُرت تياري جو ارادو ڏيکاريو تہ دشمنن خلاف هڪدم ڪاهي هلجي، يوناني سفيرن ڪي واپس وڃڻ جي اجازت ڏني وئي ۽ ڪين يقين ڏياريو ويو تہ سندن تڪليفن جو جلد ازالو ڪيو ويندو جيڪو ڪين مطمئن ڪري ڇڏيندو. فلسطين جي ڇوٽڪاري جي منصوبي سان گڏ قسطنطنيہ جي مدد ڪرڻ جو پروگرام بہ ذهن ۾ رکيو ويو، پر هن سلسلي ۾ اربن دوراندیشي ڪندي آخري فيصلي ڪي تيستائين ملتوي ڪرڻ جو مشورو ڏنو جيستائين اهڙو ڪو ٻيو اجلاس ڪوٺايو وڃي، جنهن جي تاريخ جو بہ پاڻ اعلان ڪيائين تہ ساڳئي سال خزان جي موسم ۾ فرانس جي ڪنهن شهر ۾ اهو ميڙاڪو ٿيندو. ’جيڪا وچ ۾ وٿي پوندي‘، اربن پنهنجي تقرير ۾ چيو، ’ان ۾ ماڻهن جا جوش جذبا وڌندا‘. پنهنجي قوم جي

سپاهين(8) تي ڪيس بجا طور تي ناز هو جيڪي پنهنجي نالي ۽ ناموس ڪي اجا مٿاهون ڪندا ۽ پنهنجي عظيم سپوت چارليمئگني(9) جي بهادريءَ جي نقش قدم تي هلندا، جنهن مشهور ٽرپن(10) جي معرڪي ۾ 'مقدس سرزمين' کي فتح ڪرڻ جو ڪارنامو ڪري ڏيکاريو هو. فرانس جي ڪنهن شهر ۾ اجلاس سڏرائڻ ۾ اربن جو هڪ ذاتي مقصد به هو. هو پاڻ به فرانس جو رهواسي ۽ ڪلگني(*) جو ويراڳي هيو، ۽ پنهنجي ملڪ جو ڦيريون ماڻهو هو جيڪو سينٽ پيٽر جي تخت تي وينو هو. هِن پادري پنهنجي صوبي توڙي پنهنجي ڪٽنب کي ڪافي اڳتي وڌايو هو، تنهن ڪري هن سوچيو هو ته ان کان وڌيڪ بي وڏي خوشي ڪهڙي ٿي سگهي ٿي ته هو وڏي شان مان سان پنهنجي ملڪ جو ڦيهر چڪر لڳائي اچي جتي هن پنهنجو ننڍپڻ مسڪينيءَ جي حالت ۾ گذاريو هو.

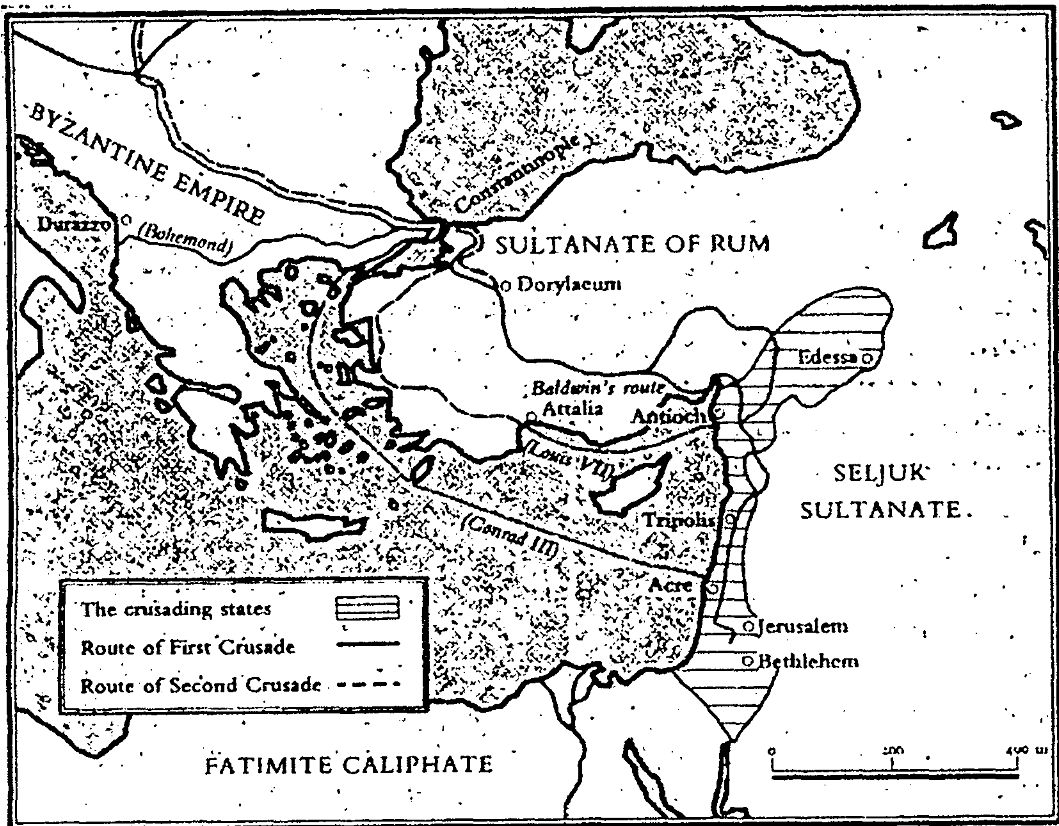
اها ڳالهه ممڪن آهي ته اچرج جهڙي لڳي ته روم جي پادري، فرانس جي وچ ۾ هڪ اهڙي عدالت قائم ڪري ڇڏي جتان هن بادشاهه جي خلاف لعنت ملامت جو وسڪارو شروع ڪري ڇڏيو پر اسان جو تعجب شايد جلد ختم ٿي ويندو چاڪاڻ ته اسان يارهين صدي جي فرانس جي بادشاهه لاءِ انصاف واري راءِ رکون ٿا(11). فلپ- ڦيريون، هُو ڪئپٽ جو پوٽو هو جيڪو پنهنجي قوم جو پايو وجهندڙ هيو، جنهن چارليمئگني جي پيڙهي جي زوال کان پوءِ، پئرس ۽ آرليئنس جي سندس موروثي ملڪيتن کي شاهي لقب عطا ڪيو هو. هڪ محدود دائري ۾ وٽس دولت ۽ دٻدٻو ضرور هيو، پر فرانس ۾ مجموعي طرح هو توڙي سندس جانشين دستوري وڏيرن يا سردارن کان مٿي ڪجهه به نه هيا جن وٽ سٺ کن معززين ۽ سرواڻ هيا جيڪي پاڻ به خودمختيار ۽ موروثي طاقت رکندڙ هيا(12) ۽ اُهي سيني قانونن ۽ قاعدن کان نفرت ڪندا هيا ۽ نه وري اسيمبلين ۾ يقين رکندا هيا ۽ جڏهن هنن پنهنجي حاڪم جي نافرماني ڪئي ته ان جو بدلو ڪين اهو مليو جو سندن ادنيٰ نوڪرن چاڪرن به سندن حڪمن کي مڃڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو. ڪلرمانٽ ۾ جيڪي آوَرن(13) جي نواب جون حدون هيون، مڪيه پادري فلپ جي ناراضگي جي پرواهه ڪرڻ بغير اُهو سڀ ڪجهه ڪندو هو جيڪو ڪجهه هو چاهيندو هو ۽ جيڪا ڪائونسل هن ان شهر ۾ ناهي هئي اُها پلاسينشيا جي پئنچائت(14) يا گڏجاڻيءَ کان ڪنهن به صورت ۾ گهٽ نه هئي. سندس عدالت ۽ روم جي ڪليسا جي نمائندن جي ڪائونسل کان سواءِ، ڪيس تيرهن مڪيه بشپن ۽ به سو پنجويهن پادرين جي حمايت حاصل هئي، نائب پادرين جو تعداد چار سؤ ٻڌايو ويو آهي ۽ ڪليسا جي فادرس تي بزرگن جون مهربانيون هونديون هيون ۽ ان دؤر جا ڊاڪٽر يا عالم سندن رهنمائي ڪندا رهندا هيا. سندس طرفان ڪونايل گڏجاڻيءَ ۾(15)، ڀاڙي وارين بادشاهتن کان وڏي تعداد ۾ جنگجُو قسم جا سردار، سرواڻ ۽ نواب شريڪ ٿيا ۽ سيئي، جيڪي هزارن جي تعداد ۾ هيا ۽ نومبر جي مهيني ۾ هنن هڪ وڏي ميدان تي پنهنجي رهڻ جا تنبو لڳائي ڇڏيا هيا، بيحد سَرها ۽ پُر اُميد هيا. ڪائونسل جو اجلاس اٺ ڏينهن هليو جنهن ۾ ڪافي لاپائتا ۽ سُڌارن وارا فيصلا ٿيا جيڪي سندن پنهنجن طور طريقن ۾ بهتري آڻڻ لاءِ هيا؛ ۽ ننڍين ننڍين ذاتي قسم جي جنگين يا جهيڙن جهڳڙن کي سختيءَ سان ٻِنديو ويو ۽ 'جنگ کي ترڪ ڪرڻ(16)' (TRUCE OF GOD) جي عهدنامي تي پابند رهڻ جو سيني کان واعدو ورتو ويو جنهن ۾ هفتي جي چئن ڏينهن ۾ جنگ ڪرڻ جي سخت منع هوندي آهي، عورتن ۽ پادرين جي حفاظت ڪرڻ جو ذمو ڪليسا کي سؤنپيو ويو ۽ هارين نارين ۽ واپارين کي وڌيڪ ٽن سالن تائين حفاظت جو يقين ڏياريو ويو جيڪي اڳ فوجي ڦُرلٽ جو شڪار ٿيا هيا. پر قانون، ڀلي ڪيترو به مقدس ۽ سخت چو نه هجي، ماڻهن جي پراڻن طور طريقن ۾ هڪدم انقلابي تبديلي نٿو آڻي سگهي ۽

ربن جي پرخلوص ڪوششن جي به ايتري تعريف نٿي ڪري سگهجي جو ته هن به جاڪوڙ ڪئي ته جيئن مقامي جهيڙن جهڳڙن جي فضا کي ڪجهه ٺٺو ڪري مانار ۾ آڻجي ته جيئن جنگ جا شعلا ائٽلانٽڪ کان فرات تائين نه ڦهلجي وڃن. پلاسينشيا جي گڏجاڻيءَ کان پوءِ ڪيترائي افواهه اُٿي پيا جيڪي سفر ڪندا مختلف ملڪن تائين پهچي ويا ۽ خاص طرح اُتان واپسيءَ تان مذهبي ماڻهن هر ضلعي ۾ اها خبر پهچائي ته بس 'مقدس ڌرتي' جو ڇوٽڪارو جلد ٿيڻ وارو آهي ۽ جڏهن وڏي پادري ڪلرمانٽ جي وچ شهر ۾ مُناري تي چڙهي تقرير ڪئي ته سندس فصاحت بلاغت کي وڏن دانائن ۽ سخت منتظر ماڻهن وڏي غور سان ٻُڌو. سندس موضوع واضح هيا، سندس لفظن ۾ ڪاوڙ ۽ گرمي هئي ۽ ائين ٿي لڳو ته ڪاميابي يقيني هئي. ڳالهائڻ جي ماهر جي تقرير دؤران هزارين ماڻهن رڙيون ڪندي ۽ هڪ آواز ۾ پڪاري ڪيس موٽ ڏني: 'الله به ائين ٿو چاهي، الله به ائين ئي ٿو چاهي(17)'، 'تحقيق خدا جي به ساڳي مرضي آهي'. پادري وراڻيو ۽ "اڄ کان پوءِ هي نعرو اوهان مان هر هڪ جي زبان تي هجڻ گهرجي ۽ ان نعري کي، جنهن ۾ 'مقدس روح' شامل آهي، خاص طرح جنگ جي دؤران بار بار دهرايو ۽ ورجايو وڃي ته جيئن حضرت عيسيٰؑ جي متوالن ۽ چاهيندڙن جو جوش جذبو عروج تي پهچي وڃي ته سندن همت ۽ جرئت به زوران زور تي وڃي. حضرت عيسيٰؑ جي صليب جو نشان اوهان جي ڇوٽڪاري جي ضمانت هي. تنهن ڪري ان کي سدائين پاڻ تي پاتل رکو ۽ ان کي هرگز نه لاهيو، ۽ هي هڪ ڳاڙهو ۽ رت سان ريل صليبي نشان آهي جيڪو اوهان جي سينن ۽ ڪُلهن تي نمايان هئڻ گهرجي جنهن مان اوهان جي دائمي ارپنا ۽ اڻ موٽ جذبن جي ترجماني ٿيندي". وڏي پادري جي تقرير کي پسند ڪيو ويو ۽ سندس هدايتن تي فورن عمل ڪيو ويو، ڪيترن مذهبي توڙي عام ماڻهن پنهنجن ڪپڙن تي صليب جا نشان(18) لڳرائي اُنهن کي پائڻ شروع ڪيو ۽ پادريءَ تي زور پريائون ته هو جنگ لاءِ اڳتي وڌي ۽ هو سندس پنيان هلندا. پر گريگري جي جانشين دورانديشي ڪندي هن خطرناڪ اعزاز کي حاصل ڪرڻ کان انڪار ڪيو، چاڪاڻ ته ڪيس خدشو هو ته ائين ڪرڻ سان ڪليسا ۾ ڌڙا بندي ٿي ويندي ته ساڳي وقت سندس ڏنارڪي زندگي ۾ پڻ خلل پوندو: جوشيلي ميڙ جي ماڻهن کي نرميءَ مان سمجهائيندي چيائين ته انهن منجهان ڪيترائي ماڻهو، پنهنجي جنس، عمر، ڪنهن نقص يا پيشي جي لحاظ سان جنگ ۾ شريڪ ٿيڻ جا اهل نه آهن، تنهن ڪري اوهان جي لاءِ بهتر اهو آهي ته پنهنجين عبادتن، دعائن ۽ خير خيرات ذريعي پنهنجن ضرورت مند پائرن جي مدد ڪريو. هن پنهنجا قانوني اختيار اڊيمر جي حوالي ڪري ڇڏيا جيڪو پاءِ جو پادري هيو ۽ جيڪو هتان جي ماڻهن ۾ پهريون معتبر ماڻهو هو جنهن کي صليب جي نشان سان نوازيو ويو هو. هتان جا جيڪي بيا معتبر ۽ معزز ماڻهو هيا اُنهن ۾ سيني کان ٽيرو، ٽولُوز جو امير ريمنڊ هيو جنهن جي سفيرن، ڪائونسل جي وڏي گڏجاڻيءَ ۾، سندس غير حاضريءَ جو ڪو جائز سبب ٻڌايو هو ۽ پنهنجي مالڪ سان وفاداريءَ جو عزم ڪيو هو. پنهنجن گناهن جي اعتراف ۽ اُنهن جي معافي ملڻ کان پوءِ، صليب جي پوئلڳن کي هلڪي تنبيهه ڪرڻ بعد کين حڪم ڏنو ويو ته هو پنهنجي دوستن ۽ ملڪ جي ماڻهن کي دعوت ڏين چاڪاڻ ته 'مقدس سرزمين' اُنهن ڪاهڻ جو پروگرام هڪ ساليانى جشن کان پوءِ طئي ڪيو ويو هو ۽ ايندڙ سال جي پندرهين آگسٽ جي تاريخ مقرر ڪئي وئي هئي(19).

مسلمان ۽ عيسائين جون صليبي جنگيون

تشدد جي ترغيب، انساني فطرت ۾ شايد هاڻي ايتري ته شامل ٿي وئي آهي جو ٿورڙي ڇڙ يا ڪاوڙ تي به هٿو آپي کان ٻاهر نڪري ٿو وڃي، حالانڪ ڏنو وڃي ته هي نهايت اعتراض جوڳو حق آهي، پر اهو قومن جي وچ ۾ جهيڙي جهڳڙي ۽ آخرڪار جنگين جي صورت ۾ وڃي ٿو دنگ ڪري. پر هڪ مقدس جنگ جو نالو توڙي ان جي نوعيت ئي نرالي آهي جنهن تي گهڻي غور ڪرڻ جي ضرورت آهي ۽ اسان ان ڳالھ تي به اعتبار نہ ڪنداسين ته امن جا محافظ سواءِ ڪنهن سبب جي ڪنهن انسان جي خلاف ترار مياڻ مان ڪڍندا ۽ تباهي مچائيندا، سواءِ ان جي جو مقصد نج ۽ سچو هجي، جهيڙو يا جنگ جائز هجي ۽ ضرورت اٽل هجي. ڪنهن به عمل جي پاليسي ڪنهن تجربي جو نچوڙ هوندي آهي، پر عمل ڪرڻ کان اڳ اسان جو ضمير پوريءَ طرح مطمئن هئڻ گهرجي ته جيڪو ڪم اسان ڪي ڪرڻو آهي اُهو جائز ۽ انصاف جي تقاضائن مطابق هئڻ گهرجي. صليبي جنگين جي دؤر ۾، اوپر توڙي اولھ جي عيسائين کي چيو ويو هو ته هو قانون ۽ انصاف جي پاسداري ڪن ۽ سندن مقصد ۽ مؤقف جائز هجڻ گهرجي، پر، سندن پاڪ ڪتاب يعني انجيل جي مسلسل غلط استعمال سبب سندن دليلن تي ڏُنڊ چاڙهيو ويو هو يا بين لفظن ۾ اُنهن ۾ ايترو وزن نہ رهيو هو، پر ان جي باوجود اُهي پنهنجي مذهب جي حفاظت ڪرڻ جي پنهنجي فطري حق تي زور ڏيندا رهيا ۽ هو 'مقدس ڌرتي' تي به پنهنجو حق ڄمائيندا رهيا ته ساڳئي وقت لادين ٽولن توڙي مسلمانن جي روَين جي به شڪايت ڪندا رهيا جن کي هو پنهنجو دشمن سمجهندا هيا(20). I پنهنجي جائز حفاظت جي حق ۾ اسان جا شهري ۽ روحاني اتحادي اچي وڃن ٿا ۽ ان حق جي استعمال ڪرڻ جو دارومدار خطري جي وقت ۾ هوندو آهي ۽ ان خطري جو اندازو هر طرف جي جائزن وٺڻ کان پوءِ ٿيندو آهي يعني دشمن جي طاقت توڙي ڪدورت ڪيتري وڏي آهي. مسلمانن تي هڪ زهريلي ۽ هاجيڪار عقيدي يا نظريي جي تهمت مڙهي وئي آهي ته 'هر غير مذهب کي پنهنجي ترار جي زور تي تباھ ڪرڻ سندن فرضن ۾ شامل آهي'. پر لڳي ٿو ته هي الزام جيڪو، جهالت ۽ عيسائين جي مذهبي ڪٽرپڻي جو نتيجو آهي، قرآن ان کي بلڪل رد ڪري ڇڏيو آهي، ته ساڳئي وقت مسلمان فاتحن جي تاريخ به شاهد آهي جنهن ۾ سندن حڪومت ۾ عيسائين کي مڪمل مذهبي آزادي مليل هئي ته ساڳي وقت گهمڻ ڦرڻ، ڪين برداشت ڪرڻ توڙي قانوني حقن جي استعمال ۾ به هو پوريءَ طرح آزاد هيا. پر ساڳي وقت ان ڳالھ کان به انڪار نٿو ڪري سگهجي ته اوپر جون ڪليسائون، سندن سخت قسم جي حڪومت ۾، مايوسي ۽ نراسائيءَ جو شڪار رهيون آهن ۽ ٻيو ته امن هجي يا جنگ، اُهي (مسلمان) پنهنجي عالمي شهنشاهت کي قائم ڪرڻ ۽ ان تي پنهنجي دعويٰ ڄمائڻ لاءِ حربا هلائن ٿا ۽ ان کان سواءِ جيئن ته سندن مذهب ۾ بنياد پرستي گهڻي آهي ته سندن مذهب اختيار نہ ڪرڻ واريون قومون پنهنجي مذهب يا آزاديءَ گنوائڻ جي مسلسل خطري ۾ رهن ٿيون. يارهين صدي عيسوي ۾، ترڪن جي فاتح فوجن، اهڙن نقصانن جو انديشو اجا وڌائي ڇڏيو هو. هنن ٽيهن سالن کان به گهٽ عرصي ۾ ايشيا جي بادشاهتن کي شڪستون ڏئي پنهنجي تابع ڪيو هو ۽ اُنهن بادشاهن جو دائرو يروسلم کان هيلسپانٽ تائين وسيع هيو: ساڳيو حال يونان جي شهنشاهت جو هيو جيڪا سندن خوف کان ڪنبي رهي هئي ۽ تباهيءَ جي ڪناري تائين پهچي چڪي هئي. ان کان سواءِ، سندن ڀائرن لاءِ همدرديءَ جو جذبو پنهنجي جاءِ تي، پر حقيقت اها آهي ته لاطينين کي قسطنطنيه جي حمايت ڪرڻ جو حق به هيو ته سندن دلچسپي به هئي، جيڪو اولھ جي ملڪن لاءِ وڏي ۾ وڏي رُڪاوٽ هيو ۽ حفاظت جو حق اهو آهي ته حملي جي اُلارَ کي نہ رڳو روڪجي پر ان کي ڊِڪي، پنتي هٽائي ۽ ناڪام بڻايو وڃي.

پهرين ۽ ٻين صليبي جنگ

هن سنئي مقصد کي شايد ٿورڙي مدد ۽ همدردي سان ته حاصل ڪري سگهجي ها پر اسان جا مانيٺا دليل، بيشمار ميزبانن ۽ ڏورانهن علائقن کي حاصل ڪرڻ جي حڪمت عملي ڪان شايد پنهنجي دعويٰ ختم ڪري ڇڏين، جو ته اهڙن سببن جي ڪري ايشيا سخت متاثر ٿيو هو ۽ يورپ جي وڌندڙ آباديءَ کي ته ڏک رسيو هو. II فلسطين، لاطينين جي سلامتي يا سندن طاقت وڌائڻ لاءِ ڪجھ به نتي ڪري سگهيو ۽ فقط مذهبي جنون ئي هڪ اهڙو هٿيار هو جنهن کي بهانو بڻائي ان ڏورانهين صوبي کي فتح ڪرڻ لاءِ جواز پيدا ڪري پيو سگهجي. عيسائين کي پڪ هئي ته سندن 'چوتڪاري ڏيارڻ' واري جي رت وهڻ ڪان پوءِ، مقدس ڌرتيءَ تي سندن اڻ مِٽ دعويٰ جا دروازا بند تي ويا هيا؛ تنهن ڪري هاڻي ڪين پنهنجو حق گهرڻو ۽ مقدس فرض نڀائڻو هو ته جيئن پنهنجي پراڻي ورثي کي ناجائز قابضن ڪان بچائي سگهن جن سندن مقبري جي بي حرمتي ڪئي هئي ۽ سندس پوئلڳن ۽ زيارتين کي اذيتون رسايون هيون. اهو چوڻ بلڪل اجايو ٿيندو ته حضرت عيسيٰؑ جي قانون نافذ ٿيڻ ڪان پوءِ جيروسلم جي اهميت يا فلسطين جي تقدس ۾ ڪمي آئي آهي يا ان جو خاتمو تي ويو هو؛ ۽ عيسائين جو خدا ڪو مقامي ديوتا ناهي ۽ ڪئلوري (جتي حضرت عيسيٰؑ کي صليب تي چاڙهيو ويو هو) توڙي حضرت عيسيٰؑ جي پينگهي ۽ سندس مقبري جي واپسي کي يقيني بڻايو پي وڃي تڏهن به انجيل جي اخلاقي اصولن جي پيچڪڙي

ي تلافي هرگز نه ٿي سگهندي. اهڙا دليل، وهمن وسوسن جي شيشي جهڙي مضبوط ديوار کي به رانگهي ٿا وجن، ۽ هڪ مذهبي ذهن، ڳجهن رازن ۽ معجزن جي مقدس مرتبي کي آسانيءَ سان ڇڏي سگهندو. III مذهبي جنگيون، جيڪي دنيا جي گولي تي هر موسم ۾ لڙيون ويون آهن ۽ جن جو دائرو ڪ طرف مصر کان لائيوونيا تائين ته ٻي طرف پيرو کان هندستان تائين هيو، اُنهن کي ڪجھ لچڪدار صولن جي حمايت جي ضرورت آهي. اهو هڪ اندازو لڳايو ويندو آهي ۽ اُن تي يقين به ڪيو ويندو ي ته مذهبي اختلاف دشمني ڪرڻ لاءِ هڪ جائز سبب هوندو آهي؛ ۽ عيسائين ۾ اهو به عقيدو هوندو ي ته جيڪي به سندن نظرن ۾ غير مذهب آهن اُنهن سيني کي پلي صليب جي وارثن هٿان قتل ڪرايو جي، ته ساڳي وقت اهو به چيو ويندو آهي ته دشمنين ۾ به وقار قائم رکڻ يا ٻي کي معاف ڪرڻ بهتر ڪومت ڪرڻ جو نسخو ۽ رحم جو بهترين مثال آهي. پهرين صليبي جنگ کان چار سؤ سالن کان به ئي، جرمني ۽ عربستان جي بربرن رومي شهنشاهت جا اوپر توڙي اولهه جا صوبا لڳ ڀڳ ساڳئي وقت ساڳئي طريقي سان هٿ ڪيا هيا. وقت ۽ عهدنامن عيسائي فرئنڪن جي سوپن کي پڪو پختو ڪري ڏيو هو پر سندن رعيت جي ماڻهن توڙي سندن پاڙيسري ملڪن جي نظرن ۾ مسلمان بادشاهه سندن ٿ ۾ وڏيڪ آمر ۽ غاصب هيا، تنهن ڪري سندن خواهش هئي ته جنگ ذريعي يا جهيڙن جهڳڙن سان ير قانوني قابضن کي قانون جي جنگ ذريعي ٻاهر ڪڍيو وڃي(21).

جيئن ته عيسائين جي رهڻي ڪهڻي ۾ ڪجھ نرمي آئي هئي ته سندن پڇتاءُ جي نظم ۽ بط(22) کي لاڳو ڪيو ويو هو ۽ جيئن سندن گناهن جو تعداد وڌندو ويو ته انهن جي تدارڪ يا علاجن به واڌارو ايندو ويو. اوائلي ڪليسا ۾، جيڪڏهن ڪو ماڻهو پنهنجن گناهن جو سچائيءَ سان اعتراف ندو هو ته ان جو ڪفارو خود بخود ادا ٿي ويندو هو. يورپي تاريخ جي وچئين دؤر ۾ پادري ڪنهن هاريءَ کان آڏي پڇا ڪندا هيا ۽ کيس مجبور ڪندا هيا ته هو پنهنجن خيالن، لفظن ۽ عملن جو پورو صيل کين ٻڌائي ۽ سڀ ڪجھ ٻڌڻ کان پوءِ کيس ٻڌائيندا هيا ته ڪهڙن شرطن تي الله سائس راضي سگهي ٿو يا پرچي سگهي ٿو. پر جيئن ته اهڙن اڻل اختيارن مان پادري ڪو ناجائز فائدو وٺي ٿي گهيا ۽ ملزم سان زيادتي ٿيڻ جو انديشو هيو، تنهن ڪري هڪ باقاعدگي واري نظم ۽ ضبط جو رشتو تيار ڪيو ويو جنهن ذريعي هاڻي روحاني ججن کي سندس مقدر جو فيصلو ڪرڻو هو. قانون هي طريقو يونانين طرفان ايجاد ڪيو ويو هو، سندن ندامتي طريقن(23) جو ترجمو ڪري اُنهن کي ليني ڪليسا ۾ پڻ رائج ڪيو ويو هيو ۽ چارليمئگني جي وقت ۾ هر ضلعي جي مذهبي ماڻهوءَ کي ڪ خاص ڪوڊ ڏنو ويو هو جنهن کي هو جاهلن ۽ اڻ گهڙيل جٽن کان دوراانديشي ڪندي لڪائيندا هيا. هن ۽ سزائن جي هنن خطرناڪ فيصلن ۾، هر ڪيس جو ويراڳين پاران هڪ اندازو لڳايو ويندو هو ۽ اختلاف جو جائزو ورتو ويندو هو؛ ڪجھ گناهه اهڙا به هوندا هيا جن تي معصوميت ڪڏهن به شڪ نه ري ها ۽ ٻيا وري اهڙا به هيا جيڪي دليلن ۽ عقل ذريعي اعتبار ۾ اچڻ جوڳائي نه هيا؛ باقي ٻيا عام م جا گناهه جيئن ڪنوارين سان زنا يا عام زناڪاري، ڪوڙا قسم کڻڻ، مقدس جاين جي بي حرمتي، لُٽ ۽ قتل وغيره جو ڪفارو پڇتاءُ يا توبهه تائب ٿيڻ سان ٿي ويندو هو پر اُنهن جو دارومدار به گناهن نوعيت تي هو، اهڙيءَ طرح اهو ڪفارو چاليهن ڏينهن کان ستن سالن جي عرصي تائين به اينگهه ري ويندو هو. پنهنجي نفس ڪُشي جي هن عرصي ۾، روزن رکڻ ۽ عبادت ڪرڻ سان، مريض کي ا ملندي هئي ۽ مجرم جي سزا معاف ٿي ويندي هئي ان دؤران کيس ڪپڙا اهڙا پائڻا پوندا هيا جن

کي ڏسي ٻين کي سندس ڏک ۽ پڇتاءُ واري ڪيفيت محسوس ٿئي ۽ هو نماڻائي ۽ ٻي وسيءَ مان دنياداري جو وهنوار ڇڏي ڏيندو هو ۽ سماج کان ڪٽيل رهندو هو. پر جيڪڏهن هنن قانونن جي پابنديءَ ۾ سختي ڪجي ها ته هوند بادشاهن جا محل توڙي سندن ڪئمپون ماڻهن کان خالي ٿي وڃن ها ۽ خود شهر به ويران ٿي وڃن ها؛ اولهه جا بربر اهڙيون ڳالهيون ٻڌي خوف ۾ ڊڄڻ ۽ ڪنبڻ لڳندا هيا، پر ڪڏهن ڪڏهن فطرت اصولن خلاف جنگ جوٽيندي آهي ۽ مئجسٽريٽن اهڙي صورتحال ۾ ڪوششون ورتيون ته جيئن پادريت جو پراڻو نظام بحال ٿئي پر ڪين ڪاميابي حاصل ڪانه ٿي. پڇتاءُ يا توبهه تائب ٿيڻ جي اصول کي مڪمل عملي جامو پهرائڻ ذري گهٽ ناممڪن هيو؛ مثال طور زناڪاري جا واقعا روزاني معمول جو حصو بڻجي چڪا هيا، تنهن کان سواءِ انسان جي انسان هٿان قتل جا واقعا به عام ٿي چڪا هيا ته مطلب اهو ٿيو ته هڪ وقت تي ڪيترن ئي ماڻهن کي قتل ڪرڻو هو جيڪو ناممڪن هيو؛ تنهن ڪري هر ڏوهه جي جدا حيثيت هئي ۽ ان جي نوعيت مطابق ان جو حل ڳولڻو هو؛ ۽ لاقانونيت ۽ ڏوهن جي دؤر ۾، هڪ معمولي گنهگار به، ڪيس مليل سزا جو قرض ٽن سؤ سالن ۾ به شايد لاهي نه سگهي ها.
اهڙيءَ طرح ڪفاري ادا ڪرڻ کان ڪيٻائڻ يا ڏيوالپڻي جي مظاهري ڪرڻ جي صورت ۾ ٻيو طريقو به موجود هو: هڪ سال لاءِ پڇتاءُ يا ڪفاري جي بدلي ۾، چانديءَ جون ڇويهه سالِڊي(24) (ان وقت جو رائج سڪو) جيڪي چئن پائونڊ اسٽرلنگ جي برابر هيون، اميرن کي ڏيڻيون پونديون هيون ۽ غريبن يا محتاجن لاءِ فقط ٽي سالِڊي يا نوَ شلنگ ڏيڻا پوندا هيا ۽ اها خير خيرات هڪدم ڪليسا جي استعمال لاءِ منتقل ٿي ويندي هئي ۽ اهو ناڻو جيڪو گناهن کان ڇوٽڪاري لاءِ گڏ ٿيندو هو اُهو حڪومتن لاءِ آمدني جو وڏو ذريعو بڻجي ويو جنهن سان حڪومت توڙي ڪليسا شاهوڪار ٿي ويا. ٽن سؤ سالن يا ٻارهن سؤ پائونڊن جو قرض ايترو ته وڏو هو جو اهو وڏي ۾ وڏي شاهوڪار کي به سُڃي پينگيي ڪرڻ لاءِ ڪافي هيو، جيڪڏهن ڪنهن وٽ سون ۽ چاندي گهٽ هوندي هئي ته ان جي بدلي ۾ هو پنهنجي زمين گِروي رکندو هو؛ ۽ هن سلسلي ۾ ٻن بادشاهن پيپن ۽ چارليمئگني طرفان فراخ دليءَ سان عطيا يا خير خيرات ڏني وئي ته جيئن سندن روحن کي ڇوٽڪارو ملي وڃي. شهري قانون ۾ هڪ اصطلاح کي ايجاد ڪيو ويو ته: 'جيڪو به ماڻهو پنهنجي ڪيسي مان خرچ ڪري قرض نه لاهي سگهي ته اُهو پنهنجي جسم ذريعي ادا ڪري؛ تنهن ڪري ويراڳين ڦٽڪن لڳائڻ جي عمل کي جاري ڪيو جيڪو هڪ سستو پر تڪليف ڏيندڙ عمل يا بدلو هيو. هڪ عجيب ۽ حيران ڪندڙ حساب ڪتاب موجب هڪ سال جي گناهن جي ڪفاري جي بدلي ۾ ٽي هزار ڪوڙا يا ڦٽڪا هڻڻا پوندا هيا(25)؛ ۽ لوهي شيلڊ واري(ص26) مشهور ويراڳي سينٽ ڊومنِڪ جو اهڙو دماغ ۽ اهڙو صبر هيو ته ڇهن ڏينهن ۾ سندس انگ تڏهن هڪ سؤ ڦٽڪن تائين ٽي ڀيتو جڏهن هو ٽي لکَ ڦٽڪا هڻي چڪو هوندو. (هي هڪ عجيب معمو آهي جنهن جي خبر فقط ان راهب يا ويراڳيءَ کي ئي هوندي، سنڌيڪار). سندس مثال جي پوئواري مردن توڙي عورتن طرفان پوريءَ طرح ڪئي وئي چو ته هر هڪ کي پنهنجن گناهن جو ڪفارو ادا ڪرڻو هو. جيئن ته هڪڙي جي بدلي ۾ ٻيو اها قرباني ڏئي پئي سگهيو ۽ جنهن جي اجازت به هئي ته نظم ۽ ضبط جو سختيءَ سان پابندي ڪرڻ وارو شخص پنهنجي محسن يا محسنن جي ڪاتي جا ڦٽڪا پنهنجي پُٺيءَ تي لڳرائي ٿي سگهيو(27). يارهين صدي عيسوي ۾ 'ڪيسي ۽ انسان' طرفان گناهن جي ڪفاري ادا ڪرڻ جي دستور ماڻهن کي ڪافي حد تائين مطمئن ڪري ڇڏيو هو. آفريڪا ۽ اسپين جي عرب مسلمانن خلاف، فوجي خدمت جي اجازت اربن- ٻئي جي ابن ڏاڏن طرفان ڏني وئي هئي. ڪلرمانٽ جي

ڪائونسل ۾ ان پادري اُنهن ماڻهن لاءِ مڪمل رعايت ۽ معافي جو اعلان ڪيو جيڪي صليب جي
هندي هيٺ پنهنجو نالو داخل ڪرائيندا ته اُنهن سڀني جا گناهه خود بخود معاف ٿي ويندا، نه رڳو اهو پر
ين ڪليسائي رسيد به ملندي ته سندن گناهن جو مڪمل ڪفارو ادا ٿي ويو هو(28). موجوده زمانن جو
مرد فلسفو شايد اهڙا پائدار اثر ڇڏڻ جي قابل ٿي نه رهيو آهي جهڙا اثر اڳ اُنهن گناهگارن ۽ مذهبي
نونين تي ڇڏيا هيا. پنهنجي مرشد يا اڳواڻ جي سڏ تي، لُٽيرا، خوني ۽ انسانن جا قاتل هزارن جي تعداد
ر اُتي پيا ته جيئن پنهنجن روحن لاءِ ڇوٽڪارو حاصل ڪري سگهن ۽ جيڪي بي دين يا ملحد هيا اُنهن
ي به قائل ڪيو ويو ته پنهنجن گناهن جو ڪفارو ائين ادا ڪن جيئن سندن عيسائي پائرن ڪيو هو: ۽
ر طريقي جي ڏوهاري ۽ هر مرتبي واري ماڻهو گناهن جي ڪفاري لاءِ سخت شرطن قبول ڪرڻ کان
رگز نه ڪيٻايو. ڪو به ماڻهو صاف نه هيو، ڪو به خطائن کان آجو ڪو نه هو ۽ ڪو به گناهن کان پاڪ
ه هو، پر اُهي جيڪي الله جي انصاف ۽ ڪليسا آڏو گهڻ خطاڪار هيا ته اُهي دنياوي توڙي دائمي
هربانين جا حقدار هيا. جيڪڏهن اُهي ختم ٿي ويا يا ماريا ويا ته لاطيني مذهبي ماڻهو بغير ڪنهن سوچ
وچ ڪرڻ جي ڪين شهادت جو درجو ڏيندا(29) ۽ سندن مقبرن کي سينگاريندا، پر جي هو بچي اڳتي
ڪري ويا ته اُهي بنا دير جي جنت جو انعام حاصل ڪندا ۽ جي ان ۾ دير ٿي ته ان جو معاوضو به جدا
ين ڏنو ويندو. اُنهن خدا جي پُٽ لاءِ پنهنجي رت جي قرباني ڏني هئي جنهن پنهنجي جان جو نذرانو
نهنجن ماڻهن جي ڇوٽڪاري لاءِ ڏنو هو: هنن صليب کي پنهنجي هٿ ۾ کنيو ته وڏي اعتماد سان
نهنجي مالڪ سان وڃي مليا. سندس قدرت يا روحاني طاقت پاڻهئي سندن سلامتيءَ کي يقيني
ڻائيندي، شايد سندس ظاهري ۽ معجزاتي طاقت سندن پاڪ ڪم جي سلسلي ۾ اُنهن جون مشڪلاتون
ور ڪندي. الله تعاليٰ جو پاڇو ۽ سندس طاقت جو ٿنيو اسرائيلين کان ٿيندو مقدس ڌرتيءَ تي پهچي
ڪو آهي. ڇا عيسائي اجا به اها اُميد نه ڪندا ته نديون خودبخود ڪين رستو ڏينديون: ته مضبوط شهرن
ون ديوارون اُنهن جي توتارن وڄڻ تي ڍهي پونديون ۽ سج پنهنجي رفتار ڇڏي وچ رستي تي رڪجي
يندو ته جيئن سڀني لامذهبن جي تباهي ۽ بربادي مڪمل ٿي وڃي؟

اُهي سردار، سرواڻ ۽ فوجي جيڪي مقدس مقبري ڏانهن ڪاهي هليا، آءٌ اُنهن لاءِ ايترو ضرور
وندس ته سڀئي جوش جذبي سان پريل هيا، هِن مهم کي جائز ٿي سمجهيائون، ڪين انعام ملڻ جي به
لچ هئي ۽ ڪين اهو به يقين هو ته خدا سندن مدد ڪندو. پر ساڳي وقت اهو به يقين اٿم ته ڪيترن جو
فقط' اهو مقصد ڪو نه هو ۽ ڪجهه ٻين جو وري ڪو ٻيو اصول هيو. مذهب جي جائز يا ناجائز روَين
ي، جيڪي قومي ثقافت جو حصو بنجي ويندا آهن، عارضي طور روڪڻ ته شايد ممڪن هوندو آهي
اقي اُهي ايترا مضبوط ۽ اٿئر هوندا آهن جو اُنهن کي ان ثقافتي ورثي مان ڍِڪي ٻاهر ڪيڻ ڪنهن جي
ه وَس ۾ نه هوندو آهي. جيڪڏهن بربرن جي ذاتي جنگين جي پس منظر کي ڏسجي ته لڳندو ته اُهي رت
ي راند به کيڏندا هيا، شهواني شغلن کي به جاري رکندا هيا، ته عدالتي ڪُشتيون به وڙهندا هيا، اُتي ۽
هڙن موقعن تي پادري توڙي امن امان قائم رکڻ جا ادارا، اُڻ اٿرائتين پيڪين ڏيڻ کان وڌيڪ ٻيو ڪجهه
ه نه ڪري سگهندا هيا. اهو ڪم ته آسان آهي ته يونانين ۾ مابعدالطبيعاتي بحث ڇيڙي ڪين مشغول
ڪري ڇڏجي، لاقانونيت ۽ آمريت جي ماريل مظلومن کي ڪنهن مڙهي يا خانقاهه ۾ موڪلي ڇڏجي، يا

غلامن ۽ ڏجندڙ بزدلن جي صبر جي تعريف ڪري اُنهن کي مقدس بنائي ڇڏجي يا وري جديد عيسائين جي انسانيت ۽ سندن پائيچاري جي عَلمبرداري قبول ڪري ڇڏجي. جنگ ۽ وزرش، فرئنڪن ۽ لاطينيُن جي حڪومتي ڪمزوري هئي، ڪين ڪفاري ادا ڪرڻ جو تاڪيد ان ڪري ڪيو ويو هو تہ پنهنجي ساڳئي شوق ۽ جذبن کي اڳتي وڌائي اُنهن کي خوش ڪن ۽ پلي ڏورانهن ملڪن ڏي اڳتي وڌن ۽ اوپر جي ملڪن ۽ قومن خلاف پنهنجون ترارون مياڻ مان ٻاهر ڪڍن. سندن فتح توڙي فقط ڪوشش بہ ڪين اَمر بڻائي ڇڏيندي تہ اِهي ڪليسا جا سچا جنگي جوڌا هيا ۽ نِج نيڪي ڪڏهن بہ فوجي شان شوڪت جي اُميدن کان پُنيري تي نٿي سگهي. يورپ جي ننڍي سطح جي جهڳڙن ۾، ڪنهن قلعي يا ڳوٺ تي قبضي ڪرڻ لاءِ بہ، اُهي پنهنجن دوستن ۽ هم وطني ماڻهن کي بہ مارڻ ۾ دير نٿا ڪن. اُهي پري وارن ۽ دشمن قومن خلاف ڪاهہ ڪرڻ ۾ ڦُڙتي ڏيکارن ٿا جيڪي سندن ئي فوجن سان وفادار رهيا هيا(*)؛ هو پنهنجي تصور ۾ اڳيئي ايشيا جا حاڪم بڻجي ويا هيا ۽ نارمنس طرفان اپوليا ۽ سِسلي جي فتح، هڪ ذاتي طور مهم هلائيندڙ شخص جي اُميدن کي تمام متاهون ڪري ڇڏيو هيو. پنهنجي جدا حيثيت رکندڙ عيسائيت، مسلمان ملڪن جي آبهوا ۽ زرخيزي سندن فطري توڙي مصنوعي دولت کان يقيني طور تي متاثر ۽ مرعوب تي هوندي تہ ساڳئي وقت حاجين جي قافلن، قصن ۽ سندن وڻج واپار بہ سندن توجهہ ڇڪرايو هوندو. سادا ۽ جاهل ماڻهو جن ۾ وڏا توڙي ننڍا، شامل هيا، هرڪائيندڙ داستانن تي اچرج ۾ پئجي ويندا هيا، مثال طور ڪين ٻڌايو ويندو هو تہ هُتي اهڙيون زمينون آهن جتي کير ۽ ماکيءَ جون نهرون ٿيون وَهن، جتي کاڻيون ۽ خزانا آهن، سون ۽ هيرا آهن، ماربل جا محل آهن دالچيني جي وڻن جا خوشبودار جهُڳٽا ۽ لوبان جي دولت آهي. زمين تي موجود هن بهشت لاءِ هر جنگجو جوڌي پنهنجي ترار جي طاقت تي ٿي پاڙيو تہ جيئن اهڙي حسين جڳهہ تي هو وجي خيما کوڙي جنهن کي هن پنهنجي تصور ۽ اندر جي خواهش موجب بيحد خوبصورت سمجهيو هو(30). سندن نوڪرن ۽ خادمن پنهنجي قسمت جو فيصلو الله تعاليٰ تي ڇڏي ڏنو هو تہ ساڳي وقت سندن مالڪ تي بہ سندن ڀروسو هيو: ترڪي جي هڪ امير جي لُٽ ڦُر مان بہ ڪين ججهو مال ملي ويندو هو تنهن کان سواءِ اُتي شرابن جا بہ ڪيئي قسم ۽ ذائقا هيا تہ يونان جي عورتن جي خوبصورتي جي ڪشش(31) وري نرالي هئي ۽ هي سڀ ڪشش ڪندڙ شيون فطري حسن جو حصو هيون، ۽ صليبي متوالن جي معمول کان مختلف هيون. هر هڪ کي آزاديءَ سان پيار هيو ۽ خاص طرح اُنهن بيشمار مظلومن کي وڏو جوش هو جيڪي سرداري يا وڏيرڪي نظام يا وري ڪليسائي ظلم جا ستايل هيا. هاري ناري توڙي شهري جيڪي ڪليسا جي غلاميءَ ۾(†) جڪڙيل هيا، پاڪ نشاني هيٺ، پنهنجي ظالم مالڪ کان ڀڄڻ جي تيارين ۾ هيا ۽ پنهنجي ڪٽنب سميت اُتي دائمي ديرا ڄمائڻ تي چاهيائون جتي آزاديءَ جون نعمتون موجود هجن. ويراڳين بہ خانقاهہ جي نظر مان پاڻ کي آزاد ڪري ڇڏيو هو؛ قرضدارن وياج ڏيڻ بند ڪري ڇڏيو پر قرض ڏيندڙن، قانون پڄيندڙن ۽ معاشري جي بدخواهہ ماڻهن، جنهن ۾ هر ذات شامل هئي، قانون جي ديده دليريءَ سان پڄڪڙيءَ تي ڪئي ۽ پنهنجن ڏوهن جي سزائن کان ڪنهن بہ طريقي سان بچڻ تي چاهيائون(32).

هي مقصد وزندار ۽ گهٽا هيا، جڏهن اسان هنن جي اهميت کي هر ماڻهوءَ جي ذاتي ذهني صلاحيت موجب پرکيو ته اسان کي ان جون گهٽيون شاخون نظر آيون، ۽ جن ۾ مثال ۽ فئشن جا تمام گهٽا انداز موجود هيا. سيني کان اڳ پراڻو مذهب مٽائي نئون اختيار ڪندڙ ڪليسا جا سخت جوشيلا پرچارڪ ٿي ويا، هنن پنهنجون ڊيوٽيون ۽ ذميواريون پنهنجن دوستن ۽ پنهنجن ملڪي ماڻهن کي سمجهايون ۽ پنهنجي پاڪ عهد کي بيهر ورجايو ۽ جن اهو پرچار يا تقريرون بي دليءَ سان به ٻڌيون هيون ته اُهي به عيسائيت اختيار رکڻ وارن اُنهن جوشيلن جوانن ۾ شامل ٿي ويا جن عهد کي اڳ ۾ ئي قبول ڪري ڇڏيو هو. جنگجو نوجوانن تي طعنن، شڪن ۽ بزدليءَ جي تيرن جو وسڪارو شروع ٿي ويو، اهو شايد ان ڪري ڪيو ويو ته ڪين جوش ڏياريو وڃي؛ ۽ هاڻي مقدس مقبري تي وڃڻ جي خواهش هر نوجوان، ٻڍي ٻار، عورتن توڙي اپاهجن ۾ هڪ جيتري چاهه سان جاڳي اُٿي جن پنهنجي طاقت جي بجاءِ جوش جذبن کي وڌيڪ اهميت ٿي ڏني ۽ جن شام جو پنهنجن ساٿين جي ڪاهلي ۽ بزدليءَ تي مٺن ٺٺوليون ٿي ڪيون، اُهي ئي ٻي صبح تي پنهنجن ساٿين کان به جذبن ۾ اڳرا نڪتا ۽ سندن ئي نقش قدم تي هلڻ لڳا. مهم جي اڻچائيءَ جي ڪري اُميدون گهٽيون وڌي ويون هيون ۽ رستي جا خطرا گهٽجي ويا هيا. ترڪن جي سوڀن کان وٺي، حج تي سفر ڪرڻ جا رستا تباهه ٿي چڪا هيا، خود سرواڻن ۽ اڳواڻن کي پيي رستن جي ڊگهائيءَ جي ڄاڻ ڪانه هئي ۽ نه وري ڪين اهو علم هو ته سندن دشمن ڪهڙن رستن تي آهن يا ڪهڙا رستا سفر لاءِ وڌيڪ محفوظ آهن ۽ ماڻهن جي بي وقوفي جي حد اها هئي جو جيڪو به پهريون شهر يا قلعو ڪين نظر ٿي آيو جنهن جي ڄاڻ اڳ ڪين ڪانه هئي ته اُنهن هڪدم ماڻهن کان پڇيو ٿي ته اهو جيروسلم ته نه هو؟ ان جي باوجود صليبي جنگ ۾ حصو وٺندڙ جيڪي ڪجهه دؤرانديش هيا ۽ جن کي اهو يقين ڪونه هو ته ڪين بهشتي ڪاڏو، جن ۾ تترن جهڙا پکي يا اُهو ڪاڏو جيڪو رڻ پٽ ۾ اسرائيلين کي مليو هو، ملندو، پاڻ کي قيمتي ڌاتن جو تحفو ڏنائون جيڪي هر ملڪ ۾ هر جنس جي نمائندگي ڪندڙ هوندا آهن. رستي جي خرچن کي رُتبن جي حساب سان ورهايو ويو هو، بادشاهن پنهنجن صوبن کي الڳ ڪري ڇڏيو هو(*) ۽ اميرن پنهنجون زمينون ۽ قلعا جدا ڪري ڇڏيا هيا ۽ هارين نارين پنهنجا مال ڍڳا يا هارپ جي سامان کي الڳ ڪري ڇڏيو. بيشمار ماڻهن طرفان معاوضي ادا ڪرڻ کان پوءِ ملڪيت جي اگهه کي هيٺ ڪيو ويو هو جڏهن ته هٿيارن ۽ گهوڙن جا اگهه چوٽ چڙهي ويا هيا چاڪاڻ ته اُنهن جي گهُرج تمام وڌي وئي هئي ۽ خريدار اُنهن کي وٺڻ لاءِ بيچين هيا(33). جيڪي عقلمندي ڪندي پنهنجن گهرن ۾ رهيا اُنهن ۾ وبا جي بيماري ڦهلجي وئي ۽ حاڪمن، پنهنجن ئي خادمن جا علائقا حاصل ڪري ڇڏيا جيڪي ڪين پڳڙن جي مُٺ عيوض مليا ۽ جيڪي ڪليسا جا خريدار هيا اُنهن کي جيڪي پئسا ڏيڻا هيا، پنهنجي عبادتن ۽ دعائن سان موٽائڻ جو واعدو ڪري ڇڏيائون. صليب جي نشاني جيڪا گهڻو ڪري ڪپڙن مٿان سِبي ويندي هئي، ڪيترن جذباتي ماڻهن ان کي پنهنجي چمڙيءَ تي اُڪرائي ڇڏيو جنهن جي لاءِ يا ته گرم ٿيل لوهي سيخ يا وري نه ڊهندڙ مَسُ جو استعمال ڪيو ويو ۽ هڪ ويراڳي جنهن صليب جي نشاني پنهنجي سيني تي اُڪرائي

هئي، اُهو عزت ۽ احترام حاصل ڪرڻ ۾ اُبهرو هو ۽ اُهو فلسطين جو شاهوڪار ترين شخص ۽ ڪليسائي جاگير جو مالڪ هيو(34).

ڪلرمانٽ جي ڪائونسل ۾ زيارتين جي روانگي جي تاريخ 15 آگسٽ مقرر ڪئي وئي هئي، پر ڏينهن جي مقرري عام ماڻهن طرفان بغير ڪنهن سوچ ويچار ڪرڻ جي ڪئي وئي هئي ۽ آءٌ مختصر طور تي، سردارن ۽ سرواڻن جي ڪامياب مهم ڪان اڳ، اُنهن تڪليفن ۽ اذيتن جو ذڪر ڪندس جن منجهان زيارتين کي گذرڻو پيو هو. فرانس ۽ لورين جي سرحدن ڪان، بهار جي موسم ۾ لڳ ڀڳ سٺ هزار مردن ۽ عورتن جو قافلو صليبي پرچارڪ جي اڳواڻيءَ ۾ روانو ٿيو، مقدس مقبري ڏانهن ويندي ماڻهو نهايت جذباتي ٿي رهيا هيا. ويراڳي وٽ نه صلاحيت هئي ۽ نه اڳواڻي ڪرڻ جا وٽس اختيار هيا پر هو پنهنجن معتقدن جي چاهه ۽ ويساهه تي اڳتي وڌندو رهيو ۽ اهڙيءَ ريت سندن قافلو رائين ۽ دنيوب ندين جي ڪنارن ڪان گذري رهيو هو. سندن تعداد ۽ سندن گهُرجُن جلدئي کين هڪ ٻئي ڪان جدا ٿيڻ تي مجبور ڪيو ۽ سندس نائب سُجي والتر، هڪ بهادر پر ضرورتمند سپاهي زيارتين جي سامهون واري جٿي جي ڪمان تي ڪئي جن جي حالت اها هئي جو وٽن اُٺ گهوڙي سوار ۽ پندرهن هزار پيادل زيارتي هيا. هڪ راهب گوڊسڪل ويراڳي پيٽر جي مثال جي پوئواري ڪندي سندس نقشِ قدم تي هلي رهيو هو جنهن جي تقرير جي نتيجي ۾ جرمني جي ڳوٺن مان پندرهَن ڪان ويهه هزار هاري ٻاهر نڪري آيا هيا. سندن قافلي جي پٺئين حصي ڪان ٻن لک ماڻهن کين اچي سوڙهو ڪيو جيڪي ماڻهن ۾ ڦوڪ جيان بيڪار ۽ احمق هيا جيڪي عقيدتمندن سان گڏجي سڏجي ويا ۽ بنا دير اُنهن قافلي وارن کي ڦُر لٽ ڪري تاراج ڪرڻ شروع ڪيو، هر طرف افراتفري پکڙجي وئي جنهن جو ناجائز فائدو وٺندي هنن شراب جي نشي ۾ دُت ٿي بڇجي زناڪاري به شروع ڪري ڏني. انهن ۾ ڪجهه نواب ۽ وڏي رتبي وارا ماڻهو به هيا جن وٽ ٽي هزار گهوڙا هيا ۽ بيشمار ماڻهو لُٽ جي مال جمع ڪرڻ ۾ لڳي ويا ۽ بين تي به زور پريو ويو ته اُهي به ان ۾ شامل ٿين پر سندن اصلي اڳواڻ هڪ 'ڦاز (پکي) ۽ هڪ ٻڪري' هيا جن کي هو اڳيان ڪنيون ٿي هليا ۽ جن جي لاءِ مانائتن عيسائين مشهور ڪيو هيو ته اهي ٻئي خدائي روح جو ٽٽُ هيا(35). هنن ۽ اهڙن بين مذهبي جوشيلن جي جٿن جي پهرين جنگ يهودين جي خلاف هئي جيڪي، سندن عقيدي موجب، خدا جي پٽ جا قاتل هيا. موسيل ۽ رائين جي وٽج واپار وارن شهرن ۾ سندن تعداد تمام گهڻو هو ۽ شهنشاهه طرفان سندن حفاظت جو به کين يقين ڏياريو ويو هيو ۽ اتان جي پادرين طرفان سندن مذهبي آزادي جي به کين اجازت مليل هئي(36). پر هزارين يهودين کي نه رڳو لٽيو ڦريو ويو پر سندن وڏي تعداد کي، وردون، ٽريوز، مينز، اسپائرس ۽ ورمس ۾ قتل ڪيو ويو، هر طرف ڏهڪاءُ ڦهلجي ويو ڇو ته هئبرئن(*) طرفان اذيتن ملڻ ڪان پوءِ وري هي ٻيو موقعو هو جو ساڻن رت جي راند رچائي وئي هئي. باقي جيڪي رهيل هيا اُنهن کي پادرين جي مداخلت ذريعي بچايو ويو ۽ وڳوڙين طرفان سندن مصنوعي نوعيت جي ڳالهين کي مڃيو ويو پر ضِدي ۽ هنيلن يهودين سندن توڙي عيسائين جي مڪاري وارين ڳالهين جي سختيءَ سان مذمت ۽ مخالفت ڪئي، پنهنجن

گهرن کي بند ڪيائون، ۽ پنهنجي پاڻ کي، پنهنجن ڪٽنبن ۽ پنهنجي دولت کي يا تہ ندين ۾ اڇلايائون يا ساڙي ڇڏيائون پر دشمنن جي ذلت آميز سلوڪ کان پاڻ کي بچايائون.

پهرين صليبي جنگ جا نتيجا- 1100ع

آسٽريا ۽ بازنطيني بادشاهت جي سرحدن جي وچ ۾ صليبي ماڻهن کي هنگري(38) ۽ بلغاريا جي ويران ۽ سنسان رڻ پٽن مان ڇهہ سؤ ميلن جو واڌارو پنڌ ڪرڻ لاءِ مجبور ڪيو ويو. زمين ڪارائتي آهي جنهن منجهان نديون پار ڪن ٿيون، پر ان زماني ۾ اُتي ڍٻڻون ۽ گهاٽا ٻيلا هوندا هيا جيڪي لڳندو هو تہ خبر ناهي ڪڏهن کان شروع ٿيا ۽ ڪٿي وڃي ڪُٽا يا ختم ٿيا، ۽ هي نظارو فقط تڏهن نظر ايندو آهي جڏهن انسان زمين جي مٿان رهڻ يا پنهنجي حڪومتي حق کان دستبردار ٿي ويندو آهي. ٻئي قومون مذهبي لحاظ سان عيسائيت طرف مائل هيون، هنگري تي مقامي بادشاهہ حڪومت ڪندو هو

جڏهن ته بلغاريا تي يونان جي شهنشاهه جو هڪ نائب حڪومت ڪندو هو پر توري گهٽي ڳالهه تي بنهي ملڪن جي ماڻهن جي خوفناڪ طبيعت ۾ باهه جي تپش اچي ويندي هئي ۽ خاص طرح تي اهو موقعو تڏهن آيو جڏهن پهريَن زيارتين سندن ملڪن مان گذرندي هنن لاءِ گربڙ ۽ انتشار پيدا ڪيو. هنن ماڻهن ۾ زراعت جي پيشي جي جاڻ نه هئڻ جي برابر هئي ۽ سندن گهر ڪانن ۽ ڪاٺ جا نهيل هيا، جن کي ماڻهو ريڍارن ۽ شڪارين لاءِ جهنگل ۾ ڇڏي هليا ويندا هيا. هو ڪاڏي خوراڪ جون شيون بين ماڻهن کان رعب سان گهرندا هيا يا وري ڪانئن زوري زبردستيءَ سان وٺندا هيا ۽ هَبچ مان ڪائيندا هيا، پهريون جهيڙو تڏهن ٿيو جڏهن صليبين کين چيڙائي آپي مان ڪڍي ڇڏيو. پر پنهنجي ملڪ، جنگ ۽ نظم ۽ ضبط کان سندن مڪمل لاعلمي، سندن حيثيت کي ماڻهن اڳيان وائڪو ڪري ڇڏيو هيو. بلغاريا جي يوناني مُنهندار، هنگري جي بادشاهه جي اشاري تي فوج جي ڪمان تي ڪئي، انين يا ڏهين نمبر وارن جنگجُو رعيت جي ماڻهن پنهنجن تير ڪمانن کي تحرڪ ۾ آندو ۽ پنهنجن گهوڙن تي سواريءَ جا سانباها ڪيا. سندن ارادا خطرناڪ ۽ مڪاري وارا هيا ۽ هنن پاڪباز لُٽيرن خلاف سندن رد عمل خطرناڪ ۽ خوني قسم جو هو(39). پناهه وٺندڙن مان ٽئين حصي تي ماڻهو اگهاڙا هيا جن ۾ راهب پيٽر به شامل هيو، اُهي سيئي ٽريس جي جبلن ڏانهن کِسڪي ويا ۽ شهنشاهه، جنهن کي زيارتين لاءِ وڏي عزت هئي ۽ جنهن لاطيني ماڻهن جي ڏکئي وقت ۾ مدد ڪئي هئي، کين خيريت ۽ حفاظت سان قسطنطنيه پهچايو ۽ کين صلاح ڏني ته پنهنجن يائرن جي پهچڻ تائين انتظار ڪن. ڪجهه گهڙين لاءِ هنن پنهنجين غلطين ۽ نقصانن کي ويهي ورجايو پر جيئن ئي ڪائڻ پيئڻ ۽ پنهنجي خاطر تواضع کان واندا ٿي تازا توانا ٿيا ته بيهر پنهنجي محسن خلاف زهر اوڳاڇڻ شروع ڪيائون ۽ خاص طرح پنهنجي مهربان کي ڏنگَ هڻڻ شروع ڪيائون ۽ سندن قرمار به شروع ٿي وئي جن کان باغ باغيچا، محلات توڙي ڪليسائون به محفوظ نه رهيون. پنهنجي ذاتي بچاءَ لاءِ اليگزيَس کين لالچ ڏني ته هو باسفورس جي ايشيا واري طرف ڏي پهچي وڃن، پر سندن انڌي اُبهرائيءَ سبب هنن اُها جڳهه به ڇڏي ڏني جيڪا کين ڏني وئي هئي، ۽ هو غلطي ڪري ترڪن خلاف ڪاهي ويا جن اڳيئي جيروسلم ڏانهن ويندڙ سيئي رستا بند ڪري ڇڏيا هيا. راهب، جيڪو پنهنجي شرمندگيءَ کان واقف هيو، پنهنجي ڪئمپ کي ڇڏي قسطنطنيه هليو ويو هيو ۽ سندس نائب يعني سُجو والٽر جيڪو بهتر ڪمان ڪرڻ جي لائق هيو، هن ڪوشش ڪئي ته جهنگلين ۽ وحشين جي وڏي تعداد ۾ ڪا فضيلت ۽ ڪجهه دوراانديشي ۽ نظم ۽ ضبط جو جذبو منجهن پيدا ڪري پر هو پنهنجين ڪوششن ۾ ناڪام رهيو. هو بين کان جدا فقط هن ڪري ٿيا هيا ته ڪنهن کي شڪار ڪري سگهن پر بدقسمتيءَ سان پاڻ سلطان جي حڪمت عمليءَ جو شڪار ٿي ويا. هڪ افواهه اُٿيو ته سندن ويجها ساٿي گاديءَ جي هنڌ ۾ لُٽ ڦر جي مال تي جهڳڙو ۽ فساد برپا ڪري رهيا هيا، ته سليمان پنهنجن خاص ماڻهن کي لالچ ڏني ته اُهي نائيسيا جي ميدان تي هيٺ لهي وڃن، هنن ائين ڪيو ۽ فسادي ترڪن جي نيزن ۽ تيرن جي وسڪاري هيٺ اچي ويا ۽ اُتي هڏن جو هڪ ڍير لڳي ويو(40)، اهڙيءَ طرح سندن ساٿين کي سندن شڪست جي جڳهه ٻڌائي وئي. پهرين صليبيُن منجهان، ٽي هزار اڳ ۾ ئي تباهه ٿي چڪا هيا، ۽ کين سخت ناڪاميءَ جو منهن ڏسڻو پيو هو ڇاڪاڻ ته هو ڪنهن هڪ شهر کي به لادينن کان آزاد نه ڪرائي سگهيا هيا، پر ان کان اڳ سندن بين وڌيڪ معزز يائرن ۽ سندن ساٿين پنهنجي مُهم جي تياري ڪري ڇڏي هئي(41).

يورپ جي ڪنهن به وڏي حاڪم پهرين صليبي جنگ ۾ ذاتي طور حصو نه ورتو. شهنشاهه هينري چوٿون، پنهنجي پادري جي حڪمن مڃڻ لاءِ تيار نه هيو، فرانس جو فلپ پهريون پنهنجين عياشين ۾ غرق هو، انگلنڊ جو وليم رُوفس پنهنجي تازي فتح ڪي ملهائي رهيو هو، اسپين جا بادشاهه اتان جي مسلمانن سان هڪ مقامي لڙائيءَ ۾ مصروف هيا، ۽ اتر ۾ اسڪاٽلنڊ، ڊينمارڪ(42)، سئيڊن ۽ پولنڊ جا حاڪم ڏکڻ جي ملڪن جي دلچسپين ۽ اُنهن جي جذبن کان ناآشنا هيا. تنهن ڪري اُنهن پنهنجي لاتعلقي ڏيکاري هئي؛ جيڪي ننڍا ننڍا حاڪم يا بادشاهه هيا، اُنهن مذهبي رَوَين جي وڌيڪ ڪاڻ تي ڪِدي ۽ اُنهن جو تذڪرو چئن عنوانن هيٺ ايندو جنهن ۾ سندن نالا ۽ ڪردار به خود بخود اچي ويندا پر آءٌ ڳالهيون ورجائڻ بدران ان خيال جو آهيان ته فوجي هٿيارن جو استعمال ۽ ان جي لاءِ گهُربل همت عيسائي مهم ڪندڙ ماڻهن جو جڙ هڪ ورثو آهي. I جنگ توڙي امن ۾ سڀني کان پهريون رتبو بولن جي گاڊفري جو آهي، ۽ صليبين لاءِ اها ڪيڏي نه خوشيءَ جي ڳالهه هجي ها جيڪڏهن اُهي هن مجيل سپوت جي اڳواڻي قبول ڪندي سندس پنيان هلن ها، جيڪو چارليمگني جو بيحد لائق نمائندو هيو ۽ جنهن سان هو عورتن جي شجري ۾ منسلڪ به رهيو هو. سندس پيءُ بولون جي نوابن جي خاندان منجهان هيو؛ لورين(43) جو هينيون صوبو برئبنٽ سندس ماءُ کي ورثي ۾ مليل هيو ۽ شهنشاهه جي مهربانين سان، ڪيس پاڻ کي به نواب جو خطاب مليل هو جيڪو غلط طريقي سان آرڊينس(44) جي سردارن ڏانهن منتقل ٿي ويو هو. هينري چوٿين جي خدمت ۾ ڪم ڪندي هن سڄي شهنشاهت ۾ پنهنجي ملڪ جو مان مٿاهون ۽ جهنڊي کي بلند رکيو، ۽ هڪ باغي بادشاهه رُوڊولف جي سيني ۾ پنهنجي هٿ سان نيزو کُپايائين: گاڊفري پهريون هو جيڪو روم جي ديوارن تي چڙهيو، ۽ سندس بيماري، سندس عزم ۽ شايد سندس پڇتاءُ ته هن پادري خلاف هٿيار استعمال ڪيا هيا، ان ڳالهه جي تصديق ٿي ڪئي ته هن 'مقدس مقبري تي وڃڻ جو جلد فيصلو ڪري ورتو هو پر هن اهو فيصلو هڪ زيارتي جي حيثيت جي بجاءِ ان کي ڇوٽڪاري ڏيارڻ خاطر ڪيو هو. سندس بهادريءَ سان گڏ وٽس دورانديشي ۽ اعتدال پسندي جون صلاحيتون هونديون هيون؛ سندس خدا پرستي توڙي جو سخت اصولن واري هوندي هئي پر ان ۾ اخلاص هوندو هو ۽ جڏهن سندس فوجي ڪئمپ ۾ وڳوڙي حالتون پيدا ٿيون ته هن پنهنجي رَوِيي ۾ خانقاهي وصفون ملائي ڇڏيون ته جيئن ماڻهن جي مزاج مطابق معاملي کي سلجهائي سگهجي. هو پنهنجي اهليت ۽ لياقتن ۾ پنهنجي دؤر جي ساٿي بادشاهن کان گهڻو مٿاهون هو پر حضرت عيسيٰؑ جي دشمنن جو پڪو دشمن هيو ۽ توڙي جو هو بادشاهي تخت تي، فقط پنهنجين ذاتي ڪوششن سان وينو هو، پر تڏهن به سندس نِج ۽ سچن جذبن جي تعريف سندس مخالف پڻ ڪندا هيا. بولن(45) جي گاڊفري سان سندس به ڀائر گڏ هيا: ايوسٽيس وڏو، جيڪو بعد ۾ بولون جو تخت ڏٺي ٿيو، ۽ ننڍو بالڊوِن جيڪو هڪ مشڪوڪ ڪردار جو مالڪ هيو. لورين جو نواب، رائين جي ٻنهي پاسن ۾ مقبول شخص هو، جم ۽ تعليم جي لحاظ سان هو فرانسيسي توڙي ٽيوٽونڪ ٻئي ٻوليون چڱيءَ طرح ڄاڻندو هو. فرانس، جرمني ۽ لورين جي اميرن، پنهنجن نوڪرن ۽ خادمن کي گڏ ڪيو ۽ ماڻهن جي هڪ اجتماعي طاقت جيڪا سندس اڳواڻيءَ ۾ اڳتي وڌي ان ۾ اسي هزار پيادا، ۽ ڏهه هزار گهوڙي سوار شامل هيا. II ڪلرمانٽ جي وڏي اجلاس کان به مهينا پوءِ پئرس ۾ وڏي پئماني تي هڪ ڪانفرنس ڪوٺائي وئي جنهن ۾ هُو (Hugh)، جيڪو ورمئنڊوز جو نواب هو، ۽ جيڪو بادشاهن جي صف ۾، پنهنجي صلاحيت ۾ سڀني کان وڌيڪ نمايان هو، بادشاهه جي موجودگيءَ ۾ صليبي جهنڊو

ان جي سپرد ڪيو ويو. پر عظمت جو لقب، سندس صلاحيتن ۽ دولت ڪان وڌيڪ فرانس(46) جي بادشاهه جي پاءُ جي شاهي جَمر سبب ڪيس ڏنو ويو. نارمنڊي جو امير رابرٽ، وليَم جو وڏي ۾ وڏو پٽ هيو جنهن جو لقب 'وليم- سوپارو' هوندو هو، پر سندس پيءُ جي موت ڪان پوءِ، ڪيس انگلنڊ جي بادشاهت ڪان محروم ڪيو ويو هو ڇو تہ ان ۾ هڪ تہ سندس پنهنجي ڪاهلي جو هٿ هو، ٻيو وري سندس پاءُ روفس جي روَين جو بہ هڪ سبب هيو. رابرٽ ۾ ڪا اهليت ڪانہ هئي تنهن ڪري ڪيس بي عزتو ڪيو ويو هو ڇاڪاڻ تہ هن جي طبيعت ۾ هلڪڙائي ۽ اجائي آڪڙ جون خاميون موجود هيون، هو گهڻو خوش فقط ان ڪري رهندو هو جو سندس گهڻو وقت عياشين ۾ گذرندو هو؛ ۽ سندس سخا ۽ فياضي بہ منفي قسم جي ان حد تائين هئي جو هو پاڻ تہ سڪيو هو پر ماڻهو ۽ ملڪ ٻئي سندس شاهہ خرچين جي ڪري سُڃا ٿي ويا هيا؛ سندس بيجا رحمدليءَ سبب ڏوهہ وڌي ويا هيا، آخر ۾ ائين ڪٽي ڇئجي تہ هڪ خانگي انسان جا ظاهري طرح وڻندڙ گڻ، هڪ حاڪم جي حيثيت ۾ اُن جا اَوگڻ بڻجي ويا. فقط ڏهن هزارن مارڪن (سِڪو) جي معمولي رقم جي عيوض هن نارمنڊي کي انگلنڊ جي غاصب(47) وٽ گروي رکي ڇڏيو هو، پر مقدس جنگ ۾ سندس روَيو توڙي ڪردار اهڙو هو جو ماڻهن کي رابرٽ ۾ هڪ مثبت تبديلي نظر آئي جنهن سبب، ماڻهن جو منجهس اعتماد، ڪنهن حد تائين بحال ٿي ويو. هڪ ٻيو رابرٽ بہ هيو جيڪو فلانڊرس جو مُنهندار هيو ۽ هي هڪ شاهي صوبو هيو جنهن هن صدي ۾ ٽي راڻيون، فرانس، انگلنڊ ۽ ڊينمارڪ کي ڏنيون هيون جن انهن ملڪن جا تخت سجايا هيا. سندس لقب 'عيسائين جي ترار ۽ نيزو' هو پر هڪ سپاهي جي ڪارنامن ۾ هن هڪ جنرل جون ذميواريون وساري ڇڏيون هيون. اسٽيفن، جيڪو چارٽريس، بلوئس، ۽ ٽرائز جو نواب هو، پنهنجي وقت جي بادشاهن ۾ سيني ڪان شاهوڪار هيو ۽ سندس قلعن جي تعداد کي سال جي ٽي سؤ پنجهٺ ڏينهن سان ڀيٽيو ويو آهي. علم ادب سان سندس ذهن سرشار هيو، ۽ سردارن جي اجلاس ۾، تقرير جي ماهر اسٽيفن(48) کي، سندن صدر جي جڳهہ تي ويهاريو ويو. هي چار ماڻهو فرانس، نارمنڊي ۽ برطانيہ جي ڀيٽن جا ليڊر هيا پر سندن اميرن جي لسٽ جن مان هر هڪ وٽ ٽي يا چار شهر هوندا هيا، جيڪي ان وقت جو هڪ تاريخدان تبصرو ڪندي چوي ٿو تہ: 'ٽراجن جي جنگين جي لسٽ ڪان بہ گهڻا هيا.(49) III فرانس جي ڏکڻ ۾، پاءِ جي بشپ اڊيمر کي ڪمان ڏني وئي هئي، جيڪو پوپ جو نمائندو هو، ان ڪان سواءِ ريمنڊ جيڪو سينٽ گائيلز ۽ ٽولوز جو نواب هو اُن، ناربون جي امير کي وڏا لقب عطا ڪيا هيا ۽ پراوينس کي پڻ اميريءَ جو لقب ڏنو هو. پهريون هڪ معزز نائب پادري هو ۽ هو دنيا توڙي عقبيٰ جي لاءِ نهايت ئي نيڪ فطرت شخص هو. جنهن جو ذڪر بعد ۾ ڪيو ويو آهي اُهو بهادر ويڙهاڪ هيو جيڪو اسپين جي مسلمانن سان جنگيون وڙهي چڪو هو. جنهن پنهنجي جهُرندڙ عمر کي، نہ فقط ڇوٽڪاري لاءِ پر مقدس مقبري جي دائمي خدمت لاءِ وقف ڪري ڇڏيو هو. سندس تجربي ۽ دولت ڪيس عيسائي دنيا ۾ وڏي رتبي تي رسائي ڇڏيو هو، ۽ جن جي تڪليفن ۽ اذيتن کي هو اڪثر ڪري دور ڪندو رهندو هو. پر هن لاءِ اهو وڌيڪ آسان هو تہ لامذهبن ڪان بہ پنهنجي تعريف ۾ ڪجهہ جملا ڳالهرائي وٺي بجاءِ ان جي جو پنهنجي رعيت جي ماڻهن ۽ سندس ٻين ساٿين جي محبت کي حاصل ڪري سگهي. سندس سٺين خاصيتن تي سندس تيز طبيعت، هٺ، هوڏ، حسد ۽ ضد جون اوڻايون ڇانئجي ويون ۽ توڙي جو هن پنهنجي ورثي جو گهڻو حصو الله جي راهہ ۾ خرچ ڪري ڇڏيو، تڏهن بہ سندس نيڪي ۽ خدا پرستي ماڻهن جي نظر ۾، حرص ۽ لالچ سان ڀريل هئي(50)، سندس ڳوٺاڻن ماڻهن(51) ۾ واپاري ذهن

جي بجاءِ جنگي لاڙو گهٽو هو، اهڙن ماڻهن سان پريل شهرن ۾ آورن ۽ لئنگئيڊاڪ(52) اچي وڃن تا ته ساڳئي وقت برگندي يا آرلس جي بادشاهتن جا نوڪر چاڪر به شامل آهن. پرپاسي واري ملڪ اسپين مان، هن سخت جان ماڻهن کي گڏ ڪيو، ۽ جيئن هو قافلي سوڊو لومبارڊي مان گذري رهيو هو ته اٽلي وارن جو هڪ وڏو هجوم سندس جهنڊي هيٺ اچي ويو ۽ هاڻي سندس ماڻهن جو تعداد هڪ لک گهوڙي سوار ۽ ٻيا بيشمار ماڻهو پيادل تي هليا. جيڪڏهن پنهنجو نالو داخل ڪرائيندڙن ۾ ريمنڊ سيني ڪان پهريون پر منزل ڏي هلڻ وارو آخري شخص هيو ته ان جي دير ڪرڻ کي ان ڪري معاف ڪري سگهجي ٿو ته هن مهم لاءِ سندس تياريون سيني ڪان وڏيون هيون ۽ سندس اهو ارادو يا پڪو واعدو هو ته سندس طرفان هيءَ دائمي الوداعي واري مهم هوندي. IV بوهيمنڊ جو نالو جيڪو رابرٽ گسڪارڊ جو پٽ هو، اُتي اڳيئي مشهور هو چاڪاڻ ته هو يونان جي شهنشاهه(*) جي خلاف ٻه ڀيرا فتح حاصل ڪري چڪو هيو پر سندس پيءُ جي وصيت جي ڪري هو فقط ٽرينٽم جي ميونسپالٽي جي حدن تائين سوگهو ٿي ويو هو ۽ ٻيو ته اوپر ۾ سندس ڪٽيل ٽرافيون به ڪيس ياد هيون، پر پوءِ اوچتو هڪ افواهه ڪيس جاڳائي ڇڏيو هو ته فرانسيسي زيارتين جو قافلو اتان گذري رهيو هو. اها فقط نارمن سردار جي خوبي آهي ته سندس پاليسي سدائين دورانديشي واري هوندي آهي ۽ جنهن ۾ ڪنهن به قسم جي مذهبي جنونيت موجود نه هوندي آهي. سندس سنو ڪردار ان ڳالهه مان پترو آهي ته هن وڏي پادري جي ارادن بابت مخفي گفتگو ڪئي هئي جنهن جي تائيد به پاڻ جوش جذبي ۽ ڪجهه حيرت مان ڪئي هيائين، جڻ ماڻهن کي اهو تاثر ٿي ڏنائين ته ڪيس ڪنهن ڳالهه جي خبر ئي ڪانه هئي. املفي جي گهيري وقت، سندس مثال ۽ ڳالهين ٻولهين جي ڪري گڏيل فوج ڪاوڙ ۾ تپي باهه ٿي وئي هئي، پر ان موقعي تي هن ٻنا دير پنهنجا ڪپڙا ڦاڙيا ۽ اُنهن منجهان ڪيترن خواهشمندن کي صليب جا نشان ڏاهيندو ڏيندو ويو ۽ ٻنا دير قسطنطنيه ۽ ايشيا وڃڻ جي تياري ڪيائين جنهن ۾ ساڻس ڏهه هزار گهوڙي سوار ۽ ويهه هزار پيادا ماڻهو گڏ هيا. نارمن قوم جا ڪيترائي بادشاهه هن بهادر جنرل سان گڏ هليا ۽ سندس سؤٽ ٽئنڪريڊ(53) به اُنهن منجهان هڪڙو هيو، پر هو هن مقدس جنگ جو هڪ ادنيٰ خادم هيو. ٽئنڪريڊ جي بلند ڪردار ۾ هڪ مڪمل سردار(54) جون خوبيون نمايان نظر اچن ٿيون، جيڪو بهادريءَ جي علامت آهي ۽ جنهن سبب سخا ۽ درگذر ڪرڻ ماڻهن کانئس سکيو ۽ سماجي ڪمن ۾ به سندس عظيم ڪردار رهيو جيڪو رڳو سڪٽي فلسفي کان هزار دفعا بهتر ۽ عملي طريقو آهي يا ائين ڪٿي چئجي ته بهتر ٿيندو ته سندس عملي ڪردار ان مذهب کان گهٽو بهتر آهي جنهن ۾ ڪو تحرڪ نه هجي.

چارليمئگني ۽ صليبي جنگين جي وچ واري دؤر ۾ اسپين، نارمنڊي ۽ فرانس جي ماڻهن ۾ هڪ انقلاب آيو هو جيڪو آهستگيءَ سان وڌندو يورپ جي سيني ملڪن تائين پهچي ويو هو. پيادل فوج ۾ خدمت ڏيڻ جو درجو گهٽ ٿي ويو هو جيڪو جڻ عام ماڻهن جو پيشو ٿي ويو هو، پر گهوڙي سوار فوج، سيني فوجن ۾ مٿاهين ۽ فوج جي اصل طاقت سمجهي ويندي هئي، ۽ عزت وارا نالا جيئن 'ميل' يا 'سپاهي' فقط معزز ماڻهن لاءِ مخصوص ٿي ويا هيا(55) ۽ اُهي ئي گهوڙي سوار فوج ۾ شامل هيا جن کي امير يا نواب جو خطاب ملندو هو، سردارن ۽ سرواڻن، جن حاڪميت جي اعليٰ اختيارن تي ڏاڙو هنيو هو، پنهنجن صوبن کي ننڍن ننڍن اميرن ۾ ورهائي ڇڏيو هيو ۽ ننڍن اميرن وري وڏيڪ ورهاست پنهنجن خادمن، خادمن جي غلامن ۽ ٻين گهٽ درجي جي ماڻهن ۾ ورهائي ڇڏي هئي ۽ فوجي طبقو يا وري اُهي جيڪي رتبي ۾ سندن هڪ جهڙا هيا يا مٿاهين يا گهوڙي سوار طبقي سان تعلق

رکندا هيا، هارين يا ننڍن شهرن جي رهواسين کي نفرت جي نگاهه سان ڏسندا هيا، نه رڳو ايترو پر کين انسان به نه سمجهندا هيا. هو پنهنجي خانداني ۽ مٿاهين درجي واري ڄمَ تي فخر ڪندا هيا. تنهن ڪري رشتيداري يا پنهنجو تعلق به اُنهن سان رکندا هيا جيڪي ساڻن برابري ڪندڙ هجن، يا وري اُهي اهميت فقط پنهنجن اُنهن پُٽن کي ڏيندا هيا جيڪي کين درجَن جي حساب سان ٻار پيدا ڪري سندن نَج پيڙهيءَ ۾ واڌارو ڪري سگهن ۽ جن تي ڪو داغ نه لڳي سگهي يا کين ڪو مِهڻو ملي سگهي ته فقط اهڙو اولاد وڏن لقبن ماڻڻ جو حقدار رهندو هو، پر ڪڏهن ڪڏهن ڪو عام ماڻهو به بهادريءَ جا ڪارناما ڏيکاري پنهنجي ترار جي زور تي وڏن ماڻهن ۾ شامل ٿي ويندو هو ۽ نئين نسل جي پيءُ ٿيڻ جو شرف حاصل ڪندو هو. ڪو سردار جيڪڏهن ماڻهن سان سهڻو ورتاءُ ڪندو هو ته يورپ جا جنگجُو حڪمران، سندس تاج تخت جي مقابلي ۾، سندس ذاتي ڪردار ۽ روَيي کي وڌيڪ اهميت ڏيندا هيا. پوءِ هڪ سادي تقريب ٿيندي هئي، جنهن جا آثار ٽئسيٽس يا جرمني(56) جي ٻيلن ۾ ملن ٿا، اُميدوار کي، جنهن جي ڪجهه آزمائش اڳ ئي ٿي چڪي هوندي هئي، ترار حوالي ڪري کيس گهوڙي سواري جي ترغيب ڏني ويندي هئي ۽ سندي ڳِچي يا ڪلهي تي هٿ رکي هلڪو ڏڪ هنيو ويندو هو جيڪو سندس لاءِ ڪجهه بي عزتي ۽ ڪجهه للڪار جي علامت هوندو هو ۽ هر اُميدوار تي اها قانوني پابندي هوندي هئي ته اهو هلڪو ڏڪ کيس صبر سان برداشت ڪرڻو پوندو هو. پر وهم وسوسا قومي توڙي ذاتي زندگي ۾ وڏو ڪردار ادا ڪندا هيا، مقدس جنگين ۾، فوج ۽ هٿيارن جي اداري کي پاڪ سمجهيو ويندو هو ۽ بهادريءَ جي خوبين جي حقن کي پادريت جي اختيارن سان ملايو ويو هو. غسل ڪرائڻ ۽ اڇو ڪپڙو پهرائڻ، پاڪ غسل، جي اڻ وٽندڙ ڪاپي ۽ پراڻي روايت هئي، جڏهن هو پنهنجي ترار ڪنهن قربان گاهه کي ارپيندو هو، ته مذهب جا وزير ان کي 'رحمتي ترار' ڪوٺيندا هيا. سندس استقبال ڪرڻ جي تيارين ۾ جوش ۽ مذهبي رنگ هوندو هو. ماڻهو سندس آدرياءُ کان اڳ روزا رکندا هيا ۽ هن جي آمد جا منتظر رهندا هيا. نيٺ هڪ ڏينهن اهڙو ايندو هو جو کيس 'جوڌي يا سورمي' جو لقب عطا ڪيو ويندو هو ۽ ارپنا هن ريت ٿيندي هئي: 'سينٽ جارج ۽ سينٽ مائيڪل جو سورمو، الله جي راهه ۾'. هن رسم کان پوءِ کيس قسم کڻايو ويندو هو ته هو پنهنجون ذميواريون پوري ايمانداريءَ سان ادا ڪندو ۽ پنهنجي شاندار مثال ذريعي عوامي اعتماد کي حاصل ڪندو ڇو ته اهو عوام ئي هوندو جيڪو سندس قسم جو محافظ هوندو ته هن ان سان ڪيتري وفاداري ڏيکاري هئي. خدا ۽ عورتن جي سپوت جي حيثيت ۾ (خبر ناهي مون کي ڇڻ بن مختلف نالن کي هڪ ٻئي سان ملائيندي شرم ٿو اچي) هو سچ ڳالهائڻ جو وچن ڪندو هو ته هُو حق جي ڳالهه جي حمايت ڪندو، ڏکارن ۽ اذيتن ۾ آيل ماڻهن جون تڪليفون دور ڪندو ۽ هر هڪ سان سندس روَيو دوستاڻو هوندو، هڪ اهڙو رويو جيڪو قديمي ماڻهن ۾ ذري گهٽ اَڻ لڀ هوندو هو، لادينن جو پيڇو ڪندو رهندو ۽ عيش عشرت جي لالچن کي سختيءَ سان ٺڪرائيندو، ۽ هر ڏکئي ۽ خطري جي وقت ۾ هو پنهنجو سورمي هئڻ جو ڪردار ادا ڪندو جيڪو ماڻهن کي خود بخود محسوس ٿيندو. پر ان جذبي جي خلاف ورزي اڻ پڙهيل سورمي کي ڇيڙائي ڇڏيو، ۽ هو امن ۽ تهذيب جي سرشتي کان نفرت ڪرڻ لڳو ۽ پاڻ کي هر ڳالهه جو اڪيلو جج سمجهي رهيو هو ته ساڳي وقت هن اهو به عزم ڪيو ته جن به کيس تڪليفون پهچايون هيون يا ايذاءُ رسايا هيا انهن سڀني کان انتقام وٺندو ۽ هاڻي هو سِول سوسائٽي جي قانونن جي پيچڪڙي ڪندي فخر محسوس ڪندو ته فوجي نظم ۽ ضبط جي پرواهه نه ڪندو. ان هوندي به بربرن جي گهُري ۽ اڏنگي طبيعت ۾ ڪجهه بهتري آڻڻ

۽ اعتماد، انصاف ۽ انسانيت کي بحال ڪرڻ ۾ هن جون خدمتون پوءِ به تعريف لائق رهيون جيڪي ماڻهن کي محسوس به ٿيون. قومي تعصب جي سختي ۾ نرمي اچي وئي، ۽ مذهب توڙي هٿيارن جي شعبن ۾ پڻ واضح بهتري آئي جنهن جي عيسائي دنيا ۾ پڻ ڪليئي دل ۽ ذهن سان آجيان ڪئي وئي. ٻاهرين ملڪن ۾ هر ڪم توڙي زيارتن ۾ ۽ مقامي سطح تي جنگجُو مَشقن ۾، هر ملڪ جي ويڙهاڪن ۾ هن جنبي کي عام ڪيو ويو ۽ غير جانبدار نظريي موجب ڳاٽن جي مقامي راند روند کي، قديمي زمانن جي بين الاقوامي اولمپڪ راندين تي وڌيڪ ترجيح ڏني وئي(57). ڪليئي عام نمائش يا نظارن جي بجاءِ، جن سان يونانين جي طور طريقن ۾ بگاڙ اچي ويندو هو ۽ جن ۾ ڪنوارين ڇوڪرين يا بزرگ عورتن کي اسٽئڊيم ۾ وڃڻ کان روڪيو ويندو هو، پر هاڻي شاندار طريقي جون لسٽون نهڻ لڳيون جن ۾ فقط وڏن خاندانن جون اُلهڙ حسينائون شامل هونديون هيون ۽ سوپ ماڻيندڙ بادشاهه، اُنهن جي نازڪ ۽ نفيس هٿن مان، پنهنجي بهادري، همت ۽ مردانگيءَ جا انعام وصول ڪندا هيا. ڪشتي توڙي مُڪي بازي جي مقابلن ۾ ڏسبو هو ته اُنهن جو هڪ سپاهي سان ڪو تعلق ڪو نه هو پر جيڪي اهڙي قسم جا مقابلا فرانس توڙي اوير ۽ اولهه جي بين ملڪن ۾ ٿيندا هيا، اُنهن ۾ ان فن بابت پوري تصوير پيش ڪئي ويندي هئي ۽ مقابلا به ڪافي دلچسپ هوندا هيا. دوبدو مقابلا هجن ۽ عام يا دستوري ويڙهه واري راند هجي. هڪ لنگهَه يا قلعي جي حفاظت ڪيئن ڪجي ان جي باقاعدگيءَ سان اهڙي ته ريهرسل يا مشق ڪرائي ويندي هئي جو اصل ۽ نقل ۾ فرق مٽجي ويندو هو ۽ جنگين جي مشق به اهڙي ته ڪمال واري هوندي هئي جو بنهه محسوس ئي نه ٿيندو هو ته اصلي جنگ هئي يا فقط سکيا لاءِ ڊرامائي منظر ڪشي هئي ۽ اهڙن مقابلن جو فيصلو گهوڙي سوار ۽ نيزي بازي جا منظر گڏجي ڪندا هيا. هڪ جوڌي لاءِ نيزو هڪ خاص ۽ اصلي هٿيار هوندو هو ۽ سندس گهوڙو به وڏو، قداور ۽ جسماني طاقت رکندڙ خاص نسل وارو هوندو هو، پر هي جنگي گهوڙو، جيستائين پنهنجي سامهون ڪو اوچتو خطرو نه ڏسندو هو ته ان وقت تائين ان کي سندس رکوالو ڪاهي هلندو هو ۽ هو خاموشيءَ سان تيستائين هڪ ننڍي گهوڙي(*) تي چڙهندو هو جيڪو آسان وکون کڻي هلندو هو. سندس مٿي جو حفاظتي ٽوپلو ۽ سندس ترار. جنگهن لاءِ حفاظتي بند يا سندس ڍال وغيره کي بيان ڪرڻ ڪجهه عجيب لڳندو پر آءٌ ايترو ضرور چوندس ته صليبي جنگين جي وقت ۾ زرهه پائڻ ۾ ايتري پيچيدگي نه هوندي هئي جيڪا بعد ۾ پيدا ڪئي وئي، ۽ سيني تي هڪ ڳري شيلڊ پائڻ جي بجاءِ هڪ هلڪو زرهه- بند پاتو ويندو هو جيڪو سيني جي حفاظت لاءِ ڪافي هوندو هو. جڏهن سندن ڊگها نيزا هڪ جڳهه تي کُپي ويندا هيا ته ان وقت ئي جنگي جوڌا پنهنجن گهوڙن کي اَڙي هڻي دشمن طرف وڌندا هيا ۽ ترڪن توڙي عربن جي گهوڙي سوار فوج کي مجال نه ٿيندي هئي ته اُهي سندن طوفاني رفتار اڳيان بيهي سگهن. هر سورمي سان جنگ جي ميدان ۾ هڪ خادم گڏ هوندو هو پر اُهو به اهڙو هوندو هو جيڪو ڄم جي حوالي سان خانداني نسل سان تعلق رکندڙ هجي ته ساڳي وقت خيالن ۾ به پنهنجي مالڪ سان نهڪندڙ هجي، ساڻس گڏ تير انداز ۽ بين هٿيارن وارا ماڻهو هوندا هيا ۽ چار، پنج يا ڇهه سپاهي اهڙي ترتيب سان رکيا ويندا هيا ته جيئن نيزي بازي جي حملي کي مڪمل فوجي انداز ۾ آڻي سگهجي. پاڙي وارين بادشاهتن يا مقدس ڌرتي خلاف مُهمن ۾ مرڪزي اهلڪار گهٽ ڪم نه آيا، باقي جيڪي پاڻ هُرتو سورمن جي خدمت لاءِ مقرر هيا يا وري سندن پوئلڳ هيا جيڪي يا ته نج جنبي هيٺ خدمت ڪري رهيا هيا يا ممڪن آهي ته اُنهن کي ڪنهن انعام اڪرام يا ڪنهن واعدي جي لالچ ۾ خريد ڪيو ويو هجي. هر

جنگي جتي جي تعداد کي ان جي طاقت، دولت ۽ ان جي اڳواڻ جي شهرت کي نظر ۾ رکي مقرر ڪيو ويندو هو. ان جتي جي اڳواڻ جي سڃاڻپ سندس جهنڊو، زره جي خاص پوشاڪ ۽ جنگ لڳڻ تي هڪ خاص "رَڙ" هئي ۽ يورپ جا جيڪي قديمي خاندان هيا اُهي اهڙن ڪارنامن ۾ پنهنجي نج خاندان جي ثابتي ڳولي خوش ٿيندا هيا. همت جي هن خانداني تصوير پيش ڪرڻ کان پوءِ، مون تي زور پئجي ويو آهي ته صليبي جنگين جي ڪهاڻيءَ مان آءٌ هڪدم هن يادگار اداري(58) جا سبب ۽ ان جا اثر اوهان کي ٻڌايان.

اهڙيون فوجون ۽ سندن سپاهي ته وري اهڙائي تعريف لائق سندن اڳواڻ هوندا هيا جن صليبي نشان پائي چڙهيا هيا ته جيئن مقدس مقبري جو ڇوٽڪارو ٿي سگهي. جيئن ئي عام ماڻهو هيڏي هوڏي ٽڙيا ۽ سندن غير موجودگي جي احساس ڪين ذهني آسودگي ميسر ڪئي ته هنن هڪ ٻئي کي همٿايو ۽ هڪ ٻئي سان ڳالهيون ٻولهيون ۽ خيالن جي ڏي وٺ ڪئي ۽ هڪ ٻئي تي زور پريائون ته گڏجي پنهنجا واعدا وَچن پاڙن ۽ مقدس مقبري ڏانهن بنا دير روانا ٿين. سندن زالون ۽ پيٽيون به هن خطري واري سفر ۾ ساڻن گڏ هيون ۽ اُنهن جي به خواهش هئي ته زيارت جو شرف حاصل ڪيو وڃي، هنن پنهنجو ڪٽڻ جهڙو سامان يا ڳهه ڳنا چاندي ۽ سون مان نهيل پيتين ۾ ڪنيا هيا، بادشاهن، اميرن ۽ نوابن ڪوڙ سارا شڪاري ڪتا ۽ بازَ به گڏ ڪنيا هيا ته جيئن اُهي فرصت جي وقت شڪار ڪرڻ ۾ ڪم ڏين ۽ ڪين وِندرائي سگهن. ماڻهن ۽ گهوڙن جي هيڏي ساري وڏي لشڪر کي ڪاڌو خوراڪ مهيا ڪرڻ ۽ گذارو ڪرڻ مشڪل ٿي پيو هو، تنهن ڪري هنن پنهنجين پنهنجين فوجن کي هڪ ٻئي کان جدا ڪرڻ جو فيصلو ڪيو ۽ هر هڪ جتي پنهنجو پنهنجو رستو اختيار ڪيو ۽ سيني جي هڪ ٻئي سان ملڻ جو هنڌ قسطنطنيه جي اوسي پاسي ۾ طئي ٿيو جتان اُهي گڏجي اڳتي وڌندا ۽ ترڪن خلاف پنهنجي محاذ آرائي جي شروعات ڪندا. ميوز ۽ موسيل جي ڪنارن کان، بولن جي گاڊفري جرمني، هنگري ۽ بلغاريا جو سڌو سنئون رستو ورتو ۽ سندس حڪم هيٺ سڄو قافلو اڳتي ڌوڪيندو رهيو، ۽ هر ڪنيل قدم، سندس دورانديشي ۽ اعليٰ ڪردار جو ثبوت پيش ڪري رهيو هو. هنگري جي سرحد تي ڪيس عيسائين ٽن هفتن تائين روڪي ڇڏيو هو ڇو ته ڪين صليب جو نالو يا گهٽ ۾ گهٽ ان جو غلط استعمال ڏاڍو خراب ٿي لڳو. هنگري جي ماڻهن جا زخم اجا تائين تازا هيا جيڪي پهرين زيارتين ڪين رسايا هيا، ۽ هاڻي سندن وارو هو ته اُهي ڪين پناهه نه ڏين ۽ نه وري سندن حفاظت ڪن ۽ هي هنن لاءِ مناسب موقعو هو ته ڪين رسايل زخمن جو پورو بدلو ساڳي قوم جي سُورمي کان وٺن ڇاڪاڻ ته سندس مقصد به ساڳيو ئي هيو جيڪو ڪين تڪليف پهچائيندڙن جو هيو. پر مقصدن ۽ واقعن جي پوري تور ٽڪ ڪري ۽ انهن کي چڱيءَ طرح جاچي جوچي، نيڪ ۽ سٺي سيرت رکندڙ امير پنهنجن نالائق پائرن جي زيادتين تي افسوس جو اظهار ڪيو ۽ سندس ٻارهَن نائبن، جيڪي امن جا پيغامبر هيا، پنهنجن ماڻهن کي عرض ڪيو ته زيارتين کي امن ۽ سڪون سان گذرڻ ڏنو وڃي. سندن شڪ شبها دور ڪرڻ لاءِ گاڊفري پاڻ تي اعتماد ڪندي ۽ پنهنجي ڀاءُ کي اعتماد ۾ وٺندي، هنگري جي بادشاهه ڪارلومن سان مخاطب ٿيو جنهن سندن مهمان نوازيءَ جو سادگي پر خلوص مان بندوبست ڪيو هو. هاڻي سندن صلح نامو به ٿي ويو جيڪو مقدس ڪتاب کي وچ تي رکي ڪيو ويو، ۽ جيڪو اعلان ٿيو ان ۾ دشمنين کي ختم ڪرڻ جو سمجهوتو ٿيو ۽ لاطيني سپاهين کي اڳ جيڪا اجازت مليل هئي ته جيڪو ڪين وڻي اهو ڪن، ان کي ختم ڪيو ويو. آسٽريا کان بلغراد تائين هنن هنگري جي ميدانن تي پنڌ ڪيو جنهن ۾ نه ته

ڪين ڪا تڪليف پهتي ۽ نه هنن ڪنهن کي ڪو ايذاءُ رسايو ويو ۽ جيڪا ڪارلومن سان سندن ويجهائي رهي ۽ جنهن تي پنهنجن فوجين ۽ گهوڙي سوارن نظر تي رکي، هڪ اهڙو احتياط هو، جيڪو سندن دوستيءَ لاءِ گهڻ پر سندس سلامتيءَ لاءِ وڌيڪ ڪارگر هيو. اُهي سِيو ندي جي ڪناري تي پهتا، ۽ جيئن ئي ندي کي اُڪاريائون، ته هنگري جي بادشاهه اُنهن ماڻهن کي ڇڏي ڏنو جن کي هن اڳ يرغمال بنايو هو ۽ سندن روانگي وقت سندن مُهم جي ڪاميابيءَ لاءِ پنهنجين نيڪ تمنائن جو اظهار ڪيائين. ساڳئي اخلاق ۽ نظم ۽ ضبط سان گاڊفري بلغاريا جي جهنگلن مان گذري ٿريس جي سرحدن تائين پهتو ۽ پنهنجي پاڻ کي مبارڪون ڏنائين ته هُن، هِن زيارتي ۽ ڪٺن سفر جو پهريون مرحلو ذري گهڻ مڪمل ڪري ورتو هو جنهن ۾ ڪنهن به عيسائي مخالف يا دشمن لاءِ ڪيس ترار استعمال ڪرڻ جي ضرورت پيش نه آئي هئي. لومباردي ڪان ڪافي خوشگوار سفر طئي ڪندي. ريمنڊ، پنهنجن ڳوناٽن ماڻهن جي لشڪر سان گڏ ٽُورن ڪان عقيليا تائين چاليهن ڏينهن جو سفر ڊالمئٽيا(59) ۽ اسڪلئوونيا جهڙن وحشي ملڪن مان خير خوبيءَ سان طئي ڪيو. موسم اها هئي جو سدائين ڪوهيڙ ڇانيل رهندو هو، زمين پٿريلي ۽ علائقو ويران هيو، مقامي ماڻهو اڪثر ڪري ڀاڄوڪڙ ۽ دشمنيءَ تي مائل رهندا هيا. پنهنجي مذهب ڪان بي خبرا ۽ حڪومت ڪان پاسيرا رهندا هيا، اُنهن، زيارتين کي ڪاڏو خوراڪ ڏيڻ يا سندن رهبري ڪرڻ ڪان انڪار ڪيو، جيڪي زيارتي پنهنجن ٽولن ڪان ڇڄي ڇڙوڇڙ ٿي ويا هيا اُنهن کي قتل ڪري ڇڏيائون ۽ رات ڏينهن پنهنجي امير جي سار سنڀال لهندا هيا جنهن کي پنهنجي حفاظت جو سدائين اونو رهندو هو ڇاڪاڻ ته هن ڪجهه قيدي لٽيرن کي سخت سزائون ڏنيون هيون، باقي ڪيس اسڪوڊرا(60) جي بادشاهه سان ڪيل صلح نامي جي ڪا پرواهه ڪانه هئي. دُرازو ۽ قسطنطنيه جي وچ ۾ سندس قافلي کي يونان جي شهنشاهه جي هارين ۽ سپاهين پاران روڪيو ته نه ويو پر سخت پريشان ڪيو ويو، ۽ ساڳي نرمي واري پريشان ڪندڙ دشمني ٻين قافلن جي اڳواڻن سان پڻ جاري رکي وئي جيڪي اٽلي جي ڪنارن ڪان روانا ٿي ائڊرئٽڪ ڪان گذري رهيا هيا. بوهيمنڊ وٽ فوجون ۽ جهاز ٻئي هيا، ان ڪان سواءِ وٽس نظم ۽ ضبط ۽ دوراندیشي هئي ۽ سندس نالي کي ايپيرس ۽ ٿيسلي ۾ هرگز وساريو نه ويو هو. رستي ۾ جيڪي به ڪيس مشڪلون يا رڪاوٽون پيش آيون، اُنهن کي سندس فوجي طريقي جي ڪردار ۽ ٽئنڪريڊ جي بهادريءَ سبب، خوش اسلوبيءَ سان مُنهن ڏنو ويو ۽ جيڪڏهن نارمن بادشاهه هوشياريءَ سان يونانين کي بچايو ته هن پنهنجن سپاهين کي هڪ ڪافراڻي قلعي(61) جي قُرلُٽ ذريعي نڙيءَ تائين پري ڇڏيو هو. فرانس جي اميرن بنا ڪنهن رٿ يا تجويز جي اڳتي وڌڻ جي ناڪام ڪوشش ڪئي ۽ هونئن ئي سندن قوم کي ڪاهلي ۽ سُستيءَ جا طعنا ملندا ئي رهندا آهن. عظيم هُو (Hugh the Great) جيڪو ٻن رابرٽس منجهان هڪ هو ۽ چارٽريس جو اسٽيفن، ائلپس ڪان اپوليا تائين خوشحال ملڪن منجهان گذريا، ۽ داد ڏيندڙ ڪيٿولڪ عيسائين ۾ هڪ مذهبي عقيدتمندي ڪين نظر آئي: هنن روم جي وڏي پادري جا پير چُميا، ۽ سينٽ پيٽر جو سونو جهنڊو فرانس جي بادشاهه جي حوالي ڪيو ويو(62). پر هن فرمانبرداري ۽ خوشيءَ جي دؤري ۾، ڪانئن موسم جو احوال پڇڻ وسري ويو ته اُها سازگار هئي يا نه، ۽ ٻيو ته انهن رستي جي رهبري جو به معلوم نه ڪيو، سياري جي موسم اجائي ضايع ٿي وئي هئي ۽ سندن فوجي ٽڙي پکڙي ۽ اٽلي جي شهرن ۾ بگڙي ويا هيا. هنن پنهنجا رستا جدا ڳولي لڌا جن ۾ نه ته سلامتيءَ جي ضمانت هئي نه سندن شان شوڪت جي، ۽ بيبي مريم جي جشن، جنهن کي (Feast of Assumption) چوندا آهن ۽ اهو ڏينهن 15 آگسٽ تي ملهائبو آهي) ڪان نوَن مهينن جي

اندر، سيئي لاطيني بادشاهه ان ڏينهن تي قسطنطنيه پهتا هيا جيڪو اربن مقرر ڪيو هو. پر ورمئنڊوز جي امير کي هڪ قيدي جي شڪل ۾ آندو ويو، سندس بهترين جهاز سامونڊي طوفان ۾ تباهه ٿي ويا، ۽ هو خود، اليگزيَس جي بين عملدارن هٿان قيدي بڻجي ويو، هڪ اهڙو قدم کنيو ويو جيڪو قومن جي بين الاقوامي قانون جي خلاف هو. تنهن هوندي به بادشاهه هُو جي آمد جو، چئن ۽ ويهن (يعني چوويهن) اميرن طرفان اعلان ڪيو ويو جنهن کي سوني زره پاتل هئي جنهن شهنشاهه کي حڪم ڏنو ته لاطيني عيسائين جي جنرل جو احترام ڪيو وڃي جيڪو بادشاهن جي بادشاهه جو ڀاءُ هيو(63).

ڪنهن مشرقي آڪاٽين جي ڪتاب ۾ مون هڪ ريڍار بابت افسانو پڙهيو هو جيڪو پنهنجي خواهش جي پوري ٿيڻ تي پاڻ برباد ٿي ويو هو؛ هن ججهي پاڻي ملڻ جي خواهش ڪئي هئي ۽ نتيجو اهو نڪتو جو گنگا ندي جو پاڻي سندس ٻنين ۾ اٿلي پيو ۽ سندس سڄو مال جو ڌڻ توڙي سندس گهر پاڻيءَ ۾ لڙهي ويو. سندس نصيب اهڙو هو جهڙو يونان جي شهنشاهه اليگزيس ڪمنينَس جو هو جنهن جو نالو اڳ ۾ ئي هن تاريخ ۾ آيل آهي(*) ۽ جنهن جي ڪردار کي سندس ڌيءُ اَئنا(64) بلڪل مختلف طريقي سان بيان ڪيو آهي ته لاطيني ليڪڪن(65) به ان جو تذڪرو ڪيو آهي. پليسينشيا جي ڪائونسل ۾ سندس سفيرن ننڍي مدد لاءِ درخواست ڪئي هئي جيڪا شايد ڏهه هزار سپاهين جي هئي، پر ڪيس وڏن سردارن ۽ جنوني قومن جي ڪردار تي حيرت وٺي وئي هئي. شهنشاهه اُميد خوف، بزدلي ۽ مردانگيءَ جي وچ تي لڙڪيل رهيو پر هڪ منافقت واري پاليسي جنهن کي هن غلط فهميءَ مان ڏاهپ سمجهيو هو، جنهن جو مون کي اعتبار نٿو اچي، ۽ آءٌ سوچي به نٿو سگهان ته هن فرانس جي سورمن جي زندگي ۽ سندن وقار خلاف بدنيتي ۽ ڪدورت منجهان ڪا سازش سٽي هئي. راهب پيٽر جا گڏيل سڏيل ماڻهن جا لشڪر جهنگلي جانورن جهڙا هيا جيڪي انسانيت ۽ دليلن کان وانجهيل هيا ۽ اليگزيَس لاءِ اهو ممڪن ڪونه هو ته کين روڪي يا سندن تباهيءَ تي ويهي افسوس ڪري، گاڊفري ۽ سندس هڪ جهڙن جون فوجون ايتريون نفرت لائق نه هيون، پر پوءِ به يوناني شهنشاهه جي نظرن ۾ مشڪوڪ ضرور هيون، سندن مقصد پلي صاف ۽ سچا هجن پر هو حرص رڪنڊڙ بوهيمنڊ کان وڏيڪ محتاط هيو ۽ ٽرنسالپن جي سرواڻن کان ناواقفيت سبب به ناراض هو؛ فرانس وارن جي جرئت انڌي ۽ سرڪشي واري هئي، يونان جي دولت ۽ عياشي هنن لاءِ بيحد هرڪائيندڙ هئي ۽ هو پنهنجي اجيت فوجي طاقت ۾ مست مگن هيا ۽ اهو به امڪان هو ته هو قسطنطنيه جي پرڪشش شهر تي موهجي جيروسلم کي وساري ڇڏن. ڏکهي سفر ۽ تڪليف ڏيندڙ پرهيز کان پوءِ، گاڊفري جي فوجن ٿريس جي ميدانن تي وڃي خيما کوڙيا، پر اُنهن کي اهو معلوم ڪري سخت ڏک به ٿيو ۽ ڪاوڙ به آئي ته سندن ڀاءُ ورمئنڊوز جي امير کي يونان ۾ قيد ڪيو ويو هيو ۽ سندن ناراض نواب ڪڏهن کين ردِعمل جون ته ڪڏهن کين ڦُرلٽ جون ڌمڪيون ڏئي رهيو هو. نيٺ اليگزيَس جي مداخلت تي اُهي ڪجهه ڍرا ٿيا، هن سندن ڪئمپ جي مدد ڪرڻ جو واعدو ڪيو ته سياري جي موسم ۾ باسفورَس مان کين گذرڻ ڏنو ويندو ۽ سندن ڪئمپن کي سمنڊ جي سوڙهي پٽي جي پر ۾ باغن ۽ محلاتن ۾ قائم ڪيو ويو هو. پر ٻن قومن جي اندر ۾ حسد جي باهه پڙڪي رهي هئي جيڪي غلامن توڙي بربرن جي حيثيت ۾ هڪ ٻئي کان سخت نفرت ڪندا هيا. جهالت، شڪن کي جنم ڏيندي آهي روزانو ڪنهن کي اُڪسائڻ ۽ ڪاوڙائڻ، شڪن جي زخمن تي مِرچ ٻُرڪيندو رهندو آهي، تعصب انڌو ۽ بک ٻوڙي هوندي آهي، ۽ اليگزيَس تي اهو الزام آهي ته هن لاطينين کان يا ته ٻُکون ڪاٽرايون يا وري اهڙي خطرناڪ صورتحال ۾ مٿن حملا ڪيا جڏهن هو هر طرف کان پاڻيءَ ۾ وڪوڙيل هيا(66).

گادفري پنهنجا توتارا وڄرايا، رُڪاوٽن کي دور ڪيو، ميدانن ۾ هر طرف پکڙجي ويا ۽ پاڙي اوڙي جي
وٽن جون بيعزتيون ڪيائون(*) پر قسطنطنيه جا گيٽ بيحد مضبوط هيا. مورچن تي تيرانداز چؤڪس
يا ۽ ٿوري وقفي جي لڙائيءَ کان پوءِ ٻنهي ڌرين نيٺ امن ۽ مذهب جي آواز کي ٻڌو ۽ نابُر ٿي. شهنشاهه
طرفان تحفا ڏنا ويا ۽ واعدا ڪيا ويا جنهن ذريعي مغرب جي ڌارين ۽ بيگانن ماڻهن جا گرم مزاج ڪجهه
ڌا ٿيا. جيئن ته هو خود عيسائي جنگجُو هيو، هن پنهنجن مخالفن جي جذبن جو رُخ پاڪ مقصد ڏانهن
وڙيو جنهن لاءِ کين پنهنجي فوجي توڙي مالي مدد جو يقين پڻ ڏياريائين. بهار ايندي ئي، گادفري کي
جبور ڪيو ويو ته هو ايشيا ۾ بهتر ۽ آرام واري ڪرسي والاري ويهي رهي ۽ جيئن ئي هن باسفورس
ي اُڪاريو، ته يوناني جهازن کي پنتي موٽايو ويو ته جيئن اُهي ٻي ڪناري تي لنگرانداز ٿين. بين اڳواڻن
ان پڻ ساڳيو ورتاءُ ڪيو ويو جيڪي گادفري جي مثال مان سخت پريشان ٿيا ۽ پنهنجن همت پرين ساٿين
ي روانگي سبب پاڻ کي ڪمزور سمجهڻ لڳا. پنهنجي ذهانت ۽ محنت سان اليگزيَس ان ڳالهه کي يقيني
ايو ته جيئن ڪي به ٻ اتحادي فوجون هڪ ئي وقت تي قسطنطنيه جي اردگرد ۾ پاڻ ۾ ساڳئي وقت تي
ڪ ٻئي سان نه ملن ۽ پينٽ ڪاسٽ جي جشن کان اڳ هڪڙو به لاطيني زيارتي يورپ جي ڪنهن به
ڪناري تي موجود ڪونه هو.

ساڳيون فوجون، جن يورپ کي خطري ۾ وجهي ڇڏيو هو، شايد ايشيا کي نجات ڏيارن ۽
ڪن کي، پاڙي وارن باسفورس ۽ هيليسپانٽ جي ساموندي ڪنارن تان پڃائي ڪڍن. سنا ۽ پُرامن
وبا جيڪي نائيسيا کان انتاڪيا تائين هيا اُهي روم جي شهنشاهه کي ورثي ۾ مليا هيا ۽ شام ۽ مصر
ي بادشاهتن تي سندس قديمي ۽ دائمي دعويٰ اڃا تائين برقرار هئي. شايد خوشي ۽ جوش مان اليگزيَس
ي خواهش هئي ته پنهنجن اتحادين جي مدد سان هو اوڀر جي ملڪن جا تختَ ڪيرائيٰ ۽ کين تباهه
ري ڇڏي. پر جڏهن ڪجهه ٿڌو ٿي سوچيائين ته سندس ضمير جي آواز ائين ڪرڻ کان کيس روڪيو
پوءِ فيصلو ڪيائين ته هو پنهنجي شاهي ۽ مٿاهين حيثيت کي ڌارين ۽ جاهل بربرين اڳيان ظاهر نه
ندو. سندس دورانديشي ۽ فخر واري بردباري ان ڳالهه تي مطمئن هئي ته هو فرانس جي بادشاهن کان
سر تي اهو واعدو وٺندو ته اُهي پاڻ کي روم جي شهنشاهه جي پاليل نوڪرن جيان سندس ٻيلي ۽ ٻانها
مجهندا ۽ جيڪي سوڀون هنن ايشيائي علائقن جون ڪيون هيون اُنهن کي به هو روم جي شهنشاهت
حصو سمجهندا ۽ روم جي شهنشاهه جا دائمي وفادار ٿي رهندا. سندن آزاد مزاج کي، مٿن مڙهيل
لاميءَ جي ذڪر سان ئي باهه وٺي وئي، پر هنن چالاڪي ڪندي شهنشاهه ڏي تحفا موڪليا ۽ سندس
شامد شروع ڪري ڏنائون، ۽ جيڪي پهريان مذهب مٽائيندڙ هيا اُهي تقرير جا ماهر ۽ ڪامياب
چارڪ هيا پر سندن تعداد وڌڻ سان سندن شرمساري به اوتري ئي وڌي وئي هئي. ورمئنبوز جي هُو
عزت بچي وئي چاڪاڻ ته قيديءَ جي حيثيت ۾ کيس مانُ ڏنو ويو ۽ فرانس جي بادشاهه جي ڀاءُ جي
سلي ۾، سندن پيش پوڻ جو مثال سنو ۽ وزنائتو هو. بولن جي گادفري جي ذهن ۾ هر انساني خيال
جذبو خدا جي مرضي ۽ سندس اعليٰ شان جي تابع هو ۽ صليبي جنگين ۾ ڪاميابي به سندس ئي
ضيءَ جي محتاج هئي. هن بوهيمنڊ ۽ ريمنڊ طرفان لالچن جي آڇ کي ٺڪرائي ڇڏيو جن قسطنطنيه
حملي ڪرڻ ۽ ان کي فتح ڪرڻ جو مٿس زور ڀريو هو. اليگزيَس سندس ڪردار کان متاثر ٿيو ۽
س روم جي شهنشاهت جو سورمو ڪري مڃيائين ۽ سندس وفاداريءَ جو قدر ڪندي کيس پنهنجو
ڪري اختيار ڪيائين(67). نفرت لائق بوهيمنڊ جو هڪ سچي ۽ پراڻي ساٿي طور استقبال ڪيو ويو

۽ جيڪڏهن شهنشاهه ڪيس پراڻي دشمنيءَ جي ياد تازي ڪرائي هئي ته اُها به فقط هن ڪري ته ڪيس سندس ان جرئت جي تعريف ڪرڻي هئي جيڪا هن اڳ ڏيکاري هئي ۽ ٻيو ته هُن ڏرازو ۽ لاريسا(*) جي هنڌن تي پنهنجو وقار وڌايو هو. گسڪارڊ جي پٽ کي هڪ هنڌ ترسايو ويو هو ۽ شاهي طريقي سان سندس خدمت ڪئي وئي، هڪ ڏينهن جيئن هو محلات جي ورانڊي مان گذريو ته هن ڏٺو ته محلات جو هڪ دروازو کليو پيو هو جتي ڪيس سون، چاندي، ريشم ۽ هيرن جو خزانو نظر آيو، ان ڪانسواءِ بيحد قيمتي فرنيچر پڻ ڏٺائين جيڪو محل جي هيٺين طبقي کان وٺي ڇت تائين هيڏي هوڏي پکڙيو پيو هو. حيرانگيءَ مان مَجُو ۽ ڪنجوس شخص چيو: 'جنهن وٽ ايترو ۽ اهڙو قيمتي خزانو موجود هجي ته ان لاءِ سوين حاصل ڪرڻ کهڙي وڏي ڳالهه آهي.' "اهو تنهنجو پنهنجو آهي"، هڪ يوناني نوڪر ڪيس جواب ڏنو جنهن سندس چهري تي نظر تي رکي ۽ بوهيمنڊ، ٿوري دير لاءِ ته وائڙو ٿي ويو، نيٺ پاڻ سنڀاليندي اهي قيمتي تحفا خوشيءَ سان قبول ڪيائين. نارمنڊي جو ماڻهو يعني برهيمنڊ ان يقين ڏيارڻ تي خوش ٿيو ته ڪيس هڪ رياست جو نواب بڻايو ويندو، اليگزيَس، سندس طرفان اوپر جي هڪ وڏي نواب يا جنرل بنائڻ جي وڏي مطالبي مڃڻ کان صاف انڪار ڪرڻ جي بجاءِ ٽالڻ ۽ لنوائڻ جي ڪوشش ڪئي. ٻه رابرٽ، انگلنڊ جي فاتح جو پٽ ۽ ٽنَ راٽين(68) جو ويجهو عزيز واري واري سان بازنطيني تخت اڳيان وڃي جهُڪيا. چارٽريس جي اسٽيفن جو ذاتي خط شهنشاهه جي تعريف جي تصديق ٿو ڪري جيڪو واقعي هڪ باڪمال شخص ۽ سخي مرد هو جنهن ڪيس سمجهايو هو ته هو ڪيس پسند ايندو هو ۽ سندس ننڍي پٽ کي پڙهائڻ ۽ زندگيءَ ۾ ڪٿي ٽانيڪو ڪرڻ جو واعدو ڪيو هئائين. سندس ڏاکڻين صوبي ۾، سينٽ گائيلز ۽ ٽولوز جي امير فرانس جي بادشاهه کي مشڪل سان سڃاتو هو جيڪو هڪ ڌاري قوم ۽ ڌاري ٻولي جو حاڪم هيو. هڪ لک ماڻهن جي سامهون هن اعلان ڪيو ته هو فقط حضرت عيسيٰؑ جو سپاهي ۽ خادم هيو ۽ يوناني شايد هڪجهڙائي ۽ دوستي واري معاهدي سان ئي مطمئن ٿي سگهندا. سندس طرفان سختيءَ واري مزاحمت سندس نياز نوڙت جي قدرن کي وڌائي ڇڏيو ۽ هو بربرن ۾ ائين نمايان هو جيئن جنت ۾ چنڊ، تارن جي جهرمٽ ۾ چمڪندو آهي. فرانس وارن جي گوڙ شور ۽ سندن گستاخي واري روَيي تي ڪيس بيحد ڪاوڙ هئي ۽ بوهيمنڊ جي ارادن تي ڪيس شڪ هيو، پر شهنشاهه پنهنجو راز پنهنجي وفادار ريمنڊ سان اوري ڇڏيو هو ۽ اُنهيءَ بزرگ ۽ داناءُ ماڻهو بوهيمنڊ جي ارادن مان ئي سمجهي ورتو هو ته 'هو دوستيءَ ۾ پلي ڪيترو به ڪوڙو ڇو نه هجي پر دشمنيءَ ۾ بيحد مخلص هيو.'(69) جرئت ۽ مردانگيءَ جي جذبن کي آخري پيري ٽئنڪريڊ جي ذات ۾ ڇيپاٽجندي ڏٺو ويو هو ۽ ان بهادر امير جي ڪاپي ڪندي ڪنهن به پاڻ کي بيعزتو محسوس نه ڪيو. ڪيس سون کان به نفرت هئي ته يوناني حاڪم جي خوشامد کان به ڪيس بُڇان لڳندي هئي ۽ هن پنهنجي موجودگيءَ ۾ هڪ بزرگ جي گستاخيءَ تي ڪيس بيعزتو ڪيو، هڪ ذاتي سپاهيءَ جي حيثيت ۾ ايشيا ڏانهن کسڪي ويو ۽ ٽنو ساهه پريندي بوهيمنڊ جي اختيارن آڏو آڻ مڃيائين. ۽ اهو سڀڪجهه فقط انڪري ڪيائين ته جيئن عيسائيت جي پرچار ۽ مقصدن کي اڳتي وڌائي سگهجي. ظاهري طرح جيئن ته اليگزيَس جي جهازن ۽ ان جي اجازت ڪانسواءِ سمنڊ اُڪرڻ ۽ پنهنجو وَچن پاڙڻ ناممڪن هو ته اهوئي ظاهري ۽ اهم سبب هو جنهن ڪين پنتي رکيو هو، پر پوءِ به اُنهن جي اندر ۾ هڪ لِڪل اُميد ضرور هئي ته، جيئن ئي اُهي ايشيا کنڊ تي قدم رکندا، ته سندن ترارون هنن جي حضور شرميءَ کي به ختم ڪري ڇڏينديون ۽ ان پروگرام کي به درهم برهم ڪريِ ڇڏينديون، جيڪو شايد خلوص سان به مڪمل نه

ڪري سگهجي ها. پنهنجي طرفان عقيدت جو نذرانو هنن اهڙن ماڻهن کي پيش ڪيو جيڪي تڪبر يا
وڏائيءَ کي طاقت جو سرچشمو سمجهندا هيا. سامهون تخت تي گونگو ۽ چرڻ پرڻ کان عاري هڪ
شهنشاهه ويٺو هو، لاطيني بادشاهن 'جيئندا قبلا' چئي پنهنجو احترام پيش ڪيو ۽ اُهي سندس اڳيان
جهڪيا ته جيئن سندس پيرن يا گوڏن تي چُميون ڏئي سگهجن. هڪ اهڙي ذلت جنهن لاءِ سندن ليکڪ به
اها ڳالهه مڃيندي شرمسار ٿيندا آهن ته وري حقيقت کي لڪائي به نه سگهندا آهن(70).

حڪومتي توڙي ذاتي ۽ عوامي سطح تي اميرن ۽ نوابن طرفان اُتاريل چؤبول کي دٻايو ويو پر
هڪ فرانسيسي امير (جنهن لاءِ چيو وڃي ٿو ته اُهو پيرس جو رابرٽ هيو)(71) اهو تاثر ڏنو ته هو تخت
تي ويهندو ۽ پاڻ کي اليگزيَس جو حمايتي ظاهر ڪيائين، اهڙي بيهودي حرڪت بالڊوِن کي سخت
غصي ۾ آڻي ڇڏيو جنهن مٿس ملامت ڪندي هي جملو بربرن جي انداز ۾ چيو: 'هي جاهل جَٽ ڪير
هي جيڪو پنهنجي ڪرسي تي ويٺو آهي جڏهن ته ڪيترائي مان وارا ۽ معزز شخص سندس چوڌاري
بيٺل آهن؟' شهنشاهه پنهنجي خاموشيءَ کي برقرار رکيو، پنهنجي ڪاوڙ کي اندر ۾ پِي ڇڏيائين، ۽
پنهنجي ترجمان کان اُنهن لفظن جو مطلب پڇيائين جيڪي سندس مخالف اشارن ۽ مُنهن جي نقش
نگارن جي عالمي زبان ۾ ڪيس چئي ويو هو. زيارتين جي رواني ٿيڻ کان اڳ ۾ هن ان امير جو نالو ۽
باقي تعارف يا تفصيل معلوم ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. 'آءٌ هڪ فرانسيسي آهيان' رابرٽ جواب ڏنو،
۽ منهنجو اصل نسل نج ۽ صاف آهي ۽ پنهنجي ملڪ جي قديم ۽ بيحد معزز خاندان سان منهنجو تعلق
هي. جيتريقدر مون کي معلوم آهي ته منهنجي پاڙي ۾ هڪ ڪليسا آهي(72) جيڪو اُنهن ماڻهن جو
گهر آهي جن جي خواهش هوندي آهي ته اُهي پنهنجي بهادريءَ کي دوبدو جي مقابلن ۾ آزمائيندا آهن.
شمن جي ظاهر ٿيڻ تائين، ڪليسا جا رهواسي الله جي عبادت ۾ مشغول هوندا آهن ۽ ان جي خاص
رويشن ۽ وَلين سان رابطي ۾ رهندا آهن. آءٌ به ان چَرچ ۾ اڪثر ايندو ويندو رهيو آهيان پر مون کي اڄ
ينهن تائين اهڙو مخالف مليو ئي ڪونهي جنهن کي ڪڏهن اها جرئت ٿي هجي ته منهنجي للڪار کي
بول ڪري.' اليگزيَس ان بهادر ماڻهوءَ کي وجهڻ ڏنو ۽ ويندي ويندي ڪيس ترڪي جي جنگ ۾ سندس
ڪردار لاءِ ڪجهه دوراينديشي وارا مشورا ڪيس ڏنائين ۽ تاريخ جي صفحن تي هي يا اهڙي قسم جا
اقعا درج ٿيل آهن جيڪي ان وقت جي طور طريقن ۽ اخلاق عادتن جي شاهدي ڏين ٿا.

ايشيا جي فتح جو ڪارنامو فقط سڪندراعظم جي حصي ۾ آيو هو جنهن سان پنجٽيهه هزار
مسدونيا ۽ يونان جا فوجي گڏ هيا(73) ۽ پيادل فوج جو مضبوط دستوئي سندس طاقت ۽ نظم ۽ ضبط
و وڏو سهارو هو. پر صليبي جنگ لاءِ جيڪا خاص فوج هئي اُها سندس گهوڙيسوار دستا هيا، ۽ جڏهن
هي ٻٿنيا جي ميدان تي وڃي لٿا ته امير ۽ سندن ويڙهاڪ خادم ۽ دربان جيڪي گهوڙن تي سوار هيا
نهن جو تعداد هڪ لک جي لڳ ڀڳ هو ۽ اُهي هٿيارن ۽ زرهن سان چڱيءَ طرح مسلح هيا. هنن
سپاهين جي قدر ۽ قيمت لاءِ اسان وٽ پورا تفصيل هئڻ گهرجن ۽ يورپ جي بهادري پنهنجي پهرين
ڪوشش ۾ ئي بيحد طاقتور گهوڙيسوار فوج سان مسلح هئي، ڪجهه پيادل فوج کي پڻ مدد لاءِ شامل
ڪيو ويو هو، جيڪي اسڪائوٽن، سورمن ۽ تيراندازن جي مدد لاءِ اتي حاضر هيا، پر جيئن ته بيشمار
بوهه ۾ ماڻهن جي وَڻ وَڻ جي ڪاني شامل هئي ته انهن ۾ نظم ۽ ضبط قائم نه رهي سگهيو ۽ اُهي
ڙوچڙ ٿي ويا تنهنڪري اسان سِرن جي ڳٽپ جي معلومات تي نه ڀاڙيندا سون پر نواب بالڊوِن(74) جي
دي پادري جي ڳالهه تي اعتبار ڪنداسون، جنهن ۾ هن ڇهن لکن زيارتين جو ذڪر ڪيو آهي جيڪي

هٿيار کنيون ٿي هليا، پادري راهب، ۽ بيشمار عورتون ۽ ٻارڙا ان ڪانسواءِ لاطيني ڪئمپ ۾ موجود هيا. هانءِ جو پڙهندڙ تعجب مان ڇرڪ ڀري ان ڪان اڳ آءٌ اوهان کي ٻڌايان ٿو ۽ آءٌ ساڳي شاهديءَ تي ڀاڙيندس ته جن به صليب جو نشان پائي ڇڏيو هو ۽ اُنهن سيني پنهنجو وَچن پورو ڪري ڇڏيو هو ته انهي حساب سان سٺ لک ماڻهن يورپ ڪان ايشيا ڏي هجرت ڪئي هئي. اعتقاد جي هن وڏي معرڪي ۾ مون کي هڪ وڏي ڏاهي ۽ سوچ رکندڙ ليکڪ(75) ڪان وڏو قلبي سرور مليو آهي جيڪو گهوڙيسوار فوج جي ساڳئي تجزيي ڪرڻ ڪان پوءِ، چارٽريس جي پادري جي سادگيءَ تي الزام ٿو مڙهي، بلڪ مٽس شڪ ٿو ڪري ته سسالپائن جا خِطا(*) (فرانس جي ماڻهوءَ جي جاگرافي موجب) خود ايترا ته وڏا هيا جو اُهي به ايڏي وڏي لشڪر مهيا ڪرڻ لاءِ ڪافي هيا. جيڪي ٿڌي مزاج جا نقاد آهن اُنهن کي ياد هوندو ته هنن مذهبي عقيدتمندن مان بيشمار ماڻهن ته قسطنطنيه يا نائيسيا کي اجا تائين ڏٺو به نه هيو. جذبن وارن گهڙين ۾ اثر سانتيڪو نه رهندو آهي ۽ ٻيو وري اهو عارضي هوندو آهي ۽ ڪيترا ماڻهو ته سبب يا بغير ڪنهن سبب يا بزدليءَ ڪان پنهنجن گهرن ۾ ئي رهجي ويا هيا. ٻيا گهٽائي وري مفلسي، ڪمزوري يا بيماري سبب وچن پوري ڪرڻ لاءِ شامل نه ٿي سگهيا هيا ۽ ٿيان وري رستي تي رڪاوٽن سبب پنتي موٽي ويا هيا ۽ جيڪي اڻتر ۽ اجيت هيا اُنهن سورمن کي جاهلن ۽ مذهبي جنونين ڏٺو به نه هو. هنگري ۽ بلغراد جهڙا وحشي ملڪ ته جڻ هڏاون پڃرا ٿي ويا هيا، سندن سرواڻ ۽ اڳواڻ ته ترڪي جي سلطان هٿان ڪٽجي ڳترا ڳترا ٿي چڪا هيا ۽ پهرئين ئي جنگي معرڪي ۾ سندن جانين جو نقصان، جيڪو ترار، سخت موسم يا ٿڪ سبب ٿيو هو، تي لکَ انسان ٻڌايو وڃي ٿو جنهن کي اسان اڳ ۾ ئي بيان ڪري چڪا آهيون، ان جي باوجود جيڪي لشڪر اجا بچي ويا هيا، اُنهن اڳتي سفر کي جاري رکيو ۽ جيڪي پنڌ ڪي، زيارت جي شوق ۾ اڳتي ڌوڪيندا رهيا، اهو موضوع خود هنن لاءِ توڙي يونانين لاءِ حيرت ڏياريندڙ هيو. راڻي ائن(76) جي زبان ۽ سندس ٻوليءَ جي طاقت ان وقت ٿڪجي پوي ٿي جڏهن هوءَ زيارتين جو منظر نامو پيش ڪري ٿي. ’ڪڪَ، پن، گل، ٻوٽا، سمنڊ جي واري يا بهشت جا ستارا به شايد اهو بيان پوريءَ طرح ادا نه ڪري سگهندا جيڪو هن پاڻ پنهنجين اکين سان ڏٺو هو يا ماڻهن ڪان ٻڌو هو ۽ اليگزيَس جي ڌيءُ تعجب جو اظهار ڪندي چوي ٿي ته ’سمورو يورپ جڻ بنيادن ڪان اُکڙجي ايشيا مٿان پلٽجي پيو هو‘. ڊٔريَس ۽ زرڪسز جهڙن قديمي ماڻهن به شايد اهڙو مثال پيش نه ڪيو هوندو پر مون کي يقين آهي ته دنيا ۾ اهڙو مثال نٽو ملي ته ماڻهن جوا يڏو وڏو تعداد ڪنهن هڪ ڪئمپ ۾ ڪڏهن گڏ ٿيو هوندو جهڙو هن دفعي نائيسيا جي گهيري وقت هو، جيڪو لاطيني بادشاهن جو پهريون وڏو معرڪو هو. سندن مقصد، سندن ڪردار ۽ سندن فوجن جي تعداد تي اڳ ۾ ئي تبصرو ٿي چڪو آهي. فوجن منجهان وڏي ۾ وڏو تعداد فرانس وارن جو هيو، ٻيا ماڻهو هيناهين ملڪن، رائين جي ڪنارن ۽ اپوليا ڪان آيا هيا ۽ ٻين وري پنهنجن ملڪن ڪان مددگار جٿا ڏياري موڪليا هيا: بيشمار ماڻهو اسپين، لومباردي ۽ انگلنڊ(77) ۽ آئرلئنڊ ۽ اسڪاٽلئنڊ(78) جهڙن ڏورانهن ملڪن ڪان به هتي پهتا هيا: ڪي ته اگهاڙا ۽ وحشي جنوني پڻ هيا پر ڪمال اهو جو اُهي پنهنجن گهرن ۾ ته بيحد خطرناڪ هيا پر ٻاهر نڪري پُرامن ٿي ويا هيا. جيڪڏهن وهم وسوسا، بيحد غريب ۽ ڪمزور ترين عيسائين کي زيارت جي شرف ڪان محروم ڪرڻ جي عمل کي مذهبي بي حرمتي جي زمري ۾ نه آڻن ها ته ماڻهن جي بيڪار هجوم کي، جن کي واتِ ته هيا پر هٿ ڪونه هيا، تيستائين يونان جي شهنشاهت ۾ ترسايو وڃي ها جيستائين سندن ساٿي پنهنجي آقا جو رستو ڳولي پنهنجو مقصد ۽ منزل

ماڻي ونن ها. بچيل ماڻهن مان ڪجھ زيارتين کي، جيڪي باسفورس اُڪرڻ ۾ ڪامياب ٿي ويا هيا، مقدس مقبري جي زيارت ڪرڻ جي اجازت ڏني وئي. اُتريان علائقا گرميءَ ۾ پچري رهيا هيا ۽ شام ملڪ جي سج جي پاڻيءَ جي بخارن سبب وڏيڪ خطرناڪ ٿي ويا هيا. گرميءَ جي سخت تپش جي ڪري ماڻهن سڄو سارو جمع ٿيل پاڻي ۽ ڪاڌي جو اسٽاڪ ختم ڪري ڇڏيو، انسانن جو تعداد هن نندي ملڪ کان گهڻو وڏو هو، سمنڊ پري هو، يونانين جو روَيو مخالفاڻو ۽ نامهربانن وارو هو، تنهن ڪري هر فرقي جا عيسائي ملڪ ڇڏي پڄڻ لڳا چاڪاڻ ته سندن پائرن متان قُرلُٽ کان سواءِ ظلمن جو قهر پڻ نازل ٿي چڪو هو سخت ڏڪر جي حالت ۾، اُنهن ڪنهن ڪنهن کير پياڪ ٻارڙن ۽ قيدين کي ڪُهي انهن جي گوشت کي پُچي ٿي کاڌو. ترڪن ۽ عرب مسلمانن جي نظرن ۾ يورپ جي بت پرستن پنهنجي پاڻ کي نفرت لائق بنائي ڇڏيو هو ۽ پنهنجي شهرت آدمخورن واري ناهي ڇڏي هئي، ۽ اُهي ماڻهو جيڪي لِڪي ڇپي بوهيمنڊ جي بورچيخاني تائين پهچي ويا هيا، اُنهن کي ڪيترن انسانن جي جسم جي ٽڪرن کي ڪباب جي سيخن ۾ ڦرندي ڏنو ويو ۽ هن چالاڪ نارمن اهڙين خبرن کي اجا وڏيڪ مشهور ڪيو جنهن ڪري لادينن خلاف خوف ۽ نفرت ماڻهن ۾ ويتر وڌي وئي(79).

مون خوشيءَ مان صليبين جي پهرئين مرحلي جو تفصيلي احوال بلڪل ائين لکيو آهي جيئن انهن پنهنجي تصوير، اٽي ويهٽي ۽ يورپ جي ڪردار جي نقش نگاري خود ڪئي آهي، پر آءٌ اُنهن جي اجائي ۽ اندي حاصلات، جيڪو هڪ ڊگهو ۽ اينگهائيندڙ داستان آهي، جي احوال کي مختصر ڪري ٻڌائيندس. هنن فقط زور تي ٿورو ڪجھ حاصل ڪيو جنهن کي جهالت بيان ڪيو. سندن سفر جي پهرين اسٽيشن نڪو ميديا کان اُهي لڳاتار پنڌ ڪندي هليا، يونان جي مقرر ٿيل حدن مان لانگهائو ٿيا، پهاڙن منجهان پنهنجي لاءِ هڪ رستو ناهيائون، ۽ گاديءَ جي هنڌ تي قبضو ڪندي هنن پنهنجي پاڪ جنگ ترڪي جي سلطان جي خلاف شروع ڪري ڇڏي. سندس رُوم جي بادشاهت هيليسپانٽ کان شروع ٿي شام جي آخري سرحدن تائين پکڙيل هئي، ۽ هنن جيروسلم جي زيارت تي پابندي هٽي ڇڏي، سندس نالو قليچ ارسلان يا فقط سليمان هو(80) جيڪو سلجوقن جي قوم جو فرد ۽ ترڪن جي پهرئين فاتح جو پٽ هو ۽ جنهن تي ترڪ موروثي حق رکندا هيا. هو پنهنجي ڌرتيءَ جي حفاظت ڪرڻ ۾ سيني کان اڳيرو هو ۽ دشمن به سندس تعريف ڪندا هيا ۽ اهي سندس دشمن ئي هيا جن ذريعي هو پنهنجي نئين نسل ۾ ڄاتو سڃاتو وڃي ٿو. صليبين جي پهرئين ڌوڪيندڙ زور اڳيان هن پاڻ کي ڪمزور سمجهيو ۽ دورانديشي ڪندي پنهنجي ڪٽنب ۽ دولت کي نائيسيا ۾ رکيائين ۽ پاڻ پنجاھ هزار گهوڙن سان گڏ هڪ پهاڙي علائقي ۾ هليو ويو جتان هو ٻه دفعا، عيسائي حملي ڪندڙن جي ڪئمپ تي حملي جي خيال کان جبلن تان هيٺ لهي آيو جيڪي ڇهن ميلن جي دائري تائين هيڏي هوڏي ٽڙيل پکڙيل هيا. نائيسيا جون اوچيون ۽ مضبوط ديوارون هڪ اونهي کڏ ۽ ٽي سؤ ستر قلعي نما منارن ذريعي محفوظ ڪيون ويون هيون ۽ عيسائي دنيا جي هن اهم موقعي تي، مسلمان هٿيارن جي استعمال ڪرڻ ۾ وڏيڪ تيز هيا چو ته اُنهن فوجي سکيا ورتي هئي ۽ مذهبي حوالي سان سندن اندر ۾ باھ ڦڙڪي پئي هئي. هن شهر کان اڳ فرانس وارن سندن اسٽيشنن ۽ مورچن تي قبضو ڪري ورتو هو ۽ بغير ڄاڻ ڏيڻ يا آڻ مڃڻ جي متن حملا ڪيا هيائون، لڏپلاڻ سندن جرئت کي وڌايو هو پر سندن بهادري ظلمن سان داغدار هئي، ۽ نتيجو اهو نڪتو جو هڪ ٻئي جي خلاف سندن حسد ۽ دشمني جي فضا ۾ واڌارو اچي ويو. نائيسيا جي گهيري ڪرڻ وقت لاطينين طرفان قديم هٿيارن جو استعمال ڪيو ويو هو جيئن

ڪاٺيون، لوها ڏنڊا، گهمنڊڙ ڦرنڊڙ مُنارا، مصنوعي باهه ۽ گولن اڇلائڻ جون مشينون ۽ تير ڪمانون جن مان پٿرن ۽ پالن(81) جو دشمن مٿان وسڪارو ڪيو ويندو هو. ستن هفتن جي وقت ۾ بيشمار ماڻهن جو رت وهايو ويو ۽ امير ريمنڊ جي گروپ طرفان ڪين حملي ڪمنڊڙن جي مقابلي ۾ وڌيڪ اڳڀرائي ٿي هئي. پر ترڪن جي صورتحال ان حوالي سان ڪجهه بهتر هئي ته هو اجا ڪيتري وقت لاءِ مهاڏو اٽڪائي ٿي سگهيا ۽ شڪست اچڻ جي صورت ۾ پڇي به سگهيا ٿي ڇاڪاڻ ته وٽن عسڪئنيَس ڊند(82) هئي جيڪا سندن قبضي ۾ هئي جيڪا شهر جي اولهندي طرف ڪيترن ميلن تائين ڦهليل آهي. فتح جي ذريعن ڪي اليگزيَس جي دورانديشي ۽ حرفت وڏو سهارو ڏنو هو، هن بيشمار ٻيڙين ڪي سمنڊ رستي ڍنڍ تائين پهچرايو جن ۾ بيشمار تير اندازن ڪي ويهاريو ويو هو ۽ هاڻي سلطان طرفان جنگ ۾ خلل اچي ويو هو، اهڙي طرح نائيسيا تائين زميني توڙي ساموندي رَسَد پهچي چڪي هئي ۽ يونان جي سفير اتان جي رهواسين تي زور پريو ته سندس مالڪ جي حفاظت جي جهنڊي هيٺ گڏ ٿي وڃن ۽ وقت تي آڻ مڃي يورپ جي وحشين جي ظلمن کان پاڻ ڪي بچائن. سوپ جي وقت يا اُميد واري گهڙيءَ ۾، صليبي، جن، دشمن جي رَت سان پنهنجي اُڃ اُجهائڻ ٿي چاهي ۽ ڦُرلُٽ جي بازار ڪي گرم ڪرڻ ٿي چاهيائون، شاهي جهنڊي ڪي ڏسي دڄي ويا جيڪو قلعي تي ڦڙڪايو ويو هو ۽ اليگزيَس هن اهم ۽ تاريخي فتح تي ڪڙي نظر رکندي ان جي نگراني ڪري رهيو هو. اڳواڻن ۽ اميرن جي اجائي غوغاءَ يا پُڻ پُڻ کي خاموش ڪرايو ويو ۽ هتي نوَ ڏينهن ترسڻ کان پوءِ صليبين جو قافلو هڪ يوناني جنرل جي اڳواڻيءَ ۾ فرجيا طرف روانو ٿيو جن تي ڪين شڪ هو ته هُو ترڪي جي سلطان سان اندروني طور مليل هو. سليمان جي گهر واري ۽ سندس خاص نوڪرن کي عزت ۽ احترام سان ۽ بغير ڪنهن رقم وٺڻ جي ڇڏيو ويو ۽ بلوائين يا وڳوڙين(83) سان شهنشاهه جي نرم رويي يا سخاوت کي، عيسائين خلاف هڪ غداري تصور ڪيو ويو هو.

سليمان رنج ٿيڻ بدران ڪاوڙ ۾ تپي باهه ٿي ويو هو ڇاڪاڻ ته سندس گاديءَ جو هنڌ ڪانئس کسيو ويو هو، هن پنهنجي رعيت جي ماڻهن کي تنبيهه ڪئي ته اولهه جا بربر مٿن عجيب قسم جو حملو ڪندا. ترڪ اميرن سندس حڪم مڃيو جيڪو هڪ مذهب طرفان ڪين ڏنو ويو هيو: بيشمار ترڪمان سندس جهنڊي هيٺ گڏ ٿي ويا ۽ سندس سڄي طاقت جيڪا خود عيسائين ٻڌائي آهي، اُها به يا ٽي لک سٺ هزار گهوڙي سوارن تي مشتمل هئي. بهرحال هن تيستائين انتظار ڪيو جيستائين هنن سمنڊ ۽ يوناني سرحد کي پٺتي ڇڏيو ۽ پنهنجي فوج جي نگراني ڪندي، دشمن جي چرپر تي به نظر رکي جيڪي ٻي ڊپا ۽ بغير ڪنهن نظم ۽ ضبط جي هيڏي هوڏي ٿي ويا هيا. ڊوريليَم، جيڪو فرجيا جو هڪ هنڌ هو، تي پهچڻ کان ڪجهه ميل اڳ ۾، سندن کاٻي پاسي واري فوج جيڪا گهٽ تعداد ۾ هئي، تي حملو ڪري ڪين حيران ڪيو ويو بلڪ ترڪن جي گهوڙي سوار فوج ڪين بيحد پريشان ڪري ڇڏيو84). موسم سخت گرم هئي، پيو مٿن تيرن جي برسات جو وسڪارو هو ۽ بربر سخت جوش ۾ هيا تنهن ڪري صليبي سخت پريشان ٿي بيحال بڻجي ويا، ڪانئن همت ۽ اعتماد جو دامن ڇڏائجي ويو هو پر تنهن هوندي به هنن بيهوش ٿيندي به ذاتي همت سان جنگ ڪي جاري رکيو، باقي بوهيمنڊ، ٽئنڪريڊ ۽ نارمنڊي جورابرٽ ذري گهٽ همت هاري ويٺا هيا. بهرحال سندن همت منجهن تڏهن موٽي آئي جڏهن نواب گاڊفري جي مرحبائي جهنڊن کي هنن ڏٺو جيڪو ٻنا دير سندن مدد لاءِ پهتو هو جنهن سان ورمئنڊوز جو امير ۽ سٺ هزار گهوڙي سوار هيا ۽ سندن پويان ٽولوز جو ريمنڊ، جيڪو پاءِ جو وڏو

پادري هو، سو به پهچي ويو ۽ باقي سندن بچيل فوج به پهچي وئي هئي. هڪ لمحي کي به ضايع نه ڪندي، هنن پنهنجن فوجي جٿن جي نئين سر ترتيب ڪئي ۽ ٻي جنگ وڙهڻ لاءِ روانا ٿي ويا. پر مخالف ڌر کي به اوترو ئي تيار ڏٺائون، چاڪاڻ ته صليبين کي، يونان ۽ ايشيا جي پُرامن ماڻهن کان نفرت هئي، پر تڏهن به ٻنهي طرفن کان ان ڳالهه کي مڃيو ويو ته فقط ترڪن ۽ فرئنڪن جون به قومون اهڙيون هيون جيڪي سچن ۽ ويڙهاڪ سپاهين جي لقب حاصل ڪرڻ جون جائز حقدار هيون(85). سندن مقابلو هڪ جهڙو رهيو ڇو ته ٻنهي وٽ هٿيار، حوصلو ۽ نظم ۽ ضبط موجود هو، ٻنهي وٽ فوجي طاقت، ان وقت جون جديد جنگي مشينون ۽ هٿيار جيئن برڇيون، ڀالا، نيزا، ويڪريون ترارون، بچاءَ جو شيلڊون، تير ڪمانون، ۽ اهڙا ته خطرناڪ ۽ موتمار هٿيا هيا جن کان اوپر جا ماڻهو(86) هن وقت تائين ناآشنا هيا. جيستائين گهوڙن ۾ تازگي ۽ توانائي رهي ۽ وٽن تيرن جو ذخيرو موجود هو ته سليمان کي ڏينهن جي لڙائيءَ ۾ برتري رهي ۽ ڇئن هزارن جي لڳ ڀڳ عيسائين کي تيرن جو نشانو بڻائي ختم ڪيو ويو. شام جي وقت ۾ ٻنهي طرفن کان جنگ ۾ تيزي اچي وئي، ٻنهي طرفن کان فوجين جو تعداد به ٿوري گهڻي فرق کي ڇڏي باقي هڪ جيترو هو، جنگ جو ميدان به ايترو وڏو هو جيترو ٻنهي فوجن جي تعداد کي سمائي سگهي، پر ريمنڊ جا آخري فوجي جٿا ۽ ٻيا جيڪي سندس مددگار هيا(*)، بغير ڪنهن ترتيب يا سوچ جي ٿڪل دشمن جي پٺئين طرف کان وجي ڪڙڪيا، جنهن جي نتيجي ۾ ڊگهي لڙائي جو انديشو ٿي ويو. ان کان سواءِ ماڻهن جو هڪ اهڙو انبوهه به موجود هو جن جا نه ته لسٽن ۾ نالا هيا ۽ نه اُنهن کي ڪنهن چاتو سڃاتو ٿي، اُهي به وڙهي رهيا هيا ۽ هڪ اندازي موجب ٽي هزار ٻي دين امير جنگ ۾ ماريا ويا، سليمان جي ڪئمپ کي ڦُري تاراج ڪيو ويو ۽ لُٽ ڦر جي قيمتي مال ۾، لاطينين جو تجسُس گهڻو وڌي ويو هو ته ڪين ٻاهر جي ملڪن جي هٿيارن، ويسن وڳن کان سواءِ ڪين اُٺ ۽ خاص قسم جي ٿُوهي وارا اُٺ پڻ ملندا. فتح جي اهميت جو اندازو ان ڳالهه مان لڳائي سگهجي ٿو ته سلطان تڪڙي ڀاڄ اختيار ڪئي، ۽ پنهنجي فوج جي تبرڪن جي حفاظت لاءِ ڏهه هزار محافظ مقرر ڪيائين. سليمان روم جي بادشاهت کي خالي ڪري ڇڏيو ۽ اُبهرائيءَ ۾ مدد حاصل ڪرڻ لاءِ ٻاهر نڪتو ته جيئن اوپر جي ملڪن جي ڀائرن جي ناراضگي کي دشمنن خلاف اڀاري سگهجي. پنج سؤ ميلن جي سفر ۾ صليبي فوجي، غير آباد زمينن ۽ برباد ٿيل شهرن مان ٿيندا هيٺين ايشيا ۾ پهتا، پر رستي تي دوست يا دشمن ڪوئي به ڪين نه مليو. هڪ جاگرافي دان(87) شايد ڊوريليئَم، انتاڪيا، آئڪونيئَم، آرڪئيلس، ۽ جرمئنيشيا جو نقشو ڪڍي ۽ ممڪن آهي انهن مشهور شهرن جي لقبن کي جديد نالن جيئن ايسڪي شهر سان ڀيٽ ڪري ۽ پراڻن نالن کي به ورجايو وڃي جيئن اڪشهر، ڪاگني، اريڪلي ۽ مارش وغيره هيا. جيئن زيارتي بيابان مان گذريا جتي هڪ پاڻيءَ جو ڍُڪ چانديءَ عيوض نصيب ٿيندو آهي، هو سخت اُڃ کان ٻنهه ٻي حال ٿي رهيا هيا ۽ پهرين ننڍي ندي جي ڪنارن تي جڏهن آيا ته سندن اُبهرائي ۽ بي صبري ماڻهن جي وڏي هجوم لاءِ خطرناڪ بڻجي وئي هئي. هو ٽئورس جي ٽِرڪڻي جبل جي چوٽيءَ تي وڏي محنت ۽ مشقت سان چڙهيا، ڪيترن فوجين پنهنجا هٿيار هيٺ اڇلائي ڇڏيا ته جيئن ڏکئي جبل تي چڙهڻ وقت پنهنجن پيرن جو خيال رکن جن جي ٽِرڪڻ جو گهڻو انديشو هو، جيڪڏهن سندن اڳواڻ کي هتي خطرو محسوس نه ٿئي ها ۽ هو احتياط کان ڪم نه وٺي ها ته شايد سيئي ماڻهو سندن دشمن جي چالبازين جو شڪار ٿي، جبل جي چوٽيءَ تان ڦهڪو ڪائي هيٺ اچي ڪِرن ها. سندن به

بيحد معزز اڳواڻ يعني لورين جي امير ۽ ٽُولوز جي نواب کي ڏوليءَ ۾ کڻي سلامت پهچايو ويو، ريمنڊ کي، جيو وجي ٿو ته هڪ معجزي کيس نااُميديءَ مان اُميد جي ڪناري تي پهچايو هو.

هڪ گهبراهٽ ۽ ٿاڪوڙي کي دور ڪرڻ لاءِ، بوهيمنڊ جو سؤٽ(†) ۽ گاڊفري جو ڀاءُ(‡) عام فوج کان ڇڄي جدا ٿي ويا هيا ۽ اُنهن سان گڏ پنجن کان سٽن هزارن تائين اميرن جا جٿا به گڏ هيا. هڪ تيز ۽ طوفاني پنڌ ۾ هنن سليشيا جي ٽڪرين ۽ سامونڊي بندر کي اُڪاريو، جيڪو ڪاڳني کان شام جي سرحدن تائين ڦهليل هيو. نارمنڊي جو جهنڊو پهريون ته ٿارَس ۽ مالمسترا جي ديوارن تي ڦڙڪايو ويو پر بالڊوِن جي تڪبر واري ناانصافي نيٺ اٿلي جي هڪ سخي مرد ۽ صبر ڪندڙ شخص کي غصي ۾ آڻي ڇڏيو ۽ هنن پنهنجون ترارون هڪ ذاتي ۽ ڪافراڻي جهيڙي ۾ هڪ ٻئي خلاف مياڻ مان ڇڪي ٻاهر ڪڍيون. وقار جو مقصد ۽ شهرت ٽئنڪريڊ جو انعام هيو پر مقدر سندس دشمن جي خود مطلبي وارن ارادن تي کلي رهيو هو(88). کيس هڪ يوناني يا آرمينيا جي آمر جي مدد ڪرڻ لاءِ سڏيو ويو، جنهن ترڪن جي غلاميءَ ۾ پوڳيو هيو، ته ايڊيسا جي عيسائين تي وجي حڪومت ڪري. بالڊوِن، پنهنجي پُٽ جي ڪردار تي ويساهه ڪيو جيڪو هڪ جوڏو هيو، پر جيئن ئي شهر ۾ هن پنهنجو تعارف اجا ڪرايو مَس هيو ته هن ماڻهن کي پنهنجي پيءُ جي قتل ڪرڻ لاءِ اُڪسايو، تخت ۽ خزاني تي قبضو ڪيائين، پنهنجن سوين جي دائري کي آرمينيا جي ٻهاڙن ۽ ميسوپوٽئميا جي وارياسن پٽن تائين وڌائي ڇڏيائين ۽ فرئنڪن يا لاطينين جي پهرين رياست جو بنياد وڌائين جيڪا فرات ندي کان اجا اڳتي هئي ۽ جيڪا چوونجاهه سالن تائين قائم رهي(89).

فرئنڪن جي شام ۾ داخل ٿيڻ کان اڳ، اونهارو يا اجا به خزان جي موسم کي به ضايع ڪيو ويو هو، انٽاڪيا جو گهيرو يا سياري ۾ فوج جي آرام ڪرڻ جي مسئلي کي سندن اسيمبلي ۾ گرما گرم بحث جو موضوع بنايو ويو هو؛ پنهنجن هٿيارن ۽ پاڪ مقبري سان محبت کين اڳتي وڌڻ لاءِ آماده ڪيو ۽ دليلن جو پاسو شايد نهراءَ جي حق ۾ هو ڇاڪاڻ ته اهڙن قومي ڪمن ۾ هڪ ڪلاڪ جي دير به حملي ڪندڙ جي شهرت ۽ طاقت کي وڌائي ڇڏي ٿي ۽ دفاعي جنگ جي ذريعن کي بيٽو يا چوٽو ڪري ڇڏي ٿي. شام جي گاديءَ جي هنڌ کي اورونٽس نديءَ جي وڏي حفاظت حاصل هئي، ان کان سواءِ جيڪا نوَن وَنگن جي لوهي پل مٿس نهيل هئي، اُنهن تي ٻن منارن جو نالو پيل آهي جيڪي پل جي ٻنهي طرفن کان تعمير ڪيا ويا هيا. اُنهن جو ڪنٽرول نارمنڊي جي نواب جي حوالي ڪيو ويو هيو جيڪو پنهنجي ترار سان گيٽن کي کوليندو ۽ بند ڪندو هو، سندس فتح جي نتيجي ۾ ٽن لک صليبين کي هتان گذرڻ جي اجازت ملي وئي، هي اهڙا تفصيل آهن جن ۾ ماڻهن جي جانين ضايع ٿيڻ ۽ اُنهن طرفان ساٿ کي ڇڏي وڃڻ جا انديشا به موجود هيا، پر اها ڳالهه يقيني آهي ته نائيسيا جي محدود دائري کي ڏسندي ان تعداد ۾ وڌاءَ جي گهڻي گنجائش موجود آهي. انٽاڪيا(90) کي بيان ڪرڻ ۾ اهو آسان نه آهي ته سندس قديمي شان شوڪت، جيڪو سڪندراعظم ۽ آگسٽس جي جانشينن جي حڪومتن ۾ سندس هُيو ته ان دؤر لاءِ ڪهڙا لفظ استعمال ڪجن يا وري سندس موجوده بربادي واري حالت جيڪا ترڪن جي دؤر ۾ مٿس آئي آهي ته ان لاءِ ڪهڙي زبان استعمال ڪجي. ٽيٽراپولِس يا چار شهر، جيڪڏهن اُنهن جو نالو يا آثار باقي هجن ها ته پوءِ ٻارهن ميلن جي دائري ۾ هڪ وڏو پولار يا خلا محسوس ٿئي ها يا وري جيڪو چار سؤ مُنارن جو تعداد ٻڌايو وڃي ٿو ته اُهي پنجن گيٽن سان هرگز نٿا پيچجن جن جو هن گهيري جي موقعي تي تاريخن ۾ اڪثر ذڪر آيل آهي. ان جي باوجود به انٽاڪيا هڪ وڏي آدمشماري ۽ مشهور گاديءَ جو هنڌ هو. ترڪي

جي اميرن جي ذڪر ۾ باغيسين جو نالو به ايندو جيڪو هڪ بزرگ اڳواڻ هو ۽ پنهنجي جڳهه تي حڪم به هلائيندو هو، سندس فوجي جٿا ڇهن يا ستن هزارن گهوڙي سوارن ۽ پندرهن کان ويهن هزار پيادل فوج تي مشتمل هيا، ڇيو وڃي ٿو ته هڪ لک مسلمان ترار سان قتل ڪيا ويا هيا ۽ سندن تعداد به يونانين، شامين ۽ آرمينين کان گهٽ گهٽ هو، ۽ جنگ ۾ شامل ٿيندڙن جون عمريون چوڏهن سالن کان به گهٽ هيون ۽ اهي سلجوقن جا غلام رهيا هيا. ديوار جا جيڪي آثار مليا آهن اُنهن مان لڳي ٿو ته اُها ڪيڏي نه مضبوط ۽ شاندار طريقي سان تعمير ڪئي وئي هوندي، لڳي ٿو ته ان جي اوچائي ٽي ويهون فوٽ هئي. يعني سٺ فوٽ☐. جتي گهٽ محنت يا ڪاريگري نظر آئي هوندي ته اُتي زمين کي ندي جو سهارو مليو هوندو ته ڪٿي وري ڏڍيون ۽ جبل هيا ته اُنهن به ڪافي مدد مهيا ڪئي هوندي. اهڙين مضبوطين ۽ قلعن ناهڻ جي باوجود شهر تي فارسين، عربن، يونانين ۽ ترڪن جو قبضو رهيو هو، ۽ جيئن ته هي خطو بيحد وسيع هيو ته ان تي اڳ واري قديمي دؤر ۾ به حملا ٿيا هوندا، بهرحال جيڪو گهيرو آڪٽوبر جي مهيني ۾ شروع ڪيو ويو هو، ۽ جنهن ترت طريقي سان ان کي اُڪلايو ويو هو ته ان مان اهڙي ڪوشش جي بهادريءَ جي خبر پوي ٿي. جيتري به طاقت ۽ بهادري پڙهندڙن کي محسوس ٿي هوندي، اهو سڄو ڪارنامو صليبي شيدائين طرفان ڏيکاريو ويو هيو، يعني حملن ۾ جُلهن ۾ يا پنهنجن جٿن جي حفاظت ڪرڻ ۾ مطلب ته هر رُخ کان اهي سوڀارا رهيا هيا، ۽ اسان کي فقط هڪڙي شڪايت ضرور آهي ته اُنهن پنهنجن ڪمن، معرڪن يا فتحن جي داستانن کي تمام گهٽو وڌائي پيش ڪيو آهي ۽ ڪٿي ڪٿي ته ائين ٿو محسوس ٿئي ته حقيقت ۽ سچ سان انهن داستانن جو ڪو تعلق نه آهي. گاڊفري(91) جي ترار، هڪ تُرڪ کي ڪلهي کان وٺي ران تائين چيري ٻن اڌن ۾ ورهائي ڇڏيو، ان بي دين جو هڪڙو اڌ زمين تي ڪري پيو ۽ سندس ٻي اڌ کي سندس گهوڙي ڪٿي شهر جي گيٽ تائين پهچائي ڇڏيو. جيئن نارمنڊي جو رابرٽ پنهنجي مخالفن خلاف گهوڙي تي چڙهيو ته هن به پنهنجي مخالف تي وار ڪندي رڙ ڪئي: 'مان تنهنجو سِرُ دوزخ جي شيطانن جي حوالي ٿو ڪريان'. ۽ پوءِ اهو سِرُ مٿي کان سيني تائين سندس ترار سان چيريو ويو. پر ايڏي بهادري(92) جي داستانن جي حقيقت مسلمانن کي اهو سبق ضرور سيکاريو هوندو ته اڳتي واسطي پنهنجن گهرن جي ديوارن اندر رهن چو ته مِٽي يا پٿر جي ديوارن اندر تراورن يا نيزا اُتي بيڪار بڻجي ويندا آهن. گهيري جي سُست پر لڳاتار ڪوششن ۾، صليبي جهڙوڪر ڪاهل ۽ بي خبر هيا. وٽن نه ته هٿيارن کي استعمال ڪرڻ جي ايتري جاڻ هئي ۽ نه وٽن پئسا هيا جو انهن کي خريد ڪري استعمال ڪري سگهن، بيو ته حملي ڪرڻ جي مشينن يا اوزارن جي ڪين جاڻ بنهه ڪانه هئي. نائيسيا جي فتح جي موقعي تي يونان جي شهنشاهه، دولت توڙي هٿيارن ڏيڻ ۾ عيسائين جي ڀرپور مدد ڪئي هئي، سندس غير موجودگي ۾ سندن مناسب مدد نه ٿي سگهي ۽ جينئا ۽ پِسان جا ڪجهه جهاز منهبي يا واپاري ڪشش سبب شام جي سامونڊي ڪنارن تائين پهچي ويا، ان وقت شين کي گڏ ڪري رکڻ جا ذريعا گهٽ هيا، سامان واپس ڪرڻ خطري کان خالي نه هيو، ۽ اچڻ وڃڻ جا رستا ڏکيا ۽ خطرناڪ هوندا هيا. سُستي ۽ ڪمزوريءَ فرئنڪن کي جنگي يا واپاري معاملن کان ڪجهه لاتعلق ڪري ڇڏيو هو ۽ ٻن لَنگهن جي دائمي

☐ سنڌ جي ٻهراڙين ۾ اڃا تائين ماڻهو ڪنهن به عدد کي گهڻو ڪري وِيهون ڪري ٻڌائيندا آهن. مثال طور اسي لاءِ چار وِيهون، سؤ لاءِ پنج ويهون ۽ هڪ سؤ ويهن لاءِ ڇهه ويهون چوندا. ثقافتي زنجيرن جا جوڙ ۽ ڳانڍاپا ڪٿي ۽ ڪيئن ٿا وڃي ملن.. (سنڌيڪار)

آزادي ضرورتن کي ڪجهه گهٽائي ڇڏيو هو ۽ شهر جي نوجوانن کي فوج ۾ ڀرتي ٿيڻ لاءِ آماده ڪيو هو. ستن مهينن جي گذرڻ کان پوءِ جڏهن سندس گهوڙي سوار فوج تباهه ٿي چڪي هئي، ۽ ٻيا نقصان به ڪين لڳاتار ٿيندا رهيا جيئن ڏڪر، ماڻهن جو ڪين ڇڏي وڃڻ ۽ ٻيو ٿڪ کان ڇُور ٿي پوڻ سبب صليبين جي وڏيڪ ڪا به اڳيرائي نه ٿي سگهي هئي بلڪ ائين ڪٿي ڇئجي ته سندن ڪاميابي هاڻي ڪٿي به ڏسڻ ۾ نٿي آئي پر پوءِ لاطيني يوليسيز ۽ مڪاريءَ ۾ هوشيار بوهيمنڊ ڊوڪي ۽ فريب واريون چالون اختيار ڪري ورتيون. انتاڪيا جا عيسائي تمام گهڻا پر ناخوش هيا: فيروز هڪ شامي شخص جيڪو پنهنجن مذهبي اصولن تان ڦري ويو هو ۽ هڪ امير جي حمايت ڪئي هيائين ۽ ڪيس ٽن منارن جي ڪمان پڻ سؤنپي وئي هئي. هن پنهنجو پڇتاءُ لاطينين ۽ شايد پنهنجي پاڻ کان به لڪايو هو جنهن کي آسانيءَ سان فريب ۽ غداريءَ جي زمري ۾ آڻي سگهجي ٿو.سندن ذاتي دلچسپي ۽ لالچ جي سلسلي ۾ فيروز ۽ ٽارنٽو جي بادشاهه جي وچ ۾ ٿيل خط و ڪتابت کي ثابت ڪيو ويو هو ۽ بوهيمنڊ اڳواڻن جي ڪائونسل ۾ اظهار ڪيو ته هو شهر جلد سندن حوالي ڪري ڇڏيندو. پر هن انتاڪيا جي حڪمرانيءَ جو شرط رکيو ته سندس خدمتن جي عيوضي ۾ اهو شهر سندس حوالي ڪيو وڃي، ۽ اها تجويز، جيڪا اڳ حسد جي ڪري رد ڪئي وئي هئي، آخر سندس هڪ جهڙن دوستن منظور ڪري ورتي. فرانس ۽ نارمنڊي جي بادشاهن رات جو اوچتو ڇاپو هنيو جن هترادو عارضي ڏاڪڻ ناهي ۽ مٿي چڙهي ويا. سندن نئون مذهب مٿائيندڙ، پنهنجي مهذب پاءُ جي قتل ٿيڻ کان پوءِ، حضرت عيسيٰ جي مذهب ۾ داخل ٿي ويو. فوج گيٽن ڏانهن ڊوڙي وئي ۽ مسلمانن محسوس ڪيو ته رحم جي اُميد ته هونئن ئي اجائي هئي، ۽ مقابلو ڪرڻ فضول هيو. پر قلعو مضبوط هو جيڪو اجا پيش نه پيو هو ۽ فاتح خود، موسل جي بادشاهه ڪربوغا جي فوجن جي گهيري ۾ اچي ويا هيا جيڪو اناويهن ترڪ اميرن سان انتاڪيا کي آزاد ڪرائڻ لاءِ اڳتي وڌيو. عيسائين پنج ۽ ويهه ڏينهن ذري گهٽ تباهه ٿيندي گزاريا، ۽ خليفي ۽ سلطان جي نائب ڪين ٻن ڳالهين مان هڪ جي چونڊ ڪرڻ جو اختيار ڏنو، يعني غلامي ۽ موت مان جيڪو هو قبول ڪن(93). جڏهن عيسائين جي صورتحال انتها تائين پهچي وئي ته هنن پنهنجي طاقت جا تبرڪ گڏ ڪيا، شهر مان حملا شروع ڪيائون ۽ فقط هڪڙي ئي يادگار ڏينهن ۾ ترڪن ۽ عرب حملي ڪندڙن کي يا ته تباهه ڪري ڇڏيائون يا وري ڪين ڀڄائي ڇڏيائون، جن جو تعداد ڇهن لکن جي لڳ ڀڳ هيو(94). آءُ سندن فوق الفطرت اتحادين جي باري ۾ ويچار ڪندس، انتاڪيا جي سوڀ حاصل ڪرڻ جي انساني سببن منجهان هڪ ته فرئنڪن جو بي ڊپائيءَ منجهان مقابلو ڪرڻ هو، ٻيو وري سندن دشمن اُبهرا ۽ لڙائيءَ جي مهارت نه رکندڙ هيا، تنهن کان سواءِ اُنهن ۾ خود اختلاف پڻ هيا. جيڪا جنگ لڳي اُها بي ترتيبيءَ سان وڙهي وئي، ۽ اسان جيڪڏهن ڪربوغا جي تنبن تي نظر وجهون جيڪي شاندار جڳهه تي هنيا ويا هيا ۽ جتي ايشيا جون سڀ سهولتون موجود هيون ۽ جتي هڪ ئي وقت به هزار ماڻهو سمائجي ٿي سگهيا، پر اُتي سندن ٿي هزار محافظ موجود هيا جن کي گهوڙن سوڌو جڻ ته واڙيو ويو هيو.

انتاڪيا جي گهيري ۽ ان جي حفاظت جي نازڪ وقت ۾ صليبي هڪ طرف سوڀ جي خوشين ۾ مست مگن ٿي ويا هيا ته ٻي طرف نااُميديءَ جي پٽي ۾ ٻڏي رهيا هيا: يا ته ايترو ڪاڌو هيائون جو سندن پيٽ تي ڦاٽو يا وري بُک کان پاهه پئي ٿيا. سندن مختلف ۽ متضاد حالتن جو اندازو لڳائيندڙ يا جائزو وٺندڙ شايد اهو سوچن ها ته سندن مذهب جو سندن عملن تي وڏي ۾ وڏو اثر هيو ۽ صليب جا شيدائي جن مقدس مقبري کي ڇوٽڪارو ڏيارڻ ۾ اهم ڪردار ادا ڪيو هو، اُنهن هاڻي نهايت سنجيدگيءَ سان نيڪي ۽

پرهيزگاريءَ واري زندگي گذارڻ ۽ شهادت جو رتبو ماڻڻ لاءِ پاڻ کي تيار ڪيو. تجربو اهڙي خيالي يا تصوراتي عمل کي تسليم نٿو ڪري ۽ ملحدائي جنگ جي تاريخ ۾ شايد ئي ڪڏهن شراب خوري ۽ زناڪاري جا ايترا منظر نظر آيا هجن جيڪي انتاڪيا جي فتح جي وقت ان جي ديوارن اندر ٿيا هيا. ڊافين جا دلفريب وڻن جا جهُڳٽا نه هاڻي ڪونه هيا پر شام جي اردگرد انساني عياشين جو وهنوار ساڳيو هيو، عيسائين کي عياشي طرف راغب ڪرڻ جي هر ممڪن ڪوشش ڪئي وئي هئي(95). اڳواڻن جي اختيارن کان ماڻهن کي نفرت هئي، ۽ واعظ، نصيحتون يا حڪم ناما پنهنجي وقعت وڃائي چڪا هيا ڇو نه هر طرف شرمساري واري بيهودگي نظر ٿي آئي جيڪا فوجي نظم ۽ ضبط لاءِ نه شرمناڪ ضرور هئي پر انجيل جي پوڄيندڙن جي ڪردار تي پڻ هڪ بدنما داغ جيان نروار هئي. انتاڪيا جي گهيري ۽ قبضي جي پهرين ڏينهن ۾، فرئنڪن ڪاڌي خوراڪ جو ذخيرو جيڪو ڪيترن هفتن ۽ ميهنن جي گذاري ڪرڻ لاءِ ڪافي هو، ان کي بي دردي ۽ بدمستي واري عياشيءَ مان ٿورن ڏينهن ۾ کائي کپائي ڇڏيو هو، ۽ اڳيئي تباهه ٿيل ملڪ لاءِ هاڻي اهو ممڪن نه رهيو هو نه ڪاڌ خوراڪ جو وڌيڪ سامان مهيا ٿي سگهي، نتيجو نيٺ اهو نڪتو جو جڏهن ترڪن بيهر حملو ڪيو نه فرئنڪن کي پنهنجي ملڪ مان تڙي ٻاهر ڪڍيائون. بک ۾ بيماريون به پکڙجي وڃن ٿيون جن کي وري سياري جي برسات، اونهاري جي سخت گرمي، پاروتن ڪاڌن ۽ بيشمار قيدين جي گندگين وڌيڪ وڌائي ڇڏيو هو. ڏڪر ۽ وَبا جيڪي هاڃا هر جڳهه تي ڪندا آهن سي هتي به ٿيا، اها بي ڳالهه آهي نه اسان پنهنجي تصور ۾ اُنهن تڪليفن ۽ اذيتن کي، جدا جدا ۽ پنهنجي مزاج مطابق بيان ڪندا آهيون. خزاني يا ڦرلٽ جي اها حالت هئي جو جيڪو ڪجهه ٿورو به بچيل هو ان کي به عيش عشرت جي خريدارين ۾ ضايع ڪيو ويو، غريبن ۽ مسڪينن جي حالت نه بيحد ڏڪاري ۽ دردناڪ هئي، ڇو نه جڏهن فلانڊرس جو نواب هڪ ٻڪري لاءِ چانديءَ جا ٽي مارڪ ۽ هڪ ڪمزور اُٺ(96) لاءِ پندرهن مارڪ ڏيڻ کان پوءِ رات جي ماني کائڻ لاءِ وٽس ڪجهه به نه بچيو هو ۽ اُها ڪيس خيرات طور ڪاٺي پئجي وئي هئي ۽ گاڊفري منٿون ڪري ڪنهن کان گهوڙو اُڌارو ورتو هو نه مٿس سواري ڪري سگهي. نه پوءِ تصور ڪريو نه غريبن جي حالت ڇا ٿي هوندي، فوجي ڪئمپ ۾، گهيري جي شروعاتي ڏينهن ۾ سٺ هزار گهوڙا هيا جن مان گهٽجي ٻن هزارن تائين رهجي ويا هيا پر اُنهن مان به فقط ٻه سؤ گهوڙا اهڙا هيا جن کي جنگ لڳڻ جي صورت ۾ استعمال ڪري سگهجي ها. جسماني ڪمزوري ۽ ذهني خلفشار ۽ اذيتن صليبي زيارتين جي اڳيئن جوش ۽ ولوَلي جي شعلن کي صفا اُجهائي ڇڏيو هو ۽ هاڻي انساني وقار جو احساس يا مذهب جو احترام اجائي ۽ عبث ٿي لڳو ڇو نه هر ڪو پنهنجي جان بچائڻ جي فڪر ۽ پريشاني ۾ ورتل هيو(97). اڳواڻن ۾ ٽي شخص اهڙا هيا جن کي ڪو به پئو پولو ڪونه هو: بولن جو گاڊفري، پنهنجي نيڪي ۽ خدا پرستيءَ جي ڪري بي نياز هو، بوهيمنڊ پنهنجي مطلب ۽ ذاتي مقصد حاصل ڪرڻ ۾ مگن هو، باقي ٽئنڪريڊ پنهنجي همت ۽ مردانگيءَ جو مظاهرو ڪندي واضح اعلان ڪيو نه جيستائين ڪيس چاليهن اميرن ۽ نوابن جي اڳواڻيءَ جو شرف حاصل آهي نه هو فلسطين جي رٿيل معرڪي ۽ پروگرام کي ڪڏهن به ترڪ نه ڪندو. باقي ٽولوز ۽ پراوينس جي اميرن تي گهڻن ماڻهن کي شڪ هو نه هنن پنهنجي پاڻکي پاڻهي بيمار ڪيو هو؛ نارمنڊي جي نواب کي سامونڊي ڪناري تان ڪليسا جي سخت حڪم هيٺ ڪيس واپس گهرايو ويو هو؛ عظيم هُو (Hugh) توڙي جو هن جنگ جي مُهڙئين حصي ۾ پنهنجون خدمتون ٿي ڏنيون، پر خبر ناهي ڇو ڪو بهانو ٺاهي فرانس هليو ويو ۽ چارٽريس جو امير اسٽيفن، ذلت جو مظاهرو ڪندي پنهنجي جهنڊي توڙي ان ڪائونسل جي

اجلاس ڪي، جنهن جي هن خود صدارت تي ڪئي، ڇڏي هليو ويو. وليم، جيڪو ملن جو چڱو مڙس هو، اُهو بہ پنهنجو علائقو ڇڏي ڪيڏانهن هليو ويو ۽ سندس سپاهي سندس اهڙي رويي تي دل شڪستہ ٿي پيا هيا ۽ جيڪي دوريش ۽ بزرگ هيا اُهي راهب پيٽر جي زوال تي ششدر ۽ پريشان هيا، جنهن يورپ کي ايشيا خلاف مسلح ڪرڻ ڪان پوءِ، پڇتاءَ جي ضروري روزي رکڻ کان لنوائڻ جي ڪوشش ڪئي هئي. ويڙهاڪن ۾ بہ بيشمار اهڙا هيا جيڪي غدارثابت ٿيا ۽ جن جا نالا (تاريخدان ٿو چوي) 'زندگي جي ڪتاب تي هڪ بدنُما داغ جيان آهن ۽ جن لاءِ نفرت جوڳو اصطلاع تہ اُهي سپ رَسي تي نچڻ وارا، ۽ نفرت لائق هيا جيڪي رات جي انڌاري ۾ انتاڪيا جون ديوارون ٽپي، پاڻ تي 'ڪارنهن جو ٽِڪو' لڳائي ڀڄي ويا هيا.' شهنشاهه اليگزيَس(98)، جيڪو اڳتي وڌي ويو هو تہ ضرورتمند لاطينين جي وڃي ڪا سار سنڀال لهي، سخت پريشان ٿيو جڏهن هن سندن نااُميدي واري حالت وڃي ڏٺي. هنن چپ چاپ ۾ پنهنجي قسمت جي ٿيڻ واري فيصلي تي ماٺ ڪئي، قسمن توڙي سزائن جو مٿن ڪو بہ اثر نہ ٿيو، ۽ سپاهين کي ديوارن جي حفاظت جي سلسلي ۾ ڪين اٿارڻ لاءِ اهو ضروري سمجهيو ويو تہ سندن گهرن کي ئي باهه ڏئي ڇڏجي.

پنهنجي نجات ۽ فتح لاءِ، اُهي ان ساڳي منهبي جنون جا احسان مند هيا جن ڪين اڳ تباهيءَ جي ڪناري تائين پهچائي ڇڏيو هو. اهڙي مقصد ۽ اهڙي فوج لاءِ، نظريا، اڳڪٿيون ۽ معجزا اڪثر ڪري ٿيندا رهندا هيا جيڪي ماڻهن ۾ اڳي ئي مروج هيا. انتاڪيا جي فتح ۾ آيل تڪليفن دؤران انهن کي طاقت ۽ ڪاميابيءَ مان ورجايو ويو هو. سينٽ ائمبروز هڪ پارسا عيسائي کي يقين ڏياريو هو تہ ڇوٽڪاري کان اڳ گهٽ ۾ گهٽ ٻن سالن جي آزمائش ضروري آهي ۽ جيڪي ميدان ڇڏي ڀڄي ويا هيا اُنهن کي خود حضرت عيسيٰ[ع] پنهنجي موجودگيءَ ۾ پاڻ روڪيو هو: مئلن زنده ٿيڻ جو واعدو ڪيو هو تہ پنهنجن ڀائرن جي حمايت ۾ دشمنن سان وڃي وڙهندا، ڪنواري بيبي مريم سندن گناهن کي معاف ڪرائي ڇڏيو هو، ۽ سندن اعتماد، هڪ ظاهري نشاني جي ظاهر ٿيڻ تي منجهن موٽي آيو هو ۽ اُها نمايان ۽ شاندار نشاني 'مقدس ڀالي جي هئي. (اُهو مقدس ڀالو جيڪو حضرت عيسيٰ[ع] جي صليب تي چڙهڻ وقت مٿس اڇلايو ويو هو) هن موقعي تي مختلف اڳواڻن جي روَيي کي ساراهيو ويو آهي ۽ جن کي شايد معاف بہ ڪيو وڃي، پر جڏهن گهڻا ماڻهو گڏ ٿيندا آهن تہ چپ چاپ واري فريبڪاري جي سازش مشڪل سان جُڙندي آهي، ۽ مڪار هميشہ عقل وارن جي حمايت ۽ عام ماڻهن جي سادگيءَ تي ڀاڙيندو آهي. مرساءِ جي ضلعي ۾ هڪ پادري هوندو هو جيڪو وڏو سازشي ۽ ڪردار جو بہ گندو هو، ۽ سندس نالو پيٽر بارٿولمي هيو. هن هڪ اجلاس جي ڪمري ۾ وڃي پاڻ کي ظاهر ڪيو ۽ هڪ مافوق الفطرت ڪرشمي جو ذڪر ڪيائين جيڪو سندس ننڊ ۾ ٽي دفعا دهرايو ويو هو جنهن ۾ ڪيس خوفناڪ ڏڙڪو ڏنو ويو هو تہ خبردار جو هن خدائي حڪمن جي انحرافي ڪئي. حواري چيو: 'انتاڪيا ۾، منهنجي ڀاءُ سينٽ پيٽر جي ڪليسا ۾ قربان گاهہ جي ويجهو ان ڀالي جو لوهو مٿو لڪل آهي جيڪو اسان جي مسيحا جي جسم ۾ گهپايو ويو هو. ٽن ڏينهن ۾ اُهو دائمي نوعيت جو پُرزو جيڪو هاڻي دنياوي ڇوٽڪاري جو ذريعو بڻجي ويو آهي، پاڻهي سندس عقيدتمندن ۾ ظاهر ٿيندو، ڳول! ۽ تون لهي وٺندين، ان کي جنگ ۾ مٿي نمايان ڪري جهلجانءِ، ۽ اهو رمز وارو هٿيار فسادين جي روحن مان بہ آرپار هليو ويندو.' مڪيہ پادري جي نمائندي جيڪو پاءِ جو پادري هو، بهانو ڪيو تہ جڻ ڪيس ٻُڌي ئي ڪونہ ٿو يا ٻڌي ٿو تہ اعتبار نٿو ڪري، پر ان انڪشاف کي امير ريمنڊ طرفان اڳ ۾ ئي سچو سمجهيو ويو هو

جنهن کي سندس وفادار رعيت جي ماڻهوءَ 'مقدس ڀالي' جي محافظ طور چونڊي ورتو هو. هن تجربي کي تڪميل تائين پهچايو ويو ۽ ٽئين ڏينهن تي، عبادت ۽ روزي جي تياري کان پوءِ، مرساءِ جي پادري ٻارهَن اعتماد وارن تماشائين جو تعارف ڪرايو جن ۾ هڪ نواب ۽ سندس ننڍو پادري به شامل هيا ۽ ڪليسا جا دروازا اُبهرن ۽ فضول ماڻهن لاءِ بند ڪيا ويا هيا. البت ميدان کي ڏسيل وقت تي کوليو ويو، پر ڪم وارا ماڻهو جن هڪ ٻئي کان ڪم سمجهيو ٿي، زمين کي ٻارهن فوٽ اونهائيءَ ۾ کوٽيو ويو پر ڪين اها خبر ئي ڪانه هئي تہ ڪين آخرڪار ڪرٽو ڇا هيو يا ڇا کي هو ڳولي رهيا هيا. شام جي وقت جڏهن امير ريمنڊ پنهنجي ڪم واري هنڌ ڏي هليو ويو تہ ٿڪل ٽٽل محنت ڪندڙن شڪايت جي لهجي ۾ ڀُڻ ڀُڻ ڪرڻ شروع ڪري ڏني. بارٿولمي، جنهن کي قميص پاتل هئي ۽ پير اگهاڙا هيس، کڏ ۾ اندر گهڙي ويو، گهُپ انڌارو هو جنهن جو فائدو وٺندي هن عرب مسلمانن جي ڀالي کي، جنهن کي هن لڪائي رکيو هو، کڻيو ۽ کڏ ۾ اڇلايو، ۽ ان مان جيڪو ڀڙيون آواز ۽ ڀڙيون چمڪاٽ ٿيو، ان اردگرد جي بينل ماڻهن ۾ هڪ ٻي خوديءَ جي ڪيفيت پيدا ڪري ڇڏي. پاڪ ڀالي کي وري اتان ڪڍي، ريشم ۽ سون جي تارن سان اُٽيل هڪ ڪپڙي ۾ ويڙهيو ويو ۽ پوءِ ان کي ڪپڙي جي پردي مان ٻاهر ڪڍيو ويو تہ جيئن صليبي ان جي زيارت ڪري سگهن؛ جيئن هنن اُن کي ڏٺو تہ خوشي ۽ جذبات ۾ رڙيون ڪرڻ ۽ نعرا هڻڻ شروع ڪيائون ۽ جيڪي فوجون سُستي ۽ ڪاهليءَ جو شڪار ٿي چڪيون هيون اُنهن ۾ وري تازگي اچي وئي ۽ جوش جذبي سان سرشار ٿي ويون. جيڪو ڪجھ ٿيو ۽ اڳواڻن جا ڪهڙا جذبا ۽ ڪهڙو رد عمل هيو، هنن هِن بخت واري انقلاب کي ساراهيو ۽ اُميد ڪيائون تہ ان ۾ اڃا بهتري اچي ۽ ان لاءِ هو پنهنجي هڙان ۽ وڙان سڀ ڪجھ ڪرڻ لاءِ تيار هيا. سپاهين کي پنهنجي ڪئمپ ۾ واپس موڪليو ويو پر ڪين ڇتاءُ ڏنو ويو تہ ذهني توڙي جسمانيءَ طرح هڪ ٻي امڪاني جنگ واسطي تيار رهن ۽ آزاديءَ سان ڪين مليل وظيفي جي رقم پاڻ تي ۽ پنهنجن گهوڙن تي خرچ ڪن تہ جيئن وقت تي تازا ۽ نؤبنو هجن ۽ اها اُميد رکن تہ ٻاک ڦُٽيءَ تائين فتح سندن قدم چُميندي. سينٽ پيٽر ۽ سينٽ پال جي جشن جي موقعي تي انتاڪيا جي دروازن کي عام ماڻهن لاءِ بہ کوليو ويو هيو ۽ جذبات سان ڀريل حمد و ثنا جو هڪ نغمو: 'اسان جو آقا، اسان جو مسيحا اٿندو، اسان ڏي ايندو ۽ سندس دشمن ٽڙي پکڙي ويندا' پادرين ۽ راهبن جي هڪ وڏي انگ گڏجي ڳايو، جنگ جي ترتيب، ٻارهَن حوارين کي مانُ ڏيندي، ٻارهَن حصن ۾ ورهائي وئي، ۽ پاڪ ڀالو، ريمنڊ جي غير حاضريءَ ۾، سندس ننڍي پادري جي سپرد ڪيو ويو. هن برڪت واري پاڪ شئي جو اثر حضرت عيسيٰ[۴] (99) جي غلامن توڙي سندس دشمنن طرفان پڻ محسوس ڪيو ويو ۽ ان جي طاقت، خبر ناهي حادثاتي طور، ڪنهن ترڪيب سان يا فقط ڪنهن افواھ ذريعي، معجزاتي طور اڳي کان اڳري ٿي وئي هئي. ٽي امير جن کي اڇا ڪپڙا پاتل هيا ۽ وٽن چمڪندڙ هٿيار هيا، پهاڙن مان اوچتو ظاهر ٿيا، ۽ اڊيمر جي آواز، جيڪو وڏي پادري جو نمائندو هو، ڪين سينٽ جارج، سينٽ ٿيوڊور ۽ سينٽ مارِس جي نالن سان پڪاريو ۽ ڪين سڃاتو، جنگ جي گوڙ گهمسان وڌيڪ جاچ پڙتال ڪرڻ جي وٿي بہ نہ ڏني ۽ جيڪو نِنڊ ۾ هڪ ڀاڳ ڀريو ڪرشمو ٿيو هو، ان مذهبي جنون سان سرشار فوج جي اڪين توڙي تصور ۾ هڪ اُميد جي روشني پيدا ڪري ڇڏي. خطري ۽ فتح جي وقت ۾ مرساءِ جي بارٿولمي جي انڪشاف جي پوريءَ طرح پنڀرائي ڪئي وئي، پر جيئن عارضي ۽ دستوري ڪم پورا ٿيا تہ ذاتي وقار ۽ خير خيرات، جيڪا ٽولوز جي نواب پاڪ ڀالي مان حاصل ڪئي هئي، حسد جي باھ کي ڀڙڪايو ۽ سندس دشمنن

کي وير پاڙڻ جو هڪ سبب پيدا ڪري ڏنو. نارمنڊي جي هڪ نندي ملازم، هڪ ڏند ڪٿا جي سچائيءَ کي فلسفي جي روشنيءَ ۾ پرکڻ چاهيو، ظاهر ٿيڻ جون حالتون ۽ پيغمبر جو ڪردار ۽ نيڪ بوهيمنڊ سندن چوڪاري جو واحد ڪارڻ فقط ۽ فقط حضرت عيسيٰؑ جي سفارش ۽ شفاعت کي ٿي سمجهيو. ڪجهه وقت لاءِ صوبي جي ماڻهن گوڙ شور ڪري پنهنجي قومي هنڌ جي حفاظت ڪئي، پر هن سلسلي ۾ ڪنهن جيڪو به نئون خيال يا نئون نظريو وچ ۾ آندو ٿي ته ان کي سختيءَ سان نه رڳو ننديو ٿي ويو، پر اهڙي ماڻهوءَ کي موت جي سزا ڏني ٿي وئي؛ ۽ جن به ملحدن، ڪافرن يا تنقيد ڪندڙن ان ڪرشماتي ڪوجنا جي سچائيءَ تي پهچڻ جي ڪوشش ٿي ڪئي ته ان کي دوزخ جو داروغو ڪوٺيو ٿي ويو. هن حقيقت کان انڪار يا ان جي سچائيءَ تي يقين نه ڪرڻ، ان جي مصنفن کي مجبور ڪيو ته پنهنجي زندگي توڙي حقيقت جي سچائيءَ جو فيصلو الله جي انصاف تي ڇڏي ڏين. ڪئمپ جي وچ ۾ چار فوٽ ويڪرو ۽ چوڏهن فوٽ ڊگهو ڪاٺين جو ڍير ناهي ان کي باهه ڏني وئي، ۽ ان مان ايترا ته تيز شعلا پيدا ٿيا جيڪي ٿيهه ڪيوبٽس جي اوچائيءَ تائين ٿي ويا، اُنهن جي وچ ۾ وري فقط ٻارهن انچن جو سوڙهو رستو ماڻهن جي آزمائش لاءِ ناهيو ويو. مرساءِ جو بدقسمت پادري جرئت مان تڪڙو تڪڙو باهه ۾ گهِريو پر سندس پيٽ ۽ سَٿَر پچرندڙ باهه ۾ لهسجي ويا ۽ هو ٻي ڏينهن تي مري ويو ۽ جيڪي ماڻهو انهن ڳالهين ۾ يقين رکن ٿا اهي يقيني طور تي سندس سچائي ۽ معصوميت تي پادري جي احتجاج کي ڌيان ۾ ضرور رکندا. هن موتمار تجربي کان پوءِ صوبي جي ڳوڻاٽن بين طريقن تي غور ڪرڻ شروع ڪري ڇڏيو، جيئن صليب، هڪ گول دائرو، يا عبادت گاهه جيڪي طريقا يا انهن مان ڪو به هڪ طريقو پاڪ پالي جي جڳهه وٺندو... پر خبر اها پئي جو نفرت مان پاڪ پالو غائب ٿي ويو ۽ سيني کان وسري ويو(100). ان جي باوجود به انتاڪيا جي ڪرشمي کي بعد ۾ ايندڙ تاريخدانن ڪافي اڳتي وڌايو ۽ ماڻهن جي سادگي جو اهو حال آهي ته اُهي معجزا جيڪي بروقت به مشڪوڪ لڳن ٿا ۽ اجا تائين اعتبار لائق نه آهن، پر يورڙا ماڻهو، توڙي جو اُهي ان هنڌ کان تمام پري آهن پنهنجون ظاهري توڙي ذهن جون اکيون بند ڪري انهن تي ويساهه ڪن ٿا.

فرئنڪن، خبرناهي دورانديشي ڪندي يا وري خوش قسمتي جي ڪري، ترڪن جي شهنشاهت جي زوال تائين(101)، حملي ڪرڻ جي پروگرام کي ملتوي ڪري ڇڏيو هو. پهرين ٽن سلطانن جي مردانگي واري حڪومت ۾ ايشيا جون بادشاهتون، امن، سلامتي ۽ انصاف سبب اتحاد ۽ ايڪي ۾ رهيون، ۽ بيشمار فوجون، جن جي هنن اڳواڻي ڪئي، جرئت ۽ بهادريءَ ۾ هڪ جهڙيون هيون ته ساڳئي وقت اولهه جي بربرن جي پيٽ ۾ سندن نظم ۽ ضبط به ڪمال جو هيو. پر صليبي جنگ جي وقت تي، مالڪ شاهه جي وراثت تي سندس چئن پٽن جي وچ ۾ سخت اختلاف ٿي پيا، سندن ذاتي جهڳڙا ۽ هڪ ٻئي جي خلاف رساڪشي ماڻهن جي لاءِ خطرن جو باعث بڻجي وئي ۽ اُنهن جي مقدر جي لاهن چاڙهن جي سندن خادمن يا غلامن کي ايتري ڄاڻ ڪانه هئي. اناويهه امير، جيڪي ڪربوغا جي جهنڊي هيٺ روانا ٿيا هيا، سندن دشمن هيا ۽ هنن ميسوپوٽئميا ۽ شام جي ڪجهه شهرن مان تڙ تڪڙ ۾ پنهنجي لاءِ ڪجهه فوجي ڀرتي ڪري ورتا ۽ ترڪي جا جهونا ۽ تجربيڪار فوجي دجلہ کان به اجا اڳتي خدمتون ڏيندي ٿڪجي ۽ ساٽا ٿي پيا هيا. مصر جي خليفي، سندن ڪمزوري ۽ هڪ ٻئي جي اختلافن جو فائدو وٺندي پنهنجن پراڻن علائقن تي ٻيهر پنهنجي قبضي جمائڻ جون ڪوششون ڪيون ۽ سندس سلطان افضل جيروسلم ۽ ٽائر جو گهيرو ڪيو، اورتوڪ(*) جي ماڻهن کي پڇائي ڇڏيائين ۽ فلسطين ۾،

طمين(102) جي شهري ۽ ڪليسائي اختيارن کي بحال ڪيائين. هو عيسائين جي بيشمار فوجن جو ي حيرت ۾ پئجي ويا جيڪي يورپ کان سفر ڪري ايشيا ڪنڊ تائين پهتيون هيون ۽ اُنهن حملن ۽ ڱين جون خبرون ٻڌي خوش ٿي ٿيا جن ترڪن جي طاقت کي ختم ڪيو هو جيڪي سندن فرقي ۽ شاهت جا مخالف هيا. پر ساڳيا عيسائي پيغمبر ﷺ جن جا مخالف هيا ۽ نائيسيا ۽ انتاڪيا جي ڪومتن جي تختي اونڌي ٿيڻ کان پوءِ، سندن فوجي منصوبن جي مقصد کي وقت سان گڏ سمجهيو و هو، جنهن موجب هاڻي سندن پروگرام اُردن جي ڪنارن کان وٺي نيل ندي جي علائقن کي حاصل رڻ جو هو. جنگين ۾ جيڪو خط و ڪتابت يا سفارتي رشتن ۾ خلل پيو هو، ان کي مصر جي شاهت ۽ لاطيني حڪومت جي درميان ٻيهر بحال ڪيو ويو ۽ ٻنهي ڌرين کي احساس ٿيو ته سندن ور يا تڪبر، جهالت ۽ فضول جذبن جو نتيجو هو. مصر جي وزيرن ڪجھ غرور ۽ ڪجھ نرم لهجو تيار ڪندي ظاهر ڪيو ته سندن حاڪم، جيڪو پيغمبر ﷺ جن جو سچو ۽ جائز جانشين هيو، روسلم کي ترڪن جي قبضي مان آزاد ڪرايو هو ۽ صليبي زيارتي، جيڪڏهن اُهي پنهنجي تعداد ي ڪجھ گهٽ ڪن ۽ هٿيار ٻه ڦِٽا ڪن ته پوءِ ڪين سلامتي ۽ مهمان نوازيءَ جي انداز سان ڪين ضرت عيسيٰؑ جي مقبري تي وڃڻ ڏنو ويندو. جيئن ته عيسائين جي حالت ابتري طاقت واري ڪانه هئي خليفي مُستعلي هٿيارن کان نفرت ڪندي سندن ڪجھ اعليٰ عملدارن کي جيل ۾ بند ڪري ڇڏيو. اڪيا جي فتح ڪيس آماده ڪيو ته ان جي فاتحن کان گهوڙن ۽ ريشمي ويسَن وڳن جا تحفا قبول ري ته ساڳئي وقت ڪيس سون ۽ چاندي جي دولت جي تمنا پڻ هئي، تنهن ڪري سندن لياقت ۽ طاقت . اندازو لڳائيندي، هن پهريون نمبر بوهيمنڊ ۽ ٻيو نمبر گاڊفري کي ڏنو. پر صليبين اجا حوصلا نه يا هيا ۽ هنن ڪيس ڪُتو جواب ڏنو: 'ڪين ان ڳالھ کان نفرت هئي ته هو محـمّد ﷺ جي جانشينن ۽ ئلڳن جي ذاتي مسئلن يا شهرن ۽ خطن جي حاصلات جي معاملن ۾ دخل اندازي ڪن ۽ نه وري هو دن نالي يا قوم بابت معلومات ڪرڻ جا خواهشمند هيا، هنن جو فقط هڪڙو ئي پُختو عقيدو هو ته روسلم تي قبضو ڄمائيندڙ ٻسندن دشمن هيا، تنهن ڪري هو زيارتين لاءِ ڪنهن ٻه شرط جي پابندي نه ائن، بلڪ جلد از جلد ۽ وقت اندر هو شهر ۽ صوبي جو قبضو ختم ڪن جيڪو سندن جائز ۽ مقدس ، هيو، انهي صورتحال ۾ هو سندن تعاون جا طلبگار ٿي سگهيا ٿي، نه ته ٻي صورت ۾ هو اهڙي لي جي لاءِ تيار رهن جنهن کي روڪڻ يا ان جو مقابلو ڪرڻ سندن وَسَ ۾ نه هوندو(103).'

توڙي جو هو آسانيءَ سان حملو ڪري ۽ فتح حاصل ڪري ٿي سگهيا پر تنهن هوندي ٻه حملي ، ڏهن مهينن کان ٻه متي عرصي تائين ملتوي ڪيو ويو پر تيستائين ڪربوغا کي شڪست ملي ڪي هئي. فتح حاصل ڪرڻ کان پوءِ، صليبين جي همت توڙي سندن جذبا ٿڌا ٿي ويا ۽ هاڻي وڌيڪ نهن ٻي مهم کي شروع ڪرڻ جي بجاءِ هو تڪڙ ۾ هڪ ٻئي کان جدا ٿي ويا ته جيئن شام جي نئين ول ۽ آبهوا کان لطف اندوز ٿي سگهجي. هن ٻي سبب ۽ عجيب دير ڪرڻ جا سبب خبر ناهي ڪهڙا ا پر ممڪن آهي ته سندن طاقت گهٽجي وئي هجي، ڇو ته انتاڪيا جي لڙائي ۾ سندن گهوڙي سوار ج بلڪل تباھ ٿي چڪي هئي ۽ هر طبقي جا فوجي پڻ ڏڪر، بيمارين ۽ بزدل ٿي ڀڄڻ جي ڪري، نجي باقي وڃي بچيا هيا ۽ جن وٽ مال خزانو گهڻو هو، اُنهن وري ان جو ناجائز استعمال ٿي ڪيو هن سبب پڻ غريبن ۾ ڏڪر پيو ۽ شراب نه ملڻ ڪري ان جي بدلي ۾ ٻيون هاجيڪار شيون واپرائڻ ن وبا ڪاهي پئي جنهن ٿورڙي ئي عرصي ۾ پنجاھ هزار زيارتين کي موت جي ننڊ ۾ سمهاري

چڏيو. اگواڻن ۾ ڪي ٽورڙا هيا جن حڪم تي هلايو پر حڪمن ڪي مجڻ وارو هاڻي ڪو به نه رهيو هو مقامي رنگ جا جهيڙا جهڳڙا، جيڪي عارضي طور تہ بند ٿيا هيا، پر پوءِ جلد ئي وري جاڳي پيا پر اُهي ڪاوڙ ۽ ناراضگين تائين محدود رهيا. بالدوِن ۽ بوهيمنڊ جي بخت، سندن ساٿين جي حسد ڪي جنم ڏنو ۽ جيڪي سيني ڪان وڌيڪ بهادر امير هيا اُنهن ڪي نين رياستن جي حفاظت لاءِ چونڊيو ويو ۽ نواب ريمنڊ، شام جي وچ ۾ هڪ جنگي معرڪي ۾ پنهنجين فوجين ۽ خزانن ڪي ڪافي حد تائين وڃائي چڪو هو. سڄو سيارو اختلافن ۽ اجاين وڳوڙن ۾ گذري ويو، پر بهار جي موسم ۾ مذهب ۽ عزت آبرو جا جذبا ٻيهر ڏسڻ ۾ تي آيا ۽ ذاتي قسم جي سپاهين، جيڪي حسد ۽ ذاتي مقصدن ڪان آجا هيا، ڪاوڙ وارن وڏن آوازن سان پنهنجن ڪاهل اگواڻن ڪي جڻ جنجهوڙي جاڳايو هو. مئي جي مهيني ۾ ڪجهه تبرڪن ڪي انتاڪيا ڪان لائوديسيا موڪليو ويو، ۽ لڳ ڀڳ چاليهن هزارن لاطينين مان پندرهن سؤ گهوڙي سوار ۽ ويهه هزار پيادل فوجي اهڙا هيا جيڪي خدمت ڏيڻ لائق رهجي ويا هيا. سندن آسان سفر جبل لبانس ۽ سمنڊ جي ڪناري جي وچ ۾ هو ۽ سندن گهُرجن جو پورائو جينُئا ۽ پِسا جي ساموندي واپارين طرفان ڪيو ويو هو ۽ اُنهن ٽرپولي، ٽائر، سِدان، آڪر، ۽ سزئريا جي اميرن ڪان بہ وڏي مالي مدد وصول ڪئي جن ڪين گذرڻ لاءِ رستي جي بہ آزاديءَ واري سهولت مهيا ڪئي ۽ اُنهن واعدو ڪيو تہ هو جيروسلم جي مثال جي پوئواري ڪندا. سزئريا ڪان هو وچولي جي ملڪن طرف هليا ويا ۽ اُنهن جي ڪلارڪن(*)، لِڊا رملا، ايماس ۽ بيٿليم جي پاڪ جاگرافي يا حدن ڪي سڃاتو ۽ جيئن ئي هنن پنهنجي مقدس شهر ڪي ڏٺو تہ صليبين ڪان سڀ ٿڪ ۽ سورَ لهي ويا ۽ هنن سمجهيو تہ ڪين سندن محنتن ۽ مشقتن جو جڻ انعام ملي ويو هو(104).

جيروسلم جي شهرت جو هڪڙو سبب اهو بہ آهي تہ ان تي تمام گهڻا گهيرا ٿيا آهن جن منجهان ڪيترائي يادگار پڻ آهن. اهو سخت ۽ هوڏ واري مقابلي ڪان پوءِ ئي ممڪن ٿي سگهيو هو جو بابل ۽ روم، سندن عوام جي سخت ضِد ۽ هَٺ ڪان پوءِ ڪين ضابطي ۾ آندو هو. پٿريلي ميدان تي قلعن ناهڻ ۽ شهر جي ديوارن توڙي خود شهرن ڪي بہ قلعن جي سخت ضرورت هئي ڇاڪاڻ تہ ميدان ايترا سڌا ۽ صاف هيا(105) جيڪي دشمن جي حملي لاءِ مناسب ۽ موزون هيا. صليبي جنگين دؤران اُنهن رڪاوٽن ڪي ختم ڪيو ويو هيو. دفاعي ڀِتين ڪي مڪمل طور تباهہ ڪيو ويو هيو پر جڏهن اُنهن جي مرمت ٿي تہ اُها اطمينان بخش نہ هئي، يهودين طرفان سندن قوم ۽ سندن عبادتن ڪي هميشہ واسطي ملڪ نيڪالي ڏني وئي هئي، پر جيئن تہ فطرت، انسان وانگر ايترو آسانيءَ سان تبديل نہ ٿيندي آهي ۽ جيروسلم جو هنڌ، توڙي جو ان ڪي ڪجهه هيڏي هوڏي هٽايو ويو هو، پر پوءِ ٻي اُهو دشمن جي حملي ڪي مُنهن ڏيڻ لاءِ اجا ڪافي مضبوط هيو. آخري حملي جي تجربي ۽ ٽن سالن جي قبضي مصر جي مسلمانن ڪي سيڪاري ڇڏيو هو تہ ان هنڌ جي نقصن تي دوراند‌يشيءَ سان غور ڪن ۽ انهن ڪي دور ڪرڻ جي هڪدم ڪوشش ڪن، ڇو تہ سندن مذهب توڙي قومي وقار اُن تان هٿ ڪڻي وڃڻ جي ڪين اجازت نٿي ڏني. الله دين يا افتخار ڪي، جيڪو خليفي جو نائب يا نمائندو هو، حفاظت ڪي يقيني بنائڻ جي ذميواري سؤنپي وئي هئي، تنهن ڪري هن اچڻ شرط مقامي عيسائين جي چرپر ڪي لغام ڏنو ۽ ڪين ڊيڄاريائين تہ جي اُنهن سندس حڪمن جي خلاف ورزي ڪئي تہ اُهي نہ رڳو پنهنجي پر مقدس مقبري جي تباهي جا پڻ پاڻ ذميوار هوندا، ۽ هن مسلمانن ۾ هڪ نئون ايماني روح ڦوڪيو تہ جي اُهي همت ۽ جرئت ڪي قائم رکندا تہ رب جي طرفان عارضي توڙي دائمي انعامن جا مستحق رهندا. سندس فوج ۾ چاليهہ هزار ترڪ

عرب موجود هيا، ۽ جيڪڏهن وڏيڪ ڪوششن سان هو ويهه هزار وڌيڪ مقامي ماڻهو پنهنجي فوج ۾
امل ڪري ها تہ پوءِ اها ڳالهہ تسليم ڪرڻ جوڳي هئي تہ گهيري ۾ آيل ماڻهو خود گهيرو ڪندڙ فوج
ان بہ تعداد ۾ وڌيڪ هيا(106). جيڪڏهن گهٽ طاقت ۽ لاطينين جو تعداد، ڪين چؤرس چئن هزار والن
ڪل انگريزي اڍائي ميل)(107) جي دائري تي قبضي ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿي وڃي ها تہ پوءِ پيءِ
يڪڏهن اُهي بن هنام جي وادي يا ڪيدرون(108) جي تيز وهڪرن تائين لهي اُتي پهچي بہ وڃن ها يا
ري اُهي ڏکڻ ۽ اوپر جي پهاڙن جي اُتاهين چوٽين تائين بہ پهچي وڃن ها تڏهن بہ اُنهن کي ڪجهہ بہ
ٽ نہ اچي ها جو تہ اُتي نہ تہ ڪا اُميد هئي ۽ نہ ڪنهن ڳالهہ جو خطرو هيو جيئن سؤلي سنڌيءَ ۾ چوندا
ن تہ: 'نہ سڄڻ کي آسرو، نہ دشمن کي ڀئو'. سندن گهيري جو رُخ گهٽي پاڳي شهر جي اترين ۽
لهائين پاسن طرف هيو. بولن جي گاڊفري، جبل ڪئلوَري تي پنهنجي جهنڊي کي بلند ڪيو، جيڪو
ينٽ اسٽيفن گيٽ جي ڪاٻي پاسي ڪان هيو، هوڏانهن ٽئنڪريڊ، بن رابرٽس ۽ نواب ريمنڊ پڻ جدا جدا
هنجا مورچا مضبوط ڪيا جيڪي قلعي ڪان جبل سِين جي ٽري تائين پکڙيل هيا ۽ هي هنڌ شهر جي
ن ڪان ٻاهر هيا. پنجين ڏينهن تي، صليبين هڪ وڏو حملو ڪيو، جنهن ۾ سندن ڪوشش هئي تہ
جٽن ڪان سواءِ مضبوط ديوارن کي ڊاهيو وڃي، يا وري بنان ڏاڪڻن جي اُنهن تان چڙهي، مخالفن
ان وڃي ڪڙڪو ڪجي. فقط طاقت ۽ زور سان هو پهرين رڪاوٽ کي ٽوڙڻ ۾ ڪامياب ٿيا، پر پوءِ
بن بيحد شرمساري جو مُنهن ڏسڻو پيو ۽ سندن ڪيترن ئي ماڻهن کي قتل ڪيو ويو، ۽ هاڻي ائين
حسوس ٿي ٿيو تہ سندن پارسا ماڻهن جي اڳڪٿين يا ڪرشمن جي طاقت ڪين جواب ڏئي چڪي هئي
هاڻي فقط وقت ۽ محنت کي سجايو ڪرڻو هو ۽ اُهي ئي فقط سندن فتح جا ضامن رهجي ويا هيا.
يري کي چاليهن ڏينهن تائين هلايو ويو پر چاليهہ ئي ڏينهن هنن لاءِ مصيبتن ۽ عذاب جا ڏينهن هيا.
ڪر جي حالت وري برپا ٿي وئي جنهن جو الزام فقط فرئنڪن تي ڏئي سگهجي ٿو جيڪي واڳونءَ
ان ڪاڏن کي هڙپ ڪندا ٿي ويا ۽ هنن جو پيٽ جڻ پرجڻ وارو ئي ڪين هيو، پيو تہ جيروسلم جي
اڙي زمين ۾ پاڻي تمام گهٽ هيو، چشما نہ هئڻ جي برابر هيا ۽ پاڻيءَ جا وهڪرا اونهاري ۾ خشڪ
، ويا هيا ۽ گهيري ڪندڙن جي اُڃ اُجهامڻ واري ڪانہ هئي، پر شهر ۾ ڪجهہ بچاءُ هيو جو اُتي پاڻي
مع ڪرڻ جي مصنوعي طريقن کي ايجاد ڪيو ويو هيو. هن ملڪ ۾ وڻ بہ تمام گهٽ آهن جيڪي
نوَ ڪن ۽ گرميءَ ۾ ماڻهن کي سڪون پهچائن، پر هڪ اونهي غار ۾ صليبين ڪجهہ ڪاٺ جا شهتير
بي ڏٺا هيا: سِچر، جيڪو ٽاسو(109) جو پُراسرار وڻن جو جهُڳٽو هيو، ان کي ڪپيو ويو ۽ ان ڪان پوءِ
ررورت وارو ڪاٺ ڪئمپ جي استعمال لاءِ آندو ويو جيڪو ٽئنڪريڊ جي هوشياري ۽ همت جو
ارنامو هو ۽ انهيءَ ڪاٺ کي جينُئا جي واڍن انجڻن ۾ فِٽ ڪيو هو جيڪي خوش قسمتيءَ سان جَفا
، بندرگاهہ تي وڃي لٿا هيا. بہ هلندڙ ڦِرندڙ منارا فقط هٿيارن رکڻ ۽ ان جي استعمال لاءِ تعمير ڪيا
ا هيا جيڪي لورين جي امير ۽ ٽولوز جي نواب جي حوالي ڪيا ويا هيا ۽ اُنهن کي وڏي محنت ۽
اڪشيءَ سان ڪاهي اُتي نہ بيهاريو ويو هو جتي پهچڻ آسان هجي پر اُنهن هنڌن تي نِيو ويو جن جي
ميت کي اڳ نظرانداز ڪيو ويو هو ۽ جتي هٿيارن ۽ قلعن جي ڪوٽ هئي. ريمنڊ جي مناري کي
يري ڪندڙن باهہ لڳائي ساڙي ۽ رکَ ۾ تبديل ڪري ڇڏيو هو، پر سندس ساٿي سندس پيٺ ۾ وڌيڪ
ڪس رهڻ وارو ۽ درواندیش هيو. سندس تيراندازن دشمن کي قلعي مان پڄائي ۽ پنتي ڌڪي ڇڏيو
، جهازن جي لنگهہ واري متحرڪ پُل کي مناسب سطح تي آندو ويو ۽ جُمعي جي ڏينهن تي شام جو

ٽپڻ وڳي يعني ان ڏينهن جڏهن حضرت عيسيٰؑ کي صليب تي چاڙهيو ويو هو، ٻولن جو گاڊفر
جيروسلم جي ديوارن مٿان هڪ فاتح جيان بيٺو هو. سندس جرئت جي مثال کي ساراهيو ويو ۽ ان ج
پوري پوئواري ڪئي وئي ۽ حضرت عمرؓ جي عظيم فتح کان چار سؤ سٺ سال پوءِ پاڪ شهر ڪ
مسلمانن جي قبضي مان آزاد ڪرايو ويو هيو. هاڻي هر طرف ڦرلٽ جو وهنوار شروع ٿي چڪو ه
مهم جُو ماڻهن اها ڳالهہ قبول ڪئي هئي تہ جيڪو جتي پهريون قبضو ڪندو تہ ڦرمار جي مال جو اُه
وڏيڪ حقدار سمجهيو ويندو ۽ هڪ وڏي جامع مسجد جتان ستر سونَ جو مشعلون ۽ سون ۽ چاندي
گلدان ڪنيا ويا ۽ اُنهن کي انعام طور ڏنا ويا جن محنت ڪئي هئي ۽ بهادريءَ سان وڙهيا هيا، پر پ
اُنهن کي ماڻهن جي ڏسڻ لاءِ نمايان ڪيو ويو. جن کان غلطيون ۽ گناهہ سرزد ٿيا هيا اُنهن خدا ڪ
عيسائين جي رت جي قرباني جو نذرانو پيش ڪيو هو: ماڻهن ۾ سخت غصو ۽ سندن ڪاوڙيل چو
چڙهيل هئي تنهن ڪري ڪنهن بہ همت نہ ٿي ساري تہ سندن غيض ۽ غضب واري غصي کي ٺٺو ڪر
مانار ۾ آئي، تنهن ڪري ماڻهن جي ميڙيل هجوم طوفان ٽن ڏينهن تائين ماڻهن جو قتلام جار
رهيو(110)، ۽ ايترا مئل ماڻهو رستن ۽ گهٽين ۾ پيا رهيا جو سندن جسمن مان خطرناڪ بيماريو
ماڻهن کي لڳي ويون. ستر هزار مسلمانن کي قتل ڪرڻ ۽ بي ضرر يهودين کي سندن عبادت گاهن
باهہ ڏئي ساڙڻ کان پوءِ، هنن بيشمار قيدين کي خبر ناهي ڪيئن جيئدان ڏنو ۽ اُهي قتل ٿيڻ کان بچ
ويا. صليب جي هنن وحشي سپوتن ۾ ٽئنڪريڊ اڪيلو ماڻهو هو جنهن کي ماڻهن لاءِ رحم ۽ همدرد
جو احساس هو، پر اسان ريمنڊ جي بہ تعريف ڪنداسون جنهن جي رحم دلي ڪجهہ ذاتي مطلب واري ٿ
لڳي، جنهن دشمن جي پيش پوڻ تي ڪين قلعي جي ڪئمپ ۾ رهايو(111)، هاڻي 'مقدس مقبرو' آزاد ٿ
چڪو هو، ۽ فاتح هاڻي تيارين ۾ لڳي ويا تہ پنهنجو واعدو ۽ عزم پورو ڪن. مٿي ۽ پيرن اُگهاڙا ۽ د
۾ پشيماني ۽ شرمندگي جا احساسَ ڪٺي هو اڳتي وڌيا ۽ سندن مُنهن مهانڊا عاجزي ۽ نماڻائي وارا هيا
هوريان هوريان تقدس وارا قدم کڻندا هو ڪئلوري جي ٽڪريءَ تي چڙهيا؛ ۽ پادري وڏي آواز س
ڪجهہ پڙهندا ٿي رهيا، هنن گڏجي ان پٿر کي چُمي ڏني جنهن دنيا جي مسيحا کي سهارو ڏنو هو
پنهنجي چوڌڪاري جي مُناري کي پڇتاوَ ۽ خوشيءَ جي ڳوڙهن سان پڃائي ڇڏيائون. ٻن متضاد يعن
خطرناڪ ۽ نازڪ جذبن جي ميلاپ کي ٻن فيلسوفن مختلف طريقن سان پيش ڪيو آهي. هڪڙي (12
اهڙن جذبن کي، دستوري ۽ فطري ڪوٺيو، ۽ ٻي فيلسوف(113) اُنهن کي اجايو ۽ اعتبار ۾ نہ ايندڙ چي
شايد انهن کي سختيءَ سان ساڳي وقت ساڳئي ماڻهوءَ سان لاڳو ڪري سگهجي ٿو، گاڊفري توڙي ٽ
خود بہ فاتح هيو پر هن پنهنجن ساٿين کي نيڪي ۽ خدا ترسيءَ جي جذبن ڏانهن مائل ڪيو. جڏهن ه
سندن جسمن کي صاف ٿي ڪيو تہ آلا اها ڳالهہ نہ مڃيندس تہ اُهي جيڪي ماڻهن جي قتلام ۽ سن
ڦرمار ۾ شامل هيا، تہ اُهي ئي مقدس مقبري جي چوڌڪاري ۾ ٻين کان اڳرا يا مٿيرا هيا.

هن يادگار فتح، جنهن کي پادري اربن نہ ڏسي سگهيو، اڳواڻ هڪ هنڌ گڏ ٿيا تہ جيئن پنهنج
بادشاهہ جي چونڊ ڪري سگهن تہ جيئن فلسطين ۾ پنهنجي سوڀ جي حفاظت ڪري سگهن ۽ اُ
حڪومت هلائي سگهن. عظيم هُو ۽ چارٽريس جو اسٽيفن پوئتي هٽي ويا هيا ۽ سندن شهرت کي
ڪافي نقصان رسيو هو ۽ جنهن لاءِ هنن ٻي صليبي جنگ وڙهڻ جو عزم ڪيو تہ جيئن وقار سان مر
سگهن. بالڊون کي ايڊيسا ۾ مقرر ڪيو ويو هيو، بوهيمنڊ انتاڪيا ۽ بہ رابرٽس جيڪي نارمنڊي جا ام
هيا(114) ۽ فلانڊرس جي امير، فضول ۽ بريٽ جي حڪمرانيءَ جي مقابلي ۾ اولهہ ۾ پنهنجي ورثي ڪ

مضبوط ڪرڻ چاهيو. ريمنڊ جي حسد ۽ سندس لالچي مقصدن کي سندس پنهنجن ماڻهن طرفان ئي ننديو ويو هو، ۽ بولن جي گاڊفري کي، جيڪو آزاد ذهن رکندڙ ۽ منصف مزاج هو، فوج جي هڪ ۽ گڏيل راءِ سان عيسائي دنيا جو سرواڻ چونڊيو ويو. سندس اعليٰ ڪردار جي ڪري هن هڪ اهڙي ذميواري قبول ڪئي هئي جنهن ۾ جيترو شان هو تہ اوترا ئي خطرا پڻ موجود هيا. پر هڪ اهڙي شهر جتي سندس مسيحا کي ڪنڊن جو تاج پارايو ويو هو، ۽ زيارتين وڏن نالن ۽ شاهي پرستارن کي ٿڏي ڇڏيو هو، تنهن ڪري جيروسلم جي بادشاهت جي بنياد رکندڙ ان ڳالهہ ۾ خوشي ۽ اطمينان جو اظهار ڪيو تہ سندس خطاب 'مقدس مقبري جو محافظ ۽ امير' رکيو ويو هو. سندس فقط هڪ سال جي حڪومت(115)، جو عرصو ماڻهن کي خوش رکڻ لاءِ گهٽ هو، جيڪو پهرين ئي پندرهن ڏينهن ۾ خلل جو شڪار ٿي ويو چاڪاڻ تي ڪيس جنگ جي ميدان ۾ وڃڻو پئجي ويو، جو مصر جي وزير يا سلطان کان اهڙو پيغام وصول ٿيو هو، توڙي جو اهو رد عمل سستي وارو هو، پر تڏهن بہ سلطان جيروسلم تي دشمن جي قبضي ۾ وڃڻ جو هڪدم بدلو وٺڻ ٿي چاهيو. اسڪلان جي جنگ ۾ سندس مڪمل شڪست، لاطينين جي شام ۾ آبادڪاري جي امڪان کي ختم ڪري ڇڏيو، جنهن ۾ فرانس وارن جي بهادري نمايان ٿي وئي هئي، جن، هن عمل سان جڻ مذهبي جنگين کي هميشہ واسطي الوداع ڪري ڇڏيو هو. شايد فوجين جي تعداد جي عجيب ۽ غريب ناهمواريءَ مان ڪا ڏر خوش ٿي وجي، توڙي جو آءٌ فاطمين جي طرف کان بيشمار گهوڙي سوار ۽ پيادل فوج جي تعداد کي نہ ڳڻيندس، پر، ٽن هزار حبش جي ڪارن کان سواءِ، جن وٽ لٺيون، بائا يا لوڙهيون هيون، ڏکڻ جا بربر پهرين پيڪيءَ تي ئي ميدان ڇڏي ڀڄي نڪتا ۽ اهڙيءَ طرح ترڪن جي چُستي ۽ بهادري ۽ مصر وارن جي ڪاهلي ۽ بزدلي جي وچ ۾ واضح فرق نظر اچي ويو. سلطان جي ترار ۽ سندس جهنڊي کي مقدس مقبري جي سامهون ختم ڪندي نئين بادشاهہ (ڪيس بادشاهي لقب سونهين پيو) پنهنجن سائين کي ڀاڪر پاتو جيڪي ڪانئس جدا ٿي رهيا هيا ۽ ٽن هزار اميرن ۽ ٻن هزار پيادل فوجين کي بهادر ٽنڪريڊ سان ان ڪري رکيو ويو هو تہ جيئن فلسطين جي حفاظت ڪري سگهن. پر سندس حاڪميت تي هڪ نئين دشمن حملو ڪيو، جيڪو اڪيلو فقط اهڙو هو جنهن جي اڳيان گاڊفري بہ پاڻ کي بزدل سمجهندو هو. پاڻ جو وڏو پادري اڊيمر جيڪو دانائي توڙي عمل جي چُستيءَ ۾ پنهنجو مٽ پاڻ هو، انتاڪيا جي آخري وبا ۾ مري ويو. جيڪي ڪليسائي فڪر جا ماڻهو بچي ويا هيا اُنهن ۾ سگهي ڦونڊ ۽ ذاتي لالچ ڀريل هئي ۽ سندن بغاوت واري ڪردار جي ترت تقاضا اها هئي تہ پادري جي چونڊ، بادشاهہ کان اڳ ٿيڻ گهرجي. جيڪو قانوني سرواڻ هو، ان جي ناتي ۽ حڪومت جي واڳ کي لاطيني مُلان هڙپ ڪري ويا هيا، يونانين ۽ شامين جي خارج ڪرڻ کي، مذهبي تفرقي بازي جي مذمت ذريعي، جائز سمجهيو ويو (116)، ۽ ڪين چونڪاري ڏيارينڊڙ جي زور زبردستي واري غلاميءَ ۾، اوڀر جي عيسائين کي عرب خليفن تي افسوس ٿيو تہ سندن حڪومت ڪهڙن ڪهڙن عجيب ماڻهن کي برداشت ٿي ڪيو. ڊئمبرٽ، جيڪو پيسا جو مکيہ پادري هيو، کي رومر جي ڳجهين پالسين بابت ڪافي سکيا مليل هئي، هو مقدس سرزمين جي مدد ڪرڻ لاءِ پنهنجي ملڪ جي ماڻهن جو سامونڊي جهاز ڀري هتي پهتو. ۽ بنا مقابلي جي ڪيس ڪليسا جو دنياوي توڙي روحاني اڳواڻ بڻايو ويو. نئين سرواڻ(117) جلد پنهنجون انتظامي واڳون سنڀاليون جن تي اڳ پگهر ۽ رت جي پورهئي سان فاتح زيارتي مقرر ٿيل هيا ۽ گاڊفري ۽ بوهيمنڊ سندس اڳيان وڃي پنهنجو ادب ۽ احترام پيش ڪيو ۽ پنهنجي ملڪيت بابت ڪانئس سندون

حاصل ڪيون، جڏهن ته هيترو ڪجهه هن لاءِ ڪافي نه هيو، تنهن ڪري بئمبرٽ جيروسلم ۽ جفا جي ملڪيت جو به دعويدار بڻجي ويو: ڪُتي جواب ڏيڻ جي بجاءِ، هن پادري سان ڳالهيون ٻولهيون ڪيون، ۽ شهر جو ذري گهٽ چوٿون حصو ڪليسا جي حوالي ڪيو ويو ۽ حيادار وڏو پادري، گاڊفري جي موت تي جنهن ڪي بار به ڪونه هيا، جيڪو ڪجهه وٽس بچيو ان تي راضي رهيو ۽ ان ڳالهه تي به مطمئن هو ته پلي مستقبل ۾ ڪيس قاهره يا دمشق ۾ ڪيس ڪليسائي اختيارن واري مستقل جڳهه ڏني ويندي.

هن مطمئن ڪندڙ سمجهوتي ڪان سواءِ، فاتح ذري گهٽ پنهنجي نئين بادشاهت ڪان محروم ٿي ويا ها جيڪا فقط جيروسلم ۽ جفا تائين محدود هئي، يا جنهن ۾ پرپاسي واري ملڪ جا فقط ويهه ڳوٺ شامل هيا. هن سوڙهي ٽُڪري ۾ مسلمانن کي اڃا تائين اجيت قلعن ۾ رهايو ويو هو ۽ هاري، واپاري توڙي زيارتي روز ڪنهن نه ڪنهن مخالفت يا دشمني کي پيا مُنهن ڏيندا هيا. گاڊفري ۽ ٻن بالڊِونس جي فوجين جي مدد سان سندس پاءُ ۽ سوٽ جيڪي تخت حاصل ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿي ويا ته لاطينين سُک جو ساهه پريو ۽ پاڻ کي هاڻي وڌيڪ محفوظ سمجهيو، ۽ پنهنجي حڪومتي اختيارن ۽ حدن جي ڪري پاڻ کي به ٻين بادشاهتن جي مَٽ سمجهيائون، توڙي جو وٽن رعيت جا ماڻهو لکن، جي تعداد ۾ نه هيا نڪي وٽن اُهي قديمي جوڌا باقي هيا جيڪي اڳ اسرائيل(119) وٽ هوندا هيا. لائوڊيسيا، ٽرپولي، ٽائر، ۽ اسڪلان(120) جي سامونڊي شهرن جي حدن گهٽجڻ کان پوءِ، جن جي مدد وينِس، جينُئا، پِيسا، فلانڊرس ۽ ناروي(121) جي آرماڙن ڪئي هئي، ۽ سامونڊي ڪنارن جون حدون جيڪي اسڪئنڊرون کان مصر جي سرحد تائين ڦهليل هيون، عيسائي زيارتين جي قبضي ۾ هيون. جيڪڏهن انتاڪيا جو بادشاهه پنهنجي حڪمرانيءَ تان هٿ کڻي وڃي ها، ته ايڊيسا ۽ ٽرپولي جا امير جيروسلم جي بادشاهه جي غلامن جا مالڪ بڻجي وڃن ها. لاطينين جي حڪومت جون حدون فرات ڪان به اڳتي هيون، ۽ هيمس،هَما، دمشق ۽ حلب جا چار شهر فقط مسلمانن وٽ رهجي ويا هيا جيڪي به شام ۾ سويون حاصل ڪرڻ سبب کين مليا هيا(122). فرانس جي قوم ۽ لاطيني ڪليسا جا قانون، ٻولي، ڪردار ۽ لقب سامونڊي شهرن جي ماڻهن ۾ عام ڪيا ويا هيا. اميراڻي قانون موجب، مکيه رياستون توڙي ننڍا پرڳڻا مردن ۽ عورتن جي وراثت ۾ هليا ويندا هيا(123)، پر پهرين فاتحن جا ٻار(124)، جيڪي اڪثر ڪري بگڙيل روپ ۾ هوندا هيا، موسم جي عياشين ۾ مست مگن ٿي ويندا هيا: ڪجهه نوان صليبي جيڪي يورپ کان پهتا هيا اُنهن جي ڪا خاص اهميت ڪانه هئي ۽ نه وري اُهي پاڻ سان گڏ ڪي اُميدون يا مقصد کڻي آيا هيا. شاهي نوابن(125) جي خدمت لاءِ ڇهه سؤ چاهٺ امير مقرر ڪيا ويا هيا، جن وري، ٽرپولي جي نواب جي جهنڊي هيٺ، پنهنجي مدد لاءِ وڌيڪ ٻن سؤ اميرن جي گهُرَ ڪئي ۽ جنگ جي ميدان تي هر امير جي خدمت ۾ چار سؤ خادم يا تيرانداز گهوڙن تي چڙهيل هوندا هيا(126) جيڪي سندن نوڪري چاڪري ڪرڻ لاءِ پنهنجي تُرت تياري رکندا هيا. پنج هزار ۽ پنجهتر پيادل سپاهي ڪليسائن ۽ شهرن ڏنا هيا جڏهن ته سڄي بادشاهت مان يارهن هزار فوجي به مهيا نه ڪيا ويا، هي هڪ اهڙي دفاعي دوراانديشي هئي جيڪا عرب مسلمانن ۽ ترڪن(127) جي لشڪرن کان بچاءَ ڪرڻ لاءِ نهايت ضروري هئي. پر جيروسلم جي بيحد مضبوط دفاعي ديوار سينٽ جان جي اسپتال(128) جي هئي جنهن جو بنياد اتان جي اميرن رکيو هو، ٻي نمبر تي حضرت سليمانؑ(129) جو مندر هو جيڪو هڪ انوکي ۽ اڻ ٽيٽي اتحاد جي ڪري تعمير ٿيو هو ۽ اهو ايڪو ٻن متضاد نظريي جي ماڻهن يعني راهبن ۽ فوجين جي وچ ۾ ٿيو هو جنهن کي مذهبي جنونيت طرفان تجويز ڪيو ويو هو ۽ ٻنهي نظرين جي پاليسيءَ ان جي

منظوري ڏني هئي. يورپ جي وڏن خانداني ماڻهن صليب کي پائڻ ۽ پنهنجي وَچن نڀائڻ جي خواهش ظاهر ڪئي ڇو تہ سندن جذبا، نظم ۽ ضبط لازوال هيو ۽ هن سلسلي ۾ اناويهہ هزار زمين جي ٽُڪرن يا سڄي جاگير(130) جو نذرانو بہ ڪين پيش ڪيو ويو جنهن ڪري سندن مالي حالت بهتر ٿي ۽ هاڻي فلسطين جي دفاع لاءِ پيادل توڙي گهوڙي سوار فوج رکي ٿي سگهيا. فوجي ڪمن ۾ خانقاهي قناعت خبر ناهي الائي ڪيڏانهن اڏامي وئي، دنيا ۾ هر طرف غرور، تڪبر ۽ لالچ ڪاهي پئي هئي جنهن عيسائي فوجين کي پڻ بگاڙي ڇڏيو هو: سندن دعويٰ هئي تہ هو هر الزام کان آجا هيا، ان دعويٰ جو منفي اثر ڪليسا توڙي خود رياست تي پڻ پيو هيو ۽ سندن مثال جي پوئواري ڪرڻ تي امن امان ۾ پڻ خلل پيو هو. پر سندن بدڪاري ۽ بچڙاپين واري زماني ۾، استپال ۽ مندر جي امير پنهنجي بي خوفي ۽ جنونيت واري ڪردار کي جاري رکيو هو، هو زندهہ رهڻ ۾ غافل هيا پر حضرت عيسيٰؑ جي نالي تي مرڻ لاءِ هر وقت تيار رهندا هيا ۽ همت ۽ بهادري جو جذبو، جيڪو منجهن صليبي لڙاين منجهان پيدا ٿيو هو، مقدس مقبري مان ان جي ڇَڪِي ڪٽي ان کي مالٽا جي ٻيٽ تي پوکيو ويو هيو(131).

آزادي جو جذبو، جيڪو وڏيرڪن ادارن ۾ بہ هوندو آهي، صليبي شيدائين ۾ پڻ زوردار طريقي سان موجود هيو، جنهن پنهنجي اڳواڻ کي سندس همعصرن ۾ سڀني کان وڌيڪ معتبر ۽ مانَ وارو بڻايو هو. ايشيا جي غلامن ۾، جيڪي پنهنجي مثال ۽ سبق کان غافل هيا، اُنهن ۾ سياسي آزادي جي هڪ نموني جو تعارف ڪرايو ويو هيو، ۽ فرانس جي بادشاهت جا قانونَ، هڪ جهڙائي ۽ انصاف جي نِج ذريعن مان ورتا ويا آهن. هنن قانونن مان پهريون ۽ جيڪو لازمي قانون آهي اُهو اُنهن عوامي ماڻهن جي رضامندي حاصل ڪرڻ بابت آهي جن جي فرمانبرداريءَ جي ڪين هر وقت ضرورت رهندي آهي، ۽ جن کي فائدي پهچائڻ لاءِ اُهي ناهيا ويندا آهن. جيئن ئي بولن جي گاڊفري وڏي مئجسٽريٽ جو عهدو سنڀاليو، تہ هن هڪدم عوامي توڙي ذاتي سطح تي لاطيني زيارتين کان، يورپ جي قانون ۽ اتان جي رسمن ۽ روايتن بابت صلاحون ۽ مشورا ورتا جيڪي اُنهن بابت گهٽي ڄاڻ رکندا هيا. معلومات جي اهڙن مفيد ذريعن، ۽ اتان جي اڳواڻ يا سردار ۽ اميرن توڙي مذهبي نمائندن ۽ عوامي ماڻهن، مطلب تہ سڀني طبقن جي رضامندي حاصل ڪرڻ کان پوءِ گاڊفري جيروسلم جي هڪ 'مشاورتي ڪائونسل' ٺاهي(132) جيڪا جاگيرداري قانون ۽ رسمن روايتن کي ذهن ۾ رکندي ماڻهن جي مقامي معاملن ۽ مسئلن بابت حڪومت کي پنهنجون سفارشون موڪليندي رهندي. نئين قانون کي، جنهن کي بادشاهہ، مقامي سردار ۽ جيروسلم جي وائڪائونٽ يا نواب جي مُهرُن ذريعي سرڪاري سطح تي مضبوط بنايو ويو هو، 'مقدس مقبري' اندر رکيو ويو، ۽ وقت گذرڻ سان ان ۾ ضروري ترميمون بہ ٿينديون رهيون ۽ جڏهن بہ فلسطين جي ججن يا مئجسٽريٽن ۾ ڪو اختلافي مسئلو يا ڪو مشڪوڪ معاملو ڪين مُنجهائيندو هو تہ هو پنهنجي رهبري، مشاورتي ڪائونسل جي ٺهيل متفقہ قانون مان حاصل ڪندا هيا. جيئن تہ شهر هاڻي بادشاهت لاءِ ذري گهٽ وڃائجي چڪو هو(133)، پر هي نئون قانون هتان جي لاءِ هڪ وڏي سَنَدَ رکندڙ هيو، جنهن کي مقامي روايتن موجب(134) سختيءَ سان محفوظ ڪيو ويو هو ۽ مختلف مسئلن تي ان مان ڀرپور فائدو وٺندي ان تي عمل ڪيو ويندو هو ۽ اهو سلسلو تيرهين صدي عيسوي جي وچ تائين قائم رهيو: ڪجهہ عرصو، حڪومتن جي تبديليءَ سبب ان تي عمل نہ ٿيو پر پوءِ ٻيهر جان ڊي آئبيلن، جيڪو جفا جو نواب ۽ مکيہ جاگيردار هو(135). قانون جو ٻيهر جائزو وٺندي، ان کي 1369ع ۾ قابل عمل بنائي، ساڳئي سال ۾ ان کي قبرص جي لاطيني بادشاهت ۾ نافذ ڪيو ويو(136).

انصاف ۽ آزادي کي، نئين آئين جو روح ۽ بنياد بنايو ويو هو جنهن کي ٻن مختلف نوعيت جي باوقار عدالتي ادارن، جن کي بولن جي گاڊفري جيروسلم جي سوپ کان پوءِ قائم ڪيو هو، منظور ڪيو هو. مٿين عدالت ۾ بادشاهه سلامت پاڻ وڃي ويهندو هو جنهن کي عام اصطلاح ۾ امير جي ڪورٽ چيو ويندو هو. هنن منجهان وڌيڪ نمايان گئليلي جي بادشاهه، سِڊان ۽ سزئريا جي سردار، ۽ جفا ۽ ٽرپولي جي نوابن جون عدالتون هيون جيڪي سپاهي کان فوج جي جنرل(137) تائين هڪ ٻئي جي برابر هيون ۽ اُهي ئي ماڻهو هڪ ٻئي جا جَجَ بہ هوندا هيا. پر سيني اميرن يا سردارن تي، جن وٽ، بادشاهن کان پوءِ، پنهنجون جاگيرون هيون، بادشاهه جي عدالت ۾ وڃڻ لازمي هوندو هو ۽ وري هر هڪ امير يا نواب، پنهنجين حدن ۾ هيٺين اسيمبلين يا عدالتن ۾ ويهي ساڳيا حڪم هلائيندو هو. آقا ۽ غلام جو پاڻ ۾ تعلق عزت وارو ۽ هڪ ٻئي جي مرضيءَ تي هلڻ وارو هوندو هو: غلام تي مالڪ جي عزت ڪرڻ، ۽ مالڪ طرفان ڪيس جاني ۽ مالي تحفظ ڏيڻ جي ذميواري هوندي هئي، پر ان رشتي ۾ هرويرو ايتري سختي بہ ڪانہ هوندي هئي، ڪڏهن ڪڏهن تہ ٻنهي ۾ ڇڻ فرق مٽجي ويندا هيا ۽ ٻئي هڪ ٻئي جي عزت ڪندا هيا تہ هڪ ٻئي جي حفاظت بہ گڏجي ڪندا هيا، پر جيڪڏهن ڪنهن بہ ڌر کي هڪ ٻئي کان ڪا تڪليف پهچندي هئي تہ پوءِ اهو رشتو ٽٽي ويندو هو. شاديون مراديون توڙي عقيدن اختيار ڪرڻ جي سرشتي کي مذهب سان منسلڪ ڪيو ويو هو ۽ مذهب تي پادرين جو قبضو هو، باقي اميرن جي شهري توڙي ڏوهن جي معاملن، وراثت ۽ جاگير رکڻ جا مُدا ۽ اهڙي قسم جي ٻين معاملن جا فيصلا سپريم ڪورٽ ۾ ٿيندا هيا. هر ميمبر عوامي توڙي خانگي حقن جو جج هوندو هو ۽ اُنهن جي حفاظت جو ذميوار هوندو هو. اها ڳالهہ سندس ڊيوٽي ۾ شامل هوندي هئي تہ ترار کي هٿ ۾ رکندي مالڪ جي دعوائن کي پنهنجي زبان سان اظهار ڪري، پر جيڪڏهن مالڪ يا ڪو بہ طاقتور امير ناانصافيءَ جو مظاهرو ڪندي، پنهنجي غلام جي ملڪيت يا ان جي آزادي کي ڦٻائڻ جي ڪوشش ڪندو هو تہ اتحادي ۽ هڪ جهڙائي رکندڙ امير وِچ ۾ پَوندا هيا ۽ جهڳڙي يا اختلافن کي پنهنجي زبان ۽ عمل ذريعي نيڪ ڪري ڇڏيندا هيا. اُهي جرئت مندي ڪندي ساڻس ٿيل زيادتي جو ازالو ڪندا هيا، سندس معصوميت جو اقرار ڪندا هيا، سندس ملڪيت ۽ سندس شخصي آزادي کي واپس ڪرڻ ۾ مدد ڪندا هيا ۽ ڪانئس پنهنجون خدمتون وٺڻ لاءِ پابند ڪندا هيا، سندس پاءُ کي جيل مان آزاد ڪرائي سندس حفاظت لاءِ هر ممڪن اُپاءُ ورتا ويا، پر ان سڄي معاملي ۾ غلام ڪڏهن بہ اهو نہ چاهيندو هو تہ هو پنهنجي مالڪ جي خلاف تشدد يا بغاوت ڪري ڇو تہ ان جي حفاظت هن جي نظرن ۾ اُولیت رکندڙ ۽ مقدس هوندي هئي(138). ڪيس وڙهڻ ۾، جوابن توڙي آڏيُن پچائڻ ۾، ڪورٽن جا وڪيل مهذب ۽ ڪشادي ذهن جا مالڪ هيا، پر شاهدين پيش ڪرڻ کان اڳ وڪيلن ۾ وڏا بحث مباحثا ۽ دليل بازي جو مقابلو ٿيندو هو ۽ جيروسلم جي مشاورتي ڪائونسل تسليم ٿي ڪري تہ بربرن جو هي ادارو وقت سان گڏ ختم ٿي ويو آهي ۽ ان جي جڳهہ تي يورپ ۾ وڌيڪ مؤثر قانون ۽ ضابطا نافذ ڪيا ويا آهن.

جنگ ذريعي نبيرا ڪرڻ جي سرشتي کي ڏوهن جي ڪيسن ۾ شروع ڪيو ويو هيو جنهن ۾ ڪنهن انسان جي زندگي سندس ڪو عضوو يا عزت متاثر ٿيندي هئي، ۽ سيني شهري معاملن ۾ جنهن ۾ دعويٰ چاندي جي هڪ مارڪ برابر هوندي هئي تہ اُهو ڪيس ڪورٽ ۾ ٻُڌڻ لائق سمجهيو ويندو هو. اهو بہ معلوم ٿو ٿئي تہ ڏوهن جي معاملن ۾ ويڙهہ الزام هڻندڙ پاران ٿيندي هئي، جيڪو غداريءَ جي ڪيس کان سواءِ، ڪيس رسيل نقصان يا تڪليف جو بدلو وٺندو هو يا دشمن جي موت جو مطالبو بہ ڪندو هو، پر

شرط اهو هو ته ڪيس تڪليف به اوتري رسائي وٺي هجي، پر جتي به ڪيس جي نوعيت کي نظر ۾ رکندي جڏهن شاهديون پيش ٿينديون هيون ته اُهي شاهديون فقط حقيقت کي بيان ڪرڻ لاءِ هونديون هيون. شهري معاملن ۾، انصاف جي گهُر ڪندڙ جي دعويٰ کي ثابت ڪرڻ لاءِ بحث مباحثن جي اجازت نه هوندي هئي، پر هن سلسلي ۾ ڪيس اُهي شاهد پيش ڪرڻا هوندا هيا جن کي حقيقتن جي پوري ڄاڻ هجي. دليل يا بحث مباحثن جي فقط مدعا عليه يا پنهنجي دفاع ڪرڻ واري کي اجازت هوندي هئي ڇو ته هو شاهدن تي ڪوڙ ڳالهائڻ جو الزام لڳائيندو هو جنهن ڪري سندس جائز حق تي ڌاڙي لڳڻ جو امڪان هوندو هو. اهڙيءَ طرح سندس ڪيس جي نوعيت ان درخواست گذار واري هوندي هئي جيڪو ڏوهن جي ڪيس ۾ پنهنجي دعويٰ داخل ڪرائيندو هو. تنهن ڪري هن سلسلي ۾ ثابتي ان ڪري پيش نه ڪئي ويندي هئي ته قانوني جنگ ٿئي، ۽ ثابتي منفي به هرگز نه هئڻ گهرجي (جيئن ليڪ ماتيسقيو(139) اندازو ٿو لڳائي) پر هر ڪيس ۾، زيادتي ٿيڻ جي صورت ۾، جنگ ڪرڻ جي حق جو بنياد، هٿيارن جي زور تي حق وٺڻ جي برابر هيو ۽ انصاف جي جنگ به ساڳين اصولن تي ۽ ساڳين جذبن سان جاري رکي ويندي هئي بلڪل ائين جيئن خانگي طرح دوبدو مقابلو ڪيو وڃي. حمايتي يا مددگار فقط عورتن، اپاهج ماڻهن يا اُنهن لاءِ مقرر ڪيا ويند اهيا جن جي عمر سٺ سالن کان مٿي هوندي هئي. جيڪڏهن ڪيس ۾ ڪنهن کي شڪست ايندي هئي ته جنهن تي الزام هوندو هو ان کي موت جي سزا ڏني ويندي هئي ۽ حمايتي يا شاهد يا الزام مڙهيندڙ به سزائن کان نه بچي سگهندا هيا، ۽ شهري يا سِول ڪيسن ۾ مطالبي ڪندڙ کي بدناميءَ(*) جي سزا ملندي هئي ۽ ڪيس به وڃائي ويهندو هو جڏهن ته سندس شاهدن ۽ حمايتين کي ذلت واري موت جي سزا ڏني ويندي هئي. ڪيترين حالتن ۾ اها جج جي مرضي هوندي هئي ته دليلن ڏيڻ جي اجازت ڏئي يا انڪار ڪري ڇڏي پر به مثال اهڙا ٻڌايا ويا آهن جنهن ۾ للڪار جو اهو لازمي نتيجو هوندو هو ته جيڪڏهن هڪ وفادار نوڪر، پنهنجي برابري ڪندڙ کي ڪوڙو ڪيو جنهن زيادتي ڪندي پنهنجي مالڪ جي حدن يا رياست تي ناجائز دعويٰ ڄمائي، يا جيڪڏهن ڪنهن ناڪام دعويدار ڪورٽ جي فيصلي ۽ ان جي انصاف تي ڪو بيهودو الزام هنيو ته اهڙن دعويدارن کي سخت تڪليفن جو مُنهن ڏسڻو پوندو هو. هُو پلي ڪورٽ تي الزام هڻي، پر ان جا شرط سخت ۽ خطري کان خالي نه هيا؛ ساڳي ڏينهن تي هو لڳاتار ڪورٽ جي سڀني ميمبرن سان وڙهندو رهندو هو، ۽ اُنهن سان به وڙهندو هو جيڪي غير حاضر هوندا هيا، جيڪڏهن انهن سڀني ڪيسن ۾ ڪٿي هڪڙي ۾ به ڪيس شڪست ملي ته ان جي نتيجي ۾ ڪيس موت جي سزا ملندي هئي ۽ سندس خواري ان کان سواءِ هوندي هئي، ۽ جتي ڪنهن کي، ڪنهن به ڪيس ۾ سوڀ نظر نه ايندي هئي ته ان ڳالهه جو، اهڙين حالتن ۾، قوي امڪان هوندو هو ته ڪو ماڻهو ڪيس وڙهڻ جي آئنده لاءِ همت ئي نه ساري سگهي. جيروسلم جي مشاورتي ڪائونسل ۾، جفا جي نواب جي قانوني نفاست اها هوندي هئي ته هو انصاف جي ويڙهه ۾ سهولتون ڏيڻ بجاءِ ان کي ٽارڻ جي ڪوشش ڪندو هو ۽ سندس ان عمل جي تعريف ڪئي ويندي هئي، هُو ائين وهمن وسوسن جي ڪري نه پر پنهنجي وقار جي اصولن کي قائم رکڻ خاطر ڪندو هو(140).

جن سببن جي ڪري عام ماڻهو، جاگيردارن جي ظلمن کان محفوظ رهيا هيا، اُنهن ۾ شهرن ۽ ادارن جو وڌي ۾ وڌو هٿ هيو ۽ جيڪڏهن فلسطيني ماڻهو پهرين صليبي جنگ جا همعصر آهن ته اُنهن کي لاطيني دنيا ۾ قديمي ماڻهن ۾ شمار ڪري سگهجي ٿو. صليب جي جهنڊي هيٺ ڪيترائي زيارتي پنهنجن مالڪن کان ڀڄي ويا هيا ۽ فرانس جي بادشاهن جي اها خواهش هوندي هئي ته سندن نوڪر چاڪر

انهن کان پڇي نہ وڃن تنهن ڪري اُهي آزاديءَ جي حقن ۽ ٻين فائدن جي لالچ ڏئي ڪين هِرڪائيندا رهندا هيا تہ جيئن اُهي وٽن ترسي پَون. جيروسلم جي مشاورتي ڪائونسل جي دستاويز ۾ اها ڳالهہ واضح طور تي لکيل آهي تہ، اميرن ۽ نوابن جي ادارن ڪي خود قائم ڪرڻ کان پوءِ، بولن جي گاڊفري هڪ ٻي ٽربيونل ناهي جنهن ۾ هن جي بجاءِ سندس وائڪائونٽ يا نمائندي ان ۾ شرڪت ڪئي. اهڙين ننڍين ڪورٽن جي انصاف جو دائرو بادشاهت جي خاص علائقن تائين وڌايو ويو هو جنهن ۾ چوندي چوندي وڏي اهميت رکندڙ ۽ معتبر ماڻهن کي شامل ڪيو ويو هيو ۽ اُنهن کي قَسم ڏنو ويو هو تہ هو عملن جي قانونن ۽ پنهنجن هڪ جهڙن جي بخت ياڳ کي نظر ۾ رکندي ساڻن انصاف ڪندا(141). نون شهرن فتح ڪرڻ ۽ انهن ۾ آبادڪاري ڄجي سلسلي ۾، جيروسلم جي مثال کي بادشاهن ۽ سندن خاص نوڪرن طرفان نمايان حوالو بنايو ويو هو ۽ مقدس شهر جي نقصان کان اڳ، تيهہ ساڳئي قسم جون ڪارپوريشنون ناهيون ويون هيون. رعيت جي ماڻهن جو ٻيو طبقو يعني شامي(142) يا مشرقي يا عيسائي، مذهبي ماڻهن جا ستايل هيا پر پوءِ رياست نہ رڳو ڪين برداشت ڪيو پر انهن کي تحفظ پڻ ڏنو. گاڊفري سندن مناسب عرض کي غور سان ٻُڌو جنهن ۾ هو چئي رهيا هيا تہ سندن قومي قانونن کي نظر ۾ رکندي ساڻن انصاف ڪيو وڃي. هنن جي استعمال لاءِ ٽين ڪورٽ ناهي وئي جنهن جو محدود دائرو يا گهريلو حدون هيون، جن ميمبرن هن ڪورٽ جو قسم ڪنيو اُهي سيپئي مذهب، ٻولي ۽ رت جي رشتن ۾ شامي هيا پر صدر جو عهدو (جنهن کي عربي ۾ رئيس چوندا آهن) ڪڏهن ڪڏهن شهر جو وائڪائونٽ يا نمائندو سنڀاليندو هو. اميرن کان هيٺ اهڙي مفاصلي تي جنهن جو اندازو نٿو لڳائي سگهجي، رياستي ماڻهو توڙي ڏاريا، جنهن جي لاءِ جيروسلم جي مشاورتي ڪائونسل جو دستاويز، خاص مهرباني ڪندي بدمعاشن، غلامن، زمين جي هارين، ۽ جنگ جي قيدين جو تذڪرو ٿو ڪري، جن کي پڻ ذري گهٽ ملڪيت جي شين سان تشبيهہ ڏني وئي هئي. هنن بدقسمت ماڻهن کي جيڪي سهولتون ڏنيون ويون هيون يا ڪين جيڪا حفاظت مهيا ڪئي وئي هئي، اُها تعريف لائق هرگز ڪانہ هئي ۽ نہ وري ڪنهن قانون ساز جي مرتبي مطابق هئي، پر ان سهولت موجب ڀاڄوڪڙن لاءِ سزا مقرر ڪرڻ جي بجاءِ، اُنهن کي ڳولي هٿ ڪرڻ جو نقطو ان ۾ شامل ڪيو ويو هيو. جيئن ڪُتا ۽ بازَ ڪڏهن پنهنجي مالڪ کان پٽڪي وڃائجي ويندا آهن، پر جڏهن ڳولڻ سان ملندا آهن تہ اُنهن تي ٻيهر مالڪيءَ جي دعويٰ رکبي آهي، بلڪل اهڙي طرح هڪ غلام ۽ باز جو ساڳيو قدر ۽ ساڳي قيمت هئي؛ پر ٽن غلامن يا ٻارنهَن ڏاندَن کي گڏ ڪري اُن جي مُلهہ جو تخمينو جنگي گهوڙي جيترو لڳايو ويو هيو، ۽ سُواريءَ جي دؤر ۾ هڪ اشراف جانور (يعني انسان) جي قيمت جو ڪاٿو سون جي ٽن سؤ ٽڪرن جي برابر لڳايو ويو هو(143).

باب اٺونجاهون

(حاشين بابت وضاحتون)

(1) پڪارڊس جو نالو عجيب ۽ انوکو آهي، ان مان ئي پڪارڊي نڪتو جيڪو 1200ع کان اڳ جو نہ آهي. اهو هڪ تعليمي چرچو هو يا وري ائين ڪٿي چئجي تہ هڪ لقب هو جيڪو اُنهن شاگردن جي هڪ بئي سان يوڳن چرچن جي ڇيڙڇاڙ ۾ کين ڏنو ويو هو جيڪي پئرس جي يونيورسٽي ۾ پڙهندا هيا ۽ جيڪي فرانس ۽ فلانڊرس جي پري وارن سرحدي علائقن مان اُتي پڙهڻ ويندا هيا. (وئليسي نوٽيٽيا گئلريَم، ص 447، لانگرُو، فرانس جي احوال ۾، ص 54).

(2) ٽائر جو وليَم (I,ii,637,638) جنهن ۾ راهبن جو ذڪر آيل آهي ڏسو البرٽ اڪئينِس،(ص 185) گبرٽ، (ص 482) ائناڪمنينا اليگزئڊ ۾ (x,284 وغيره) جنهن ۾ ڊوڪينج جا حاشيا بہ شامل آهن. (ص 349).

(*) (وڏو پادري، 1073-1085ع).

(3) گريگري، vii، تحريرون، (ii,31) ٿام ۾ (xii,322).

(†) (وڏو پادري، 1088-1099ع).

(4) اربن- II جي اصلي زندگي جو مطالعو ڪيو جنهن کي پئنڊلفس پسينس ۽ برنئرڊَس گائيڊو مراتوري ۾ تحرير ڪيو آهي ۽ اٽلي جي زبان ۾ لکيل آهي. (iii,I,352,353).

(‡) (1060-1108 ۾ حڪومت ڪئي).

(*) (1056-1106 ۾ حڪومت ڪئي).

(*)(*) (ٽسڪني جي اميرزادي جنهن شاهہ جي مقابلي ۾ پادريت جي حمايت ڪئي هئي. 1115ع ۾ سندس موت ٿيو).

(5) ڪيس ڪيترن ئي نالن سان ڄاتو سڃاتو وڃي ٿو: پرئڪسِس يوپريسيا، يوفراسيا، ۽ ائڊليس ۽ اُها روسن جي بادشاهہ جي ڌيءَ ۽ برئنڊيينبرگ جي مارگريو جي بيوهہ هئي. (جرمني جي ڪارپَس جي تاريخ، ص 340).

(6) (’هينري جي دل ۾ هن عورت لاءِ نفرت سمايل هئي، جنهن جو اندازو هن ڳالهہ مان لڳائي سگهجي ٿو تہ هن ڪيس هڪ ڪمري ۾ بند ڪرائي ڇڏيو ۽ ڪيترن ماڻهن کي چيو تہ زور ۽ زبردستيءَ مان ڪيس وٺي وڃن، نہ رڳو ايترو پر هن پنهنجي پُٽ کي اجازت ڏني تہ پلي ساڻس هم بستري ڪري.‘ (ڊوبيچن ڪنٽينيوئنٽ، مئرين اسڪاٽ جنهن کي برٽولڊس لکيو) (هُن شڪايت ڪئي تہ ساڻس ڪيترن ماڻهن طرفان مختلف، گندن ۽ غير فطري طريقن سان جنسي ڏاڍائي ڪئي وئي هئي، وغيره وغيره). ۽ بيهر پليسينشيا ۾: ساڻس جنسي ڏاڍاين جا داستان

ايترا تہ پيانڪ هيا جو وڏي پادري ۽ سندس پاڪ ڪائونسل بہ اها ڳالهہ تسليم ڪئي تہ عورت سان جنسي تجربا پنهنجي مرضيءَ سان نہ پر سائنس جنسي ڏاڍائيءَ جي ڪري سرزد ٿيا هيا (بئرن، 1093ع نمبر، 4 ۽ 1094ع نمبر 3) هڪ اهڙو انوکو موضوع ، جنهن ۾ پادري اهڙو فيصلو ڪيو جنهن ۾ ڪو نقص يا عيب ڪونہ هو. هي نفرتون يا ڪراهتون انساني فطرت جي هر اصول جي خلاف آهن جنهن ڪي پادري جي ڏنڊي يا بين اختلافن سان بدلائي نٿو سگهجي. تنهن هوندي بہ بدنصيب عورت، جيئن محسوس ٿئي ٿو، ڪي پادرين طرفان هرڪايو ويو هو تہ هوءَ پنهنجي ۽ پنهنجي مڙس جي بدناميءَ جي ڪجهہ قصن ڪي اُنهن اڳيان ويهي ورجائي.

(7) ڏسو پليسينشيا جي ڪائونسل بابت ڪجهہ احوال (ڪائونسل، xii,821 وغيره).

(8) گِبرٽ جيڪو خود بہ فرانس جو رهواسي هو، فرينچ قوم جي خداترسي ۽ بهادري جي گهڻي تعريف ٿو ڪري. هن صليبي جنگين بابت ڪتاب بہ لکيا، فرينچن بابت لکي ٿو: ’هو مهذب، چڱا انسان، سياڻا، جنگجُو، خوشحال ۽ هڪ شاندار قوم سان تعلق رکن ٿا.‘ جيڪڏهن اسان ڪي ساڳيو ڪردار برطانيہ جي ماڻهن، انگريزن يا لِگورينس ۾ نظر اچي ها تہ شايد اُنهن ڪي بہ اسان ’فرينچ‘ ڪوٺڻ ۾ غلط نہ هجون ها.‘ بهرحال هو تسليم ٿو ڪري تہ فرانس جي ماڻهن جي زنده دلي هاڻي تُند مزاجي ۽ بڪواسي هئڻ ۾ تبديل ٿي وئي آهي ۽ اهڙن ماڻهن ۾ گهڻو ڪري ٻاهريان ماڻهو شامل آهن. (ص 483)

(9) رابرٽ مونڪ (سُورمن جي تاريخ، I, 33 وغيره.

(10) جان تلپينس يا ترپينس، ريمس جو وڏو پادري هيو. (773ع) سن 1000ع کان پوءِ، فرانس ۽ اسپين جي سرحدن تي رهندڙ هڪ راهب عشق جي هڪ داستان ڪي هن جي نالي ۾ قلمبند ڪيو هو ۽ ڪليسائي ڪردار جي اها حالت هئي جو هن پاڻ ڪي هڪ جهيڙيڪار ۽ شرابي پادري ڄاڻايو هو. تنهن هوندي بہ ڪُوڙن جي ڪتاب ڪي پادري ڪلڪسٽس-II (1122ع) سچو ثابت ڪيو آهي ۽ ائبٽ سُگر، سينٽ ڊينيز جي تاريخوار قصن ۾ ان ڪي وڏي عزت سان پيش ڪيو آهي. (لاطيني واقعا، جن ڪي منسي ايڊٽ ڪيو. ٽام - iv, 161)

(*) (ڪِلَني).

(11) ڏسو بولن وليئرس جي نواب ڪي (I, 180-182) ۽ فرانس جي تاريخ جي ٻي جُلد جو مطالعو بہ ڪيو جنهن ڪي ابي.ڊي مبلي تحرير ڪيو آهي.

(12) لئائر جي ڏکڻ ۾ جيڪي صوبا اچي وڃن ٿا، اُنهن ۾ جيڪي شروعاتي آهن اُنهن ڪي اميراڻي برتري رکڻ جي اجازت نہ ڏني وئي هئي. سيني طرفن کان نارمنڊي، بريٽين، اڪئيٽين، برگنڊي، لورين ۽ فلانڊرس گڏجي فرانس جي سرحدن ڪي ناهيو ۽ سينگاريو هو. (ڏسو هئڊرئن ۽ ويلز).

(13) هي امير يا نواب، جيڪي اڪئيٽين جي نوجوان شهزادن جو حصو آهن، آخرڪار فلپ آگسٽس کين تاراج ڪري ڇڏيو ۽ سندن ملڪ جي گهڻي حصي تي سندس قبضو ٿي ويو. (فرانس جو بادشاهہ فلپ-II، 1223- 1180ع) ڪلرمانٽ جا پادري وقت سان گڏ شهر جا شهزادا ٿيندا ويا. (تاريخوار واقعا، xxxvi, 288 وغيره).

(14) ڪلرمانٽ جي ڪائونسل جي قانونن جو مطالعو ڪيو وڃي. (ڪائونسل xii, 829 وغيره).

(15) بالدرڪ، هڪ اکين ڏٺو شاهد هيو (صفحا 88-86) رابرٽ مَن (صفحا 32-31) ٽائر جو وليمَ I, 14-15 (صفحا 641-639) گبرٽ (صفحا 480-478) فلچر ڪٿرونيٽ، ص 332).

(16) جنگ بندي، جنهن کي 'ٽروس آف گاڊ' جو نالو ڏنو ويو هو، کي پهريون پيرو 1032ع ۾ اڪئيٽين ۾ ايجاد ڪيو ويو هيو، جنهن تي ڪجهه پادرين سراسر ڪوڙ جو الزام مڙهيو، ۽ ان سمجهوتي کي نارمنڊي وارن انڪري رد ڪيو ته اهو ڏنل سهولتن جي روح جي خلاف هيو. (ڊوڪينج، لاطيني-vi، صفحا 685-682).

(17) 'ڊيوس وَلٽ' اهو انهن مذهبي ماڻهن طرفان زور سان داد ڏيڻ جو طريقو هو جيڪي لاطيني زبان ڪان چڱيءَ طرح واقف هيا (رابرٽ مَن- I, 32) باقي جيڪي عام ۽ اڻپڙهيل ماڻهو هيا ۽ گونگاڻيون زبانون ڳالهائيندا هيا، اهو فقرو اُنهن ۾ بگڙيل صورت وٺي 'ڊيرس لو وَلٽ' تي ويو هو. ڏسو ڪئسينيئِس جا تاريخوار واقعا، iv, 11, 497 جيڪي مراتوري چاڻايا آهن ۽ اهو متن اٽلي جي هڪ زبان ۾ آهي (ٿام-iv) ۽ ڊوڪينج (مقالو xi, 207 چٿائنول لاطيني-ii, 690) جيڪو 1100ع ۾ پنهنجي مهاڳ ۾ رووَگ بوليءَ جي هڪ ڏکڻي لهجي کي پيش ٿو ڪري پر جيڪو ڪلرمانٽ جي ڪائونسل ۾ ڳالهايل لهجي جي ڪافي ويجهو هيو. (صفحا 16-15).

(18) اهي گهڻو ڪري سون يا ريشم جي تارن سان سِبيل يا اُٿيل هوندا هيا ۽ سندن ڪُلهن تي رکيل هوندا ها. پهرين صليبي جنگ ۾ سيئي ڳاڙهي رنگ جا هيا، ۽ ٽين صليبي جنگ ۾ فقط فرانس وارن ساڃئي رنگ کي اختيار ڪيو هو باقي فلانڊرس وارن سائو رنگ جڏهن ته انگريزن اڇو رنگ چونڊيو هو. (ii, 651) تنهن هوندي به انگلنڊ ۾ ڳاڙهو رنگ وڌيڪ پسند ڪيو ويندو آهي ۽ فوجي لباس توڙي يونيفارم ۾ به ساڃيو رنگ رکيو ويندو آهي.

(19) بونگئرسيَس، جنهن صليبي جنگين جي اصلوڪن ليکڪن کي ڇاپيو آهي، اطمينان ۽ آسانيءَ سان هُن گبرسئَس کي جنوني هئڻ جو لقب ڏنو آهي، يعني 'گيسٽاڊي' (خدا جو ڪم جنهن کي فرئنڪن ڪيو) جيتوڻيڪ ڪجهه نقادن ان لقب کي هيئنئن بدلايو هو: 'گيسٽاڊائابولي پرفرانڪوز' (شيطان جو ڪم جنهن کي فرئنڪن تڪميل تي پهچايو هو). (هئنووي 1611 ٻه جُلد) آءٌ هنن کي مختصر طور بيان ڪندس جيئن اُهي گڏ ٿيل مواد ۾ آيل آهن ۽ جن ليکڪن يا مصنفن پهرين صليبي جنگ تي لکيو اُهي هي آهن: (i) گسٽافرانڪورم، (ii) رابرٽس مونئڪَس، (iii) بالدريڪَس، (iv) فلچيريَس دِي اَگائيلس، (v) البرٽس اڪئينسِس، (vi) فلچيريَس ڪارنوٽينِس، (vii) گبرٽس، (viii) وِليلمَس ٽائرينِس، اهي مرتوري اسان کي ڏنا آهن، (ix) رئڊولفس ڪئڊومينِس دِي گيسٽِس ٽئنڪريڊ (اٽلي جي هڪ بوليءَ ۾ لکيل-V صفحا 333-285) ۽ (x) برنئرڊَس ٽِسارئريَس (vii, 664-848) آخري ليکڪ کي فرانس جو تاريخدان نه سڃاڻندو هو جنهن کي ڊوچين لسٽ ۾ شامل ڪيو هو. (1) پيٽري ٽيوڊبادِي سيسر ڊوٽِس (iv، صفحا 815-773) کي پهرئين اڻڇاتل ليکڪ سان ملايو ويو آهي. جنهن جو نالو بونگئرسيَس هو. (ii) پهرين صليبي جنگ جي تاريخ، جيڪا سَتن ڪتابن ۾ آيل آهي. (صفحا 912-890) جي ايتري اهميت نه آهي.

(20) جيڪڏهن پڙهندڙ شيڪسپيئر جي ڊرامي هينري-iv جي پهرئين حصي جي پهرئين منظر کي پڙهندو ته ان ۾ جوش جذبي جا فطري احساس ڪيس نظر ايندا ۽ ڊاڪٽر جانسن جي حاشين ۾ تعصب جي جهلڪ نظر ايندي توڙي جو ذهن ان جو تمام تيز هو ۽ جيڪو نفرت ۽ اُنهن کي اذيت پهچائڻ لاءِ ڪو بهانو ڳوليندو هو جيڪي سندس عقيدن کان اختلاف ڪندا هيا (هنن خيالن جو اظهار جانسن جي موت کان پوءِ 1784ع ۾ ڪيو ويو هو. گِبن ۽ جانسن هڪٻئي کي ڄاڻندا سڃاڻندا هيا ڇاڪاڻ ته ٻئي 'دي ڪلب' جا ميمبر هيا جيڪا هڪ مخصوص ادبي ڪلب هئي.

(21) فلري جي لکيل 'ڪليسائي تاريخ ۾' (صفحا 261-223) صليبي جنگين بابت مستند احوال لکيل آهي ۽ اُنهن جا سبب ۽ اثر به واضح طور ڄاڻايا ويا آهن ته ساڳئي وقت اهڙين جنگين بابت عيسائين جي قومي نظريي بابت به ڪافي ڪجهه لکيو ويو آهي.

(22) تاريخدان مراتوري، يورپي تاريخ جي وچئين دؤر ۾ پڇتاوَ، ڪفاري ڏيڻ ۽ معافي بابت ڪافي بحث ڪيو آهي. (اٽلي جي قديم تاريخ، v, ixviii, 709-768) ته ساڳئي وقت ايم.ڊي چئس پڻ ان موضوع تي وضاحت سان روشني وڌي آهي. Ii, 21-22 ۽ صفحا 478-556). البت فرق صرف هي آهي ته اٽلي جي تاريخدان وهمن وسوسن جي غلط روَين ۽ اُنهن مان غلط فائدن وٺڻ جي حقيقت کي گهڻ اجاگر ڪيو آهي ته ڏچ وزير به ان کي ڪمزور نموني بيان ڪيو آهي.

(23) شِمڊ (اليماندس جي تاريخ- ii, 211-220, 452-462) ريگينو جي پڇتاوَ بابت نائين صديءَ ۾ ۽ برڪارڊ بابت ڏهين صدي عيسوي جو احوال پيش ڪيو آهي. هڪڙي ئي سال ۾ پنج ۽ ٽيهه (يعني پنجٽيهه) قتل ڪيا ويا هيا.□

(24) ٻارهين صدي عيسوي تائين، ٻارهَن دينارن جي رقم ۽ حساب بابت اسان جو حساب ڪتاب نيڪ آهي، جنهن ۾ پينس کي ساليڊَس يا شلنگ سان پيٺيو ويندو هو، ۽ xx سالڊي چانديءَ جي هڪ پائونڊ تور برابر هوندا هيا جڏهن حساب ڪتاب پائونڊ اسٽرلنگ جي پيٽ مطابق ڪيو ويندو هو، جنهن ۾ اسان جي ناڻي جو قدر گهٽجي ٽئين حصي تي وڃي ٿو بيهي ۽ فرانس وارن جو ته ان جي پنجاهين پتيءَ ۾ ٿو وڃي بيهي.

(25) جڏهن ڪوڙن يا ڦٽڪن جو تعداد هڪ سؤ جي انگ کي پهچندو هو ته مقدس زبور جي مناجاتن کي پڙهيو ويندو هو ۽ جڏهن ڪتاب پورو ٿيندو هو ته 15,000 ڦٽڪا به پورا ٿيندا هيا پر ان عمل ۾ پورا پنج سال لڳي ويندا هيا.

(26) سينٽ ڊومينڪ لوريڪئٽس جي زندگي ۽ ان جي ڪارنامن بابت ڪتاب کي، سندس دوست ۽ مداح پيٽرڊئميئنس لکيو هو. هن سلسلي ۾ فلري جي ڪليسائي تاريخ (xiii, 96-104) جو به

□ گبن، 40-230 سال اڳ، ان دؤر جي مروج ڳڻپ جي طريقن کي هن تاريخي ڪتاب ۾ جڳهه جڳهه تي ڄاڻايو آهي، مثال: سٺ لاءِ ٽي ويهون، سؤ لاءِ پنج ويهون وغيره لکيو آهي ۽ مون هن ئي باب جي حاشياتي نوٽ ۾ روم ۽ سنڌ جي ثقافتي ڪڙين جي ملڻ بابت لکيو آهي ڇو ته سنڌ جي ٻهراڙين ۾ 'ويهون' اڄا تائين به رائج آهي. پر گبن جيئن هن حاشيي ۾ ڪجهه بين هنڌن تي پنجٽيهن لاءِ ٽيهه ۽ پنج يا ٽيويهن لاءِ ويهه ۽ ٽي ڄاڻايو آهي ته اهو بلڪل انوکو طريقو آهي، جيڪو اسان وٽ رائج ڪونهي. (سنڌيڪار)

مطالعو ڪيو وڃي. بئرونيَس (1056ع، نمبر7) پنهنجي تبصري ۾ چوي ٿو ته گهٽين خاصيتن وارين عورتن ۾ ڪفاري ادا ڪرڻ جو هي فيشني طريقو رائج ٿي چڪو هو.

(27) هڪ ريال (جيڪو اسپين جو سون جو سِڪو هوندو هو) جي اڌ يا اجا به چوٿين حصي جو هڪ ڦٽڪو لڳندو هو. سانچو پانزو ڪجهه هلڪڙو ۽ ڪجهه بديانت ڪاريگر هيو. مون کي ياد آهي ته پيئر لباٽ ۾ (اٽلي جا سامونڊي سفر، vii, 16-29) هنن فنڪارن يا ڪاريگرن جون زندگيءَ سان ڀرپور تصويرون وڏي مهارت سان ناهيون ويون هيون.

(28) ڪلرمانٽ جي ڪائونسل-ii، صفحو 829) گبرٽ ان کي 'بخشش جو هڪ نئون انداز' ٿو ڪوٺي. (ص 471) ۾ هو هن موضوع کي فلسفياڻي انداز ۾ پيش ٿو ڪري.

(29) صليبين جو اهوئي اعتقاد هيو ته وري تاريخدان طرفان صليبي تاريخ لکڻ جو به ذري گهٽ ساڳيو ۽ هڪ جهڙو انداز هيو (صليبين جو جنبو، iii, 477) پر جيڪي دعائون سندن رُوحن جي چوٽڪاري لاءِ گهريون ويون هيون اُهي هڪ جهڙيون نه هيون، انهن دعائن ۾ منهبي تضاد هيا جيڪي شهادت جي رتبي سان موافقت رکندڙ هرگز نه هيا.

(*) (سندن حملن جو شڪار ٿيل).

(30) جيڪي صليبي جنگجُو هيا اُنهن ساڳيون اُميدون پنهنجين دلين ۾ سانديي رکيون هيون، يعني اُنهن کي به ننڍ مان جاڳايو وڃي جيڪي فرانس ۾ رهجي ويا هيا). هُوڊي رٿيسٽ اِها ڏاڍ هٽي ٿي سگهيو ته هڪ خانقاهه ۾ ڏهن قلعن کي تعمير ڪرائڻ ۾ سندس حصو سيني کان وڌيڪ هيو جنهن جي ساليانې خرچ جو تخمينو 1500 مارڪ هيو، ۽ جيڪڏهن حلب تي ڪين فتح حاصل ٿي وئي ته پوءِ هو وڌيڪ هڪ سؤ قلعا حاصل ڪري وٺندو. (گبرٽ، صفحا 554,555).

(31) فلانڊرس جي نواب ڏي لکيل هڪ اصلي يا نقلي خط ۾، اليگزيس ڪليسا جي خطرن جي گهيري ۾ اچي ٿو وڃي ته ساڳئي وقت بزرگن جا تبرڪ به کيس وڪوڙي وڃن ٿا. ('خوبصورت عورتن جي ساٿ ۾ هو خوشيءَ ۾ سرشار ٿي ويو هو') چڻ ته، گبرٽ ناراضگيءَ جو اظهار ڪندي چوي ٿو، 'يونان جون عورتون، فرانس جي عورتن کان وڌيڪ هيون'. (ڏسو باب، 57 جو 57هون حاشيو).

(‡) (زمين، ڌرتي).

(32) اُنهن ماڻهن جي سهولتن جو اندازو لڳايو جيڪي صليبي جنگ ۾ شريڪ ٿيا هيا يعني قرض کان آجا، وياج معاف، ڏک ڦٽ جو مفت علاج ۽ انصاف جي فوري فراهمي ڪين ميسر هئي چاڪاڻ ته وڏو پادري سندن دائمي محافظ هوندو هو. (ڊيوڪينج، ii,651,652).

(*) (وڪڻي ڇڏيائين يا وڪامي ويو).

(33) گبرٽ (ص 481) جوش جذبن جي هڪ رنگين تصوير ناهي آهي. هو ان دؤر جي همعصر تاريخدانن منجهان هڪ وڏو ذهين شخص هو جنهن اهڙن حيرت ۾ وجهندڙ نظارن کي نه رڳو محسوس ڪيو پر اُنهن جو پنهنجين اکين سان ويهي پاڻ مشاهدو ڪيو.

(34) صليبين جي تذڪري ۾ ڪٿي ڪٿي ڪجهه داغدار مثال ملن ٿا، (iii، ص 169 وغيره) جيڪي اهڙن ليکڪن بيان ڪيا آهن جن کي مون ڏٺو نه آهي.

(35) (البرٽ اڪيئنسِس، I,31,196) جيڪڏهن هي ڪُڙمي يا هاري پنهنجي شهنشاهت قائم ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿين ها ته اُهي، مصر وانگر، جانورن جي پُوڄا کي پنهنجي شهنشاهت ۾ ضرور رائج ڪن ها ۽ پوءِ سندن ئي پوئلڳ فيلسوف اهڙي عمل کي شاندار چَوندي مثالن ۽ محاورن سان ان کي جائز قرار ڏئي ڇڏن ها.

(36) ٽُليدا جو بينجمن، ڪولون جي يهودي پائرن جي حالتن جو ذڪر ٿو ڪري جيڪي رائين جي ڪنارن تي رهندا هيا؛ اُهي شاهوڪار، سخي، پڙهيل لکيل ۽ مهمان نواز هيا ۽ سدائين هڪ مسيحا جي آمد جا منتظر رهندا هيا. (ساموندي سفر، I,243-245 پار برائيٽر) ستر سالن جي عرصي گذرڻ کان پوءِ، هو قتل جي وارداتن کان وچي آجا ٿيا هيا. (هن هي سڀ ڪجهه 1170ع ۾ لکيو هو).

(37) قتل ۽ قُرمار جون هي وارداتون، جيڪي يهودين مٿان مصيبتون ٿي ڪڙڪيون هيون، هر صليبي لڙائيءَ کان پوءِ نئين سر شروع ٿي وينديون هيون، پر اُنهن کي نرم لهجي ۾ بيان ڪيو ويو آهي. اها حقيقت آهي ته سينٽ برنارڊ موجب (تحرير، 363,I,329) (’يهودين کي نه ته قتل ڪيو وڃي ۽ نه وري ڪين اذيتون پهچايون وڃن‘). البت مخالفت جي هڪ فلسفي کي، مخالف راهب طرفان پيش ڪيو ويو هو.

(*) (135ع).

(38) هڪ همعصر تاريخدان طرفان هنگري جي تذڪري کي ’فِرسِنجِن جي اونو‘ ۾ ضرور پڙهجي (ii,31) جنهن کي مراتوري پيش ڪيو هو. (vi,665,666).

(39) هنگري جي قديمي ماڻهن کي، ٿورزيَس کان سواءِ، پهرين صليبي جنگ جي ڪا خبر ئي ڪانه هئي. ڪاٽونا، اسان وانگر، فقط فرانس جي ليکڪن جو حوالو ڏئي سگهي ٿو پر هو قديمي ۽ جديد جاگرافي جي پيٽ موجوده سائنس سان ٿو ڪري. (هنگري جو بيان، iii، صفحا 19-53).

(40) ائناڪمنينا (اليگزيَس، x,287) ان کي جبل چئي بيان ٿي ڪري جيڪو: ’پنهنجي اوچائي، اونهائي ۽ ويڪر جي ڪري تمام نمايان جبل آهي‘. نائيسيا جي گهيري ۾ فرئنڪن ان کي ديوار ناهڻ جي مراد طور استعمال ڪيو هو.

(41) وقت ۽ مفاصلن کي گهٽائڻ خاطر، آءٌ مختصر طور پهرين صليبي جنگ جي اهم واقعن جو ذڪر ڪرڻ چاهيندس.

(42) ’صليبي جنگين جا جذبا‘ جي مصنف شايد صليبي جنگ تي شڪ جو اظهار ڪيو هجي ۽ ان حقيقت کي مجيو ئي نه هجي ته ساڳئي وقت بادشاهه سئينو جي دردناڪ موت کان به انڪاري ٿيو هجي جنهن سان گڏ 1500 کان 15,000 ڊينمارڪ جا ماڻهو گڏ هيا جن کي سلطان سليمان ڪپادوشيا ۾ شڪست ڏني هئي. پر جيڪو ٽاسوجي شاعريءَ ۾ اجا تائين زنده آهي. (iv,111-115) ٽارڪيٽو ٽاسو (1544-1595) جنهن جو نظم: ’جيروسلم جو ڇوٽڪارو) پهريون ڀيرو 1581ع ۾ ڇپيو.

(43) لوٽرنجيا يا لورين جي بادشاهن کي ٽڪرن ۾ ورهايو ويو پر ان کي خاص طرح ٻن ننڍين بادشاهتن ۾ ياڳا ڪيو ويو هو: هڪ موسيل بيو مِيوز، پهرين اجا تائين قائم آهي جيڪا اڳتي هلي برئبنٽ جي نالي ۾ تبديل ٿي وئي (ويلز، صفحا 288-283).

(44) ڏسو ابي- ڊي لانگرو جو فرانس بابت احوال، ان کان سواءِ بولون جي مضمونن (I,54) برئبنٽ (ii,47,48) بولن، (ص 134) وغيره جو به مطالعو ڪجي. سندس رواني ٽيڻ وقت، گاڊفري بولن کي 1300 مارڪن عيوض وڪرو ڪري ڪليسا جي حوالي ڪري ڇڏيو.

(45) ٽائر جي وليمَ ۾ (ix,5-8) گاڊفري جي خانداني ڪردار بابت مطالعو ڪجي. سندس شروع وارن ارادن جن کي گبرٽ بيان ڪيو آهي (ص 485)، سندس بيماري ۽ برنارڊ ۾ سندس عزم کي واضح طور بيان ڪيو ويو آهي. ٿسارَئسيَس (باب 78).

(46) ائناڪمنينا هڪ اندازو ٿي لڳائي ته هو (Hugh) پنهنجي خانداني وقار، دولت ۽ طاقت تي وڏو فخر ڪندو هو. (x,288) آخري به تحريرون وڏيڪ معنيٰ خيز آهن، پر هڪ ٻي شخص، ست سؤ سال اڳ جيڪو قسطنطنيه جي محلات ۾ گهڻو مشهور هو، فرانس جي ڪئپشين خاندان جي قديمي وقار کي وڏيڪ ساراهيو آهي.

(47) وِل جيميٽيسينسِس vii,7,672,673، ڪيمبن ۾) ۽ نارمئنيسِس. هن ننڍڙي بادشاهت کي، هاٿوڪي ناٽي جي پيٽ ۾ ان جي سوَين حصي ۾ گروي رکي ڇڏيو هو. ڏهه هزار مارڪ پنجن لکن لِورس جي برابر وجي ٿيندا ۽ نارمنڊي وارا هر سال 570 لک لِورس بادشاهه کي نذراني طور ڏيندا هيا. (نيڪر، ناڻن جو انتظام، I,287).

(48) پنهنجي زال ڏانهن لکيل سندس اصل خط، ڊوم جي خانن ۾ محفوظ آهي، (ٿامر، iv) جنهن کي صليبي جنڱن ۾ بيان ڪيو ويو آهي. (I,63)

(49) گبرٽ، جيڪو هميشه زنده دل، دلچسپ ۽ خوش مزاج شخص هو. (ص 486).

(50) اها ڳالهه واضح آهي ته سينٽ گائيلز جو ريمنڊ جيڪو صليبي جنگين جو ٻيو اهم ڪردار هو،پر ڪيس يونانين پنهنجين تحريرن ۾ ان کي بيحد نمايان ڪري پهريون ڪردار ڪري ڇڏيو هو. (ائناڪمنينا، اليڪزئڊ، x,xi).

(51) گائيلز جو ريمنڊ، (ص 144).

(52) سندس ڄَم يا پهرين پالنا جي شهر کي سينٽ ايجيڊيس جي نالي کي ارپيو ويو هو، جنهن جي نالي کي پهرين صليبي جنگ تائين فرينچن طرفان بگاڙي سينٽ گائيليز ڪيو ويو هو. اهو شهر لئنگئيڊاڪ جي ويجهو، نِسمِس ۽ رهون جي وچ تي آهي ۽ جنهن ۾ اجا تائين هڪ عاليشان ڪليسا موجود آهي، جنهن جو بنياد ريمنڊ رکيو هو. (تاريخوار واقعا، xxxvii، ص 51).

(*) (هن موضوع کي گبن ڇاونجاهين باب ۾ بيان ڪيو آهي).

(53) ٽئنڪريڊ جي ماءُ جو نالو ايما هيو، جيڪا رابرٽ گسڪارڊ جي ڀيڻ هئي، ۽ سندس پيءُ مارڪئس اوڊو هو جنهن کي عرف عام ۾ 'اوڊوسنو' چيو ويندو هو. اها ڳالهه بهرحال عجيب ٿي لڳي ته اهڙي مشهور ۽ نمايان شخص جي خاندان ۽ سندس ملڪ جي ڄاڻ کان ماڻهو بي خبر هجي، پر مراتوري ذري گهٽ يقيني اندازو ٿو لڳائي ته سندس تعلق اٽلي سان هيو ۽ سندن تعلق گهڻو ڪري مارڪئِسِ جي قوم سان هو جيڪي پائيڊمانٽ جي ويجهو رهندا هيا. (v,281,282).

(54) ايسٽ جي خاندان جي ٻاراڻي ڦونڊ ۽ آڪٽ کي خوش ڪرڻ خاطر، ٽاسو، پهرين صليبي جنگ بابت لکيل پنهنجي شاعريءَ ۾ هڪ بهادر ۽ عاشق مزاج رينالڊو کي ان ۾ شامل ڪري ڪيس

'جنگي جوڏي' جو لقب ڏئي ڇڏيو آهي. (x,75,xvii,66-96) هن پنهنجو نالو هڪ وڏي معتبر راينالڊو تان کنيو هو جيڪو روم جي ڪليسا جو 'جهنڊي بردار' (جهنڊو کڻي فوج جي اڳواڻي ڪرڻ وارو) هيو ۽ جنهن فريڊرڪ- I (جيڪو پنهنجي مشهور نالي باربروسا هيٺ سڃاتو وڃي ٿو ۽ جنهن 1152-1190ع تائين حڪمراني ڪئي هئي) کي شڪست ڏني هئي. (شاهي قصا ۽ رڪوبالڊو جنهن کي مراتوري اٽلي جي هڪ ٻوليءَ ۾ لکيو. (ix,360) جنهن ۾ اريئوسٽو، آرلئنڊو فيوروسو، iii,30 به شامل آهن). پر... I، ٻنهي رينالڊوئن جي جواني واري بهادري جي وچ ۾ سٺ سالن جو خال يا عرصو آهي جيڪو ٻنهي جي صحيح سڃاڻپ کي ختم ڪري ٿو ڇڏي، 2، ٻيو ته 'شاهي قصا' کي ڪلوئنٽ بئايرڊو ڪن ٻين ذريعن کان چورائي xv صدي عيسوي ۾ پنهنجي نالي ۾ ڇپرايو هو. (مراتوري، صفحا 289-281) هي رينالڊو توڙي سندس معرڪا ٽاسو جي جنگي جوڏي کان گهڻ فرضي يا غير حقيقي نه آهن. (مراتوري، I,350).

(55) ٽن لفظن 'جينٽائلِس، جينٽلهومي ۽ جينٽلمئن' منجهان به اشتقاق نهن ٿا: (1) پنجين صدي جي بربرن کان ان جو مطلب سپاهي جو ٿو نڪري ۽ آخرڪار اُهو فاتح تائين هليو ٿو وڃي، جن کي پنهنجي ٻاهرئين وقار تي اجائي وڏائي هئي، ۽ (2) شهري جي نقطئہ- نظر کان، ان جو مطلب (روم جا قانوندان) ٿو نڪري جيڪي جينٽائلِس کي 'ڄائي ڄم کان آزاد' شهري جو مطلب ڪڍن ٿا سيلڊن (هڪ انگريز جج، 1584-1654) پهرين ڳالهه کي تسليم ٿو ڪري، پر حقيقت اها آهي ته ٻي نمبر تي بيان ڪيل مطلب ۾ وڌيڪ سچو ۽ تسليم ڪرڻ جوڳو آهي.

(56) ٽئسيٽس جرمئنيا، (سي 13) ('اُهي ڪنهن به نوجوان شخص کي نيزي ۽ بچاءَ جي شيلڊ سان سينگارن ۽ سڃائن ٿا').

(57) جسماني ورزشون ۽ خاص طرح باڪسنگ يا ننئونشيبازي ۽ ڪُشتي کي، لِڪرگس، فِلوپومين ۽ گئلن طرفان ننديو ويو هو جيڪي ڏار ڏار قانون ڏيندڙ، جنرل ۽ حڪيم هيا. سندن وزندار دليلن ۽ مجيل روَين جي مقابلي ۾ پڙهندڙ ليوسيَن جي دفاع جو غور سان مطالعو ڪن. جيڪو سولن جي باب ۾ آندل آهي. اولمپڪ راندين جي حوالي سان ويسٽ جو پِندار ۾ مطالعو ڪيو (ii,86-96,245-248).

(*) (آهستي هلندڙ گهوڙو).

(58) سورهيائي يا بهادري يا بهادرن جي خدمت جي سلسلي ۾ يا خانداني روايتن، سندن هٿيارن، جنگ جي سَڏ، جهنڊن ۽ جنگي آزمائشن جي باري ۾ سيلڊن ۾ تمام گهڻي معلومات ڏنل آهي. (اوپيرا، iii,I، وقار جا خطاب، ii,1,3,5,8) ڊوڪينج، (لاطيني زبان جا ڪتاب، iv,398-412 وغيره) جئائن ِول جا مضمون ۽ مقالا (I,vi-xii,127-142,165-222 ۽ ايم- ڊي پلايي- (بهادريءَ جون ڪجهه يادگيريون).

(59) ڊوڪينج جي خاندانن بابت ڏنل ڄاڻ اٽپوري ۽ اڌوري آهي، ڇاڪاڻ ته قومي تاريخدان هاٽوڪا ۽ ڪجهه عجيب آهن ۽ يونان جا مؤرخ وري پري جا ۽ ڪجهه غير ذميوار آهن. 1104ع ۾ ڪولومئن ساموندي ملڪ کي ٽراٽو ۽ سالونا تائين فتح ڪري پنهنجي قبضي هيٺ آڻي ڇڏيو هو. (ڪاٽونا، تنقيدي تاريخ، iii,195-207).

(60 لِوي، اسڪوبرا کي، جينٿيَس جي گاديءَ جو هنڌ ۽ هڪ قلعو ڄاڻايو آهي. جينٿيَس، اليرِيَنس جو بادشاهہ هيو. ان کان پوءِ اسڪوبرا، روم جي هڪ ڪالوني ۾ تبديل ٿي ويو. (سلئريَس، I,393,394) هاڻي ان کي اسڪوبَر يا اسڪٽاري سڏيو وڃي ٿو. (ڊي- ائنول جي قديمي جاگرافي، I,164) سنجئڪ جيڪو هاڻي اسڪٽاري جو پاشا آهي، اُهو رومانيا جي بيگلر بيگ خاندان جو اٺون حڪمران هيو، جنهن 78,787 ڊالرن ونڻ کان پوءِ پنهنجا 600 سپاهي جنگ ۾ موڪلي ڇڏيا. (مارسگلي، ترڪن جو فوجي انتظام، ص 128).

(61 ('پيلاگونيا ۾ هنن مذهبي فتني کي جنم ڏيندڙ قلعي کي تباهہ ڪري ان کي ساڙي ڇڏيو، جنهن ۾ اتان جا رهواسي بہ سڙي رَکَ ٿي ويا. هن واقعي ۾، در حقيقت، ڪنهن سان بہ ناانصافي نہ ٿي هئي ڇو تہ سندن بدزباني جي وبا هر طرف پکڙبي ٿي وئي ۽ جنهن اڳ ۾ ئي پنهنجي زهريلن نظرين ذريعي اوسي پاسي جي علائقن کي متاثر ڪيو هو'). (رابرٽ مِن، صفحا 36,37 آرام ۽ سڪون سان هي حقيقتون ٻڌائڻ کان پوءِ، وڏو پادري بالڊرڪ هڪ جملو ٿو چوي: (جيڪي سياح هتي سير سفر ڪرڻ خاطر اچن ٿا اُهي سيني يعني يهودين، تفرقي بازن ۽ عرب مسلمانن کان نفرت جو اظهار ڪندي کين خدا جو دشمن ٿا ڪوٺين').

(62 (اليگزئڊ، x,288).

(63 ورمئنبوز جي نواب ۾ مشرقي وَڏ ماٺهپائيءَ جو نماءُ اجايو ۽ واڌارو ٿو لڳي، پر محب وطن ڊوڪينج اطمينان سان مئٿيو پئرس 1254ع جي تحرير کي ورجائي ٿو. (اليگزئڊ، ص 352,353، مقالو xxvii جئائن وِل ص 315) هو فرائسرڊ (iv, 201) کي بہ ياد رکي ٿو جيڪو فرانس جي بادشاهہ جي طرز تي هلندو هو.

(64 ائناڪمنينا پهرين ڊسمبر، 1083ع ۾ پيدا ٿي هئي، (اليگزئڊ، vi,166,167) تيرهن سالن جي عمر ۾ پهرين صليبي جنگ جي وقت هوءَ بالغ ٿي چڪي هئي ۽ شايد نوجوان نائيسفورَس برينيَس سان شادي رچائي هيائين جنهن کي هوءَ پيار مان: 'منهنجو سيزر' چوندي هئي. (X,295,296 ڪجهہ جديد تاريخدانن جو اهو خيال آهي تہ بوهيمنڊ سان سندس دشمني، سندس پيار ۾ ناڪامي جي نتيجي ۾ هئي. قسطنطنيه ۽ نائيسيا جي مختلف معاملن ۾، سندس ذاتي دلچسپيُن جي مخالفت لاطينين جي جانبداري جي روَين سبب ٿي هئي. (اليگزِيَس، x,xi، صفحا 283-317) پر پنهنجن آخري ڪمن ۾ هوءَ ڪيترن معاملن کان اڻ واقف رهي هئي.

(65 اليگزيَس جي رَويي ۽ سندس ڪردار بابت، مئمبرگ ڪئٿولڪ فرئنڪن جي طرفداري ڪئي آهي ۽ والٽيئر تفرقي باز يونانين جي سلسلي ۾ هڪ طرفي ڪردار جو مظاهرو ڪيو آهي. هن فيلسوف جي تعصب جو رَويو جيسئٽ جي مقابلي ۾ معاف ڪرڻ جهڙو نہ آهي.

(66 ڪاري سمنڊ، باسفورَس ۽ باربيسِس نديءَ جي وچ ۾ جيڪا اونهاري ۾ گهٽي اونهي هوندي آهي اُها پندرهن ميلن تائين چانوَرن هيٺ وهندي رهندي آهي. يورپ ۽ قسطنطنيه سان سندس آمدرفت جو سلسلو، بلئچرني جي پٽرن سان تعمير ٿيل پُل آهي جنهن کي مختلف وقتن ۾ جسٽينيَن ۽ باسل بحال ڪيو هو. (گليَس، باسفورو ٿرشيو، ii,3) ڊوڪينج، ڪرسٽينا، iv,2,179).

*) (حملو ڪيائين، يا حملو ڪيو ويو).

(67) بارن کي ٻن طريقن سان پُٽيلو يا جهوليءَ جهليو ويندو هو، هڪ هٿيارن جي زور تي، ٻيو ٻا
کي پيءُ جي قميص ۾ ڪلُ جي وچ تي رکيو ويندو هو. ڊوڪينج (جٺائن وِل xxii صفحو 270
اندازو ٿو لڳائي ته گاڊفري طرفان اولاد کي اختيار ڪرڻ پوئين دؤر جي ثقافت هئي.
(*) (نارمنڊي جا ماڻهو، اوپر جي شهنشاهت خلاف جنگ وڙهن ٿا. (1081ع ۽ 1082ع) اهي جنگيو
البانيا ۽ ٿيسلي ۾ لڳيون هيون. (هنن جنگين بابت احوال، باب 56هين ۾ ڏنل آهي).
(68) واپسيءَ کان پوءِ فلانڊرس جو رابرٽ، انگلنڊ جي بادشاهه جو خاص ماڻهو بڻجي ويو ڇو
ڪيس 400 مارڪ پينشن ملڻ لڳي هئي. ريمر جي فيوڊرا جو پهريون ناٽڪي رنگ ڏسو.
(69) ٽيئسيٽس، (vi,44).
(70) صليبي جنگين جا مغرور تاريخدان، پنهنجي شرمندگيءَ جي ڪاروائيءَ تي هبڪي وجن ٿا
ششدر پڻ ٿين ٿا. تنهن هوندي به جيئن ته جنگي جوڌن به شهنشاهه جي آڏو جهڪي ڪيس احترام
جو سلام پيش ڪيو هو ۽ بادشاهه سلامت پنهنجي تخت تي بغير ڪنهن چرپر جي ويٺو رهيو
ان مان اهو صاف ظاهر آهي ته هنن سندس گوڏن يا وري پيرن کي چُميو هوندو. بهرحال اهه
ڳالهه حيرت جوڳي آهي ته ائناڪمنينا، لاطينين جي ان روَيي تي خاموش نه رهي ها ۽ نه وري
مشڪوڪ بيان ڏئي ها. سندن بادشاهن جي ذلت شايد هن موقعي تي هن باب کي وڌيڪ زينت
بخشي ها.
(71) هن پاڻ کي: ('نِج نسل جو فرئنڪ ڪونيو هو') (اليگزيَس، x، ص 301) xiهين صدي جو هي لقب
به عجيب هو پر شرط اهو ته ماڻهن کي پنهنجي اوچي نسل کي ثابت ڪرڻو پوندو هو
ائناڪمنينا خوش ٿيندي اهو ٻڌائي ٿي ته ٿُلهو متارو بربر، ڊوريليَم جي جنگ ۾ مارجي ويو هو
يا وري زخمي ٿي پيو هو. (xi,317) هي حالتون، ڊوڪينج جي شڪَ کي تقويت ٿيون پهچائن
(حاشيو، ص 362) ته اُهو شخص پڪَ پئرس جو رابرٽ هو جنهن جو تعلق فرانس جي هڪ نندي
ضلعي يا ڪنهن نندي ٻيٽ سان هيو.
(72) ساڳي اونهائيءَ ۾ وڃڻ يا سوچڻ کان پوءِ ڊوڪينج پنهنجي ڪليسا کي ڳولي ٿو لهي جيڪ
سينٽ ڊراسَس جي هئي جنهن جو تعلق سٹائسنس سان هيو: ('اُهي جيڪي پاڻ کي جنگ ۾
شامل ڪرڻ وارا هيا ۽ جيڪي ويڙهاڪن کي به جنگ ۾ جوٽڻ لاءِ هميشه تيار رهندا آهن ۽ پوءِ
اُهي سڄي رات سندس مقبري تي گذاريندا آهن ۽ جنگ ۾ اَجيت رهندا آهن، ڇاڪاڻ ته اهڙن
ماڻهن جي برگنڊي ۽ اٽلي طرف گهڻي گهرج هوندي آهي ڇو ته اُهي ئي اهڙين نازڪ ڳالهين
کي سمجهن ٿا ۽ نبائن ٿا. (جون، سارِيبيورينسِس، تحرير، 139).
(73) سندس فوج جي تعداد تي ڪجهه ماڻهن کي اختلاف آهن، پر ڪنهن جو بيان بطليموس جهڙو ۽
جيترو مستند هرگز ناهي، جيڪو تصديق سان ٻڌائي ٿو ته پنج هزار گهوڙي سوار ۽ ٽيهه هزار
پيادل فوج ۾ شامل هيا. (وڌيڪ تصديق لاءِ اُشر جي تاريخوار واقعن جو مطالعو ڪيو، ص 152).
(74) فُلچر، ڪارنوٽينسِس (ص 387) هو مختلف نالن ۽ ٻولين جون اٺويهه قومون ڳڻائي ٿو (ص 389
پر آءٌ سندس طرفان فرانسيسي، گالي، اٽلي، ۽ اپولي جي فرق کي پوريءَ طرح سمجهي ن

سگهيو آهيان. ٻي هر جڳهه تي هن نفرت منجهان اُنهن ڀاڄوڪڙن جو ذڪر ڪيو آهي جيڪي بزدليءَ مان جنگ جو ميدان ڇڏي هليا ويا هيا.

(75) گبرٽ، (ص 556) توڙي جو هو نرميءَ مان مخالفت ڪري ٿو تڏهن بہ، وڏي لشڪر جو ذڪر ٿيل آهي. اربن- II پنهنجي جوش جذبي مان ان جو تعداد 300,000 زيارتين تائين محدود ڪيو آهي. (تحريرون، xvi، ڪائونسل xii,731).

(*) (ائلپس جيڪو فرانس جي طرف کان آهي).

(76) اليگزيَس (x,283) سندس حساس نازڪ مزاجيءَ ڪي، سندس عجيب ۽ مُنجهائيندڙ نالن کان شڪايت آهي ۽ واقعي ڪو هڪڙو ماڻهو بہ اهڙو ناهي جنهن جي نالي ڪي ائناڪمنينا غرور مان بگاڙيو نہ هجي ۽ وري اُهي نالا اهڙن مهذب ماڻهن ڪي ڏاڍا پيارا هوندا هيا. آءٌ فقط سئنگلس جو هڪڙو ئي مثال ڏيندس جيڪو سينٽ گائيلز جو نواب هيو.

(†) (فارس جا بادشاهہ).

(77) ملميسبري جو وليمَ (جيڪو 1130ع جو ليکڪ هيو) پنهنجي تاريخ ۾ پهرين صليبي جنگ جو ذڪر ڪيو آهي (iv,130-154) پر منهنجي خواهش آهي تہ بجاءِ اڻ ڇتيُن ۽ پُڻ پُڻ جهڙين ڳالهين جي، جيڪي برطانيہ جي بيٽ تي اڻ ڄاتل نموني گذري ويون هيون، (ص 143) هُو ماڻهن جي تعداد، سندن خاندانن ۽ پنهنجي ملڪ جي ماڻهن جي جذبن ۽ مُهمن جو ذڪر ڪري ها. ڏگڊيل ۾ مون ڪي نارمنڊي جو انگريز اسٽيفن مليو جيڪو البيمرل ۽ هوڊرنيَس جو امير هيو، ان اميرزادي رابرٽ ڪي انتاڪيا جي جنگ ۾ سلامي پيش ڪئي هئي. (بئرونيج، I,61).

(78) گبرٽ (ص 471) 'اُگهاڙيون جنگهون' يا 'پُڳل پردو' شايد ڪوهستاني ماڻهن لاءِ موزون آهي پر جيڪي پوسل وارا علائقا آهن اُتي آئرلئنڊ جي ڏيڻ جي دستور موجب هلڻو پوي ٿو. ملميسبري جو وليَم واضح طور تي بہ لفظ استعمال ٿو ڪري يعني ويلش ۽ اسڪاٽ يعني ويلز ۽ اسڪاٽلئنڊ جا رهواسي. (vi, 133) جن شڪار جي جڳهن ڪي ڇڏي ڏنو هو.

(79) آدمخوري واري ٻُڪ، ڪڏهن سچي تہ ڪڏهن مصنوعي ۽ ڪوڙي، اسان ڪي ائناڪمنينا ۾ نظر اچي ٿي. (اليگزئڊ، x,288) گبرٽ (ص 546) رئڊلف ڪئڊم (باب 97) هيءَ ڳالهہ گيسٽا فرئنڪورم جي مصنف اسان ڪي ٻڌائي آهي جنهن ۾ راهب رابرٽ، بالڊرڪ ۽ ريمنڊ پڻ شامل آهن جيڪي انتاڪيا جي گهيري ۽ ڏُڪر جي وقت پاڻ ۾ گڏ هيا.

(80) سليمان جي مسلمانن واري خطاب کي لاطينين استعمال ڪيو، ۽ سندس ڪردار ڪي ٽاسو بيحد سهڻي نموني بيان ڪيو آهي. سندس ترڪي نالو ڪلج- ارسلان (485 هجري کان 500هہ يا 1092-1106ع) هو. ڏسو ڊي گائينس جو چارٽ (I,245) پر ان کان وڌيڪ مسلمان ليکڪن سندس باري ۾ لکيو آهي جن پهرين صليبي جنگ کي سڪتڻ ۽ خشڪ لفظن ۾ بيان ڪيو آهي (ڊي گائينس، iii,ii,10-30) گبن جا تفصيل ايترا صحيح ناهن. سليمان 1086ع ۾ مري ويو. سندس پٽ جنهن جو بہ ساڳيو نالو هو اُهو 1092 ۾ تخت تي وينو ۽ 1106ع ۾ اُهو بہ گذاري ويو.

(81) قلعن، انجڻين ۽ يورپ جي وچئين دؤر جي معلومات لاءِ مراتوري جو مطالعو ڪيو (اٽلي جا قديم آثار، ii,xxvi,452-524) بيلفريدس اصل هيو جنهن مان بيلفري قديمي دؤر جو ڇُرندڙ پرندڙ منارو هيو. (ڊوڪينج، I,608).

(82) گهيري ۾ نائيسيا جي ڍنڍ ۾ جيڪا هڪ جهڙائي ٻڌائي پئي وڃي ان کي آءٌ وڌيڪ برداشت نٿو ڪري سگهان ڇاڪاڻ جو ميڪسيڪو جي سامهون هرمن ڪارٽيز جون ڪارروايون ٻه هلن پيون. ڊاڪٽر رابرٽسن جو مطالعو ڪجي (آمريڪا جي تاريخ ۾ بڪ V. وليم رابرٽسن (1721-1793ع) اسڪاٽلئنڊ جو وڏو تاريخدان هو.

(83) 'ميڪرينٽ' هڪ اهڙو لفظ جيڪو فرانس جي صليبين ايجاد ڪيو هو جيڪو پراڻي طريقي يا روايت موجب فقط فرانسيسي ٻوليءَ تائين محدود رهيو. اهو محسوس ٿو ٿئي ته اسان جي ابن ڏاڏن جا جذبا تمام مٿاهان هوندا هيا ۽ جيڪو اُنهن ۾ يقين نه رکندو هو ته ان کي بيهودو يا ذليل سڏيو ويندو هو. ذري گهٽ ساڳيو تعصب اڄا به ڪيترن ماڻهن جي ذهنن ۾ موجود آهي جيڪي پاڻ کي عيسائي سڏرائن ٿا.

(84) بئرونيَس پنهنجي پاءُ راجو کي هڪ مشڪوڪ خط لکيو (1098ع نمبر، 15) جيڪي دشمن هيا اُهي ميڊس، فارس يا ڪالڊيا جا رهواسي وغيره هيا. پهريون حملو سچو ۽ نرم طريقي جو هو (جيڪو اسان جي لاءِ هاجيڪار ثابت ٿيو) پر بولن جي گاڊفري ۽ هُو پائرن جو ڇا ٿيو؟ ٽئنڪريڊ 'پُٽ' آهي پر ڪنهن جو؟ پڪ سان نه راجر جو ۽ نه بوهيمنڊ جو. (ڏسو باب جو حاشيو نمبر 53هون).

(85) گيسٽا فرئنڪورَم (ص، 7) رت جي رشتن ۽ بهادري جي ساڳئي خاندان کي وڏي پادري پنهنجي طرفان تصديق جي مُهر هڻي ڇڏي.

(86) بئلسٽا، بليسٽرا ۽ آربالسٽر. ڏسو مراتوري کي قديمي تحريرن ۾ (ii,517-524) ڊوڪينج، لاطيني (I,531,532) ائناڪمنينا جي وقت ۾ هي هٿيار، جنهن کي هوءَ 'زانگرا' جو نالو ٿي ڏئي، اوير ۾ گهٽ سڄاتو ويندو هو (x,291) ڪنهن به انساني ناهمواريءَ سبب، مڪيه پادري ان جي استعمال کي عيسائين جي جنگين ۾ منع ڪري ڇڏيو هو.

(87) هڪ سنجيدو پڙهندڙ شايد سلئريَس جي عالماڻي مرتبي ۽ ڊي- ائنول جي جاگرافي جي سائنس جي پيٽ ڪرڻ جي ڪوشش ڪري. ٽاير جو وليَم شايد صليبي جنگين جو واحد تاريخدان هو جنهن وٽ قديمي دؤر جون ڪيتريون ئي يادگيريون محفوظ آهن، ۽ ايم- اوٽر قسطنطنيه کان وٺي انتاڪيا تائين فرئنڪن جي قدمن پٺيان هلندو رهيو. (ساموندي سفر، I,35-88).

(†) (ٽئنڪريڊ)

(‡) (بالڊوِن).

(88) ايڊيسا جي هن الڳ ٿلڳ مقابلي کي فلچيريَس ڪارنوٽينسِس بهتر طريقي سان بيان ڪيو آهي. (اهو مواد بونگئريسيَس، ڊچيسن، ۽ مارٽين جمع ڪيو هو). نواب بالڊوِن جو بهادر ننڍو پادري به مواد گڏ ڪرڻ ۾ شامل هو. (صليبين جا جذبا، I,13-14) ان بادشاهه جي ٽئنڪريڊ سان جهيڙي ۾، سندس هڪ طرفي رويي جو هڪ جهڙو جواب رئڊولفس ڪئڊومينسِس جي هڪ طرفي رد عمل ۾ موجود هو جيڪو سپاهي هئڻ سان گڏ هڪ تاريخدان پڻ هيو.

(89) ڏسو ڊي گائينس کي (هُنن (HUNS) جي تاريخ ۾، I,456).

(90) انتاکيا جي لاءِ پوڪوڪ جو مطالعو ڪيو (مشرق جو بيان، ii,I,188-193) اوٽر (ترڪستان جا سامونڊي سفر، وغيره، I,81 وغيره). ترڪي جو جاگرافي دان (اوٽر جي حاشين ۾) ابوالفدا. (شام جو بيان، ص 115-116 رزڪي).

(91) رئڊولفس ڪئڊومنيسِس (53,304) تنهن هوندي به هو ان ڪم کي جائز تو سمجهي چاڪاڻ ته ڪيس گاڊفري جي طاقتور پنيرائي حاصل هئي، ۽ ٽاير جو وليم به ان ڳالهه جي تائيد تو ڪري، (ماڻهو هن انوکي واقعي کي ڏسي اچرج ۾ پئجي ويا هيا) (5,6,701) تنهن هوندي به اهو واقعو ان دؤر جي اميرن کي حيرت وارو نه لڳو هوندو.

(92) ڏسو رابرٽ، ريمنڊ ۽ ڊيرج واري ٽئنڪريڊ جي معرڪن کي جن هر طرف خاموشيءَ جو ماحول پيدا ڪري ڇڏيو هو. (رئڊولفس ڪئڊومنيسِس، باب 53).

(93) فرئنڪن جي تڪليفن ۽ نماڻي عرض کي ٻڌندي، ابوالفراجيَس، ڪاڊبُوڪا جي مغروري واري جواب کي هتي جاڻائي تو: 'تون هاڻي پڇي نه سگهندين ۽ منهنجي ترار جو نشانو بڻجندين'. (خانداني شجرو، ص 242).

(94) ڪربوگا جي ميزبان جو ذڪر ڪندي، گهڻائي لاطيني تاريخدان ڪارنوٽينسِس جو مصنف (ص 392) گبرٽ (ص 512) ٽاير جو وليَم، (vi,iii,714) برنارڊ ٽسارئريَس (39,695) هڪ وڏي هجوم جي فضول بيان مان مطمئن آهن...... جيڪي ماڻهو به بيشمار آهن، فوجون به گهٽيون آهن ته ساڳي وقت اڻ لاڳاپيل هجوم به جمع ٿي ويا آهن، ائناڪمنينا به هن دلچسپ چرپر ۾ حصو ورتو آهي، (اليگزيَس xi,318-320) ترڪن جي تعداد کي البرٽ اڪئينسِس مقرر ڪري ڇڏيو هو جيڪو 200،000 جي لڳ ڀڳ ٻڌايو ويو آهي. (iv,x,242) ۽ رئڊولفس ڪئڊومينسِس ان تعداد کي 400،000 گهوڙي سوار ٻڌايو آهي. (|xxii,309|).

(95) هڪ ننڍي پادري، جنهن جو تعلق شاهي خاندان سان هيو، جي دردناڪ ۽ بدناميءَ واري موت کي ڏسو جنهن کي ترڪن ان وقت قتل ڪيو جڏهن هو هڪ باغ ۾ پنهنجي شامي سُريت سان گڏ ڊاري جي راند کيڏي رهيو هو.

(96) ڪرسمس جي ڏينهن ۾ هڪ ڏاند جو مُلهه پنجن سالدي)ان وقت جو سِڪو جيڪو 15 شلنگن جي برابر هو) کان وڌي ٻن مارڪن تائين هليو ويو هو (جيڪي چئن پائونڊن جي برابر ٿين ٿا) ان کان پوءِ ان جو مُلهه ويتر وڌندو رهيو. هڪ وهڙي يا ڳَهَٽي يا گهيٽي جو مُلهه هڪ شلنگ کان ارڙهن شلنگن تائين هليو ويو؛ جيڪو ٻيو ڏڪار پيو هڪڙي ماني يا ڊبل روٽي يا جانور جو مٿو يا سِپي سون جي رقم کي وڃي ڏڪ هنيو هو. مهانگائي جا اهڙا ڪيترائي مثال ڏئي سگهجن ٿا، پر تنهن هوندي به هي عام ۽ روز مره جون قيمتون هيون ۽ خاص يا تمام وڏيون قيمتون پوءِ به ايتريون نه هيون جو هڪ فيلسوف پنهنجو توجهه ان طرف ڪري ۽ پنهنجو قيمتي وقت سيڙائي.

(97) ('اجا ايترا ڪيترائي هيا جن جا نالا اسان وٽ موجود ناهن ۽ جن جو وجود ٿي جڻ زندگيءَ جي ڪتاب کان ڪٽجي چڪو هو ۽ اُنهن جو ذڪر ڪرڻ هن اهم ڪم ۾ ضروري ناهي'). (ٽاير جو

وِليم، (vi,v,715) گبرٽ، صفحا (518-523) عظيم هُو (Hugh) ۽ چارٽريس جي اسٽيفن کي معاف ڪرڻ يا ٽارڻ جي ڪوشش ٿو ڪري.

(98) صليبي جنگ جي واڌاري، اليگزيَس جي پاڄ ۽ انتاڪيا جي فتح ۽ آخرڪار جيروسلم جي فتح ۽ ان جي چونڪاري جي احوال جو غور سان مطالعو ڪيو، جنهن کي اليگزئڊ ۾ ڏسي سگهجي ٿو. (xi,317-327) ائناڪمنينا کي مبالغي ڪرڻ جو ايترو شوق هوندو هو جو هن لاطينين جي معرڪن کي تمام گهٽو وڌائي پيش ڪيو آهي.

(99) هڪ مسلمان تاريخدان (گائينس، ii,95) ابوالمحاسن مقدس نيزي کي بيان ڪرڻ ۾، عيسائي ليکڪن ائناڪمنينا ۽ ابوالفراجيس کان وڌيڪ صحيح ۽ مستند آهي، جڏهن ته يونان جي شهزادي (يعني ائنا) ان کي صليب جي لوهي ڪِليءَ سان ملائي مونجهارو پيدا ڪري ٿي ڇڏي. (x,326) ۽ هڪ يهودي پادري وري ان کي سينٽ پيٽر جي لَڪڻ سان ٿو وڃي ملائي. (ص 242).

(100) ٻَه هڪ ٻئي جا مخالف جيڪي هن معجزي يا ڌوڪيبازي جي باري ۾ پنهنجي پنهنجي الڳ الڳ پر يقيني راءِ رکن ٿا، اُهي گائيلز جو ريمنڊ ۽ رئڊولفس ڪئڊومينسِس آهن، هڪڙو ٽولوز جي نواب سان لاڳاپيل هيو ته ٻيو وري نارمنڊي جي بادشاهه فلچيريَس ڪارنوٽينسِس سان گڏ هوندو هو. هڪڙو چوي ٿو: ڌوڪيبازي لاءِ جيڪو ڪجهه ٿِيو ٿا اُها ڌوڪيبازي هرگز نه آهي...... هن مقدس نيزي کي ڳولي لڌو هو جنهن کي ڌوڪي سان ڪنهن ڪُنڊ ۾ لڪايو ويو هيو. ماڻهن جو ٻيو هجوم زور سان دانهون ڪندو رهيو پر اُنهن کي ڪنهن ليکي ۾ ئي نه آندو ويو.

(101) ڏسو ايمر- ڊي گائينس کي، (ii,ii,223 وغيره) ۽ برڪياروڪ ۽ محمد سنگيار جي مضمونن جو به مطالعو ڪيو جيڪي ڊي- هربيلاٽ محفوظ ڪيا آهن.

(*) (اُهو اُمير جنهن کي 1076ع ۾ جيروسلم جي واڳ سؤنپي وئي هئي.

(102) امير يا سلطان افضل جيروسلم ۽ ٽائر کي 489 هجري يا 1096ع ۾ ٻيهر هٿ ڪيو. ريناڊوٽ‍ه سرواٽن جي تاريخ، (اليگزينڊر، ص 478) ڊي- گائينز (I,249)، هي حوالا ابوالفدا ۽ بن شونا مان کنيا ويا آهن. فاطمي سفيرن چيو: ('اسان جيروسلم تي ٻيهر قبضو ڪيو ۽ توهان جي اچڻ کان اڳ ۾ ئي اسان ترڪن کي اتان تڙي، ڀڄائي ڪڍي ڇڏيو').

(103) مصر جي خليفن ۽ صليبين جي وچ ۾ ٿيل خط و ڪتابت جو مطالعو ڪيو جيڪا ٽائر جي وليمَ ۽ (iv,24,vi,19) ۽ البرٽ اڪيئينسِس (ii,59) وٽ محفوظ آهن ۽ اُهي پنهنجي اهميت توڙي حقيقتن جي بيان ۾ وڌيڪ مانائتا ۽ معتبر آهن.

(104) فرئنڪن جي اڳتي وڌڻ بابت مواد کي هٿ ڪيو ويو آهي جيڪو انتهائي مستند آهي جنهن کي مانڊريل جي حلب کان جيروسلم جي سفر دؤران لکيو ۽ محفوظ ڪيو ويو هو. (صفحا، I,67) ('ان ۾ ڪو به شڪ نه آهي ته سندس تحرير، بهترين تحريرن منجهان هڪ آهي'). (ڊي- ائنول- جيروسلم جون يادگيريون، ص 27).

(105) ٽسيٽس جي ڪمال جي بيان کي ضرور ڏسو. (تاريخ v,11,12,13) جيڪو اندازو ٿو لڳائي ته يهودي اڳواڻن ۽ قانون ڏيندڙن، سڄي دنيا جي ماڻهن سان دائمي دشمني ڪرڻ جو جڙ نيڪو ڪٽي ڇڏيو هو.

(106) والٽيئر جي دلچسپ بي اعتقادي به حد اندر آهي جنهن ۾ هن فرانسيسي مصنف جو وسيع علم نظر پيو اچي جيڪو هن 'صليبي جنڱن' ۾ بيان ڪيو آهي. (vi,386-388) ۽ جيڪو پنهنجي تجزيي ۾ ٻڌائي ٿو ته عربن جي خيال موجب جيروسلم جا ماڻهو 200،000 کان متي هيا، ۽ ٽائٽس جي حملي جي وقت، جرزفس 13،00،000 يهودين کي هڪ جڳهه تي گڏ ڪيو هو، ۽ خود ٽسيٽس سندن تعداد 600،000 ٻڌايو آهي ۽ هن ڳالهه ۾ وڏي ۾ وڏو ڏوڪو هي آهي ته سندن تعداد کي روم جي فوج کان به وڌيڪ ٻڌايو ويو آهي.

(107) ماندريل، جيڪو وڏي محنت سان ديوارن مٿان هليو هو، ان هڪ اهڙي سرشتي کي ڳولي ڪڍيو جنهن ۾ 4630 قدم يا 4167 انگريزي وال هيا. (صفحا 109,110). ايم- ڊي، ائنول هڪ اهڙو طريقو ڳولي ڪڍيو جنهن ۾ 1960 فرينچ ٽئائسز هيا. (صفحا 23-29) هي سندس اهو تجربو هو. جيروسلم جي مقامي جاگرافي لاءِ ويلنڊ جو مطالعو ڪيو. (فلسطين، ii,832-860).

(108) جيروسلم ۾ فقط هڪ ندي ڪيڊرون هوندي هئي جيڪا اونهاري ۾ خشڪ هوندي هئي ۽ جنهن ۾ ڪي به نمايان چشما به نه هيا. (ريلنڊ I,294,300) ٻئي ذريعن يعني ٻاهرئان آيل توڙي مقامي ماڻهو پاڻيءَ جي کوٽ جي شڪايت ڪندا هيا، ۽ جنگ جي ڏينهن ۾ اها کوٽ اڃا وڌي ويندي هئي ۽ ماڻهو پريشان ٿيندا هيا. ٽئسيٽس، شهر ۾ هڪ دائمي چشمي جو ذڪر ڪري ٿو ته ساڳي وقت پاڻيءَ جي هڪ وڏي حوض جو ذڪر به ڪري ٿو جنهن ۾ پاڻي جمع ڪيو ويندو هو. ان کان سواءِ مينهَن جي پاڻي کي جمع ڪرڻ لاءِ جدا انتظام هوندو هو. حوض جو پاڻي ٽيڪو نديءَ مان هڪ ناليءَ ذريعي جمع ڪيو ويندو هو جنهن کي بهاءُالدين پڻ بيان ڪيو آهي. (صلاح الدين جو احوال، ص 238).

(109) اها هڪ خوشيءَ جهڙي ڳالهه آهي ته ٽاسو، گهيري بابت ننين ننين احوالن ۽ تفصيلن کي ڪاپي ڪري ۽ اُنهن کي پنهنجي خوبصورت بيان ۾ سجايو آهي.

(110) لاطينين کان سواءِ، جيڪي ماڻهن جي قتلام تي رتيءَ ماتر به شرمندا نه آهن، ان بابت ايلماسن جو مطالعو ڪيو. (عرب مسلمانن جي تاريخ، ص 363) ابوالفراجيَس (شاهي خاندانن جو سلسلو، ص 243) ۽ ايم- ڊي گائينس (ii,ii,99) جنهن اهي تفصيل ابوالمحاسن کان ورتا آهن.

(111) پراڻو منارو سفينا جنهن کي يورپ جي تاريخ جي وچئين دؤر ۾ نيبلوسا چيو ويندو هو، ان کي پوءِ ڪاسٽيلم پسينم سڏيو ويو ۽ اهو نالو بزرگ ڊئمبرٽ (پيسا جي وڏي پادري) مٽس رکيو هو. اهو اڃا تائين به کوٽ نما قلعو آهي ۽ ترڪي جي آغا يا پاشا جي رهائش گاهه طور ڪم اچي ٿو. اهو ئي قلعو بحر- مُردار، جوديا ۽ عربستان تي حڪمراني ڪري ٿو. (ڊي- ائنول- صفحا 19-23). ان کي حضرت دائودؑ جو منارو به چيو ويندو هو.

(112) هيوم (انگلنڊ جي تاريخ ۾، I,311,312 آڪٽئويو ايڊيشن ۾.

(113) والٽيئر، جنرل هسٽري (عام تاريخ) تي لکيل سندس مضمون ۾. (ii,54,345,346).

(114) نارمنڊي جي رابرٽ جو انگريزي مترجم ۽ ٽولوز جي ريمنڊ جا ڳوڻاٽا، تاج جو شان شوڪت هڪ طرف، پر رسمن رواجن جي سچي آواز، آرزوئن، اُميدن توڙي انتقام جي جذبن جي ياد ڪي اڄا تائين تازو توانو رکيو آهي. (ولهرڊون، نمبر 136 جنهن جو تعلق گائيلز جي نواب سان آهي. هو ٽرپولي جي گهيري وقت مري ويو هو، هي شهر پوئلڳن ۽ جانشينن جي قبضي ۾ هو.

(115) ٽاير جي وليم ۾ (x,1-12) اليڪشن توڙي عسڪلان جي جنگ جي باري ۾ احوال پڙهو ۽ پهرين صليبي جنگ جي لاطيني تاريخدانن طرفان نتيجن اَخذ ڪرڻ جو بہ غور سان مطالعو ڪيو.

(116) ريناڊوٽ- سرواٽن جي تاريخ، (اليگزيَس، ص 479).

(117) بزرگ ڊئمبرٽ جي دعوائن کي ٽاير جي وليم ۾ تڪيو ۽ توريو. (ix,15-18,x,4,7,9) جيڪو وڌي وضاحت ۽ بيباڪيءَ سان جيروسلم جي فاتحن ۽ بادشاهن جي آزادي متعلق اسان کي تفصيلي احوال ٻڌائي ٿو.

(118) ٽاير جو وليَم (x,19) يعقوب ۽ وٽرئڪو جي تاريخ (I,21-50) ۽ مئرينَس سنوٽَس (iii,i) جي احوال مان اسان کي جيروسلم جي لاطيني بادشاهتن بابت ڄاڻ ۽ سوڃ جو احوال ملي ٿو.

(119) فوجن کي جڏهن جمع ڪيو ويو، جن ۾ لوِي ۽ بينجمن جا قبيلا بہ شامل نہ هيا، تڏهن بہ دائود وٽ 1300,000 يا 15،74000 فوجي يا ويڙهاڪ موجود هيا، جن ۾ جيڪڏهن عورتون، ٻار ۽ غلام بہ جوڙجن تہ اُنهن جو تعداد 13 مليَن يا هڪ ڪروڙ ۽ ٽيهہ لکَ ان ملڪ ۾ وڃي بيهندو جيڪو ڊيگهہ ۾ سٺ ليگ (ان وقت جو ماپو) ۽ ويڪر ۾ ٽيهہ ليگ آهي. جيڪڏهن ان حقيقت تي ايمانداري ۽ دليلن وارو تبصرو ڪجي تہ معاملو اونتو ٽي سگهي ٿو ۽ شڪ شبها خطرناڪ حد تائين وڌي وڃن ٿا.

(120) هنن گهيرن ۽ هَلائن بابت صحيح جڳهہ ۽ صحيح وقت تي ٽاير جي وليَم طرفان حقيقتون بيان ٿيل آهن جيڪي ix ڪتاب کان وٺي xviii تائين گڏ ٿيل آهن. ۽ جن کي برنارڊس ٽسارئريَس مختصر نموني بيان ڪيو آهي. ڪي مقامي ڳالهيون ۽ حقيقتون پيسا، جينئا ۽ وينِس جي تاريخوار واقعن ۾ آيل آهن ۽ ٻيون مراتوري جي ڇهين، نائين ۽ ٻارهين جلد ۾ شامل آهن.

(121) ('اولهہ جي ٻيٽن تي ماٺهو موجود هيا ۽ خاص طرح ان خطي ۾ جنهن کي هاٽي ناروي چيو وڃي ٿو'). ٽاير جو وليم (xi,14,804) ان وهڪري جو ڏس ٿو ڏئي، (انگلش چئنل ۽ جبرالٽر جي رستي جو گس ٿو ٻڌائي). تہ سِدان جو گهيرو ڪيئن ڪيو وڃي.

(122) بينيلاٽر، ڊي گائينز (هُنن (HUNS) جي تاريخ، ii,ii,150,151، 1127ع) هو يقيني طور تي ملڪ جي اندروني حالتن بابت ٻڌائيندو هوندو.

(123) سانٽ عقلمنديءَ سان، عورت جي حڪمرانيءَ ۾ سازشن ۽ شرارتن جو ذڪر ان حوالي سان ڪري ٿو تہ: 'اهڙي خطي ۾ جتي دشمنن جو چار ڦهليل هجي، اُتي مردانگيءَ جي همت، حوصلو ۽ بهادري تمام ضروري هئي'. تنهن هوندي بہ جڏهن ڪيس سڏ ٿيو تہ پنهنجي جاگيردار مالڪ جي اجازت سان هن خانداني الهڙ ڇوڪري پنهنجي مڙس جي چونڊ ڪئي جيڪو اڳي ئي

ناميارو هو. (جيروسلم جو احوال، باب 242 وغيره) ان کان سواءِ، ايم- ڊي، گائينس جو بہ مطالعو ڪيو (I,441-471) تہ هنن شاهي سلسلن جي شجرن ۾ حسب نسب کي بہ ڏنو وڃي.

(124) ڪين ننولي ۾ چٽر مان سڏيو ويندو هو: پُوليسنس، يا پولاني (يعني گڏه، گهوڙو يا ڪوتو ڪين سڏيو ويندو هو) ۾ سندن نالو ڪڍهن بہ نفرت يا حقارت بنان نہ ورتو ويندو هو. (ڊوڪينج، لاطيني، 5,535) ۾ جائنول جا تجزيا (صفحا، 85-84، يعقوب، وٽرئيڪو (هيروسول جي تاريخ، I,67,92) ۾ سانٽ، (iii,viii,2,182) هن سلسلي ۾ هڪ يادگار جملو لکيو ويو آهي: ('مقدس ڌرتي کي چوٽڪارو ڏيارڻ وارن عظيم انسانن جا نالائق پٽ... جيڪي اُتي رهيا، عيش عشرت جي ڪمن ۾ ڪاهي پيا ۽ مردن مان ڦري عورتون ٿي ويا').

(125) هي مستند معلومات جيروسلم بابت تفصيلن منجهان ملي آهي. (باب، 331-324,326) سانٽ، (iii,viii,I,174) فقط 518 امير ۽ 5775 اُنهن جا پوئلڳ ٿو ڳڻائي.

(126) مجموعي طور تي ٽن وڏن پرڳڻن ۾ 100 امير هرهڪ پرڳڻي ۾ هيا ۽ هڪ ٻي اطلاع موجب سندن تعداد 500 هيو جنهن کي هڪ اندازي موجب جائز قرار ڏئي سگهجي ٿو.

(127) تنهن هوندي بہ اوچتن موقعن تي (ساتنق چوي ٿو) امير پاڻ هُرتو مدد پاڻ سان گڏ آڻيندا هيا ۽ اُهي اهڙا سپاهي پاڻ سان گڏ ڪٽندا هيا جيڪي لڳ ڀڳ سندن ئي مرتبي وارا هوندا هيا.

(128) ٽاير جو وليم، اسپتال وارن جي گندي اصليت ۽ ذهنيت بابت ٻڌائي ٿو. (xviii,3,4,5) جن پنهنجي محسن کي ڇڏي ڏنو هو. سينٽ جان جيڪو خير خيرات ڏيندڙ هيو، ان وڏي سينٽ جان جو ڪردار تي ادا ڪيو جيڪو پاڪ غسل ڏياريندڙ جي حوالي سان مشهور هيو. (ڏسو پاڳي، جي ناڪام محنت، (تنقيدي جائزو، 1099ع، نمبر 18-14). هنن 1120ع ۾ هٿيار کڻڻ شروع ڪيا: پر اسپتال امڙ هئي، مندر پُٽ يا ويجهو عزيز هو، ۽ ٽيوٽونڪ يا جبري حڪم 1190ع ۾ ان وقت جاري ڪيو ويو هيو جڏهن آڪري جو گهيرو ڪيو ويو هيو.

(129) سينٽ برنارڊ کي ڏسو. هڪ مندر کي (1136-1132ع) ۾ ناهيو ويو هيو. (I,ii,547-563) هن تحرير کي مئبيلن ايڊٽ ڪيو هو. وينيٽ، 1750ع. اهڙي مدح سرائي يا ساراهہ جيڪا مذهبي ماڻهن مٿان مفت اڇلائي وڃي، اُها مالٽا جي تاريخدانن کي ضرور وڻندي.

(130) مئٿيو پئرس (ميجر جي تاريخ، ص 544) هو اسپتال جي مالڪن کي 19,000 ۽ مذهبي ماڻهن کي 9000 منيريا تو ڏئي. هڪ اهڙو لفظ جيڪو ٻاهران برآمد ڪيو ويو هيو (جيئن ڊوڪينج جائز طرح سان پنهنجو تجزيو پيش تو ڪري) ۽ اهو لفظ فرانسيسي محاوري جي بجاءِ انگريزي محاورو معلوم تو ٿئي. مئنر معنيٰ 'جيئندا قبلا' ۽ مئنر جو مطلب رهائش گاهہ پڻ آهي.

(131) مالٽا جي بهادري جي تاريخ جي پهريَن ٽن ڪتابن ۾ جن کي ابي ڊي ورٽوٽ لکيو آهي، پڙهندڙ پاڻ کي دلچسپ ۽ خوشامد وارين ڳالهين ۾ پيو محظوظ ڪندو ۽ تحرير جو ساڳيو طريقو فلسطين ۾ پڻ اختيار ڪيو ويو هو. ايندڙ ڪتابن ۾ پڻ ماڻهن کي تاڪيد ڪيو ويو آهي تہ هو رهوڊس ۽ مالٽا ڏي لڏي وڃن ۽ اُتي وڃي پنهنجي رهائش اختيار ڪن.

(132) جيروسلم جا قديمي قانون فرينچ زبان ۾ ڇپيل هوندا هيا، (بورجز ۽ پئرس، 1690ع) جن کي گئسپارڊ ڊي- لا ٿامس مشهور ڪيو هو ۽ اُنهن تي تبصرا بہ ڪيا هيا تہ هُن مختلف قانونن جو

تفصيل بہ ڪتابن ۾ ڇاپيو هو. انهن قانونن جو اٽلي زبان جو ترجمو وينس ۾ 1535ع ۾ ڇپيو هو تہ جيئن قبرص جي بادشاهت بہ اُنهن مان لاڀ حاصل ڪري سگهي.

(133) تڏهن بہ جيروسلم صلاح الدين آڏو شڪست قبول ڪئي: راڻي ۽ نالي وارا عيسائي صلح سانت ۾ واپس هليا ويا ۽ هڪ اهڙو قانون يا اصول جيڪو تعريف لائق هو، پر پوءِ پڻ اُهو فاتحن جي لالچ آڏو بيوَس بڻجي ويو. آءٌ ڪڏهن مقدس مقبري جي اصلي ڪاپي جي هئڻ تي شڪ ڪندو آهيان جنهن ڪي شايد ايجاد ڪيو ويو هو تہ جيئن فرانس وارن جي روايتن ۽ رسمن کي فلسطين ۾ نہ رڳو رائج پر اُنهن کي مقدس بہ بنايو وڃي.

(134) هڪ عزت واري قانون دان رائول تبري، بادشاهہ عماري کي عبادت ڪرڻ جي اجازت نہ ڏني. (1195-1205ع) تہ جيئن هو پنهنجي ڄاڻ کي ڪتابن ۾ منتقل نہ ڪري سگهي، ۽ هن اعلان ڪيو تہ 'ڪو بہ شخص يا ڳوناٺو سندس ڄاڻ جو مقابلو نٿو ڪري سگهي توڙي جو اُهو ڪيترو بہ تعليم يافتہ يا پڙهيل ڳڙهيل هجي'. (باب 281).

(135) جفا ۽ عسڪلن جون ڪورٽون در حقيقت هن اهم ڪتاب کي ترتيب ڏيندڙ هيون. بيريٽس ۽ ريمس جا نوابَ 1266ع ۾ مري ويا هيا. (سانتَ، iii,xii,5,8) آئيبيلن جو خاندان، جيڪو فرانس جي چارٽريس جي نواب جي نندي ياءُ جي نسل منجهان هيو، اُهو گهڻو اڳ فلسطين ۽ قبرص ۾ مستقل طور تي رهائش اختيار ڪري چڪو هو. (ڏسو هڪ اصلي ڪتاب جنهن ۾ فرانس جي مُهرجُو شخصيتن جي حسب نسب ۽ شجرن جا تفصيل درج ٿيل آهن).

(136) هن بيٺ جي رياستن ۾ سورهن ڪمشنر چونڊيا ويا هيا تہ معاملن کي اڳتي وڌائن، پر ڏنل ڪم 3 نومبر، 1369ع ۾ پورو ڪري، ان تي چار مُهرون لڳائي، ۽ ان کي نِڪوسيا جي ڪليسا ۾ جمع.ڪرايو ويو هو. (هن سلسلي ۾ آسيَس جي مهاڳ کي بہ مطالعي هيٺ آڻجي).

(137) هڪ محتاط شخص يعني جان دِي آئيبلن، يقين ڏيارڻ جي بجاءِ دليل تو پيش ڪري تہ ٽرپولي چوٽين بئروني (ننڍو شهر جنهن جي پنهنجي حڪومت هجي) آهي ۽ هڪ سپاهي ۽ هڪ جنرل جا جيڪي حق ۽ سندن دعوائون آهن، اُنهن جي باري ۾ پنهنجي شڪَ يا هڪ محتاط راءِ جو اظهار تو ڪري.

(138) 'سندن احتجاج يا ناراضگي جو طريقو بہ ڏاڍو سادگي وارو، ۽ آزادي جي اصولن جي خانداني روايتن مطابق هو'.

(139) ڇيجڻ ڪان پوءِ چاليهن سالن ۾، بي ڪنهن ڪتاب کي نہ ايترو پڙهيو ويو آهي ۽ نہ وري ٻي ڪنهن ڪتاب تي ايتري تنقيد ٿي آهي، ۽ جيڪو تجسُس ۽ شوق سان پڙهڻ جو جذبو ان ڪتاب ماڻهن ۾ پيدا ڪيو آهي تہ مصنف طرف، اهو احساس اسان جي ذميندارين ۾ هرگز شامل ناهي.

(140) اُهي قانون جيڪي اڳ غير واضح ٿي رد ٿي چڪا هيا. اُنهن کي سمجهڻ ۽ وري زندهہ ڪرڻ لاءِ آءٌ هڪ عالم نواب جي دوستيءَ جو احسان مند آهيان (باب، 111-80) جنهن صحيح فيصلي ۽ دروانديشيءَ جي نظرن سان قانون جي فلسفياڻي تاريخ جو جائزو ورتو، ان کي پرکيو ۽ ان جو فائدو ورتو. سندس محنت ۽ ورق گردانيءَ مان ايندڙ نسل يقيني طور تي لاڀ پرائيندو. هن

تقرير جي ماهر ۽ جج جي صلاحيتن کي فقط اُهي سمجهي سگهندا يا ان جو قدر ڪندا جيڪي سندس همعصر هيا. (هي اشارو يا حوالو. نواب لوگبارو ڏانهن آهي. (1733-1805 ع).

(141) لوئس لي گراس جنهن کي فرانس ۾ 'ادارن جو پيءُ' چيو ويندو آهي، بولن جي گاڊفري کان پوءِ پنهنجي حڪومت نون سالن تائين بہ قائم نہ رکي سگهيو هو. (1108 ع). ان جي حقيقت کي ڄاڻڻ ۽ اثرن کي سمجهڻ لاءِ، ڊاڪٽر رابرٽسن جي تجزيي جو مطالعو ڪيو. (چارلس- V جي تاريخ، I,30-36,251-265) هي ڪتاب ڪوارٽو ايڊيشن ۾ ڇپيل آهي.

(142) ڪتابن جا پڙهندڙ جيڪي صليبي جنگين جي تاريخ کان چڱيءَ طرح واقف آهن، اُهي اوير جي عيسائين، ميلڪائيٽس، يهودين يا نستورين کي چڱيءَ طرح سمجهي سگهندا. جن سڀني عربي زبان کي سکي ورتو هو ۽ اُها ئي زبان ڳالهائيندا بہ هيا. (v,151).

(143) ڏسو جيروسلم جي آسيس کي . (310,12). اهي قانون تمام پوءِ يعني 1358 ع ۾ ترتيب ڏنا ويا هيا جڏهن قبرص جي حڪومت جو وجود قائم هيو. ساڳي صديءَ ۾ يعني ايڊورڊ- I جي دؤر ۾، جيئن مون کي آخر ۾ ڇپيل ڪتابن مان معلوم ٿيو آهي، تہ هڪ جنگي گهوڙي جي قيمت انگلنڊ ۾ گهٽ مهانگي نہ هئي.

باب اٺهٺيون

يوناني شهنشاهت جو قائم رهڻ- ٻي ۽ ٽين صليبي جنگ ۾ ماڻهن جو تعداد، وقفو ۽ واقعو- سينٽ برنارڊ- صلاح الدين جي مصر ۽ شام ۾ حڪومت- هُن طرفان جيروسلم جي فتح- صليبي طرز جون سامونڊي جنگيون- انگلينڊ جو رچرڊ I- معصوم پادري III- چوٿين ۽ پنجين صليبي جنگ- شهنشاهه فريڊرڪ II- فرانس جو لوئس IV- ۽ ٻه آخري صليبي جنگيون- مملوڪن طرفان لاطينين يا فرئنڪن کي پنهنجي حدن مان ٻاهر ڪڍڻ.

تاريخ جي مقابلي ۾ ڪجهه گهٽ ئي سهي پر تڏهن به آءٌ شهنشاهه اليگزيَس(1) جي پيٺ اُن ڳُدڙ سان ڪندس جيڪو لِڪ چَپ ۾ قدم ڪٽندو شينهن جي پنيان هلندو هلي ۽ ان جي بچايل ڪاڌي کي بنا دير ڳڙڪائي ڇڏي. پهرئين صليبي جنگ کان پوءِ جيڪي به سندس خدشا ۽ محنتون هيون تہ فرئنڪن جي ڪارنامن جي طفيل، انهن جو ازالو پوريءَ طرح تي ڇڪو هيو ۽ کيس گهربل فائدا بہ ملي چڪا هيا. نائيسيا جي پهرين فتح، سندس ڦرتيءَ واري مهارت ۽ چؤڪس رهڻ جي صلاحيت سبب ممڪن ٿي سگهي هئي، ۽ هن ئي خطري واري هنڌ تان ترڪن کي قسطنطنيہ توڙي پرپاسي وارن علائقن کي ڇڏي وڃڻ لاءِ مجبور ڪيو ويو هيو. انڌي ۽ غير ضروري جرئت ڪندي صليبي فاتح هڪ طرف ايشيا جي اندروني ملڪن ڏانهن هليا ويا تہ ٻي طرف چالاڪ يونانين ان وقت موقعي جو فائدو ورتو جڏهن سامونڊي علائقن ۾ رهندڙ اميرن کي سلطان جي جهنڊي هيٺ گڏ ٿيڻ جو حڪم ڏنو ويو. ترڪن کي رهوڊس ۽ چوس جي ٻيٽن مان تڙي ڪڍيو ويو ۽ اِفيسَس، اسمرنا، سارڊِس، فلاڊيلفيا ۽ لائوڊيسيا جي شهرن کي وري شهنشاهت ۾ شامل ڪيو ويو جن جي سرحدن کي اليگزيَس هيلسپانٽ کان ميندر جي ڪنارن ۽ پئمفيليا جي پهاڙي علائقن تائين وڌائي ڇڏيو هو. ڪليسائن جون رونقون بحال ٿيڻ لڳيون، شهرن جي نئين سر تعمير ٿيڻ لڳي ۽ قلعا بہ وڌيڪ مضبوط ٿي ويا ۽ هڪ ويران ملڪ ۾ ٻيهر عيسائين جون ڪالونيون نهي ويون، جن کي پرانهن پنڌن ۽ خطرناڪ سرحدن تان لَڏائي هتي آباد ڪيو ويو. اهڙين پدري شفقتن ۾ اسان تہ شايد اليگزيَس کي معاف ڪري سگهون ٿا توڙي جو هُن مقدس مقبري جي ڇوٽڪاري جي عزم کي وساري ڇڏيو هو، پر لاطينين جي نظر ۾، هُن تي، عزم تان ڦرڻ ۽ غداريءَ جو الزام لڳي چڪو هو. هنن ساڻس وفادار رهڻ ۽ سندس فرمانبرداري ڪرڻ جو قسم کنيو هو، پر ساڳئي وقت هن بہ سندن مُهم جوئي ۾ مدد ڪرڻ جو يقين هن شرط تي ڏياريو تہ سندن مدد لاءِ هو ذاتي طرح پاڻ هر وقت موجود هوندو يا وري گهٽ ۾ گهٽ پنهنجي فوج جي موجودگي ۽ ضرورت پوڻ تي پئسي ڏوڪڙ جي گهرجن کي يقيني بڻائيندو، پر سندس ذلت واري ڀاڄ، سندن فرضن ۽ سؤنپيل ذميوارين کان کين آزاد ڪري ڇڏيو هو ۽ سندن ترار، جنهن سان هو سوڀون

ماڻيندا هيا، اُها آزادي حاصل ڪرڻ جي حق لاءِ سندن عزم ۽ اٽل ارادن جو ذريعو بڻجي وئي. اهو ڪتي بہ ظاهر نتو ٿئي تہ شهنشاهہ جيروسلم جي بادشاهت تي(2) پنهنجن اجاين ۽ رد ٿيل دعوائن کي دهرايو هو، پر سليشيا ۽ شام جون حدون ڪيس تازيون هٿ آيل هيون جيڪي، خطري جي صورت ۾، حاصل ڪرڻ هن لاءِ آسان ڪم هيو. صليبين جي وڏي فوج کي يا تہ تباهہ ڪيو ويو هو يا وري ڪين پڄائي چڙوچڙ ڪيو ويو هيو، انتاڪيا کي، بوهيمنڊ طرفان (*) قيد مان آزادي حاصل ڪرڻ لاءِ جيڪا رقم ڪيس ڏيڻي پئجي وئي هئي، ان قرضن جا ڪوٽ متس چاڙهي ڇڏيا هيا ۽ نارمنڊي ۾ جيڪي ٿورا گهڻا سندس پوئلڳ هيا، اُهي ايترا تہ نااهل ۽ نالائق هيا جو يونانين ۽ ترڪن طرفان شرارتن ۽ دشمنين کي مُنهن ڏيڻ جهڙا هرگز نہ رهيا هيا. پريشانيءَ جي اهڙن لمحن ۾، بوهيمنڊ وري بہ هڪ مانائتو فيصلو ڪري ورتو ۽ انتاڪيا جي حفاظت پنهنجي هڪ عزيز ٽئنڪريڊ جي حوالي ڪيائين جيڪو هن گهڙيءَ تائين ساڻس وفادار رهيو هو ۽ بيو تہ هن اولهہ وارن کي، بازنطيني شهنشاهت خلاف، فوج ۽ هٿيارن جي مدد ڪرڻ شروع ڪري ڇڏي ۽ هر ان منصوبي تي عمل ڪرڻ جي ڪوشش ڪيائين جيڪي سندس پيءُ گسڪارڊ جي مثالن ۽ ڏنل سبقن منجهان ڪيس ورثي ۾ مليا هيا. هن پنهنجي رواني ٿيڻ کي ڳجهو رکيو هو ۽ جيڪڏهن اسان شهزادي ائن(*) جي هڪ ڪهاڻيءَ تي پروسو ڪريون تہ هن پاڻ کي هڪ ڪفن ۾ ويڙهائي(3) دشمن ملڪ جي سمنڊ کي اُڪاريو هو. بهرحال فرانس ۾ سندس زبردست استقبال ڪيو ويو ۽ اتان جي بادشاهہ جي ڌيءُ سان سندس شادي ٿي وئي؛ اهڙي طرح سندس واپسيءَ کي شاندار بنايو ويو ۽ چيو وڃي ٿو تہ ان وقت جي بهادر روحن پاڻ کي سندس ڪمن جي تابع ڪري ڇڏيو هو ۽ هن بيهر ائڊرئٽڪ سمنڊ کي، پنج هزار گهوڙي سوارن ۽ پنجاهہ هزار پيادل فوج سان، پار ڪيو جيڪي يورپ(4) جي مختلف ۽ پري وارن علائقن مان ڪهي آيا هيا ۽ پاڻ کي سندس فوج ۾ شامل ڪيو هئائون. ڊُرازو جي طاقت ۽ اليگزيَس جي دوranديشي جي باوجود، ڏڪر جي حالتن ۽ سياري جي ٿڌ گڏجي سندس اُميدن تي پاڻي ڦيري ڇڏيو ۽ جيڪي ياڙيتو فوجي سندس فوج ۾ شامل هيا، اُهي سيپئي ڪيس ڇڏي رمندا رهيا. هڪ صلح نامو(5) طئي ٿي ويو جنهن سان يونانين جا خوف ۽ خدشا ختم ٿي ويا ۽ اُهي تڏهن اچا وڌيڪ مطمئن ٿيا جڏهن سندن هڪ اهڙو دشمن مري ويو جيڪو نہ تہ قسمن کي مجيندو هو نہ خطرا ڪيس ڊيڄاري سگهندا هيا، ۽ نہ وري هو ماڻهن جي خوشحاليءَ مان خوش ٿيندو هو. سندس ٻار انتاڪيا جا حاڪم ٿي ويا پر اُنهن جي حدن کي مقرر ڪيو ويو هيو، سندن عزت ۽ احترام جي بہ وضاحت ڪئي وئي هئي ۽ ٽارسَس ۽ ملمسٽرا جا شهر بازنطيني شهنشاهت کي واپس ڪيا ويا هيا. جيتري قدر اناتوليہ جو تعلق آهي تہ ان جي حدن ۾ ٽريبيزانڊ کان وٺي شام جي سرحدن جا علائقا اچي ٿي ويا. رُوم جي سلجوق گهراڻي جي حڪومت(6) سمنڊ ذريعي هر طرف کان جدا ٿيل هئي تہ ساڳي وقت سندن مسلمان پائر بہ سيني کان ڪٽيل هيا ۽ سوين سبب سلطان جي طاقت لوڏن ۾ اچي وئي هئي تہ فرئنڪن جي شڪست پڻ ڪين ڪمزور ڪري ڇڏيو هو. نائيسيا جي نقصان کانپوءِ، هنن پنهنجي تخت کي ڪگني يا آئڪونيم ڏي تبديل ڪري ڇڏيو هو جيڪو هڪ اڻ چاتل ۽ ٻهراڙيءَ جو ننڍو شهر هيو ۽ جيڪو(7) قسطنطنيہ کان ٽن سو ميلن کان بہ وڌيڪ مفاصلي تي هيو. پنهنجي گاديءَ جي هنڌ لاءِ ڊڄڻ ۽ ڪنبڻ جي بجاءِ، ڪنينيا جي بادشاهن ترڪن جي خلاف هڪ جارحاڻي جنگ ڇيڙي ڇڏي ۽ پهرين صليبي جنگ، ڪِرنڊڙ ۽ جهُرنڊڙ شهنشاهت کي ختم ٿيڻ کان بچائي ورتو.

ٻارهين صدي عيسوي ۾ اولھ جي ملڪن کان، ٽي دفعا زميني رستن کان وڏي پئماني تي لڏپلاڻ ٿي ته جيئن فلسطين جي تڪليفن کي دور ڪري ان جي مدد ڪئي وڃي. لومبارڊي، فرانس ۽ جرمني جا سپاهي توڙي زيارت جا طلبگار پهرين صليبي جنگ(8) جي شاندار ڪاميابيءَ تي بيحد خوش هيا. مقدس مقبري جي چوٽڪاري کان انيتاليھ سال پوءِ، شهنشاهه ۽ فرانس جو بادشاهه ڪونراڊ ٽيون ۽ لوئس ستون ٻي صليبي جنگ وڙهڻ لاءِ روانا ٿيا ته جيئن پنهنجن لاطيني ڀائرن(9) جي ڪمزور ۽ زوال پذير فوجي طاقت کي سهارو ڏين ۽ انهن جي مدد ڪن. شهنشاهه فريڊرڪ باربروسا(10)، ٽين صليبي جنگ وڙهڻ لاءِ هڪ وڏو لشڪر وٺي روانو ٿيو ته جيئن پنهنجن فرانس ۽ انگلينڊ جي ڀائرن سان نه رڳو همدردي پر سندن مدد ڪري ته جيئن جيروسلم جي نقصان جو ڪجهه ازالو ٿي سگهي. هنن ٽنهي جنگي معرڪن جي ڀيٽ ڪرڻ سان معلوم ٿيندو ته انهن ۾ ماڻهن جو تعداد، ٿوري گهٽي فرق کان سواءِ هڪ جهڙو هيو، ته وري سيئي لشڪر يونان جي شهنشاهت منجهان گذريا هيا ۽ ترڪي سان ٽنهي ٽولن جي لڙائيءَ جي نوعيت به ساڳي هئي ۽ هن سلسلي ۾ بهتر ٿيندو ته قصي کي مختصر ڪجي ته جيئن ڏکهي داستان جي بيان کان بچي سگهجي. صليبي جنگين جو احوال پلي ڪيترو ئي شاندار چو نه هجي، پر غور سان ڏسبو ته هر جنگ جا ساڳيا سبب ۽ ساڳيا اثر هيا ۽ مقدس مقبري جي چوٽڪاري لاءِ هر دفعي ڪيل ڪوشش ۾ پڻ پهرين صليبي جنگ جو نقشو ۽ نظارو نظر ايندو.

(I) ماڻهن جو هڪ وڏو لشڪر جيڪو پهرين زيارتين جي قدمن پنيان قدم کڻندو اڳتي وڌيو، ان جا اڳواڻ ساڳين رتبن وارا هيا، توڙي جو شهرت ۽ صلاحيتن ۾ اُهي بولن جي گاڊ فري ۽ سندس ويجهن ساٿين جهڙا نه هيا. سندن سِرن تي، برگنڊي، بَوئريا ۽ پهرئين اڪيئيٽين، جيڪو ڪئپيٽ جو پوئلڳ هو، جا جهنڊا رکيل هيا؛ ٻيو ته برنسوڪ خاندان جو وڏو، جيڪو ملن جو وڏو پادري ۽ عارضي بادشاهه به هيو، پنهنجي محل ۽ ڪليسا مان گهڻ گڻا ۽ دولت کڻي آيو ته جيئن ترڪن کي ان مان ڪو فائدو ٿئي، ۽ صليبي بزرگ، عظيم هُو (Hugh) ۽ چارٽريس جو اسٽيفن به واپس وريا ته جيئن پنهنجي ڪيل واعدي ۽ عزم جي تڪميل ڪري سگهن جنهن کي اڳ هنن اڌ ۾ ڇڏيو هو. سندن پوئلڳن جي هڪ وڏي تعداد کي ٻن حصن ۾ ورهايو ويو ۽ جيڪڏهن پهرئين حصي ۾ شامل ماڻهن جو تعداد به لک سٺ هزار هيو ته ٻي حصي ۾ وري سٺ گهوڙي سوار ۽ پيادل فوج جو انگ هڪ لک جي لڳ ڀڳ هيو(11). ٻي صليبي جنگ جي فوجن دعويٰ ڪئي هئي ته هنن ايشيا کي فتح ڪيو هو: فرانس ۽ جرمني جي معززن کي اها خوشي هئي ته سندن حاڪم، جيڪي اُنهن جا اڳواڻ به هيا، ساڻن گڏ هيا، ۽ ڪونراڊ ۽ لوئس جي ذاتي ڪردار توڙي سندن مرتبي، پنهنجن پنهنجن ساٿين ۽ فوجين جي مقصد کي پروقار بنائي ڇڏيو هو ۽ منجهن نظم ۽ ضبط جو روح ڦوڪي ڇڏيو هو. هي اهڙا جذبا هيا جن جي اُميد، جاگيرداراڻي مزاج جي اڳواڻن مان ڪرڻ عبث ۽ اجائي هئي. شهنشاهه توڙي بادشاهه ٻنهي مان هر هڪ جي گهوڙي سوار فوج ستر هزار اميرن کان سواءِ سندن بيشمار خادمن ۽ ذاتي نوڪرن چاڪرن تي مشتمل هئي جيڪي جنگ جي ميدان تي مقرر ٿيل هيا(12)، ۽ جيڪڏهن ٻيا ماڻهو، جن وٽ هلڪي قسم جا هٿيار هيا يا جيڪي هاري ناري

۽ پيادل گڏ هيا، يا عورتون، ٻارڙا، پادري ۽ راهب هيا، اُنهن سيني جي تعداد کي شامل نہ ڪجي تڏهن بہ باقي بچيل ماڻهن جو تعداد بہ گهٽ ۾ گهٽ چار لک انسانن جو هيو. روم کان برطانيہ تائين اولهہ جي سيني ملڪن کي هن مُهم ۾ شامل ڪيو ويو هو؛ پولئنڊ ۽ بوهيميا جي بادشاهن سندن اڳواڻ ڪونرادِ جو حڪم مڃيو، ۽ يونانين ۽ لاطينين ان ڳالهہ جي تصديق ڪئي تہ، هڪ ندي يا هڪڙي درياهي لنگهہ کي اُڪرڻ مهل، بازنطيني ايجنٽن، نوَ لک ماڻهن جي انگ کي ٻڌندي ئي، هيڏي ساري وڏي تعداد جي مخالفت ڪئي ۽ ماڻهن جي وڌندڙ انگ جي اڻ کُٽ سلسلي کي اجايو ڪونيو(13). ٽين صليبي جنگ ۾، جيئن تہ فرانس ۽ انگلينڊ جي ماڻهن بحيره روم کي اُڪرڻ تي چاهيو تہ فريڊرڪ باربروسا جي ماڻهن جو تعداد ڪجهہ گهٽ هيو. پندرهن هزار امير ۽ اوترا ئي سندن خادم ساڻن گڏ هيا جنهن کي جرمني وارن جي قوت جو سرچشمو چيو ويو؛ هنگري جي ميدانن تي شهنشاهہ سٺ هزار وڏيڪ ماڻهن کي پنهنجي فوج ۾ شامل ڪري ڇڏيو ۽ لشڪرن جي هيڏي انگ کان پوءِ، اسان ڇهن لکن زيارتين جي تعداد تي شايد حيران نہ ٿينداسون ڇو تہ ماڻهن جي هيڏي ساري انگ لاءِ سادگي يا معصوميت مان اهو چيو ويو تہ اها بس سندن آخري لڏپلاڻ هئي(14). مبالغي وارو ايترو وڏو تعداد فقط ان وقت جي ماڻهن جي اچرج واري ڪيفيت کي ثابت ٿو ڪري، پر سندن حيرت يا تعجب لاءِ ثبوت ۽ شاهديون موجود آهن تہ ماڻهن جو تعداد واقعي تمام گهڻو هو توڙي جو ان انگ جي حساب جي پوري يا مستند ڪٿ پوءِ بہ ڪري نٿي سگهجي، پر اُنهن فرانس جي گهوڙي سوارن ۽ جرمني جي پيادل فوج(15) جي طاقت کي دل سان تسليم ڪيو هو، ۽ فوج ۾ جيڪي ڏاريا ماڻهو شامل هيا اُنهن کي لوهہَ جي نهيل هڪ اهڙي مضبوط قوم سڏيو ويو جن جو قد وڏو هو ۽ جن جي اکين منجهان باهہ جا تير نظر ايندا هيا ۽ اُنهن ئي ماڻهن جو رَت پاڻيءَ جيان زمين تي وهايو ويو هيو. ڪونرادِ جي جهندي هيٺ، عورتن جي هڪ فوج مردن جيان گهوڙي سواري ۽ پنهنجي شهسواريءَ جا جوهر ٿي ڏيکاريا ۽ هنن خطرناڪ بهادر ۽ ويڙهاڪ عورتن جي اڳواڻ کي، پنهنجي جوش جذبي ۽ سونهري بوٽن جي ڪري، 'سونن پيرن واري عورت' جو ڪيس خطاب ڏنو ويو.

(II) ڌارين ماڻهن جي وڏي تعداد ۽ سندن ڪردار، بزدل يونانين کي ٻنهہ ڊيڄاري ڇڏيو هو ۽ سندن خوف خطري جي جذبن منجهان سندن دلين ۾ ڌارين لاءِ نفرت جي باهہ ڀڙڪي پئي هئي. بهرحال ترڪن جي حڪومتي طاقت سبب نفرت جي جذبن کي يا تہ ترڪ ڪيو ويو هيو يا اُنهن ۾ هاڻي ڪافي حد تائين نرمي اچي وئي هئي ۽ لاطينين طرفان بُري پلي چوڻ يا گار گند جي زبان اسان جي واضح يقين تي اثرانداز نٿي ٿي سگهي تہ شهنشاهہ اليگزيَس، سندن گستاخيءَ تي ٻهروپيائي ڪندي خاموش رهيو هو، سندن دشمنين تي پرده پوشي ڪئي هئي، سندن ڪاوڙ کي ٿڌو ڪيو هو ۽ سندن جوش جذبن آڏو جهُڪندي هنن لاءِ زيارت ۽ سوڀ جي رستن کي کولي ڇڏيو هيائين. پر، جڏهن ترڪن کي نائيسيا ۽ ساموندي ڪنارن تان پڇايو ويو هو، جڏهن بازنطيني بادشاهن کي هاڻي ڪاڳني جي پري پنڌ وارن سلطانن کان ڪو بہ خطرو محسوس نہ پئي ٿيو تہ هنن، اولهہ جي بربرن کي آزاديءَ مان اچڻ وڃڻ ۽ بنا روڪ

ٽوڪ جي ڪين رستو ڏيڻ تي پنهنجي طرفان سخت ناراضگيءَ جو اظهار ڪيو هو، ڇاڪاڻ ته هنن نه رڳو شهنشاهت جي شان ۽ وقار جي بي عزتي ڪئي هئي پر ان جي امن امان ۽ حفاظت کي به خطري ۾ وجهي ڇڏيو هو. ٻي ۽ ٽين صليبي جنگ جي شروعات مينوئل ڪمنيئس ۽ اسحاق اَئنجلس جي حڪومت ۾ ٿي هئي. ذڪر ڪيل پهرئين شخص جا جوش جذبا اُبهرا ۽ ڪدورت طرف مائل هيا ۽ ٻئي ۾ وري فطري بزدلي ۽ شرارت گهڻي نظر ايندي هئي، جيڪو بغير ڪنهن سبب جي، ڪنهن آمر کي سزا ڏئي، ان کي حڪومت تان لاهي، پاڻ سندس تخت تي قبضو ڪري ويهي رهندو هو. بادشاهه ۽ عوام طرفان هاڻي ڳجهي طريقي ۽ خاموشيءَ سان فيصلو ڪيو ويو ته زيارتين کي يا ته بلڪل تباهه ڪيو وڃي، يا گهٽ ۾ گهٽ ڪين تڪليفون ۽ اذيتون پهچائي سندن سفر جي رستن کي بند ڪيو وڃي ۽ زيارتين طرفان دورانديشي ۽ نظم ۽ ضبط کان خالي هجڻ جي ڪيفيت، ڪين خودبخود اهڙو موقعو ڏنو هو ته پنهنجي نئين تجويز تي پوريءَ طرح عمل ڪن. اولهه جي حڪمرانن، پنهنجي عيسائي پائرن جي ملڪ مان سلامتيءَ سان گذرڻ ۽ ضرورت پوڻ تي گهُربل شين جي خريداري ڪرڻ جو سوچيو هو، هن سلسلي ۾ قسمن کڻڻ کان پوءِ هڪ صلح نامي کي به طئي ڪيو ويو هو ۽ فريڊرڪ جي فوج جي غريب ترين سپاهيءَ کي به چانديءَ جا ٽي مارڪ ڏنا ويا هيا ته سفر ۾ پنهنجي ضرورت جي خرچن جو پُورائو ڪري سگهي. پر هر ڪم ۽ هر منصوبي کي ذلت ۽ ناانصافي ذريعي ناڪام بنايو ويو هو ۽ لاطينين جي شڪايتن جي تصديق، هڪ يوناني تاريخدان جي تحريرن ذريعي ٿي چڪي آهي جنهن جرئت ڪندي پنهنجي ملڪ وارن لاءِ جيڪو ڪجهه لکيو آهي سو سچ لکيو آهي(16). بجاءِ مهمان نوازي واري آدرياءُ ڪرڻ جي، يورپ توڙي ايشيا ۾ صليبين لاءِ دروازا ۽ گذرڻ جا لنگهه بند ڪيا ويا هيا ۽ معمولي ڪاڌ خوراڪ ٽوڪرين ۾ رکي ڪين ديوارن تان اڇلائي ويندي هئي. تجزيو يا وري دورانديشي، بغض ۽ حسد جي اهڙن ڪُڌن ڪمن کي شايد معاف ڪري ڇڏي پر انسانيت جي تقاضا اها هئي ته ڪاڌي خوراڪ ۾ زهريلين شين جي ملاوٽ هرگز نه ڪئي وڃي ۽ جيڪڏهن مينوئل کي ڪنهن سازش جي راند ڪيڏڻ کان آجو به ڪيو وڃي تڏهن به هو زيارتين سان گندي دولت جي واپار ڪرڻ ۾ ملوث رهيو هو. هر قدم تي زيارتين کي روڪيو يا وري ڪين گمراهه ڪيو ٿي ويو: گورنرن کي ذاتي طور حڪم ڏنو ويو هو ته گذرگاهن وٽ قلعا ناهن، ۽ جڏهن ۽ جتان به اُهي گذرن ته پلي پُلين کي به ڊاهيو وڃي: اُهي جيڪي پنهنجو رستو پلجي هيڏي هوڏي ٽڙي پکڙي ويا هيا اُنهن کي قريو ۽ قتل ڪيو ويو سپاهين توڙي گهوڙن کي ڪن لِڪل هٿن ذريعي تيرن جو نشانو بنائي سندن جسمن کي پرُوڻ جيان ٻٽايو ويو، بيمارن کي سندن بسترن ۾ ئي جلايو ويو، ۽ مُردن جي لاشن کي عام رستن تي ڦاهين ۾ لڙڪايو ويو ته جيئن ايندڙ ويندڙ سندن حالت مان عبرت حاصل ڪن. اهڙن زخمن ۽ عقوبتن، صليب جي متوالن کي سخت غصي ۾ آڻي ڇڏيو، جو ته وٽن ڪليسائي صبر موجود ڪونه هو، ۽ بازنطيني بادشاهن، جن هن غير برابري واري جنگ کي وڌايو هو، زيارتين جي روانگيءَ جي حمايت ڪري ڇڏي. ترڪي جي حدن اچڻ شرو

باربروسا، قصوروار فلاڊيلفيا(17) کي بچائي ڇڏيو، لائوڊيسيا جي مهمان نوازيءَ تي کين انعام ڏنائين، ۽ اُنهن حماقتن تي پنهنجي طرفان سخت افسوس جو اظهار ڪيائين جن سندس ترار کي عيسائين جي رت جي قطرن سان داغدار ڪيو هو. جرمني ۽ فرانس جي بادشاهن سان زابطن ڪرڻ سان، يونانين جي فخر جو جذبو هڪ آزمائش هيٺ اچي چڪو هو. هنن اها ٻڌاڪ تي هنئي ته پهرين ملاقات ۾ لوئس کي مينوئل(18) جي تخت جي پر ۾ هڪ اسٽول تي ويهاريو ويو هيو پر جيئن ئي فرانس جو بادشاهه پنهنجي فوج کي باسفورس سمنڊ ٽپائي اجا به اڳيرو وني ويو ته هن بي ڪانفرنس ۾ شريڪ ٿيڻ کان تيستائين انڪار ڪيو جيستائين سندس ڀاءُ هڪ جهڙن شرطن ۽ اصولن مطابق ساڻس ملاقات ڪندو ۽ اُها ملاقات پلي ڪنهن ساموندي جزيري يا زميني هنڌ تي ئي ڪئي وڃي. ڪونراڊ ۽ فريڊرڪ ۾ تعلقات بهتر پر ساڳئي وقت مُشڪلن جو شڪار پڻ هيا، چو ته ڪانسٽنٽائن وانگر، هنن پاڻ کي روم جا جائز شهنشاهه(19) تي جاتو ته هنن پنهنجو رَويو ۽ شان شوڪت به اوترو ئي مٿاهون رکيو هو ۽ پنهنجن خطابن توڙي پنهنجي روايتي وقار کي هنن هر صورت ۾ قائم رکڻ تي چاهيو. طئي اهو ٿيو ته چارليمگني جو پهريون نمائندو، مينوئل سان کلئي ميدان تي گهوڙي تي چڙهي ملاقات ڪندو، ۽ ٻيو نمائندو باسفورس جي بجاءِ هيلسپانٽ کي اُڪاريندو پر ڪيس قسطنطنيه توڙي سندس حاڪم کي ڏسڻ جي اجازت نه ملندي. هڪ اهڙي شهنشاهه کي، جنهن جي روم ۾ تاجپوشي ڪئي وئي هجي، يونان ۾ سندس رتبي کان هيٺ ڪيرائي ريڪس يا فقط اليماني(*) جو بادشاهه بنايو ويو ۽ فضول ۽ ڪمزور انئجيلَس بهانو ٺاهيندي پنهنجي دؤر جي هڪ وڏي حاڪم ۽ عظيم انسان جي نالي کان پنهنجي اڻڄاڻائيءَ جو اظهار ڪيو. هڪ طرف هو لاطيني زيارتين کي شڪ ۽ نفرت جي نگاهه سان ڏسي رهيا هيا ته ٻي طرف يونان جي شهنشاهن ترڪن ۽ عرب مسلمانن سان ڳجهه ڳجهاندر ۾ ڪجهه معاهدا طئي ڪري ورتا. اسحاق انئجيلَس شڪايت ڪئي ته عظيم صلاح الدين سان دوستي رکڻ سبب هنکي فرئنڪن جي دشمني پلئه پئي هئي؛ بهرحال قسطنطنيه ۾ محمد ﷺ(20) جن جي مجيندڙن يعني مسلمانن جي عبادت لاءِ هڪ جامع مسجد تعمير ڪئي وئي هئي.

(III) ماڻهن جا جيڪي لشڪر پهرين صليبي جنگ کان پوءِ وري ساڳئي مقصد سان پنڌ پيا هيا، انهن کي اناتوليه ۾ ڏڪر، وبا ۽ ترڪن جي تيرن سان تباهه ڪيو ويو هيو ۽ جيڪي بچي ويا هيا ته اُهي فقط بادشاهه هيا جن سان ڪجهه فوجي جٿا به گڏ هيا ته جيئن افسوسناڪ زيارت جو شرف حاصل ڪري سگهن. اُنهن جي معلومات ۽ انسانيت لاءِ ايمانداريءَ وارو هڪ اندازو لڳائي سگهجي ٿو: معلومات بابت هوندئن ته هنن اڳواڻ ئي جيروسلم ڏانهن ويندي فارس ۽ خراسان کي پنهنجي تابع بنائڻ جو عزم ڪري ڇڏيو هو؛ سندن ۽ انسانيت جو اندازو هن طرح لڳائي سگهجي ٿو ته هنن هڪ دوست ملڪ جي عيسائين جو قتل عام ڪيو هو جيڪي پنهنجي هٿن ۾ تاڙي جي وڻن جا پَن ۽ صليبون کڻي سندن استقبال ڪرڻ ويا هيا. ڪونراڊ ۽ لوئس جون فوجون گهٽ اُبهريون ۽ گهٽ ظالم هيون پر ٻي صليبي جنگ عيسائي دنيا لاءِ وڏيڪ تباهي واري هئي ۽ يونان جي مينوئل تي سندس ئي رعيت جي ماڻهن الزام

هنيا هيا ته هن سلطان کي هن موقعي جي معلومات مهيا ڪئي هئي ته ساڳي وقت دعابازي ڪندي لاطيني بادشاهن جي به هُن رهنمائي ڪئي هئي. ساڳئي وقت تي ۽ هر طرف کان هڪ ٻئي حملي ڪرڻ ۽ قومي دشمن کي شڪست ڏيڻ جي بجاءِ، جرمني وارا ٻين ڌانهن واجهائيندا رهيا ۽ فرانس وارا حسد ۽ بغض سبب پنتي رهجي ويا. لوئس اجا باسفورس کي أڪاريو ئي مَس هيو ته هوڏانهن ناڪام شهنشاهه ڪيس رستي تي مليو جيڪو پنهنجي فوج جي وڏي انگ کي هڪ جنگ ۾ ميندر نديءَ جي ڪنارن تي مارائي واپس وريو هو. سندس مخالف جي ظاهري شان شوڪت جو تضاد، ڪونرادِ جي تڪڙي ڀاڄ جو سبب بڻيو هو، ۽ جيڪي خودمختيار ڪِرائي جا فوجي هيا انهن جي ڇڏي وڃڻ سبب، هو فوجن جي پنهنجي موروثي انگ تي اچي ويو هو جيڪو تمام گهٽ هيو، تنهن ڪري هن ڪجهه يوناني خادمن ۽ نوڪرن کي پنهنجي فوج ۾ شامل ڪيو ته جيئن سمنڊ رستي، فلسطين جي زيارت جو شرف حاصل ڪري سگهن. گڏريل تجربي تي غور ڪرڻ ۽ ان مان ڪو سبق سکڻ بدران، فرانس جو بادشاهه ساڳئي ملڪ ڏانهن ڪاهي ويو ۽ نتيجو به ڪيس ساڳيو مليو. مُهڙيون دستو، جنهن وٽ شاهي جهنڊي کان سواءِ سينٽ ڊينس(21) جو فرانس جو جهنڊو به هٿ ۾ ڪنيل هيو، پنهنجي وڏڻ جي رفتار کي بيڻ تي وڌائي ڇڏيو هو ۽ أبهرائپ مان وِڪون ڪٽندا اڳتي ٿي وَڌيا، ۽ پوين دستن کي، جن جي ڪمان ذاتي طور تي بادشاهه کي سؤنپيل هئي، پر ڪين حيرت ان وقت ٿي جڏهن شام جي وقت سندن ساٿي نه مليا، ۽ أهي شايد مشڪل وقت ۾، سندن ساٿ ڇڏي ڪيڏانهن هليا ويا هيا. رات جي انڌاري ۽ افراتفري ۾ هو هر طرف کان ترڪن جي هڪ وڏي لشڪر جي گهيري ۾ وڪوڙجي ويا ۽ ترڪ، جنگ جي فن ۾ ٻارهين صدي عيسوي جي عيسائين جي مقابلي ۾ وڌيڪ مهارت رکندا هيا. لوئس جيڪو وائڙو ٿيندي بدحواسيءَ ۾ وڻ تي چڙهي ويو هو، پر پنهنجي همت ۽ دشمنن جي اڻڄاڻائيءَ جي ڪري بچي ويو هو، ۽ صبح ٿيڻ تائين هو اڪيلي سر پڄندو وڃي پنهنجي مُهڙ واري دستي سان مليو هو، پر زميني رستي سان پنهنجي مهم جاري رکڻ جي بجاءِ، هن پنهنجي دوست ملڪ جي ساموندي بندر ستاليا ۾ پنهنجي فوج جي تبرڪن کي محفوظ ڪرڻ ۾ وڌيڪ آساني ۽ خوشي محسوس ڪئي. اتان هو انتاڪيا ويو پر يونان جي جهازن جي ايتري ته اٽاٽ هئي جو أهي فقط اميرن ۽ نوابن کي أنهن ۾ جڳهه ڏئي ٿي سگهيا باقي پيادل فوج کي، جن جو تعلق عام ماڻهن سان هيو، پمفيليَن جي ٽڪرين وٽ ڇڏيو ويو جتي أهي تباهه ٿي ويا، شهنشاهه ۽ بادشاهه جيروسلم ۾ هڪ ٻئي سان ڀاڪر پائي مليا ۽ ٻئي گڏجي رُنا، بهرحال سندن بچيل فوجي، جيڪي پڻ ڪافي تعداد ۾ هيا، شام جي عيسائين سان ملي ويا، ۽ دمشق جو فضول گهيرو، ٻي صليبي جنگ جو خاص محوَر هيو. ڪونرادِ ۽ لوئس يورپ لاءِ روانا ٿيا ۽ سندن شهرت خدا ترسي ۽ همت واري هئي، پر مشرق جي ماڻهن، فرئنڪ حاڪمن جو اڳ به بهادريءَ سان مقابلو ڪيو هو جن جي نالن توڙي سندن فوجين جا دهمان ۽ دڙڪا اڳ به ڪين ملندا رهندا هيا(22). شايد هو اجا به فريڊرڪ پهرئين جي بهادريءَ واري ذهانت کان ٿي ڊنا، جنهن پنهنجي جوانيءَ جي ڏينهن ۾ سندس چاچي ڪونرادِ جي حڪمرانيءَ هيٺ ايشيا ۾ پنهنجون خدمتون سرانجام

ڏنيون هيون، جرمني ۽ اٽلي جي چاليهن مُهمن يا ڪاهُن باربروسا کي ڪمان ڪرڻ جا گُرَ سيکاري ڇڏيا هيا ۽ سندس سپاهي توڙي شهنشاهت جا بادشاهه به سندس حڪمرانيءَ هيٺ هن جي حڪمن کي دل سان مڃيندا ۽ انهن جي تعميل ڪندا هيا. جيئن ئي هن کان فلاڊيلفيا ۽ لائوڊيسيا، جيڪي يونان جي سرحد جا آخري شهر هيا، ڏانهن وڃڻ جا رستا وڃائجي ويا ته هو هڪ اهڙي هنڌ تي وڃي پهتو جنهن کي ڪارن لُوٽن جي ويران وادي سڏيو ويندو هو، هڪ اهڙو هنڌ، (تاريخدان لکي ٿو) جيڪو سخت پوائنتو ۽ تڪليفون ڏيندڙ هيو(23). ويهن ڏينهن دوران، سندس بيهوش ڪندڙ ۽ مريضن جيان اڳتي وڌڻ جي سفر ۾، ترڪمانن(24) جي وڏن هجومن کيس گهيري ۾ آڻي ڇڏيو ۽ هر شڪست کان پوءِ سندن تعداد ۽ غضب ناڪي اچا وڌيڪ ٿيندي وئي. شهنشاهه دل نه هاري ۽ پنهنجي جدوجهد جاري رکي پر کيس نقصان رسندا رهيا ۽ سندس تڪليفن ۽ اذيتن جي ڪيفيت اها هئي جو جڏهن هو آئڪونيَم جي سرحد تي پهتو ته فقط هڪ هزار سُورما وڃي بچيا هيا جيڪي گهوڙن تي چڙهيل هيا. بس هڪ اوچتي ۽ يقيني حملي ۾، هن دربانن ۽ محافظن کي شڪست ڏني، ۽ سلطان(25) جي گاديءَ جي هنڌ تي حملو ڪري ڏنو جنهن نماڻو ٿيندي معافي ورتي ۽ صلحَ ڪرڻ لاءِ درخواست ڏنائين. هاڻي رستا کلي ويا هيا ۽ فريڊرڪ سوڀ جي خوشيءَ ۾ تيز رفتاريءَ سان اڳتي وڌيو، پر اُبهرائپ واري خوشي کيس راس نه آئي ۽ بدقسمتيءَ سان هو سليشيا نديءَ(26) جي تيز وهڪري جي آوَهه ۾ اچي ٻڏي ويو. باقي بچيل جرمني جا ماڻهو بيمارين ۾ مري ويا، ٻيا ڪين ڇڏي هليا ويا ۽ آڪري جي هڪ گهيري ۾ شهنشاهه جو پٽ ۽ ٻيا بيشمار پاڙيٽُو سپاهي مارجي وَيا. لاطيني سورمن ۾، بولن جو گاڊري ۽ فريڊرڪ باربروسا ئي فقط اهڙا هيا جيڪي هينين ايشيا جي گس ۽ رستن تان گذري ٿي سگهيا، پر ان هوندي به سندن ڪاميابي سخت تڪليفن ۽ خطرن کان خالي نه هئي؛ ۽ صليبي جنگين جي آخري تجربن جي اذيتن ۾، هر قوم زميني مُهم جي خطرن جي پيٺ ۾ ساموندي رستن کي اختيار ڪيو جيڪو وري به گهڻ جوکائتو سفر هو(27).

(IV) ڦهرين صليبي جنگ ۾ جوش جذبا فطري هيا، جڏهن ته اُميد تازي تواني ۽ خطرا اڻ ڏٺل ۽ اڻ آزمايل هيا، ۽ مُهم، ان وقت جي مذهبي جوش جذبن سان مطابقت رکندڙ هئي. پر يورپ جي لڳاتار ضِد ۽ هوڏ واري روَيي تي اسان کي رحم به اچي ٿو ته ساڳئي وقت سندن تعريف ڪرڻ کان سواءِ به رهي نٿو سگهجي ڇاڪاڻ ته هنن اهڙن لڳاتار ۽ خطرناڪ تجربن مان به ڪو سبق نه سکيو هو، ۽ حيرت اها آهي ته ساڳين ناڪامين منجهان، پوئتي هٽڻ بجاءِ هو ساڳئي اعتماد سان اڳتي ئي وڌيا ۽ سڃا سارا ڇَهَ نسل به ساڳين کوٽين تي چڙهڻ جي ڪوشش ۾، مٿاهيُن تان هيٺ مُنهن ڀر ٿي ڪريا ۽ هر طبقي جي ماڻهو حڪومتي توڙي ذاتي سطح تي ان مقبري جي ڇوٽڪاري جي ڪوشش ٿي ڪئي جيڪو سندن ملڪ کان ٻه هزار ميل پرانهين پنڌ تي هيو. ڪلرمانٽ جي ڪائونسل جي گذجاڻي کان به صديون پوءِ، هر بهار ۽ اونهاري جي موسمن ۾ زيارتين، ۽ جنگجُو ماڻهن جي وڏي پئماني تي لڏپلاڻ ٿيندي هئي ڇاڪاڻ ته هو هر لحاظ سان مقدس هنڌ کي حاصل ڪرڻ ۽ ان جي حفاظت ڪرڻ لاءِ پنهنجي جان جي بازي

لڳائي ڇڏيندا هيا، پر ست وڏيون صليبي جنگيون اوتريون ئي وڏيون مصيبتون بڻجي ماڻهن مٿان وجي ڪڙڪيون هيون؛ قومون ۽ اُنهن جا ماڻهو پنهنجي وڏي پادري جي سڏ تي يا وري پنهنجي بادشاهه جي پنيان هلي پوندا هيا، سندن مذهبي يا حڪومتي آواز بڻڻ شرط سندن جوش جذبا جاڳي ۽ تازا توانا ٿي ويندا هيا پر سندن دليلن يا عقل جي رهبري خاموش ٿي ويندي هئي؛ اهڙن رهبرن ۾ بزرگ برنارڊ(28) جيڪو سندن راهب پڻ هيو، سو ماڻهن ۾ جيترو مقبول هو ته سندس مڃتا به اوتري ئي وسيع هئي. جيروسلم جي پهرين فتح کان اٺ سال اڳ هو برگنڊي جي هڪ معزز گهراڻي ۾ پيدا ٿيو، فقط ويهن ۽ ٽن (ٽيويهن) سالن جي عمر ۾ هن پاڻ کي سائيٽيڪس جي خانقاهه جي حوالي ڪري ڇڏيو جيڪو ان زماني جو هڪ اوائلي ادارو هيو؛ ٻن سالن کان پوءِ هن پنهنجي ٽين ڪالوني، جنهن کي هو پنهنجي ڏيءُ ڪوٺيندو هو، کي چروئڪس(29) جي واديءَ ۾ وڃي آباد ڪيو جيڪا چئمپين جي علائقي ۾ هئي ۽ پنهنجي مرڻ گهڙيءَ تائين هو ان ڳالهه ۾ مطمئن هيو ته هو پنهنجي ڪالونيءَ ۾ پنهنجن ئي ماڻهن جي هڪ ننڍي پادريءَ جي حيثيت ۾ خدمتون سرانجام ڏيندو رهيو. فلسفي جي جديد دؤر، ڇڙواڳي ۽ ڪجهه نفرت منجهان اهڙن روحاني سپوتن جي اعزازن ۽ ڪارنامن کي فراموش ڪري ڇڏيو آهي. ان طبقي جا هيناهان ماڻهو به پنهنجي ذهني متيرائيءَ جي ڪري سڃاتا وڃن ٿا، اُهي پنهنجي مريدن ۽ پوئلڳن کان گهڻا مٿاهان انسان هيا ۽ وهمن وسوسن جي دؤر ۾ به اُنهن کي اُهو انعام ملي ويو جيڪو هنن لهڻو هو. ڳالهائڻ ۾، پنهنجي تحريرن توڙي عمل ۾ برنارڊ پنهنجن مخالفن توڙي همعصرن جي ڀيٽ ۾ تمام اُتاهون انسان هيو، سندس تحريرون مزاح جي ذهانت کان خالي نه آهن ۽ اُهي جڻ پنهنجو پاڻ اسان سان ڳالهائن ٿيون ۽ ائين ٿو محسوس ٿئي ته هن وٽ دليل به پختا آهن ته وٽس انسانيت جي دولت به آهي جيڪا سندس بزرگي ۽ سندس اعليٰ ڪردار سان مطابقت رکي ٿي جيڪڏهن هو لاديني زندگي گذاري ها ته پنهنجي موروثي ملڪيت جي ستين حصي جو حقدار بڻجي خوشحاليءَ واري زندگي بسر ڪري ها؛ پر هن دنياوي خوشين کان توبهه تائب ٿيندي غريبي ۽ مسڪينيءَ کي اختيار ڪيو ۽ پنهنجون اکيون هِن ڏيک واري ۽ چمڪندڙ دنيا(30) کان بند ڪري ڇڏيون، هر طرح جي ڪليسائي شان شوڪت اختيار ڪرڻ کان انڪار ڪيائين ۽ چروئڪس جو ننڍو پادري سڄي يورپ لاءِ هڪ محترم رهنما ۽ هڪ سؤ سٺ خانقاهن جو پايو وجهندڙ بڻجي ويو. جڏهن ڪنهن مذهبي يا انساني معاملي تي هو ڪنهن کي چئپيندو يا دڙڪو ڏيندو هو ته بادشاهه توڙي وڏا پادري پڻ ڪانئس ڊڄڻ ۽ ڪنبڻ لڳندا هيا جڏهن به ڪليسائن ۾ اختلاف ٿيندا هيا ته فرانس، انگلينڊ ۽ مِلن جي ڪليسائن جا رهنما ساڻس مشورو ڪندا هيا ۽ هو جيڪو به فيصلو صادر ڪندو هو ته اُهو ڪين مڃڻو پوندو هو سندس خدمتن ۽ احسانن جو قرض، بهرحال 'معصوم نمبر ٻي' ۽ سندس جانشين 'يوجينئيسر ٽئين' اڇي لاٿو ۽ اهي ٻئي بزرگ برنارڊ جا دوست ۽ پوئلڳ هيا. اهو موقعو ٻي صليبي جنگ جو هو جڏهن هن پاڻ کي الله جو پيغمبر ظاهر ڪيو ۽ هن قومن کي پنهنجو آواز

پهچايو ته هو اڳتي وڏن ۽ مقدس مقبري جي حفاظت ڪن(31). ويزلي جي اسيمبلي ۾ هن بادشاهه لوئس ستين جي سامهون بيهي ڳالهايو، سانس گڏ ٻيا معزز ماڻهو پڻ هيا ۽ هن پنهنجي هٿن سان صليبي نشان منجهن ورهايا. ڪليروئڪس جو پادري تڏهن شهنشاهه ڪونراڊ جي هڪ آسان سوپ حاصل ڪرڻ لاءِ اڳتي وڌيو: جاهل ۽ ٿُلهي دماغ جا ماڻهو، جيڪي سندس ٻولي نه سمجهندا هيا، سندس رمزواري انداز ۽ اشارن سان پاڻهي اڳتي وڌندا رهيا ۽ ڪانسٽنس کان ڪولون تائين هو هر جڳهه تي سوڀارو رهيو ۽ سندس تقريرن ماڻهن ۾ جوش جذبا جاڳائي ڇڏيا. جڏهن يورپ ۾ ماڻهن جي آبادي گهٽجي رهي هئي تڏهن برنارڊ پنهنجي ڪاميابين جي پاڻ تعريف ڪئي آهي ۽ واضح ڪري ٻڌايو آهي ته ڪيئن نه اُتان جا رهواسي شهرن ۽ قلعن کي خالي ڪندا ٿي رهيا ۽ حساب لڳائي ٻڌائي ٿو ته سَتن بيواهن کي سهاري ۽ تسلي ڏيڻ لاءِ پوئتي فقط هڪڙو ماڻهو وڃي بچيو هو(32). مذهبي جنونين جي اها خواهش هئي ته ڪيس فوج جو جنرل مقرر ڪيو وڃي پر راهب پيٽر جو مثال هن جي سامهون هيو، تنهن ڪري هن صليبي لشڪرن کي پنهنجي روحاني مدد جو ته يقين ضرور ڏياريو پر دوران‌ديشي ڪندي فوجي عهدي قبول ڪرڻ کان انڪار ڪيائين چو ته هن ڄاتو ٿي ته جنگ ۾ ناڪامي توڙي فتح، هن جي ڪردار لاءِ ٻئي بي عزتي جو باعث هيون(33). ان جي باوجود، تڪليفن جي هن موقعي کان پوءِ ڪليروئڪس جي پادريءَ تي هڪ ڪوڙي ۽ مصنوعي پيغمبر هئڻ جا الزام لڳا، ۽ اهو به چيو ويو ته هو ماڻهن کي روئارڻ يا روئڻ پٽڻ تي آماده ڪندو هو، سندس دشمنن خوشيون ملهايون ۽ سندس دوست شرمسار ٿيا، ۽ هن پنهنجي بچاءَ ۾ جيڪي دليل ڏنا اُهي اطمينان بخش نه هيا. هو پادري جي حڪمن جي فرمانبرداري ڪرڻ کي جائز ٿو سمجهي، ۽ خدا تعاليٰ جي رازن ۽ رمزن بابت تفصيل سان ڳالهائي ٿو، زيارتين تي الزام ٿو مڙهي ته جيڪي مصيبتون مٿن اچي ڪڙڪيون هيون ته اُهي سندن ئي گناهن جو نتيجو هيون، ۽ حيادار طريقي سان ٻڌائي ٿو ته سندس مقصد ۽ ارادن کي ڪن خاص نشانين ۽ ڪرشمن جي منظوري ملي چڪي هئي(34). جيڪڏهن اهي حقيقتون يقيني هجن ها، ته فيصلي ڪرڻ ۾ دير نه ٿئي ها، ۽ سندس وفادار مُريد جيڪي سندس ويهن کان ٽيهه معجزا روزانو ڳڻائيندا هيا، اُنهن فرانس ۽ جرمني جي اسيمبلين کي معجزن جي تصديق جي گذارش ڪئي چو ته اُهي اُتي ئي ٽيندا هيا(35). بهرحال هاڻي اهڙن معجزن يا ڪرشمن کي، ڪليروئڪس جي حدن کان سواءِ ٻيو ڪو به نه مڃيندو هو، باقي غير فطري ڳالهين ۾ عقيدو جيئن انڌن کي ديد عطا ڪرڻ ۽ مَندا ٽُنڊا يا بيمار ان وقت خوش ٿي ويندا هيا جڏهن ڪين الله جي بزرگ ڏانهن آندو ويندو هو ته اسان جي لاءِ اها ڳالهه يقيني نه آهي ته اُهي ماڻهو حادثاتي طور، تصور ۾ دغابازي يا فريب سان نيڪ ٿي ويندا هيا، جو اسان تائين فقط اهي افسانا پهتا آهن جن جو حقيقت سان ڪو به واسطو هرگز ڪونهي.

الله تعاليٰ جيڪو هر شئي تي قادر آهي، اُهو به پنهنجن بندن جي شڪايتن کان بچي نٿو سگهي، ڇاڪاڻ ته جنهن صورتحال کي يورپ ۾ ڇوٽڪاري جو نالو ڏنو ويو، ان ساڳي ڪيفيت تي نه

رڳو افسوس جو اظهار ڪيو ويو بلڪ ان تي الزام مڙهيو ويو تہ ان ايشيا ۾ مصيبتن ڪي جنم ڏنو هو. جيروسلم جي نقصان ڪان پوءِ، شام جي پاڇوڪڙن هر طرف ٽاڪوڙو وجهندي غم ۽ ڏک جو ماحول پيدا ڪري ڇڏيو هو: بغداد ماتم تي ڪيو، ۽ دمشق جي قاضي زين العابدين خليفي جي موجودگيءَ ۾ پنهنجي ڏاڙهيءَ کي تي پٽيو ۽ سڄي مجلس، دردن ڀريئي داستان تي ڳوڙها پئي ڳاڙيا(36). پر مسلمانن جا حاڪم يا خليفا فقط چپ چاپ ۾ روئي تي سگهيا ڇاڪاڻ تہ اُهي خود ترڪن وٽ چڻ قيدي هيا، بهرحال عباسين جي آخري دؤر ۾ ڪين ڪجهہ اختيار مليا هيا، پر سندن نماڻائي وارو مقصد اهو هو تہ سندن حڪومت جو دائرو بغداد ۽ اوسي پاسي جي علائقن تائين محدود رهي. سندن آمرن يعني سلجوق سلطانن، ايشيا جي حڪمران گهراڻن جي قانونن جي پوئواري تي ڪئي، جرئت، عظمت، نااتفاقي، اخلاقي قدرن جو بگڙڻ ۽ زوال پذيري جا گڏيل سڏيل اهڃاڻ منجهن موجود هيا ۽ فارس جهڙي دور دراز بادشاهت ۾، عيسائي، سنگيار جي نالي ۽ سندس فوجن ڪان ناآشنا هيا، جيڪو پنهنجي قبيلي جو آخري سورمو هيو(37). هڪ طرف سلطان پنهنجي حرم جي ريشمي ۽ بخملي لباس جي چار ۾ وڪوڙيل هيا، تہ ٻي طرف سندن غلامن يعني عطابيڪن(38) کي مقدس ڪم سؤنپيا ويا هيا، هي ترڪي زبان جو هڪ خطاب يا نالو هو جنهن جو، بازنطيني بزرگن وانگر، بادشاهہ جو پيءُ ترجمو ڪندو هو. عسڪنسر هڪ بهادر ترڪ هيو جيڪو مالڪ شاهہ کي پيارو ۽ ان جي ويجهو هوندو هو جنهن کان کيس 'تخت جي ساڄي پاسي بيٺل' جو خطاب مليو هو، پر بادشاهہ جي مرڻ کان پوءِ جيڪي خانہ جنگيون لڳيون. هن حلب جي حڪومت سان گڏ پاڻ کي بہ ختم ڪرائي ڇڏيو. سندس گهريلو اميرن، سندس پٽ زنگي سان ويجهن رابطن رکڻ جي ڪوشش ڪئي جنهن پاڻ کي فرئنڪن خلاف لائق ۽ اهل ثابت ڪيو ۽ انٽاڪيا ۾ ڪين شڪست ڏنائين: خليفي ۽ سلطان جي خدمت ڪندي هن ٽيهن جنگي مهمن ۾ حصو ورتو ۽ پنهنجي فوجي مهارت ۽ شهرت کي قائم ڪيائين، ان کان پوءِ کيس موصل جي ڪمان ڏني وئي ڇو تہ هاڻي فقط هو اڪيلائي جوڌو هو جيڪو پنهنجي پيغمبر ﷺ جي پيغام کي اڳتي وڌائي ۽ دشمنن کان انتقام وٺي تي سگهيو. عام ماڻهو بہ ڪانئس نااُميد نہ ٿيا هيا، پنجويهن ڏينهن جي گهيري قائم ڪرڻ کان پوءِ، هن ايديسا شهر تي حملو ڪيو ۽ فرات تائين پنهنجا سڀئي علائقا فرئنڪن کان واپس ورتائين جيڪي هنن جنگين ۾ اڳ فتح ڪيا هيا: ڪُردستان جي جنگجُو قبيلن کي موصل ۽ حلب جي خودمختيار حاڪم پنهنجي حڪمن جي تابع ڪري ڇڏيو: هن پنهنجي سپاهين کي هڪ سبق سيکاري ڇڏيو هو تہ پنهنجي فوجي ڪئمپ کي ئي پنهنجو وطن سمجهندا ڪن، هو بہ سندس فياضيءَ کي چڱيءَ طرح سمجهي ويا هيا ڇو تہ سندن ڪارنامن تي ڪين انعام اڪرام ملندا رهندا هيا ۽ سندن ڪٽنب جيڪي پري وارن علائقن ۾ رهندا هيا اُنهن کي بہ زنگيءَ جي سدا چؤڪس رهڻ جي ڪري دشمنن کان محفوظ بنايو ويو هيو. اهڙن مجاهدن جي فوج جي ڪمان ڪندي سندس پٽ نورالدين زنگي سڀني مسلمانن کي آخرڪار متحد ڪيو ۽ دمشق جي بادشاهت کي بہ حلب سان ملائي ڇڏيائين ۽ شام جي عيسائين خلاف هڪ ڊگهي ۽ ڪامياب جنگ جي شروعات ڪري ڇڏيائين، هن پنهنجي حڪمرانيءَ جي حدن کي دجلہ کان نيل تائين وڌائي ڇڏيو ۽ عباسي خليفن پنهنجي وفادار ۽ بهادر سُورمي کي سڀئي وڏا ۽ شاهي خطاب عطا ڪري ڇڏيا. لاطيني حڪمران پڻ مجبور ٿي پيا تہ اُهي پڻ سندن سخت مخالف جي ڏاهپ، بهادري، انصاف ۽ خدا ترسيءَ جي مثالن کي پاڻ وٽ بہ قائم ڪن(40). سندس زندگي توڙي حڪومت ۾ هن بهادر ۽ عظيم

مجاهد پهرين خليفن جي سادگي ۽ مذهبي جوش جذبي کي ٻيهر زندهه ڪري ڇڏيو هو، سندس محل ۾ سونَ ۽ ريشم جي استعمال تي پابندي لڳائي وئي هئي، ته ساڳي وقت شراب نوشي کي به سندس حڪومت جي حدن ۾ ختم ڪيو ويو هو؛ حڪومت جو ناڻو فقط عام ماڻهن جي ڀلائيءَ لاءِ استعمال ٿيڻ لڳو ۽ نورالدين زنگي جو پنهنجو سادگي ۽ ڪفايت شعاري وارو گهر ٻار، جنگين مان ايندڙ مالِ غنيمت جي ٿورڙي حصي مان هلڻ لڳو، جنهن مان هن ڪجهه ذاتي ملڪيت ٺاهي هئي، سندس پياري زال سلطانه هڪ موقعي تي ڪنهن قيمتي تحفي وٺي ڏيڻ جو ساڻس اَنگل ڪيو. بادشاهه ڪيس جواب ڏنو: 'افسوس! تنهنجو مطالبو پورو نٿو ڪري سگهان جو آءٌ رب العزت کان ڏاڍو ڊڄان ٿو، ٻيو ته آءٌ مسلمانن جي خزاني جو خزانچي يا رکوالو آهيان. انهي دولت مان ڪجهه به خرچ نٿو ڪري سگهان جو اها سندس امانت آهي، پر تڏهن به حمص جي شهر ۾ منهنجا پنهنجا ٽي دُڪان آهن، تون اهي ڀلي وٺ، ۽ اهائي منهنجي ڪل مُوڙي آهي جيڪا توکي ڏئي سگهان ٿو.' سندس انصاف جو ايوان، وڏن ماڻهن لاءِ خوف ۽ ڏهڪاءَ جي علامت جڏهن ته غريبن ۽ مسڪينن لاءِ پناهه وٺڻ جو ديرو هوندو هو. سلطان جي مرڻ کان ڪجهه سال پوءِ، رعيت جي هڪ مظلوم ماڻهو دمشق جي گهٽين ۾ رڙيون ڪندي ٿي پڪاريو: 'اي نورالدين! نورالدين تون ڪٿي آهين؟ اُٿي، جلدي اُٿي اچ، اسان جي مٿان رحم جي ڇانوَ ٻڌجي اچ ۽ اسان کي ظلمن کان اچي بچاءِ.' اوچتو هڪ بغاوت جو امڪان پيدا ٿي پيو ۽ هڪ زندهه آمر، گذري ويل سورمي جو نالو ٻڌندي ئي ڪنبڻ لڳو هو.

ترڪن ۽ فرئنڪن جي سوڀن سبب، فاطمين کان شام جي بادشاهت کسجي چڪي هئي. مصر ۾ سندن ڪردار توڙي اثر کي اڃا به ضروري سمجهيو ٿي ويو. کين اڃا تائين اسلام جي پيغمبر ﷺ جو جائز جانشين ۽ پوئلڳ سمجهيو ويندو هو؛ هنن پنهنجي حڪومت مصر ۾ قائم ڪئي هئي ۽ ماڻهو کين احترام جي نظر سان ڏسندا هيا ۽ سندن رعيت جي ماڻهن توڙي ڏارين کين ڪڏهن به بُرين نظرين سان نه ڏٺو هو. لاطيني سفيرن(41)، پنهنجي تعارف ۾، جيڪو مغمومر صفحن ۾ موجود آهي، هنن جي چمڪندڙ ايوانن ۽ چهرائن جو ذڪر ڪيو آهي جتي پکين جي لاتين لنوَڻ ۽ ڦوهارن جا سُريلا آواز ٻڌبا هيا، اُتي عاليشان فرنيچر پيل هوندو هو ۽ پاليل جانور به هوندا هيا؛ سفيرن شاهي خزانن جو ذڪر پڻ ڪيو آهي جتي گهڻو ڪجهه ته نمايان هوندو هو ۽ جيڪو ڪجهه نظر نه ايندو هو ان لاءِ اندازو لڳايو ويندو هو ۽ گُلندڙ دروازن جو هڪ ڊگهو سلسلو هوندو هو جن جي حفاظت شيدي سپاهي ۽ گهريلو ڪدڙا ڪندا هيا، خاص ديوان جي جڳهه کي پردن سان ڍڪيو ويو هو ۽ جيڪي وزير، سفيرن کي اندر وٺي ويندا هيا، اُهي پهريون پنهنجا هٿيار هڪ طرف رکندا هيا، ۽ زمين تي ٽي دفعا سجدو ڪندا هيا، پوءِ پردو هٽندو هو ۽ سفير اميرالمؤمنين کي ڏسي سگهندا هيا جيڪو پنهنجي خوشيءَ جو اظهار، تخت جي پهرئين غلام سان ڪندو هو. پر هي غلام سندس مالڪ هوندو هو، وزيرن ۽ سلطانن مصر جي مٿاهين انتظام تي قبضو ڪري ڇڏيو هو؛ جيڪڏهن ڪو مخالف ڪنهن به شيءِ جو دعويدار ٿيندو هو ته فقط جنگ ئي ٻنهي ڌرين جو فيصلو ڪري سگهندي هئي ۽ جيڪو سيني ۾ وڌيڪ اهليت ۽ طاقت وارو هوندو هو، ان کي ئي شاهي ڪمان ڪرڻ جو اهل سمجهيو ويندو هو. ڌرغم ۽ شاهه ور جي قبيلن، واري واري سان هڪ ٻئي کي گاديءَ جي هنڌ ۽ ملڪ مان تڙي ڪڍيو هو ۽ ڪمزور ڌر دمشق جي سلطان يا جيروسلم جي بادشاهه کي پنهنجي حفاظت ڪرڻ لاءِ عرض پيش ڪيو هو جيڪو هڪ خطرناڪ ڪم هو ڇاڪاڻ ته ٻئي، فاطمي بادشاهت ۽ سندن فرقي جا دائمي دشمن هيا.

هٿيارن توڙي مذهبي لحاظ سان ترڪ وڌيڪ طاقتور ۽ مضبوط هيا، پر فرئنڪ غازا کان نيل تائين آسانيءَ سان اڳتي وڌندا ويا جڏهن ته نورالدين زنگي جي فوجن جي وچ واري صورتحال کين عربستان جي هڪ پٽيءَ طرف مُڙڻ تي مجبور ڪري ڇڏيو جيڪو هڪ ڏکهو ۽ جوکائتو گس هيو جنهنڪري سندن فوج اُڃ، ٿڪ ۽ بيابان جي لُوساٽيندڙ هوائن جو شڪار ٿي وئي جنهن ۾ سڀ بيحال ٿيجي ويا. ترڪ بادشاهه ڳجهه ڳجهاندر ۾ عباسين جي نالي ۾ مصر تي حڪومت ڪرڻ جو ارادو ڪيو پر کين وينتي ڪندڙ شاهه ور قبيلي جا ماڻهو ئي حقيقت ۾ پهرين مُهم جو ظاهري سبب هيا. ۽ هاڻي فتح ڪرڻ جا فرض امير شيراڪوهه کي سؤنپيا ويا جيڪو هڪ بي ڊپو ۽ بهادر جرنيل هيو. درغم کي تڪليفون پهچائي کيس قتل ڪيو ويو، پر سندس خوش قسمت مخالف طرفان احسان فراموشي ۽ حسد جي روَين، کيس هڪدم ڇڙ ڏياري ڇڏي ۽ هن جيروسلم جي بادشاهه کي دعوت ڏني ته هو مصر کي، سندس بي ادب ۽ گستاخ محسنن کان آجو ۽ آزاد ڪري ڇڏي، شيراڪوهه جا فوجي، هن اتحاد سان برابري نٿي ڪري سگهيا، تنهنڪري هن اڻ ٽيٽي سوڀ جي پچر ئي ڇڏي ڏني. ۽ کيس سلامتيءَ سان واپس وڃڻ فقط ان شرط تي ڏنو ويو ته هو بيلبس يا پيلوسيم کي جلد خالي ڪندو. جيئن ترڪ دشمن جي اڳيان قطار ڪيون بيٺا هيا، ۽ سندن جنرل پنئين صف کي بند ڪري ڇڏيو هو، ته هڪڙو فرئنڪ جنهن جي هٿ ۾ هڪ جنگي ڪُهاڙي هئي ۽ هر طرح چؤڪس نظرن سان ٿي ڏنائين، امير کان ڳالهين ڳالهين ۾ پڇيائين: 'ڇا توهان کي حملي جو خوف خطرو محسوس نٿو ٿئي؟' 'ان ۾ ڪوبه شڪ نه آهي ته حملو ڪرڻ اوهان جي اختيار ۾ آهي.' بهادر امير وراڻيو: 'پر اها پڪ ڄاڻجو ته منهنجن سپاهين مان تستائين هڪڙو به بهشت ۾ نه ويندو جيستائين هن ڪنهن هڪڙي به ڪافر يا ملحد کي دوزخ ۾ روانو نه ڪيو آهي.' هن زمين جي آبادي ۽ ماڻهن جي خوشحاليءَ جا احوال ڏنا، ته ساڳي وقت مقامي ماڻهن جي ڪمزورين ۽ حڪومت ۾ آيل انتظامي ڦوٽ ۽ نااهليءَ جو ذڪر به ڪيو جنهن ڪري نورالدين جي اندر ۾ وري اُميد جو ڏيئو ٻري پيو؛ بغداد جي خليفي سندس بهترين تجويزن ۽ مشورن تي کيس داد ڏنو ۽ شيراڪوهه ٻيهر مصر ۾ پهچي ويو، هن دفعي ٻارهن هزار ترڪ ۽ يارهن هزار عرب ساڻس گڏ هيا، تنهن هوندي به سندس فوجون، فرئنڪن ۽ عرب مسلمانن جي گڏيل فوجن کان، جنگي مهارت ۽ تجربي ۾، گهٽ هيون. آءٌ اندر جي اکين سان ڏسي رهيو آهيان ته هو نيل ندي کي ڪيڏي نه فوجي مهارت سان اُڪاري ٿو، ۽ سندس ٿيبائس ۾ واپسي ۽ بابَين جي جنگ ۾ سندس ڪمال جي ڦڙتي، سِڪندريا ۾ اوچتو ظاهر ٿيڻ ۽ مصر جي وادي ۾ سندس پيش قدمين تي پيش قدميون جيڪي خط استوا کان وٺي سمنڊ تائين جاري رهيون هيون، ڪافي اطمينان بخش هيون. سندس روَيي ۽ خوش اخلاقيءَ کان سندس فوجي به خوش هيا ۽ هڪ معرڪي جي موقعي تي هڪ مملوڪ(42) ڇڙ مان اعلان ڪيو هو: 'جيڪڏهن اسان عيسائي ڪُتن کان مصر جو قبضو نٿا ڇڏائي سگهون ته پوءِ اسان کي سلطان طرفان عطا ڪيل سيئي اعزاز ۽ انعام واپس ڪرڻ گهرجن، ۽ اسان جي لاءِ پوءِ بهتر اهو آهي ته فوجي خدمتن کي ڇڏي ڪنهن هاريءَ سان وڃي ڪُڙمت جو ڪم ڪريون يا حرم جي عورتن سان ويهي سُٽ ڪتيون.' تنهن هوندي به جنگي ميدان تي(43) سندس ڪوششن جي باوجود ۽ سندس ڀائيٽي صلاح الدين طرفان سڪندريا(44) جي ڏکين حالتن ۾ حفاظت ڪرڻ سان شيراڪوهه پنهنجو ٻيو معرڪو خوش اسلوبيءَ سان طئي ڪري ڇڏيو ۽ هاڻي نورالدين زنگي پنهنجي قابليت ۽ صلاحيتن کي هڪ نئين ۽ وڌيڪ سازگار موقعي لاءِ وقف ڪري

ڇڏيو. اهو موقعو جلدئي اچي ويو جڏهن جيروسلم جي بادشاهه أملرڪ يا ائميوئري(*)، جنهن هڪ زهريلو محاورو ناهي ڇڏيو هو ته الله جي دشمنن سان مذهبي رشتا ۽ ناتا هرگز نه رکجن، خود شروعات ڪئي. هڪ مذهبي سورمي ۽ اسپتال جي پيشي جي ماهر ڪيس اڳتي وڌڻ لاءِ همٿايو، قسطنطنيه جي شهنشاهه هڪ بحري ٻيڙي ڏيڻ جو واعدو ڪيو ته اهو شام جي فوجن جي مدد ڪري ۽ ڏوڪيباز عيسائي، جيڪو ڦرلٽ جي مال ۽ مليل مدد کان مطمئن نه هيو، مصر جي فتح جا خواب ڏسڻ لڳو. اهڙين هنگامي حالتن ۾ مسلمانن دمشق جي سلطان ڏانهن مدد لاءِ واجهايو؛ وزير، جنهن کي خطرن هر طرف کان وڪوڙي ڇڏيو هو، سندن گڏيل خواهش اڳيان جهڪيو، ۽ نورالدين هڪ مناسب آڇ کي قبول ڪرڻ لاءِ تيار ٿي ويو جنهن ۾ ڪيس سڄي بادشاهت جي دولت جو ٽيون حصو ملي ويو. فرئنڪ اڳيئي مصر جي حدن تائين پهچي چڪا هيا، پر سندن آمد تي اوسي پاسي وارن علائقن ۽ پراڻي شهر کي باهه ڏئي ساڙيو ويو، مڪاريءَ جي ڳالهين ذريعي کين ڏوڪو ڏنو ويو ۽ هنن جا جهاز ان قابل هيائي ڪونه ته اهي نيل ندي جي وهڪرن جو مقابلو ڪري پار پهچي وڃن. هنن دوراندیشيءَ کان ڪم ورتندي، هڪ دشمن ملڪ ۾، ترڪن سان مقابلي ڪرڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو؛ ۽ ائميوئري، شرمساري ۽ ڦِٽ لعنت جا انبار پنهنجي سِر تي کڻي فلسطين ۾ گوشه نشيني اختيار ڪئي ۽ هڪ ناڪام ناانصافي جو انجام اهڙوئي ٿيندو آهي. هن ڪاميابي ۽ ڪامرانيءَ کان پوءِ شيراڪوهه کي عزت ۽ وقار جو لباس پهرايو ويو، جنهن کي هن جلدئي شاهه ور کي قتل ڪرڻ سان داغدار ڪري ڇڏيو. ڪجهه وقت لاءِ ترڪي جي اميرن فضيلت ۽ نهنائيءَ جو مظاهرو ڪندي وزير جو عهدو پاڻ وٽ رکيو پر هن ڏورانهين علائقي جي فتح خود فاطمين جي زوال جو سبب بڻجي وئي ۽ فقط هڪ پيغام ۽ هڪ لفظ ذريعي اهڙي تبديليءَ کي حاصل ڪيو ويو جنهن ۾ انساني رت جو هڪ ڦڙو به ضايع نه ٿيو. خليفن پنهنجين ڪمزورين ۽ وزيرن جي آمراڻي رويي سبب پنهنجي پاڻ کي بيعزتو ڪري ڇڏيو هو ۽ سندن رعيت جا ماڻهو به ان وقت شرمسار ٿيا جڏهن هن مغرور لاطيني سفيرن اڳيان پنهنجو خالي هٿ اڳتي وڌايو، هُو نه رڳو اسلام جي پيغمبر جو جانشين هو پر سندن اولاد مان پڻ هيو؛ رعيت جا ماڻهو ان وقت زارو قطار رُنا جڏهن هن پنهنجن حرم جي عورتن جا وار، جيڪي ڏک ۽ خوف جي علامت هيا، دمشق جي سلطان ڏي موڪلي ڏنا ته من هو عورتن جي وارن کي ڏسي مٿن رحم ڪري. نورالدين جي حڪم سان ۽ ڊاڪٽرن جي فيصلي موجب(†)، حضرت ابوبڪرؓ حضرت عمرؓ ۽ حضرت عثمانؓ جي پاڪ نالن کي مسجدن جي خطبن ۾ ٻيهر شامل ڪيو ويو؛ بغداد جي خليفي مستحدي کي پڻ خطبن ۾ شامل ڪيو ويو ته هو جائز اميرالمؤمنين هو ۽ حضرت عليؓ جي پُٽن جي سائي لباس کي عباسين ڪاري لباس ۾ تبديل ڪري ڇڏيو؛ سندس قبيلي جو آخري فرد خليفو العاضد فقط ڏهن ڏينهن تائين هيو ڇو ته هو پنهنجي آخري انجام کان بيخبر ٿي گذاري ويو، هن ايترا مال خزانا پنتي ڇڏيا جو سندس سپاهي کين ڏسي خوش ٿي ويا ۽ جنهن سبب مذهبي مُلن جي لالچ واري پُڻ پُڻ به ختم ٿي وئي ۽ جيڪي به انقلاب پوءِ برپا ٿيا، ته اُنهن ۾ مصر ڪڏهن به مسلمانن جي بنياد پرستيءَ کان پري نه هٽيو آهي(45).

دجله کان اڳتي سڄو ملڪ پهاڙي ۽ پٿريلو آهي جتي اڪثر ڪري ڪُرد قبيلن(46) جا مال چارينديڙ ماڻهو آباد آهن، جيڪي سخت جان، جاننا ۽ وحشي، ڪنهن به غلاميءَ کان بيزار ۽ بيصبرا، ڦرلٽ سندن ڌنڌو ۽ پنهنجن ئي قومي اڳواڻن سان به سخت ڏوڪي سان پيش ايندا آهن. سندن نالن،

حالتن ۽ طور طريقن ۾، ڪين يونان(47) جي ڪاردوشينس سان پيئي سگهجي ٿو ۽ اُهي اجا تائين عثمانيہ حڪمرانن خلاف پنهنجي قديمي آزاديءَ جي روايتن جو ائين دفاع ڪندا اچن ٿا جيئن هنن سائرس(‡) جي جانشين خلاف ڪيو هو، غربت ۽ خواهش کين مجبور ڪيو هو تہ هو پاڙيٽُو فوجين جي حيثيت سان پنهنجي پيشي کي اختيار ڪن، هن جي والد ۽ چاچي جي خدمتن عظيم صلاح الدين(48) کي حڪمرانيءَ جي منزل تائين پهچايو، هو ايوب جو پٽ هو جيڪو هڪ سادگي پسند ڪرد هو، هو پنهنجي حسب نسب تي ڪشاده دليءَ سان مُرڪيو ڇاڪاڻ تہ هن جو سلسلو عربستان جي خليفن سان ٿي وجي مليو(49). نورالدين پنهنجي سلطنت جي ايندڙ تباهيءَ کان ايترو تہ اٽڪاڻ هو جو هُن نوجوان صلاح الدين کي هن جي مرضيءَ جي خلاف، پنهنجي چاچي شيراڪوهہ سان گڏ مصر موڪلي ڇڏيو، سندس فوجي ساکَ ۽ دبدبو سڪندريہ جي دفاع ڪرڻ وقت قائم ٿي چڪو هو ۽ جيڪڏهن اسان لاطينين جي ڳالهہ تي اعتبار ڪريون تہ هن ڪوششون ڪري هڪ عيسائي جنرل کان پنهنجي لاءِ سورمي(50) جو خطاب حاصل ڪيو هو. شيراڪوهہ جي موت تي، صلاح الدين کي وڏي وزير جو رتبو عطا ڪيو ويو توڙي جو هو عمر ۾ سيني کان ننڍو ۽ اميرن ۾ سيني کان گهٽ طاقتور هيو، پر پنهنجي پيءُ جي مشوري تي، جنهن کي هن دعوت ڏئي قاهره گهرايو هو، هو اڳتي وڌندو رهيو ۽ هن جي ذهانت ايتري تہ ڪمال جي هئي جو هو پنهنجن سيني هڪ جيڏن کان گهڻو مٿيرو ٿي ويو ۽ فوج جي لاءِ بہ هڪ مثالي ماڻهو بنجي ويو، جيستائين نورالدين زندهہ رهيو تہ ڪرد سندس ادنيٰ غلام جي حيثيت ۾ رهيا ۽ عام ماڻهن جي اجائي پُڇ پُڇ ۽ شڪايتن کي ايوب جي دوراندیشيءَ خاموش ڪري ڇڏيو هو ۽ هن وڏي واڪي اعلان ڪيو تہ 'جيڪڏهن سلطان حڪم ڪندو تہ هو پنهنجي پٽ کي زنجيرن ۾ جڪڙي سندس پيرن ۾ وجي پيش ڪندو.' 'اهڙي بولي'، هن پنهنجي منهن چيو، 'دوراندیشي واري ۽ نهايت مناسب فقط مخالفن جي مجلس ۾ هوندي آهي پر هاڻي اسان کي ڪنهن جو بہ خوف خطرو ڪونهي ۽ نہ ڪنهن جي فرمانبرداري ڪرڻي آهي ۽ نورالدين جا ڏڙڪا داب هاڻي ڪمند جي فصل جو ڏنڊ نہ پرائي سگهندا. هن جي وقتائتي موت، کين ڪجهہ اختلافي جهيڙن کان بچائي ڇڏيو، سندس پٽ کي جيڪو ان وقت يارهن سالن جو بار هيو، عارضي طور دمشق جي اميرن جي حفاظت ۾ رهايو ويو، ۽ مصر جي نئين امير کي خليفي طرفان هر طرف جا انعام اڪرام(51) ڏئي ڪرسيءَ تي ويهاريو ويو پر اهڙيءَ طرح جيئن ماڻهن جي نظرن ۾ سندس قبضي کي جائز سمجهيو وڃي. صلاح الدين بہ مصر کي پاڻ وٽ ڊگهو عرصو رکڻ جي حق ۾ نہ هو، هن جيروسلم جي عيسائين کي هر ڳالهہ کان محروم ڪري ڇڏيو ۽ دمشق، حلب ۽ دياربيڪر جي عطابيڪن ۽ مڪي ۽ مديني جي ماڻهن سندس حاڪميت ۽ حفاظت کي تسليم ڪيو، سندس پاءُ يمن جي دور دراز خطي کي جنهن کي 'شادباد عربستان' چيو ويندو هو، پنهنجي تابع بنايو؛ سندس موت جي وقت تي سندس شهنشاهت هڪ طرف آفريڪا ۾ طرابلس کان دجلہ ندي، تہ ٻي طرف هندي سمنڊ کان وٺي آرمينيا تائين ڦهليل هئي. سندس ڪردار جي جائزي وٺڻ سان معلوم ٿيندو تہ غداري ۽ احسان فراموشي جا الزام شايد مٿس لڳا هيا ۽ قانون ۽ وفاداري جي تجربن موجب اهڙين وصفن بابت گهڻو تاڪيد ڪيو ويو آهي، پر سندس اُمنگن کي ڪنهن حد تائين درگذر ڪري سگهجي ٿو ڇو تہ ايشيا(52) ۾ وڏا انقلاب برپا ٿي چڪا هيا جن جي ڪري جائز جانشيني جي هر تصور کي ختم ڪيو ويو هيو جنهن جو تازو مثال خود عطابيڪن ۾ موجود هو. هو پنهنجي محسن جي پٽ جو احترام

ڪندو هو، ۽ پنهنجن مائٽن يا سندس مددگار شاخن ۾ ڪم ڪندڙن سان سندس رويو انسانيت ۽ رحمدليءَ وارو هوندو هو توڙي جو هو نااهل هوندا هيا پر صلاح الدين اهليت رکڻ جي باوجود به مٽن مهربان هوندو هو ۽ خليفي جي اجازت سان هو جائز طاقت ۽ اختيارن جو مڪمل سرچشمو هو ۽ سڀ کان وڏي ڳالهه ته هو ماڻهن جي خواهشن ۽ سندن دلچسپين جو تمام گهڻو خيال رکندو هو جيڪو هر حڪومت جو سڀ کان اهم ۽ پهريون مقصد هوندو آهي ته عوام مجموعي طور خوش رهي. پنهنجي ذاتي توڙي سندس محسن جي اخلاق ۽ ڪردار ۾ ائين لڳندو هو ته بئي سورما به هيا ته نيڪ بزرگ به هيا ڇو ته نورالدين ۽ صلاح الدين کي ماڻهو ولي الله ڪري مڃيندا هيا ۽ جيڪڏهن مقدس جنگين جو غور سان جائزو ونبو ته لڳندو ته انهن جو سندن زندگين تي وڏو اثر پيو هو، البت ذڪر ڪيل پوئين شخصيت جي لاءِ چيو ٿو وڃي ته هو شراب پيئندو هو ۽ عورتن جو شوق رکندڙ هو پر پوءِ جلدئي هن دنياوي خوشين ۽ لذتن کي ترڪ ڪري ڇڏيو هو ڇاڪاڻ ته سندس خواهش هئي ته حڪومت ڪيس ملي پر اهڙي جنهن ۾ سندس شهرت ۽ نيڪ نامي برقرار رهي. صلاح الدين کُهري لباس مان ٺهيل لباس پائيندو هو ۽ پاڻيءَ کان سواءِ ٻيو ڪجهه به نه پيئندو هو ۽ پرهيزگاريءَ ۾ هو پنهنجي پياري پيغمبرﷺ جي پرپور پيروي ڪندو هو. عقيدي توڙي عمل جي لحاظ سان هو هڪ پڪو مسلمان هو، هو ان ڳالهه تي افسوس جو اظهار ڪندو رهندو هو ته دين جي خدمت ڪندي ڪيس ايتري مهلت به نه ملي سگهي هئي ته مڪي پاڪ وڃي حج جي سعادت حاصل ڪري سگهي؛ بهرحال هو باقاعدگي سان پنج وقت نماز باجماعت ادا ڪندو هو، جيڪڏهن ڪو روزو رکڻ کانئس رهجي ويندو هو ته ان کي قضا ڪري رکندو هو ۽ گهوڙي تي سواري ڪري به هو قرآن جي تلاوت تيستائين ضرور ڪندو هو جيستائين فوجون هڪ ٻئي جي آمهون سامهون ٿين، هي مثال سندس عبادت گذاري ۽ پرهيزگاري جو وڏي ۾ وڏو ثبوت هوندو هو(54). هو مسلمانن جي شافعي اسڪول سان تعلق رکندڙ هو ۽ ان فرقي جي ماڻهن کي گهڻو همٿائيندو هيو، شاعر سندس نفرت کان بچيل رهندا هيا، پر جيڪي به سائنسي ڳالهيون هونديون هيون انهن کان ڇڻ پاسيرو رهندو هو، ۽ هڪ فيلسوف کي، جنهن ڪن نين ڪوجنائن جو ذڪر ڪيو هو، سندس حڪم تي پڪڙي ڪيس گهُٽا ڏئي ماريو ويو هو. سندس ديوان (عام ماڻهن جي ويهڻ ۽ انصاف وٺڻ جي جاءِ) ۾ هر نندي ۾ نندي درخواست گذار کي پورو انصاف ملندو هو، پوءِ ڀلي اُها شڪايت سندس پنهنجي ذات يا سندس وزيرن خلاف ئي ڇو نه ڪئي وئي هجي، صلاح الدين جيڪڏهن انصاف ۽ برابري جي اصولن کان ٿورو پاسيرو ٿيندو به هو ته فقط ان وقت جڏهن سندس بادشاهت کي ڪو مسئلو پيش ايندو هو. هڪ طرف سلجوق ۽ زنگي جي خاندان جي ماڻهن پنهنجي ظاهري شان شوڪت ۽ عمدن لباسن کي برقرار رکيو هو ته ٻي طرف صلاح الدين هو جيڪو سادگي سان زندگي گذاريندو هو. طبيعت ۽ سُڀاءُ ۾ وٺندڙ ۽ پنهنجن ملازمن ۽ نوڪرن سان به صبر ۽ سهٽي ورتاءَ سان پيش ايندو هو. سندس سخا ۾ ايتري ته ڪشادگي هئي جو آڪري جي گهيري جي موقعي تي هن ٻارهن هزار گهوڙا ماڻهن ۾ ورهائي ڇڏيا ۽ سندس موت جي موقعي تي خزاني ۾ چانديءَ جا سنيتاليهه درام ۽ سون جو فقط هڪ ٽڪرو موجود هيو، تنهن هوندي به جنگي علائقن ۾، ڏنڊ ۽ جرمانن جي رقم کي گهٽي ياگي گهٽايو ويو هو، ۽ جيڪي شاهوڪار ۽ دولتمند ماڻهو هيا، اُهي بغير ڪنهن خوف خطري جي پنهنجن صنعتن ۽ ڪارخانن مان پوري اُپت حاصل ڪري رهيا هيا. مصر، شام ۽ عربستان ۾ هر مناسب جڳهه تي اسپتالون، ڪاليج ۽ مسجدون

تعمير ڪرايون ويون هيون؛ ۽ قاهره کي هڪ پڪي ديوار ۽ قلعي سان محفوظ بڻايو ويو هو ۽ هن جيڪي بہ فلاحي ڪم ڪرايا هيا سي سڀ عام ماڻهن جي استعمال ۾ عوامي ڀلائيءَ لاءِ هيا(55)، ۽ سلطان پنهنجي ذاتي عيش عشرت لاءِ نہ محلات تعمير ڪرايا نہ باغيچا نهرايا. هڪ مذهبي جنونيت جي دؤر ۾، توڙي جو هو خود بہ هڪ مذهبي ماڻهو هيو، تڏهن بہ سندس انساني ڪردار ايڏو تہ عظيم هيو جو عيسائي بہ کيس عزت ۽ احترام جي نظر سان ڏسندا هيا، جرمني جو شهنشاهہ پڻ سندس دوستيءَ تي ناز ڪندو هو(56)، يونان جي شهنشاهہ ساڻس ايڪو ڪيو ۽ قريبي رشتا بحال ڪري ڇڏيا(57)، ۽ جيروسلم جي فتح سندس شهرت کي هوا جي صورت ۾ اوڀر ۽ اولهہ جي ملڪن جي ڪُنڊڪڙڇ ۾ هر طرف ڦهلائي ڇڏيو.

جيروسلم جي بادشاهت(57) جي وجود ۾ اچڻ کان پوءِ ٿورڙي عرصي دؤران، ترڪن ۽ عرب مسلمانن جي اختلاف سبب، ان جي حمايت خودبخود وڌي وئي ۽ بنهي يعني فاطمي خليفن ۽ دمشق جي سلطانن پنهنجي پنهنجي مذهب جي مقصدن کي ذاتي فائدن ۽ مفادن عيوض قربان ڪري ڇڏيو. پر مصر، شام ۽ عربستان جي ملڪن کي هڪ نامياري سورمي، اتحاد ۽ ايڪي جي رشتن ۾ جڪڙي ڇڏيو هو ۽ ان جوڌي جوان کي فطرت ۽ سندس خوش نصيبي عيسائين جو خلاف سيني ملڪن کي مسلح ڪري ڇڏيو هو. هر شئي خوفائتي نظر ٿي آئي، ۽ جيروسلم جي اندروني حالتن ۾ سڀ ڪجهہ ڪمزور ۽ کوکلو نظر ٿي آيو. پهرين بن بالڊونس ۽ بولن جي گاڊفري جي پاءُ ۽ سؤٽ کان پوءِ، اقتدار جي واڳ هڪ عورت ميليسيندا ڏي هلي وئي جيڪا ٻي بالڊوِن جي ڌيءُ هئي ۽ سندس مڙس فُلڪ جيڪو آنجُو جو امير هو، پهرين شاديءَ مان اسان جي انگريز پلانٽئيجينيٽس جو پيءُ هو. سندن بہ پٽ، بالڊون ٽيون ۽ ائميوئري هڪ زوردار جنگ شروع ڪري ڇڏي جنهن کي ملحدن خلاف ناڪام جنگ نٿو چئي سگهجي، پر ائميوئري جو پٽ بالڊون چوٿون ڪوڙهہ جي بيماريءَ سبب محروم رهيو ۽ ذهن ۽ جسم جي بيماريءَ جو بدنما تحفو کيس صليبي جنگين ۾ مليو هو. سندس ڀيڻ سبيلا، جيڪا بالڊون پنجين جي ماءُ هئي، هن جي فطري وارث هئي. پنهنجي ٻار جي پُراسرار موت کان پوءِ، هن ٻي مڙس سان شادي ڪئي جيڪو ليوسگنن جو هڪ نوجوان هيو ۽ خوبصورت شهزادو هو پر سندس شهرت ايڏي تہ ذلت واري هئي جو سندس پاءُ جعفري کي ڀري محفل ۾ هينئن چوندي ٻڌو ويو: ’جيئن تہ هنن کيس بادشاهہ بڻائي ڇڏيو آهي تہ مون کي تہ يقيني طور تي ديوتا ناهي ڇڏيندا‘. هن چوڻ ڪرڻ تي ڪافي الزام لڳا، ۽ بيحد طاقتور خادم ريمنڊ جيڪو طرابلس جو نواب هو ۽ جنهن کي جانشيني ۽ اميراڻي لقب مان بہ خارج ڪيو ويو هو، نئين بادشاهہ خلاف سخت نفرت ۽ دشمنيءَ جا جذبا منجهس پيدا ٿي پيا ۽ هاڻي هن پنهنجي وقار ۽ ضمير کي سلطان جي ويجهي وڃڻ لاءِ وقف ڪري ڇڏيو. هن پاڪ شهر جا سيئي محافظ ذري گهٽ هڪ جهڙا هيا، هڪ ڪوڙهيو، هڪ ٻار، هڪ عورت، هڪ بزدل ۽ هڪ غدار؛ تنهن هوندي بہ سندس قسمت جي فيصلي ۾ ٻارهن سال دير ٿي وئي ڇاڪاڻ تہ يورپ مان ضروري گهرج جون شيون دير سان پهتيون هيون جنهن جو سبب دشمن ملڪن طرفان رڪاوٽون وجهڻ يا ڀري پنڌ جي ڪري وچ ۾ ساهيون پٽڻ(*) يا ڪا وِندر وروندهن ڪرڻ سبب دير ٿي وئي هئي. آخرڪار هڪ ٻڏندڙ ملڪ هر طرف کان سندس دشمن طاقت طرفان وڪوڙجي ويو هو ۽ صلح نامي جي ڀڃڪڙي فرنگن ئي ڪئي هئي جن سندس وجود کي قائم رکڻ جو ذمو کنيو هو. چٽلن جي هڪ سپاهي، جنهن جو نالو ريگينالڊ هيو، بربٽ ۾ نهيل هڪ قلعي تي قبضو ڪيو، جتي ويهي هن

ايندڙ ويندڙ قافلن کي لُٽڻ شروع ڪيو، رسالت مآب لاءِ گُتا لفظ ڳالهائين ۽ مڪي ۽ مديني جي شهرن لاءِ هو خطري جو باعث بنجي ويو. صلاح الدين ڪاوڙ ۾ اچڻ بجاءِ ان گستاخي جي شڪايت ڪئي ۽ مخالفن طرفان ساڻس انصاف نہ ٿيڻ تي هو ويتر خوش ٿيو ۽ اسي هزار گهوڙي سوار ۽ پيادل فوج جي اڳوڻي ڪندي مقدس سرزمين تي حملو ڪيائين. سندس پهرئين حملي جي چوند ٽائيبيريا هئي جنهن جو مشورو طرابلس جي امير ڏنو هو ۽ جيروسلم جي بادشاهہ کي زور پريو ويو هو تہ هو پنهنجون فوجون ٻاهر ڪڍي ۽ پنهنجن ماڻهن کي هٿيارن سان مسلح ڪري ڇڏي تہ جيئن اهڙي اهم شهر جي مدد ڪري ۽ ان کي بچائي سگهجي(59). ڏوڪيباز ريمنڊ جي مشوري تي عيسائين کي ان ڪئمپ تي پهچايو ويو جتي پاڻي بہ ڪونہ هو، بهرحال هو تہ پهريُن پيڪين ۾ ئي پڃي ويو ۽ ٻنهي قومن مٿس لعنت ملامت ڪئي(60)، ليوسگنن کي تخت تان لاٿو ويو ۽ سندس ٽيهہ هزار ماڻهن ڪي پنهنجي سِرَ تان هٿ ڪڻو پيو، ۽ صليبي جنگ جي بجاءِ ڪافرن لاءِ هر طرف هڪ جهنگ وڃي بچيو هو. شاهي قيدي کي گرفتار ڪري صلاح الدين جي تنبو ۾ آندو ويو ۽ جيئن ئي هو اُج ۽ خوف کان بيهوش ٿي ويو تہ عظيم فاتح (صلاح الدين) کيس شربت جو گلاس پيئڻ لاءِ ڏنو جنهن کي برف سان ٿڌو ڪيو ويو هيو؛ نہ سندس ساٿين کي نقصان پهتو پر چٽيلن جي ريگينالڊ کي چيو ويو تہ هو هن مهمان نوازي ۾ حصيدار ٿئي ۽ معافي وٺي، سلطان کيس سمجهايو: 'بادشاهہ جي شخصيت ۽ سندس وقار مقدس هوندا آهن، تنهن ڪري هي گستاخ لٽيرو هڪدم اسلام جي پيغمبر جي عظمت جو اقرار ڪري جنهن جي خلاف هن نہ رڳو گستاخي پر گار گند ڪڍيو هو، يا وري موت قبول ڪري جنهن جو هو پورو پورو حقدار هيو'. پر گستاخ عيسائي غرور مان ڳالهہ مڃڻ کان انڪار ڪيو ۽ صلاح الدين بنا دير جي پنهنجي ترار سان سندس سِسي ڌڙ کان ڌار ڪري ڇڏي ۽ سندس محافظن(61) سندس لاش کي ٻاهر ڪڍي ڇڏيو. ڏڪندڙ ۽ ڪنبندڙ ليوسگنن کي دمشق ۾ هڪ عزت واري جيل ۾ بند ڪيو ويو، پر هن فتح ۾ بدقسمتيءَ سان اسپتال جا بہ سؤ ٽيهہ امير ۽ سورما مارجي ويا جيڪي سندس ئي مذهب جا بهادر جوڌا هيا پر شهيد ٿي ويا. بادشاهت کي بغير سربراهہ جي ڇڏيو ويو، جنهن ۾ فقط بہ پراڻا محافظ هيا، هڪڙي کي قتل ڪيو ويو ۽ ٻي کي قيد ڪري جيل ۾ موڪليو ويو. سيني شهرن مان، جيڪي سامونڊي ڪنارن يا خشڪي تي هيا، فوجين کي هن موتمار جنگ لاءِ ٻاهر ڪڍيو ويو هيو. ٽاير ۽ طرابلس ئي فقط اهڙا شهر هيا جيڪي صلاح الدين جي حملن کان بچي ٿي سگهيا، ۽ ٽائبيرياس جي جنگ کان فقط ٽن مهينن کان پوءِ صلاح الدين پنهنجي فوج سميت جيروسلم جي گيٽن تائين پهچي ويو.(62)

هن اندازو لڳايو هو تہ هن شهر جو گهيرو، دنيا جي هن زمين توڙي جنت ۾ ڪيڏو نہ مانائتو هوندو جيڪو يورپ ۽ ايشيا ٻنهي لاءِ بيحد اهم هوندو ۽ ماڻهن جي اندر ۾ نوَن جوش جذبن جون لاٽون روشن ڪري ڇڏيندو ۽ ٻيو تہ سامهون سٺ هزار عيسائي هيا جن جو هر ماڻهو سپاهي هوندو ۽ هر سپاهي شهادت جو اُميدوار هوندو. پر راڻي سبيلا خوف ۾ پاڻ بہ ڪنبي رهي هئي تہ سندس قيدي مڙس جو بہ ساڳيو حال هيو، ۽ امير ۽ سورما جيڪي ترڪن جي ترارين ۽ سندن زنجيرن ۾ جڪڙجڻ کان بچي ويا هيا، ماڻهن جي هن بربادي‌ءَ جي وقت بہ خود مطلبي ۽ تفرقي بازي جو مظاهرو ڪري رهيا هيا. هتان جي رهواسين جو گهڻو حصو يونانين ۽ مشرقي عيسائين جو هو جن کي تجربي سيکاريو هو تہ لاطيني غلامي کان(63) مسلمانن سان گڏ رهڻ وڌيڪ بهتر هو ۽ مقدس مقبري وٽ

هيئين قسم جا ضرورت مند ماڻهو جمع ٿيل هيا، جيڪي هٿيارن توڙي همت کان بنهه خالي هيا ۽ جن جو گذر سفر زيارتين طرفان سخا ۽ خير خيرات تي هوندو هو. جيروسلم کي بچائڻ لاءِ ڪجهه ڪمزور ۽ اُبهريون ڪوششون ڪيون ويون، پر چوڏهن ڏينهن دؤران، فاتح فوج، گهيري ۾ آيل ماڻهن جي حملن کي پنتي ڌڪي ڇڏيو، پنهنجين انجڻين کي اُتي فِٽ ڪيائون ۽ پندرهَن ڪيوبٽس تائين ديوار کي ويڪرو ڪري ان کي ماڻهن جي اچ وچ لاءِ کولي ڇڏيائون، پنهنجون ڏاڪڻيون بہ لڳايائون ۽ وچ واري حال ۾ محمد ﷺ جن ۽ سلطان جا ٻئنر پڻ لڳائي ڇڏيائون. اهو چوڻ اجايو آهي تہ راڻيءَ جو پيرين پيادو ماڻهن جو جلوس، جن ۾ عورتون ۽ راهب بہ شامل هيا، الله جي پٽ اڳيان منٿون وجي ڪيائون تہ سندس مقبري کي مخالفن جي بي حرمتيءَ کان بچائي. سندن آخري اُميد، فاتح جي رحم ۽ ڪرم تي ڇڏيل هئي ۽ جيڪو منت ميڙ جو پهريون قافلو وٽس پهتو هو تہ ان جي رحم جي اپيل رد ڪئي وئي هئي. 'هن قسم ڪنيو هو تہ هن وقت تائين ڪيل صبر ۽ مسلمانن سان جيڪي ظلم ۽ عقوبتون ٿيون هيون، اُنهن جو هو بدلو ضرور وٺندو ۽ معافي يا درگذر ڪرڻ جو وقت هاڻي هٿن مان نڪري چڪو هو ۽ هاڻي اُها گهڙي اچي وئي هئي تہ جيڪو گادفري پهرين صليبي جنگ ۾ ماڻهن جو ناحق رت وهايو ويو، ان جو حساب بہ رت جي صورت ۾ ورتو ويندو.' پر فرئنڪن طرفان نراسائيءَ واري ڪامياب ڪوشش سلطان کي جڻ پيغام موڪليو هو ۽ فتح جي جذبن اجا گهٽو پري هئي، بهرحال هن سَڄي انسان ذات جي هڪڙي ۽ ساڳئي پيءُ ڏاڏي آدمؑ جي صدقي کين غور سان ٻڌو، نيٺ انسان ذات ۽ انسانيت جا جذبا سندس ڪاوڙ، سختي، ۽ فتح جي جذبن تي حاوي ٿي ويا ۽ صلاح الدين جي ظاهري گرميءَ ۾ نرمي اچي وئي. هن شهر ۽ ان جي ماڻهن کي بچائڻ جو واعدو ڪيو. يونان ۽ مشرق جي عيسائين کي اجازت ڏني تہ هو پلي سندس حڪومت ۾ رهن، پر ساڳئي وقت هن اهو حڪم بہ صادر ڪيو تہ سيئي فرئنڪ ۽ لاطيني چاليهن ڏينهن جي اندر جيروسلم کي ڇڏي وڃن پر اُنهن کي مصر ۽ شام جي ساموندي بندرن تائين سلامتيءَ سان پهچايو وڃي، ۽ هر مرد عيوض سون جا ڏهه ٽڪرا، هر عورت لاءِ پنج ۽ هر ٻار لاءِ هڪ سون جو ٽڪرو جي حساب سان وٽس جمع ڪرايا وڃن ۽ جيڪي پنهنجي آزاديءَ کي خريد نتي ڪري سگهيا اُهي هميشہ واسطي غلاميءَ ۾ زندگي گذاريندا. ڪجهه ليکڪن ان موضوع کي پنهنجو محبوب مشغلو بنايو آهي تہ ٻين وري ٻچان ڏيارينڊڙ طريقي سان صلاح الدين کي پهرين صليبي جنگ جي قتلام سان پيٽيو آهي. اهو فرق يا پيٽ فقط ذاتي هوندي پر اسان کي اها ڳالهہ هرگز نہ وسارڻ گهرجي تہ عيسائين هٿيار ڦٽا ڪري شڪست قبول ڪئي هئي جڏهن تہ جيروسلم جي پهرين صليبي جنگ ۾ مسلمانن سان ظلم جي آخري حدن تائين عقوبتون ۽ زيادتيون ڪيون ويون هيون. انصاف ۽ حق جو پاسو هر صورت ۾ ترڪيءَ جي فاتح طرف پنهنجو رخ اختيار ٿو ڪري تہ ڪيئن نہ هن صلح نامي جي هر شرط کي پورو ڪري ڏيکاريو هو ۽ دشمنن جي رحم جهڙين حالتن ۾ هن شهر جي رهواسين توڙي مفتوحن تي رحم ڪندي سندن جانيون بچايون هيون، تہ اسان مجبور ٿي پيا آهيون تہ سندس اعليٰ ڪردار جي تعريف ڪريون. بجاءِ کين مارڻ ۽ قتل ڪرڻ جي هن فقط ٽيهہ هزار بائزنتس(*) (سون جي سِڪن) عيوض ست هزار غريبن کي ڇوٽڪارو ڏياريو، بہ ٽي هزار ٻيا ماڻهو سندس نرملتا ۽ احسان منديءَ جي ڪري آزاد ٿي ويا ۽ غلامن جي وڏي تعداد کي گهٽائي ٻارهن يا چوڏهن هزارن تائين آندو ويو. راڻيءَ سان سندس ملاقات

۾ سندس لفظ ۽ سندس اکين مان وهندڙ ڳوڙها ٻڌائي رهيا هيا ته هو ڪيڏو نه مهربان ۽ همدرد انسان هيو. هو يتيمن ۽ بيوهه عورتن ۾ وڏي فياضي ۽ ڪشاده دليءَ سان خير خيرات ورهائيندو رهندو هو، خاص طرح اُهي جيڪي جنگ ۾ متاثر ٿيا هيا ۽ جڏهن ته اسپتال جا امير سندس دشمن هيا، ته هن سندن ٻين پائرن کي، جيڪي نيڪ هيا، اجازت ڏني هئي ته هڪ سال لاءِ پلي هو بيمارن جي خدمت ۽ بيمارداريءَ کي جاري رکيون اچن. رحمدلي ۽ انسانيت جي اهڙن عظيم ڪارنامن سبب صلاح الدين جو ڪردار اسان کان سندس تعريف ۽ محبت جي تقاضا ٿو ڪري، منجهس ڪا به ٻهروپيائي ڪانه هئي ۽ نه وري ان جي ڪيس ڪا ضرورت هئي ۽ هن جي مذهبي بنياد پرستي شايد ڪيس ٻهروپيائيءَ تي آماده ڪري ها پر هن ائين ڪرڻ جي بجاءِ ويتر قرآن جي دشمنن سان به رحمدلي ۽ انسان دوستيءَ وارو ورتاءُ ڪيو. شهر کي ڌارين کان آزاد ڪرڻ کان پوءِ، هو جيروسلم ۾ هڪ عظيم فاتح جيان داخل ٿيو جتي هن جي مرحبا لاءِ هر طرف وڏا بئنر لڳايا ويا هيا ۽ جنگي موسيقي جون ڌنون وڃي رهيون هيون. حضرت عمرؓ جي جامع مسجد جنهن کي ڪليسا ۾ تبديل ڪيو ويو هيو، ٻيهر بحال ڪيو ويو جتي فقط هڪ خدا ۽ سندس رسول مُحَمَّد مصطفيٰ ﷺ جا مڃيندڙ عبادت ڪري سگهندا: مسجد جي ديوارن، صحن ۽ ان جي رستن کي گلاب جي عرق سان وهنجاريو ويو ۽ هڪ منارو، نورالدين زنگي جي ياد ۾ مسجد اندر تعمير ڪيو ويو. پر جڏهن سوني صليب، جيڪا گنبذ تي چمڪندي رهندي هئي، کي لاٿو ويو ته هر طبقي جا عيسائي دانهون ڪري ماتم ڪرڻ لڳا، جنهن تي مسلمانن به جواب ۾ رڙيون ڪري پنهنجي خوشيءَ جو اظهار ڪيو. هڪ عيسائي بزرگ صليبي نشانن مورتين، گلدانن ۽ مقدس جڳهن جي تبرڪن کي هڪ جڳهه تي گڏ ڪري، انهن کي چئن عاج جي نهيل صندوقن ۾ وڌو، پر انهن کي سوپاري پڪڙي وڌو ۽ سندس خواهش هئي ته هو پنهنجي خليفي جي ڏو اهي شيون پيش ڪندو ۽ کيس عيسائن جي بت پرستيءَ بابت پڻ ڪيس ٻڌائيندو. پر ڪيس منتون ڪيون ويون ته هو اهي تبرڪ ان بزرگ ۽ انتاکيا جي بادشاهه کي واپس ڪري ۽ انگلينڊ جي رچرڊ هي تبرڪ ٻاونجاهه هزار سون جي ٽڪرن(64) عيوض خريد ڪري ورتا ۽ پنهنجي مقدس عزم کي پورو ڪري ڏيکاريائين.

قومون ان ڳالهه کان ڊنل هيون ته لاطينين کي شام مان هڪدم تڙي ٻاهر ڪڍيو ويندو پر ان معاملي ۾ فاتح کين ڊِرَ ڏني ۽ صلاح الدين جي هن دنيا مان لاڏاڻي کان هڪ صدي کان به وڌيڪ عرصي تائين اُنهن کي ملڪ نيڪالي نه ڏني وئي(65). سوين جي سلسلي ۾ ڪيس پهرين رڪاوٽ ٽاير ۾ پيش آئي جتي ڪيس سخت مزاحمت جو مقابلو ڪرڻو پيو، جن فوجين ۽ فوجي جٿن شڪست قبول ڪئي هئي اُنهن کي دوراندیشيءَ کان ڪم نه وٺندي ساڳين ساموندي بندرن تي نيو ويو هو، هنن جو تعداد ايترو ته گهڻو هو جو اُهي پنهنجي هنڌ جي حفاظت ڪري ٿي سگهيا، ۽ ماتنفيرات جي ڪونراڊ جي اچڻ سان، هڪ چڙوچڙ هجوم جو اعتماد بحال ٿي ويو ۽ اُهي پاڻ ۾ ملي هڪ ٿي ويا. سندس پيءُ کي، جيڪو هڪ معزز زيارتي هو، ٽائبيرياس جي جنگ ۾ قيدي بنايو ويو هو. پر ان نقصان يا شڪست جي خبر اٽلي ۽ يونان تائين نه پهچي سگهي هئي، ۽ سندس پٽ تي ڪنهن مقصد ۽ نيڪيءَ جي ارادي سان، زور پريو ويو ته پنهنجي شاهي پائٽيي يعني صغير ٻالڪ ٻالڊون جي سار سنڀار لهي اچي. ترڪي جي بئنرن ۽ جهنڊن ڪيس جفا جي ساموندي ڪنارن کان ئي خبردار ڪيو هو ۽ اهو سندس دشمنن جو علائقو هو ۽ ڪونراڊ کي يڪراءِ ٽاير جو بادشاهه ۽ هڪ سورمي جي حيثيت

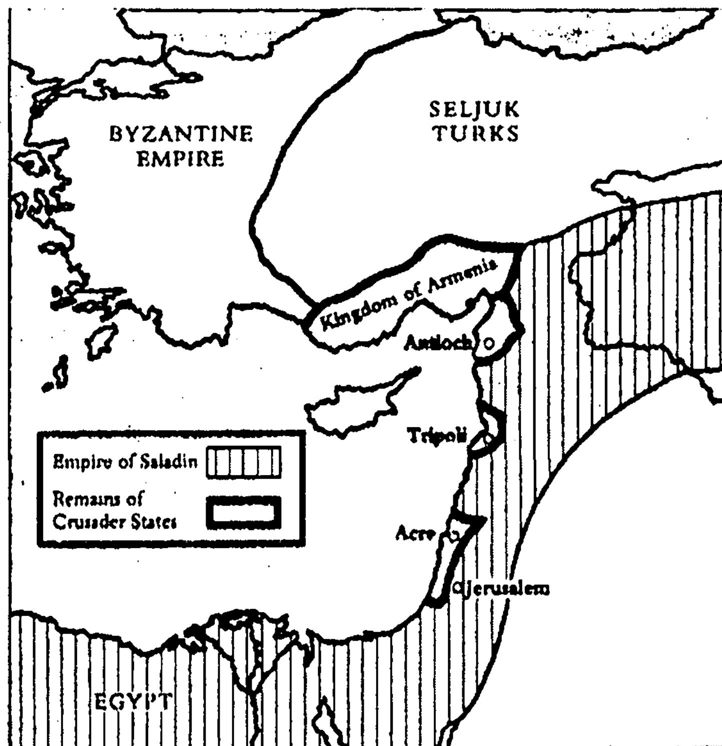
سان تسليم ڪيو ويو، جيڪو اڳي ئي جيروسلم جي فاتح طرفان گهيري ۾ آيل هيو. ڪونراڊ جي عزم ۽ مستقل مزاجي ڪان سواءِ ڪيس چڱيءَ طرح خبر هئي ته سندس دشمن (صلاح الدين) هڪ سخي ۽ معاف ڪرڻ وارو شخص هيو، جنهن ڪيس همت ڏني ته هو سلطان جو مقابلو ڪندو ۽ اعلان ڪيائين ته سندس پيرسن پيءُ کي ديوارن وٽ نمايان ڪيو وڃي ۽ هو عزم ٿو ڪري ته دشمن خلاف پهريون تير هو خود وهائيندو ڇو ته هو به عيسائي شهيدن جي ورثي جو مالڪ هو(66). مصر جي ساموندي ٻيڙي کي ٽاير جي بندرگاهه تي لنگرانداز ٿيڻ جي اجازت ڏني وئي، پر زنجير کي هڪدم ڇڪيو ويو جنهن جي نتيجي ۾ پنج ننڍا جهاز يا ته ٻڏي ويا يا وري اُنهن تي دشمنن جو قبضو ٿي ويو ۽ هڪ هزار ترڪن کي هڪ حملي ۾ قتل ڪيو ويو ۽ صلاح الدين، پنهنجين انجڻين کي ساڙڻ کان پوءِ هڪ شاندار مهم کي، دمشق طرف وڃڻ جي ڪري ختم ڪري ڇڏيو. ڪيس هڪ وڏي طوفان کي جلدئي مُنهن ڏيڻو پئجي ويو. جيروسلم جي فتح کان پوءِ ماڻهن جيڪي دردناڪ داستان مشهور ڪيا يا جيڪي تصويرون هٿ ڪيون ويون جن ۾ ماڻهن جي غلامي ۽ شهر جي بي حرمتي کي مبالغي آميز رنگينين ۾ پيش ڪيو ويو هو، ان يورپ جي سُتل ۽ ننڍال ماڻهن کي جاڳائي ڇڏيو: شهنشاهه فريڊرڪ باربروسا ۽ فرانس ۽ انگلينڊ جي بادشاهن صليب هٿ ۾ کڻي اڳواٽي ڪئي ۽ سست رفتاريءَ جي باوجود هو بحيره- روم کان بحر- اوقيانوس تائين ڦهلجي چڪا هيا. اٽلي وارا ڦڙتي ڪندي جينئا، پيسا ۽ وينس ڏانهن ويندڙ جهازن ۾ سوار ٿي ويا. اُنهن کان پوءِ فرانس، نارمنڊي ۽ ڪجهه اولهه جي ٻيٽن جا خواهشمند زيارتي به روانا ٿي ويا. فلانڊرس، فرائيس ۽ ڊينمارڪ وارا به پنهنجي طرفان پاڻ سان ماڻهن جا لشڪر کڻي روانا ٿيا جيڪي هڪ سؤ جهازن ۾ مَس ماپي سگهيا ۽ اُتر جي ملڪن جا سورما پنهنجي ڊگهي قد ۽ هٿ ۾ ڪنيل جنگي- ڪهاڙي جي نشانين سان سڃاپجي ٿي سگهيا(67). ماڻهن جا هجوم ايترا ته وڌي ويا هيا جو اُهي ٽاير جي حدن ۾ ماپي نٿي سگهيا، ۽ نه وري اُهي هاڻي سندن ڪونراڊ جي فرمانبرداري ڪري ٿي سگهيا. ڪين ليوسگنن تي رحم به آيو ۽ سندس ڪردار لاءِ هنن وٽ گهڻو احترام ۽ عزت هئي، جيڪو تازو جيل مان آزاد ٿيو هو ته جيئن فرنگڪن جي فوج کي ورهائي سگهي. هن بطليموس يا آڪري کي واپس وٺڻ جي تجويز پيش ڪئي جيڪو ٽاير جي ڏکڻ ۾ ٽيهن ميلن جي پنڌ تي هو. جتي به هزار گهوڙي سوار ۽ ٽيهه هزار پيادل فوج سندس ڪمان هيٺ موجود هئي. آءٌ هن يادگار گهيري تي تفصيل سان نه لکندس جيڪو ٻن سالن تائين قائم رهيو ۽ جنهن ۾ يورپ ۽ ايشيا جي فوجن جا بيشمار سپاهي مارجي ويا. ايترو جنون ۽ جوش جذبو اڳ ڪڏهن ۽ ڪٿي به نظر نه آيو هو ۽ نه وري ايترو جاني ۽ مالي نقصان اڳ ڪڏهن ٿيو هو ۽ مومن، جيڪي اڳ فقط پنهنجن شهيدن جي تعريف ڪندا هيا، مخالفن ۽ سندن دشمنن جي همت ۽ جذبي تي، ڪين داد ڏيڻ ۾ ڪنجوسي ڪرڻ بجاءِ دل کولي سندن واکاڻ ڪئي. توتاري جي وڄڻ شرط مصر، شام، عربستان ۽ اوپر جي صوبن جا مسلمان اميرالمومنين جي جهنڊي هيٺ گڏ ٿيا(68)، سندس ڪئمپ کي آڪري کان چند ميلن جي مفاصلي تي لڳايو ويو هو، ۽ هن رات ڏينهن محنت تي ڪئي ته جيئن پنهنجن مسلمان ڀائرن لاءِ هر طرح جي آساني ۽ سهولتون مهيا ڪري ڇڏي، پر هي آسانيون فرنگڪن جي لاءِ ڪاوڙ ۽ سندن ناراضگيءَ جو باعث هيون. جبل ڪار ميل جي ڀرپاسي ۾ نوَ جنگيون لڙيون ويون جنهن ۾ مقدر جا لاها چاڙها ايندا رهيا، هڪ موقعي تي سلطان پنهنجي فوج کي ڏوڪيندو شهر ۾ ڪاهي پيو ۽ ٻي حملي ۾ وري عيسائي شاهي تنبن تائين پهچي ويا. ڪبوترن جي

مدد ذريعي گهيري ۾ آيل ماڻهن سان خط و ڪتابت جي سلسلي کي جاري رکيو ويو ۽ جيئن ته سمنڊ ڪشادو ۽ اُجهاڳ هيو ته جيڪي فوجي جٿا ٽڪ ۾ ڇُور ٿي ويا ٿي ته اُنهن جي جڳهه تي وري نوَن ماڻهن کي مقرر ڪيو ٿي ويو. ڏڪر، تيرن ۽ ترارين ۽ خراب موسم جي ڪري بيشمار لاطيني ماڻهو موت جو شڪار ٿي ويا، پر مئلن جي جڳهه تي نوَن زيارتين سندن جڳهون اچي والاريون، جن پنهنجن ملڪي ماڻهن جي آمد بابت گهڻي مبالغي کان ڪم ورتو. جاهل ۽ اڻ پڙهيل ماڻهو ان خبر ملڻ تي حيران ٿي ويا ته وڏو پادري خود بيشمار ماڻهن سان گڏ ڏوڪيندو قسطنطنيه تائين پهچي چڪو هو. هوڏانهن شهنشاهه جي قافلي به اوپر وارن کي خوفزده ڪري ڇڏيو هو ۽ جيڪي رنڊڪون ۽ رڪاوٽون، ايشيا ۽ يونان ۾ هن جي رستي ۾ وڌيون ويون هيون، اُنهن کي صلاح الدين جي تدبير سان هٽايو ويو هو: باربروسا جي موت تي سندس خوشي اهڙي نه هئي جنهن کي ماپي نه سگهجي، ۽ عيسائي، صوابيا جي امير کي ڏسڻ تي همت ۽ حوصلي وڌائڻ بجاءِ ويتر مايوس ٿي ويا هيا، جيڪو جرمني جي باقي بچيل پنج هزار رولُو ۽ وائڙن ماڻهن سان گڏ اتي پهتو هو. آخرڪار ٻي سال بهار جي موسم ۾ فرانس ۽ انگلينڊ جا بحري ٻيڙا آڪري جي ڪنارن تي لنگرانداز ٿيا ۽ هي گهيرو وڌيڪ سخت ان ڪري هيو ته ٻئي بادشاهه فلپ آگسٽس ۽ رچرڊ پلانٽئگنيٽ(*) نوجوان ۽ جوشيلا هيا. سڀ وسيلا ۽ ذريعا آزمايا ويا ۽ سڀ اُميدون جڏهن ختم ٿي ويون ته آڪري جي حفاظت ڪندڙن پاڻ کي مقدر جي حوالي ڪري ڇڏيو، هنن آڻ مڃي جنهن کي قبول ڪيو ويو پر سندن زندگيون توڙي سندن آزادي ماڻڻ عيوض سخت ۽ وڏو ٽئڪس يعني ٻه لک سون جا ٽڪرا ڪين ڏيڻا پئجي ويا جنهن جي بدلي ۾ سندن هڪ سؤ معزز ماڻهن ۽ پندرهن سؤ عام ماڻهو جن ۾ قيدي به شامل هيا، کي آزاد ڪرڻ جو واعدو ڪيو ويو پر هو مقدس صليب جو ڪاٺ واپس ڪندا. صلح نامي ۾ ڪجهه شڪ پيدا ٿي پيا ۽ ان جي عمل ڪرڻ ۾ به دير ٿي وئي، جنهن ڪري فرئنڪ سخت ناراض ٿي پيا ۽ قاتل رچرڊ جي حڪم تي(69)، سلطان جي موجودگيءَ ۾ ٽن هزار مسلمانن کي قتل ڪيو ويو. آڪري جي فتح سبب، لاطيني حڪمرانن کي هڪ مکيه شهر ۽ ڪارآمد بندرگاهه هٿ اچي ويو، پر اهو سؤدو ڪين مهانو پئجي ويو. صلاح الدين جو وزير ۽ تاريخ دان سندس ئي دشمن جي تيار ڪيل رپورٽ جي حوالي سان ٻڌائي ٿو ته سندن تعداد مختلف وقتن ۾ پنجن کان ڇهن لکن تائين رهيو هو، جن مان هڪ لک عيسائين کان به وڌيڪ قتل ڪيا ويا هيا ۽ ان کان به سندن وڌيڪ انگ بيمارين ۾ مري ويو ۽ جهازن جي ٻڏي پوڻ سبب بيشمار عيسائي ٻڏي مري ويا ۽ سندن ٿورڙو تعداد اهڙو هو جيڪو پنهنجن پنهنجن ملڪن ڏانهن موٽي وڃڻ ۾ ڪامياب ٿي ويو(70).

فلپ آگسٽس ۽ رچرڊ پهريون، فرانس ۽ انگلينڊ جا فقط اهڙا بادشاهه هيا جيڪي ساڳئي جهنڊي هيٺ وڙهيا هيا، پر جيڪي ٻيا مقدس ڪم ڪين گڏجي ڪرڻا هيا، اُهي سندن هڪ ٻئي خلاف قومي حسد ۽ ڪدورت سبب ڪافي متاثر ٿيا هيا ۽ ٻن فرقن، جن جي هنن فلسطين ۾ حفاظت ٿي ڪئي، اُهي پنهنجي دشمن جي بجاءِ، پنهنجا پاڻ ۾ هڪ ٻئي جا وڌيڪ ويري هيا. اوپر جي ملڪن جي نظر ۾، فرانس جو بادشاهه وقار ۽ طاقت ۾ گهڻو مٿاهون هو ۽ شهنشاهه جي غير موجودگيءَ ۾، لاطيني ڪيس پنهنجو عارضي اڳواڻ تسليم ڪندا هيا(71). سندس ڪارناما اهڙا نه هيا جهڙي سندس شهرت مٿاهين هئي. فلپ بهادر هيو، پر ان کان وڌيڪ هو هڪ مدبر ۽ دوრانديش انسان هيو، هو ويران سامونڊي ڪنارن تي رهندي تنگ ٿي پيو هو ۽ هتي پنهنجي صحت کي وڌيڪ خراب ڪرڻ نٿي

چاهيائين، آڪري جي شڪست ۽ ان جي قبضي ڪيس هتان روانٿي ٿيڻ تي آماده ڪيو، توڙي جو هو برگنڊي جي حاڪم کي ڇڏي وڃڻ تي ڪجهه بي دِليو به محسوس ڪري ڪري هو جنهن وٽ مقدس زمين جي حفاظت لاءِ فقط پنج سؤ امير ۽ ڏهه هزار پيادا رهجي ويا هيا. انگليند جو بادشاهه، توڙي جو عزت ۽ وقار ۾ گهٽ هو پر پنهنجي مخالف کان دولت ۽ فوجي دٻدٻي ۾ گهٽو مٿاهون هو(72) ۽ جيڪڏهن سورمي ٿيڻ لاءِ خطرناڪ ۽ وحشياڻي بهادري ضروري آهي ته پوءِ رچرڊ پلئنٽئگنيٽ، پنهنجي دؤر جي بهادرن ۾ سيني کان وڌيڪ قداور نظر ايندو. هن 'شينهن جي دل رکندڙ' سورمي جي ياد کي انگليند وارن هِنئين سان هنڊائي رکيو هو ۽ سٺ سالن جي عرصي گذري وڃڻ کان پوءِ به ترڪن ۽ عرب مسلمانن جا پُٽ ۽ پوٽا به سندس ياد کي ملهائيندا هيا توڙي جو هو هنن خلاف وڙهيو هيو: سندس نالي کي شام جون مائرون فقط ان ڪري پڪاريندون هيون ته جيئن پنهنجن روئندڙ ٻارن کي چپ ڪرائي سگهن ۽ جيڪڏهن ڪو گهوڙو اوچتو پنهنجو رستو وڃائي جهنگ ۾ هليو ويندو هو ته سندس سوار پنهنجي گهوڙي سان هينئن مخاطب ٿيندو هو: 'انڌا، خبر ڪانه اٿيئي ته ايڏانهن ٻُوڙن ۾ ڪٿي نه ڪٿي رچرڊ لڪل هوندو؟'(73) مسلمانن خلاف سندس ظلم ۽ زيادتيون سندس تِکي طبيعت ۽ جنون جو نتيجو هيون، باقي آءٌ ان ڳالهه تي ويساهه نٿو ڪريان ته هڪڙو سپاهي جيڪو پنهنجي نيزي بازيءِ ۾ آزاد ۽ بي ڊپو هجي، اُهو پنهنجي تئين بهادر ياءُ يعني مانٽ فراٽ جي ڪونراڊ جي سيني ۾ پنهنجو خنجر کُپائيندو جنهن کي ٿاير ۾ ڪن قاتلن پراسرار طريقي سان ماري ڇڏيو هو(74). آڪري جي شڪست ۽ فلپ جي وڃڻ کان پوءِ، انگليند جي بادشاهه صليبين جي اڳواڻي ڪئي ته جيئن ساموندي ڪنارن کي به، جيڪي ڪانئن کسجي ويا هيا، واپس ورائجي؛ اهڙيءَ طرح سزئريا ۽ جَفا جي شهرن کي ٻيهر ليوسگنن جي بادشاهت جو حصو بنايو ويو. آڪري کان اسڪلان جو پنڌ به يارهَن ڏينهن جي جنگ جهڙو هو. صلاح الدين فقط سترهن محافظن سان گڏ جنگ جي ميدان تي موجود هيو، هن پنهنجي جهنڊي کي جهُڪڻ نه ڏنو هو ۽ نه وري پنهنجن جنگي توتارن ۽ ڍُهلن کي خاموش ٿيڻ ڏنو هو، هن ٻيهر فوجن کي گڏ ڪري ۽ حملي ڪرڻ جي ڪوشش ۽ ماڻهن ۾ جوش جاڳايو، سندس پرچارڪن ۽ مبلغن، هڪ الله جي مڃيندڙن کي جنگ جي لاءِ تيار ڪيو ته جيئن عيسائي بت پرستن خلاف جنگ ۾ ڪاميابي حاصل ڪجي: پر بت پرستن به همت نه هاري هئي ۽ سندن دفاع ڪافي مضبوط هيو، پر سلطان، سڪلان جي ديوارن کي ڊاهي ڇڏيو ۽ تڏهن وڃي ان قابل ٿيو جو هڪ اهم قلعي کي، دشمن جي قبضي ٿيڻ کان بچائي ورتائين جيڪو مصر جي سرحد تي نهيل هيو. سياري جي سخت سردي ۾ فوجن آرام ڪيو پر جيئن ئي بهار شروع ٿيو ته فرئنڪن انگريز بادشاهه جي سربراهيءَ ۾ اڳتي وڌڻ شروع ڪيو ۽ هاڻي هو جيروسلم کان فقط هڪ ڏينهن جو پنڌ پري هيا ۽ رستي تي هنن مسلمانن جي هڪ قافلي کي روڪيو جنهن ۾ ست هزار اُٺ شامل هيا. صلاح الدين(75)، پنهنجو ديرو بيت المقدس جي پاڪ شهر ۾ ڄمائي ڇڏيو هو پر شهر ۾ عجيب افراتفري ۽ هراس ڦهليل هيو، پر سلطان جيڪو روزي سان هيو ان نماز پڙهي ۽ تقرير ڪيائين. جنهن ۾ هن پنهنجين ساٿين کي گهيري جي خطرن کان آگاهه ڪيو پر ساٿس گڏ جيڪي مملوڪ هيا اُنهن آڪري جي تلخ تجربي کان پوءِ، سلطان تي زور ڀريو ته هو پنهنجي پاڻ توڙي پنهنجي سچي قافلي کي في الحال محفوظ ڪري ته جيئن مذهب ۽ مسلمانن جي سلطنت(76) جي خدمت جو شرف ان وقت حاصل ڪجي جڏهن موقعو مناسب هجي. پر معجزاتي طور تي عيسائين پنتي هٽڻ شروع

ڪيو(77) ۽ مسلمانن ۾ سرهائي اچي وئي ۽ سندس ساٿين جي دورانديشي يا وري سندن حسد سبب رچرڊ حوصلو هاري ويٺو. هي سپوت، هڪ جبل تي مٿي چڙهندي ۽ پنهنجو مُنهن ماڻهن کان لڪائيندي، اوچتو رڙ ڪندي پنهنجن ماڻهن سان مخاطب ٿيو: 'اُهي جيڪي پنهنجو پاڻ کي بچائي نٿا سگهن تہ اُنهن کي اهو حق هرگز ڪونهي تہ حضرت عيسيٰؑ جي مقدس مقبري جي زيارت ڪن'. آڪري ۾ واپسيءَ کان پوءِ کيس خبر ملي تہ سلطان جفا تي قبضو ڪري ورتو هو، تہ رچرڊ پنهنجن جهازن کي اڳتي وڌڻ جو حڪم ڏنو جيڪي ڪناري تائين پهچي ويا هيا ۽ هن جي موجودگيءَ سبب قلعي کي بچايو ويو ۽ چيو وڃي ٿو تہ ست هزار ترڪ ۽ عرب مسلمان، سندس فوجين سان مقابلي ڪرڻ جو سَت نہ سارينديي، ميدان ڇڏي ڀڄي ويا. سندس ڪمزوريءَ جي جڏهن ڪين خبر پئي تہ هو ٻي صبح تي واپس موٽي آيا، ۽ هنن ڏٺو تہ هو پنهنجي ڪئمپ ۾ وائڙن جيان موجود هو ۽ هن سان فقط سترهن سورما ۽ ٽي سؤ تيرانداز گڏ هيا. سندن تعداد کي ڳڻڻ بنان، هن بهرحال مقابلو ڪيو ۽ اسان کي سندس دشمنن جي شاهدين منجهان پروڙ پئي آهي تہ انگلينڊ جو بادشاهہ، پنهنجي نيزي کي قابو ڪندي، ڪاوڙ مان پنهنجن مخالفن جي اڳيان لنگهي ويو، هو ڪابي ساڄي ٻنهي طرفن ڏي بہ مُڙيو پر معجزاتي طور تي رستي تي ڪو بہ ماڻهو اهڙو ڪيس نہ مليو جيڪو ساڻس مقابلو ڪري يا سندس اڳتي وڌڻ جي رفتار کي گهٽ ڪري سگهي(78). ڇا آئون تاريخ لکي رهيو آهيان يا هيڏانهن هوڏانهن جي اجاين قصن کي قلمبند پيو ڪريان؟

ٽين صليبي جنگ جا نتيجا- 1190ع

هنن ٻنهين وڏن جهيڙن ۽ دشمنين دوران فرئنڪن ۽ مسلمانن جي وچ ۾ ڳالهين جو هڪ ڊگهو ۽ اينگهائيندڙ سلسلو شروع ٿي ويو(79) جيڪو هلندو ۽ ٽُٽندو رهيو ۽ وري وري شروع ٿي ۽ هر ڀيري ختم ٿيندو رهيو. تعلقات بهتر ڪرڻ ۽ رشتن کي سنوارڻ لاءِ ڌرين هڪ ٻئي ڏي برف ۽ ميون جا تحفا ۽ موڪليا ته ناروي جا باز ۽ عربي گهوڙا به هڪ ٻئي کي تحفن ۾ ڏنا ويا جنهن مذهبي جنگ جي ماحول کي ڪجھ ناپيد ۾ آندو ۽ ڪجھ وقت لاءِ جنگ ۾ فتح يا شڪست جي جنون کان ماڻهو آجا ٿيا، ۽ بادشاهن به گذريل تجربن مان پرايو هو ته هنن جهيڙن جهڳڙن يا جنگين ۾ رب پاڪ ڪنهن به خاص ڌر جي پاسي ڏانهن ڪو نه هو، نه وري ڪنهن ڌر يقيني فتح جي اُميد تي رکي(80). رچرڊ توڙي صلاح الدين، ٻنهي جي صحت به هاڻي بگڙڻ لڳي، ۽ ٻنهي ڌرين کي پرانهن پنڌن جي جنگين ۽ اندروني اختلافن جو ڪافي نقصان پهچي چڪو هو، هوڏانهن پئنٽئگنيٽ به سخت غصي ۾ آيل هو ته هو پنهنجي ڏوڪيباز دشمن کي سبق سيکاري جنهن سندس غير موجودگيءَ ۾ نارمنڊي تي حملو ڪيو هو، ٻي طرف اَڻ ٿڪ سلطان، پنهنجن ئي ماڻهن توڙي سندس اُنهن سپاهين جي دردناڪ دانهُن ۽ فريادن کان مجبور ٿي پيو هو، جيڪي اڳ سندس جنگي جنبن کي جاڳائڻ ۾ اهم ڪردار ادا ڪندا هيا. انگلينڊ جي بادشاهه جي اولين شرطن ۾ جيروسلم، فلسطين ۽ اصلي صليب جي کين واپسيءَ جو مطالبو شامل هيو ۽ هن کليو اعلان ڪيو ته هو خود توڙي سندن زيارتي پائر هن مقدس ڪم ۾ پنهنجون زندگيون قربان ڪرڻ کي وڌيڪ ترجيح ڏيندا پر پنهنجي مقصد حاصل ڪرڻ کان سواءِ ذلت ۽ خواري جا بار کڻي يورپ ڏانهن هرگز واپس نه ورندا. پر صلاح الدين جي ذهن ۽ ضمير سندن مطالبن کي نامنظور ڪري ڇڏيو، ۽ سندن بتن کي واپس ڪرڻ لاءِ تيار نه ٿيو ۽ نه وري عيسائين جي بت پرستي کي جاري رکڻ جي اجازت ڏنائين؛ هن به اوتري ئي عزم ۽ پختي يقين سان اعلان ڪيو ته فلسطين تي مسلمانن جو مذهبي توڙي شهري حق وڌيڪ جائز ۽ فطري هيو، جيروسلم جي تقدس ۽ ان جي اهميت تي پنهنجي راءِ کان کين آگاهه ڪيائين، ۽ لاطينين جي آبادي يا ورهاڱي جي سيني شرطن کي رد ڪيائين. رچرڊ، سلطان جي ڀاءُ سان پنهنجي ڀيڻ جي شاديءَ جي رٿ پيش ڪئي پر اُها به ٻن مذهبن جي اختلافن سبب رد ٿي وئي ڇاڪاڻ ته شهزادي، هڪ ترڪ جي ڀاڪرن ۾ وڃڻ کان نفرت جو اظهار ڪيو، ۽ عادل يا سفاح الدين به گهڻين زالن رکڻ جي رواج کي ترڪ نه ڪري سگهيو، صلاح الدين ساڻن ملڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو، ڇاڪاڻ ته ٻئي ڌريون هڪ ٻئي جي زبان نه سمجهنديون هيون، نيٺ گهڻي وقت گذري وڃڻ کان پوءِ، ترجمانن ۽ سفيرن ذريعي سندن ملاقات ۽ هڪ ٻئي سان ڳالهين ٻولين جي سلسلي کي جاري رکڻ جو انتظام ڪيو ويو. هڪ ٻئي کي ٻُڌڻ کان پوءِ جيڪو ٻنهي ڌرين جي وچ ۾ نهراءُ طئي ٿيو ان کي پڻ ٻنهي ڌرين طرفان رد ڪيو ويو، هڪ طرف روم جو مکيه پادري هو ته ٻي طرف بغداد جي خليفي به پنهنجي طرفان منظوري نه ڏني. اها تجويز ڏني وئي هئي ته جيروسلم ۽ مقدس مقبري کي هر عام ۽ خاص ماڻهن جي زيارت لاءِ کولي ڇڏجي جنهن ۾ نه ته ڪنهن کان ڏن وصول ڪيو وڃي نه وري لاطيني زيارتين کي تڪليفون پهچايون وڃن، ۽ جڏهن عسڪلان ڊهي ويندو ته پوءِ خود بخود جَفا کان ٽاير تائين سڄو سامونڊي ڪنارو عيسائين جي قبضي ۾ اچي ويندو. ٻيو ته اهو به چيو ويو ته طرابلس جي نواب ۽ انتاڪيا جي بادشاهه جا نالا به ان صلح نامي ۾ شامل هجن ۽ ايندڙ ٽن سالن ۽ ٽن مهينن ۾ سيني پراڻن جهڳڙن ۽ دشمنين کي بلڪل ختم ڪيو وڃي. ٻنهي فوجن جي وڏن سربراهن قسم تي اقرار ڪيو ته اُهي صلح نامي جي مڪمل پاسداري ڪندا، پر جتي حاڪمن هڪ ٻئي سان هٿ ملائي پنهنجا واعدا وچن

ڪيا هيا، اُتي شهنشاهن ڪان قسم نہ ڪٽايو ويو هو جنهن مان شڪ جنم ونن تا ۽ جيڪڏهن واعدا ۽ اقرار ٽٽن تا تہ اُتي شاهي شان ۽ وقار تي حرف اچڻ جو انديشو رهي ٿو. رچرڊ يورپ روانو ٿي ويو جتي گهڻو عرصو قيد ۾ رهڻ ڪان پوءِ هو وقت ڪان اڳ ئي قبر ۾ هليو ويو، ۽ فقط ڪجهہ مهينن جي وقفي ڪان پوءِ صلاح الدين جو شاندار عهد ۽ زندگي بہ پڄاڻيءَ تي پهچي وئي. اوپر جا ماڻهو سندس عظمت واري موت تي، جيڪو دمشق ۾ ٿيو، گهڻو ڪجهہ لکن ٿا پر انهن کي اها شايد خبر ڪانهي تہ هن تنهي مذهبن جي ماڻهن ۾(81) خير خيرات پئي ورهائي ۽ پنهنجي سخا جو فيض ڪين پهچايو ٿي، يا شايد اها خبر بہ ڪين نہ هئي تہ هن پنهنجي جهنڊي جي بدران پنهنجي ڪفن کي نمايان ڪري ڇڏيو هو تہ جيئن مشرق جي ماڻهن کي تنبيهہ ڪري سگهي تہ انساني وڏائي کي بقاءُ هرگز ڪونهي تنهن ڪري هو غرور ۽ تڪبر ڪان پاسو ڪن. سندس موت سان گڏ سندس شهنشاهت جو ايڪو ۽ اتحاد بہ ختم ٿي ويو، سندس پٽن کي سندن طاقتور چاچي سفاح الدين تنگ ڪيو: مصر، دمشق ۽ حلب(82) جي حڪمرانن جون مخالفتون وري جاڳي پيون ۽ فرئنڪ يا لاطيني ماڻهو هاڻي اُتي بيهڻ جهڙا ٿيا، سُک جو ساهہ کنيائون ۽ شام جي ڪنارن جي لڳو لڳ پنهنجن قلعن ۾ ويهي نئين اُميدن ۽ خواهشن جا خواب ڏسڻ لڳا.

ڪنهن بہ فاتح جي عظمت، شهرت يا ڌهڪاءَ جو دارومدار سندس ڪارنامن تي هوندو آهي. ٽئڪس يا محصول، جيڪو صلاح الدين عُشر جي صورت ۾ ماڻهن تي لڳايو اهو بہ سندس يادگار ڪارنامن مان هڪ هيو جيڪو هر عام توڙي خاص ماڻهن کي لازمي ادا ڪرڻو هوندو هو، ان حد تائين جو لاطيني ڪليسا جا پادري بہ اهو عشر پريندا هيا ۽ هي سلسلو هنن سيني لاءِ بيحد فائدي مند ثابت ٿيو ۽ خاص طرح عيسائين ۽ روم جي وڏن پادرين ان جي دائري کي ڪيٿولڪ حڪمرانن تائين ڦهلائي ڇڏيو تہ جيئن ان کي ڪليسا جي بهبود ۽ بهتريءَ لاءِ استعمال ڪري سگهجي(83). عيسائين کي عشر جي وصولي ۾ جيڪو مالي فائدو پيو، ان منجهان هاڻي سندن وڏو پادري فلسطين کي بيهر حاصل ڪرڻ جي تيارين ۾ مصروف ٿي ويو: صلاح الدين جي موت ڪان پوءِ عيسائين صليبي جنگين کي پنهنجن خطن، تحريرن، تقريرن، سفيرن ۽ پنهنجن پرچارڪن وسيلي خوب ڦهلايو ۽ هنن انوسينٽ (معصوم) ٽئين(84) ۾ قوي اُميد رکي تہ اُهو هن پاڪ ڪم ۾ اڳيرائي ڪندو. هو ذهين هو ۽ سندس جذبا جوان هيا، تنهن ڪري ڪيس پنهنجو اڳواڻ بڻايائون. هن نوجوان ۽ اُمنگون رکندڙ پادريءَ جي سربراهيءَ ۾ سينٽ پيٽر جا جانشين پنهنجي عظمت جي بلندين تائين وڃي پهتا، ۽ فقط ارڙهن سالن جي حڪمراني ۾ سندس حڪم بادشاهن ۽ شهنشاهن کي بہ هر صورت ۾ مڃڻو پوندو هو ۽ ڪيس ايترا اختيار مليل هيا جو هو ڪين ڊاهي ۽ ناهي بہ سگهندو هو، ۽ جڏهن تہ ڏوهہ ڪرڻ تي هو ماڻهن کي سزائون بہ ڏيندو هو ۽ ڪڏهن تہ مهينا ۽ سال بہ ڪليسا ۾ عبادت ڪرڻ ڪان ڪين محروم ڪري ڇڏيندو هو. لئٽران جي هڪ گڏجاڻيءَ ۾ ڪليسائي ۽ دنياوي اختيارن جو استعمال ڪندي هن پاڻ کي اوپر ۽ اولهہ جي ملڪن جو حاڪم بنائي ڇڏيو هو. انگليند جي جان سندس نمائندي جي پيرن ۾ پنهنجو تاج وڃي پيش ڪيو هو ۽ اهو معصوم جو ئي ڪمال هو تہ هن ٻن اهم ڪارنامن جو بنياد رکيو هو جيڪو عقل ۽ انسانيت ڪان مٿاهون هو. يعني هڪ تہ اهو فلسفو تہ ماني ۽ شراب حضرت عيسيٰؑ جي جسم ۾ داخل ٿيڻ شرط سندس 'رَت ۽ سَت' ۾ تبديل ٿي وڃن ٿا(*)، ٻيو ڪارنامو سندس هي هيو تہ هن ڪيٿولڪ عيسائين جي برتري جو بنياد رکيو هو. سندس ئي آواز کي ڪنائيندي ماڻهن ڪيس سڏ تي سڏ ڏنو ۽ اهو ئي سبب هو جو چوٿين ۽ پنجين صليبي جنگ لڙي وئي، پر هنگري جي بادشاهہ ڪان سواءِ،

ٻيا جيڪي بہ بادشاهہ هيا سي هيٺئين درجي وارا ۽ غير نمايان هيا جن کي زيارتين جو اڳواڻ بڻايو ويو هيو، فوجون بہ ضرورت پٽاندر نہ هيون، تنهن ڪري انهن ڪوششن جا اثر پادري ۽ ماڻهن جي اُميدن سان مطابقت رکندڙ نہ هيا. چوٿين صليبي جنگ جو رخ شام کان هٽائي قسطنطنيہ طرف ڪيو ويو هيو ۽ لاطينين طرفان يونان يا روم جي شهنشاهت جي فتح، اسان جي ايندڙ بابَ جو اهم موضوع هوندو. پنجين صليبي جنگ ۾(85) بہ لک فرئنڪ نيل ندي جي اوپر واري ڪناري تي پهچي ويا. کين اُميد هئي تہ هو سلطان جي رهائش گاهہ واري هنڌ يعني مصر ۾ رهندي، فلسطين کي جلد فتح ڪري وٺندا ۽ سورهَن مهينن جي گهيري کان پوءِ مسلمانن کي دارنيتا کي وڃائڻ جو افسوس ٿيو، پر عيسائين جي فوج، سندن نمائندي پيليجيَس جي غرور ۽ هٺ واري روَيي سبب تباهہ ٿي وئي، جنهن پوپ جي نالي جي آڙ ۾ پاڻ کي جنرل بنائي ڇڏيو هو ۽ فرئنڪ، جيڪي اڳيئي مرٽينگ تي چڪا هيا، نيل جي پاڻي ۽ اوپر جي ملڪن جي فوجن سان هر طرف کان گهيري ۾ اچي ويا هيا، پر جڏهن دارنيتا کي خالي ڪرايو ويو تہ کين سلامتيءَ سان پٺڻ ۽ پنتي هٽڻ جو رستو ملي ويو، جنهن ۾ زيارتين سان بہ ڪجهہ رعايت ڪئي وئي ۽ ڪي تبرڪ بہ کين واپس ڪيا ويا جن ۾ اصل صليب پڻ شامل هئي. هن ناڪامي جا ڪيترائي سبب هيا جن مان هڪڙو اهو هو تہ صليبي جنگيون هڪ ٻئي پٺيان وڙهيون ويون، ۽ جن ۾، ساڳي وقت تي، لِوونيا جي لامذهبن، اسپين جي مسلمانن، فرانس جي البيجينس ۽ سِسلي جي شاهي خاندان جي بادشاهن خلاف مُهم هلائڻ ۽ پرچار ڪرڻ جا سبب بہ شامل هيا(86). مذهب جي سلسلي جي اهڙين خدمتن ۾، ماڻهن کي روحاني سڪون کان سواءِ ڪجهہ دنياوي انعامن اڪرامن جي بہ اُميد هئي، ان حد تائين جو وڏا پادري پڻ پنهنجي مقامي دشمنن خلاف پنهنجي جوش جذبي ۾ ايترا اڳتي وڌي ويا هيا جو هنن انعامن جي لالچ ۾ اچي پنهنجن شام وارن ڀائرن کي بہ وساري ڇڏيو هو ۽ اُنهن جي ڪا بہ سار سنڀال نہ لڌي هيائون. آخري صليبي جنگين ۾ کين فوج جي ڪمان ڪرڻ ۽ ڪجهہ نالي کي هٿ ڪرڻ جو موقعو مليو هو ۽ ڪجهہ دليل باز وڏي سوچ کان پوءِ ان نتيجي تي پهتا آهن تہ پلئينشيا جي پهرين ڪائونسل کان وٺي اٿين ٿو محسوس ٿئي تہ سڀئي معاملا ڄڻ هڪ سوچيل سمجهيل سازش جو نتيجو هيا جنهن ۾ روم جي شهنشاهت جو وڏو هٿ هيو، پر اهو شڪ غير فطري ۽ غير حقيقي ٿو معلوم ٿئي. سينٽ پيٽر جي جانشينن، انساني خصلتن، خوبين ۽ خامين جي رهبري ڪرڻ جي بجاءِ انهن جي پيروي ڪئي جنهن ۾ نہ سندن دوراندیشي شامل هئي ۽ نہ هنن ماڻهن جي طور طريقن کي سمجهڻ يا پُرجهڻ جي ڪوشش ڪئي، پر کين وقت جي رائج وهمن وسوسن منجهان جيڪو بہ اڳيئي تيار ٿيل ميوو ملي ويو، ان تي ويهي گذارو ڪيائون ۽ اُهو ڪجهہ هٿ ڪيائون جيڪو نهيل نُڪيل حالت ۾ کين ملي ويو، جنهن ۾ نہ کين محنت ڪرڻي پئي نہ سُور سهڻا پيا. لئٽران جي ڪائونسل ۾ معصوم ٽئين هڪ مشڪوڪ تجويز ڏني جنهن ۾ هن پنهنجي مثال ذريعي صليبين ۾ نئون جذبو جاڳائڻ چاهيو، پر جهاز جو پائلٽ پنهنجي اسٽيئرنگ کي ڇڏي نہ سگهيو، نہ وري فلسطين کي، روم جي پادري جي اُتي هجڻ جو ڪڏهن اعزاز نصيب ٿيو هو(87).

زيارتين جو پنهنجو وجود، سندن خاندان ۽ اُنهن جون ملڪيتون وڏي پادريءَ جي حفاظت ۾ رهنديون هيون ۽ هي روحاني ماڻهو پنهنجن حڪمن ۽ دڙڪن داٻن ذريعي پنهنجي حڪمرانيءَ جي حق رکڻ جا دعويدار ٿي ويندا هيا ۽ ماڻهن کي حڪم ۽ هدايتون ڏيندا هيا تہ کين ڇا ڪرڻو هو ۽ جيڪو

عزم ۽ واعدا ڪري آيا هيا اُنهن کي هر صورت ۾ پورو ڪرڻو هو. فريڊرڪ بيو(88) جيڪو باربروسا جو پوٽو هو، اُهو لڳاتار ڪليسا جو شاگرد، ان جو دشمن ته ساڳئي وقت ان جي دشمنيءَ جو شڪار به رهيو هو. ايڪويهن سالن جي عمر ۾ پنهنجي رکوالي معصوم ٽئين جي حڪمن جي فرمانبرداري ڪندي، هن صليب کڻڻ جي ذميداري قبول ڪئي، ۽ جڏهن سندس تاجپوشي ٿي ۽ شاهي تخت تي ويٺو ته پوءِ به ساڳيون ذميواريون پنهنجي سِر تي کنيائين ۽ جيروسلم جي وارثياڻيءَ(*) سان سندس شادي ڪيس هميشه لاءِ پابند ڪري ڇڏيو ته هو سندس پٽ ڪونراڊ جي بادشاهت جي حفاظت ڪندو. پر جيئن ئي فريڊرڪ جي عمر وڌي ٿي ۽ اختيار به وڌيا ته هُن پنهنجي جوانيءَ جي اُبهرن فيصلن تي پڇتايو، سندس ڪُليل ذهن ۽ چاڻ، ڪيس وهمن وسوسن جي تصور ۽ ايشيا جي تاج پائڻ کان نفرت ڏياري؛ تنهن ڪري معصوم جي جانشينن لاءِ هاڻي سندس دل ۾ اڳين عزت يا احترام نه رهيو هو ۽ هينئر سندس خواهش اها هئي ته ڪنهن به صورت ۾ هو سِسلي کان ائليس جبلن تائين اٽلي جي بادشاهت کي ٻيهر واپس ورائي سگهي، پر جيڪڏهن سندس هي منصوبو ڪامياب ٿئي ها ته پادرين جي حيثيت گهڻجي پراڻي سادگيءَ واري سطح تي پهچي وڃي ها، ۽ ٻارهن سالن جي دير ۽ بهانن کان پوءِ، هنن شهنشاهه تي 'لٺ ۽ چٽ' يعني منٿن ۽ دڙڪن ذريعي دٻاءُ رکيو ته وڏيڪ وقت وڃائڻ بدران هو فلسطين ڏانهن ڪاهي هلڻ جي وقت ۽ هنڌ مقرر ڪرڻ جو هڪدم فيصلو ڪري. سِسلي ۽ اپوليا جي بندرگاهن تي هن هڪ سؤ جهازن جي ٻيڙي جو بندوبست ڪيو، ته ساڳي وقت هڪ سؤ وڏا جهاز به تيار ڪيا ويا جيڪي ٻن هزار پنج سؤ سورمن کي اُتي پهچائيندا، جن ۾ سندن گهوڙا ۽ نوڪر چاڪر به هوندا؛ نيپلس ۽ جرمني لاءِ جيڪي جهاز رکيا ويا هيا اُنهن ۾ طاقتور فوجي سوار هيا، ۽ انگريز صليبين جو تعداد سٺ هزار جي لڳ ڀڳ هيو، پر ايترين وڏين تيارين جي باوجود هلڻ ۽ اڳتي وڌڻ جي سُست رفتار سبب زيارتين جي جوش جذبن ۾ اڳين توانائي ختم ٿي وئي هئي ۽ سندن ڪاڌو خوراڪ به ختم ٿيڻ لڳو هو، ماڻهن جا وڏا هجوم، بُک ۽ بيمارين ۽ ڪجهه زيارتين جي قافلن جي ڇڏي وڃڻ سبب، تعداد ۾ گهٽبا رهيا ۽ ڪئلابريا جي سخت گرم اونهاري ۾ هنن شام جي مهم جا سانباها ڪري ڇڏيا. آخرڪار شهنشاهه برنڊوسيَم جي هنڌ تي ٻيڙن جا سڙهه ڪولرائي ڇڏيا جنهن ۾ فوج جا چاليهه هزار ماڻهو سوار هيا، پر هو سمنڊ ۾ ٽن ڏينهن کان وڌيڪ نه هلي سگهيو ۽ هڪدم پٺتي موٽيو ۽ سندس دوستن ان اُبهرائپ جو سبب سندس طبيعت جي ناسازي ڄاڻايو آهي، پر سندس دشمنن هن تي ڄاڻي واڻي نافرمانبرداري ڪرڻ جو الزام لڳايو. پنهنجي عزم تي قائم نه رهڻ تي گريگري نائين، فريڊرڪ کي ملڪ نيڪالي جي سزا ڏئي ڇڏي؛ ۽ جڏهن هن چيو ته هو ايندڙ سال پنهنجو واعدو ۽ پنهنجي عزم جي تڪميل ڪندو ته پادري ڪيس ٻيهر ملڪ نيڪالي ڏئي ڇڏي(89). هن صليب جي جهنڊي هيٺ پنهنجون خدمتون سرانجام ٿي ڏنيون پر اٽلي ۾ هن خلاف هن صليبي جنگ جي ترغيب ماڻهن کي ڏني وئي ۽ سندس واپسيءَ کان پوءِ ڪيس چيو ويو ته اُنهن تڪليفن جي معافي وٺي جيڪي سندس غلطين جي ڪري ڪيس ٿي پهڳتيون پيون هيون، فلسطين ۾ مذهبي محافظن طرفان جيڪي اڳ حڪم ناما جاري ڪيا ويا هيا اُنهن موجب سيني کي هدايت ڪئي وئي هئي ته هن سان هر تعلق ٽوڙيو وڃي ۽ سندس حڪمن کي به هرگز نه مڃيو وڃي، ۽ پنهنجي ئي بادشاهت ۾ شهنشاهه کي مجبور ڪيو ويو ته سندس ئي ڪئمپ ۾ آئنده لاءِ جيڪي به فرمان جاري ٿين ته اُهي فقط الله يا وري عيسائي جمهوريه جي نالي ۾ جاري ڪيا وڃن.

فريڊرڪ هڪ فاتح جيان جيروسلم ۾ داخل ٿيو ۽ پنهنجن ئي هٿن سان (ڇو ته ڪوبه پادري پاڻ ڪوبه ڪم نه ڪندو هو) هن مقدس مقبري تان تاج پنهنجن هٿن ۾ ڪنيو. پر اُتان جي بزرگ رکوالي هڪ منع نامو جاري ڪيو ته فريڊرڪ جي موجودگيءَ سبب ڪليسا جي بيحرمتي ٿي هئي ۽ اسپتال ۽ مندر جي معتبر ماڻهن سلطان کي صلاح وچي ڏني ته موقعو مناسب ۽ وقتائتو هو ته جڏهن هو اُردن نديءَ تي پنهنجن محافظن کانسواءِ موجود هجي ته اوچتو مٿس وار ڪري کيس قتل ڪيو وڃي. مذهبي جنون ۽ تفرقي بازي جي اهڙي ماحول ۾ فتح ڪرڻ جو ڪو فائدو ڪونه هو ۽ حفاظت ڪرڻ به مشڪل ڪم هو، پر هڪ فائديمند صلحنامو وجود ۾ اچي ويو جيڪو مسلمانن جي پنهنجن اندروني اختلافن سبب عمل ۾ آيو هو ڇاڪاڻ ته اُنهن جي اڪثريت، فريڊرڪ جي ڪردار کان متاثر هئي ۽ اُنهيءَ جي حمايت تي ڪيائون. ڪليسا جي دشمنن تي، باغين ۽ فسادين سان سازباز سندن مهمان نوازي ڪرڻ ۽ ساڻن دوستي رکڻ جو الزام هو. اُهي عيسائي سڌرائڻ جا هرگز حقدار نه هيا، ڇو ته هنن پنهنجي زمين کي هڪ بيڪار رڻ پَٽ تي ڪونيو ۽ سندن ذهن ۾ هڪ ملحداڻو خيال آيو ته جيڪڏهن يهوي (Jehovah) (عبراني زبان ۾ خدا تعاليٰ جو نالو) نئپلس جي بادشاهت جي حالت اچي ڏسي ها ته هو فلسطين کي، عيسائين جي سرزمين هئڻ جو شرف ڪڏهن به نه بخشي هيا. ان هوندي به فريڊرڪ، سلطان کان جيروسلم، بيٿليم، نذرت، ٽاير ۽ سِدان کي حاصل ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿي ويو. لاطينين کي، بهرحال اجازت ڏني وئي هئي ته اُهي پلي شهر ۾ رهن ۽ قلعا ناهي اُنهن کي مضبوط بڻائن؛ ساڳئي وقت عيسائين ۽ مسلمانن کي به شهري ۽ مذهبي آزادي جا پورا حق حاصل هيا، عيسائي مقدس مقبري تي وڃي عبادت ڪندا هيا، جڏهن ته مسلمان بيت المقدس(90) ۾ وڃي نماز پڙهندا هيا، هي اُها پاڪ جڳهه هئي جتان مُحَمَّد مصطفيٰ (ﷺ) جن رات جي وقت معراج جو سفر شروع ڪيو هو. انصاف پسنديءَ جي هڪ جهڙي سلوڪ ۽ هڪ ٻئي کي خوشيءَ سان برداشت ڪرڻ جي رَوِين کي عيسائي جنونين نٿي سَنو، تنهنڪري ڪافي ڪمزور دل مسلمان اتان ڇڏي هليا ويا توڙي جو بغير ڪنهن رتوڇاڻ جي صليبين جي هر خواهش کي پورو ڪيو ويو هيو، ڪليسائن کي بحال ڪيو ويو هيو، خانقاهن جي نئين سِر تعمير شروع ٿي چڪي هئي ۽ پندرهن سالن جي عرصي ۾ جيروسلم ۾ لاطينين جو انگ ڇهن هزارن کان به مٿي هليو ويو هو. امن ۽ صلح جي هن سُني ماحول کي وحشي خوارزمين(91) جي هڪ وڏي لشڪر جي اوچتي حملي تباهه ڪري ڇڏيو. هي ڪئسپين سمنڊ جي پر ۾ رهندڙ ريڊار ۽ بڪرار هيا جيڪي مغلن يا تاتارين جي خوف کان پڇي شام ۾ ويا ۽ توڙي جو فرئنڪن، طب، حمص ۽ دمشق جي سلطانن سان اتحاد قائم ڪري ڇڏيو هو، تڏهن به اُهي هنن وحشين جي حملن ۽ ڪاهُن کي روڪڻ ۾ ناڪام رهيا هيا. جيڪو ڪجهه به سندن سامهون ايندو هو، ان کي هو پنهنجي ترار سان ڪَٽي ان جا ٽڪرا ٽڪرا ڪري ڇڏيندا هيا يا وري ماڻهن کي هو زوري ۽ زبردستيءَ سان گهِلي ڪٽي ويندا هيا ۽ کين پاڻ وٽ قيد ڪري ڇڏيندا هيا؛ ڪوبه فوجي قانون مٿن لاڳو نه ٿيندو هو ۽ فقط هڪڙي جنگ ۾ هنن شهر کي ڦُري تاراج ڪري ڇڏيو هو، مقدس مقبري جي بي حرمتي ڪئي هئي ۽ هر شيءِ کي تباهه ۽ برباد ڪري ڇڏيو هو، وحشي پڻي جا اهي منظر ڏسي لاطينين کي ترڪن ۽ مسلمانن جي شرافت ۽ رواداريءَ جو شِدت سان احساس ٿيو هو.

ستن صليبي معرڪن منجهان، آخري به جنگيون فرانس جي بادشاهه لوئس نائين طرفان وڙهيون ويون هيون، جنهن جي آزادي مصر ۾ ۽ سندس زندگي آفريڪا جي ساموندي ڪناري تي ختم

ٿي هئي. سندس موت کان اٺاويهه سال پوءِ، ڪيس روم ۾ ولي يا بزرگ جو درجو ڏنو ويو، ۽ اوچتو سندس پنجهٺ معجزا ڪنهن ٻرڙ مان ٻاهر نڪري آيا جن جي تصديق به هڪدم ڪئي وئي ته هو واقعي هڪ شاهي بزرگ ۽ الله لوڪ انسان هيو(92). بهرحال تاريخ جي ورقن ۾ هن جي لاءِ وڏيڪ معتبر شاهديون مليون آهن ته هن جي شخصيت ۾ هڪ بادشاهه، هڪ سورمي ۽ هڪ سنئي انسان جون گڏيل وصفون موجود هيون، ۽ توڙي جو هو هڪ بهادر ۽ اُورچ انسان هيو پر سندس طبيعت ۾ انصاف ۽ رواداريءَ جاڳڻ هيا جن جو مظاهرو هو پنهنجي ذاتي توڙي عوامي سطح تي ڪندو رهندو هو، ۽ پنهنجي ڪردار ۾ هُو عام ماڻهن لاءِ هڪ مهربان پيءُ، پاڙيسرين لاءِ هڪ بهترين دوست ۽ بيدينن يا غير مذهبي ماڻهن جو سخت دشمن هيو. پر متس وهمن وسوسن جي اثر خطرناڪ حد تائين هيو(93) جنهن سندس دل ۽ ذهن کي گهڻو بگاڙي ڇڏيو هو، هو ان حد تائين هيٺ هليو ويو هو جو هن فرئنسز ۽ ڊومينڪ جي پنڻ جهڙين بڇڙين عادتن کي به نه رڳو اختيار ڪيو هو پر ان جي تعريف پڻ ڪئي هئي: هو پنهنجي مذهب جي مخالفن جو ڪٽر دشمن هيو ۽ وقت جا بادشاهه به پيرا پنهنجي تخت تان هيٺ لهي ڪانئس روحاني فيض وٺڻ آيا هيا. هڪ اهڙو تاريخدان جيڪو راهبن واري سوچ رکندڙ هوندو ته اهو سندس گندي ڪردار کي به گهڻو ساراهيندو، پر هڪ معتبر ۽ بهادر جيئن وِل جيڪو لوئس جو دوست ۽ قيد ۾ سندس ساٿي هيو، فطرت جي قلم سان سندس تصوير لِيکِي آهي ۽ هڪ غيرجانبدار انداز سان سندس خوبين ۽ خامين کي تصويري خاڪن ۾ ظاهر ڪيو آهيَ، جن مان اسان کي جيڪا معلومات ملي آهي ان مان ظاهر ٿئي ٿو ته سندن نوڪر چاڪر اُنهن سان سچا نه هيا، جن جو تذڪرو اڪثر صليبي جنگين جي حوالي سان ڪتابن ۾ ايندو رهيو آهي، وچين دؤر جي بادشاهن ۾ لوئس نائين وڏيون ڪوششون ڪري تاج جي وقار کي بحال ڪيو پر هن جيڪو ڪجهه به ڪيو اُهو سندس پنهنجي گهر ۽ پنهنجي بادشاهت تائين محدود هيو پر سندس ڪوششون اجا مشرق تائين اثرانداز نه ٿيون هيون، باقي سندس عزم سندس جذبن ۽ بيماريءَ جو گڏيل نتيجو هو ۽ اهوئي سبب آهي ته جنهن پاڪ عزم کي هن همٿايو ۽ اڳتي وڌايو هو، ته ان جو شڪار به خودئي ٿي ويو هو، مصر تي حملي ڪرڻ لاءِ، فرانس وٽ فوجن جي اٿاٺ ۽ سندس خزانا خالي هيا، هن قبرص جي سمنڊ کي ارڙهن سؤ بادبانن ذريعي اُڪاريو هو، جيڪڏهن وچترو حساب به لڳائجي ته ماڻهن جو تعداد پنجاهه هزار وجي بيهندو، ۽ جيڪڏهن اسان سندس ئي بيان تي ويساهه ڪريون، جيئن مشرقي آڪڙبازي ۾ اڪثر ٿيندو آهي ته هن ساڍا نوَ هزار گهوڙيسوار ۽ هڪ لک ٽيهه هزار پيادل فوجين کي سمنڊ مان زمين تي لاٿو، جن جي طاقت جي زور تي هنن زيارتن جو شرف حاصل ڪيو(95).

پاڻ کي اسلحي سان محفوظ بنائيندي ۽ هڪ ڳاڙهو جهندو ڦڙڪائيندي،(*) لوئس ٽپو ڏيئي ڪناري تي وڃي پهتو، ۽ داميتا جو مضبوط شهر، جنهن ۾ سندس ابن ڏاڏن اڳ سورهن مهينن تائين گهيري کي قائم رکيو هو، پهرئين ئي حملي ۾ ڊڄندڙ ۽ ڪنبندڙ مسلمانن خالي ڪري ڇڏيو. پر داميتا سندس پهرين ۽ آخري فتح هئي، ۽ پنجين ۽ ڇهين صليبي جنگ ۾ ساڳئي جنگ جي ميدان تي ساڳين سببن ڪري ساڳيون تڪليفون ڪين پيش آيون هيون(96). هڪ موتمار دير کان پوءِ، جنهنڪري سندن ڪئمپ ۾ وبائي بيماريون پيدا ٿي پيون هيون، فرئنڪن ساموندي ڪناري کان مصر جي گاديءَ جي هنڌ تي چڙهائي ڪئي ۽ ڪوشش ڪيائون ته ڪنهن طرح سان نيل ندي جي اڻ مدائتي ٻوڏ جو مقابلو ڪجي ڇاڪاڻ ته نيل جو ڏوڪيندڙ وهڪرو سندن قدمن کي اڳتي وڌڻ کان روڪي رهيو هو. سندن بهادر

حاڪم جي نگرانيءَ ۾ فرانس جي اميرن ۽ نوابن هن خطري ڪان پنهنجي سخت ڪاوڙ ۽ ٻُچان جو اظهار ڪيو: سندس ڀاءُ، جيڪو آرتوس جو امير هو، مسورا جي شهر تي اوچتو حملو ڪري پنهنجي بهادري جو مظاهرو ڪيو ۽ اُڏرندڙ ڪبوترن قاهره جي رهواسين کي پيغام پهچايو تہ سندن سڀ ڪجهہ ضايع ٿي ويو هو يا ختم ٿي چڪو هو. پر هڪ سپاهي، جنهن بعد ۾ تخت تي قبضو ڪري ورتو، ڀڄندڙ فوجن کي هڪ جڳهہ تي گڏ ڪيو جڏهن تہ عيسائين جا خاص جٿا ڪافي پٺتي رهجي ويا هيا، ۽ آرتوس مٿان حملو ڪري کيس قتل ڪيو ويو. حملي ڪندڙ تي لڳاتار يوناني باهہ جو وسڪارو ٿي رهيو هو، نيل کي بہ مصر جي جهازن ذريعي ضابطي ۾ آندو ويو هو، عربستان جي ڪليل ميدانن سبب ڪاڏي خوراڪ جي رَسد کي روڪيو ويو، جنهن جي نتيجي ۾ روز بروز بيمارين ۽ ڏڪر جي حالتن ۾ اضافو ٿيندو رهيو، تنهنڪري موقعي کي غنيمت سمجهندي ڀڄڻ جي واٽ کي ضروري سمجهيو ويو پر صورتحال اهڙي هئي جو ڀڄڻ جو ڪو رستو ڪٿي بہ نہ بچيو هو. مشرقي ليکڪن اها ڳالهہ مڃي آهي تہ لوئس جيڪڏهن ڀرپور ڪوشش ڪري ها تہ ممڪن هو تہ هُو ڀڄي وڃڻ ۾ ڪامياب ٿئي ها پر هن پنهنجي رعيت جي ماڻهن کي ڇڏڻ نٿي چاهيو: بهرحال ساٿين ۽ اميرن سميت کيس گرفتار ڪيو ويو: اُهي جيڪي خدمت ذريعي پنهنجي زندگي کي ڪارائتو نٿي بنائي سگهيا يا وري اُهي جيڪي پنهنجي آزادي کي خريد نٿي ڪري سگهيا، سيني کي قتل ڪيو ويو ۽ قاهره جي ديوارن کي عيسائين جي سِرن يا سِسين سان سينگاريو ويو(97). فرانس جي بادشاهہ کي زنجيرن ۾ جڪڙيو ويو، پر عظيم فاتح، جيڪو صلاح الدين جو پڙپوٽو هو، پنهنجي شاهي قيدي ڏانهن پهرڻ لاءِ هڪ پُروقار لباس ڏياري موڪليو، ۽ دميتا(98) مسلمانن کي واپس ڪرڻ ۽ چار لک سون جا ٽڪرا کين ڏنڊ طور ڏيڻ عيوض، سندس ساٿين ۽ سپاهين سميت کيس آزاد ڪيو ويو. وڻندڙ ۽ آسائش ڏيندڙ فضا ۾ نورالدين ۽ صلاح الدين جا بگڙيل پوٽا ۽ پونيرَ، يورپ جي مردانگي جي روايتن سان مقابلي ڪرڻ جهڙا نہ رهيا هيا، اُهي پنهنجي غلامن جي هٿن ۾ هٿيار ڏسي خوش ٿيندا هيا يا وري پنهنجن مملوڪن سان خوش ٿيندا هيا جيڪي تاتاري ۽ سخت جان رهواسي هيا، جن کي سندن ننڍين عمرين ۾ شام جي واپارين خريد ڪيو هو ۽ جن کي سلطان جي محل ۾ تعليم ڏياري وئي هئي، پر مصر ۾ اوچتوئي اوچتو کي خطرناڪ درندا ڪتان نڪري پيا جيڪي پوائتن جانورن جيان تي لڳا، ۽ ائين تي لڳو تہ ماڻهو مارڻ ۽ ڏارين کي نشانو بنائڻ سندن ذميوارين ۾ شامل هيو، پر اُنهن پنهنجي محسن کي بہ نہ بخشيو. فتحن جي غرور ۽ نشي ۾ مملوڪن توران شاهہ کي بہ قتل ڪري ڇڏيو جيڪو پنهنجي خاندان جو آخري فرد هو ۽ وحشي قاتل اُگهاڙين ترارين سان قيدي بادشاهہ جي ڪمري ۾ داخل ٿي ويا ۽ هنن پنهنجا هٿ سلطان جي قتل سان رنگي ڇڏيا. پر لوئس جي مضبوط ارادن سبب هنن سندس عزت ڪئي(99)، هنن جي لالچ ۽ حرص، سندن ظلم ۽ جوش جي جذبن کي مات ڏئي ڇڏي ۽ نيٺ هڪ صلحنامو عمل ۾ آيو جنهن موجب فرانس جي بادشاهہ کي، فوج جي تبرڪن سميت فلسطين وڃڻ جي اجازت ڏني وئي. پر هن آڪري ۾ رهي پنهنجا چار سال اجايا گنوائي ڇڏيا، هو جيروسلم بہ نہ وڃي سگهيو ۽ ڪنهن عزت يا وقار حاصل ڪرڻ کانسواءِ پنهنجي وطن واپس ورڻ لاءِ بہ تيار نہ هيو.

لوئس جي دل اندر، رڪي رڪي پنهنجي شڪست جي بدلي وٺڻ جا اُڌما ٿي اُٿيا جن نيٺ کيس جوش ڏياريو ۽ سورهن سالن جي آرام ڪرڻ ۽ سوچڻ کان پوءِ هو ستين ۽ آخري صليبي جنگ وڙهڻ جون تياريون ڪرڻ لڳو. سندس مالي پوزيشن بهتر ٿي وئي، سندس بادشاهت جو دائرو وڌو ۽ وسيع

تي ويو، ۽ جنگي جوڌن جو هڪ نئون نسل تيار ٿي چڪو هو، ۽ هو ڇهن هزار گهوڙيسوارن ۽ ٽيهه هزار پيادل فوج وٺي وڏي اعتماد سان مُهم تي روانو ٿيو، انتاڪيا جي نقصان کيس جلد روانو ٿيڻ لاءِ اُڪسايو هو، کيس اُميد هئي تہ هو تيونس جي بادشاهہ کي عيسائي بنائڻ ۾ ڪامياب ٿي ويندو تنهنڪري هن آفريڪا جي ساموندي ڪنارن طرف ڪُوچ ڪرڻ لاءِ سانباها ڪيا، جتي وڏن مال خزانن جي موجودگيءَ جي کيس سُڌ پئي، تنهنڪري هن مقدس ڌرتي ڏانهن پنهنجي سفر کي ڪجهہ پوئتي ڪري ڇڏيو. پر سندس اُميدون تڏهن خاڪ ۾ ملي ويون جڏهن ماڻهن کي پنهنجي مذهب ڏانهن دعوت ڏيڻ جي سندس خواب پوري ٿيڻ بدران هن پاڻ کي هڪ گهيري ۾ وڪوڙيل ڏٺو، فرانس جا ماڻهو باهہ جيان ٻرندڙ واريءَ ۾ تڙپي تڙپي مري ويا ۽ سينٽ لوئس پڻ پنهنجي تنبوءَ ۾ مري ويو، ۽ جيئن ئي هن پنهنجون اکيون پُوريون تہ سندس پٽ جيڪو سندس جانشين بہ هيو، پنهنجن ساٿين کي ميدان ڇڏي ڀڄڻ ۽ پنتي موٽڻ جو اشارو ڏئي ڇڏيو(100). هڪ ليکڪ پنهنجو مختصر جائزو هن طرح پيش ڪيو آهي: 'اهڙيءَ طرح هڪ عيسائي بادشاهہ ڪارٿيج جي تباهہ ڪارين جي ويجهو مري ويو، جيڪو مُحَمَّد مصطفيٰ ﷺ جي اُمتين خلاف جنگ ڪرڻ لاءِ پنهنجي گهران نڪتو هو ۽ هو اُهو هنڌ هو، جنهن جو تعارف ڊائڊو شام جي ديوتائن سان ڪرايو هو(101).

ان ڪان وڌيڪ ٻُري قانونسازي ٻي کهڙي ٿي سگهي ٿي، جنهن جو بنياد نانصافي تي رکيل هجي ۽ جنهن ۾ ڪنهن بہ ملڪ جي مقامي ماڻهن کي دائمي غلاميءَ هيٺ رکيو ويو هجي ۽ هڪ طرفي حڪومت بہ اهڙن ماڻهن جي هجي جيڪي اڳ خود غلام ۽ ڌاريا هيا. مصر جي حالت پنج سؤ سالن ڪان ڪجهہ اهڙي رهي آهي. ٻحاري ۽ بورجي خاندانن(102) جا ماڻهو خود تاتاريءَ ۽ سرقاسين نسل جا هيا ۽ سندن چوويهن فوجي اڳواڻن جا جانشين سندن پُٽ نہ پر سندن نوڪر چاڪر هيا. هو آزاديءَ جون وڏيون دعوائون ڪن ٿا، سليم پهرئين جو جيڪو معاهدو جمهوريہ سان ٿيو هو،(103) ان موجب عثمانيہ حڪومت جو شهنشاهہ اجا تائين، نندي پئماني تي ئي سهي، مصر جي حڪومت ڪان روايتي ڏن وصول ڪري ٿو. امن اَمان جي مختصر وقفي ۾ ٻن حڪمران خاندانن کي ڦُرلُٽ ڪرڻ ۽ رت وهائڻ ۾ نمايان سمجهيو ويو آهي.(104) پر سندن تخت، پلي ڪيترو بہ لوڏن ۾ هجي، سندن حڪومت جو دائرو مصر، نيوبيا، عربستان، ۽ شام تائين پکڙيل هيو؛ سندن مملوڪ گهراڻي جي ماڻهن جو تعداد اٺ سؤ ڪان وڌي پنجويهہ هزار گهوڙيسوارن ۽ هڪ لک ست هزار پيادل فوجين تائين پهتو هو جنهن ۾ ضرورت پوڻ تي ڇاهٺ هزار عرب فوجين جي مدد ڪرڻ جو واعدو پڻ ٿيل هو(105). ايتري طاقت رکندڙ بادشاهہ پنهنجن ساموندي ڪنارن يا حدن ۾ ڪنهن خود مختيار دشمن قوم کي هرگز برداشت نہ ڪندا ۽ جيڪڏهن فرئنڪن جي تباهي چاليهن سالن تائين ملتوي ٿي وجي ها تہ اُهي سندن لُڏندڙ حڪومت، تاتارين جي حملن ۽ جنگجوُ زيارتين جي وقتي مدد جا شڪرگذار هجن ها، هنن ۾ انگريزي پڙهندڙ، ايڊورڊ جي نالي تي ضرور غور ڪندو جنهن پنهنجي زندگي ۾ صليب جو نشان پهريون ڀيرو پنهنجي پيءُ جي زندگي ۾ لڳايو هو. ويلز ۽ اسڪاٽلئنڊ جي مستقبل جو سوڀارو، فقط هڪ هزار فوجين جي اڳواڻي ڪندي آڪري کي گهيري مان آزاد ڪرائي، نذرٿ تائين ڪاهي ويو پر ان وقت وٽس نوَ هزار فوجي هيا، پنهنجي چاچي رچرڊ جي نالي کي ٻيهر زندهہ ڪيائين ۽ پنهنجي بهاديءَ سان ڏهن سالن جو صلحنامو حاصل ڪيائين، جتي هڪ جنوني قاتل مٿس حملو ڪيو.(106)

توڙي جو ڪيس خطرناڪ زخم رسيا هيا پر پوءِ به پڇي نڪرڻ ۾ ڪامياب ٿي ويو. انتاڪيا(107) جي بيهڪ ڪجهه اهڙي هئي جو ان تي صليبي جنگين جو گهٽ اثر ٿيو هو، پر ان تي به آخرڪار قبضو ڪيو ويو ۽ بندوق دار يا ببارس هٿان ڪيس برباد ڪيو ويو، جيڪو مصر ۽ شام جو سلطان هو؛ لاطيني شهر کي مِٽايو ويو ۽ عيسائين جي پهرئين وڏي شهر کي ماڻهن کان خالي ڪرائي غيرآباد ڪيو ويو، هن ڪاروائيءَ ۾ سندن سترهن هزار ماڻهن جڻا قتل ڪيا ويا ۽ سندن هڪ لک رهواسين کي قيد ڪيو ويو. سندن سامونڊي ڪنارن وارا شهر جيئن لائوڊيسيا، غبالا، طرابلس، بيريٽس، سدون، ٽائر، ۽ جفا ۽ سندن مضبوط قلعا جيڪي اسپتالن ۽ مندرن ۾ ويندڙن لاءِ تعمير ڪرايا ويا هيا، قبضي ۾ ايندا ويا ۽ هاڻي فرئنڪن جو اهو حال هو جو هو فقط هڪ شهر يا آڪري جي سينٽ جان جي ڪالوني تائين محدود ٿي ويا جنهن کي ڪڏهن ڪڏهن بطليموس جي خطاب سان به ياد ڪيو ويندو آهي.

جيروسلم جي وڃائجڻ کان پوءِ، آڪري(108) جيڪو ستر ميلن جي مفاصلي تي هو، لاطيني عيسائين جو وڏو شهر بڻجي ويو، جنهن کي عاليشان عمارتن سان سجايو ويو هو ۽ جنهن ۾ پاڻي جمع ڪرڻ ۽ ماڻهن تائين پهچائڻ جو بندوبست ڪيو ويو هو ۽ حفاظت لاءِ ديوارن کي ٻِٽي تعمير ذريعي وڌيڪ مضبوط ڪيو ويو هو. ياٽوڪڙن ۽ زيارتين جي اچڻ سبب هن شهر جي آبادي ۾ لڳاتار اضافو ٿيندو رهيو، ٻين طرفن ڏي دشمنين سبب، اوڀر ۽ اولهه جي شهرن جو ڏنڌو ۽ واپار به هن شهر سان ٿيڻ لڳو ۽ مارڪيٽ ۾ هر قسم جي جنس ۽ هر ٻوليءَ جا ترجمان يا مترجم موجود هيا ته جيئن ته هن شهر ۾ مختلف قومن جا ماڻهو موجود هيا ته نتيجي ۾ هر برائي هتي جنم پئي ورتو ۽ ان کي هر طرف ڦهلايو ٿي ويو؛ حضرت عيسيٰؑ توڙي حضرت مُحَمَّد ﷺ جن جا پوئلڳ، مرد توڙي عورتون، جيڪي آڪري جا رهواسي هيا، سي سيئي پنهنجن اخلاق عادتن ۾ بيحد بگڙي ۽ خراب ٿي چڪا هيا ۽ اهو به ڪنهن جي وَس ۾ ڪونه هو ته ڪنهن قانون ذريعي مذهب جي غلط استعمال يا اخلاق عادتن جي بگاڙ کي روڪي سگهجي. شهر جا حڪمران ته گهڻا هيا پر حڪومت ڪٿي به نظر نٿي آئي. جيروسلم ۽ قبرص جا بادشاهه جن جو تعلق ليوسگنن سان هيو، ان کان سواءِ انتاڪيا جو بادشاهه، طرابلس ۽ سدون جا امير، وڏي اسپتال ۽ مکيه مندر جا مالڪ، ٽيوٽونڪ سلسلي وارا، وينس، جينئا ۽ پيسا جا ملڪ، مکيه پادري جو نمائندو، فرانس ۽ انگلينڊ جا بادشاهه، هر هڪ پنهنجا پنهنجا حڪم ويهي هلايا، سترهن ٽربيونلون يا ڪورٽون ناهيون ويون جن کي ماڻهن جي موت ۽ زندگي جا اختيار ڏنا ويا هيا، هر ڏوهيءَ کي پاڙي واري ڪنهن ڪوارٽر ۾ لڪائي ان کي بچائڻ جي ڪوشش ڪئي پئي وئي، ۽ قومن جي هڪ ٻئي سان ساڙ ۽ حسد جي نتيجي ۾ ڪڏهن ڪڏهن تشدد ۽ رتوڇاڻ جا واقعا به ٿيندا هيا. ڪجهه شريرن صليب جي نشان جي بي حرمتي ڪئي ۽ ٻين وري پنهنجي گهٽ پگهاڙ جي پورائي ڪرڻ لاءِ مسلمانن جي ڳوٺن کي لٽڻ ڦرڻ شروع ڪري ڇڏيو، شام جي اٽويهن واپارين کي، جيڪي واپار جي خيال کان هتي آيا هيا(*)، انهن کي بيعزتو ڪري عيسائين طرفان ڪين ڦاهيءَ تي لڙڪايو ويو؛ جڏهن ڪائنن وضاحت گهري وئي ته اُنهن اطمينان بخش جواب نه ڏنا، جنهن سلطان خليل کي بدلي وٺڻ لاءِ آماده ڪيو، هن آڪري خلاف ڪاهه ڪئي، سٺ هزار گهوڙي سوار ۽ هڪ لک چاليهه هزار پيادل فوج جي اڳواڻي ڪندي ۽ اسلحي جي پوري ريل پيل (جيڪڏهن آءٌ اهي لفظ استعمال ڪريان) هو روانو ٿيو، هڪ وڏي انجڻ هلائڻ لاءِ ڪانين جي هڪ وڏي ڍير کي هڪ سؤ

وڏين گاڏين ۾ پريو ويو، ۽ شاهي تاريخدان ابوالفدا، جنهن هَما جي فوجين سان گڏ نوڪري ڪئي هئي، اُهو هن مقدس جنگ جو عيني شاهد هيو. فرئنڪن ۾ پلي ڪيتريون به برايون چو نہ هجن، پر هنن هن موقعي تي وڏي مردانگيءَ جو مظاهرو ڪيو، پر اُنهن جي پنهنجن سترهَن اڳواڻن جي وچ ۾ اختلاف پيدا ٿي ويا، جنهن ڪري ڇڙوڇڙ ٿي وڙهيا ۽ سلطان جي فوجن ڪين هر طرف کان گهيري ۾ آڻي ڇڏيو. تيئيهن ڏينهن جي گهيري کان پوءِ، مضبوط ديوار کي مسلمانن آخرڪار ڊاهي ڇڏيو، هاٿي انجڻين جي طاقت استعمال ٿي لڳي؛ مملوڪن هاٿي هر طرف کاهون ۽ حملا ڪرڻ شروع ڪري ڏنا ۽ سڄو شهر هن حملي جو شڪار ٿيل نظر ٿي آيو ۽ سٺ هزار عيسائي يا تہ ماريا ويا يا ڪين قيد ڪيو ويو، مندرن ۽ خانقاهن جو دفاع وڏيڪ ٿن ڏينهن تائين ڪيو ويو پر اُنهن جي اڳواڻ کي هڪ تير لڳو ۽ هو مري ويو ۽ جيڪي پنج سؤ امير ۽ نواب ساٿن گڏ آيا هيا، اُنهن مان فقط ڏهه زندهه بچا هيا، ۽ اُهي اُنهن جي مقابلي ۾ وڌيڪ غمگين هيا جيڪي ترار جي ڏک سان مارجي ويا هيا، چو تہ زندهه رهي، ڪين وڌيڪ ذلتن ۽ مصيبتن کي مُنهن ڏيٺو پيو. جيروسلم جو بادشاهه بزرگ ۽ وڏي اسپتال جو مالڪ گڏجي سامونڊي ڪناري طرف ڀڳا، پر سمنڊ تارو تار ۽ مستيءَ ۾ هيو، بيڙيون يا جهاز اٿپورا هيا، ۽ ڪيترائي پاڇوڪڙ قبرص جي بيٽ تي پهچڻ کان اڳ ئي ٻڏي مري ويا، جنهن ڪري ليوسگنن کي فلسطين جي ضايع ٿيڻ کان پوءِ اطمينان نصيب ٿيو هوندو. سلطان جي حڪم تي ڪليسائن ۽ لاطيني شهرن جي قلعن کي ڊاهي انهن جي وجود کي ختم ڪيو ويو، باقي خوف يا لالچ کي ذهن ۾ رکندي مقدس مقبري کي عام ماڻهن توڙي زيارتين لاءِ کوليو ويو ۽ هاڻي سڄي سامونڊي ڪناري تي ڏکوئيندڙ ۽ اڪيلائيءَ واري خاموشي ڇانيل هئي جيڪا ڪيترن جُڳن تائين ماڻهن ۾ چؤبول ۽ بحث مباحثن جو موضوع رهي(109).

باب اٺهٺيون
(حاشين بابت وضاحتون)

(1) ائناڪمنينا، ايشيا مائنر ۾ پنهنجي پيءُ جي سوڀن بابت اَسان کي ڪجھ ٻڌائي ٿي: (اليگزئڊ، xi,321-325، xiv,419) بوهيمنڊ ۽ ٽئنڪريڊ خلاف سليشيا ۾ سندس جنگ (صفحا 342-328) ايپيرَس جي جنگ جيڪا ڪافي اينگھ ڪري وئي هئي، (xii,xiii,345-406) بوهيمنڊ جو موت، (xiv,419).

(2) جيروسلم جي بادشاهن نالي ماتر مٿن پاڙيو هو ۽ هنن پنهنجن نقشن جي تاريخن ۾ (هڪڙو نقش بيٿليم جي ڪليسا ۾ اجا بہ پڙهڻ ۾ اچي ٿو). هُن پنهنجو نالو 'وقت جو حاڪم' لکي پوءِ لکيو هو. (ڊوڪينج، جئائنوِل جا مضمون xxvii,319).

(*) (ترڪن، ڪيس 1100ع ۾ قيدي بنايو هو).

(*) (ائناڪمنينا).

(3) ائناڪمنينا ٻڌائي ٿي تہ، ڪاپي يا نقل کي مڪمل ڪرڻ لاءِ هن کي مئل ڪڪڙ سان گڏ بند ڪيو ويو هو ۽ پوءِ حيرت جو اظهار ٿي ڪري تہ هڪ بربر پنهنجي قيد ٿيڻ ۽ بدبودار ڪڪڙ سان گڏ رهڻ کي ڪيئن برداشت ڪيو هو.

(4) (ٽول مان نڪتل ڪي نشانيون) بازنطيني جاگرافي ۾ هن جو يقيني مطلب انگلينڊ آهي، ها اسان کي اعتماد مان ٻڌايو ويو آهي تہ اسان جو هينري- I ڪيس اجازت نہ ڏئي ها تہ سندس بادشاهت ۾ بين فوجن جو گذر ٿئي ها. (ڊوڪينج، اليگزئڊ، ص 41).

(5) صلح نامي جي ڪاپي (اليگزئڊ، xiii,406-416) اصلي ۽ اعتماد وارو دستاويز آهي، جنهن ۾ انٽاڪيا شهر جي نقشي ملائڻ جي ضرورت باقي آهي ۽ اهو بيحد ضروري بہ آهي.

(6) ايم، ڊي گائينس جي تحريرن کي ضرور پڙهيو وڃي (ii,ii) ۽ خاص طرح آئڪونيم، حلب ۽ شام جي سلجوقن جي تاريخ جو مطالعو ضرور ڪجي، پر شرط اهو آهي تہ اهو مواد يونانين، لاطينين يا عربن کان هٿ ڪيو ويو هجي. آخري بيان ڪيل رُوم جي معاملن کان ڪجھ بي خبر رهيا آهن.

(7) زينوفن، آئڪونيَم کي هڪ اسٽيشن طور بيان ڪيو آهي، ۽ اسٽرابو ان جو نالو اهڙو رکيو آهي جيڪو ڪافي مشڪوڪ ٿو لڳي. تنهن هوندي بہ سينٽ پال ان هنڌ تي بيشمار يهودي ۽ غير يهوڊي وجي ڏٺا. ڪُتيجا جي بگڙيل نالي هيٺ، ان کي هڪ وڏو شهر ڄاڻايو ويو آهي جنهن ۾ هڪ ندي ۽ باغيچا پڻ آهن ۽ جنهن جو جابلو علائقي کان مفاصلو ٽن ليگن جيترو آهي پر اهو سڄو سينگاريل آهي (خبر ناهي تہ ڇو؟) اُتي افلاطون جو مقبرو بہ آهي. (ابو الفدا، نقشا وغيره xvii,303) رزڪي ۽ شُلٽينس جي جاگرافي جنهن کي ابن سعيد مان ورتو ويو آهي.

(8) پهرين صليبي جنگ جي مواد کي اڳتي ڪرڻ لاءِ ائناڪمنينا جو مطالعو ڪجي. (اليگزئڊ، xi,331، وغيره) ۽ البرٽ اڪئينس جي انين ڪتاب کي بہ ضرور پڙهجي.

(9) ڪونراڊ، III لوئيس، VII جي بي صليبي جنگ لاءِ ٿاير جي وليَم جو مطالعو ڪجي (xvi,18-29) فرنسنجن جي اونو، (i,34-45,59,60) ۽ پئرس جي مئٿيو، (ميجر جي تاريخ، ص 68) اسٽروويَس، ڪارپس جي جرمني جي تاريخ، صفحا 372,373) جو ضرور مطالعو ڪجي. ان ڪان سواءِ فرئنسبيڪئريم جا مسودا ۽ ڊوشين، iv، نيسٽس (مينوئل ۾) i,4,5,6 صفحا 48-41 به مطالعي هيٺ آڻجن.

(10) فريڊرڪ باربروسا جي ٽين صليبي جنگ لاءِ ڏسو اسحاق نسٽس ڪي، انئنجل، (i,3-8,257-266) اسٽروويَس، (ڪارپَس جي جرمني جي تاريخ، ص 414) ۽ به تاريخدان، جيڪي شايد تماشبينن ۾ شامل هيا. ٽئگينو، (i,406-416) جنهن کي اسٽروويَس ايڊٽ ڪيو. ان ڪان سواءِ ليڪٽيَن، (iii,ii,498-526) جو به ضرور مطالعو ڪجي جنهن کي بسنيج ايڊٽ ڪيو.

(11) ائناڪمنينا ٻڌائي ٿي ته پويَن لشڪرن ۾ 40،0000 گهوڙي سوار، ۽ 100،000 پيادا هيا جيڪي نارمنڊي کان آيا هيا ۽ سندن اڳواڻ فلانڊرس جا به پائر هيا. اها حيرت جي ڳالهه آهي ته يوناني، لاطيني بادشاهن جي نالن، ڪٽنبن، ۽ سندن دولت يا ملڪيت کان ناآشنا هيا.

(12) ٿاير جو وليم ۽ پيرس جو مئٿيو هر هڪ فوجي جٿي جي تعداد کي 70،000 ڳڻائن ٿا.

(13) سنئمَس غلط تعداد ڳڻايو آهي يعني 900،000.0 جنهن جي تصديق اوڊو ڊي ڊوئيگلو پڻ ڪئي آهي. ڊوڪينج ۽ سنئمَس تعداد کي ٿورو وڌائي 900556 ٻڌايو آهي. ته پوءِ ان انگ کي گهٽائڻ ۽ نامڪمل ڪرڻ جي ڪوشش ڪندا /90,000 ٿائين آٽڻ جي ڪوشش ڇو ڪئي وئي آهي؟ ته پوءِ وٽربو جي گاڊفري پئنٿين، ص xix مراتوري ۾ 462 ,vii) حيرت مان چيو هو: (’جيڪڏهن تون سندن تعداد جو ٿو پُڇين، ته پوءِ ٻُڌ: فوجين جو انگ ڏهه لک هيو.‘)

(14) البرٽ اسٽيڊ طرفان گهڻو مبالغو ڪيو ويو آهي (اسٽروويَم، ص 414) منهنجو حساب ڪتاب وٽربو جي گاڊ فري کان ورتل آهي ۽ انهن انگن اکرن ۾ ليوبيڪ جو آرنولڊ ۽ برنارڊ ٿيسار پڻ شامل آهن (814 ,169) اصلوڪا ليڪڪ خاموش آهن. مسلمانن اهو تعداد -/200,000 لکن کان -/2,60,000 ٻڌايو آهي. (بهاءُالدين، صلاح الدين ۾، ص 110)

(15) منهنجو تجزيو اهو آهي ته بي ۽ ٽين صليبي جنگين ۾ ڪونراڊ ۽ فريڊرڪ جي رعيت جي ماڻهن کي يونانين ۽ مشرقي ماڻهن طرفان عالماني ڪونيو ويو آهي. سنئمر جا ليڇي زيڪي دراصل پولنڊ ۽ بوهيميا جا رهواسي آهن ۽ اهو فرينچن تي ڇڏيل آهي ته اُهي پاڻ وٽ جرمني وارن جو قديمي خطاب رکن ٿا يا نه.

(16) بي صليبي جنگ ۾ نسيٽس هڪ بار هو پر ٽين صليبي جنگ ۾ هو فلوپو پولِس جي وڏي عهدي تي فائز هو ۽ فرئنڪن خلاف ڪمان تي ڪيائين. البت سنئمس پنهنجي غرور ۽ تعصب سان پريل آهي.

(17) فلاڊيلفيا جي رهواسين جي طور طريقن تي نسيٽس الزام ٿو هڻي جڏهن ته هڪ نامعلوم جرمن پنهنجي ملڪي ماڻهن جي غرور واري روَيي تي تُهمت ٿو لڳائي، ’غلطي اسان جي هئي.‘ تاريخ شايد بهتر لڳي ها جيڪڏهن اسان ان ۾ اهڙا تضاد پريون ها. اهو بهرحال نسيٽس آهي جيڪو اسان کي فريڊرڪ جي ڏکن جو داستان ٿو ٻڌائي.

(18) سنئمس لاطيني زبان جو ترجمو پنهنجي انداز سان تو ڪري، ڊوڪينج وڏي محنت ڪري پنهنجي بادشاهه ۽ پنهنجي ملڪ کي ذلت کان بچائي ٿو چڏي. (ڏسو جئائن ول جا مضمون xxvii, 317-320) لوئس بعد ۾ هڪ اهڙي ميٽنگ لاءِ زور ٿو ڀري جيڪا 'سمنڊ جي ڪنارن تي هڪ جهڙائيءَ جي شرطن' تي ڪئي وڃي، پر ائين نہ ٿئي تہ هڪڙا گهوڙي تي سوار هجن ۽ ٻيا پيرين پيادا هجن. هن سلسلي ۾ ڪجهہ مسودا اهڙا آهن جن کي پڙهي ڪِل ٿي اچي.

(19) ('آءٌ روم وارن جو شهنشاهه آهيان جڏهن تہ هو رومانيا وارن جو شهنشاهه آهي.') (نامعلوم شخص جو جملو آهي، ڪئينس، ص 512) يونانين جو عوامي توڙي تاريخي روپ عجيب قسم جو هيو، تنهن هوندي بہ سنئمس تسليم ٿو ڪري تہ شهنشاهه جو تڏهن مطلب هڪ 'بادشاهه' جو هوندو هو.

(*) (جرمني جا ماڻهو).

(20) معصوم-III جي تحريرن ۾ (xiii, 184) ۽ بهاءُالدين جي تاريخ ۾ (صفحا 130 ,129) برداشت ڪرڻ بابت پادري ۽ قاضي جي تبصرن جو مطالعو ڪيو. (قاضي، هڪ اسلامي جج هوندو هو.)

(21) ويڪسن جا نواب، فرانس جا بادشاهه هوندا هيا، جيڪي وري سينٽ ڊينِس جي خانقاهه جي پرچارڪ جا غلام يا مريد هوندا هيا. بزرگ جو خاص جهنڊو، جيڪو خانقاهه جي سرواڻ کان کين مليو هو، چؤرس نموني ۾ ڳاڙهي رنگ جو هو. ڳاڙهو رنگ ٻارهين کان پندرهين صدي عيسوي تائين فرانسيسي فوجن جي علامت رهيو هو. (ڊوڪينج يا جئائن ول، مضمون ۽ تحريرون 244-253 ,xviii)

(22) ٻي صليبي جنگ بابت اصلي فرانسيسي تاريخ 'گيسٽا لودووِسي vii، آهي جيڪا دوشين جي چوٿين جِلد ۾ ڇپي هئي. ساڳئي جلد ۾ بادشاهه جا اصلي خط بہ شايع ڪيل آهن تہ سندس وزير شگر جون تحريرون بہ ان ۾ شامل آهن. هي واقعي هڪ مستند تاريخ جا بهترين دستاويز آهن.

(23) ڪئينِس، ص 517. هي ان درد جو داستان آهي جنهن اهو ڀوڳيو هو يا سورَ سَنا هيا.

(24) ('جهنگَ جا بيشمار وحشي ماڻهو جن کي هن وقت تائين ڪنهن بہ فتح نہ ڪيو هو ۽ نہ وري سندن ڪو اڳواڻ هو، بس هو ڇڙ رهزنن جي قوم هيا.') کين شڪست ڏيڻ تي ڪاگني جي سلطان کي شايد ڏاڍو مزو اچي ها. (نامعلوم، ڪئينِس، صفحا 517-518)

(25) ڪئنيسيَس ٽئگينو ۽ بهاءُالدين جي گڏ ڪيل مواد ۾ هڪ نامعلوم ليکڪ جو مطالعو ڪيو، (صلاح الدين 119-120، باب 70) جنهن ۾ ڪاگني جي سلطان ڪِلج ارسلان جو ذڪر ڪيل آهي تہ هو صلاح الدين ۽ فريڊرڪ کان ڊڄندو هو تہ ڪانئن نفرت بہ ڪندو هو.

(26) اها خواهش تہ ٻن عظيم انسانن جي هڪ ٻئي سان پيٽ ڪجي. ڪيترن ليکڪن کي ترغيب ڏني آهي تہ هو فريڊرڪ کي سڊنس ندي ۾ ٻڏندي ڏيکارن ٿا، جنهن ۾ سڪندراعظم پڻ غير دورانديشي ڪندي غسل ڪيو هو. (ڪيو،ڪرٽ iii,4,5) پر شهنشاهه جي پند ڪرڻ مان ائين ٿو لڳي تہ اُها ندي ڪئليڪئڊنس هئي جيڪا ايتري وڏي تہ ڪانہ هئي، البت اُها ڊگهي ضرور هئي.

(27) مئرينَس سئونَس، (1321ع) هڪ اصول جي ڳالهه ٿو ڪري ته: 'پادري اهو بوڇڻ زميني سفر ۾ نه اوڊيندو هو'. هو قدرت جي مهربانيءَ سان ان اعتراض کي دور ٿو ڪري ۽ پهرين صليبي جنگ کان پنهنجي بُڇان جو اظهار ٿو ڪري. (سامونڊي سفر، ii,ii,i,37).

(28) سينٽ برنارڊ جي باري ۾ مستند معلومات، سندس خود هن جي تحريرن ۾ ئي موجود آهي جنهن جو صحيح ڇاپو پيري مئبيليَن شايع ڪيو هو، ۽ جنهن کي 1750ع ۾ ٻيهر وينِس ۾ ڇهن جُلدن ۾ ڇپرايو ويو هو. دوستيءَ ۾ جيڪو ڪجهه به يادگيرين جي سهاري تي لکجي ٿي سگهيو يا وهمن وسوسن ذريعي شامل ٿي سگهيو ٿي، اُهو سندس شاگردن ۽ عقيدتمندن طرفان ڇهين جُلد ۾ شامل ڪيو ويو آهي، يا جيترو ڪجهه به علم ۽ تنقيد جي زمري ۾ ماپي ٿي سگهيو، سو سمورو ڪجهه بيند ڪٽائين ايڊيٽر جي مُهاڳن ۾ شامل ڪيو ويو آهي.

(29) ڪئروئڪس جنهن جو ٻيو نالو ائبسنٽ جي وادي آهي، اُها بار، سُراوُب جي جهنگلن سان گڏوگڏ شمپين ۾ آهي. سينٽ برنارڊ ته ڪليسا جي شان شوڪت کي ڏسي حيا ۽ شرم وچان ڳاڙهو ٿي ويو تنهن ڪري هن اڇڻ شرط لائبرري جي باري ۾ معلومات ورتي. مون کي خبر ناهي ته 800 ميوئڊس (ڀاڄيات جو ماپو) کي ڏسي هو خوش ٿئي ها جيڪو هيڊلبرگ کان به مٿي هليو ويو آهي. (XLVi,15-20).

(30) سينٽ (بزرگ) جا مريد پنهنجي روحاني پيشوا جي عدم توجهي يا معصوم جي لاپرواهيءَ جو هڪ شاندار مثال ڏين ٿا. (iii,2,1232,vit,2da,16,45,1383) 'توڙي جو هُن لاسين ڍنڍَ جي ڪنارن سان سڄو ڏينهن پنڌ ڪيو، پر هن ان طرف ذري جيترو به توجهه نه ڏنو، ان حد تائين جو ڪيس اها خبر به ڪانه هئي ته هن ان کي ڏٺو به هيو. چو ته جڏهن ساڳي شام جو سندس ساٿي ڍنڍ جي خوبصورتيءَ بابت ڳالهائي رهيا هيا ته هن ڪانئن پڇيو ته اُها ڍنڍ ڪٿي ۽ ڪهڙي طرف هئي جنهن تي سندس سڀئي ساٿي ۽ مريد حيران ٿي ويا هيا'. خبر ناهي ته پڙهندڙ سينٽ برنارڊ جي تعريف ڪندو يا نفرت، اُها سندس مرضي، باقي مون جهڙي ماڻهوءَ جي لائبرري جي دريءَ جي سامهون ان بي مثال قدرتي نظاري جهڙو منظر هئڻ ضروري آهي.

(31) اونو فرائزنگ (i,4) برنارڊ، (تحريرون، 363) مشرق جا خط، (i,328)، وِٽ، (iii,4,vi,1235).

(32) برنارڊ، (تحريرون، ص 247) اسان کي پيني (pene) لفظ جي باري ۾ محتاط رهڻ جي ضرورت آهي. پيني گرامر موجب ظرف آهي جنهن جو مطلب آهي 'ڪڏهن يا ورلي'. پر جيڪڏهن پيني غلطيءَ مان اسم جي جڳهه تي استعمال ٿي ويو ته پوءِ ان جو مطلب نڪرندو ته: 'ستَ عورتون گڏجي به هڪڙو اهڙو مرد نٿيون ڳولي سگهن جنهن جي مردانگي عضوي کي قابو ڪري سگهن يا ان کي ضابطي ۾ آڻن'.

(33) 'آءٌ جنگ جي صفن کي ترتيب ڏيڻ وارو ڪير ٿيندو آهيان ۽ آءٌ ڇو وڃي اُنهن جي سامهون بيهان جيڪي هٿيارن سان مسلح آهن، مون کي جيڪو ڪرڻو هو سو مون ڪري ڇڏيو يا جيڪا به مون وٽ طاقت يا ذهني صلاحيتون هيون، اُهي سڀ استعمال ڪيم، وڌيڪ ڇا ٿو ڪري سگهان'. (256,i,259) هو سينٽ پيٽر لاءِ نفرت جو اظهار ٿو ڪري. (تحريرون، 363).

(34) ('پر شايد اُهي چوندا: 'اسان کي ڪيئن خبر پوندي ته اهي تنهنجا نه پر خدا جا لفظ آهن؟ تون ان سلسلي ۾ ڪهڙيون نشانيون پيش ٿو ڪرين جو اسان توتي ويساهه ڪريون؟ اهو منهنجو

ڪم ناهي تہ توهان جي سوالن جا جواب ويهي ڏيان. منهنجي اعتدال پسندي جو قدر ڪريو. جيڪو ڪجهہ اوهان منهنجي باري ۾ پڙهو يا اوهان پاڻ پنهنجي اکين سان ڏٺو تہ ڇا هاڻي اوهان منهنجي توڙي پنهنجي پاران جواب ڏيڻ چاهيندا ۽ ڇا اهو بہ ٻڌائيندا تہ الله تعاليٰ اوهان کي ڪيئن پاڻ ڏي متوجهہ ڪيو'). اطمينان، (ii,i,ii,421-423).

(35) ڏسو شاهديون، (vi,1258-1261,vi,i-17,1287-1314).

(36) ابوالمحاسن، ۽ ڊي گائينس، هُنن (Huns) جي تاريخ ۾، (ii، ص ii,99).

(37) سندس مضمون، ڊي- هربيلاٽ ۽ ڊي- گائينس جي ڪتاب 'مشرقي واقعا' ۾ شايع ٿيل آهي (ii,i,230-261) سندس بهادري مثالي هئي ۽ ڪيس سڪندراعظم، ثاني چوندا هيا ۽ سندس رعيت جو ساڻس ايترو پيار هوندو هو جو هنن سندس موت کان پوءِ هن جي لاءِ دعائون گهريون هيون. تنهن هوندي بہ سنگيار کي فرئنڪن قيدي بنائي ڇڏيو هو جنهن ۾ اُوزر پڻ شامل هيا. هن پنجاهہ سالن تائين حڪومت ڪئي. (1103-1152) ۽ فارسي شاعريءَ جو گهڻو شوق رکندڙ هو.

(38) شام ۾ عراق جي عطابيڪن جي احوال جو مطالعو ڪيو. (i,254) ۽ زندگي ۽ نورالدين جي حڪومتن جو ساڳئي ليکڪ طرفان جائزو ڏسو، (ii,ii,147-221) جيڪو بينيلاٿر جي عربي متن مان فائدو حاصل ٿو ڪري تہ ساڳي وقت بن شُونا ۽ ابوالفدا کي بہ چڱيءَ طرح ٿو ڏسي. (مشرقي صفحا جن ۾ عطابيڪن ۽ نورالدين بابت مضمون آهن تہ ابوالفراجيَس جي ڪتاب 'خانداني گهراڻا' جا حوالا بہ ڏنل آهن. (صفحا 207-250، پوڪوڪ).

(39) ٽاير جو وليَم (xvi,4,5,7) ايڊيسا جي نقصان جو ذڪر ڪري ٿو تہ ساڳي وقت موت بابت بہ اسان کي ٻڌائي ٿو. سندس نالو بگڙي 'ڳاڙهو يا رَت، ورنو' سڏجڻ لڳو هو جنهن مان لاطينين کي موقعو مليو تہ 'رت، ورني' مان ڪيس خوني يا خونخوار ناهي ۽ ان نالي سان ڪيس مشهور ڪري ڇڏيائون.

(40) نورالدين لاءِ هڪ ڪئٿولڪ عيسائي گواهي ٿو ڏئي جنهن جي پنيرائي هڪ يعقوبي فرقي جي پادري پڻ ڪئي آهي: 'هن وقت تائين بيو ڪو بہ اهڙو بادشاهہ نہ گذريو جنهن جي زندگي سونهري اصولن جي پابند رهي هجي، ۽ جنهن جي انصاف پسندي جا اسان وٽ ثبوت موجود آهن'. بادشاهن جي سچي تعريف اُها آهي جيڪا، سندس دشمن، هن جي موت کان پوءِ ڪن ۽ سندس وصفن جا ڳڻ ڳائيندا رهن.

(41) سفير جي ذريعي سان، ٽاير جو وليَم (xix,17,18) قاهره جي محل جو بيان ٿو ڪري. خليفي جي خزاني مان اهڙا هيرا مليا هيا جيڪي ڪبوتر جي آنن جيترا وڏا هيا، ۽ هڪ ياقوت اهڙو مليو هو جنهن جي تور مصر جي سترهن درامن جيتري هئي، هڪ بهترين زمرد جو پٿر، تاڙيءَ جا وڻ ۽ ڪيترائي ڪرسٽل جا ٿهيل ۽ چين کان برآمد ڪيل گلدان پڻ مليا هيا. (ريناڊاٽ، ص 536).

(42) مملوڪن کي پوڪوڪ بيان ڪيو آهي. (ابوالفراجيَس، i,7) تہ ساڳئي وقت ڊي- هربيلاٽ بہ اُنهن جو ذڪر ڪيو آهي. (ص 545). 'هڪ غلام کي گهڻو ڪري خريد ڪري پاڻ وٽ رکندا هيا يا وري ڪنهن بہ طرح اُهو مالڪ جي قبضي ۾ اچي ويندو هو'. اهي واقعا گهڻو ڪري

صلاح الدين جي جنگين ۾ ٿيندا هيا. (بهاءُالدين، ص 236، وغيره) ۽ اهي بحاري مملوڪ هيا جيڪي پهريون ڀيرو مصر ۾ آيا هيا.

(43) جئڪبَس (ص 1116) جيروسلم جي بادشاهه کي 374 اميرن کان مٿي نٿو ڏئي. هئي يعني فرئنڪ توڙي مسلمان دشمن جي تعداد کي تمام گهٽ ٻڌائين ٿا، ڳِٽپ جي فرق جي مسئلي کي هن طريقي سان حل ڪري سگهجي ٿو ته جيڪي مصري جنگ ۾ وڙهڻ جهڙا نه هيا، اُنهن جي انگ کي لِڪائي ڇڏجي ته فرق پاڻهي دور ٿي ويندو.

(44) اهو عربن جو سڪندريه هيو جيڪو پنهنجي خوشحاليءَ جي ڪريِ مشهور هيو ۽ يونانين، رومين ۽ ترڪن ۾ هڪ مرڪزي حيثيت رکندڙ شهر هيو. (سئوَري، مصر جي باري ۾ خط، i,25,26).

(45) مصر جي عظيم انقلاب لاءِ، ٿاير جي وليَم جو مطالعو ڪيو. (xix,5-7,12-31,xx,5-12) بهاءُالدين (صلاح الدين ۾، صفحا 34-30) ابوالفدا (سلطانن جي احوال مان ٽڪرا، 12-1) ڊِي- هربيلاٽ (مشرقي واقعا، عزيز فاطمه، پر اُهو صحيح ڪونهي) ديناڊوٽ، (سرواڻن جي تاريخ، سڪندر، صفحا 525-522، 577-532) ورٽوٽ، (بهادري جي ڪارنامن جي تاريخ، (i,141-163) ۽ ايم- ڊِي گائينس (ii,ii,185-215).

(46) ڪُردن بابت ڊِي- گائينس جو مطالعو ڪيو (i,416,417) هي احوال سلطانن جي داستانن ۾ قلمبند ڪيل آهن، تنهن کان سواءِ ٽيوَرنيئر جو مطالعو به ڪجي (ساموندي سفر، i,308,309) ايوبي فرقي وارا روادي کان شروع ٿيا جيڪي بيحد معتبر هيا پر اُهي بدقسمتيءَ سان، مرڻ کان پوءِ روحن جي منتقل ٿيڻ ۾ اعتقاد رکندا هيا، بنياد پرست سلطان اشارن ۾ چوندا هيا ته سندن حسب نسب ماءُ جي طرف کان شروع ٿيو هيو، ۽ سندن ابا ڏاڏا ڌاريا هيا جيڪي ڪُردن سان ملي خود به اُنهن منجهان ٿي ويا هيا.

(47) زينوفن جي ڇهين جِلد 'انابئسِس' جو مطالعو ڪيو. ڪارمدوشيا جي آزاد ماڻهن جي تيرن سان ڏهه هزار وڏيڪ ماڻهو مري ويا هيا ۽ اُهي عظيم بادشاهه جي شاندار ڪمزورين سبب مرڻ کان تمام وڏيڪ هيا. (فارس جو اُردشير).

(‡) (فارسي).

(48) اسان پروفيسر شولٽنس جا احسانمند آهيون (لگڊباٽ، 1755,1732) جو هن اسان کي بيحد مستند مواد ڏنو آهي، جنهن ۾ صلاح الدين جي زندگي جو احوال جيڪو سندس هڪ دوست ۽ وزير قاضي بهاءُالدين پڻ اسان کي مهيا ڪيو آهي. ان کان سواءِ سندس عزيز کان به اسان کي وڌو تاريخي مواد مليو آهي جنهن جو نالو آهي هما جو بادشاهه ابوالفدا، هنن تحريري ذريعن سان اسان هڪ مضمون، جنهن جو عنوان 'صلاح الدين' آهي ۽ جيڪو مشرقي واقعن ۾ شايع ٿيل آهي، کي به شامل ڪري سگهون ٿا ۽ اهي سڀيئي احوال وري ابوالفراجيَس جي معروف ڪتاب 'شاهي خاندان جو احوال' ۾ تفصيل سان بيان ٿيل آهن.

(49) جيئن ته ابوالفدا خود به ايوبي سلسلي سان تعلق رکندو هو، ته هن ان سلسلي جي پايو وجهندڙ جي تعريف ۾ خود به حصو ورتو آهي.

(50) هيروسول جي تاريخ، جيڪا گيستا ڊي ۾ آيل آهي (ص، 1152) ساڳئي قسم جو مثال جڻائن ول ۾ به ملي ٿو. (ص، 42، لوور جو ڇاپو) پر نيڪ سينٽ لوئس، لادينن کي اڳتي ڪرڻ يا اُنهن جي تعريف ڪرڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو هو، ته اميرن ۽ عيسائي نوابن جي برتري کي به نه مڃيو هو. (ڊوڪينج، جائزو ص 70).

(51) هِنن عربي زبان جي لقبن ۾، مذهبن جي باريڪ نُڪتن ۽ بوليءَ جي ڄاڻ هئڻ ضروري آهي. نورالدين معنيٰ (مذهب جي روشني) عِزُالدين يعني (دين جو شان ۽ وقار) اهڙيءَ طرح عمادالدين (مذهب جو ٿنڀو يا حفاظت). اسان جي سورهيہ سپوت جو اصلي نالو يوسف هيو پر ڪيس لقب صلاح الدين جو ڏنو ويو هيو يعني (بچاءُ ڪندڙ يا ڇوٽڪارو ڏياريندڙ) ابو مظفر معنيٰ (سوڀ يا فتح جو ابو) المَلڪ الناصر يعني (بادشاهہ ۽ مددگار).

(52) ابوالفدا جنهن جو شجرو صلاح الدين جي ڀاءُ سان ٿو وڃي ملي، ڪيترن ئي مثالن ذريعي سمجهائي ٿو ته شاهي گهراڻن جي سلسلن جا باني سڀ الزام پنهنجي سِر تي ڪٽندا هيا، پر جيڪي انعام اڪرام هوندا هيا اُهي پنهنجن پوين يا جانشينن لاءِ ڇڏي ڏيندا هيا. (اقتباس،ص 10).

(53) سندس زندگي ۽ ڪردار بابت، رنادوٽ جو مطالعو ڪيو. (صفحا، 548-6537).

(54) سندس افساني ۽ مذهبي اخلاق ۽ ڪردار جي باري ۾ بهاءُالدين جي تاريخ جي پهرئين باب جو مطالعو ڪجي، (صفحا، 30-4) جيڪو خود عيني شاهد ۽ ڪٽر مذهبي پڻ هيو.

(*) (ڏن يا ٽئڪسون).

(55) ڪيترن ئي ڪمن مثال طور يوسف جي کوهہ بابت جيڪو قاهرهہ ۾ هيو، سلطان ۽ اتان جو وڏڙو بزرگ، مقامي ماڻهن يا سياحن جي جهالت ۽ اڻ ڄاڻائيءَ کي ڏسي پريشان ٿي ويا هيا.

(56) نامعلوم. (ڪئنِسي، iii,ii,504).

(57) بهاءُالدين. (صفحا 129,130).

(58) جيروسلم جي لاطيني بادشاهت لاءِ، ٽاير جي وليم جي تحرير (xi کان xxii هن ڪتاب تائين) جو مطالعو ڪجي. يعقوب، تاريخ، هيروسول، ڪتاب- I ۽ سئنيوٽس، iii,vi-ix).

(*) (بدحواسي، مونجهارو).

(59) ('مندر وارن ماڪيءَ جي مکين جيان پُون پُون ٿي ڪئي ۽ مريضن جي سار سنڀال لهڻ وارن شور ٿي مچايو، ۽ پاڻ کي برندڙ باهہ جي حوالي ڪري ڇڏيو'). هي ٽڪرو عربي زبان جي فصاحت بلاغت مان ورتل آهي جيڪو زينوفن جي تحرير جي طرز کان ڪافي مختلف آهي.

(60) لاطينين، ريمنڊ جي غداريءَ بابت يقين سان ڳالهہ ڪئي پر عربن فقط شڪ جو اظهار ڪيو، پر جيڪڏهن هو سندن مذهب اختيار ڪري ها ته هو مسلمانن جي نظرن ۾ هڪ ولي ۽ وڏو سورمو ليکيو وڃي ها.

(61) رائونڊ، ريگينالڊ يا آرنولڊ جي، لاطينين وٽ گهڻي عزت آهي جنهن کي هن جي زندگي توڙي سندس موت کان پوءِ به مان ڏنو ويو پر آرنولڊ بابت ابوالفدا، بهاءُالدين ۽ جڻائن ول وڌيڪ وضاحت سان تفصيل پيش ڪيا آهن، (تاريخ، سينٽ لوئس، ص 70) جيڪي صلاح الدين جي ڪردار جون خوبيون ڳڻائيندي ٻڌائن ٿا ته جنهن به قيدي سندس نيمڪ يا سندس ماني کاڌي

هئي ته ان کي هو هرگز نه ماريندو هو. آرنولڊ جي ڪجهه ساٿين کي قتل ڪيو ويو هيو يا ڪين مڪي ۾ قربان ڪيو ويو هو (’جتي قرباني جي جانورن کي ڪُنو ويندو آهي‘).

(62) ورٽوٽ، جيڪو شهر توڙي سڄي بادشاهت جي نقصان جو ذڪر ڪري ٿو (بهادري جي تاريخ، i,ii,226-278) ۽ مندر جي هڪ امير جون اصلي تحريرون پيش ٿو ڪري.

(63) ريناڊوٽ، سرواٽن جي تاريخ، (سڪندر، ص 545).

(64) جيروسلم جي فتح لاءِ بهاءُالدين (صفحا، 75-67ف) ۽ ابوالفدا (صفحا، 43-40) اسان جا شاهد آهن جيڪي مسلمان آهن. عيسائين مان برنارڊ ٿساريَس (167-151) ڪشاده ذهن ۽ معتبر آهي. ساڳي طرح مئٿيو پيرس (صفحا، 124-120) به اعتماد ڪرڻ جهڙو آهي.

(65) ٽاير ۽ آڪري جي گهيرن بابت برنارڊ ٿساريَس وضاحت سان لکيو آهي (باب، 179-167) جيڪو هيروسول جي تاريخ جو مصنف هيو. (صفحا، 1172-1150) ابوالفدا (صفحا، 50-43) ۽ بهاءُالدين (صفحا، 179-75) جو به ضرور مطالعو ڪجي.

(66) مون اعتدال پسندي واري اُها حقيقت بيان ڪئي آهي جنهن جو ذڪر ورٽوٽ اڳ ۾ ڪري چڪو آهي، پر هو ناراض ٿيڻ بجاءِ پنهنجي بيان جي انداز کي عاشقاڻو بڻائي ٿو ڇڏي. بزرگ نواب، گهيري ۾ آيل ماڻهن جي تيرن جو نشانو بڻجي ويو هو.

(67) نوٽ: هي سڄو حاشيو لاطيني يا فرانسيسي ٻوليءَ ۾ لکيل آهي جنهن جو انگريزي ۾ ترجمو نه ڏنو ويو آهي. ان ڪري سنڌي ترجمي پيش ڪرڻ کان معذرت جو اظهار ڪريان ٿو. (سنڌيڪار).

(68) جيروسلم جو تاريخدان (ص 1108) دجله کان هندستان تائين اوپر جي قومن کي ٻين ماڻهن سان ملائي ٿو جن ۾ سانوري ۽ ڪاري رنگ جا اتر آفريڪي مسلمان ۽ ٻين قومن جا ماڻهو به شامل هيا. اهو ان ڪري ڪيو ويو هو ته جيئن ايشيا ۽ آفريڪا جا ماڻهو پاڻ ۾ ٻڌي ڪري يورپ وارن خلاف وڙهي سگهن.

(69) بهاءُالدين (ص 180) عيسائي تاريخدانن هن قتلام جو نه ته انڪار ڪيو آهي ۽ نه اُنهن ڪنهن تي ان جي تهمت مڙهي آهي. ’بس حڪمن جو هڪدم تعميل ٿي وئي‘. گڏلفرائڊس، جيڪو قتل ٿيل ماڻهن جو انگ 2700 ٿو ٻڌائي، ان کي راجرهووڊن وڌائي 5000 تائين پهچائي ڇڏيو. (صفحا، 697,698). خبر ناهي انسانيت يا وري فلپ آگسٽس جي لوڀ ۽ لالچ کي مجبور ڪيو ويو هو ته هو پنهنجي قيدين جي آزادي کي پئسن سان خريد ڪري ڇڏي. (يعقوب 1122 ,98 ,i)

(70) بهاءُالدين (ص 14) هو بئلئينس جي ڏنل فيصلي جو حوالو ٿو پيش ڪري جنهن ۾ سڀون جو بادشاهه به شامل هيو ۽ ٻڌائي ٿو ته: ’عيسائين منجهان جيڪي آڪري جي سينٽ جان کان اڳ ۾ مري ويا هيا، اُنهن ۾ مون کي هي انگريزي نالا ٿا ملن: ڊي.فيررس، ڊربي جو نواب، (ڊگڊيل، بسينج 260 ,i) موبري (آڊيمر، ص 124) ڊي.مئنڊيول، ڊي فنيس، سينٽ جان اسڪروپ، پگٽ، ٽئلبٽ وغيره.

(71) (بهاءُ الدين، ص 159) ڪيس فلپ يا رچرڊ جي نالن جي شايد ڄاڻ ڪانه هئي.

(72) هن مال دولت کان هڪ ڏاريو ماڻهو ته شايد متاثر ٿي سگهي ٿو ۽ ان جي تعريف به ڪري سگهي ٿو پر فقط قومي تاريخدان ئي اهو ٻڌائي سگهندا ته اهو مال خزانو ڪيڏن نه غير قانوني طريقن سان ۽ ماڻهن کي اذيتن ڏيڻ کان پوءِ جمع ڪيو ويو هو.

(73) جيئن وِل (ص 17)

(74) تنهن هوندي به هو مسلمانن جي نظرن ۾ ڏوهي هيو، جو ته اُهي قاتلن جي اعتراف جا شاهد هيا ته انگلنڊ جي بادشاهه کين موڪليو هو (بهاءُالدين، ص 225) ۽ سندس واحد بچاءَ به هڪ ڏوڪيبازي جي ترڪيب ۾ رڪيل آهي جيڪو سچو فضول ۽ اجايو آهي (نقش و نگار جي اڪيڊمي جي تاريخ، xvi, 155-163) يعني اهو فريبڪاري وارو هڪ خط هو جيڪو قاتلن جي بادشاهه شيخ طرفان لکيو ويو هو جيڪو هڪ پوڙهو ماڻهو هو ۽ جبلن ۾ رهندو هو جنهن رچرڊ کي جائز سمجهيو هو ۽ پاڻ کي قتل جي ڏوهه ڪرڻ جو مجرم سمجهيو هيائين.

(75) تڪليفن جي باوجود صلاح الدين جي مستقل مزاجي ۽ پختي عزم تي ڪيس داد ڏيڻو ٿو پوي جيئن بهاءُالدين اسان کي ٻڌائي ٿو (صفحا 227-225 ,7-9) جنهن خود جيروسلم جي بچائيندڙ لاءِ هڪ وڏي تقرير ڪئي هئي. سندن خوف خطرا دشمنن کان لڪل نه هيا (يعقوب 1123 ,i, 100) و نيساف (v, 50, 3399)

(76) جيستائين سلطان يا ڪو ايوبي سلسلي وارو ماڻهو جيروسلم ۾ موجود هيو تيستائين: 'نه ڪُرد، ترڪن جي فرمانبرداري ڪن ها ۽ نه وري ترڪ، ڪردن جي ڳالهه مڃين ها.' (بهاءُالدين، ص 236) هو وچ ۾ سياسي پردو حائل ڪري ٿو ڇڏي.

(77) بهاءُالدين (ص 237) توڙي جعفري ڊي و نيساف (vi, 1-8, 403-409) جنگ جي ميدان مان ڀاڄ جو ذميدار خود رچرڊ کي سمجهن ٿا ۽ هڪ يعقوبي جائزو پيش ڪندي چوي ٿو ته پڇڻ وقت تڪڙ ڪرڻ ۾ هو مختلف ماڻهو لڳي رهيو هو. (ص 1123) تنهن هوندي به جيئن ول، جيڪو هڪ فرانسيسي سورمو هو، هُو (Hugh) جي حسد جي مذمت ٿو ڪري جيڪو برگنڊي جو امير هيو (ص 116) جنهن ۾ هو مئٿيو پئرس جي حمايت نٿو ڪري ته ڪيس صلاح الدين رشوت ڏني هئي.

(78) عسڪلان، جيروسلم ۽ جفا جي معرڪن جو ذڪر بهاءُالدين (صفحا 249-184) ۽ ابوالفدا (صفحا 52-51) تفصيل سان ڪيو آهي. سفرنامي جو مصنف يا سينٽ البيئس جو راهب رچرڊ جي اختيارن بابت قاضي جي ڏنل تفصيلن ۾ مبالغو نٿو ڪري سگهي. (و نيساف ,vi, 14-24 412-421) (مئٿيو پئرس) مڪيه تاريخ (صفحا 143-137) ۽ مجموعي طور تي هن جنگ بابت، حيرت انگيز طور تي عيسائي ۽ مسلمان ليکڪ ساڳي راءِ رکن ٿا، ۽ ٻئي ڌريون پنهنجن دشمنن جي ڪردار جي تعريف ٿيون ڪن.

(*) آرلئنڊو، اورسٽو جي رزميه شاعري 'آرلئنڊو فيوروسو' (1516) جو سپوت ۽ آماڊِس گال، وچين دؤر جي پيار جي ڪهاڻي جو هيرو.

(79) ڳالهين ٻولهين جي واڌاري ۽ دشمنين بابت بهاءُالدين جو مطالعو ڪيو، (صفحا 260-207) جنهن جو خود ان صلحنامي ۾ اهم ڪردار هيو، رچرڊ، مقدس ڌرتيءَ جي فتح ڪرڻ جي ارادي سان

فوجن کي جمع ڪرڻ جو ارادو ڏيکاريو هو جنهن جو صلاح الدين کيس نهايت مهذب جواب ڏنو هو. (ونيساف vi, 28, 423)

(80) هن مذهبي جنگ ۾ پورو ۽ تفصيلي احوال گالفريدي ۾ آيل آهي جيڪو ڇهن ڪتابن ۾ بيان ڪيو ويو آهي ۽ جنهن کي گيل جي مُسودن جي ٻي جُلد ۾ ڇاپيو ويو آهي. (انگريزن جي تاريخ، 247-429) راجر هووڊين ۽ مئٿيو پئرس تمام اهم مواد مهيا ڪن ٿا ۽ پهريون بيان ڪيل ليکڪ نظم ۽ ضبط جي پابندي ۽ انگريزي بحري ٻيڙي جي ساموندي سفر جو تفصيلي ذڪر ڪري ٿو.

(81) ورٽوٽ به (i, 251) صلاح الدين جي لاپرواهي بابت بيوقوفي جهڙن خيالن جو اظهار ڪري ٿو، جڏهن ته هو موت جي گهڙيءَ تائين قرآن کي پنهنجي ساهه سنئون سانديندو هو.

(82) ابوالفرا جيَس ۾ (شاهي خاندانن جو احوال، ص 227 وغيره) ڏسو ته ايوبي فرقي جا ماڻهو ڪيئن اڳتي وڌيا ۽ مٿي اُبريا. ان کان سواءِ ايم.ڊي گائينس جا نقطا به مطالعي هيٺ آڻجن. (مشرقي واقعا)

(83) ٿوماسِن (انگريزن جي بيان ۾ 274-311) ڏهين حصي يا عُشر جي اصليت، ان جي ناجائز استعمال ۽ پابندين بابت تفصيل سان اسان کي ٻڌايو آهي هڪ اصول کي اختيار ڪيو ويو هيو پر ان تي پوريءَ طرح عمل نه ڪيو ويو ڇو ته اهو پادري کي به ڏيٽو هو ۽ عوام جي ڏهين حصي جو ڏهون حصو وري وڏي پادري کي به ادا ڪرٽو هو. (عشر بابت سيلڊن جو مطالعو ڪيو، iii, ii, 1083)

(84) ڏسو معصوم-III بابت بيان مراتوري ۾ (iii, 486-568).

(*) هڪ فلسفو ته ماني ۽ شراب جڏهن ڪليسائي تقريبن ۾ استعمال ڪيو ويندو هو ته اُهو حضرت عيسيٰؑ جي جسم ۽ رت جو حصو ٿي ويندو هو.

(85) پنجين صليبي جنگ جو مطالعو ڪيو ته ساڳئي وقت داميتا جي گهيري کي جيڪ بَس ۾ ڏسو (iii, 1125-1149). هڪ اکين ڏٺو شاهد برنارڊ ٽسا ريَس (مراتوري ۾ vii, 825-846, 190-207) همعصر به هو ته مواد جو جمع ڪندڙ پڻ هيو جنهن عربن بابت گهڻو ڪجهه لکيو هو. (ابوالفراجيَس، شاهي خاندانن جو احوال، ص 294) ۽ جئائن ول مان ٽڪرا (صفحا 533, 537, 540 وغيره).

(86) هي اُنهن ڏانهن منسوب آهي جن پادري مين فراءِ جي خلاف صليبي عَلم بلند ڪيو هو. (1255ع) ۽ جن کي گناهن کان مڪمل ڇوٽڪارو مليو هو. مذهبي ماڻهن کي ان ڳالهه تي حيرت هئي ته 'هن عيسائين جي رت وهائڻ لاءِ به ڪين ساڳيا واعدا ڪيا هيا جيڪي اڳ هن بيدينن يا منڪرن جي رت وهائڻ لاءِ ڪيا هيا.' (مئٿيو پئرس، ص 785) تيرهين صدي عيسويءَ جي هي وڏي فِڪري اُڏام هئي.

(87) هن سادگي واري خيال کي موشيم آسانيءَ سان قبول تو ڪري. (ڪليسائي تاريخ، ص 332) جنهن ۾ هيوم جو ڪارآمد فلسفو به شامل آهي (انگلنڊ جي تاريخ، i, 330).

(88) فريڊرڪ-II جي صليبي جنگ جو اصلي مواد رچرڊ کان حاصل ڪري سگهجي ٿو. (مراتوري مسودو، vii, 1002-1013) ته ساڳي وقت مئٿيو پئرس مان به مواد حاصل ڪري سگهجي ٿو.

(صفحا 304 ,302 ,300 ,291 ,286) منطق تي هلڻ وارن منجهان فلري جو نالو نمايان آهي. (ڪليسائي تاريخ، ٽام- xvi) ورنوٽ (بهادري جي تاريخ-i, iii) گيانن (ii, xvi) ۽ مراتوري (اٽلي جا واقعا، ٽام-x).

(*) يولانڊ، جان ۽ بريني جي ڌيءُ هئي، جان جيروسلم جو بادشاهه هيو. (1225-1210 ع).

(89) ويچارو مراتوري تصور يا فڪر ڪرڻ تہ جاڻي ٿو، پر ويچاري ڪي ڳالهائڻ نٿو اچي. (هتي منهنجو ڪنڌ (شرم وچان) جهُڪي ٿو وڃي، (ص 322).

(90) مذهبي ماڻهن مسجد يا ڪليسا بابت جاڻي واڻي مونجهارو پيدا ڪري ڇڏيو هو، جتي مقدس مقبرو بہ هيو ۽ سندس سوچيل سمجهيل غلطي، جنهن ڪي سازش چئي سگهجي ٿو، پنهي يعني ورنوٽ ۽ مراتوري ڪي ڏوڪي ۾ رکيو هو.

(91) ڪئرزمينس جي اوچتن هنگامن ڪي مٿئيو پئرس بيان ڪيو آهي (صفحا 547-546) تہ ساڳئي وقت جئائن ول ننجس، ۽ عربي ليکڪن بہ ان ڪي پنهنجين تحريرن ۾ ڄاڻايو آهي. (صفحا (iii, 112, 191, 192, 528, 530

(92) سينٽ لوئس جا معجزا ۽ سندس زندگي بابت پڙهو، جيڪڏهن اوهان پڙهڻ چاهيو ٿا، جنهن ۾ راڻي مارگريٽ جي اعتراض ڪندڙ گهڻو ڪجهه ٻڌايو آهي، (صفحا 523-291) جئائن وِل (لوور ۾ پڻ بيان ڪيو آهي).

(93) جيڪو ڪجهه بہ ڪيس سندس ڪليسا- ماءُ، سيکاريندي هئي تہ هو ان ۾ يقين رکندو هو، (جئائن وِل، ص 10) پر هن جئائن وِل ڪي ڄتاءُ ڏنو هو تہ هو ڪڏهن بہ بيدينن يا غير مذهبي ماڻهن سان جهيڙو نہ ڪري. ڪيس اهي لفظ قديمي محاوري ۾ هينئن چيائين: 'عام ماڻهو جڏهن عيسائي مذهب خلاف ڪا ڳالهہ يا غيبت ٻڌي تہ پنهنجي مذهب جي حفاظت، ترار ڪانسواءِ ٻي ڪنهن بہ طريقي سان نہ ڪري ۽ اُها ترار غيبت ڪندڙ جي پيٽ ۾ اهڙي طرح کُپائي ڇڏي جو اُها بنهہ پسٽ ٻاهر نڪري وڃي.' (ص 12).

(94) مون وٽ جئائن وِل جا بہ ڇاپا موجود آهن، پهريون پئرس ۾ 1688 ۾ ڇپيو جيڪو ڊوڪينج جي چونڊ مطابق بيحد قيمتي ۽ ڪارائتو آهي ۽ ٻيو بہ 1761 ۾ پئرس ۾ ئي ڇپيو جيڪو لوور ميوزيم ۾ رکيل آهي ۽ مسودي ۽ مواد جي لحاظ کان جنهن کي بيحد مستند ۽ اصلي تحرير چيو ويو آهي ۽ اها تحقيق تازو ڪئي وئي آهي. پوئين ڪتاب جو ايڊيٽر ثابت ٿو ڪري تہ سينٽ لوئس جي تاريخ 1309ع ۾ ختم ٿي چڪي هئي جنهن ۾ هن ليکڪ جي باري ۾ نہ تہ ڪا وضاحت ڪئي هئي ۽ نہ وري سندس عمر ۾ تجربي جي تعريف ڪئي هئي جيڪا نوي سالن کان بہ مٿي هلي وئي هئي. (مهاڳ، ص xi) ۽ ڊوڪينج جي تبصري جو بہ مطالعو ڪجي. (ص 17).

(95) جئائن وِل (ص 32) عربي زبان مان اقتباس (ص 549)

(*) (سينٽ ڊينس جو ڳاڙهو جهنڊو)

(96) پوين مُديرن، جئائن وِل ڪي عرب تاريخدانن مقريضي، ابوالفدا وغيره جي حوالن سان اجا وڌائي ۽ وسيع ڪري ڇڏيو آهي. اهڙيءَ طرح ابوالفرا جيَس پڻ ان ۾ ڪجهه واڌرا ڪيا آهن، (شاهي، خاندانن جو احوال، ص 325-322) پر هو بگڙيل نالي سان ڪيس سڏي ٿو، (مٿئيو پئرس

(صفحا 864-683) فرينچن ۽ انگريزن جي شاهاڻين حماقتن جو ذڪر ڪري ٿو جيڪي مسورا جي جنگ ۾ وڙهيا هيا پر کين شڪست نصيب ٿي هئي.

(†) (لاپرواهه، اڏنگو)

(97) سئوَري، نهايت مناسب لفظن ۾ داميتا جو احوال پيش ڪيو آهي (i, xxiii, 274-290) ۽ سينٽ لوئس جي مهم جو تفصيلي احوال پڻ اسان کي ٻڌايو آهي. (xxv, 306).

(98) سينٽ لوئس کي قيد مان ڇڏائڻ لاءِ ڏهه لک بائزنسٽس گهريا ويا جيڪي منظور به ڪيا ويا هيا پر سلطان جي سفارت جي ڪري ان رقم کي گهٽائي 800,000 بائزنسٽس ڪيو ويو جنهن کي جئائن وِل پنهنجي وقت جي 400,000 فرانسيسي لِورس جي برابر ڪيو آهي ۽ مئٿيو پئرس وري ان کي جرمني جي 100,000 چاندي جي مارڪن جيترو سمجهيو آهي. (ڊوڪينج، مضمون ۾ مقالا، XX ۽ جئائن وِل)

(99) لوئس کي پنهنجي سلطان چوندڻ جو خيال اميرن کان آيو هيو جنهن جي تصديق جئائن وِل به ڪئي آهي، (صفحا 78-77) ۽ اهو خيال مون کي به هروڀرو ايترو خراب يا اجايو محسوس نٿو ٿئي جيترو ايم.ڊي والٽيئر ان کي سمجهي ٿو. (فوجين جي تاريخ، ii, 386-387) مملوڪ خود پي ڏاريا، باغي ۽ سندن هڪ جهڙا هيا، اُنهن به سندس بهادريءَ کي مڃيو هو ۽ اُنهن سندس مذهب جي تبديلي جي اُميد پڻ دل ۾ سانڍي رکي هئي، اهڙي خيال جي ڇاڪاڻ ته تائيد نه ڪئي وئي ته ان موضوع کي عيسائين جي اسيمبليءَ ۾ ماڻهن جي شور ۽ گوڙ ۾ اُتاريو ويو هيو.

(100) سينٽ لوئس جي معرڪن بابت اُنهن واقعن جو مطالعو ڪيو جن کي وليَم ڊي نانگِس قلمبند ڪيو آهي (صفحا 287-270) هن کان علاوه عربي ۾ لکيل مسودا ۽ اقتباس به ضرور مطالعي هيٺ آڻجن. (صفحا 255-245 جيڪي جئائن وِل جي لوور جي ڇاپي منجهان ورتا ويا آهن.

(101) والٽيئر (فوجي جنرلن جي تاريخ، ii, 391)

(102) مملوڪن جي بن شاهي خاندانن، بحريُن، ترڪن يا ڪپنوڪ جي تاتارين، بورجيُن، سرڪاسيُن، وغيره جو تفصيلي احوال پوڪوڪ ڏنو آهي (ابوالفضه اجيَس، صفحا 30-6) ۽ ايم.ڊي گائينس (i, 264-270) ۾ پڻ احوال ڏنو ويو آهي، ان ڪانسواءِ ابوالفدا، مرقيضي وغيره پڻ اها معلومات 15هين صدي عيسوي کان ڏني آهي جنهن جي پنيرائي ايم.ڊي گائينس به ڪئي آهي (iv, 110-328)

(103) سئوَري جا اکر (ii) (لوور xv, 189-108) آءٌ هن ڪاپي جي سَند تي شڪ ٿو ڪريان، ساڳي وقت اهو به سچ آهي ته سلطان سليم سرڪاسيَنس يا مصر جي مملوڪن سان هڪ صلحنامو طئي ڪيو ۽ پوءِ کين هٿيارن، دولت ۽ طاقت سميت کين ڇڏي ڏنو. هڪ نئين تاريخ عثمانيه جو مطالعو ڪيو جنهن کي مصر ۾ لکيو ويو هيو ۽ ايم.ڊِجن انجو ترجمو ڪيو هو. (i, 55-58، پئرس 1781) هيءَ هڪ سنجيده ۽ مستند قومي تاريخ آهي.

(104) (الجنابي ۽ پوڪوڪ، ص 31) مُحَمَّد ﷺ جي حڪومت (1342-1311) هڪ نرالي قسم جي هئي. (ڊي.گائينس- iv, 208-210)

(105) هاٿي هنن کي گهٽائي 8,500 ڪيو ويو آهي پر هر مملوڪ جو خرچ 100 لوئسس جي برابر هيو ۽ مصر هنن ڌارين جي شڪايتن سان پريو پيو هو. (والني جا ساموندي سفر، 187-89 ,i)

(106) ڪارٽ جي انگلنڊ جي تاريخ جو مطالعو ڪيو. (175-165 ,ii) ۽ سندس اصلي مصنف ٿومَس وائيڪس ۽ والٽر هيمنگ فورڊ (35 ,34 ,iii) جيڪي گيل جي مواد ۾ موجود آهن. -589 ,97 ,ii) (592 اُهي بئي راڻي الئنر جي پارسائيءَ کان بيخبر آهن جنهن ۾ هن زخم مان زهر چُوسي ورتو هو ۽ پنهنجي زندگي کي خطري ۾ وجهي هن سندس مڙس جي زنگي بچائي هئي.

(107) سئينوٽس (9 ,iii, xii) ۽ گائينس- هُنن (Huns) جي تاريخ (143 ,iv) جن عرب مؤرخن کان ورتي وئي آهي.

(108) آڪري جي حالتن کي وقت جي واقعن ۾ بيان ڪيو ويو آهي ۽ صحيح طرح سان جان وِلاني ۾ تفصيل آيل آهن. (144 ,vii) مراتوري ۾.

(*) صليبين ۽ مسلمانن جي وچ ۾ صلحنامي موجب طئي ٿيل ڳالهيون.

(109) نيٺ فرئنڪن جي ملڪ نيڪالي عمل ۾ آئي جنهن کي سئينولٽس ۾ بيان ڪيو ويو آهي. (22-4 ,iii, ii) ابوالفدا، مقريضي، گئينس ۾ 164 ,162 ,iv) ۽ ورٽوٽ (428-407 ,i, iii).

باب سٺيون

(خلاصو)

يونانين ۽ لاطينين ۾ مذهبي اختلاف - قسطنطنيه جي صورتحال- بلغاريا جي ماڻهن جي بغاوت- اسحاق ائنجلس کي سندس ڀاءُ اليگزيَس تخت تان لاهي ڇڏيو- چوٿين صليبي جنگ جا سبب-فرانسيسي ۽ ڊينِس جي عوام جو اسحاق جي پٽ سان ايڪو- قسطنطنيه تي سندن سامونڊي حملو- ٻه ڀيرا گهيري ڪرڻ کان پوءِ لاطينين طرفان شهر جي مڪمل فتح .

هن باب ۾ گِبن، يوناني ۽ لاطيني ڪليسائن جي وچ ۾ اختلافن جو ذڪر ڪري ٿو ۽ ٻڌائي ٿو تہ انهيءَ مذهبي قوت جي نتيجي ۾ روم جي شهنشاهت، اوڀر جي ملڪن ۾ زوال پذير ٿي. اُهي اختلاف 1054ع ۾ انتها تائين پهچي ويا جڏهن لاطيني پادري يونان جي مذهبي سرواڻ کي ملڪ نيڪالي ڏني. پهريُن ٽن صليبي جنگين جي واقعن بنهي ڪليسائن جي وچ ۾ ويتر اختلاف وڌائي ڇڏيا. بهرحال اٽلي ۽ قسطنطنيه جي وچ ۾ پهريون رابطو وينِس، جينُئا ۽ پِسا جي واپارين جي معرفت قائم ٿيو. پر قومي سطح تي دشمنين جي باهہ ڀڙڪي پئي جنهنڪري 1183ع ۾ قسطنطنيه جي لاطيني رهواسين جو قتلام ڪيو ويو، ان وقت شهنشاهہ ائنڊرونيڪَس جي حڪومت هئي. سندس جانشين اسحاق-II پنهنجي تخت تي آرامي هو پر ڪيس خوشين جي شور جاڳائي ڇڏيو. بلغاريا جي ماڻهن قسطنطنيه کان آزادي حاصل ڪئي ۽ روم سان پنهنجي اتحاد کي قائم ڪيائون. اسحاق کي پنهنجي ڀاءُ اليگزيَس 1195ع ۾ تخت تان لاٿو ۽ خود حڪمران ٿي ويهي رهيو. هوڏانهن پادري اِنوسينٽ-III، چوٿين صليبي جنگ جي تيارين ۾ مصروف ٿي ويو. فرانس جي ڇهن سفيرن، وينِس جي اينريڪوڊِئنڊالو سان هڪ معاهدو طئي ڪيو جنهن موجب صليبين کي سمنڊ رستي پهچائڻو هو. ڊالمئٽيا جي ڪناري تي، زارا سندن پهرئين حملي جو شڪار ٿيو ۽ هي حملو وينِس وارن جي فائدي لاءِ ڪيو ويو هيو، ان کان پوءِ تخت تان لٿل بادشاهہ اسحاق جي پٽ صليبين تي زور پريو تہ هو سندس پيءُ کي ٻيهر تخت تي ويهارن جنهن جي بدلي ۾ هو لاطيني ۽ يوناني ڪليسائن جي مذهبي اختلافن کي ختم ڪرائي ڇڏيندو. اُهي بغير ڪنهن مخالفت جي قسطنطنيه پهچي ويا. يارهَن ڏينهن جي گهيري کان پوءِ غاصب اليگزيَس تخت ڇڏي ڀڄي ويو ۽ اسحاق-II ۽ سندس پٽ کي گڏيل بادشاهت جي واڳ سؤنپي وئي. صليبين يوناني ڪليسائن کي ڦري تاراج ڪري ڇڏيو ۽ ٻئي شهنشاهہ، لاطينين توڙي يونانين جي حمايت کان محروم ٿي ويا جن کي هڪ يوناني غاصب مورزوفل تخت تان لاهي ڇڏيو. قسطنطنيه تي ٻيو حملو ڪيو ويو جيڪو آخرڪار لاطينين جي قبضي ۾ اچي ويو. شهر جي دولت کي ماڻهن خوب ڦريو ۽ تاراج ڪيو ۽ ٽامي جي نهيل مجسمن کي رجائي برباد ڪيو ويو ۽ لائبريرين کي پڻ تباهہ ڪيو ويو.

باب ايڪيھٺيون

(خلاصو)

فرانس ۽ وينِس طرفان شهنشاهت جو ورهاڱو- فلاندرس ۽ ڪرٽني جا پنج لاطيني شهنشاهه- بلغاريا ۽ يونان خلاف سندن جنگيون- لاطيني شهنشاهت جي ڪمزوري ۽ مفلسي- يونانين طرفان قسطنطنيه کي واپس وٺڻ- صليبي جنگين جا اثر ۽ نتيجا- ڪرٽني جي ڪٽنب بابت اختلاف.

گِبن، فرانس ۽ وينِس جي نمائندن پاران، فلاندرس جي نواب بالدوِن جي چُونڊ جو ذڪر ڪري ٿو جنهن کي اوپر جي شهنشاهه بڻايو ويو هو، وينِس کي يونان جي زميني حدن جو ڪافي حصو هٿ اچي ويو هيو، پر لاطيني شهنشاهت جي ايڪي ۽ اتحاد کي، جاگيرداري نظام جي ورهاڱي سبب وڏو ڌڪ لڳو هو. سندن يوناني رعيت جي ماٺهن بغاوت ڪئي ۽ بلغاريا جي عوام جي حمايت سان هنن بالدوِن کي 1205ع ۾ شڪست ڏني، هو قيد ۾ ئي مري ويو ۽ سندس ڀاءُ هينري کي هن جو جانشين بنايو ويو جنهن ڏهن سالن تائين حڪومت ڪئي ۽ يونانين کي پرچائڻ ۽ راضي ڪرڻ جي ڪوشش ۾ رُڌل رهيو. سندس موت تي، سندس ڀيڻيوو پيٽر جنهن جو تعلق ڪرٽني سان هيو، شهنشاهه بڻجي ويو، پر فرانس کان قسطنطنيه تائين سفر ڪندي ڪيس رستي تي گرفتار ڪيو ويو ۽ هو قيدي جي حيثيت ۾ ئي ايپيرَس جي هنڌ تي مري ويو. جيروسلم جي عارضي بادشاهه برينې جي جان جي ڪاميابين ۽ فوجي طاقت سبب، لاطيني شهنشاهت جي زوال کي ڪجهه وِٿي ملي وئي، پر 1237ع ۾ سندس موت کان پوءِ، بالدوِن-II شڪست کان بچڻ لاءِ، تبرڪن کي گروي رکڻ کان پوءِ پنهنجي آمدني کي ڪجهه وڌائي سگهيو هو. آخرڪار 1261ع ۾ لاطيني شهنشاهت کي يونانين ڪجهه سهارو ڏنو جنهن ۾ خاص ڪردار مائيڪل پئلولاگس جو هيو، صليبي جنگين جو عمومي جائزو وٺندي گِبن ٻڌائي ٿو ته يونانين توڙي عربن سان مسلسل رابطي ۾ رهڻ جي باوجود به لاطينين ڪو سبق سکڻ جي ڪوشش نه ڪئي، پر اوپر ۾ سندن طاقت جي زور سبب سندن برادري اولهه جي ملڪن ۾ ڪافي اهم خِطن کي آزاد ڪرائڻ ۾ ڪامياب ٿي وئي. هو پنهنجي بيان کي، ايڊيسا، فرانس ۽ انگلنڊ ۾ ڪرٽني جي خاندان جي تاريخي حيثيت سان ختم ٿو ڪري.

باب پاهٺيون

(خلاصو)

نائيسيا ۽ قسطنطنيه جا يوناني شهنشاهه- مائيڪل پئلولاگس جو اُيرڻ ۽ سندس حڪومت- وڏي پادري ۽ لاطيني ڪليسا سان سندس فريب وارو اتحاد- آنجُو جي چارلس جي بدخواهي ۽ دشمني- سِسلي ۾ بغاوت- ايشيا ۽ يونان ۾ ڪئٽلنس جي جنگ- انقلابَ ۽ اٿينس جي موجوده صورتحال.

باب 62، هن بيان سان سروع ٿئي ٿو ته يونانين جلاوطنيءَ ۾ به ڪيئن نه هڪ قومي رياست قائم ڪري ورتي هئي جيڪا ايشيا مائنر ۾ هئي ۽ نائيسيا ان جو مرڪز هيو. سندن خاندان لئسڪئرس جي نالي سان مشهور هيو، قسطنطنيه جي زوال ۽ 1258ع ۾ ٿيوڊور لئسڪئرس-II جي موت کان پوءِ، مائيڪل پئلولاگس طاقتور ٿي اُڀريو هيو ۽ کيس شهنشاهه بڻايو ويو، پر سندس مذهبي اڳواڻ کيس جلاوطن ڪري ڇڏيو ڇاڪاڻ ته هُن لئسڪئرس جي جائز وارث کي انڌو ڪري ڇڏيو هو: ان ڪانسواءِ هو اوپر ۽ اولهه جي ڪليسائن جي وچ ۾ مذهبي اختلافن ختم ڪرائڻ ۾ پڻ ناڪام رهيو هو. اولهه طرف سندس وڏي ۾ وڏو دشمن آنجُو جو چارلس هيو جنهن بن سِسلين جي بادشاهت کي 1266ع ۾ حاصل ڪري ورتو هو. جڏهن پالرمو (جيڪي 1282ع ۾ سِسلي جا عبادتگذار هيا) ۾ بغاوت جو عَلم بلند ٿيو ته مائيڪل، پيٽر ائراگان کي مالي امداد ڏني، نتيجي ۾ چارلس کي ڪئٽلنس هٿان شڪست نصيب ٿي. پنهنجي بي نسل ۾ ڪئٽلنس جا پاڙيتو ۽ رولو ماڻهو قسطنطنيه ۾ داخل ٿي ويا ته جيئن ترڪن سان وڙهي سگهن، بهرحال اُنهن يوناني شهنشاهت ۾ هر طرف تباهي مچائي ڏني، گِبن هن باب جي پڇاڙي اٿينس جي جائزي وٺڻ سان ڪري ٿو جنهن ۾ سندس (گِبن جو) دؤر پڻ شامل هيو ۽ تبصرو ڪندي چوي ٿو ته: 'قديم ۽ عظيم تهذيب جي تباهه ڪارين ۾ اٿينس جا ماڻهو انتهائي ڪاهليءَ واري بي نيازيءَ سان گهمن ڦرن ٿا.'

باب ٽيهٺيون

(خلاصو)

خانہ جنگيون ۽ يونان جي شهنشاهت جي تباهي۔ وڏي ۽ ننڍي ائنڊرونيڪس ۽ پئلولاگَس جون حڪومتون۔ بغاوت، حڪومت ۽ جان ڪئنٽاڪزين جو تخت تان دستبردار ٿيڻ۔ پيرا يا گٽالا ۾ جينئا جي ڪالوني جو آباد ٿيڻ۔ قسطنطنيه جي شهر توڙي شهنشاهت خلاف سندن جنگيون۔

گِبن خانہ جنگين جو ذڪر ٿو ڪري جن يونان جي شهنشاهت کي تڏهن گهڻو متاثر ڪيو هو جڏهن مائيڪل پئلولاگس جي جانشينن جي حڪومت هئي، پر تڏهن ڪجهہ ناپر ٿي جڏهن جان ڪئنٽاڪزين 1347ع ۾ قسطنطنيه ۾ داخل ٿيو ۽ ننڍڙي جان پئلولاگس جي عيوضيءَ طور حڪومت هلايائين، پر فتنن ۽ ديني جهڳڙن ڪَر ڪنيو جن شهنشاهت کي بنهہ ڪمزور ڪري ڇڏيو. هوڏانهن وري جينئا ۽ وينِس جي واپارين جي وِچ ۾ سخت اختلاف برپا ٿي ويا ۽ جڏهن يونانين 1352ع ۾، جينئا وارن خلاف، وينِس وارن جي حمايت ڪئي تہ قسطنطنيه جي ديوارن اندرئي کين شڪست جو مُنهن ڏسڻو پيو، جنهن جي نتيجي ۾ جينئا وارن کي وڻج واپار جي هڪ طرفي اجازت ملي وئي.

باب چوهٺيون

(خلاصو)

چنگيز خان ۽ مغلن (منگولن) جون چين کان پولئنڊ تائين سوڀون- قسطنطنيه ۽ يونانين جو بچي وڃڻ- بٿنيا ۾ عثماني ترڪن جي شروعات- عثمان جي حڪومت ۽ سندس فتحون- آرچن، عموراث-I ۽ بايزيد-I ايشيا ۽ يورپ ۾ ترڪن جي شهنشاهت جو بنياد ۽ ان جو واڌارو- قسطنطنيه ۽ يوناني سلطنت کي خطرو

گِبن، منگولن (مغلن) ۽ تاتارين جي اصل نسل تي هڪ نظر ٿو وجهي، جن عثمانيہ سلطنت جو بنياد رکيو هو. هُو، سندن فوجي نظم ۽ ضبط، قانونن توڙي مذهبي رواداري جو باني سندن پهرئين شهنشاهہ چنگيز خان کي سمجهي ٿو. (1206-1227ع- حڪومت جو دوُر) سندس چئن جانشينن ايشيا جي گهڻن ملڪن ۽ مشرقي يورپ جي وڏي حصي کي پنهنجي فرمان هيٺ آڻي ڇڏيو ۽ چين جي تهذيب ۽ تمدن کي هنن اوپر جي ملڪن ۾ رائج ڪيو جڏهن تہ اسلام کي اولهہ جي ملڪن ۾ ڦهلايو ويو.

سندن اڳواڻن جي وچ ۾ اختلافن سبب قسطنطنيه بچي ويو ۽ سندن زوال سبب، چوڏهين صدي عيسوي جي شروع واري دؤر ۾، ايشيا مائنر ۾ عثمانيہ سلطنت يا ترڪن جي حڪومت قائم ٿي وئي. باسفورس جي اردگرد يونانين جون سيئي مال ملڪيتون ختم ٿي ويون، پر اها عجيب ڳالهہ هئي تہ خانہ جنگي ۾ اُنهن ترڪن سان اتحاد ٿي ڪيو. چوڏهين صدي عيسوي جي آخر تائين ترڪَ، بالڪنس جي تمام گهڻي حصي جا مالڪ ٿي ويا ۽ نڪوپولس جي جنگ ۾ (1396ع) هنن هنگري کي بہ شڪست ڏني ۽ وڌيڪ طاقتور ٿي ويا. فقط تيمورلنگ جي سوڀن، جنکي ٻي باب ۾ بيان ڪيو ويندو، ترڪن کي قسطنطنيه جي فتح کان پنتي هٽائي ڇڏيو.

باب پنجهٺيون

(خلاصو)

تيمور يا تيمورلنگ جو سمرقند جي تخت تي ويهڻ. فارس، جارجيا، تارتري، روس، هندستان، شام ۽ اناتوليہ ۾ سندس سوڀون. ترڪن سان سندس جنگ. بايزيد جي شڪست ۽ سندس قيد ٿيڻ. تيمور جو موت. بايزيد جي پٽن طرفان خانہ جنگي. محمّد I- ترڪي جي بادشاهت کي بحال ٿو ڪري. عموراث-II طرفان قسطنطنيه جو گهيرو.

گِبن، سمرقند جي ويجهو تيمور يا تيمورلنگ جي اصل نسل جي ڳالهہ ٿو ڪري، ان کان پوءِ سندس فتحن بابت اسان کي ٻڌائي ٿو جيڪي هُن فارس، سائبيريا، روس ۽ هندستان ۾ ڪيون هيون، بعد ۾ عثمانيہ سلطنت خلاف سندس مهم کي بيان ڪري ٿو، انگورا جي لڙائيءَ ۾ جيڪا 1402ع ۾ لڳي، تيمورلنگ، بايزيد کي فاش شڪست ڏني ۽ پنهنجي شهنشاهت جون حدون ايشيا مائنر تائين وڌائي ڇڏيائين. ٽن سالن کان پوءِ، تيمورلنگ چين کي فتح ڪرڻ جي ارادي سان مهم جاري رکي پر رستي تي ئي مري ويو. گبن کي، سندس حڪومت ۾ خوشحالي جي بجاءِ تشدد ۽ افراتفري وڌيڪ نظر ٿي اچي، پر اڳتي هلي هندستان جا مغل بادشاهہ سندس ڪامياب جانشين بڻيا. عثمانيہ سلطنت بايزيد جي پٽن ۾ ورهائجي وئي باقي قسطنطنيه کي سندن خانہ جنگيءَ مان ڪو خاص فائدو نہ پيو. عموراث-II، 1422ع ۾ ان جو گهيرو ڪيو پر عثمانيہ حڪومت جي اندروني بغاوت سبب قسطنطنيه بچي ويو. تنهن هوندي بہ ترڪن جي زبردست نظم ۽ ضبط ۽ سندن فتحن کي خاص طرح تڏهن يقيني بنائي ڇڏيو هو جڏهن ڏماڪو ڪندڙ شورو يا بارود ايجاد ٿي عام ٿي ويو هو.

باب ڇاهٺيون

(خلاصو)

مشرقي شهنشاهن جي وڏي پادري کي درخواست. جان-I، مينوئل ۽ جان-II پئلولاگس مغربي ملڪن جو دؤرو ڪن ٿا. يوناني ۽ لاطيني ڪليسائن جو ايڪو جنهن جي باسل جي مجلس طرفان حمايت. قسطنطنيه ۾ علم ادب جي صورتحال ۽ اٽلي ۾ يوناني پاڇوڪڙن طرفان ان جو واڌارو. لاطينين جي هورا ڪورا ۽ ڪجهه حاصل ڪرڻ لاءِ سندن ڪوششون.

گِبن هن باب ۾ اُنهن سفارتي ڪوشش جو ذڪر ٿو ڪري جيڪي ترڪن خلاف پادرين جي حمايت حاصل ڪرڻ لاءِ يونان جي شهنشاهن طرفان ڪيون ويون هيون. شهنشاهه جان پئلولاگس-I (جيڪو جان-V طور به ڄاتو ويندو آهي) 1355ع ۾، پادري انوسينٽ-VI سان هڪ ڳجهو معاهدو ڪيو هو. هن پادري اربن-V سان 1369ع ۾ روم ۾ ملاقات ڪئي هئي ۽ سندس پٽ مينوئل-II به 1400-02ع ۾ اولهه جي ملڪن جو دؤرو ڪيو جن ۾ فرانس ۽ انگلنڊ جا ملڪ به شامل هيا. ڪليسائن ۾ جيڪي اختلاف هيا اُهي به تڏهن گهٽي پاڳي دور ٿيا جڏهن تيمورلنگ جي مرڻ کان پوءِ ترڪن طرفان قسطنطنيه لاءِ ٻيهر خطري جون گهنٽيون وڄڻ شروع ٿيون. 1438ع ۾ شهنشاهه جان پئلولاگس-II (جان-VIII) ساموندي سفر ذريعي وينس پهتو ۽ وڏي پادري يوجينيَس-IV سان فرارا ۽ فلورينس ۾ ملاقات ڪيائين. پادري کي باسل جي مجلس طرفان ننِديو ويو پر ڪليسائن بابت يونين جي هڪ قانون ذريعي ان مجلس کي ئي ختم ڪيو ويو. گِبن هن باب جي پڇاڙيءَ تي ٻڌائي ٿو ته ڪيئن نه يوناني زبان کي ڪورٽن ۾ توڙي قسطنطنيه جي ڪليسا ۾ هميشه لاءِ محفوظ ڪيو ويو هو. پيٽرارچ (1374-1304ع) کي هڪ 'خوشخبري ڏيندڙ' طور ساراهيو ويو جنهن اولهه جي ملڪن ۾ يوناني زبان جو ڳُوڙهو مطالعو ڪيو هو، پر ان زبان کي بچائڻ وارو دراصل مينوئل هيو جنهن سفيرن کي چوڏهين صدي عيسوي جي آخر ڌاري اٽلي روانو ڪيو جنهن ۾ وڏن يوناني ليکڪن کي نمايان ڪري اُنهن جي همت افزائي ڪئي وئي ته جيئن يوناني زبان زنده رهي. پندرهين صدي عيسوي جي وچ ڌاري، پوپ-نڪولس-V يوناني مُسودن کي هڪ جڳهه تي جمع ڪيو ۽ هن سلسلي ۾ ڪوسيمو ڊي ميڊيسي، ، يوناني زبان جي واڌاري لاءِ ڪم ڪيو.

باب سٺيهون

(خلاصو)

يونانين ۽ لاطينين جا مذهبي اختلاف- عموراث-II جي حڪومت ۽ سندس ڪردار- لئڊسلاس جي صليبي جنگ، هنگري جو بادشاهه، هن جي شڪست ۽ سندس موت- جان هنئيڊس- سڪندر بيگ - ڪانسٽئنٽائن پئلولاگَس جيڪو اوير جو آخري شهنشاهه هيو.

گِبن ٻڌائي ٿو ته يونين جي ڪليسائي قانون کي ڪيئن نه تڏهن رد ڪيو ويو هو جڏهن شهنشاهه ۽ سندس وزير قسطنطنيه پهتا هيا. وڏي پادري يوجينيَس-IV، ترڪن جي خلاف هڪ اتحاد کي قائم ڪيو جنهن ۾ پولئنڊ ۽ هنگري جو بادشاهه لئڊسلاس ان جو اڳواڻ هيو، پهريون ته لئڊسلاس ڪامياب ٿيو، پر 1444ع ۾ ورنا جي جنگ ۾ ڪيس شڪست آئي جنهن ۾ هو مارجي ويو، سندس ڪمانڊر جان هنيئيڊس ترڪن سان مقابلو ڪندو رهيو ۽ 1456ع ۾ بلغراد جو ڀرپور دفاع ڪيائين. عيسائي مذهب جو ٻيو نمبر سپوت، البانيا جو بادشاهه سڪندر بيگ هيو جنهن ٽيويهين سالن تائين ترڪن جي خلاف پنهنجي مخالفت واري مهم کي جاري رکيو. ان موقعي تي ڪانسٽئنٽائن، جيڪو يونانين جو آخري شهنشاهه هو 1448ع ۾ سيزرس جي تخت تي مسند نشين ٿيو.

باب اٺهٺيون

محمّد- II جي حڪومت ۽ سندس ڪردار- ترڪن طرفان گهيرو، حملو ۽ قسطنطنيه جي مڪمل فتح- ڪانسٽئنٽائن پئلولاگس جو موت- يونانين جي غلامي واري حالت- اوير ۾ رومي شهنشاهت ختم ٿي وئي- يورپ ۾ خوف ۽ هراس- محمّد- II جون سوڀون ۽ سندس موت.

ترڪن طرفان قسطنطنيه جي گهيري، اسان جي توجهه کي هڪ وڏي تباهي آڻيندڙ شخص ڏانهن ڇڪرايو آهي. مُحَمّد بيو(1)، عموراٿ ٻئي جو پٽ هو ۽ سندس ماءُ کي عيسائي شهزادين جهڙا خطاب مليل هيا، ۽ ڪيس گهڻو ڪري اُنهن بيشمار سُريتن جي سٽ ۾ شامل ڪيو ويندو آهي جيڪي مختلف ملڪن مان آيل هيون ۽ سلطان جي حرم ۾ داخل ٿي ويون هيون. سلطان جي پهرين تعليم ۽ تربيت هڪ پڪي مسلمان واري هئي ۽ جڏهن به هو ڪنهن بي دين ماڻهوءَ يا ڪنهن ڪافر سان ڳالهائيندو هو ته هو پنهنجا هٿ منهن ڌوئيندو هو ۽ باقاعدگيءَ سان وضو ڪري پاڻ کي پاڪ ڪندو هو. وڌندڙ عمر ۽ سندس شهنشاهت اڳتي هلي سندس مذهبي ڪٽرپڻي کي گهٽي حد تائين نرم ڪري ڇڏيو هو، پر سندس تمنائون ايتريون ته مٿيريون هيون جو هو پاڻ کان سواءِ ٻي ڪنهن کي به وڏيڪ معتبر ۽ طاقتور نه سمجهندو هيو. ۽ فارغ وقت ۾ (جيئن مٿس الزام مڙهيو ويو آهي) هو ڪڏهن ڪڏهن اسلام جي عظيم پيغمبر جي شان ۾ گستاخي به ڪندو هو.* بهرحال سلطان، قرآن پاڪ(2) جي تعليم جي پوري پابندي ۽ ان جو احترام ڪندو هو ۽ هو پنهنجي نجي زندگي ۾ به اجاين ۽ بي بنياد ڳالهين ڏانهن ڌيان نه ڏريندو هو، تنهن ڪري اسان کي ڏارين ۽ تعصب رکندڙ مذهبي ماڻهن طرفان، سلطان جهڙي سخت روَين رکندڙ شخص بابت ڦهلايل افواهن تي هرگز ويساهه نه ڪرڻ گهرجي جيڪو سَچ کي به توري تڪي پوءِ مڃيندو هو ته پوءِ اعتماد سان چئي سگهجي ٿو ته اهڙو ماڻهو اجاين ۽ فضول ڳالهين کان يقينن نفرت ڪندو هوندو. ڪيس وڏن ۽ نالي وارن استادن کان تعليم ڏياري وئي ۽ سندس تيز ذهن جلدئي علم ۽ ڄاڻ جا گهڻا مرحلا طئي ڪري ورتا ۽ هو پنهنجي مادري زبان کان سواءِ پنج ٻيون زبانون به ڳالهائيندو هو يا انهن کي پوريءَ طرح سمجهندو هو جن ۾ عربي، فارسي، ڪالڏين يا عبراني، لاطيني ۽ يوناني زبانون شامل هيون. فارسي سندس وِندر ورونهن جي زبان هئي ۽ عربي کي پنهنجي تربيت يا اصلاح جي زبان سمجهندو هو ۽ اهي ٻئي زبانون مشرق جي ماڻهن لاءِ عام فهم ۽ دلچسپيءَ جو سبب هيون. يونانين يا لاطينين سان گفتگو ڪرڻ جي سلسلي ۾ هر فاتح جي خواهش هوندي ته هو اُنهن ماڻهن سان ذاتي طور به رابطي ۾ رهي جن مٿان ڪيس حڪومت ڪرڻي هئي، ۽ سلطان جي تعريف

* ان الزام جي ٻي جملي ۾ ئي خودبخود ترديد ٿي وڃي ٿي. (سنڌيڪار)

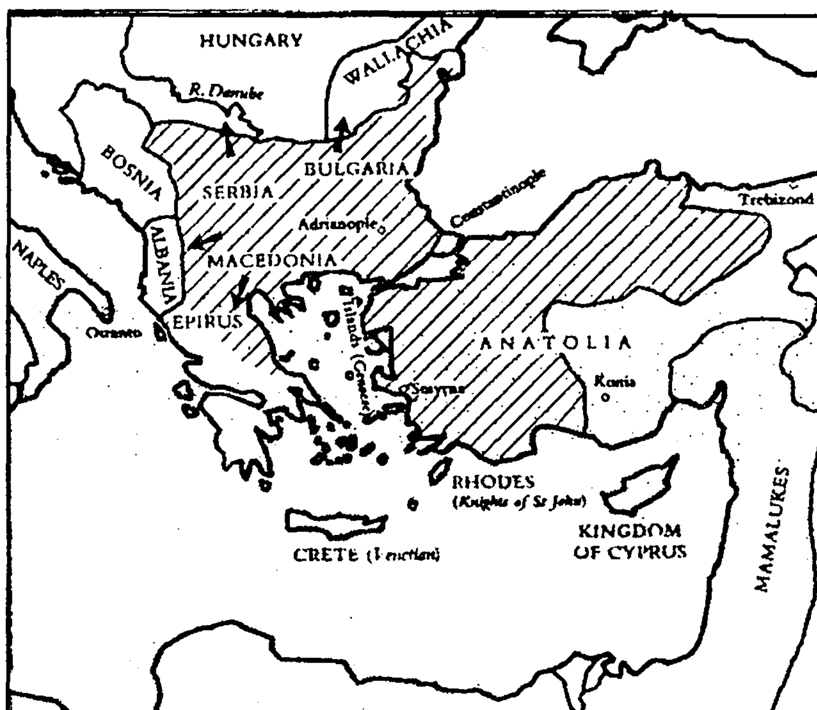
ٻيڪا نظم(4) توڙي نثر(5) ۾ ڪئي وئي هئي ته سندس خواهش هئي ته اُها ضرور سندس ڪنن تائين پهچي، پر ڪيس ان ڳالهه جي ڪهڙي ضرورت هئي ته هو پنهنجن عبراني غلامن جي اڻ گهڙيل يا غير مهذب ٻولي سمجهڻ جي ڪوشش ڪري؟ فقط ان ڪري ته ٻولين جي سکيا حاصل ڪرڻ ۽ علم پرائڻ جو کيس بيحد شوق هو. سڄي دنيا جي تاريخ توڙي جاگرافي سندس ذهن ۾ سمايل هئي؛ اوير توڙي اولهه جي سپوتن ۽ سورمن(6) جي احوالن ۾ نه رڳو گهڻي دلچسپي رکندو هو پر اُنهن جي نمايان ڪارنامن کي پاڻ به هِنئين سان هنڊائيندو ۽ اُنهن کي پنهنجي عمل جو حصو بنائي ڇڏيندو هو. جيتري قدر ستارن يا علم نجوم جو تعلق آهي ته وقت جي نزاڪتن سبب شايد هو ان ڪان محروم رهجي ويو باقي رياضي يا حسابن جي علم جو ماهر هيو ۽ مصوري يا فنون- لطيفه سان سندس دلچسپيءَ جو اندازو هن ڳالهه مان لڳائي سگهجي ٿو ته هو اٽلي(7) کان مصورن ۽ چترڪارن کي دعوت ڏئي پاڻ وٽ گهرائيندو هو ۽ کين انعام اڪرام ڏئي واپس ڪندو هو. پر مذهب جي ڄاڻ حاصل ڪرڻ جو نه ته کيس ڪو اونو هوندو هو ۽ نه وري سندس عياش طبيعت جي ڪري ان جو مٿس ڪو اثر پوندو هو. آءٌ هتي اُنهن قصن ڪهاڻين جو ذڪر نه ڪندس جن تي مون کي خود به اعتبار نه ٿو اچي مثال طور سندس چوڏهَن غلامن بابت قصا ته اُنهن جي پيٽن کي فقط ان ڪري چيريو ڦاڙيو ويو هو ته جيئن چوري ٿيل هندائي کي سندن پيٽ ۾ ڳولجي يا هڪ خوبصورت ٻانهيءَ جو سِرُ فقط ان ڪري ڌڙ کان ڌار ڪيو ويو هو ته پنهنجين خاص فوجين کي يقين ڏياري سگهي ته سندن مالڪ عاشق مزاج نه هيو. سندس طبيعت جي سنجيدگي بابت ترڪي جا تاريخي واقعا ته ڪافي خاموش آهن، البت اُنهن ۾ عثمانيه سلطنت جي ٽن ۽ فقط ٽن ماڻهن تي شراب نوشيءَ(8) جا الزام لڳايا ويا آهن. پر ان ڳالهه ۾ ڪو به شڪ نه آهي ته سلطان ڪڏهن هڪدم ڪاوڙ ۾ تپي باهه ٿي ويندو هو ۽ پوءِ سندس رَويو ظالماڻو ٿي ويندو هو، سندس محلات ۾ توڙي جنگ جي ميدان تي، ٿورڙي ناراضگيءَ تي به هو رت جا ريلا وهائي ڇڏيندو هو ۽ سندس قيدي نوجوانن کي غير فطري شهواني شغلن ذريعي ذليل ۽ بي عزتو ڪيو ويندو هو. البانيا جي جنگ ۾، اڳ ۾ پڙهيل سبقن جي روشنيءَ ۾ هو پنهنجي پيءُ کان به گوءِ کڻي اڳتي هليو ويو جڏهن هن ٻن شهنشاهتن، ٻارهن بادشاهتن ۽ ٻه سؤ شهرن کي پنهنجي طاقتور ترار ذريعي حاصل ڪيو هو. هن ۾ سپاهي توڙي جنرل جون ٻئي خوبيون موجود هيون، توڙي جو قسطنطنيه سندس ڪارنامن تي پردو وجهي ڇڏيو آهي، پر جيڪڏهن اسان حالتن جو جائزو وٺون ۽ اُنهن رڪاوٽن کي به ذهن ۾ رکون ۽ پوءِ سندس ڪارنامن جو ذڪر ڪريون ته محمد نمبر ٻيو شايد سڪندراعظم يا تيمور(*) سان گڏ ڪُلهو ڪلهي ۾ ملائي بيهندو. سندس حڪم هيٺ، عثمانيه سلطنت جون فوجون دشمنن جي فوجن کان سدائين گهٽيون هونديون هيون، پر فرات ندي توڙي ائڊرياٽڪ سمنڊ سندن پيش قدميءَ ۾ وڏيون رڪاوٽون هيون، ٻي طرف سندس فوجن کي، هنيئيڊس(†)، سڪندر بيگ(‡)، ۽ رهوڊس جي اميرن(*) توڙي فارس جي بادشاهه گهٽو اڳتي وڌڻ نه ڏنو.

عموراٿ جي حڪومت ۾ هن ٻه دفعا شاهي مرتبي جو مزو ماڻيو هو ۽ ٻه ڀيرا تخت تي ويهي وري لٿو هو، پنهنجي ننڍي عمر جي ڪري هو ان قابل اڃا نه هيو ته پنهنجي پيءُ جي تخت تي واپسيءَ جي مخالفت ڪري سگهي، پر هو اُنهن وزيرن کي هرگز معاف نه ڪري سگهيو هو جن سندس پيءُ کي ٻيهر تخت تي ويهاريو هيو. سندس شادي هڪ ترڪمان امير جي ڌيءُ سان ٿي هئي ۽ ٻن مهينن جي

وقفي کان پوءِ هو پنهنجي ڪنوار سميت پنهنجي گهر کان منگنيشيا طرف روانو ٿيو. ڇهن هفتن کان به اڳ ۾، محلات مان ڪيس ترت واپسيءَ جو پيغام مليو جنهن ۾ عموراث جي موت جو اعلان ڪيو ويو هو ۽ ساڳي وقت خاص فوجين طرفان بغاوت ڪرڻ جي به ڪيس معلومات ڏني وئي. هو تيز رفتاريءَ سان واپس وريو ۽ هر ماڻهو سندس تابعداري ڪرڻ ۾ لڳي ويو، هو پنهنجن خاص ۽ اعتماد وارن محافظن سان گڏ هيلسپانٽ مان لانگهائو ٿيو ۽ جڏهن هو هيڊرئانوپل کان فقط هڪ ميل جي پنڌ تي هو، ته وزير، امير، پيش امام، قاضي، سپاهي ۽ عام ماڻهن، سلطان جي آڏو سجدي جيان جهُڪندي پنهنجي ادب ۽ احترام جو مظاهرو ڪيو. ڪن ماڻهن مڪر ڪندي ڳوڙها، ڳاڙيا. ٻين وري بيحد خوشيءَ جو اظهار ڪيو ۽ هو فقط ايڪويهن سالن جي عمر ۾ سلطان جي تخت تي وينو ۽ اڳواٽ ئي ڪنهن امڪاني بغاوت جي خطري کي ٽاريندي پنهنجي ننڍڙن ۽ معصوم ڀائرن(9) کي مارائي ڇڏيائين. يورپ ۽ ايشيا جي سفيرن سندس تخت حاصل ڪرڻ تي ڪيس مبارڪون ڏنيون ۽ ڏانهَس دوستيءَ جو هٿ وڌايائون ۽ هن سيني سان امن امان ۽ قرب واري زبان سان ڳالهايو. سلطان طرفان قسمن تي يقين ڏيارڻ سان يونان جي شهنشاهه به مٿس اعتماد ڪيو ۽ امن امان قائم رکڻ لاءِ ساڻس معاهدو طئي ڪري ورتو ۽ سلطان کي هڪ وڏو شاهڪار علائقو ملي ويو جيڪو اسٽريمن ندي جي اردگرد هيو، جنهن تي ٽي لکَ 'ائسپرس' (سِڪو) رکيا ويا ته هو عثمانيه سلطنت جي شهزادن لاءِ ادا ڪندا جن کي سندس چوڻ تي بازنطين جي محل ۾ رهايو ويو هيو. ان جي باوجود محمد جا ڀاڙيسري خوف ۾ ڏڪي رهيا هيا ڇاڪاڻ ته هن سخت روَين سان پنهنجي پيءُ جي بگڙيل گهر کي سڌاريو ۽ سنواريو هو: عياشيءَ جي اڳوڻن خرچن کي هاٿي ملڪي بهتريءَ جي ڪمن ۾ لڳايو ويو ۽ ستن هزار بازَ- پالينڌڙن جي نوڪرين کي يا ته ختم ڪيو ويو يا وري ڪين فوج ۾ ڀرتي ڪيو ويو هو. حڪومت جي واڳ ونڻ کان پوءِ پهرئين اونهاري ۾ سلطان پنهنجي فوج سميت ايشيا جي صوبن جو دؤرو ڪيو ۽ ڪرمانيا جي حاڪم کي شڪست ڏئي ڪيس آڻ مڃرايائين ۽ اهو به چيائينس ته آئنده لاءِ سندس توجهه ننڍين ڳالهين طرف نه ڇڪرايو وڃي ڇاڪاڻ ته ڪيس وڏن منصوبن جي تڪميل ڪرڻي هئي(10).

مسلمان بلڪ خاص طرح ترڪي جي دليل بازن جي نظر ۾ سلطان تڏهن ڪنهن به واعدي کي پاڙڻ جو پابند نه هوندو هو جڏهن مذهبي فرض شناسي جي اهميت وڌيل هوندي هئي ۽ ضرورت پوڻ تي هو پنهنجن توڙي سندس ابن ڏاڏن جي صلح نامن يا اقرار نامن کي به ٽوڙڻ ۾ دير نه ڪندو هو. عموراث جي انصاف پسندي ۽ ڪشاده دلي، بد اخلاقي جي هن روَش جي سخت خلاف هئي؛ پر سندس پٽ، توڙي جو وڏو نالي واري هو، پر حيرت اها آهي ته هو وعدي خلافي ۽ ڌوڪيبازي جي نِيچ حدن تائين هليو ويندو هو. سندس چپن تي امن ۽ صلح، جڏهن ته سندس دل ۾ جهيڙو ۽ جنگ سمايل هيا. هو لڳاتار قسطنطنيه کي حاصل ڪرڻ لاءِ حسرت مان ٽڏا ساهه ڀريندو رهندو هو ۽ يونانين، پنهنجي ئي نادانيءَ سبب، هڪ موتمار ڌماڪي ڪرڻ جو ڪيس بهانو ڏئي ڇڏيو(11). بجاءِ ڳالهين کي فراموش يا درگذر ڪرڻ جي، سندن سفيرن پنهنجن مطالبن کي سلطان تائين پهچايو ۽ پنهنجي رقم جي گهُر ڪئي بلڪ هنن پنهنجي ساليانى وظيفي کي وڌائڻ جو مطالبو پڻ ڪري ڇڏيو، ديوان، سندن شڪايتن ۽ مطالبن کان پريشان ٿي ويو ۽ هڪ وزير جيڪو ڳجهه ڳجهاندر ۾ عيسائين جو دوست ۽ سندن خير خواهه هيو، پنهنجن ڀائرن سان هن طرح گفتگو ڪئي: 'اي بيوقوف ۽ بدنصيب رومي'، خليل ڪين مخاطب ٿيندي

چيو، ’اسان کي توهان جي سپني منصوبن جي سُڌ آهي، پر توهان کي جيڪي خطرا درپيش آهن، اُنهن کان اوهان بي خبر آهيو. سُلجهيو عموراٿ هينئر اسان ۾ موجود ناهي، سندس تخت تي هڪ نوجوان فاتح اچي قبضو ڪيو آهي جيڪو ڪنهن بہ قانون جي پرواهہ نٿو ڪري ۽ نہ وري ڪي رڪاوٽون سندس رستو روڪن ٿيون، ۽ جيڪڏهن اوهان سندس هٿن کان بچي نڪتا تہ الله جا لک شڪرانا ادا ڪجو جنهن اجا تائين اوهان کي اوهان جي گناهن جي سزا ڏيڻ ۾ دير ڪري ڇڏي آهي. اوهان فضول ۽ اڻ سِڌن خوف خطرن کان اسان کي ڇو ڊيڄارڻ جي ڪوشش ڪري رهيا آهيو؟ پاڇوڪڙ آرڪن کي هڪدم آزاد ڪريو ۽ کيس رومانيا جو بادشاهہ بنائي ڇڏيو؛ پلي هنگري وارن کي دنيوب جي ڪنارن کان پنهنجي مدد لاءِ سڏيو ۽ منٿون ڪريو، يا اولهہ جي قومن کي اسان جي خلاف اُٿاريو ۽ کين هٿيار ڏيو، پر پوءِ بہ پڪ ڄاڻجو تہ اهڙن حربن هلائڻ جي باوجود بہ اوهان پنهنجي ئي تباهي جا پاڻ ذميوار هوندؤ‘. توڙي جو سفيرن جي خوف خطرن کي وزير جي زبان جي سخت لهجي وڏيڪ تشويشناڪ بڻائي ڇڏيو هو، پر اهڙن انديشن کي، عثمانيہ سلطنت جي سلطان محمد، پنهنجي نرم ۽ دوستي واري ورتاءُ سان، ختم ڪري ڇڏيو هو جنهن کين يقين ڏياريو تہ هئڊريانوپل واپس ٿيڻ شرط هو يونانين جي شڪايتن جو ضرور ازالو ڪندو ۽ سندن درد جي دانهُن کي ورنائيندو. جيئن ئي هو هيليسپانٽ کان ٽورو اڳتي وڌيو تہ هن سندن پينشن کي بند ڪرڻ ۽ سندن آفيسرن کي اسٽريمن ندي جي ڪنارن کان ڌِڪي ٻاهر ڪيڻ جو حڪم جاري ڪري ڇڏيو، اهڙي طرح هن پنهنجن دشمني وارن ارادن جو اظهار ڪيو، ۽ پنهنجي ٻي حڪم ذريعي قسطنطنيہ جي گهيري جي شروعات ڪري ڇڏيائين. باسفورس جي سوڙهي لنگهہ وٽہ سندس ڏاڏي، ايشيا جو هڪ قلعو تعمير ڪرايو هو جيڪو يورپ جي پاسي ۽ مخالف طرف کان ناهيو ويو هيو، هن پڻ عزم ڪيو تہ هو اڳين کان بہ وڌيڪ مضبوط ۽ شاناٽتو قلعو ساڳي هنڌ تي تعمير ڪرائيندو؛ هن سلسلي ۾ بهار جي موسم ۾ هن هڪ هزار رازن کي آسومٽن جي هنڌ تي گڏ ٿيڻ جو حڪم ڏنو جيڪو يونان جي وڏي شهر کان پنجن ميلن جي مفاصلي تي هيو(12). ’سمجهاڻي يا ترغيب ڏيڻ ڪمزورن جو طريقو هوندو آهي ۽ ڪمزور ماڻهو ترغيب نہ ڏئي سگهندا آهن.‘ شهنشاهہ جي سفيرن محمد کي سمجهائڻ ۽ ترغيب ڏيڻ جي اجائي ڪوشش ڪئي تہ پنهنجن منصوبن کي گهٽو اڳتي نہ وڌائي. هنن کيس آگاهہ ڪيو تہ: ’سندس ڏاڏي، مينوئل کان قلعي تعمير ڪرڻ جي اجازت ورتي هئي جيڪا هن اِن شرط تي ڏني هئي تہ اُهو قلعو سلطان جي حدن اندر هوندو، پر ٻئي قلعي جو ٺهڻ، نہ رڳو پاڻيءَ جي سوڙهي لنگهہ کي متاثر ڪندو ۽ پاڻيءَ بابت قومن جي گڏيل معاهدي جي پيچڪڙي ليکيو ويندو پر لاطينيُن جي لاءِ بہ وڏي رُڪاوٽ جو سبب بڻبو جيڪي ڪاري سمنڊ ذريعي ڏنٽو ۽ واپار ڪندا هيا ۽ اهڙيءَ طرح ان شهر جي گذر سفر جي ذريعن جي بہ متاثر ٿيڻ جو امڪان هيو.‘ آءٌ شهر لاءِ ڪي بہ منصوبا نہ پيو ٺاهيان پر قسطنطنيہ جي شهنشاهت پنهنجي ديوارن جي حدن تائين ماپي ويندي‘. سلطان جواب ڏنو. ’ڇا اوهان کان اُهي ڏينهن وسري ويا آهن جڏهن منهنجي پيءُ کي تڪليفن ۾ مبتلا ڪيو ويو هيو ۽ اوهان تڏهن هنگري وارن سان اتحاد ڪيو هو جڏهن هنن اسان جي سرزمين تي حملو ڪيو هو ۽ هيليسپانٽ تي تڏهن فرانس وارن ساموندي جهازن ذريعي قبضو ڪري ورتو هو. عموراٿ کي تڏهن مجبور ڪيو ويو تہ هو مخالفن کي باسفورس اُڪرڻ جي اجازت ڏئي ۽ اوهان جي طاقت، اوهان جي ڪيني ۽ ڪدورت کان گهٽي گهٽ هئي. آءٌ تڏهن هيدريانوپل ۾ رهندڙ ننڍڙو ٻار هيس، مسلمان ڏڪي ۽

عثمانيہ سلطنت ڪان پوءِ- 1455ع

ڪنبي رهيا هيا ۽ ڪجهہ عرصي لاءِ گڏن ماٺهن(13) طرفان اسان جي عزت تي حملا ڪيا ويا هيا. پر جڏهن ورنا(*) جي لڙائيءَ ۾ منهنجي پيءُ کي سوڀ نصيب ٿي تہ هن عزم ڪيو تہ هو اولهائين ڪناري تي هڪ قلعو تعمير ڪرائيندو ۽ هاڻي اها منهنجي مقدس ذميواري آهي تہ پنهنجي پيءُ جي عزم کي اڳتي عملي جامو پهرايان. ڇا اوهان کي ڪو حق آهي يا اوهان وٽ ايتري طاقت آهي جو مون کي پنهنجي زمين ۾ حدن اندر اوهان منهنجن منصوبن کي روڪيو؟ اڳ واضح ڪري ڇڏيان تہ اها سرزمين ۽ اهي حدون باسفورس جي ڪنارن تائين منهنجون آهن. ايشيا کي ترڪن آباد رکيو آهي جڏهن تہ رومين يورپ کي برباد ۽ ويران ڪري ڇڏيو آهي. اوهان يلي واپس وڃو ۽ پنهنجي بادشاهہ کي وڃي ٻڌايو تہ ترڪي جو هاڻوڪو سلطان پنهنجن ابن ڏاڏن کان بلڪل نرالو آهي ۽ سندس عزم هن جي خواهشن کان گهڻو اڳيرو آهي ۽ سندس مخالفن جي عزم کان بہ هن جو عملي مظاهرو گهڻو اڳتي آهي. يلي اوهان سلامتيءَ سان موٽي وڃو پر اوهان مان جيڪو بہ آئنده لاءِ ساڳئي قسم جو پيغام آڻيندو تہ جيئري ئي سندس جسم تان هن جي کَلَ لاٿي ويندي'. هن اعلان کان پوءِ ڪانسٽنٽائن، يونانين ۾ جنبي توڙي رتبي ۾ پهريون شخص هو جنهن سلطان خلاف پنهنجي ترار کي مياڻ مان ڪڍڻ ۽ باسفورس جي ڪنارن تي ترڪن جي وڌندڙ آبادي کي روڪڻ جو ڀرپور عزم ڪيو. پر سندس ساٿي سندس جوش جذبن کي ٺڏو ڪيو جيڪو شهري ۽ ڪليسائي معاملن جو وزير پڻ هيو، هن ڪيس صبر ڪرڻ ۽ اڃا وڌيڪ تڪليفون سهڻ(†) جي صلاح ڏني جنهن ذريعي ترڪ سلطان تي هڪ اڳرائي ڪندڙ ظالم جو ٺپو لڳي ويندو ۽ اهڙيءَ طرح

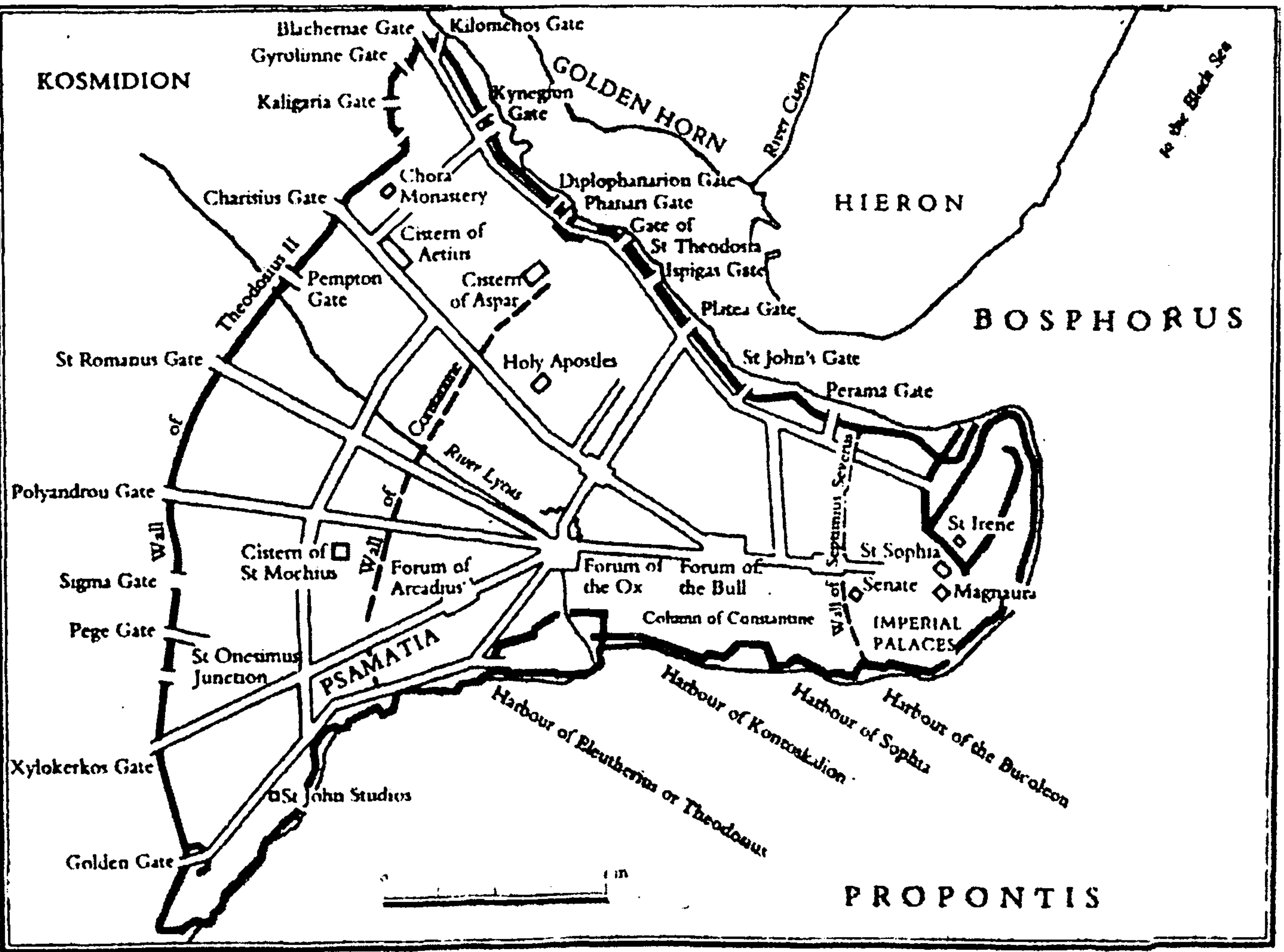
کين (يونانين کي) مناسب وقت جو انتظار ڪري پنهنجي سلامتيءَ کي به يقيني بڻائڻو پوندو. ائين ڪرڻ سان ممڪن هو ته ترڪ قلعي اڏڻ جي تجويز کي خود ئي ترڪ ڪري ان کي پاڻ ئي تباهه ڪري ڇڏين ڇاڪاڻ ته ايڏي وڏي آدمشماري واري شهر ۾، جتي مخالف پاڙيسري به موجود هجن، ان قلعي کي قائم رکڻ ترڪن جي به وَس ۾ نه هوندو. اُميد ۽ خوف ۾- ڏاهن طرفان خوف ۽ سادڙن ۽ پوڙڻن طرفان اُميدن قائم رکڻ ۾ سيارو گذري ويو، هر ماڻهوءَ پنهنجي ڏنڌي ڌاڙي ۽ ڪاروبار کي ڪنهن مناسب موقعي ۽ وقت لاءِ ملتوي ڪري ڇڏيو، يونانين، ايندڙ خطري کان پنهنجون اکيون بند ڪري ڇڏيون جيستائين بهار جي مُند به اچي وئي ۽ سلطان کين تباهه ڪرڻ جو فيصلو ڪري ڇڏيو.

هڪ اهڙي مالڪ يا بادشاهه، جيڪو ڪنهن کي ڪڏهن به معاف نه ڪري، جي حڪمن کي ٽارڻ يا نه مڃڻ ڪنهن جي به وَس ۾ نه هوندو آهي. تاريخ ڇويهين مارچ تي، آسومئٽن جو هنڌ، ترڪي جي بيشمار ڪاريگرن ۽ هنرمندن سان پرجي چڪو هو ۽ يورپ توڙي ايشيا کان سامونڊي توڙي زميني رستن ذريعي ضرورت جي هر قسم جي سامان کي هِتي مهيا ڪري ڏنو ويو هو(15). ڪئٽافرجيا ۾ چُوني کي ساڙيو ويو هيو، هيراڪليا ۽ نڪوميڊيا جي ٻيلن مان ڪاٺ کي ڪپي گڏ ڪيو ويو هو، ۽ اناتوليا جي کاڻين مان پٿرن کي کوٽي اُنهن کي جمع ڪيو ويو هيو. هزارين رازا ۽ مستري موجود هيا ۽ هر رازي جي مدد لاءِ ٻه مزور موجود هيا ۽ مفاصلن کي ٻن ڪيوبٽس ۾ ورهايو ويو هو ته جيئن ڪم جي آسانيءَ سان ورچ ڪري سگهجي، قلعي(16) کي ٽِڪنڊو ڪري ٺاهيو ويو هو ۽ هر ڪنڊ تي مضبوط منارا ٺاهيا ويا هيا ته جيئن فوجين کي اُتي دفاعي ڊيوٽين لاءِ مقرر ڪيو وڃي، هڪڙو منارو ٽڪري طرف ته ٻيو سامونڊي ڪناري سان ٺاهيو ويو هيو، هر ديوار ٻاويهه فوٽ ويڪري هئي ۽ منارا ٽيهه فوٽ ويڪر تي ٺهيل هيا ۽ سڄي عمارت کي شيهي سان مضبوط بڻايو ويو هيو. هن سڄي ڪم جي نگراني محمد پاڻ ڪري رهيو هو جنهن ۾ ڪيس ڪو به ٿڪُ محسوس نٿي ٿيو، سندس ٽن وزيرن مُنارن جو ڪم مڪمل ڪري ورتو جيڪو هر هڪ کي سوُنپيو ويو هيو ۽ قاضين وري خاص فوجين جي ڪمن تي تقليد ڪندي- الله جي راهه ۽ سلطان جي خدمت ۾ ننڍين ننڍين ۽ خسيس ڪمن ڪرڻ کان به نٽي ڪيپايو ۽ ائين ٿي لڳو ته بيشمار ماڻهن منجهان هر ڪو وڏي محنت ڪري رهيو هو ۽ پوري خلوص سان پنهنجا سوُنپيل ڪم پورا ڪرڻ ۾ مصروف هيو ڇاڪاڻ ته سلطان جي هر هڪ مٿان ڪڙي نظر لڳل هئي جيڪو جڏهن مُرڪندو هو ته ان کي ماڻهو پنهنجو بخت ۽ ڀاڳ سمجهندا هيا پر جي سندس مُنهن تي ڪاوڙ جو ڪو گهُنج ظاهر ٿيندو هو ته ان مان ماڻهن کي پنهنجي موت جا آثار نظر ايندا هيا. يونان جو شهنشاهه خوف مان ڪنبدي ترڪ سلطان جي ڪمن جي تيز رفتار کي ڏسي رهيو هو ۽ سلطان جي خوشامد ڪرڻ ۽ کيس تحفن موڪلڻ کان سواءِ وٽس ٻيو ڪو به چارو نه رهيو هو ته جيئن پنهنجي دشمن کي ڪجهه ٺڌو ڪري سگهي جيڪو ٿوري ٿوري ڳالهه تي ناراض ٿي جهيڙي ۽ جنگ ڪرڻ جو بهانو ڳوليندو رهندو هو. اهڙو موقعو جلدئي ۽ خودبخود اچي ويو. وڏين ۽ عاليشان ڪليسائن، جن ۾ ماربل جا ٺهيل ٿنڀا به شامل هيا جيڪي سينٽ مائيڪل کي ارپيا ويا هيا، جي تباهي مسلمانن هٿان شروع ڪئي وئي هئي جن ڪنهن به مقدس عمارت کي ڊاهڻ ۽ برباد ڪرڻ ۾ دير نٿي ڪئي ۽ ڪجهه عيسائين، جن اهڙن بربادي‌ءَ جي ڪمن جي مخالفت ٿي ڪئي، ماري شهيد ڪيو ويو. ڪانسٽنٽائن، ترڪي جي هڪ حفاظتي دستي کي منت ڪئي هئي ته رعيت جي زمينن ۽ فصلن کي بچايو وڃي، حفاظتي دستي کي مقرر ڪيو ويو پر کين جيڪو پهريون حڪم ڏنو ويو اهو

هي هيو ته گڏهن ۽ گهوڙن کي فصلن پيلڻ جي عام اجازت ڏني وئي ۽ وڌيڪ کين حڪم مليو ته پنهنجن مسلمان ڀائرن جي حفاظت ڪن ڇاڪاڻ ته مقامي ماڻهن کان سندن زندگين کي خطرو هو. هڪ ترڪ سردار جي خدمتگار هڪ ڀيري پڪل اَن جي پوک ۾ سڄي رات گهوڙن کي چيڪ چڙهي ڏنو هو جنهن ڪري فصل جو ڪافي نقصان ٿيو جنهن جي نتيجي ۾ هڪ خوني جهيڙو ٿيو ۽ ٻنهي قومن جا بيشمار ماڻهو ان ۾ قتل ٿي ويا. محمد کي هيڏي ساري جاني نقصان جي شڪايت ڪئي وئي جنهن کي هن خوش ٿيندي ٻُڌو، ۽ هڪ فوجين جو جٿو ڏياري موڪليائين ته جنهن ڳوٺ اهڙو ڪُتو ڪم ڪيو هو، ان کي تباهه ڪيو وڃي پر خوف کان ماڻهن ڳوٺ کي اڳ ۾ ئي خالي ڪري ڇڏيو هيو پر چاليهن بچي ويل پوک لٽيندڙن کي بي گناهه قتل ڪيو ويو. هن ڀيانڪ واقعي تيڻ تائين قسطنطنيه ڏنتي ۽ واپار لاءِ هر ماڻهو ۽ هر قوم لاءِ کُليل شهر هوندو هو پر خطري جي صورتحال ۾ ان جي گيٽن کي بند ڪيو ويو، يونان جي شهنشاهه، جيڪو اڃا تائين به امن قائم ٿيڻ جو منتظر هيو، ٽئين ڏينهن تي ترڪي جي قيدين کي آزاد ڪري ڇڏيو(17) ۽ پنهنجي آخري پيغام ۾ هن چيو ته هو عيسائي هئڻ سان گڏ هڪ سپاهي به هيو، وڌيڪ چيائين ته: ’قسمن کڻڻ، عهدنامن ڪرڻ يا مِنتن ۽ زارين سان به جيڪڏهن امن قائم نٿو ٿي سگهي، ته پوءِ پلي پنهنجي ناپاڪ جنگ کي جاري رکيون اچ‘، هن محمد کي چيو، ’منهنجو ڀروسو فقط خدا جي ذات ۾ آهي، جيڪڏهن هن چاهيو ته تنهنجي دل ۾ نرمي ۽ همدردي جا جذبا ضرور پيدا ٿيندا ۽ ان تبديليءَ تي آءُ خوشي محسوس ڪندس، جيڪڏهن هو شهر تنهنجي حوالي ڪندو ته آءٌ بغير ڪنهن شڪايت ڪرڻ جي سندس مقدس خواهش جو احترام ڪندس. پر جيستائين زمين ۽ آسمان جو مالڪ اسان ٻنهي جي وچ ۾ ڪو آخري فيصلو نٿو ڪري، ته ان وقت تائين پنهنجن ماڻهن جي حفاظت ۾ جيئڻ توڙي مرڻ منهنجي اوّلين ذميداري آهي‘. پر سلطان جو جواب نامناسب ۽ کُتو هو، هن پنهنجن قلعن جي تعمير مڪمل ڪرائي ڇڏي هئي ۽ هئڊريانوپل ڏي واپس ٿيڻ کان اڳ ۾، هن هڪ آغا ۽ چار سؤ خاص فوجي مقرر ڪيا ته اُهي هر قوم جي جهاز کان ٽئڪس وصول ڪن جيڪي سندن توبخاني جي زَد ۾ لنگهندا هيا. وينس جي هڪ جهاز جي ڪپتان، باسفورس جي نَوَن منصبدارن جي حڪم کي نه مڃيندي ٽئڪس ڏيڻ کان انڪار ڪيو ته ان کي توبخاني جي فقط هڪ گوليءَ جو نشانو بڻائي ان کي ٻوڙيو ويو، ٻي جهاز جي مالڪ ۽ ٽيهن ٻيڙياتن، جيڪي ٻيڙيون هلائي پچي ويا هيا، پر سندن پيچوڪري، پڪڙي ۽ کين زنجيرن ۾ جڪڙي بندر تائين آندو ويو، سندن مکيه ماڻهوءَ سان عقوبتون ڪيو ويون جڏهن ته سندس ساٿين جون سِسيون ڌڙن کان ڌار ڪيون ويون ۽ تاريخدان ڊيوڪس(18) ڊيموئيڪا ۾ پنهنجي اکين سان پاڻ ڏٺو ته سندن لاشن کي جهنگلي جانورن آڏو اڇلايو ويو. قسطنطنيه جي گهيري کي بهار جي موسم اچڻ تائين ملتوي ڪيو ويو، پر ان دؤران ترڪن جي فوج کي موريا روانو ڪيو ويو ته ڪانسٽئنٽائن جي ڀائرن جي طاقت کي وجي مُنهن ڏين يا ان کي ٽٽو ڪن. تڪليفن ۽ مصيبتن جي اهڙين گهڙين ۾، هڪڙي بادشاهه ٿامَس تي رحمت يا زحمت نازل ٿي جو ڪيس هڪ پٽ ڄائو جنهن لاءِ مغموم فرانزا چيو ته: ’اهو سندن آخري وارث هيو جيڪو شايد روم جي شهنشاهت لاءِ آخري چراغ ثابت ٿئي(19)‘.

يونانين ۽ ترڪن سياري جون راتيون جاڳندي گذاريون، يوناني خوف خطرن سبب جاڳندا رهيا، جڏهن ته ترڪن کي اُميد جي خوشين ۾ ننڊ نٿي آئي، ٻئي ڌريون، بهرحال پنهنجي حفاظت ۽ حملي جي تيارين ۾ مصروف هيون ۽ ٻئي شهنشاهه، جن کي گهڻو ڪجهه وڃائڻو يا حاصل ڪرڻو هو، بيحد منتظر

۽ متاثر هيا چاڪاڻ تہ بنهي سان پنهنجي پنهنجي قوم جون اُميدون ۽ جذبات وابستہ هيا. محمد ۾ اهي جذبات سندس جواني ۽ طبيعت جي گرمي سبب وڌيڪ نمايان هيا، هو پنهنجي واندڪائيءَ جي وقت ۾ هيڊريانوپل ۾ هڪ عاليشان محلات ناهڻ ۾ مشغول رهندو هو(20) جنهن ڪي هن 'جهان نُما' (دنيا جي ڏيک جو منارو) جو نالو بہ ڏئي ڇڏيو هو، پر پنهنجن خيالن ۾ هو سدائين قيصر (سيزر) جي شهر جي سوڀ ماڻڻ جو سوچيندو رهندو هو. اڌ رات جو هُو چؤڪسي ڪرڻ لاءِ بہ دفعا پنهنجي بستري مان اٿيو ۽ پنهنجي وڏي وزير جي حاضري وجي لڳايائين. اڌ رات جو سلطان طرفان چؤڪسي ڪرڻ تي سندس وڏي وزير خليل پاشا کي جهٽڪو لڳو ڇو تہ هو پنهنجي ذهن ۽ ضمير ۾ اڳيئي ڪانيارو هو جنهن ۾، سلطان جي پيءُ عموراٿ(*) جو پورو اعتماد هو ۽ سندس ئي ڪوشش سان هن کي ٻيهر تخت نصيب ٿيو هو. سندس پٽ جي تخت تي ويهڻ تي، وزير جي ڪرسي کي پڪو ڪيو ويو هيو، پر سلطان وڏو داناءُ ۽ دورانديش هو، ڇو تہ کيس خبر هئي تہ سندس پيرن هينان تِرڪندڙ برف هئي جيڪا ڪنهن بہ وقت رِجي تي سگهي ۽ هو ڪنهن اونهي اوڙاهہ ۾ ڦهڪو ڪائي ڪري پئي سگهيو. سندس وزير جي عيسائين سان دوستي هئي، جيڪا معصوميت واري ۽ فقط دوستيءَ خاطر بہ ٿي پئي سگهي، پر تنهن هوندي بہ هن تي 'گئبر اورتاچي' (ڪافرن جو ياءُ)(21) جو الزام مڙهجي چڪو هو ۽ سندس لالچي هئڻ جو يقين تڏهن ئي ٿي چڪو هو جڏهن هو پئسن وٺڻ جي عيوضي ۾ دشمنن سان اهڙي خط و ڪتابت بہ ڪندو هو جيڪا غداريءَ جي زمري ۾ ٿي آئي ۽ سندس اهڙي چالبازيءَ کي پڪڙيو ويو هو جنهن جي سزا، جنگ جي خاتمي کان پوءِ کيس ڏني وئي هئي. شاهي فرمان ملڻ کان پوءِ هن شايد آخري پيرو پنهنجي گهر واري ۽ ٻارن سان ڀاڪر پاتو، هڪ پيالو کنيائين ۽ ان کي سونَ جي ٽڪرن سان ڀري ٽڪڙو ٽڪڙو محلات ڏي ويو، سلطان جي ساراهہ شروع ڪيائين ۽ مشرقي رسم ۽ رواج موجب، پيالو اڳتي وڌائيندي، پنهنجن خدمتن ۽ احسان مندي جو تحفو(22) سلطان اڳيان پيش ڪيائين. 'اها منهنجي خواهش ناهي'، محمد چيو، 'تہ آءٌ تحفا وصول ڪريان يا وري اُنهن تحفن جو انبار تنهنجي مٿي تي رکي ڇڏيان. جيتري قدر منهنجو تعلق آهي تہ مون کي فقط هڪڙو ئي تحفو گهرجي جيڪو اهڙن تحفن کان ڪيترا حصا وڌيڪ قيمتي ۽ ناياب تحفو آهي ۽ اُهو آهي- قسطنطنيہ.' جيئن ئي وزير هن حيرت ۾ وجهندڙ انڪشاف تي پاڻ کي سنڀاليو تہ ڇوڻ لڳو: 'ساڳئي خدا، جنهن روم جي هيڏي ساري شهنشاهت اوهان کي بخشي ڇڏي آهي تہ اُهو باقي بہ يقيني طور تي عطا ڪري ڇڏيندو جنهن ۾ گاديءَ جو هنڌ بہ شامل هوندو جيڪا اوهان جي خواهش آهي. سندس قدرت، ۽ اوهان جي طاقت ئي حقيقت ۾ اوهان جون ڪاميابيون آهن، جيتري قدر منهنجو تعلق آهي تہ آءٌ بہ اوهان جي ٻين بيشمار نوڪرن جيان، پنهنجون زندگيون توڙي دولت اوهان جي مٿان قربان ڪري ڇڏيندس.' 'لالہ'(23) (استاد) سلطان چيو، 'هي وهاڻو ڏسين ٿو؟ آءٌ پريشانيءَ ۾ ان کي سڄي رات ڪڏهن هڪ طرف تہ ڪڏهن ٻي طرف پئي اڇلايو آهي، آءٌ پنهنجي بستري تان هر گهڙي اُٿندو ۽ سمهندو رهيو آهيان. پر مهنجين هنن اوجاڳيل اکين ۾ هڪ پَل لاءِ بہ ننڊ لِيئو نہ پاتو آهي. رومين جي سون ۽ چانديءَ جي لالچ ۾ نہ اچجانءِ، اسان هٿيارن ۾ ڪانئن سَرس

KOSMIDION
Blachernae Gate
Kilomenos Gate
Gyrolimne Gate
Kaligaria Gate
GOLDEN HORN
River Cydaris
to the Black Sea
Kynegion Gate
HIERON
Chora Monastery
Charisius Gate
Diplophanarion Gate
Phanari Gate
Gate of St Theodosia
Ispigas Gate
Platea Gate
Cistern of Aetius
Cistern of Aspar
Theodosius II
Pempton Gate
BOSPHORUS
St Romanus Gate
Holy Apostles
St John's Gate
Perama Gate
Wall of Constantine
River Lycus
Septimius Severus
Polyandrou Gate
Wall of
St Irene
Cistern of St Mochius
Forum of Arcadius
Forum of the Ox
Forum of the Bull
St Sophia
Senate
Magnaura
Sigma Gate
Column of Constantine
Wall of
IMPERIAL PALACES
Pege Gate
St Onesimus Junction
PSAMATIA
Harbour of Eleutherius or Theodosius
Harbour of Kontoskalion
Harbour of Sophia
Harbour of the Bucoleon
Xylokerkos Gate
St John Studios
Golden Gate
PROPONTIS

قسطنطنيه

آهيون ۽ الله جي مدد ۽ سندس پيغمبر ﷺ جي دعائن سان اسان انشاءالله جلد قسطنطنيه جا مالڪ ٿي ويندا سون.' پنهنجن سپاهين جي چُرپر ڏسڻ لاءِ هو گهڻو ڪري رات جو لباس بدلائي شهر جي گهٽين ۾ گهمندو هو ۽ جيڪڏهن ڪو ڪيس سڃاڻي وٺندو هو ته اها سڃاڻپ هُن لاءِ موتمار بڻجي ويندي هئي ڇو ته سندس ڪوشش اها هوندي هئي ته ڪا به اک کيس سڃاڻي نه سگهي. هو پنهنجو گهڻو وقت دشمن شهر جي نقشن ۽ خاڪن ناهڻ ۾ لڳائيندو هو ۽ پنهنجن جنرلن ۽ انجنيرن سان هو بحث مباحثا ڪندو رهندو هو ته ڪٿي هو ڏماڪي دار معدو رکي ۽ ڪهڙي طرف کان هو ديوارن تي حملو ڪري ۽ ڪهڙي هنڌ تي ڪاٺيون ڪوٽي ۽ ڪهڙي طرف مٿي چڙهڻ لاءِ ڏاڪڻيون فِٽ ڪري ۽ جيڪو ڪجهه ڪم ڏينهن جو ٿيندو هو ته انهن نقطن تي راتين جو وري سخت مشق ۽ محنت ڪئي ويندي هئي.

تباهيءَ جا جيڪي به سامان ايجاد ٿيا هيا، هن اُنهن سڀني جو جائزو ورتو ۽ خاص طرح سان هن لاطينين جي ڪوجنا جي نتيجي ۾ هڪ ڳولي لڌل شيءَ جو غور سان مطالعو ڪيو ۽ هن انڪي پاڻ وٽ آندو ۽ هاڻي سندس توبخانو سڄي دنيا ۾ سڀني کان اڳيرو ٿي ويو. توب جو موجد ڊينمارڪ يا هنگري جو هڪ سائنسدان هيو جيڪو يونانين جون خدمتون ڪندي ٻُڪون پيو ڪاٽيندو هو، مسلمانن ڏانهن هليو ويو جنهن کي ترڪيءَ جي سلطان عزت سان رهايو ۽ هر طرح ان جو خيال رکيو ويو ته جيئن هو سکيو گذاري. محمد پنهنجي پهرئين سوال جي جواب ملڻ تي بيحد مطمئن هيو جڏهن هن فنڪار-سائنسدان کان پڇيو: 'ڇا آءٌ ان قابل آهيان ته توب کي استعمال ڪندي وڏي سائيز جو پٿر يا بال اڇلائي سگهان جيڪو قسطنطنيه جي ديوارن سان زور سان وڃي ٽڪرائي؟' آءٌ انهن جي طاقت کان ناواقف نه آهيان، پر جيڪڏهن اُهي بابل جي انجڻن کان وڌيڪ زوردار هجن ها ته آءٌ وڌيڪ طاقتور مشينن جي مخالفت ڪريان ها، تنهن ڪري ان انجڻ جي پوزيشن توڙي ان جو استعمال پنهنجن انجنيرن جي حوالي ڪري ڇڏيو.' هن يقين ڏيارڻ تي لوهه کي پگهارڻ جي هڪ فائونڊري کي هئڊريانوپل ۾ قائم ڪيو ويو. اربن، پِتل جو هڪ توبخانو ايجاد ڪيو جيڪو ان وقت ايترو ته ڪمال جو هو جو ماڻهن کي ٻنهه حيرت وٺي وئي، هئي، ان جي نالِي يا بور جو سوراخ، ڪجيءَ جي ٻارهَن ڇڙين جيترو ويڪرو هو جنهن مان جيڪو پٿر جو گولو نڪرندو هو ته ان جي تور ڇهه سؤ پائونڊ هوندي هئي(24). نئين محل جي آڏو هڪ خالي جڳهه چوندي وئي ته جيئن ان توبخاني جو پهريون تجربو ڪيو وڃي، پر ماڻهن مان خوف، هراس ۽ حيرت کي ختم ڪرڻ واسطي هڪ اعلان ڪرايو ويو ته نئين توبخاني جو تجربو ايندڙ ڏينهن تي ڪيو ويندو. بهرحال جڏهن تجربو ڪيو ويو ته ان جو ڏماڪو هڪ سؤفرلانگن تائين ٻُڌو ويو، قلمي شوري جي زور تي پٿر يا بال هڪ ميل تائين هليو ويو ۽ جتي اهو پٿر وڃي ڪريو ته زمين ۾ هڪ وڌو ۽ اونهو سوراخ ناهي ڇڏيائين. هن تباهي آڻيندڙ مشين کي هڪ جڳهه کان ٻي جڳهه پهچائڻ لاءِ، ٽيهن گاڏن کي هڪ ٻئي سان ملايو ويو هو جنهن کي سٺ ڏاندَ ڇوري سگهندا هيا، پر انهن سان گڏ ٻنهي طرفن کان مدد لاءِ ٻه سؤ ماڻهو بيٺل هوندا هيا ته جيئن وزن اڳتي ڌڪجي سگهجي ۽ اڍائي سؤ ڪن ماڻهو ان مشين جي اڳيان فقط ان ڪري هلندا هيا ته مشين جي هلڻ جي رستي کي هموار ڪندا هلن ۽ جيڪڏهن ڪٿي ڪي پُليون ڊٺل هيون ته ان جي اڳواٽ مرمت ڪري وٺن، اهڙيءَ طرح ڏيڍ سؤ ميلن جو مشڪل ۽ ٿڪائيندڙ سفر لڳ ڀڳ ٻن مهينن جي عرصي ۾ پورو ٿيو. هن موقعي تي هڪ زندهه(25) دل فيلسوف ٺٺوليون ڪندي چوي ٿو ته يوناني ماڻهو به ڪيڏا نه سادا هيا ۽ دليلن سان بيان ٿو

ڪري ته ڪڏهن به اُنهن ماڻهن جي ڳالهه تي اعتبار نه ڪيو جن تي فتح حاصل ڪئي وئي هجي، ڇو ته أهي مبالغي ڪرڻ ۾ ماهر هوندا آهن، هو حساب لڳائي ٻڌائي ٿو ته ٻه سؤ پائونڊن جي بال کي پري اڇلائڻ لاءِ گهٽ ۾ گهٽ ڏيڍ سؤ پائونڊ بارود جي ضرورت پوندي، تڏهن به اُڇلائڻ واري طاقت بيحد ڍري ۽ ڪمزور هوندي ڇاڪاڻ ته بيان ڪيل بارود جو پندرهون حصو به ساڳئي ۽ هڪڙي وقت تي ڇُٽي نٿو سگهي. تباهي آڻيندڙ هٿيارن کان هڪ اڻ ڄاڻ يا ڏاريو جيئن آءٌ پاڻ آهيان، تڏهن به ايتري سمجهه پوءِ به رکان ٿو ته توبخاني جي جديد ايجادن ۾ ننڍن ٽُڪرن کي وڏي وزن جي ذات تي وڌيڪ ترجيح ڏني ويندي آهي، اهڙي طرح آواز يا ڌماڪي جي مقابلي ۾ باهه جي تيزي کي وڌيڪ اهميت هوندي آهي ته اُها بارود کي ڪيتري تيزيءَ سان اڳتي اڇلائي ٿي، اهڙيءَ طرح هڪڙي وڏي ڌماڪي جي مقابلي ۾ گهڻن ۽ لڳاتار ڌماڪن کي وڌيڪ ترجيح هوندي آهي. تنهن هوندي به مون کي اها جرئت هرگز ڪانه ٿي ٿئي ته همعصر ليکڪن جي ڳڏيل شاهديءَ کي رد ڪري سگهان ۽ نه وري آءٌ ائين چئي سگهان ٿو ته پهرين فنڪارن يا سائنسدانن پنهنجين ڪوششن سان جيڪو ڪجهه ڪيو هو اهو ناممڪن هوندو ڇو ته مون کي يقين آهي ته هنن به اعتبار ۽ اعتدال جي حدن ۾ ماپن کي هرگز نه لتاڙيو هوندو. ترڪي جي توب، جيڪا محمد جي توب کان ڪافي حصا وڌيڪ طاقتور هئي، اجا تائين ڊاردنلس جي گيٽ وٽ نمايان بيٺل آهي ۽ جيڪڏهن ان جو استعمال ايترو آسان نه هجي ها ته ان جي اهميت بلڪل ختم ٿي چڪي هجي ها. چيو وڃي ٿو ته يارهن سؤ پائونڊن جي هڪ گولي يا بال کي، فقط ٽي سؤ ٽيهن پائونڊن جي بارود سان ڇوڙيو ويو هيو جنهن فقط ڇهه سؤ والن جو مفاصلو طئي ڪيو، ۽ اُهو ڦاٽي ٽن ٽڪرن ۾ ورهائجي ويو، پاڻيءَ جي پٽيءَ کان ٿيندو خود پاڻيءَ ۾ وڃي ڪريو جتي جهَڳَ پيدا ڪري بيهر متي اٿيو ۽ سامهون واري جبل سان ٽڪرائجي ويو(26).

هڪ طرف محمد، طرفان اوير جي گاديءَ جي هنڌ لاءِ خطري جون گهنٽيون وڄڻ شروع ٿي ويون هيون ته ٻي طرف يونان جي شهنشاهه طرفان امن قائم ڪرڻ لاءِ منٿون ۽ زاريون ڪيون ٿي ويون. پر ظاهري طور ڏسڻ ۾ نه ايندڙ طاقت تي منٿن جو ڪو به اثر نٿي ٿيو ۽ عيسائي دنيا نيٺ قسطنطنيه کي فتح ٿيندي پنهنجين اکين سان پاڻ ٿي ڏٺو، جڏهن ته ان شهر جي مدد ڪرڻ جو واعدو. مصر جي سلطان طرفان حسد مان ڪيو ويو هو. ڪجهه ملڪ ڪمزور هيا، ٻيا تمام پري پنڌ تي هيا، ڪن ملڪن خطري کي خاص اهميت نٿي ڏني، جڏهن ته ٻين جي نظر ۾ خطرو سندن مُنهن تي لياڪا پائي رهيو هو، اولهه جا حاڪم هڪ ٻئي سان جهيڙن جهڳڙن ۾ رُڌل هيا ۽ روم جي پادري کي يونانين جي ضِد ۽ ڪوڙن دليلن تي گهڻي ڪاوڙ هئي. اٽلي جي نڪولَس پنجين، بجاءِ ڪين هٿيارن ۽ دولت جي مدد ڏيڻ جي سندن بربادي‌ءَ جي اڳواٽ ئي پيشنگوئي ڪري ڇڏي هئي ۽ هاڻي سندس خواهش ۽ عزت جو سوال هو ته جيئن اُها پيشنگوئي پوري ٿئي. پر جڏهن هو مصيبتن ۽ مشڪلاتن جي آخري حد تائين پهتا تڏهن هو ڪجهه نرم ٿيو پر سندس رحمدلي سُستي واري ۽ سندس ڪوششون اجايون هيون ڇو ته قسطنطنيه تي، جينئا ۽ وينِس جي ساموندي ڪنارن تان(27) فوجي مدد پهچڻ کان اڳ ئي قبضو ٿي چڪو هو. ان حد تائين جو موريا ۽ يوناني ٻيٽن پڻ پنهنجي طرفان ذري گهٽ لاتعلقي اختيار ڪري ڇڏي هئي. غلاطه جي جينئا جي ڪالوني هڪ ذاتي معاهدو طئي ڪري ورتو جنهن مطابق سلطان کين مشڪوڪ اُميد ڏياري ته سندس نرمي ۽ نرملتا ذريعي اهو عين ممڪن هيو ته شهنشاهت مڪمل تباهيءَ کان شايد بچي وڃي.

عام ماڻهن جو هڪ ميڙ توڙي بازنطيني امير، ڪمينگي ڪندي پنهنجي ملڪ کي خطري جي گهڙين ۾ ڇڏي هليا ويا ۽ مالدار ماڻهن لِڪل خزانن کان شهنشاهه کي محروم ڪري ڇڏيو پر اُنهن کي ترڪن لاءِ وقف ڪري ڇڏيو: اُهي خزانا ايترا ته ججها هيا جو اُنهن کي شهنشاهه، ڪرايي جي فوجين کي(28) ڏئي به پنهنجي ملڪ جو دفاع ڪري سگهي ها. محتاج ۽ ضرورت مند شهنشاهه پوءِ به ڪوشش ڪئي ته هڪ طاقتور دشمن سان مقابلو ڪري پر، جيڪڏهن سندس همت خطري سان برابري ڪندڙ نه هئي ته سندس طاقت مقابلي ڪندڙ جي پيٽ ۾ ڪمزور هئي. بهار جي موسم جي شروعات ۾، ترڪي جي مُهڙئين دستي شهرن ۽ ڳوٺن تي قبضو ڪندي قسطنطنيه جي گيٽن تي وڃي دستڪ ڏني: جنهن به آزي نيزاري ڪندي آڻ تي مڃي، ان کي بچايو تي ويو ۽ سندس حفاظت به ڪئي تي ويئي ۽ جنهن مهاڏو تي اٽڪايو يا مقابلو تي ڪيو ته ان جو فيصلو ترار جي هڪ ڌڪ تي ڪيو. ڪاري سمنڊ، مسيمبريا، ائڪولم ۽ بزن جيڪي يونان جا شهر هيا، اُنهن شروع ۾ ئي مات ڪائي آڻ مڃي ڇڏي، البت سيليبريا اڪيلو شهر هو جنهن تي گهيرو ڪيو ويو ۽ جنهن جي بهادر رهواسين جن کي زميني پُشت پناهي به حاصل هئي، پنهنجين ٻيڙين کي هلايو ۽ سزيڪس جي ڪناري تي ڦُرلٽ به ڪيائون ۽ پنهنجي قيدين کي بازار ۾ عام نيلام ذريعي وڪرو ڪيائون. پر ان موقعي تي جيئن ئي محمد اوچتو ظاهر ٿيو ته سندن وايون وِلڙيون تي ويون. سيئي خاموش تي ويهي رهيا، هن پنهنجي پهرين منزل پنج ميل پري ڪئي، ۽ اتان جنگي انداز ۾ اڳتي پيش قدمي ڪندي سينٽ رومنس جي گيٽن وٽ وڃي رکيو ۽ پنهنجو شاهي جهنڊو وڃي ڦڙڪايائين ۽ اپريل جي ڇهين تاريخ تي قسطنطنيه جو گهيرو شروع ڪيائين.

ايشيا ۽ يورپ جون فوجون پروپونٽس جي هنڌ کان ساڄي توڙي کابي طرف کان بندر تائين پکڙيل هيون ۽ سلطان جون خاص فوجون، جن کي جنيسريز يا جانثار چيو ويندو هو، اُهي بلڪل سامهون ۽ سلطان جي خيمي وٽ چؤڪس هيون، ترڪن جي فوجي ترتيب ۽ مورچه بندي تعريف جوڳي هئي، ۽ فوج جي هڪ ننڍي جتي غلاط جي شهر کي گهيري ۾ آڻي ڇڏيو هو جتان هنن جيئنا جي ماڻهن تي ڪڙي نظر تي رکي چاڪاڻ ته هنن جي وفاداري ۽ سچائيءَ تي ڪين شڪ هيو. تجسُس رکندڙ فليفس، جيڪو گهيري کان ٽيهه سال اڳ يونان ۾ رهندو هو، کي يقين هو ته ترڪي جون سيئي فوجون سٺ هزار گهوڙي سوار ۽ ويهه هزار پيادل کان ڪنهن به صورت ۾ وڌيڪ نه هيون، تنهن ڪري هو اُنهن قومن جي بزدليءَ تي سندن مذمت ٿو ڪري جن ٿوري تعداد جي بربرن اڳيان شڪست قبول ڪري ورتي هئي. اهڙو تجزيو شايد ڪئپيڪولي(29) لاءِ ته مناسب هجي يعني پورٽي جون اُهي فوجون جيڪي پنهنجي بادشاهه سان گڏ جنگ جي ميدان تي لٽيون هيون پر اُهي پاڙيت هيون جن کي بادشاهه پنهنجي شاهي خزاني مان پئسا ڏيندو هيو. پر ترڪي جا پاشا، پنهنجين مختلف حڪومتن ۾، ضلعي يا صوبائي سطح تي پنهنجن فوجن کي قائم رکيون تي آيا ۽ اهڙين فوجن لاءِ ڪجهه زمينون به وقف ڪيل هيون ۽ ڪيترا ماڻهو پاڻ هُرتو به فوج ۾ فقط ان ڪري وڃي داخل ٿيندا هيا ته لُٽ ڦر يا مالِ غنيمت مان ڪين به حصو ملندو ته سندن گذر سفر جو بندوبست ٿي ويندو هو ۽ جڏهن جنگ جو طبل وڄندو هو ته ڪيترائي بڪايل توڙي واندا ۽ جنوني ماڻهو سندن فوج ۾ شامل تي ويندا هيا جيڪي واڌاري تعداد سبب مخالفن جي خوف کي وڌائي ڇڏيندا هيا ۽ پهرئين حملي جي صورت ۾ عيسائين جي ترارين کي ناڪام بڻائي ڇڏيندا هيا. ترڪن جي فوجي طاقت کي ڊيوڪس، ڪلاڪوڪونڊائلز، ۽ ليونارڊ گهٽو وڌائي پيش ڪيو

آهي ۽ اُنهن فوجين جي تعداد کي ٽِن کان چئِن لکن تائين ٻڌايو آهي. پر فرانزا ان صورتحال جو جائز منصف هيو ڇاڪاڻ ته هو جنگ واري هنڌ کان گهڻو پري به نه هيو ۽ سندس ڇوڻ موجب فوجين جو انگ اڍائي لکن کان متي نه هيو جيڪو تجربي ۽ اندازي موجب صحيح تعداد آهي(30). حملي ڪندڙن جي سامونڊي طاقت ايتري زوردار نه هئي، پروپونٽس تي ٽي سؤ ويهه جهاز يا ٻيڙيون موجود هيون جن مان فقط ارڙهن اهڙا هيا جن کي جنگي جهازن جو درجو ڏئي پيو سگهجي باقي گهڻو تعداد اهڙن جو هيو جيڪي سيڌي سامان کي هڪ کان ٻي جڳهه ڏانهن منتقل ڪرڻ جي زمري ۾ ٿي آيا ۽ انهن کان ماڻهن، هٿيارن ۽ کاڌي خوراڪ جي سيڌي سامان آڻڻ ۽ نيڻ جو ڪم ورتو ويو هيو. آخري بربادي ۾ قسطنطنيه ۾ هڪ لک کان وڌيڪ ماڻهو موجود هيا، پر هي انگ جنگ جي حساب سان نه پر قيدين جي حساب سان هيو جنهن ۾ مستري، پادري عورتون ۽ اُهي مرد پڻ شامل هيا جن ۾ عورتن جيتري همت ۽ حوصلو به نه هيو جيڪي گهٽ ۾ گهٽ پنهنجي حفاظت لاءِ ته پاڻ پتوڙيندون آهن. مان سمجهان ٿو ته آءٌ رعيت جي اُنهن ماڻهن کي ته معاف ڪري سگهان ٿو جيڪي ڏورانهن ڏيهَن ڏي ويندي ڪيٻائيندا آهن ڇو ته اُتي ڪو آمر موجود هوندو آهي پر مون کي اُهي ماڻهو بزدل لڳندا آهن جيڪي پنهنجن ٻچن جي خاطر به پاڻ کي ظاهر نه ڪندا آهن ۽ سندن مال ملڪيت به فطري توانائي گنوائي ڇڏيندي آهي. شهنشاهه جي حڪم تي هڪ جاچ يا تحقيق ڪري اهو معلوم ڪيو ويو ته گهرن توڙي گهٽين ۾ ٻاوَن ۽ پادرين سميت ڪيترا ماڻهو اهڙا هيا جيڪي پنهنجي رضا خوشيءَ سان ملڪ جي بچاءَ خاطر استعمال ٿي پئي سگهيا. ماڻهن جون اهڙيون لسٽون فرانزا(31) جي حوالي ڪيون ويون ۽ وڏي محنت سان ماڻهن کي اُنهن ۾ درج ڪري، هن ڏک ۽ حيرت مان پنهنجي مالڪ کي ٻڌايو ته قومي بچاءَ لاءِ فقط چار هزار نو سؤ ۽ ستر رومي ملي سگهيا هيا. هي راز فقط ڪانسٽنٽائن ۽ سندس وفادار وزير جي وچ ۾ محفوظ ڪيو ويو ۽ وڏي تعداد ۾ شيلڊون، تير ڪمانون ۽ نيزا ماڻهن ۾ ورهايا ويا. ڪين ڪجهه آتت تڏهن آيو جڏهن جان جيستينيني جي سربراهيءَ ۾ جيڪو جينئا جو هڪ امير هيو، ٻه هزار ڏاريا به خدمت ڪرڻ لاءِ حاضر ٿي ويا، ۽ ڪافي دولت ۽ سهولتون ڪين ڏنيون ويون ۽ سندن اڳواڻ کي ليمنرز جو ٻيٽ سندس حوالي ڪرڻ جو واعدو ڪيو ويو ڇاڪاڻ ته اُنهن بهادري ۽ جرئت جو مظاهرو ڪيو هو. بندر جي شروعاتي ڇيڙي کي مضبوط بڻايو ويو هو، ان کي يوناني ۽ اٽلي جي جنگي جهازن جي حمايت حاصل هئي ۽ هر عيسائي قوم جي جهازن کي، جيڪي لڳاتار ڪئنديا ۽ ڪاري سمنڊ کان اچي رهيا هيا، حفاظتي سببن جي ڪري روڪيو ويو هو، عثمانيه سلطنت جي اختيارن جي خلاف، هڪ شهر کي، ستن کان اٺن هزار سپاهين بچائي ورتو هو. جيڪو تيرهن کان سورهن ميلن جي ديگهه ۽ ويڪر ۾ ڦهليل هيو. يورپ ۽ ايشيا گهيري ڪندڙن لاءِ کليل هيا، پر يونان جي طاقت ۽ کاڌي خوراڪ يا ٻين گهربل شين جي موجودگي روز بروز گهٽجي رهي هئي ۽ ٻين ملڪن کان ڪنهن امداد ملڻ جو امڪان به گهٽ نظر ٿي آيو.

جيڪڏهن اوائلي رومي هجن ها ته هو ٻنا دير پنهنجون ترارون مياڻ مان ڪڍي جنگ ڪندي موت قبول ڪن ها يا وري فتح حاصل ڪن ها. اهڙيءَ طرح اوائلي عيسائي به پاڪر پائي هڪ ٻئي کان موڪلائن ها ۽ صبر ۽ سڪون سان شهادت ماڻن ها. پر قسطنطنيه جا يوناني فقط مذهبي جذبي سان سرشار هيا ۽ اُهو جذبو دشمني ۽ عداوت جي جذبن کان سواءِ ٻيو ڪجهه به نه هيو. پنهنجي موت کان

اڳ(*)، شهنشاهه جان پئلولاگس لاطينين سان پنهنجي غير مقبول اتحاد کي ختم ڪري ڇڏيو هيو ۽ نه وري ان اتحاد جي رشتي کي تيستائين قائم ڪيو ويو هيو جيستائين سندس پاءُ ڪانسٽنٽائن تڪليفن کان مجبور ٿي خوشامد ۽ ٻهروپيائي جي سطح تائين هيٺ نه هليو ويو هو(32). هن روحانيت کي دنياوي معاملن سان گڏ ملائي ڇڏيو هيو ۽ اهڙيون هدايتون هن پنهنجن سفيرن کي به جاري ڪري ڇڏيون هيون؛ ملڪي معاملن تي وڌيڪ توجهه ڏيڻ سبب هن ڪليسا جي سار سنڀال لهڻ به ڇڏي ڏني هئي تنهن ڪري سندس خواهش هئي ته روم جو ڪو عيوضي ساٿس گڏجي ڪم ڪري ته جيئن سيني ملڪي توڙي مذهبي معاملن ڏي ڀرپور توجهه ڏئي سگهجي. وٽنيڪن سان اڪثر ڏوڪو ٽيندو رهيو هو پر جڏهن به ڪو پڇتائيندو هو ته ان کي معافي ملي ويندي هئي، تنهن ڪري فوج حوالي ڪرڻ جي بجاءِ هڪدم ڪيس عيوضي ڏنو ويو ۽ آخري تباهيءَ کان ڇهه مهينا اڳ روس جو وڏو پادري آئسوڊور، پادرين ۽ خدمتگارن سميت اوچتو ظاهر ٿيو. شهنشاهه احترام مان سندس سلام ڪيو ته هو ڪليسائي فادر سان گڏ هڪ دوست به هيو، سندس عوامي توڙي ذاتي تقريرون ۽ نصيحتون غور سان ٻڌائين ۽ ان جي گهڻي عزت ڪيائين ۽ فادر آئسوڊور نفرت لائق مذهبي ۽ عام ماڻهن سان اتحاد ڪيو جيڪو فلورينس(†) جي ڪائونسل ۾ طئي ڪيو ويو هو. 'ٻارهين ڊسمبر تي ٻه قومون، سينٽ صوفيا جي ڪليسا ۾ هڪ ٻئي سان اتحاد ڪن ٿيون جيڪي قربانين توڙي عبادتن ۾ هڪ ٻئي سان ايڪي ۽ اتحاد کي قائم رکنديون' ٻن مکيه پادرين جي نالن جو به اعلان ڪيو ويو يعني نڪولس پنجون جيڪو حضرت عيسيٰؑ جو نائب هيو ۽ بزرگ گريگري جنهن کي فسادي ماڻهن پنهنجي ملڪ کان جلاوطن ڪري ڇڏيو هو.

پر لاطيني پادري جو لباس توڙي زبان اعتراض جوڳيون هيون ۽ خوف ۽ هراس مان اهو اندازو لڳايو ويو ته هن هڪ رُڪي ۽ بچيل ماني کي مقدس ٻڌائي ان مٿان ٿڌو پاڻي هاري عيسائي رسم ادا ڪئي هئي. هڪ قومي تاريخدان تسليم ٿو ڪري ته هن موقعي تي ڪو به ملڪ جو ماڻهو توڙي شهنشاهه خود، پنهنجي مقصد ۾ مخلص ڪونه هو(33). سندن تڪڙي ۽ شرط تي قبول ڪيل التجا جو ڪجهه ازالو مستقبل جي واعدن ذريعي ڪيو ويو هو پر سندن بهترين يا وري بدترين ڳالهه اها هئي ته هنن پنهنجي جاٽي واٽي ڪوڙ ڳالهائڻ جو پاڻ اقرار ڪيو هو. جڏهن سندن ايماندار پائرن ڪوڙ ڳالهائڻ تي مٿن لعنت ملامت ڪئي ته اُنهن چيو: "صبر ڪريو، صبر ڪريو جيستائين خدا تعاليٰ هن شهر کي هڪ راڪاس کان آزاد ڪري جيڪو اسان کي صفا ڳُرڪائي ڇڏيندو، تڏهن توهان کي خبر پوندي ته اسان عظيمين سان ڪيترا ملنڊڙ جلنڊڙ آهيون(‡)؛ پر صبر، جوش جنبي جو نعم البدل نٿو ٿي سگهي ۽ نه وري ڪورٽن جا قانون عوام جي آزادي يا هل هنگامي کي روڪڻ ۾ ڪامياب ٿين ٿيا. بيشمار ماڻهو مرد توڙي عورتون سينٽ صوفيا جي گنبذ کان ٻاهر نڪري پيا ۽ ويراڳي جينيڊيَس(34) جي جهوپڙيءَ ۾ هليا ته ڪليسا جي معجزي بابت ڄاڻ حاصل ڪن. ان پاڪ ۽ درويش انسان کي ڪوبه ڏسي نٿي سگهيو، شايد مٿس وَجد طاري ٿي چڪو هو، يا وري هو ڪنهن گُوڙهي عبادت ۾ مشغول هيو يا خدائي لقاءُ ۾ گم هو پر هن پنهنجي جهوپڙيءَ جي درؤازي تي هڪ اهڙي شئي رکي هئي جنهن مان آواز ٿي نڪتو. ان وقت سيئي ماڻهو پنتي هٽي ويا جڏهن هنن هي حيران ڪندڙ ۽ حيرت ۾ وجهندڙ لفظ پڙهيا: 'اي بدبخت روم جا ماڻهو! اوهان حق ۽ سَچ جي واٽ کي ڇو ڇڏي ڏنو آهي؟ ۽ الله تعاليٰ ۾ ڀروسو رکڻ

جي بجاءِ اوهان اٿلي وارن تي چو پاڙيو آهي؟ جيڪڏهن اوهان پنهنجو عقيدو ۽ ايمان ڇڏي ڏينڊؤ تہ اوهان کان هي شهر بہ هليو ويندو. ياخدا! مون تي رحم ڪر، آءٌ تنهنجي موجودگيءَ ۾ احتجاج ٿو ڪريان تہ آءٌ بي قصور آهيان ۽ مون ڏوهہ نہ ڪيو آهي. او بدبخت روميو! ٿورو خيال ڪريو، ڌيرج اختيار ڪريو ۽ شرمسار ٿيندي ڪجهہ پڇتايو. ساڳي وقت بڇڙا عمل اختيار ڪندي اوهان پنهنجن ابن ڏاڏن جي مذهب کي ڇڏي ڏنو آهي، 'ائين ڪرڻ سان اوهان دائمي طور ڌارين جي غلاميءَ ۾ هليا ويندؤ'. جينيڊيَس جي مشوري تي مذهبي طرح پاڪ صاف ماڻهن ۽ پاڪ ڪنوارين- اهڙيون پاڪ جهڙا فرشتا- ايڪي ۽ اتحاد کي رد ڪري ڇڏيو ۽ لاطينين سان هر قسم جي تعلق يا رشتن کي هميشہ واسطي ختم ڪري ڇڏيائون ۽ سندن مثال کي هر مذهبي ماڻهو توڙي سڀني عوام جي پُنيرائي حاصل ٿي وئي. عقيدت مند يوناني خانقاهہ مان نڙي پڪڙي شراب خاني طرف ويا ۽ خوب شراب پيتائون پر اُنهن پادري جي غلامن ۾ مونجهارو پيدا ڪري ڇڏيو ۽ پاڪ ڪنواري (بيبي مريم) جي اعزاز ۾ پنهنجن گلاسن کي خالي ڪيائون ۽ کيس عرض ڪيائون تہ محمد کان کين بچائي ۽ ساڳي وقت هن شهر کي بہ محفوظ رکي جنهن کي اڳ بہ خسرو ۽ خاقان کان هُن بچايو هو(*). جوش ۽ شراب جي بيٺي نشي ۾ هنن وڏي واڪي چيو: 'اسان کي ڪنهن بہ مدد، اتحاد يا لاطينين جي بہ ضرورت ناهي. عظيمين جي عبادت اجا اسان کان ڪافي پري آهي'. سياري جي موسم اچڻ کان بہ اڳ ۾ ترڪن فتح حاصل ڪري ورتي ۽ سڀني قوم ۾ خوشي ۽ جوش جذبي جي لهر ڊوڙي وئي ۽ توڙي بخشش جي موسم اچي وئي هئي ۽ ايسٽر جو ڏڻ بہ ويجهو هو پر اهڙن موقعن تي خير خيرات يا محبتن ونڊڻ جي بجاءِ، خوشيون ملهائڻ وارن جو جوش ۽ ضِد وارا جذبا چوٽ چڙهيل هيا. پادرين، پنهنجن مريدن يا پوئلڳن جي ضمير کي بار بار خبردار ٿي ڪيو ۽ اهڙن ماڻهن کي سزا بہ ڏني وئي هئي جن کي پادرين واضح طور تي ٻڌايو هو تہ هنن ايڪي ۽ اتحاد جي باقاعدگيءَ سان منظوري ڏني هئي. قربان گاهن تي هنن سادڙن ماڻهن کي جشن جي منفي اثرن کان لڳاتار آگاهہ ٿي ڪيوچاڪاڻ تہ ڪيترن ماڻهن پنهنجين غير اخلاقي حرڪتن سان پادريت جي ڪردار کي داغدار ٿي ڪيو ۽ مذهب جي طور طريقن مطابق، جشن جي خوشين ۾ ڪنهن ماڻهوءَ جي اوچتي مرڻ جي صورت ۾، ان فوتيءَ لاءِ دعا ڪرڻ جي بہ اجازت ڪانہ هئي ۽ نہ وري ان جي ڇوٽڪاري جي ڪا اُميد هئي. جيئن ئي سينٽ صوفيا جي ڪليسا کي لاطيني قربانين سان ناپاڪ ٻڌايو ويو تہ ان کي عيسائين ڇڏي ڏنو ۽ اُها ڪليسا بعد ۾ يهودين جي عبادت گاهہ يا وري ڪافرن ۽ ملحدن جو مندر بڻجي ويو ۽ ان مقدس گنبذ تي مڪمل خاموشي ۽ ويراني ڇانئجي وئي، جتان لوبان جي دونهين جا ڪَڪر پيا اٿندا هيا، جتي روشنين جي چمڪ دمڪ هوندي هئي ۽ جتان عبادتن ۽ رب جي شڪرانن جا آواز ٻڌڻ ۾ پيا ايندا هيا. لاطيني مذهب ۾ قوت وجهڻ وارا بي دين هيا ۽ جيڪو سندن شهنشاهت جو پهريون وزير ۽ نواب هيو، ان کي ماڻهن ائين چَوندي ٻڌو هيو تہ هن قسطنطنيه ۾ پادريءَ جي ٽوپلي يا تاج جي بجاءِ محمد جي پَٽڪي کي ڏٺو هو(35). عيسائين توڙي محب- وطن ماڻهن جي اهڙن اڻ وڻندڙ خيالن ۽ جذبن يونانين کي پريشان ڪري ڇڏيو هو، نتيجي ۾ شهنشاهہ ماڻهن جي همدردين توڙي محبتن کان محروم ٿي چڪو هو ۽ هاڻي مقامي طور تي سندن بزدلي ايتري تي ڪريل سطح تي پهچي چڪي هئي جو هنن پنهنجا معاملا مقدر يا وري ڪنهن معجزي ٽيڻ تائين ڇڏي ڏنا هيا جيستائين اُهو معجزو واقعي ٿئي ۽ کين نجات ڏياري.

قسطنطنيه جو نقشو ٽِڪندو آهي، سندس سمنڊ وارن ٻن پاسن کي دشمن جي پهچ کان محفوظ بڻايو ويو آهي، پروپوٽنس جي قدرتي بيهڪ ئي حفاظت واري آهي باقي بندر کي انساني ڪوششن ذريعي مضبوط ڪيو ويو آهي. ٻن پاٽين جي وچ ۾ جيڪا بيهڪ نظر اچي ٿي اُها ٽڪندي واري آهي، زميني ٽُڪري کي مضبوط ۽ ٻٽي ديوار ذريعي محفوظ بڻايو ويو آهي ۽ ان کان سواءِ ديوار جي پر ۾ هڪ سؤ فوٽ اونهي هڪ کاهي پڻ کوٽيل آهي جيڪا پڻ دفاعي لحاظ کان اهم آهي. قلعن جي هن سلسلي جي خلاف جنهن کي فرانزا، جيڪو اکين ڏٺو شاهد هيو، ڇهن ميلن جو ڊگهو(36) سلسلو ٿو ڪوٺي، ترڪن وڏي حملي جي شروعات ڪري ڇڏي ۽ شهنشاهه جدا جدا ڪم مختلف ماڻهن ۾ ورهائڻ ۽ خطرناڪ هنڌن جي حفاظت جي بندوبست ڪرڻ کان پوءِ ٻاهرين ديوار کي محفوظ بنائڻ جي ڪمن ۾ لڳي ويو. گهيري جي پهريَن ڏينهن ۾، يوناني سپاهي کاهيءَ ۾ هيٺ لهي ويا يا وري ميدان تي جُلهه ڪيائون، پر ڪين جلد خبر پئجي وئي ته سندن تعداد جي حساب سان، هڪ عيسائي ويهن ترڪن جي مقابلي ۾ به وڌيڪ ڪارائتو هو ۽ هنن شروعاتي بهادري وارن مرحلن کان پوءِ ان ڳالهه تي ڪين اطمينان هيو ته هو پنهنجن مزائيلن سان قلعي جي حفاظت ڪري سگهندا. هن دوراندشيءَ تي هرويرو بزدليءَ جو الزام نٿي لڳي سگهيو. ساڳي وقت ان ڳالهه ۾ به ڪو شڪ ڪونهي ته اها قوم واقعي بزدل ۽ نِيچ هئي پر سندن آخري ڪانسٽنٽائن سندن دلير سپوت هيو ۽ سندس مددگار به اهڙا هيا جن ۾ روايتي رومي وصفون موجود هيون ۽ جيڪي ٻاهريون طاقتون هيون اُنهن مغرب جي سورهيائي يا وصفن ۽ قدرن کي دل سان تسليم ٿي ڪيو. لڳاتار نيزن ۽ تيرن جي بارش ٿي رهي هئي جن مان دونهون، آواز ۽ بارود توڙي بندوقن جي باهه جا شعلا ٿي نڪتا. سندن ننڍا هٿيار جيڪي ساڳئي وقت تي استعمال ڪيا ٿي ويا، اُنهن ۾ پنجن کان ڏهن تائين شيهي جا بال، جن جي سائيز اکروٽ جيتري هئي، بارود يا شوري جي طاقت جي زور تي ڇوڙيا ويا ۽ هڪڙي ئي وارَ ۾ خبر ناهي ڪيترين سيني تي ٻڌل شيلڊن ۽ جسمن مان پار ٿي ويا ٿي. پر ترڪن جا حملا هاڻي خاموش ٿي ويا هيا يا وري تباهيءَ جو شڪار ٿي ويا هيا. هر ڏينهن تي عيسائين جي سائنس يا سندن حرفتون وڌنڌڙ هيون پر هر روز سندن بارود يا مشيني گولن کي اڇلائڻ جي شوري جو ذخيرو ختم ٿيندو رهيو: سندن توبخانو، سائيز توڙي تعداد ۾ ايترو وڏو ۽ گهڻو نه هيو ۽ جيڪڏهن وٽن ڪجهه توبون هيون به ته اُنهن کي ديوارن تي ڪين فِٽ ڪرڻ ڏکيو ٿي لڳو، ته متان پراڻيون ديوارون مشينن جي وزن ۽ ڌماڪي سان ڦهڪو ڪائي ڊهي نه پَون(37). تباهيءَ بابت اهو راز مسلمانن تائين به کُلي ويو هيو، جن ان مان زوردار طاقت، دولت ۽ آمراڻي حڪمرانيءَ ذريعي ڀرپور فائدو ورتو. محمد جي وڏي توبخاني بابت جدا ماڻهن کي خبر پئي ۽ اُها هڪ ان زماني جي تاريخي مشين هئي ۽ ان کي اڳتي وٺي وڃڻ لاءِ هر طرف کان هڪ هڪ ماڻهوءَ جي ضرورت پوندي هئي ۽ اهي ماڻهو به اوترا ئي جاننا ۽ طاقتور هوندا هيا(38) ۽ توبخاني جي هڪ ڊگهي سلسلي جو رُخ جنهن ۾ بندوقون ۽ توبون شامل هيون، ديوارن ڏانهن ڪيل هو. چوڏهن توبن منجهان زوردار ڌماڪا ٿي رهيا هيا جن جا گولا پري پري وڃي ٿي ڪريا، اُنهن منجهان هڪڙي توب اهڙي به هئي جنهن ۾ هڪ سؤ ٽيهه بندوقون فِٽ ٿيل هيون يا وري اُن مان هڪ سؤ ٽيهه گوليون هڪ ئي وقت تي ٻاهر ٿي نڪتيون. تنهن هوندي به سلطان جي حملن بابت اسان يقين سان چئي سگهون ٿا ته نئين سائنس يا مشيني ايجادن جي اها اجا ابتدا مَس هئي. توب هلائڻ وقت ان جو ماهر موجود هوندو هو جيڪو وقت يا وقت جي گهڙين کي

بيهي ڳڻيندو هيو ۽ وڏي توب کي ڀهريون بارود سان ڀريو ويندو هو ۽ پوءِ ان کي چوڙيو ويندو هو ۽ اُها توب ڏينهن ۾ ست دفعا هلائي سگهبي هئي(39). بدقسمتيءَ سان گرم ٽيل مادو ڦاٽي پيو ۽ ڪيترائي توب هلائڻ وارا مري ويا، بهرحال هڪ ماهر کي داد ڏنو ويو جنهن ان خطري ۽ حادثي کي وڏيڪ خطرناڪ ٿيڻ کان بچائي ورتو جنهن هر ڌماڪي کان پوءِ مشين جي ٻوٿ تي تيل ٿي هاريو.

جيڪي ڀهريان گولا مشينن منجهان ڇوڙيا ويا ته اُنهن جو اثر گهٽ پر آواز وڌيڪ هيو تنهنڪري هڪ عيسائي کين صلاح ڏني ته انجنيئرن کي سيکاريو ويو ته هو قلعي جي خاص هنڌن جي ٻن مخالف طرفن کان پنهنجو نشانو وٺن. توڙي کٽي اهڙي حملي ۾ ڪجهه اوٽايون ۽ ڪمزوريون هيون پر تڏهن به گولن جي لڳاتار ڇُنڻ ۽ باهه جي شعلن ديوارن تي پنهنجا اثر ضرور ڇڏيا ۽ ترڪ جڏهن اونهي کاهيءَ جي ڪنارن تائين پهتا ته کين احساس ٿيو ته کين ان کڏ يا کاهيءَ کي هڪدم ڀرڻ گهرجي ۽ هو بنا دير ان ڪم ۾ لڳي ويا ۽ ڪوشش ڪيائون ته حملي جي خاص هنڌ تائين رستو ٺاهيو وڃي(40) ڪاٺين جا بيشمار ياڪُر ۽ بنڊل(*)، دٻا ۽ ڪاٺين جي وڏن ٻُنڊن کي کاهيءَ ۾ وڌو ويو ته جيئن جلد ڀرجي سگهي، ان ڪانسواءِ اُبهرائيءَ جي اها حالت هئي جو مکيه ماڻهو جيڪي ڪمزور ٿي ڪنهن ڪم جا نه رهيا هيا اُنهن کي به مُنهن ڀَر کاهيءَ ۾ اُڇلايو ٿي ويو ته جيئن وڏي ڳڌ جلد ڀرجي سگهي. گهيري ڪندڙ جو ڪم کاهيءَ کي ڀرڻ جو هيو ۽ گند ڪچري کي صاف ڪرڻ سان گهيري ۾ آيلن جي حفاظت جي صورتحال بهتر ٿي رهي هئي ۽ ڏکهي ۽ خوني لڙائيءَ کان پوءِ به اُها جاري جنهن کي ڏينهن جو اُٺڻ جي ڪوشش ڪئي وئي هئي، رات ٿيڻ تائين به اُن جا ٻَخيا اُڌڙيل نظر ٿي آيا. محمّد جو ٻيو قدم کاٽين کي آزمائڻ جو هيو، پر زمين پٿريلي هئي ۽ جيڪا به ڪوشش ڪئي ٿي وئي ته ان کي عيسائي انجنيئرن روڪي ناڪام بڻائي ٿي ڇڏيو، ۽ اجا تائين ڪابه اهڙي سائنس ايجاد نه ٿي هئي جو پهاڙن ۽ جبلن کي بارودي ڌماڪن ذريعي ٽڪرا ٽڪرا ڪري هوا ۾ اُڏائي ڇڏي ها، جنهن ۾ منارا توڙي شهر به اُکڙي ۽ اُڏري وڃن ها(41). قسطنطنيه جي گهيري کي هڪ ڳالهه ڪافي نمايان ڪري ٿي ته قديم توڙي جديد توبخانا پاڻ ۾ ملي هڪ ٿي ويا هيا. پراڻيون بندوقون ۽ توبون جديد انجڻين سان ملايون ويون هيون جن ذريعي تيرن توڙي پٿرن کي پري پنڌ تائين اُڇلائڻ آسان ٿي ويو هو ۽ گوليون توڙي داسا يا لوها ڏنڊا به ديوارن ڊاهڻ لاءِ استعمال ڪيا ٿي ويا ۽ بارودي شوري جي دريافت، نه وسامندڙ باهه کي وسائڻ لاءِ پاڻيءَ جي استعمال جي منع نه ڪئي هئي. هڪ تمام وڏو هلندڙ ڦرندڙ بُرج ٺاهيو ويو هو جنهن ۾ هٿيار ۽ ڪاٺين جا بنڊل رکيل هيا ۽ سائن (سانهن) جي کلُن کي ٽيٽو ڪري اُنهن کي ڍڪيو ويو هو ته جيئن دشمن جي حملي کان محفوظ رهن ۽ بُرجن جي سوراخن مان بندوقن ۽ توبن جا لڳاتار وارَ ڪيا ٿي ويا؛ مُهڙئين پاسي کان ٽي دروازا ٺاهيا ويا هيا ته جيئن اُتان دشمن خلاف حملا ڪري سگهجن ۽ ضرورت پوڻ تي سپاهين کي اُتان حفاظت سان ڪڍي به سگهجي. هو هڪ ڏاڪڻ ذريعي مٿئين حصي تي چڙهيا ۽ چرخين يا ڦِرڻين ذريعي هڪ اهڙو سرشتو جوڙي ورتائون جو ڇُرندڙ پُرندڙ ڏاڪڻين ذريعي هڪ عارضي پُل تعمير ٿي وئي ته جيئن قلعي کي نقصان رَسڻ جي صورت ۾ ٻيو نعم البدل موجود هجي. اهڙين ترڪيبن سان جيڪي يونانين کي ناراض ڪرڻ لاءِ ڪافي هيون، سينٽ رومنس جي مناري کي وڏي محنت ۽ سخت ڪوششن کان پوءِ آخرڪار ڊاهيو ويو، ترڪن کي به ڏِڪي پٺتي هٽايو ويو پر پوءِ انڌاري ٿيڻ تي اُنهن ڪوشش ۾ ڪجهه رڪاوٽ اچي وئي پر کين يقين هو ته جيئن صبح ٿيندو، روشني

ٿهنبي تہ هو نئين جوش ۽ جذبي سان پنهنجن حملن کي جاري رکندا ۽ آخرڪار سوڀ حاصل ڪندا. هن مختصر وقفي ۾ هنن پنهنجين اُميدن ۾ نئون روح ڦوڪيو ۽ هر لمحي ڪين شهنشاهہ جسٽينئني(†) طرفان سندن همت افزائي ٿيندي رهي جنهن سڄي رات جاڳي ساڻن گڏ گذاري ۽ گڏجي اهڙا اُپاءُ ورتائون تہ جيئن ڪليسا ۽ شهر کي هر صورت ۾ بچايو وڃي. صبح ٿيڻ شرط سلطان وڏي حيرت ۽ غمگينيءَ مان ڏٺو تہ سندس ڪاٺ جو نهيل شاندار بُرج سڙي رَک تي چڪو هو، ڪاهي صاف هئي جنهن کي اصل حالت ۾ آندو ويو هيو ۽ سينٽ رومنَس جو منارو اڳي وانگر مضبوط ۽ سالم بيٺو هو. هن پنهنجين ڪِرتن جي ناڪاميءَ تي افسوس جو اظهار ڪيو ۽ هڪ اعتراض جوڳو يا ملحداڻو جملو پنهنجي واتان ڪڍيائين تہ سٽيهہ هزار پيغمبرن* جا قول بہ ڪيس اعتبار ڪرڻ تي مجبور نٿا ڪري سگهن تہ ڪافرن هيترو سارو ڪم، ايتري ٿورڙي وقت ۾، ڪيئن مڪمل ڪيو هوندو.

عيسائي بادشاهن جي ڪشاده دلي مرده دلي ۾ بدلجي چڪي هئي پر گهيري جي پهرين مرحلن ۾ ڪانسٽئنسٽائن، آرچيپلئگلو، موريا ۽ سِسلي جي بيٽن تي ڪاڏي خوراڪ يا ٻي ضروري سامان جي مُهيا ٿيڻ کي يقيني بنائي ڇڏيو هو. اپريل جي شروعات ۾، پنج(42) وڏا جهاز، جن ۾ جنگي ۽ ٻيو ضروري سامان هيو، چوس جي بندر کان هلڻا هيا پر اُتر جي خطرناڪ ۽ طوفاني هوائن انهن کي روڪي ڇڏيو هيو(43)، هنن منجهان هڪڙي جهاز تي شاهي جهنڊو ڦڙڪي رهيو هو(*)، باقي چار جهاز جينئا جا هيا جن ۾ ڪڻڪ، جَوَ، شراب، تيل ۽ ڀاڄيون موجود هيون ۽ وڏي ڳالهہ تہ گاديءَ جي هنڌ ۾ خدمتن ڪرڻ لاءِ، ان جهاز ۾ فوجي ۽ سامونڊي جوڌا بہ سوار هيا. روح پرور هوا کُلي پئي جيڪا ڪافي دير تائين هلندي رهي ۽ ٻي ڏينهن تي ڏکڻ کان هڪ تيز واچوڙي سندن جهازن کي هيليسپانٽ ۽ پروپونٽِس پهچائي ڇڏيو، پر شهر، زميني توڙي سامونڊي رستن ذريعي آمدرفت لاءِ ڪليل هيو ۽ ترڪن جو سامونڊي ٻيڙو (آرماڙ) باسفورس پار ڪندي ئي، پهرين تاريخ جي اڌ چنڊ جيان هر ڪناري طرف ڦهلجي ويو تہ جيئن مخالفن جي مددگار جٿن جي آمد کي روڪي سگهجي. پڙهندڙن، جنهن جي ذهن ۾ قسطنطنيہ جي جاگرافي جو نقشو موجود آهي تہ اُهو هن زبردست نظاري مان لطف اندوز ٿيندو تہ ساڳي وقت اهڙين ڪوششن جي ساراهہ بہ ضرور ڪندو. عيسائين جا پنج جهاز، متس سوار ماڻهن جي خوشين، هُوڪرن ۽ هنيوچين ۾، سِڙهن ۽ بادبانن جي زور تي ڌوڪيندا ۽ اڳتي وڌندا رهيا ۽ سندن سامهون ترڪن جا ٽي سؤ جهاز موجود هيا ٻي طرف هڪ مضبوط قلعي ۽ سندن ڪئمپ ۾ يورپ توڙي ايشيا جا بيشمار تماشبين موجود هيا، جيڪي سندن مدد لاءِ آيل فوجين توڙي سيڌي سامان پهچڻ جو بيچينيءَ سان انتظار ڪري رهيا هيا. هڪ سرسري جائزي وٺڻ سان ڏسندڙن کي اها صورتحال شڪ واري هرگز نٿي لڳي ڇاڪاڻ تہ مسلمانن جي برتري واضح نظر اچي رهي هئي، ان ڪانسواءِ سندن تعداد توڙي بهادري پڻ سندن مخالفن جي مقابلي ۾ وڌيڪ نروار ۽ نمايان هئي. پر سندن سامونڊي جهازن جي ٻيڙي کي اُبهرائيءَ ۽ اٽپورين ڪوششن سان تيار ڪيو ويو هو جنهن ۾ ڪاريگرن جي ذهني ڪاوشن جي بجاءِ سلطان جي ذاتي خواهش جو عمل دخل زياده هيو. سندن خوشحاليءَ جي ڏينهن ۾ ترڪن ان ڳالهہ کي دل سان تسليم ڪيو هو تہ الله تعاليٰ زمين يا ڌرتيءَ جي حڪمراني تہ ڪين بخشي ڇڏي هئي

* (سٽيهہ هزار پيغمبرن جي انگَ کي گبن خبر ناهي ڪٿان هٿ ڪيو آهي، اسان تہ اهو انگ هڪ لک چوويهہ هزار پڙهيو آهي. سنڌيڪار)

باقي سمنڊ ڪافرن جي حوالي ڪري ڇڏيو هئائين(44)، ۽ بعد ۾ جيڪي شڪستون ڪين آيون يا سندن زوال ايندو ويو ته ان سان متي بيان ڪيل حقيقت جي تصديق ٿئي ٿي. وٽن فقط ارڙهن جهاز اهڙا هيا جيڪي مقابلي ۾ ڳاٽاٽي جهڙا هيا باقي بيون ته ڪليل ٻيڙيون ۽ ننڍا جهاز هيا جن جي بناوٽ ۾ ڪاٻه مهارت نظر نٿي آئي جن ۾ فوجي ته گهڻا هيا پر اُنهن ۾ توبخاني جو نالو نشان ڪونه هو، ۽ جيئن ته سپاهين يا ويڙهاڪن جي همت به تڏهن وڌندي آهي جڏهن هو پاڻ وٽ طاقتور هٿيار ڏسندا آهن، پر هن افسوسناڪ صورتحال تي سندن خاص فوجي به جن کي جئينيسري (جانثار) چيو ويندو هو، ڏڇي ۽ ڪنبي رهيا هيا، جڏهن ته عيسائين جي ڪئمپ ۾ پنج وڏا ۽ مضبوط جهاز لنگر انداز هيا جن جي رهبري ماهر ڪشتيبان ڪري رهيا هيا ۽ اُنهن ۾ اٽلي ۽ يونان جا تجربيڪار ناکئا وينل هيا جن کي سامونڊي سفرن توڙي خطرن جو مڪمل تجربو هو. وڏن ۽ ڳئورن جهازن جي ڪوشش اها هئي ته هر رڪاوٽ کي هٽائي پري ڪن يا ان کي صفا ٻوڙي ڇڏين ۽ پنهنجي رستي کي يقيني بڻائن ته جيئن سندن جهازن کي اڳتي وڌڻ ۾ ڪا به رنڊڪ نه اچي: سندن توبخانو به پاڻيءَ تي موجود هيو، اهڙيءَ طرح پاڻيٺ- گاڏڙ باهه جا شعلا سندن مخالفن مٿان وسي رهيا هيا ۽ اهڙن موقعن تي هوائون توڙي سامونڊي لهرون پڻ اُنهن جي مدد ڪنديون آهن جيڪي ماهر جهازران هوندا آهن. هن مقابلي ۾ هڪ شاهي جهاز، جنهن تي ذري گهٽ قبضو ٿي چڪو هو، پر ان کي جيئنا وارن بچائي ورتو ۽ ترڪن کي، جن پري توڙي ويجهي پنڌ تان حملا ٿي ڪيا، پوئتي ڌِڪي پڇايو ويو ۽ سندن نقصان به تمام گهڻو ٿيو، محمد سامونڊي ڪناري تي گهوڙي تي چڙهيل هيو ته جيئن ذاتي طور تي پنهنجين فوجين کي همت ۽ حوصلو ڏئي سگهي ۽ ڪين انعامن اڪرامن جون لالچون به ڏياريائين ٿي ته منجهن خوف به اهڙو پيدا ٿي ڪيائين جيڪو دشمن جي دڙڪن ۽ دهمانن کان به وڌيڪ خطرناڪ هو. سندس جوش جذبا سندس مُنهن جي تيورَن ۽ جسم جي چرپر مان صاف نظر اچي رهيا هيا ته(45) هو ڪيترو نه ڪاوڙ ۽ جوش ۾ پريل هو ۽ ائين ٿي لڳو ته جڻ خود جنگ جي ميدان تي وڙهڻ لاءِ تيار هجي ۽ سڄي فطرت جي حڪمراني جڻ سندس حڪمن جي تابع هئي. هن پنهنجي گهوڙي کي اڙي هڻي ۽ گهوڙو سمنڊ ڏانهن روانو ٿي ويو، هن پنهنجين فوجين کي رڙيون ڪندي لعنت ملامت ٿي ڪئي ۽ فوجي ڪئمپ ۾ جيڪو شور ۽ غرغاءُ پيدا ٿيو ان ترڪن کي ٽئين دفعي پرپور حملي ڪرڻ لاءِ آماده ڪيو جيڪو ظاهر آهي ته پهرين ٻن حملن کان وڌيڪ زوردار ۽ طاقتور هيو ۽ آءٌ هن ڳالهه کي ورجايان ٿو توڙي جو مون وٽ هينئر فرانزا جي شاهدي موجود ڪانهي، جيڪو سندن ئي زبان مان چورائي ٿو ته هنن فقط هڪڙي ڏينهن ۾ پنهنجا ٻارهن هزار ماڻهو مارائي ڇڏيا هيا. ٻيا وري يورپ ۽ ايشيا جي ڪنارن ڏانهن وٺي ڀڳا، جڏهن ته عيسائي فوجين، جن جو ڪو به نقصان نه ٿيو هو ۽ خوشيءَ ۾ ٻهڪيا پئي، باسفورس کي پار ڪري، بندر تي ئي هنن پنهنجي ڪئمپ قائم ڪري ڇڏي. فتح جي خوشي ۽ اعتماد ۾، هنن ٻناڪون ٿي هنيون ته ترڪن جي سڄي طاقت سندن ڪنٽرول ۽ قبضي ۾ اچي چڪي هئي، پر ائڊمرل يا ڪئپٽن پاشا، جنهن کي هڪ اک تي زخم رسيو هو، ڪين حوصلو ڏياريو ته سندن شڪست جو ڪارڻ به اهو حادثو هو جنهن ۾ هو زخمي ٿي پيو هو. بالتا اوگلي، بلغاريا قوم جي بادشاهن جو هڪ غدار هو، سندس فوجي ڪردار سندس لالچي طبيعت جي ڪري داغدار ٿي چڪو هو ۽ جڏهن بادشاهه آمر هجي ته ان جي حڪمراني ۾ ڪم ڪرڻ وارن جي بدنصيبي سندن ڏوهي هجڻ جو وڏي ۾ وڏو ثبوت بڻجي ويندي آهي. محمد ناراض ٿي

سندس عهدن توڙي نوڪري کي ختم ڪري ڇڏيو هو. ماڻهن جي موجودگيءَ ۾ ڪئپٽن پاشا کي چئن نوڪرن ميدان تي سمهاري ڇڏيو ۽ هڪ سوني ڏنڊي سان(46) سؤ پيرا ڌڪ هڻي ڪيس اَڌ ماريو ويو، توڙي جو اڳ ۾ هن سلطان جي نرم طبيعت جي تعريف ڪئي هئي(*) جنهن فقط سندس ملڪيت ضبط ڪرڻ ۽ ملڪ بدري جي ڪيس سزا ٻڌائي هئي. هاڻي يونانين کي ڪجهه اُميد جا ڪِرڻا نظر آيا پر اُنهن پنهنجن مغرب جي اتحادين جي ڪاهليءَ جي سخت مذمت تي ڪئي، اناتوليا جي برپٽن ۽ فلسطين جي جبلن جي وچ ۾ صليبي جنگين ۾ مارجي ويل لکين ماڻهن کي دفن ڪيو ويو هيو پر شاهي شهر جي صورتحال سندس دشمن جي مقابلي ۾ گهڻي مضبوط هئي، جتي سندن دوست به وڃي تي سگهيا ۽ ساموندي ملڪن جي وچٽري هٿيارن واري طاقت به روم جي نالي ۽ ان جي تبرڪن کي بچائڻ لاءِ ڪافي هئي جنهن مطابق هو عثمانيه سلطنت جي وچ ۾ هڪ عيسائي قلعي کي قائم ڪرڻ ۾ به ڪامياب تي پئي سگهيا. تنهن هوندي به هي ڪوششون قسطنطنيه کي چوٽڪاري ڏيارڻ لاءِ ڪافي نه هيون، پري جي طاقت ان خطري کي ٽارڻ لاءِ ڪافي نه هئي، ۽ هنگري يا گهٽ ۾ گهٽ هنيئيڊس جو سفير ته ترڪن جي ڪئمپ ۾ اڳي ئي رهندو هو جيڪو سلطان جي خطرن کي ختم ڪرڻ لاءِ وڏو ثبوت هو(47).

يونانين لاءِ ديوان جي رازن تائين پهچڻ ڏکيو ڪم هو تنهن هوندي به يونانين کي يقين تي ويو هو ته هڪ اهڙو مقابلو يا مُهاڏو جيڪو حيرت انگيز حد تائين رڳو ضِد ۽ هوڏ تي ٻڌل هجي، محمّد جي مستقل مزاجيءَ جي لاءِ ٽڪائيندڙ هيو. تنهنڪري هن پنتي هڻڻ جو به سوچيو ۽ شايد گهيري کي ختم به ڪري ڇڏي ها جيڪڏهن سندس ٻي نمبر وزير جي حاسد طبيعت خليل پاشا جي ڏوڪيبازي واري صلاح جي مخالفت نه ڪري ها جيڪو اڃا تائين اندروني طرح بازنطينين سان مليل هو ۽ ساڻن خطن ۽ چنين چپانين ذريعي مسلسل رابطي ۾ هو، شهر کي تيستائين ختم ڪرڻ جو خواب اجايو هو جيستائين بندر جي پاسن توڙي زمين کان مٿس ٻٽو حملو نه ڪيو وڃي، پر مسئلو اهو هو ته بندر تائين پهچڻ ناممڪن هو، هڪ ڏگهي دفاعي سلسلي، جنهن ۾ اٺ وڏا ۽ ويهه ننڍا جهاز پڻ بيهاريا ويا هيا، ان کان سواءِ ڪافي ٻيڙيون ۽ ٻتيلا پڻ هيا جن شهر جي بچاءَ کي ڪافي حد تائين يقيني بڻائي ڇڏيو هو: هيڏي ساري رڪاوٽ کي ٽوڙڻ جيئن ته مشڪل ڪم هو تنهنڪري ترڪن کي ساموندي حملي يا وري ڪليل سمنڊ ۾ جنگ ڇڙڻ جو گهٽو امڪان نظر تي آيو. هن گُوڙهي مونجهاري ۾ به محمّد جو ذهن پوري خبرداريءَ سان ڪم ڪري رهيو هو. ڪيس ڪمال بهادري واري هڪ رِٿ سُجهي آئي ته زميني رستي سان هو پنهنجا ننڍا جهاز ۽ فوجي سامان باسفورس کان پار ڪري بندر تائين پهچرائي ڇڏي. مفاصلو فقط ڏهن ميلن جو هو پر زمين ناهموار هئي جنهن تي وڻ ۽ گاهه هو ۽ رستو فقط هڪڙوئي هو جيڪو غلاظ سان ڳنڍيل هو، تنهنڪري ڪين رستي مِلڻ يا سندن مڪمل تباهيءَ جو دارومدار جيئڻا وارن تي هيو. پر هي مطلب جا واپاري اهڙا هيا جن فقط اها رعايت ورتي هئي ته سيني کان آخر ۾ سندن خدمتون حاصل ڪيون وڃن، ۽ جيڪڏهن ڪٿي هنر يا مهارت جي ڪا ڪمي نظر تي آئي ته ان کي فرمانبردار لشڪرن جي طاقت سان پورو ڪيو تي ويو، رستي جي ناهمواري يا ڪڙٻڙ کي مضبوط ۽ سِڌن سنوَن تختن سان هموار ڪيو ويو ۽ ڪيس وڏيڪ ترڪڻو بنائڻ لاءِ ان تي رِدن ۽ ڏاندن جي چربيءَ جو ٿهه چاڙهيو ويو. اسي کن ننڍا ۽ اڃا وڏيڪ ننڍا سڙهه وارا جهاز جن ۾ ٽيهن کان پنجاهه وَنجهه لڳل هيا اُنهن کي باسفورس جي ڪناري تي لاهي ۽ رولرن يا ڇڪرُين تي ڪنيو ويو ۽ اُنهن کي ماڻهن جي مدد سان

چرخين تي ڪٽي موقعي واري هنڌ تي پهچايو ويو. جهازن جي مُهڙئين توڙي بي پاسي کان رهبر مقرر ڪيا ويا ته جيئن هيڏي هوڏي پنڌڪڻ کان بچي وڃن، هاٿي سڙهن کي کولي هوا جي حوالي ڪيو ويو ۽ بندر تي ماڻهن خوشيءَ ۾ نغما تي آلاپيا ۽ تاڙيون وڄائي خوشيون ٿي ملهايون. هڪ رات ۾ ترڪن جي سامونڊي فوج وڏين تڪليفن کان پوءِ جبل تي چڙهڻ ۾ ڪامياب ٿي وئي ۽ ميدان تي پنهنجي پوزيشن درست ڪيائون ۽ هيناهينءَ کان بندر جي ننڍي پاڻيءَ ۾ فوجين پنهنجي ڪمان سنڀالي ۽ هي هنڌ يونانين جي هيناهين سطح تي بيٺل جهازن کان گهٽو مٿانهون هو، هن ڪامياب مهم جي اهميت فقط هن ڳالهه ۾ هئي ته ترڪن جو هن ڏکئي هنڌ تي پهچڻ ئي جڻ ڪاميابيءَ جي علامت هو جو مخالفن ۾ خوف ۽ هراس ڦهلجي ويو ۽ ترڪن ۾ اعتماد اچي ويو، پر هڪ اهڙي حقيقت کي اکين آڏو رکيو ويو جنهن کي ٻنهي قومن جي قلمن سان لکيو ويو آهي(48). يعني ساڳئي قسم جي مهم قديمين به آزمائي هئي(49)، ۽ ترڪن جا جهاز وڏا بيڙا هيا (اها ڳالهه آءٌ بيهر ورجايان ٿو) ۽ جيڪڏهن اسان ان جي اهميت ۽ مفاصلي جي پيٽ ڪريون، رڪاوٽن ۽ ذريعن کي به جاچيون ۽ پرکيون ته ائين چئي سگهبو ته ڪيترن سالن کان پوءِ اهو معجزو(50) اسان جي وقت ۾ بيهر ٿيو آهي(51). جيئن ئي محمّد بندر جي مٿاهين حصي تي قبضو ڪيو ۽ سامونڊي توڙي پيادل فوجي پنهنجين پنهنجين مقرر ڪيل هنڌن تي پهتا ته هنن هڪ پُل ناهي ورتي جيڪا پنجاهه ڪيوبٽس ويڪري ۽ هڪ سؤ ڪيوبٽس ڊگهي هئي. اها ڊبن، ڊمن ۽ تختن منجهان ناهي وئي هئي جنهن کي ٿوٽين جي سهاري بيهاريو ويو هو ۽ لوهه جي سيخن کي به ضرورت آهر استعمال ڪيو ويو هو، هن هنڌ جي اردگرد وڏي ۾ وڏي توبخاني کي فِٽ ڪيو ويو، جڏهن ته اسي جهاز، فوجي ۽ ڏاڪڻيون عين ان جڳهه تي آنديون ويون جن تي اڳ لاطيني فوجين فتح حاصل ڪئي هئي(*). عيسائين جي سُستي ۽ ڪوتاهيءَ تي اهو الزام لڳايو ويو آهي ته اُنهن پنهنجن اٽپورن ۽ اڌورن ڪمن کي اُنهيءَ حالت ۾ ڇڏيو هو ۽ اُنهن کي ڊاهيو نه هو ۽ سندن باهه کي هڪ وڏي باهه ذريعي ناڪام ڪيو ويو هو ۽ ائين به نه هيو ته اُهي رات جو ڪم ڪرڻ کان عاري هوندا هيا يا جهازن کي باهه ڏئي ساڙي يا سلطان جي ناهيل پل کي ڊاهي نٿي سگهيا. پر حقيقت اها هئي ته سلطان جي ذاتي اڳواڻيءَ سندس فوجين کي چؤڪس رکيو هو جن دشمن کي ويجهو اچڻ ئي نٿي ڏنو، دشمن جي جهازن کي ٻوڙيو ويو يا مٿن قبضو ڪيو ويو، اٽلي ۽ يونان جي چاليهن بهادر جوانن کي سندس حڪم تي بيدرديءَ سان قتل ڪيو ويو، توڙي جو ردِعمل ۾ شهنشاهه به انتهائي وحشياڻو ڪم ڪيو ۽ به سؤ سٺ مسلمانن قيدين جون ڌڙ کان ڌار ٿيل مُنڍيون ڪين ڏيکاريون ويون پر تڏهن به سندس ڏک ۾ ڪمي نه آئي هئي. چاليهن ڏينهن جي گهيري کان پوءِ به قسطنطنيه جي مقدر جو فيصلو نه ٿي سگهيو. دشمن فوجين جي جتن کي ٻٽي حملي ذريعي تباهه ڪيو ويو ۽ اُنهن مضبوط قلعن کي، جيڪي اوائلي وقتن کان وٺي، ڪيترن حملن جي باوجود هن وقت تائين سلامت بيٺا هيا، ترڪن جي توبخاني اُنهن کي هر طرف کان ڊاهي پَٽ ڪري ڇڏيو، ڪيترن هنڌن کي ٽوڙيو ويو ۽ سينٽ رومَنس جي گيٽ جي ويجهو چئن منارن کي ڊاهي زمين برابر ڪيو ويو، پنهنجين ڪمزور ۽ باغي طريقي جي فوجين کي پگهارن ڏيڻ لاءِ ڪانسٽنٽائن کي مجبور ڪيو ويو ته هو پنهنجن ڪليسائن ۾ لڳل هيرن موتين مان ان جو پورائو ڪري توڙي جو سلطان ساڻس واعدو ڪيو ته هو بعد ۾ چؤڻ تي خرچ پري ڪليسائن کي اصلي صورت ۾ بحال ڪندو، ۽ بيا به ڪيترا قدم اهڙا کنيا ويا جو اتحاد جي دشمنن کي ننديو ويو، اهڙيءَ طرح ماڻهن

۾ اندروني قوت ۽ هڪ ٻئي جي مخالفت جو جذبو پيدا ٿي ويو جنهن عيسائين جي باقي بچيل طاقت کي به ڪمزور ڪري ڇڏيو، جينئا ۽ وينس جي فوجي جٿن پنهنجن پنهنجن ماڻهن جي برتري ۽ خدمتن کي اڳتي وڌايو ۽ جسٽينيئيني ۽ وڏي نواب، جن جون خواهشون هيڏي ساري خطري جي هوندي به اجا ختم نه ٿيون هيون، هڪ ٻئي تي غداري ۽ بزدليءَ جا الزام مڙهيائون.

قسطنطنيه جي گهيري دؤران، امن ۽ پيش پوڻ جون ڳالهيون اڳتي وڌيون، ۽ فوجي ڪئمپ ۽ شهر جي وچ ۾ ڪيترائي پيرا ڳالهين ٻولهين جي ڏي- وٺ ٿي(52). يونان جي شهنشاهه کي تڪليفن ۽ ڏکن مان گذرڻو پيو تنهنڪري هن لاءِ ٻيو ڪو چارو نه رهيو هو سواءِ ان جي ته جيڪي به شرط رکيا ويا اُهي ڪيس قبول ڪرڻا پيا پر ان ۾ سندس مذهب ۽ شاهي رتبي جو احترام ڪيو ويو، ترڪي جي سلطان جي خواهش هئي ته سندس سپاهي موت جي مُنهن ۾ نه وڃن، پر ان ڪان وڌيڪ سندس تمنا اها هئي ته هو بازنطينين جي خزانن کي پنهنجي قبضي ۾ ڪري ۽ ان دولت کي پنهنجي ملڪ جي ڀلائيءَ لاءِ استعمال ڪري ۽ هن ڳبرس(*) لاءِ پنهنجو مقدس فرض سمجهيو ته ٿي شرط هنن جي آڏو رکي: ڍُتنو ڪرائن، ٽئڪس ڏين يا موت قبول ڪن. محمد تڏهن مطمئن ٿئي ها جڏهن ڪيس هڪ لک ڊيوڪٽس (ان وقت جو سِڪو) ساليانو ملن ها، پر سندس خواهشون ان ڪان به اڳتي وڌي ويون جڏهن هن اوڀر جي گاديءَ جي هنڌ حاصل ڪرڻ جي خواهش جو اظهار ڪيو ۽ هن سلسلي ۾ هو بادشاهه کي اوترو معاوضو ڏيڻ لاءِ به تيار ٿي ويو ۽ عوام لاءِ پنهنجي طرفان ڪين برداشت ڪرڻ جو يقين ڏياريائين. يا جيڪڏهن هو ان مان مطمئن نه ٿين ته پوءِ سلامتيءَ سان ڪين ملڪ ڇڏي وڃڻ جو اختيار به ڪين ڏنائين. پر پوءِ جڏهن ڪنهن به سمجهوتي يا صلحنامي جي ڪا صورت نظر نه آئي ته هن پڪو عزم ڪيو ته يا هو اوڀر جي تختگاهه تي ويهندو يا وري قسطنطنيه جي ديوارن اندر سندس قبر هوندي. عزت جي احساس يا وري عالمي مذمت جي خوف پئلولاگس جي ضمير کي جنجهوڙيو ۽ هن شهر جي واڳَ ترڪن جي حوالي ڪرڻ کان انڪار ڪيو ۽ عزم ڪيائين ته هو ترڪن سان آخري ۽ فيصلائتي جنگ ڪندو. هاڻي سلطان به پنهنجي طرفان حملي جي تيارين ۾ مصروف ٿي ويو جنهن ۾ ڪيترا ڏينهن گذري ويا، پر سندس ئي تارن جي آسماني علم ڪيس ڪجهه اطمينان ڏياريو جنهن موجب مئي جي اٺيهين تاريخ سلطان جي لاءِ ڀاڳ، بخت ۽ فيصلي وارو ڏينهن هوندو. ستاويهين مئي جي شام جو هن پنهنجو حڪمنامو جاري ڪري ڇڏيو ۽ ان ڏينهن تي سڀئي فوجي اڳواڻ سلطان وٽ گڏ ٿيا ۽ پنهنجن ڍنڍورچين کي هر طرف موڪلي ڏنائين ته ماڻهو پنهنجين پنهنجين ڏنل ذميوارين کي پورو ڪرڻ لاءِ هوشيار ۽ چؤڪس رهن ڇاڪاڻ ته خطري واري گهڙي پهچڻ واري هئي، ڪنهن به آمراڻي حڪومت لاءِ خوف پهريون اصول هوندو آهي ۽ سلطان خطرن کي مشرقي انداز ۾ ماڻهن اڳيان بيان ٿي ڪيو ۽ ڪين تنبيهه ٿي ڪيائين ته ڀاڄوڪڙ ۽ غداري ڪندڙ توڙي جو پکين وارا پَرَ پائن تڏهن به ڪين هرگز ملڪ ڇڏي ڀڄڻ نه ڏنو ويندو ۽ ڪين سندس انصاف جي ڪٽهڙي ۾ ضرور آندو ويندو. سندس پاشائن ۽ جانثارن جي اولاد جي بيشمار ماڻهن جا والدين عيسائي هيا پر ترڪي جي نالي کي نروار ڪرڻ ۾ اُنهن سڀني جو هٿ هيو ۽ توڙي جو نسل وڌندا ۽ تبديل ٿيندا رهيا تڏهن به فوجي دستا يا خود فوج جي نالي کي ترڪيءَ جي روايتن موجب زنده رکيو ويو، بهرحال هن مقدس جنگ ۾ مسلمانن تي فرض ڪيو ويو ته هو عبادتن سان پنهنجن ذهنن ۽ ستَ ڀيرا وضو ڪرڻ سان پنهنجن جسمن کي پاڪ رکن ۽ ان سان

گڏوگڏ روزا به رکن ته جيئن پرهيزگاري مڪمل ٿي وڃي، ڪجھ درويشن جي هجوم خيمن جو چڪر لڳايو جن ڪين شهادت جي باري ۾ سندن ذهن کي صاف ڪيو ۽ نوجوانن کي دائمي بقا واري زندگيءَ جي باري ۾ خوشخبري ٻڌائي وئي جنهن ۾ وهندڙ نديون ۽ باغ باغيچا هوندا، ڪارين ڪجلين اکين وارين ڪنوارين سندن خدمت ۾ هونديون، محمّد، بهرحال کين دنياوي فائدن جي به لالچ ڏني. فتح جي صورت ۾ فوجين جو پگهار ٻيڻ تي وڌايو ويندو. محمّد اعلان ڪيو: شهر ۽ ان جون عمارتون منهنجون آهن باقي اِهو واعدو ٿو ڪريان ته قيدي ۽ مالِ غنيمت اوهان جو هوندو، ان ڪانسواءِ سون ۽ حُسن جي خزانن ۾ به اوهان جو حصو هوندو، تنهنڪري دولتمند ٿيو ۽ خوش رهو. منهنجي شهنشاهت اندر ڪيترائي صوبا آهن، اُهو بهادر سپاهي جيڪو سڀني کان پهريون قسطنطنيه جي ديوارن ۽ قلعن کي فتح ڪندو، ته دولتمند صوبي جي حڪمراني ان جي حوالي ڪئي ويندي ۽ ان بهادر شخص لاءِ احسانمنديءَ جو احساس منهنجي دل ۾ وڌندو رهندو جيڪو ڪيس سندس اُميدن کان به گهڻو فائدو پهچائيندو.' اهڙن ۽ ڪيترن ٻين واعدن ترڪن ۾ وڏو جوش جذبو پيدا ڪري ڇڏيو تنهنڪري هو بي ڊپا ۽ بهادر ٿي جنگ ۾ وڙهيا ۽ هر طرف 'لاإِلهَ إلاالله، محمّدالرسول الله' جا نعرا گونجڻ لڳا ۽ غلاطه کان ستن منارن تائين سمنڊ توڙي ڌرتي سندن بارود ۽ هٿيارن جي باھ سان رات جو به روشن ٿي وئي.

مسلمانن جي مقابلي ۾ عيسائين جي ذهني ڪيفيت بلڪل مختلف هئي، جن وڏي واڪي پر اجاين شڪايتن سان پُڪاريو پئي ته کين سندن ئي گناهن جي سزا(*) ملي رهي هئي جو ته هو سزا جا جائز طور مستحق هيا. هڪ جلوس ڪڍيو ويو جنهن ۾ ڪنواري ٻيبي مريم جي تصويرن کي ڪٺي ٻاڌايو ويو پر هن سندن شڪايتن تي ڌيان ئي نه ڌريو، هاڻي عيسائين شهنشاھ تي الزام مڙهيو ته هو جيڪڏهن سلطان آڏو وقت تي پيش پوي ها ته هو ابتري واري حالت کان بچي وڃن ها ۽ هاڻي هو پنهنجي ايندڙ وقت کان بنھ ڏڍل هيا ۽ ترڪن جي دائمي غلاميءَ ۾ رهڻ جو کين خطرو به هو ته ساڳئي وقت کين اهو احساس به هو ته ان غلاميءَ ۾ کين تحفظ ۽ سڪون حاصل هوندو. يونان جي نوابن ۽ معتبرن ۽ اتحادين جي بهادر ماڻهن کي اناويهين تاريخ جي شام جو سلطان جي محلات ۾ سڏيو ويو ته جيئن وڏي حملي جي خطرن کان کين آگاھ ڪيو وڃي. آخري تقرير پيلولاگس جي هئي جنهن ۾ هن روم جي شهنشاهت کي دفنائڻ جا راڳ آلاپيا، پر پوءِ به هن عام ماڻهن سان فريب وارا واعدا ڪيا ۽ ڏوڪي وارين چالن سان کين وندرايو ويو ۽ منجهن اُميد جو شعلو ٻارڻ چاهيائين جيڪو سندس دل مان به وسامي چڪو هو. چوڻ لڳو: هن دنيا ۾ ڪنهن به شيءِ ۾ مزو ڪونهي، هر طرف اُداسي ڇانيل آهي ۽ انجيل توڙي ڪليسا ٻنهي ۾ اُنهن سپوتن ۽ سورمن لاءِ ڪنهن اُجوري يا انعام جي اُميد ڏياريل ڪانهي جيڪي پنهنجي ملڪ بچائڻ لاءِ وڙهيا هجن ۽ پنهنجين زندگين جو نذرانو پيش ڪيو هجي، پر سندن بادشاھ جي مثال ۽ گهيري ۾ بند رهڻ سبب ويڙهاڪن ۾ نراسائيءَ ۾ به اُميد پيدا ٿي وئي، بهرحال هن نااُميدي جي منظر نامي کي تاريخدان فرانزا جيڪو پاڻ به موقعي تي موجود هيو، هن طرح بيان ڪيو آهي: 'اُهي رُنا، اُنهن هڪ ٻئي سان ڀاڪر پاتا، توڙي جو کين هڪ ٻئي جي خاندانن يا ڀاڳ بخت جي به خبر نه هئي، بس هنن پنهنجون زندگيون ارپي ڇڏيون هيون ۽ هر ڪماندر پنهنجي ڊيوٽي جي جڳھ تي وڃي سڄي رات جاڳيو ۽ قلعي جي حفاظت لاءِ چؤڪس رهيو. شهنشاھ پنهنجن ڪجھ وفادار ساٿين سان گڏ سينٽ صوفيا جي ڪليسا جي گبنذ ۾ داخل ٿيو، جيڪا ٿورڙن ڪلاڪن کان پوءِ مسجد ۾

تبديل ٿيٺي هئي، ۽ عقيدت مان ڳوڙها ڳاڙيندي عيسائي رسمون ادا ڪيائين. هن پنهنجي محل ۾ ڪجهه گهڙيون تڏهن گذاريون جڏهن سڄي محلات مان رڙين ۽ سُڏڪن جا ماتمي آوار ٿي اُبريا ۽ سيني ڪان معافيون ورتائين جن کي مبادا هن ڪي تڪليفون يا ايذاءَ رسايا هجن(56)، ان ڪان پوءِ هو پنهنجي گهوڙي تي سوار ٿيو تہ جيئن فوجي دستن جو معائنو ڪري ۽ دشمن جي چُرپر تي نظر رکي. آخري ڪانسٽنٽائن جي شڪست ۽ سندس ڏکن جو داستان، بازنطيني قيصرن (سيزرس) کان دردناڪيءَ ۾ وڌيڪ شاندار آهي.

انتاري ۾ ان ڳالهہ جو امڪان رهندو آهي تہ حملو ڪندڙ شايد پنهنجي مقصد ۾ ڪامياب ٿي وڃي، پر هن ڳُليل ۽ وڏي حملي ۾ جتي فوجي حڪمت عملي سان گڏ محمد جي آسماني علمن جي ڄاڻ بہ ڪم ڪري رهي هئي تہ ان موجب اٺيهين مئي، چوڏهن سؤ ٽيونجاهہ عيسوي (29-05-1453) جي صبح جو ڏينهن حملي ڪرڻ لاءِ طئي ڪيو ويو، اڳين رات تي ٻين معاملن کي حل ڪيو ويو، فوجن، توبخانن ۽ ڪانين جي بندلن کي ڪاهيءَ وٽ آندو ويو جتي ڪيترن هنڌن تي ڪڙ ٻڙ تہ ڪٽي زمين هموار هئي ۽ اُسي ڪن جهازن کي ڏاڪٽين سميت اُنهن ڪنارن تي بيهاريو ويو جيڪي حفاظتي لحاظ سان ڪجهه ڪمزور هيا. موت جي خاموشي ڇانيل هئي جنهن مان ممڪن آهي کي ماڻهو لطف اندوز ٿي رهيا هجن پر آواز ۽ چرپر ڪرڻ جا قانون، ڪنهن بہ نظم ۽ ضبط يا خوف جا محتاج نہ هوندا آهن، ڪو ماڻهو پنهنجي ذاتي آواز کي تہ دٻائي سگهي ٿو يا پنهنجي پيرن جي چرپر کي خاموش ڪري سگهي ٿو پر جتي هزارين ماڻهو هجن ۽ اُهي هلي بہ رهيا هجن تہ ان مان يقينن آواز پيدا ٿيندا جيڪي هن موقعي تي بہ گهٽائي ناموافق ۽ رڙين جهڙا آواز پيدا ٿيا جن کي منارن جي چوڪيدارن غور سان ٻُڌو. پرهہ ڦٽي جو، بندوق هلائڻ جي رسم پوري ڪرڻ کان سواءِ، ترڪن، سمنڊ توڙي زمين کان شهر تي حملي جي شروعات ڪري ڇڏي ۽ سندن حملي کي هڪ وٿيل سڳي يا ڌاڳي سان تشبيهہ ڏني وئي آهي تہ اهو حملو ڪيترو نہ ويجهڙائيءَ کان ۽ لڳاتار ڪيو ويو هو(57). اڳين صفن ۾ جڻ تہ گند ڪچرو پريل هيو، جن ۾ اُهي پاڻ هُرتو شامل ٿيندڙ اناڙي ماڻهو شامل هيا جن کي وڙهڻ جو اڳ ڪو بہ تجربو ڪونہ هو، ان کان سواءِ ڪمزور ماڻهو ۽ ننڍا ٻار بہ شامل هيا، ڪڙمي ڪاسبي، رولُو ۽ وائڙا بہ جنگ وڙهڻ آيا هيا ۽ ڪيترا اهڙا بہ هيا جن کي ڦر لُٽ جي مال ملڻ جي اُميد هئي ۽ ٻيا وري شهادت جي شوق ۾ ڪاهي آيا هيا. بهرحال پوءِ بہ هو ڪنهن طرح ديوار تائين پهچي ويا. جن دليري ۽ اُبهرائپ ڪندي ديوار تي چڙهڻ جي ڪوشش ڪئي اُنهنکي تہ اُتي ئي اُڦٽ ماري ڍير ڪيو ويو، ۽ عيسائين جو ڪو بہ تير، ڀالو يا گولي وڏي هجوم تي ضايع نہ پئي وئي. پر بچاءَ جي سلسلي ۾ سندن طاقت توڙي بارود ختم ٿيندو پئي ويو، ڪاهيءَ کي اُنهن انسانن سان پريو ٿي ويو جيڪي قتل ٿيندا هيٺ ڍير ٿيندا ٿي رهيا ۽ ٻيا بہ ڪيترائي جڻ سندن قدمن پنيان قدم رکندا ڪاهيءَ ۾ ڪِرندا رهيا ۽ اهڙن متوالن(*) لاءِ موت، جڻ زندگيءَ جي پيٽ ۾ وڌيڪ ڪارائتو ٿي ويو هيو. مختلف پاشائن ۽ سنجڪن جي حڪم هيٺ اناتوليا ۽ رومانيا جون فوجون اڳتي وڌي ويون، جنگ ۾ سندن واڌارو يقيني نہ پر مشڪوڪ هيو ۽ ٻن ڪلاڪن جي لڙائيءَ کان پوءِ، يونانين جي پوزيشن اڳ کان بهتر ٿي وئي هئي ۽ هاڻي شهنشاهہ جو آواز بہ ڪين ٻڌڻ ۾ آيو جيڪو ڪين همٿائي رهيو هو تہ هر صورت ۾ سوڀ حاصل ڪرڻي هئي، ۽ ملڪ کي ڇوٽڪارو ڏيارڻو هو. فيصلي واري گهڙيءَ ۾ جانثاران اٿيا جيڪي تازا توانا، طاقتور جوشيلا ۽ اڻ موٽ ٿي لڳيا. سلطان

جيڪو گهوڙي تي سوار هو، ۽ لوهو نيزو سندس هٿ ۾ هو، اُهو پنهنجن فوجن جي جرئت ۽ بهادريءَ جو عيني شاهد هيو، هو ڏهن هزارن پروانن اندر گهيريل هيو جيڪي سندس حفاظت ڪري رهيا ۽ جن کي هن مناسب موقعي اچڻ لاءِ خاصِ مقرر ڪيو هو ۽ هاڻي هو ڪڙي نظر سان سيني جي چرپر ڏسي رهيو هو ۽ پنهنجي آواز سان ڪين همت ۽ حوصلو ڏئي رهيو هو. سندس ڪيترائي انصاف جا وزير پنئين پاسي ڪان بيٺل هيا جيڪي سپاهين کي ڪڏهن اڳتي وڌڻ جو چئي رهيا هيا ته ڪڏهن ڪين روڪي رهيا هيا ۽ ڪاهلن کي سزائون به ڏئي رهيا هيا، ۽ جيڪڏهن اڳين صفن ۾ خطرو موجود هيو ته شرمساري ۽ موت اُنهن لاءِ هيو جيڪي پاڇوڪڙ ۽ پوين صفن ۾ موجود هيا. خوف خطري يا تڪليفن جي دانهُن جا آواز ٻڌڻ ۾ نٿي آيا ڇاڪاڻ ته دهل، باجا، شرنايون ۽ موسيقي جا ٻيا ڪيترائي ساز وڄي رهيا هيا(†) تنهن ڪري ماڻهن جا آواز اُنهن ۾ دٻجي ويا هيا ۽ تجربي اهو ثابت ڪيو آهي ته آوازن جو ٽيڪنيڪي طريقو، جيڪو رت جي دوڙي ۽ جذبن کي وڌائيندو آهي، انساني مشين تي، دليلن ۽ منطق جي مقابلي ۾ وڌيڪ اثرانداز ٿيندو آهي. ترڪن جي توبخاني ۽ بندوقن جا ڌماڪيدار آواز، ڪئمپن، جهازن پُلين مطلب ته هر طرف ٻڌڻ ۾ ٿي آيا ۽ شهر، توڙي ترڪن ۽ يونانين تائين دونهون ئي دونهون نظر ٿي آيو جيڪو روم جي ڇوٽڪاري يا وري ان جي مڪمل تباهي ۽ بربادي ڪان پوءِ ئي ختم ٿيڻو هو. تاريخ جي سورمن جا ڪارناما ۽ ڪهاڻيون اسان کي تصور ۾ خوب وِندرائين ٿيون ۽ اهڙن داستانن ۾ اسان جي دلچسپي گهٽي وڌي وڃي ٿي؛ جنگين جون مهارت واريون تياريون ذهنن ۾ جنم وٺڻ ٿيون ۽ ان خطرناڪ سائنس ۾ ڪافي بهتري پڻ آئي آهي، پر هڪ وڏي حملي ۾ هڪ جهڙا ٻُچان ڏيندڙ يا نفرت جهڙا جذبا موجود هجن ٿا جتي رڳو رَت، پيانڪ پئو ۽ مونجهارا جنم وٺن ٿا؛ پر آءٌ ٽن صدين جي ڊگهي عرصي گذرڻ ۽ هزارن ميلن جي مفاصلي تي ويهي ڪري ان منظر جو نقشو نٿو لِيڪي سگهان جنهن جا تماشبين به هاڻي نه رهيا آهن ۽ نه وري زندگي جي اُن موڙ تي ڪم ڪندڙ خود به ان قابل هيا جو انصاف تي مبني ڪو نظريو پيش ڪري سگهن.

قسطنطنيه جي نقصان جو ظاهري سبب ته گوليون ۽ تير هيا جيڪي جان جسٽينئيني جي سيني مان پسٹ ٻاهر هليا ويا هيا. سندس جسم مان رَت وهڻ ۽ سندس سخت سور جي تڪليف مان هن جي همت ۽ دليريءَ جو اندازو ٿي رهيو هو ۽ جنهن جي فوجن ۽ بااعتماد ماڻهن کي شهر جي مضبوط قلعي سان تشبيهه ڏني ويندي هئي. هو زخمي ٿيڻ واري هنڌ تان اٿيو ۽ ڪنهن سرجن جي لاءِ هيڏي هوڏي واجهايائين، پر موقعو ڏسندي ڀڄڻ جي ڪوشش ڪيائين پر نه ٽڪندڙ ۽ سدا چوڪس رهڻ واري شهنشاهه ڪيس ڏسي ورتو ۽ سندس رستو روڪيندي ڪيس چيائين: 'تنهنجو زخم'، پئلولاگس مخاطب ٿيندي ڪيس چيو، 'معمولي آهي، پر تنهنجي لاءِ خطرو وڏو آهي، تنهن ڪري تنهنجي هتي موجودگي ضروري آهي ۽ تون آخر ويندين به ڪيڏانهن؟' 'آءٌ ويندس'، جينئا جي ڏڪندڙ شخص چيو، 'آءٌ به ان ساڳئي رستي سان ويندس جيڪو خدا تعاليٰ ترڪن لاءِ کولي ڇڏيو آهي'، ۽ هنن لفظن سان هو اندرين ديوارن جي هڪ سوراخ مان ٻاهر هليو ويو. بزدليءَ جي هن ڪُڌي ڪم سبب، سندس سڄي فوجي زندگيءَ تي جڻ ڪارو چٽو لڳي ويو ۽ جيڪي ٿورڙا ڏينهن هو غلاط ۾ يا چوس جي ٻيٹ تي رهيو ته پاڻ کي پاڻ به ملامت ڪندو رهيو ته ماڻهن به سندس ڪردار کي ننديو. سندس مثال جي پوئواري لاطيني فوجي جٿن طرفان پڻ ڪئي وئي تنهن ڪري جيئن ئي مٿن حملن جو زور وڌندو رهيو ته سندن دفاع يا

بچاءُ ڪمزور ٿيندو ويو. ترڪن جو تعداد عيسائين جي مقابلي ۾ پنجاھ يا سؤ دفعا وڌيڪ هيو جيڪو هر لحاظ سان مضبوط ۽ طاقتور پڻ هيو، ٻنهين ديوارن کي ڊاهي زمين جي سطح سان ملايو ويو ۽ ڪيترن ميلن جي دائري ۾ ڪيترين جڳهون پهچڻ ۾ آسان هيون ۽ ٻين هنڌن تي پهرو ته هيو مگر اُهو ڪمزور قسم جو هو ۽ جيڪڏهن گهيري ڪندڙ ڪنهن به هڪ هنڌ تي پهتا ٿي ته جڻ اُهي سڄي شهر تائين پهچي ٿي ويا. جنهن شخص کي سلطان پهريون انعام عطا ڪيو اُهو حسن هيو جيڪو جانثارن سان تعلق رکندڙ هيو، هو هڪ جانٺو جوان ۽ طاقتور سورمو هو. هڪ هٿ ۾ ترار ۽ ٻي ۾ ڍال(*) ڪنيون هو ٻاهرئين قلعي تي چڙهيو؛ ٽيهن جانثارن منجهان، جن سندس بهادريءَ کي پاڻ به اختيار ڪيو هو، ارڙهن جانثارن، بهادريءَ جي هن مهم ۾ پنهنجون جانيون قربان ڪيون. حَسن ۽ سندس ٻارهن بهادر ساٿي چوٽيءَ تائين پهچي ويا، پر حسن قلعي جي چوٽيءَ تان هيٺ ڪري پيو، هو هڪ گوڏي جي سهاري تي اُٿيو پر ٻيهر تيرن ۽ پٿرن جي برسات مٿس شروع ٿي وئي. پر سندس ڪاميابيءَ اها ڳالهه ثابت ڪئي هئي ته لڳاتار ڪوششن سان هر شئي حاصل ڪري سگهجي ٿي، ديوارن ۽ منارن کي ترڪن جي لشڪرن ڍڪي ڇڏيو ۽ يوناني، جيڪي ميدان تي بهتر پوزيشن ۾ هيا، هاڻي ترڪن کين اتان ڌِڪي ٻاهر ڪڍيو ۽ هو مجبور ٿڃي ويا، ترڪن جي لشڪرن مان شهنشاهه(59)، جنهن جنرل توڙي سپاهيءَ جون ٻئي ذميداريون خوش اسلوبيءَ سان سرانجام ٿي ڪيون، ڏسندي ڏسندي غائب ٿي ويو. جيڪي امير پنهنجن آخري پساهن تائين ساڻس گڏ هيا، اُنهن پئلولاگس ۽ ڪئنٽاڪزين جي عزت وارن نالن جي احترام کي آخري دم تائين قائم رکيو هو، سندس ڏک ڀريا لفظ به ماڻهن ٻڌي ورتا: 'ڇا ڪوئي عيسائي اهڙو هن وقت موجود ناهي جيڪو منهنجي سِسي کي ڌڙ کان ڌار ڪري ڇڏي(60)؟' ۽ سندس آخري خوف جنهن کيس پريشان ٿي ڪيو اُهو هو هيو ته هو ڪٽي زنده ٻي دينين جي هٿ نه اچي وڃي(61). ڪانسٽنٽائن نراسائيءَ مان دورانديشي ڪندي پنهنجي شاهي لباس کي ماڻهن جي گوڙ شور ۾ ڦٽو ڪري ڇڏيو(*) ۽ هڪ نامعلوم هٿ کيس هيٺ ڪيرائي ڇڏيو ۽ سندس جسم کي اُتي دفنايو ويو جتي قتل ٿيل ماڻهن جو جبل اڀ ئي نهي چڪو هو. سندس موت کان پوءِ ڪا به رنڊڪ يا رڪاوٽ باقي نه رهي هئي، يونانين شهر ڏانهن ڀڄڻ شروع ڪري ڇڏيو ۽ سندن ڪيترائي ماڻهو سينٽ رومنَس جي سوڙهي لنگهه کان گذرندي ٻوسٽ ۽ ساهه گهُٽجڻ سبب مري ويا. فاتح ترڪ اندرين ديوار جي گذر گاهن مان تيز تيز اڳتي وڌيا ۽ جيئن اُهي گهٽين مان گذري رهيا هيا ته اُنهن سان سندن پائرن جا خوشيءَ ۾ نه ماپندڙ لشڪر اچي مليا جن فينار گيٽ کي بندر طرف ڪيرائي ڇڏيو هو(62). جذبات جي شروعاتي گرميءَ ۾ اٽڪل ٻن هزار عيسائين کي ترار سان قتل ڪيو ويو، پر پوءِ ظلم تي لالچ جو قبضو ٿي ويو ۽ فاتحن ان ڳالهه کي تسليم ڪيو ته يونان جي ماڻهن کان هنن مال غنيمت جو چوٿون حصو لهڻو هو جيڪڏهن شهنشاهه ۽ سندس بهادر سپاهي گاديءَ جي هنڌ جي هر حصي ۾ ساڻن ايترو سخت مقابلو نه ڪن ها. بهرحال ٽيونجاهه ڏينهن جي گهيري کان پوءِ قسطنطنيه تي محمد نمبر ٻئي مڪمل قبضو ڪري ورتو جڏهن ته اڳ ان عظيم شهر کي خسرو، خاقان ۽ خليفا به مات نه ڏئي سگهيا هيا. سندس شهنشاهت کي لاطينين ختم ڪيو هو ۽ هاڻي وري سندن مذهب کي مسلمان فاتحن مٽيءَ ۾ ملائي ڇڏيو هو(63).

بدقسمتيءَ جون خبرون گهڻو ڪري پَرَ پائي اڏرنديون آهن ۽ ڪُند ڪڙڇ تائين بنا دير پهچنديون آهن پر قسطنطنيه جي فتح ٿيڻ جي خبر پرانهن پنڌن تائين شايد دير سان پهتي ۽ اهو بهتر ئي ٿيو ته

سندس بربادي جي ڦهلڻ ۾ دير لڳي(64). پر اهو ضرور ٿيو ته هر طرف ڌهڪاءُ پکڙجي ويو ۽ ماڻهن ۾ اضطراب ۽ بيچيني وڌي وئي ۽ حملي جي وقت جيڪو گوڙ گهمسان ۽ توبخانن جا ڌماڪا ٿيا ته ماڻهن صبح ٿيڻ تائين راتيون جاڳي گذاريون، باقي آءٌ ان ڳالهه تي اعتبار نه ٿو ڪريان ته جانثارن، يوناني عورتن ڪي نند مان وجي جاڳايو هوندو. بهرحال عام ماڻهن لاءِ تڪليفون ۽ مصيبتون ضرور پيدا ٿي پيون، گهر ۽ خانقاهون خالي ٿي ويون، ۽ ڍڄندڙ ۽ ڪنبندڙ ماڻهن گهٽين ۾ ائين ڀڄڻ شروع ڪيو جيئن رڍون ٻڪريون هيڏي هوڏي ڀڄنديون آهن. ڪڏهن ڪڏهن ائين به ٿيندو آهي ته ماڻهن جي گڏيل ڪمزوري طاقت ۾ بدلجي ويندي آهي يا وري ماڻهن ۾ اجايون اُميدون پيدا ٿي ونديون آهن ته هر ماڻهو پنهنجي مُنهن سُک ۽ سلامتيءَ سان هوندو، گاديءَ جي هنڌ جي هر حصي کان ماڻهو سينٽ صوفيا جي ڪليسا ڏانهن ڀڄندا ويا ۽ فقط هڪ ڪلاڪ اندر اُتي پهچي ويا. هيءَ مقدس جڳهه، ان جي منڊلي، وچون حصو، مٿيون توڙي هيٺيون گيلريون فادرس، مردن، عورتن، ٻارن، پادرين، ويراڳين ۽ منهبي ڪنوارين سان ڀريون پيون هيون، دروازن کي اندران بند ڪيو ويو هيو، پر ماڻهن مقدس گنبذ هيٺان وڃي پناهه ورتي جنهن کي اڳ هنن اهڙي عمارت سمجهيو هو جنهن کي ناپاڪ بنايو ويو هجي ۽ جتي هاڻي هو وڃي به نٿي سگهيا(†). هڪ پيشنگوئيءَ ۾ سندن پورو اعتماد هو جنهن ۾ هڪ جوشيلي يا ڌوکيباز شخص کين ٻڌايو هو ته 'هڪ ڏينهن اهڙو ايندو جو ترڪ قسطنطنيه ۾ داخل ٿي ويندا، ۽ رومين جو پيڇو سينٽ صوفيا جي چؤسول تائين ڪندا جيڪو ڪانسٽنٽائن جي ٿنڀن جي پرسان هيو ۽ ائين ٿيڻ شرط سندن تڪليفون ۽ مصيبتون وڌنديون پر اوچتو آسمانن تان هڪ فرشتو هيٺ ايندو جنهن جي هٿ ۾ ترار هوندي ۽ شهنشاهت کي ان بهشتي هٿيار ذريعي چوٽڪارو ڏياريندو جنهن کي هو هڪ غريب ماڻهوءَ جي حوالي ڪندو جيڪو ٿنڀي جي بنياد وٽ ويٺل هوندو. 'وٺ هيءَ ترار'، هو چوندو، 'ع آقا جي ماڻهن جو بدلو وٺ'. هنن جذباتي لفظن چوڻ شرط ترڪن ۾ ڀاڄ پئجي ويندي ۽ رومي سوڀارا ٿيندا ۽ اولهه ۽ اناتوليه کان وٺي فارس تائين کين ڌِڪي ٻاهر ڪيندا. هن موقعي تي ڊيوڪَس، هن خواب واري تصور تي يونانين کي چَندَ پٽي ۽ سندن ضِد ۽ اندروني ڦوٽ ۽ اختلافن تي کين خوب ٻَنڊيو. 'جيڪڏهن اهو فرشتو ظاهر ٿئي ها'، هڪ تاريخدان لکي ٿو، 'جيڪڏهن هو اوهان جي دشمنن کي ختم ڪرڻ لاءِ اوهان کي چوي به ها ته اُهو فقط تڏهن ٿئي ها جڏهن اوهان ڪليسا جي ايڪي ۽ اتحاد لاءِ آماده هجو ها ۽ اهڙي فيصلائتي گهڙيءَ ۾ اوهان پنهنجي سلامتيءَ کي رد ڪري ڇڏيو ها يا وري پنهنجي خدا سان به ڌوکو ڪريو ها(65)'.

هڪ طرف هو ڪنهن فرشتي جي معجزاتي آمد جا منتظر هيا ته ٻي طرف ترڪَ دروازن کي ڪهاڙين سان ڀڃي اندر داخل ٿي ويا، پر کين ڪنهن به رڪاوٽ جو مُنهن نه ڏسڻو پيو، هاڻي هو غور سان پنهنجن قيدين کي ڏسي ۽ اُنهن منجهان چونڊ ڪري رهيا هيا. جواني، حُسن، ۽ دولت کين ڪشش ٿي ڪئي، ۽ ملڪيت جا حق هنن پنهنجي پاڻ ۾ طئي ڪري ورتا ته ڪهڙو ماڻهو ڪنهن جي ملڪيت هوندو ائين به ٿيو ته جنهن اڳ ۾ ڪنهن تي قبضو ڪري ورتو، اُهو ان جو ٿي ويو پر جي ڪٿي ڪو اختلاف ٿيو ته کين پنهنجي اڳواڻ جو حڪم هر حالت ۾ مڃڻو هو. هڪ ڪلاڪ جي اندر مرد قيدين کي رَسن سان ۽ عورتن کي سندن برقعن يا رَون سان ٻڌي قابو ڪيو ويو. نوڪرن کي سينيٽرن جي قطار ۾ بيهاريو ويو، پادرين کي ڪليسا جي ٻار ڍوئيندڙن سان گڏ رکيو ويو ۽ غريب طبقي جي

نوجوانن کي اهڙين شريف عورتن سان رهايو ويو جن جي چهرن تي سج به اجا ليئو نه پاتو هو ۽ نه وري سندن ويجهن عزيزن کين ڏٺو هو. قيدين جي هن منظرنامي ۾ سماجي رتبن جو خيال يا احساس نه رهيو هو، فطرت جي قانونن کي ٽوڙي ختم ڪيو ويو هو ۽ ظالم سپاهي ڪنهن پيءُ جي درد ڀرين دانهن ڏي ڪنايو ئي ڪين ٿي، ۽ نه وري ڪين ڪنهن ماءُ جا ڳوڙها نظر ٿي آيا جيڪي هن پنهنجي اولاد جي وڇوڙي تي ڳاڙيا هوندا ۽ نه ننڍڙن ٻارن جي سُڏڪن تي ڪنهن کي رحم ٿي آيو. سڀني ڪان وڌيڪ راهبائون متاثر ٿيون جيڪي رڙيون ڪري زارو قطار ٿي رُنيون جن کي قربان گاهن تان اگهاڙين ڇاتين، ڦهليل ٻانهن ۽ وکريل وارن سان ڪنيو ويو هو ۽ اسان کي ان ڳالهه تي اعتبار ڪرڻ گهرجي ته اُنهن منجهان ڪجهه اهڙيون به هيون جن پنهنجين خانقاهن ۾ وڃڻ جي بجاءِ ترڪن جي حرم ۾ وڃڻ کي وڌيڪ ترجيح ٿي ڏني. بدقسمت يونانين کي جانورن جيان شهر جي گهٽين ۾ گهليو ويو ۽ جيئن ته فاتح پنهنجي ٻي شڪار ڪرڻ لاءِ آتا هيا ته اُنهن ٽڪل ڏڪندڙ ۽ ڪنبندڙ ماڻهن کي ويتر ڌڪ ٿي هنيا ته جيئن اُهي تکڙا قدم کڻي سگهن. هڪ ۽ ساڳي وقت تي سڀني ڪليسائن ۽ خانقاهن کي ڦري تاراج ڪيو ويو. گاديءَ جي هنڌ جي سڀني محلاتن، عاليشان عمارتن ۽ رهائش گاهن کي به لٽيو ڦريو ويو جنهن ۾ ڪنهن تقدس يا احترام جو رتيءَ ماتر به خيال نه رکيو ويو. سٺ هزار کان به مٿي پارسا ۽ عبادت گذار ماڻهن کي شهر جي مختلف جڳهن تان ڪنيي فوجي ڪئمپن ۾ آندو ويو جن جي، اناج جي جنس جيان مٿا سٺا ڪئي وئي، ڀين کي وڪرو ڪيو ويو ۽ مالڪن جي مُوڊ ۽ مرضي مطابق کين عثمانيه سلطنت جي دور دراز صوبن ۾ نيو ويو ته جيئن اُتي غلاميءَ جي زندگي گذارن. ماڻهن جي اهڙن لشڪرن ۾ ڪيترا ماڻهو بيحد نمايان ۽ نالي وارا هيا. تاريخدان فرانزا جيڪو ڀهريون شاهي محل جو رکوال ۽ سيڪريٽري هيو، پنهنجي خاندان سميت متاثر ٿيل ماڻهن ۾ شامل هيو. چئن مهينن تائين غلاميءَ جي زندگي گذارڻ بعد هن آزادي ماڻي، ايندڙ سياري ۾ هو هيڊرئانوپل ويو جتي هن پئسن سان پنهنجي زال جي آزادي گهوڙن جي هڪ مالڪ کان حاصل ڪئي پر سندس ٻه ٻارڙا جيڪي حسين جوانڙا هيا، اُنهن کي قابو ڪري محمد پنهنجي خدمت لاءِ رکيو هو. فرانزا جي ڌيءُ حرم سراءِ ۾ ئي مري وئي ۽ شايد ڪنواري هئي: سندس پٽ :ٻيڪو پندرهن سالن جي عمر جو هو، بدناميءَ کان بچڻ لاءِ هن موت قبول ڪيو ۽ ڪيس سندس عاشق ماري ڇڏيو(66). هن هڪ ٻيو غير انساني ڪم ڪيو جنهن جو ازالو ڪنهن به صورت ۾ نٿو ٿي سگهي ته هن يونان جي هڪ پوڙهي ۽ معزز عورت ۽ سندس ٻن ڌيئرن کي هڪ لاطيني شاعريءَ عيوض آزاد ڪيو جيڪا فليفس لکي هئي ۽ جنهن ان معزز خاندان ۾ پنهنجي لاءِ زال جي چونڊ ڪئي هئي(67). محمد جو تڪبر يا سندس ظلم، شايد روم جي عيوضي جي گرفتاريءَ سان مطمئن ٿي وڃي ها پر وڏي پادري آئسوڊور جي چالاڪي سبب جامع تلاشيءَ کان لنوايو ويو ۽ هو هڪ عام ماڻهوءَ جي روپ ۾ غلاط ڏانهن کِسڪي هليو ويو(68).

ٻاهرئين بندر جي گذر گاهه وٽ اجا تائين اٽلي جي جهازن جو قبضو هو جيڪي وڻج واپار جي سامان سان گڏ جنگي هٿيار به کڻي آيا هيا. اُنهن ترڪن طرفان ڪيل گهيري ۾ بهادريءَ جي ڪارنامن جي تعريف ڪئي ۽ اُنهن مخالفن جي ڀاڄ تي پنهنجي طرفان اطمينان جو اظهار ڪيو، جڏهن ته ترڪي جا جهازران شهر کي تاراج ڪرڻ ۾ مصروف ٿي ويا هيا. جڏهن هنن پنهنجن جهنڊن کي ڦڙڪايو ته سمنڊ جي ڪناري تي ڪيترائي عرضدار موجود هيا جن درد جون دانهون ٿي ڪيون، پر ڪين ٻاهر ڪيڻ جا

ذريعا محدود هيا، وينِيس ۽ جينئا وارن پنهنجن ملڪي ماڻهن کي پنهنجي جهازن ۾ سوار ڪيو ۽ سلطان جي پڪن واعدن جي باوجود، غلاظ جي رهواسين پنهنجن گهرن کي خالي ڪيو ۽ جهازن ۾ چڙهي ٻين ملڪن ڏانهن رمندا رهيا.

جڏهن ٻه وڏن شهرن کي فتح ڪري اُنهن کي تاراج ڪيو ويندو آهي ته تاريخدانن کي اڪثر ڪري ٻڌيو فقط ان ڪري ويندو آهي ته هو هر صورتحال جي ساڳي تصوير ليڪيندا آهن، سندن خيال ۾ ساڳين جذبن منجهان اثر يا نتيجا به ساڳيا ئي نڪرندا آهن، ۽ جڏهن اُهي جذبات حد کان اڳتي وڌي ويندا آهن ته پوءِ افسوس سان اهو چوڻو ٿو پوي ته هڪ وحشي ۽ مهذب ماڻهوءَ جي وچ ۾ فرق تمام ٿورو رهجي ويندو آهي. تعصب، ڪٽرپڻي يا نفرتن جو ذڪر جڏهن به ايندو ته ترڪن تي، عيسائين جي رت وهائڻ يا سندن نسل ڪشي ڪرڻ جو ظالماڻو ۽ زيادتين ڪرڻ جو الزام نه ايندو پر سندن روايتي محاورن ۾، (يعني قديمي روايتن موجب) جن ماڻهن يا قومن تي سوپ حاصل ڪبي آهي ته اُنهن جون زندگيون فاتحن وٽ خودبخود ضبط ٿي وينديون آهن ۽ فاتحن جو جائز انعام ئي اهو هوندو آهي ته هو فتح ٿيل ماڻهن کان پنهنجي خدمت ڪرائيندا آهن، يا وري پنهنجن قيدين (مرد توڙي عورتن) کي وڪرو ڪري پئسا وصول ڪندا آهن(69). قسطنطنيه جي دولت، سلطان پنهنجي فاتح فوجين ۾ ورهائي ڇڏي هئي جنهن ۾ فقط هڪ ڪلاڪ جي قُرلٽ جي ڪمائي به ڪنهن چڱي ڀلي صنعت جي سالن جي ڪمائيءَ جي برابر هوندي. پر جيئن ته مال غنيمت جي ورهاست جا ڪي واضح اصول نه ناهيا ويا هيا ته جرئت ۽ بهادري جي انعامن اڪرامن جي رسائي اصل حقدارن تائين گهٽ پر چيلن ۽ چالاڪ ماڻهن تائين وڌيڪ نظر آئي ۽ اُنهن ۾ اهڙا ماڻهو به هيا جن نه محنت ڪئي ۽ نه وري جنگ ۾ حصو ورتو هو. سندن ذلت جي داستانن کي دهرائڻ سان نه ته ڪو فائدو ٿيندو ۽ نه ان مان ڪا رهبري ملندي؛ جڏهن شهنشاهت کي آخري پيري مالي مشڪلاتون آيون ته ان وقت سندس ڪل ناڻو چاليهه لک ڊيوڪٽس(70) هيو ۽ هن دولت مان تمام ٿورو حصو وينِس، جينئا، فلورينس ۽ ائنڪونا جي واپارين جو هيو. هنن ڌارين ماڻهن محنت ڪري دولت جي ذريعن کي متاسٽا ذريعي وڌايو، پر يونانين جي دولت کي عاليشان محلاتن، خوبصورت الماڙين ۽ ڪپڙن، پراڻن ۽ قديمي سِڪن جي نمائش ذريعي ڏيکاريو ويو ته متان حڪومت انهي دولت کي ملڪ جي بچاءَ جي بهاني استعمال نه ڪري ڇڏي. خانقاهن ۽ ڪليسائن جي قُرلٽ يا انهن جي بي حرمتي جي واقعن تي ماڻهن بيشمار شڪايتون درج ڪرايون. سينٽ صوفيا جي گنبذ کي، زميني بهشت' عرش جو ٻيو نظارو، فرشتن جي سواري يا وري خدا تعاليٰ جي عظمت جو تخت گاهه ڪوٺيو ويندو هو(71)، جيڪو زمانن کان خير خيرات يا قربان گاهه طور استعمال ٿيندو هو، ختم ڪيو ويو ۽ ان ۾ لڳل سون، چاندي هيرا موتي، قيمتي گلدان ۽ پادرين جاڳهَ زيور وڪٽي وڌي بي حيائيءَ سان اُنهن کي انسان ذات جي استعمال ۾ آندو ويو. خدائي مجسمن کي ختم ڪيو ويو، ڪاٺ ۽ ان مان نهيل عمدين شين کي پيچي پورا پورا ڪيو ويو يا مورڳو اُنهن کي ساڙيو يا پيرن هيٺان ڪچليو ويو يا وري اُنهن کي بورچيخانن يا گهوڙن جي استبلن ۾ استعمال ڪيو ويو جنهن کي بيهودگيءَ کان سواءِ ٻيو نالو نٿو ڏئي سگهجي. اهڙين بي حرمتين جي مثالن جي ڪاپي، قسطنطنيه جي لاطيني فاتحن تان ڪئي وئي هئي ۽ جيڪو رَويو حضرت عيسيٰؑ ٻيبي مريم ۽ ٻين درويشن سان ڪئٿولڪن کان وني هلندو ٿي آيو ته جوشيلن يا جنوني مسلمانن به بت پرستي جي يادگارن سان ساڳيو

نامناسب رَويو روا رکيو هو. شايد هڪ فيلسوف، بجاءِ ماڻهن جي دانهُن ۽ فريادن تي غور ڪرڻ جي ائين چوندو ته جڏهن به ڪنهن فن جو زوال ايندو آهي ته فنپارو يا ڪنهن به فن جو ماڈل ان فن جي مقابلي ۾ افضل نه هوندو آهي، اهڙيءَ طرح معجزن ۽ خوابن جي فيڪٽري کي پادرين طرفان هلايو ويندو ته کوڙ سارا معجزا پيدا ٿي پوندا ۽ پورڙا ۽ سادڙا ماڻهو اُنهن ۾ جلدي اعتبار به ڪري ويندا. فيلسوف بانطيني لائبرري جي ضايع ٿيڻ تي به ڏک جو اظهار ڪيو جيڪا پڻ جنگ جي شعلن جي نذر ٿي وئي هئي جنهن ۾ هڪ اندازي موجب هڪ لک ويهه هزار مسودا ضايع ٿي ويا هيا(72)، ۽ تڏهن ڏهن جُلدن جي قيمت هڪ ڊيوڪٽ هئي، ۽ ساڳي قيمت ۾ مذهبي ڪتابن جو پورو شيلف پرجي ويندو هو، جن ۾ ارسطو ۽ هومر جا ڪتاب به هوندا هيا ۽ قديم يونان جي سائنس ۽ علم ادب تي به وڏو مواد موجود هوندو هو. اسان کي اهو ٻڌائيندي خوشي محسوس ٿي ٿئي ته اسان جي شاهڪار ادب، جنهن جو مُلهه ڪَتڻ ذري گهٽ ناممڪن آهي، جو گهڻو ذخيرو اٽلي ۾ محفوظ ڪيو ويو آهي ۽ جرمني جي هڪ شهر جي ڪاريگرن هڪ اهڙو اصول طئي ڪري ورتو آهي جنهن مطابق وقت جي وحشي پڻي ۽ درندگيءَ جي طريقن جي سخت مذمت ڪئي وئي آهي.

اٺيهين مئي جي يادگار ۽ تاريخي ڏينهن جي پهرئين ڪلاڪ(73) کان وٺي، ساڳئي ڏينهن جي انين ڪلاڪ تائين، قسطنطنيه ۾ افراتفري ۽ لُٽ مار جو راڄ هيو ۽ اُهو تڏهن وڃي ختم ٿيو جڏهن فتح جي خوشيءَ ۾ سلطان بذات خود سينٽ رومنَس جي گيٽ کان شهر ۾ داخل ٿيو. سندس وزير، پاشا، ۽ محافظ ساڻس گڏ هيا ۽ اُنهن مان هر هڪ هرڪيولَس جيان مضبوط ۽ سگهارو، اپولو جيان هوشيار ۽ جنگ جي فن ۾ هر هڪ، ڏهن عام ماڻهن جي برابر هيو. فاتح(74)، حيرت ۽ اطمينان سان گنبذ ۽ محلاتن جي عاليشان نقشن نگارن کي غور سان جاچي ڏٺو، جيڪي مشرقي عمارت سازي جي فن کان بلڪل مختلف هيا. نمائشي آکاڙي ۾ سندس نظرون هڪ اهڙي هنڌ کُپي ويون جتي ٽن نانگن جا نقش چٽيل هيا ۽ پنهنجي طاقت آزمائڻ خاطر، هن پنهنجي لوهي نيزي ۽ جنگي ڪهاڙيءَ سان هِنن راڪاسن مان هڪ کي ڏک هنيو(75) جيڪي ترڪن جي نظر ۾ بُت يا شهر جا مُنڊيءَ جا جَڙاوَ يا بُڙا هيا. سينٽ صوفيا جي مکيه دروازي تي هو پنهنجي گهوڙي تان هيٺ لٿو، ۽ گنبذ جي اندر ويو ۽ عظمت جي هن مناري لاءِ هن جي دل ۾ ايتري عزت پيدا ٿي وئي جو هن جڏهن اهو ڏٺو ته هڪ جوشيلو مسلمان، ماربل جي نهيل پيچري کي اُکوڙي رهيو هو ته سلطان پنهنجي ترار اُڀي ڪندي کيس سخت تنبيهه ڪئي ته جيڪڏهن قيدي ۽ بيو مال غنيمت سپاهين کي ڏنو ويو هو ته هي عاليشان ۽ عوامي تفريح جون عمارتون ۽ محلات خود سلطان جي لاءِ مخصوص ڪيا ويا هيا. سندس حڪم تي اوير جي شهر جي ڪليسا کي مسجد ۾ تبديل ڪيو ويو، ان مان وهمن وسوسن ۽ بُت پرستيءَ جا اوزار يا مورتيون اڳيئي ڪڍيون ويون هيون، صليبُن کي ٻاهر اڇلايو ويو، ۽ جن ديوارن تي تصويرون، مجسما يا نقش ڪيل هيا، اُنهن کي مٽائي ۽ ديوارن کي ڌوئي پاڪ ڪيو ويو. ساڳئي يعني جمعي جي ڏينهن تي مؤذن وڏي اوچائيءَ تي نهيل ممبر تي چڙهيو ۽ اتان وڃي اَذان ڏنائين جنهن ۾ الله ۽ ان جي رسول ﷺ جا نالا ڏنل هيا. نماز ۾ امام خطبو ڏنو ۽ محمد ٻئي پڻ بين سان گڏجي نماز ادا ڪئي ۽ ان قربان گاهه تي وڃي شڪرانا ادا ڪيائين جتي عيسائين جي رازن بابت، آخري قيصرن (سيزرس) کان ٿورڙو ئي اڳ شادمانا ٿيا هيا(76). سينٽ صوفيا کان هو هڪ ويران جهوپڙي ۾ ويو جنهن بابت چيو ٿو وڃي ته اُها ڪانسٽنٽائن جي هڪ

سؤ دعويدارن يا جانشينن جي هئي، پر جنهن کي چند ڪلاڪن اندر ان اعزاز کان محروم ڪيو ويو هيو. انساني عظمت جي لاهن چاڙهن بابت ڪيئي خيال سندس ذهن ۾ اُڀريا ۽ لتا ۽ هن فارسي شاعريءَ مان ٻه سٽون پڙهيون: ”ڪوريئڙي پنهنجو جار شاهي محلات ۾ اُڻيو آهي، ۽ چبري، افراسياب جي منارن تي ويهي پنهنجو راڳ آلاپڻ شروع ڪيو آهي(77)“.

سلطان تنهن هوندي ٻه مطمئن نہ هيو. هن تيستائين پنهنجي سوڀ کي مڪمل نہ پئي سمجهيو جيستائين کيس ڪانسٽنٽائن بابت پوري خبر نہ پئي هئي تہ هو ڪيڏانهن ڀڄي ويو هو، ڪٿي قيد تي ويو هو يا جنگ ۾ مري ويو هو. ٻن جنيسرين دعويٰ ڪئي تہ هنن کيس ماريو هو ۽ انعام جو مطالبو ڪرڻ لڳا، سندس لاش کي ٻين لاشن جي ڍير جي هيٺان ڳولي لڌو ويو ۽ کيس سندس بوٽن جي نشاني ذريعي سڃاتو ويو جن تي سونهري عقابن جو برٽ پريل هو، يونانين پنهنجي فوت ٿيل شهنشاهه جي سِرَ کي سڃاتو ۽ سندس موت تي ڳوڙها ڳاڙيا، ۽ رت سان پريل ٽرافي کي ڏيکارڻ کان پوءِ(78)، محمد حڪم ڏنو تہ سندس دشمن کي پورن اعزازن سان دفن ڪيو وڃي. ڪانسٽنٽائن جي موت کان پوءِ، ليوڪَس نوٽارَس جيڪو هڪ وڏو نواب(79)، ۽ شهنشاهت جو پهريون وزير هو، اُهو سيني کان وڌيڪ اهم قيدي هو. اوچتو هو اڳتي وڌيو ۽ خزانن جا انبار ڪٽي سلطان جي پيرن تي وجي ڪريو، ’پر ڇو؟‘ سلطان کانئس پڇيو، ’تو هي خزانو پنهنجي بادشاهه جي حوالي نہ ڪيو تہ هو پنهنجي ملڪ جي بچاءَ لاءِ هن مان ڪجهه مدد وٺي سگهي ها؟‘ ’هي خزانو اوهان جو آهي‘ غلام جواب ڏنو، ’الله تعاليٰ هن کي اوهان جي هٿن جي حصي لاءِ وقف ڪري ڇڏيو هو‘. ’جيڪڏهن اهو منهنجي حصي جو هيو‘ آمر کيس چيو، ’تہ پوءِ تو هيترو وقت منهنجي حوالي ڇو نہ ڪيو ۽ تو اسان سان جنگ ٻہ جاري رکي؟‘ وڏي نواب سلطان کي ڪجهه ڌارين ماڻهن جي ضد بابت ٻڌايو ۽ ترڪي جي هڪ وزير جي ڳجهن رازن جي باري ۾ ٻہ کيس ٻڌايائين. هن تفصيلي ڳالهه ٻولهه کان پوءِ سلطان نہ رڳو کيس معاف ڪيو پر سندس حفاظت ڪرڻ جو ٻہ کيس يقين ڏياريائين. محمد هاڻي پنهنجي گهر واري ڏانهن وڃڻ جو ارادو ڪيو جيڪا هڪ معتبر بادشاهه زادي هئي ۽ جيڪا ڪيتري وقت کان وني بيمار هئي، ۽ سلطان ڪوشش ڪئي تہ هو سندس تڪليفن ۾ کيس ڪجهه دلداريون ڏئي جيڪا انسانيت توڙي ساڻس ويجهي رشتيداريءَ جي ٻہ ڳهُرج هئي. سلطان پنهنجن آفيسرن جي لاءِ ٻہ ڪجهه نرميون ۽ ذاتي شفقت جو اظهار ڪيو، جن مان ڪيترن کي تہ هن پنهنجي خرچ تي آزاد ڪرايو هو ۽ ڪجهه ڏينهن لاءِ هن پاڻ کي فتح ٿيل ۽ مظلوم ماڻهن جو دوست ۽ سندن پيءُ ظاهر ڪيو. پر جلدئي اهو منظر تبديل ٿي ويو ۽ سندس رواني ٿيڻ کان اڳ ئي نمائشي آڪاڙي ۾ سندس معتبر قيدين کي قتل ڪيو ويو. سندس ڏوڪي واري ظلم تي عيسائين کيس پٽ پاراتا ڏنا. هنن وڏي نواب جي موت کي بهادري واري شهادت جو نالو ڏنو ۽ سندس موت جو سبب اهو ڄاڻايو ويو تہ نواب پنهنجن ٻارن کي سلطان جي حوالي ڪرڻ کان انڪار ڪيو هو ڇو تہ هو اهڙي طرح پنهنجي جنسي خواهش پوري ڪري ها. بهرحال هڪ بازنطيني مؤرخ ان کي سلطان خلاف ڪليل سازش ڪوٺيو آهي جنهن ۾ شايد اٽلي جو هٿ هيو؛ هن غداريءَ کي شاندار ڇٽي پيو سگهجي پر حقيقت اها آهي تہ جنهن باغي جرئت سان اهو ڪُڌو ڪم ڪيو هو، ان کي پنهنجي جان تان ٻہ هٿ ڌوئڻا پيا ۽ نہ وري فاتح جو ان ۾ ڪو قصور هيو، ڇاڪاڻ تہ جيڪڏهن هن پنهنجن دشمنن کي ماراپو ٻہ هو تہ فقط ان ڪري تہ هو اُنهن تي اعتماد نہ ڪندو هو، توڙي جو ان ڪهاڻيءَ ۾ ڪا صداقت

نتي ٿسجي. ارڙهين جون تي سوڀارو سلطان هئڊريانوپل واپس ويو ۽ عيسائين جي ڪمينگي وارين حرڪتن تي طنز مان ڪليو جن ڪي اوپر جي شهنشاهت جي زوال جي روپ ۾ پنهنجي بربادي نظر آئي هئي.

قسطنطنيه هاڻي ويڳاڻو ۽ غير آباد لڳي رهيو هو، جنهن ۾ نه ڪو بادشاهه هو ۽ نه وري منجهس ماڻهن جي وڏي آبادي موجود هئي. پر تنهن هوندي به ان کي برباد شهر هرگز نٿو چئي سگهجي ڇاڪاڻ ته ان جي بيهڪ ئي بي مثال هئي، بيو ته اهو هڪ وڏي شهنشاهت جي گاديءَ جو هنڌ هيو ۽ هن هنڌ جو ڏيک وقت جي حادثن ۽ قسمت جي لاهن چاڙهن کان گهڻو مٿاهون هو. بورسا ۽ هئڊريانوپل، جيڪي عثمانيه سلطنت جا قديمي گاديءَ جا هنڌ هيا، اُهي هاڻي صوبائي شهرن جي هيٺئين درجي تي اچي ويا هيا ۽ محمد ٻئي پنهنجي توڙي پنهنجن جانشينن جي رهائش گاهه ساڳئي اهم مقام تي رکي جيڪا ڪانسٽنٽائن پنهنجي لاءِ چونڊي هئي(80). غلاط جي قلعن کي، جيڪي شايد لاطينين کي پناهه ڏيڻ ۾ مددگار ثابت ٿين ها، ڊاهي پٽ ڪيو ويو، پر جيڪو نقصان ترڪن جي توبخاني جو ٿيو هو ان جي هڪدم مرمت ڪئي وئي ۽ آگسٽ جي مهيني کان اڳ چوني جي گهڻي مقدار کي ساڙيو ويو هو ته جيئن قسطنطنيه جي ديوارن جي مرمت ڪري انهن کي اصل صورت ۾ آندو وڃي. جيئن ته سموري زميني توڙي عمارتي ملڪيت، توڙي سرڪاري هئي يا خانگي، ملحداڻي هئي يا مقدس، هاڻي فاتح جي ٿي وئي هئي ته هن سڀ کان پهريون اٺن فرلانگن جي ٽڪري کي هڪ ٽڪندي جڳهه کان جدا ڪيو ته جيئن پنهنجو محل يا حرم سراءِ نهرائي سگهي. هتي ئي عيش عشرت جو مرڪز هو ۽ عالم پناهه (جيئن اٿلي وارا ڪيس سڏيندا هيا) هتان ويهي يورپ ۽ ايشيا تي حڪومت ڪندو هو پر باسفورس جي ڪنارن تي هو دشمنن جي ساموندي فوج جي نشانن کان محفوظ ڪونه هو. سينٽ صوفيا جي عظيم ڪليسا، جنهن کي مسجد ۾ تبديل ڪيو ويو هيو، منجهان ڪافي ناڻو وصول ٿيڻ لڳو جنهن ۾ ڪافي منارن جو واڌارو ڪيو ويو هيو ۽ جنهن جي اردگرد وڻن جا جهڳٽا ۽ فوهارا تعمير ڪيا ويا هيا، ته جيئن مسلمان عقيدت سان عبادت ڪري سگهن ۽ اهڙن دلڪش نظارن ۾ روحاني تراوت به حاصل ڪن. ساڳي طرز تي شاهي مسجدون تعمير ڪرايون ويون جن کي عرف عام ۾ جامع مسجد چيو ويندو هو ۽ پهرين اهڙي مسجد محمد ٻئي نهرائي هئي جيڪا پاڪ حوارين جي ڪليسا جي تباهه ڪارين مٿان ۽ يوناني شهنشاهن جي مقبرن جي پرسان تعمير ڪرائي وئي هئي. سوڀ حاصل ڪرڻ کان پوءِ ٽئين ڏينهن تي، ابو ايوب جي قبر(*)، جيڪو عربن جي پهرئين حملي ۾ شهيد ٿيو هو، کي خواب ۾ ڏٺو ويو ۽ ترڪ سلطان سندس مقبري جي اڳيان اچي پنهنجي سلطنت جي ترار ڪٽندا آهن(81). قسطنطنيه جو تعلق فقط روم جي تاريخدان سان نه آهي ۽ نه وري اُها هتي شهري يا مذهبي عمارتون ويهي ڳڻائيندس جن کي ترڪن تعمير ڪرايو هو، آبادي به پوءِ تيزيءَ سان وڌي ۽ سيپٽمبر کان پهريون انا توليا ۽ رومانيا جا پنج هزار خاندان شاهي حڪم کي مڃيندي ۽ پنهنجي مٿان موت جي ترار کي لڙڪندو ڏسندي، گاديءَ جي هنڌ ۾ پنهنجون نيون جايون جڳهون جوڙي ويهي رهيا. محمد جي تخت کي ماڻهن جي تعداد ۽ سندس رعيت جي وفادار مسلمانن جي پُشت پناهي حاصل هئي، پر سندس قومي پاليسي اها هئي ته يونانين کي به هو پنهنجي ملڪ ۾ واپس آڻيندو. ۽ اُهي وڏن انبوهن ۽ هجومن جي صورت ۾ واپس وريا ڇو ته سندن زندگي، آزادي، ۽ مذهبي عبادتن ۽ رسمن کي جاري رکڻ جي ڪين مڪمل ضمانت ڏني وئي هئي.

شهر جي بزرگ يا اڳواڻ جي پڳ ٻڌرائڻ جي رسم ڪي، بازنطينين جي محل جي رسمن کي زندهہ ڪري اختيار ڪيو ويو هو. اطميناڻ ۽ پئو جي ڳنڍيل جنبن سان هنن سلطان کي تخت تي وينل ٿي ڏٺو، جنهن جينيڊيَس کي ريڊارن وارو هڪ لَڪڻ يا ڏنبو سندس هٿن ۾ ڏنو جنهن ڪي ڪليسائي رتبي جي هڪ علامت سمجهيو ويندو هو. هُن بزرگ کي حرم سراءِ جي گيٽ تائين آندو، سندس اڳيان گهوڙو آندائين جنهن مٿان تمام مهانگا سنجَ رکيل هيا ۽ وزيرن ۽ پاشائن کي حڪم ڏنائين تہ کيس محلات تائين وٺي وڃن جتي سندس رهائش گاهہ مقرر ٿي هئي(82). قسطنطنيه جون ڪليسائون ٻن منهبن ۾ ورهايل هيون، اُنهن جون حدون مقرر ڪيون ويون هيون، ۽ جيستائين سليم طرفان دخل اندازي نہ ٿي هئي، جيڪو محمد جو پوٽو هو، يونانين(83) سٺ سالن تائين منهبي حد بنديءَ مان مڪمل فائدو ورتو هو. عيسائي، جن کي ديوان جي وزيرن جي پنيرائي حاصل هئي ۽ جن سلطان جي جنونيت کان بچڻ ٿي چاهيو، هنن جو خيال هو تہ اها حد بندي هڪ قانوني گهرج هئي، جنهن ۾ سخا نہ پر ساڻن انصاف ڪيو ويو هو، ساڻن رعايت نہ پر هڪ معاهدو هو ۽ جيڪڏهن اوچتو اڌ شهر بہ ڪانئن ڪسجي وڃي تہ ٻي اڌ تہ اڳيئي مقدس شڪست قبول ڪري آڻ مڃي چڏي هئي. شروع ۾ مليل امداد تہ باهہ جي شعلن ڳڙڪائي ڇڏي هئي، پر نقصان جو ازالو ٽن جئنيسرين جي شاهدي ذريعي پورو ڪيو ويو هيو جن کي معاهدي جا نقطا چڱيءَ طرح ياد هيا ۽ ڪئنٽمير جي خيال مطابق، ان وقت جي مثبت روَين، تاريخي حقيقت، ۽ ڳنڍيل هاڪار جي مقابلي ۾ اُنهن ڪوڙن قسمن جي وڌيڪ اهميت هئي جيڪي پئسا وٺي کنيا ويا هيا(84).

يورپ ۽ ايشيا ۾ يونان جي بادشاهت جي بچيل ٽُڪرن کي آءٌ ترڪن جي فوج جي حوالي ٿو ڪريان، پر ٻن شاهي خاندانن(85) جي تباهي جن جو قسطنطنيه تي راڄ هوندو هو، بذات خود چڻ اوير ۾ روم جي شهنشاهت جي زوال ۽ خاتمي جي مڪمل شاهدي پيش ڪري ٿي. موريا، ڊميٽريَس ۽ ٿومَس(86) جن مان بہ پئلولاگس جا پائر هيا جيڪي اڃا جيئرا هيا، ڪين ڪانسٽنٽائن جي موت تي حيرت وٺي وئي هئي تہ اوترو اچرج ڪين بادشاهت جي تباهيءَ جو هيو. جيئن تہ هاڻي هو پنهنجي بچاءَ کان بہ نااُميد ٿي ويا هيا تہ اُنهن مانائتن يونانين سان گڏجي، اٽلي ۾ وڃي پناهہ ورتي تہ جيئن ترڪن جي خطرن ۽ هراس واري ڪيفيت کان پري هجن. سندن شروعاتي خدشا تہ سوڀاري سلطان خود ئي دور ڪري ڇڏيا هيا جنهن ڪانئن ٻارهن هزار ڊيوڪٽس جو ٽئڪس وٺي ڪين مطمئن ڪيو هو ۽ سندس خواهش هئي تہ ٻين ڪندن، علائقن ۽ ٻيٽن جي بہ تلاش ڪئي وڃي تہ جيئن اُهي بہ ٽئڪس يا جزيو ادا ڪن، اهڙي ئي طريقي سان موريا کي سٺن سالن تائين سُڪون مليو ويو هو. پر هن ظاهري سُڪون ۾ ڏک، اختلاف ۽ تڪليفون لِڪل هيون. هيڪساملين، جيڪو سمنڊ جي سوڙهي پٽيءَ تي هڪ قلعو هو ۽ جنهن کي ڪڏهن ناهيو تہ ڪڏهن ڊاهيو ويندو هو، اٽلي جا ٽي سؤ تير انداز هاڻي ان جي حفاظت نٿي ڪري سگهيا، چو تہ ڪورنٿ جي چابين تي ترڪن قبضو ڪري ڇڏيو هو، جڏهن اُهي اونهاري جي سير سفر کان واپس موٽيا تہ ساڻن گڏ بيشمار قيدي ۽ ججهو مال غنيمت هيو: جيڪي يوناني زخمي ٿيل هيا اُنهن جي شڪايتن تي غور تہ نہ ڪيو ويو پر اُنهن کي نفرت سان هڪ ڪَن کان ٻُڌي ٻي ڪن کان ڪڍيو ويو. البانيا وارن، جيڪي ريڊارن ۽ لٽيرن جي روپ ۾ رولُو ماٺهو هيا، هن ٻيٽ کي پنهنجن لشڪرن سان اچي پريو پر اُنهن هر طرف لُٽ مار ۽ قتل جون وارداتون شروع ڪري ڇڏيون، ٻن آمرن، پاڙي وارن

پاشائن کان مدد گهري جيڪا بي عزتي واري هئڻ سان گڏ خطرناڪ به هئي، پر جڏهن هن بغاوت کي ڪچلي ڇڏيو ته هن تجربي مان جيڪو سبق ڪيس مليو، ان ڪيس اڳتي لاءِ محتاط ڪري ڇڏيو ته اهڙي صورتحال ۾ ڪهڙو رَويو اختيار ڪرڻ بهتر هو، رت جا رشتا، توڙي جيڪي هنن قربان گاهن اڳيان قسم کڻي واعدا وچن ڪيا هيا، ۽ نه وري ضرورتن جا بندڻ، گڏجي به سندن گهريلو جهيڙن جهڳڙن کي ختم ڪرائي سگهيا. هنن ترار جي زور تي هڪ ٻئي جي مال ملڪيت يا وراثتن کي ڦٻي لٽيو ۽ ڦريو، جيڪا امداد يا خير خيرات اولهه جي ملڪن کان هتي پهتي هئي ته ان کي به دشمنين سبب ضايع ڪيو ويو ۽ هو رڳو پنهنجي وحشي پڻي ۽ خون خرابي ذريعي زندگي گذارڻ ڄاڻندا هيا، ان کان سواءِ ٻيو ڪو به لڇڻ منجهن ڪو نه هو. ڪمزور دشمن جون تڪليفون ڪڏهن سندن وڏي سرواڻ يا سردار جو توجهه ڇڪرائينديون هيون، ۽ جڏهن معاملو برداشت کان ٻاهر ٿي ويو ته محمد پاڻ کي ڊميٽريس جو دوست ظاهر ڪيو ۽ وڏي فوج وٺي موريا تي ڪاهه ڪري اُتي پهتو. هن جڏهن اسپارٽا جي مال ملڪيت پنهنجي قبضي هيٺ ڪئي ته: 'تون بيحد ڪمزور آهين' سلطان چيو، 'ته هن بغاوت واري صوبي کي صبر ۽ سڪون ۾ واپس آڻين. تنهنڪري آءٌ تنهنجي ڌيءُ کي پنهنجي بستري تي سمهاريندس ۽ تون پنهنجي باقي زندگي عزت ۽ حفاظت سان گذاريندين.' ڊميٽريَس ٿڌو ساهه کنيو ۽ حڪم مڃيندي پنهنجي ڌيءُ ۽ قلعا سلطان جي حوالي ڪيائين، ۽ سلطان جي پنيان هئيڊريانوپل پهتو ۽ ٿريس جو شهر سندس حوالي ڪيو ويو ته جيئن هو پنهنجو گذارو ڪري سگهي. ان کان سواءِ امبروس، ليمنوس ۽ سئموٿريس جا ننڍا ننڍا ٻيٽ به ڊميٽريس جي حوالي ڪيا ويا. ايندڙ سال ڏکن جو سندس پراڻو ساٿي به ساڻس وچي مليو جيڪو ڪمنينيَن قوم جو آخري فرد هو جنهن، لاطينين طرفان قسطنطنيه فتح ڪرڻ کان پوءِ، ڪاري سمنڊ جي ڪناري تي هڪ نئين شهنشاهت جو بنياد رکيو هيو(87). جيتري قدر اناتوليه جي فتح جو تعلق آهي محمد، دائود جي گاديءَ جي هنڌ ۾ ساموندي توڙي پيادل فوج مقرر ڪئي، جنهن پاڻ کي ٽريبيزاند(99) جو شهنشاهه سمجهي ڇڏيو هو ۽ جيڪا سندن پاڻ ۾ ڳالهه ٻولهه ٿي ان جو آخري يا فيصلائتو سوال هي هيو: 'ڇا تون پنهنجي بادشاهت کي ڇڏي پنهنجي زندگي ۽ مال دولت بچائڻ چاهيندين؟ يا پنهنجي دولت، بادشاهت ۽ زندگي ٽيئي وڃائڻ چاهيندين؟ ڪمزور ۽ ڊڄڻي ڪمنيئس کي ڏڪڻي وٺي وئي، ٻيو ته ڪيس هڪ مسلمان پاڙيسري جي خبر هُيس جيڪو سِنوپ(89) جو بادشاهه هو جنهن کي سلطان جو اوچتو سڏ ٿيو ته اُهو پنهنجي قلعي واري شهر، جنهن ۾ چار هزار توبون ۽ ڏهن کان ٻارهن هزار سپاهي هيا، ڇڏي هليو ويو، تنهن ڪري ٽريبيزاند جي هٿ نوڪئي شهنشاهه به بنا دير آڻ مڃي، جنهن پنهنجي ڪٽنب سميت رومانيا جي قلعي ۾ وڃي پناهه ورتي، پر ان شڪ تي ته هو فارس جي بادشاهه سان ڳجهه ڳجهاندر ۾ خط و ڪتابت ڪندو هو، ته ڪيس نه رڳو پنهنجي حياتيءَ تان هٿ ڌوئڻا پيا پر سڄي ڪمنيئين قوم کي قربان ڪيو ويو ڇو ته اهو فاتح جو حڪم هو. هوڏانهن ڊميٽريَس کي سندس پيءُ جي نالي به هن جو بچاءُ نه ڪيو، ڪيس ملڪ بدر ڪيو ويو ۽ سندس ملڪيت کي ضبط ڪيو ويو، سندس مسڪيني ۽ مظلوميت واري حالت سلطان جي دل ۾ رحم ۽ نفرت جا گڏيل جذبا پيدا

ڪيا، سندس پوئلڳن کي قسطنطنيه پهچايو ويو ۽ ڪيس پنجاهه هزار ائسپرس (سڪو) جي پينشن ڏني سندس غربت جو ڪنهن حد تائين ازالو ڪيو ويو، ان وچ ۾ خانقاهي زندگي گذارڻ ۽ ڪجهه ٻين سببن جي ڪري پيلولاگس بہ مري ويو. باقي اها ڳالهه يقين سان نٿي چئي سگهجي تہ ٽميٽريس جي غلامي ۽ ذلت واري زندگي يا سندس پاءُ ٿومَس(90) جي جلاوطني ختم ٿي يا لڳاتار رهي. موريا جي سوڀ کان پوءِ بادشاهه ڪورفو ڏانهن ڀڄي ويو ۽ اتان وري اٽلي هليو ويو ۽ هن سان ڪجهه اگهاڙا ساٿي بہ گڏ هيا؛ چاڪاڻ تہ سندس نالو وڏو هيو ۽ ڪيس تڪليفون بہ آيون هيون تنهن ڪري حوارين جي اڳواڻ سينٽ ائنڊريو ڪيس وئٽيڪن ۾ پنهنجو مهمان بڻايو ۽ سندس ڏکن واري زندگي کي ڪجهه آٿت ڏيڻ لاءِ پادري ڇهه هزار ڊيوڪٽس سندس وظيفو مقرر ڪري ڇڏيو. سندس ٻن پٽن ائنڊريو ۽ مئنيوئل کي اٽلي ۾ تعليم ڏياري وئي، پر وڏو پنهنجين خراب عادتن ۽ ناڪام شاديءَ سبب، دشمنن لاءِ نفرت جوڳو ۽ دوستن تي هڪ بار بڻجي ويو. ڪيس هڪ لقب ڏنو ويو هو ۽ اهو ئي سندس سچو ورثو هو جنهن کي هن فرانس ۽ ائراگان(91) جي بادشاهن کي وڪڻي ڇڏيو. ٿورن خوشحالي وارن ڏينهن ۾ چارلس انين، اوڀر جي شهنشاهت جي حڪمراني جي خواهش ڏيکاري جنهن ۾ نئپلس جي بادشاهت بہ شامل هوندي، هڪ عوامي اجتماع ۾، هن آگسٽس جي لقب سان پاڻ کي شهنشاهه بڻائي ڇڏيو، يونانين شادمانا ڪيا ۽ ترڪ، فرانس جي سورهيائيءَ کان اڳيئي ڪنبي رهيا هيا(92). مينيوئل پئلولاگس، جيڪو سندس ٻيو پٽ هيو، کي لالچايو ويو تہ پنهنجي وطن جو چڪر لڳائي اچي تہ واپسيءَ تي ڪيس مان ملندو، اهڙيءَ طرح قسطنطنيه ۾ ڪيس آسائش ۽ حفاظت سان ترسايو ويو، ۽ خبر تڏهن پئي جڏهن عيسائين ۽ مسلمانن جي هڪ وڏي هجوم وڏي مان شان سان ڪيس قبر ۾ وجهي پوريو. ڪڏهن ڪڏهن ماڻهن ۾ اهڙا جانور بہ پيدا ٿيندا آهن جيڪي پنهنجن علائقن جي بجاءِ ٻين هنڌن تي وجڻ چاهيندا آهن، اهڙيءَ طرح شاهي خاندان جو آخري نسل بہ نالائق منجهان هيو ۽ پاڻ کي ثابت بہ اهڙو ئي ڪري ڏيکاريائون، هن سلطان کان بہ خوبصورت عورتون تحفي ۾ ورتيون، ۽ سندس پٽ جيترو وقت بہ زنده هيو تہ لڳندو هو تہ ڇڻ هيو ئي ڪين ۽ هڪ ترڪ غلام جي مذهب کي قبول ڪيو هيائين.

قسطنطنيه جي فتح ٿيڻ کان پوءِ ان جي اهميت تمام گهٽجي وڏي وئي هئي؛ نڪولس پنجين جي پادريت، توڙي جو پُرامن ۽ خوشحاليءَ واري هئي، پر اوڀر جي شهنشاهت جي خاتمي سان سندس پادريت بہ بي عزت ٿي ختم ٿي وئي، هاڻي وري لاطينيت جون تڪليفون ۽ سندن خوف خطرا وڌي ويا ڇڻ تہ وري صليبي جنگين جو جذبو ۽ جنون نئين سر زنده ٿي ويو هو. اولهه جي هڪ ڏور دراز ملڪ ۾ برگنڊي جو نواب، فلانڊرس ۾ لِسلي جي هنڌ تي پنهنجن دوستن ۽ اميرن سان ڪچهري ڪري رهيو هو ۽ هن دعوت ۾ طعامن جي ڏوم ڏام واري نمائش ڪئي وئي هئي، ۽ ڪاڏا اهڙا هيا جيڪي سندن تصور ۽ مزاج جي عين مطابق هيا(93). هلندڙ دعوت جي وچ ۾ هڪ جانٺو عرب مسلمان وڏي هال ۾ هليو ويو جنهن سان هڪ مصنوعي هاٿي ساڻ هيو ان وقت سندس پُٺي قلعي طرف هئي، هڪ بزرگ عورت، جنهن کي ماتمي لباس پاتل هيو، جنهن کي مذهب جي علامت بہ چيو ويندو آهي، قلعي مان ٻاهر نڪتي،

هن پنهنجين اذيتن تي افسوس جو اظهار ڪيو ۽ پنهنجن ساٿين جي سُستيءَ تي الزام مڙهيائين، پر سونهري پشم جو واپاري اڳتي وڌيو، سندس مُٺ ۾ هڪ چڪور هو، ۽ اتان جي رسمن مطابق، هن اُهو چڪور نواب جي خدمت ۾ پيش ڪيو. هن عجيب و غريب موقعي تي، فلپ، هڪ بزرگ ۽ ڏاهي بادشاهه پنهنجي عزم جو اظهار ڪيو ته هو ترڪن خلاف مقدس جنگ جي شروعات ڪندو، ان ميڙ ۾ وينل ننڍن پادرين ۽ نوابن سندس مثال جي پيروي ڪئي، اُنهن خدا، بيبي مريم، عورتن ۽ چڪور جو قسم کنيو، سندن عزم سندن ڪنيل قسمن کان گهٽ مانائتو نه هيو. پر عملي قدمن کڻڻ جي منزل اجا اڳيري هئي ۽ ٻارهن سالن ۾ يا ائين ڪٿي چئجي ته سندس پساهن جي آخري گهڙين تائين، برگنڊي جو نواب شايد پوري خلوص سان هن جهان مان پنهنجي لاڏاڻي جي تيارين ۾ رهيو هو. جيڪڏهن هر سينو جوش جذبي سان چمڪندڙ هجي ها، جيڪڏهن عيسائين جو اتحاد سندن جرئت ۽ بهادريءَ سان مطابقت رکندڙ هجي ها، جيڪڏهن سئيڊن(94) کان وٺي نئپلس تائين هر ملڪ گهوڙي سوار، پيادل فوج ۽ دولت جي پنهنجي حصي آهر مدد ڪري ها، ته اهو عين ممڪن هو ته قسطنطنيه کي ڏارين کان ڇوٽڪارو ملي وڃي ها ۽ ترڪن کي هيلسپانٽ يا فرات تائين ڌِڪي ٻاهر ڪڍجي ها. پر شهنشاهه جي سيڪريٽري، جنهن هر خط پاڻ ويهي لکيو هو ۽ هر ميٽنگ ۾ پاڻ شريڪ ٿيو هو ۽ جنهن جو نالو انيس سلويَس(95) هو ۽ پاڻ مدبر سان گڏ تقرير جو به وڏو ماهر هو، پنهنجي تجربي مان عيسائين جي ابتريءَ بابت هيئن ٿو ٻڌائي: ’اهو اهڙو جسم آهي جيڪو بغير سِرَ يا دماغ جي آهي، هڪ اهڙي جمهوريه، جيڪا بغير قاعدن، قانونن يا مئجسٽريٽ جي آهي. پادري ۽ شهنشاهه فقط وڏا لقب يا بيجان مورتين جي صورت ۾ رهجي ويا آهن ڇو ته هو ان قابل نه رهيا آهن جو حڪم ڏئي سگهن ڇو ته ڪو به انهن جو حڪم مڃڻ لاءِ تيار ڪونهي، هر ملڪ کي پنهنجو بادشاهه آهي ۽ هر بادشاهه پنهنجو ذاتي مفاد يا مطلب ٿو رکي. ڪهڙي تقرير يا ڪهڙو تقرير جو ماهر ايترن سارن مختلف نظريا رکندڙن ۽ هڪ ٻئي جي مخالفن کي پاڻ ۾ ملائي ۽ ساڳئي جهنڊي هيٺ آڻي سگهي ٿو؟ جيڪڏهن فرض ڪجي ته هو جنگ ۾ گڏ ٿي ويندا ته پوءِ ڪنهن کي اها جرئت ٿيندي ته سندن جنرل ٿيڻ قبول ڪري؟ اهڙي صورتحال ۾ نظم ۽ ضبط کي ڪير برقرار رکندو؟ فوجي ضابطا ڪير بحال ڪندو؟ ڪير ايترن بيشمار ماڻهن جي کاڌ خوراڪ جو بندوبست ڪندو؟ مختلف ٻولين ڳالهائڻ وارن جي زبان ڪير سمجهندو يا وري ڪير ڪين اخلاق عادتون سيکاريندو جيڪي باقي ماڻهن سان مطابقت رکندڙ هجن؟ ڪهڙو اهڙو ماڻهو هوندو جيڪو انگريزن ۽ فرانسيسين، جينئا ۽ ائراگان وارن ۽ جرمني ۽ هنگري ۽ بوهيميا جي مختلف ۽ متضاد ماڻهن جي وچ ۾ سرچاءُ ڪرائيندو؟ جيڪڏهن مقدس جنگ ۾ ماڻهن جو تعداد گهٽ هوندو ته ڪافر کين جلد شڪست ڏئي ڇڏيندا، پر جي تعداد گهڻو هوندو ته پنهنجي ئي وزن ۽ مونجهارن ۾ ڇيهانجي ويندا.‘ تنهن هوندي به ساڳيو انيس، جڏهن پيَس- ٻئي جي لقب هيٺ ڪيس پادري جي تخت تي ويهاريو ويو، ته هن هڪدم ترڪن خلاف جنگ جو اعلان ڪيو. مئنٽئا(*) جي اجلاس ۾ هن ماڻهن ۾ ڪجهه جوش جذبو ضرور پيدا ڪيو پر ڪمزور ۽ بيجان هيو، پر جڏهن پادري ائنڪونا(†) ۾ پهتو ته جيئن ذاتي طور تي فوجين جي

صورتحال کي پاڻ وجي ڏسي، تہ هن محسوس ڪيو تہ تياريون هاڻي بهانن جو روپ وٺي چڪيون هيون، اهڙيءَ طرح سڄو ڏينهن اجاين پروگرامن ناهڻ ۾ گذري ويو جنهن جو ڪڙ تيل ڪجهہ بہ نہ نڪتو، سندس موثر فوج فقط جرمني وارن جي هئي جن کي مجبور ٿي هن منع ڪري ڇڏي. مستقبل جي ڪا پرواهہ نہ ڪندي، سندس جانشينن توڙي اٽلي جي طاقتن کي فقط موجوده وقت ٽارڻ ۽ گهريلو مقصدن حاصل ڪرڻ جي ڳڻتي هئي، ۽ سندن نظرن ۾ هر مقصد ظاهري نوعيت جو هو. جيڪڏهن هو ڪنهن وڏي مقصد کي حاصل ڪرڻ جي ڪوشش ڪن ها تہ أهو خود ڪين، سندن ظاهر ظهور دشمن خلاف، دفاعي ۽ ساموندي جنگ جي تيارين ۾ مشغول ڪري ڇڏي ها ۽ سڪندر بيگ ۽ البانيا جي بهادر ماڻهن جي مدد ملڻ کان پوءِ نئپلس جي بادشاهت شايد حملي کان بچي وڃي ها. ترڪن طرفان آٽرنٽو جو گهيرو ۽ سندس بربادي هر طرف ماڻهن ۾ هراس پيدا ڪري ڇڏيو ۽ پادري سِڪسٽس، ائلپس کان بہ اڳتي وڃڻ جون تياريون ڪري رهيو هو تہ عين ان موقعي تي محمد ٻئي جي موت في الحال طوفان کي ٽاري ڇڏيو، موت وقت سندس عمر ايڪونجاهہ سال هئي(96). هن اٽلي کي بہ فتح ڪرڻ جو ارادو ڪيو هو، جيڪو مضبوط شهر ۽ ڪشادي بندر جو مالڪ هو، ۽ جيڪڏهن محمد-II ڪجهہ وقت وڌيڪ زندهہ رهي ها تہ نِت نيون سوڀون سندن قدم چمن ها ۽ سندس نالو قديم روم جيناميارن ماڻهن جي لسٽ ۾ موجود هجي ها(97).

باب اٺهٺيون

(حاشين بابت وضاحتون)

(1) محمد- II جي ڪردار جي باري ۾ ترڪن توڙي عيسائين تي اعتبار هرگز نہ ڪجي. فرانزا ئي هڪ اهڙو تاريخدان آهي جيڪو اعتدال پسندي ۾ يقين رکي ٿو، (i,33) ۾ سندس اڪيلائيءَ جي ڪري سندس ناراضگيون خودبخود ٺڏيون ٿي ويون هيون. ساڳي وقت اسپانڊئنس 1415ع- نمبر 11)، فلري (xxii,552) پالس جو يولوجيا جوويَس (iii,164-166) ۾ بائل جي ڊڪشنري (iii,272-279) جو بہ مطالعو ڪيو.

(2) ڪئنٽمير (ص 115) جيڪي مسجدون ان نهرايون، ان مان سندس مذهبي رواداري جي خبر پوي ٿي. محمد اڪثر ڪري بزرگ اڳواڻ جينيڊيَس سان ٻن مذهبن جي باري ۾ اختلاف ڪندو هو.

(3) فرانزا جي لاطيني مترجم عربي کي ترڪ ڪري ڇڏيو آهي جيڪا قرآن جي زبان آهي ۽ هر مسلمان کي ان جي ڄاڻ هئڻ بيحد ضروري آهي.

(4) فليفس، لاطيني شاعريءَ جي مدد سان، پنهنجي زال جي ماءُ ۽ ان جي ڀيڻين جي آزادي قسطنطنيه جي فاتح کان حاصل ڪئي. اها شاعري مِلن جي نواب جي سفيرن، سلطان جي هٿن تائين پهچائي هئي. فيلفس تي بہ ان ڳالهہ جو شڪ هو تہ هن قسطنطنيه ۾ رهائش اختيار ڪرڻ جي تياري ٿي ڪئي، تنهن هوندي بہ تقرير جو هي ماهر گهڻو ڪري مقدس جنگ جو پاڻ اعلان ڪندو رهندو هو. (ڏسو سندس زندگي جو احوال، جيڪو نقش و نگار جي اڪيڊمي ۾ لينسلاٽ قلمبند ڪيو آهي X,718,724).

(5) رابرٽ والٽوريو پنهنجا ٻارهن ڪتاب 1483ع ۾ ويرونا ۾ ڇپرايا جن ۾ هن پهريون دفعو يمن جي استعمال بابت ٻڌايو آهي. سندس محسن مگسمانڊ مالٽيسٽا، جيڪو رمني جو بادشاهہ هيو، ان محمد- II ڏانهن لاطيني زبان ۾ خط لکيا هيا.

(6) فرانزا جي بيان موجب، هن وڏي محنت سان سڪندراعظم، آگسٽس، ڪانسٽنٽائن ۽ ٿوڊوسيَس جي زندگين ۽ ڪمن بابت پڙهيو هو. مون ڪٿي پڙهيو آهي تہ ڪتاب 'پلوٽارچ جون زندگيون'، جو سندس حڪم تي ترڪي زبان ۾ ترجمو ڪيو ويو هيو. جيڪڏهن سلطان يوناني زبان سمجهندو هو تہ اهو سندس ئي رعيت جي ڀلائيءَ لاءِ هو. بهرحال هي زندگيون آزاديءَ جو اسڪول بہ آهن تہ ساڳي وقت اُنهن ۾ بهادريءَ جا داستان بہ لکل آهن.

(7) هڪ غير يهودي بيلينو، (1429-1507ع) جنهن کي هن وينس مان دعوت ڏئي گهرايو هو، ڪان سون ۽ 3000 ڊيوڪٽس ڪين هٿ لڳا هيا. والٽيئر جي ان حماقت واري ڳالهہ تي مون کي تہ کِل ٿي اچي تہ هڪ غلام کي ڄاڻي واڻي ماريو ويو هيو تہ جيئن پينٽر کي مُشڪن جي چرپر بابت ڪجهہ سکيا ملي.

(8) هي شاهي شرابي سليمان- I، سليم- II ۽ عموراث- IV هيا (ڪئنٽمير- ص 61) فارس جا فيلسوف، شرابين جي اجا وڏي لسٽ پيش ڪري سگهن ٿا. آخري دؤر ۾ يورپي سياح اهڙين عياشين جا اکين ڏٺا شاهد هيا جو تہ اُهي خود بہ شراب نوشيءَ ۾ ساڻن گڏ هوندا هيا.

(*) (عظيم تيمورلنگ (1405-1336ع) جيڪو منگولن جو سردار هيو).

(†) جان هنيئيڊس، هنگري جو اڳواڻ جنهن بلغراد کي محمد- II جي حملي کان 1456ع ۾ ڪاميابيءَ سان بچايو هو).

(‡) (البانيا جو بادشاهہ (1467-1404ع).

(*) (سينٽ جان جي نوابن جو سلسلو جن رهوڊس ۾ سڪونت اختيار ڪئي هئي).

(9) ڪئلاپن کي جيڪو شاهي خاندان جي معصوم ٻارن منجهان هيو، سندس ظالم پاءُ کان بچايو ويو هيو ۽ جنهن کي پاڪ غسل ڏئي عيسائي بنائي سندس نالو ڪئلسٽس عثمان رکيو ويو. شهنشاهہ فريڊرڪ- III کيس آسٽريا ۾ هڪ اسٽيٽ ڏئي ڇڏي هئي جتي هن پنهنجي حياتيءَ جا ڏينهن پورا ڪيا ۽ ڪسپينيَن جنهن پنهنجي جوانيءَ ۾ بزرگ بادشاهہ سان وئينا ۾ ملاقات ڪئي هئي، هن جي نيڪي ۽ ڏاهپ جي تعريف ٿو ڪري. (سزئريبَس- صفحا 672,673).

(10) ڏسو محمد- II جي تخت نشيني جنهن کي ڊيوڪَس (باب 33) ۾ بيان ڪيو آهي. ان کان سواءِ فرانزا (i,33,ii,2) ڪالڪوڪونڊائلز (vii,199) ۽ ڪئنٽمير (ص 96) جو بہ مطالعو ڪجي.

(11) قسطنطنيه جي گهيري جي بيان ڪرڻ کان اڳ ۾، آءٌ سمجهان ٿو تہ ڪئنٽمير ۽ لنڪلئويَس جي مختصر اشارن يا تحريرن کان سواءِ، مون کي هن فتح جي باري ۾ ترڪ ليکڪن جو ڪو بہ واضح تفصيل نٿو ملي، جيئن اسان کي سليمان- II طرفان رهوڊس جي گهيري جو تفصيل ملي ٿو (نقش و نگار جي اڪيڊمي- (XXVi,723,769) تنهن ڪري مجبور ٿي مون کي يونانين تي ڀاڙڻو پوندو جن جي تعصب جو ڪجهہ ازالو، ڪين ئي مليل ڏکن ۽ تڪليفن منجهان ٿي ويو آهي. اسان جي معلومات جا معياري ذريعا هي آهن: ڊيوڪَس (باب 42-34) فرانزا (iii,7-20) ڪالڪوڪونڊائلز (viii,201-214) ۽ لونارڊَس چينِس (تاريخ- سي- پي، نيورمبرگ- 1544ع- 4 کان 20 صفحن تائين) پويان ٿي بيان ڪجهہ اڳاتا آهن جاڪاڻ تہ اهي چوس جي بيٺ تي ڇپيا هيا ۽ اُنهن جي ڇپجڻ جي تاريخ 16 آگسٽ 1453ع آهي، يعني شهر تي قبضي ٿيڻ کان فقط اٺياسي ڏينهن پوءِ، جڏهن شروعاتي مونجهارا ۽ مشڪلاتون هيون. ڪجهہ اشارا وڏي پادري آئسوڊور بہ ڏنا آهن (ڪالڪوڪونڊائلز، ڪلاسيري باسل- 1556ع) جيڪي پادري نڪولس V لاءِ آهن ۽ ڪجهہ مواد ٿوڊوسيَس زائگومالا کان بہ مليو آهي 1581ع ۾ مارٽن ڪروسَس ڏانهن مخاطب ڪيو ويو هو. (ٽسڪو گرئشيا i,74-98) هن سلسلي ۾ مختلف حقيقتن ۽ مليل مواد کي مختصر طور ئي سهي پر اسپانڊئنَس (1453ع، نمبر 27-1) ان کي نقادن واري نظر سان تڪيو توريو آهي. باقي جيڪي مانسٽريليٽ ۽ پري وارن لاطينين جي وچ ۾ رشتن جا افواهہ اٿيا هيا تہ آءٌ انهن طرف ڌيان ئي نٿو ڏريان.

(12) قلعي جي صورتحال ۽ باسفورس جي مقامي جاگرافي جي چڱيءَ طرح خبر پيٽرگليَس کان پوي ٿي (باسفورس ۽ ٿريس جو ذڪر- ii,13) لنڪلئويَس (پئنڊيڪٽ- ص 445) ۽ ٽورنفورٽ

(ساموندي سفر- xv,443,444) پر مون کي ان نقشي يا ڊيزائن تي افسوس ٿو ٿئي جيڪو ٿورنفورٽ فرانس جي ساموندي معاملن جي وزير ڏانهن موڪليو هيو. پڙهندڙ مهرباني ڪري هاڻي هن تاريخ جي باب 17 جو مطالعو ڪري.

(13) اُهو نفرت وارو لقب، جيڪو ترڪ، ڪافرن کي ڏين ٿا ان بابت ڊيوڪَس تفصيل سان لکيو آهي ۽ لنڪلوئويَس ۽ جديدين بہ ان تي ڪم ڪيو آهي. پهريون عنوان ڊيوڪينج جو آهي (i,530) جيڪو ڪجهہ جهنگلي قسم جو آهي جنهن جو يوناني ۾ مطلب ڪُميءَ جو آهي. پر افسوس تہ گِبر، گهيبر کان مختلف ناهي جيڪو لفظ فارسيءَ مان ترڪي ٻوليءَ ڏي هليو ويو هو يعني باهہ جي پوڄارين کان صليب ڏانهن منتقل ٿي ويو هو. (ڊي- هربيلاٽ، مشرقي واقعا- ص 375).

(*) (پولئنڊ ۽ هنگري جا بادشاهہ جيڪي 1444ع ۾ لئڊسلَس جي خلاف هيا).

(14) فرانزا، پنهنجي مالڪ جي دانائي ۽ همت سان انصاف ٿو ڪري: ('ماڻهوءَ جي ذلت کي ڄاڻندي، شهنشاهہ فيصلو ڪيو تہ هو هن جي خلاف پهريون هٿيار استعمال ڪندو'). ۽ سندس چيل نامناسب لفظن تي متس الزام ٿو مڙهي، يعني اُهي لفظ جيڪي هن پاڻ ٻڌا هيا. ('ٻئي اڳواڻ ڪليسائي توڙي عام... پنهنجي چريائپ ۾ رڳو اُميدن تي پاڙيندا هيا'). ڊيوڪَس پروي ڪائونسلر نہ هيو.

(†) (نمائش، ڏيکاءُ).

(15) واضح ۽ لڳاتار تفصيلن ٻڌائڻ جي بجاءِ، ترڪن جي تاريخوار واقعن (ڪئنٽمير- ص 97) ۾ ڏاند جي کَل جي بي وقوفي واري ڪهاڻي ورجائي وئي آهي، ان کان سواءِ ڪارٿيج جي بنيادن رکڻ ۾ ڊائڊو جي رٿ کي مڃيو ويو آهي. هي تاريخوار واقعا (جيڪڏهن اسان عيسائين خلاف متعصب نہ ٿي وڃون) يوناني تاريخدانن جي مقابلي ۾ ڪافي حد تائين غير مستند ۽ غير معياري آهن.

(16) يورپ جي پراڻي قلعي جي حدن جي سلسلي ۾، فرانزا، ڪالڪو ڪونڊائلز سان اتفاق نٿو ڪري، جنهن جي بيان جي تصديق ايڊيٽر لنڪلئويَس ڪري ڇڏي آهي.

(17) هنن ۾ ڪجهہ صفحا محمد لاءِ بہ هيا، اُهي سندس ظالماڻي ڪاوڙ کان ايترا تہ محتاط هيا جو ڪين خطرو هو تہ جيڪڏهن اُهي سچ لهڻ کان اڳ نہ پهتا تہ اُهي ڪيس خود ٻڌائيندا تہ پلي شهر ۾ سندن سِرن کي ڌڙ کان ڌار ڪيو وڃي.

(18) ڊيوڪَس (باب- 35، فرانزا iii,3) جيڪي سندس جهاز ۾ چڙهيا هيا، اُهو وينِس جي ڪپتان جي ياد کي شهادت جي رتبو ڏئي ملهائي ٿو.

(19) فرانزا- (iii,7) هڪ زوردار جملو سندس ئي احساسن جي ترجماني ڪري ٿو.

(20) ڪئنٽمير (صفحا 97,98ف) سلطان کي يا تہ پنهنجي فتح جي باري ۾ پورو يقين نہ هيو يا وري هو قسطنطنيه شهر جي زبردست خوبين کان ناواقف هيو. ڪو بہ شهر يا ڪنهن بہ بادشاهت جي ترقي يا ان جي تباهيءَ جو دارومدار ان جي حاڪم جي رَويي ۽ ڀاڳ بخت مطابق هوندو آهي.

(*) (سندس تخت ڇڏڻ کان پوءِ، سن 1442ع ۾).

(21) لاطيني يا يوناني ٻولي جي هڪ لفظ جو ترجمو 'ويڳو پيءُ' ڪيو ويو آهي، پر اهو لاطيني ٻوليءَ جو بلڪل صحيح ترجمو آهي، پر تڪڙ ۾ هن هڪ حاشيي ڪي غور سان نہ ڏنو آهي جيڪو اسماعيل بلند مجيو آهي ۽ پنهنجي غلطي بہ تسليم ڪئي آهي. (ڊيوڪم- باب 35).

(22) مشرقي رواج تہ، پاڻ کان وڏي يا ڪنهن حاڪم آڏو بغير تحفي ڏيڻ جي ڪڏهن بہ نہ وڃجي، تمام قديمي آهي ۽ اهو قربانيءَ جي رسم سان ملندڙ جلندڙ آهي، جيڪا وري اجا بہ وڌيڪ قديمي آهي. فارس جي تحفن بابت ٻين مثالن جو بہ مطالعو ڪيو. (ايلين جي تاريخ- i,31-33).

(23) ترڪن جو لاڙ (ڪئنٽمير، ص 34) ۽ يونانين جو ٽاٽا (ڊيوڪس، باب 35) ننڍن ٻارن جي زبان جا فطري لفظ آهن ۽ اهڙا ڪيترائي اوائلي لفظ، جن مان والدين جو تصور ابري، هڪڙي اکر يا پد جو ورجاءُ آهن جنهن اُچار ڪي ڏندن يا چپن جي چرپر ذريعي ڪديو ويندو آهي. (زبانن جو سِٽاءُ i,231-147).

(24) اِئٽڪ سکي جو وزن سٺ مِني هو (ڏسو هوپر ڪي ماپ ۽ تور بابت) پر جديد يونانين ۾ شاهڪار ماپو هڪ سئو يا هڪ سئو پنجويهن پائونڊن جو هيو (ڊوڪينج) لونرڊس چِينس هڪ بال ڪي ماپيو يا شايد پٿر ڪي، جيڪو هر طرف کان يارهن پامس جي برابر وڃي ٿيو.

(25) والٽيئر ڪي ڏسو (تاريخ- xci,294,295) ڪيس عالمي بادشاهت جي خواهش هئي ۽ شاعر گهٽو ڪري ستارن جي علم يا وري ڪيميا جو خواهشمند هوندو آهي.

(26) بئرن ٽاٽ (iii,85-89) جنهن ڊاربنيلس جي قلع بندي روس جي خلاف ڪئي هئي، دلچسپ ۽ مزاحيہ انداز ۾ پنهنجي بهادري ۽ ترڪن جي هراسجي وڃڻ جو قصو ٿو ٻڌائي. پر اهڙي اورچ سياح ڪي اجا اهڙو سليقو هٿ نہ آيو آهي جو اسان جي اعتماد تي پورو لهي سگهي.

(27) 'هن (پادري) ڪو بہ توجهہ نہ ڏنو چو تہ هن ڪي ان ڪجهہ سمجهيو ئي ڪين هو' هي جملو ايماندار ائٽونيئس جو آهي، پر جيئن تہ روم جي محل ڪي بعد ۾ افسوس سان گڏ شرمندگي جو منهن ڏسڻو پيو، پر اسان ڪي پلاٽينا جي اظهار جو طريقو وڌيڪ مانائتو نظر ٿو اچي 'پادري جي خواهش هئي تہ هو يونانين جي مدد ڪري'.

(28) ائنٽمونيئس (تحريرون) پادري آئسوبور ۽ ڊاڪٽر جانسن- آئرين جي ڏڪوئيندڙ ڳالهہ ۾ (1737) خوشيءَ سان اهو قصو شاعراڻي طريقي سان بيان ڪيو آهي:
دانهون ڪندڙ يوناني سونهري غارن ڪي ڪوٽين ٿا. جتان هو دولت جمع ڪرڻ وارن ڏينهن جي دولت ڏسن ٿا. دولت اُها جيڪا سندن روئندڙ بادشاهہ ڪي ڏني وئي هئي، جيڪي قومون پاڻ ۾ جنگين ۾ جُنبيل هيون، اُنهن جي گيٽن تائين بہ اُهي پهچي ويا هيا.

(29) پلاطيني فوجن ڪي ڪئپيڪولي چيو ويندو هو، ٻيون وري ضلعن ۽ صوبن جون فوجون هيون جن ڪي صراط ڪيولي ڪونيو ويندو هو: اهڙيءَ طرح ترڪن جي فوجن جا ادارا سليمان- II کان بہ گهٽا اڳ جا هيا، جن مان ۽ سندس پنهنجي تجربي مان امير مرسيگلي، عثمانيہ سلطنت جي فوجي اسٽيٽ ناهي چڙي هئي.

(30) فليفس جي تجزيي ڪي 1500ع ۾ ڪسپينين بہ درست سمجهيو هو. مارسيگلي ثابت ٿو ڪري تہ ترڪن جون ڪارگر فوجون ايتريون گهٽيون نہ آهن جيترو اُنهن جو ڏيک يا ڏهڪاءُ آهي. ان

فوج ۾، جنهن قسطنطنيه جو گهيرو ڪري ان کي فتح ڪيو هو، ليونوردس چينس جي ڳڻپ مطابق ان ۾ ڪُل جنيسريز 15000 کان ڪنهن به صورت ۾ وڌيڪ نه هيا.

(31) (فرانزا- iii,3) قومي جذبن ۽ بين قومي معاملن کي ذهن ۾ رکندي، اسان کي سرڪاري حقيقتن توڙي خانگي ڪائونسلن جي باري ۾ وڌيڪ ڪنهن به مستند شاهديءَ جي ضرورت ڪانهي.

(*) (1448ع ۾).

(32) اسپانديئنس ۾ ايڪي ۽ اتحاد جي جيڪا وضاحت ڪئي وئي آهي اُها نه رڳو هڪ طرفي پر نامڪمل آهي، پاميرس جو وڏو پادري 1642ع ۾ مري ويو هو ۽ ديوڪس جي تاريخ، جنهن ۾ اهي منظر بيان ٿيل آهن (باب، 36,37) ۽ جيڪا سچن جذبن سان لکيل آهي، 1649ع تائين به نه ڇپي هئي.

(†) (1438ع ۾).

(33) فرانزا، جيڪو يونانين ۾ هڪ تعاون ڪندڙ شخص هيو، مجي ٿو ته اهو قدم مدد جي اُميد ۾ ڪنيو ويو هو، هو خوشيءَ سان اقرار ٿو ڪري ته اُهي جن سينٽ صوفيا ۾ عقيدت جو نذرانو پيش نه ڪيو هو، ته 'اُنهن تي ڪابه معيار ڪانهي ۽ نه اُنهن کي ڪو تڪليف ڏيندو'. (iii,20).

(‡) (ميزبان يعني روم جا ڪيٿولڪ جيڪي بچيل ماني استعمال ڪندا هيا).

(34) سندس پراڻي طريقي جو نالو جارج اسڪالريَس هيو جنهن کي هن پاڻ تبديل ڪري تڏهن جينيڊيَس رکيو، جڏهن هو راهب يا وري بزرگ اڳواڻ بڻجي ويو فلورينس ۾ هن ساڳئي اتحاد کي بچائڻ جو ڪوشش ڪيون جنهن تي هن قسطنطنيه ۾ خود حملا ڪيا هيا. هن ليوالانيَس کي لالچايو ته ڪيس پلي بن اڏن ۾ ورهائي ڇڏي، پر رينادوٽ (صفحا، 383-343) هن جي سجاڻپ کي واپس ورايو آهي ۽ سندس بهروپيائيءَ واري ڪردار کي به اجاگر ڪيو آهي.

(*) (فارس جو خسرو- II ۽ خاقان يا آوڙس جو بادشاهه جنهن 626ع ۾ قسطنطنيه لاءِ خطرو پيدا ڪري ڇڏيو هو.

(35) يوناني زبان ۾ هڪ لفظ لکيل آهي جنهن جو مطلب 'پادري جو ٽوپلو' آهي. يوناني ۽ لاطيني عادتن جي تضادن سبب منجهن مذهبي اختلاف پئجي ويا هيا.

(36) اسان مجبور ٿي يوناني ميلن کي گهٽائي گهٽ ماپ جا ڪري ڇڏيو آهي جيڪي روس جي 'ورسٽس' ۾ آندل آهن ۽ جيڪي 547 فرانسيسي ٽئاسز جي برابر ٿين ٿا ۽ ڊگري جو 2/5 104 حصو ٿو وجي بيهي. فرانزا جا ڇهه ميل، انگريزن جي چئن ميلن کان متي نه آهن. ڊي، ائنول، صفحا 61,123 وغيره).

(37) يوناني يا لاطيني زبان جو هڪ ڊگهو جملو ڏنل آهي جنهن لاءِ گبن فقط ايترو ٿو چوي ته: 'لوناردس چينيس جو هي ٽڪرو ڏاڍو اهم ۽ توجهه طلب آهي'. (سنڌيڪار)

(38) ڪالڪوڪونڊائلز ۽ فرانزا موجب، وڏي توب جو ڌماڪو، جيڪو فقط هڪ حادثو هو جيڪو ديوڪس مطابق، ان کي هڪ فنڪار جي ذهني ڪمال ذريعي نقصان ڪرڻ کان بچايو ويو هو. ان مان ثابت ٿيو ته اهي بئي ليکڪ ساڳي توب يا بندوق جي ڳالهه ٿا ڪن.

(39) قسطنطنيه جي گهيري کان لڳ ڀڳ هڪ سئو سال پوءِ، فرانسيسي ۽ انگريزن جي بحري آرماڙن کي فخر هيو ته اُنهن فقط ڪلاڪن ۾ سمنڊ جي اندر 300 فائر ڪيا هيا.

(40) مون ڏاڍا سنجيده موضوع چونڊيا آهن پر اُنهن ۾ مون اها ڪوشش نه ڪئي آهي ته ابي ڊي ورٽوٽ جي تلخ ۽ ضِدي انداز کي اختيار ڪريان، جو ته هن رهوڊس ۽ مالٽا وغيره جي گهيرن جي قصن کي گهڻو اينگهائي پيش ڪيو آهي. پر اهڙي سٺي تاريخدان جي زندگي ۾ عشق به چڪر لڳايو هو پر جيئن ته هن ان موضوع تي به لکڻ شروع ڪيو ته ان ۾ به جذبن ۽ بهادري وارو انداز موجود هو.

(*) (ڪانين جا بنڊل).

(41) ڪاٺين ۽ قلمي شوري (يعني ڌماڪيدار پائوڊر) جو پهريون تجربو 1480ع ۾ ڪيو ويو هو جيڪو سِينا جي جارج (ترابوشي- vi,i,324) پنهنجي ڪتاب ۾ تحرير ڪيو هو، ڪاٺين ۾ ڌماڪن ڪرڻ جو پهريون تجربو سارزينيلا ۾ 1487ع ۾ ڪيو ويو هو پر ان جو اصل اعزاز ٺواري جي پيٽر کي تو وڃي جنهن ان ۾ ترميمون 1503ع ۾ آنديون ۽ پهريون ڀيرو اهي ڪامياب، تجربا اٽلي جي جنگين ۾ ڪيا ويا هيا. (ڪئمبري جي تاريخ ii,93-97).

(†) (جينئا جو ليڊر).

(42) اها حيرت جي ڳالهه آهي ته يونانين اهڙن عمدن جهازن جي ڪارڪردگي کي چو قبول نه ڪيو هو جڏهن ته پنج ڊيوڪس جا، چار فرانزا ۽ لونرڊس جا ۽ به ڪالڪوڪونڊائلز جا هيا جن کي وڏين ۽ ننڍين سائزن ۾ تقسيم ڪيو ويو هيو. والٽيئر، هڪڙو جهاز فريڊرڪ- III جي حوالي ڪندي، اوپر ۽ اولهه جي شهنشاهن کي منجهائي تو ڇڏي.

(43) حڪمن جي تعميل نه ڪندي ۽ اُنهن کي للڪاريندي ۽ مقامي زبان ۽ جاگرافي جي ڄاڻ نه رکندي، صدر جو سؤٽ، جهازن کي ڏکڻ ۾ چوس جي هنڌ تي روڪي تو ڇڏي ۽ ٻين سان گڏ اتر جي هوا جي زور تي اُنهن کي قسطنطنيه روانو ڪري تو ڇڏي.

(*) (روم جي مقدس (جرمني جي) شهنشاهت سان وابسته).

(44) ترڪن جي ساموندي ٻيڙن جي لڳاتار ڪمزوري زوال طرف وڌندي وئي جنهن کي ريڪاٽ (عثمانيه سلطنت جي حالت- صفحا 372-378) ٿيونات (ساموندي سفر، i,229-242) ۽ ٿاٽ- (ٿام جون يادگيريون- iii) ۾ بيان ڪيو آهي. آخري بيان ڪيل مصنف پنهنجن پڙهندڙ کي وندرائي به ٿو ته ڪين حيرت ۾ به وجهي ٿو ڇڏي.

(45) آءٌ اها ڳالهه ضرور مڃيندس ته منهنجي اکين آڏو تسيڊائيڊس (vii,71) اٿينس وارن جي جذبن ۽ اُنهن جي طبيعتن جي خوبصورت تصوير چٽي آهي. هي ڪم هن سراڪيوز جي عظيم بندر تي ويهي ڪيو هو.

(46) يا ته وڏاءَ سبب يا وري ڊيوڪس جي غلط متن سبب (باب 38) سون جي ڏيٽي يا سِرَ جو وزن تمام گهڻو هو يعني لڳ ڀڳ 500 پائونڊن جيترو هو. بولاڊ ان جي قيمت 500 ڊراچمس يا 5 پائونڊ ٿو ڪٿي. ايترو ناڻو محمد جي فوجين لاءِ ائڊمرل جي چيلهه ڀڃڻ لاءِ ڪافي هو.

(47) ديوگس، جيڪو اها ڳالهه مڃي ٿو تہ هو هنگري جي معاملن کان ايترو آگاهہ نہ هيو، اڳتي هلي هو هڪ ڳالهه کي وهمن وسوسن سان ٿو وڃي ملائي تہ ماڻهن جو اهو اعتقاد تہ، قسطنطنيه هر صورت ۾ ترڪ فتح ڪندا، وهمن وارو هو ٻين تفصيلن لاءِ فرانزا جو مطالعو ڪيو (iii,20) ۽ اسپانڊيئنس کي بہ ڏسو.

(48) چئن يونانين جي هڪ جهڙي شاهديءَ جي تصديق ڪئنٽمير (ص 96) ترڪيءَ جي تاريخوار واقعن ۾ ڪري ڇڏي آهي، پر منهنجي خواهش آهي تہ جيڪر آءٌ ڏهن ميلن جو مفاصلو هڪڙي رات ۾ طئي ڪري ڇڏيان.

(49) فرانزا، ڪرنٽ جي ڇهن ميلن جي ساموندي پٽيءَ بابت، سامان آڻڻ نيڻ جا بہ مثال پيش ٿو ڪري: هڪڙو تہ تمام زبردست يعني ائڪٽيَم جي جنگ کان پوءِ آگسٽس جو، ۽ ٻيو نائسيٽس جو مثال جيڪو ڏهين صدي عيسوي جو هڪ يوناني جنرل هيو. هنن مثالن سان گڏ هن هئنيبل جي بهادريءَ جو مثال بہ ڏنو جنهن جرئتمنديءَ سان ٽارينٽم جي بندر تي جهازن کي لنگرانداز ٿيڻ ڏنو هو (پاليبيَس، viii, 749 جنهن کي گرونوف ايڊٽ ڪيو هو).

(50) ڪئنڊيا جو هڪ يوناني، جنهن وينس ۾ پنهنجون خدمتون ڏنيون هيون جنهن ۾ شرط بہ ساڳيا هيا، (اسپانڊيئنس 1438ع، نمبر 37) شايد محمّد جو صلاحڪار ۽ سندس اعتماد وارو ايجنٽ بہ رهيو هجي.

(51) منهنجو خاص اشارو ڪئناڊا جي ڍنڍن طرف ۽ اسان جي پنهنجي سفر ڏانهن آهي جيڪو 1776 کان 1777 ۾ ٿيو هو، جنهن ۾ محنت تمام گهڻي پر نتيجو ڪجهہ بہ نہ نڪتو هو. (گِبن، آمريڪا جي آزادي جي جنگ ڏانهن اشارو ٿو ڪري).

(*) (1204ع ۾)

(†) (ننڍيا جهاز)

(52) ڪالڪوڪونڊائلز ۽ ديوگس وقت ۽ ڳالهه ٻولهه جي صورتحال بابت پاڻ ۾ اختلاف رکن ٿا، ۽ جيئن تہ اهو شاندار ۽ ايترو بهتر نہ هيو تہ وفادار فرانزا پنهنجي بادشاهہ کي ان حد تائين بچائي ٿو وڃي تہ هن کي آڻ مڃڻ جو خيال بہ نہ آيو هوندو.

(*) (ڏسو حاشيو نمبر 13)

(53) هي پَرَ (ڪالڪوڪونڊائلز viii, 208) مشرق جي تصوير ڪانسواءِ ٻيو ڪجي بہ نٿا ملن سواءِ آئرين جي ڏکوئيندڙ داستان ۾ (جنهن کي سئميوئل جا نسن لکيو هو) محمّد جا جذبات عقل ۽ منطق کان بہ مٿي هليا ٿيا وڃن:

'جيڪڏهن اُتر جون زوردار هوائون، سندس جميل پَرَن مٿان يعني اهي پر جيڪي هوا ۾ ڪڪرن مٿان اُڏامي رهيا آهن، ۽ پلي انهن کي 'پليڊس' جي سوني بگيءَ ۾ وڃي رکيو اٿائون، تڏهن بہ منهنجي غضبناڪ ڪاوڙ، اُنهن کي زمين تي آڻي ڪين سبق سيکاريندي زوردار لهجي جي باوجود منهنجو خيال آهي تہ:

(1) آسماني هوائون گهُلنديون بہ هونديون تہ اُهي هوائون هيٺئين سطح تي لڳنديون هونديون.

(2) پَليدس، جو نالو لفظي جوڙجڪ ۾ اها ڪهاڻي صاف صاف يوناني آهي (اسڪالئيٽ هومر 18، 686 آئونيا ۾ يوبوسيا ص 399 ائپولوڊور، iii، 10هين ص 229، حاشيو 682 ۾ ان ڪي اوپر جي تارن جي علم سان ڪو واسطو ڪونہ هو (هائيڊ ڊي، ألگبيگ، تابل (vi, 73-78 i, 40, 42) گيبلن، (ڪئلينڊرائير جي تاريخ، ص 73) جنهن جو مطالعو محمّد ڪيو هو.

(3) سوني بگي جو وجود انسانن توڙي سائنس ۾ ڪٽي بہ ڪونهي پر مون ڪي خدشو اهو آهي تہ ڊاڪٽر جانسن پليدس ڪي وڏي رِڇ يا گاڏيءَ سان ائين وچي ملايو آهي جيئن ٻارهن بُرجن جي نِڪٽ ڪي عام تارن جي جهُرمٽ سان وچي ملائجي. ’هڪ اهڙو رِڇُ جنهن ڪي وئگن بہ ڪونيو ويندو آهي، الِئڊ 18، 487.

(54) فرانزا، هنن مسلمانن ڪي داد ڏيڻ تي اختلاف تو ڪري پر اهو اختلاف الله جي واسطي نہ پر ان جي پيغمبر لاءِ ڪيو ويو آهي. بهرحال پوءِ بہ والٽيئر جا جذبات نہ رکُو حد ڪان وڌيڪ ٽيپل آهن پر ڪِلڻ جهڙا آهن.

(*) (ماتم ڪيو)

(55) مون ڪي خدشو آهي تہ هيءَ گفتگو فرانزا طرفان گهڙيل آهي ۾ اها هڪ نصيحت واري تي لڳي ۾ جيڪا خانقاه آهي مون ڪي ان تي بہ شڪ آهي تہ اُها ڪانسٽنٽائن قائم ڪئي هئي. لونرڊس هن سان بي تقرير منسوب ڪئي آهي جنهن ۾ هو لاطيني فوجي جٿن سان عزت سان تو ڳالهائي.

(56) ارپنا واري ڪيفيت ڪڏهن ڪڏهن مرنڊڙ بادشاهن ڪان ذلت جي ڪيفيت ڪي اوڳلرائي ڇڏيندي آهي، انجيل جي اصولن جي بهتري جو ثبوت آهي تہ گناهن يا ڏوهن ڪي معاف ڪيو وڃي، شايد 490 ڀيرا معاف ڪرڻ وڌيڪ آسان آهي پر گهٽ يا هينئين ماڻهوءَ ڪان معافي گهرڻ بيحد ڏکيو ڪم آهي.

(57) 10,000 محافظن ڪانسواءِ ڪيترا ٻيڙياتا ۾ جهازران بہ هيا، ڊيوڪَس هن عام حملي ۾ ترڪن جو تعداد 2,50,000 تو ٻڌائي يعني گهوڙيسوار ۾ پيادل فوج جو گڏيل انگ ٻڌايل آهي.

(*) (حشر برو ٿيندو).

(†) (نغارا يا پيرون)

(58) جسٽينئيني جي پجڻ تي، مٽس ملامت ڪندي فرانزا پنهنجن توڙي عام ماڻهن جي جذبن ۾ احساسن جو اظهار ڪيو آهي، ڪجهہ ذاتي يا خانگي سببن جي ڪري ڊيوڪَس جو روَيو هن ڏانهن همدردي ۾ عزت وارو آهي، پر لونارڊَس چينِسس جا لفظ، لڳي تو تہ سخت ڪاوڙ ۾ ناراضگي وارا آهن. ’هو ماڻهن جي احترام ڪي وساري تو ڇڏي ۾ سندن توڙي پنهنجي حفاظت جو رتيءَ ماتر بہ احساس وٽس ڪونهي.‘ اوير جي پاليسين جي سڄي سلسلي ۾ سندس ملڪي ماڻهو يعني جينئا جي رهواسين تي سدائين شڪ ڪيو ويندو هو، پر اها حقيقت آهي تہ اُهي قصوروار هوندا بہ هيا.

(*) (بچاءَ جي گول شيلڊ).

(59) ڊيوڪَس، ترڪ سپاهين جي ٻن ڏڪن سان ڪيس ماري ڇڏي ٿو، ڪالڪوڪونڊائلز، ڪيس ڪُلهي تي زخم ٿو رسائي ۽ پوءِ گيٽ وٽ ڪيس چيپاٽي ٿو ڇڏي، فرانزا کي ان وقت تڪليف ٿي پهچي جڏهن ڪيس دشمنن جي صِفن مان نِيو پيو وڃي ته ان وقت هو تصور ۾ چڻ موت جي منظر ڪان هٽي ٿو وڃي، پر اسان بغير خوشامد جي ڊرائڊين جون هي سِٽون هن موقعي جي مناسبت سان ورجائي سگهون ٿا:
’سيباستين وانگر، پلي هو پنهنجي زمين ڳولين، جتي هو قتل ٿيل ماڻهن جي جبل کي وڃي ڏسندا، هڪڙي کي چئو ته مٿي چڙهي ۽ اُتان وڃي هيٺ نگاهه ڪري اتي ٻه ڪيس هو بهادريءَ واري روپ ۾ ڏسندا، سندس مُنهن فخر وچان بهشت طرف مٿي هوندو، ۽ هو هڪ ڳاڙهي مناري تي پيل هوندو، جيڪو هن پنهنجي ترار سان ئي کوٽيو هيو.‘
(60) اسپانڊيئس (1453ع، نمبر 10) جنهن کي پنهنجي ڇوٽڪاري جي اُميد آهي، خودڪشي جي ڏوهه کان هو هن مطالبي تان دستبردار ٿيڻ لاءِ تيار آهي.
(61) لونرڊِس چينسِس صحيح طرح محسوس ٿو ڪري ته ترڪن کي جيڪڏهن شهنشاهه جي پوري ڄاڻ هجي ها ته اُهي وڏي محنت ۽ جدوجهد سان اهڙي قيدي کي نه رکو بچائن ها پر ان جي حفاظت به ڪن ها جيڪو سلطان کي قبول هجي ها.
(*) (شاهي چوغو، لباس)
(62) ڪئنٽمير (ص 96) عيسائين جا جهاز جيڪي بندر جي مُهڙ وٽ لنگر انداز هيا، هن ساموندي حملي کي روڪي ڇڏڻ ۾ ڪامياب ٿيا هيا.
(63) ڪالڪوڪونڊائلز بيوقوفيءَ مان اهو اندازو ٿو لڳائي ته قسطنطنيه کي ايشيا وارن تاراج ڪيو هو ڇاڪاڻ ته اُنهن قديمي ٽراءِ وارن جي تڪليفن جو بدلو ورتو هيو ۽ xvهين صدي جي گرامر جا ماهر ترڪن جي هڪ فضول لقب کي مانو ڪرڻ تي خوش ٿي ويا ۽ ان کي ٽراجن بنائي ڇڏيائون.
(64) جڏهن سائرس، بابل وارن کي حيرت ۾ وڌو هو جڏهن هو هڪ جشن ملهائي رهيا هيا، شهر ايڏو ته ڪشادو هيو پر ان جا رهواسي ايترا ته بيپرواهه هيا جو ڪيتري وقت ڪان پوءِ پري تائين هيءَ خبر پهتي ته هو ته قيدي هيا. هيروڊوٽس (i, 191) ۽ اُشر (واقعا، ص 78) پيغمبر جيريميا مان ڪجهه ٽڪرا هتي حوالن طور ڏنا آهن.
(†) (ڏسو صفحا 1038-1039)
(65) ڊيوڪَس هڪ مزيدار بيان ڏنو آهي (باب 39) جيڪو ٻن سالن ڪان پوءِ ليسبوس جي بادشاهه جو سفير بڻجي سلطان جي خدمت ۾ ويو هيو. (باب 44) جيستائين ليسبوس کي شڪست آئي (1463ع) (فرانزا iii, 27) ته اُهو ٻيٽ تيستائين ترڪيءَ جي ڀاڄوڪڙن سان پريو پيو هيو. جيڪي پنهنجن تڪليفن ۾ به خوش هيا ۽ پنهنجن ڏڪن کي به خوبصورت ڪري پيش ڪندا هيا.
(66) فرانزا جو مطالعو ڪيو (iii, 20,21) سندس اظهار جو طريقو هاڪاري ۽ مناسب آهي. ’امير ڪيس پنهنجن هٿن سان قتل ڪري ڇڏيو...... ۽ ڪيس شرمندگي ۽ ذلت واري واٽ تي وٺي ويا.

بدقسمت ۽ نياڳو جهڙو آءٌ آهيان. تنهن هوندي بہ کيس خبرون پيون تہ حرم سراءِ جي اندارن ۾ خبر ناهي ڪهڙا ڪهڙا گندا ۽ هولناڪ منظر گذريا.

(67) ڏسو ترابوشي ڪي (vi, i, 290) ان ڪانسواءِ لئنسليٽ جو بہ مطالعو ڪيو (نقش و نگار جي اڪيڊمي جون يادگيريون (x, 718) آءٌ ان ڳالهہ معلوم ڪرڻ جو خواهشمند آهيان تہ هو انسانذات جي دشمن جي تعريف ڪيئن ٿو ڪري، جنهن کي اڪثر ڪري برو پلو چوندو رهندو آهي تہ هو تمام بگڙيل انسان آهي، انسان نہ پر هڪ حيوان ۽ ظالم شخص آهي.

(68) پيَس-II جا تبصرا ٻڌائن ٿا تہ هن چالاڪيءَ مان پادريءَ جو ٿوپلو مُردي جي اُن سِرَ مٿان رکيو جنهن کي ڏڙ کان ڌار ڪيو ويو هو جڏهن عيوضي جنهن جي ڪا اهميت ڪانہ هئي، کي خريد ڪري قيدي بنائي حاضر ڪيو ويو هيو. بيلجيم جا تاريخوار واقعا سندس پڄڻ کي ساراهن ٿا جنهن ۾ نين مُهمن جو راز لڪل هيو پر اُنهن کي هن ماڻهن کان پنهنجي خطن ۾ بہ لڪايو هو. (اسپاندئنس 1453ع، نمبر 15) تہ متان مٿس حضرت عيسيٰؑ جي تڪليفن ۽ اذيتن جي اهميت کي گهٽ ڪرڻ جو الزام لڳي ۽ هو انعام اڪرامن کان محروم رهي.

(69) بسبيڪئس خوشي ۽ وڏي مسرت سان جنگ جي حقن بابت تفصيل سان ڳالهائي ٿو ۽ قديمين ۾ غلاميءَ جي روايتن تي بہ روشني وجهي ٿو جيڪا اڄتي هلي ترڪن ۾ بہ رائج ٿي چڪي هئي. (ترسيڪا iii, 161).

(70) هيءَ رقم لنڪلئويَس جي حاشياتي نوٽ ۾ ڄاڻايل آهي (ڪالڪوڪونڊائلز viii, 211) پر وينِس، جينئا، فلورينس ۽ ائنڪونا ۾ ان جي ورهاست 50، 20، 20، ۽ 15000 ڊيوڪٽس جي حساب سان ڪئي وئي، مون کي شڪ ٿو پوي تہ رقم جو هڪڙو انگ اجا رهجي ويو آهي، جيڪڏهن اصلي رقم واپس بہ ڪجي ها تہ ٻاهرين دولت چوٿين حصي کان بہ مٿي نہ ويندي.

(71) فرانزا جي جوشيلي انداز ۾ تعريف ڪرڻ توڙي سندس روئڻ پِٽڻ کي غور سان ڏسو.

(72) ڏسو ڊيوڪَس کي (باب 43) ۽ سندس تحرير جيڪا هن 15- جولاءِ 1453ع تي لکي ان جو بہ مطالعو ڪيو، انهن ڳالهين جو تعلق لارَس ڪئرينئس کان پادري نڪولَس-V تائين آهي، (هودي، ص 192) ڪپهہ جي هڪ لائبريري مان اهي اطلاع مليا آهن.

(73) جوليَن جو ڪئلينڊر جيڪو اڄ رات کان ڏينهَن ۽ ڪلاڪن جو ڳاڻاٽو ٿو ڪري، پهريون پيرو قسطنطنيہ ۾ استعمال ٿيو هو. پر ڊيوڪَس سج اُبرڻ کان وٺي فطري ڪلاڪن جي ڳڻپ ۾ وڌيڪ دلچسپي ٿو رکي.

(74) ڏسو ترڪي جا تاريخوار واقعا (ص 329) ۽ لنڪلئويَس جا قانوني ضابطا پڻ غور هيٺ آڻيو.

(75) مون کي هڪ موقعو مليو هو جنهن ۾ مون يونان جي قدامت بابت تبرڪن جو ذڪر ڪيو هو. (باب 17)

(76) اسين ڪئنٽمير جا احسانمند آهيون (ص 102) جنهن اسان کي ترڪن طرفان سينٽ صوفيا ۾ تبديلي آڻڻ جو ٻڌايو آهي جنهن کي فرانزا ۽ ڊيوڪَس گهڻو ننديو آهي. اها ڳالهہ حيران ڪندڙ آهي تہ ساڳي شيءِ هڪ مسلمان ۽ هڪ عسيائيءَ تي مختلف ۽ متضاد اثر ڪيئن ٿي ڇڏي.

(77) ٻن سِٽن جو شعر، جيڪو ڪئنٽمير اصلي صورت ۾ اسان کي ڏنو آهي، جڏهن اُنهيءَ رنگ ۾ پڙهجي ٿو تہ اجا وڌيڪ خوبصورت ٿو لڳي. تڏهن ئي تہ اسڪيپيو، (جيڪو رومي جنرل هيو 232-183 ق.م) ان شعر خوشيءَ ۾ تڏهن پڙهيو جڏهن ڪارٿيج فتح ڪيائين جيڪا هومر جي پيشنگوئي هئي، ساڳيا محبت ۽ سخا جا احساس، فاتح جي ذهن جي اُڏام کي ماضي توڙي مستقبل ۾ ڪٺي ويا هيا.

(78) مون کي ڊيوڪس جي ان ڳالهہ تي اعتبار نٿو اچي (اسپانڊئنس 1453ع، نمبر 13) تہ محمّد يونان جي شهنشاهہ جي سِرَ کي فارس ۽ عربستان ۾ ڦيرايو يا گهمرايو هو، هو فقط اُنهن اعزازن ۾ خوش هيو جن ۾ انسانيت جي تذليل نہ ٿئي.

(79) فرانزا، وڏي نواب جو ذاتي دشمن هو، ۽ وقت يا موت يا خانقاهہ ڏي سندس واپسي ڪيس همدردي يا درگذر ڪرڻ جي جذبن تي مائل ڪري پئي سگهي. ڊيوڪس شهيد تي رحم بہ ڪيو ٿي تہ سندس تعريف بہ ٿي ڪئي، ڪالڪوڪونڊائلز بي جان ڪدڙو آهي، پر تنهن هوندي بہ اسين سندس احسانمند آهيون جو هن يونان وارن جي سازش کان اسان کي اڳواٽ آگاهہ ڪيو.

(80) قسطنطنيه ۽ ترڪي جي بنيادن جي واپسي لاءِ ڏسو ڪئنٽمير کي (صفحا 109-102) ڊيوڪس (باب 42) جنهن سان گڏ ٿيوناٽ، ٽورنفورٽ ۽ ٻيا ڪيترائي جديد سياح بہ گڏ آهن. قسطنطنيه جي وڏائي، ان جي شهرت ۽ آدمشماري وغيره جي خوبصورت تصوير ڪشي ڪئي وئي آهي تہ عثمانيہ سلطنت کي پڻ اوتروئي خوبصورت پيش ڪيو ويو آهي (عثمانيہ سلطنت جي تاريخ، i, 16-21 پر اسان سال 1586ع ۾ جڏهن جائزو ورتو تہ گاديءَ جي هنڌ ۾ عيسائين ۽ يهودين جي مقابلي ۾ مسلمانن جو تعداد گهٽ هيو.

(*) (محمّد جو ساٿي، جيڪو عربن طرفان قسطنطنيه جي پهرئين گهيري (675-668) دؤران ويو هيو).

(81) ابوايوب انصاري جي مقبري کي خوبصورت نموني بيان ڪيو ويو آهي. (سلطنت عثمانيہ جي شاهڪار ڪتاب ۾ (پئرس 1787ع ۾) هڪ وڏي جلد ۾ ڇاپيو ويو آهي). هن ڪتاب کي شاندار نموني شايع ڪيو ويو آهي.

(82) فرانزا (iii, 19) ان تقريب کي بيان ٿو ڪري جنهن جي تعريف يوناني رپورٽن ۾ پڻ ڪئي وئي آهي تہ لاطينين پڻ ان کي ساراهيو آهي. هن حقيقت جي تصديق امئنيوئل مئلڪسَس پڻ ڪئي آهي جنهن بزرگن جي تاريخ ڪجهہ غيرمهذب يوناني زبان ۾ تڏهن لکي هئي، جڏهن قسطنطنيه فتح ٿي چڪو هو. پر صبر ڪندڙ پڙهندڙ بہ شايد ان ڳالهہ ۾ اعتبار نہ ڪندو تہ محمّد، ان ۾ ڪئٿولڪ طريقو استعمال ڪيو هو. 'مقدس تثليث جنهن مون کي تخت عطا ڪيو آهي، ان ئي توهان کي نئين روم جو بزرگ اڳواڻ مقرر ڪيو آهي.'

(83) ترڪ- يونان منظرنامي ۾، اسپانڊئنِس (1453ع، نمبر 21، 1458، نمبر 16) يونان جي ڪليسا جي غلامي ۽ گهريلو جهيڙن جي باري ۾ بيان ڪيو آهي، اُهو بزرگ جيڪو جينيڊيَس جو جانشين ٿيو، هن نااُميدي ۾ پاڻ کي هڪ کوهہ ۾ اُڇلائي ڇڏيو.

(84) ڪئنتمير (صفحا 105-101) ترڪ تاريخدان جي گڏيل راءِ کي قبول ڪرڻ تي زور ڏئي ٿو جن ۾ قديم ۽ جديد ٻئي شامل آهن ۽ بحث ٿو ڪري تہ اُهي سيئي حق سچ جي خلاف هرگز نہ وڃن ها ۽ نہ وري قومي وقار کي هيٺ ڪن ها، چاڪاڻ تہ ڪنهن شهر کي زور سان حاصل ڪرڻ وڌيڪ عزت وارو طريقو آهي بجاءِ ان جي جو حرفتن ذريعي حاصل ڪجي. پر (1) آءٌ سندس راءِ سان اختلاف ڪريان ٿو چاڪاڻ تہ هو ڪنهن خاص تاريخدان جو نالو نٿو کڻي ۽ لونڪلئويَس جي ترڪي ۾ لکيل واقعن ۾ اهو واضح بيان ڪيل آهي تہ محمّد قسطنطنيہ کي زور جي طاقت تي حاصل ڪيو هو. (ص 329) (2) ساڳيو دليل ان وقت جي يونانين لاءِ بہ ڏئي سگهجي ٿو جن کي هڪ عزت وارو ۽ مانائتو صلحنامو سدائين ياد رکڻ گهرجي. دستوري طرح والتيئر عيسائين جي مقابلي ۾ ترڪن کي وڌيڪ پسند ٿو ڪري.

(85) ٽريبيزانڊ جي ڪمنيني خاندان جي حسب نسب بابت ڊوڪينج جو مطالعو ڪيو (بازنطيني خاندان، ص 195) آخري پيلولاگن لاءِ اهو چوڻ ڪافي آهي تہ اُهي عجائباتي آهن. (صفحا 248- 247- 244) ماتنفراٽ جا پيلولاگي ايندڙ صدي تائين اجا مڪمل طور تي مِنجي نہ ويا هيا پر اُنهن ڪان سندن يوناني ابا ڏاڏا وسري ويا هيا.

(86) ٻن پائرن جي جهيڙن جهڳڙن ۽ سندن بدبختين جي فضول ڪهاڻي ۾ فرانزا (iii, 21-30) ٿومَس طرف وڌيڪ جهُڪيل ٿو لڳي، ڊيوڪَس (باب 45-44) اختصار کان ڪم ٿو وٺي ۽ ڪالڪوڪونڊائلز (ڪتاب viii, ix, x) وري گهڻو پکڙيل ۽ ٿتائيندڙ آهي.

(87) ڏسو ٽريبيزانڊ جي فتح کي ڪالڪوڪونڊائلز ۾، (ix, 263-266) ڊيوڪَس (باب 45) فرانزا (iii, 27) ۽ ڪئنتمير (ص 107).

(88) توڙي جوٽورنفورٽ (iii, xvii, 179) ٽريبيزانڊ لاءِ ٻڌائي ٿو تہ ان جي آدمشماري گهٽ آهي، پيسونيل جيڪو جديد ۽ مستند تجزيي نگار آهي، ماڻهن جي انگ کي 100,000 ٻڌائي ٿو (ii, 72) ۽ صوبي لاءِ ڏسو صفحا (53-90) سندس واپار ۽ خوشحالي ٻن فوجن جي لڳاتار جهيڙن جهڳڙن سبب متاثر ٿيندي رهي آهي جنهن ۾ جئنيسريز بہ شامل آهن ۽ 30,000 لازي قبيلي جا ماڻهو بہ انهن سان گڏجي ويا آهن.

(89) اسماعيل بيگ جيڪو سنوپ يا سنوپل جو بادشاهہ هيو ان وٽ 200,000 ڊيوڪٽس موجود هيا (جيڪي گهڻو ڪري ٽامي جي کاڻين ذريعي هن گڏ ڪيا هيا) ڪالڪوڪونڊائلز (ix, 258-259) پيسونيل جديد شهر جي ماڻهن جو انگ 60,000 ٿو ٻڌائي. هي انگ وڌيڪ ٿو لڳي، پر اسان کي ماڻهن جي دولت ۽ سندن تعداد جي خبر فقط تڏهن ٿي وڃي پوي جڏهن اُنهن ماڻهن سان وڻج واپار ڪجي ٿو.

(90) اسپانڊئنس (گوبلن، تبصرو، ڪتاب-V) آمرٿومَس جي آمد ۽ روم ۾ ان جي استعمال جو ذڪر ڪري ٿو. (1461ع، نمبر 3)

(91) قانون جي هڪ فقري موجب، جيڪو 6- سيپٽمبر 1494ع تي پاس ٿيو هو ۽ جيڪو بعد ۾ ڪيپيٽول جي دستاويزن منجهان پئرس جي شاهي لائبريري ڏي منتقل ٿيو هو، آمر ائنبريو

پئلولاگس موريا تي پنهنجو حق ڄمائيندي ۽ ڪجهه ذاتي فائدن ڪي ذهن ۾ رکندي، فرانس جي بادشاهه چارلس-VIII، کي قسطنطنيه ۽ ٽريبيزانڊ جون شهنشاهتون ڏئي ٿو ڇڏي، ايم.ڊي فانسين (نقش و نگار جي اڪئڊمي، xvii, 539-578) هن قومي معاملي تي هڪ مقالو لکيو آهي جنهن جي ڪاپي هن روم مان هٿ ڪئي هئي.

(92) ڏسو فلپ ڪومنس ڪي (vii, 14) جيڪو خوشيءَ مان يونانين جي تعداد ڪي ڳڻي ٿو جيڪي هٿيار کڻڻ لاءِ تيار هيا ۽ سٺ ميلن جي ساموندي مهم لاءِ روانا ٿيڻ وارا هيا جيڪا وئلونا کان قسطنطنيه تائين ارڙهن ڏينهن جي مسافري آهي. هن موقعي تي وينس جي سني پاليسيءَ جي ڪري ترڪي جي شهنشاهت بچي وئي هئي.

(93) اصلي دعوت جو احوال اوليوَر ڊي لا مارچ ۾ ڏسو (يادگيريون i, 29-30) جنهن ۾ ايم.ڊي سينٽ پلاپي جا تبصرا بہ شامل آهن (بهادريءَ جون يادگيريون، i, iii, 182-185) مور ۽ چڪور ڪي شاهي پکي سڏيو ويو آهي.

(94) باقاعدگيءَ سان ڳڻپ ڪرڻ بعد معلوم ٿيو تہ سئيڊن، گاٿ لئنڊ، ۽ فنلئنڊ ۾ 1,800,000 جنگجُو ماڻهو موجود هيا ۽ عجيب اتفاق اهو تہ اهي هاڻي کان اڳ وڌيڪ آدمشماري وارا ملڪ هيا.

(95) سال 1454ع ۾ اسپانڊئنس انيس سلوِيَس کان يورپ جي صورتحال بابت نقشو پيش ڪيو آهي، پر ان ۾ سندس ويچار گهٽائي وڌيل آهن. اهو ڪمال جو تجزيہ نگار ۽ اٽلي جو مراتوري مختلف واقعن ۽ حادثن بابت 1453ع کان 1481ع تائين يعني محمّد جي زندگي ۽ هن باب جي پڄاڻيءَ تائين اسان کي گهُربل معلومات ڏيندا رهندا.

(*) (1459ع ۾)

(†) (1494ع ۾)

(96) ٻن تجزيہ نگارن ڪانسواءِ، ڪتاب جو پڙهندڙ گينون جو بہ مطالع ڪري (اسٽوريا سوائل iii, 449-455) تہ پوءِ ترڪي طرفان نئپلس جي بادشاهت جي حملي جي چڱيءَ طرح پروڙ پئجي سگهندي. محمّد-II جي سوِين ۽ سندس حڪومت کي سمجهڻ لاءِ ڪتاب 'عثمانيہ سلطنت جون يادگيريون' پڙهڻو پوندو (وينيزيا 1677) امن هجي يا جنگ، ترڪن هميشہ وينس جي جمهوريہ جو توجهہ پئي ڇڪرايو آهي، وينس جا سڀ دستاويز ۽ ڪاغذ پَٽ سندن رکوالي سينٽ مارڪ وٽ ڪليل هوندا هيا ۽ سيگريڊو، پنهنجي طرز توڙي مقصد ۾ نفرت لائق هرگز ناهي. تنهن هوندي بہ هو ڪافرن کان نفرت ضرور ڪري ٿو، هو سندن زبان ۽ طور طريقن کان صفا ناآشنا آهي ۽ سندس بيان، جنهن ۾ هو محمّد-II کي فقط ستر صفحن تائين محدود ڪري ٿو ڇڏي (صفحا 69-140) تنهن هوندي بہ سندس وسعت تڏهن وڌي ۽ مستند بڻجي وڃي ٿي جڏهن هو 1640 ۽ 1644 سالن تائين پهچي ٿو يعني اُهي سال جن ۾ جان سيگريڊو تاريخي محنت ڪئي هئي.

(97) جيئن تہ آءٌ يونان جي شهنشاهت کي هميشہ لاءِ خدا حافظ چئي رهيو آهيان تہ ان موقعي تي بازطيني ليکڪن جي مُسودن جو بہ ذکر ڪرڻ چاهيندس جن جا نالا ۽ شاهديون هن ڪتاب جي ڪيترن صفحن تي ورجايل آهن، يونان ۽ اٽلي جون آلدس جهڙيون پريسون شاهڪار ڪتابن کي ڇاپڻ لاءِ وقف هيون ۽ پروڪوپيَس، اگاسيَس، سيڊرينَس ۽ زونارَس وغيره جون شروعاتي اُڀرايون اشاعتون، جرمني وارن جي خلوص ۽ محنت جو نتيجو هيون. بازنطيني ڪتاب (26 وڏا جُلد) گهٽو ڪري 1648ع يا ان جي اردگرد ڇپيا جيڪي لُوور جي شاهي پريس، روم ۽ ليپزڪ مان ڇپيا، پر وينِس جا ڇاپا (1729ع) توڙي جو سستا ۽ گهٽا هيا پر درستگي ۽ صحيح ڇپائيءَ ۾ اُهي پئرس جي شاندار ڇاپن کان ڪنهن بہ صورت ۾ گهٽ نہ هيا. فرانسيسي ڇاپن جي مٽيرائي جا ڪيئي سبب آهن، پر ائناڪمنينا، سِنئمَس، ولهاردُئن، وغيره جو مرتبو چارلس ڊوفرين ۽ ڊوڪينج جي تحريرن ذريعن مٿاهون ٿيو آهي. سندس ٻيون تحريرون، جيئن يونانين جي فهرست، قسطنطنيه جا عيسائي، بازنطيني خاندان وغيره، هينئين شهنشاهت جي اندارن ۾ روشني پکيڙڻ ۾، وڏا مددگار ثابت ٿيا آهن.

باب اُٺهتريون

(خلاصو)

ٻارهين صدي عيسوي کان روم جي حالت- پادرين جي دنياوي حڪومت- شهر ۾ بغاوت- بريسيا جي آرنولڊ جون سياسي چالبازيون- جمهوريہ جي واپسي- روم وارن جو غرور ۽ سندن جنگيون- ڪين اليڪشن ۾ پادرين جي موجودگيءَ کان محروم ڪيو ترووجي جيڪي ائوگنن ۾ وڃي سڪونت اختيار ڪن ٿا- روم جا معتبر خاندان- ڪولونا ۽ اُرسيني جا جهيڙا ۽ فساد.

گبن باب 69 ۾ روم جي موضوع تي واپس تواچي تہ جيئن پادرين هيٺ حڪومت جو تاريخي جائزو وٺي سگهي. پادري، ماڻهن جي فسادن آڏو اڪثر جهُڪي پوندا هيا ڇاڪاڻ تہ اُنهن پاڻ وٽ گهڻي دولت جمع ڪئي هئي ۽ اُهي گهڻو ڪري سياسي اختلافن ۾ بہ پاڻ کي ملوث ڪندا هيا. ٻارهين صدي عيسوي ۾ بريسيا جي آرنولڊ ماڻهن کي واضح طور ٻڌايو تہ ڪليسا کي فقط روحاني معاملا نبيرڻ گهرجن ۽ جمهوريہ جي قانونن کي روم جي حڪومت ڏانهن واپس ڪيو وڃي. 1166ع ۾ روم جي سينٽ کي ٻيهر زنده ڪيو ويو، جنهن پنهنجو سِڪو جاري ڪيو، پر سندس اختيار، ٻين رياستن جي وڏن مئجسٽريٽن، جن ۾ وڏو نالو بولوگنا جي برانڪيلون جو هو، جي مقرري سبب ذري گهٽ ختم ٿي ويا. اها ٻي ڳالهہ آهي تہ برانڪيلون شهر ۾ نظم ۽ ضبط کي قائم ڪري ڇڏيو هو. سينيٽ، جرمني جي شهنشاهن کي گذارشون ڪيون تہ روم جي جمهوريہ کي اصل حالت ۾ بحال ڪيو وڃي، پر اها هاڻي تاريخ جي سڪڻي ۽ اجائي آڪڙ يا آنا هئي جنهن ڪين اُتساهہ تي ڏياريو پر حقيقت اها هئي تہ روم ۾ نہ تہ هاڻي فوجي طاقت رهي هئي ۽ نہ وري اڳيون نظم ۽ ضبط منجهن موجود هيو. ٻارهين صدي عيسوي ۾، گوڙ شور جو هڪڙو سبب ختم ڪيو ويو جڏهن پادري جي چونڊ جو حق پادرين جي هڪ ڪائونسل جي حوالي ڪيو ويو، اينڊڙ صديءَ ۾، پادري روم جي جهيڙن جهڳڙن کان هٽي ويا ۽ اٽلي جي پرپاسي ۾ وڃي رهيا، ۽ 1308ع کان وٺي ستر سالن تائين ائوگنن سندن رهائشگاهہ رهي. روم ۾، 'مقدس سالن' يعني 1300ع ۽ 1350ع ڪين زيارتين جي آمدرفت کي برقرار رکڻ ۾ ڀرپور مدد ڪئي، يعني اُهي زيارتي جيڪي سينٽ پيٽر ۽ سينٽ پال جي ڪليسائن جي زيارت لاءِ ويندا هيا. گبن هن باب جي پڇاڙي، روم جي نمايان خاندانن جي بيان سان ٿو ڪري، جنهن ۾ خاص ذڪر ٻن مخالف خاندانن يعني ڪولونا ۽ اُرسيني جو آهي.

باب ستروون

(خلاصو)

پيٽرارچ جو ڪردار ۽ سندس تاجپوشي- رينزي طرفان روم جي آزادي ۽ حڪومت جو ٻيهر بحال ٿيڻ- سندس خوبيون ۽ خاميون- سندس نيڪالي ۽ موت- ائوگنن کان پادرين جي واپسي- لاطيني ڪليسا جو ٻيهر متحد ٿيڻ- روم جي آزاديءَ لاءِ آخري ڪوششون- روم جا قاعدا ۽ قانون- ڪليسائي رياست جي آخري بحالي.

گبن باب 70 جي شروعات پيٽرارچ جي تحريرن جي تنقيدي جائزي سان ٿو ڪري. ان کان پوءِ سندس تاجپوشيءَ جو ذڪر ڪندي ڪيس 1341ع ۾ روم جو درباري شاعر ٿو ڪوٺي. پيٽرارچ، رينزي جو دوست، هڪ مسافرخانو هلائيندڙ ۽ ڌوٻياڻيءَ جو پٽ هيو جيڪو روم جي شاهڪار ليڪن کان متاثر ٿيو ۽ پاڻ به لکڻ شروع ڪيائين ۽ روم جي بهبود ۽ بهتريءَ لاءِ ماڻهن ۾ شعور پيدا ڪندو رهيو. 1347ع ۾ رينزي عام ماڻهن کي اپيل ڪئي ۽ هڪ مئجسٽريٽ جي حيثيت ۾ روم جي حڪومت جون واڳون سنڀاليائين. هن احتياط کان ڪم وٺندي ڪليسا جي معاملن کي پنهنجي حڪومت سان ملائي ڇڏيو پر سندس فضول خرچين جي ڪري حڪومتي اختيارن تي سندس ضابطو گهٽ ٿيندو ويو. معزز ماڻهن بغاوت ڪئي پر ڪين شڪست آئي، تنهن هوندي به ڪليسا طرفان رينزي کي حڪومت ڇڏڻ تي مجبور ڪيو ويو جنهن ۾ عوام به شريڪ ٿي ويو. ٻي بغاوت به ٿي پر رينزي ائوگنن جي پادرين جي مدد سان ٻيهر حڪومت سنڀالي. چئن مهينن کان پوءِ اچا ٽين بغاوت ٿي جنهن ۾ رينزي مارجي ويو، پيٽرارچ جو روم ۾ مستقبل جي اُميدن جو سڄو دارومدار هاڻي پاپائيت تي هيو. پادري گريگري VII، 1377ع ۾ روم واپس موٽي ويو، پر ٻي سال سندس موت تي پادرين جا هڪ ٻئي سان اختلاف ٿي پيا ۽ هڪ جي بجاءِ ٻن پادرين جي چونڊ ڪئي وئي: هڪ اربن-VI جيڪو روم ۾ ۽ ٻيو ڪليمينٽ-VII، جيڪو ائوگنن ۾ رهندو هو. اولهه ۾ اها مذهبي ڦوٽ چاليهن سالن تائين برقرار رهي ۽ 1419ع ۾ ڪانسٽنس جي ڪائونسل وجود ۾ اچي وئي جڏهن اوٽوڪولونا کي مارٽن-V جي لقب سان پادري بڻايو ويو جنهن پاڻ کي روم ۾ مقرر ڪري ڇڏيو. شهري حڪومت کي پهرئين مئجسٽريٽ جي ماتحت ڪيو ويو ۽ قانون ٺاهيا ويا ۽ اُنهن کي سورهين صدي ۾ 'روم جي قاعدن ۽ ضابطن' جو نالو ڏنو ويو ۽ حڪومت جي سرشتي کي جمهوريه چيو ويو جنهن ۾ پادريت کي مڪمل

اختيار سونپيا ويا. استيفن پورڪئرو آخري پيرو ڪوشش ڪئي ته روم جي 1453ع واري قديمي جمهوريه کي واپس ورائجي پر اهڙين ڪوشش جي سزا کيس موت جي صورت ۾ ڏني وئي. صديءَ جي آخر ۾ پاپائيت کي تحفظ حاصل هيو ۽ وٽس فوج به هئي ته ڪٿي ڪو وڳوڙ يا فساد برپا ٿئي ته ان کي هڪدم ڪچليو وڃي. پنهنجي آخري تجزيي ۾ گبن آزادي نه هئڻ تي افسوس جو اظهار ٿو ڪري ته ساڳئي وقت پادرين طرفان دنياداري جي معاملن ۾ وڌيڪ اُلجهڻ تي به کيس ڏک ٿو پهچي. سندس خواهش آهي ته هن دنيا مان هليو به وڃجي ته خيرخوبي ۽ انسانذات جي ڀلائيءَ جا ڪم ڪري پوءِ ماڻهو وڃي ۽ هنن آخري گهڙين ۾ منهنجي اها هرگز ڪوشش ناهي ته روم جي پادرين يا عام مذهبي ماڻهن جون دليون رنجائي هيءَ دنيا ڇڏيان. پنهنجي آخري حاشيي ۾ هو مراتوري کي وڏو داد ٿو ڏئي ۽ سندس احسان مڃيندي چوي ٿو ته، 'اٽلي جي تاريخ لکڻ ۾ آءٌ کيس پنهنجو رهبر ۽ محسن سمجهان ٿو.'

باب ايڪهتريون

پندرهين صدي عيسوي ۾ روم جي بربادين جي صورتحال- تباهي ۽ بربادي جا چار اهم سبب- وڏي ميدان يا جلسي گاهه جو مثال- شهر جي ڀيهر بحالي- هن سڄي محنت جو آخري نتيجو.

پادري يوجينيس-IV جي آخري ڏينهن ۾ سندس به نوڪر داناءُ پوگيس(1) ۽ سندس دوست ڪئپيٽولائين پهاڙ تي چڙهيا، وڏن مندرن ۽ ٿنين جي تباهه ڪارين ۾ هيڏي هوڏي واجهائڻ ۽ ان مٿاهين ندَ تان هر طرف بربادي جي منظرن کي ڏسڻ لڳا(2) هن جڳهه تي ويهي هنن سوچيو ۽ قسمت ۽ مقدر ي لاهن چاڙهن تي غور ڪيو ته ظالم وقت جو ڦيرو ڪنهن کي به نٿو بخشي، هي اهڙو وهڪرو آهي نهن ۾ ماڻهو توڙي سندن ڪم ۽ فنپارا به لڙهي وڃن ٿا ۽ وڏيون شهنشاهتون ۽ وسندڙ شهر ساڳي قبر ر پُورجي وڃن ٿا، ۽ اُنهن ان ڳالهه تي اتفاق ڪيو ته روم جي اڳين عظمت ۽ دبدبي جي مقابلي ۾، ان ي تباهي وڌيڪ پيانڪ ۽ افسوسناڪ هئي. 'سندس اوائلي صورتحال کي، جيڪا تمام قديمي دؤر ۾ ئي جڏهن اِوئنبر ٽراءِ(3) جي اجنبي جي مهمان نوازي ڪئي هئي، ورجل پنهنجي تصوراتي قلم ذريعي ن منظر کي ويهي لِکيو آهي. هي تارپين جبل، تڏهن يعني شاعر جي وقت ۾، هڪ جهنگلي ۽ اڪيلو و جتي رڳو گهاٽن وڻن جي واڌ ٿيندي هئي، پر ان ۾ هڪ مندر به هيو جنهن مٿان سوني ڇت ڏنل هئي. اٺي اُهو مندر بربادي جو منظر پيش ڪري رهيو آهي، ان جو سون ڦُرلُٽ جي نذر ٿي ويو آهي ۽ سمت جو چڪر پنهنجو ڦيرو مڪمل ڪري چڪو آهي ۽ جيڪا اڳ صاف ۽ سهڻي سرزمين هئي اُتي ر طرف ڪرڙ ڪانڊيرا نظر اچي رهيا آهن. ڪئپيٽول جي ٽڪري جنهن مٿان اسين ويٺا آهيون، ڪنهن قت اُتي رومي شهنشاهت جو هيڊ ڪوارٽر، ساري زمين جو قلعو ۽ بادشاهن لاءِ خطرو هوندو هو جنهن ر فخر جي ڪيترن ڪارنامن جا نقش موجود آهن ۽ جنهن کي ڪيترين قومن جي دولت ۽ حصيداري ريعي مالامال ڪيو ويو هو. دنيا جو هيڏو سارو منظرنامو ڪيئن ڊهي پيو! ڪيئن تبديل ٿيو! ۽ ڪيئن ن جو چهرو بدلجي ويو؟ سوين جي پيچري کي انگور جي وَلين ڍڪي ڇڏيو آهي ۽ جن جاين تي مينيٽر فخر مان وڃي ويهندا هيا اُتي مال جي چيڙهن جا ڍيرَ نظر اچي رهيا آهن. پئلٽائن جي ٽڪريءَ تي ڪ نظر وجهو ۽ بيشمار ڀڳل ٽٽل ٽڪرن ۾ ماربل جو ٿيٽر، پٿر جا دِڪا، وڏا وڏا مجسما ۽ نيرو جي حلات جا ڇپرانا به غور سان ڏسو، شهر جي ٻين ٽڪرين ڏي به واجهايو، خالي ميدانن تي رڳو ويرانا ۽ غموم باغيچا نظر ٿا اچن. روم جي ماڻهن جو هال جتي هو قانونن ۽ قاعدن ناهڻ ۽ پنهنجن مجسٽريٽن جي چونڊ ڪرڻ لاءِ گڏ ٿيندا هيا، اُتي يا ته جهنگلي گل ٻوٽا نظر ٿا اچن يا وري اهڙن هنڌن ي سُوئرن ۽ مينهُن جي آڌرياءُ ڪرڻ لاءِ مخصوص ڪيو ويو آهي. سرڪاري توڙي خانگي عمارتون، ن کي مستقل بنيادن تي ناهيو ويو هيو، ڊهي ڪنڊرن ۾ بدلجي چڪيون آهن، اُهي اگهاڙيون ۽ ڀڳل ٽل حالت ۾ آهن، بلڪل ائين جيئن ڪنهن وڏي راڪاس جا ڀڳل ٽٽل عضوا ميدان تي ٽڙيا پکڙيا پيا

هجن ۽ اها تباهي اُنهن شاندار تبرڪن مان وڏيڪ نروار ۽ نمايان ٿي پئي آهي، جيڪي اتفاق سان وقت جي زخمن ۽ مقدر جي چڪرن کان بچي محفوظ رهيا آهن.(4)

هنن تبرڪن کي پوگيس تفصيل سان بيان ڪيو آهي، هو پهريون شخص هو جنهن تاريخي ۽ روايتي يادگارن تان نظرون هٽائي شاهڪارن تي نظر وڌي جن ۾ وهمن وسوسن جو به وڏو عمل دخل هيو(5). (i) هڪ پُل هڪ محراب، هڪ مقبرو ۽ سيسٽيَس جي اهرام ڪانسواءِ، هُن جمهوريه جي عمر تي غور ڪيو ته ڪيس ڪئپيٽول جي آفيس ۾ محرابن جون قطارون نظر آيون جن تي ڪئٽلَس جو نالو ۽ سندس شاندار دؤر جا نقش اجا تائين نمايان هيا. (ii) يارهن مندر پڻ نظر ٿي آيا جيڪي پئنٿين (سيني ديوتائن جي مندر) جي پوري تصوير پيش ڪري رهيا هيا، ان کان پوءِ ٽي بيا محراب جيڪي ماربل جي ٿُلهن سان تعمير ڪيل هيا ۽ جتي 'امن جو مندر' پڻ موجود هيو جنهن کي ويسپاسيان، خانگي جنگين کان پوءِ تڏهن تعمير ڪرايو هو جڏهن يهودين کي سرسي نصيب ٿي هئي. (iii) عام ماڻهن جي استعمال جي غلسخانن جن جو تعداد هُو تڪڙ ۾ تو بڌائي ته اُهي شايد سَت هيا پر اُهي پڳل ٽٽل ۽ اڻپورا هيا ۽ پوريءَ طرح استعمال نه پئي ٿي سگهيا پر جيڪي ڊائڪليشيَن، انٽونينَس ۽ ڪئراڪالا نهرايا هيا، اجا تائين اُنهن تي پنهنجي تعمير ڪرائيندڙن جا نالا اُڪريل هيا ۽ ايندڙ ويندڙ سياحن جي لاءِ اهي حيرت ۾ وجهندڙ هيا. ڪيترا نه مضبوط ۽ وسيع جن ۾ مختلف قسمن ۽ ماپن جا ماربل خوبصورتيءَ سان لڳرايا ويا هيا، ان ڪانسواءِ بيشمار ٿُلهه ۽ ٿنيا پنهنجي مضبوطيءَ جي شاهدي پاڻ پيش ڪري رهيا هيا ۽ ساڳي وقت اُنهن تي ٿيل محنت ۽ خرچ جو ڏس ڏيڻ ڪانسواءِ اُنهن جي استعمال ۽ اهميت جي واقفيت به ان سان گڏ ٿي رهي هئي. ڪانسٽنٽائن، سڪندراعظم(*) (اليگزينڊر) ڊوميٽيَن ۽ ٽائٽس طرفان تعمير ڪرايل غسلخانن منجهان سندن ماضيءَ جي عظمت جي جهَلڪ اجا به موجود هئي. (iv) ٽائٽس، سيوَرس(†) ۽ ڪانسٽنٽائن طرفان نهرايل فتح جا محراب البت مڪمل طرح موجود هيا يعني اُنهن جي تعمير توڙي متن ٿيل چٽسالي اصلي حالت ۾ نظر ٿي آئي، هڪ حصو جيڪو ڊهي پيو هو سو ٽراجن جو يادگار هو ۽ به محراب جيڪي 'فلئمينين طرز' جا هيا اُهي فاسٽينا ۽ گئلئينس جي بدناميءَ جا يادگار هيا. (v) ڪاليزيَم جي اڃرج ۾ وجهندڙ جلسي گاهه کي ڏسڻ کان پوءِ، پوگيس شايد سرن جي تعمير ٿيل ڪُشتي جي آکاڙي کي نظرانداز ڪري ويو آهي، جيڪو شايد شاهي محل جي فوجين لاءِ مخصوص ٿيل هيو. مارسيلَس ۽ پامپي جا ٿيٽر، هر طرف کان سرڪاري ۽ خانگي عمارتن سان وڪوڙيل هيا ۽ جيڪو سرڪس ائگونئلِس ۽ مئڪسيمَس، جي نالن پنيان هيو، ان ۾ ايتري گهڻي ڳالهه تحقيق طلب ڪابه نه هئي. (vi) ٽراجن ۽ انٽونن(‡) جا ٿنڀ اجا مضبوطيءَ سان بيٺل هيا پر مصري پٿر جا ڊِڪا يا ته ڀڃي پيا هيا يا وري مٽيءَ ۾ پُورجي چڪا هيا. هي ماڻهو ديوتائن يا سورمن جي پوڄا ڪندا هيا، اُنهن بابت سندن نهيل فنپارن يا مجسمن منجهان فقط ٿامي جي نهيل گهوڙيسوار جو مجسمو ۽ پنج ماربل جا نهيل بُت مليا جن منجهان به جيڪي سيني کان وڌيڪ نمايان هيا اُهي يونان جي مصورن فِدياز ۽ پرئڪسيٽيلز(*) جا ناهيل ٻن گهوڙن جا مجسما هيا. (vii) آگسٽس ۽ هيڊرئن جا به مقبرا يا قبرن جا نشان اجا پوري طرح ختم نه ٿيا هيا، پر پهرئين ذڪر ٿيل جو نشان مٽيءَ جي ڍير ۾ تبديل ٿي ويو هو ۽ پوئين، جنهن کي ائنجلو جو قلعو به چيو ويندو هو سو هڪ جديد قلعي جي صورت وٺي چڪو هو. بعد ۾ ڪجهه تعميراتي ڪم به ٿيا هيا جيڪي پڻ هاڻي قديم شهر جو حصو بڻجي ويا هيا، ۽ اهو به ممڪن هو ته بيا تعميراتي ڪم به ٿيا هجن جن کي ديوارن جي اردگرد ڳولي سگهجي ٿو ۽ اهي ديوارون چوگرد ڏهن

ميلن جي احاطي ۾ آهن جنهن ۾ ٽي سؤ اٺياسي بُرج آهن جيڪي تيرهَن گيٽن ذريعي ملڪ جي مختلف طرفن ڏي کُلن ٿا.

هيءُ ڏکوئيندڙ تصوير، اولهه جي شهنشاهت جي خاتمي کان اٽڪل نوَ سؤ سال پوءِ ۽ اٽلي جي گاٿن جي بادشاهت کان به اڳ جي هئي. تڪليفن ۽ لاقانونيت جو هڪ ڏکهو دؤر هو جنهن ۾ شهنشاهت، فن ۽ نقش و نگار، دولت مطلب ته سڀ ڪجهه ٽائبر نديءَ جي ڪنارن تان لڏ پلاڻ ڪري ٻي هنڌ هليو ويو هو ۽ هاڻي ان شهر کي توڙي شهنشاهت کي اڳئين اوج تي پهچائڻ ناممڪن نظر ٿي آيو، پر جيئن ته جيڪا به شيءِ انسان سان تعلق رکي ٿي ته اُها جيڪڏهن اڳتي نٽي وڌي ته پوءِ پنتي ٿي وڃي ٿي، ۽ ان مان اها ڳالهه به ثابت ٿئي ٿي ته هر دؤر ۾ قدامت جون نشانيون تيزيءَ سان تباهيءَ طرف گامزن رهيون آهن. زوال جي رفتار کي ماپڻ ۽ هر دؤر ۾ عمارتن جي ڪرڻ ۽ تهذيبن جي برباد ٿيڻ جو جائزو وٺڻ منهنجي خيال ۾ هڪ اجائي ڪوشش ٿيندي، تنهنڪري آءٌ فقط پنهنجي طرفان به تجزيا پيش ڪندس جيڪي تباهيءَ جي سببن ۽ ان جي اثرن جي خودبخود جاچ پڙتال ڪري ان جا نتيجا پيش ڪندا. (1) پوگيَس جي وضاحت واري شڪايت کان به سؤ سال اڳ، هڪ نامعلوم ليکڪ روم بابت پنهنجو تفصيلي جائزو پيش ڪيو هو(6). سندس لاعلمي جي ڪري ممڪن آهي هن ساڳين شين کي مختلف ۽ وڏن نالن ذريعي ورجايو هجي. پر واقعاتي صورتحال جو جائزو وٺندڙ هن بربر کي اکيون به هيون ته ڪنَ به هيا جيڪو ڪجهه بچيو هو ته هُو ان کي غور سان ڏسي رهيو هو، هن ماڻهن جي واتان رسمن رواجن جو جائزو پئي ورتو ۽ مختلف ڳالهين کي تڪيو ۽ توريو ٿي، نيٺ هن ڇٽي ڳڻپ ڪري ٻڌايو ته ست ٿيٽر، ٻارهن غسلخانا، ٻارهن محراب، ۽ ارڙهن محلات هيا جن مان ڪيترائي پوگيَس جي وقت کان اڳ غائب ٿي چڪا هيا. ان مان اهو به ظاهر ٿيو ته ڪيترائي قديمي شاندار عمارتي يادگار اجا به موجود هيا(7) ۽ تيرهين ۽ چوڏهين صدي عيسوي ۾ تباهيءَ جا اصول طاقت ۽ تيزيءَ سان پنهنجو ڪم ڪندا رهيا. (2) ساڳيا اصول پوئين ٽن دؤرن(*) سان لاڳو ڪري سگهجن ٿا ۽ اهو فضول ٿيندو ته اسان سيورَس(8) جي محلات جي ويهي تعريف ڪريون جنهن جي لاءِ پيٽرارچ توڙي سورهين صدي جا قدامت پرست اسان کي اڳيئي گهڻو ڪجهه ٻڌائي چڪا آهن. هڪ طرف روم جون عمارتون اجا سلامت بيٺيون هيون پر اُنهن کي داهڻ جا پهريان زوردار ۽ تيز ڌڪ عمارتن سَنا پئي ۽ جن پنهنجي مضبوطيءَ جي خود شاهدي پيش ٿي ڪئي، پر محرابن جو اهو حال هو جو رڳو ڇُهڻ سان اُهي پورا پورا ٿي هيٺ ٿي ڪِريا.

وڏي کوجنا ڪرڻ کان پوءِ آءٌ ان نتيجي تي پهتو آهيان ته روم جي تباهيءَ جا مون کي چار مکيه سبب نظر ٿا اچن، جيڪي گهٽ ۾ گهٽ ايندڙ هڪ هزار سالن تائين ڪارفرما رهيا (i) وقت ۽ فطرت طرفان مليل زخم (ii) بربرن ۽ عيسائين طرفان حملا، (iii) ذريعن جو صحيح ۽ غلط استعمال، ۽ (iv) رومين جا اندروني جهيڙا جهڳڙا. (I) انساني ذهن ۽ سندن فن هن وقت تائين عاليشان عمارتون ۽ منارا تعمير ڪيا آهن جيڪي خود اسان جي ڄمار کان وڌيڪ بقادار آهن، پر مضبوطيءَ جي باوجود به اُهي انسان وانگر فنا ٿيڻا آهن چو ته پائداري جي هوندي به ڪمزور ٿي ويا آهن. اهڙيءَ طرح وقت جي وهڪري ۾ انساني زندگي توڙي سندس ڪم ۽ ڪارناما تيزيءَ سان لڙهي ٿا وڃن. هڪ عام ۽ مضبوط عمارت لاءِ اهو چوڻ ڏکيو ٿيندو ته اُها ڪيتري ڄڻادار هوندي، قديمي دؤر جي عجائباتن ۾، مصر جا اهرام(9) (Pyramids) قديمين لاءِ وڏي ڪشش جو باعث هيا، سؤ نسلن کان وٺي سَرءُ جا پَن(10) قبرن ۾

چٽندا رهيا آهن ۽ فرعونن، بطليموسن، قيصرن ۽ خليفن جي زوال کان پوءِ پي ساڳيا اهرام اجا اُيا بينا آهن ۽ نيل نديءَ جي ٻوڏن جي باوجود بہ انهن جي مضبوطي قائم آهي. هڪ اهڙي عمارت يا ڪابہ شيءِ جنهن جا گهڻا حصا هجن ۽ جنهن ۾ مختلف پرزا لڳا هجن تہ ان جو نقصان يا زوال جلد اچي وڃي ٿو ۽ وقت جيڪو خاموشيءَ سان گذري ٿو، ان جي رفتار کي هوائون ۽ طوفان تيز ڪري ٿا ڇڏين، ٻي طرف زلزلا، باهيون ۽ ٻوڏون بہ وقت جي رفتار کي تيز ٿيون ڪن. هوائون لرزن ٿيون ۽ زمين ڌُڏي ٿي ۽ روم جا اوچا منارا پنهنجن بنيادن کان بہ لُڏي چڪا آهن پر سَت ٽڪريون اُڏري زمين جي گولي جي خالن ۾ نٿيون وڃي پَون ۽ نہ وري شهر، قدرتي ۽ فطري ردوبدل کان گهڻو متاثر ٿيو آهي، جڏهن تہ انتاڪيا، لِسبن يا ليما(‡) جي آبهوا صدين جي جاين جڳهن کي اکوڙي زمين ۾ پوري ٿي ڇڏي. باهہ زندگي ڏيندڙ بہ آهي تہ وننڌڙ پڻ، باهہ جي ٿورڙي شرارت ۽ انساني غفلت گڏجي وڏن هاڃن جي صورت وٺي سگهن ٿيون ۽ روم جي تاريخ جي هر دؤر ۾ انسانن کي اهڙين تڪليفن ۽ مصيبتن مان گذرڻو پيو آهي. هڪ يادگار وڏي باهہ جنهن کي پنيٽ يا آڙاهہ چئجي ٿو، جيڪا نيرو جي حڪمراني ۾ سندس غلطي يا سندس بدقسمتيءَ سبب لڳي هئي ڇهن يا نَوَن ڏينهن تائين ٻڙڪيل رهي هئي(11). بيشمار عمارتون، جيڪي هڪ ٻئي جي ويجهيون ۽ پاڻ ۾ ڳنڍيل ۽ ڳُتيل هيون سڙي رکَ ٿي ويون ۽ اُنهن جي شعلن وڏيک باهہ تي جڻ پيٽرول جو ڪم ٿي ڏنو ۽ جڏهن باهہ بند ٿي تہ چوڏهن طبقن مان فقط چار سلامت بچيا هيا، ٽي مڪمل تباهہ ٿي چڪا هيا ۽ ستن طبقن کي ايترو نقصان پهتو هو جو اُهي سجاڻڻ جي قابل نہ رهيا هيا ۽ جايون جڳهيون دونهاٽيل، سڙيل ۽ زخميل ٿي لڳيون(12) سڄي شهنشاهت، ٽيل نقصان جي ازالي ڪرڻ ۾ مصروف ٿي وئي، ۽ شهر، رَکَ جي ڍيرن مان ٻيهر جاڳي اٿيو، وري نيون عمارتون نئين خوبصورتيءَ سان تعمير ٿي ويون، تنهن هوندي بہ جيترو نقصان ٿيو هو، ان جي تلافي پوريءَ طرح نہ ٿي سگهي ۽ يونان جا بيمثال فنپارا، سوين ۾ حاصل ڪيل ٽرافيون ۽ قدامت جا عظيم منارا ٻيهر واپس نہ ٿي سگهيا. تڪليفن ۽ لاقانونيت جي ڏينهن ۾ هر زخم موتمار ٿئي ٿو، هر زوال، خوشحاليءَ جي صورت نٿو وٺي ۽ ايڏي وڏي نقصان جو ازالو ڪرڻ نہ حڪومت جي وَس ۾ هوندو آهي نہ وري خانگي ادارا گڏجي سڏجي بہ منهن ڏئي سگهندا آهن، تنهن هوندي بہ ٻہ سبب اهڙا آهن جيڪي باهہ جي روپ ۾ هڪ وسندڙ شهر لاءِ تباهي ۽ بربادي‌ءَ جو سبب بڻجي سگهن ٿا. (1) اهڙو مواد يا شيون جن کي باهہ جلد وڪوڙي ٿي وڃي جيئن سِرون، ڪاٺ، ۽ ڌاتون وغيره پهريون رجي وڃن ٿيون ۽ پوءِ سڙي رکَ ٿيون ٿين، ۽ شعلا خالي ديوارن کي نقصان نٿا پهچائن، پر محراب جن ۾ سڙڻ وارو مواد موجود هجي ٿو تہ باهہ انهن کي ونڻ ۾ دير نٿي ڪري ۽ سڀ ڪجهہ سڙي رکَ ٿي وڃي ٿو. (2) عام ماڻهن جي رهائشگاهن ۾ باهہ جي ننڍڙي چُوچڙي بہ هڪ پيڙ کي ڀڙڪائي ڇڏي ٿي پر جيئن ئي ننڍا گهر يا جهوپڙيون خاڪ ٿين ٿيون تہ ڏسبو تہ وڏين يا پڪين عمارتن کي ڪو گهڻو نقصان نہ پهتو هوندو ۽ اهي باهہ وسامڻ کان پوءِ بہ صحيح سلامت نظر اينديون. پر روم جي صورتحال اهڙي آهي جو اُتي اڪثر ڪري ٻوڏن جو خطرو رهندو آهي. ٽائبر ندي ڪانسواءِ ٻيون نديون جيڪي گهڻو ڪري اپينن کان هيٺ لهن ٿيون اُنهن جو وهڪرو ڪجهہ غير معمولي طرح تيز هوندو آهي، اونهاري جي گرمين ۾ نديون ننڍيون ۽ پاڻي گهٽو هوندو آهي، وهڪرا انڪري تيز ٿي ويندا آهن جو بهار يا سياري جي موسم ۾ گهڻي برسات پوندي آهي، ٻيو جميل برف رجڻ شروع ڪندي آهي، جڏهن پاڻيءَ جي وهڪرن کي تيز هوائون پنتي ڌڪينديون آهن ۽ جڏهن ندين جو پيٽ سوڙهو ٿي ويندو آهي ۽ پاڻيءَ جو دٻاءُ ندين جي برداشت کان

گهٽو هوندو آهي ته پوءِ اُنهن جو پاڻي ڪنارن کان اُٿلي پوندو آهي ۽ هر طرف ٻوڙ ٻوڙان لائي ڏيندو آهي، ايتري قدر جو پرپاسي وارا ملڪ به ان ٻوڏ کان بچي نه سگهندا آهن، پهرين پيونڪ جنگ جي فتح کان هڪدم پوءِ، تمام گهڻين برسانن جي ڪري ٽائبر جو پاڻي تار تي ڪنارن تائين پهچي ويو ۽ ايتري ته وڏي ٻوڏ آئي جنهن ان وقت ۽ ان هنڌ جا اڳيان پويان سڀ رڪارڊ ٽوڙي ڇڏيا ۽ سيئي عمارتون ڊهي تباهه ٿي ويون جيڪي روم جي ٽڪرين کان هيٺ هيون. زمين جي هيٺ مٽي سطح جي ڪري اجا وڌيڪ تباهي آئي، ڪجهه عمارتون ته بنهه ڊهي ۽ پاڻيءَ جي وهڪري سان گڏ لُڙهي ويون(13)، آگسٽس جي دؤر ۾ به ساڳي مصيبت آئي هئي، ندي پاڻيءَ ۾ تار تي ضابطي کان ٻاهر نڪري وئي جنهن ۾ وڏا محلات ۽ مندر به پاڙئون پٽجي لڙهي ويا هيا(14)، ان کان پوءِ شهنشاهه وڏي محنت ۽ همت ڪندي نديءَ جي پيٽ کي صاف ڪرائي ان کي ڪشادو ڪرايو هو ته ان جي سوڙهي ۽ تراڪڙي هجڻ سبب ئي تباهي آئي هئي،(15) شهنشاهه کان پوءِ سندس جانشين پڻ ساڳيون ڪوششون ڪندا رهيا ته جيئن ٻوڏن جي خطري کي گهٽائي سگهجي. هڪ اهو منصوبو به رٿيو ويو ته ٽائبر ۽ ٻين ننڍين ندين جي وهڪرن جي رُخن کي مٽائي ٻي طرف ڪيو وڃي پر ان تجويز جي مخالفت ڪئي وئي جو ته ان ۾ ڪجهه وهمن وسوسن ۽ ٻين ڳالهين جو عمل دخل هو ۽ مقامي ماڻهن جون وري پنهنجون دلچسپيون هيون(16)، ٻيو ته اهو به امڪان گهٽ هو ته ايڏي وڏي ۽ اينگهائيندڙ محنت جو نتيجو به اُميدن موجب نڪري، نديون انسان جي وڏي خدمت ڪن ٿيون ۽ فطرت جي اهڙين چڙواڳين تي فتح حاصل ڪرڻ انسان جو وڏو ڪارنامو آهي(17)، پر جيڪڏهن هڪ مضبوط ۽ مستحڪم حڪومت به ٽائبر جي بگڙڻ ۽ ان جي جوش ۾ اچڻ کان پوءِ ان تي ضابطو قائم نٿي ڪري سگهي ته پوءِ اولهه جي شهنشاهت جي خاتمي کان پوءِ شهر کي پهچايل نقصانن جي تلافي يا ان کي رسيل زخمن جو علاج ڪير ڪندو؟ نيٺ ان برائيءَ مان ئي ڪنهن چڱائيءَ جي اُميد نڪري آئي، جيڪو گند ڪچرو يا زمين ٽڪرين مان لُڙهي وئي هئي، اُها هڪ هنڌ تي جمع ٿي وئي جنهن روم جي ميدانن جي سطح کي چوڏهن کان پندرهن فوٽن تائين مٿي ڪري ڇڏيو، شايد ان سطح تي جيڪا روم جي اوائلي دؤر ۾ هئي(18)، ۽ هاڻي شهر، جنهن کي جديد طريقي سان ٺاهيو ويو آهي، نديءَ جي حملن کان گهڻي حد تائين محفوظ ٿي ويو آهي(19). II هر قوم جي بيشمار ليڪڪن، جيڪي روم جي تباهيءَ جي تهمت گاٿن ۽ عيسائين تي مڙهين ٿا، ان ڳالهه جي ڇنڊڇاڻ نه ڪئي آهي ته اهي پاڻ دشمني جي جذبن سان ڪيترا پريل هيا ۽ اُنهن وٽ ڪيتري فرصت ۽ ذريعا هيا ته پنهنجي دشمنيءَ کان پوريءَ طرح مطمئن ٿين. هن تاريخ جي پوين صفحن ۾ مون 'بربريت ۽ مذهب' جي فتح بابت لکيو آهي ۽ آءٌ هاڻي ٿورڙن لفظن ۾ وري ان موضوع تي ايندس ۽ اوهان کي ٻڌائيندس ته انهن ٻنهي قوتن جو قديم روم جي تباهيءَ سان ڪيڏو نه گهرو تعلق هيو. اسان پنهنجي تصور ۾ خوش ڪندڙ پيار ڀريا لفظ جوڙي سگهون ٿا ۽ اهو چئي سگهون ٿا ته گاٿن ۽ وئنڊلن اسڪئنڊينيويا مان ڪاهون ڪيون هيون ته جيئن اوڊن(20) جي پڄي وڃڻ جو بدلو وٺن، زنجيرن کي ٽوڙن ۽ انسانذات کي تڪليفون پهچائيندڙن کي سزائون ڏئي سگهن، ته اُنهن شاهڪار علم ۽ ادب جو رڪارڊ ساڙڻ ٿي چاهيو ۽ ٽسڪن ۽ ڪورنٿ جي پاچوڪڙ ميمبرن ذريعي قومي عمارتسازي جي فنَ جو بنياد رکڻ ٿي چاهيائون. پر، سچ ته اهو آهي ته اُتر جا فاتح نه ته ايترا وحشي ۽ نه وري ايترا مهذب هيا جو سندن ذهن جي ڪنهن ڪُنڊ ۾ تباهي يا بدلي وٺڻ جو ڪڏهن ڪو خيال به اچي ها. جرمني ۽ سيٿيا جا ريڍار ڀڪرار، پنهنجن شهنشاهتن جي فوجي سِکيا ورتل هيا، جن جي نظم ۽ ضبط کي هنن اختيار

ڪيو هو پر سندن ڪمزوريءَ سبب مٿن حملو ڪندا هيا ۽ لاطيني زبان بہ ڳالهائيندا هيا، اُنهن ڪي اها بہ خبر هئي تہ روم جو نالو توڙي لقب وڏي احترام وارو هو ۽ هو پڻ ان جي پابندي ڪندا هيا، توڙي جو هو نقل ڪرڻ جي لائق نہ هيا پر ڄاڻ جي روشنيءَ جو قدر ڪندا هيا ۽ ان دؤر جي فنپارن توڙي علم ادب جي تعريف ڪندا هيا. هڪ اهڙي ڳاديءَ جي هنڌ، جتي ڪا مخالفت هئي ئي ڪانہ، آلارڪ ۽ جينسيرڪ جا سپاهي فاتح فوج جي جذبن کان گهڻو متاثر ٿيا هيا جيڪي ظلم ۽ شهوانيت کانسواءِ ڪجھ بہ نہ هيا، ڪين فقط دولت جي ڳولا هئي، ۽ نہ وري اجاين ۽ فضول خيالن تي فخر يا خوشي حاصل ڪري ٿي سگهيا تہ اُنهن سفيرن يا قيصرن (سيزرس) جي محلاتن يا فن جي ڪمن ڪي ڪيرائي مٽيءَ ۾ ملائي ڇڏيو هو. سندن چرپر يقيني طور تي ڪارائتي هئي، ڳاٿن ڇهين تاريخ(21) جڏهن تہ وئنڊلن پندرهين تاريخ(22) تي روم ڪي خالي ڪيو ۽ توڙي جو ڌهڻ جي مقابلي ۾ ناهڻ گهڻو ڏکيو آهي، جيڪڏهن اُهي اُبهرائيءَ ۾ ڪو حملو ڪري ڇڏن ها تہ قدامت جي عظمت تي ان جو ڪو خاص اثر نہ پوي ها. اسان ڪي ياد رکڻ گهرجي تہ آلارڪ ۽ جينسيرڪ پنهي تاثر اهو ڏنو هو تہ هو شهر جي عمارتن ڪي ڪو نقصان نہ پهچائيندا ۽ اهي پنهنجي طاقت ۽ سُونهن ڪي، توبورڪ(23) جي ياڳ پري حڪومت جي مرضي مطابق استعمال ڪندا ۽ ٽوٽيلا(24) جي عارضي ناراضگي ڪي سندس پنهنجي طبيعت ۽ سندس دوستن توڙي دشمنن جي صلاح سان ختم ڪيو ويو هو. هاڻي ملامت جو سڄو الزام معصوم بربرن کان روم جي ڪئٿولڪن ڏانهن منتقل ٿي ويو. عاليشان مجسما، قربانگاهون، ۽ بدروحن جا گهر سندن نظرن ۾ هيا، ۽ شهر تي مڪمل قبضو ڄمائڻ لاءِ، سندن خواهش هئي ۽ هن سلسلي ۾ هنن وڏي جوش ۽ محنت سان ڪم تي ڪيو تہ جيئن پنهنجن ابن ڏاڏن جي وقتن جي بت پرستيءَ جي آثارن ڪي بلڪل مٽائي ڇڏجي. اوپر جي مندرن(25) ڪي ڊاهڻ، سندن نظرن ۾ اڳتي وڌڻ جو رويو هو ۽ اسان جي نظر ۾ سندن عقيدو هو، ۽ اهو بہ ممڪن آهي تہ روم جي نوَن مذهب مٽائيندڙن طرفان بہ اهڙن ڪمن ۾ سندن شرڪت سبب، اهو الزام اُنهن تي بہ آيو هجي، تنهن هوندي بہ اهو چئي سگهجي ٿو تہ ڪين نفرت رڳو ڪافراڻين ڳالهين ۽ ساڳي طرز جي وهمن وسوسن کان هئي ۽ جيڪي شهري عمارتون هيون ۽ جتي عام ماڻهن جو وڻج واپار يا وِندر ورونهن ٿينديون هئي تہ اُنهن تي نہ تہ ڪو الزام هو ۽ نہ اُنهن ڪي ڪو نقصان پهچايو ويو هو. مذهب جي تبديلي، اوچتو نہ ٿي هئي پر اُنهيءَ ۾ شهنشاهہ جا فرمان، سينيٽ جا حڪم ناما ۽ وقت جون ضرورتون ڪار فرما هيون. عيسائي رتبن يا مرتبن ۾، روم جا وڏا پادري وڏا دوراندیش هوندا هيا ۽ ڪاوڙ يا غصي جو ذرو بہ منجهن موجود نہ هوندو هو، نہ وري ڪنهن الزام جي هو ترديد ڪندا هيا، جڏهن پئنٿين(26) (سيني ديوتائن جو گهر) جي شاندار تعمير ڪي تبديل ڪرڻ يا ان ڪي بچائڻ جو سوال ايندو هو تہ هو ان جي حمايت ڪندا هيا.

III ڪنهن بہ شي جو مُلھ، جيڪا انسان ذات جي گهُرجن يا خوشين جو پورائو ڪري ٿي، تہ پهريون تہ ان جو جوهر ڏسجي ٿو ۽ پوءِ ان جي ظاهري شڪل تي غور ٿو ڪجي، مادو ڪهڙو آهي ۽ اُهو ڪيئن نهيو آهي، ان جي قيمت جو دارومدار ان ڳالھ تي هوندو آهي تہ اُها شيءِ ڪيترن ماڻهن ڪي گهربل آهي ۽ مارڪيٽ ۾ ان جو مُلھ ڪيترو آهي يا وري ان جي برآمد جو وهنوار ڪيئن ۽ ڪيترو آهي، جنس ڪيتري سني آهي، ان جو مقامي ملھ ڪيترو آهي ۽ دنيا ۾ ڪٿي بي هنڌ بہ ان جي طلب آهي وغيره. روم جا بربر فاتح، ماڻهن جي جُڳن جي محنت ۽ پورهيي جي ڪمائيءَ ڪي گهڙي پَل ۾ ڦري تاراج ڪري ڇڏيندا هيا، پر سواءِ ڪجھ عيش عشرت ۽ ضروري استعمال جي شين جي هو اهو ضرور

ڏسندا هيا تہ جيڪو سامان کڻڻ جهڙو نہ هوندو هو تہ ان کي هٿ بہ نہ لائيندا هيا ڇو تہ گاٿن جي گاڏين ۾ ۽ نہ وئنڊلن(27) جي جهازن ۾ ان سامان کي ڍوئي سگهبو هو، تنهنڪري سندن پهرين ڪشش سون ۽ چاندي هئي، جيئن هر ملڪ جي بہ ساڳي ڪمزوري هوندي آهي، نہ رڳو هر ملڪ پر سڄي دنيا ۾ سون ۽ چاندي ئي انسان جو ورثو ۽ ملڪيت رهندي آئي آهي، هڪ گلدان يا ڪو مجسمو جيڪو اهڙين قيمتي ڌاتن مان نهي ٿو، شايد ڪنهن بربر سردار کي تہ هِرڪائي ٿو ڇڏي، باقي عام ماڻهو جن جو تعداد گهڻو آهي تہ اُهي ان جي ظاهري شڪل تي موهجي پون ٿا ۽ اهو بہ ممڪن آهي تہ انهن کي رجائي ٽڪرا ٽڪرا ڪري، اُنهن تي مُهرون هڻي اُنهن مان شهنشاهت جو سِڪو ناهي ڇڏن. اُهي ڦورُو جيڪي ان ڏنڌي ۾ گهڻ هوشيار رهيا آهن، تہ اُنهن جو گذارو پتل، شيهي، لوهہ، ٽامي يا هر اُهو ڪجهہ جيڪو گاٿن ۽ وئنڊلن کان تاراج ڪرڻ کان رهجي ويو، تہ اُهو يونان جي ظالمن، ماڻهن کان ڦُري ورتو، ۽ شهنشاهہ ڪانسٽنس(*) لالچ واري هڪ ڏوري تي نڪتو ۽ پئنٿين(28) ۾ لڳل پتل ۽ ڦلعي گاڏڙ ڌاتوءَ جو ٽائلون ڪيرائي پنهنجي محل ۾ ڪٽي ويو. روم جون عمارتون گهڻو ڪري ڪاٿين مان نڪتل مواد مان نهيل آهن، مواد ڪيڻ جون پهريون ڪوششون اڳ ۾ ئي بيان ڪيل آهن، ڌاتن کي ڪڍي صاف ڪيو ويو ۽ اُنهن کي باهہ جي تؤ تي پنهنجن گهُرجن موجب ناهيو ويو، ماربل جي پٿرن کي ٽڪرا ٽڪرا ڪري اُنهن کي پالش ڪيو ويو ۽ جڏهن ٻاهرين ۽ مقامي ڦرلُٽ پوري ٿي تہ جيڪو ڪجهہ شهر ۾ باقي بچي ويو هو اهو بہ پئسن تي وڪامي رهيو هو. قدامت جي منارن ۽ عاليشان عمارتن کي سندن ڳهَہ زيوَر لهرائي، اُگهاڙو ڪيو ويو هيو، پر افسوس اهو تہ رومي خود پنهنجن عظيم الشان محرابن ۽ ديوارن کي انڪري ڊاهي رهيا هيا ڇو تہ ناياب شين کي برآمد ڪري ڪين ذاتي فائدا حاصل ٿي رهيا هيا، جيڪڏهن چارليمئگني اولهہ جي شهنشاهت جي گاديءَ جو هنڌ اٽلي ۾ قائم ڪيو هو، تہ سندس ذهن ۽ ضمير جي اها خواهش هجي ها تہ سيزرس جي فنپارن ۽ قدامت جي عظمتن جي بيحرمتي ٿيڻ نہ ڏئي ها بلڪ اُنهن جي وقار کي واپس ورائڻ جي ڪوشش ڪري ها، پر فرانس جي هن حاڪم کي ڪن سببن جي ڪري جرمني جي جهنگلن متوجهہ ڪيو ۽ سندس طبيعت جو رجحان بہ بربادين طرف زياده هيو ۽ نئين محل 'ائڪس لاچئپل' کي روينا(29) ۽ روم جي قيمتي پٿرن سان سجايو ويو(30) چارليمئگني کان پنج سؤ سال پوءِ، سِسلي جي هڪ بادشاهہ رابرٽ کي(†)، جيڪو پنهنجي دؤر ۾ بيحد ڏاهو ۽ سخي حاڪم مڃيو ويندو هو، ساڳيا تحفا، ٽائبر ۽ سمنڊ جي جهازراني ذريعي موڪليا ويا هيا، پيٽرارچ (‡) ٿڌو ساهہ پريندي ۽ ڏکوئيندڙ لهجي ۾ شڪايت ڪئي تہ ڇا وقت اچي ويو آهي جو دنيا جي قديم ترين گاديءَ جي هنڌ مان قيمتي تحفا، نئپلس(31) جي عياشيءَ لاءِ موڪليا پيا وڃن، پر ڦرلُٽ يا هن قسم جي خريداري تڏهن گهٽ هئي جڏهن ۽ جنهن کي اونداهو دؤر ڪونجي ٿو ۽ رومي تڏهن پنهنجي مرضيءَ جا مختيار هوندا هيا ۽ سندن الڳ حيثيت کي ڪوبہ للڪاريندڙ ڪونہ هو ۽ جي هو چاهن ها تہ قدامت جي بچيل نشانين کي عوامي توڙي ذاتي استعمال لاءِ ڪتب آڻي سگهن ها، جيڪڏهن اُهي موجوده شڪل ۾ شهر يا شهنشاهت جي استعمال ڪرڻ جهڙا هجن ها. ديوارن جو دائرو ذري گهٽ ساڳيو هو باقي شهر ستن ٽڪرين مان گهٽجي هڪ ڪئمپَس جي صورت وٺي چڪو هو ۽ ڪجهہ ڪمال جا ۽ خوبصورت منارا، جيڪي گذريل وقت جي تيز طوفانن جو مقابلو ڪري اجا تائين سلامت هيا، پر افسوس جو اُهي هاڻي شهر نہ پر برپٽ ۾ بينا هيا ۽ انسانن جي آباديءَ کان پري رهجي ويا هيا. سينيٽرن جا محل، انهن جي جانشينن جي مزاج يا حيثيت موجب تعمير ٿيل نہ هيا، غلسخانن(32) توڙي ڇپرانن جي استعمال کي

ڇهين صديءَ ۾ ترڪ ڪيو ويو هو، ٿيٽر، نمائشگاهه يا سرڪس جي راندين ڪي يا ته ختم ڪيو ويو هو يا اُنهن ۾ ڪو وڏو وقفو اچي ويو هو، ڪجهه مندر اهڙا ضرور هيا جيڪي عبادت لاءِ وقف ڪيل هيا، ۽ عيسائي ڪليسائن ۾ صليب جو نشان ضرور هوندو هو، ۽ ان وقت جي دستور يا رواج موجب خانقاهن جي رهڻ جي جاين يا سندن آفيسن جو هڪ خاص ماڊل هوندو هو جنهن سان انهن ڪي سڃاڻي سگهبو هو. عيسائين جي حڪومت ۾، مذهبي يا ويراڳي ٽولن جو انگ تمام گهڻو ٿي ويوهو ۽ شهر ۾ مردن جون چاليهه خانقاهون، عورتن جون ويهه ۽ پادرين جا درسگاهه(33) سٺ جي لڳ ڀڳ موجود هيا، جن ڏهين صدي عيسوي ۾ آدمشماري ڪي گهٽائڻ جي بجاءِ ويتر ان ڪي وڌائي مسئلا پيدا ڪري ڇڏيا هيا. پر جيڪڏهن قديم طرز جي عمارتسازي ڪي اهڙن ماڻهن ختم ڪري ڇڏيو هو جن ڪي اهڙين عاليشان عمارتن ۽ منارن جي سُونهن جي سُڌ ئي ڪانه هئي، پر تڏهن به هنن پنهنجي سمجهه ۽ سُرت آهر پنهنجي ضرورت ۽ وهمن وسوسن وارين عمارتن لاءِ گهربل مواد مهيا ڪري ڇڏيو هو، پر جيستائين آيونيا ۽ ڪورنٿ جو وارو اچي تيستائين پاروس ۽ نيوميبيا جي مواد ڪي ڪجهه گهٽ درجو ڏئي انهيءَ مان مڙهيون، خانقاهون يا گهوڙن جا استبل اڏيا ويا هيا، ترڪن طرفان يونان ۽ ايشيا جي شهرن ۾ جيڪا تباهي روزانو آندي پئي وئي، ان صورتحال ڪي غمگين ۽ دلگير بڻائي ڇڏيو هو ۽ روم جا يادگار به وقت سان گڏ انهن تباهه ٿي ڪيا. سڪسٽس پنجون(*) فقط هڪڙوئي اهڙو هو جنهن محلات جي لائق نفيس پٿر يا ماربل سينٽ پيٽر(34) جي شاندار عمارت ۾ لڳرايا. عمارتسازيءَ ۾ تباهه ڪارين مان به ڪٿي ڪو ٽڪرو نئين جوڙجڪ ۾ بي مواد سان گڏ لڳي ٿي ويو ته ان تي خوشي ۽ ڏک جا مليل تاثرات سندن چهرن مان ظاهر ٿيا ٿي، پر ماربل جي گهٽي حصي ڪي اصل جوهر ڪان محروم ڪيو ويو هو ۽ ان جو مقدار به گهٽ استعمال ٿيل هو، جو ته ان ڪي گهٽو ڪري ساڙي چوني سان ملايو ٿي ويو ته سيمٽ جو ڪم ڏئي سگهي. جڏهن پوگيَس هتي آيو هو ته ڪنڪارڊ(35) جو مندر ۽ بيون ڪيتريون ئي شاهڪار عمارتون نظرن ڪان اوجهل ٿي چڪيون هيون ۽ ان دؤر جي هڪ چوٽي هڪ جائز خوف ڪي ظاهر ٿي ڪري ته عمارتسازي جي هن عمل ڪي جيڪڏهن جاري رکيو ويو ته قدامت جا سڀ منارا ۽ يادگار تباهه ۽ برباد ٿي ويندا(36). جيئن ته هو تعداد ۾ ٿورا هيا ته رومين جي گهُرجن يا سندن ڦُرمار تي ڪڙي نظر رکڻ ۾ ڪين آئت ايندو هو. پيٽرارڇ پنهنجي تصور ۾، ايندڙ قومن ۾ بيشمار ماڻهن جي پيشنگوئي ڪري ڇڏي هئي(37). ۽ مون ڪي اعتبار ڪندي هبڪ ٿي ٿئي ته چوڏهين صدي عيسوي ۾ پيي سندن انگ گهٽجي فقط ٽيٽيهه هزار ماڻهو وڃي رهيا هيا. ان وقت ڪان وٺي ليئو ڏهين(†) جي حڪومت تائين، جيڪڏهن اهو انگ وڌيو به هوندو ته فقط پنجاسي هزار ماڻهن تائين پهتو هوندو(38)، بهرحال شهرين جي واڌ، قديم شهر لاءِ، ڪنهن حد تائين هاجيڪار هئي. مون تباهيءَ جي ڪارڻن ۾ سيني ڪان اهم ۽ زوردار سبب آخر ۾ بيان ڪيو آهي، يعني رومين جي وچ ۾ پنهنجا اندروني اختلاف ۽ دشمنيون جيڪي روم جي تباهيءَ جو وڏي ۾ وڏو سبب هيون. يونان ۽ فرانس.جي شهنشاهن جي حڪومتن ۾، شهر جي ترقي جي رفتار ڪيترين بغاوتن سبب، ذري گهٽ رڪجي وئي هئي، ڏهين صدي عيسوي جي شروعات ۾ فرانس جي زوال شروع ٿيڻ سان، روم ۾ خانگي جنگيون شروع ٿي ويون هيون، جنهن سبب نه ماڻهن ڪي روم جي قانون جي پرواهه هئي ۽ نه انجيل جي ضابطن ۽ اصولن ڪي ٿي مڃيائون، نه وٽن شهنشاهه جي لاءِ احترام رهيو هو ۽ نه حضرت عيسيٰؑ جي نمائندن جي عزت ٿي ڪيائون، پنج سؤ سالن جي اونداهي دؤر ۾ روم ۾ لڳاتار خوني تڪرار رهيا جن ۾ شهر جا معتبر ۽ امير توڙي عام ماڻهو ملوث

هيا، گيلف ۽ گبلنس، ڪولونا ۽ أرسيني قومن جا ماڻهو سدائين پاڻ ۾ پيا وڙهندا هيا ۽ جيڪڏهن ڪيتريون ڳالهيون هن وقت ذهن ۾ نہ آهن ۽ تاريخ جون بيون ڪيتريون ئي ڳالهيون اهڙيون بہ آهن جيڪي ٻڌائڻ جهڙيون نہ آهن، بهرحال مون تڏهن بہ پوين ٻن بابن ۾ ماڻهن جي شڪايتن ۽ لاقانونيت جي سببن ۽ اثرن ڪي بيان ڪيو آهي. اهڙي وقت ۾ جڏهن هر جهيڙي جهڳڙي جو فيصلو ترار جي زور تي ٿيندو هو ۽ قانون جي مڪمل ناڪاميءَ جي صورتحال ۾ ماڻهن جو حياتيون توڙي ملڪيتون داوَ تي لڳل هونديون هيون تہ جيڪي طاقتور ۽ ڏاڍا مڙس هيا أنهن ڪي هٿيار ڏنا ويا هيا تہ پنهنجي حفاظت بہ ڪن ۽ أهي هٿيار پلي پنهنجن مقامي يا ذاتي دشمنن خلاف استعمال ڪن جن ڪان يا تہ هو ڊڄندا هيا يا أنهن ڪان نفرت ڪندا هيا. فقط وينس ڪي ڇڏي، اهڙا خوف خطرا اٽلي جي هر ننڍي وڏي جمهوريہ ۾ موجود هيا ۽ جيڪي امير يا نواب هيا اهي ڪمزور ماڻهن جي حقن تي ڌاڙو هڻي، أنهن ڪان ڦُرلُٽ ڪري پنهنجن گهرن ۾ وجي مضبوط(39) قلعا ناهيندا هيا تہ جيئن اندروني دشمنن جي اوچتن حملن ڪان محفوظ رهن. هر شهر ۾ اهڙيون قلعي نما پر دشمني تي مبني عمارتون تعمير ڪيون ويون هيون، هن سلسلي ۾ لَڪا شهر جو مثال ڏئي سگهجي ٿو جنهن ۾ ٽي سؤ قلعي نما منارا هيا، هن شهر جي قانون موجب منارن جي وڌ ۾ وڌ اوچائي چار ويهون فوٽ (يعني اسي فوٽ) ڪان متي نہ رکڻي هئي، پر ڪن شاهوڪار شهرن ۽ وڏي آدمشماري وارين رياستن جي لاءِ خاص اجازت ڏني وئي هئي تہ أهي أنهن جي اوچائيءَ ڪي مقرر ٿيل حد ڪان متي بہ ناهي سگهن ٿا. سينيٽر برئنڪئلون(*)، امن امان ۽ انصاف ڪي قائم رکڻ لاءِ جيڪو پهريون قدم کنيو تہ هن (جيئن اسان اڳ ۾ بہ ٻڌايو آهي(†) روم جا هڪ سؤ چاليهہ قلعي- نما منارا هڪدم ڊهرائي پٽ ڪرائي ڇڏيا، ۽ افراتفري ۽ لاقانونيت جي آخري ڏينهن ۾ جڏهن مارٽن(‡) پنجين جي حڪومت هئي، تڏهن چوئيتاليهہ اهڙا منارا شهر جي تيرهن ڪان چوڏهن حصن ۾ اجا بہ بيٺا هيا. شرارت جي مقصد پوري ڪرڻ لاءِ، قدامت جي يادگارن ۾ ڪجهہ اهڙيون ترميمون ڪيون ويون تہ جيئن أهي أنهن منارن سان مشابهت رکندڙ هجن؛ مندر ۽ محراب مضبوط سِرن ۽ پٿرن مان تعمير ڪيا ويا ۽ أنهن مان ڪي تہ تعريف جي قابل هيا جن مان ڪن جا نالا بہ کڻي سگهجن ٿا ۽ أنهن ڪي جوليَس سيزر، ٽائٽس ۽ ائنٽونز(40) جي فتح جي منارن جي طرز تي تعمير ڪيو ويو هيو. ٿورڙي ردوبدل ذريعي، هڪ ٿيٽر، هڪ نمائش گاهہ ۽ هڪ مقبري ڪي بہ مضبوط ۽ ڪشادن قلعن ۾ تبديل ڪيو ويو هو. مون ڪي اها ڳالهہ ورجائڻ جي ضرورت ناهي تہ هئڊرئن جي بندرگاهہ ڪي پڻ سينٽ ائنجيلو(41) جي قلعي جو نالو ڏنو ويو هو ۽ سيورَس جو محل بہ ايترو تہ مضبوط هو جو أهو شاهي فوج جي حملي ڪي آسانيءَ سان برداشت ڪري ٿي سگهيو(42)، ميٽيلا جو مقبرو تہ متس ڪيل ڪمن(43) جي بار هيٺ دٻجي ويو آهي، پامپي ۽ مارسيلَس جا ٿيٽر سويلي(44) ۽ أرسيني خاندان جي قبضي هيٺ اچي ويا آهن، ۽ هڪ اڻ گهڙيل قلعي ڪي ڪيس وقت سر مرمت ڪري، سجائي ۽ ان ڪي شاندار بڻائي اٽلي جي محلات جي زينت بنايو ويو آهي. حد اها آهي جو ڪليسائن ڪي بہ هٿيارن ۽ قلعن سان سجايو ويو آهي ۽ فوجي انجنيرن، جيڪي سينٽ پيٽر جي ڪليسا جي ڇت تي وڃي وينا هيا، وٺيڪن ۽ عيسائي دنيا ۾ وڏو خوف ۽ هراس پيدا ڪري ڇڏيو هو. جيڪا بہ شيءَ قلعي جو روپ وٺي ٿي تہ ان تي حملو ٿيڻ بہ لازمي آهي، ۽ جنهن شيءَ تي حملو ٿيندو آهي تہ أها تباهہ بہ ضرور ٿيندي آهي. جيڪڏهن رومي، پادرين ڪان سينٽ ائنجيلو جو قلعو زوريءَ ڪسي وٺن ها، تہ أنهن هڪ فرمان ذريعي اهو فيصلو ڪيو هو تہ غلاميءَ جي هن يادگار ڪي يقيني طور تي تباهہ ڪيو وڃي ها. جيڪا بہ عمارت

دفاعي مقصد لاءِ نهي هئي تہ ان تي گهيرو لازمي ٿيڻو هو ۽ هر گهيري ۾ بربادي ۽ جون انجڻون پنهنجي پوري طاقت سان ڪم ڪنديون آهن. نڪولس چوٿين(*) جي موت کان پوءِ روم، جيڪو ڇهن مهينن تائين بغير ڪنهن حڪمران يا سينيٽ جي هيو، سڀي وقت لاءِ سخت خانہ جنگي جي ور چڙهي ويو. 'گهرَ' هڪ پادري جيڪو ان دور جو شاعر(45) بہ هيو، چوي ٿو، 'پٿرن جي تيز وسڪاري سبب صفا چيپائجي ختم ٿي ويا هيا(46)، ۽ توب خاني جي گولين سبب ديوارن ۾ جڳهہ جڳهہ تي سوراخ ٿي ويا هيا، قلعن مان باهيون ۽ دونهون ٻاهر نڪري رهيو هو، ۽ حملي ڪندڙ لُٽ ڦر ۽ انتقامي ڪاروائين ۾ مشغول ٿي ويا هيا'. ظلم جي قانونن ذريعي هنن پنهنجن دشمنن خلاف پنهنجا ڪم مڪمل ڪرايا ۽ اٽلي جي ڪجهہ ڏرين سخت انتقامي ڪارروايون شروع ڪري ڏنيون جن جي گهرن ۽ قلعن کي ڍاهي پَٽ ڪيو ويو(47). جيڪڏهن ڌارين جي مقامي دشمنيءَ سان ڀيٽ ڪجي تہ اسان يقين سان چئي سگهون ٿا تہ گهريلو اختلاف ۽ دشمنيون شهر جي لاءِ وڌيڪ هاڃيڪار ۽ تباهي آڻيندڙ هيون ۽ اسان جي هن راءِ جي تصديق پيٽرارچ پڻ ڪري ڇڏي آهي جڏهن هو چوي ٿو: 'روم جا تبرڪ ۽ سندس عظمت جي نشانن ڏي نهاريو! نہ وقت جو وهڪرو ۽ نہ بربرن جا حملا سندس بربادي جي دعويٰ ڪري سگهيا، پر اهو ڪارنامو سندس پنهنجن شهرين سرانجام ڏنو، سندس پنهنجي ڌرتيءَ جي پُٽن ان کي تباهہ ڪيو، ۽ توهان جي ابن ڏاڏن (هو هڪ معتبر شخص ائنيبالڊي ڏانهن لکي ٿو) لوهن ڏنڊن ۽ داسن سان هن شهر جي اُها تباهي آندي آهي جيڪا پيونڪ جا سورما ترارين(48) سان بہ نہ ڪري سگهن ها'. زوال ۽ تباهي جي ٻن آخري اصولن کي هڪ ٻئي سان ضرب ڪجي ڇاڪاڻ تہ گهر ۽ منارا يا قلعا جيڪي خانہ جنگي جي ڪري تباهہ ٿيا، اُنهن کي نئين سر تعمير ڪرڻ لاءِ قدامت جي منارن کان اتساهہ حاصل ڪرڻ جي لڳاتار ضرورت پوندي رهندي.

هن قسم جا تجزيا، ٽائٽس جي نمائش گاهہ تي بہ لاڳو ڪري سگهجن ٿا جنهن کي ڪوليزيَم(49) (جلسي گاهہ يا آکاڙو) جو نالو ڏنو ويو آهي. شايد ان ڪري جو اهو وڏي ايراضي تي ڦهليل آهي يا وري ان جو نالو نيرو جي وڏي مجسمي تان ڪنيو ويو آهي- هڪ اهڙي شاندار عمارت جيڪڏهن وقت ۽ فطرت ان جو ساٿ ڏين ها تہ ان جي شايد دائمي حيثيت هجي ها. قدامت جا ماهر جن ان ڪوليزيَم ۾ ويهڻ جي سيٽن جي تعداد کي ڳڻڻ جي ڪوشش ڪئي آهي، اُهي ان راءِ جا آهن تہ مٿين قطار ۾ پٿر جا ڏاڪا لڳل آهن، ۽ سڄو نمائش گاهہ ڪاٺ مان ٺهيل گئلرين سان سجايل آهي، جنهن کي ڪيئي ڀيرا ٻاهہ ساڙي رکَ ڪري ڇڏيو هو ۽ هڪ ٻئي پٺيان ايندڙ شهنشاهن پنهنجي حڪومت جي دؤر ۾ ان کي اڇي ساڳيو رنگ، رونق ۽ روپ بخشيو هو. هر اُها شيءَ يا نقش ۽ نگار جا لاجواب ۽ نادر نمونا، جيڪي ان وقت آسانيءَ سان کڻي سگهڻ جهڙا هيا، جيئن ديوتائن ۽ سورمن جا مجسما، مهانگا ڳهہ زيور جن تي چٽسالي ٿيل هئي ۽ جن کي پِتل مان ناهي اُنهن کي سون ۽ چانديءَ جي جڙاوت سان سينگاريو ويو هيو، اُهي ناياب ۽ اَملهہ فنپارا فاتحن، جنونين، بربرن ۽ عيسائين جي لوڀ ۽ لالچ جي وَر چڙهي ويا. جلسي گاهہ جي ڪيترن وڏن پٿرن ۾ ڪيترن سوراخن کي ڏنو ۽ اُنهن تي ويچار ڪيو ويو ۽ ماڻهن جا بہ اندازا، جيڪي گهڻو ڪري درست لڳن ٿا، تہ ان مان پٿر جي ڪاڃڻ ۽ زوال پذير ٿيڻ جو مطلب نڪري ٿو. هي پٿر پتل يا لوهہ جي مضبوط ڪڙن ذريعي هڪ ٻئي سان ڳنڊيل هيا پر تڏهن بہ ڦورن يا لُٽيرن جي عُقابي نظرن کان بچي نہ سگهيا(50)، جلسي گاهہ جي ڪاريگرن ۽ هنرمندن کي هڪ قديمي تجزيي ۾ بيان ڪيو ويو آهي، جن اُنهن پٿرن ۾ سوراخ ڪيا هيا تہ جيئن اُنهن سوراخن ۾ لڪڙا کُپائي سگهجن

جيڪي تنبُن يا خيمن کي ٽيڪ ڏئي بيهاري سگهن ته جيئن ڪاريگر اُنهن خيمن جي ڇانوَ ۾ پنهنجو ڪمُ ڪار آسانيءَ سان ڪري سگهن(51). فلئويَن نمائش گاهه جي سونهن ان جو ڪليل هئڻ ۽ ڪشادگي هئي جيڪو اُتر مان ايندڙ سياحن کي پري کان ئي ڪشش ڪندو هو ۽ جن انين صدي عيسوي ۾ ان جي بيحد تعريف ڪئي آهي. هڪ معزز پادري چوي ٿو: 'جيستائين نمائش گاهه موجود آهي ته روم به سلامت آهي، جڏهن نمائش گاهه ڍهندو يا ڪِرندو ته روم جو به خاتمو ٿي ويندو ۽ روم جي خاتمي سان دنيا جو به خاتمو ٿي ويندو(52)، جنگ جي جديد طريقن ۾، جيڪڏهن ٿي ٺڪريون ڪنهن جنگي صورتحال تي ڪنٽرول ڪن ٿيون ته ساڳي صورتحال هڪ قلعي لاءِ ڪارگر نه هوندي، پر انجڻن جي شديد حملي کي فقط ديوارن ۽ محرابن جي طاقت ۽ مضبوطي ئي مُنهن ڏئي سگهندي، ۽ اهڙي صورت ۾ فوج جو وڏو تعداد پڻ ڪارآمد ٿي سگهندو هو، جن مان ڪجهه وٽنيڪن ۽ ڪئپيٽول تي مورچا سنڀاليندا هيا ته ٻيا وري لئٽران ۽ ڪوليزيم يا نمائش گاهه ۾ پڪڙجي ويندا هيا(53).

روم ۾ قديمي راندين جي بند ٿيڻ جي سببن کي به سمجهڻ جي ضرورت آهي ۽ ڪارنيوال جي راندين ۽ ڪُشتين، جيڪي ٽيستاسيَن جبل ۽ سرڪس ائگونئلس(54) جي نالي ڄاتيون سڃاتيون وينديون هيون، اُنهن کي قانون(55) توڙي شهر جي ريتن رسمن جي پنيرائي حاصل هئي. راندين جي موقعن تي سينيٽر وڏي مان شان سان ايندو هو ۽ بهترين رانديگرن جو فيصلو ڪري پوءِ اُنهن ۾ انعام اڪرام ورهائيندو هو جيئن سونيون مُنديون، ڪو لباس يا ڪو ريشمي ڪپڙو انعام طور ڏنا ويندا هيا. يهودين تي مڙهيل ٽئڪسن منجهان، راندين جي سالياني جشن جي خرچن جو پورائو ڪيو ويندو هو(57)، ان کان سواءِ ڊوڙن جا جسماني توڙي گهوڙي سواري يا ٻَگين جي ٻاچ جا مقابلا ڪرايا ويندا هيا، اهڙي سلسلي جون ٽورناميٽون پڻ ٿينديون هيون جنهن ۾ روم جا ٻاهتر نوجوان حصو وٺندا هيا. سال 1332ع ۾ اتر- اولهه آفريڪا جي مسلمانن يا اسپين جي ماڻهن جي رواج موجب سانن يا سانهَن جو هڪ ميلو مچايو ويو جنهن جو اهتمام پڻ وڏي جلسي گاهه ۾ ڪيو ويو، هن موقعي کي ان وقت جي ڪتابن ۽ ڊائرين ۾ درج ڪيو ويو(58). راندين جي مقابلن کي به ٻيهر رائج ڪيو ويو ۽ هڪ عام اعلان ذريعي رِمني ۽ روينا جي اميرن کي به هنن مقابلن ۾ شريڪ ٿيڻ لاءِ دعوت ڏني وئي هئي ته جيئن هن خطرناڪ وندر ۾ حصو وٺن. روم جي عورتن کي ٽن فوجي طبقن ۾ آندو ويو ۽ ٽن بالڪونين ۾ ڪين ويهاريو ويو جيڪي اڄوڪي ڏينهن يعني 3 سيپٽمبر تي ڳاڙهي لباس ۾ قطار ڪري ويٺيون هيون. وٽندڙ ۽ خوش خلق ڇوڪِري جيڪووا هنن عورتن کي ٽائبر ڪان به اڳتي وٺي وئي، هيءَ هڪ مقامي ڊوڙ هئي جنهن ۾ قدامت جا ڪجهه آثار ۽ رنگ نظر ٿي آيا. شهر جي باقي حصي کي، دستور موجب ٻن حصن يعني ڪولونا ۽ اُرسيني خاندانن ۾ ورهايو ويو هو؛ ٻئي طبقا پنهنجين پنهنجين عورتن جي حسن ۽ اُنهن جي گهڻي تعداد تي فخر ڪندا هيا ته ڪهڙي طبقي وٽ ڪيتريون خوبصورت دوشيزائون موجود هيون؛ بهرحال هڪ نينگري سَويلا اُرسيني بيحد حسين هئي جنهن جي ان وقت گهڻي تعريف ڪئي ويندي هئي، پر ڪولونا طبقي ان ڳالهه تي افسوس جو اظهار ڪيو ته وٽن پڻ هڪ خوبصورت ڇوڪري ضرور هئي پر نيرو جي باغ ۾ گهمندي سندس پير کي موهه اچي ويو هو جنهن ڪري هوءَ موجود نه هئي. معزز شهري ۽ امير ماڻهو پنهنجن پهلوانن کي وٺي وڃي آکاڙي ۾ لاهيندا هيا ته فقط هڪ نيزو هٿ ۾ کڻي پيرين پيادو وڃي جهنگلي سانن (سانهن) سان مقابلو ڪري، هيڏي ساري هجوم مان اسان جي هڪ تجزيي نگار ويهن بيحد نمايان سورمن جا نالا، سندن رنگ ۽ اُنهن جا شغل ڇونڊيا آهن. ڪيترا

تہ اهڙا نالا آهن جيڪي سڄي روم ۾ مشهور آهن جيئن: ملاتيستا، آلتيري، ڪورسي، رنگ اُنهن جي مزاج ۽ وقت جي نزاڪت مطابق چونديا ويا هيا، شغل سندن اُميدن ۽ ناڪامين مطابق هيا ۽ اُنهن منجهان گهڻو ڪري سندن بهادري نظر پئي ايندي هئي. 'آئون هوريتائي جي جوانن وانگر اڪيلو آهيان'. هي هڪ بهادر ذارئي انسان جو اعتماد هو. 'آءٌ اُداس ۽ دلگير رهندو آهيان' هڪ واندي نوجوان روئندي چيو جنهن جي زال مري وئي هئي. 'آءٌ باهہ وانگر تو ٻران ۽ دونهين وانگر دڪندو تو رهان'. هي هڪ عاشق جو آواز هو. 'آءٌ لوينيا يا لوسريشيا جي پوڄا ڪريان تو'. هڪ مشڪوڪ جملو هو جنهن ۾ جديد عشق جو اظهار هو. 'منهنجو عقيدو اهڙو صاف آهي جهڙي اڇي پوشاڪ'. 'مون کان وڌيڪ طاقتور ٻيو ڪير آهي؟ جيڪڏهن آءٌ رت ۾ ٻڏي وڃان تہ منهنجو موت ڪيترو نہ خوشگوار هوندو'. هي هڪ خطرناڪ بهادريءَ جو اظهار هيو. ارسيني خاندان جي فخر يا سندن دوانديشي ڪين آکاڙي ۾ لهڻ کان روڪيو جنهن تي سندن موروثي دشمنن جو قبضو ٿي ويو هو ۽ جن تي ڪولونا جي عظمت جا نشان اُڪريل هيا. 'توڙي جو آءٌ مغموم آهيان، پر پوءِ بہ طاقتور آهيان'. 'جيڏو مضبوط آهيان، اوترو ئي عظيم آهيان'. 'جيڪڏهن مون کي شڪست اچي وئي' هو تماشبينن سان مخاطب ٿيندي چوي تو، 'تہ ائين سمجهو تہ اُها اوهان سڀني جي شڪست هوندي'. ان جو مطلب (ليڪڪ چوي تو) اِهُ سِڌي طرح اهو هو تہ جيڪڏهن بين خاندانن جو تعلق وئٽيڪن سان هيو، تہ اُهي ئي فقط اهڙا هيا جيڪي ڪئپيٽول جا حمايتي هيا. آکاڙي جا مقابلا سخت خطرناڪ ۽ خوني قسم جا هوندا هيا. آکاڙي ۾ لٿل هر ماڻهو سانهہ جو مقابلو ڪندو هو ۽ فتح گهڻو ڪري چئن پيرن واري جانور جي ٿيندي هئي، چو تہ هاڻي فقط يارهن ڄڻا ميدان تي وڃي بچيا هيا، ٺو زخمي ٿي پيا هيا، ارڙهن پهلوان مري چڪا هيا جن جو تعلق سندن مخالفن سان هيو. ڪي معزز خاندان پنهنجن پيارن جي موت تي ماتم ڪري رهيا هيا، پر جيڪو سندن دفن جي رسم جو شان هو سو ڏسڻ وٽان هيو. جڏهن سندن جنازا سينٽ جان لٽران ۽ سينٽ ماريا مئگور جي ڪليسائن ۾ نيا ويا تہ ڄڻ هڪ جشن جو ماحول هو، نتيجي ۾ ماڻهن کي ٻن ڏينهن جي موڪل ڏني وئي. ان ۾ ڪو بہ شڪ ناهي تہ اهڙن مقابلن ۾ رومين جي رَت کي نہ هاريو وڃي ها، تنهن هوندي بہ ۽ توڙي جو اسان سندن اُبهرائي ۽ ٿرڙاپ تي الزام ضرور مڙهيون ٿا پر پوءِ بہ اسان سندن بهادريءَ جي ڪارنامن تي ڪين داد بہ ڏيون ٿا ۽ اُنهن عزت وارن رضاڪارن کي بہ آفرين ڏيون ٿا جيڪي پنهنجي عظمت جو مظاهرو ڪندي هن ميلي ۾ پنهنجون حياتيون تِريءَ تي رکي اچي مقابلن ۾ حصو وٺن ٿا ۽ ماڻهن جون دليون موهي وجهن ٿا، همدرديون حاصل ڪن ٿا ۽ اُنهن جو پاڳ اُنهن قيدين، مجرمن ۽ بدڪارن کان ڪيئي دفعا وڌيڪ بهتر آهي جن کي سندن ڏوهن جي سزا ۾ گهلي قتل ڪيو وڃي تو(59).

هن دفعي نمائش گاهہ جو استعمال ڄڻ انوکو ۽ لاجواب موقعو هيو، روزانو مواد ۽ شين جون گهُرجون وڌنديون رهيون پر ڪين مهيا گهٽ تي ٿيون ۽ شهري سواءِ افسوس ڪرڻ جي ٻيو ڪجهہ بہ نہ ٿي ڪري سگهيا ۽ نہ ڪين مطمئن ڪري پئي سگهيا. چوڏهين صدي عيسوي ۾، هڪ دغابازي جي سمجهوتي ذريعي ٻنهي خاندانن کي جلسي گاهہ (ڪوليزيَم) جي ڪاڻ مان(60) مفت پٿر ڪيڻ ۽ اُنهن کي پنهنجي استعمال ڪرڻ جي اجازت ملي وئي، ۽ پوگيَس افسوس جو اظهار تو ڪري تہ پٿرن جي وڏن انبارن کي روم وارن جي بي وقوفي سبب ساڙيو تي ويو تہ جيئن اُنهن مان چونو ناهي سگهجي. پٿرن جي هن ناجائز استعمال کي ٻُنجو ڏيڻ لاءِ تہ متان رات جي انڌاري ۾ پٿرن جي چوريءَ جو ڪاروبار هلندو رهي، يوجينيَس چوٿين(*)، اُنهن جي چؤگرد هڪ وڏي ديوار نهرائي ڇڏي ۽ هڪ قانون ذريعي

جيڪو اجا تائين موجود آهي، عمارت جو هيٺيون حصو نه پر پوري عمارت پاڙي واري خانقاه(62) جي ويراڳين جي حوالي ڪري ڇڏي. سندس موت کان پوءِ ماڻهن گوڙ ڪري ديوار کي ڊاهي ڇڏيو، ۽ جيڪڏهن اُهي پنهنجن وڏڙن جي عظيم يادگارن ۽ منارن جو قدر ڪن ها ته اُهي پنهنجي عزم کي به سچو ثابت ڪن ها ته اهڙيون قومي شيون خانگي ملڪيت جي حوالي هرگز نه ڪبيون آهن. اندرئين حصي کي نقصان پهتو هو پر سورهين صدي جي وچ ڌاران، علم ۽ ڪجهه پرائڻ جو هڪ ٻنو ڏڌر آيو ۽ ديوار جي ٻاهرئين حصي جو هڪ هزار، ڇهه سؤ ۽ ٻارنهن فوٽن جيترو ٽڪرو اجا ثابت هو ۽ اُهو ٻهڻ کان بلڪل بچي ويو هيو، ان ۾ چار ويهون (يعني اسي) محراب ناهيا ويا جن جي اوچائي هڪ سؤ اٺ فوٽ رکي وئي. جيڪا بي تباهي ٿي هئي، پال ٽئين(†) جا پاڻٺيا مجرم نڪتا ۽ هر سياح جنهن فارنيس جي محل ڏي نگاهه ٿي وڌي ته اُنهن اهڙن بيهودن بادشاهن(63) جي عياشي ۽ بي حرمتي وارين رؤين تي ڦِٽ لعنت ٿي وڌي. ساڳي ملامت ۾ باربيريني پڻ شامل هيا ۽ ٻين کي تڪليفن پهچائڻ جي رؤين کان ماڻهو گهڻو خوف زده هيا. بهرحال جلدئي نمائش گاهه کي مذهب جي پناهه ۾ ڏنو ويو ۽ هن خير جي ڪم ۾ وڏو نيڪ نام پادري بينيڊڪٽ- چوڏهون(‡) شامل هيو جنهن هن هنڌ کي مقدس بنائي ڇڏيو جنهن کي اذيتن ۽ ڪجهه من گهڙت افسانن اڳ ۾ عيسائي شهيدن جي رت سان داغدار بنائي ڇڏيو هو(64).

جڏهن پيٽرارچ يادگار منارن کي ڏٺو ته سندس اکيون اهو نظارو ڏسي ٽڏيون ٿيون ڇو ته ڪيس حيرانگي ٿي ته جيڪي ڀڳل ٽٽل ٽڪرا هيا اُنهن کي به جوڙي خوبصورت بڻايو ويو هيو، ساڳي وقت ڪيس رومين جي سُستي(65) ۽ ڪاهليءَ تي افسوس واري حيرت ٿي(66)، ۽ خوشي ٿيڻ جي بجاءِ ويتر ڪيس شرمساريءَ جو منهن تڏهن ڏسڻو پيو جڏهن ڪيس اها خبر پئي ته، سواءِ سندس دوست رينزي ۽ ڪولونا خاندان جي هڪ ٻي شخص جي، روم جي هڪ ڏاڙئي شخص کي به، هتان جي قدامت وارين جاين جڳهن جي، شهر جي اميرن ۽ مقامي ماڻهن جي مقابلي ۾ گهڻي ڄاڻ هئي(67). روم وارن جي اڻ ڄاڻائي ۽ سندن سادگي کي، شهر بابت ڪرايل هڪ جائزي ۾ تفصيل سان بيان ڪيو ويو آهي، جنهن کي تيرهين صدي عيسوي جي شروعات ۾ شايع ڪيو ويو هيو ۽ ان ۾ نالن ۽ جڳهن جون ڪيترئون ئي غلطيون آهن جن کي درست نه ڪيو ويو آهي، پيو ته ڪئپيٽول(68) جو ذڪر جنهن انداز سان ڪيو ويو آهي، اُهو هر پڙهندڙ کي نفرت ۽ ڪاوڙ مان مُرڪڻ تي ضرور مجبور ڪندو. ’ڪئپيٽول‘ هڪ نامعلوم ليکڪ چوي ٿو، ’تي اهو نالو دنيا جي وڏي هئڻ جي حيثيت سان رکيو ويو آهي جتي سفير ۽ سينيٽر، شهر توڙي دنيا جي حڪومت خاطر، هتي رهندا هيا. هن جون مضبوط ۽ اوچيون ديوارون شيشن ۽ سون سان ڍڪيل هونديون هيون جن کي نقاشي ۽ دنيا جي مهانگي ڇنسالي واري ڇت جو تاج پارايو ويو هو. قلعي جي هيٺان محلات هيو جنهن جو گهڻو حصو سون سان سينگاريل هيو ۽ جنهن کي قيمتي پٿرن سان سجايو ويو هيو جن جي قيمت سڄي دنيا جي ٽئين حصي جيتري وڃي بيهندي. سڀني صوبن جي مجسمن کي هڪ خاص طريقي سان بيهاريو ويوهو، هر مجسمي جي ڳچيءَ ۾ هڪ گهنڊڙي ٻڌي لڙڪائي ويئي هئي، ۽ فن يا جادو(69) جو ڪمال اهو هو جو جيڪڏهن ڪو صوبو، روم جي خلاف اوچتي بغاوت ڪندو هو، ته مجسمو خود بخود ان صوبي طرف پنهنجو مُنهن ڦيرائيندو هو، گهنڊڙي زور سان وڄڻ شروع ڪندي هئي، ۽ ڪئپيٽول جو پيغمبر ان باغي ماڻهو جي سڃاڻپ ڪري وٺندو هو ۽ سينيٽ کي هن خطري جي گهنٽيءَ کان هڪدم آگاهه ڪيو ويندو هو‘. هڪ ٻيو مثال جنهن جي گهٽ

اهميت پر اوترو ئي بيهودو ۽ فضول آهي جنهن ۾ ٻن ماربل جي نهيل گهوڙن بابت ٻڌايو ويو آهي ته انهن کي به اگهاڙا نوجوان هلائيندا آهن جن کي هاڻي ڪانسٽئنٽائن جي غسل خانن مان منتقل ڪري ڦُئرِنل ٽڪرين تي آندو ويو آهي. فِدياس ۽ پرئڪسيٽلز جهڙن مصورن جي نالن جي غلط استعمال کي ڪٿي معاف ڪري سگهجي ٿو پر يونان جي هنن مصورن ۽ نقاشن جي نالن کي، ڇئن سؤ سالن کان به اڳتي يعني پيريڪلس کان ٽائبيريَس جي دؤر تائين به هٽايو نه وڃي ها ۽ اُنهن کي فيلسوفن يا جادوگرن جي روپ ۾ پيش نه ڪيو وڃي ها، جن جي اگهاڙپ سندن سچائي ۽ ڄاڻ جي علامت هئي، ۽ جيڪي شهنشاهه سان ڪن ڳجهين ڳالهين جو به انڪشاف ڪندا هيا ۽ هر دنياوي معاوضي وٺڻ کان انڪار ڪرڻ کان پوءِ، ڪين اهو اعزاز نصيب ٿيو جو هو پنهنجي زندگي جي مُناري کي به خير باد ڪري هن دنيا مان هليا ويا(70). اهڙيءَ طرح فقط جادو جي طاقت ۾ يقين رکڻ وارا رومي فن ۽ حسن جي طاقت کان بنهه بي خبر هيا؛ پوگيس پنجن مجسمن کي پاڻ ڏٺو هو باقي بيشمار جيڪي تباهه ڪارين سبب زمين ۾ دفن ٿيل هيا، اُنهن کي ڪوبه نه ڏسي سگهيو هو ۽ بيهر جياري اُٿارڻ جي عمل ۾ اجا شايد دير هئي ۽ عين ممڪن هو ته ان عمل کي سُک سلامتي ۽ روشنيءَ جي دؤر اچڻ تائين ملتوي ڪيو وڃي(71). نيل ندي، جيڪا هاڻي وٽيڪن کي سرسبز رکي ٿي، کي ڪجهه مزدورن اونهائيءَ ۾ وڃي ڏٺو هو جتي ڪين انگورن جو باغ مليو هو جيڪو مندر يا خانقاهه جي ويجهو هيو پر بي صبر مالڪ، جنهن کي تجسُس وارين ملاقاتن ڪجهه تڪليف پهچائي هئي، ماربل کي غير فائدي مند سمجهي ان کي ان جي اصل قبر ۾ بيهر واپس ڪري ڇڏيو(72). پامپي جي مجسمي جي دريافت، جيڪو ڏهه فوٽ ڊگهو هو، هڪ قانوني مسئلو ٿي ويو هو. ان کي ٻن ديوارن جي وچ تي لٽو ويو هيو، جج انصاف ڪندي فيصلو ڏنو ته سِرَ کي جسم کان جدا ڪيو وڃي، ته جيئن پاڙي وارن مالڪن جي دعوائن کي مطمئن ڪري سگهجي، ۽ جج صاحب جي فيصلي تي هڪدم عمل به ٿي وڃي ها جيڪڏهن مان وارو پادري وچ ۾ مداخلت نه ڪري ها ۽ پنهنجي شفقت ۽ مهربانيءَ سان رومي سورمي جو سِرُ، پنهنجي ملڪي ماڻهن جي بي وقوفيءَ جي فيصلي ۽ بربريت جي ڪاروائيءَ کان نه بچائي ها(73).

پر شڪر ٿيو جو بربريت جا ڪارا ڪڪر نيٺ هٽڻ لڳا ۽ مارٽن- پنجين(*) ۽ سندس جانشين امن ۽ سڪون جي ماحول کي موٽائي آندو، شهر توڙي هڪ ڪليسائي ملڪ ۾ بيهر رونقون بحال ٿيڻ لڳيون. پندرهين صدي عيسوي کان، روم ۾ بهتري جي صورتحال ان ڪري نه آئي هئي ته اها روم جي آزادي جو نتيجو هئي. ڪنهن به وڏي شهر جو فطري بنياد محنت آهي، ان کان پوءِ پاڙيسري ملڪن جي آبادي به ترقي جو ذريعو هوندي آهي جو ته ان آباديءَ مان پيٽ گذران، شين ناهڻ ۽ پرڏيهي واپار جا لڳ لاڳاپا به ترقي ڪرڻ جا ذريعا هوندا آهن. پر روم جو گهڻو حصو ويران ۽ بيابان آهي، بادشاهن جا ننڍا ملڪ جيڪي هر طرف ڦهلجي ويا آهن، اُنهن جي زمينن کي سُست هٽ يا وري ڪرايي دار هاري ڪيڙيندا آهن ۽ اهڙي ناڪام محنت سان جيڪي ٿورڙا فصل اپائجن ٿا ته انهن جي پيداوار يا ته ٻاهر برآمد ٿئي ٿي يا وري هڪ هٽي جي نذر ٿي وڃي ٿي. هڪ ٻيو مصنوعي سبب جيڪو شهر جي واڌ جو ڪارڻ آهي اُهو بادشاهه جو ان شهر ۾ محل آهي؛ عياشي واري گهر جو هيڏو سارو خرچ ۽ ملڪ تي پاڙيندڙ صوبن جا ٽئڪس آهن، جن جو به ڪو جوڳو بندوبست ڪرڻو هوندو آهي. اهي صوبا يا انهن مان اُڳڙندڙ ٽئڪس به شهنشاهت جي خاتمي سان گڏ ختم ٿي ويا؛ ۽ جيڪڏهن پيرو جي چاندي ۽ برازيل جو سون، وٽيڪن جي ڪشش جو باعث بڻيو آهي ته پادرين جو ناڻو، آفيسن جا خرچ، زيارتين ۽ ٻين ماڻهن جون

خير خيراتون ۽ ٻيا ڪليسائي خرچ اخراجات پورا ڪرڻ لاءِ جيڪا غير يقيني آمدني ٿئي ٿي ته ان منجهان محلات جي خرچن جو پورائو ڪرڻ يا شهر جي خوشحالي ڪي يقيني بنائڻ مشڪل ڪم آهي. روم جي آدمشماري جيڪا يورپ جي ٻين گاديءَ جي هنڌن جي مقابلي ۾ گهٽ گهٽ آهي، سا هڪ لک ستر هزار ماڻهن تي مشتمل آهي(74)، ۽ جيڪو وڏو حصو ديوارن جي اندر آهي ۽ ٻيو وڏو حصو جيڪو ستن ٽڪرين تي پکڙيل آهي، اُتي انگورن جا باغ آهن باقي رهيل ٽڪرا اجا تائين تباهيءَ جو نقشو پيش ڪري رهيا آهن. موجوده جديد شهر جي خوبصورتي توڙي شان شوڪت کي هڪ طرف حڪومت طرفان ناجائز فائدن وٺڻ ته ٻي طرف وهمن وسوسن جي اثر سان منسوب ڪيو ويو آهي. هر دؤر (سيني سان لاڳو ناهي) ۾ ملڪ ۾ ڪو نئون يا نوان خاندان داخل ٿي تيزيءَ مان وڌندا رهيا آهن جن ۾ وري بغير ٻارن جي پادري ٻه هوندا آهن ۽ ظاهر آهي ته انهن سيني جي خرچن جو بار ڪليسا ۽ ملڪ مٿان هوندو آهي. پاڳ وارن پائيتين جا محلات، شان، شوڪت ۽ خدمتن جي سلسلي ۾ روم جي عاليشان منارن ۾ شامل آهن جن تي عمارت سازي جي فن، پينٽنگ، ۽ چٽسالي جو ڪمال ڏسڻ جهڙو آهي ۽ اُنهن جون گئلريون ۽ باغ باغيچا قدامت جي نفيس ۽ نازڪ ڪمن سان سينگاريل آهن جن مان ناهيندڙن ۽ نهرائيندڙن جي نفيس ذوق شوق جي چڱيءَ طرح خبر پوي ٿي. اُهو ناڻو جيڪو ڪليسائن ذريعي جمع ٿي ٿيو اُنهيءَ لاءِ پادرين کي اختيار ڏنا ويا هيا ته اُن جو خرچ ٻه ڪليسائي عبادتن تي ڪيو وڃي، پر اهو ڪم عجيب ۽ ڏکيو هوندو هو ته اهڙين عبادت گاهن، قربان گاهن، ننڍين گرجائن، ۽ ڪليسائن جي تعداد ۽ معيار جو اندازو ڪيئن لڳائجي ڇاڪاڻ ته ننڍا ننڍا تارا، وٽنيڪن جي سچ جي روشنيءَ ۾ نظر ٻه نه ايندا هيا جيئن سينٽ پيٽر جو گنبذ، جيڪو مذهبي تاريخ جي هڪ عظيم الشان آڏاوت جونادر نمونو آهي. جوليَس- ٻي، ليئو- ڏهين، ۽ سِڪسَس- پنجين جي شهرت سان گڏ رئفيل جي برئمينٽ ۽ فونٽانا ۽ مائيڪل- ائنجيلو جي نيڪ نامي ٻه گڏيل رهي آهي، ۽ ساڳي سخا ۽ فياضي جيڪا محلاتن ۽ مندرن جي تعمير ۾ ڏيکاري وئي هئي، اوتري ئي جوش جذبي سان ان کي زنده ڪيو ويو هو ته جيئن قدامت وارن ڪمن کي ساڳئي شان شوڪت سان قائم رکي سگهجي. وڏين نمايان جڳهن، چؤراهن ۽ چؤسولن تي ماڻهن جي آرام آسائش لاءِ چؤڪُنڊا ڊِڪا يا ٿلها نهرايا ويا هيا؛ قيصر ۽ سفيرن جي دؤر جي يارهن وڏن پاڻيءَ جي تلائن منجهان ٽِن جي مرمت ڪري ساڳي حالت ۾ آندو ويو هو، مصنوعي ندين کي نوَن ۽ پراڻن محرابن منجهان گذاريو ويو هيو ته جيئن صحت مند ۽ تازو پاڻي ماربل جي ٺهيل حوضن ۾، ماڻهن جي استعمال لاءِ جمع ٿي سگهي، ۽ تماشبين، جيڪي سينٽ پيٽر جي ڪليسا جي ڏاڪڻين تي چڙهڻ لاءِ بيتاب ۽ بيچين هوندا هيا، مصر جي گرئنائيٽ جهڙي ناياب پٿر جي ٺهيل ٿنڀن وٽ اچي رڪجي ويندا هيا ڇاڪاڻ ته اُهي ٿنڀَ ٻن اوچن ۽ دائمي ڦوهارن جي وچ تي بيٺل آهن جن جي اوچائي هڪ سؤ ويهه فوٽ آهي: هي نقشو- هيءَ صورتحال، قديم روم جا نشان ۽ عظمت جا منارا، قدامت پرستي جي هڪ شاگرد(75) وڏي محنت سان بيان ڪيا آهن ۽ هر هڪ شئي جي وضاحت پڻ پيش ڪئي وئي آهي، ۽ سورمن جي قدمن جا نشان ۽ تبرڪ، جن جو تعلق وهمن وسوسن سان نه، پر سڌو سنئون شهنشاهت سان آهي، اُنهن کي زيارتين جي هڪ نئين نسل عقيدت ۽ احترام مان وڃي ڏٺو آهي- هي اُهي ساڳيا ماڻهو آهن، جن کي اتر جي ملڪن جي وحشين ۽ جهنگلين طور سڃاتو ويندو هو.

هنن زيارتين ۽ سڄي صورتحال کي سامهون رکندي، پڙهندڙ 'روم جي شهنشاهت جي زوال ۽ خاتمي' جي تاريخ بابت ضرور جذباتي ٿي ويندو ڇو ته هي هڪ اهڙو دلفريب ۽ ديجاريندڙ منظرنامو آهي.

جنهن جو مثال انسان ذات جي تاريخ ۾ نٿو ملي. مختلف سبب ۽ واقعن ۽ وارداتن جا اثر هڪ ٻئي سان گهرو تعلق رکن ٿا جيڪي انساني تاريخ جا دلچسپ داستان آهن: سيزرس جي چالاڪي واري پاليسي، جن وڏي عرصي تائين روم جي آزاد جمهوريه جي نالي ۽ ناموس کي روشن رکيو، فوجي آمريت جي بدحالي، عيسائيت جو اُڀرڻ، مستحڪم ٿيڻ ۽ انهن جا فرقا، قسطنطنيه جو بنياد پوڻ، بادشاهتن جي ورهاست، جرمني ۽ سيٿيا جي بربرن جا حملا ۽ اُنهن جي بحالي، شهري قانون جا ادارا، مُحَمَّد ﷺ جن جو ڪردار ۽ سندن مذهب، پادرين جي دنيا داري واري خودمختياري، چارليمئگني جي اولهه جي شهنشاهت جي بحالي ۽ ٻيهر ان جو زوال، اوڀر ۾ لاطينين طرفان صليبي جنگيون، اتر اولهه جي مسلمانن ۽ ترڪن جون جنگي سوڀون، يونان جي شهنشاهت جي تباهي، ۽ وچين دؤر ۾ روم جي حالت ۽ اُنهيءَ جي انقلابن جا ذڪر اذڪار هن تاريخ ۾ تفصيل سان بيان ڪيا ويا آهن. هڪ تاريخدان شايد پنهنجو موضوع هن ڪتاب ۾ ڳولي وٺندو ۽ ان تي خوش ٿي داد ڏيندو، پر، جڏهن هو پنهنجين ڪمين ۽ ڪوتاهين کان واقف ٿيندو ته پوءِ شايد مواد جي ڪميءَ جي شڪايت ڪندو ته هي يا هُو موضوع اڃا اڌورو رهجي ويو آهي.

آءٌ هِتي ڪئپيٽول جي تباهه ڪارين ۾ ئي هُيس جو مون کي 'زوال ۽ خاتمي' جي تاريخ لکڻ جو خيال آيو جنهن مون کي لڳ ڀڳ ويهن سالن جي ڄمار تائين وِندرايو به آهي ته قابو به ڪري رکيو آهي، ۽ هي ڪم، توڙي جو منهنجي نظر ۾، پوريءَ طرح منهنجي خواهش مطابق ناهي، تڏهن به جيئن ۽ جهڙو آهي، آءٌ ان کي ماڻهن جي اڳيان پيش ڪري رهيو آهيان.

لاسين، 27 جون، 1787ع (مصنف)

حيدرآباد، 12 آگسٽ، 2011ع(سنڌيڪار)

باب ايڪهتريون
(حاشين بابت وضاحتون)

(1) مون اڳي ئي (باب- 65 جا حاشيا) پوگيَس جي عمر (1380-1459ع) سندس ڪردار ۽ سندس تحريرن بابت معلومات ڏني آهي ۽ خاص طرح مقدر جي لاهن چاڙهن بابت سندس شاندار ليڪچر بابت پنهنجا تاثرات پيش ڪيا آهن.

(2) هي حاشيو يوناني يا لاطيني ٻولي ۾ ڏنل آهي جنهن جو انگريزي ترجمو گبن طرفان ڏنل ناهي، تنهن ڪري ان جو سنڌي ترجمو به نٿو ڏئي سگهجي. (سنڌيڪار)

(3) هي قديم تصوير جنهن کي وڏي هوشياريءَ سان پيش ۽ فنڪاريءَ سان مڪمل ڪيو ويو آهي، يقيني طور تي روم جي رهواسين لاءِ وڏي دلچسپيءَ جو باعث هوندي، ۽ اسانجن اڳوڻين روايتن موجب اسان کي رومين جي طرفداري ۽ ساڻن همدردي ڪرڻ گهرجي.

(4) پوگيَس (مقدر جا لاها چاڙها، ص- 21).

(5) ڏسو پوگيَس (صفحا 22-8)

(*) (سڪندر سيورَس)

(†) سيپٽيميَس سيورَس)

(‡) (مارڪَس آريليَس)

(*) پنجين ۽ چوٿين- ق.م جا رومي مصور ۽ نقاش)

(6) هي مضمون، مختصر پر لاڳاپيل حاشين سميت مانتفاڪن چيرايو آهي (اٽلي جي ڊائري- صفحا 283-301) جيڪو پنهنجو تنقيدي جائزو به پيش ٿو ڪري. 'تيرهين صدي عيسوي جو هڪ ليکڪ، جنهن کي تاريخ نويسيءَ جو ڪو علم ڪونهي، جيئن اُنهن وقتن ۾ اڪثر ٿيندو هو، ۽ جنهن جو سچو ڪم حماقتن ۽ نادانين سان ڀريل آهي، پر جيئن ته هن روم جي باقي بچيل يادگارن ۽ منارن بابت پورو احوال پيش ڪيو آهي ته اُهو جيڪو روم جي قديمي عمارتن ۽ تاريخي جڳهين جي جستجو ڪندو ته سندس ڪم مان، پوءِ به ماٺهو ڪجهه نه ڪجهه رهبري ضرور حاصل ڪندا'. (ص- 283).

(7) پيري مئبيلان (اناليڪٽا- iv,502) ix صدي جي هڪ نامعلوم زيارتي بابت لکيو آهي ته هو جڏهن روم جون ڪليسائون ۽ بيون مقدس جايون گهمڻ ويو ته هن ڪيترين ئي عمارتون، وراندا ۽ چيرانا وجي ڏٺا جيڪي تيرهين صديءَ ۾ ڊهي ۽ پجي پُري غائب ٿي ويا هيا.

(*) (صديون).

(†) (محلات).

(8) محلات بابت ڏسو پيٽرارچ جو ڪتاب 'يادگيريون' (i,325) ڊونئٽس (ص- 338) ۽ ناردِيني (صفحا 117،414).

(9) مصري اهرامن (PYRAMIDS) جي عمر تمام پراڻي پر صحيح طرح تي معلوم ناهي ڇو ته ڊايوڊورَس سڪيولَس (i,I,44,72) اهو فيصلو نٿو ڪري سگهي ته اُنهن جي تعمير 1000 يا 3400 سال اولمپئڊ کان CLXXXth اڳ ٿي هئي. سر جان مارشمئن مصر جي قديم خاندانن جو مثال پيش ٿو ڪري جنهن موجب مصري اهرامن جي عمر 2000 سال ق.م ٿئي ٿي. (ڪرانيڪس ص- 47).

(10) گلاڪَس جي تقرير جو جائزو ونو جيڪا اِلئڊ ۾ ڏنل آهي (vi,146) هي فطري پر غمگين چهرو هومر جو ڇاتل سڃاتل هيو.

(‡) هڪ زلزلي ۾ ليما 1746 ۽ لسبن، 1755 ۾ تباهه ٿيا هيا.

(11) ايم- ڊيس وِڪنولس جو علم ۽ سندس تنقيد (تنقيدي تاريخ- (viii,74,118,ix,172-187) موجب روم جي باهه 19 جولاءِ 64ع تي لڳي هئي ۽ بعد ۾ عيسائين جون اذيتون ساڳئي سال 15 نومبر تي شروع ٿيون هيون.

(12) پراڻا تبرڪ جيڪي اڳي ئي ضايع ٿي چڪا هيا، ٽئسيٽس سرويَس ٽوليَس جي ڇَنڊَ ڪي اُنهن ۾ ڳڻائي ٿو، مندر ۽ قربان گاهه جن کي اوئنڊر پاڪ ڪري ڇڏيو هو، جن ۾ جوپيٽر جو مندر، رومُولَس جو عزم، نوما جو محلات، ويسٽا جو مندر جن ۾ روم جي ڪيترن ئي ديوتائن جا مجسما به شامل هيا. ان کان پوءِ هو، فتحن ۾ جمع ڪيل دولت تي افسوس جو اظهار ڪري ٿو بيو جيڪي يونان جا فنپارا هنن جمع ڪيا هيا اُنهن تي به هو افسوس ڪري ٿو. (تاريخوار واقعا- xv,4041).

(13) اوروسيَس (تاريخ- iv,ii,244، جنهن کي هئوَرڪئمپ ايڊٽ ڪيو) تنهن هوندي به اسان محسوس ٿا ڪريون ته عيسائين پنهنجي بچاءَ ۾ اهڙيون ڳالهيون ويهي گهڙيون آهن ته جيئن لامذهبن طرفان پهچايل تڪليفن کي وڌائي پيش ڪجي.

(14) جيڪڏهن نُوما جي محل ۽ ويسٽا جي مندر کي هورئس جي وقت ۾ اُڇلايو وڃي ها ته جيڪو نيرو جي باهه ۾ عمارتن جو نقصان ٿيو هو ته پوءِ وڏيڪ ڪجهه بي لقب ڏيڻ جي ضرورت ئي نه پوي ها.

(15) سوٽونيَس- آگسٽو ۾ (باب- 30).

(16) ٽئيسٽس (واقعا- i,79) ٻڌائي ٿو ته اٽلي جي مختلف شهرن جون اپيلون، جيڪي هن جي باري ۾ سينيٽرن کي ڪيون ويون هيون، اُنهن ۾ دليل ڏنل هيا جن کي اسان جائز ٿا سمجهون ۽ اُنهن جي تعريف ڪريون ٿا. اهڙي ئي هڪ موقعي تي مقامي دلچسپين کي به ضرور ذهن ۾ رکيو ويندو پر انگريزن جو هينيون ايوان، وهمن وسوسن بابت سيني دليلن کي نفرت مان رد ڪري ڇڏيندو ته: 'فطرت، ندين جي فطري وهڪرن جو اڳ ۾ ئي تعين ڪري ڇڏيو آهي'.

(17) ڏسو فطري قانونَ، جيڪي تقرير جي ماهر ۽ فيلسوف ٻنهي ڏسيا آهن. هن گيانا، جيڪو ڏکڻ آمريڪا جو ملڪ آهي، جي تصوير پيش ڪئي آهي جيڪا هن موجب وحشين جي زمين آهي جتي پاڻي کي هڪ هنڌ گڏ ڪري ڇڏيو ويندو آهي جيڪو انسان پنهنجي استعمال ۾ نه آڻي سگهندا آهن. (صفحا- 212,561- ڪوارٽو- ايڊيشن).

(18) اٿلي ۾ سير سفر ڪندي مسٽر ايبيسن (سندس ڪتاب (ii,98- بئڪرول ايڊيشن) هن هڪ اهڙي حقيقت ڪي واضح طور بيان ڪيو آهي جنهن ۾ ڪو به شڪ ڪونهي.

(19) تنهن هوندي به موجوده دؤر ۾ ٽائيبر ندي ڪڏهن ڪڏهن شهر کي نقصان پهچائيندي رهي آهي ۽ خاص طرح هنن سالن: 1530,1557,1598ع ۾، مراتوري پنهنجن لڪيل واقعن ۾ نديءَ جي تن شرارت وارين ہوڏن جو ذڪر ڻو ڪري. (xiv,268,429,xv,99).

(20) هن موقعي تي آءٌ اها ڳالهہ ڪولي ٿو ٻڌايان ته ٻارهن سالن گذرڻ کان پوءِ مون کي اوڊن جو ازوف کان سئيڊن پجي وڃڻ يا وسري ويو آهي يا مون ان واقعي کي ياد ڪرڻ ئي ڇڏي ڏنو هو، ڇو ته مون کي ان تي اعتبار ئي نه ايندو هو. (باب- 10) گاٿ، اصل ۾ جرمن آهن پر سيزر ۽ ٽئسٽس کان پوءِ مڙئي اوندهہ آهي يا وري جرمني جي اجا به ڪا قديم ڪهاڻي آهي.

(21) (باب- 31)

(22) (باب- 36)

(23) (باب- 39)

(24) (باب- 43)

(25) (باب- 28)

(26) 'ان وقت هن (پادري) شهنشاهہ فوڪَس کان مندر پئنٿين پنهنجي لاءِ ورتو هو جنهن کي هن سينٽ مئري ڪنواري جي ڪليسا ۾ تبديل ڪري ڇڏيو هو ۽ سيئي شهيد به ان ۾ شامل هيا، ڪليسا ۾ هن گهڻيون قربانيون به ڪيون هيون. هڪ نامعلوم ليکڪ موجب، جنهن جو ماتنفاڪن حوالو ڏنو آهي، پئنٿين، اٿگرپيا طرفان سائبيل ۽ نيپچون کي ارپيو ويو هيو ۽ ان کي ٻيهر فونيفيس- iv نومبر 609ع ۾ ڪنواري مريم کي ارپي ڇڏيو هو. (صفحا- 297،298).

(27) فلئمنَس وَڪا (ماتنفاڪن- صفحا 155,155) جون يادگيريون ڇپيل آهن (ص- 21) ڪيترائي روم جا عالم ماڻهو ان ڳالهہ تي يقين ڪري ويا هيا ته گاٿن پنهنجو خزانو روم ۾ پوريو هو ۽ اُنهن تي ڳجها نشان هڻي پنهنجن پٽن پوٽن کي وصيت ڪئي هيائون ته اُهي خزانو ڳولي ڪڍن. هو ڪجهہ وڏيڪ ڳالهيون ٻڌائي ٿو ته سندس ئي وقت ۾ اُها جڳهہ زيارتين وجي ڏني هئي جيڪي اُنهن گاٿن جا عزيز هيا ۽ اهو عين ممڪن هو ته هو ان خزاني کي ڳولڻ ۾ ڪامياب ويا هجن.

(*) (ڪانسٽنس- II شهنشاهہ 641-668ع).

(28) هڪ ذليل ۽ بي حرمتي ڪندڙ يوناني کي ڪو به بهانو ڪونہ هو ته ملحدن جي مندر کي وجي تاراج ڪري، پئنٿين ته اڳيئي ڪئٿولڪ ڪليسا هئي.

(29) روينا جي لُٽ ڦر لاءِ (موزائڪ ۽ ماربل) ڏسو انهي وظيفي کي جيڪو پادري هئڊرئن- I، چارليمئگني کي ڏنو هو. (تحريرون- xvii؛ مراتوري ۾- اٿلي متن- iii,ii,223).

(30) آءٌ سئڪسن شاعر جي مستند شاهدي پيش ڪندس (887-899ع) (مئگني V,437-440) فرانس جي تاريخ:

'روم جا ماربل جا ٿنڀا، ۽ خوبصورت روينا جيڪا قديم زماني کان سينگاريل هئي، ۽ پري پري جا يادگار منارا، فرانس تنهنجي محل تي پهچائيندو' ۽ آءٌ هاڻي سگبرٽ جي تحرير مان

هڪ ڳالهه ٻڌائيندس: 'هن هڪ شاندار محل ائڪس لا چئپل' ناهيو هو، جنهن جي تعمير لاءِ وڏس ماربل جا ٿنڀا هيا جن کي روم ۽ روينا مان ڪٽائي هتي پهچايو ويو هيو.

(†) (آنجو جو رابرٽ، نئپلس جو بادشاهه 1309-1343ع)

(‡) (اٽلي جو شاعر، 309-1374ع).

(31) آءٌ پيٽرارچ جي هڪ ڏکهي فقري جي ترجمي ڪرڻ کان انڪار نٿو ڪري سگهان. (صفحا-536،537). 'نه شرم، نه وري ڪا نيڪي، هنن رذيلن کي مندرن لٽڻ، قلعن تي قبضو ڪرڻ ۽ لٽيل خزانن کي پاڻ ۾ ورهائڻ کان روڪي سگهي آهي. اهي ئي روم شهر جا ضلعا آهن جيڪي مئجسٽريٽن لاءِ عزت جو باعث رهيا آهن. هي وڳوڙي ۽ فسادي ماڻهو، جيڪي زندگي سان لاڳاپيل هر شيءِ تي اختلاف ڪن ٿا، پر حيرت آهي ته پنهنجي درندگي ۽ وحشياڻن ڪمن ۾ ڪيئن نه هڪ ٻئي سان اختلاف وساري هڪ ٿي وڃن ٿا ته پُلين تي ٻيهي ماڻهن کان ڦُر لُٽ ڪن ٿا، ديوارون ڊاهن ٿا ۽ قيمتي پٿر ڪٽي وڃن ٿا. نتيجو اهو ٿو نڪري جو محلات اُڪري ڊهي پون ٿا، (زور سان يا ائين فطري طريقي سان) جن ۾ عظيم ماڻهو ويهي حڪومت هلائيندا هيا، يا فتح جا محراب (جن مان ڪيترا اجا تعمير مَس ٿيا هيا) اُنهن کي به تباهه ڪن ٿا، افسوس جو هنن ماڻهن کي ڪو احساس ڪونهي ۽ پنهنجي ڪمينگي جي ڪمن ۾ رُذل رهن ٿا ته عظيم قدامت جي منارن ۽ شاهڪارن کي تباهه ڪن ٿا ۽ پنهنجي ذلت تي پشيمان به نٿا ٿين. افسوس جو اڄ، نئپلس، جيڪو ماربل جي ٿنڀن ۽ ديوارن سان سينگاريل هوندو هو، ۽ جنهن جي چانئٺ ۾ اندر داخل ٿيڻ کان پوءِ شاندار مندر نظر ايندا هيا، اڄ اُتي هر طرف ويراني ۽ خاموشي آهي ۽ اهو منظر بيحد ڏکوئيندڙ، مجرماڻو ۽ شرمندگي وارو آهي... (ٿورو عرصو اڳ ۾ به هتي زيارتي پنهنجي عقيدت جو نذرانو پيش ڪرڻ ايندا هيا)... ۽ هي جيڪي قبرن جي مٿان يادگار ڪتبا ڏسو ٿا، انهن جي هيٺان اوهان جا عظيم ابا ڏاڏا سُتل آهن... بس آءٌ جذبات ۾ وڌيڪ ٻيو ڪجهه نٿو چئي سگهان. (۽ هاڻي حشر اهڙو ٿيو آهي جو هي تباهين جا ڏکوئيندڙ آثار به آهستي آهستي غائب ٿيندا ٿا وڃن) تنهن هوندي به بادشاهه رابرٽ، پيٽرارچ جو دوست هيو.

(32) تڏهن به چارليمئگني 'ائڪس لاچئپل' تي غسل ڪيو ۽ تريو جنهن ۾ سندس ڪجهه درباري به ساڻس گڏ هيا. (اينگهارٽ 22,108,109) ۽ مراتوري بيان ٿو ڪري ته سبال 814ع ۾ پڻ عام ماڻهن جي استعمال لاءِ غسل خانا اٽلي ۾ اسپوليٽو جي شهر ۾ نهرايا ويا هيا.

(33) ڏسو اٽلي جا واقعا- 988ع). هنن لاءِ ۽ جيڪو اڳيون واقعو هاڻي بيان ڪيو ويو، مراتوري خود پيري مئبلن جي بينيڊڪٽائين تاريخ جو احسان مند آهي.

(*) پادري (1585-1590ع).

(34) گريگوريوليٽي- (iii,50).

(35) ڪنڪارڊ جو مندر ڪنهن بلوي يا بغاوت ۾ تيرهين صدي ۾ تباهه نه ٿيو هو جيئن مون هڪ مسودي جي مضمون ۾ پڙهيو آهي. اهڙيءَ طرح پوگيس تصديق ٿو ڪري ته ڪئسيليا ميٽيلا جو مقبرو ان ڪري ساڙيو ويو هو ته ان مان چونو ناهيو وڃي. (صفحا- 19,20).

(36) هي ستون اينيَس سلويَس لکيون آهن، ان کان پوءِ پوپ پيَس- II انهن تي ڪم ڪيو ۽ مئبلن انهن کي ڇپرايو، هي مواد سئيڊن جي راڻيءَ کان هٿ ڪيو ويو. (اٽلي جو ميوزيم (i,97) 'اي روم! مون کي تنهنجي تباهي جي منظرن کي ڏسي به خوشي ان ڪري ٿي ٿئي ته تنهنجي بربادي ۾ به تنهنجي عظمت جا آثار ڪيڏا نه نمايان آهن. پر هاڻي ماڻهن تنهنجي قديمي ديوارن کي کوٽڻ شروع ڪيو آهي ته جيئن ماربل ڪڍي ان مان چونو ٺاهن. جيڪڏهن هي ناپاڪ ڏنڌو ائين هلندو رهيو ته پوءِ عظمت جا آثار جيڪي تباهيءَ جي روپ ۾ موجود آهن، اُهي به غائب ٿي ويندا'.

(37) خط ۽ تحريرون (ii,14).

(†) پوپ (1512-1531ع).

(38) روم جي آبادي جا نندا ملڪ، مختلف وقتن ۾ هڪ مضمون مان هٿ ڪيا ويا آهن جيڪو هڪ ڊاڪٽر يا حڪيم لانسيسي لکيو هو.

(39) سڀ حقيقتون جيڪي روم جي منارن ۽ يادگارن يا اٽلي جي ٻين شهرن سان لاڳاپيل آهن، سي سيئي مراتوري جي تعريف لائق ڪتاب 'اٽلي جي قدامت جا يادگار' ۾ درج ٿيل آهن. xxvi (ii,493,496)، لاطيني مواد، (i,446) ۽ ٻيا اٽلي ۾ ڇپيل ڪتاب آهن.

(*) (روم جو وڏو مئجسٽريٽ 1252-1258ع).

(†) (باب- 69 ۾).

(‡) (پادري- 1418-1431ع)

(40) جئنَس جي مندر کي هاڻي سينسيو جو منارو چوندا آهن، ۽ هن مندر جا آثار آسانيءَ سان ڏسي سگهجن ٿا ڇو ته ان جي مٿان هاڻي سرُن جي اوساري ڪئي وئي آهي. (ماتنفاڪن اٽلي جي زبان ۾ ص 186) ٻيو نامعلوم ليکڪ (ص- 285) هيئنئن ٿو ڳڻائي: 'ٽائٽس جي محراب، ڪارٽولاري جو منارو، سينيٽرن ۽ جوليس سيزر جا محراب، ائنٽونينَس جا محراب وغيره'.

(41) پوگيَس- (ص- 12).

(42) شهنشاهه هينري- IV جي خلاف. (شهنشاهه 1056-1106ع) مراتوري- (اٽلي جا واقعا- ix,147).

(43) هتي آءٌ ماتنفاڪن جي هڪ اهم تحرير جو ترجمو پيش ٿو ڪريان: 'وڏو گول منارو... دراصل سيبليا ميٽيلا جو گنبذ هوندو هو. ان جون ديوارون ايتريون ته مضبوط آهن جو اُنهن جي وچ ۾ رتيءَ ماتر خال به ڪونهي. ان کي 'ڏاند- منارو' به ڪونيو ويندو آهي، ڇو ته ان جي ديوارن تي ڏاندن جا سرَ نقش ٿيل آهن. ايندڙ صدي ۾ خانہ جنگيون شروع ٿي ويون، پر پوءِ به هڪ ننڍو شهر آباد ٿي ويو، ۽ هاڻي به ديوارون ۽ منارا ڏسي سگهجن ٿا ۽ ميٽيلا جي گنبذ کي شهر جو قلعو سڏيو ويندو هو. شهر ۾ جيڪا خانہ جنگي شروع ٿي جڏهن اُرسيني ۽ ڪولونا خاندانن جي هڪ ٻئي سان ويڙهه شروع ٿي ته تباهي جو آغاز ٿي ويو جنهن ۾ شڪستون، سوڀون ۽ آڻ مڃڻ جا منظر دهرائبا رهيا. ۽ هي دؤر توڙي جو لڙاين ۽ خانہ جنگين جو هو، پر ان جي اهميت روم جي تاريخ ۾ تمام گهڻي آهي'. (ص- 142)

(44) ڊونئٽس ۽ نارڊيني جي شاهدين جو مطالعو ڪيو ۽ ان سان گڏ ماتنفاڪن ڪي ٻه ڏسو. سويلي جي محلات ۾، مارسيلُس جي ٿيٽر جا آثار اجا به نمايان ۽ نروار آهن.

(*) (1292ع ۾).

(45) جيمس، سينٽ جارج جو پادري، پنهنجي دنياوي زندگي ۾ جيڪا پدري سيلسٽن- (باب- V لکي آهي. (مراتوري- اٽلي زبان ۾- (i,ii,621,i,I,132 وغيره).

(46) مراتوري (i,427,431) ٻڌائي ٿو ته پٿر جون گوليون يا گولا جن مان هر هڪ جو وزن ٻه سؤ کان ٽي سؤ پائونڊ هيو، عام هيا ۽ ڪڏهن ڪڏهن أنهن جي پيٽ xii يا xviii ڪئنٽري سان ڪئي ويندي آهي جيڪي جينئا ۾ نهندا هيا ۽ جن جو وزن 150 پائونڊ هوندو هو.

(47) ’سڪوتني جو ڇهون قانون شرارتن ۽ شيطاني واري عمل جي منع تو ڪري ۽ سختي سان پابندي ٿو وجهي ته جن شهرين کي ملڪ نيڪالي ڏني وئي هئي، أنهن جي غير موجودگيءَ ۾ أنهن جي گهرن جي پرپور حفاظت ڪئي وڃي جنهن ۾ سيني جي بهتري آهي. (مراتوري- (xii,1041).

(48) پيٽرارچ، اهڙيءَ طرح پنهنجي دوست سان مخاطب ٿئي ٿو جنهن شرم وچان ڳوڙها ڳاڙيندي کيس آهي پڳل ٽٽل ديوارون ڏيکاريون جيڪي روم جي بربادي جي تصوير پيش ڪري رهيون هيون ۽ پنهنجي ارادي ۽ عزم جو اظهار ڪيائين ته هو أنهن جي مرمت ڪرائي أنهن کي ساڳي صورت ۾ واپس ڪندو.

(49) ويرونا السٽرئنا جو چوٿون حصو، جنهن کي مارڪس مافي بيان ڪيو آهي، گهٽو ڪري نمائش گاهه يا آڪاڙي متعلق آهي جيڪو روم ۽ ويرونا ۾ هوندو هو ۽ جيڪو ڪاٺ جو ڪم گئلرين ۾ ڪيو ويو هو ان بابت به گهٽو ڪجهه لکيل آهي. ان جي ڪشادگي، ۽ وڏي ڏيگهه ويڪر سبب ان تي نالو ڪولوزيم، يا ڪوليزيم (نمائش يا جلسي گاهه) رکيو ويو، چو ته ڪئپئنا جي نمائش گاهه تي به ساڳيو نالو رکيو ويو هو ۽ نيرو جو نمائش گاهه سندس ئي محلات ۾ ناهيو ويو هيو. (iv,15-19,i,4).

(50) يوسف ماريا جيڪو پڙهيل لکيل پادري هيو ۽ پرينيسٽ جي تاريخ جو مصنف پڻ هيو، هڪ جدارو مضمون لکيو آهي جنهن ۾ پٿر جي سوراخن جا هن ستن کان اُٺ سبب ڄاڻايا آهن ۽ هن ڪم جي اهميت اها آهي جو ان کي بيهر چيرايو ويو آهي. ماتنفاڪن (ڊئريم- ص 233) بربرن جي ڦرلُٽ ۽ تباهه ڪارين کي پٿرن جي سوراخن جو ذميوار ٿو سمجهي.

(51) ڊونئٽس (روماوينس- ص 285).

(52) هي چَوٿي يقيني طور تي ’ائنگلوسئڪسن زيارتين کان اسان تائين آئي آهي جن سال 735ع کان اڳ روم کي ڏٺو هو- هي وقت يا دؤر مشهور معروف پادري جي موت وارو هو، چو ته آءٌ ان ڳالهه تي يقين نٿو ڪريان ته مان واري ويراڳي سمنڊ کي أڪاريو هو.

(53) مراتوري جو اصلي ڪتاب ’پادرين جون زندگيون‘ اجا مون کي هٿ نه آيو آهي ۽ خاص طرح أهو ٽڪرو جيڪو دشمني جي ورهاڱي بابت آهي، جنهن کي ٻارهين کان ٻارهين صدي عيسوي جي شروعات تائين منسلڪ ڪري سگهجي ٿو.

(54) توڙي جو سرڪس ائگونئلس تباهہ ٿي ويو هو، پر پوءِ بہ ان جو نالو ۽ نمونو ماڻهن کي ياد آهي (اگونا، نگونا، نوونا) ۽ ان جي اندرئين حصي ۾ ايترو ميدان ضرور آهي جو ماڻهو ڊوڙن ۾ حصو وٺندا هيا. پر مانٽ ٽيسٽئڪو ۾ رڳا پڳل ٿانوَ ۽ ٺِڪر جا ٽڪرا پيل آهن. هتي ساليانو ميلو لڳندو هو ۽ ماڻهن جي وندر ورونهن لاءِ سوئرن کي گاڏين ۾ پري هتي ڪڍي ايندا هيا.

(55) ڏسو روم جا مجسما- (iii,87,88,89، صفحا 185,186) مون اڳيئي هڪ بلدياتي ڪوڊ اوهان کي ٻڌائي چڏيو آهي. (باب- 70) ناگونا ۽ مانٽ ٽيسٽئڪو جون ڊوڙون پيٽر ائنٽونيَس جي ڊائري ۾ بيان ٿيل آهن جن جو دؤر- 1404 کان 1417ع تائين آهي. (اٽلي زبان جو مسودو- xxiv,1124).

(56) پئليم، جنهن کي منيج بي وقوفيءَ مان پالمئريَم مان ٺو ڪدي، سو هڪ خيال هو جنهن کي لباس يا پردي مان اڳتي وڌائي پيش ڪيو ويو ۽ اتان وري ان کي انعام طور استعمال ڪيو ويو. (مراتوري- مقالو xxxiii).

(57) هنن خرچن لاءِ، روم جا يهودي هر سال 1130 فلورنس ادا ڪندا هيا، جن مان ٽيهہ چاندي جا ٽڪرا هوندا هيا جنهن لاءِ جوداز پنهنجي مالڪ جي ابن ڏاڏن سان ڌوڪو ڪيو هو. يهودين ۽ عيسائي نوجوانن ۾ پيرين پيادو پڄڻ جو بہ مقابلو ٿيندو هو.

(58) جلسي گاهہ ۾ جيڪا سانن (سانهن) سان مقابلا ٿين ٿا اُنهن جو ذڪر، يادگيرين جي بجاءِ روايتن مان ورتل آهي ۽ ان کي روم جي قديمي واقعن ۾ پڻ بيان ڪيو ويو آهي. (مراتوري- اٽلي مسودو- xii,535,536) ۽ اهي مقابلا پلي تصوراتي لڳن پر انهن ۾ سچ ۽ فطرت ٻئي شامل آهن.

(59) وچين دؤر جي راندين روندين لاءِ مراتوري هڪ جدا مقالو لکيو آهي.

(60) هڪ مختصر پر بهتر يادگيرين ۾ ابي بار ٽيلمي (نقش و نگار جي اڪيڊمي- (xxviii ص- 585 ۾ چوڏهين صدي عيسوي جي معاهدن جو ذڪر ڪيو آهي.

(61) ناراض پوگيَس پنهنجي راءِ جو اظهار ڪري ٿو. (ص- 17) پر سندس اظهار جو انداز موجوده دؤر لاءِ تمام سخت آهي. جنهن کي نفاست سان پندرهين صديءَ جي مزاج موجب ظاهر ڪرڻو پوندو.

(*) (پادري- 1447-1431).

(62) اوليويٽن جي ويراڳين بابت ماٽنفاڪن (ص- 142) هن حقيقت جي تصديق ٿو ڪري جيڪا هن وري فلئمينيَس وَڪا کان ورتي آهي. (نمبر- 72) اُنهن کي اجا بہ اُميد هئي تہ سندن وظيفي کي وڌايو ويندو.

(†) (پادري- 1549-1534ع).

(63) نمائش گاهہ جي چؤگرد ايراضيءَ کي مابڻ کان پوءِ، ماٽنفاڪن (ص- 142) ٻڌائي ٿو تہ پال- III جي وقت ۾ اهو اصلي حالت ۾ موجود هيو. (هو خاموش بہ ٿئي ٿو تہ جڻ ڳالهائي پيو). مراتوري (اٽلي ۾ لکيل واقعا- xiv,371) آزاديءَ سان فارنيس پوپ جي غلطي کي وائکو ٿو ڪري ۽ ان تي روم جي ماڻهن جي ناراضگيءَ بابت بہ اسان کي ٻڌائي ٿو. اربن- VIII جي

پائٽين جي خلاف مون وٽ ٻي ڪا شاهدي ڪانهي سواءِ هينئن چوڻ جي تہ: (’باربئريني اُهو ڪم ڪري ڏيکاريو، جيڪو وحشي بربر بہ نہ ڪري سگهيا هيا.‘)

(‡) (پادري- 1740-1758ع).

(64) هڪ قدامت جي ماهر طور ۽ هڪ پادري جي حيثيت ۾ مانتفاڪن نمائش گاهہ جي تباهيءَ کي ٻنڌي ٿو.

(65) تنهن هوندي بہ روم جا قانونَ (iii,81، ص- 182) هر ان ماڻهوءَ تي 500 آئوري جو ڏنڊ وجهن ٿا جيڪو قديمي عمارتن کي ڍاهڻ جي ڪوشش ڪندو، تہ جيئن شهر تباهين ذريعي خراب نہ ٿئي ۽ قديمي جايون جڳهون جيئن پنهنجي سُونهن کي دائمي طور برقرار رکن‘.

(66) روم کي پهريون پيرو گهمڻ جي موقعي تي (1337ع) پيٽرارچ جڻ صفا اندو تي وجي ٿو.

(67) هو جان ڪولونا جي تعريف بہ ڪري ٿو تہ ڪڏهن ان ڪان تنائي تو وجي.

(68) ڪئپيٽول جي بيان ڪان پوءِ، هو سئڪسنس ۽ سُووي جا مثال ڏئي ٿو جن کي جڏهن ائگريپا شڪست ڏني تہ هنن ٻيهر بغاوت ڪئي. (گهِنڊ وڳو ۽ پادري جنهن گهڻو احتياط تي ڪيو، ان سينيٽرن کي اطلاع ڏنو، ائگريپا ڪاهہ ڪندو پنتي موٽيو ۽ فارسين کي شڪست ڏنائين). (نامعلوم- مانتفاڪن ۾- صفحا 297,298).

(69) ساڳيو ليڪڪ تصديق تو ڪري تہ ’ورجل کي رومين گرفتار ڪيو هو، جيڪو ڪائنن پڇي نئپلس هليو ويو هيو‘. يارهين صدي عيسوي ۾ روم جي هڪ جادوگر جو، وليم مئلميسبري تعارف تو ڪرائي ۽ فلئمينيَس وَڪا جي وقت ۾ (نمبر 103،81) هڪ فضول عقيدو هو تہ ڏاريا (گاٿ) جنن ۽ پوتن ڪان لِڪل خزانا ڳولرائي لهندا هيا.

(70) نامعلوم (ص- 289) مانتفاڪن (ص- 191) پنهنجو جائز تجزيو تو پيش ڪري تہ جيڪڏهن سڪندر اعظم جي نمائندگي ٿئي تہ اهي مجسما پوءِ فِدياز (اولمپئڊ- lxxxiii) يا پرئڪسيٽلز (اولمپئڊ- CiV) جيڪو فاتح ڪان اڳ جو هيو، جا هرگز نتا تي سگهن. (پلني- فطري تاريخ- xxxiv,19).

(71) مئلميسبري جو وِليم (ii,86,87) هڪ ڪمال جي دريافت کي (1046ع) جيڪا اِوئنڊر جي پٽ پالَس سان منسوب آهي ۽ جنهن کي ٽرنس قتل ڪيو هو، اُها دريافت سندس مقبري جي دائمي روشني هئي. هڪ ڪتبو لاطيني زبان ۾ لکيل هو: ’هڪ لاش جيڪو سلامت هيو ۽ اُهو هڪ نوجوان جو هو جنهن جي سيني تي زخم هيا، وغيره.‘ جيڪڏهن هن افساني جو ٿورو بہ بنياد هجي، تہ پوءِ اسان کي اُنهن جسمن تي رحم ڪرڻ گهرجي تہ اُنهن مجسمن کي، هڪ وحشي دؤر ۾ ٻاهر هوا تي رکيو ويندو هو.

(72) پوگيَس- (ص- 12).

(73) فلئمينيَس وَڪا جي يادگيرين جو مطالعو ڪيو.(نمبر- 57، صفحا- 11,12 جيڪو نارديني جي رِوما ائنٽيڪا جي آخر ۾ ڏنو ويو آهي. (1704ع).

(*) (پادري- 1431-1717ع).

(74) سال 1709ع ۾ روم جي رهواسين جو تعداد (انن کان ڏهن هزار يهودين کي شامل نہ ڪجي) 1,38568 هيو. (لباٿ- iii,217,218) 1740ع ۾ اُهي وڌي 146,080 ٿين ٿا، ۽ 1765ع ۾ مون اُنهن کي يهودين کان سواءِ سندن تعداد 161,899 ڳڻيو هو. ان کان پوءِ مون کي خبر ناهي تہ اُهي انهي رفتار سان وڌندا رهيا يا نہ.

(75) پيري ماتنفاڪن پنهنجا جائزا ويهن ڏينهن ۾ ورهايا آهن، هو اُنهن کي هفتن يا مهينن ۾ ورهائي ها تہ بهتر هيو ڇو تہ اُنهن ئي ڏينهن ۾ هو شهر جو چڪر لڳائيندو هو. اهو عالم فاضل شخص روم جي جاگرافي جو جائزو ٿو وٺي. بلانڊس، فلوِيَس، مارٽيئنس، ۽ فانس جون پهريون زبردست ڪوششون، يا پرهَس لِگوريَس، وغيره جون ڪاوشون ٿيون، پر سوال اهو آهي تہ ڇا سندس علم سندس محنت سان مطابقت رکي ٿو. آنفريَس جون تحريرون ۽ تازا پر ڊونئٽس جا اڌورا ڪم بہ ڪيل آهن. تنهن هوندي بہ ماتنفاڪن ٽڏو ساھ پريندي هڪ مڪمل رٿ ڏيڻ جو سوچيو آهي جنهن ۾ پراڻي شهر جو بيان بہ آيل آهي. هو چوي ٿو تہ شهر جي ترقي تڏهن ٿي سگهي ٿي جڏهن هينين ٽن ڳالهين تي غور ڪري ان تي عمل ڪيو وڃي: (1) تباھ ڪارين جي ايراضي جي ماپ ۽ تباهي جي دؤرن جو تعين ڪرڻ، (2) ڪتبن ۽ نقش نگارن جو مطالعو ۽ اُنهن هنڌن جي سڃاڻپ ڪرڻ جتان اُهي نقش يا ڪتبا لڌا ويا هيا، ۽ (3) وچين دؤر (يوروپي تاريخ جو) جي ڪمن، ڪتابن، ڊائرين جي مڪمل ڇنڊڇاڻ ڪجي جن ۾ روم جي ڪنهن بہ هنڌ يا عمارت لاءِ ڏس ڏنل هجي. هي محنت طلب ڪم هوندو ۽ ماتنفاڪن جي خواهش هئي تہ ان ڪم کي بادشاهن توڙي عوام جي سخا ۽ درياھ دليءَ سان ئي پورو ڪري سگهجي ٿو. هن سلسلي ۾ نولي جون جديد تجويزون (1748ع) هڪ مضبوط بنياد قائم ڪنديون ۽ جنهن ۾ چُڪون يا غلطيون بہ نہ هونديون، جڏهن انهن تجويزن تي عمل ٿيو تہ پوءِ يقين سان چئي سگهجي ٿو تہ قديم روم جي مقام نگاري ۽ جاگرافي تي هڪ صحيح ۽ يادگار ڪم ٿي سگهي ٿو.

1st Edition October 2012 1000 Copies

This book is published by Sindhi Adabi Board's special publishing scheme of annual Development program, Government of Sindh from the budget of financial year 2005-06

[Price. Rs: 700 – 00]

Available at

SINDHI ADABI BOARD'S KITAB GHAR

Tilak Incline, Hyderabad, Sindh

Ph: 022-2633679, Fax: 022-9213422

Email: sindhiab@yahoo.com

www. Sindhiadabiboard.org

Printed & published by Allah Ditto Wighio Secretary Sindhi Adabi Board Jamshoro from Naeem Printing Press, Karachi.

THE DECLINE AND FALL OF THE ROMAN EMPIRE

(Part-II)

By:

EDWARD GIBBON

ROME JI SHAHANSHAHAT JO ZAWAL AIN KHATMO

Translated by:

INAYAT BALOCH

Sindhi Adabi Board
Jamshoro, Sindh
2012

ناميارو شاعر، اديب ۽ براڊ ڪاسٽر عنايت بلوچ 3- آڪٽوبر 1941ع تي ڳوٺ حاجي يارمحمّد ڪوسو، لڳ احمد پور، ضلعي خيرپور ۾ ڄائو. بنيادي طور شاعر، پر نثر نويسي، سفرناما نگاري، ۽ مترجم جي حيثيت ۾ پڻ عنايت بلوچ پنهنجو پاڻ ملهايو آهي. هينئر سندس ذهني لاڙو تحقيق طرف آهي. سندس شاعريءَ جي مجموعي 'تند ڪٺارو ڪنڌ' کي 'پاڪستان رائيٽرس گلڊ' ۽ ڪجھ ٻين ادارن طرفان انعامَ ڏنا ويا، سندس پهرئين سفرنامي 'پرين جي پرديس' تي پڻ 'پاڪستان رائيٽرس گلڊ' طرفان ڪيس انعام سان نوازيو ويو. (پاڪستان رائيٽرس گلڊ جو ادارو هاڻي ختم ٿي چڪو آهي)، سندس ٻه ٻيا سفرناما 'پرديسي ڪهڙا پرين' ۽ 'سهسين ٿيا سارنگ' ٻه ڇپجي چڪا آهن. شاعري ۽ سفرنامن کانسواءِ عنايت بلوچ جا مختلف موضوعن تي بيشمار مضمون، گذريل پنجاهہ سالن کان وٺي مختلف رسالن ۾ ڇپبا رهيا آهن، ڪيترن ڪتابن تي لکيل سندس مُهاڳ توڙي اخباري ڪالم، پڻ سندس قلم جي نوڪ مان نڪري چڪا آهن.

ڇئن ڪتابن جي مصنف هئڻ سان گڏ عنايت بلوچ ڇئن ڪتابن جو سهيڙيندڙ ۽ مرتب پڻ آهي جيڪي هي آهن: 'سپ ۾ پنهون پاڻ' (مير سڪندر خان ڪوسي جو ڪلام) 'ڪي پڙاڏا ڪي سَڏَ'- (جي- الانا جي شاعري) 'پيارن جا پيغام' (ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ ڏانهن لکيل خطن ۽ ڪِن جي جوابن تي مشتمل ڪتاب). 'سانگين سنيارون' (ڊاڪٽرنبي بخش بلوچ ڏانهن لکيل خطن ۽ ڪِن جي جوابن تي مشتمل ڪتاب- اشاعت هيٺ).

عنايت بلوچ جو وڏي ۾ وڏو ادبي ڪارنامو ايڊ ورڊ گِبنِ جي تاريخي ڪتاب: **The Decline and Fall of The Roman Empire** جو سنڌي ترجمو آهي جنهن جو ٻيو ڀاڱو: 'روم جي شهنشاهت جو زوال ۽ خاتمو' جي عنوان سان اوهان جي هٿن تائين پهچي چڪو آهي. هي 40-230 سال اڳ جو لکيل ۽ 'ورلڊ ڪلاسِڪس' ۾ شامل دنيا جو مشهور تاريخي ڪتاب آهي.

ريڊيو پاڪستان جي نمائندي جي حيثيت سان عنايت بلوچ پاڪستان جي اڳوڻي وزيراعظم محترمہ بينظير ڀُٽو (شهيد) سان گڏجي ٻاهرين ملڪن جي سفر ڪرڻ جو شرف بہ حاصل ڪري چڪو آهي: پهريون ڀيرو 1989ع ۾ جڏهن محترمہ ترڪي ۽ عراق جو دؤرو ڪيو، ترڪي جي خوبصورت شهر استنبول ۾ بينظير ڀُٽو صاحبہ جي تفصيلي انٽرويو وٺڻ جو اعزاز حاصل ڪيائين، جنهن کي ان وقت ميڊيا طرفان گهڻو ساراهيو ويو. ٻئي دفعي محترمہ ٻيهر وزيراعظم ٿي تہ هن 1994ع ۾ برطانيا جو سرڪاري دؤرو ڪيو ۽ عنايت بلوچ کي ٻيهر ان دؤري جي ڪوريج لاءِ موڪليو ويو.

براڊ ڪاسٽر جي حيثيت ۾ محترمہ بينظير ڀُٽو (شهيد) جي دؤرن کان علاوه عنايت بلوچ کي ٻہ دفعا ڪرڪيٽ ورلڊ ڪپ جي ڪمينٽري جي انتظامن جي سلسلي ۾ پڻ چونڊيو ويو. پهريون ڀيرو 1983ع ۾ ٽئين ورلڊ ڪرڪيٽ ڪپ لاءِ انگلنڊ ۽ ويلز ۽ ٻئي دفعي 1992ع ۾ پنجين ورلڊ ڪپ جي سلسلي ۾ ڪيس آسٽريليا ۽ نيوزيلئنڊ موڪليو ويو جتي خوش قسمتيءَ سان عمران خان جي ڪپتانيءَ هيٺ. پاڪستان پنجون ورلڊ ڪرڪيٽ ڪپ کٽي، دنيا وارن کي حيران ڪري ڇڏيو. ڪيس اهو اعزاز بہ حاصل آهي تہ سندس نالو **World's who's who of Poetry** ۾ ڇپيل آهي. اهو ايڊيشن انٽرنيشنل بايوگرافيڪل سينٽر ڪئمبرج، انگلنڊ مان 1978ع ۾ شايع ٿيو هو.

هن وقت عنايت بلوچ سنڌ پبلڪ سروس ڪميشن جو ميمبر آهي ۽ حيدرآباد ۾ رهائش پذير آهي.

ڊاڪٽر حبيب الله صديقي

ڄام شورو